

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKİLÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA CİHAT İLANI VE ORTA DOĞU

Doktora Tezi

Yusuf AYDIN

ANKARA-2015

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKİLÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ**

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA CİHAT İLANI VE ORTA DOĞU

Doktora Tezi

Yusuf AYDIN

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Hakan UZUN

ANKARA-2015

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

TÜRK İNKİLÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA CİHAT İLANI VE ORTA DOĞU

Doktora Tezi

Yusuf AYDIN

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Hakan UZUN

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

..... (Başkan)

.....

..... (Danışman)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınavı Tarihi

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN
Enstitü Müdürü

ÖZET

Dünya Savaşı, 28 Haziran 1914'te Avusturya veliahdı Ferdinand'ın Saraybosna'da öldürülmesiyle başladı. Dört yıldan fazla süren bu savaşta Osmanlı Devleti Alman tarafında yerini aldı ve cihat ilan etti. Bu cihadın ilanı bir Alman planıydı. Almanya, Marne, Yser, Ypres'de ve Mazuries bataklıklarında İtilaf Devletleri tarafından durdurulunca planları suya düşmüş oldu. Üzerindeki savaş yükünü hafifletmek için Rusları Kafkasya'da ve İngilizleri de Mısır'da meşgul etmeliydi; bunun için de Almanların Türkiye'ye ihtiyacı vardı.

Almanya, İttihatçıların Turan politikalarını da istismar ederek ve bunu panislamist politikalarla destekleyerek "Cihad-ı Ekber" ile en azından İslam dünyasının bir kısmının isyan edeceğini hesaplıyordu. Bütün İslam dünyasının sömürge veya yarı sömürge durumda oluşu Cihat için olumsuz faktördü. Cihadın ilanından sonra yoğun panislamist propaganda faaliyetleri başlatıldı. Camiler, *Kuran* ve *Buhari* kıraatlarının merkezi haline geldi, tarikatlara el atıldı, Arap memleketlerinden tanınmış din adamları ve liderler vasıtasıyla sömürge Müslümanları isyana davet edildi. Berlin ve İstanbul, panislam'ın propaganda merkezleri olurken tarafsız ülkeler üzerinden de propaganda malzemeleri çeşitli yollarla dış Müslümanlara ulaştırılmaya çalışıldı. Bu maksatla Sünni-Şii farkına bakılmaksızın panislamist ittifaklar kurma çabaları oldu. Türk-Alman tarafı Hac ziyaretlerini cihat politikasında kullanmaya çalışırken İtilaf devletleri de tüm güçleri bunu ve bu maksatla yapılan propagandaları durdurmaya çalıştı ve başarılı da oldu.

Ancak bu politikaya koşut olarak sürdürülen Turancı politika Cihadı sorgulanmasına ve samimiyetsiz oluşuna ilişkin şüpheleri davet ediyordu. Zaten Almanya'nın güdümünde olan bu İttihad-ı İslam politikası İtilaf devletleri tarafından büyük ve güçlü argümanlarla çürütülüyordu. İttifak Devletleri, cihadın başarılı olmasında mühim ve hatta en büyük faktörlerden biri olan askeri zaferlerle başlangıçta korkutucu olduysa da bilhassa Kafkasya'da Sarıkamış, Irak'ta Şuayyibe ve ardından Mısır'da Kanal hezimetleriyle cihadın yürütülemeyeceği kısa zamanda görülmesine rağmen panislamist politika, savaşın sonuna kadar sürdürüldü. Ancak cihadın başarılı olma şansı yoktu. Cemal Paşa'nın Suriye'de zamansız ve gereksiz bir şekilde başlattığı idamlarla Araplar, cihattan hızla uzaklaşmaya başladı. Zaten savaş hususunda gönülsüz olan Araplar, milliyetçilik cereyanıyla Türklerden uzaklaşıp isyan etti. Bu da askeri bozgunlardan sonra cihadın moral alanda çöküşünü hızlandırdı. Almanya tarafından esir alınan K. Afrika Müslümanları, esir kamplarında yoğun

propaganda faaliyetlerinden sonra ikna edilebilenler İstanbul'a gönderildiyse de daha buradayken olumsuzluklar başladı, İran ve Irak cephelerine Rus ve İngilizlere karşı çarpışmak üzere gönderilirken ilk fırsatta firar edip İngilizlere sığındılar. Bunların bir kısmı isyan eden Şerif Hüseyin'in saflarına geçti.

1917 yılında baş gösteren Bolşevik ihtilali cihat için bir şans olarak ortaya çıktıysa da, bu tarihten itibaren Türkler gözlerini Turan'a dikmişlerdi ve Dağıstan'a doğru ilerliyordu. Ancak ABD'nin savaşta Çarlık Rusya'sının yerini almasıyla Almanların emperyal ve Türklerin Turan ideallerini bitirdi. Mondros mütarekesiyle Türkler ilerledikleri Turan coğrafyasından geri döndü, ilan ettikleri Cihad-ı Ekber de başarısızlıkla bitti. İstanbul'a getirilen ulema başlarının çaresine bakmak üzere her biri bir tarafa dağılırken, Arabistanlı mücahit efrat da İstanbul'da sefil bir hayat yaşadıkten sonra çeşitli vasıtalarla memleketlerine gönderildi. Savaşa katılan İttihatçı liderler İstanbul'dan kaçtı, ard arda kurulan Osmanlı hükümetleri ayakta duramadı. Bundan sonra yeni bir Türk Devleti ortaya çıktı.

ABSTRACT

World War I broke out when the prince Ferdinand heir to the crown of Austria was assassinated in Sarajevo on 28 June 1914. The Ottoman Empire entered the war that continued more than four years on German side and declared jihad. The declaration of jihad was a plan plotted by Germany. When Germany was stopped in Marne, Yser, Ypres and Mazuries' moors by the Allied Forces, all their clandestine plans went flat. In order to lessen the burden of the war, they had to get the Russian engaged in the Caucuses and the British in Egypt. For this reason, they terribly needed Turkey to go into the war on their side.

Germany reckoned that of rebellion used by "Holy War" at least a portion of the Muslim world by exploiting the Unionists in Turan policies and by supporting it panislamist policy. The whole Islamic world of the colonial or semi-colonial state was formed in the negative factor for Jihad. Panislamist great propaganda activities were initiated after the declaration of Jihad. Mosques became the center of the Qur'an and lecture of the Bukhari, hand was laid to religious order, Prominent Muslim clerics and leaders of the Arab countries were invited by the colonial rebellion. While Berlin and Istanbul was became panislam propaganda centers, thanks to the fact that the neutral countries were tried to reach out propaganda purposes to non-Muslims in various ways. For this purpose, regardless of the Sunni-Shiite differences were the effort to establish alliances of panislamist politics issue. Turkish-German side tried to use the jihad policy at pilgrimage. At the same time, Entente Powers used all forces to tried to stop the propaganda made for this purpose and they were prospering.

However, the application of Turanist policies and panislamist policy was causing to be questioned of Jihad. Besides, pan-islamist policy which was under the guidance of Germany, were refuted with big and strong arguments from the Ententes. Central powers Powers of jihad was important in the success, and even if it was frightening initially at successful military victory. Especially, defeat of Jihad had seen in a short time in Sarikamish in the Caucasus, Iraq Şuayyib and Channel in Egytp, but Panislamist policy had been continuining at the end of the war. However, Jihad no chance to succeed. Cemal Pasha's launched untimely and unnecessarily execution in Syria and then Arabian people began to move away quickly from the jihad. Already, Arabs were reluctant at war issues and after that execution issue Arabs pulled away from the Turkish and they defeated red flag with the draft nationalism. After the military defeat that accelerated the collapse of morale in the field of jihad. North

African Muslims who were captured by Germany and some of them who were in prison camps who can be convinced after intense propaganda campaign was sent to Istanbul but frustrations just started at that time. Muslims of North Africa was sent to battle against the British and Russians where the battlefield of Iran and Iraq. However, they escaped to British at the first opportunity. They passed into the ranks of Sharif Hussein's rebellion. Which began in 1917, the Bolshevik revolution was revealed as a chance to jihad but the Turks since then have other eyes Turan and was moving toward the Dagestan. However, Germans' imperial dreams and Turks' Turan dreams finished when USA took the place of Tsarist Russia in the war. Turks came back from the geography of Turan that they were advancing, with the armistice of Mondros and "Holy War" ended failure. Ulama brought to Istanbul, each scattered on one side to take care of themselves and after living a miserable life, Arab mujahideen chiefs were sent to the country by various means. Young leaders who participated in the war fled from Istanbul and founded successive Ottoman governments could not stand. After then, a new Turkish State emerged.

ÖNSÖZ

Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yıldönümüne girmiş bulunmaktayız. Bu savaşıla, imparatorluklar ortadan kalktı, ulus devletler kuruldu. Savaş sonunda yapılan barış antlaşmalarıyla yeni bir dünya savaşının tohumları atıldı. Bu antlaşmalarla da yeni bir dünya düzeni kuruldu ve SSCB ortaya çıktı. Dünyada açlık, işsizlik artarken totaliter rejimler yükselmeye başladı. Birinci Dünya Savaşı'nın taraf devletlerinden biri olan Osmanlı devleti, bir oldu-bitti şeklinde girdiği I. Dünya Savaşı'nda hayatiyetini devam ettirebilmek için İttihad-ı İslam, diğer bir ifadeyle panislam siyasetine sarıldı. 14 Kasım 1914 Cuma günü Cihad-ı Mukaddes, diğer bir tabirle Cihad-ı Ekber fetvasının Fatih camiinde ilanı ve bir gün sonra basında yayınlanması ile birlikte İtilaf devletlerine karşı panislamist politikanın tatbikatı başladı ve savaşın sonuna kadar sürdü.

Almanların Türkiye ile yaptığı ittifaktan maksadı, savaşta maruz kaldığı zorlukların bir kısmını Türklere devretmek ve Cihad-ı Ekber'i ilan ederek İtilaf devletlerini içerden, kendi tebaaları olan Müslümanlarla çökertmek ve bu şekilde savaştan galip çıkmaktı. Türkiye'nin savaşa girmesiyle birlikte ilk birkaç ay, kuvvetli bir panislamist propaganda başlatıldı. Berlin ve İstanbul, propagandanın ana merkezi durumuna girdi. İsviçre, İspanya gibi tarafsız devletler de propaganda merkezleri olarak kullanıldı. Bu devletler üzerinden İtilaf devletleri tebaasına ulaşılmaya çalışıldı. Ancak İtilaf devletlerinin aldığı tedbirlerle bu faaliyetlerin büyük ölçüde önü alındı ve Cihad-ı Ekber beklenen etkiyi gösteremediği gibi, cihadın ilan edildiği Osmanlı devletinde dahi başarıya ulaşamadı. Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf ve İttifak devletlerinin yürüttükleri panislamist faaliyetler, günümüzde dikkati çeken araştırmaların konusu olmakta ise de yapılan araştırmalar sınırlı ve eksiktir.

Türk ve Fransız basınından, Fransız arşiv vesikalarından ve Başbakanlık Osmanlı arşivlerinden yararlanarak hazırlanan bu çalışma ile bu alandaki boşluk doldurulmaya çalışıldı. Birinci Dünya Savaşı sırasında ilan edilen Cihad-ı Ekber'in Orta-Doğu ülkelerindeki yansımalarını incelemek temel hedef oldu; bununla şimdiye kadar yapılmış olan çalışmalara küçük bir katkıda bulunma gayreti güdüldü.

Tez danışmanım Sn. Doç. Dr. Hakan UZUN'un gösterdiği yakınlık ve çizdiği metotla karşılaştığım güçlükleri aşabildim. Sn. UZUN'un yardımlarını içten bir samimiyetle ifade etmem gerekir. Ayrıca Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN'a ve Enstitü personeline teşekkür etmek benim için bir zevktir. Bana kütüphanesini

açan Prof. Dr. Oğuz AYTEPE'ye de teşekkür etmeliyim. Paris'teki çalışmalarım sırasında Château de Vincennes kumandanı Liutenant-Colonel M. BOYER'nin yakın yardım ve ilgisini burada anmalıyım. Fransa Dış İşleri Bakanlığı Arşivi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarına da burada ayrıca teşekkür ederim.

Yusuf AYDIN
ANKARA, 2015

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
Yöntem ve Kaynak Tahlili	

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA GİRMESİ ve KARADENİZ BASKINI

A. OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA GİRMESİ	16
B. KARADENİZ BASKINI	47
1. Rus Limanlarının Bombardımanı	47
2. Bombardımanın Yankıları	54
2.1. İç Yankılar	54
2.2. Dış Yankılar	55
3. Elçilerin Geri Çağrılması, İlişkilerin Kesilmesi ve Savaş İlanları	58

İKİNCİ BÖLÜM

PANİSLAMİZM VE OSMANLI DEVLETİ'NİN CİHAT İLANI

A. PANİSLAMİZM	63
1. İttihatçılar, Panislamizm ve Panturanizm	77
2. Almanya, Panislamizm ve Panturanizm	84
B. CİHAT FETVASI VE İLANI VE CİHAT İLANININ YANKILARI	91
1. Cihat Fetvası ve İlanı	91
2. Cihat İlanının Yankıları	117
2.1. İç Yankılar	117
2.1.1. Mitingler, Dualar, İhda ve Teberrular	118
2.1.2. Tarikatlar ve Cihat	129
3. Dış Yankılar	140
C. CİHAT PROPAGANDASI	152
1. Osmanlı Hükümetinin Cihat Propagandası	152
2. Almanların Cihat Propagandası	163

E. TÜRK-ALMAN PROPAGANDA MERKEZLERİ	179
1. Tarafsız Ülkelerde Propaganda Faaliyetleri	179
2. İstanbul ve Berlin’de Propaganda Faaliyetleri	182
3. Esir Kamplarında Propaganda Faaliyetleri	189
4. Rusya İslam Esirleri Arasında Propaganda Faaliyetleri	205
5. Almanya’daki Müslüman Esirlerin İstanbul’a Gönderilmeleri	208

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM ORTA DOĞU DEVLETLERİ VE CİHAT

A. İRAN	214
1. İran Üzerinde Türk-Alman Faaliyetleri	216
2. Şii-Sünni İttifakı Gayretleri	221
3. Türk-İran-Afgan İttifakı Gayretleri	223
4. İranlıların Sultanahmet Mitingi	229
5. İran’da Cihat Faaliyetleri ve Propaganda	231
6. İran’da Alman Faaliyetleri ve Cihattan Beklentileri	240
7. Ulemanın Cihat İlanı ve Irak Üzerinden İran’a Yönelik Cihat Faaliyetleri	245
8. Rus-İngiliz Karşı Tedbirleri ve Cihadın Başarısızlık Sebepleri	250
B. IRAK	256
1. Irak’ta Cihat	267
2. Irak’ta Şii-Sünni İşbirliği ve Osmanlı Cihadının Kabulü.....	274
3. Irak’ta İsyancılar ve Cihadın İflası	280
4. Enver Paşa’nın Irak Ziyareti	289
5. Şeyh Haz’al Meselesi	290
6. İngilizlerin Kuzey’e Tırmanışı ve Bağdat’ın Düşüşü	292
7. Irak’ta Cihadın Başarısızlık Sebepleri	297
C. SURİYE	299
1. Savaş Giriş ve Suriye’de Alman Tedbirler	308
2. İtilaf Devletlerinin Suriye’de Aldıkları Tedbirler	310
3. Suriye’de Cihat Faaliyetleri	313
4. Cemal Paşa’nın Suriye’ye Tayini	323
5. Seferberlik ve Arap Tepkileri	328
6. İdamlar ve Cihadın İflası	332
7. İdamlar Sonrası Cihat Politikası	341
8. Çöküşün Başlaması ve Cihadın Sonu	342
D. LÜBNAN	348
1. Lübnan’da Cihat Faaliyetleri	354
2. Cemal Paşa’nın Sert Tedbirleri	357
3. Lübnan’da Cihadın Sonu	363

E. ARABİSTAN	365
1. Savaşın Başlarında Cihat Faaliyetleri	366
2. Hicaz'da Cihadın İlk Yankıları	369
3. Cihat ve Şerif Hüseyin Faktörü	375
3.1. Şerif Hüseyin'in Hicaz'a Tayini	375
3.2. Şerif Hüseyin İsyanı Öncesi Gelişmeler	378
4. Arabistan'da Fransız-İngiliz Tahrikleri	388
5. Enver Paşa Medine'ye Gelişi ve Cihat Faaliyetleri	393
5.1. İsyân Sırasında Askeri Durum	396
5.2. İsyân Bahaneleri	398
6. İsyânın Başlaması	404
7. Şerif Hüseyin'in Karşı Cihadı	411
8. Osmanlı Hükümetinin İsyânı Açıklaması ve Tepkisi	414
8.1. Şerif Hüseyin'in Azli	416
8.2. Beyannameler Savaşı	419
9. Hicaz Hükümeti, Şerif Hüseyin'in krallığı ve hilafeti meselesi	422
10. Hicaz'ın Düşüşü ve Cihadın Sonu	429
11. Arap İsyanı ve Dış Tepkiler	436
F. MİSİR	444
1. Mısır'da Cihat	455
2. Kanal Harekâtları ve Cihat	459
2.1. Birinci Kanal Harekâtı (28 Ocak-3 Şubat 1915)	459
2.2. İkinci Kanal harekâtı (27 Temmuz-5 Ağustos 1916):	469
3. Cihadın Başarısızlık Sebepleri	476
G. YEMEN	484
1. Yemen'de Cihat	490
1.1. Güney Yemen'de Cihat faaliyetleri	491
1.2. Kuzey Yemen'de Cihat faaliyetleri	501
2. Eşref Bey ve Cihat	503
3. Şerif Hüseyin İsyanı ve Yemen	505
4. Yemen'de Cihadın Sonu	507

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CİHAT İLANININ SONUÇLARI ve BAŞARISIZLIK NEDENLERİ

A. CİHAT İLANININ SONUÇLARI	510
B. CİHADIN BAŞARISIZLIK NEDENLERİ	512
1. İtilaf Devletlerinin Cihada Karşı Aldıkları Genel Önlemler	512
2. Türk ve Almanlardan Kaynaklanan Nedenler	540
3. Müslümanlardan Kaynaklanan Nedenler	558

SONUÇ	569
KAYNAKÇA	576
EKLER	605
ÖZGEÇMİŞ	648

KISALTMALAR

AAM:	Atatürk Araştırma Merkezi
AF:	L'Asie Française
AÜ:	Ankara Üniversitesi
AÜSBF:	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
AÜDTCF:	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
BOA:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
CO:	Correspondance d'Orient
DİB:	Diyanet İşleri Başkanlığı
EI:	Encyclopédie de l'Islam
EMA:	Etat Major de l'Armée
EO:	Empire otoman
H.A.C.:	Hilal-ı Ahmer Cemiyeti
HİF:	Hürriyet ve İtilaf Fırkası
İA:	İslam Ansiklopedisi
İSAM:	İslam Araştırmaları Merkezi
İTF:	İttihat ve Terakki Fırkası
İTC:	İttihat ve Terakki Cemiyeti
İzahat:	Aliye Divan-ı Harb-i Örfisinde Rüyet Olunan Mesail-i Siyasiye Hakkında İzahat
JD:	Journal des Débats
KE:	Kanun-u evvel (Aralık)
KS:	Kanun-sani (Ocak)
MMC:	Müdafaa-i Milliye Cemiyeti
MF:	Mercure de France
OT:	Osmanlı Tarihi
PP:	Le Petit Parisien
RDM:	Revue des Deux Mondes
ROMM:	Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée
RMM:	Revue du Monde Musulman
SBE:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
SHAT:	Service Historique de l'Armée de Terre
ST:	Siyasi Tarih
TDV:	Türkiye Diyanet Vakfı
TİT:	Türk İnkılabı Tarihi
TM:	Teşkilat-ı Mahsusa
TTK:	Türk Tarih Kurumu
TE:	Teşrin-i evvel (Ekim)
TS:	Teşrin-i sani (Kasım)
UP:	Union et Progrès.
Y.Y.:	Yer Yok
Y.Y.T.Y.:	Yer Yok, Tarih Yok

GİRİŞ

Sanayi ihtilali ile başlayan sömürgecilik yarışı Osmanlı Devleti gibi yarı sömürge olan bir devlet için büyük bir handikap oldu. 28 Haziran 1914’de Avusturya-Macaristan Veliahdı Franz Ferdinand ve eşi Saray Bosna’da bir bomba suikastını atlattıktan sonra ‘Narodna Obrana’ (Kara El) adlı yeraltı teşkilatına bağlı bir cemiyetin adamı olan Prinçip adlı bir kişi tarafından öldürüldü. Bir dünya savaşını başlatması açısından bu cinayet, tarihin dönüm noktalarından biri oldu. Gerçekte ise zaten gidilmekte olunan bir genel savaşı bu cinayet sadece öne aldı. Almanya ve Avusturya’nın yanlış hesapları bu cinyeti fırsat saymıştır. Böylece çok fena şartlarda savaşa girmiş oldular. Bu savaş imparatorlukların sonunu getirdi. Bu savaşı fırsat sayıp Şark meselesini¹ halletmek isteyen Avrupa devletlerinin Çanakkale’yi geçemeyişi sonucunda Çarlık çöktü; Osmanlı imparatorluğu da çöktü, zira “Hasta Adam” idi, Avusturya da çöktü, o da “Hasta Kadın” idi². Almanya da çöktü, savaşın yükünü kaldıramadı, Savaşa katılmadığı halde İran’daki Kaçar hanedanı da tarihe karıştı, zira kımıldayacak hali kalmamıştı.

Bu savaş sırasında Osmanlı Devleti’nin dâhil olduğu İttifak devletleri gurubu Panislamizm’e sıkı sıkıya sarıldı. Bu cereyan, büyük hadiselerde, İslam ümmetlerinin ölüm-kalım safhalarında daima göz önünde bulundurulmuş bir can simidi mahiyetini taşımaktadır. Bilhassa 1914-1918 savaşı sırasında bu özelliğe sahip oldu. Osmanlı idaresini ellerinde tutan İttihatçılar zaman ve mekâna göre bazen Türkçü bazen de panislamist politikalar izlediler. İran ve Arap coğrafyasında genellikle panislamisttirler, ama Türklerin ağırlıklı olduğu coğrafyada Turancıdırlar, hatta iki Azerbaycan’ı birleştirip ilhak etmek ve Çin’e kadar uzanmak gibi politikalar da izlediler.

Bu çalışmada ise temel problem Osmanlı imparatorluğunun 1. Dünya Savaşında izlediği panislamist politikanın nasıl başladığı, hangi sebeplerle cihadın ilan edildiği, nasıl

¹ Bu hususta geniş bilgi: Général Malletterre; “*La guerre dans le Levant*”, **Revue des Deux Mondes (RDM)**, t. XXXIII, 1916, s. 79 vd; Siraçoğlu Muhammed Şukri Beg, “*Şark meselesi-1-*”, **Yeni Mecmua**, sayı: 57, 15 Ağustos 1918, s. 96-98. “*Şark Meselesi-2-*” **Yeni Mecmua**, sayı: 58, 22 Ağustos 1918, s. 116-18; “*Şark meselesi-3-*”, **Yeni Mecmua**, sayı: 60, 5 Eylül 1918, s. 156-157; Türklerin Asya’dan kovulmaları nazariyesine isyan için bkz: Babanzade İsmail Hakkı, “*Asya’ya avdet nazariye-i acibes*”, **Tanin**, 29 Şubat 1913; **Le Matin**, 30 Décembre 1914; **Tanin**, 10 K.E. 1917; **Gabriel Hanotaux**; “*La fin de la Turquie*”, **le Figaro**, 4 novembre 1914; *Şark meselesinin tarihi seyri için bkz: Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi (Kronoloji), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971, C. I. s. 206-222, 373, C.II. 401-414, C.3. 137-138.*

² Hasta kadın ve zaafıları için bkz: Emile de Laveleye, « *L’Angleterre et la Russie en Orient* », **RDM**, t. XL, 1880, s. 430 vd; Çar Nikola, daha 1846’da Avusturya için: -“Hasta, çok hasta” diyordu. Alan Palmer, **Osmanlı İmparatorluğu, Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, Çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak, Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, y.t.t.y., s. 184; aslında Hollanda, Fransa ve İngiltere’nin de bir takım zaafıları vardı. Nitekim bunların idaresindeki sömürgeler daha sonra tek tek bağımsızlıklarına kavuşacaklardır. Bu hususta geniş bilgi Hubert Deschamps, **La Fin des Empires Coloniaux**, Que Sais-Je?, PUF, Paris, 1959; Britanya İmparatorluğu’nun bilhassa zaafıları hakk. bkz. Jean Finot, “*L’Angleterre malade -I-*”, **La Revue**, Vol. XLI, 1 avril 1902, s. 1-26; Jean Finot, “*L’Angleterre malade -II-*”, **La Revue**, Vol. XLI, 15 avril 1902, s. 139-157.

yürütüldüğü, bundan ne maksatlar güdüldüğü, neler beklendiği... hususlarına cevap aramak oldu. Bu araştırma bir “ilk” değildir. Bu hususta yapılan araştırmalar gitgide artan bir seyir izlemektedir. Panislamist veya diğer bir ifadeyle İttihad-ı İslam politikasını işleyen bir kısım araştırmalar ele alınan peryodun dışındaydı. Son yıllarda yayınlanan bir panislamik eser, araştırmamıza oldukça katkı sağladı. Tlili, Ajili'nin panislamizmin Kuzey Afrika'daki yankılarını işleyen eseri bir Afrikalı araştırmacının bakış açısıyla Osmanlı panislamizminin daha iyi anlaşılmasını sağladı.³ Cezmi Eraslan'ın⁴ ve Azmi Özcan'ın⁵ çalışmaları araştırmamızın bir önceki peryodunu anlatıyorsa da konuya ışık tuttu. İki Abdülhamit devri panislamizmini, İkincisi de Hindistan ağırlıklı olmak üzere 1877 den 1914 yılına kadarki panislamist siyasetin Osmanlılarla İngiltere arasında geçen rekabeti anlatır. Orhan Koloğlu'nun⁶ 2. Abdülhamit'in panislamist politikasını eleştiren ve bunun sıradan bir politika olduğunu işleyen eseri o devrin daha iyi anlaşılmasına yardımcı oldu. Koloğlu, Abdülhamid'in “kesinlikle panistlamist olmadığını, tacının tahtının derdine düştüğünü” ispat etmeğe çalışır. Jacob M. Landau'ın Pan-İslam Politikaları⁷ adlı eseri daha çok panislamik ideolojiyi anlatan bir çalışmadır. Panislamı II. Abdülhamit'ten 2. Dünya savaşı sonrasına kadar getirmektedir. Faydalanılan bir diğer eser, Mümtaz'er Türköne'nin İslamcılığın Doğuşu⁸ adlı çalışması oldu. Yazar, bunda İslamcılığın doğum merhalesinden başlar, Tanzimat'ın ilanıyla birlikte aydınların İslam, milliyetçilik ve Batıcılık arasında zikzaklar çizerek çöküşe doğru geçen bir dönemde devleti kurtarma çabaları sonucu ortaya çıkan İslamcılığı konu edinir. Tanzimat'ın ilanıyla birlikte Hıristiyanlar karşısında imtiyazlarını kaybeden Müslümanların tepki olarak sarıldıkları ve bir ideolojiye dönüşen İslamcılık, bu eserde Osmanlı arşivlerine, Osmanlıca, Türkçe ve batılı kaynaklara ve devrin basınına dayanarak anlatır. Panislamik bir mahiyet taşıyan Ali Merthan Dünder'in⁹ ve Alaeddin Yalçinkaya'nın¹⁰ eserlerinden de yararlandı. Ali Birinci'nin İttihatçılara karşı yürütülen muhalefet hususunda klasik bir eser mahiyetinde olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası¹¹ adlı eseri de son dönem Osmanlı muhalefetinin faaliyetlerini ve 1. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde İttihatçıların gidişatını göstermesi bakımından faydalı oldu. Yine Ali Birinci'nin çoğu zaman

³ Tlili Ajili, **Sada Hareke-til Camia-til İslamiyeti fi Mağrib-el Arabi 1876-1918**, Tunus, 2005.

⁴ Cezmi Eraslan, **II Abdülhamid ve İslam Birliği**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1992.

⁵ Azmi Özcan, **Panislamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere, 1877-1914**, İstanbul, TDV, İslam Araştırmaları Merkezi, 1992.

⁶ Orhan Koloğlu, **Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan, Abdülhamit Gerçeği**, 2. B., Gür Yayınları, İstanbul, 1987.

⁷ Jacob M. Landau, **Pan-İslam Politikaları** Çev. Nigar Bulut, İstanbul, Anka Yayınları, 2001.

⁸ Mümtaz'er Türköne, **İslamcılığın Doğuşu**, İstanbul, İletişim yayınları, 1991.

⁹ Ali Merthan Dünder, **Panislamizm'den Büyük Asyacığa**, İstanbul, Ötüken yayınları, 2006.

¹⁰ Alaeddin Yalçinkaya, **Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan, 1856 dan Günümüze**, Lalezar Kitapevi, Ankara, 2006.

¹¹ Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF)**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2012.

Osmanlı arşivlerine dayanan *Tarihin Alaca Karanlığında*¹², *Tarihin Gölgesinde*¹³ ve *Tarihin Hududunda*¹⁴ adlı eserleri faydalanılan kaynaklar oldu. *Osmanlı Meclis-i Mebusan reisi Halil Mentеше'nin Anıları*¹⁵ ayrıca okunan ve faydalanılan bir eser oldu.

Birinci Dünya Savaşı sırasında izlenen politikayı, yapılan propagandaları ve Cihad-ı Mukaddes ilanını işleyen bir diğer çalışma Metin Hülagü'ye¹⁶ aittir. Bu eser daha önce yayınlanan *Pan-İslamist Politikalar, 1914-1918*¹⁷ adlı çalışmasının genişletilmiş halidir. Bu araştırma kısmen İngiliz arşiv belgelerine dayanmaktadır.

Cihad-ı Ekber ilanı ve Orta-Doğu'daki yansımaları üzerinde yapılan araştırmalarda zaman zaman bir takım zorluklarla karşılaşıldı. Müslüman bir devletin Hıristiyan devletlerle birleşerek diğer ligteki Hıristiyanlara karşı cihat ilan edilmesi araştırmacının yorumları üzerinde bir takım şaşkınlıklara yol açması doğaldır. Ancak esas zorluk, hadiselerin yorumlanabilmesi için lazım gelen haberlerin, istihbarat bilgilerinin son derece dağınık kaynaklardan toplanarak tasnif edilmesi oldu. Osmanlı ve Fransız kaynaklarının birbirini nakzeden haber ve bilgileri cihat ve ulaşabileceği sonuçları hakkında bir takım tereddütlere yol açtı. Araştırma sırasında Fransız arşiv vesikalarında, Türk ve Fransız basınında edinilen en küçük bilgilerin dahi değerlendirilmesine çalışıldı. Bu maksatla propaganda risaleleri de dâhil en küçük teferruata dayanılarak cihat hakkında lehte ve aleyhte ele geçen veriler değerlendirilerek cihadın esas sorunsallığı işlenmeğe çalışıldı.

Araştırmamızın konusu olan *Cihad-ı Ekber* ilanı ve Orta Doğu'daki yansımaları için çeşitli kaynaklara müracaat edildi. Ancak cihadın yansımalarının her bir İslam ülkesi için ayrı bir araştırma konusu olacak kadar geniş olduğu anlaşıldı. Müracaat edilen kaynakların mühim bir kısmı basına dayandı, çünkü cihada dair haber ve yorumlar daha çok burada yer alıyordu. Fransız basını başka türlü yorum ve haberler verirken Osmanlı basını zıttını veriyordu; bu da araştırmaya bir denge bulma imkânı verdi. Basında sadece Fransız ve Osmanlı basınına dayanırken bunların diğer dünya basınında olup bitenleri vermeleri sebebiyle dünyanın diğer önemli gazete ve dergilerinin de bir kısmına böylece ulaşma imkanı oldu. Türk ve Fransız arşivleri de gazete haberlerine mühim yer verdikleri görüldü; böylece İran, Irak, Mısır, Arabistan, Suriye, Rus, İngiliz, Bulgar, Avusturya, Alman, İspanyol, Japon, Çin basınından da bazı haberler aktarılmış oldu.

¹² Ali Birinci, *Tarihin Alaca Karanlığında*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2010.

¹³ Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2011.

¹⁴ Ali Birinci, *Tarihin Hududunda*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2012.

¹⁵ Halil Mentеше, *Halil Mentеше'nin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

¹⁶ Metin Hülagü, *Pan-İslamizm, Osmanlının Son Umudu*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir, 2006, 272.

¹⁷ Metin Hülagü, *Pan-İslamist Politikalar, 1914-1918*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994.

Osmanlı basınından öncelikle Jön-Türklerin yayın organı ve o günlerin kuvvetli gazetesi olan *Tanin* tercih edildi.¹⁸ 1908 de Meşrutiyetin ilanı ile birlikte Türk basını mühim bir hamle yaptı. Bu sırada ilk muhalefet gazeteleri ortaya çıkıyordu; ancak bu geçici bir filizlenme idi. Kısa süre sonra İttihat ve Terakki Komitesi muhalefet basını üzerinde ağır baskılar uygulamaya başlayınca, komite yanlısı gazetelerin hükümranlılığı başladı. Bunların en önemlisi, Türk basınıının en önemli isimlerinden ve Komite'nin en nüfuzlu şahsiyetlerinden biri olan Hüseyin Cahit tarafından yönetilen *Tanin* oldu¹⁹. Bu gazete, 1913 te yaptığı şiddetli tenkitlerle hükümeti devirebilecek kadar güçlüydü. Diğer kurucuları Tevfik Fikret ve Hüseyin Kazım Kadri idi. 1 Ağustos 1908 tarihli ilk sayısında çıkan uyarı ilginçtir: *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin fikirlerini neşredek olan Şura-yı Ümmet çıkana dek Cemiyetin bildirileri gazetemiz vasıtasıyla duyurulacaktır. Gazetemizde yayınlanmayan bildiriler Cemiyet'in değildir*²⁰. Almanlar, savaş tahriklerini artırmakta *Tanin*'den hayli faydalandı. Almanlar bir kısım Türk basınıını adeta satın almıştı. Rus kaynaklarına göre, Almanlar, propaganda için *Tanin*'e 2.000, *Tasvir-i Efkâr* ve *İkdam*'a 1.500, *Sabah*'a 1.000, *Tercüman-ı Hakikat*'e 500 Osmanlı Lirası vermişlerdi²¹. Dâhiliye Vekâleti, casuslukla mücadele için *Tanin*'den başka bütün gazete ve mecmuaların kapatılmasını bile düşündü²². Seferberlik sırasında kapanan *Türk Yurdu* dergisi yazarları da *Tanin*'e geçince yazı kadrosu daha da güçlendi²³. 29 Aralık 1914'te Mithat Şükrü, *Tanin*'i Hüseyin Cahid'ten satın aldı. İTC genel merkezi tarafından bedeli verildi ve tamamen Talat Bey'in emrine girdi²⁴. Gazete daha devlet seferberlik halindeyken bile savaş naraları atıyordu, sütunlar Turan'ı hedef gösteren Ziya Gökalp'in şiirleriyle dolduruldu²⁵. Savaş yıllarında *Tanin*'in başyazarı Muhiddin [Birgen] Bey²⁶, savaş müddetince, "Avusturya-Macaristan parçalanamaz", gibi kehanetlerde bulunuyordu²⁷. Bu gazete savaş hakkında kamuoyunu yanıltıyor ve mağlup Türk ordusunu

¹⁸ **SHAT**, 7 N 2947, EMA, "Presse turque et Tendance actuelle", Envoyé par: le chef du S.R.M. Italie, le 016 juillet 1918.

¹⁹ D. Valéry, « La Presse turque », **CO**, Janvier 1931, no: 397, s. 20; **Tanin** hakk. ayrıca bkz: Hüseyin Kazım Kadri, **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım**, Haz. İsmail Kara, Dergah Yayınları, 2. B., İstanbul, 2000, s. 18-20; Devrin muhalif basını ve kapatılan gazeteler için bkz. Ali Birinci, **HİF**, s. 80-89.

²⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar**, Haz. Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2. B., İstanbul, 2000, s. 44-45; **Tanin**'in nasıl çıktığına dair kısa bir bilgi için bkz. Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, Altındağ Yayınevi, C. I, s. 262-263.

²¹ Asaf Muammer, **Harb ve Mes'ulleri**, İstanbul, 1334, s. 18-19, nakleden Süleyman Kocabaş; "I. Dünya Harbine Nasıl Girdik?", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Ekim 1988, no: 22, s. 51-52.

²² Kazım Karabekir, **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?**, C. 2, 2. B., Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s. 166 vd.

²³ Karabekir, **a.g.e.**, C. 2, s. 172.

²⁴ **Tanin**'in sergüzeşti hakk. bkz. Hilmi Bengi, **Hüseyin Cahit Yalçın**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, s. 43-58.

²⁵ Karabekir, **a.g.e.**, C.2, s. 179, 184.

²⁶ Karabekir, **a.g.e.**, C.2, s. 387.

²⁷ **Tanin**, 29 KS 1914.

galip gösteriyordu²⁸. Genel Kurmay 1. Şubeden *Tanin*'e askeri makaleler de veriliyordu²⁹. *Tanin* Mütarekenin hemen ardından 2 Kasım 1918'de yayın hayatından çekildikten sonra³⁰ 1923 te tekrar yayın hayatına başladı ve aynı yılın Aralığında, Ağahan'ın Hilafete dair mektubunu yayınlayınca kapatıldı³¹. 1908-1924 (1324-1341) yılları arasında yayın yapan ve defalarca kapanan *Tanin* her defasında başka adlarla yayın hayatına devam etmeye çalıştı. Sırasıyla *Yeni Tanin*, *Cenin*, *Senin*, *Tanin*, *Cenin*, *Senin*, *Hak*, *Tanin*, *Cenin*, *Senin*, *Hak*, *Renin*, *Tanin*, *Renin* ve tekrar *Tanin* olarak çıktı. İsim değişikliklerinde eski numarasıyla birlikte yeni yayınıyla birlikte yeni numarasını da aldı³², savaş yıllarında panislamist ve panturanist politika izledi. *Tanin*'in sayfalarını çevirirken kâğıdının son derece kalitesiz oluşu ve küçük boy ebatta yayınlanması o yılların kâğıt kıtlığını gösterir.

Taranan gazetelerden biri de *Sebilürreşad*, *İkdam* ve kısmen *Diyarbakir'de Dicle* oldu. Celal Nuri'nin *İleri* gazetesi itinayla taranan bir diğer gazete oldu. Bu gazete İstanbul, 1 KS 1334-1340 tarihleri arasında yayın yaptı. 1-393 sayıları *Atı*, 134-782 sayıları *İleri*, 1/782-3784 sayıları *Ahval*, 785-2436 sayıları yine *İleri* adıyla çıktı³³. Taranan bir diğer gazete de İstiklal savaşı döneminin bir yayını olan *Hâkimiyet-i Milliye*'dir. Savaş yıllarına ilişkin yayınladığı bir takım hatıra türünden incelemeler ve tenkit yazıları dikkat çekicidir. Başyazarı Hüseyin Ragıp'tır. Sonraları *Ulus* adıyla yayınına sürdürdü. (10 KS 1336-29 Haziran 1956.) Erzurum'da çıkan *Albayrak* da taranan bir diğer gazete oldu.

Araştırmaya Fransız basını da mühim bilgiler sağladı, İngiliz, Mısır, Irak, Hicaz, Rus vs basınından yaptığı iktibaslarla mühim haber ve yorumlar sundu. Fransız basını, savaş yıllarında çok büyük tiraja sahipti, hatta İngiliz ve Alman basınından fersah fersah ilerdeydi. *Le Petit Parisien*, o yıllarda tiraj şampiyonuydu ve 1,5 milyon nüsha ile en fazla satılan gazeteydi³⁴. *L'Intransigeant*, 4 Ağustos 1914'te son sayısı çıkan *Gil Blas* (1879), daha sonraları *Le Monde* olarak adı değişecek olan *Le Temps* (1861)³⁵, günlük bir gazete olan ve

²⁸ Bu hususta pek çok örnek söz konusudur. Örneğin : “*Les fantaisies des communiqués turcs*” **Le Temps**, 15 septembre 1915; “*Communiqué turc*”, **JD**, 28 janvier 1915.

²⁹ Karabekir, **a.g.e.**, s. 248.

³⁰ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, C. 3, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 557.

³¹ Metin Hülagü, **İslam Birliği ve Mustafa Kemal**, Timaş Yayınları İstanbul, 2008, s. 239.

³² **Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Katalogu, Süreli Yayınlar**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Turizm Daire Başkanlığı, Kültür Müdürlüğü, Haz., Selahattin Öztürk, Abdurrahman M. Hacıismailoğlu, Muhammed Hizarcı, İstanbul, 2006, s. 366.

³³ **a.g.e.**, s. 184.

³⁴ P. Albert, F. Terrou, **Histoire de la Presse**, Que Sais-je? No: 368, Paris, PUF, 1985, s. 65.

³⁵ Kırimer, hatıralarında **Le Temps** gazetesinin ciddiyetinin, sahife taksiminde gösterdiği titizliğin, her nüshada aynı meseleye aynı yerin tahsis edilmemesinin, okuyucuya yaptığı müspet tesirinden bahseder, ama kamuoyunun bu gazete üzerinde pek durmadığını söyler. Cafer Seydahmet Kırimer, **Bazı Hatıralar**, Emel Yayınları, İstanbul, 1993, s. 93; **Tanin**, **Le Temps**'ı savaşın en büyük teşvikçisi ve Fransa'daki Rus menfaatlerinin ve nüfuzunun kalesi olarak yorumlar. **Tanin**, 7 KS 1915. **Tanin** ayrıca şunları yazar: **Le Temps**, her günkü nüshasında mutlaka Türkiye'nin aleyhinde bir şeyler yazar, yazmamışsa o günü boş geçirmiş sayar. Aşırı Türk düşmanıdır.

büyük formatta yayınlanan *Le Figaro* (1826), bir Hıristiyanlık yayını olan *La Croix* (1880), Fransız komünist partisinin yayın organı *L'Humanité* (1904), *Journal des Débats* (JD) (1789), *Le Matin* (1883)³⁶, *L'Excelsior* (1910), *Journal* (1892)³⁷, *Mercure de France* (1890), *Correspondance d'Orient* (1908), 1843'te çıkan haftalık *L'Illustration*, çok kıymetli yayınlarıyla tanınan *Revue des Deux Mondes* (1829)³⁸, Fransa Dışişleri Bakanlığının yayını olan ve yazıları genellikle birer arşiv vesikası değerinde olan *L'Asie Française* (AF) (1910), bir İslam dergisi olmaktan çok bir Oryantalist dergi olan, İslam dünyası basınına tarayan ve daha sonra 1927'de ismi *Revue des Etudes Islamiques* olarak değişecek olan *Revue du Monde Musulman* (RMM) (1906), Türk kültürü hakkında araştırmaları ile tanınan *Turcica* (1969), taranan diğer kaynaklar oldu. Osmanlı ve Fransız basını taranırken dolaylı olarak iki ligin ve tarafsız devletlerin basını da katkı sağladı. Zira bu gazeteler sıklıkla aşağıdaki periyodiklere dayanarak haber yapıyorlardı³⁹:

Paris'te çıkan *Journal de Paris*, *Le Courier d'Orient*, *Homme Libre*, *Les Amitiés musulmanes*. *El-Muhabbet-tul Islamiye*; Londra'da çıkan *Republiken*, *Daily Mail*, *Daily Telegraph*, *The Round Table*, *Times*, *Daly News*, *Daily Times*, *Manchester Guardian*, *The Sun*, *The Evenin Sun*, İspanyol *Liberal*, *Imparcial*, *Le Liberal de Barcelone*, *Catalan* gazeteleri, Madrid'te yayınlanan *El Idka*, İsveç'te çıkan *Politiken*; **İsviçre'de çıkan** *Le Démocrate*, *Peschter Lloyd*, İtalyan basınından *Giornale d'Italia*, *Il Messagero*, *Corriere d'Italia*, *La Stampa*, İtalyan Sosyalist partisinin yayın organı *L'Idea Nazionale*, Milano'da çıkan *Italia*, *Corriere della Sera*, *Perseveranza*, *Il Scolo*, *La Tribuna*, Bükreş'te çıkan *Dimineatza*;

Alman, Avusturya basınından *Tagliche Rundschau*, *Liberté de Fribourg*, *Illustrite Zeitung*, *Gazette de Voss*, *Nordische Allgemeine Zeitung*, *Frankfurter Zeitung*, *Frankfurter*

Tanin, 19 Eylül 1914. **Le Temps**, Yakın Doğu'da Fransız hariciyesinin sözcüsüdür. Muhammed Kürd Ali, **Bir Osmanlı-Arap Gazetecinin Anıları**, Çev. İbrahim Tüfekçi, Klasik Yayınları, İstanbul, 2006, s. 118.

³⁶ **Le Matin** gazetesi 1913'lerde teknik, idarî ve ticarî bakımdan en moderniydi. Telgraf haberleri de mükemmeldi. Haberleri en az kelimelerle ve anlaşılır bir şekilde yayınlardı. Kırimer, **Bazı Hatıralar**, s. 93.

³⁷ Fransız asıllı Mısırlı Bolo Paşa'nın 5 milyon frank ile hissedar olduğu bir gazetedir. Bolo Paşa, daha sonraları, Alman ajanlığıyla suçlanıp idam edildi. Yapılan muhakemelerinden biri için bkz. "*L'affaire de Bolo*", **JD**, 17 octobre 1917; bir diğer muhakemesi için bkz. **Tanin**, 1 Haziran 1918. Ayrıca bkz. Ferid, **a.g.e.**, çeşitli sayfalarda.

³⁸ Paris'te yayımlandı. Zamanının en iyi edebiyat ve politika periyodikiydi. Ayda iki kez çıkardı. Jacob M. Landau, haftada iki kere olduğunu söyler. **Pan-İslam Politikalar**, s.16.

³⁹ Halil Paşa hatıralarında Fransız basınından bahsederken işlerin parayla döndüğünü anlatır. Paşa, 1911'de Trablusgarp harbine Paris üzerinden giderken Fransız gazetelerini Türkiye lehine yazmak için uğraşır. **Le Matin**, bir makale için 10.000, **Le Temps** ise 20.000 frank ister. Henüz birer makale yayınlanmışken, İtalyanların 2 misli para verdiklerini, artık bu fiyata yazamayacaklarını, 10 misli para vermeleri halinde Türkiye lehine yazabileceklerini söylerler. Halil Paşa, **İttihat Ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**, (Haz. Taylan Sorgun), 7 Gün Yayınları, İstanbul, 1972, s. 85; Fransız basınına bu tür rezaletleri hakk. geniş bilgi için bkz: Arthur Raffolovitch, **L'Abominable Vénalité de la Presse Française (1897-1917)**, Librairie du Travail, Paris, 1931.

Takhrih, Deutsch Tag-Zeitung, Tag, Das Freie Wort, Hannoversche Sonntagsblatt, Les Derniers nouvelles de Munich, İstanbul'da çıkan Alman destekli Osmanischer Lloyd⁴⁰, Berliner Tageblatt, Neue Freie Presse, Frankfurter Zeitung, Neues Wiener Journal, Neue Freie Presse, Kulnische Zeitung, News Vienertagblatt, Politische Korrespondenz, Danimarka'da çıkan National Tidende, Peşte'de çıkan Esti Oyzak, Zeit de Vienne, Hollanda basınından Nieuwe Rotterdamische Courant, De Gids;

Rus basınından İslam düşmanlığıyla tanınan ve diğer Rus matbuatının tabi olduğu kayıtlardan azade ve doğrudan grandük Nikolayeviç'e bağlı *Novoié Vremia⁴¹, Naçalo, Reç/Retch, Birjeviya Viédomosti, Russkoié Slovo, Ruskoye Stanaya, Türkistanski Viedomosti*, Taşkent'te çıkan *Kirgolos* ve *Alog Türkistan*, Kırım/Feodosya'da çıkan *Outro Rusmayi, Ustauba Viyedemosti*, Orenburg'ta çıkan *Vakit*, Kırım'da çıkan *Tercüman*, bir Tatar gazetesi olan *Turmuş Hayat*, Rusya'da çıkan *Milliyet*, Azerbaycan'da çıkan *Açık Söz*, Azeri tüccarların yayın organı *Dirlik*,

Çin basınından *Yang Tch'eng Sing Pao*, Yunan basınından *le Messenger d'Athènes*, Bulgar *Outro* ve *Dinonik*, Tahran'da çıkan *Asr-ı İnkilab* ve *İrşad*,

K. Afrika'da çıkan *La Dépêche Tunisienne*, Cezayir'de çıkan *L'écho de Bougie, Le Republicain de Constantine, l'Echo d'Alger, l'Eclairer Algérien*, Fas'ta çıkan *Rif-Télégraphe*,

14 Eylül 1916'da yayına başlayan ve *Le Soir* adıyla Fransızca da çıkan *Akşam⁴²*, 18 Ekim 1917 de *Sabah* gazetesi başmuharriri Ahmet Emin tarafından yayına başlayan *Vakit⁴³*, *İkdam⁴⁴*, *Sabah⁴⁵*, *Zaman⁴⁶*, Abdülaziz Çaviş tarafından Arapça yayınlanan *El-Alem-ül*

⁴⁰ **Le Matin**, mai 1917; **Osmanischer Lloyd**, İstanbul'da Almanca ve Fransızca çıkıyordu. 1916-1917 yıllarında başyazarı Dr. Uebelhöridi, İstanbul'da Alman ve Alman ürünlerinin propagandasını yapıyordu. 1907-1918 yılları arasında, bir gurup Alman banka müdürlerinin, iş adamlarının, silah firmalarının vs desteğiyle çıktı, İTC'yi destekliyordu. **AF**, avril-juin 1917, no : 169, s. 76. Günlük ve sabahları çıkan bir gazetedir. Bu gazete ve bu kişi hakk. Bkz. Irmgard Farah, **Die Deutsche Pressepolitik und Propaganda-Tätigkeit im Osmanischen Reich von 1908-1918 Unter Besonderer Berücksichtigung des „Osmanischen Lloyd“**. Stuttgart. 1993. (Dra. tezi)

⁴¹ **Tanin**, 11 Şubat 1915. Bu da **Reç** gibi panslavizmin en önemli organıdır. **Tanin**, no: 1468, s. 6/2.

⁴² **Tanin**, 15 Eylül 1916, Sahibi: Ahmet İhsan, sermuharriri Abdullah Zühdi.

⁴³ **Tanin**, 10 TE 1917; **Vakit**, kısa süre önce Osmanlı hükümeti tarafından milliyetçi fikirleri neşretmek maksadıyla çıkarıldı. **Tanin**'in resmi vasfı dolayısıyla neşretmekte mahzurlu bulunduğu fikirleri **Vakit** tamamlıyordu. **SHAT**, 7 N 2947, EMA, Italie, le 16 juillet 1918, « Presse turque et Tendance actuelle », envoyé par: le chef du S.R.M.

⁴⁴ **SHAT**, 7 N 2947, EMA, Italie, le 16 juillet 1918, « Presse turque et Tendance actuelle », Envoyé par: le chef du S.R.M. journal de l'ancienne opposition, absolument impuissant actuellement et qui n'est pas en principe hostile à l'Entente.

⁴⁵ **SHAT**, 7 N 2947, EMA, Italie, le 16 juillet 1918, « Presse turque et tendance actuelle », Envoyé par: le chef du S.R.M. Önceleri Vieux-Turc iken 1917 sonlarında Almanlar tarafından satın alındı.

⁴⁶ Kısa süre önce Mayıs 1918'e doğru zimmetine para geçirmekle suçlanan ve istifa eden sabık Bayındırlık Bakanı Şükri Bey tarafından İstanbul'da kuruldu, İzmir mebusu Velih Bey'den de destek gördü. İttihatçılara muhaliftir. **SHAT**, 7 N 2947, EMA, Italie, le 16 juillet 1918, « Presse turque et Tendance actuelle ». Envoyé par: le chef du S.R.M.

*İslami*⁴⁷, İstanbul'da Arapça çıkan haftalık *Millet*, Cemiyet ve hükümete hadim *Al-'Adl*⁴⁸, *Âti*⁴⁹, Arapça çıkan *El Cevaib*⁵⁰, Abdürreşid İbrahim'in Berlin'de Müslüman esirlere propaganda maksadıyla çıkardığı *Cihad-ı İslam*⁵¹, Almanların propaganda maksadıyla İstanbul'da Farsça çıkardıkları *Haver*⁵², *Tanin*'in yan ürünü olarak çıkan *Hilal*⁵³, *Tasvir-i Efkar*⁵⁴, Lübnan'da çıkan *el-İttihad-ül Osmani*, Suriye'de çıkan *eş-Şark*, *el-Suriye*, *el Muktebes*⁵⁵, *el-İslam*; Irak'ta Arapça ve Türkçe çıkan *Sada-yı İslam*⁵⁶, *ez-Zevra*, Basra'da çıkan *Basra Times*, *El-Ewkat*; Lübnan'da çıkan *El Hakikat*; Mısır'da çıkan *El-Kouakeb*, Anglofil *El-Mokattam*⁵⁷, *Bassir*, *L'Egyptienne Gazette*, *El-Moayyad*⁵⁸, *El Misr*, *El Ahram*⁵⁹,

⁴⁷ **Tanin**, 25 Eylül 1918; Teşkilat-ı Mahsusa'nın Umur-u Şarkıye Dairesine verdiği 4 Ekim 1917 tarihli yazısında Abdülaziz Çaviş, **El-Alem-ül İslamiye** gazetesini neşrecek heyeti tespit ettiğini belirtiyor. Müessis: Abdülaziz Çaviş, Müdür: Mehmet Genç, Müdür muavini, Abdüsselamzade Mehmet Tahir Bey, Muharrir: Ömer Rıza Doğrul, Mütercim: Mısırlı İhsan Yaver, sevk memuru: Mısırlı Emin Ezher Efendi. Çaviş, bu gazeteyi Almanya'da çıkardı. Derginin İstanbul nüshası olan **Islamische Welt** için, 29 ağustos 1916'da Dâhiliye Nezareti özel kaleminde çalışan Trablusgarplı Tahir'e görev verildi. Finansmanını Teşkilat-ı Mahsusa yaptı. Maaşları Deutche Bank veya Osmanlı Bankası aracılığıyla gönderildi. Mustafa Balcıoğlu, **Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e**, Erek Matbaası, İstanbul, 2001, s. 44-46.

⁴⁸ **AF**, avril-juin 1917, no: 169, s. 76.

⁴⁹ Sabık **İkdam** gazetesi başmuharriri Celal Nuri'nin 1 Ocak 1918 tarihiyle kurduğu gazete. **Tanin**, 2 KS 1918,

⁵⁰ Geniş bilgi: Atilla Çetin, "*El Cevaib Gazetesi ve Yayını*", **Tarih Dergisi**, C. XXXIV, İstanbul, 1984, s. 474-484, **El Cevaib** gazetesi, Fransa'nın Tunus siyasetine şiddetle karşı çıkıyor ve Fransa aleyhinde şiddetli yazılar yazıyordu. 1860'ta Asitane'de [İstanbul] yayın hayatına girdi. Sultan'ın matbaası olan Matbaa-i Amire'de basıldı. Yayına başladıktan 10 sene sonra büyük şöhret kazandı, Şark'ta ve Garp'ta okunan bir gazete oldu; Bu gazete, birçok defa para karşılığı susturuldu; Fransa da Tunus siyasetini tenkit etmemesi için parayla susturdu. Daha önceleri de **El Cevaib**, Asitane'deki İngiliz sefaretinden de 50 bin İngiliz sterlini sızdırıp İngiliz siyasetini tenkit etmekten vazgeçmişti. Bu para 1882'de Ahmed Faris el Şadyak tarafından alınmıştı. Bu paralar, "Nil Vadisinde fitne saçan adam" başlığıyla Urabi Paşa'yı itibardan düşürmek karşılığında alınmıştı. Ajili, **a.g.e.**, s. 65.

⁵¹ Abdürreşid İbrahim'in Berlin'de Alimcan İdrisi ile çıkardığı ve Müslüman esirlere hitap eden propaganda dergisi. İsmail Türkoğlu, **Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim**, TDV Yayınları, Ankara, 1997, s. 115.

⁵² Karabekir, **a.g.e.**, s. 207; Bu gazetenin başmuharriri Tevfik Bey'dir. **Tanin**, 14 TS 1914.

⁵³ **Hilal** gazetesi hakk. **Tanin** şunları yazar: Bu isimde yarından itibaren İstanbul'da Fransız lisanıyla yeni bir refikimiz intişar edecektir. **Tanin** için mücadele-i hak ve hakikatte diğer refiklerinden daha yakın olan bu yeni refik şimdiye kadar İstanbul matbuatı arasındaki bir boşluğu dolduracaktır. İstanbul'da ecnebi lisanıyla sesi ve kalbi doğrudan doğruya memleketin olan bir gazete yoktu. Ve bunun ihtiyacı her dakika hissediliyordu. Ahval-ı hazıradaki hususiyet buna daha büyük bir ehemmiyet vermiş olduğu için nihayet **Hilal** tesis edilmiştir. Yarından itibaren kendi kendisini daha iyi tanıttak olan **Hilal**'i bugün biz yalnız takdim ile iktifa ediyoruz. **Tanin**, 3 Haziran 1915.

⁵⁴ Yüksek tirajlı ve yavaş yavaş muhalefete kayan bir gazetedir. **SHAT**, 7 N 2947, EMA, Italie, le 16 juillet 1918, "*Presse turque et tendance actuelle*". Envoyé par le chef du S.R.M. **AF**, avril-juin 1917, no : 169, s. 79 ; Sansür tarafından kapatılınca ismini **Tasfir-i Efkar** olarak değiştirip tekrar yayına başladı. Bu savaş sırasında, diğer gazeteler gibi, o da haberlerini *Agence Wolf*'a dayanarak verirdi. **RMM**, t. XXX, 1915, s. 362.

⁵⁵ Suriye gazeteleri hakk. bkz. « Les tribulations des journaux arabes », **CO**, no: 128, 16 janvier 1914, p. 61-67.

⁵⁶ Irak'ta Osmanlıların çıkardığı bir propaganda gazetesidir. Osmanlı Hükümeti Bağdat'ta çıkan **el-Zevra**'nın yetersizliğini görünce 10 Temmuz 1915'te Arapça ve Türkçe olarak **Sada-yı İslam**'ı çıkardı. Almanya ve Avusturya'nın propaganda tekniklerini uyguladı. Düzenli olarak 9 ay yayın yaptı. İttihad-ı İslam, hilafete sadakat gibi konuları işledi. 5 para gibi pek ucuz bir fiyatla satıldı. İngilizler de bu gazeteye karşı **El-Umran** gazetesi ile propaganda yaptı. Avci, **a.g.e.**, s. 168.

⁵⁷ **AF**, no: 162, avril-juillet 1915, s. 50; Mısır'da çıkan ateşli bir İngiliz taraftarı gazetedir. 1876'dan beri İngiltere'nin yarı resmi yayın organıdır. İngiliz etkisindeki Hıristiyan Suriyeliler tarafından çıkarıldı. **MAE**, 1670. Guerre 1914-1918. Panislamisme. M. Marchand'ın nutku. Administrateur de 1ère classe des colonies chargées du service des Affaires Musulmanes au Ministère des Colonies. Procès verbal de la séance de la colonisation interministérielle des Aff. Mus. du 25 janvier 1915 ; Ayrıca bkz. Ferid, **a.g.e.**, "Takdim", s. XLV.

*El Menar*⁶⁰, Şerif Hüseyin'in İngiliz parasıyla çıkardığı *El Kıbla*⁶¹; Yemen'de çıkan *San'a*; 1912-1915 yılları arasında Hintli Ebu Said el Arabi tarafından Arapça, Türkçe, Urduca çıkan *Cihan-i İslam*⁶², Hindistan'da yayınlanan *Indiana*, Hint ordusunun Müslüman askerleri için Urduca çıkarılan *Hablul Metin*⁶³ gazeteleri Türk ve Fransız basının dayandığı bir kısım periyodiklerdir.

Araştırmamız için Gerek Chateau de Vincennes'daki Fransa Kara Kuvvetleri Komutanlığı arşivi (SHAT) gerekse La Courneuve'deki Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi (MAE) geniş bilgi kaynağı oldu. Paris'teki çalışmalar sırasında çeşitli kütüphanelere de müracaat edildi. Bunların başında Bibliothèque National de François Mitterand gelir. Paris'teki Bibliothèque Administrative, Bibliothèque des Langues Orientales, Fondation des Sciences Politiques, Sorbonne-BIU Centrale kütüphaneleri de araştırma mekânları oldu. Ayrıca Bibliothèque de l'Institut du Monde Arabe geniş imkânlar sundu. Bu kütüphane Arap kültür ve medeniyetine yönelik yayınlar ve klasik eserler bakımından oldukça zengindir.

Araştırmanın bir kısmı da Strasbourg'ta geçti. Bunların başında Bibliothèque Nationale de l'Université de Strasbourg (BNUS) gelir. Strasbourg Üniversitesinin Turcologie, Persanologie ve Slavologie kısımları, Tarih Bölümü kütüphanesi kaynaklara ulaşmada kolaylık sağladı. Bibliothèque Municipale de Strasbourg çalışanları geniş imkânlar sundu.

Türkiye'de ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden (BOA) yararlanıldı. Ankara'daki çalışmalar sırasında Milli Kütüphane, İçişleri Bakanlığı Kütüphanesi, TBMM Kütüphanesi,

⁵⁸ Ateşli bir Anglofil ve en büyük Mısır gazetesidir. 1889 da Kahire'de çıktı. Kurucusu panislamist Seyyid Ali Yusuf'un (1863-1913) ölümünün ardından gazete hayli geriledi. M.-Y. Bitar, « *Le Califat et la Guerre* », **Mercure de France (MF)**, 1. 10. 1916, s. 387; Ancak Fransız arşiv belgelerinde bu gazete, panislamik özelliğinin yanında Türkofil de görünmektedir. **MAE**. 1670. Séance de la commission interministérielle des Aff. Mus. du 20 avril 1915.

⁵⁹ 1. Dünya Savaşı sırasında çıkan ılımlı bir gazetedir. Müslümanlar üzerindeki Alman adaletsizliğini vurguladı. Mısırlıların İngiltere'ye destek olmaya çağırdı. Landau, **a.g.e.**, s. 153.

⁶⁰ **El-Menar**'ın Osmanlı Devleti'ne girişi, yayının 6. ayında padişahın bir iradesiyle yasaklandı Reşid Rıza, **İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına**, Çev. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007, s. 42, dn. 30.. s. 40, dn. 15.

⁶¹ Haftada 2 defa çıkan siyasi, sosyal ve dini eğilimleri olan bir gazetedir. İslam'a ve Arap ideallerine hadimdir. **MAE**, vol. 1676, « *Guerre 1914-1918, Panislamisme* », Presse musulmane d'Egypte. Agence diplomatique et consulat général de France en Egypte à son excellence M. A. Briand, président du Conseil, ministre des Aff. Etr. à Paris ; *El Kıbla* hakk. Ayrıca bkz. Jorgen Baek Simonsen, « *How to use or misuse history in printing: Jihad and World War I* », **Cultur and History**, no: XVI, 1997, s. 125 vd.

⁶² Panislamist ve Germanofil bir dergidir. İstanbul'da haftada bir, Perşembe günleri, Çemberlitaş'ta, Osmanlı matbaasında Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye tarafından Arapça, Urduca ve Türkçe olarak çıkarıldı. "Hilafet-i Kübra'ya, ittihad-ı İslam'a, tearüf-ü umumiyyeye hadim" altyazısıyla çıktı. 24 sayfadır, fiyatı 30 paradır. Yıllık abonman ücreti içerde 35, yurtdışı için 48 kuruş gibi komik bir rakamdır. Osman II.nin portresi kapağını süslemektedir. *Cihad-ı mukaddes*'in hararetle savunucusudur. **RMM**, t. XXX, 1915, s. 362 ; Ayrıca bkz. Özcan, **a.g.e.**, s. 245; Yayın sorumlusu Yusuf Şatvan'dır. Türkçe, Arapça ve Urduca yayınlandı. Panislamist iç ve dış yayın yaptı. Mısırda yayınlanan **Eş-şab** gazetesinden etkilendi. Sonraları ayda bir yayınlandı. İTC'nin finansmanı ile kuruldu. Kurucuları, Türk, Arap ve Hintlilerden oluşuyordu. Şekip Aslan kurucu üyedir. Landau, **a.g.e.**, s.120; Ayrıca bkz: Keleşyılmaz, **a.g.e.**, s. 116 vd.

⁶³ **L'Asie Française (AF)**, Avril-juillet 1915, no 162, s. 53.

Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü kütüphanesi, ODTÜ Kütüphanesi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi, TTK Kütüphanesi, YÖK Dokümantasyon Merkezi'nde bulunan kaynaklar faydalı oldu. Yusuf Hikmet Bayur'un geniş ölçüde Türk Hariciye arşivlerine dayanan ve son devrin Türk tarihini teferruatıyla işleyen 10 ciltlik *Türk İnkılâbı Tarihi*, araştırmaya iyi bir kaynak oldu.

Savaş yıllarını bizzat yaşayan kumandan ve siyasetçilerin hatıraları, mühim bilgiler sundu. Bunlardan Ali İhsan Sabis'in ve Kazım Karabekir'in, Fahri Belen'in Selahattin Günay'ın, Cemal Paşa'nın, Fahrettin Altay'ın, Suriye'de Cemal Paşa ile çalışan Ali Fuad Erden'in, Osmanlı Devletinin son Yemen valisi Mahmut Nedim [Akdilek] Bey'in, savaş yıllarında Yemen'de Türk ordusunun Hukuk müşaviri Zeki Ehiloğlu'nun, Kırım Müslümanlarından Cafer Seydahmed Kırimmer'in, İngiliz Generali Townshend'in, Osmanlı ordusunda çalışan Alman komutanlardan Hindenburg'un Von Der Goltz'un, Liman von Sanders'in ve Hans Guhr'un, Kressenstein'in, 1915-1918 yılları arasında Osmanlı ordusunda Yarbay olarak çalışan Venezuelalı Rafael de Nogales'in Hatıraları vaz geçilmez kaynaklar oldu. Fransız Binbaşısı Maurice Larcher'nin⁶⁴ ve savaş yıllarında Hicaz'da Fransa'nın askeri temsilcisi olan General Ed. Brémond'un⁶⁵ eserleri de ayrıca önemli bilgiler sundu.

Adil Hikmet Bey'in hatıraları İttihatçıların maceraperestliğine ve Türkistan'a dair, Zeki Velidi Togan'ın, Baymirza Hayit'in Almanya'da hazırladığı ve kitaplaştırılan doktora tezi⁶⁶ Teşkilat-ı Mahsusa komutanı olan ve savaş yıllarını bizzat yaşayan Hüsamettin Ertürk'ün cihat fiyaskosunu trajik bir dille anlattığı hatıraları, cihat, Türk-Alman faaliyetleri ve propagandası hakkında çok değerli bilgiler sundu. Bu hususta Arif Cemil'in hatıraları da Teşkilat-ı Mahsusa'nın cihat faaliyetlerini ilk elden aydınlattı. Galip Vardar'ın hatıraları o yıllarda olan bitenlere ışık tuttu. Türkiye'nin 3. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın hatıralarından da kısmen yararlanıldı. Veled Çelebi'nin hatıraları Mevlevilerin cihattaki rolünü gösterdi.

Revue du Monde Musulman'ın 1915'te yayınladığı *Les Musulmans Français et la Guerre, Algérie et Tunisie* ve 1916 da yayınladığı *Le Salut au Drapeau, en Algérie*, Mağrip Müslümanlarının ve buradaki zaviyelerin Fransa'ya olan tutumları hakkında fikir verdi. Savaş yıllarında bizzat Cezayir'de bulunan ve olan bitenlerin görgü şahidi olan Jean Méliá'nın 1918'de Paris'te bastırıldığı *L'Algérie et la Guerre*, adlı kitabı, Méssali Hadj'in hatıraları değerli bilgiler sundu. Ünlü sosyolog Niyazi Berkes'in bir seyahat kitabı olan *Arap*

⁶⁴ M. Larcher, **La Guerre Turque Dans la Guerre Mondiale**, Berger-Levrault, Paris 1926; Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi, Harbin Anasır ve Mukadderatı ve Heyet-i Umumiyesinin Hülasası**, C. I. İstanbul, 1927.

⁶⁵ Général Ed. Brémond, **Le Hedjaz Dans la Guerre Mondiale**, Payot, Paris 1931.

⁶⁶ Baymirza Hayit, **Türkistan, Rusya ile Çin Arasında** İstanbul, Otağ yayınları, 1976.

Dünyasında ve Asya Mektupları, Orta Doğu ve K. Afrika Müslümanları hakkında aydınlatıcı bilgiler verdi. B. G. Martin'in *Afrika'da Süfi Direniş* adlı eseri kıymetli bir kaynak oldu.

İngiliz-Mısır ordusunda bir subay olan ve Darfur sultanı ve Türk-Alman İttifakının tarafı olan Ali Dinar'a karşı bizzat çarpışan Hasan Kandil'in tamamen İngiliz görüşü ile ele aldığı hatıraları Sudan ve Mısır'daki cihat hakkında değerli bilgiler sundu. Rauf Orbay'ın hatıraları, Institut Française de Recherche en Iran tarafından yayınlanan *La Perse et la Grande Guerre* [İran ve Büyük Savaş] adlı periyodik, Mehmet Kenan'ın *Büyük Harpte İran Cephesi* adlı eseri, Ubeydullah Efendi'nin Hatıraları cihadı farklı bakış açısıyla yorumlar. Han Melik Sasani'nin hatıraları⁶⁷ İstanbul'da ve Osmanlı devletinde o günün olaylarını canlı bir şekilde gözlemler, bir Fars milliyetçisinin cihada olan bakış açısını anlatır. İran hakkında epeyce faydalanılan bir diğer eser de Ali Akbar Siassi'nin *La Perse au Contact de l'Europe*⁶⁸ adlı eseri mühim bir kaynak oldu, İran-Osmanlı ilişkilerini de içeren ve savaş yıllarında İran'ın içinde bulunduğu durumu teferruatıyla anlatan bir eserdir.

Savaş yıllarında Hicaz cephesinde bulunan Feridun Kandemir'in *Medine Müdafaası* adlı eseri Arabistan, Suriye, Hilafet, Cemal Paşa'nın politikası hakkında zengin bir kaynak oldu. Kral Abdullah'ın ve eski bir Osmanlı subayı olup Şerif Hüseyin'in hizmetine geçen Cafer el Askeri'nin hatıraları Irak, Mısır, Libya, Yemen ve Arabistan hakkında hayli malumat kazandırdı.

Beyrut Belediye başkanı Selim Ali Selam'ın, Suriyeli gazeteci Muhammed Kürd Ali'nin, Mısır milliyetçilerinden Muhammed Ferid'in, Dürzi lider Emir Şekip Arslan'ın, Filistinli İzzet Derveze'nin, Mısırlı gazeteci Reşid Rıza'nın, Filistin ve Kanal cephelerine dair Alexandre Aaransohn'nun hatıraları da tezde kullanılan diğer kaynaklar oldu. Osmanlı devletinin Erkan-ı Harbiye-i Umumiye reisi ve sonraları Osmanlı Sadrazamı olan Ahmet İzzet Paşa'nın hatıraları Yemen ve Suriye hususunda aydınlatıcı bilgiler verdi. Falih Rıfki Atay'ın *Zeytindağı* adlı hatıraları Suriye, Arabistan ve Filistin'de cihadın nasıl bir fiyaskoyla sonuçlandığını, Cemal Paşa'nın yanlış politikasını gösterdi.⁶⁹ Bizzat Irak cephesinde bulunan ve Gen. Townshend'in Türk kuvvetlerine teslim olması sırasında hazır bulunan Sven Hedin'in hatıraları Mezopotamya ve Irak hakkında temel bilgiler verdi.⁷⁰

⁶⁷ Han Melik Sasani, **Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir**, Çev. Hakkı Uygur, Klasik yayınları, İstanbul, 2006.

⁶⁸ Ali Akbar Sisassi, **La Perse au Contact de l'Europe**, Librairie Ernest Leroux, Paris, 1931.

⁶⁹ Falih Rıfki'yı Sabis şöyle tenkit eder: *Bu muharrir, Büyük Harp'te Cemal Paşa'nın karargâhına nasıl sığındığı ve henüz 20 yaşında bir yedek subay olmasına ve karargâhtan dışarı çıkmamasına rağmen siperlerde hayatlarını ypratın cephe zabitleriyle yarışırmasına göğsünün nişanlarla nasıl taltif edildiğini bizzat kendi yazdığı Zeytindağı kitabında tafsil etmiştir.* Sabis, **Harp Hatıralarım**, C. 1, Nehir Yay., İstanbul, 1991, s. 197-198.

⁷⁰ Sven Hedin, Germanofil temayülleri dolayısıyla üyesi bulunduğu Paris'teki Coğrafya Cemiyeti'nden ihraç edildi. **La Croix**, 19 novembre 1914.

Tez dört bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölümde Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi, Karadeniz baskını, bunun iç ve dış yankıları ve bunun sonucu olarak ilişkilerin kesilmesi, savaş ilanları, Karadeniz olayının Osmanlı basınına yansımaları, tepkileri, halka anlatılış biçimi, Rusların Doğu Anadolu'ya girmesi ve İngiliz ve Fransızların da Çanakkale ve diğer kıyıları bombalaması ele alındı.

İkinci Bölümde genel anlamda panislamizm konu edinildi. 14 Kasım 1914'te Fatih Camii'nde ilan edilen Cihad-ı Mukaddes, araştırmanın odak noktasını teşkil etti. Bu bölümde İttihat-ı İslam'ın doğuşu ve resmi devlet politikası olarak nasıl geliştiği ve siyasileştiği ele alındı. Abdülaziz ve bilhassa II. Abdülhamit dönemlerinde İslamcılık, batmakta olan devleti kurtarmak için adeta can simidi ve II. Abdülhamit'in sarayı bir bakıma panislamın en mühim kavşak noktası oldu. Bu bölümde İstanbul'un hilafet merkezi oluşu üzerinde duruldu. II. Abdülhamit, saltanatı boyunca, panislamist politikasına destek kazandırmak için dışarıdan bir hayli Arap ve diğer milliyetlerden ulema, fikir adamları ve bir kısım liderleri İstanbul'a davet etti.

Almanya ve İTC hükümetinin panislamizme olan ilgisi ve bundan faydalanmaya çalışması, cihadın ilanı ve beyannamelerle ve diğer şekillerde propaganda edilmesi, bu devrede *Tanin*'de çıkan panislamist ve pantürkist makaleler ve yazı dizileri, Berlin, İstanbul ve Hicaz'da yapılan propagandalar, bu propagandaların Avrupa basınına yansıyan ve Arap gazetelerinde çıkan tenkitleri, Tarikatların cihat propagandası maksadıyla Türkler ve Almanlar tarafından kullanılmaları, esir kampları ve esirlerin beyin yıkama ameliyelerinden geçmeleri, bunların İstanbul'a gönderilip Irak ve İran'da İngilizlere karşı kullanılmaları ve firarları, cihadın iç ve dış yankıları, İtilaf devletlerinin karşı propaganda ve tedbirleri, hilafetin cihat ile olan ilişkisi gibi konular işlendi.

Üçüncü Bölümde cihadın Orta-Doğu ülkelerindeki yankıları ele alındı. İran'ın bu savaş sırasındaki karmaşık hali, harpten önce yukarıdan Rusya, aşağıdan da İngiltere tarafından ablukaya alınan ve aralarında 1907 antlaşmasıyla ikiye bölünen İran'ın durumu gözden geçirildi. İran'ın savaş sırasında bu defa da İngiliz ve Ruslara ilave olarak Osmanlı ordusu ve Almanya tarafından sıkıştırılması, 13. Türk Kolordusunun Afganistan, Türkistan ve Hindistan'ı ele geçirmesi için Tahran yakınlarındaki Hemedan'a kadar ilerlemesi, cihadı kabule zorlanması, İran üzerinde Türk ve Alman baskıları, mezhep farklılıkları dolayısıyla cihadın kısmen kabulü, kısmen de reddi, aşiretlerin cihada karşı tutumları, Tahran'daki Türk-Alman başarısız darbe girişimi, Nizam-us Saltana'nın İran'da cihat faaliyetlerinde kullanılması ve uğranılan müşkülât işlendi.

Irak'ın bu büyük savaş sırasındaki genel durumu, Türk ordusunun Irak'taki pasif durumu, Kafkasya'da Sarıkamış felaketinden sonra cihadın ikinci defa belinin kırıldığı Şuayyibe faciası, coğrafi vaziyeti bakımından Irak'ta cihat faaliyetleri ve bu maksatla yapılan propagandalar, aşiretlerin cihada karşı olan tutumları, Irak isyanları, Enver Paşa'nın Irak ziyareti, İngiliz nefreti dolayısıyla bir bakıma kabul gören Şii-Sünni ittifakı, isyanlar ve Bağdat'ın düşüşüyle birlikte Irak'ın kaybı ve cihadın iflası işlendi.

Suriye, Filistin, Lübnan, Arabistan, Mısır ve Yemen'de, savaş yıllarında bu coğrafyaların genel durumu, cihad-ı mukaddese olan ilgileri, Yemen imamlarının Türk cihadına olan tepkileri, Teşkilat-ı Mahsusa'nın buralardaki cihat faaliyetleri, Cemal Paşa'nın Suriye'ye tayiniyle birlikte başlattığı panislamist siyaset ve daha sonraları İtilaf devletlerinin karşı tedbirleriyle Suriye ve Lübnan eşrafının cihadı akim bırakan ayrılıkçı faaliyetleri, Suriyeli aydınların İttihatçıların Türkçü faaliyetlere karşı olan tepkileri, Cemal Paşa'nın cihadı baltalayan idam ve sürgün furyası, cihat siyasetinin parlak bir başarısı olan Çanakkale zaferi ile birlikte Suriye'de başlatılan cihat propagandası ve Suriyeli aydınların bu vesileyle İstanbul ve Çanakkale'yi ziyaretleri, Cemal Paşa'nın iki Kanal harekâtı işlendi. Enver Paşa'nın isyan öncesi Suriye, Lübnan ve Arabistan ziyareti ve yürütmeğe çalıştığı cihat faaliyetleri bu kısımda ele alındı. Türk hükümetinin Hüseyin'in isyanını algılama biçimi ve aldığı tedbirler bu kısımda işlendi.

Dördüncü Bölüm'de de cihat ilanının sonuçları ve başarısızlık nedenleri ele alındı. İtilaf devletlerinin cihat faaliyetlerine karşı aldıkları önlemler ve cihadın başarısızlığının Türklerden, Almanlardan ve İslam dünyasından kaynaklanan nedenleri işlendi.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA GİRMESİ ve KARADENİZ BASKINI

A. OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA GİRMESİ

Sanayi inkılabıyla beraber başlayan emperyalist yarış dünyayı sarsacak bir genel savaşa sebep oldu. Birinci Dünya Savaşı genelde Alman-İngiliz ekonomik rekabeti, silahlanma yarışı, aşırı milliyetçilik, Rusya'nın gözünü Balkanlara dikmesi ve Avusturya-Macaristan imparatorluğunu içten yıkmaya çalışması, Almanların "Şarka doğru hamle" politikası gibi sebeplerle patladı. 1879 Avusturya-Almanya, 1894 Fransa-Rusya, ittifakları Avrupa'yı düşman kamplara böldü ve savaşa giden yolu açtı. 1871'den sonra Alsace-Lorraine'in Almanya tarafından alınması da bu savaşın çıkmasında ayrıca etkili oldu.⁷¹ Balkan savaşından sonra Almanya, Slav çemberiyle sarılmış ve Almanların şark yolu kapanmıştı. İtilafçılar ise dünya pazarlarını ele geçirmişlerdi. Almanya ve Avusturya da bu çemberi delerek emperyalist yarışa katılmak istiyorlardı.⁷² Aslında bu savaşın sürecini hızlandıran başka faktörler de vardı: Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşlarını, bu da 1. Dünya Savaşını tetikledi.⁷³

1. Dünya Savaşının çıkmasında panslavizmin de tahriki oldu: Slavlar, gözlerini etnografik haritalar üzerinde gezdiriyorlar, Adriyatik'ten Karadeniz'e, Ege denizinden Bohemya'yı Saksonya'dan ayıran dağların eteklerine kadar olan sahada aynı ırktan 24 milyon insanın yerleşik olduğunu ve bunların suni sınırlarla birbirinden ayrıldığını düşünüyorlardı. Bu Slavların, şişirilmiş rakamlarla 16 milyonu Avusturya'da, 8 milyonu da Osmanlı Devleti ve Sırbistan'da bulunduğunu, öte yandan Romanya, Transilvanya ve Macaristan arasında da sıkışan mühim bir azınlığın olduğunu hesaplıyorlardı.⁷⁴ Bunlar, günün birinde bir siyasi birlik teşkil edeceklerdi. Panslavizmin sınırları da oldukça genişti: Adriyatik'ten Ural ötelere, ta Çin sınırlarına kadar uzayan, Türk, Avusturya ve Rus devletlerini de içeren dev bir coğrafya

⁷¹ Harbin sebepleri ve orijini hakk. bkz: Larcher, *La Guerre Turque...*, s. 5-16; M. Auguste Gauvin, *Les Origines de la Guerre Européenne*, Armand Colin, Paris, 1915; Ahmet Şükrü Esmer, *Siyasi Tarih*, İstanbul, 1944, s. 225-366; A. Debidour, *Histoire Diplomatique de l'Europe, 1814-1914*, 4. Éd., Alcan, Paris, 1926; Haluk Ülman, *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol*, Ankara, 1972; Bayur, *TİT*, 2/1, 3. B., TTK, 1991, s. 22-34; **Tanin**, 4 Temmuz 1917; Muhammed Ali, "*Balkan yolları*", **Tanin**, 23 Eylül 1918; **Tanin**, 15 TS 1915.

⁷² Bu hususta geniş bilgi: « *L'Allemagne vers l'Est* », **RDM**, t. IX, 1902, s. 51 vd; « *La politique prussienne en Orient à la fin du siècle dernier* », **RDM**, t. LX, 1883, s. 661 vd; Imbert, "*Le chemin de fer de Bagdad*", **RDM**, t. XXXVIII, 1907. Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 413.

⁷³ 1904-1914 yılları arasında Avrupa, dört defa genel savaş tehlikesi atlattı. Yaklaşmakta olan savaş ve sebepleri hakk. ayrımı için bkz. Pierre Renouvin, *La Première Guerre Mondiale*, Que Sais-Je, P.U.F., Paris, 1965, Introduction bölümü; Yaklaşmakta olan savaşın her an patlayabileceği artık bir kehanet değildi. Mesela Emir Şekip Arslan Mısır'da çıkan **Eş-Şa'b** gazetesinde bunu 1,5 yıl önce açıklamıştı. **İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları**, Çev. Halit Özkan, Klasik Yay., İstanbul, 2006, s. 45.

⁷⁴ Emile de Laveleye, "*L'Angleterre et la Russie en Orient*", **RDM**, t. XL, 1880, s. 453 vd.

söz konusuydu, buna göre Tataristan da Slav coğrafyasına dâhildi, buna dair Slav halk şarkıları dahi vardı.⁷⁵

Büyük devlet olmak isteyen Avusturya için bunlar korku verici gelişmelerdi, bunu engellemek için de Sırbistan Balkanlarda ezilmeliydi. Avusturya veliahdı ve eşinin 28 Haziran 1914'te Saraybosna'da öldürülmesi ile de savaş başlamış oldu.⁷⁶ İşlenen bu cinayet, Sırp milli hareketinin ve Güney Slavlarının diğer Slavlarla birleştirilmesi planının doğrudan bir parçası idi.⁷⁷ Avusturya, Sırbistan'a savaş ilan edince (28 Temmuz 1914) Rusya da Avusturya'ya harp açtı. Avusturya'nın müttefiki olan Almanya da Rusya'ya 1 Kasım 1914'te harp ilan edince Rusya'nın müttefikleri olan Fransa ve İngiltere de işe karıştı.⁷⁸

Daha harp patlamadan, Osmanlı Devleti kendisini garantiye almak için müttefik arayışına girmişti; bu maksatla *Gil Blas* gazetesi, daha 2 Temmuz 1914'te, Cemal Paşa'nın Fransa'ya ziyaret edeceğini, Paris'te kısa süreli bir müzakerede bulunacağını, Toulon'da askeri manevralara katıldıktan sonra Paris'e dönüp 14 Temmuz şenliklerine katılacağını, kendisine Reşadiye dritnotu kaptanı Vasıf Bey'in refakat edeceğini söylüyordu. *Gil Blas*, Türk basınının, Cemal Paşa'nın bu ziyaretinin Türk-Fransız ilişkilerini geliştireceğini ve onun sıkı bir frankofil olduğunu da ilave ediyordu.⁷⁹ Babıâli, bu maksatla İtilaf devletlerine yanaşmış, ancak Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın tüm girişimlerine rağmen dışlanmış, Fransa'ya yaptığı ziyaretten eli boş dönmüştü. Onlara göre Türkler sadece bir yükü ve Fransa buna tek başına karar veremezdi.⁸⁰

⁷⁵ H. Desprez, « *La Russie et le Slavisme* », **RDM**, t. VI, 1 mai 1850, s. 525.

⁷⁶ M. Cemil, **Lozan**, C. 1, 1933, s. 17 vd; Bu harbi, Fra-Maçonneri teşkilatının bir sene evvel tasarladığı **MF**'ta çıkan bir makaleden anlaşılır. L. de Poncins, « *L'attentat de Sarajevo et la franc-maçonnerie* », **MF**, I.IV.1929, s. 121-131. Bu makale Eugène Leunhoff'un **Die Freimaurer**, adlı makalesine dayanır. (Amalthea Verlag, Vienne et Leipzig, 1929.) 15 Eylül 1912'de Monseigneur Jouin'in çıkardığı **La Revue Internationale des Sociétés Secrètes** şu satırları yazmıştı: *Belki de bir gün yüksek seviyedeki bir İsviçreli Franc-maçon'un Avusturya veliahtına dair sözleri açıklık kazanacaktır: ne yazık ki günü ve zamanı geldiğinde bu veliaht, tahtının ayakları altında ölecektir.* Saraybosna cinayeti için ayrıca bkz. Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 65-67.

⁷⁷ Sırp milli hareketlerinin kısa bir tarihi için bkz. Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, Türkiye Yayınları, İstanbul, 1971, s. 83, 102-103; Panserbizm ve Avusturya'nın korkuları için bkz. Saint Mars, « *Le rêve panserbe et la colère de l'Autriche* », **Gil Blas**, 2 Juillet 1914; Panslavizm hakk. bkz. Comte Benedetti; « *Un Ambassadeur Anglais en Orient* », **RDM**, t. CXXVIII, 1895; H. Desprez, « *La Russie et le Slavisme* », **RDM**, t. VI, 1 mai 1850; Cyprien Robert, « *Les Deux Panslavismes* », **RDM**, t. XVI, 1846, s. 455 vd.; Hans Kohn, **Le Panslavisme, Son Histoire et Son Idéologie**, Payot, Paris, 1963, Akdes Nimet Kurat, « *Panslavizm* », **DTCF Dergisi**, XI, 2-4, Ankara, 1953.

⁷⁸ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. 9; Danişmend, **Kronoloji**, C. 4. s. 410 vd; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. V, Çanakkale Cephesi Harekatı, 1. Ci Kitap, (Haziran 1914-25 Nisan 1915)**, Gen. Kur. Basımnevi, Ankara, 1980, s. 8-11.

⁷⁹ **Gil Blas**, 2 juillet 1914.

⁸⁰ Cemal Paşa'nın ziyareti hakk. Bkz: **Tanin**, 6 Temmuz 1914, bu yazı **Le Temps** gazetesi başmakalesinin tercümesidir; Jean Lévêque, **Gil Blas**, 5 Temmuz 1914 tarihli nüshasında, Cemal Paşa'nın Türk-Fransız Komitesi'nin kurucusu olduğunu ve iki tarafında bu dostluğu pekiştirmeye çalıştığını söylüyordu. Gazete, Cemal Paşa'nın fiziği hakkında da teferruat veriyordu. Bu gazetenin sonraki nüshalarında Cemal Paşa'nın çeşitli ziyaretleri hakkında haberler yer alır. Cemal Paşa'nın Fransa seyahati ve **Gil Blas** gazetesinin bu husustaki haberinin tercümesi için ayrıca bkz: **Tanin**, 10 Temmuz 1914; Cemal Paşa, 13 Temmuz'da ittifak teşebbüsünde bulundu; Gerçekte de Cemal Paşa frankofildi; Capitaine H. Seignobosc, **Turcs et Turquie**, Paris, 1920, s. 53-54; Cemal Paşa, **Hatıralar**, Haz. Behçet Cemal, İstanbul, 1977, s. 138-142; Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**,

Bu anlayışın yanlış olduğu daha sonra anlaşıldı, Lloyd George'un da itiraf ettiği gibi, Osmanlı Devleti'nin müdahalesi ile savaş iki sene uzadı.⁸¹

Bu yıllarda Almanya, emperyalist bir güç olarak sanayi ihtilalini gerçekleştirmiş ve hammadde arayışları için gözlerini dünyanın çeşitli bakir bölgelerine dikmişti. Sızmak istediği alanlardan biri de Osmanlı devleti idi, buraya Almanya Hindistanı olarak bakıyorlardı. Almanlar, İtilaf devletlerinin aksine, mali sıkıntılar içinde bulunan Babıali'ye kredi verdi.⁸² Bu da Osmanlı-Alman yakınlaşmasını doğurdu.⁸³ Aslında Almanya da ilkin Osmanlı Devleti ile ittifaka pek taraftar değildi. Ama 28 Eylül-10 Ağustos 1914 tarihleri arasında vuku bulan Marne ve Yser saldırıları sırasında Avusturya'nın nerdeyse Rusya karşısında erimesi üzerine Almanya, Fransa'dan çıkıp Avusturya'yı kurtarmağa çalışıp burada saldırı gücünü tüketince⁸⁴ Osmanlı Devleti önem kazanmıştı ve savaş ilerledikçe Türk tarafsızlığının önemi artıyordu. Türk idarecileri daha sakin davransalardı, demiryollarına el koyabilecek, Duyun-u Umumiye gelirlerini ve şikâyetçi oldukları diğer konuları daha rahat halledebilecekti.⁸⁵ O sıralarda basın ve Türk kamuoyu da çıkacak olan savaştan Almanya'nın galip geleceği görüşündeydi. O günlerde İngiliz kara kuvvetleri pek az olduğundan Osmanlı Devleti'ne büyük hasar veremeyeceğine, hatta Mısır'ı bile koruyamayacağına ve sömürgelerdeki Müslümanların ayaklanıp Türk ordusuna yardım edeceğine inananlar çoktu.⁸⁶

*İkdam, Fransız ve İngiliz kamuoyları Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya taraftar olduğunu söylüyor. Bu doğrudur; ama hükümet bundan sorumludur? Hem tarafsızlık söze mi dayanır yoksa fiile mi?*⁸⁷ diyordu. Artık Türk kamuoyunun Almanya lehine değişmesi üzerine Türk-Alman gizli antlaşmasının imzalandığı gün, yani 2 Ağustos'ta İngiltere, Osmanlı

Ankara, 1984, s. 114; Diğer ittifak arayışları için bkz: Esmer, **Siyasi Tarih**, s. 460 vd; Gn. M. Moukhtar Pacha, **La Turquie, l'Allemagne et l'Europe, Depuis le Traité de Berlin Jusqu'à la Guerre Mondiale**, Paris, 1924, s. 250-253; Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 3. B., İmge Yayınları, Ankara, 1998, s. 401; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, I. Cilt, Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1970, s. 33-40.

⁸¹ Gn. M. Moukhtar Pacha, **a.g.e.**, s. 247.

⁸² Feroz Ahmad, "*Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu*", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Göçler**, Ed. Marian Kent, Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999; İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Ankara, 1981, s. 119 vd.

⁸³ Feroz Ahmad, **1908-1914 İttihat ve Terakki**, Çev. Nuran Ülken, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1971, s. 247.

⁸⁴ Général Malleterre, "*La Guerre Dans le Levant*", **RDM**, t. XXXIII, 1916, s. 73; Almanya'nın Fransa'yı altı haftada yere sermesi planının başarısızlığı ve Marne muharebeleri hakk. bkz.; Pierre Renouvin, **La Première Guerre Mondiale**, Que Sais-Je?, PUF, Paris, 1965, s. 23-30; V. Bülov, **Mon Rapport Sur la Bataille de la Marne**, Paris, Payot, 1921; Commandant A. Grasset, "*Qui a gagné la bataille de la Marne*", **L'Illustration**, no: 4016, 21 février 1920, s. 137-144.

⁸⁵ Falih Rıfkı Atay, **Batış Yılları**, Dünya Yayınları, Ekin Basımevi, İstanbul, 1963, s. 86.

⁸⁶ Geniş bilgi: Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, 3/1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 65 vd; 268.

⁸⁷ **İkdam**, 5 Eylül 1914; **RMM**, t. XXX, 1915, s. 316.

Devleti'nin kendisine sipariş ettiği iki gemiye el koydu.⁸⁸ Bu da Türk kamuoyunun İtilaf devletleri aleyhine geçmesini tetikledi.

Türk kamuoyunun bu şekilde değişmesi hakkında Karabekir'in yazdıkları enteresandır: Yapılan propaganda risaleleri arasında deprem, gaybî işaretler söz konusudur. Prof. Karl Lambrecht ve iki arkadaşı tarafından yazılan “Almanlar Geleceğimizi Nasıl Görüyorlar?” başlıklı bir risale tercüme edilmiş. Şöyle diyor: *Osmanlılar büyük bir değişim geçirmek üzeredir. Bunu da Konya'daki (O zaman Konya, Burdur ve Isparta'da şiddetli bir deprem olmuş, hayli kurban verilmişti.) zelzele işaret ediyor. Ertuğrul Gazi de Anadolu'ya yerleştiğinde zelzele olmuştu. Bundan 125 yıl sonra Süleyman Şah 80 fedai ile Rumeli'ye geçtiğinde ve yine Fatih, İstanbul'u fethetmeden hemen önce şiddetli bir zelzele olmuştu. İşte şu Konya ve Isparta zelzeleleri de büyük fütuhata işaret ediyor.*⁸⁹

İttihatçılar da Osmanlı Devleti'nin savaşa girişinde kamuoyunu her fırsatta savaşa hazırladıkları ve yoğun propagandalarla savaşa giriş için alt yapı oluşturdukları anlaşılmaktadır. Daha harp başlamadan İttihatçılar çeşitli vilayetlere propagandistler göndermişlerdi. Bahaeddin Şakir ve gurubu geçtiği yerlerde İran'ı gösteren “Turan'a gider” levhalarını ve ok işaretlerini koyuyorlar, kamuoyunu tahrik ediyorlardı.⁹⁰ İttihatçı ajitatörler taşrada valileri tehdit ederek İTC genel merkezine telgraflar çektiriyorlar ve “Halkın harbe hazır olduğunu” yazdırıyorlardı. Harp aleyhinde bulunabilirler diye, Osmanlı hükümeti, *Tanın* dışındaki tüm basını kapatmayı bile düşünmüştü.⁹¹

⁸⁸ Danişmend, **Kronoloji**, C.1, s, 413; Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni**, C. 1. 2. B., Emre Yayınları, İstanbul, 2000, s. 15 vd. Rauf Bey, gemileri teslim almak için çok kalabalık bir heyetle 3 aydan beri Londra'dadır. Son taksit olan 700. 000 lira ödendiği halde teslim edilmedi. 2 Ağustos 1914'te gemiler teslim alınacaktı, fakat bayrak çekme töreninden yarım saat evvel gemiler İngiliz hükümeti tarafından müsadere edildi. Tepkiler için bkz: **Tanın**, 7 Ağustos 1914; **Tanın**, 22 Ağustos 1914.

⁸⁹ Karabekir, **a.g.e.**, s. 227; Karabekir'in yazdığına göre, Alman baskılarının yanında **Tanın**, **Donanma Mecmuası** vs Osmanlı basını alabildiğine harp kışkırtıcılığı yapıyordu. Bu türden imzasız kışkırtıcı yazılar da oluyordu. Karabekir, bu sıralarda İstihbarat şefi idi. Matbuat müdürü Hikmet Bey'den bunların izahını isteyince; O da: *-Kafkasya'ya, Mısır'a alınmış gözüyle bakılıyor*, dedi ve cebinden çıkardığı kağıtta, Şeyh Abdülkadir-i Geylani'nin **Şecere-tün Nu'maniye**'sinden şunları okudu:

*1330 senesi sona erdikte/Olur Bulgarlara harbin hali ducret,
Olur Fransızlarla Alman muharip / Neticede Alman olacak galip,
..... Hiva elinde / Yürüyünce Şark cihetinde,
Yürürler Hind ile Çin müslümanı / Boyarlar kan ile seng-i cihanı,
Olur İslam kah mağlup kah galip / İki yıl sonra hasılı galip.*

Noktalı yerler güya okunamamış. Hikmet Bey, ayrıca **Tavali-yul Muluk** adlı bir risalede Romanya kralının bu sene öleceğinin, Türkiye'nin harbe girmesi halinde Mısır'ın alınacağını yazılı olduğunu ve gerçekten de Romanya kralının bu sene öldüğüne göre [Romanya kralı Karol, 10 Ekim 1914'te ölmüştü] harbe girmemizin şart olduğunu söyler. Bu kepezelikleri de – Efendim, öyle istiyorlar ile yorumlar.

⁹⁰ Karabekir, **a.g.e.**, s. 187. Bu hususta ayrıca bkz. **Le Matin**, no: 11555 ; Capitaine H. Seignobosc, **Turcs et Turquie**, Payot-Cie, Paris, 1920, s. 70.

⁹¹ Karabekir, **a.g.e.**, s. 167 vd.

Bulgaristan'ın, *Utro* gazetesi muhabiri Mme. Vandazmireska'nın Türk edibesini Fatma Aliye [Cevdet Paşa'nın kızı] Hanım ile yaptığı röportaj, Türk kamuoyunun görüşlerini yansıtması bakımından dikkat çekicidir:

--*Türk kadınlarının harp hakkındaki fikirleri nedir?*

--*Biz Balkan harbinde alnımıza sürülen lekeyi temizlemek için bu harbin min tarafıllah gönderildiğine inanıyoruz. Bu harpten muzaffer çıkacağız.*"⁹²

İttihatçıların ideologu Ziya Gökalp'in *Tanin*'de çıkan "Enver Paşa" başlıklı şiiri Osmanlı hükümetinin savaşa nasıl talip olduklarının itirafıdır.

Mağlup idik, sen etmedin tereddüt/Dedin yine bu kavm galip olacak

*Ordumuzda yaptın ani teceddüt/ Dedin biziz harbe talip olacak.*⁹³

Almanya 1 Ağustos'ta, saat 17.00 ye doğru savaşa girdi, Osmanlı Devleti ise Almanya ile gizlice 2 Ağustos 1914'te bir ittifak imzaladı.⁹⁴ Babiâli'nin savaşa giriş müzakereleri, Fransa'nın İstanbul sefiri Maurice Bompard'a göre 22 Temmuz-2 Ağustos 1914 tarihleri arasında cereyan etti. 22 Temmuz'da Enver Paşa, Almanya'ya ittifak teklif etti, 2 Ağustos'ta da antlaşma imzalandı. Bu da 12 günlük kısa bir müzakere süreci demekti. Bompard, Berlin'den gönderilen ittifak metninin 28 Temmuz'da sefir Wangenheim'a ulaştığını ve aynı gün sadrazamdan Osmanlı projesinin sefire iletildiğini yazar.⁹⁵

Bompard, bundan sonrasını şöyle anlatır: "*Sadrazam'a Almanya ve Fransa'da ilan edilen seferberliğin ve Rusya'ya ilan edilen harbin haberini vermeğe gittiğimde, "Biz tarafsız kalmak istiyoruz" dedi.*

-*Bu sizin şahsi fikriniz mi, yoksa hükümetinizin kararı mı?*

-*Bu hükümetimizin resmi kararıdır.*

Sadrazam bana bunları 2 Ağustos'ta, sabah saat 10.00'da söylerken aynı gün, öğleden sonra saat 16.00'da Almanya ile ittifak antlaşmasını imzaladı."⁹⁶ Bu durumda Babiâli bu ittifak antlaşmasını 23 saat sonra imzalamış demektir.

O günlerin Osmanlı subaylarından Rauf Ahmet [Hotinli] bu hususu daha sonraları şöyle tenkit eder: "*Mevsuk bilgilerime göre İttifak, harbin arifesinde birden bire olmadı. 1914 buhranından beri Almanya'da böyle bir arzu vardı. Ama bizim arzularımızı da okşadılar.*

⁹² **Tanin**, 2 Eylül 1915; Türk kamuoyu ve harp hakk. geniş bilgi için bkz. J. Alneau, **La Turquie et la Guerre**, Alcan, Paris, 1916.

⁹³ **Tanin**, 13 Ağustos 1915.

⁹⁴ Abdil Bicer, «*La Propagande anti-française au Maroc en 1915*», **Revue Historique des Armées**, no: 2, Paris, 2004.

⁹⁵ Geniş bilgi: Maurice Bompard, «*L'entrée en guerre de la Turquie -I*», **Revue de Paris**, t. IV, juillet-août 1921, s. 61-85. Harp öncesi gelişmeler, Babiâli'nin ittifak arayışları, İttihatçı liderlerin ve Alman ve Avusturya sefirlerinin şahsiyetleri ve tenkitleri hakk. bu makaleye bkz.

⁹⁶ Maurice Bompard, «*L'entrée en guerre de la Turquie -II*», **Revue de Paris**, t. IV, juillet-août 1921, s. 261.

*Ancak ameli bir hal alamıyordu. Ama Avusturya ultiatomundan sonra yani harbin % 99 ihtimali üzerine bu siyaset bir ittifak akdi şeklini aldı. Bir-iki günlük acil bir müzakerattan sonra Vangenhaym'ın da biraz tehditleriyle 31 Temmuz-1 Ağustos gecesinde Said Halim Paşa yalısında imzalandı. Demek ki imza sırasında Avusturya, Sırbistan'a 4-5 gündür savaş ilan etmişti. Rusya birkaç gündür tahşidata başlamıştı. 2 Ağustos'ta Fransa'da seferberlik başlamış, Almanya 24 saat zarfında Rusya'ya savaş ilan etmişti. Yalnız İngiltere'nin bitaraf kalacağına dair zayıf bir ihtimal vardı. Bu durumda "Harp patlamasa bu antlaşma ile kuvvetli bir ittifak zümresine girmiş oluruz" hesapları saçmalıktan ibarettir."*⁹⁷

Bu antlaşmanın savunma ve saldırıyı içeren bir niteliği vardı. Bundan sadece dört kişi haberdardı: Sadrazam Said Halim Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Bey ve Meclis-i Mebusan reisi Halil Bey. O zamanlar henüz Fransız taraftarı olduğundan Cemal Paşa'ya da haber verilmemişti.⁹⁸ Antlaşmayı Babıali namına Sadrazam Said Halim Paşa, Almanya namına da Alman sefiri Wangenheim imzaladı.⁹⁹ Sadrazam Said Halim Paşa'nın "Uygun fırsat gerçekleştiği anda" Almanya safında savaşa katılacağına dair "yazılı taahhüdü" vardı.¹⁰⁰ Ancak, sadrazam sözde vezirdi, karar ve yetki mekanizması ve iktidar Enver Paşa'daydı.¹⁰¹

Osmanlı Devleti'ni savaşa sokan, gizli antlaşmanın ikinci maddesi idi: *Eğer Rusya Sırbistan'a yardım ederse ve bu durumda Almanya da Avusturya-Macaristan'a yardım ederse, Osmanlı Devleti Rusya'ya harp ilan edecektir.* Yani Rusya, Almanya ile çarpışırca Türkiye de savaşa girmiş olacaktı. **3. madde ise, Alman askeri heyetine Türk ordusu üzerinde fiili bir nüfuz tanıyor ve buna dayanarak Türk ordusunu her an savaşa sürüklemek ve Türk kuvvetlerini Alman menfaatlerine göre idare etmek imkânını veriyordu.**

Bu antlaşma Osmanlı Devleti'nin aleyhineydi ve de "Biz Rusya ile çarpışmaya hazırız!" demekti. Ayrıca Türk ordusunun Alman askeri menfaatlerine göre kumanda edilmesi peşinen kabul edilmişti: tıpkı bir müstemleke ordusu gibi. Bu ateşin içerisine girdikten sonra Türk

⁹⁷ Rauf Ahmed, "Umumi harbe niçin ve nasıl girmişiz?", **Hâkimiyet-i Milliye**, 23 Mayıs 1921; Talat Paşa, Hatıralarında ağırlığı Ermeni meselesine ayırmış, diğer mevzularda fazla dokunmamıştır. Taha Toros, **Ali Münif Bey'in Hatıraları**, İSİS Yayınları, İstanbul, 1996, s. 77.

⁹⁸ Danişmend, **Kronoloji**, C. 1, s. 411. Harbe girişin ağır bir tenkidi için bkz. **İleri**, 1 Mart 1919; Rauf Ahmet, "Harb-i umumiye niçin girdik?", **Hâkimiyet-i Milliye**, 20 Mayıs 1921, no: 190, s. 1/4. Rauf Ahmet, Talat Paşa'nın yayınladığı 338 sayfalık Hatıratının sadece bir sayfasını bu can alıcı noktaya ayırmasını tenkit ediyor ve itiraflarında samimi olmadığını ve çok şeyi bilerek sakladığını haklı olarak söylüyor. Türkiye'nin Berlin sefiri M. Muhtar Paşa da "Sadrazam Said Halim Paşa, Wangenheim'ı, benim bu antlaşmadan haberdar edilmemem için Berlin'i sıkı tenbih etmişti" der. Gn. M. Moukhtar Pacha, **a.g.e.**, s. 255.

⁹⁹ Gn. M. Moukhtar Pacha, **a.g.e.**, s. 253-54; Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 411; Bayur, **TİT**, 2/4, s. 642 vd; Esmer, **a.g.e.**, s. 464; antlaşmanın maddeleri ve tenkitleri için bkz: Sabis, **Harp Hatıralarım**, C. 1, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991, s. 128 vd; ayrıca bkz. Aydemir, **Enver Paşa**, C. 2, s. 510; Türkiye'nin harbe girişi hakk. enteresan bir özet için bkz. **Le Matin**, 3 Novembre 1914.

¹⁰⁰ **Alexandre Mavroyeni**, **Notes et Souvenirs**, 2. éd., İSİS, İstanbul, 1989, s. 68.

¹⁰¹ **JD**, 2 novembre 1914; Akşin, **a.g.e.**, s. 246; Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 81.

topraklarının parçalanacağı açıktı. İttihatçıların muhalifi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarından Refik Halit [Karay] Almanya ve onunla yapılacak ittifak hakkında “Denize düşerseniz yilana sarılın, kurtulursunuz, ama Almanya’ya sarılmayın, boğulursunuz”¹⁰² diyordu. Selanik’e Alatin köşküne sürgüne gönderildiği sırada II. Abdülhamit, muhafızı Süvari Yüzb. Debreli Zünnun’a 1909’da “İttihatçıların hem Çarlığa hem de İngiltere’ye karşı bir harbe girmelerinden korkarım. O zaman devlet yıkılır. İngiltere’nin taraf olduğu lig harbi kazanır” demişti.¹⁰³ Artık, zarlar atılmıştı, Türklerin, çoğu zaman Alman programına uymaktan başka çaresi kalmamıştı.¹⁰⁴ Savaş sırasında kurulan Osmanlı Haber Ajansı bile, Wolffbureau’nun bir şubesine dönüşmüş durumdaydı.¹⁰⁵

Bu sıralarda İngiltere, en azından Osmanlı Devleti’nin tarafsızlığına çok önem veriyordu. İngiltere sefaretinin M. Grey imzasıyla yayınladığı bir resmi tebliğe göre Osmanlı Devleti’nin tarafsızlığına karşılık zaten toprak garantisi veriyorlardı.¹⁰⁶ Ancak İngiltere’nin bu vaatlerine ne kadar güvenilebilirdi? *Tanin* başmakalesinde İngiltere’nin bu tür toprak garantisi vaatlerini daha önce Balkan harbinde de verdiğini hatırlatıyor ve şöyle itiraz ediyordu: “Balkan İttifakının mağlup olma ihtimaline karşı harbin neticesi ne olursa olsun Balkanlarda arazi statükosunda hiçbir değişikliğin olmayacağını, ama Balkanlıların galibiyeti karşısında Balkanlıların harbin semerelerini toplamasına hiç kimsenin mümanaat edemeyeceğini söyleyenlerin başında Edward Grey geliyordu”¹⁰⁷

Tanin başmuharriri Muhittin [Birgen] Bey’in hatıralarında yazdığına göre bu tür garantileri hükümet erkani yanlış yorumlamış, tarafsızlık karşılığında verilen bu vaatleri İngiltere’nin korktuğu şeklinde yorumlanmıştı. Böyle bir düşünce, Birgen’e göre Babıâli’nin Londra sefiri Tevfik Bey’in raporlarından kaynaklanıyordu.¹⁰⁸

Genel kanaate göre Osmanlı Devleti, her ne kadar sonuna kadar muhtemelen tarafsız kalamayacaksa da en azından elden geldiğince tarafsızlığını sürdürmeliydi. Fransız *Le Matin* Gazetesi’ne göre Osmanlı Devleti’nin tarafsızlığını koruması halinde ordusunu, maliyesini Avrupa’daki hudutlarını takviye edebilecek, Küçük Asya’yı kurtarabilecek, On İki adaları

¹⁰² Ali Birinci, *HİF*, Dergah Yayınları, 2. B., İstanbul, 2012, s. 67.

¹⁰³ Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, 2. B., İstanbul, 1964, s. 39.

¹⁰⁴ *AF*, no: 162, Avril-Juillet 1915, s. 70.

¹⁰⁵ *Le Temps*, 26 février 1915.

¹⁰⁶ *Le Figaro*, 2 novembre 1914; *JD*, 13 Décembre 1914; *Le Matin*, 3 novembre 1914. Bu resmi tebliğ Londra’da 1 TS 1914 tarihiyle yayınlanmıştı : “Harbin bidayetinde, İngiltere, Türkiye’ye, bî-taraf kaldığı takdirde, gerek esna-yı harpte gerek sulhun in’ikadından sonra kendi tamamîyet-i mülkiyesinin her türlü halelden masun kalacağı hakkında teminat-ı vazihada bulunmuş ve bu teminata Fransa ile Rusya da iştirak etmişti.” *Tanin*, 7 TS 1914.

¹⁰⁷ *Tanin*, 7 TS 1914; Ayrıca bkz; Atay, *Batış Yılları*, s. 60.

¹⁰⁸ Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki’de On Sene*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 273.

geri alabilecek, Mısır üzerindeki hükümlerlik hukukunu idame ettirebilecek, ıslahat yapabilecek ve İslam dünyası üzerindeki nüfuzunu ve itibarını artırabilecekti.¹⁰⁹

28 Temmuz 1914'te diplomatik bir resepsiyon sırasında sadrazam, Avrupa süper devletleri sefirlerine verdiği beyanatta Osmanlı hükümeti'nin, daima barıştan yana olduğunu ve bu amansız çarpışmalarda daima tarafsızlığını koruyacağını ve belirlediği iktisadi programına devam edeceğini belirtiyordu.¹¹⁰ 1914 Temmuz'unun son gününde Babıali'nin Atina sefiri de, Yunanistan Dışişleri bakanıyla yaptığı bir konuşma sırasında Osmanlı Devleti'nin Avusturya-Sırbistan çarpışmalarına katılmasında hiçbir menfaatinin olmadığını söylüyordu, ancak bu beyanati, *Le Temps* gazetesi, Babıali'nin değil, ama sefirin şahsi görüşü olarak yorumladı.¹¹¹ Avrupa cephelerinde savaş başladıktan sonra, 4 Ağustos 1914'te Sadrazam, Almanya ile imzalanan gizli ittifakı açığa vurmada, tarafsız olduklarını yabancı elçiliklere bildirdi. Bu sıralarda, Sadrazam İngiliz sefirine Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmayacağına dair teminatını takrarladı, Halil Bey'i de Sofya, Bükreş, Viyana ve Berlin parlamentolarını ziyarete göndermeye karar verdi. *Le Matin*'e göre bundan maksat, Berlin'e tarafsızlık kararından vazgeçmediğini temin etmektir.¹¹² Bu husus, İngiltere hükümetinin yayınladığı *Le Dernier Livre Blanc Anglais*'de [İngiltere'nin Beyaz Kitabı] de teyit edilmektedir. 9 Ağustos 1914'te İstanbul'daki İngiliz sefiri Sadrazam'dan Osmanlı Devleti'nin tam bir tarafsızlık ilkesini koruyacağına dair söz aldığını söyledi.¹¹³

Osmanlı hükümeti, 2 Ağustos'ta, padişahın iradesi alınmadan "ihtiyadî tedbir" olarak umumi seferberlik ilan etti.¹¹⁴ Bu da Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığına şüpheleri davet ediyordu.¹¹⁵ Osmanlı Devleti, hiçbir taraftan tehdit almadığı halde seferberliğe geçiyor, ardından da 18 yaşını dolduranları silah altına alıyordu.¹¹⁶ Bu seferberlik işi dahi hükümetin bir kararı olmadan yapıldı. Ve yine aynı gün (2 Ağustos) hükümet, Meclis'i süresiz olarak kapattı. Hâlbuki meclis barış için müzakere yapabilir veya en azından savaşa her şey tartışılarak girilebilirdi.

¹⁰⁹ **Le Matin**, 30 décembre 1914.

¹¹⁰ **Le Temps**, 29 juillet 1914.

¹¹¹ **Le Temps**, 1 août 1914.

¹¹² **Le Matin**, 30 décembre 1914.

¹¹³ **Le Matin**, 1 novembre 1914.

¹¹⁴ **Tanin**, 3 Ağustos 1914; Gn. Chérif Pacha, "Le mensonge des Jeunes-Turcs", **Le Matin**, 31 décembre 1917 ; Sabis, **Harp Hatıralarım**, C. 1, Nehir Yay., İstanbul, 1991, s. 159-161 ; **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi, C. X, İdari Faaliyetler ve Lojistik**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1985, s 109-110.

¹¹⁵ Seferberlik hakk. Türk görüşü için bkz: **Tanin**, 3 Ağustos 1914; geniş bilgi: Mehmet Beşikçi, **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Seferberliği**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

¹¹⁶ **JD**, 29 septembre 1914.

Seferberlik ilan edildiğinde camilere Sultan'ın "Asker evlatlarım, seferberlik vardır, silah başına" bildirimleri asıldı.¹¹⁷ Aslında bu bir harp hazırlığıydı; Bulgarlarla yapılan İstanbul antlaşması 29 Eylül 1913'te yapıldığına göre aradan henüz bir yıl bile geçmemiş ve ordu hala toparlanamamıştı. Tam da o günlerde İttihatçıların ideologu Ziya Gökalp'in meşhur "Kızıl Destan" şiiri *Tanin*'de yayınlanıyordu: *Düşmanın ülkesi viran olacak/Türkiye büyüyüp Turan olacak.*¹¹⁸ Sabis, bu "his ve mefkûreyi okşayan güzel mısralar" ın İttihatçıların savaşı tacil etmek istediklerine delalet ettiğini savunur.¹¹⁹ 3 Ağustos tarihli Bakanlar kurulunda Sadrazam, Alman sefirinin derhal genel seferberlik ilanı için Osmanlı hükümeti üzerinde yoğun baskı yaptığını söylüyordu. Harbiye Nazırı Enver Paşa söz alıp seferberlik lehinde kesin olarak görüşlerini belirtmiş ve Rus sınırlarındaki Türk garnizonlarının tahkim edilmesini ve ayrıca Alman askeri misyonunun Türk ordusunun başında bulunmasını da istemişti. Sadece Cemal Paşa kısmi bir seferberlikten yana görüşlerini belirtmişti.¹²⁰ İtilaf devletlerinin gösterdiği tepkiye *Tanin* de başmakalesinde şöyle tepki gösteriyordu: "... *Zuhur eden harp, Avrupa'da hayatımızı garanti eden muvazeneyi bozunca ilk vazifemiz, harbe hazırlanmayacak mıydık? Bunun için seferberlik ilan etmeyecek miydik?*"¹²¹

Seferberlikte iki müşkül durum ortaya çıktı: 1- Aç ve çıplak asker yığınlarla ortalıkta kaldı, bu da halkın maneviyatını sarstı, 2- Bunları besleyeceğiz diye halka yüklenen mükellefiyetler yerli yerinde yapılamadı, her şeye birden el atıldı, pahalılık, karmaşa ve suiistimaller arttıkça artıyordu.¹²² Çıplak askeri giydirmek için Harbiye Nezareti, askere lazım gelen ihtiyaçları kamuoyuna bildirerek Türk ailelerinden asker için çamaşır tedarikini talep

¹¹⁷ **İki Kardeşten seferberlik Anıları**, Haz. Yıldırım Sezen, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999, s. 30.

¹¹⁸ Ziya Gökalp, "Kızıl Destan", **Tanin**, 8 ağustos 1914. İttihatçıların ideologu Ziya Gökalp, 1914 harbini **Kızıl Destan** şiiriyle anlatıyor ve seferberlikten bahsediyordu. 1. Dünya Savaşı'nın bir özeti ve Türkçülüğün bakış açısı mahiyetinde olan bu şiir daha sonraları çok eleştirildi. İttihatçı olup İttihatçıların siyasetinden yana olmayan Mehmet Salahi, 1918'de Kahire'de basılan **Bildiklerim** adlı eserinde Gökalp'i bu şiirinden dolayı şiddetle eleştirir. Ziya Gökalp, **Şiirler ve Halk Masalları**, (Haz. Fevziye Abdullah Tansel), 2. B., TTK, Ankara, 1977, s. 338. Bu mısralar **Tanin**'de yayınlanırken daha sonraları hatıralarını yayınlayacak olan o günlerin **Tanin**'inin Türkçü başyazarı Muhittin Bey "Aslında Ziya Gökalp bu mısralarla Türkiye'yi emperyalizme teşvik ediyordu" der. **İttihat ve Terakki'de On sene**, s. 382; Gökalp'in felsefesinin tenkidi için ayrıca bkz. Meryem Cemile, **Batı Emperyalizmi Karşısında İslam**, Çev. Kemal Kuşçu, Çağaloğlu Yayınevi, Ahmed Said Matbaası, İstanbul, 1962, s. 58 vd. Meryem Cemile'ye göre Gökalp'in fikirlerinin orijinal bir tarafı yoktur. O, Hindistan'da Sir Seyid Ahmet Han'ın, Mısır'da Ali Abdürrazık'ın yapmak istediklerini yapmıştır. Cemile, **a.g.e.** s. 64. Gökalp'in felsefesinin tenkidi ve Türkçülük hakkında çeşitli görüşler için ayrıca bkz. Bayur, **TİT**, 2/4, s. 340 vd; 3/4, s. 384-433. Ayrıca bkz. Hüseyin Kazım Kadri, **Ziya Gökalp'in Tenkidi**, Haz. İsmail Kara, Dergah Yayınları, İstanbul, 1989.

¹¹⁹ Sabis, **Harp Hatıralarım**, C. 1, Nehir Yay., İstanbul, 1991, s. 199.

¹²⁰ **Le Temps**, 20 août 1914.

¹²¹ **Tanin**, 7 Ağustos 1914; **Tanin**, 15 TS 1915. Bu başmakale, Rusların harbin mesuliyetini Türklere yükleyen Rus Turuncu kitabına ve **Novoyé Vremia** gazetesinin ithamlarına bir cevap mahiyetindedir. **Tanin**'in bu başmakalesi **RMM** tarafından Fransızca'ya çevrilerek yayınlandı. **RMM**, 8 Ağustos 1914 tarihli **İkdam**'ın bu gemilerin hazine gösterdiği tepkileri de yayınladı: 1915, t. XXX, s. 287-289.

¹²² **Karabekir**, **a.g.e.**, s. 163; Enver Paşa, Marki Pallaviçini'ye, 20 gün içinde 200.000, 30 gün içinde de 300.000 kişiyi silah altına alabileceğini söylemesi işten anlamadığını gösteriyordu. Bu çok kısa bir süreydi, bu durum İttifak devletlerine de zararverdi. Pomiankowiski, **a.g.e.**, s. 70,73.

ediyordu; basın da bu kampanyaya destek verdi. *İkdam* da Türk hanımlarından şimdilik kaydıyla “Yün eldiven, yün çorap, kolsuz pamuklu kısa mintan vs” hazırlanmasını teşvik ediyor, bu hususta Alman imparatoriçesinin atölyelerde Alman kızlarla birlikte makine başında diktiği elbiseleri örnek vererek teşvik ediyordu.¹²³ Seferberlik çok kötü yürüyordu ve erzak temininde büyük eksiklikler çıkıyor, para sıkıntısı da hükümeti zora sokuyordu. Daha seferberliğin başında çok sayıda üniforma, postal, at, nakliye hayvanları, araba vs tekalif-i harbiye üsülüyle süratle müsadere edildi. İstanbul’da tüm elbise, gömlek dükkanları, (bayan elbiseleri dahil), özel otomobiller de ayrıca müsadere edildi.¹²⁴ Hıristiyanlar ve Van bölgesinde Kürtler seferberlikten imtina ettiler.¹²⁵ Zira bölgedeki Nesturi ve Keldaniler dış güçlerin hegemonyasındaydı. Ayrıca Nisan 1914’te Bitlis’te patlayan bir Kürt isyanı söz konusuydu; isyanın elebaşları Rus konsoloslukuna sığınmışlardı. Osmanlı hükümeti bunların iadesini istediye de Rus konsoloslukunu reddetmişti.¹²⁶ Olaylar üzerine Muş fırka komutanı piyadeleri, topçuları ve mitralyözleriyle Bitlis’e geldi.¹²⁷ 24 Nisan 1914’e kadar Bitlis’te 103 kişi, Van’da da 12 kişi tutuklanmış, Munla Resul de idam edilmişti.¹²⁸ Ancak Rus konsoloshanesine sığınan Munla Selim ve Halil b. Hammo, Türk-Rus harbi başlayıp sefarethane basıldıktan ve asiler derdest edildikten sonra selben idam edildiler.¹²⁹ Yine bu sıralarda Bedirhanilerden Abdurrezzak, Ruslar tarafından elde edilmişti ve Van’da Kürtler arasında Osmanlı hükümeti aleyhinde propaganda yapıyordu.¹³⁰ Seferberlikten imtinanın sadece bu isyana bağlı olduğu söylenemez, o günün şartlarında Kürtlerin ve bölgedeki gayrimüslimlerin askeri hayata bakışları sempatik değildi. Ayrıca Rus ve İngiliz nüfuzu da söz konusuydu.¹³¹ Bu sırada Rusya’da seferberlik tüm heyecanıyla sürüyordu.¹³²

Ancak Türk-Alman gizli ittifakının imzalanmasından birkaç gün sonra, (10 Ağustos 1914, öğleden sonra) iki Alman gemisi *Goeben* ve *Breslau*’ın Çanakkale Boğazına sığınmaları İtilaf devletlerinin şiddetli protestolarına yol açtı.¹³³ Alman zırhlılarının kabulü

¹²³ “Orduya ihda olunacak eşya”, *İkdam*, no: 6304, 8 Eylül 1914, başmakale.

¹²⁴ Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 84.

¹²⁵ *Le Temps*, 9 septembre 1914 ; *Le Temps*, 5 décembre 1914.

¹²⁶ *Le Temps*, 7 avril 1914.

¹²⁷ *Le Temps*, 8 avril 1914.

¹²⁸ *Tanin*, 7 Haziran 1914.

¹²⁹ *Tanin*, 8 TS 1914; Bu hususta ayrıca bkz. *RMM*, t. XXX, 1915, s. 350

¹³⁰ Fahrettin Erdoğan, *Türk Elleriinde Hatıralarım*, y.y., 1954, s. 41; *Tasfir-i Efkâr*, 25 TS 1914.

¹³¹ İsyân hakkında gelişmeler için bkz. 3 Nisan-25 Haziran 1914 tarihleri arası *Tanin* gazetesi.

¹³² Rusya’nın seferberlik ilanı için bkz: *Tanin*, 1 ağustos 1914.

¹³³ Bu iki geminin Çanakkale’ye girişi hakk. ayrıntı için bkz. Larcher, *La Guerre Turque...*, s. 186-87, Pièce no: 6; Bu gemilerin Çanakkale’ye girişini *JD*, başmakalesinde şiddetle tenkit eder : *JD*, 13 Décembre 1914; Alman zırhlıları ve Fransız ve İngiliz bahriyesi hakkında geniş bilgi için bkz: *RDM*, t. XX, 1914, s. 560-582 ; *Le Figaro*, 12 novembre 1914. Bu yazı *Le Livre Blanc Anglais*’ye dayanarak yazılmıştır; *AF*, no : 160, Juillet-décembre 1914, s. 274 vd. Burada 3 Ağustos – 4 Kasım 1914 arası 184 kısımdan oluşan diplomatik bir mecmua yayınlandı. İlişkilerin kesilmesini açıklayan *Le Livre Jaune* [Turuncu Kitap] Fransız hükümeti tarafından daha

meselesi zaten mevcut olan şüpheleri büsbütün artıracak bir mahiyetteydi. Bu iki gemi, 4 Ağustos sabahı, ahali savaşı ilanını henüz 2 saat önce duymuş olan Bône ve ardından da Philippeville limanlarını bombardıman etmişti.¹³⁴ *Le Temps*'in *Agence des Balkans*'a dayanarak verdiği bir habere göre, 5 Ağustos'tan itibaren bu gemilerin, bombardımandan sonra İstanbul'a gelişleri bekleniyordu.¹³⁵ Bundan sonra Türk sularına giren iki Alman gemisinden karaya çıkan Alman subay ve mürettebat tekrar gemilerine girip apaçık bir şekilde Türk tarafsızlığını ihlal ettiler.¹³⁶ Bu husus *Journal des Débats*'nın başmakalesinde, Babıâli'nin art niyeti olarak yorumlandı, gemilerin Alman sularına girer gibi Türk sularına rahatça girdiğini, sadrazam'ın burada bir komedi oynadığını anlattıktan sonra şunları yazıyordu: *Osmanlı donanması bu iki gemiyi satın aldığını, bunları silahsızlaştıracağını ve Türk bayrağı çekileceğini ifade ediyordu. Hukuken bu pek sefil bir davranıştı, tarafsız bir devlet olarak Türkiye, ya bu muharip iki geminin içeriye girişini engelleyecek veya belirlenen sürede silahtan arındıracaktı. Bilakis bu gemiler her gün Bulgaristan yoluyla ve serbestçe Almanya'dan kuvvet alırken Rus limanlarından gelen müttefik kuvvetlerin ticaret gemileri Boğazlarda alıkonuyordu.*¹³⁷

Olayların hızla gelişmesi üzerine Osmanlı hükümeti gemileri satın alma formülünü devreye koydu. Bu fikir o günlerde Meclis başkanı Halil Mentеше'ye ait idi. Mentеше, "*Bu hususta hukukçuluğum imdada yetişti*" der.¹³⁸ Gemiler 80 milyon marka satın alınmış gösterildi, gazetelere ilan verildi ve Türk bayrağı çekildi.¹³⁹ Bu husus, Britanya Dışişleri bakanı Grey tarafından şiddetle eleştirildi.¹⁴⁰ *Bu tür haber ve rivayetlerin basında ve çeşitli mahfillerde sıklıkla telaffuz edilmesi üzerine Bahriye nazırı Cemal Paşa, basında yayınladığı bir tamimle deniz kuvvetleri, yapılan hazırlıklar ve manevralar hakkında Bahriye zabitlerinin*

sonra yayınlanacaktır. Bkz **Le Figaro**, 1 décembre 1914; Ayrıca bkz. **AF**, 1914, no : 160, s. 273 vd. Bu manifesto için bkz. 3 novembre 1914 tarihli Fransız basını. Bu iki gemi hakk. ayrıca bkz: Sinan Avcı, "*Goeben (Yavuz) ve Breslau (Midilli)*", **Deniz Kuvvetleri Dergisi**, Ankara, Kasım 2000, sayı: 579.

¹³⁴ Geniş bilgi: J. Méliá, **Le Bombardement de Bône et de Philippeville (4 Aout 1914)**, Paris 1927. Ayrıca, yapılan tahribat ve Gen. Lutaud'nun verdiği tepkiler için bkz: **L'Afrique Française**, no: 5, Mai 1915, s. 136-38. **L'Afrique Française**'in verdiği bilgiler, Dergi direktörü M. A. Mons'un 15 Mart 1915 tarihli **Algérie-Tunisie-Maroc** dergisinde yazdığı bilgilere dayanır. Almanların harpten önce bu iki limanı bombardıman etmeyi planladığı anlaşılıyor. Berlin'de yayınlanan **Tag** gazetesi bu iki geminin bombardıman için izlediği yol programını da verir; bu münasebetle Almanya bir madalyon bastırды; ön yüzünde *Tanrı, kahraman ordumuzu korusun*, arka yüzünde de bombardıman tarihi kazıldı.

¹³⁵ **Le Temps**, 20 août 1914; Bu iki geminin Boğazlara girişi için, bkz: **Le Temps**, 20 août 1914.

¹³⁶ **AF**, Avril-Juillet 1915, no: 162, s. 69 ; geniş bilgi : Hermann Lorey, René Marie Jouan, **Le « Goeben » et le « Breslau »**, Payot, Paris, 1930.

¹³⁷ **Journal ds Débats (JD)**, 13 décembre 1914.

¹³⁸ Halil Mentеше, **Halil Mentеше'nin Anıları**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 89-90.

¹³⁹ **Tanin**, 12 Ağustos 1914.

¹⁴⁰ **Le Figaro**, 2 novembre 1914.

mutlak sukut içinde olmalarını, hiçbir yerde konuşmamalarını, konuşanların görevlerine son verileceğini bildirdi.¹⁴¹

Gemilere kumanda eden Amiral Souchon ise, Halil Bey'in aksine, Fransa sefiri Bompard'ın anlattığına göre Alman bayrağının indirilmesine itiraz etmiş ve bu hususta Berlin'le İstanbul arasında üç gün süren tartışmadan sonra *Goeben* ve *Breslau* Marmara'ya Alman bayrağı altında hareket etmiş ve Ayastefanos sahillerine ulaştığında da büyük bir kalabalık tarafından görülmemiş bir hararetle alkışlanmıştı.¹⁴² Bu hararetle alkışlama sipariş verilen iki Osmanlı gemisine İngiltere'nin el koymasına duyulan tepkiydi.

Tanin'de, bu iki geminin nasıl satın alındığına dair uzun bir yazı çıktı.¹⁴³ Öte yandan 18 Ağustos 1914 tarihli *Tanin*, *Goeben* veya yeni adıyla *Yavuz* hakkında teknik bilgiler verdi.¹⁴⁴ Tepkiler üzerine *Tanin*, başmakalesinde bu gemilerin satın alımını savundu ve Devletler hukukundaki yerini ve meşruiyetini ispata çalıştı.¹⁴⁵ Ama gerçekte bu zahirî bir satın almaydı, Osmanlı tarafsızlığıyla olay örtülmeye çalışılıyor¹⁴⁶ ve bu şekilde İngiltere'nin haczettiği Sultan Osman ve Reşadiye gemilerinin intikamı alınıyordu.¹⁴⁷ Türk milletinin tepkisini *Tanin* şöyle ifade ediyordu: “*Şu fakir milletin yedi milyon lirasını ve istikbalin bütün ümitlerini taşıyan gemilerimiz İngiltere tarafından sebepsiz ve habersiz zapt edilmiştir. (...) Üstelik adı bir muhtekir gibi bu iki geminin son iki taksitini de aldıktan sonra...*”¹⁴⁸

¹⁴¹ *Le Temps*, 4 août 1914.

¹⁴² Maurice Bompard, « L'entrée en guerre de la Turquie -II», *Revue de Paris*, t. IV, juillet-août 1921, s. 267.

¹⁴³ *Tanin*, 12 Ağustos 1914; *Tanin*'in bu yazısı *RMM* (t. XXX, 1915, s. 291) tarafından “À Constantinople” başlığıyla *İkdam*, *Tanin*, *Tasfir-i Efkar*, *Sabah*, *Cihan-ı İslam*, *Hilal*'da çıkan yazılar L. Bouvat tarafından özetlenerek verilmiştir. 1 Ağustos 1914-29 Haziran 1915 arası Osmanlı gazeteleri için bkz. *RMM*, t. XXX, s. 283 vd.

¹⁴⁴ *Tanin*, 18 Ağustos 1914; *Tanin*'in bu yazısı *RMM*, (t. XXX, 1915, s. 292) tarafından “À travers les journaux” başlığıyla verilmiştir. O günlerde çıkan Rus, İran, Afgan, Arap vs İslam dünyası basınının muhtevası “À travers les journaux” başlığıyla veriliyordu. Osmanlı basınının konuları ve özet halinde verilmesi için bkz. *RMM*, s. 283-393.

¹⁴⁵ *Tanin*, 5 Eylül 1914. *Tanin*, “Birbirimizi tebrik edelim”, “Goben Akdeniz'de”, “Yavuz Sultan Selim, Midilli”, “Yeni gemilerimizin evsafı”, “Birkaç mukayese”, “Toplar ve süratleri”, “İkisi de kıymetli”. “Bu iki gemiyi 80 milyon marka satın aldık”... gibi başlıklarla sevinç çığlıkları atıyor, bu iki Alman gemisinin biyografisini, inşa tarihlerini veriyor ve “Türkiye'de tam bir bayram var!” diyordu. *Tanin*, 12 Ağustos 1914.

¹⁴⁶ *Le Temps*, 14 août 1914; *AF*, Avril-Juillet 1915, no: 162, s. 69.

¹⁴⁷ *Tanin*, 7 Ağustos 1914; M. Moukhtar Pacha, *a.g.e.*, s. 269 vd. Paşa, bunda Rusya'yı da teşvikçi gösterir. s. 271; *Tanin*, 22 Ağustos 1914. *Neue Freie Presse*'nin bir yazısından; *Tanin*, 3 TS 1914. Bu yazı, İngiltere tarafından müsadere edilen Osmanlı gemileri hakkındadır. *Le Temps* gazetesinin bu makalesini *Tanin* tercüme etmiştir; Bahri Noyan, “Birinci Dünya Harbine Nasıl Girdik?”, *Hayat Tarih Mecmuası*, sayı: 19, Eylül 1977; Rauf Orbay, *a.g.e.*, s. 17 vd; Balcıoğlu, *a.g.e.*, s. 67-93.

¹⁴⁸ *Tanin*, 15 TS 1915; Bu hususta Fransa sefiri Bompard da “Yüksek seviyede olduğu açıkça anlaşılan peçeli ve çarşafli bir gurup Türk hanımının İngiliz sefaretine giderek, İngiliz diplomatlarına, peçelerini indirip kulaklarını göstererek ve parmaklarını uzatarak küpe ve yüzüklerini ve kocalarının da ceplerindeki parayı bu iki gemi için verdiklerini ve bunların müsaderesinin kabul edilemeyeceğini anlatıp çıktılar, buradan da Alman sefaretine gidip Kayser'e teşekkürlerinin iletilmesini istediler” der. Bompard, *a.g.m.*, s. 268-269.

Bu hususta yazılan hatıralarda İttihatçılar birbirleriyle çeliştikleri görülmektedir: Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, gemilerin satın alınışını “hakikat” olarak söylerken¹⁴⁹, Bahriye Nazırı Cemal Paşa ise tam tersini yazar.¹⁵⁰ Bunu Şerif Paşa şöyle tenkit ediyordu: “*Bu eski Posta memuru İttihat ve Terakki Kongresinde kısa süre önce bu sözde satın almayı, hakikatleri tahrifatla süsleyerek anlatıyordu*”.¹⁵¹

Bundan sonra basında Osmanlı ve Rus donanmalarının mukayeseleri yapıldı. *Tanin*’e göre bu iki Alman gemisiyle birlikte Türk donanması Rus donanmasına üstünlük sağlamış durumdaydı; verdiği teknik bilgilere göre Rus gemileri toplam 23.000 tonilatodur ve Türk gemilerinin yarısıdır, teknolojileri eskidir ve bu yüzden de Japon gemileri karşısında silik kalmıştır, kruvazörleri küçük, süratsız ve zırhları incedir. Rus gemilerinin çapları sadece cm olarak Türk gemilerinden yüksektir.¹⁵²

Bu durumda Osmanlı Devleti ne yapmalıydı? Avrupa basınında bu husus enine boyuna tartışıldı, *Le Temps* gazetesi, başmakalesinde, Babiâli’nin, 30 Mart 1858 tarihli Paris ve 13 Mart 1871 tarihli Londra antlaşmalarının amir olduğu kararlara uyması gerektiğini dile getirdi; ayrıca 1878 tarihli Berlin sözleşmesi ve 18 Ekim 1907’de tekrar kabul edilen La Haye konvansiyonu hükümlerine göre hareket etmesi gerektiğini hatırlattı. Bu durumda, devletlerarası diplomatik senetler Osmanlı Devleti’nin her şeyden evvel bu iki geminin içeri girişine engel olmasını gerektiriyordu. Ama bir kere girmiş bulduklarına göre bu defa da La Haye konvansiyonununun 12 ve 14. maddelerine göre “24 saat içinde ya Türk sularından ihracı, ya da harp müddetince bu iki geminin silahtan tecridi lazımdı.”¹⁵³ Ayrıca bu Alman gemilerinin satın alınmasıyla Osmanlı Devleti’nin Boğazlar sözleşmesine daha da sıkı bir şekilde uyması [erga omnes] gerekiyordu.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Talat Paşa, **Hatırat**, İstanbul, 1946, s. 27.

¹⁵⁰ Cemal Paşa, **Hatıralar**, Haz. Behçet Cemal, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1977, s. 160.

¹⁵¹ Gn. Chérif Pacha, “*Les mensonges des jeunes-Turcs*”, **Le Matin**, 31 décembre 1917.

¹⁵² **Tanin**, 31 TE 1914; **Tanin**’in **Quotidien de Bucarest**’e dayanarak verdiği bir haber için bkz. **Tanin**, 16 Mayıs 1915; Osmanlı ve Rus donanmalarının mukayesesi için bkz. Le Cte de Suzannet, « *Les province du Caucase sous la domination russe* », **RDM**, t. XXVI, 1 avril 1841, s. 93 vd ; **RDM**, t. XXVI, 1878, s. 304 vd. ; Rus, Fransız ve İngiliz donanmaları için bkz: Cucheval-Clarigny, « *L’Avenir de la Puissance Anglaise I.* », **RDM**, t. LXIX, 15 juin 1885, s. 767-774. Bu makale 3 yazı dizisinden oluşur. II.cisi 1 juillet 1885, t. 70 ; 3.cüsü 15 juillet 1885, t. LXX, s. 319-348. İngiliz emperyalizminin yükselişini yazar; İngiliz donanması hakk. Bkz. **Emile Vedel**, “*La marine britannique*”, **L’Illustration**, no: 3994, 20 septembre 1919, s. 244-246. Ayrıca bkz: **CO**, no: 129, 1 Février 1914, s. 142 ; **Le Matin**, 8 août 1915; **Le Temps**, 1 novembre 1914; **Le Temps**, 17 juin 1915; **L’Humanité**, 3 novembre 1914; Türk donanmasının mevcut durumu hakk. bkz. Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 163-170.

¹⁵³ **Le Temps**, 14 août 1914.

¹⁵⁴ Edouard Clunet, « *La Turquie et les cuirassés allemands dans les Dardanelles* », **Le Temps**, 16 août 1914; Bu hukuk ihlali hakk. Clunet şu esere müracaatı tavsiye eder : M.F Perel, **Droit maritime international**, Paris, 1884, s. 239; Ayrıca bu saldırının hukuki angajmanları için bkz. Clunet, « *L’agression de la Turquie et le droit international* », **Le Temps**, 13 novembre 1914; Türkiye, 26 Şubat 1909 Londra deklarasyonunun imzacılarından değildir. bkz: “*Le rôle des Croiseurs Cuirassés allemands*”, **RDM**, t. XX, 1914, s. 581.

Babiâli, Boğazları muhafaza veya kapatma hususunda 1 Haziran 1882’de Avrupa sefaretlarına gönderdiği tebliğde Şu hususu belirtiyordu: “Hangi devlete ait olursa olsun, küçük veya büyük herhangi bir savaş gemisinin Boğazlardan geçme teşebbüsü halinde, ilkin kendisine dostane meşru müdafaa [défense établie] bildirilecek, eğer buna uymazsa üzerinden 1-2 top atılacak, buna da uymayıp ilerlemeye devam ederse, bu da konvansiyonun ihlali demek olacağından hakiki mermilerle ateş edilecek ve Boğazlara geçişi engellenecektir.”¹⁵⁵

Bu durumda Babiâli, bu iki geminin geçişi hakkında 1856, 1871 ve 1878 ve hatta 19 Ekim 1907 tarihli La Haye konvansiyonunun 13. maddesine uymamakta ısrar ediyor demektir. Hâlbuki bütün bunlarda Babiâli’nin imzası mevcuttu. Görülüyor ki burada Babiâli’nin hukuken “az dostane” değil, “hasmane tutumu” söz konusudur: *Die tale avertite omen*. Clunet’nin kanaatine göre bu iki geminin satın alımıyla Osmanlı Devleti, Yunanistan’la arasındaki deniz kuvvetleri dengesini sağlamış olmaktadır. Zira Yunanistan, ABD’den donanmasına iki zırhlı ilave etmiş, buna karşılık da Babiâli de İngiltere’ye ısmarladığı iki gemiyi alamamıştı.¹⁵⁶

İkdam, bu satın almanın ne uluslararası hukuka, ne insan haklarına, ne Berlin antlaŐmasına, ne La Haye konvansiyonuna, ne de Londra nizamnamesine aykırı olmadığını söylüyordu.¹⁵⁷ Yine 9 Eylül 1914 tarihli *İkdam*, Uluslararası Hukuk Enstitüsü eski müdürü ve halen üyesi olan A. Clunet’nin *Le Temps*’da yazdığı makalelere “Hakkımız teslim edilmeyecek mi?” başlığı altında çok sert cevap veriyordu. Bunda *İkdam*, *Goeben* ve *Breslau*’ın satın alınıŐının tamamen hukukî olduğunu ve E. Clunet’nin makalesinin *saçmalıklardan* ibaret, kendisinin de acınacak halde olduğunu söylüyor ve E. Clunet’yi Şu sözlerle çürütmeye çalışıyordu¹⁵⁸:

“*Hukuk-u Düvel Enstitüsü’nün sabık reisi Mösyö ve el yevm heyet-i mezkure azasından M. Clunet’nin Hükümet-i Osmaniye tarafından Goeben ve Breslau sefinelerinin iŐtirakine dair Le Temps gazetesinin 16 Ağustos 1914 tarihli nüshasında neş etmiş olduğu bendi kemal-i dikkat ve ehemmiyetle okuduk.*

Tazminat talep eden Rus tebaasının müddeiyatı istima’ ve halle me’mur Lahaye Mahkeme-i Hakemiyesi nezdinde Hükümet-i Osmaniye hukuk ve menafini kendisi gibi ulemadan diğer erbab-ı hukuk ile kemal-i muvaffakiyet ile bend-i mezkurede mütalaa etmiş olan Monsier Clunet, Hükümet-i Seniye aleyhinde isti’mal-ı lisan ederek sefain-i mezkûrenin

¹⁵⁵ Edouard Clunet, “*La Turquie et les cuirassés allemands...*”, **Le Temps**, 16 août 1914. Clunet’nin dayandığı kaynak : G. Young, **Corps de Droit Ottoman**, Vol. III, 1905, s. 58.

¹⁵⁶ Clunet, “*La Turquie et les cuirassés allemands dans les Dardanelles*”, **Le Temps**, 16 août 1914, s. 4/5.

¹⁵⁷ **İkdam**, 5 Eylül 1914 ve **İkdam**’dan naklen **RMM**, t. XXX, 1915, s. 315-316.

¹⁵⁸ “*Hakkımız teslim edilmeyecek mi?*”, **İkdam**, no: 6305, 9 Eylül 1914, başmakale.

suret-i iştirasını bitaraflığa, 13.cü Lahaye mukavelenamesine, Londra Mü'temer-i Bahrî beyannamesinde münderic esasata, Boğazların seddine dair 1856 ve 1871 tarihli muhakemeler ahkamına münafi bularak tenkit etmektedir. M. Clunet gibi bir zat ile iş bu mes'ele-i hukukiyeyi ariz ve amik münakaşa etmek niyetinde olmamakla beraber bu babta iltizam-ı sükut ederek hukukşinas-ı mümaileyhin müdafaa ettiği nazariyenin mukarin-i hak ve sevap olduğu zannını bertaraf etmek için bu meseleden bir nebze bahsetmek isteriz.

Hükûmet-i Osmaniye el-yevm muharip bulunan Almanya devletine ait iki sefineyi iştirâ etmekle bitaraflık kavaidini ihlal etmiş değildir. Filhakika muharebat-ı bahriye esnasında bitaraflara taalluk eden hukuk ve vezâifi ta'dad ve ta'yin eden 13.cü Lahaye mukavelenamesi bi-taraf bir devlete mensup sefain-i harbiyenin muharip devletlerden birine satılması hakkında memnuiyet vaz etmekte ise de kaziyenin aksini meskûtün anh bırakmaktadır. Demek oluyor ki düvel-i mümziye muhariplerin bitaraflara sefain-i harbiye satması suretini kavaid-i bitaraflıya muhalif görmemişlerdir.

Bu şekl-i sanide vuku bulacak akd-i bey' kavaid-i bitaraflıya nasıl münafi olabilir ki muharip olan devlet bu akdin icrasıyla kuvve-i harbiyesini zayıfletmiş olur. Halbuki bitaraflarca memnu' olan muhariplerin tenkisi değil tezyididir. Burada Londra Mu'temer-i Bahrî Beyannamesi'nden bahsedilmesini ise herhalde bir sehve müstenit olduğunu hükmetmeye mecburuz. Çünkü mezkûr beyanname düvel-i mümziye tarafından bile tasdik edilmemiş olmakla ancak bazı temenniyatı havi bir varakadan ibaret olmasından kat'-ı nazar, sefine ahz u itası hakkındaki ahkâmı münhasıran sefain-i ticariyeye mutaallıktır. Bir farz-ı batıl olarak Londra Beyannamesi harp gemileri bey' u şırası hususunda da ma'mulün bih addederek bu babtaki şeraiti nazar-ı dikkate alındığı halde görünür ki muhasemata ibtidar eyledikten sonra sefain-i ticariyenin bi-taraf bir devlet sancağı altına girmesi, tabir-i aherle bi-taraf bir devlet tebaasına ferağ, bu tebdil ve ferağ keyfiyetinin düşman sefinesi mahiyetinin istilzam eylediği netaicinden kurtulmak için icra edilmediği sabit olur ise makbul ve muteberdir. Halbuki Goeben ve Breslav sefineleri düşman sefinesi mahiyetinin netaicinden kurtulmak için satılmıştır denilemez. Zira bunlar Fransız ve İngiliz sundefun-u harbiyesine ika-i hasar etmek suretiyle sefain-i müttefika-i mezkûre arasından Bahr-i Sefidi baştanbaşa muvaffakiyetle yarararak geçmiştir. Şurası da şayan-ı dikkattir ki sefain-i mezkurenin Avusturya-Macaristan'ın müstahkem limanlarına iltica ederek her gûna taarruzdan masun kalabilmelerine hiçbir mani yok idi. Mösyö Clunet'nin Boğazların mesdudiyeti meselesini mevzu-u bahs ederek 1856 Paris ve 1871 Londra muahedenamelerini ne münasebetle zikr ettiğini anlayamadık.

Londra muahedenamesi düvel-i muteharibe sefain-i harbiyesine Boğazları küşad edebilmek hakkını Hükûmet-i Seniye'ye sarahaten bahş etmiştir. Bu muahedenameler Hükûmet-i Osmaniye'nin sefain-i harbiye-i ecnebiyeyi satın almasına ve bunları Boğazlarda tesellüm etmesine manimidir? Yalnız şu suali irad edilmekle muahedelerin zikrinden maksud itiraza kendiliğinden cevap verilmiş olur. Mezkûr zırhluların Hükûmet-i Seniye tarafından iştirası keyfiyetinin Boğazların mesdudiyet-i ahdiyesi nokta-i nazarından itiraza şayan görülmesi mucib-i hayrettir. Hem ne hacet, nokta-i nazarımız o kadar doğrudur ki İngiltere hükûmeti bile bu akd-i şirayı gayrı meşru addedememiştir. Bu da hakkımızın gayrı kabil-i itiraz bulunduğuna delil-i diğer teşkil etmez mi?

İşte bütün bu mülahazat nazar-ı dikkate alındığında Le Temps gazetesinin bu neşriyatını bi-lüzum ve bi-mana addetmemek mümkün değildir. Zaten haksızlığı zahir bulunan bu kabil neşriyatın hiçbir kıymet ve tesiri yoktur. Bu yolda neşriyatın Fransa hakkında dostluktan başka bir his ile mutahassis olmayan memleketimizin efkâr-ı umumiyesinde elim bir tesir husule getirmekten başka bir neticesi olamaz.”

İkdam başmakalesini şöyle bitiriyordu: “Menafi-i hukukiyesi ile mülhem olarak müstakil bir siyaset takip ettiği zamanlar bize karşı dostluk gösterdiğini hatırımızdan çıkarmadığımız Fransa'nın hal-i hazırda düçar olduğu âlâm ve felaketten muteessir olmakla beraber haysiyet-i milliyemizi rencide eden bu gibi neşriyatı dahi feramüş edemeyiz. Bugün bile bizi mahv u ifna tehdidi altında ezmek isteyen bazı Fransız gazetelerinin bütün bu safsatalarına karşı biz bütün vakarımızı muhafaza ederek zavallı Fransa'nın geçirmekte olduğu vahim devreden mehma emken hafif bir surette sıyrılmasını tavsiye ederiz.”¹⁵⁹

Le Temps gazetesi ise başmakalesinde bu durumu şöyle yorumluyordu : “Bu gemilerin satın alımı, Alman bayraklarının yerine Türk bayraklarının çekilmesi, mürettebatın karaya ayak basması tam bir komedi idi. (...) Bu komedi, Almanların başına fes geçirilerek tamamlandı. Daha sonra Türkiye, Fransa'ya sözde üzüntülerini bildirdi. Babıali'nin verdiği izahattan sonra Enver Paşa, Guillaume II.nin siyasetine alet olmaya devam etti.”¹⁶⁰

Yoğun tepkiler üzerine Türk hükümeti şu tedbiri düşündü: bu iki gemi İngiliz bahriye misyonu şefi Amiral **Smissen**'a bırakılacak, Alman mürettebat Almanya'ya gönderilecek ve

¹⁵⁹ “Hakkımız teslim edilmeyecek mi?”, **İkdam**, no: 6305, 9 Eylül 1914, başmakale; **İkdam**'dan naklen **RMM**, Vol. XXX, 1915, s. 320. “N'abandonnons-nous pas Notre droit?” Violente réponse à l'article publié par M. Clunet, dans **Le Temps**, sur l'égalité de la vente du Goeben et du Breslau; elle conclut en déclarant que cet article n'est qu'un tissu du sophisme, d'absurdité et d'inutilité, et qu'il n'aura pas d'autres résultât que de produire une impression déplorable en Turquie, y détruisant les sentiments de pitié que l'on éprouve à l'égard de la France. Vaines et sotes menaces que celle que l'on adresse à la Turquie. Pauvres Français!

¹⁶⁰ **Le Temps**, 20 août 1914.

bu iki gemi savaşın sonuna kadar Marmara'da bekletilecek.¹⁶¹ Ama bu böyle olmadı, 15 Ağustos'ta Amiral **Smissen**'den kumanda alındı, bu gemilerin kıyıya çekileceği ve buradaki teknisyenlerin Türk subaylarının yerini alamayacakları bildirildi. 18 Ağustos'ta da İngiliz sefir Sir L. Mallet, *Foreign Office*'e Sadrazam'ın kendisine Türk hükümetinin samimi dileklerini tebliğ ettiğini bildirdi. Ama 19 Ağustos'ta Sir L. Mallet şu telgrafi çekiyordu: “*Sadrazamın verdiği samimi teminatlara rağmen meselenin ciddiyeti hususunda derin endişeler ve şüpheler içinde olduğumu maalesef bildirmek zorundayım.*” 20 Ağustos'ta Türk Bahriye nazırı şu teklifte bulundu: *Kapitülasyonların ilgası, İngiltere'nin el koyduğu iki geminin Türkiye'ye iadesi, Türkiye'nin iç işlerine karışmama, Bulgaristan'ın Almanya yanında yer alması halinde Batı Trakya'nın ve Yunan adalarının Türkiye'ye iadesi.*

Sir Edward Grey bu tekliflere nazik şekilde cevap verdi. Verilecek bazı teminatlar karşılığında İtilaf kuvvetlerinin kapitülasyonların ilgasına razı olacağına ve savaşın sonunda Türkiye'nin toprak bütünlüğünün ve bağımsızlığının korunacağına dair yazılı teminat verileceğini söyledi.¹⁶²

Fransa Hariciyesinin resmi yayını *Asie Française*'in tespitleri olayların gidişatına ışık tutmaktadır: 22 Ağustos 1914'te Sir Louis Mallet, Bahriye nazırından bu iki geminin subay ve mürettebatının Osmanlı Devleti'den ayrılış tarihini öğrenmek istedi; ancak Bahriye nazırı bunun Sadrazamın işi olduğunu söyledi. Sadrazam da ertesi gün kendisine büyük güven duyan sefire, Türk donanmasını almanlaştırmak niyetinde olmadığını samimi bir dille temin etti. Bu arada Alman subay, denizci ve harp materyalleri İstanbul'a akmakta ve Kahire'den gelen haberlere göre Türk birlikleri, İslam dünyasını İngiltere'ye karşı kışkırtmak için Mısır istikametinde ilerlemeğe devam etmekteydi. Hâlbuki bu husus, Sadrazam'ın verdiği tarafsızlık garantisi ile çelişiyordu. Sadrazam “*15 gün içinde Alman denizcilerinin Türkiye'den atılacağını*” söylemişti. Ancak bu çelişki Amiral Smissen'in ve İngiliz bahriye heyetinin görevine son verildiği tebliğiyle devam etti. 16 Eylül'de Sir E. Grey, İstanbul'daki sefirine, Babıâli'yi ikaz etmesini, barışı bozduğu takdirde uğrayacağı sonuçlardan kendisinin sorumlu olacağını tebliğ etmesini istedi. Ancak Türk tahrikleri devam ediyor, İngiltere sefiri de bir ara yol bulmaya çalışıyordu. 25 Eylül'de sefir, hükümetine şu telgrafi çekti:

¹⁶¹ **AF**, no : 160, Juillet-décembre, 1914, s. 271.

¹⁶² **Aynı yer**. Ancak **Tanin**, E. Grey'in bu teminatını reddediyor, İngilizleri yalancılıkla suçladıktan sonra (**Tanin**, 7 TS 1914) şunları söylüyordu: “*Biz bunu Balkan harbinde de gördük. Harp başlarken sırf Rus teşviki ile 3.lü İtilaf tarafından düzenlenen Balkan ittifakının mağlubiyet ihtimaline karşı, başta İngilizler olarak diğer devletler, Balkanlarda arazi statükosunun değişmeyeceğini kesin dille söylemişlerdi. Ama müttefikler galip gelince verdikleri sözden en evvel dönen İngilizler (E.Grey) oldu. Aynı vaatleri İngiltere, İran için de yapmıştı: Bitaraf kalmağa devam ettiği takdirde, harbin sonunda Kerbela ve Necef'in İran'a bırakılacağı vaadinde bulunmuştu. Ama netice öyle olmadı.*” **Tanin**, 23 KE 1914. Gerçekten de İngiltere'nin Necef ve Kerbela'nın İran'a verileceği vaadi gerçekleşmedi zira harpten sonra Irak'ın kendisinde kalacağını hesaplamıştı ve öyle oldu.

*Sadrazam'ın durumu naziktir. Görünürde herhangi bir otoriteye sahip değildir. Olan bitene gözlerini kapatmaktan başka bir şey yapabilecek durumda değildir. Ama İngiltere hükümeti'nin yayınladığı Beyaz Kitap'ta son olaylar ve İtilaf devletlerinin gösterdiği sabır ve tahammüle son veren gelişmelerin bir özeti ve sefirlerin yaptıkları müzakereler yayınlandı.¹⁶³ *Asie Française*, Osmanlı devlet adamlarının bu can simidine sarılacağı yerde kendilerini ve devletlerini batıracak olan bir kibir ve gurura kapıldıklarını söylüyordu.*

İtilaf devletlerinin şüpheleri sadece bu iki gemiyle ve olan biten çelişkili davranışlarla bitmiyordu. *Le Journal des Débats* başmakalesinde şunları yazıyordu: “*Sadrazam, Bulgar tehdidini bahane olarak öne sürüyordu. Hâlbuki o, Sofya ve İstanbul kabineleri arasında çok sıkı bir samimiyet olduğunu ve görüşmekte oldukları ortak projeleri olduğunu herkesten iyi biliyordu. Hâlbuki esas seferberlik Trakya'da değil Asya'da yani, Rus hududunda ve Mısır hududuna yönelik olmak üzere Suriye'de yapılıyordu. Müttefik sefaretlerine bu hususta aydınlatıcı raporlar gelmekte gecikmedi. Buna rağmen Rusya tarafından en ufak bir tehdit söz konusu olmadı. İngiltere sefiri M. Beaumont, Sadrazama resmen Sir E. Grey'in şu mesajını ilettili: “Yeter ki Türkiye, harp müddetince samimi bir tarafsızlık izlesin, olağan dışı mücbir sebepler olmadığı takdirde, B. Britanya hiçbir surette ne Mısır'ı ilhaki, ne de herhangi bir şekilde bir rejim değişikliğini düşünür”. Bu deklarasyon Sir L. Mallet tarafından da Ağustos ortalarında tekrarlanmıştı. Müttefiklerin Babiâli'ye verdiği sözü bozmakta hiçbir menfaatleri bulunmayacağına göre Türkiye'nin Asya hudutlarında aldığı askeri tedbirleri haklı gösterecek hiçbir sebep yoktur.”¹⁶⁴*

Babiâli'nin hareket tarzı İtilaf Devletlerinin şüphelerini tetikliyordu. Türk-Alman faaliyetleri son günlerde yayınlanan enformasyonlarla açıkça ortaya çıkıyordu. Alman ticaret gemileri, Çanakkale'de yardımcı kruvazörlere dönüştürüldü. Yeni Alman subaylarının gelişi, Osmanlı seferberliğinin başlaması, İran'a yapılan akınlar, Türk Kafkasya'sında Rus tebaasına, İzmir'de de Fransız ve İngiliz tebaasına yapılan baskılar...¹⁶⁵ bu kabil şüpheleri davet eden diğer gelişmelerdi.

Ayrıca 21 Eylül'de İstanbul'a nakledilen 50 milyon Alman altını İtilaf devletlerinin Babiâli'nin tarafsızlığı hakkında şüphelerini artırıyordu. Bu Berlin'de akdedilen istikraz antlaşması gereği ve istikrazın ilk dilimi idi. Bu da Almanya'nın Babiâli üzerindeki baskı ve nüfuzunun artması anlamına geliyordu.¹⁶⁶

¹⁶³ **AF**, no: 160, Juillet-décembre, 1914, s. 271.

¹⁶⁴ **JD**, 13 Décembre 1914.

¹⁶⁵ **Le Temps**, 23 août 1914.

¹⁶⁶ Geniş bilgi: Albert Pingaud, « *L'Entente et les Balkaniques aux premiers mois de la guerre, Août-Décembre 1914* », **RDM**, t. LIV, 1929, s. 48-83.

Kısa süre önce Osmanlı Devleti, daha önce İngiltere, Fransa ve Rusya'nın şiddetli itirazları üzerine İstanbul ordu kumandanı olarak tayinden sarfi nazar ettiği Alman subayı Liman Paşa'yı bu defa başkumandan tayin ettikten sonra her gün Sofya üzerinden İstanbul'a gelen Alman subay ve denizcilerinin sayısı gitgide artıyordu. Bunlar, Türk deniz kuvvetleri kadrolarını ve 5. Osmanlı Ordusu'nu korumaya hazırlanan Alman gemilerinin kadrolarını doldurmak üzere geliyorlardı.¹⁶⁷ Osmanlı ordusunda yüksek rütbeleri işgal eden Alman subaylar, istihkâm ve seyyar sahra topçu subayları olarak vazife alıyorlar, ayrıca Osmanlı Genel Kurmayının da kararlarını tanzim ediyorlardı. Bu sıralarda Osmanlı ordusunda en az 3.000 Alman subayı mevcut idi.¹⁶⁸

Sefirlerin tüm ihtarlarına ve bu hususta Sadrazamın inkârlarına rağmen Almanlar her geçen gün Osmanlı hükümetine, donanmasına ve ordusuna daha fazla hâkim oluyordu. Artık, İtilaf devletlerini tedirgin eden gelişmeler peşpeşe geliyordu. Babıali'nin, Osmanlı ordusunun ıslahına memur İngiliz amiral **Limpus**'a mezuniyet vererek yerine Alman filo kumandanı Gn. **Souchon**'u Eylül 1914'te tayini¹⁶⁹, 5. Osmanlı ordusunun, Boğaz'ın Asya yakasında yığınak yaparken 1. Ordu da aynı yığınağı Avrupa yakasında yapması, 6. Halep kolordusunun da İzmit körfezine yöneldiği sırada birçok birliğin de İzmir kıyılarına indirilmesi, Çatalca yakınlarında ve Üsküdar'ın doğusunda istihkâm faaliyetleri hızla devam ederken, aynı gün İstanbul doğumlu herkes ve 1883 doğumlu tüm G. Müslimler ve 45 yaşına kadar olanların bayrak altına toplanmaları emrinin çıkarılması¹⁷⁰, *Goeben* ve *Breslau* silahlardan tecrit edilmediği gibi denize açılmaya da hazır oluşu, **Liman Paşa**'nın Osmanlı Kara kuvvetlerine kumanda ettiği gibi, Gn. **Souchon**'un da Osmanlı deniz kuvvetlerine kumanda etmekte olması¹⁷¹, Babıali üzerine şüpheleri daha da çekiyordu. Bu gelişmeler üzerine İngiltere sefiri, Türk filosunun başkumandanının ve İngiltere Bahriye heyetinin İngiltere hükümeti tarafından çağrıldığını ve kısa süre sonra Osmanlı Devleti'ni terk edeceğini bildirdi.¹⁷² Öte yandan çarpışmaların Avrupa'da başlamasıyla birlikte jandarma teşkilatını tanzim ve tensik ile

¹⁶⁷ **Le Temps**, 31 août 1914.

¹⁶⁸ **Le Temps**, 4 décembre 1914.

¹⁶⁹ **Le Figaro**, 16 septembre 1914; **Le Temps**, 16 septembre 1915; Ayrıca bkz: Gn Chérif Pacha, "Le mensonge des Jeunes-Turcs", **Le Matin**, 31 décembre 1917 ; Celalettin Yavuz, **Osmanlı Bahriyesinde Yabancı Misyonlar**, İstanbul, 2000, s. 244; Amiral Limpus'un pasivize edilmesi hakk. Bkz: Cemal Paşa, **Hatıralar**, İstanbul, 1977, s. 161-63; Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 414.

¹⁷⁰ **Le Temps**, 4 septembre 1914.

¹⁷¹ **Le Figaro**, 16 septembre 1914; **Le Temps**, 16 septembre 1914 ; **Le Temps**, 20 septembre 1914; Gn Chérif Pacha, "Le mensonge des Jeunes-Turcs", **Le Matin**, 31 décembre 1917 ; Amiral Souchon, daha sonra *huzur-u şahane*'ye kabul edilerek madalya alacaktır. **Tanin**, 20 KE, 1914.

¹⁷² **Le Figaro**, 20 septembre 1914.

görevli Fransız askeri heyetinin Marsilya'ya ulaştığı sırada Alman askeri heyetinin görevinin başında durması, hatta daha da tahkim edilmiş olması¹⁷³ hoşnutsuzluğu körüklüyordu.

Almanların Osmanlı Devleti'ndeki vaziyet ve niyetini *Asie Française*, şöyle izah ediyordu: “*Gidişat bellidir; İngiliz Bahriye heyeti Türkiye'den ayrılmak zorunda kaldı. Alman topçu, mekanisyen ve subaylarıyla donatılan Türk donanması bir bakıma almanlaştı; Çanakkale Boğazı Alman toplarıyla tahkim edildi, çok sayıda Alman subaylarla donatılan askeri misyon kumandayı ele geçirdi. Ve neticede Türkiye, bir bakıma Almanya'nın malikânesi oldu. Alman sefiri, askeri ve bahri misyon şefleri, askerî ataşe ve Deutsche Bank direktörü Enver Paşa ile işbirliği yaparak Türkiye'nin hakiki sahibi konumuna geçtiler. Ordu, donanma ve hatta Dahiliye Nazırı Talat Bey'e rağmen Emniyet teşkilatı ve sansür Almanların eline geçti. Artık Almanlar tam manasıyla vaziyete hâkim olup sadece iradelerini tatbik etmekten başka yapacakları bir şey kalmadı.*”¹⁷⁴

Çar tarafından Rusya'nın başkentinin Petersburg yerine Petrograd olarak değiştirilmesi üzerine İstanbul Basın Bürosu, Petrograd kelimesinin kullanılmasını haklı olarak yasaklaması, Osmanlı Telgraf Ajansı müdürü M. Gurci'nin, frankofil eğilimlerinden dolayı tutuklanması¹⁷⁵ İtilaf devletlerinin dikkatini çeken gelişmelerdi.

Babiâli'nin tarafsızlığı hakkında duyulan şüphelerden birini de Britanya hükümeti, Grey imzasıyla 1 Kasım 1914'te yayınladığı bir tavrıda şöyle anlatıyordu: *Türk hükümeti birdenbire, önceden hiçbir ihbarda bulunmadan Cuma günü, bizim İstanbul sefaretimizle olan telgraf irtibatlarımızı kesmiştir. Hiç şüphesiz ki bu hareket tarzı saldırgan bir siyasetin başlangıcıdır. Britanya hükümeti de menfaatlerini korumayı ve İngiltere'ye ait topraklarda ve Mısır'da gerekli tedbirleri almayı kendinde hak addetmektedir.*¹⁷⁶ 1 Ekim 1914'ten itibaren kapitülasyonların ilgasının da resmen yürülmeye konması, İtilafçılar açısından diğer olumsuz gelişmelerdendi.¹⁷⁷

Bu sıralarda Türk otoriteler tarafından Gazze'de halkın elinden develerinin zorla alındığı haberleri Avrupa basınında görülmeye başladı. Bundan önce de Türk ajanlar

¹⁷³ Gn. Chérif Pacha, “*Le mensonges des jeunes-Turcs*”, **Le Matin**, 31 décembre 1917.

¹⁷⁴ **AF**, no : 162, Avril-Juillet 1915, s. 70.

¹⁷⁵ **Le Temps**, 20 septembre 1914.

¹⁷⁶ **Le Figaro**, 2 novembre 1914.

¹⁷⁷ **JD**, 13 Décembre 1914 ; “Memalik-i Osmaniye'de mukim tebâa-ı ecnebiye hakkında dahi hukuk-u umumiye-i düvel ahkâmı dairesinde muamele olunmak üzere elyevm cari mali, iktisadi, adli ve idari, “kapitülasyon” namı altındaki bilcümle imtiyazat-ı ecnebiyenin ve onlara müteferri veya onlardan mütevellid bilcümle müsaadat ve hukukun fi mâba'd ref ve ilgası meclis-i vükela kararıyla tensib olunmuştur. **Takvim-i Vekayi**, 4 Eylül 1330/17 Eylül 1914. Kapitülasyonların ilgasına en büyük tepkiyi Babiâli'nin gizli müttefikleri Almanya ve Avusturya'nın göstermesi dikkat çekicidir. bkz. “*Cavit Bey'in Not Deferinden*”, **Tanin**, 3 İkinciteşrin 1944.

Hindistan'a, Yemen'e Senusilere ve Mısır'a müttefiklere karşı Müslümanları tahrik etmek amacıyla gönderilmişlerdi.¹⁷⁸

Fransız basını, bu gidişatı, *hakaret ve zilletlere katlanmak* olarak yorumluyordu. *JD*, şöyle diyordu: “*Bütün bu tahrik ve hakaretlere rağmen Üçlü İtilaf devletleri platonik protestolarla yetindi. Sir L. Mallet'nin beyanatına göre, İtilaf devletleri, prensip olarak Türkiye'nin harbe katılmasını mümkün mertebe geciktirmek istiyorlar, bunun için de Türkleri nazikçe uyarıyorlardı.*”¹⁷⁹

Boğazların kapatılması İtilaf devletleri için başlı başına olumsuz bir gelişmeydi. Seferberliğin ilanından sonra tarafsızlığın sağlanması için boğazlar kapatılmıştı. Bundan sonra ticaret gemileri ancak kılavuz olarak boğazlardan geçebilecekti.¹⁸⁰ Sebep olarak da Boğaz'ın girişinde “*Fransız ve İngiliz filolarının dolaşması ve ticaret gemilerini isticvap etmeleri*” olarak gösteriliyordu.¹⁸¹ İstanbul'dan gönderilen 3 Eylül 1914 tarihli bir habere göre gemilerin İstanbul Boğazından seyri, güneşin doğuşundan itibaren güneş batımından bir saat öncesine kadar devam edeceği kesinleşmişti, seyrusefer paralel iki hat şeklinde olacak ve römorkörsüz ve kılavuzsuz hiçbir gemi trafiğe giremeyecekti.¹⁸² 19 Eylül 1914'te İstanbul mahreçli haberlere göre Liman İdaresi, Çanakkale'yi geçecek olan tüm gemilerin bir subay ve altı yardımcının refakatini kabul etmesini şart koştu. Geçiş ancak subayın vereceği izinle gerçekleşebilecekti. Ancak burada şüpheyi çeken, alınan bu tedbirin Alman amirali Souchon'un Türk filo kumandanlığına tayininin hemen sonrasına rastlaması idi.¹⁸³ Bu arada Çanakkale'nin açılması beklenirken aksi gelişmeler oldu, 1 Ekim'de Boğaz'ın kapanacağı resmen ilan edildi.¹⁸⁴ *Le Temps*'ın haberine göre Türkler, 3 Ekim'den itibaren Çanakkale boğazına mayın yerleştirmişti. Bunu da sefirler Babiâli nezdinde protesto etti.¹⁸⁵ Verilen bilgilere göre Çanakkale boğazına yerleştirilen mayınlardan dolayı ABD'ye ait *Nord Carolina* gemisinin, İstanbul'da ikamet eden Amerikalılara altın teslimatı yapmak için Boğazlardan

¹⁷⁸ **JD**, 13 Décembre 1914.

¹⁷⁹ Aynı yer.

¹⁸⁰ **Tanin**, 5 Ağustos 1914. Osmanlı hükümetinin resmi tebliği.

¹⁸¹ **Tanin**, 29 Eylül 1914.

¹⁸² **Le Figaro**, 6 septembre 1914.

¹⁸³ **Le Figaro**, 21 septembre 1914.

¹⁸⁴ Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 415. Bu hususta Fransız basınında bazı tarih uyumsuzlukları görülmektedir. **Le Temps**, Boğazların resmen kapanacağı tarihi 27 Eylül 1914 olarak verir. Bu tarihten sonra hiçbir geminin giriş çıkış yapamayacağını yazar. **Le Temps**, 30 septembre 1914; **JD**, 30 septembre 1914 ; 18 février 1919 tarihli **Le Temps**, « Les droits de la Perse » başlıklı başmakalesinde Çanakkale'nin kapatılış tarihini 5 Ağustos 1914 olarak verir.

¹⁸⁵ **Le Temps**, 4 octobre 1914; **JD**, 13 Décembre 1914.

geçişine izin verilmedi. Babiâli, ABD'ye başka bir hal çaresi teklif etti, ancak ABD de Türk-Yunan gerginliğini göz önünde bulundurarak bu hususta ısrar etmedi.¹⁸⁶

Alman komutanlığı tarafından Çanakkale'ye mayın yerleştirildikten sonra da Kafkas cephesinde hazırlıklara başlandı. Aslında bu açıkça husumetin ilanıydı, hatta bir savaş ilanı kadar zararlıydı. Deniz yollarının bu şekilde kapanması Rusya'nın yukarıda boğulması demektir. Bu şekilde İtilaf Devletlerine verilen zarar, General Malletterre'e göre Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasından daha şiddetliydi.¹⁸⁷ Osmanlı Devleti, sadece Boğazları trafiğe kapatmakla Almanya'ya en büyük hizmeti yapmış ve Rusya'nın can damarlarını adeta kesmişti. Bunun üzerine Rusya 1 Aralık 1914'e kadar buğday ihracatı için Arkanjel limanından faydalanmaya karar verdi, ayrıca Arkanjel hattına işleyen trenlerin adedini artırmak için bazı tedbirler almak zorunda kaldı.¹⁸⁸

Boğazların bu şekilde kapatılması Rusya ve İtilaf devletleri için bir felaket oldu, müttefikleri ile arasındaki irtibatı kopmuştu. Bu abluka Ekim 1915'te Bulgar ve Alman kuvvetlerinin Sırbistan'ı ezmeleri ve topraklarında iki ordunun birleşmesiyle daha da şiddetlendi. 1915 sonunda müttefikleri, Rusya'ya Arkanjel üzerinden ulaşmaya çalışıyordu ki bu da ancak aralıklarla olabiliyordu, çünkü kışın burası tamamen donuyordu. Bunun bir zorluğu daha vardı: Arkanjel'e gitmek için Murmansk kıyılarında henüz demiryolu yoktu; bir diğer yol daha vardı ki o da Pasifik okyanusunun uçsuz bucaksız mesafelerini kat etmekle mümkündü.¹⁸⁹ Çanakkale'nin kapatılması ile bilhassa Rus köylüsü zarar görüyordu. "Bizans Yolu" artık hayali kurulan "Slav Yolu" değildi: Boğazların kapatılması o gün için 1 milyar Frank'ı aşkın bir zarara mal olmuştu. Savaşın sebep olduğu irtibatsızlık dolayısıyla gerçekleştirilemeyen sevkiyat yüzünden her ay, Rus köylüsü 265 milyon Frank zarara uğruyordu.¹⁹⁰ Öte yandan Boğazların kapalı oluşu Batı Avrupa devletleri için bir handikapa daha sebep oluyordu: Bakû, Novororsisk ve Romanya'dan petrol alınamıyor, mevcut stokların tükenmesiyle de kıtlık, Avrupa'da kendisini iyiden iyiye hissettiriyordu. Zira gemi tonilatoları ve petrol ve türevlerinin ithal ve sevkiyatı tamamen askeri ihtiyaçlara ayrılmıştı.¹⁹¹

Bu hususta 3 Ekim 1914 tarihli *Journal des Débats* şöyle feryad ediyordu: "Türkiye, aklın sesini dinlemek istemiyor. Hiçbir pişmanlık duymaksızın üst üste tahriklerde bulundu."

¹⁸⁶ **Le Figaro**, 7 septembre 1914.

¹⁸⁷ Général Malletterre, « *La guerre dans le Levant* », **RDM**, t. XXXIII, 1916, s. 89.

¹⁸⁸ **Tanin**, 6 TE 1914.

¹⁸⁹ **Le Temps**, 18 février 1919; Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 198; Arkanjel'in Londra'ya uzaklığı 2.135 deniz mili (yakl. 4.000 km.), Havres'a 2.200 mil (4.110 km) idi. Rusya'nın o gün için Avrupa'ya açılan bu tek limanı ve önemi hakk. Bkz. Pierre Courbet, "Arkhangel", **La Croix**, 11 août 1915.

¹⁹⁰ Rus ekonomisinin uğradığı zararlar ve rakamları hakkında teferruat için bkz. Max Hoshiller, "Les intérêts de la Russie et le passage des Dardanelles", **Le Temps**, 3 mars 1915.

¹⁹¹ J. De Morgan, "Bakou", **MF**, 1.12. 1918, s. 455.

Alman generalleri ordunun kumandasını tamamen ele geçirdiler, Boğazlardaki müstahkem tabyaları silahlandırdılar, vagonlar dolusu Alman subaylar, işçiler, neferler İstanbul'a geldi. Goeben ve Breslau Marmara'da emniyet içinde tamir gördü, dolaştı, demirledi. Daha bitmedi: 27 Eylül'den beri Boğazlar ticari trafiğe kapalıdır. Karadeniz'de ya da Aşağı Tuna'da bulunan bütün yabancı gemiler bloke edilmişlerdir. Hâlbuki biz, bu muntikalarda uluslararası büyük çapta deniz trafiğinin yapıldığı bir dönemdeyiz. Ekim ve Kasım ayları Güney Rusya ve Romanya'nın mahsullerinin ihraç ve aynı zamanda büyük miktarda kömürün ithal edildiği aylardır. Boğazların tamamen kapatılması, Rusya'ya, İngiltere'ye karşı doğrudan bir tahrik ve Romanya'ya karşı da ağır bir tehdittir. Sırf siyasi sorunlar bu şekilde bir müddet daha sürüncemede kalabilirse de –ki bunlar da hepten sakıncasız değildir– ekonomik sorunlar ve çıkarlar bu şekilde sürüncemede kalmaz. Boğazların kapatılması Romanya için de kabulü imkânsız sıkıntılara sebep olacak, bu gidişle Batı Avrupa devletleriyle ilişkisi tamamen kesilecektir. Artık ne ihracat ne de ithalat kabiliyeti kalmamıştır. Erzak, silah ve mühimmat hususunda ya Avusturya'ya veya Rusya'ya bağlı kalmak zorundadır. Sırbistan yoluyla yaptığı nakliyat direkt değildir ve çok zahmetlidir. Geriye bir Bulgar hattı kalıyor ki bunu kullanmak için de ayrıca Bulgaristan ile mukavele yapılmalıdır. Ama Bulgaristan'ın Ege'ye sahildar kesimleri de oldukça kullanıma elverişsiz ve ilkel bir haldedir. Sonuç olarak: eğer Romanya yıkıcı bir ablukanın kurbanı olmak istemiyorsa, bu çıkmazdan kurtulmanın bir çaresini bulmalı veya Avusturya-Macaristan'ın bu harpten bir felaketle çıkmasını beklemelidir.¹⁹²

Journal des Débats, Çanakkale'nin kapanmasını bu şekilde felaketle izah ederken Tanin de başmakalesinde bu hususu şu sözlerle savunuyordu: "İngiliz-Fransız filosu içeri giren ticaret gemilerini isticvap ediyordu. Boğaz girişinde Osmanlı bayrağı taşıyan, Osmanlı askerlerini hamil bir Osmanlı torpidosu da durduruldu, torpido dönmek zorunda kaldı, yoksa batırılacaktı. Bunun üzerine biz de mecburen boğazı kapattık."¹⁹³

Çanakkale Boğazı'nın kapatılmasının Rusya üzerindeki etkileri bu kadar büyükken Çar da Ermenileri Babiâli'ye karşı kışkırtarak cevap verdi.¹⁹⁴ Çar'ın Petersburg'tan gönderilen 28 Ağustos 1914 tarihli beyannamesi Romen, Bulgar, Rus yanlısı gazetelerde yayınlandı.

¹⁹² **JD**, 3 octobre 1914, Başmakale. Ancak, Romanya'nın Bulgaristan'la uzlaşması o sıralarda mümkün görünmüyordu. Zira Bükreş antlaşması ile Bulgaristan çok şey kaybetmişti ve intikam peşindeydi. Bükreş'te 10 Ağustos 1913'te imzalanan antlaşmadan sonra, Bulgaristan kralı seferberlik ilan etmiş ve şu çarpıcı sözleri sarf etmişti: *Bulgar milleti! Şimdilik topraklarımıza geri dönelim! Fırsat bulduğumuz an tekrar silaha sarılacağız!* Alexandre Kiproff, **La Vérité Sur la Bulgarie**, Berne 1916, s. 17.

¹⁹³ **Tanin**, 30 Eylül 1914.

¹⁹⁴ **Tanin**, 9 TE 1914.

Tiflis'te Genel Vali tarafından tüm “*Ermeni ayan ve mutehayyizanına*” hitaben okundu. Çar, Ermenilere hitaben neşrettiği “*Hürriyet ve istiklal beyannamesi*” nde şöyle diyordu:

“*Ermeniler! Büyük Rusya’da sakin olan bütün akvam garptan şarka kadar ulvi bir heyecan ve şıtap içinde benim sada-yı davetime icabet ettiler. Beş asırdan beridir ribka-i esaret ve istibdat altında maruz kaldığınız ve hatta bir kısmınızın da hala maruz bulunduğu bunca şeni hakaretlerden sonra sizin için saat-ı halas tanin-endaz olmuştur. Rus kavmi namdar Ermeni oğullarını büyük bir gurur ve iftihar ile yâd eder. Lazaretler, Melikoflar gibi pek çok Ermeni kahramanı, Slav kardeşleri ile beraber vatanın şevket ve azameti uğrunda dövüşmüşlerdir. Sizin sadakat-ı mücerrebeniz silahlarımızın ve haklı davamızın nail-i zafer olması için bütün vazifenizi yapacağınıza en büyük delildir. Ermeniler! Asa-yı çarî altında kan kardeşlerinize birleşiniz. Hürriyet ve adaletin bütün in’amatına nail olacaksınız.*”¹⁹⁵

Beyannamede Osmanlı Ermenilerine karşı açık imalar olduğu görülmektedir. *Tanin* şu sözlerle tepki gösteriyordu: “*Bu beyanname bizim Çanakkale’yi seddedişimizin hemen akabine rastlıyor. Daha önce de Çar, Lehistan için de bir beyanname ilan etmişti, o aleni idi, ama bu hafî ve şifahidir. Biz bi-tarafken bu da ne oluyor?*”¹⁹⁶ Daha sonra *Tanin* şunları yazıyordu: “*Bu imaların beş asırdan beri bizimle beraber en sadık bir kardeş hayatı yaşamış olan Osmanlı Ermenileri arasında bir hoş seda bırakmayacağından eminiz.*”¹⁹⁷

Ancak, Babıali tarafsız bir durumda değildi ve harp hazırlıklarını çoktan yapmıştı. Yeni bataryalar Boğaz’a yerleştirilmiş, Alman mürettebatlı Türk gemileri Karadeniz’e açılmış ve Boğaziçi’nin istihkâmları, Almanların eline geçmiş bulunuyordu.¹⁹⁸ Bu arada İngiliz nefreti Türk basını tarafından bütün şiddetiyle işleniyordu. İstanbul’dan çekilen 19 Ekim tarihli bir telgrafa göre vaziyet henüz belirsizdir ve Türk gazeteleri anti-İngiliz bir kampanyayı şiddetle sürdürüyordu.¹⁹⁹

Henüz Osmanlı hükümeti tarafsız iken camilerde Alman zaferi için dualar ediliyor²⁰⁰, ibadetler, Allah’ın rahmetinin Sultan ve “Hacı Wilhelm” in üzerine olması tazarrularıyla bitiyordu.²⁰¹ Ancak bu haber Osmanlı sefareti tarafından tekzip edilirse de²⁰² inandırıcı

¹⁹⁵ **Tanin**, 10 TE 1914.

¹⁹⁶ **Tanin**, 9 TE 1914.

¹⁹⁷ “**Tanin**, 10 TE 1914; Ermeniler bu çağrıya tepkisiz kalmadı. Bir papaz liderliğinde 100 kişilik seçkin bir Ermeni heyeti, 4 Ekim 1914’te Rus Kafkas Genel Valisine müracaatla Ermenilerin heyecan kaynağı olan Rusya’ya tazimlerini sunduktan sonra Ermeni halkının Rusya’nın halas gününü hazırlayacağını beklediğini söyler. **La Croix**, 6 novembre 1914.

¹⁹⁸ **Le Temps**, 1 octobre 1914.

¹⁹⁹ **Le Temps**, 23 octobre 1914.

²⁰⁰ **Le Temps**, 1 septembre 1914.

²⁰¹ Alexandre Aaronson, **Türk Ordusuyla Filistin’de**, İstanbul, 2003, s. 38.

²⁰² **Le Temps**, 2 septembre 1914.

değildi, zira Osmanlı hükümetinin şüpheleri davet eden çok husus vardı. Almanlarla samimiyet de alabildiğine artmıştı.

Tanin, Osmanlı Devleti'nin bir savaşa hazır olduğunu bir telgrafla tüm Osmanlı vilayetlerine ve kamuoyuna tebliğ ettiğini *Le Figaro*'nun "La folie turque" [Türk çılgınlığı] başlığıyla verdiği bir haberden anlaşılmaktadır. Devleti yöneten fraksiyon meydan okumalarını sürdürüyordu. Jön-Türklerin yayın organı *Tanin*, Osmanlı Devleti'nin savaşa hazır olduğuna dair yazdığı bir makaleyi komite'nin emriyle bütün Türk vilayetlerine telgrafla bildirdi.²⁰³

Artık bu savaşta 30 milyon nüfusa sahip Türk devleti²⁰⁴, 2. 608. 000 askeri "Cihad-ı mukaddes" uğrunda silah altına aldı.²⁰⁵

Bu durumda İttihatçıların savaştan beklentileri neydi? Hedef, [Almanya'ya dayanıp Rusya'ya esaslı bir darbe vurarak Kafkasya'ya ve O. Asya'ya girmektir.](#)²⁰⁶ İttihatçıların yayın organı *Tanin*'in bir yazı dizisi, hedefin Turan olduğunu gösteriyordu. Bunun için de evveleminde Rus ve İran Azerbaycanlarının ilhakı idi. *Tanin*, "Niçin harb ediyoruz?" başlıklı yazı dizisinin 4.sünde Bahr-i Kulsum'un iki tarafındaki iki Türk'ün birbirlerini selamlayacak kadar yakın olduğunu söylüyordu ki bu Türkmenistan ve öteleri demekti.²⁰⁷ Bu, pantürkizmin gerçekleşmesi, yani İzmir'den Altay'a kadar uzayan ve Çağatay lehçesinin hâkim olduğu 4.000 km. uzunluğunda bir saha idi. Bu da Kırım dâhil, Rusya'nın güney kısımlarını da içeriyordu. Osmanlı basını, zaferden sonra, Osmanlı Devleti'nin İran, Arabistan, Mısır, Libya ve hatta Tunus'u bile alacağını yazıyordu. Bu durumda şunu sormak lazım: Bu kadar geniş bir Turan imparatorluğunun yaşama şansı varmıydı? Elbette ki hayır! Bu durumda sonuç ne olurdu? Almanya tarafından desteklenen İttihatçılar, Almanya'nın Hindistan üzerindeki emellerine paravan olacak ve sonra da kendisine hâkim bu Alman kuvvetine ram olacak, viranelere dönüşen Türk toprakları üzerinde Almanlar hükümran olup buraları sömürecekti.²⁰⁸ Enver Paşa tarafından İran ve ötelininin fethi ile görevlendirilen Halil Paşa da hatıralarında *Çin'den Türkiye'ye kadar olan arazinin Türkiye'ye ilhak edileceğini*²⁰⁹ söylüyordu ki bu da gerçekleşme şansı olmayan ölçüsüz teşebbüslerdi.

²⁰³ **Le Figaro**, 26 septembre 1914.

²⁰⁴ **Tanin**, 13 TS 1914; Joseph Denais'ye göre 1900'lü yılların hemen başında Osmanlı Devleti'nin nüfusu 22 milyondur. Joseph Denais, **La Vraie Turquie**, Extrait de la **Patria** du 15 Novembre 1905, s. 3.

²⁰⁵ Cemalettin Taşkiran, **Ana Ben Ölmedim**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 4. B., İstanbul, 2011, s. 57.

²⁰⁶ **Stoddard, Teşkilat-ı Mahsusa**, Çev.: Tansel Demirel, 3. B., Arma Yayınları, İstanbul, 2003, s. 24.

²⁰⁷ **Tanin**, 17 Nisan 1915.

²⁰⁸ **J. De Morgan**, « *Bakou* », **MF**, 1.12. 1918, s. 457 vd.

²⁰⁹ Halil Paşa, **Bitmeyen Savaş**, İstanbul, 1972, s. 343.

Le Figaro, “Les buts de guerre de la Turquie” [Türkiye’nin harpten beklentileri] başlıklı yazısında *Âti* gazetesinin Türkiye’nin harpteki askeri ehemmiyetini izah ettikten sonra harpten beklentilerini şöyle sıraladığını açıklıyordu:

1-Filistin ve Irak’ın işgalden kurtarılması, 2-Mısır’da Türk hâkimiyetinin tekrar tesisi, 3-İran’ın bağımsızlığı ve bu ülke üzerindeki İngiliz nüfuzunun imhası, 4-Karadeniz üzerinde Türk hâkimiyetinin kurulması ve sahildar devletler üzerinde Türk himayesi, 5-Kırım tahtına bir Osmanlı Türk’ünün, Gürcistan’a bir Alman prensinin ve Ermenistan’a da bir Avusturya veliahdının naip ünvanı ile oturması, 6-Çerna’nın Türkiye’ye bırakılmasına karşılık K. Dobruca’nın Bulgaristan’a verilmesi, 7-Köstence ve Dedeağaç’ın serbest liman olması, 8-Trablusgarp, Sirenaik ve Dodekanez’in Türkiye’ye iade etmeden Avusturya’nın K. İtalya’dan çekilmemesi, 9-Girit’in Türkiye’ye iadesine dair müttefiklerin Türkiye’ye taahhüdü, 10-Almanya’ya olduğu gibi Türkiye’ye de erzak temini.²¹⁰ Görüldüğü gibi, bu beklentiler oldukça aşırıydı. Osmanlı hükümeti 1877-1878 harbinde Çarlık Rusya’sına kaptırdığı ve ahalisinin ekseriyetinin Türk ve Müslüman olduğu Elviye-i Selase’nin de [Kars, Ardahan, Batum] peşindeydi.

Ancak 29 Ekim 1914’te *Goeben ve Breslau* ile birlikte Türk torpidolarının bir oldu-bitti ile Rus limanlarını bombalaması üzerine Osmanlı Devleti’nin girdiği bu savaş, onun son savaşı oldu. Kızı Ayşe Hanım’ın anlattığına göre, II. Abdülhamid bu husustaki haberleri üzüntüyle okumuş ”İki gemi için feda olduk, üç büyük devlete karşı harbe girmemiz akıl karı değil, vahim bir neticeden pek korkuyorum” diyordu.²¹¹

Burada dikkati çeken ve tenkit edilen bir husus vardır. Osmanlı Devleti’nin savaşa giriş tarihi 22 Zilhicce 1332’dir ve bu ay *Haram Aylar*’a dâhildir. İslam’da Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Recep aylarını içeren bu aylarda harp yapılmaz. Bu hususta Bakara, 2/214 ve Tevbe 9/5 ve 6. ayetleri delil gösterilir.²¹² Bu husus, o günlerde Fransa’nın Hicaz temsilcisi Gen. Ed. Brémond tarafından tenkit edilmekte ve bunun İslam davası uğrunda savaşa giren Osmanlı Devleti’nin gayrı İslamî davrandığına dikkat çekmektedir. Ancak bu dört ayda

²¹⁰ **Le Figaro**, 24 juin 1918; Ayrıca bkz. Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 41; Türklerin bu harpten beklentileri hak. ayrıca bkz. **A. Fitz Maurice**, “*La participation turque*”, **Le Figaro**, 23 novembre 1914.

²¹¹ Ayşe Osmanoğlu, **Babam Abdülhamid**, İstanbul, Güven Basım ve Yayınevi, 1960, s. 210.

²¹² Ed. Brémond, **Le Hédjaz Dans la Guerre Mondiale**, Paris, 1931, s. 23. Aynı şey Hıristiyanlıkta **La trêve de Dieu** olarak bilinir. Piskoposlar Çarşamba akşamından Pazartesi sabahına kadar her hafta ve bütün bayramlarda senyörlerin çarpışmalarını yasaklayan bir prensip koymuşlardı. P. Bernard-F. Redan, **Nouvelle Histoire de la France et de la Civilisation Française**, Paris, 1945, s. 59. Kadim İranlılarda da buna benzer Mihrimah ayı vardır ki Erdevan ve Erdeşir arasındaki çarpışmalar bu sebeple tecil edilmiş, bu aydan sonra çarpışmaya tekrar başlamışlardı. Taberi, **Taberi-i Kebir Tercemesi**, C. 2, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1307, s. 161; Bu harbin teferruatı için bkz. Tabari, **La Chronique, Histoire des Prophètes et des Rois**, Vol. I. Paris, 1983, s. 173-179.

yapılan savaşlar, yani dört Haram Ay uygulaması tatbikattan düştü, mensuh oldu.²¹³ Münekkidin herhalde bundan haberi yoktur. Bundan hemen sonra Rusya, İstanbul sefirini geri çekmiş ve sonraki günlerde de Fransa ve İngiltere de şiddetli misilleme yapmıştı.²¹⁴ Artık Osmanlı Devletinin büyük devletler arasında taksim edileceğine kesin gözüyle bakılıyordu; Ruslar, Boğazlara, Doğu Anadolu'ya ve İskenderun'a; İngiltere de Hindistan'ın tabii bir parçası olarak gördüğü Irak'a göz dikmişti. Fransa ise Kilikya ve Suriye'ye yerleşmek istiyordu.²¹⁵

Türklerin savaşa girmesiyle Rusya, Avrupa cephelerine, Polonya ve Galiçya'ya sevk edeceği bir kısım kuvvetleri Kafkasya'da bırakmak zorunda kaldı.²¹⁶ Bu da Almanların yükünü hafifletiyordu, Almanların aradığı buydu. Almanya, Osmanlı Devleti'ni kazanmakla Karadeniz ve Kafkasya'da Rusya'yı Türk kuvvetleriyle meşgul ederek Polonya ve Galiçya'da nisbeten rahatlamak ve zaten parçalanacak olan Osmanlı Devletinin terekesinden hisse kapmak ve bununla diğer süper devletlerle yapacağı Avrupa barışının masraflarını karşılamak istiyordu.²¹⁷

Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı samimiyetsizliğini, o günkü hedeflerini ekonomik, politik ve edebi bir dergi olan ve 1908-1945 yılları arasında yayın yapan *Correspondance d'Orient*, şu şekilde açıklıyordu: “Almanları Berlin-İstanbul hattının müdafaasına zorlayan Küçük Asya'daki hammadde arayışıdır. Almanlar Krupp fabrikalarının ihtiyacı olan madenleri krom ve bakırı geçen seneden beri büyük miktarda çıkarmaktadır. Osmanlı hükümeti hâlihazırda Almanlara Akkaya'daki zengin nikel madeninin imtiyazını vermişlerdir. Şimdi de sıra diğer madenlerin imtiyazındadır. Bir de pamuk meselesi söz konusudur. Almanlar henüz Çukurova'nın sulama projesine başlamamışlardır. Bu proje 200.000 hektar arazi olup 50.000 ton pamuk üretimi demektir. Osmanlı Nafia nezareti hâlihazırda bu projeyi ele almıştır. Almanlar şimdilik Mersin pamuğuyla yetinmekte ve İzmir'de de pamuk üretimine hazırlanmaktadır. Almanlar daha sonraları tahıl ve sebze üretimini artırdılar, Anadolu ve Çukurova'da tohumları ıslahla randımanı yükselttiler ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kurdukları “Ofisler” den bu mahsulleri sevk edip buraları

²¹³ Bkz. Bakara : 2/194, **Kur'an-ı Kerim Meali**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 29, d.n. 49; Bu hususta geniş bilgi: Remzi Kaya, **Kur'an-ı Kerim'de Nasih-Mensuh Ayetlerinin Tespiti**, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1986, Bursa.

²¹⁴ Paul Chack, « *L'attaque et la défense du Canal de Suez* », I. **RDM**, t. XXX, 1925, s. 874 vd; (Cf. Claude Farrère et Paul Chack, **Combats et Batailles Sur Mer**, Paris, Flammarion.)

²¹⁵ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Giriş**, C.1, Genel Kurmay Harp tarihi Başkanlığı Yay., GKB. Basımevi, Ankara, 1970, s. 61.

²¹⁶ **JD**, no: 17, 17 janvier 1915; Sabis, **a.g.e.**, C. 3, s. 207.

²¹⁷ **JD**, 1 novembre 1914. Nitekim Hindenburg'un Polonya cephesindeki zaferleri ile Ruslar, Kafkasya'yı tali kıymette görüp askerlerini bu cepheye sevk edince ve içten içe çökertici ihtilal faaliyetlerinin başlamasıyla Kafkas cephesi çöktü. Nogales, **a.g.e.**, s. 280.

*talan ettiler. Osmanlı demiryollarının yıllık raporları oldukça yüksek miktarda tahıl, sebze ve nebatî yağların İstanbul istikametine sevk edildiğini rapor ediyor.*²¹⁸ Görüldüğü gibi, Almanya'nın cihad-ı Mukaddes gibi bir sorunu görünmemektedir.

Osmanlı Devleti'nin bu şekilde savaşa girmesini Paris'teki *Ecole Libre des Sciences Politiques* profesörü ve Doğu uzmanı René Pinon, şöyle tenkit eder:

*“Hasta Adam’ın müzmin hastalığından ölmedi, gereksiz yere harbe katılmakla intihar etti. Onu taraf tutmaya zorlayan bir sebep de yoktu; tarafsızlık mukabilinde Asya ve Avrupa’da vaziyetini sağlamlaştırabilir, kazanacağı müttefikler sayesinde istiklalini ve toprak bütünlüğünü koruyabilirdi. Hakikatte Fransa ve İngiltere sefirleri tarafından kendisine bu avantajlar sunulmuştu. Ancak Triumvira bu husustaki kararını çoktan vermiş ve duyduğu ihtirasları ancak Almanya’nın karşılayacağına inanmıştı. Öte yandan kuvvetli bir Alman nüfuzu söz konusuydu. Hâlbuki akli başında herkes Rus tehdidinden ve Alman nüfuzundan kurtulmak için harpte tarafsızlığın bir şans olduğunu bilirdi. Bilakis Trablusgarp ve Balkan harplerinin verdiği bitkinlikten ve Hicaz ve Yemen isyanlarının getirdiği tükenmişlikten sonra harbe iştirakin Hasta Adam’ının ölümünü hızlandıracağını herkes biliyordu. Hasta Adam, Almanların bir zaferi halinde bile büyük bir gemiye bağlı küçük bir sandal olmaktan öteye geçemeyecekti.”*²¹⁹

Bundan böyle Almanlar, savaş boyunca her fırsatta Türk ordusunu kendi çıkarlarına göre kullanacaklardır. Türk ordusunun başka bir ordunun emrine girmesi ilk defa olmuyordu. Daha önce de Kırım harbinde Türk ordusu İngiliz emir ve kumandası altına girmişti. Ama o zaman durum farklıydı. Kırım harbinde Türkiye ile beraber çarpışan İngiliz ve Fransız müttefik orduları bulaşıcı hastalıklardan dolayı birçok telefata uğramış, hatta İngiliz kıtalarının mevcudu 11.000'e kadar düşmüştü. 3 Şubat 1855'te İstanbul'da imzalanan bir mukavele ile İngiltere hükümeti Türkiye'den 20.000 kişilik bir kuvvet almıştı. Kumandanları İngiltere tayin edecek ve İngiliz ordu nizamına tabi olacaklardı.²²⁰ Ancak bunun, bu harpteki Alman hizmetine girmekle bir benzerliği yoktur. İngilizler o sırada Ruslarla harpte olan ve çok kritik günler yaşayan Türkiye'ye yardım için çarpışmaktaydı, zira Hindistan tehdit altına girmiş bulunuyordu. İngiliz hizmetine Türk askerinin girmesi masrafların hafiflemesine de yaramıştı. O günkü ittifak, bu harpteki ittifakla kıyaslanamaz.

B. KARADENİZ BASKINI:

²¹⁸ CO, 25 novembre 1916, s. 436.

²¹⁹ René Pinon, « La liquidation de l'Empire Ottoman », RDM, t. LIII, 1919, s. 130.

²²⁰ Danişmend, Kronoloji, C. 4, s. 163.

1. Rus Limanlarının Bombardmanı: Öteden beri Osmanlı ordu ve donanmasına hâkim olan Almanlar, bundan sonra Osmanlı bir oldu-bitti ile Karadeniz'deki Rus limanlarını topa tutarak Rusya ile bir çarpışmaya sokmak peşindeydi. **Aslında Karadeniz baskını önceden hesaplanmıştı ve 7 Ekim 1330/1914 tarihli Bronsart von Schellendorf planının 1. maddesini teşkil ediyordu.**²²¹

Almanların Türkiye'deki niyetlerini AF, şöyle izah ediyordu: “...Alman misyonu bir Türk-Rus harbini mi arzu ediyor, her ne kadar bu bir çılgınlık ve halkın istemediği bir şey ise de buna kimse karşı çıkamaz. İlan edilen seferberliğin tarafsızlığı garanti altında tutmak için olduğu açıklandı, belki de Yunanistan'a karşı yapıldığı vurgulandı. Bundan sonra yapılacak bir şey kalmıştı: bir harp sebebi [casus belli] yaratmak. Almanlar kesin olarak hiçbir kaçamağın olmayacağı bir harp sebebi bulacaklardı.”²²²

Enver Paşa'nın tek başına emriyle gemiler içeri alındıktan sonra Babiâli birbirine zıt iki tazyik altında kalmıştı: bir yandan Karadeniz'e bir an evvel çıkmak için Alman baskısı²²³, diğer yandan donanma Karadeniz'e çıktığı takdirde, Osmanlı bayrağını taşıyor dahi olsalar, düşman muamelesi göreceklerini açıkça ihtar eden İtilaf devletleri baskısı.²²⁴

Alman amiral, bir harp teşebbüsü için Karadeniz'e tatbikat yapmak için filonun bir kısmını çıkardı. Küçük bir Rus kuvveti ile karşılaşınca saldırmak istediye de maiyetindeki Türk subaylar böyle bir saldırının felaket olacağını, Osmanlı hükümetinden bu hususta hiçbir emir almadıklarından böyle bir saldırı karşı çıktılar. Kızgın bir şekilde İstanbul'a dönen amiral bu macerayı tekrar denemekte kararlıydı. Bunun üzerine İttihat ve Terakki komitesi tam kadro bir toplantı yaptı, zaten bu sıralarda Osmanlı hükümeti bir Alman zaferinden şüphe duyuyordu; on günlük bir müddet içinde eğer Almanlar Avrupa cephelerinde ciddi bir ilerleme kaydetmezlerse, Türkiye ciddi bir tarafsızlığa girme kararı vermeyi düşünüyordu. Bu durumda da, seferberliğin durdurulması, Alman misyonunun Türkiye'den dışarı atılması, Enver Paşa'nın istifası ortaya çıkabilecek sonuçlar olacaktı.²²⁵ Bu da Almanlar için olumsuz gelişmelerdi.

²²¹ Karabekir, **a.g.e.**, C. 2. s. 376-77. **Bronsart Merkez Karargâh Kurmay Başkanlığı; Bronsart planı hakk. Ayrıca bkz. Sabis, Harp Hatıralarım, C. 2, 2. B., Nehir Yay., İstanbul, 1992, s. 76-78.**

²²² **AF**, no: 162, Avril-Juillet 1915, s. 70.

²²³ Danişmend, **Kronoloji**, C.1, s. 416.

²²⁴ Cemal Paşa, **Hatıralar**, İstanbul, 1977, s. 176; Amiral Souchon'un inatçı direnişi ve Osmanlı Hükümeti'ne müracaatları hakk. Geniş bilgi: Bayur, 3/1, **TİT**, s. 200-215; Nusret Baycan, “Karadeniz Olayı ve I. Dünya Harbine Girişimiz”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Kasım 1991, t. VIII, sayı: 22., s. 175-182; **I. Dünya Harbinde Türk Harbi. Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, C. 1, Gn. Kur. Bşk. Harp tarihi Bşk. Gn. Kur. Matb. Ankara, 1990, s. 213-220.

²²⁵ **AF**, no: 162, Avril-Juillet 1915, 71.

Ekim ayının başlarında Fransız basını, Türk filosunun Karadeniz’de dolaşmakta olduğu haberlerini yazıyordu. Balkan Haber Ajansının Atina’dan bildirdiğine göre *Goeben*, *Hayreddin-Barbaros*, *Turgut Reis* ve birçok küçük gemi üniteleri 8 Ekim’de Karadeniz’e açıldı. Varna’dan gelen ve İstanbul’a yol almakta olan *Euphrate* [Fırat] adlı Yunan gemisi Osmanlı otoriteleri tarafından yolu kesilince Varna’ya geri dönmek zorunda kaldı.²²⁶ Bu sıralarda Karadeniz’de her an bir çarpışmanın patlak verebileceği vehmi Fransız basınında görülmüyordu. Roma’dan *Daily Telegraph*’a çekilen ve daha sonraları da asılsız olduğu anlaşılan ve İtilaf devletlerinde de ihtiyatla karşılanan bir telgrafa göre, Viyana ve Budapeşte mahreçli haberler, Karadeniz’de Rus filosu ile Alman bayrağı taşıyan *Goeben* ve *Breslau* arasında bir çarpışma çıkmıştı. Ancak *Le temps*, bu haberin ihtiyatla karşılanması gerektiğini söylüyordu. Zira Türkiye’nin satın aldığını söylediği bu iki geminin serbestçe dolaşması Paris antlaşmasının ihlali demek olacaktı. Bu iki geminin seyahati, Akdeniz’de Alman bayrağı ile hiçbir şey yapamayan kumandanların sadece gösteriş ve gözdağı kabilinden bir seyahat olabilirdi.²²⁷ Bu ve bu türden haberler, o günlerde Karadeniz baskını öncesinde gelişmelerin ne kadar nazik olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Yine Roma’da çıkan *Tribuna* gazetesinde yayınlanan Atina mahreçli bir habere göre *Goeben* ve *Breslau*’ın alelacele Boğaziçi’ne döndükleri ve bundan böyle muhtemelen Karadeniz’de açılmayacakları tahmin ediliyordu. Rus ve İngiliz sefirleri Babiâli’ye verdikleri beyanata göre hükümetlerinin bu gemileri satın alımını meşru görmediklerini ve bu şekilde İstanbul veya Çanakkale’den hangi bayrak altında olursa olsun çıkmaları halinde İngiliz ve Rus filolarının saldırısına uğrayacaklardı. Rus sefirinin, Rus filosunun İstanbul Boğazına yaklaşmasına olan itirazları da bu iki Alman gemisinin Türk sularından uzaklaşmasıyla izah ediliyordu.²²⁸

Olaylar Almanya lehinde gelişti ve Enver Paşa 25 Ekim’de Amiral Souchon’a verdiği yazılı emirde “...bütün filonun Karadeniz’de manevra yapmasını, ilk fırsatta Rus filosuna hücum edilmesini, muhasemata başlamadan evvel verdiği gizli talimatın açılmasını” istiyordu.²²⁹ Böylece Almanlar, ellerinde sağlam ve ilerde çürütülemeyecek bir belgeyi buldurmuş oldular. 26 Ekim 1914’te Almanya sefiri Wangenheim bu yazılı vesikanın, Ruslarla denizlerde çarpışma halinde yok olmaması için karada emin bir yerde saklanmasını istedi ve “...*Hemen denize açılın ve taarruz edin!*” emrini verdi. 26 Ekim 1914’te talim için

²²⁶ *Le Temps*, 9 octobre 1914.

²²⁷ *Le Temps*, 18 Octobre 1914.

²²⁸ *Le Temps*, 27 Octobre 1914; Bu iki gemi hakkında ayrıntı için bkz. *Le “Goeben” et le “Breslau”*, Traduit et présenté par R. Jouan, capitain de corvette, Paris, Payot, 1930.

²²⁹ Bayur, *TİT*, 3/1, s. 233; Sabis, *a.g.e.*, C. 2, s. 84.

Karadeniz'e çıkılacağı kaptanlara bildirildi. Öğleden sonra *Yavuz*'da gemi kaptanlarının katıldığı bu toplantıda Cemal Paşa'nın emri, mühürlü bir zarfta Amiral Souchon'a verildi.²³⁰

27 Ekim'de yola çıkan ve 11 gemiden oluşan Osmanlı donanması Amiral Souchon kumandasında 29 Ekim 1914 Perşembe günü Rus limanlarını topa tuttu.²³¹ Herhangi bir savaş ilanı olmadan iki Türk gemisi Odesa limanında bir Rus topçeker gemisini batırıp şehre bomba yağdırdı, *Portugal* isimli Fransız gemisine ateş açtı, bir diğer Türk kruvazörü Teodozya'yı bombardıman ederken bir diğeri de Novororsisk önündeydi. İşte Sadrazam, bunu tarif olunamaz bir ürperti ile -*Eyvah! Tahrik edildik!* sözleriyle tepki verdi.²³²

Karabekir bu hususta şunları söyler: “30 Ekim 1914 Cuma günü Kurban bayramıydı. Erkenden daireye geldim. Türk-Rus donanmaları arasında müsademe olduğunu duydum. Kimse teferruatı bilmiyor. Liman Paşa da bugün erkenden gelmişti. Beni istedi. Genel Kurmaydaki orta kattaki odasına indim. Beni görünce çocuk gibi yerinden fırladı: --Got zay Dank, Kazım Bey, Got zay Dank! [Allah'a şükür] diye adeta dans ediyordu. Ellerimi tutarak neşe içinde : --Nihayet harbe girdik! Diyordu.”²³³

Tanin, bu baskın haberini şu sözlerle veriyordu: *Osmanlı donanmasının küçük bir kısmı Karadeniz'de talimlerle meşgul iken Rus Savaş filosu tarafından bu talimler sabote edilmiş ve hemen ardından da Osmanlı Donanmasına saldırmış, Osmanlı Donanması da meşru müdafaaaya geçerek onlara birtakım zararlar vermiştir. Bu durum Osmanlı Hükümeti tarafından protesto edilecektir.”* *Tanin*'de yayınlanan *Resmi Malumat*'ta da *Yavuz*'un 29 Ekim 1914 sabahı karanlığında Sivastopol'u dövdüğünü ve torpil taşıyan *Pirot* Rus nakliye gemisini de batırdığını, bir kömür gemisinin zapt edildiğini ve üç zabıt ile yetmiş iki nefer esir alındığını ilave ediyordu.²³⁴ Odesa'dan çekilen bir telgrafa göre *Portugal* isimli Fransız

²³⁰ Bayur, **TİT**, 3/1, s. 233. *Yavuz* (Goeben), hizmet süresi dolunca kızağa çekilecek, çelik kısımları sanayide kullanılacak, bazı kısımları da Beşiktaş Deniz Müzesinde sergilenecektir. Parçalarından yapılan küçük bir kompozisyon da 1976'da Türkiye'ye gelen Alman Savunma Bakanına verilecektir. Bingür Sönmez, Reyhan Yıldız, **Ateşe Dönen Dünya Sarıkamış**, 8. B., Omnia, İstanbul, 2011, s. 103.

²³¹ Geniş bilgi: Albert Pingaud, « *L'Entente et les Balkaniques aux premiers mois de la guerre, Août - Décembre 1914* », **RDM**, t. LIV, 1929, s. 48-83; Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 187-88, Pièce no : 7 ; Alman zırhlıları ve Fransız ve İngiliz bahriyesi hakkında geniş bilgi için bkz: **RDM**, t. XX, 1914, s. 560-582; **Le Temps**, 14 août 1914; **AF**, no: 162, Avril-Juillet 1915, s. 69; Osmanlı donanmasının Karadeniz baskını ve Birinci Dünya savaşına katılması hakk. ayrıca bkz. Sevgi Çetinkaya, **Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına Girişi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, A.İ.İ.T.E. İstanbul, 1995, s. 75 vd.

²³² Gn. Chérif Pacha, « *Le mensonge des Jeunes-Turcs* », **Le Matin**, 31 décembre 1917; Donanmanın hareketi, baskın ve resmi kayıtları için bkz: Z. Berrin Sönmez, **a.g.e.**, Y.L.Tezi. ATASE; Dolap:103 Göz:2, Klasör: 87, Dosya: 449 Fihrist:1-3; baskın ve tepkileri hakk. Bkz. Bayur, **TİT**, 3/1, s. 237-254; *Yavuz* ve Midilli'nin muharebeleri için bak: L. Ludwig, “*Delinmiş bayrak-Yavuz ve Midilli'nin muharebeleri*”, **Tanin**, 20 Ağustos 1916, s. 3/2-3; Bayur, **TİT**, 3/1, s. 237; Rus limanlarının topa tutulması hak. bkz. N. Monasterev, **Birinci Dünya Harbinde Karadeniz Cephesi**, Çev. Alb. Afif Tuğrul, Gn. Krm. Bşk. Yay., TC Deniz Basımevi, 1948.

²³³ Karabekir, **a.g.e.**, C. 2, s. 360; Liman Paşa'nın Almanya'ya bu hizmetleri sebebiyle harbin 5. yılında Yena Üniversitesi Felsefe Fakültesi tarafından fahri **Doktor** unvanı ile mükâfatlandırıldı. **Tanin**, 3 Ağustos 1918. Türkiye'nin harbe girişi hakkında ayrıca bkz: Ertürk, **a.g.e.**, İstanbul, 1964, s. 120-129.

²³⁴ **Tanin**, 31 TE 1914; ayrıca bkz. **Mavroyeni, a.g.e., s. 53.**

Steamer gemisini batıran Türk gemileri, güneş doğmadan Odesa limanına girmişler, *Donnetz* isimli Rus topçekerini batırmışlar, bunlardan başka obüs toplarıyla 3 Rus vapurunu da hasara uğratmışlardı.²³⁵

Odesa, Teodosya, Novororsisk limanlarının bombardımanından sonra İtilaf devletleri yetkilileri durumu ihtiyatla karşılayıp ilk gün, kesin delilleri araştırmakla meşgul oldular. Fakat ortaya bambaşka bir gerçek çıkmıştı: bombardımana Alman kruvazörleri Goeben ve Breslau da katılmıştı. Keyfiyet Babiâli'ye iletildi ve istizah istendi, ama verilen cevap pek muğlâk ve yetersiz idi. Vaziyeti onaylamadıysa da sorumluluğu da üstlenmedi, ama inkâr da etmedi.²³⁶

13 Aralık 1914 tarihli *Journal des Débats*, 29 Ekim tarihli Rus limanları baskınının hiç de tesadüf ve kaza eseri olmadığını söylüyor ve sözlerine şöyle devam ediyordu: “...*bu baskın Almanya'nın arzu ve iradesiyle yapıldı. (...) Sir L. Mallet de bu hususta şunları söylemekten kendisini alamadı: Enver Paşa'nın Alman amiral'in baskınından haberdar olduğundan hiç şüphemiz yoktur, çok kuvvetle muhtemeldir ki Talat Bey'in de bu baskına dahil olmuştur.*”

Bundan sonra *JD*, sözlerine şöyle devam eder: “*İşin hakikati şudur ki, iktidarı şiddetle ele geçirdikten sonra Enver Paşa ve Talat Bey, Almanya'nın peşine takılıp onlarla suç ortağı oldular. Zaten onlar, Nazım Paşa'yı öldürüp ihtiyar Kamil Paşa'yı alaşağı ettikleri günden beri Almanya ile işbirliği halindeydiler. Berlin'de hazırlanan kumpaslara harfiyen tabi oluyorlardı. Sir L. Mallet'nin raporundan sonra en safdil kişiler bile bundan artık şüphe duyamaz.*”²³⁷

Aslında bu baskının tertipçileri Enver, Talat ve Cemal triumvira'sı idi. Bu hususta Mabeyin Başkâtibi Ali Fuat Bey hatıralarında konuyu aydınlatacak bilgiler vardır. Ali Fuat Bey, Kurban bayramı günü, yan taraftaki komşusu Başmabeyinci Tevfik Bey tarafından uyandırılırlıp bombardımanı haber verir. Bundan sonrasını şöyle anlatır: “*Hakikati anlamak için Enver'e telefon ettik. Yatıyormuş! Bu defa Cemal'i aradık. Bir ziyafette davetli imiş! Tabii ki bunlar mürettep cevaplardı. Sabah, bayram namazına saraya gittik. Vükela da habersizdi. Enver, Cemal ve Talat gelince vaziyet anlaşıldı. O gün Sadrazam Said Halim Paşa vaziyeti anlayınca namaza gelmeyip istifaya karar vermişti. Zira hükümet reisi olarak onun haberdar edilmemesi canını sıkıyordu.*”²³⁸

O günlerin canlı tarihi ve İstihbarat Şubesi müdürü Karabekir anlatıyor: “*Enver'in Cuma selamlığında Sinan Paşa Camii'nde olduğunu duydum hemen gittim. Halk, asker*

²³⁵ *L'Intransigeant*, 1 novembre 1914.

²³⁶ *Le Petit Parisien (PP)*, 1 novembre 1914.

²³⁷ *JD*, 13 décembre 1914.

²³⁸ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, 3. B., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1984, s.116.

sokakları doldurmuştu. Doğruca Hünkâr dairesine çıktım. Merdivende karşılaştık, bana: - Kazım, Boğaz'a yakın manevra yaparken Ruslar bizim donanmaya saldırmış. Biz de karşılık verdik. Bir miktar esir almışız. Git esirleri sorguya çek. Bu arada Cemal yanımıza geldi ve horoz taklidi yaparak ötmeğe başladı. Bundan da harbin açıldığından kendisinin de haberdar olduğu anlaşılıyordu.”²³⁹

Karabekir devam ediyor: “Daireye döndüm, Rusça masası şeftyle beraber bir Karadeniz haritasıyla Büyükdere hizasındaki donanmamıza gittik. Barbaros süvarisi Arif Bey, esirlerin Reşit Paşa vapurunda olduğunu söyledi. Bir kısım esirler, ticaret gemisi mürettebatı sivillerdi. Bizim sahillerden fındık alıp giderken bizim savaş gemilerimize rastlamışlar. –Sizi batıracağız, gemiyi terk edin! diye ihtar almışlar. Onlar da bizi batırmayın. Yüküyle beraber sizin olsun, işinize yarar, demişler, çok da yalvarmışlar ama dinleyen olmamış, mürettebatı alıp gemiyi batırmışlar. Diğer esirler de Pirot torpil gemisinin mürettebatı 3 subay, 72 er idi.”²⁴⁰ Böylece fındık, torpil ve kömür taşıyan Rus gemilerinin bertaraf edilmesi ve birkaç askerin esir edilmesi ile Osmanlı Devleti Karadeniz’de üstünlüğü sağlayamadığı gibi dünya kamuoyunda da saldırgan duruma düşmüş oldu.

Rus limanlarına yapılan baskından hemen sonra İtilaf devletleri, Osmanlı hükümetine bir şans daha verdi. Babiâli’ye bu işten sıyrılmak için resmen özür dilemesini ve Liman Paşa dâhil olmak üzere halen açık veya gizli bir şekilde hizmetinde bulunan Almanların ve bu iki geminin mürettebatının derhal ihracını istedi.²⁴¹ Ancak Osmanlı hükümeti buna yanaşmadı, zaten istese de yanaşamazdı. Sadrazam, dehşet içinde durumu düzeltmeye çalışıyor ve her çeşit garantiyi vermek istiyordu. Sadrazam, artık istese de Alman heyetini geri gönderemezdi. Alman ve Avusturya sefirleri, artık Türkiye’nin ya Üçlü-İtilaf veya İkili-ittifak devletleri ile çarpışmaktan başka seçeneğinin kalmadığını söylüyorlardı. Amiral Souchon da Türklerin bir geri adım atması halinde her şeyi, her tarafı yakıp yıkmakla sadrazamı tehdit ediyordu.²⁴² Zaten Almanlar Romanya üzerinden İstanbul’a öylesine üşüşmüşlerdi ki Türk hükümetinin onları ihraç etmeye artık gücü de kalmamıştı.²⁴³ Maksatlarına ulaşan Almanlar da bir efendi edasıyla *Biz sadece Rus tahriklerine cevap verdik* diyorlardı. Babiâli de *Goeben*, *Breslau* ve *Hamidiye*’ye hiçbir baskın emrini vermediklerini boşuna anlatmaya çalışıyordu. Almanlar,

²³⁹ Karabekir, **a.g.e.**, C. 2, s. 362.

²⁴⁰ Karabekir, **a.g.e.**, C. 2, s. 365.

²⁴¹ A. Fitz-Maurice, « *Les masques tombent* », **Le Figaro**, 1 novembre 1914.

²⁴² **AF**, no: 162, Avril-Juillet 1915, s. 72.

²⁴³ M. Moukhtar Pacha, **a.g.e.**, s. 280, 284; **JD**, 13 Décembre 1914; 23 Kasım 1914’te Osmanlı ordusunda subay, eğitimci vs 10 bin civarında Alman vardır. Harbin ilanından evvel Almanya, Türkiye’ye 50 bin asker gönderme taahhüdünde bulunmuştu. Mavroyeni, **a.g.e.**, s. 52 ; Kasım 1915’te bu sayı 30 bin civarındaydı. Bulgaristan ile bağlantı kurulduktan sonra bu sayı daha da arttı.

Avrupa cephelerinde ve Galiçya’da Rus ağırlıklarından kurtulmak için Türkleri Doğu’da Rusya’ya ve Güney’de de İngilizlere saldırtacaktır.²⁴⁴ Planın ilk adımı böylece atılmış oldu.

Baskından sonra Osmanlı hükümeti, kamuoyunu yanıltmayı tercih etti. Savaşın üç sorumlusundan biri olan Talat Paşa, İTC kongresinde gerçekleri çarpıttı. Şerif Paşa, bu hususta şunları yazıyordu: *Talat Paşa’nın ilk çarpıtması Türk donanmasının Ruslar tarafından baskına uğradığı ve harbe mecburen girdiği iddiası idi. Bütün mukavelelerin aksine (13 Mart 1871 tarihli Londra mukavelesi) ve İtilaf devletlerinin Türkiye ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştığı, tarafsız kaldığı takdirde toprak bütünlüğünü garanti ettiği ve bazı siyasi ve ekonomik avantajlar sunduğu bir sırada Osmanlı hükümetini, Goeben ve Breslau’ı Çanakkale’den içeri almıştır. Bu detay, Talat Paşa’nın İTC kongresinde anlatmak istemediği bir ince noktadır. Verdiği nutukta Talat Paşa, Boğazların İtilaf devletlerine kapatıldığını zikretmiyor.*²⁴⁵ Talat Paşa’nın son İTC kongresindeki beyanatında şerefi üzerine yemin ederek Enver Paşa ile Souchon’un işbirliği ile Rus limanlarının topa tutulduğundan haberdar olmadığını, böyle bir emrivaki karşısında şaşkına döndüğünü²⁴⁶ söylediye de gerçek böyle değildi. Padişah da 14 Aralık 1914’te Meclis’i açış konuşmasında Rusların Karadeniz’de Osmanlı donanmasına saldırması sonucunda savaş kararı verildiğini söyledi. Ancak bunun inandırıcı bir tarafı yoktu. Böylece, o güne kadar savaşa girişle ilgili çarpıtmalar bu şekilde hatt-ı hümayun’a da girmiş oldu.²⁴⁷

2. Bombardımanın Yankıları:

2.1. İç Yankılar: Baskın hadisesi Osmanlı devlet adamları arasında şiddetli bir memnuniyetsizliğe, şoka ve istifaya kadar varan tepkilere sebep oldu. Baskını onaylamayan ve antlaşmadan haberdar olmayan vekiller istifaya teşebbüs ettiler. Frankofil Sadrazam istifa etmek istediye de yapılan baskılar karşısında vazgeçti; ancak kabineden Nafia, Posta ve Telgraf ve Maliye nazırları istifadan dönmediler.²⁴⁸ Basında ise tersi bir durum söz konusudur. Baskından sonra *Tanin* bir kısım tahrifatla gerçekleri çarpıttı, başmakalesinde Türk ve İslam dünyasının ümitlerini boşa çıkarmayacağını şu sözlerle anlatıyordu:²⁴⁹ “*Karadeniz’de uğradığımız hainane tecavüzü donanmamız anında defetmiştir. Hâlbuki biz her şeye rağmen insaniyet ve necabet hislerimizi unutmamıştık. İsterdik ki Türk’ün kılıcı*

²⁴⁴ **Le Temps**, 6 novembre 1914.

²⁴⁵ Gn. Chérif Pacha, « *Le mensonges des jeunes-Turcs* », **Le Matin**, 31 décembre 1917.

²⁴⁶ M. Moukhtar Pacha, **a.g.e.**, s. 285-286.

²⁴⁷ Süleyman Kani İrem, “*Meşrutiyet’te Saray ve Babiali*”, **Aksam**, 14 Mart 1919 tarihli yazı dizisi içinde tefrika no: 205. Zikreden: Sevgi Çetinkaya, **Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşına Girişi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, A.İ.İ.T.E. İstanbul, 1995, s. 89.

²⁴⁸ **Mavroyeni, Notes et Souvenirs**, s. 53; **La Croix**, 5 novembre 1914; Gn. Chérif Pacha, « *Les jeunes-turcs aux abois* », **Le Matin**, 7 octobre 1916; **Tanin**, 4 TS 1914; Cemal Paşa, **Hatıralar**, İstanbul, 1977, s. 179.

²⁴⁹ **RMM**, t. XXX, 1915, s. 343-44; **Tanin**, 2 TS 1914.

ancak ve namus ve hakikat için parlacağı bir kere daha anlaşılın. Bugün vicdanen müsterihiz, çünkü diün tamamlanan inkita-i münasebat yarın ancak harp ile bitecektir. Zalim ve mazlum çehreler yüz yüze gelecek: biri, cezası yaklaştığından nevmidi içinde, biri de caninin yakasına yapışacak olan bir nasiye-i masum. 300 milyonluk bir âlemin temsilcisi olduğumuzdan bu zulmü tahfif için her şeyi yaptık. (...) Yine de bu İslam kanını içen zalimler bizi affetmedi. Her başımızı kaldırdığımızda beynimizde patlayan bir güllenin infilakını bulduk, doğrulmak istedik, belimizi kırdılar. Fakat nihayet o gün geldi.”

Bu olan-bitenlere muhalif basın da sansür sebebiyle ses çıkaramadı. Bundan sonra Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bir galeyan başladı. Mesela, Mardin’de 10.000 kişinin katıldığı bir miting yapıldı.²⁵⁰ Baskının hemen ardından 1 Kasım 1914’ten itibaren Osmanlı vilayetlerinde birtakım alâyişli gösteriler yapıldı. 2 Kasım’da, İstanbul’da savaş lehinde yapılan mitingte göstericiler, İtilaf Devletlerinin sefaret ve konsoloslukları önünden geçerken düşmanca naralar atıp onları yuhaladı.²⁵¹ *Tanin*’de “Vilayatta Tesirat” başlığıyla Karadeniz baskınının yankıları görülmektedir.²⁵² Konya, Keşan, Diyarbakır, Bozkır, Biga, Burdur, Viran, Devrek, Kastamonu, K[Ç]angırı Balıkesir, Viranşehir, Elaziz, Pınarhisar, Devrek, Mardin, Kastamonu, Adana, Sivas, Bilecik, İzmit, Sultanahmet ve diğer vilayetlerde patriyotik ihtifaller yapıyordu. Bunların ortak özelliği; yaptıkları baskın dolayısıyla Rusların protesto edilmesi, Fransız ve İngilizlerin telin edilmesi, miting sonrası şehrin en büyük camiinde Avusturya-Macaristan ve Alman ordularına dualar, dini ve siyasi nüfuz sahibi şahısların, eşraf ve gazetecilerin liderliğinde halkın ve mektep talebelerinin de dahil olduğu ihtifallerde halkın maddi-manevi her bakımdan hükümetin emrinde olduğu vaadleri... şeklindedir.

Bu ihtifallerin yanında, bizzat Enver Paşa’nın da katıldığı ve pek çok ekâbirin de hazır bulunduğu Harbiye Nezareti camiinde, öğle namazından sonra Peygamber sevgisini aşıl原因 Kadı İyaz’ın *Şifa-i Şerif* hatminin icrasına çok sık rastlanır.²⁵³ Ordu’nun muzafferiyeti için Şeyh İsmail et-Tunusî Efendi, cumartesi günü Aksaray Valide Sultan camiinde Salı ve Cuma’dan başka *Buhari-i Şerif* tedaris etti.²⁵⁴ Bütün bunlarla halkın maneviyatının yükseltilmesi hedefleniyordu.

²⁵⁰ *Tanin*, 2 TS 1914.

²⁵¹ *L’Humanité*, 3 novembre 1914.

²⁵² *Tanin*, 2 TS 1914.

²⁵³ *Tanin*, 10 TS 1914.

²⁵⁴ *Tanin*, 11 TS 1914. *Buhari-i Şerif*, İmam-ı Buhari’nin topladığı Hadis külliyyatıdır. *Kur’an*’dan sonraki en sağlam kaynaklardan biri sayılır.

2.2. Dış yankılar: Almanya’da Karadeniz baskını dolayısıyla büyük bir coşku hâkimdi. Kalabalıklar, duvar gazetelerinin önünde coşkulu alkışlarla Karadeniz baskını kutladı. “Bu coşku öylesine canlıydı ki Anvers’in alınışından beri böyle bir coşkulu kalabalık görülmemişti”.²⁵⁵ *Tanin*, “Karadeniz hadisesi ve İttifak-ı müselles matbuatı” başlıklı haberinde *Post* gazetesinin “Hilale selam!” başlığını attığını duyuruyor, Viyana ve Budapeşte gazetelerinin Türkiye’nin savaşa girişini, yorumlarını, tebriklerini naklediyordu.²⁵⁶ Avusturya basını, sabrı tükenen Türkiye’nin tuttuğu yolu büyük sevinçle karşıladı. *Freimdenblatt* gazetesi de gerçekleri çarpıtarak *Türkiye’nin harbe girmemek için çok sabrettiğini ancak yapılan tahrikler neticesinde harbe girmek zorunda kaldığını* yazdı.²⁵⁷ *Tasfir-i Efkâr* da “Viyana’da Tezahürat” başlıklı haberinde, yapılan mitingde ‘Yaşasın Türkiye ve Türk ordusu!’ sloganlarının atıldığını yazdı.²⁵⁸ Karadeniz baskını dolayısıyla Berlin’de bayram sevinciyle ve Türk-Alman bayraklarıyla meydanlarda nümayişler yapıldı, “Yaşasın sultan!” nidalarından sonra Kayser’in İslam dostluğu hatırlatıldı.²⁵⁹ Peşte’de bir büyük kalabalık milli marş ve şarkılarla Osmanlı konsoloshanesi önüne gelerek “Yaşasın Türkiye” nidalarıyla gösteriler yaptı.²⁶⁰ “Berlin’de tesirat” başlıklı bir haberde, Berlin’de, Potsdam meydanında yapılan mitingte Guillio’nun Türk dostu ilan edildiğini, ‘Yaşasın Türkiye!’ naralarının atıldığını, Osmanlı Sefaretine giden göstericiler tarafından ateşli nutuklar atıldığını²⁶¹ duyurdu. Bu tür haberler uzayıp gitmektedir.

Üçlü İttifak basınının bu yoldaki yayınlarını ”Harp ve Tesirâtı”, başlığıyla *Tanin* şu şekilde yorumluyordu:

“Karadeniz hadisesi Almanya ve Avusturya’da malum olur olmaz, bunun bir harp demek olduğu anlaşıldı ve uğradığımız tecavüz Alman matbuatında ani bir galeyana uyandırdı. Bir taraftan tecavüzün ne derece hainane olduğu izah edilirken diğer taraftan da zaten bunun er geç zuhur edeceği, Türkiye’nin mevkiî Almanya ve Avusturya’nın yanlarından başka bir yerde olamayacağı beyan edildi. Hemen bütün Alman ve Avusturya gazetelerinin müttehiden çıkardıkları bu samimi avaze-i teveccüh, eski bî-eman düşmanlarımıza karşı kemâl-ı azm ile kabul ettiğimiz bu harpte bizim için pek kıymetli bir tezahür-ü dostanedir. Berlin ve Viyana’nın en mühim gazeteleri hakkımızda şimdiye kadar duymadığımız cemilekâr bir lisan kullanıyorlar. Hilali selamlayanlar, düşmanlarının düşmanına dost ve müttefik sıfatıyla

²⁵⁵ **Le Figaro**, 1 novembre 1914.

²⁵⁶ **Tanin**, 2 TS 1914.

²⁵⁷ **Tasfir-i Efkâr**, 2 TS 1914.

²⁵⁸ **Tasfir-i Efkâr**, 3 TS 1914; **Tanin**, 3 TS 1914.

²⁵⁹ **Tasfir-i Efkâr**, 2 TS 1914; **Tasfir-i Efkâr**, 7 TS 1914.

²⁶⁰ **Tasfir-i Efkâr**, 2 TS 1914.

²⁶¹ **Tanin**, 2 TS 1914.

beyan-ı hoş-amedî edenler, müttefik ve müşterek kuvvetlerin savlet-i kahiresinden sonra açılacak sulh u salah arasında Türkiye'nin de mazisi kadar şanlı bir istikbale hakkı olduğunu samimi bir lisanla ilan edenler emin olsunlar ki kendi kuvvetine emniyet ve itimat ve bu harpten mutlaka muzaffer çıkmak için ahd u misak eden millet-i osmaniye, gerek zaruret ve tabiatın tesis ettiği bu silah arkadaşlığı esnasında, gerek onun vaad ettiği sabah-ı selamette şu tezahürat-ı meveddet-kâraneyi hiçbir zaman hatırdan çıkarmayacaktır.

Tanın, Avrupa'nın göbeğinde medeniyet ve insaniyet için çarpışan medeni Almanya ve Avusturya ordularının diğer milletleri tahakküm altına almak için savaşmadıklarını, Türkiye ile birlikte bekalarını korumağa çalıştıklarını, Türkiye'nin bu dikenli yoldan muzaffer çıkacağını, çünkü böyle orduların rehberlerinin Hak ve selamet olduğunu söyledikten sonra sözlerine şöyle devam eder:

“Son vekayi, dostlarımızı seçebilmemize rehber olmuştu. Zalim İtilaf-ı muselles kitlesine karşı gösterdiğimiz bunca temayülata karşılık, adi bir iltifat bile göremedik. Hâlbuki Alman matbuatı, bilhassa son iki senede bize karşı son derece muhib ve teveccühkardır. Lakin müşterek gayelerle birleştiğimiz bu milletin bize olan muhabbeti, öyle bir vukuatın mahsulü değil, ama muayyen bir siyasetin, iştirak-i menafîin yol açtığı bir mukarenet-i nazar eseridir.

“Almanya matbuatında, Berlin ve Viyana sokaklarında Osmanlılar namına vaki neşriyat ve nümayişlere teşekkür ederken vezaifimizi de unutmayacağız. Bize samimi bir muhabbetle dost ve müttefik sıfatıyla bezl-i meveddet eden bu dostlarımızı temin ederiz ki bu hayat-memât mücadelesinde vazifemizi ifa edeceğiz. Maddi kuvvetlerimiz Alman ve Avusturya kuvvetleriyle kabil-i mukayese değildir; fakat vatanımızı sevmek, dinimizi takdis etmek, din ve vatan uğrunda icabında en büyük fedakârlıklara bile bî-perva göğüs gereceğiz. Hatta maddi kuvvetlerimizdeki noksanlarımızı manevi kuvvetlerle ikmal edeceğiz. Burada biz her gün yeni bir Alman kahramanlığından haberdar olurken, onlar da bizim kahramanlık menkibelerini dinleyeceklerdir. Küçük milletleri ayakaltında çiğnemeği medeniyet addeden zalimler büyük Alman milletine karşı yedi düvelden mürekkep bir “ehl-i salib” vücuda getirmekle iftihar ediyorlardı; fakat gafiller, düşünmüyorlar ki hak yolunda “ehl-i hilal” de Almanlarla beraber dövüşecek.²⁶²

3. Elçilerin Geri Çağrılması, İlişkilerin Kesilmesi ve Savaş İlanları: Osmanlı devleti ile İtilaf devletlerinin ilişkilerinin kesilmesi üzerine *Tanın* de “inkıta-ı münasebat” başlığı ile yayınladığı başmakalede şu sözlere yer veriyordu:

²⁶² **RMM**, t. XXX, 1915, s. 344; “*Harp ve Tesirâtı*”, **Tanın**, 3 TS 1914, başmakale.

“...Dün onların sefirleri İstanbul’u terk etti. Onların hukuk-u düveli hiçe sayan darbelerini haber alırken hissediyoruz ki beklenen gün geldi. Kırk milyon Türk’ü kanlı bir istibdadın katil topuzları altında öldüren Çar’ın hakkı varmış: Mazlumlar için saat-ı halas tanin-endaz olmakta gecikmedi. Bundan sonra kulaklarımız sulh sözünü işitmeğe tahammül edemez. Ya onlar, ya biz!... “²⁶³

Babiâli, İtilaf devletlerine, asıl muhatabın Rusya olduğu 31 Ekim tarihli bir nota verdi²⁶⁴ Osmanlı maslahatgüzarı [Fahrettin Rumbeyoğlu] tarafından Rus dışişleri bakanı Sazonof’a iletildi: “Biz, iki devlet arasındaki dostane ilişkilerin kesilmesine sebep olan Rus filusunun düşmanca hareketinden dolayı Mösyö Sazonof’a derin üzüntülerimizi bildiririz. Babiâli’nin bu meseleyi çözmek için uygun bir hal çaresi bulmakta gecikmeyeceğini ve yeniden benzer vukuatın yaşanmaması için gerekli tedbirleri alacağını Çarlık hükümetine bildirmenizi samimiyetle isterim. Ayrıca Babiâli, donanmasını Karadeniz’e çıkarmamakta kararlı olduğunu bildirmekte, buna mukabil, Rusya’nın da, donanmasının Türk kıyılarına yaklaşmasına izin vermemesini ümit etmektedir. Babiâli, Rus hükümetinin bu hususta iki tarafın menfaatlerini hayırhah bir uzlaşma içinde olacağını temenni eder.”²⁶⁵

Müttefikler bu notayı Amiral Souchon’un hazırladığı fikrindedir. Fransız basını bunu bir fabl olarak yorumladıktan sonra şöyle diyordu: “Osmanlı donanmasına hâkim olan Amiral Souchon’un bir raporuna dayanan Osmanlı hükümetinin raporunu müttefikler kaale bile almadı. Souchon’un raporu haydutluk tarihine geçecek niteliktedir. Ona göre Odesa, Teodosya, Novororsisk limanlarının ani bir baskınla 29 Ekim’de bombardıman edilmesi Rus gemilerinin aynı gün Boğaz ve çevresine mayın yerleştirilmesine bir misillemedir. Amiralin anlattığı bu fabl, Bethmann-Hollweg’in dört aydır dinlemekte olduğumuz fabllarından farklı değildir.”²⁶⁶

Sazonof, bu telgrafi dinledikten sonra Rus donanmasının baskını gerçekleştiren taraf olmadığını ve artık müzakerelerin bir faydasının olmayacağını söyledi. *Eğer Türkiye, derhal Alman subaylarını Türkiye’den ihraç etseydi, o zaman müzakerelerin bir manası olurdu*, dedi ve elçisini geri çağırdı.²⁶⁷

Karadeniz baskınından sonra İtilaf devletleri, sefirleri İstanbul’u terk ettiler. 31 Ekim 1914 te ilk ayrılan Rus sefiri Michel de Giers oldu.²⁶⁸ Bundan sonra Rus menfaatleriyle

²⁶³ Tanin, 3 TS 1914.

²⁶⁴ Nota için bkz. Bayur, TİT, 3/1, s. 254 vd.

²⁶⁵ Le Temps, 6 novembre 1914.

²⁶⁶ JD, 5 novembre 1914.

²⁶⁷ Le Temps, 6 novembre 1914.

²⁶⁸ Maurice Paleologue, “La Russie de Tsars, Pendant la Grande Guerre”, RDM, t. LXII, 1921, s. 256; Ruslar ilkin Türkiye’nin Almanya’nın yanında harbe gireceğini zannetmiyordu. Onun için de Kafkasya’daki

İtalyan sefareti²⁶⁹, Fransız menfaatleri ile de ABD sefareti ilgilenecektir.²⁷⁰ Rus sefirinden bir gün sonra da İngiliz ve Fransız sefirleri İstanbul'u terk ettiler.²⁷¹ Teşrifatçı Fuat Bey Sadrazam'ın selamlarını ilettiler, onlara hududa kadar refakat etti. Bir gün sonra da Sırbistan ve Belçika sefirleri pasaportlarını alarak 3 Kasım'da ayrıldılar.²⁷² Bundan sonra küçük büyük tüm resmî İtilaf Devletleri görevlileri İstanbul'dan ayrıldı. İngiliz Dayınler vekili Sir Adam Bloch ve Duyun-u Umumiye Meclis-i İdaresi Reisi ve Fransız Dayınler Vekili M. Dolat Boulinière'in de yakında İstanbul'u terk edecekleri basında yayınlandı.²⁷³ 2 Kasım'da Fransa'nın İzmir Başkonsolosu M. Colomiès İzmir'i terk etti.²⁷⁴ M. Buna karşılık Osmanlı Hükümeti de Londra, Paris, Belgrat ve Petersburg elçilerini geri çağırdı.²⁷⁵ 3 Kasım'da Sırbistan sefiri Cevat Bey ayrıldı, bundan sonra Türkiye'nin menfaatlerini İtalya sefareti deruhte etti.²⁷⁶ Türkiye'nin Paris sefiri Rifat Paşa, 4 Kasım 1914'te İtalya'ya gitmek üzere sessiz sedasız Bordeaux'dan ayrıldı.²⁷⁷ Londra sefiri Tefik Paşa da Sir Edward Grey'le vedalaştı.²⁷⁸ Belçika sefiri, pasaportlarını talep ederek 6 Kasım'da ayrıldı.²⁷⁹ Fransa hükümeti, bütün Türklerin hafta sonundan evvel Fransa'yı terk etmesini emreden bir kararname yayınladı.²⁸⁰ Rus gazetelerinin Tokyo'dan aldıkları haberlere göre Japonya,²⁸¹ Paris'teki İtalya Kraliyet sefarethanesi de 29 Ağustos 1915'te yapacağı açıklamaya göre İtalya'nın da 20 Ağustos 1915 saat 12.00 den itibaren kendisini Türkiye ile harp halinde olduğunu ilan edeceğini bildirdi.²⁸²

Çar, 2 Kasım 1914 tarihli tarihî manifestosunu yayınladı. Bunda Osmanlı Devleti ile savaşın başlamış bulunduğunu ilan ediyor, İstanbul'dan da Tzargrad olarak bahsediyor, Türkiye'nin Almanya tarafından savaşa sevk edildiğini, Türk donanmasının Rus kıyılarını

birliklerinin 2/3 ünü Avrupa cephelerine nakletmiş, kalanlar da iç asayiş ve hudut güvenliği için bırakılmıştı. Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 375.

²⁶⁹ Bayur, **TİT**, C. 3/1, s. 245.

²⁷⁰ **Le Matin**, 3 novembre 1914.

²⁷¹ Maurice Bompard, « *L'entrée en guerre de la Turquie -II* », **Revue de Paris**, t. IV, juillet-août 1921, s. 285-286.

²⁷² **Le Figaro**, 4 novembre 1914; 2 Ekim 1914 te ayrılması beklenen Sırp sefiri de “tehir-i azimet” etti. **Tanin**, 2 TS 1914 ve bir gün sonraki nüsha; Paleologue, **a.g.e.**, s. 257.

²⁷³ **Tanin**, 6 TS 1914.

²⁷⁴ **La Croix**, 5 novembre 1914.

²⁷⁵ **Tanin**, 3 TS 1914.

²⁷⁶ **Tasfir-i Efkâr**, 7 TS 1914; Gn. Chérif Pacha, « *Les jeunes-turcs aux abois* », **Le Matin**, 7 octobre 1916.

²⁷⁷ **La Croix**, 5 novembre 1914, **Le Temps**, 6 novembre 1914; **Tasfir-i Efkâr**, 7 TS 1914.

²⁷⁸ **Le Figaro**, 4 novembre 1914; **Tasfir-i Efkâr**, 7 TS 1914.

²⁷⁹ **La Croix**, 9 novembre 1914.

²⁸⁰ **Le Matin**, 4 novembre 1914.

²⁸¹ **Le Petit Journal**, 4 Février 1915.

²⁸² **Le Temps**, 1 Septembre 1915.

küstahça bombaladığını, bunun cezasız kalmayacağını, tarihi Rus vasiyetnamesinin bu vesileyle gerçekleşeceğini de ilave ediyordu.²⁸³

Osmanlı Devleti ile İtilaf devletlerinin ilişkilerinin kesilmesi ve saldırıya geçmeleri üzerine *Tanin* de başmakalesinde Türk ve İslam dünyasının ümitlerini boşa çıkarmayacağını söylüyor ve şu sözlere yer veriyordu:²⁸⁴ “...*Bundan sonra bütün bir millet, bir şahs-ı vahid gibi azimkâr, hükümetin ve ordunun, etrafında toplanarak payidar bir din için bezl-i hayat edecektir.*”

İtilaf devletleri sefirleri ve sefaret mensuplarının Türkiye’yi terk ettiklerinde Türk hükümeti’nin gösterdiği fevkalade ve en medeni ülkelerde bile görülmeyen nezaket ve insani muameleye karşı²⁸⁵ Türk sefaret mensuplarının Rusya’dan ayrılışlarının oldukça maceralı ve zahmetli geçtiği anlaşılmaktadır.²⁸⁶ Türk büyükelçisi Fahrettin Bey [Rumbeyoğlu], Petrograd’ı terk etmekte olduğu sırada 4 aydan beri maaşlarını alamayan sefaretin Rus personeli Fahrettin Bey hakkında dava açtı. Sefir de *Odesa’nın Türkiye tarafından alınışından sonra maaşlarının verileceğini* söyleyince bir Rus memur tarafından tokatlandı.²⁸⁷

Bunlar olurken Fransız okullarından mezun ve frankofil Osmanlı vatandaşlarının Bordeaux’da yaptıkları bir toplantının ardından Fransa hükümetine verdikleri beyanname, istisnaları olmakla birlikte, yabancı okullardan yetişenlerin zihniyetini göstermesi bakımından ilginçtir²⁸⁸:

“*Bordeaux’da mukim biz Osmanlı tebaası, vatan kabul ettiğimiz âlicenap ve misafirperver Fransa’ya ve emperyal ve hakperest hükümetine karşı şükranlarımızı samimiyetle ifade ederiz. Fransa hükümeti, Türk hükümet reisinin, medeni dünyayı temsil eden müttefiklere karşı oynadığı, haydutluğa varan riyakâr fiillerini kaale almamak gibi asilane davranış sergilemiştir. Biz Cumhuriyet hükümetine ve asil Fransız milletine, bu kederli ve sıkıntılı zamanlarda hakkımızda, fiilen de ispat ettiği gibi, aldığı hayırhah ve iyi niyetli tedbirlerden ve bize asırlardır süregelen ananevi ve samimi dostluğundan dolayı sonsuz teşekkür ve minnettarlığımızı sunuyoruz. Biz her zaman bu samimi dostluğu ve muhabbeti, ışık, medeniyet ve hürriyet memleketi olan Fransa’ya hayranlık melceimiz olan Fransız okullarında yetiştiğimiz günden beri daima sadakatle takdir ettik.*”

²⁸³ Manifestonun tamamı için bkz: **Le Matin**, 4 novembre 1914; **Le Temps**, 4 novembre 1914; **Le Figaro**, 4 novembre 1914; **La Croix**, 4 novembre 1914; Tarihi Rus vasiyetnamesi, her ne kadar mevsuk değilse de Büyük veya Deli Petro’nun vasiyetnamesidir. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, İstanbul, 1331, s. 282-285.

²⁸⁴ **RMM**, t. XXX, 1915; **Tanin**, 2 TS 1914.

²⁸⁵ Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 81.

²⁸⁶ Türk sefaret mensuplarının gördükleri mezalim ve gayrı insani muameleler hakk. teferruat için bkz. **Tanin**, 2 KE 1914.

²⁸⁷ **Le Matin**, 4 novembre 1914.

²⁸⁸ **PP**, 16 novembre 1914.

İngiltere ve Fransa, Babıali'ye ultiatom vermişlerdi bile. Hemen sonra toplanan Bakanlar kurulunda Kafkas cephesi komutanına savaşa başlaması emri tellendi. 5 Kasım'da İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti.²⁸⁹ İngiltere de savaş ilan ettiği gün Kıbrıs'ı ilhak etti.²⁹⁰ Osmanlı Devleti de 11 Kasım 1914'te çıkan bir irade ile İtilaf Devletlerine savaş ilan etti. 12 Kasım 1914 tarihli *Takvim-i Vekayi*'de ve basında yayımlandı. *Tanin*'de "Hal-i harbin ilanı" başlığıyla hükümetin aldığı savaş iradesi yayımlandı.²⁹¹ Aslında çarpışmalar savaşın resmen ilanından önce başlamıştı. *Tanin*, henüz iki tarafça da *ilan-ı harp* edilmemişse de *muhasematın* başladığını²⁹² yazıyordu. Karadeniz baskınının hemen ardından 31 Ekim'de Rus ordusu Türk topraklarına girmişti. Artık Türkiye, 100 muhtelif milletten oluşan, 180 milyonluk dev bir Rusya ile karşı karşıyaydı.²⁹³

Türk hükümeti, yayınladığı *Tebliğ-i resmi*'de "Türk-Kafkas hududunun Rus hücumuna uğradığını ve telefata verip geri çekildiklerini" bildiriyordu.²⁹⁴ Gerçekte ise Ruslar, Türk kuvvetleri tarafından kısmen durduruluyorlarsa da ilerliyorlardı. Fransız basını Türk kuvvetlerinin püskürtüldüğünü, Türk-Kürt kuvvetlerin ricat halinde olduklarını ve Pasinler, Diyadin ve Beyazıt'ın işgal edildiğini, Çanakkale'nin İngiliz filosu tarafından bombardıman edildiğini, Zonguldak'ta da dört nakliye gemisinin batırıldığını yazıyor²⁹⁵, Rus Resmi tebliğinde de bu çarpışmaların nasıl cereyan ettiği anlatılıyordu: "Çoruh ilerisinde ve Batum hududuna yakın mıntikalarda ufak tefek müsademeler oldu. Köprüköy'de mevzilerimize hâkimiz. Düşman tecavüzleri püskürtüldü, bizi çevirmek isteyen müfrezeleri tart edildi. Çok sayıda esir ve mühimmat elimize geçti. Bütün Eleşkirt ovasını işgal ettik ve işgalimiz altındaki

²⁸⁹ **Tasfir-i Efkâr**, 8 TS 1914 Fransa hariciye Nezareti'nin notası: *Osmanlı filosu, bir Fransız tüccar gemisine karşı hareket-i hasmanede bulunmuş, birkaç Fransız'ın vefatına sebebiyet vermiş ve sefinemize hasaret-i azime ika eylediğinden, diğer taraftan Babiâli, kendini bu harekâtın mes'uliyetinden kurtaracak yegane tedbir olan Alman heyet-i askeriye-i berrîye ve bahriyesini ihraç etmediğinden, Fransız Hükümeti, Türkiye'nin bu hareketlerinden dolayı Hükümet-i Osmaniye ile Fransa arasında hal-i harbin başladığını bildirir.* **Tanin**, 8 TS 1914; teferruat için bkz. **La Croix**, 7 novembre 1914.

²⁹⁰ **Tasfir-i Efkâr**, 8 TS 1914.

²⁹¹ **Tanin**, 12 TS 1914; **Takvim-i Vekayi**, 12 TS 1914; **Tasfir-i Efkâr**, 12 TS 1914; **JD**, 15 novembre 1914; **JD**, 18 novembre 1914; Karabekir, **a.g.e.**, C. 2, s. 372-373; Bayur, **TİT**, 3/1, s. 259 vd.

²⁹² **Tanin**, 3 TS 1914.

²⁹³ Polybe, « *La guerre sainte* », **Le Figaro**, 25 juillet 1915; Rus saldırısının 1 Kasım'da başladığı bilgileri de mevcuttur. Bkz. Turkkaya Ataöv, « Iran and Turkey: 1914-1918 », **La Perse et l Grande Guerre**, Institut Française de Recherche en Iran, Etudes réunies et présentées par Olivier Bast. Téhéran, 2002, s. 132; Amerikalı gazeteci Odrav Votney'e göre Rusya'nın nüfusu o yıllarda 170 milyondur. **Tanin**, 17 Ağustos 1916; Büyük Petro zamanında 1724'te Rusya nüfusu 14 milyonken, 1897'de 130 milyon civarındaydı. Ve Harbe girenken ordusundaki asker sayısı 15 milyondan fazlaydı. Cafer Seydahmed Kırimer, **Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s. 22, 23; Türkiye'nin Harbe girişi hakk. ayrıntılı bilgi: **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi. Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, C.I. Gn. Krm. Harp tarihi Bşk.Yay. No: 3. Gn. Krm. Matb. Ankara. 1970.

²⁹⁴ **Tanin**, 3 TS 1914.

²⁹⁵ **Le Figaro**, 8 novembre 1914; Karabekir, **a.g.e.**, C. 2, s. 371.

mintıkayı tahkim ediyoruz. Bir esir subayın anlattıklarına göre Hasan İzzet Paşa'nın kumanda ettiği Türk kuvvetleri aslında Almanların kumandası altındadır".²⁹⁶

Bundan sonra müttefikler, Çanakkale üzerine yürüyeceklerdir. Bundan maksat, ilan edilecek olan cihadı sekteye uğratmak ve Halife'yi kendi evinde vurmaktır.²⁹⁷

İKİNCİ BÖLÜM

PANİSLAMİZM VE OSMANLI DEVLETİ'NİN CİHAH İLANI

A. PANİSLAMİZM: Pan, "Hepsi, genel..." gibi manaları olan bir önektir. Bu önek İslamizm ile birleştğinde İttihad-ı İslam, Vahdet-i İslam, İslam Birliği gibi manalara gelir. Bu istilah İslam ümmetini, Avrupa tahakkümünden kurtarmak için tek bir teşkilat halinde birleştirme manasında kullanılır.²⁹⁸

Her ne kadar 19. yy.ın ikinci yarısından itibaren resmi bir ideoloji olarak ortaya çıkmışsa da Pan-islam fikri İslam'ın doğuşuyla birlikte ortaya çıktığı kabul edilmektedir²⁹⁹ Mekke'nin fethinden sonra bütün Arabistan'da gayrı Müslimlere karşı cihat başladı.³⁰⁰ Hatta bu hususta "Müslüman'ın vatanı, Şeriat'ın hüküm sürdüğü yerdir" gibi bir görüş de söz konusudur.³⁰¹ (EK-1) Bu hususta Tunuslu meşhur panislamist Abdulaziz Çaviş, 6 Haziran 1909'da Mısır'da el Ezher medresesinde verdiği bir vaazda "Müslüman'ın vatanı Şeriatın

²⁹⁶ **Le Figaro**, 13 novembre 1914.

²⁹⁷ Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 202.

²⁹⁸ **Nouveau Larousse Universelle**, t. 2, Paris, 1949, s. 396. Bu hususta ayrıca teferruat için bkz. Celal Nuri, **İttihad-ı İslam**, İstanbul, 1331, s. 396 vd. Hindistan'da çıkan *Zemindar* gazetesi sahibi Zafer Ali Han'ın yazısı.

²⁹⁹ İslamcılık ve İslam'ın bilim ve felsefenin düşmanı olduğu tezi ve eleştirel bir yaklaşım için bkz: Ernest Renan, « *Mohammad et l'origine de l'Islamisme* », **RDM**, t. XXII, no: 15 décembre 1851, s. 1065-1067.

³⁰⁰ Pierre Rondot, **L'Islam et les Musulmans d'aujourd'hui**, éd. L'Oreinte, Paris, 1958, s. 152; Cihat hakk. bkz: D.B. Macdonald, "Djihad", **EI**, 1913.

³⁰¹ **Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 7 B., Çev. Metin Kıratlı, TTK, Ankara, 1998, s. 321; Bu hususta İslamcılığıyla tanınan Said Halim Paşa'nın fikirleri için bkz. **Sebilürreşad**, 5 Mart 1331/18 Mart 1915. Bu makalede Paşa, bu hususu uzun uzadıya yorumlamaktadır. Paşa ve görüşleri hak. ayrıca bkz. Bayur, **TİT**, 3/4, s. 477-486.

hâkim olduğu yerdir” diyordu. Çaviş, Kudsi bir hadise dayanarak şöyle hitap ediyordu: *Ey Müslüman! Nerede olursan ol, diğer Müslümanları kardeşlerin olarak telakki etmelisin.*³⁰² *Kuran*’daki el-Mücadele suresinde de bu konuyla karşılaşılır.³⁰³

Pan-islam hareketini Hindistan’dan başlatan düşünürler de vardır. Babür, 1526’da Hindistan’a girince bir İslam imparatorluğu kurmuştu. Hindistan’ın İslamlaşmasında **Müceddidilik** cereyanının müessisi olan İmam-i Rabbani’nin (1564-1624)³⁰⁴ ve talebelerinden Şah Veliyyullah Dehlevî’nin (1702-1762) etkisi büyüktür. İmam-ı Rabbani’nin tesiriyle Suriye’de Abdulgani Nablusi (ö. 1731), Malaya’da Nureddin b. Muhammed el Raniri (ö. 1666), İstanbul ve Halep’te Şeyh Halid panislam’ı geliştirdiler. Şeyh Halid’in tesiri Osmanlı Devleti’nin şark vilayetlerinden Bitlis ve Hizan’da daha fazla görüldü. Kafkasyalı kumandan Şeyh Şamil de Nakşî tarikatının bir kolu olan **müceddidi**’dir. **Müceddidilik** Çin Müslümanları arasında da yaygındır.³⁰⁵

J. Nalbani’nin iddiasına göre pan-islamist düşünceyi ilk ortaya atan Şah Veliyyullah Dehlevi’dir. Torunu Şah Muhammed İshak da pan-islamist bir propaganda sürdürdü, 1841’de Mekke’ye yerleşti ve Müslümanlar arasında Osmanlıların Hilafetini destekledi.³⁰⁶ Osmanlı Devleti’nde bir Pan-İslam hareketi söz konusudur.³⁰⁷ İstanbul (1453), Suriye (1516), Mısır

³⁰² MAE, Vol. 561. Levant 1918-1940, Turquie, s. 197; Aslında Çaviş’in vaazı, **Kuran**, Hucurat, 49/10’un bir yorumu olarak görünmektedir. Bkz. **Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali**, TDV, yayınları, 2. B., İstanbul, 1993, s. 544, 1020, dn. 52. **Le Coran**, (Traduction de D. Masson), éd. Gallimard. 1967, s. 682; Çaviş, Tunus asıllıdır, İskenderiye’de doğdu, el Ezher ve Darul Ulûm’da okudu. Cambridge’de Arap edebiyatı dersleri verdi. 1908’den itibaren Mısır Hızbul Vatani partisi ile ilişki kurdu. **El Liva** gazetesinin başmuharriri oldu. İstanbul’a geldi, burada **El Hilal-el Osmani**’yi, ardından da **El Âlem-ul İslami**’yi çıkardı. Savaş sırasında Berlin’de İttifak devletleri lehinde faal propagandaya katıldı, Kasım 1915’te Hilafet hakkında bir broşür yayınladı. 1920’de Kahire’de öldü. Tlili Ajili, **Sada Hareket-ul İslamiy fi Mağrib el Arabi (1876-1918)**, Tunus, 2004, s. 177; Mısır’da oturur. Yetenekli ve geniş bir islami kültüre sahiptir. Meşrutiyet ilan edilince İstanbul’a geldi. İTC ile işbirliği yaptı. Derveze, **Posta Memuru**, Çev. Ali Benli, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007, s. 361; Çaviş, İttihatçıların çıkardığı **El Hakku Ya’lu** gazetesinde yazıyordu. Bu gazete **el-Hilal-ul Osmani** gazetesinden sonra çıktı. Ferid’e göre Çaviş, hain ve döneke biriydi. Ferid, **a.g.e.**, s. 125, dn. 21, s. 154.

³⁰³ El-Mücadele 58/22. Bu ayetlerin enteresan yorumu hakk. Bkz. **Çantay, Meal, C. 3**, s. 1020.

³⁰⁴ Hamid Algar, “*İmam-ı Rabbani*”, **İslam Ansiklopedisi**, C. XXII, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, s. 194 vd.

³⁰⁵ Şerif Mardin, **Türkiye’de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 13.

³⁰⁶ “*Panislamizm*”, **Islamic Litterature**, February, 1967, s. 9-12; Nakleden: Azmi Özcan, **Panislamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere, 1877-1914**, Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 1992 s. 22. dn. 68; Hilafet hakk. geniş bilgi: Mawerdi, (Abou’l Hasan ‘Ali), **Les Status Gouvernementux ou Règles de Droit Public et Administratif**, (Traduit et annotés par E. Fagnan), Alger, 1915; ayrıca bkz. Muhammed Hamidullah, **İslam’a Giriş**, Çev. Kemal Kuşçu, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul, 1961, s. 93 vd; Ebu’A’la el Mevdudi, **Hilafet ve Saltanat**, Çev. Ali Genceli, İstanbul, Hilal Yay., 1972.

³⁰⁷ Geniş bilgi: Ercüment Kuran, “*Panislamizmin Doğuşu ve Gelişmesi*”, **Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, TDV Yayınları, 2. B., Ankara, 1997, s. 93; Mümtazer Türköne - Ümit Özdağ, **Siyasi İslam ve Pan-İslamizm**, Rehber Yayınları, Ankara, 1993, Muhteviyatı: H.C. Becker, Pan-İslamizm, 1904, Islamstudien. Vol. II, Leipzig, 1924-1932; Arminius Vambery, Pan-İslamizm. Nineteenth century. Vol. LX. Ekim 1906; Von Eckardt, “*Pan-İslamizm ve İslam Misyonu*”, **Deutsche Rundschau**, Vol. XCVIII. 1899; K. Vollers, “*Pan-İslamizme dair*”, **Preußische Jahrbucher**, Vol. CXVII. Haziran 1904, Dwinght E. Lee, “*Pan-islamizm’in kaynakları*”, **American Historical Review**, Ocak, 1942; Arnold Toynbee, “*Pan-İslamizm’in başarısızlığı*”,

(1517) ve Bağdat'ın (1534) fethiyle Türk devleti bir İslam imparatorluğu haline geldikten sonra Osmanlılar, Türk ve Türkiye gibi kelimeleri bile kullanmaktan kaçınıyorlardı. Halet Efendi bile Paris'e Osmanlı elçisi tayin olunca "Türk elçisi" tabirinden rahatsız olmuştu.³⁰⁸ Fatih'in, bir iradeyle Rumeli Müslümanlarının beş vakit namaz kılmalarını ve çeşitli fetvalarla da Türkçe konuşmalarını istemesi İslamlaştırma politikasının gereği idi.³⁰⁹ Zeki Velidi Togan, *Türkistan Tarihi* adlı eserinde, pan-islamizm'i Türk vatanperverliği için bir köprübaşı olarak yorumlar.³¹⁰ Osmanlılar 1517'de Hilafeti devraldıktan sonra İslam âleminin lideri oldular. Güçlü olduklarından Hilafet unvanını pek kullanmıyorlardı.³¹¹ Ancak Türk devleti her geçen gün zayıflarken Ruslar büyük bir kuvvet olarak ortaya çıkıyordu.³¹² Zayıflamaya başlayınca ayakta kalabilmek için "Pan-İslam" fikrine sarıldılar.³¹³

Genel olarak, Osmanlı Devleti'nde pan-İslam fikri ilk defa 1774 Türk-Rus antlaşmasında (Küçük Kaynarca), Abdülhamid I. Devrinde (1774-1789) ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Zira bu antlaşma ile Osmanlı sultanı Kırım Hanlığını ve Müslüman Tatarlar üzerindeki hâkimiyetini kaybediyorsa da antlaşmanın 3. maddesiyle de Müslümanların hamisi oluyordu.³¹⁴ Bu madde ile Osmanlı sultanı, kendi tebaasından başka, diğer dünya

Reinhard Schulze, "19. Asırda İslam'ın Politikleşmesi", *Die Welt des Islams*, Band XXII. 1984; C.H. Becker, "İslam Politikası", *Die Welt des Islams*, Band III. No: 2. Ağustos 1915.

³⁰⁸ Geniş bilgi: Enver Ziya Karal, *Halet Efendi'nin Paris Büyükelçiliği (1800-1802)*, İstanbul Üniv. Yay., 1940; Halet Efendi'nin bu elçiliği hakk. bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 7, İstanbul, 1301, s. 146 vd.

³⁰⁹ Danişmend, *Kronoloji*, C. I, s. 336; Türklerin İslam'ı D. Avrupa'da yayma faaliyetleri hakk. bkz: Atullah Bogdan Kopanski, *Balkanlarda Osmanlı Barışı ve Batı Meselesi*, TDV Yay., Çev. Mazlum Uyar, Ankara, 2000, s. 20-37; Türkler, bu hususta aşırıya kaçmışlardır. İbnülemin Mahmut Kemal İnâl'in, *Son Asır Türk Şairleri* adlı eserinde dikkat çekici bir fıkraya var: Yeni Osmanlılar Cemiyeti başkanı Necip Paşa'nın torunu Mehmet Bey'den bahsederken diyor ki: "Paris'te aşinalardan bazı kişiler de hazırken Milli marşlardan bahis açıldı. Fransızlar milli marşınız var mı? diye sorunca Mehmet Bey, arkadaşlarıyla beraber yüksek sesle tekbir getirirler. İşte bizim milli marşımız budur" derler. Tahir Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, Bozkurt Kitapevi, İstanbul, 1947.

³¹⁰ Sir Olaf Caroe, *Sovyet İmparatorluğu, Sömürülen Topraklar*, C. 1, Tercüman yay., s. 99, y.y. t.y.

³¹¹ Yavuz'un panislamist politikası için bk. Danişmend, *Kronoloji*, C. 2, s. 54-58, 1520/926, 21/22 Eylül fıkrası. Ancak Fatih İstanbul'u almadığı, Emanat-ı mukaddese'yi İstanbul'a getirmediği halde Halife ünvanını kullandı. Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Turan Neşriyat Yurdu, C. II, İstanbul, 1969, s. 60.

³¹² Bu gerileme hakk. ayrıntı için bkz: M. Henry Mathieu, « *La Turquie et ses différents peuples* », *RDM*, t. XI, 1857, s. 224-25. 2 vol. Paris, Dentu. Reformlar hakk bkz : Emile de Laveleye, « *L'Angleterre et la Russie en orient* », *RDM*, t. XL, 1880, s. 451-52 ; Rusya'nın modernleşmesi hakk. bkz : « *La Russie industrielle* », *L'Illustration*, no : 2640, 30 septembre 1893, s. 274 ; F. de Martens, *Recueil des Traités et Conventions Conclus par la Russie avec les Puissances Etrangères*, Saint-Petersbourg, 1892; Arthur Desjardins, « *Comment la Russie prit sa place en Europe* », *RDM*, t. CXIX, s. 756-798; Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. I, İstanbul, 1301, s. 175 vd ; Yenileşme hareketleri hakk. Bkz : Paul Imbert, *Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri ve Türkiye'nin Meseleleri*, Çev. Adnan Cemgil, İstanbul, 1980 ; Rusya'nın Türkistan'a inışı hakk. Bkz : Edouard Blanc, "Notes de voyage en Asie centrale, le Turkestan Russe", *RDM*, t. CXXVII, 1895, s. 184 vd; Edouard Thouvenel, « *Progrès de la Russie dans l'Asie Centrale* », *RDM*, t. XXVIII, 15 décembre 1841, s. 979 vd.

³¹³ Dominique Sourdel, *İslam*, İletişim Yayınları, Çev. Davut Dursun, İstanbul, 1992, s. 37; Osmanlıların Hilafet anlayışı hakk. bkz. Danişmend, *Kronoloji*, C. 2, 1520/926, 21/22 Eylül fıkrası, s. 57; C. 4, 1726 yılı 12 Mart fıkrası, s. 15 vd; C. 4, s. 351-55.

³¹⁴ Bkz: *Mecmua-i Muahedat*, C. 3. İstanbul, 1297, s. 256; Kuran, "Panislamizm'in doğuşu", *a.g.e.*, s. 91 vd; Özcan, *a.g.e.*, s. 58-59; Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. I. İstanbul, Hicri 1301, s. 359; Danişmend,

Müslümanları üzerinde de nüfuz sahibi oluyordu. 1839'da Tanzimat'ın ilanıyla birlikte devlette Osmanlılık düşüncesinin uygulanmaya başlanması ve Hıristiyan tebaanın Müslümanlarla eşit haklar kazanması³¹⁵ ile birlikte Müslümanlar bir kısım imtiyazlarını kaybetti.³¹⁶ Buna tepki olarak da İslamcılık her geçen gün gelişmeye başladı.³¹⁷ Panislamın 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra daha da ivme kazandığı genel olarak kabul edilir. Hollandalı Şarkiyatçı Hurgronje ve Alman Becker, bu ivmeyi Berlin Kongresinden sonraya (1878) rastlatırlar.³¹⁸ Bazı tarihçiler de siyasi bir cereyan olarak panislamizmi 1870'lerden itibaren başlatırlar. Mesela Rusya tarafından sıkıştırılan Orta Asya Müslümanlarının Osmanlı devletine müracaatı panislamik bir anlayıştan geliyordu.³¹⁹ Döneminin önemli şarkiyatçılarından André Duboscq, panislamizm'i II. Wilhelm'in İstanbul, Şam ve Kudüs'ü ziyaretiyle (1889) tarihiyle başlatır.³²⁰ 1895'ten sonra hızlanan panislamist hareket Türkçülükle birlikte gelişmeye devam etti.³²¹

19 yy.ın ortalarından itibaren İslam dünyası çok kötü bir durumdaydı. Asya'da Ruslar, Kuzey Afrika'da Fransızlar, Mısır, Hindistan, Afganistan, İran vs. yerlerde İngilizler, Darusselam'da Almanlar Müslümanlar karşısında galip durumdaydı. Batı emperyalizmine karşı 1800'lü yıllarda Asya steplerinde Kine Sarı ve Kafkasya'da İmam Şamil, Ruslara karşı çarpışıyordu. Afrika'da da Kadiri, Senusi, Ticani, Şazeli vs tarikatların liderleri Kuzey ve Merkezi Afrika'da çarpışıyorlardı. Nijerya'da Osman Dan Fodio, Cezayir'de Emir Abülkadir,

Kronoloji, C. 4. s. 57-59; Dominique Sourdrel, **a.g.e.**, s. 37; Faruk Sümer, "Yavuz Halifeliği devraldı mı?", **Bellekten**, C. LVI, 44, s. 699; ayn. mlf.; "Yavuz Selim Hilafeti Devraldımı?", **Tarih ve Düşünce Dergisi**, Sayı: 4. Şubat 2000; K. Kaynarca antlaşması hakk. Bkz. M. H. N, **Yeni Mecmua**, 6 Haziran 1918, sayı: 47, C. 2, s. 428; "K. Kaynarca antlaşması ve zeyli", **Yeni Mecmua**, sayı: 48, C. 2, 13 Haziran 1918, s. 414 vd; Ruslar da bu antlaşmayla (Madde 7) Ortodoks'ların hamisi oluyordu. Palmer, **a.g.e.**, s. 75.

³¹⁵ Geniş bilgi: Cevdet Paşa, **Tezakir-i Cevdet**, Haz. Cavid Baysun, TTK, , Ankara, 1953, Tezkire no: 10, s. 67-89. Ali İhsan Oba, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, İmge Yayınları, Ankara, 1995, s. 204.

³¹⁶ Türköne, **İslamcılığın Doğuşu**, s. 238.

³¹⁷ Tepkiler için bkz. Cevdet Paşa, **Tezakir**, I., s. 67 vd. Tezkire no: 10; Sungu, "Tanzimat ve yeni Osmanlılık", **Tanzimat I**, İstanbul, 1999, s. 777 vd; Osmanlılık ve tepki olarak Türkçülüğün gelişmesi hakk. Bkz: Ercüment Kuran, "19 yy.da Milliyetçiliğin Türk Eliti Üzerindeki Etkileri", **Ortadoğu'da Modernleşme**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 155 vd. Kuran, **Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, s. 73; Balkan göçlerinin İslamcı politikaya etkileri için bkz: Eraslan, **a.g.e.**, s. 414; Kemal Karpat, "Panislamizm ve II Abdülhamid, Yanlış bir görüşün düzeltilmesi", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sayı: 48, İstanbul, 1987, s. 13-37, "Türkçülük nasıl doğdu?", **Yeni Mecmua**, sayı: 40, C. 2, 18 Nisan 1918, s. 262-68; Türkçülük hakk. bkz. Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı I**, (1928), s. 289-455; Bernard Lewis, **a.g.e.**, s. 331-338.

³¹⁸ Türköne, **İslamcılığın Doğuşu**, s. 33; Ortaylı, **Alman Nüfuzu**, s. 106.

³¹⁹ Geniş bilgi: Özcan, **a.g.e.**, s. 36 vd.

³²⁰ André Duboscq, « *Panislamisme et Pangermanisme* », **JD**, 7 mars 1915.

³²¹ Geniş bilgi: Oba, **a.g.e.**, s. 201; Lewis, **a.g.e.**, s. 321 vd; David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Çev. Mehmet Zeki, İstanbul, 2004; Osmanlı Devleti'nde gelişen fikir cereyanları için bkz: Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. 7, s. 315; Karal, **a.g.e.**, C. 8, s. 530 vd.

Gine, Senegal ve Mali’de Hacı Ömer Tal, Moritanya’da Maal Ayneyn el Kalkami, Somali’de Seyyid Muhammed Abdullah Hasan sömürgeci batılı büyük kuvvetlerle çarpışıyorlardı.³²²

Osmanlı devleti ve İslam âlemi birkaç asırdır emperyalist milletlerin yarı sömürge veya sömürgesi durumuna girmişti, birlik sağlayabilecek vaziyetten uzaktı. İslam âleminin bu içler acısı halini Abdulkadir Sadi şöyle analiz ediyordu:

*Harp yıllarında 300 milyon Müslüman K. Afrika’dan Asya’nın güneyine bir şerit gibi uzanır. Bu, Bahr-ı Muhit-i Atlasî’den Bahr-ı Muhit-i Kebir kıyılarına kadar uzanan 16.000 km.lik bir uzunluk demektir. Burası kuzeyden ve güney’den Fransa ve İngiltere tarafından kuşatılmıştır. Süveyş Kanalı ve G. Kafkasya Basra körfezi bu şeridin en nazik yeridir. Süveyş kanalının açılması ile bu şerit en nazik yerinden kırıldı ve İslam âlemi için uğursuzluk başladı. Bu şerit bir hançere benzer: kabzası Süveyş’tir, bir yüzü Kızıldeniz, diğer yüzü Suriye’dir, ucu da Bab-ül Mendep ve Aden’dir. Bu hançer, bugün İngilizlerin elindedir ve âlem-i İslam’ın kalbine saplanmıştır. Bu vaziyette diyar-ı Hilafet’in bedeni, sol tarafından Afrika ile teması kesilmiş ve adeta felç olmuştur. Bu şeridin ikinci nazik halkası Donetz Bataklığı-Basra Körfezi arasındadır ki burası da Rus tehdidi altındadır. Ruslar, Donetz bozkırlarını, tuzlu sahralarını, Stavropol yaylalarını, Kafkas muheykel duvarını aşarak felç ettiler. Daha sonra Rusların İran’la yaptıkları 1813 tarihli Gülistan muahedesi ve Osmanlı devletine kabul ettirdikleri 1878 sulhu ile girdikleri Kars arazisi ile İran ve Anadolu’nun bedeninde rahne açıldı. İran hududundaki Culfa ile Sarıkamış’a uzanan demiryolları diyar-ı Hilafet’i felç etti, İslam kemerinin halkası işte burada koptu. Süveyş’ten sonra âlem-i İslam’ın uğradığı ikinci felaket işte budur.*³²³

Panislam cereyanı, 1800’lerden itibaren hızlanan Avrupa sömürgeciliğine karşı bir tepkiydi.³²⁴ Olayların zorlamasıyla gelişen ve siyasi bir kuvvet ve parola olan panislamizm, 19. yy. sonlarına doğru bilinçli bir akım halini aldı.³²⁵ İttihad-ı İslam, vahdet-i İslam veya diğer bir tabirle panislamizm ilk defa 1869’da telaffuz edildi ve ilk defa 1875’te siyasi bir terim olarak kullanıldı.³²⁶ Dünya Müslümanları büyük devletlerin egemenliği altına girerken panislamik hareket de güçleniyordu. Fas’ın Fransız himayesine, İran’ın da Rus-İngiliz

³²² Geniş bilgi: B.G. Martin, **Sömürgeciliğe Karşı Afrika’da Sufi Direniş**, Çev. Fatih Tatlılıoğlu, İnsan Yayınları, İstanbul, 1988. K. Afrika’daki İngiliz-Fransız, Alman ve Türk rekabeti ve K. Afrika tarikatlarından Senusiliğin faaliyetleri için bkz: Abdürrahman Çaycı, **Büyük Sahra’da Türk-Fransız Rekabeti, (1858-1911)**, TTK, Ankara, 1995.

³²³ Abdulkadir Sadi, “Kafkasya’nın ehemmiyeti”, **Tanin**, 27 ağustos 1918.

³²⁴ Akşin, **a.g.e.**, s. 369.

³²⁵ Şerif Mardin, **Türkiye’de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 25.

³²⁶ Türköne, **İslamcılığın Doğuşu**, s. 199; Koloğlu, İttihad-ı İslam’ın tam karşılığının “Union islamique” olduğunu, bunun “panislamizm” şeklinde yanlış tercümesinin Batılı emperyalistleri ürküttüğünü yazar. Orhan Koloğlu, **Abdülhamit Gerçeği**, Gür Yayınları, İstanbul, 1987, s. 93.

antlaşmasıyla velayet altına girmesinden sonra bağımsız devlet olarak sadece Osmanlı devleti kalmıştı.³²⁷

1800'lü yıllar, Avrupa devletlerinin ve Çarlık Rusyasının sömürgeciliği tüm hızıyla sürdürdüğü yıllardır. Bu da emperyalist devletler için bir prestij meselesi haline gelmişti. Buna tepki olarak 1850'lerden itibaren İslam coğrafyasında bir takım kıyam hareketleri görülür. 1871'de Fransa'nın Prusya'ya yenilmesi üzerine isyan eden Cezayir'li milliyetçiler (Mokrani isyanı) Osmanlı devletine müracaat etmişlerdi. Şüphesiz ki bunda panislamik bir mahiyet vardı. Ancak Osmanlı devleti istediği halde destek verebilecek durumda değildi.³²⁸ Nitekim daha önce İspanya Müslümanları Kanuni devrinde Osmanlılardan yardım almak için ilişki kurmuşlardı. Kanuni, Endülüs Müslümanlarını asimilasyondan ve zulümden kurtarmak için İspanya üzerine birçok seferler yaptırmıştı. Aynı düşüncelerle ve cihat anlayışıyla Cezayir hükümdarı Barbaros da (henüz Osmanlı Devletine katılmamıştı) 1530'da İspanya sahillerine yedi sefer yapmış ve kurtardığı 70.000 Müslüman'ı Cezayir'e yerleştirmişti.³²⁹ Cava Müslümanlarının da Osmanlılara müracaatları aynı pan-islamik düşüncelerden kaynaklanıyordu.³³⁰ Bu durum, Abdülaziz (1861-1876) devrinde resmi bir görüş kazandı, mütevazı de olsa Orta Asya'ya, Tunus'a panislamik mahiyette yardımlar gönderildi.³³¹

II. Abdülhamid (1876-1909), panislamist politikayı Abdülaziz'den devralmış gibidir. 1877-1878 harbinde Ruslara yenilen II. Abdülhamit, pan-İslam'a daha da fazla sarıldı ve bu hususta propaganda başlattı.³³² II. Abdülhamit, devletini ayakta tutabilmek için "Hilafet" ünvanı altında tüm gücüyle İslam dünyasını kendi lehine çevirmek gibi dev bir teşebbüse girişti. Bu politikayı öylesine tatbik etmiştir ki, hiçbir talihsizlik onu hayal kırıklığına uğratamadı. Géorgiadès, Abdülhamit'in hilafet politikasını şöyle tarif eder: "Şüphesiz ki Osmanlı siyaseti ila-yı kelimetullah idi; ama ne II. Mahmud, ne babası Mecid, ne amcası Aziz, ne de bedbaht kardeşi Murad, hilafet ve panislam fikrini siyasetlerinin yegane mihveri olarak

³²⁷ Anonyme, « Le mouvement pantouranien », **AF**, no: 171, octobre-décembre 1917, s. 180; İran'ın taksimi ve 1907 Rus-İngiliz antlaşması hakk. Bkz. **JD**, 14 août 1916; Maurice Pernot, « L'inquiétude de l'Orient, VIII, Intrigue et Politique en Perse », **RDM**, t. XXXVII, 1927, s. 621 vd. **Tanin**, 31 Mart 1916; "La révolution persane et l'accord anglo-russe", **RDM**, t. XLIV, 1908, s. 622-659.

³²⁸ Dış Müslümanların bu tür müracaatları hakk bkz: Kuran, "Panislamizm...", **Türkiye'nin Batılılaşması**, s. 93.

³²⁹ Mehmet Özdemir, "Endülüs", **İslam Ansiklopedisi**, TDV. Yayınları, İstanbul, 1995, s. 211 vd.; Bu hususta teferruat için bkz. Ajili, **a.g.e.**, Bölüm: I; Barbaros'un İspanya üzerinde yürüttüğü cihat hakk. bkz. Katip Çelebi, **Tuhfe-tul Kibar fi Esfar-ıl Bihar**, Tercüman, 1001 Temel Eser, y.y.t.y.

³³⁰ Ayrıntılar için bkz. Ahmet Asrar, **Kanuni Devrinde Osmanlıların Dini Siyaseti ve İslam Âlemi**, Büyük Kitaplık, İstanbul, 1972.

³³¹ Landau, **Panislam politikalar**, s. 29; Stanford, J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. 2, İstanbul, 1983, s. 199-201.

³³² Landau, **Pan-İslam**, s. 39 vd; Engin D. Akarlı, "Abdulhamid's Policy in the Arab Provinces", **Türk-Arap İlişkileri, Geçmişte, Bugün ve Gelecekte**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1979, s. 44-60; « Le mouvement pantouranien », **AF**, no: 171, octobre-décembre 1917, s. 176; H. Marchand, "Un coup d'oeil sur l'Islam-panislamisme et modernisme", **Supplément à l'Afrique Française**, no: 7, Paris, 1919, s. 146 vd.

*Hamid kadar kararlı tatbik etmemişlerdir.*³³³ Sultan'ın panislamist politikasının en canlı ve belki de en etkili eseri, tüm gücüyle ilgilendiği ve bunu İslam'ın şeref meselesi olarak düşündüğü Şam-Hicaz demiryolu projesidir. Abdülhamit, bu projeyi dünya Müslümanlarının da yaptıkları bağışlarla tamamlayabildi.³³⁴ II. Abdülhamid hatıralarında “Hicaz'ın bu demiryoluyla İstanbul'a bağlanacağını ve savunmasının kolaylaşacağını” söyler.³³⁵ Bunda dış Müslümanların desteği büyüktü. O devirde Rus ve İngiliz baskıları altında zor günler geçiren İran bile Rusya'dan borçlanarak bu İslam demiryolu projesine 200.000 tuman yardımda bulunmuştu.³³⁶ Bunda Hint Müslümanları gibi³³⁷ Güney Afrika Cumhuriyeti Müslümanları da yardım etmişlerdi.³³⁸ II. Abdülhamit, Avrupa'nın şüphelerini çekmemeğe çalışarak, ihtiyatlı bir şekilde Avustralya'ya (Sidney, Melburn) kadar olan sahalarda Osmanlı konsolosluklarını açmış, her tarafa esrarengiz adamlarını gönderdi.³³⁹ Onun açtığı “Aşiret mektebi” de panislam amaçlıydı. İmparatorluğun mühim aşiret liderlerinin çocuklarını burada eğiterek İslam bilinci vermeği ve bilhassa Kürt ve Arap aşiretlerinin isyan etmelerini bu yolla önlemeği amaçlıyordu.³⁴⁰ Abdülhamit, tüm İslam âlemine hitap edebilecek büyük bir gazetenin tesisi peşindeydi; bu İngiltere'nin *Times*'ı gibi olacaktı. Bu maksatla bir komisyon kurdu, ancak altyapının yetersizliği anlaşıldığından II. Abdülhamit bundan vazgeçildi: 1. Milyon TL. 150 senelik bir süre, anayasanın ilanı, halkın maddi ve manevi refahı, vs...³⁴¹

³³³ Démétrius Georgiadès, *La Turquie Actuelle*, Paris, 1892, s. 117; Abdülhamit'in panislamist siyaseti hak. ayrıca bkz: Danişmend, *Kronoloji*, C. 4, s. 351-355; Abdülhamit'in yaptıklarını hayli başarılı gören ve politikasıyla imparatorlukta dahili asayiş gerçekleştirdiği hakkında düşünceler için bkz: Charles Roger, *La Turquie Sous le Règne de S. M. I. Abdul-Hamid (Han II)*, Imprimerie Quantin, Paris, 1887, bilhassa s. 26 vd; Koloğlu'nun, Abdülhamit'in son derece ihtiyatlı siyasetinin “kesinlikle panislamist olmadığı”, “sadece tacını, tahtını korumağa çalıştığı” gibi aşırı görüşü için bkz. *a.g.e.*, s. 225, 230, 427.

³³⁴ Ayrıntılar için Bkz: *AF*, no: 171, octobre-décembre 1917, s. 176; Larcher, *La Guerre Turque...*, s. 505-506, *Pièce no: 37*; bu demiryolu hak. ayrıca bkz : « *L'Allemagne et Bagdadbahn* », *La Revue*, no : 5, 1 Mars 1909, s. 17 vd; Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid ve Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul, 1990, s. 348 vd; II. Abdülhamit'in bu husustaki fikirleri için bkz: Sultan Abdülhamid, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, Yay. A. Çetin, R. Yıldız, İstanbul, 1976, s. 60; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.8, s. 468 vd. Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, Eren Yayınları, İstanbul, 1994.

³³⁵ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, Çev. S. Can, İstanbul, 1984, s. 123-124.

³³⁶ Sasani, *a.g.e.*, s. 216.

³³⁷ Özcan, *a.g.e.*, s. 158; Bu demiryolu hakk. bkz: *Tanin*, 18 Şubat 1914; Karal, *a.g.e.*, C. 7, 5. B., s. 470. Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, Çev. S. Can, s. 123-124; Landau, *a.g.e.*, s. 77 vd.

³³⁸ *Tanin*, 4 Mart 1914. Bu hususta *Tanin* şunları yazar: *İane dolayısıyla Johannesburg cemiyet-i islamiye reisi, Muhammet Azut Gatı Efendi ianede bulunanların madalya istemediklerini sadece teşekkür beklediklerini bir mektupla bildirmiştir. Mektup Hicaz Demiryolları müdürlüğünün madalya vermek üzere mutilerin ismini istemesi üzerine gönderilmişti. G. Afrika Müslümanları Transvalya eyaletine tabiidirler.*”

³³⁹ Larcher, *La Guerre Turque...*, Paris, 1926, s. 15.

³⁴⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 8, s. 544; Bayram Kodaman, *II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi*, y.y.t.y.

³⁴¹ George Dorris, *Abdul-Hamid Intime*, Paris, 1901, s. 50; Abdülhamit'in tüm İslam dünyasına hitap edecek bir gazeteyi kuramaması *Mizan* gazetesi tarafından tenkit edildi. Bu boşluğu Mısır'da 1898'de çıkan İngiliz destekli *El Menar* doldurdu. Bunda Reşit Rıza ve Abduh, yazılarıyla Abdülhamit'in hilafetinin sarsmaya çalıştılar. Koloğlu, *a.g.e.*, s. 213.

1876 anayasası panislamik maddeler taşıyordu.³⁴² II. Abdülhamit bu ünvana önem verdi ve Kanun-u Esasi'ye bir hüküm koydu: “*Zat-ı Hazret-i padişahî, hasb-el hilafe din-i İslam'ın hamisi ve tüm Osmanlıların padişahıdır*” (Kanun-u Esasi, 1876, madde 4.)³⁴³. Bu da anayasaya panislamik bir maddenin girişi demektir.³⁴⁴ II. Abdülhamit'in kurduğu hafiye teşkilatının parolası “*La ilahe illallah*”³⁴⁵ idi ki bu da panislamist bir mahiyet taşımaktaydı. II. Abdülhamit, panislam politikasına dâhilden başladı. Dini mektepleri ve ulemanın maaşını artırdı.³⁴⁶ Türk-Arap imparatorluğu bile kurmayı ve devletin resmi dilini Arapça'ya çevirmeyi düşündü. Meclis-i Mebusan dağıldıktan sonra II. Abdülhamit, dil meselesini halletmek istiyordu; bu hususta şunları söylüyordu: “*Arapça güzel lisanıdır, keşke vaktiyle lisan-ı resmî kabul edilseydi. Hayrettin Paşa'nın sadareti zamanında Arapça'nın lisan-ı remi olmasını teklif etmişim. O zaman Said Paşa Başkâtip idi, itiraz etti, sonra Türklük kalmaz dedi. Neden kalmasın? Bilakis Araplarla daha sıkı rabita olurdu. Zaten bizim evrak-ı resmîyemiz ele alınsa manasını anlamak için bir tarafa Ahteri lügatını, bilmem hangi kamusu koymalı.*”³⁴⁷ Son zamanlarda Osmanlı Türkçesinde kullanılan kelimelerin mühim bir kısmını Arapça kelimeler oluşturuyordu. Bazı Divan şairlerinin (Mesela Baki) bazı şiirlerinde bir tek Türkçe kelime bile yoktu.

Abdülhamit, Danté'nin *İlahi Komedya'sının (La Divine Comédie)* Osmanlı hudutları içerisinde temsil edilmesini engelledi ve dışarı attı. Çünkü bu eser, dinlere karşı pervasız ve saygısız idi. Sultan, aynı şekilde Mascotte'un temsillerini de engelledi. Çünkü Laurent VIII, *burlesque* (komik ve kabasaba) bir rolde temsil ediliyor, Osmanlı dostu bir tacidarın ihtişamını tahkir ediyordu. Ayrıca M. Duruy'nin *Manuel d'Histoire*'ı da Osmanlı devleti'nde

³⁴² Sultan 4. Madde ile Halife olarak Müslümanların hamisiydi ve 11. madde ile de devletin resmi dini İslam idi. Anayasa metni için bkz: Suna Kili-Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri, Sened-i İttifak'tan Günümüze**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985, s. 31 vd; Bülent Tanör, **Türk Anayasal Gelişmeleri 1789-1980**, İstanbul, Der Yayınları, 2. B., 1995.

³⁴³ Ziya Kazıcı, **İslam Müesseseleri Tarihi**, Kayıhan Yay. İstanbul, 1991, s. 59. Türköne, **İslamcılığın Doğuşu**, s. 182.

³⁴⁴ İttihad-ı İslam hakk. bkz. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK Yay., 7. B., Ankara, 1998; Bayur, **TİT**, C. 1; 2/4; 3/3, Ankara, TTK, 1940-1957-1991; Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Cereyanı**, İstanbul, 1954; Celal Nuri İleri, **İttihad-ı İslam**, İstanbul, 1331; Şeyh Muhsin-i Fani, [Hüseyin Kazım Kadri], **Yirminci Asırda İslamiyet**, İstanbul, 1339; Esad Efendi, **İttihad-ı İslam**, İstanbul, t.y; Abdülhamit II. devri panislamist cereyan için bkz: Jacob M. Landau, **Pan-İslam Politikaları**, Çev. Nigar Bulut, Anka Yay., İstanbul, 2001; Jean Paul Garnier, **La Fin de l'Empire Ottoman**, Paris, Plon, 1973.

³⁴⁵ Demetrius Georgiadès, **La Turquie Actuelle**, Calmann Lévy, Paris, 1892, s. 105.

³⁴⁶ Landau, **Panislam**, s. 57; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. 8, s. 544-545

³⁴⁷ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. 8, s. 403; İlhan Arsel, **Arap Milliyetçiliği ve Türkler**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 254. Arsel, Abdülhamid'i bu düşünceden Küçük Sait Paşa'nın caydırdığını yazar. Arsel'in kaynağı: **Sait Paşa'nın Hatıratı**, İstanbul, 1328, s. 423 vd; Geniş bilgi: Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, İstanbul, 1301, s. 1264 vd; Ercüment Kuran, “*XIX Yüzyılda Milliyetçiliğın Türk Aydınları Üzerindeki Tesirleri*”, **Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, s. 81. Abdülhamit devri Türk-Arap ilişkileri için bkz: Engin D. Akarlı, **a.g.m.**; Özcan, **a.g.e.**, s. 70.

yasak kitaplar arasındaydı.³⁴⁸ II. Abdülhamit, ayrıca Henri de Bornier'nin *Muhammed* adlı piyesini *Comédie Française*'de provaları yapılırken Fransız hükümetine müracaatla sahneye konmasını yasaklattı.³⁴⁹

Bütün bunların yanında II. Abdülhamit, İslam kardeşliği fikrini somut bir politik form haline getirdi ve bunu uygulanabilir bir kuvvet olarak kullandı. Artık sıra bunu propaganda yoluyla etrafını ve bütün müminleri ikna etmeye gelmişti, zira önemli olan İslam'ın manevi gücünü olduğu gibi askeri gücünü de kullanmaktı; çünkü Müslümanlar İslam halifesine ve onun münkirler üzerinde galibiyetine dua ediyorlardı. II. Abdülhamit ve Kayser bu hususta birbirlerini karşılıklı olarak kullandılar. Şarkiyatçı André Duboscq şu mütalaada bulunur: *Çünkü hedefte ortak düşmanları vardı. II. Abdülhamit, Almanlarda Müslümanların arzularının ve İslam prensiplerinin uygulanabilirliğini bulmuştu. Önünde açılan bu yolda tereddütsüz yürüdü. İslami bir lig kurdu, Mekke'den Şeyh Rahmetullah, Trablusgarp'tan Seyyid Hüseyin el Cisir, Suriye'den Ebul Hüda, Medine'den Muhammed Zafir ve birçok maneviyat liderlerinden faydalandı ve bu şekilde İslam'ın gücünü bunlar vasıtasıyla tebaası arasında yaymaya ve böylece İslam'ı tek bir blok haline getirmeye çalıştı.*³⁵⁰ İslamî gelişmelerden ürken Fransa Dışişleri bakanlarından ve tarihçi Gabriel Hanotaux'nun *Le Journal* gazetesinin (no: 2730) "L'İslam" başlıklı başmakalesinde İslam'ın Afrika'dan Çine kadar yayılışını bir fobi halinde hatırlattıktan ve İstanbul'un dört asırdır Türklerin elinde olduğunu esefle zikrettikten sonra sözü Abdülhamit'e getiriyor ve şunları söylüyordu: *"...Yıldız-Köşk'te yün elbiseler içinde başları sarıklı ulema ve dervişler divanlarda batılı sefirlerle yüzyüze oturuyorlar."*³⁵¹

Colonel Schaefer, Abdülhamit'in bu panislamist politikası hakkında *"Sultan'ın bu politikasının bir Türk milli politikası olarak düşünmek büyük hata olur, bu tamamen dini bir politikadır, zira Sultan'ın etrafındakilerin hiç biri Türk değildi"*³⁵² der.

³⁴⁸ Gaston Deschamps, *À Constantinople*, Calmann-Lévy, Ed.teurs, Paris, 1913, s. 24-25; Koloğlu, Hamid'in bu temsilleri yasaklarken neden Voltaire'in **Mahomed** adlı piyesini engellemediğini sorgular. Koloğlu, **Abdülhamit Gerçeği**, s. 224. Koloğlu, bu tür argümanlarla Abdülhamit'in panislamist olmadığını izaha çalışır.

³⁴⁹ Koloğlu, **a.g.e.**, s. 223.

³⁵⁰ André Duboscq, « *Panislamisme et Pangermanisme* », **JD**, 7 mars 1915; Abdülhamit'in panislamik siyaseti ve İslam dünyasından ulemayı sarayına çekmesi hak. ayrıca bkz; Colonel Schaefer, "La Turquie Parlementaire", **La Revue**, no: 5, 1 Mars 1909, s. 5.

³⁵¹ Gabriel Hanotaux, "L'İslam", **Le Journal**, 21 mars 1900.

³⁵² Colonel Schaefer, "La Turquie Parlementaire", **La Revue**, no: 5, 1 Mars 1909, s. 9. Alb. Schaefer, 1897'de Avrupa süper devletleri tarafından Girit Genel Valisi olarak tayin edilmişti. Aynı zamanda Akdeniz'i Fars Körfezi'ne bağlayacak olan bir demiryolu projesinin hazırlık çalışmalarına da katılmıştı. Ermeni reformları hususunda Osmanlı hükümeti tarafından görevlendirilen Baker Paşa misyonunun da üyesiydi. Mısır'da beyaz kadın ticaretini (la traite) önlemek üzere kurulan teşkilatı yönettikten sonra, Gen. Gordon'u kurtarmak amacıyla düzenlenen meşhur Nil Seferine (Campagne du Nil) katılmak üzere ilkin Gen. Graham'ın, sonra da Lord Wolseley'in Kurmay Heyeti'ne dâhil oldu. **La Revue**'nün redaksiyon heyeti bu bilgileri verdikten sonra Alb.

Sultan II. Abdulhamid, İslam camiasının siyasetini başarabilmesi için birçok fırsatlar buldu ve İslam âleminde bu siyaseti propaganda etmeye başladı. Arap liderlerini, Hicaz, Şam, Irak, Necid, Yemen, Trablus, Tunus ve Fas tarikatlarının meşayihini davet edip onlara maaş bağladı. İstanbul'un bu şekilde islamî hareketlerin merkezi ve panislamist düşünürlerin meskeni olması hususunu K. Afrikalı bir bilim adamı "İkinci Mekke" olarak yorumlar.³⁵³ Malkom Han da 1890'da "*İstanbul, İslam devletlerinin hürriyet kalesidir*" diyordu.³⁵⁴ Bu, İstanbul'un, İslam'ın Hicaz'dan sonraki merkezi olduğu anlamına geliyordu. Yabancı güçlerin hâkimiyetinden kurtulabilmek için tek ümit artık İstanbul olmuştu.

Panislamist faaliyetler II. Abdülhamit'in sarayından kaynaklandığı gibi O'nun sarayına da yöneldi.³⁵⁵ Eski sultan Zengibar sultanı Seyyid Ali b. Hamid, böyle bir isimdir. Son zamanlarda ruhani lider olmuş, 1907'de II. Abdülhamit'i ziyaret etmiş, İstanbul'da Pera Palas'ta kalmış, ülkesine dönüşte II. Abdülhamit'e teşekkür mektubu göndermişti. Panislamist bir teşkilat olan Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin [bundan sonra H.A.C.]³⁵⁶ Zengibar'da bir şubesi de açılmıştı.³⁵⁷ Cemaleddin Afgani de Abdülhamit'in panislamist siyasetine bir başka örnektir. İlk sultan ile mektuplaştı. Afgani'nin mektuplarından biri panislam içeriklidir. Türkiye-İran-Afganistan ittifakı üzerinde durdu. Böylece İngiltere, Mısır'dan kovulmuş

Schaefer'in kaleme, aldığı bu makalenin 1908 tarihli Türk Meşrutiyeti hakkında yeni ve bilinmeyen enteresan bilgileri muhtevi olduğunu yazmaktadır.

³⁵³ Tlili, a.g.e., s. 131.

³⁵⁴ Koloğlu, a.g.e., s. 229, 373.

³⁵⁵ Abdülhamit'in sarayı ve etrafındaki şahsiyetleri hakk. teferruat için bkz: Yrcam, "Dans les coulisses de la Cour turque", **La Revue**, no: 4, 15 Février 1905, s. 498-506; Ayn. mlf, "Dans les coulisses de la Cour turque", **La Revue**, no: 5, 1 Mars 1905, s. 106-114; Ayn. mlf, "La Cour de Constantinople", **La Revue**, no: 17, 1 Septembre 1905, s. 44-62; Ayn. mlf, "La Cour de Constantinople", **La Revue**, no: 18, 15 Septembre 1905, s. 242-250.

³⁵⁶ Bu cemiyetin idaresi, İttihatçıların elindeydi. Başkanı, Hüseyin Hilmi Paşa idi. 1864'te kurulan Kızıllaç Cemiyeti emsal alınarak ve savaş sırasında hasta ve yaralılara yardım maksadıyla 14 Nisan 1877'de kuruldu. Açtığı aşhaneler, harp sırasında asker için ördüğü çorap, çamaşır vs ile bu cemiyetin büyük hizmetleri oldu. Cemiyet, açtığı Hanımlar Merkezi ile faaliyetlerini daha da genişletti, hastabakıcı da yetiştirdi, ayrıca esirlerin durumuyla da ilgilendi, Rusya'daki esirlere çok sayıda *Kuran* gönderdi. Geniş bilgi için bkz. Mesut Çapa, **Kızıllaç (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti, (1914-1925)**, Türk Kızıllaç Derneği Yayınları, Ankara, 2009, s. 12, 35, 47, 48, 110, 115; **Tanin**, "*Harb aylarında İstanbul-Hilal-i Ahmer ambarında*" başlıklı yazıda bu cemiyetin Trablusgarp ve Balkan harplerindeki hizmetleri zikredildikten sonra asıl bu harp sırasında ibraz ettiği faaliyetlerini ve fahri müdürü Dr. Celaledin Muhtar Beg'in hizmetlerini uzun uzadıya anlatılmakta ve "Harp için çalışan bir müessese" olarak hizmetleri hassasiyetle anlatılmaktadır. Cemiyetin ambarı "muvakkat bir fabrika" şeklinde tavsif edilmekte ve yatak, yorgan, karyola, çamaşır, terlik, kundura, sedye, kazgan, ocak, teneke lambalar, dolaplar, iskemleler, koltuk dayanakları, maşrabalar, tükrük hokkaları, telden sargı yatakları... hasılı H.A.C. hastaneleri için ne lazımsa süratle imalinden bahsedilmektedir. **Tanin**, 26 Haziran 1915; Ayrıca bkz. Besim Ömer, **Hanımefendilere Hilal-i Ahmer'e Dair Konferans**, (Haz. İsmail Hacıfettahoğlu), 3. B., Ankara, Türkiye Kızıllaç Derneği Yayınları, 2010; Seçil Akgün-Murat Uluğtekin, **Akçuraoğlu Yusuf, Birinci Dünya Savaşı Sonunda İskandinavya'dan Sibiryaya, Hilal-i Ahmer'in Hizmetinde**, Türk Kızıllaç Derneği Yayınları, Ankara, 2009; Celal Sahir'in "Hilal-i Ahmer çiçekleri alınız!" başlıklı şiir için **Tanin**, 31 Temmuz 1916: Merhamet mülkü bir çiçek olmuş/Beyaz kökündeki kırmızı hilal/Şehit kanlarında yıkanmış gibi/Çarpıyor içinde yumuşak kalbi. (...)

³⁵⁷ Hatice Uğur, **Osmanlı Afrikasında Bir Sultanlık, Zengibar**, Küre Yayınları, İstanbul, 2005, s. 68-70.

olacaktı. Afgani'nin bu faaliyetleri ve sultanın da desteği ile Panislamizm sokaktaki vatandaşa kadar indi.³⁵⁸

Rus ilerlemesi, Asya Türklerinin esareti, Osmanlı Devleti'nin küçülmesi ile artık İslam politize oluyordu, Kırım ve Balkanlardaki şiddet, Gayri müslim tebaanın ayrılıkçı faaliyetleri de İslamcılığı körükleyen faktörler oldu.³⁵⁹ Namık Kemal de *İbret* Gazetesinde "İttihad-ı İslam" başlıklı bir makale ile bu husustaki fikirlerini kamuoyuna açıkladı.³⁶⁰ Muhammed Abduh, Paris'te 1884'te *Urvet-ül Vüska*'yı çıkarırken Afgani'den etkilenmişti. Sonraları Mısır'da başmüftü oldu. Rus düşmanı bir Tatar olan Abdürreşit İbrahim de 1897'de İstanbul'da Afgani'den etkilendi. Kazan ve Medine'de eğitim gördü. Uzun seyahatler yaptı. Sonra Orenburg müftüsü oldu, Rusya'da Panislamı yaydı.³⁶¹ Abdülhamit'in sarayında bulunan Ebulhüda (1849-1909) da panislamist idi. Ancak bu adam Afgani ile sultanın arasını açtı. Arapların hiç sevmediği Ebul Hüda daha çok Abdülhamit'in şahsi propagandasını yaptı. 212 adet kitap ve risale yazdı.³⁶²

³⁵⁸ İliki 1293/1877'de Bir İran heyeti tarafından Osmanlı sultanına gönderildi. Fakat 93 harbinin karışıklıkları arasında belki de kaale alınmadı ve cevap verilmedi. Mektupta panislamist öneriler vardı bkz: Landau, **Panislam**, s. 36; Afgani hakk. bkz: Mümtazer Türköne, **Cemaleddin Afgani**, TDV yay., Ankara, 1994; Nikki R. Keddie, **Sayyid Jamal ad-Din al-Afgani: A Political Biography**, Berkeley, California University Press, 1972.

³⁵⁹ Geniş bilgi: Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. 2. s. 314-320.

³⁶⁰ Landau, **Panislam**, s. 42

³⁶¹ Landau, **a.g.e.**, s. 47; İsmail Türkoğlu, **Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

³⁶² Ebulhüda, tesadüfen yükselmiştir. Biraz da Rus sarayını efsunlarıyla büyüleyen Papaz Rasputin'i (bkz. Gaston Bonnet-Maury, "Raspoutine", **La Revue Chrétienne**, Janvier 1917, Vol. LXIV, s. 133-137; Pavlof, "L'assassinat de Raspoutine", **L'Illustration**, no: 3853, 27 janvier 1917, s. 67-68) veya Kösem Sultan'ın sarayına kadar giren ve Deli İbrahim'i efsunlayan Cinci Hoca'yı (Bkz: M. Turhan Tan, **Osmanlı Rasputin'i Cinci Hoca**, Oğlak Yay., 2002; Ayrıca bkz. Evliya Çelebi, **Seyahatname**, C. I, İkdam Matb., İstanbul, 1896) andırır.; M. Kürdali'ye göre İstanbul'da hanlarda tef çalıp şiir okuyordu. Haleplidir, köylü ve fakir bir aileden gelir. Osmanlı Zaptiye Nazırının karısı, doktorların tedavi edemediği bir hastalığa yakalanır, birileri ona Ebul Hüda'nın nefesinin ve tılsımlarının iyi geleceğini tavsiye eder, tesadüfen de iyileşir. Bundan sonra şöhret yayılır. Bu sıralarda Sultan'ın cariyelerinden biri de hastalanır, yine Ebulhüda tavsiye edilince Sultanla temas kurar, danışmanı olur. Görevlerinden biri de Vehhabiliğin Suriye ve Irak'a sıçramaması idi. Birçok eser yazmışsa da kültürü sığdır ama ezberi geniştir, hoşsohbettir. Arap beldelerinden gelen herkese yardımcı oldu. 1908'deki 2. Meşrutiyet inkılabıyla hapse atıldı, ihtiyaç içinde öldü. Kürd Ali, **a.g.e.**, s. 288 vd; Araplar Ebulhüda'ya *Ebuddalal* derler. Reşid Rıza, **a.g.e.**, s. 111, 112; Abdülhamit'in, İngiltere'nin *Times* gazetesi gibi bir gazete tesisi için kurduğu komisyonda Ebulhüda da vardı. George Dorris, **Abdul-Hamid Intime**, Paris, 1901, s. 50; Sefer Bey de Ebulhüda hakkında şunları yazar: **Ebulhüda, Mezopotamya'dan gelen gezgin bir dervıştır. Allah'tan ve gelen geçenlerden nafakasını temin ederdi. Sultan üzerinde kuvvetli tesiri vardır. Astrolojiyi iyi bildiğine, Sultan'a rüya tabir edip gaybi haberler verdiği göre Keldani kökenli olmalı. Bedevi bir Arap prototipidir. Giydiği cübbe, enerjik bir hareketleri ve güneşte kavrulmuş siması ile dikkat çekici idi. Saraya yakın oturduğu tekyesini mesken olarak da kullandı ve burada sıkça ayin yaptığından çok kin ve hasede maruz kaldı. Sultanla Bedeviler arasında irtibat sağladı. Amansız düşmanı İzzet Paşa'dan uyanıktır. Sultan, kendisinden endişe duyduğundan evi tarassut altına alındı. Bu endişeler, İzzet Paşa'nın ve birkaç mabeyinci'nin entrikalarından kaynaklarsa da onu saraydan attıramadılar. Ebulhüda oğlunu da saraya soktu. Evi adeta bir ziyaretgahtır, İstanbul'un orta yerinde Arapça konuşulan ve saf Bedevi tiplerin sıkça rastlandığı bir küçük bir Mezopotamya'dır. Evinde ailece, kadın, çoluk-çocuk, 5-6 ay kalan misafirleri bile vardır. Gelen casusları, tarifi imkânsız bir istihzayla karşılar ve kibarca alay edip eğlenir. Yrcam, "Dans les coulisses de la cour turque", **La Revue**, no: 5, 1 mars 1905, s. 110.**

Bir başka panislamist de Şam Araplarından oldukça donanımlı, birkaç dil bilen Hukuk ve Maliye'den anlayan İzzet el-Abid (1855-1924) (İzzet Holo Paşa) idi. Kendisi devlet hizmeti tecrübesi olan asil bir aileden geliyordu. İstanbul'da yüksek bir görevdeyken Sultan'a tavsiye edildi. Görevi çok mühimdi ve Sultanın iradeleriyle ilgilenirdi. Sultanla 13 yıl çalıştı, bir bakıma sultanın müsteşarıydı. Panislamist bir müessese olan Hicaz demiryolu inşasında Sultan'a ciddi telkinlerde bulundu. Sultan'a Suriye ve Hicaz'a elektrik, tramvay hattının tesisini ve demiryolu hattını Sana'ya kadar uzatmayı da telkin ediyordu.³⁶³

Bir başka panislamist, Şeyhurreis takma adlı İran prensi Ebulmirza Hasan Kaçar (1846-1918) idi. 1884'te İstanbul'a yerleşti. Şii-Sünni birliğinden yanaydı, II. Abdülhamit de ona destek verdi. 1894'te Bombay'da 96 sayfalık *İttihad-ı İslam* adlı farsça bir kitap yayınladı. Yazar kardeşlik ve ittifakı zorunlu görüyordu. Türk-İran anlaşması bu kitabın ana temasıydı. Bunun için de Hac zamanında bildiriler dağıtılmalı, Sünni ve Şii ulema bunun için çalışmalı, birleşme sultanın etrafında olmalıydı, zira Şah buna muktedir değildi.³⁶⁴ Buhara'nın Nemengan şehrinden İstanbul'a gelen Mevlana Siraceddin de Abdülhamid ile görüşen bir başka panislamisttir. Sultana Nakşibendî usulünü öğretti ve siyasi mevzularda da tavsiyelerde bulundu.³⁶⁵ 1909'da İranlı Mirza Ali Ağa Şirazi de uluslararası bir İslam parlamentosu için kampanya başlattı. Bu görüşlerini 1909'da kurulan ve ilk K. İran gazetesi olan *Muzafferi* de yayınladı.³⁶⁶

II. Abdülhamid, bir panislamist olan Zengibar sultanı Ali B. Hamid ile yakından ilgilendi ve onu İstanbul'da ağırladı. Bu sultan daha sonra Yemen isyanı ile ilgilendi ve isyanın sönmesi için Abdülhamit ile isyancı liderler arasında arabuluculuk yaptı. Kadiriliğin yaygın olduğu Zengibar'da Arapça *el Necat* gazetesi İslami yayınlar yapıyordu.³⁶⁷

Abdulaziz'in saltanatında nadir olan panislamist makaleler II. Abdülhamit devrinde çok arttı. Kahire de 1904'te çıkan haftalık *Türk* gazetesi, Murad'ın yayınladığı haftalık *Mizan* gazetesi panislamist idi.³⁶⁸ Suriyeli gazeteci Abdurrahman el-Kevakibi (1854-1902), Kahire'de çıkardığı *Ümm-ül Kura* vasıtası ile önemli panislamist kongreler tertipledi.³⁶⁹

³⁶³ Kürd Ali, **a.g.e.**, s. 293-98, 316 vd. Oğlu Muhammed Ali, Paris'te hukuk okudu. Abdülhamit devrinin sonlarına doğru Türkiye'nin Washington büyükelçisi, sonra da Suriye'nin ilk Cumhurbaşkanı oldu.

³⁶⁴ Landau, **Panislam**, s. 51.

³⁶⁵ Alaeddin Yalçınkaya, **Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze**, Ankara, 2006, s. 208.

³⁶⁶ Landau, **Panislam**, s. 53.

³⁶⁷ B.G. Martin, **a.g.e.**, s. 225-226.

³⁶⁸ Landau, **Panislam**, s. 51.

³⁶⁹ Landau, **Panislam**, s. 52.

II. Abdülhamit'in panislamik siyaseti *Müslümanları içerde ehl-i sünnet akidesi, dışarıda da Osmanlı Hilafeti etrafında birleştirmek*³⁷⁰ şeklinde tarif edilebilir. Prens Sabahattin Bey de Pan-İslam'ı “*Müslümanların Avrupa emperyalizmine duydukları infial*” olarak yorumlar.³⁷¹

Osmanlı devletinin Balkanlarda uğradığı felaketlerle birlikte panislama daha yakın bir ilgi duyulduğu bu dönemde yayınlanan eserlerden de anlaşılır. Asımzade Refik'in, *İttihad-ı İslam ve Avrupa* (İstanbul, 1327/1911) adlı eseri Meşrutiyet'ten iki yıl sonra Arapçadan Türkçeye tercüme edilmişti.³⁷² Buna benzer çok sayıda yayın çıktı. Bu faaliyetler zamanlama bakımından mühim görünmektedir. Türk devletinin savaşa girmesiyle birlikte yoğun panislamik yayın, propaganda ve faaliyetler başladı. Basında bunun örnekleri çokça görülür. Mesela *Tanin*'de Turancılık ve İslamcılıkla ilgili çok sayıda yayın ve makale birbirini izler. Bilhassa Halide Edip'in makaleleri ve *Tanin*'in yazı dizileri dikkat çekmektedir. Savaşın başlamasıyla birlikte Celal Nuri'nin, *İttihad-ı İslam, Mazisi, Hali, İstikbali* (İstanbul, 1331/1915) adlı kitabı çıktı. Daha önce de Esat efendi'nin *İttihad-ı İslam* (İstanbul, 1873) adlı eser çıkmıştı. (EK-2)³⁷³ Buna benzer çok sayıda neşriyat yapılmıştı. Bu yayınlar, İslam âlemini birleştirmek ve Şii-Sünni ihtilaflarını silmeye yönelik idi. Ama aslında Celal Nuri'nin yazdığı bu kitabın ilmi bir değeri yoktur ve aceleyle yazılmış bir eserdir.³⁷⁴ Bu kitabı, Mısır'da çıkan *El Mokattam* gazetesi tarafından tenkit edildi ve bu kitapta İslam'ın bir din olarak değil, politik bir istismar malzemesi olarak sunulduğunu savundu.³⁷⁵

³⁷⁰ II: Abdülhamit'in panislamist faaliyetleri için geniş bilgi: Kuran, “*Panislamizm...*”, **Türkiye'nin Batılılaşması**, s. 95; Landau, **Panislam**, s. 62 vd; Abdülhamit'in 1889'da Japonya'ya gönderdiği Fırkateyn de panislamik amaçlıydı. Süveyş, Aden, Bombay, Seylan, Singapur, Saygon, Hongkok yoluyla uğradığı limanlarda halkın panislamik heyecanı had safhadaydı. Mürettebatın camilere gidişleri, ziyafetlere davet edilmeleri, buralarda Osmanlı sultanı adına hutbe okunması, kolonilerindeki islamî heyecan Avrupa devletleri için ürkütücüydü. Koloğlu, **Abdülhamit Gerçeği**, s. 204-206; Ayrıca bkz. Behçet Necatigil, **Ertuğrul Faciası**, İstanbul, 2008; Sultan Abdulhamit, **Siyasi Hatıratım**, İstanbul, 1984; İhsan Süreyya Sırma, “*Fransa'nın Kuzey Afrika'daki sömürgeciliğine karşı Abdülhamid'in panislamist faaliyetlerine ait bir kaç vesika*”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sayı : 7-8, (1977), s. 157-184; Erol Güngör, **İslam'ın Bugünkü Meseleleri**, İstanbul, 1989, 6. B., s. 161.

³⁷¹ Bayur, **TİT**, 2/4, s. 95; bu tür yorumlar için ayrıca bkz. Kemal H. Karpat, “*Pan-İslamizm ve yanlış bir görüşün düzeltilmesi*”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: XLVIII, İstanbul, 1987.

³⁷² Kazım Karabekir, **Birinci Dünya Harbine Nasıl Girdik?**, C. 2, s. 43-45; Azmi Özcan, “*İttihad-ı İslam*”, **İslam Ansiklopedisi**, TDV Yay., c. XXIII, s. 470.

³⁷³ Mehmet Kenan, **Büyük Harpte İran Cephesi**, C.I. İstanbul, 1928, s. 61.

³⁷⁴ Celal Nuri'nin bir kısım eserleri ayrıca Arapçaya tercüme edilmiştir. Kürd Ali, onu büyük düşünür olarak görür. Bu tercümelere biri II. Abdülhamit hakkındadır. Kitap ve makalelerinde daima Araplardan övgüyle bahsetmiştir. Kürd Ali, **a.g.e.**, s. 174.

³⁷⁵ **MAE**. Vol 1677. Guerre 1914-1918. Panislamisme. La presse musulmane d'Égypte. “*La politique musulmane des Unionistes*”. Agence diplomatique et consulat général de France en Égypte. Le Caire, 10 février 1917. M.A. Defrance, ministre de France en Égypte à son excellence M.A. Briand, président du conseil, ministre des aff étr. à Paris. K.103: 2.

Mustafa Subhi'nin önsözünü yazdığı ve İfham Kütüphanesinin yayınladığı *Almanya ve İslam* (İstanbul, 1331/1915) Davis Teriç tarafından yayınlandı.³⁷⁶ *Sebilürreşad*, 1911'de kapanan *Sırat-ı Müstakim*'in devamı olarak, savaş müddetince panislamik yayınlarını sürdürür. Türkçü-İslamcı bir hüviyete sahip *İslam Mecmuası*'nın yazı kadrosunda Şeyhülislam Musa Kazım, Mustafa Şeref, Ziya Gökalp, Kazım Nami, Fuat Köprülü, Aka Gündüz, Ahmet Ağaoğlu gibi meşhur şahıslar vardı. Parolası, "Dinli bir hayat, hayatlı bir din" idi. Dünya Müslümanlarının sorunlarını tartışırdı.

1. İttihatçılar, Panislamizm ve Panturanizm: Hürriyet'in ilanı sırasında İttihatçılar, Türkçülüklerini bir müddet için açığa çıkarmamışlardı. Bu sıralarda Hoca, Papaz ve Hahamlarla kolkola idiler. Olayların zorlamasıyla Türkçülükleri yavaş yavaş ortaya çıktı.³⁷⁷ İttihatçılar, 1910 tarihli İTC kongresinde panislamizme sempati göstermiş, 1911 Selanik kongresinde de bu durumu teyit etmişlerdi.³⁷⁸ Ancak 1913'e gelindiğinde büyük toplumsal değişimler meydana gelmişti. Başlayan siyasi ve sosyal sorunlar daha çok üç ideoloji üzerinden yürüyordu: farklı cemaatleri Osmanlı tahtı etrafında birleştirmeyi amaçlayan Osmanlıcılık; İslamî dayanışmalarla devlete hayatiyet kazandırma ülküsü olan Panislamizm; Türkî halkları Osmanlı bayrağı altında birleştirme idealini güden Pantürkizm. Osmanlıcılık, 1908 Meşrutiyetinin temel ideolojisiydi, ancak, 1913'e gelindiğinde bu ideoloji temelinden yıkılmış, anasır, milliyetçilik idealine geçmişti. Türk milliyetçiliği, Avrupalı oryantalistlerin araştırmaları ve Balkan felaketleriyle birlikte kuvvet kazandı. Pantürkist hareketin kürsüsü olarak Türk Ocağı 1911'de kuruldu. Yayın organı *Türk Yurdu* yaygın olarak okunuyordu. İttihatçılar, bu Dünya Savaşında ancak siyasi menfaatler söz konusu olunca devletin İslamî niteliğini vurguluyorlardı; 1914-1916 yıllarında Arapların sadakatini ve sömürgelerdeki Müslümanların desteğini kazanmak için yaptıkları gibi. Bu siyaset cihadın ilanı ile en açık ifadesini bulmuştu.³⁷⁹

³⁷⁶ Ali Birinci, **HİF**, s. 195, dn. 105 ve s. 200, dn. 122; Mustafa Subhi hak. Bkz. Ali Birinci, **Tarihin Alacakaranlığında**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2010, s. 295-305; "Mustafa-Bey Subhi et le Yeni Dünya", **RMM**, Vol. LII, Paris, 1922, s. 207 vd; ayrıca bkz: Paul Dumont, "Bolchévisme en Orient, "Le Parti communiste Turc de Mustafa Subhi. 1918-1921", **CNRS**, 18 (4) 1977, s. 377-409; *Yeni Dünya* gazetesi hakk. küçük bir ayrıntı için bkz. Y[usuf]. A[lıoğlu]. Bağirov, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan SSC Kaynaklarına Göre 1920-1922 Sovyet-Türk İlişkileri Tarihi**, Azerbaycan Bilimler Akademisi Yayını, Baku, 1965. Bu kitap, A[bdullah] Şemsutdinov'un **Türkiye'de Ulusal Kurtuluş Savaşı (1918-1923)** adlı eserin 1920-1922 Döneminde Sovyetler Birliği-Türkiye İlişkileri bölümü ile birlikte tercüme edilerek A. Şemsutdinov, Y. A. Bağirov, **Bir Karagün Dostluğu, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri** adıyla yayınlandı. Çev. A. Hasanoğlu, Bilim Yayınları, Özdem Kardeşler Matbaası, İstanbul, 1979, s. 100.

³⁷⁷ Akşin, **a.g.e.**, s. 249-54.

³⁷⁸ Landau, **Pan-İslam**, s. 114.

³⁷⁹ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 186-93.

İTC'nin iktidara geçtiğinde uyguladıkları İslamcılık siyasetinin izleri 1906-1907 yıllarında bazı şahıslara yazdıkları mektuplarda görülür. Mesela Bulgaristan, Kazanlık'ta İbrahim Rahmi Efendizade Hayri Efendi'ye 10 Mayıs 1906'da yazılan mektupta *Hükümet-i Osmaniyenin bir hükümet-i kaviy-üş şekime olması gerektiğinden bahsedilir. Bunda ayrıca, Osmanlı devletinden yalnız Osmanlılar değil, Merkez-i Hilafet'e merbut milyonlarca Müslüman müstefit olacaktır*, denir. Ayrıca Kafkasya eşrafından ismi belirsiz birine, 22 Eylül 1906'da gönderilen bir mektupta da "Avrupalıların İttihad-ı İslam sözünden bile korktuklarını, ittihadın Müslümanlara ne kadar lazım olduğunun delili" olduğu anlatılır. Mektubun bir cümlesi şöyledir: "*Hindistan'dan sarf-ı nazar, sadece Türk cinsi bile ittihat etse dünyanın en şevketli hükümetini temsil eder.*" Mektup, Müslümanları yekvücut olmaya, esaret zincirlerini kırmağa teşvik ile devam eder. Dr. Baha Şakir ve Nazım imzalı bir diğer mektup 27 Ekim 1907 tarihli ve panislamik mahiyette olup yine Kafkasya Müslümanlarından birine hitaben yazılmıştır ve makam-ı Hilafet'i takviyeye teşvik etmektedir.³⁸⁰

İttihat ve Terakki hükümetinin programında da cihad-ı mukaddesin ilanı vardı, İttihatçılar, güttükleri İttihad-ı İslam politikası gereği cihadın İslam dünyasını hiç olmazsa kısmen ayaklandıracağı inancındaydı.³⁸¹ İttihatçılar, cihat ve panislamik faaliyetlerinde öncelikle panislamist ve pantürkist ideallere sahip olan Teşkilat-ı Mahsusa'dan faydalandı. Bu teşkilat savaşın sonuna kadar faal idi. O yılları bizzat yaşayan Ş. S. Aydemir, bu teşkilatı "*Ne idüğü, ne yaptığı, ne faydalar sağladığı ve kaçta mal olduğu hala bilinmeyen bir nevi gizli ve sorumsuz bir teşkilat*" olarak tanımlar.³⁸² Bu teşkilatın 30.000 kadar ajanı harpten önce

³⁸⁰ Bu mektuplar için bkz. Bayur, **TİT**, 2/4, s. 88 vd.

³⁸¹ **AF**, no:162, avril-juillet 1915, s.71.

³⁸² Şevket Süreyya Aydemir, **Enver Paşa**, C.3. İstanbul, 1978, s. 464; Bu hususu teyit edecek enteresan bir haber: *Darülfünun müderrisi Köprülüzade Fuad ve Kazanlı Halim beylerin İsviçre'ye gideceklerini bir refikimiz yazdı. Biz de icra-yı tahkikat yaptık. Netice acip! Yağma Hasan'ın böreği... Bu iki beg, Teşkilat-ı Mahsusa'dan ve Tahsisat-i Mesture'den 5 yüzer lira almışlar. Bu parayı son kabinenin sukutundan 2 hafta evvel Enver Paşa vermiş. Onlar da bu parayla Avrupa'ya gidip propaganda -ne propagandası!- yapacaklarmış! Kezalik daha birkaç ay önce Tahsisat-ı Mesture'den 200.000 lira gibi bir meblağ-ı cesim ötekine berikine verilmiş. İşte han-ı yağma! Hükümet-i hazıra böyle Teşkilat-ı Mahsusa gibi müessesatın aleyhindedir, hatta ilgasını düşünüyor. Hükümet bu paralar hakkında tahkikat yapmakta ve böyle propagandaların icrasına cevaz vermemektedir. Hiçkimse, hükümetin resmi memurlarından maada kendi namına söz söylemek salahiyetini haiz değildir. Bu beğlere düşen bu paraları iade etmektir. Âti*, 3 TS 1918. Bir diğer haber de bu 2 zatın yola koyulduklarını bildirir: *Demek ki bu fuzuli propagandacılar vadi-i gaybubette Ismail Paşa'yı izliyorlar. Hâlbuki hükümet-i hazıra bunların memuriyetini tanımlıyor. Âti*, 4 TS 1918. Ayrıca bkz. Paul Dumont, François Georgeon, "La mort d'un Empire, 1908-1923", **Histoire de l'Empire Ottoman**, sous la direction de Robert Mantran. Paris, Fayard, 1990, s. 621 vd; Bu teşkilatın amaçları ve örgütlenmesi hakk. bkz. Stanford J. Shaw, **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı İmparatorluğu, Savaşa Giriş**, Çev. Beyza Sümer Aydaş, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 326 vd; Stoddard, **TM**, 54-62; Balcioglu, **a.g.e.**, s. 1-2; Kuşçubaşı, **a.g.e.**, İstanbul, 1993; Hüsameddin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, İstanbul, 1964, s. 109-111; Galip Vardar, **İttihad ve Terakki İçinde Dönerler**, İstanbul, 1960, s. 276; Arif Cemil, **1. Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa**, Arba Yayınları, İstanbul, 1997, s. 9.

faaliyet alanlarına dağılmışlardı.³⁸³ Bunlar, özel eğitimli ajanlar olup savaşın sonuna kadar iki istikamette faaliyet gösterdiler: gönüllü asker toplamak üzere askerî seviyede ve *İttihad-ı İslam* adına isyanlar çıkarmak; diğeri de, ideolojik faaliyetler idi.³⁸⁴ Bu teşkilatın, düşman sınırlarının ötesinde tahribat, gerilla faaliyetleri ve karşı casusluk alanında faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.³⁸⁵

Padişah'ın Harb Beyannamesi, Hilafet makamının Cihad Beyannamesi... bu teşkilatın kullandığı en kuvvetli propaganda malzemesiydi. Yurt içinde ve dışında çok yoğun bir propagandaya başladı. Bu da padişahın ve Şeyhülislamın dokümanlarından daha yoğun oldu. Fetva ve beyannamelerin ilanından aylar önce Teşkilat-ı Mahsusa tarafından İslam dünyasına ajanlar gönderilmişti.³⁸⁶ Elemanları arasında Abdülaziz Çaviş, Tunuslu bir Türk aileye mensup Şeyh Şerif Tunusi³⁸⁷, Ali Başhamba, Dürzi Emir Şekip Arslan gibi Arap liderler vardı.³⁸⁸ Fakat savaş müddetince bu teşkilatın faaliyetleri devam etse de muharip devletlerin aldıkları tedbirler sebebiyle mühim bir başarı kazanamadı, ajanlar da hudut ötelere koyun, sığır gasp etmekten öteye gidemedi,³⁸⁹ elemanları çoğu zaman düzenli birlikleri izleyen çeteler şeklinde faaliyet gösterdi.³⁹⁰

İttihatçılar, panislamist politika gereği, “Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye” (1911) gibi çeşitli cemiyetler kurdular ve bunları panislamist propagandada kullandılar.³⁹¹ Aradaki farka bakmaksızın panislam ve panturan ideolojisinden de yararlandılar, Hindistan'da, İran'da panislamı, Osmanlı Devleti'nde ve Orta Asya'da panturanizmi uyguladılar.³⁹² Hem uyguladıkları panislamist politika da II. Abdülhamid'inkinden de değişti; daha çok pantürkizm ağırlıklı bir panislamizm ve bütün İslam dünyası üzerinde Osmanlı otoritesi şeklindeydi.³⁹³ Yani, İttihatçılar II. Abdülhamit'in ümmet ilkesine milliyetçiliği de ilave

³⁸³ SHAT, 7 N 2103. Ministère des Affaires Etrangères au Ministère de la Guerre. Paris, le 16 décembre 1914.

³⁸⁴ Stoddard, **TM**, s. 63.

³⁸⁵ Zürcher, **a.g.e.**, s. 152-154.

³⁸⁶ Stoddard, **TM**, s. 33.

³⁸⁷ 1868'de Tunus'ta doğdu. 1881'de Ez Zeytuna'ya girdi ve 1886'da burada ders verdi. Osmanlı hilafetine sadakatıyla tanınır. İslam ülkelerinin istiklali için çalıştı. El Halduniye'de Türkçe dersleri aldı. 1906'da Hac'a gitti, ardından da İstanbul'a geldi. Şam'da hatip ve eğitimci idi. 1911'de Balkan harbinde, Enver Paşa'nın tercümanı, Harbiye nazırı olunca da müşaviri oldu. Savaş sırasında çeşitli propaganda cemiyetleri kurdu. Uluslararası kongrelerde Tunus ve Cezayir'in bağımsızlığını dile getirdi, birçok kitap broşür yazdı, İsviçre'de 1920'de öldü. Tlili, **a.g.e.**, s. 150; Mehmet Şeker, “*Ali Baş Hanbe*”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 2, TDV Yayını, İstanbul, 1989, s. 382.

³⁸⁸ Emir Şekip Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları**, s. V. Suat Mertoğlu'nun **Takdim** yazısından.

³⁸⁹ Arif Cemil, **a.g.e.**, s. 18.

³⁹⁰ Paul Chack, “*L'attaque et la défense du Canal de Suez*”, I. **RDM**, t. XXX, 1925, s. 878.

³⁹¹ Larher, **La guerre Turque...**, s. 22.

³⁹² SHAT, 7 N 2140, « **Section musulmane** », no: 189.

³⁹³ SHAT, 7 N 723, « *Le mouvement panislamique* », document daté du 13 février 1917.

etmişlerdi.³⁹⁴ Bu hususu İttihatçılara muhalif Hürriyet ve İtilaf Fırkasından Rıza Tevfik, İttihat ve Terakki'nin bu politikasını şöyle tenkit eder: *İttihad-ı İslam gibi mukaddes fakat hayali gayeyi siyasete oyuncak ettik. Maksudumuz saf olan avam-ı nassı bu gibi nümayişlerle aldatmak ve muhaliflerimize karşı hamiyet satmak ve onları lekelemek idi. İstanbul'da Merkez-i muallâ-yı hilafette dört buçuk İslam mahallesini bir maksatla birleştirmek için İttihat ve Terakki'nin çifte programlı politikası en mühim mânia teşkil ederken Hindistan'ı, İran'ı, Turan'ı ve daha nice memaliki zapt etmeğe kalktık.*³⁹⁵

Landau ise Enver Paşa'nın zaman ve mekâna göre üç politikayı bir arada izlediği görüşündedir: iç politikada Osmanlıcılık, dış Türklerle ilişkilerde Turancılık, Araplar, Müslümanlar ve K. Afrika ile ilişkilerde İttihad-ı İslam, yani: Panislamizm.³⁹⁶ İttihatçıların Libya'da uyguladıkları panislamist politika buna örnektir. Trablusgarp'ta yerliler Türkleri ilkin istilacı olarak görürken, İtalyan işgalinden sonra, Enver Paşa'nın yürüttüğü panislamist politikanın tabii müttefiki oldular.³⁹⁷

Enver Paşa için panislam politikası bakımından cihat ilanı bir fikr-i sabit haline gelmişti.³⁹⁸ Enver Paşa gibi İttihatçılar da Cihad-ı Ekber'in ilanı ile panislamist ve pantürkist ideallerini gerçekleştirmeyi umuyorlardı.³⁹⁹ Savaşla birlikte panislamın önemi arttı, etnik kimliği ve dini yüzünden baskı görenler bu politikayla kurtarılacaktı. İttihatçılar, savaşın başından sonuna kadar yani *İslam Ordusu*'nun Bakü'ye girişine kadar Panislam kozundan vazgeçmedi⁴⁰⁰ ve son 10 yılda alabildiğine panislamı kullandı. Pantürkizme destek olsun diye Hind Müslümanlarının kurduğu *Encümen-i Hüddam-ı Kaba* adlı panislamist bir teşkilatı kullandı.⁴⁰¹ Bu sıralarda gelişmekte olan Arap milliyetçiliğini durdurmak için İslamcılığın tatbiki gerekiyordu. Bu maksatla gelenekçi *Sebilürreşad*'a karşı çağdaş İslamcı *İslam Mecmuası* çıkarıldı.⁴⁰² Ancak İttihatçılar, İslam'ı milli din olarak görmekle birlikte⁴⁰³, İslam'a ilgisizdi, bunu bir Arap kültürü olarak görüyorlardı. Ama Cihad'ın ilanı sırasında bu iki cereyanı birleştirmeyi de gerekli gördüler.⁴⁰⁴ İttihatçılar, Panislamizm'in çok az başarılı

³⁹⁴ Zafer Toprak, "İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı", **Türk-Arap İlişkileri, Geçmişte, Bugün ve Gelecekte**, Ankara, Hacettepe Üniv. Yay., 1979, s. 174 vd.

³⁹⁵ Rıza Tevfik, "Biz baklayı ağzımızdan çıkarmayacağız", **Teminat**, no: 212, 3 Şubat 1327, s. 1. Nakleden: Ali Birinci, **HİF**, s. 66, dn. 60.

³⁹⁶ Landau, **Pantürkizm**, İstanbul, 1999, s. 71.

³⁹⁷ **AF**, no: 171, octobre-décembre 1917, s. 176.

³⁹⁸ Bayur, **TİT**, 3/1, s. 345.

³⁹⁹ Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 89.

⁴⁰⁰ Landau, **Panislam**, s.121

⁴⁰¹ Landau, **Pantürkizm**, s. 267.

⁴⁰² Akşin, **JTİT**, s. 386.

⁴⁰³ Zenkovski, **Türkçülük**, s. 104. Bu hususta ayrıca bkz. Osman Turan, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, C. 1, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1969.

⁴⁰⁴ Landau, **Pantürkizm**, s. 80 vd; Landau, **Panİslam**, s. 113; Bayur, **TİT**, 2/4, s. 314-397.

olduğunu gördüler ama cephe almak da istemediler. Ayrıca en azından kolonyalistlere karşı şantaj olarak hala kullanılabilir. ⁴⁰⁵

İttihatçılar, bazı şahıslara gönderdiği zikredilen mektuplarda da görüldüğü gibi ilkin panislama büyük önem veriyorlardı. Türk yerine daha çok İslam kelimesini kullanıyorlarsa da Türkçülük fikrinin rüşeym halinde olduğu çeşitli ifadelerde görülmekte ve bütün Türkleri bir devlet içinde birleştirme gibi arzuları hissedilmektedir ⁴⁰⁶

1908'den itibaren hız kazanan Türkçülük, İttihatçıların 1913'te iktidara gelişiyle birlikte resmi ideoloji haline geldi. ⁴⁰⁷ İçerde Türk milliyetini güçlendirmek ve Osmanlı Türklerini dış Türklere bağlamak gibi iki temel hedefe kilitlendiler. ⁴⁰⁸ Türkçülüğün teorisyenleri, ne panislamin ne de Osmanlıcılığın sağlam esaslara dayanmadığını, *anasır* arasındaki kültür, serbest düşünce ve siyasi görüş farklılıklarının bunlarla giderilemeyeceğini, kuvvetli bir devlet teşkilinin tek yolunun Türkçülük olduğunu düşünüyorlardı. ⁴⁰⁹ Ancak, bu milletler arasında sosyal ve coğrafi bağlar hayli zayıftı. İTC'nin ideologu Ziya Gökalp da *Düşmanın ülkesi viran olacak, / Türkiye büyüyüp Turan olacak* ⁴¹⁰ derken çok geniş bir coğrafyayı hedef gösteriyordu.

Daha harbin ilk aylarında *Tanin* "Niçin Harp Ediyoruz?" başlıklı bir yazı dizisinin 4.cüsünü Turan ideolojisine ayırıyor ⁴¹¹, kurulacak olan bu büyük devletin sınırlarını çiziyor ve içerisine bütün Türk dünyasını alıyordu. *Tanin* gözlerini Hazar denizine çeviriyor, bu denizi "Bahr-i Kulzum" ve "Kuzgun Deniz" olarak adlandırıyor, bu denizin Türkler tarafından

⁴⁰⁵ Jacob M. Landau, **Pantürkizm**, s. 70.

⁴⁰⁶ Bayur, **TİT**, 2/4, s. 92-94.

⁴⁰⁷ Oba, **a.g.e.**, s. 243; Türk milliyetçiliğinin gelişmesi ve geçirdiği evreler hak. bkz: Sina Akşin, **Jön-Türkler ve İttihat ve Terakki**, 3. B., Ankara, 1998, s. 372-86; Pantürkizm hakk. bkz: "*Les Courants politiques dans la Turquie Contemporaine*", **RMM**, t. XXL, 1912, s. 158-221. Bu makalede **İçtihad, Türk Yurdu, Mecmua-i Ebuzziya** hakk. geniş bilgi var. Aslında Turan ideolojisi Türklerin vaz geçemediği bir idealdir. Yavuz, İran engelini aşip Türk dünyasıyla irtibat kurmağa çalışıyordu. Oğlu Kanuni de aynı idealleri yürütüyordu. Kanuni, Şaha gönderdiği bir mektupta "Cihanın sığındığı dergâhımıza niçin adam gönderip kulluğunu arz etmedin? İnşallah otağımız Tebriz'den sonra Azerbaycan, İran, Turan ve Horasan'da kurulmak üzere harekete geçecektir. Bugüne değin tehir sebebi Üngürüs ve Efrenc puthanelerini İslam'a mescit yapmakla meşgul olmamdı, şimdi ilhad tacını başından çıkarıp ecdadının tarikatına göre keçe koyarak seni dervişlik tekkesine oturtmadıkça askerlerim dönmeyecektir." Osman Turan, **Mefkûre**, C. II, s. 100.

⁴⁰⁸ **AF**, no: 171, octobre-décembre 1917, s. 176; Turancılık hakk. Ayrıca bkz. **Yeni mecmua**, [*La Nouvelle Revue*], Sayı: 31, s. 82 vd.

⁴⁰⁹ René Cayral, « *Le Pantouranisme* », **Le Temps**, no : 20328, 3 mars 1917, s. 2/4.

⁴¹⁰ **Tanin**, 8 Ağustos 1914. İzzet Ulvi imzalı **Türklerde Cihat Tehlili** başlıklı şiir o günlerde Türkçülüğün ve panturanizm'in ne kadar canlı olduğunu gösterir. Ağlardı Balkan, çağlardı al kan/ Hançer yürekte inlerdi Turan! Allahu Ekber, Allahu Ekber! Niller, Araslar, genç Türk'e kevser. (...) **Tanin**, 25 KE 1914. Bu tür Turan şiirleri harbin başlarında çok yayımlanıyordu.

⁴¹¹ **Tanin**, 17 Nisan 1915, no: 2272, s. 1/2. **Tanin**'in yayın politikasının tenkidi için bkz. Sabis, **Harp Hatıralarım**, C. 1, s. 200-201; **Tanin**, Budapeşte Turan cemiyetiyle Türk-Macar Cemiyetinin ortak çıkardığı **Turan** adlı derginin Turan'ın menşei hakkında teferruatlı bilgiler verdiğini söyler. **Tanin**, 20 Haziran 1918. Ayrıca Bkz. **Yeni Mecmua** [*La Nouvelle Revue*], sayı: 40, C. 2, 18 Nisan 1918, s. 262-68, "*Türkçülük nasıl doğdu?*" başlıklı yazı; **Yeni mecmua**, [*La Nouvelle Revue*], Sayı: 31, s. 82, "*Turan nedir?*" başlıklı yazı.

fethedildiğini hatırlatıyordu.⁴¹² Buna göre bu harp Türk ve İslam dünyasının birleşmesi için muazzam bir fırsattı: Kuzey ve Güney Azerbaycan birleştirilecek ve Ruslar Don nehrinin gerisine atılacaktı. Bir Türk gölü olan Hazar denizinin iki tarafında bulunan bir Azeri ile bir Türkmen açık havada birbirleriyle selamlaşabilecek kadar yakındı. Halil Paşa, daha sonraları yazdığı hatıralarında kendisinin ve İttihatçıların bu arzularını anlatır. Ona göre *Çin'den Türkiye'ye kadar arazi yekpare Türk'tür. Doğu ve Batı Türkistan ve Kafkasya Türkleri evvela birer müstakil cumhuriyet olacaklar ve daha sonra da birleşerek Türkiye'ye iltihak edeceklerdir.*⁴¹³

J. de Morgan, gerçekleşmesi mümkün olmayan Turan imparatorluğunun sahasını ve muhtemel akibetini şöyle anlatır: “İran'dan bir takım araziler koparılacak, İran ve Rus Azerbaycanları ile birleştirilecek, yapılacak bir ileri harekâtla Türkmenistan'a ve daha ilerisine, taaa... Çin Türkistanı'na kadar gidilecekti. Yani: İzmir'den Altaylara kadar olan ve 4.000 km uzunluğunda, Kırım'ı da içerisine alan ve Güney Rusya'dan geçen bir coğrafya demektir. Hatta Türk gazeteleri bu coğrafyayı daha da genişletiyorlar, Arabistan, Mısır, Libya ve belki de Tunus ve hatta bütün İran. Bunun gerçekleştiğini düşünelim, yaşama şansı var mı? Elbette ki hayır! Eğer Almanya galip gelseydi bile Türkiye, onun bir kolonisi veya vassal olmaktan ileri gidemezdi.”⁴¹⁴

İttihatçıların kurmayı düşündükleri Turan federasyonunun hudutları Tuna kıyılarından Orta Asya steplerine, Nil'den Ganj'a kadar yayılıyordu. Türkiye'de 8 milyon Türk varken Çarlık Rusyasında takriben 16 milyon Türk-Moğol vardı.⁴¹⁵ İşte Jön-Türkler 1908-1918 yılları arasında bu nüfusa güveniyorlardı. René Pinon bu geniş coğrafyayı ve Triumviranın geniş ideallerini şöyle tarif eder: “Panturanizm, Türk-Moğol ailesinin dağınık gurupları da dâhil olmak üzere Trakya'dan ve hatta Macaristan'dan Bulgaristan'dan ta Çin'e kadar olan kıtaları birbirine bağlamayı esas alır. Triumvira, dizginsiz ihtiraslarla Cengiz ve Timur imparatorluklarının fethini hayal etti”.⁴¹⁶ Ama bu idealler gerçekleşemedi. Von der Goltz'un hatıralarında belirttiği gibi, bu Turan ideolojisi, imparatorluğun sonunu getirdi.⁴¹⁷

⁴¹² Hazar Denizi'nin Türklerin eline geçişi hakk. Bkz: Danişmend, **Kronoloji**, C.3, s. 42-43.

⁴¹³ Halil Paşa, **Bitmeyen Savaş**, İstanbul, 1972, s. 343.

⁴¹⁴ J. De Morgan, “*Bakou*”, **MF**, 1.12. 1918, s. 457 vd.

⁴¹⁵ René Pinon, « *La liquidation de l'Empire Ottoman* », **RDM**, t. LIII, 1919, s. 138 vd; Azeri lider Resulzade'ye göre bu sayı 29 milyondur. **Rusya'da 1.ci Müslüman Kongresi Tutanakları**, (Haz.: İhsan İlgar), Ankara, 1990, s. 165-66.

⁴¹⁶ René Pinon, « *La liquidation de l'Empire Ottoman* », **RDM**, t. LIII, 1919, s. 139.

⁴¹⁷ **Golç Paşa'nın Hatıratı**, s. 25. İTC'nin Türkçülük ve İslamcılığı hakk. Bkz: Paul Gentizon, « *Le Turquisme* », **Le Temps**, 3 novembre 1923; François Georgeon, **Des Ottomans aux Turcs, Naissance d'une Nation**, éd. ISIS, İstanbul, 1995.

Bayur da İttihatçıların bu iki ideolojiyi tatbiki üzerine şunları söyler: “*Panturanizm ve Panislamizm gibi ülküleri gerçekleştirebilecek kudretin kendilerinde mevcut olmadığını, gerçekleşebilecek dahi olsa bunun esas şartının sağlam bir Osmanlı temeli olduğunu ve o günkü çürüklüğü ile bu devletin böyle bir işi başaramayacağını kestirmeli idiler. Bu ülküye her ne olursa olsun ulaşmak istenilince de bunun ilk şartının savaş sonunda kudretli olmak olduğu düşünülmeliydi.*”⁴¹⁸

İttihatçılarla Almanlar birçok ortak görüşe sahipti: İki taraf da Rusları Balkanlardan ve Ortadoğu’dan atmaya çalışıyordu. Enver Paşa irredanta peşinde idi: Hicaz’ı elde tutmak, Kafkaslarda Müslümanları tahrik etmek istiyordu.⁴¹⁹ İttihatçılar, Türklük için Kafkasya ve petrol; İslamlık için de Mısır ve pamuk peşindeydi.⁴²⁰ İttihatçıların bir hedefi daha vardı: Rusya ile Osmanlı Devleti’nin arasına Kuzey Kafkasya’da tampon bir devlet olarak Dağıstan Cumhuriyeti’ni kurmak. İttihatçıların sözcüsü *Tanin*, başmakalesinde [Muhiddin Birgen] bunu açıkça yazıyordu.⁴²¹ Bu tampon devlet Turan’a giden yolun garantisi olacaktı.

2. Almanya ve Panislamizm ve Panturanizm: Sanayi ihtilali ile birlikte başlayan emperyalist yarışa Almanya geç katılmıştı. İngiltere ve Fransa Afrika’da hâkimiyet sağlamışlar ve burayı kendi aralarında bölüşmüşlerdi. Bu durumda Almanya, Asya’ya yönelmeyi uygun buldu.⁴²² 1871’de Fransa’yı yendikten ve birliğini sağladıktan sonra yeni imparator II. Wilhelm gözlerini Şark’a çevirdi, Hindistan’a ulaşmak için Osmanlı Devleti’ne muhtaçtı. Artık Bismark’ın “*Şark meselesi bir Pomeranyalı askerin kemiklerine değmez*” sözlerinin modası geçmişti.⁴²³ Kayser, daha şehzadeyken Hindistan’a bir seyahatte bulunmuş ve burası dikkatini çekmişti.⁴²⁴ Bundan böyle Anadolu, kendisi için bir Alman Hindistanı olarak görülmektedir. II. Wilhelm 1888’de tahta oturmasının hemen ardından 1889’da Sultan Abdülhamid’i ziyaret etti.⁴²⁵ Bu, bir Avrupalı monarkın Osmanlı sultanını ilk ziyareti ve

⁴¹⁸ Bayur, *TİT*, 3/1, s. 268-269.

⁴¹⁹ Landau, *Panislam*, s.122

⁴²⁰ Yahya Kemal Beyatlı, *Çocukluğum, Gençliğim ve Edebi Hatıralarım*, Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1986, s. 132.

⁴²¹ *Tanin*, 14 Ağustos 1918.

⁴²² Anonyme, « *La politique de l’Allemagne en pays musulmans* », *RMM*, Vol. LIV, juin, 1923, s. 28.

⁴²³ Seignobosc, *Turks et Turquie*, Payot-Cie, Paris,1920, s. 24; Bismark ile Kayser’in siyasi münazaaları ve “Şark’a doğru hamle” politikası ve tenkidi hakk. Bkz. Trygée, “*Les Origines de la Politique allemande*”, *L’Univers*, no: XI, 11 novembre 1917, s. 168-170; Trygée, “*La politique allemande et la crise de chancellerie*”, *L’Univers*, no: XIII, 18 novembre 1917, s. 186-188.

⁴²⁴ Ahmet Erşat Aydın, *Les relations Turco-Persanes Pendant la 1ère Guerre Mondiale et Leur Echo Dans la Presse Turque et Française*, (Mémoire non publié faite à Université de Starsbourg, sous la direction de M. Paul Dumont), 2011, s. 47.

⁴²⁵ Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 45-48. Ortaylı, *Alman Nüfuzu*, Ankara, 1981; A.H. Ülman, *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol*, Ankara, 1972, s. 105 vd; Bu ziyaret esnasında Sultan, Alman imparatoriçesine 1 milyon Frank değerinde bir elmas hediye etti. Halbuki bu sırada hazine tamtaktırı. G. Des Godins de Souhesmes, *Abd ul Hamid Khan II*, (Extrait de la *Revue Exotique Illustrée* du 1er Mai 1890), Paris, 1890, s. 11.

“Şark’a doğru hamle” politikasının başlangıcı idi. Almanların girdiği Alman Doğu Afrikası Togo, Kamerun hammadde bakımından fakirdi.⁴²⁶ Kayser, 1898’de Sultan’ı ikinci defa ziyaretle ilişkileri pekiştirdi. 8 Kasım 1898’de Selahattin Eyyubi’nin mezarı üzerinde, *300 milyon Müslümanla birlikte İslam halifesi de Alman imparatorunun kendilerinin ebedi dostu olduğundan emin olabilirler!* diyordu.⁴²⁷ Ayrıca Kudüs’teki Martin Luther kilisesinin açılışında da hazır bulunacaktı. Bu açılış, Luther’in Wittenberg’te 95 maddelik tezini ilan ettiği günün yıldönümüydü.⁴²⁸ Osmanlı hükümeti 1909-1914 yılları arasında Almanya güdümüne daha fazla girecektir. Sebebi de 18 Haziran 1908 tarihli Reval görüşmelerinde İngiltere ve Rusya’nın Osmanlı devletini parçalama planlarına Almanya katılmamış olmasıydı.⁴²⁹ 1917’de Kayser, Sultan’ı tekrar ziyaret etti.⁴³⁰

Böylece Osmanlı Devleti’nin Alman nüfuzuna girme dönemi şiddetlenirken panislamizm de onunla at başı gidiyordu. Almanya’nın panislamist politikasında hedef ekonomik emperyalizm idi. 19. yy.ın ortalarından itibaren Alman ticareti Suriye ve Filistin’de acenteler kurmuştu. Buraların kıymetinin farkında olan Prusya kralı, Suriye için Beyrut’ta, Filistin için de Kudüs’te başkonsolosluklar açmıştı. Alman ticareti buralarda kayda değer ilerleme gösteriyordu. Bu parlak sonuçlar üzerine II. Guillaume halkına Doğu’nun bakir imkânlarını, yeni pazarlarını ve hammaddelerini sunmak istiyordu.⁴³¹

İstanbul ve Suriye seyahatleri ile II. Guillaume İslam dünyasında itibarının zirvesine çıkıyordu. Onun *300 milyon Müslüman’ın dostu* olduğu sözleri bir kandırmacaydı ama etkisini iyi göstermişti. Bununla Osmanlı Devleti, bir hamiye; Almanya da haraçgüzar ve himmete muhtaç bir vassala ve verimli bir pazara kavuşmuş oluyordu. Beklenti uzun sürmedi, çıkan bir irade ile Anadolu Demiryolu şirketi Haydarpaşa limanı ihalesini aldı. Burası Berlin-Bağdat demiryolunun bir iltisak noktasıydı, ardından da avantajlı sözleşmeler geldi:

⁴²⁶ Rifat Önsoy, **Türk-Alman İktisadi Münasebetleri**, Ünal matbaası, Enderun Yayınları, İstanbul, 1982, s. 15; Landau, **Panislam**, s. 65-68.

⁴²⁷ « *Le mouvement panislamique* », **SHAT**, 7 N 723, le 13 février 1917; M.-Y. Bitar, “*Le califat et la Guerre*”, **MF**, 16.10.1916, s. 649; André Duboscq, « *Panislamisme et Pangermanisme* », **JD**, 7 mars 1915; A. Akbar Siassi, **La Perse au Contact de l’Europe**, Paris, 1931, s. 120 vd.

⁴²⁸ Önsoy, **a.g.e.**, s. 41-42.

⁴²⁹ Ortaylı, **Alman Nüfuzu**, s. 118; Bunun tenkidi için bkz: Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 355-356; Almanya ve İngiltere’nin Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzu için ayrıca bkz. A. Vambéry, “*L’Allemagne et l’Angleterre en Turquie*”, **La Revue**, Vol. XLII, 1 août 1902, s. 269-274.

⁴³⁰ Bu hususta **Tanin**, Alman İmparatorunun İstanbul’u 1917’deki üçüncü ziyareti dolayısıyla onun 1889 ve 1898 tarihli ziyaretleri hakkında da teferruatlı bilgiler verir. Sonraki nüshalarda da ziyaret programlarının vs. tafsilatı vardır. **Tanin**, 15 TE 1917; **Tanin**, 15 TE 1917; **Tanin**, 16 TE 1917. Burada “Ren bekçilerinin ve Boğazların muhafızlarının ortak hareketleri” anahtar kelimelerdir. **Tanin**, 17 TE 1917 ve sonraki nüsha. **Tanin**, 18 TE 1917; Ferid, **a.g.e.**, 296; Bedi N. Şehsuvaroğlu, “*II. Wilhelm’in yurdumuzu ziyaretleri*”, **Yeni İstanbul**, 12-14 Temmuz 1969.

⁴³¹ Geniş bilgi için bkz: Rifat Önsoy, **a.g.e.**, İstanbul, 1982.

olağanüstü bir güç ve itibar kazanan Deutzbank müdürü Dr. Siemens Berlin-Bağdat demiryolunun imtiyazını aldı.⁴³²

Kayser'in bu dostluğu Sultan'ın da işine geliyordu. Zira Osmanlı Devleti, Kanuni'den itibaren Avrupa'daki kuvvet dengelerine karşı Fransa'ya dayanmıştı. Bu politika, Fransa'nın Campo Formio antlaşması ile (17 Ekim 1797) Epir'i ve Yunan adalarını ele geçirip Osmanlı Devleti ile sınırdaş olması ve 1798'de Mısır'ı işgal etmesine kadar sürmüştü. Bundan sonra Osmanlılar 1878 tarihli Berlin Kongresine kadar İngiltere'ye, bundan sonra da Almanya'ya dayanmışlardı.⁴³³ Zira İngiltere, 1878'de Kıbrıs'a girmiş, 1882'de de Mısır'ı işgal etmiş ve Osmanlı Devleti'ni gözden çıkarmıştı. Lord Derby, Osmanlı Devleti hakkında İngiliz politikasını şu sözlerle özetliyordu: "*Osmanlı Devleti, iç sorunlarından kaynaklanan bir gerileme içinde midir? Bu hususta fikir beyan etmek istemiyorum. Ancak gerçek olan şudur ki, Osmanlıları dış düşmanlarına karşı korumayı 20 yıldır sürdürüyoruz, artık onun tabii ölümünden veya intiharından sorumlu değiliz*".⁴³⁴ Artık İngiltere'nin bıraktığı bu boşluğu bundan böyle Almanya dolduracaktır.⁴³⁵

Almanlar, aslında bir dünya imparatorluğu peşindeydi, buna Afrika da dâhildi. Müslüman tebaası olan İtilaf devletlerine karşı Müslümanları ayaklandırmak istiyordu.⁴³⁶ Bu gelişmeleri *Neuie Orient* Mart 1920 tarihli nüshasında şu şekilde açıklıyordu: "*Türk-Alman ilişkileri daha çok İslamî alanda gelişti. Sonra da Von der Goltz, Berlin-Bağdat demiryolu projesi Deutzbank ve Deutz Orient Bank'ın kârlı işleri ile ilişkiler daha da ilerledi. Bu verimli ilişkiler 1908'de İstanbul'da Osmanischer Lloyd adlı bir gazetenin kurulmasına kadar gitti, 1913'te de Nafia nezaretinde bir Alman müşavirin istihdamına kadar sürdü.*"⁴³⁷

Artık Sultan'ın politikası Almanya'ya dayanıyordu. Bunda Almanya'nın Osmanlı Devleti ile ortak hududunun olmayışının da etkisi vardı.⁴³⁸ Sanayisinin, ticaretinin bankalarının Müslümanlarla ilişkisi, İngiltere, Fransa, Rusya ile olan ilişkilerinden pek farklı değildi. Batı ve Doğu Afrika'daki Müslüman tebaası da İtalya, Fransa, Hollanda, Rusya ya da

⁴³² André Duboscq, « *Panislamisme et Pangermanisme* », **JD**, 7 mars 1915; bu demiryolu hak. ayrıca bkz : « *L'Allemagne et Bagdadbahn* », **La Revue**, no : 5, 1 Mars 1909, s. 17 vd.

⁴³³ Oral Sander, **Siyasi Tarih**, C. 1. İmge Yayınları, 16. B., Ankara, 2007, s. 295, 315; Ömer Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara, 1978, s. 15, 27-28; Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, 2 Temmuz 1798 fıkrası.

⁴³⁴ G. Valbert, « *La Politique allemande et la Question d'Orient* », **RDM**, t. XVI, 1876, s. 704-705.

⁴³⁵ Bu dayanma politikası için ayrıca bkz.; « *La Politique prussienne en Orient à la fin du siècle dernier* », **RDM**, t. LX, 1883, s. 661 vd; « *L'Allemagne vers l'est* », **RDM**, t. IX, 1902, s. 51 vd ; « *La politique de l'Allemagne en pays musulmans* », **RMM**, Vol. 54, juin, 1923 ; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. 8, s. 79; Ercüment Kuran, "*II. Abdülhamit'in Büyük Devletlere Karşı Uyguladığı Siyasetin Esasları*", **II. Abdülhamit ve Devri Semineri**, 27-29 Mayıs 1992. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 1994.

⁴³⁶ Geniş bilgi: Jean Méliá, **L'Algérie et la Guerre**, Paris, 1918, s. 1-2. Çaycı, **a.g.e.**, s. 73-74; **Le Matin**, 3 novembre 1915.

⁴³⁷ Anonyme, "*La politique de l'Allemagne en pays musulmans*", **RMM**, Vol. LIV, juin, 1923, s. 28 vd.

⁴³⁸ André Duboscq, « *Panislamisme et Pangermanisme* », **JD**, no: 66, 7 mars 1915, s. 4/4; Karal, **O.T.**, C. 8, 4. B., Ankara, 1995, s. 161 vd; Tahsin Paşa, **Abdulhamit ve Yıldız Hatıraları**, İstanbul, 1931, s. 52-54.

İngiltere'ninkinden daha azdı. Ancak 1910'dan 1914'e kadarki islamolojik materyelleri diğer bütün devletlerinkinin tamamını geçmişti. Zira artık Almanya için İslam dünyası Alman menfaatleri için hayati değerdedi.⁴³⁹

Bu dostluk, ulema ve oryantalistlere göre *Kuran*'a dayanıyordu.⁴⁴⁰ Çünkü Mümteherine suresinin 8 ve 9 numaralı ayetlerinde “Din uğrunda bir çarpışma yoksa ve Müslümanları vatanlarından çıkarmıyorlarsa” *ehl-i küfür* ile bir antlaşma yapmakta sakınca görülüyordu. Bu husus harp boyunca yapılan Osmanlı ve Alman propaganda risalelerinde açıkça görülür.⁴⁴¹ Rusya da Orta Asya'daki yayılma siyasetini tamamlamış ve 1801'de Gürcistan'a girerek Osmanlı Devleti'nin komşusu olmuş, gözlerini Doğu Anadolu, Balkanlar ve Boğazlar'a dikmişti.⁴⁴²

Aslında Almanlar 1. Dünya Savaşı sırasında İran ve Türk petrollerinin tekeline almayı umuyorlardı. 1916 tarihli Fransız-İngiliz anlaşması [Sykes-Picot] Almanya'nın umduğunun tersini ortaya çıkarmıştı: bununla Musul vilayeti Fransa'ya, petrol işletme hakkı da İngiltere'ye veriliyordu.⁴⁴³ Almanlar dağılmakta olan bir İmparatorluğu bir arada tutmak ve ilerde buraları sömürmek için Hilafet'i canlı tutarak Osmanlılara destek verdi veya verir göründü. Alman şarkiyatçılar da bu hususta tezler yazdı. Almanya gibi Avusturya da pantürkist ve panturanist cereyana destek verdi. Öte yandan Almanya, Fransız nüfuzunu kırmak için Filistin'de çok sayıda Alman Protestan, Katolik ve Yahudi yerleştiriyordu. Bu Katolik hamiliği rolü Abdülhamit'in de işine geliyordu. Almanya daha 1842'de Filistin'de konsolosluk açmıştı ve bu konularla ilgileniyordu.⁴⁴⁴

Almanlar, Cihad-ı mukaddes'in büyük bir tesir yapacağını umuyor, Türk ordusunun yapacaklarından fazlasını İtilaf devletlerinin Müslümanlarından bekliyor, tabii oldukları devletlere isyan edeceklerini düşünüyorlardı. Enver Paşa'nın Genel Kurmay başkanı olan Gn.

⁴³⁹ Anonyme, « *La politique de l'Allemagne en pays musulmans* », **RMM**, Vol. LIV, juin 1923, s. 7 ; E.M. Earle, **Bağdat Demiryolu Savaşı**, İstanbul, 1972, s. 139; Diğer sebepler için bkz: Ülman, **a.g.e.**, s. 145.

⁴⁴⁰ **Kur'an**, El-Mümteherine, 60/8-9 no.lu ayetler.

⁴⁴¹ **SHAT**, **7 N 2140**, Le Ministre des Aff. Etr., à M. le Ministre de la Guerre. No : 33 Appel à la Guerre Sainte. La Fetwa. M. De France, Ministre Plénipotentiaire chargé de l'Agence et Consulat Général de France au Caire, à M. Delcassé, Ministre des Aff. Etr. Le Caire, le 21 Déc. 1914. No : 454, Appel à la Guerre Sainte, La Fetwa.

⁴⁴² Rusların Kafkasya, Kırım ve Türkistan' girişleri ve mücadeleleri hak. bkz: E.D. Cazalès, “*Des Etablissements Russes dans l'Asie Occidentale*”, **RDM**, t. XV, 1 septembre 1838, s. 606 vd. Makale, Gürcistan'ın tarihi gelişimi, Müslümanlarla ilişkileri ve Rusya'ya iltihakı hakkında enteresan bilgiler verir; Gürcistan ve tarihi hakkında kısa malumat için bkz. Frédéric Macler, Professeur à l'Ecole Nationale des langues Orientales Vivantes, **CO**, , 15 juin 1920, s. 491 vd. Bu makale daha çok Ermenileri anlatır (Bu hususta bana gerekli bilgi ve makaleleri temin eden A. Erşat Aydın'ı anmalıyım.); Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, C. 7, İstanbul, 1301, s. 43 vd. Coşkun Üçok, **Siyasi Tarih (1789-1960)**, Ankara, 1978, s. 89 vd; Armaoğlu, **Siyasi Tarih**, 1964, s. 96.

⁴⁴³ « *La politique de l'Allemagne en pays musulmans* », **RMM**, Vol. LIV, juin 1923, s. 43.

⁴⁴⁴ Ortaylı, **Alman nüfuzu**, Ankara, 1981, s. 106.

Bronzart tarafından hazırlanan 8 Ekim 1914 tarihli plan ve raporunun ikinci maddesi “Cihad-ı Mukaddes” ilanı ile ilgiliydi.⁴⁴⁵

Kayser ve Alman Genel Kurmayının planları şöyle idi: Panislam, Hindistan, Afganistan, Orta Asya ve K. Afrika’da büyük isyanlar çıkaracak ve Almanlar buralara girecekti. Almanya’nın Kahire sefreti danışmanı Von Oppenheim’in raporları da bunda etkili oldu.⁴⁴⁶ Aslında Almanlar cihadı istismar ediyorlardı; böylece Almanya ve Avusturya-Macaristan’ın Orta Avrupa’daki savaş cephelerindeki yüklerini hafifleyecek⁴⁴⁷, boğuşmakta oldukları Rusların yönünü Türklere çevirip rahat bir nefes alacaklar ve ayrıca Ermenistan ve Kürt bölgelerinde de ani ve şaşkıncu bir taarruzla Çar’ın birçok kolordularının Polonya ve Galiçya’ya sevkini engelleyeceklerdi.⁴⁴⁸ Almanlar, Osmanlı kuvvetlerini ayrıca Mısır’da da İngilizlerle çarpıştırdı.⁴⁴⁹ Alman başkumandanı Hindenburg da cihadın başarısızlığının belli olmasına rağmen Müslümanların, mesela K. Afrika’da Almanya’ya katılacağına dair projeler yapıldığını, ama bu gibi katılımların sadece münferit olaylar olduğunu, cihadı geniş Asya topraklarına nakletmenin de beyhude bir rüya ve vahim askeri tehlikeler doğurduğunu söyledi.⁴⁵⁰

Almanya Jön-Türkleri daha fazla çekmek için Pantürkist politikalarına da destek verdi, Ernest Joeek gibi şarkiyatçılar da pantürkizmi teşvik ettiler. Bu politika ile Turan yolu görünüyordu, ama Almanlar, Orta Asya’nın devasa nimetlerini sömürmeyi düşünüyordu.⁴⁵¹ Macarlardan gelen ve gerçekleşmesi mümkün görülmeyen bu Panturanizm fikri, Türk, Macar, Fin, Moğol vs kavimlerin birleşmesini öngörüyordu.⁴⁵² Panturanist fikirler Vambery gibi şahıslar tarafından, Asya Türklerini Osmanlı Türklerine bağlamak düşüncesiyle ortaya kondu, ancak bunu en fazla Almanlar propaganda ve organize etti.⁴⁵³ İttihatçıların hedefi Cengiz Han’ın ve haleflerinin kurmuş oldukları büyük Moğol İmparatorluğunu tekrar diriltmekti. Türk dünyasındaki bu tekâmül, Almanya’nın dikkatini çekmişti. Almanya, Asya’yı paylaşan Rusya, Çin ve İngiltere üçlüsüne karşı Adriyatik kıyılarından Japon denizine, Akdeniz’in ılık dalgalarından Kuzeyin buzlu sularına kadar olan sahada, Asya’nın çeşitli havalilerinde, merkezi ve uzak steplerinde, bu Turanî kavimleri, bu Türk potansiyelini çok sağlam bir ittifak

⁴⁴⁵ Lewis, **a.g.e.**, s. 399; Karabekir, **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik ?**, C. 2, s. 376-77; Bayur, **TİT**, 3/1, s. 318;

⁴⁴⁶ Landau, **Panislam**, s.123 vd.

⁴⁴⁷ **Golç Paşa’nın Hatıratı**, İstanbul, Askeri matb., Çev. Salih Mayakuşu, 1932, s. 6.

⁴⁴⁸ **JD**, 7 janvier 1915.

⁴⁴⁹ Özcan, **a.g.e.**, s. 90.

⁴⁵⁰ Bayur, **TİT**, 3/1, s. 343.

⁴⁵¹ Jacob M. Landau, **Pantürkizm**, Çev. Mesut Akın, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1999, s. 79.

⁴⁵² Sir Olaf Caroe, **Sovyet İmparatorluğu, Sömürülen Topraklar**, C. 1, s. 100.

⁴⁵³ **AF**, no: 169, avril-juin 1917, s. 72-73.

haline getirerek büyük bir blok teşkil etmek istiyordu. Böylece Almanya, O. Asya'yı merkezi Avrupa'nın bir arka bahçesi haline getirecekti ki, bu da Orta-Avrupa'dan sonra Orta-Asya'da da Alman üstünlüğünün gerçekleşmesi demektir; bu Bağdat'tan, Semerkand'tan geçen Hamburg-Vladivostok hattı anlamına geliyordu. Burada Türk bayrağı, Alman bayrağı yerine sembolik olarak dalgalanacaktı; hepsi bu!⁴⁵⁴ Bu maksatla Almanlar, İttihatçılara büyük vaatlerde bulunuyordu: iki Azerbaycan birleştirilecek, Kafkasya, Kırım, Volga bölgesini, Türkistan, Hiva, Buhara Osmanlı Devleti'ne verilecek; ayrıca Mısır, Libya tekrar Osmanlı Devleti'ne iade edilecekti. Hatta Almanya Batı İran'daki Türk beldelerinin ilhakı sözünü de veriyordu. Osmanlı Devleti'nin himayesinde bir İran projesinin tatbiki için Batı İran işgal edilecek ve Nizam-us Saltana başkanlığında Türk-Alman yanlısı bir hükümet kurulacaktı. Bu şekilde Ruslar ve İngilizler bertaraf edilecek, Almanya da bölgenin yer altı ve yer üstü servetlerine konacaktı.⁴⁵⁵ Almanlar bu tür suni formüllerle bir propaganda kampanyası başlattı⁴⁵⁶ ve bu planı daha rahat tatbik etmek için panturan'ı panislam'la destekleyerek İttihatçılara sundu. İttihatçılar da bu iki politikayı birden uyguladı.⁴⁵⁷

1913 Balkan bozgunu ve Arnavutluk isyanından sonra Alman askeri heyetleri İstanbul'a doluşmuştu; artık Almanya Türklere çok sempatik geliyor⁴⁵⁸, camilerde ibadetler, Allah'ın rahmetinin Sultan ve Hacı Gilyum'un [Şark telaffuzu, Gilyun şeklinde telaffuzuna da rastlanır] üzerine olması duasıyla bitiyordu.⁴⁵⁹ Nitekim Cihad-ı ekber Fatih camiinde ilan edildiğinde Cami, Alman ve Avusturya bayrakları ile dolup taşıyordu.⁴⁶⁰ Zaten kendisini *300 milyon Müslümanın hamisi* ilan eden Guillaume II. hakkında mucizevî anekdotlar, olağanüstü kerametlerle basında çoktan propaganda edilmeye başlanmıştı: II. Guillaume bir anda "Hacı" oluvermiş, Mekke'de Ravza-i Mutahhara'da üç gün, üç gecesini itikafla geçirmiş ve gaipten gelen semavî bir sada "*Kalk, cihada başla!*" emrini vermişti.⁴⁶¹ Bu tür haberler Türk basımına da görülüyordu: *Ceride-i Şarkiye*'nin 8 Aralık 1914 tarihli nüshasında Wolfbureau'ya gelen Belçika mahreçli bir habere göre Almanların fethettiği Belçika'da ahali tamamen Müslüman Kayser'e biat yemini etmiş, kafileler halinde ihtida etmiş, bütün kiliseler de camiye tahvil edilmişti.⁴⁶² Hatta Kayser'in "mehdi" olduğu rivayetleri bile yaygındı.⁴⁶³

⁴⁵⁴ René Cayral, « *Le Pantouranisme* », **Le Temps**, no: 20328, 3 mars 1917, s. 2/4.

⁴⁵⁵ J. de Morgan, "Bakou", **MF**, 1.12. 1918, s. 457 vd; Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 89, 173, 325.

⁴⁵⁶ De Monzie, Député du Lot, « *Le Panislamisme contre le panislamisme* », **Le Figaro**, 6 novembre 1923.

⁴⁵⁷ Karabekir, **a.g.e.**, C. 2, s. 67.

⁴⁵⁸ Ortaylı, **Alman nüfuzu**, s. 119 vd.

⁴⁵⁹ Alexandre Aaronson, **Türk Ordusuyla Filistin'de**, Selis Kitaplar, İstanbul, 2003, s. 38.

⁴⁶⁰ **Tanin**, 15 TS 1914.

⁴⁶¹ **AF**, no: 165, avril-juin 1916, s. 95.

⁴⁶² "*La presse turque sous l'inspiration allemande*", **La Croix**, 9 février 1915, s. 7/3. 6 KE 1914 tarihli **Tercüman-ı Efkar** ve **Hanımlar Gazetesi**'nin bu türden propagandaları için bkz. **La Croix**, aynı haber.

Osmanlı Hükümeti'nin savaşa girişinden itibaren Almanya, Türkçeye daha fazla önem vermeğe başladı. Savaşa girişle birlikte Türkçe kursları, Berlin'deki Şark Dilleri Enstitüsünde çok rağbet gördü, verilen seminerlerde adeta bir patlama yaşandı. Wolf Ajansı, bunlardan ayrı olarak Almanya'nın 30 vilayetinde daha 1.500 kişinin devam ettiği Türk dili kurslarının açıldığını bildirdi.⁴⁶⁴ İslam dünyasındaki gelişmeleri, oryantalist bir dergi olan *Revue du Monde Musulman* bunu *İstanbul Üniversitesinin germanize edilmesi* olarak yorumladı.⁴⁶⁵

Almanya'nın Doğulu öğrencilerin de eğitimine önem verdiği anlaşılmaktadır. Tüm bütçe açıklarına rağmen Almanya, genç Doğuluların eğitimi için diğer Avrupalı devletlerden daha fazla para ayırdı. 1 Temmuz 1918 tarihli *Deutsche Levant Zeitung*'un verdiği habere göre 300 öğrenci yüksek tahsile ve fabrika bürolarında gönüllü çalışan "oberreales" eğitime devam ediyordu.⁴⁶⁶

Aynı şekilde İstanbul'da 1916'da *Turkische Deutsche Vereinigung* şirketi kuruldu. Bu şirket daha evvel Almanya'da teknik okullara 350 öğrenci yerleştirmişti. Enver Paşa da, reformlarının ardından binlerce öğrenciyi Almanya'ya göndermeyi düşünmüştü.⁴⁶⁷ *Les Dernières Nouvelles de Munich* gazetesi, Türk hükümeti'nin Almanya'da teknik eğitim görmek üzere yaşları 12-18 arasında değişen 10.000 öğrenci göndermeyi planladığını yazar⁴⁶⁸. Ancak Alman bozgununun kaçınılmaz oluşu gidişatı değiştirdi. Almanlar sebatkâr ve inatçı bir gayretle on yıllar boyunca dini cemaatleriyle, ticaret veya işira kolonileriyle, kiliseleriyle, misyonlarıyla, yetimhaneleriyle, çeşitli mahfilleriyle, eğitim kurumlarıyla bol bol kredi veren bankalarıyla, demiryolu şirketleriyle... beraber hepsi, hepsi suya düşecektir.⁴⁶⁹

B. CİHAD FETVASI VE İLANI VE CİHAD İLANININ YANKILARI

1.Cihat Fetvası ve İlanı: Cihadın dinî istilah olarak manası Allah yolunda düşmanla çarpışmaktır. Bir kısım ulema, cihadı küçük ve büyük olarak ikiye ayırır. Kişinin kendi

⁴⁶³ G. Wyman, Bury, **Pan-İslam veya İslam İmparatorluğu**, Çev. Mert Akçanbaş, Destek Yayınları, İstanbul, 2011, s. 20; benzer propagandalar, Napolyon'un Mısır'ı işgali sırasında da görülmüştü. Mısır'ı işgal altında tuttuğu üç yıl müddetle kamuoyu Napolyon'u "Müslüman" ve hatta "Mehdi" olarak tanımıştı. Geniş bilgi: İlhan Arsel, **Arap Milliyetçiliği ve Türkler**, 5. B., İstanbul, 1999, s. 205 vd; Napolyon İskenderiye'yi fethettikten sonra "Her şeye kadir olan Rabbülalemin hz.nin irade-i ilahiyesi .." ile başlayan ve Mısır ahalisine neşrettiği ilanname sureti için bkz. Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, C. 6, İstanbul, 1301, s. 333-337. Napolyon Mısır'da Kölemenlerin yaptığı fenalıkları zikrettikten sonra İslami bir edebiyatla beyannameyi neşretmişti.

⁴⁶⁴ **Le Temps**, 14 janvier 1916.

⁴⁶⁵ « *La politique de l'Allemagne en pays musulmans* », **Revue du Monde Musulman (RMM)**, Vol. LIV, juin, 1923, s. 28.

⁴⁶⁶ **a.g.m.**, s. 35.

⁴⁶⁷ **a.g.m.**, s. 36.

⁴⁶⁸ Geniş bilgi: **Le Temps**, 27 décembre 1916.

⁴⁶⁹ **a.g.m.**, s. 28.

nefsiyle yaptığı mücadele büyük cihat kabul edilir.⁴⁷⁰ İslam'da "küffar"a karşı cihat farzdır. Farzlar da herkesin uymak zorunda olduğu *farz-ı ayn* ve bir kısım halkın yapmakla diğerlerinin üzerinden sorumluluğun düştüğü *farz-ı kifaye* olarak ayrılır. Cihat, seferberlik halinde farz-ı ayn'dır, seferberlik yoksa farz-ı kifaye olur ve ancak sağlam, akıllı, hür erkeklerin katılması gerekir; deliler, kadınlar, maluller, gayrimüslimler cihattan müstesnadır. İslam diyarına *küffarın* baskınlarla tasallutu vuku bulup yayılmışsa bu durumda kadınlara da cihat farz olduğu gibi bu kuşatılan veya istila edilen beldeye mücavir diğer İslam beldelerinin de üzerine cihat farz olur. Mücahitlerin verdikleri kayıp olarak sayısı yarıya düşmemişse harpten kaçmak büyük günah addedilir. Cihat yürürlükte olduğu müddetçe kâfir öldürülebilir ama yakılamaz, uzuvları sakat edilemez. Cihat sırasında ateşkes ilan edilebilir ama bu 10 seneyi geçemez, birkaç ayı geçmeyen ateşkes efdal olanıdır.⁴⁷¹ **Klasik cihat anlayışında, müslümanlar malen ve bedenlen savaşa katılmakla yükümlüdür, katılmamak ise büyük günah addedilir. Tevbe suresi (9/41) Müminlerin gerek hafif gerek ağırlıklı olarak elbirliği ile cihada çıkmalarını emreder.**⁴⁷² Böyle bir durumda cihada çıkmayanlar da Tevbe (9/38) suresinde şöyle kınanır: "Size ne oluyor ki, Cihada çıkın dendiğinde yere çakılıp kalıyorsunuz!" **Ama** bedeni ve mali kudreti olmayanlar ve düşman esareti altında bulunanlar bu vecibe ile mükellef değildir. Bakara: 2/191, Mumtahine: 60/8 ve Tevbe 9/7 ayetlerinden de İslam'da cihadın en son çare olduğu anlaşılıyor. Bütün bu zikredilen ayetlerin yanında aynı temayı işleyen hadisler de mevcuttur. "Kuvvet ve cesaretinize güvenip te düşmanla karşılaşmayı ve kolay muharebe kazanmayı ümit etmeyin. Amma bir kere düşmanla karşılaşıp harbe giriştiniz mi sebat edin"⁴⁷³ Cihad beyannamelerinde sık sık vurgulandığı gibi Müslümanlar için harp, İslam memleketleri tehlikede görüldüğü takdirde "kutsal" kabul edilir. İslam'ın ilk iki asrında ilk halifelerin Asya, Afrika ve Avrupa'ya karşı yaptıkları cihattan maksat gayrı Müslimleri İslam'a boyun eğdirmektir.⁴⁷⁴

⁴⁷⁰ MAE, vol. 1671, « Guerre de 1914-1918, Panislamisme », annexe VI. Annexe à la dépêche politique du Caire no: 373 du 2 décembre 1915, s. XLVII. Cihad ve çeşitleri hakkında burada teferruatlı bilgi vardır. Cihadın türleri ve faziletleri hakkında ayrıca teferruat için bkz. Serahsi, **Mebcut**, Ed. Mustafa Cevat Akşit, C. 10, İstanbul, Gümüşev Yay., İstanbul, 2008, s. 4 vd.

⁴⁷¹ Edmond Doutté, "La Guerre Sainte", *Renseignements Coloniaux*, no: 12, **L'Afrique Française**, Paris, 1909, s. 264; Bu hususta ayrıca bkz. Serahsi, **Mebcut**, C. 10, s. 31 vd; ayrıca bkz. Ali Küçükler, **İslamî Hikmet ve Öğütler**, C. 1, Anıl Matbaası, Ankara, 2008, s. 786-835.

⁴⁷² **Le Coran**, édition Gallimard, 1967, traduction de D. Mason. At-Tawbah, 9/41, s. 231; Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 419. *Hifafen ve sikalen*'den kasıt genç-yaşlı, zengin-fakir, süvari-yaya, zaif-kavi gibi manalardır. Çantay, **Meal**, C. 1, s. 281. Bizans'a karşı yapılan Tebuk gazvesi münasebetiyle nazil olmuştur. Ayrıca bkz. Saf, 61/2, 61/11 vd.

⁴⁷³ Bkz. Çantay, **Meal**, C. 1, s. 66-67; Geniş bilgi: **Cihad ile ilgili Ayet-i Kerime ve Hadis-i Şerifler**, Haz. Lütfi Doğan, İsilay Yayınları, Ankara, 1989.

⁴⁷⁴ **AF**, no: 169, avril-juin 1917, s. 80; Geniş bilgi; **İbn-i Abidin**, Tercüme ve şerh: Ahmet Davutoğlu, Şamil Yayınevi, C.8, İstanbul, 1983, s. 369 vd.

1. Dünya Savaşı sırasında bir heyet tarafından hazırlanan cihat beyannamesinde kişinin nefsiyle mücadele suretinde yaptığı cihadı “Büyük Cihat”, kâfirlerle olan cihadı da “Küçük Cihat” olarak tasnif ettikten sonra bunu da ayrıca kısmî ve umumî cihat olarak ikiye ayırır, kısmî veya küçük cihat, Müslümanların, kâfirlere karşı kısmî bir mıntıkada ilan ettikleri kutsal savaştır. Senusilerin İtalyanlara karşı verdiği savaş buna örnektir. Burada münkirlerin hiç bir İslam milletinden yardım görmemesi söz konusudur. Ama bütün Müslümanların, maddi ve manevi olarak güçlerinin yettiği oranda bu küçük cihatta Müslüman kardeşlerine yardım etmelidirler. Bunda İslam milletlerinden biri eğer maddi bir yardımda bulunamıyorsa, bu takdirde manen yardım etmelidir.

Osmanlı Devletinin Balkan harplerinde ve İtalya ile yaptığı savaşlar sırasında Mısır hükümetinin verdiği tarafsızlık beyannamesi, *Kâfir İngilizler*'in görüşlerine uygun olduğundan İslam'a karşı büyük cürüm işlediği kabul edilmişti. Ancak Mısır halkı kendi hükümetinin kararını dinlememiş, buna uymakta kendilerini mecbur hissetmemiş ve Osmanlıların yaptığı bu iki muharebe sırasında Hilafete maddi ve manevi destek vermişlerdi. Küçük cihadın bir özelliği de mahalli emir ve kumandanlar tarafından doğrudan ilan edilebilmesidir. Ama siyasi teamüller, Halife'nin bundan haberdar olmasını gerektirir. Nitekim Ouday şeyhinin Fransa'ya karşı ilan ettiği cihat böyledir, Umumî veya büyük cihat ise dünya Müslümanlarının, İslam düşmanları olan kâfirlere karşı yaptığı topyekûn savaştır. Bu büyük kutsal savaşta cihadı ilan hakkı Halife'ye aittir ve yeryüzünde cihadın ilanını duyan her bir Müslümanın katılması farz-ı ayn kabul edilir ki bunun adı Kutsal Savaş'tır. Bu durumda Kasım 1914'te Halife tarafından yayınlanan cihat, kutsal savaş olarak kabul edilir. Bu harpte ölen herkes, yerel veya genel harpte olsun şehittir.

Bu cihat broşüründe cihada dair şu görüşlere de yer verilmekte ve cihadı kendi içinde üçe ayırmaktadır:

1-Tamamen şahsi olan cihat; El Wirdani'nin kendi revolveriyle İngilizlerin sadık adamı olan Boutros Ghali Paşa'yı öldürmesi⁴⁷⁵, bir Müslüman'ın bir İngiliz Polis müdürünü öldürmesi, keza, Mekke'ye Hac farızasını ifa etmeye gelen Mamur'lu birinin Ali Beşir cinayetini işlemesi gibi. Broşürde bir soru ve verilen fetva dikkati çekmektedir:

⁴⁷⁵ Butros Gali'yle ilgili olarak Mısır milliyetçiliğinin uyanışına yol açan Dinşvay hadisesi gösterilir. 28 Haziran 1906'da El Menufiye'nin Dinşvay köyünde güvercin avlayan bir İngiliz subayının bir köylü kadını yaralaması üzerine gelişti. Butros Gali başkanlığında kurulan bir mahkeme, 4 köylüyü aynı yerde idama, birçoğunu müebbed hapis ve sürgün cezalarına çarpar. Bunun üzerine Mısır'da İngilizlere karşı bir infial doğar. Ferid, **a.g.e.**, s. 47, dn. 7. Bu Dinşvay hadisesi Alman propaganda broşürlerinde de görülür. Bkz. Aşağıda. **Denchavayisme** milliyetçi akımının doğmasına yol açar. Alman propaganda broşürlerinde idam edilen sayısının 6 olduğu yazılıdır.

-Eğer ümitlerini kaybetmiş Müslümanların, İslam düşmanı Üçlü İtilaf devletlerinin, İslam düşmanlığıyla meşhur olan birkaç kâfir adamlarının vücudunu ortadan kaldırırsa ve onları yeryüzünden temizlerse ne olur?

Cevap: Bu fiil, Cihad-ı mukaddes çerçevesinde addedilir.

2-Cihad-ı mukaddes'in ikinci nevi, küçük guruplar, seriyeler halinde yapılan baskınlardır. Peygamber zamanında bu tür baskınlar, 50'den fazla seriye ile yapılmıştı. Hamza İbni Ebi Muttalib, Ubeyd İbni Haris'in seriyeleri gibi.

3-Cihadın üçüncü nevi, askeri kaidelere uyararak düşmanın istila edilmesidir. Bu durumda, böyle bir savaşa kumanda eden general ya bizzat halifenin kendisidir veya tayin ettiği bir kumandandır. Bu cihat beyannamesi şöyle devam eder: *İslam Peygamberi, harplerin çoğunda, Bedir, Uhud vs harplerde olduğu gibi kumandayı bizzat kendisi ele almıştır. Osmanlıların Balkan harplerindeki İslam ordusunun kumandanı, halifenin tayin ettiği bir vekil idi.*⁴⁷⁶

Az yukarıda kısmî veya mahallî olarak şiklandırılan cihadın birkaç başka örneği de vardır: 1898'de Mısır Sudanındaki Mehdi hareketi, 1912'de Fas'ta Hiba du Sous'un, Yukarı Moritanya'da Mulay İdris'in ilan ettikleri cihat, İslam Halifesinin otoritesi dışında gelişen ve yayılan cihat hareketleri oldu, ancak bunların ciddi bir endişe yarattığı söylenemez.⁴⁷⁷

Daha önceleri de birçok defa cihat ilan eden Osmanlıların ilan ettiği son cihat bu savaş sırasında oldu. Daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlı donanması Rus limanlarını 29 Ekim 1914'te bombalayınca kendisini savaşın içinde buldu. 11 Kasım 1914'te Cumartesi günü Padişah'ın *Harp Beyannamesi* yayınlandı. Bunda olayların bir tarihçesi verilmekte ve savaşın sebepleri açıklanmaktadır. Padişah, Rusya'nın Osmanlı donanmasına ve şark hudutlarına tecavüzü ve Fransız-İngiliz gemilerinin Çanakkale'ye tecavüzünü anlatıyor, Rusya'nın 300 yıllık emellerini ve İtilafçıların milyonlarca Müslümanı esarete tuttuğunu zikrediyordu. Ona göre bu savaşla Hilafete yapılan taarruzlar bitecek ve Alman zaferleriyle Osmanlı davası da zafere ulaşacaktı. Bütün Müslümanlar bir fetvayla cihada çağrılıyor ve 300 milyon müslümanın kaderi bu zafere bağlanıyordu. Askerleri cesaretlendirici cümlelerden sonra Beyanname, "Şehitleriniz şuheda-i salifeye zafer müjdesi götürsün, sağ kalanların kılıcı keskin olsun!" ifadesiyle bitiyordu.⁴⁷⁸ (EK-3) Beyanname panislamist bir mahiyet taşımaktadır.

⁴⁷⁶ MAE, Vol 1671, « Guerre de 1914-1918, Panislamisme », annexe VI. Annexe à la dépêche politique du Caire no: 373 du 2 décembre 1915, s. L.

⁴⁷⁷ MAE, Vol. 1670, "Guerre 1914-1918, Panislamisme", Procès verbal de la séance de la Commission interministérielle des Affaires Musulmanes, le 25 janvier 1915, s. 49.

⁴⁷⁸ SHAT, 7 N 2103; Tanin, 13 TS 1914; RMM, t. XXX, 1915, s. 344; Bayur, TİT, 3/1, s. 318-320.

Aynı gün yayınlanan *Başkumandanlık Vekâleti Beyannamesi* de aynı mahiyettedir. Bunda İslam'ın düşmanları, 300 milyon müslümanın duaları, Peygamber ve Ashabının kendileriyle beraber olduğu hatırlatılıyor ve “Şehadet ve cennet ilerde, ölüm ve zillet geridedir” sözleriyle bitiyordu.⁴⁷⁹ (EK-4) *Tanin* de başmakalesinde bu beyannamelerin tüm İslam âlemini harekete geçireceğini söyledikten sonra “*Halife-i Resul, bütün İslam ümmetine vazifelerini ihtar ediyor. Can düşmanlarımız Moskof ve İngilizlere karşı topyekûn çarpışacağız. Ya kazanacağız ya da mahvolacağız, bizi beklemekte olan zafere yürüyelim.*”⁴⁸⁰ Diyordu.

Cihad-ı Ekber fetvası, 13 Kasım'da verildi, bir gün sonra ilan edildi⁴⁸¹ ve 15 Kasım'da da Osmanlı basınında yayınlandı.⁴⁸² (EK-5) Bu fetva doğrudan doğruya İslam âlemine bir çağrıydı. 13 Kasım 1914'te Alman haber ajansı *Wolf*, İstanbul mahreçli bir telgraf yayınladı. Telgraf, Sultan Reşad'ın Topkapı sarayında, Şeyhülislam'ın ve birçok nazırın huzurunda verdiği bir nutkunu bildirir. Padişah şunları söylüyordu:

*Halkımın vatanperverane nümayişlerini, hukukumuzu müdafaa etmek için Avrupa'nın üç büyük devletiyle giriştiğimiz bu harp müdetince devam edecek olan milli iradesinin ve fedakârlığının muazzam bir nişanesi olarak telakki ediyorum. Biz Allah'a ve Resulünün himmetine dayanıyoruz. Evlatlarım, muzaffer olacağımızdan eminim. Vatanımızın düşman tarafından istila edilmemesi, kendisine yapılan hücumlardan mahfuz kalması için fadakarlıklarda bulunmalısınız. Bu mukaddes mekânda Cenab-ı Allah'ın dualarımızı işittiğinden eminim.*⁴⁸³

14 Kasım 1914'te yapılan cihad merasimini *Tanin* şöyle anlatıyordu: “*Dün Hilafet'in merkezi olan İstanbul'da büyük bir hareket ve intibah vardı. Bir taraftan bütün müslümanlar büyük Fatih'in türbesinde toplanarak bütün âlem-i İslam ve Osmanlılık namına düşmanlara karşı dövüşmek için yemin ederken diğer taraftan da makam-ı mualla-yı meşihatte Şeyhülislam ve Fetva Emini hazeratı Halife-i Müslimin namına, âlem-i İslam'ı, her ferd-i*

⁴⁷⁹ *Tanin*, 13 TS 1914; SHAT, 7 N 2103; RMM, t. XXX, 1915, s. 344.

⁴⁸⁰ *Tanin*, 13 TS 1914; RMM, t. XXX, 1915, s. 344.

⁴⁸¹ Fetvanın hazırlanışı sırasında ulemanın 5. no.lu fetvaya itiraz ettikleri anlaşılmaktadır. Bunda Almanya ve Avusturya'ya yardımı teşvik eden ifadeler vardır. Geniş bilgi: **Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)**, Haz. Ali Suat Ürgüplü, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2015, s. 360 vd.

⁴⁸² *Tanin*, 15 TS 1914; Geniş bilgi: **RDM**, t. XXX, 1925, s. 874 vd; M. Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, C. I. Çev. M. Nihat, İstanbul, 1927, s. 51.

⁴⁸³ **Le Petit Journal**, 20 novembre 1914; Krş. *Tanin*, 13TS 1914, “*Beyanname-i Hümayun Suretidir*” başlıklı beyanname.

muvaahhid için en büyük ve en kutsi bir farize-i diniye olan Cihad-ı Ekber'e davet eden fetavay-ı şerifeyi ilan ediyorlardı." ⁴⁸⁴

Meşihat makamı tarafından, Halife-Sultan'ın emriyle İslam âlemini Cihad-ı Ekber'e davet etmek üzere hazırlanması istenen fetvaların istihracı için mütalaa ve tetkiklerde bulunarak beş adet fetva yayınladı ve 13 Kasım 1914 Çarşamba günü Şeyhülislam Hayri Efendi II. Mahmut'a ait tarihi bir kalemlle imzaladı. Fetvalar, Meşihat mühürdarı Ahmet Nuri Efendi vasıtasıyla Hırka-i Saadet'e götürüldü. 24 saat sonra (Perşembe) öğle namazından 1,5 saat sonra *Buhari-i Şerif*'in kıraatı esnasında yine Mühürdar vasıtasıyla Meşihat makamına ulaştırıldığında *Kur'an*'dan bir aşır okundu ve Harputi Abdullatif Efendi tarafından kıraat edilen heyecan verici ateşli bir dua ile Şeyhülislam Hayri Efendi'ye teslim edildi. Fetvaların meşihat makamına ihtişamlı bir merasimle götürüldü: Fetvalar, İstabl-ı Amire'den Bab-ı Fetva'ya iki araba ile gönderildi. Tarihi üsülü gereği atlas torbalara konduktan sonra bizzat Şeyhülislam tarafından Fetva Emni Ali Haydar Efendi'ye tevdi edildi; o da fetvaları aldıktan sonra yanında Meşihat müsteşarı Hacı Evliya Efendi ile Fetva Emni muavini Hasan Efendi ile diğer bir zat birinci arabadadırlar. O sırada "asakir-i şahane" saygı duruşunda [safbeste-i ihtiram] bulunuyordu. İtfaiye 2. Taburunun Mülazım-ı sanisi Muhammed Efendi kumandasındaki askerlerle birlikte Fatih camiine gittiler. Burada Kadıasker Ömer Hulusi Efendi, İstanbul ve Mahkeme-i Evkaf kadıları Mustafa ve Ali Rıza efendiler ile bütün Fetvahane-i Ali heyeti, Ders Vekili Hacı Ali Efendi ve Meclisi Mesalih talebesi ve heyeti ve Meclis-i Tetkikat-ı Şeriye Reisi Kamil Efendi ve azaları ve Mektubi-i Meşihat-ı Ulya Ebulula ile sair şube müdürleri ve maiyetleri mihrap önünde yerlerini almış bulunuyorlardı.

Fetva'nın Meşihate ulaştığı haberi duyulunca Kadıasker ve Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyeye reisi, Ders Vekili, Şura-yı Evkaf reisi ve Mektubi beg karşılamağa geldiler. O sırada camide Feth suresi tilaveti henüz bitmişti ve öğle namazı eda edilmekteydi. Namazdan sonra cemaat huşu içinde tekbir aldıktan sonra Fetva emni minberden Türkçe gür bir sada ile şu hitabede bulunur:

"Ey ihvan ül müslimin!

Bugün düşmanlarımız İslamiyet aleyhine müthiş ve azim bir tehacüm gösteriyorlar. Binaenaleyh islamiyet tehlikededir. Cümle müslümanlar üzerine farz olan cihad için böyle zamanlarda Şer'-i şerifin ehl-i islama yüklediği vazife-i mukaddeseyi mubeyyin beş aded fetva okuyacağım. Aksa-yı şarkta bir islam kadını esir edilse, aksa-yı garbtaki bütün müslümanların onu kurtarmaya koşmaları ahkâm-ı şer'iyeye icabatındandır. Rical, mukavemete

⁴⁸⁴ **Tanin**, 15 TS 1914; Geniş bilgi; **Sebilürreşad**, C. XIV, 1332, s. 12-13. "Kaffe-i Müslimin üzerine Cihadın farziyeti hakkında Feteva-yı şerife" başlıklı yazı.

muktedir olamazsa “.....” (bir kelime okunamadı) harbe iştirakleri farz olur. Her zamanda olduğu gibi bilhassa bu zamanlarda bilumum müslümanların hükümet-i seniye’ye muin ve zahir olmaları lazımdır.”

Bundan sonra Fetva emini Ali Haydar Efendi, bazı ayetleri okuyarak cihadın kutsiyetini tekrar eder ve fetvayı okuduktan sonra minberden indi ve ilk musafahayı Dâhiliye Nazırı Talat Bey ile yaptıktan sonra merasim sona erdi.⁴⁸⁵ Ali Haydar Efendi, “Edirneli Talat Paşa’yi” yanaklarından öptükten ve İngiliz ve Fransız bayraklarını “ala mele-in nas” ayakları altında çiğnedikten sonra son bulduğu Dr. Abdullah Cevdet’in başmakalesinden anlaşılmaktadır.⁴⁸⁶ *Sebilürreşad*’a göre bu fetva Fatih Camiinde 100.000 e yakın bir “Cemaat-i Müslümin” in huzurunda okundu.⁴⁸⁷

Cihat fetvası Fatih camiinden ayrı olarak İstanbul’un diğer bütün camilerinde de okundu: Sultan Ahmet, Ayasofya, Beyazıt, Süleymaniye, Selimiye’de okundu. Kısaca Bizans surlarıyla Saray arasında, Yedi Kule ile Haliç arasında yükselen 489 camide, padişahın kılıç kuşandığı ve maneviyatta diğer camilerden üstün olan Eyüp camiinde, Galata’nın 14 camiinde, Kasımpaşa’nın 44 camiinde, Tophane ile Dolmabahçe arasında uzanan 38 camide, Boğaziçi sularının kubbe ve minarelerini yansıttığı 88 camide okundu. Edirne, Bursa Şam, Kudüs, Erzurum camilerinde olduğu gibi Rumeli’de ve imparatorluğun diğer 20 eyaletinde de aynı anda okundu.⁴⁸⁸

14 Kasım 1914’te Padişah tarafından Cihat ilan edildiğinden artık *Tanin*’in tabiriyle “Muhteşem bir içtima” gündemdedir. Öğle saatlerinde Fatih camiinde ahalinin hazır bulunması istendi. Bu davetnamede, İTC İstanbul murahhası Kemal, MMC Reisi İsmet ve Müslüman Tüccarlar Cemiyeti Reisi Mustafa Şükri’nin imzaları mevcut olup yapılacak olan mitingin programı şöyledir:

- 1- Cami in Karadeniz ciheti içtima alanıdır. 2- Namazdan sonra Fetih suresi okunacaktır.
- 3- Makam-ı celil-i fetvapenahî’den gelecek bir heyet, minberden vücut-u cihadı ilan edecek.
- 4- Cami avlusunda İzmir mebusu Seyyid Bey bir nutuk verecek. 5- Saflar halinde Bahriye Nezaretine gidilerek Ordu’ya dua edilecek. 6- Oradan Babiâli’ye gidilerek, bir grup Sadrazam ile görüşüp milletin hem-fikir olduğunu beyan edecek. 7- Hırka-i Şerifi ziyaret ettikten sonra Halife Hz.ne arz-ı tazimat edilecek. 8- Saray’dan Alman Sefaretine gidilecek ve Dr. Nazım Bey Alman sefirine hitaben bir nutuk verecek. 9- Sonra Avusturya-Macaristan Sefaretine gidilerek sefir-i sabık Ahmed Muhtar Bey, Sefire hitaben bir nutuk verecek. 10-

⁴⁸⁵ *Tanin*, 15 TS 1914.

⁴⁸⁶ Dr. Abdullah Cevdet, “*Cihad ve içtihad*”, *İctihad*, 14 TE 1918, s. 2691.

⁴⁸⁷ *Sebilürreşad*, C. XIV, 28 Nisan 1332, s. 12.

⁴⁸⁸ *RDM*, t. XXX, 1925, s. 874 vd.

Nutkun sonunda ahali guruplara ayrılıp taraf taraf gezecek ve *icra-yı gurur ve şadumani* edecektir.⁴⁸⁹

Yapılan Fatih mitingini *Tanin* tantanalı bir üslupla vermektedir: “*Dün İslam’ın günüydü... Herkes mağrip ile maşrik arasında yaşayan dindaşlarının aynı bayrak altında, aynı gaye, aynı hedef, aynı din, aynı iman için toplanmağa başladığı günün geldiğini görmekten dolayı bir neşat-ı ruhani duyuyorlardı. İlay-ı kelimetüllah için pek çok defalar açmış olduğu muzaffer bayrak, liva-yı cihadına açılmış mazlum bir âlemin omuzları üstünde etrafa nur ve hidayet saçmağa başladı: Dün İslam’ın büyük günü idi... Sanki herkes kendi kendine şu soruyu soruyordu: acaba neden şimdiye kadar bu cihat ilan edilmemiş, bu kıyam tahakkuk etmemişti? Dün büyük, küçük, erkek, kadın, hepimiz nihayetsiz heyecan dalgaları içindeydi... Cihad, Moskofların ve İngilizlerin anladıkları ve yaptıkları gibi bir harp değildir... Acaba böyle ulvi gayelerle malını, canını, varlık namına nesi varsa hepsini fedaya hazırlanmış bir kitle-i muvahhide neler yapmaz.*⁴⁹⁰

Cihad-ı mukaddes fetvasının ilan edileceği Fatih Camiindeki atmosferi ve o gün İstanbul’da olup bitenleri *Tanin*’ şu şekilde veriyordu:

“*Fatih camiinin içerisi lebaleb dolmuş, Fatih meydanı zi-hayat bir zemin halini aldı. Rengârenk milli ve dini bayraklar... Bayraklar arasında iki çehre-i müşfik... Alman ve Avusturya bayrakları... Saat 1. de Fetva emini muavini fetava-yı şerifelerini kıraat etti, dualar edildi. Bu esnada Seyyid Bey bir nutuk irat etti ve fetvaların mealini tavih etti, netacini şerhetti, hükümete muin ve zahir olduğumuzu ispat için ahaliyi Babiâli’ye sevk etti. Harbiye Nezaretine gidildi. Yollar öyle kalabalıktı ki halkın başı Harbiye’deyken kuyruk hala Fatih’te idi. Tekbir ve tehlil sesleri yeri göğü çınlatıyordu. Kafile, Enver Paşa namına Müsteşar ve Müsteşar muavini ve Alman ıslahat heyeti azası tarafından karşılandı. Dua ve tekbirlerle Babiâli’ye yüründü. Sadrazam Paşa Hz. ile bir heyet-i mahsusa görüşerek ölüme hazır olduklarını ifade ettiler. Badehu, Topkapı’ya yürüyen kalabalığı Sadrazam, Şeyhülislam, Harbiye ve Bahriye nazırları karşıladı. Said Bey, Hırka-i Saadet önünde bir nutuk irad etti. Padişah Hz. de, bu kalabalığın ve bu tezahüratın millet ve devlete olan sadakatın bir nümunesi olduğunu ve bu makam-ı mukaddeste vaki olan dua ve tazarruatın nezd-i ilahi’de karin-i kabul olmasını cenab-ı sübhaniye’den niyaz eyledi.*

Ba’dehu ulemadan Abdülatif Efendi Buhari-i Şerif kıraat etti. Saray-ı hümayun’dan sonra Alemdar Caddesi geçilirken kalabalık bir kat daha büyüdü. Saat 5.30 da Alman sefarethanesi önüne gelindi. Şiddetli yağmura rağmen kalabalık dağılmadı. İTC azası Dr.

⁴⁸⁹ **Tanin**, 14 TS 1914.

⁴⁹⁰ **Tanin**, 15 TS 1914.

Nazım, Alman sefirine hitaben “-Müşterek düşmana karşı beraber çarpıştığımızdan Osmanlı milletinin bahtiyar olduğunu ve Alman İmparatorunun Kudüs’ü ziyaretlerinde 300 milyon müslümanın müzahiri olduğunu söylemiş olduğunu hatırlatarak; “işte Almanların bugün onu tasdik ettiklerini“ söyledi. Dr. Nazım, bir alkış tufanı arasındaydı. Sefir de “-...Bugün Osmanlı-Alman işbirliğini sevinçle karşıladığını ve selamladığını, Türk milletinin, Alman milletine olan sevgisinin bir bir delili olan bu ictimain hissiyatını Alman imparatoruna arzedeceğini ve esasen İmparator hz. nin de Osmanlılara ve islam ümmetine muhabbet duyduğunu, buna delil olarak da bazı islam askerlerinin kurtarılıp Osmanlı devletine teslim edildiğini ve o esirlerin şu anda burada bulunduğunu, İslam ve Osmanlı Devletinin mühim bir tarihi an geçirmekte olduğunu ve ölümü istihkar eden bu üç ordu’nun muhakkak muvaffak olacağını” söyledi.

Sonra Dr. Nazım Avusturya-Macaristan Sefaretine yöneldi. Burada Muhtar Bey bir nutuk irad ederek devamla: “...Sefir Bey’in Osmanlı’ya cidden sadık olan bir devletin sefiri olduğunu, düşmanlarımızın gücümüzden gafil olmadıklarını, ...bizler, bu üç devletin arasında vuku bulan ittifakın tarihte eşinin bulunmadığını... bu ittifak’ın çok mühim ve faziletli neticelerinin olduğunu... ve hiçbir maddi ve manevi fedakarlıktan kaçınmayarak müşterek maksada olan gayretin önünün kesilemeyeceğini söyledi. Ve nutkunu... yaşasın Avusturya-Macaristan ve Osmanlı orduları!.. sözleriyle bitirdi.“

Muhtar Bey’den sonra, Avusturya Sefiri Marki Pallaviçini balkona çıkararak şiddetli alkışlarla “...Türkiye’nin müşterek düşmana karşı açtığı harbin bidayetinde Osmanlı ordusu tarafından ihraz edilen muvaffakiyetin harbin neticesi hakkında bir fa’l-ı hayr teşkil ettiğini...” söyledi.⁴⁹¹

Alman sefiri Wangenheim da, yürüyen bu kalabalığın 50.000 kişilik bir gurup olduğunu ve bunların Alman ve Avusturya sefaretlerine yürüdüğünü söyler.⁴⁹²

⁴⁹¹ **Tanin**, 15 TS 1914; **Sebilürreşad**, C. XIV, 28 Nisan 1332, s. 12; **Tanin**’in bu tespitini görgü şahitleri yalanlamaktadır. Bu mitingi bizzat izleyen Ş. Süreyya Aydemir diyor ki: “Cihat, Fatih camiinde ilan edildikten sonra her tarafta nümayişler yapıldı. Harbiye Nezareti meydanındaki mitingi gözümle gördüm. Türkçe, Arapça nutuklar... Yaşasın naraları... alkışlar... Ama yürekten gelen ne bir heyecan vardı ne de kalabalık...” Aydemir, **Enver Paşa**, C. 3, İstanbul, 1978, s. 18; Karabekir, **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?**, C. 2. s. 395; Eşref Sencer Kuşçubaşı da aynı fikirdedir. Stoddard, **TM**, s. 34, 25 Mart 1957 tarihli mülakat; Liman Paşa da bu hususta şunları söyler: *Cihadın ilanından sonra caddeler, adet olduğu üzere askerler tarafından kordon altına alındı. Hammal vs şahıslara bir kaç kuruş harçlık verildi. Bu durumda hangi amaçla olursa olsun bir dereceye kadar kalabalık toplamak mümkündü. Göstericiler yeşil bayraklar taşıyorlardı. Gösteriler Rus uyruklu ve Ermeni kökenli Tokatlıyan Otelinin camlarının kırılmasıyla bitti. Gönderilen mübalağalı raporların da tesiriyle Almanya’da büyük önem verildi. Hakikatte ise Türkler ağır başlı bir tutum içinde bunlara değer vermiyordu. Türkiye’de 5 Yıl*, s. 52-53.

⁴⁹² Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğunun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkas Politikası**, Ankara, 2006, s. 37, dn. 57.

Tanin'e göre halk, sefarethane'den saat iki raddelerinde son derece memnun ve mesrur dönmüşlerdir. "Kıyam-ı islam" olarak nitelenen bu miting ve gösteriler sırasında kitle psikolojisinin ve bazı provokatörlerin de tesiri ile bir takım nahoş hadiselerin vuku bulunduğu anlaşılıyor. Ahalinin, "tezahürattan sonra intizam ile dağıldığı sıralarda" bazı münasebetsizlikler olmuş, karanlıktan faydalanarak sahibinin Ermeni asıllı bir Rus tebaası olan Tokatlıyan Otel ve Gazinosuna girerek burada eşyaları kırmışlardır. Faillerin çoğu polis tarafından yakalandı.⁴⁹³

Aynı tarihli *Tanin*, yayınladığı küçük bir ilanda bunu yapanlar hakkında "*Alman Sefaretinden dönen kafıleye sonradan katılan eşhasın mel'unane harekette bulduklarını ve hükümetin failleri cezalandıracağını*" yazıyordu. Bu küçük ilanın altında: İTC Katib-i mes'ulü: Kemal, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti [bundan sonra MMC] reisi İsmet, Donanma Cemiyeti reisi Mustafa Şükri imzaları vardı.⁴⁹⁴ Ancak Liman Paşa hatıralarında "Caddeler polis tarafından kontrol altına alındı. Buralardaki hamal ve sair şahıslara birkaç kuruşluk cep harçlığı verildi, onlar da yeşil bayraklarla Tokatlıyan Otelinin üzerine yürüdü, camlarını kırdı" der.⁴⁹⁵ Aynı zamanda bir başka gurup, Yeşilköy'deki Rus zafer abidesini yıkmakla meşguldü. (EK-6)⁴⁹⁶ Basın da Rus düşmanlığını tahrik ediyor ve II. Mahmut devrinde Hünkâr İskeleyi antlaşmasıyla Beykoz Serv-i Birun Tepesine dikilen 3 m. yükseklikteki yazılı bir taşın da yıktırılmasını istiyordu.⁴⁹⁷ Fransız basını, bu tür tezahüratların Talat Paşa'nın teşvikiyle yapıldığını yazıyordu. Bu sırada İngiliz malları satan bir Avusturyalı esnafın da dükkânı tahrip edildi.⁴⁹⁸ Bu hususu zamanının en muteber peryodiki olan *RDM*'de Paul Chack şöyle yorumladı: "*Parayla tutulmuş olan bu tahrip güruhu yakıp yıkma ve tahrip işlerini kısmen bitirdikten sonra en yakın polis karakoluna gidip ücretlerini aldılar.*"⁴⁹⁹ Ancak, Talat Paşa'nın gönderdiği gurup Yeşilköy'deki Rus zafer abidesini tam olarak yıkamamıştı. Daha sonra Cemal Paşa tarafından gönderilen diğer bir gurup kalan kısımları da tahrip etti.⁵⁰⁰ Cihadın İstanbul'daki ilanı ve yankıları işte böyle başlamıştı. Cihadın ilanı heyecanı, Hasankale'de de birtakım olaylara sebebiyet verir, buradaki Rus abidesi halk tarafından

⁴⁹³ *Tanin*, 15 TS 1914.

⁴⁹⁴ *Tanin*, 15 TS 1914.

⁴⁹⁵ Sanders, *a.g.e.*, s. 52; Karabekir, *a.g.e.*, C. 2. s. 390.

⁴⁹⁶ 1293 harbi sonunda Ruslar İstanbul'dan çekilmenin şartlarından biri olarak da Ayastefanos'ta, Barutçubaşı ailesinin arazisi üzerinde bir abide dikmişlerdi. 1302'de başlayan inşaat 1308'de bitmişti. Olayın cereyanı, İstanbul'a girme tehditleri, İngiliz tepkisi ve teferruat için bkz. *Tanin*, 15 TS 1914; *Tasfir-i Efkâr*, 15 TS 1914; *Tasfir-i Efkâr*, ayrıca Ayastefanos isminin de değiştirilmesini de istiyordu.

⁴⁹⁷ *Tasfir-i Efkâr*, 20 TS 1914; 21 Kasım'da yıkıtıldı. *Tasfir-i Efkâr*, 22 TS 1914.

⁴⁹⁸ *JD*, 2 décembre 1914, s. 4/5; *Le Temps*, 2 décembre 1914; Ali Fuat Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, İstanbul, 1336/1920, s. 60; Bayur, *TİT*, 3/1, s. 240-41.

⁴⁹⁹ Geniş bilgi ve Ermeniler ve Rumların Péra'da duydukları telaş ve panik: Paul Chack, "*L'attaque et la défense du Canal de Suez*", I. *RDM*, 1925, t. XXX, s. 878.

⁵⁰⁰ Stoddard, *TM*, s. 34; *Tanin*, 22 TS 1914;

yıkıldı; bunun da mahalli idarecilerin teşvikiyle yapıldığı ve en azından Yeşilköy'deki Rus abidesinin yıktırılmasından cesaret alındığı açıktır.⁵⁰¹

Bundan sonra cihat fetvası Arapça ve Farsça'ya çevrilerek tüm islam âlemine gönderildi.⁵⁰² Cihad'ın Türkçe ve Arapça versiyonları farklıydı. Türkçesinde Rus tehlikesi, Arapçasında ise Müslümanların Osmanlı devletinden başka dayanaklarının olmadığı fikri işlendi.⁵⁰³ Çatalca'da Padişah'ın ve Enver Paşa'nın beyannameleri ve cihat fetvası 22. Alay Komutanı Sait Bey tarafından okundu ve Binb. Murat Bey tarafından Arapçaya tercüme edildi, ardından Müftü Osman Efendi heyecanlı bir nutuk verdi.⁵⁰⁴ Ayrıca Cihat Fetvaları muhtelif dillere tercümesi ile beraber levha şeklinde bastırılıp MMC tarafından iki kuruşa satışa çıkarıldı.⁵⁰⁵ Cihadın ilanından sonra MMC tarafından imal edilen Cihadiye yüzükleri de ayrıca satışa çıkarıldı ve hatta bunları satın almanın *farz-ı ayn* olduğu ilan edildi.⁵⁰⁶ Maksat hem propaganda hem asker ailelerine maddi yardım sağlamaktı.⁵⁰⁷ Cihadın ilanı üzerine Hükümet tarafından genel af çıkarıldı, 30 gün zarfında mahkûmların, kanun kaçaklarının

⁵⁰¹ **Tanin**, 13 KS 1915; Benzer hadise, Kars'ın Osmanlı ordusu tarafından 1918 de geri alınışı sırasında da yaşandı. Brest Litovsk antlaşması (3 Mart 1918) sonrasında Türk askeri Kars'a girince 25 Nisan 1918'de şehrin ortasındaki Rus zafer abidesi de aynı şekilde yıktırıldı. **Kars**, CHP Halkevleri Bürosu yayını, İstanbul, 1943, s. 38; Bu heykel, 1878 de Çar tarafından diktirilmişti. Bu, Türkleri tahkir maksadıyla, ayaklarının altında Türk bayrağını çiğneyen bir Rus askerinin heykeliydi; Rus bayrağı ise göklerdeydi. Yıkıtılan bu abide sandıklara konarak İstanbul'a nakledildi. **Fahrettin Erdoğan, Türk Ellerinde Hatıralarım**, Ankara, 1954, s. 43, 171; **Karaim Yahudi Türklerinden Gn. Yakov Kefeli de Bolşevik ihtilalinden sonra Beyaz Rusların İstanbul'a gelişi sırasında kendisinin bu heykeli Boğaziçi'nde bir sarayın kenarında yerde terk edilmiş bir halde gördüğünü söyler. Anılar, (1916-1919), TTK, Ankara, 2013, s. 10.**

⁵⁰² Cihad ilanına Caferi müctehitler kendi fetvaları ile katıldılar. Cihadın farsça tercümesi için bkz. **İslam Mecmuası**, 16 TS 1330, Sayı: 15; Celal Bayar. **Bende Yazdım**, C. 1. s. 36-37; "Müctehidin-i İraniye Fetvaları", **Tanin**, 22 KS 1915, no: 2187, s. 1/2.

⁵⁰³ Karabekir, **a.g.e.**, C. 2, s. 453-464.

⁵⁰⁴ **Tasfir-i Efkâr**, 17 TS 1914; **Tanin**, 15 TS 1914.

⁵⁰⁵ **Tanin**, 22 Şubat 1915; **Bu cemiyet, 1913'te asker ailelerine yardımcı olmak üzere kurulmuştu. (1920'de kurulan Mim Mim teşkilatı ile karıştırılmamalı) Zürcher, a.g.e., s. 140.**

⁵⁰⁶ **Tanin**, 9 Nisan 1915; **Müdafaa-i Milliye Cemiyeti**, Yüzüklerin satıldığı adresler ve satan şahıslar hakk. bilgi verdikten sonra gösterilen adreslerin dışında Cihadiye Yüzükleri'nin satılmaması ister. **Tanin**, 3 Mayıs 1915. **II. Mahmut devrinde harp masraflarını karşılamak için 5 Kuruş'a raic olmak üzere kat edilen sikkelere Cihadiye ismi verilmişti.** Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, C. 10, İstanbul, 1301, s. 101. (Vakayii Sene 1227 bahsi.) Ayrıca bkz. **Büyük Türk Sözlüğü**, Hayat Yayınları, İstanbul, t.y., s. 190.

⁵⁰⁷ Bu Cemiyet, 1 Şubat 1913'te Balkan harpleri sırasında vatanseverlik propagandası maksadıyla kuruldu. Balkan ve 1. Dünya Savaşlarında ordu için yardım kampanyaları açmak, orduya gönüllü toplamak, askeri hastaneler açmak... gibi vazifeleri vardı. Bkz. İbrahim Hilmi, **Harb-i Umumi Panoraması, 1914**, Kütüphane-i İslam ve Askeri, Dersaadet, 1330. Bu eser, **Album de la Guerre Générale Constantinople**, (Librairie Militaire, 1914) adıyla Fransızcası da yayınlandı. 1915'ten itibaren yayımladığı **Harp Mecmuası** ile devletin itibarını artırmağa çalıştı. Bu cemiyet hakk. ayrıca bkz. Nazım H. Polat, **Müdafaa-i Milliye Cemiyeti**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991; Almanya matbuat murahhaslarıyla birlikte İstanbulu ziyaret eden **Frankfurter Zeitung** muhabirlerinden Alexandre Gizen, bu cemiyeti şöyle tanıtır: *Hayrat ve hasenatın diğer bir nevi'nin iğfal ve icrasına ihtimam eden müessesedir. Fakir askerlere hediye tedarik eder, mehma emken muhtacın-i askeriye ailelerine bakar ve ahalinin ilel ve emraz-ı sariyeye karşı muhafaza edilmesi için umur-u sıhhiye sahasında ona karşı irşat vazifesini deruhte eder.* **Tanin**, 30 KS 1918.

teslim olmaları ilan edildi. Müracaat eden mahpuslar serbest bırakıldı.⁵⁰⁸ Mesela 11 Haziran 1913 tarihli Mahmut Şevket Paşa'nın katline karışan ve siyasi nitelik taşımayan sürgünlerin büyük kısmı, savaşın başlamasından sonra cihada katılmak üzere silah altına alındı.⁵⁰⁹ Çeşitli hapisanelerdeki mahkûmların cihada katılma istekleriyle Osmanlı arşivlerinde sık sık karşılaşılır.⁵¹⁰ Cihada gönüllü katılan efradın ailelerine de maaş bağlanacağı hakkında kanun kabul edildi.⁵¹¹

Ancak mahpusların cihada bir katkıda bulunmadığı, bilakis zarar verdiği, Aziz Samih [İlter] Bey'in görgü şahidi olarak ifallerinden anlaşılır. Cihada katkı sağlamak üzere Van Gölü cenubunda Ruslara karşı Yakup Cemil'in idare ettiği müfrezenin Başkumandanlık Vekaletinin "sergüzeştculuk damarlarından çıkmış bir teşkilat" olduğunu söyledikten sonra Aziz Samih Bey şöyle devam eder: "*Askeri Ceza Kanunu, canileri silah taşımak şerefinden mahrum etmişken bu müfreze kâmilten hapisanelerden çıkarılan mahkûmlardan ibaretti. Bunun için de bir kanun neşredildi. Çorum'da teşkil olunan bu alayın orduya gönderilmemesini Kumandanlık İstanbul'a arz etmişti. Fakat yine de geldiler. Hapishaneden kurtulmak için her nevi taahhüdât altına girmiş olan mahkûmlar serbest ve silahlı olunca kendilerini sözlerinden, taahhütlerinden varestede buldular. Yol boyunca firar ettiler. Yakup Cemil'in bu hesapsız serserilere karşı silah kullanması bile hiç tesir etmiyordu. Bu alayın zabitleri de tuhaftı, orduyla alakaları kesilmiş olanlar seçilmişti. (...) Yakup Cemil, alayın kasasının bunlar tarafından soyulmaması için 10.000 altın lirayı kemerine dolamıştı. Firarlar öyle çoğalıyordu ki belki Erzurum'a varana kadar tek nefer kalmayacaktı. Yakup Cemil de neferlerinin firarlarını İstanbul'a duyurmamak için orduya gelmekte olan asker kafilelerini kendi alayına alıyordu. Yakup Cemil, bu neferlerin mensup olduğu makamlar tarafından sorgulanınca, kendisinde büyük kuvvet vehmettiğinden cevap bile vermiyordu. Başkumandanlığa çektiği telgraflarda mutemadiyen yaptığı baskınlardan ve tarafların zayıat vermediğinden bahsederdi."* Aslında ordu, Yakup Cemil'i başından savmak Van gölünün güney taraflarına göndermişti.⁵¹²

Cihadın ilanı üzerine *Sebilürreşad* mecmuası İslam tarihindeki mühim cihat olaylarını Hz. Muhammed'in gaza ve seriyyelerinden, Dört halife'nin cihadından başlatıp Emeviler, Abbasiler ve Osmanlılara kadar getirir, bu yolda ateşli tefrikalar Sabık Bağdat Kadısı Ali

⁵⁰⁸ BOA. DH.ŞFR. Dosya no: 49. Gömlek no: 30. 01 RA 1333; **Tanin**, 23 TS 1914; BOA. MV. Dosya no: 237. Gömlek no: 119. 29 Z 1332. ; BOA. MV. Dosya no: 237. Gömlek no: 119. 29 Z 1332; "23 TS 1914", **Diyanet İşleri**, 1 KE 1914.

⁵⁰⁹ Ali Birinci, **Tarihî Hududunda**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2012, s. 23.

⁵¹⁰ BOA. DH.EUM.VRK. Dosya no: 13. Gömlek no: 83. 22 Z 1332; BOA. DH.EUM.VRK. Dosya no: 13. Gömlek no: 84. 28 Z 1332.

⁵¹¹ **Tanin**, 31 KS 1915.

⁵¹² Aziz Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları**, Ankara, 1934, s. 67-68.

Vehbi imzasıyla yayınlandı.⁵¹³ Ordu ve donanmaya hitaben 11 Kasım 1914'te yayınlanan beyannamelerde ilan edilen Cihad-ı Ekber fetvası sadece Osmanlı silahlı kuvvetlerine yönelikti. Ama Cihad-ı Mukaddes fetvasının 15 Kasım 1914'te Osmanlı basınında yayınlanmasıyla tüm dünya Müslümanlarına şamil olduğu ilan edildi. Yayınlanan bu cihat fetvası, çoğu zaman çeşitli tenkitlere uğradı. Danişmend'e göre bu fetva, İslam tarihinde misli görülmemiş garip bir fetva idi. Fetvada Enfal: 9/41 e göre ilan edilen bu cihada katılmanın ve İtilafçılara karşı çarpışmanın farz olduğu, katılmayanların ilahi gazaba uğrayacağı, bilakis İslam dostu Almanya ve Avusturya lehinde çarpışmaları gerektiği ifade edildi. Fetvadan maksat görüldüğü gibi sömürgelerdeki Müslümanları tabi oldukları devletlere karşı isyana sevk etmek ve onları Müslüman Türkiye ile onun Hıristiyan müttefikleri yanında savaşa davet etmektir. Danişmend, bu hususu şöyle izah eder: “*Ellerinde çakı bile bulunmadığı için isyan imkânlarından tamamıyla mahrum olan aciz ve mahkûm milletler nasıl olur da şer'an cihat ile mükellef tutulabilir? Bunun için Hilafet makamının harpten evvel onları gizlice silahlandırmış ve teşkilatlandırmış olması lazım gelir: Bunların hiç biri yapılmadığı halde cihat ilanına kalkışmak, Hilafet makamının dünya nazarındaki mevkiini sarsmakla neticelenecek bir akılsızlıktan başka bir şey değildir ve zaten netice böyle olmuştur.*”⁵¹⁴

Fransa'nın Suriye Vis-Konsülü M. Edde'in, 8 Aralık 1914'te Suriye'den geçişi sırasında hükümetine gönderdiği raporda cihadın maksadını ve bundan doğacak sonuçları kaygı içinde şöyle yorumluyordu: “*Padişah'ın fermanı ve Şeyhulislam'ın fetvası ile Osmanlı hükümeti cihad ilan etti. Bütün Müslümanlar, kâfirlere ve İslam düşmanlarına karşı cihada davet edildi. Şeriat kanunlarına ve Türklerin adet ve geleneklerine aşına olan herkes için bu davetin manası açıktır: bu davet bütün gayri Müslimlerin katli, mallarının müsadresi demektir.*”⁵¹⁵ Bu rapor, İtilaf devletleri mensuplarının ilkin cihadın büyük tesirler icra edeceğini düşündüğünü göstermektedir. Ancak bunun böyle olmayacağını daha sonraki gelişmeler gösterecektir.

Cihadın ilanının Alman baskısıyla gerçekleştirildiği kanaati yaygındır. Zaten Osmanlılar üzerinde Alman baskısı öyle baskın gelmişti ki, Almanlar, fetva makamıyla birlikte hükümeti de Babıali'nin idari mekanizmasını da nerdeyse tamamen ele geçireceklerdir. Artık merkezi idarede Almanların el koymadığı idari kısım kalmamış gibidir.⁵¹⁶

⁵¹³ **Sebilürreşad**, C. XIV, 14 Mayıs 1331, s. 20-21. Bundan sonraki sayılarda da bu yazı dizisi dört tefrika halinde devam eder.

⁵¹⁴ Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 419.

⁵¹⁵ SHAT, **7 N 2144**, *Note de renseignements recueillis par M. Edde, Vice Consul de France, durant son passage en Syrie, le 8 décembre 1914.*

⁵¹⁶ **7 N 679**, « Les renseignements généraux, », Ministère de la Guerre, Etat Major de l'Armée, 2. Bureau, section, le 17 avril 1918, Bulletin d'Information de quinzaine, no: 26.

Le Petit Parisien gazetesinin dış politika yazarlarından Imbart Huart da cihadın ısmarlama olduğunu vurgulamakta ve şöyle tenkit etmektedir: *İlan edilen cihadın, hukuken onu ilan edenle arasındaki mantığın uygunluğu nasıl kurulabilir? Fetva, bir prensip üzerine ortaya konan bir müşkülün, fetva makamında olan mutebahhir bir müçtehit tarafından halli demektir. Bu, bir bakıma Roma hukukundaki “Responsa Prudidentum” gibidir. Jurisconsulte tarafından verilen hüküm, hakikatte bir münazaayı vıjdanî ve itikadî kanaatlerine göre hall ve fasl eden Kadı’yı bağlamaz. Ama bir müçtehit, diğer mutehassıslarla da meşveret ettikten sonra onlara uymayıp kendi içtihadını öne sürebilir. İşte cihat macerasına girmeden evvel sultanın, kendisine sorulan sorulara fetva veren ve rahatlıkla istenen tarzda iğfal edici cevaplar veren Şeyhülislam’a neden danıştığıının cevabı buradadır.”*⁵¹⁷

Le Figaro da ilan edilen cihadın muhtemelen Berlin’de hazırlanan gülünç bir fetva olduğunu söylüyor ve Alman Haber Ajansı *Wolf*’un verdiği haberi tenkit ediyordu: *İtilad devletleri Müslümanlarına seslenen bu fetva, sadece yalan üzerine kuruludur. Daha şimdiden Müslümanlar, metbularına sadık olduklarını ve Alman uşağı sultanı dinlemeyeceklerini ilan ettiler. Bu fetva, sadece onu ilan ettiren ve sevincini alelacele oğlu Şehzade Kronprinz Frédéric Guillaume’a bildiren Kayser’i tatmin edebilir. Artık çürük bir tahtaya yapışarak selamet bekleyen Türkiye, kendisini tehdit altında hissedebilir.*⁵¹⁸ Gerçekte de cihat fetvasının Fetvahane-i âli sicillerinde de kayıtlı olmaması⁵¹⁹ fetva’nın, *Le Figaro*’nun yazdığı gibi Türkiye’de değil, Almanya’da hazırlandığı iddialarını desteklemektedir. Aynı tenkidi, bir Hıristiyan yayını olan *La Croix* da paylaşır.⁵²⁰

O günlerin en mühim peryodiklerinden olan *Le Messenger d’Athènes*’in yazdığına göre Türkiye, Almanlara mutlak köle olmak derekesine düşmüştür. Bu kaynak şöyle diyordu: *Almanlar, İstanbul’a mutlak hâkim oldular, değişmesi imkânsız olan müesseseleri de ele geçirdiler. (...) Almanlar tarafından Şeyhülislam’ın yetkilerine el kondu. Şeyhülislam, Kur’an’a dayansa da Von der Goltz’un mührü basılmamış hiçbir fetvayı yayınlamayamaz. Sultan Reşat da aynı şekilde Almanların zebunudur, o da Goltz Paşa’nın sansüründen geçmeyen hiçbir irade veya fermanı veremez, onun ruhsatı olmadan bunların neşri söz konusu olamaz. Bu durumda Goltz Paşa Emir-ul müminin makamında bulunuyor demektir.*⁵²¹

Hollandalı İslamolog ve Hollanda hükümetinin Endonezya Müşaviri, Leiden Üniversitesi Prof.u Dr. Snouck-Hurgronge, bu fetvanın Enver, Talat ve refikleri tarafından

⁵¹⁷ Imbart Huart, “*Le sultan de Constantinople et la guerre sainte*”, **PP**, 16 janvier 1915, no: 19013, s.1/3.

⁵¹⁸ **Le Figaro**, 20 novembre 1914.

⁵¹⁹ İsmail Kara, **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi**, C. 2. Risale Yayınları, İstanbul, 1987, s. 286.

⁵²⁰ **La Croix**, 21 novembre 1914.

⁵²¹ **Le Figaro**, 1914.

kaleme alındığını ve bir kukla olmaktan başka bir vasfı olmayan sultana sual sordurulduğunu ve başka bir kukla olan Şeyhülislam'a da cevap verildiğini ve bunun fantastik bir fetva olduğunu belirttikten sonra şunları söyler: *Allah'ın af ve mağfiretini ve Peygamberin nusretini ciddiyetle vaat eden, ama Alman ve Avusturya silahlarıyla desteklenen ve hiç de dinle alakaları olmayan kişilerce kaleme alınan bu fetva hakkında ne diyelim?* ⁵²²

Beş adet fetvadan oluşan bu Cihad-ı Ekber fetvasında Şeyhülislam Hayri Efendi ve sabık Şeyhülislamların ve ulemanın imzası mevcuttur. Fetva Tevbe Suresinin 9/41 no.lu ayetine dayanır. Manası, *(Ey Mü'minler!) Gerek hafif ve gerek ağırlıklı olarak [savaşa] çıkın, mallarınızla ve canlarınızla cihat edin, eğer bilerseniz bu sizin için çok hayırlıdır.* ⁵²³ *Hifafen ve sikalen*'den kasıt "Genç, ihtiyar, zengin, fakir, yaya, süvari, zaif, kavi..." idi. Ama, gayet zayıf ve kuvvetten düşmüş bir zat olan İbni Mektum: "Ya Resulullah, bu davete ben de dahilmiyim?" diye sorunca –"Evet" cevabını almıştı. Bunun üzerine Tevbe: 91 no.lu ayet nazil oldu, onun gibi zaifler cihattan istisna edildi. ⁵²⁴

Yayınlanan beş adet fetvanın ilk sorusu İslam'a hücum edilmesi, İslam memleketlerinin hücumu uğrayıp halkının esir edilmesi halinde İslam padişahının cihadı emretmesi ile *İnfiru hifafen ve sikalen...* ayeti gereği cihadın bütün Müslümanlara farz olup olmadığı; Fetvanın ikinci sorusu İtilaf devletlerinin ve onlara yardım eden İslam düşmanlarının Hilafet makamına, İslam'ı yok etmek kasdıyla kara ve deniz kuvvetleriyle saldırımları halinde, bağlı buldukları devletlere, ora Müslümanlarının malen ve bedenen cihada koşup metbularına isyan etmelerinin farz olup olmadığı; üçüncü soru, bu durumda cihada katılmayan Müslümanların ilahî gazaba uğrayıp uğramayacakları; dördüncü soru, İtilaf devletlerine tabi Müslümanların, bağlı oldukları devletlerin zorlamasıyla dahi olsa Osmanlı İslam askerleri ile çarpışmalarının haram ve ölmeleri halinde cehennemlik olup olmayacakları; beşinci soru da İtilaf devletleri ve onlara yardım eden hükümetlerin idaresi altındaki Müslümanların, İslam dostu olan Almanya ve Avusturya'ya karşı çarpışmanın büyük günah işleyip elim azap görüp görmeyecekleri şeklinde olup uzunca birer paragraftan ibarettir. Verilen cevaplar sadece "El-cevap: Olur", şeklindedir. ⁵²⁵

Bu fetvadan maksat İslam âlemini kıyama teşvikti, en azından kısmen. Ancak İtilaf devletleri iki ay önceden her şeyi öğrenmişlerdi. Silah ve mühimmatlar ve Türk-Alman subay kadroları büyük bir gizlilik içinde Şam'a, Haleb'e ve diğer yerlere gönderilmişti. Bu arada

⁵²² SHAT, 7 N 2140, EMA, Afrique, De Sous-Secrétaire d'Etat aux Affaires Etrangères, le 19 Janvier 1915.

⁵²³ "Fetouas excellentes", SHAT, 7 N 2144; **Le Petit Journal**, 20 novembre 1914; **L'Humanité**, 20 novembre 1914; **Tanin**, 15 TS 1914.

⁵²⁴ Çantay, **Meal**, C.2, İstanbul, 1980, s. 281.

⁵²⁵ **Tanin**, 13 TS 1914.

halkı ayaklandırmak ve isyan edecek olanları Peygamber'in yeşil sancağı altında toplanmağa çağırarak ve mahalli garnizonları murakabe etmek propagandası ile görevli ajanlar ve imam ve din hizmetlileri daha cihat ilanından evvel yola çıkmışlardı.⁵²⁶ M. Gout, Fransız parlamentosunda Türk cihat beyannamelerinin Hindistan, İran, Cava ve Sumatra'da cihadın ilanından evvel dağıtıldığını ve bunların İstanbul'da İttihatçılar tarafından hazırlanıp gönderildiğini söylüyordu.⁵²⁷ Öte yandan *Taglische Rundschau* da bir Türk cihat beyannamesinin Müttetik orduları hizmetinde bulunan Müslüman askerlere hitaben yayınlandığını söylüyordu. Bunda, Rusya, İngiltere, Fransa saflarında olup Türk ve Alman ordularına karşı çarpışanların İslam'ın harabiyetine sebep olacaklarından ebedi cehennem azabı ile tehdit edilmektedirler.⁵²⁸

Az yukarıda da değinildiği gibi Ordu ve Donanmaya hitaben 11 Kasım 1914'te Padişah'ın ve Enver Paşa'nın Cihad-ı Ekber Beyannameleri, ardından da 15 Kasım 1914'te Cihad-ı Mukaddes fetvası yayınlanmıştı. Alman haber ajansı Wolf, 23 Kasım 1914'te şu haberi yayınladı: “Şeyhülislam'ın verdiği Tebliğ-i Resmi'ye göre Pazar günü üç sabık Şeyhülislam'ın ve çok sayıda seçkin din ulemasından oluşan bir heyetin de hazır olduğu bir içtima yapıldı. Heyet, bütün İslam âlemine Cihad-ı mukaddesin ilan edildiğini bildirmesi hususunda görüş birliğine vardı.”⁵²⁹

Cihadın ilanından bir hafta sonra da Meşihat makamı tarafından *Agence Wolf*'un belirttiği Beyanname, Meclis-i Ali-i İلمي tarafından yayınlandı.⁵³⁰ (EK-7) Beyanname'de *Kur'an*'dan bol alıntı vardır. Cihad'ın faziletlerinden, farzietinden bahseder. Cihad-ı Mukaddes fetvasıyla aynı mahiyettedir ama daha geniştir. 21 Kasım 1914'te Makam-ı Meşihat'te, Bab-ı Fetva'da hazırlandı. *Tanin*'deki tabiriyle “En güzide fuzela-yı İslamiye'den mürekkep bir heyet-i celile tarafından kâffe-i aktar-ı İslamiye'de neşr ve ilan edilmek üzere tanzim ve Zat-ı Hz. Hilafetpenahi'nin nazar-ı tasdiklerine arz ve tasdik” edildi⁵³¹

Beyanname'nin başında padişahın iradesi vardır. 4 Muharrem 1333 (23 TS 1914) tarihlidir. Ayrıca 28 din âliminin de imzası mevcuttur. Bundan maksat beyannamenin etkisini artırmaktı. Bu 28 kişi arasında mevcut Şeyhülislam, üç sabık şeyhülislamlar Musa Kazım, Esad, Fetva emini Ali Haydar ve aralarında Ebulula Mardin'in de olduğu 23 diğer ulema da

⁵²⁶ **AF**, no: 162, avril-juillet 1915, s. 71.

⁵²⁷ **MAE** vol. 1670, Guerre 1914-1918. Panislamisme. Procès verbal de la séance de la Commission interministérielle des Aff. Mus. du 30 septembre 1915, s. 9.

⁵²⁸ **SHAT**, 7 N 2103, “Copie d'un télégramme reçu au Cabinet du Ministre”, le 3. 11. 1914, à 16 h. 45, Communiqué par les Affaires Etrangères; de Stockholm, 2 novembre 1914, 20 h, 20, reçu le 3 nov 1914, à 9 h. 10.

⁵²⁹ Jean Méliat, *L'Algérie et la Guerre*, Paris, 1918, s. 208-09.

⁵³⁰ **Tanin**, 23 TS 1914; Ayrıca bkz: Larcher, *La Guerre Turque...*, Paris, 1926, s. 47.

⁵³¹ **Tanin**, 26 TS 1914.

vardı.⁵³² Bu beyanname Kâffe-i Aktar-ı İslam'da yani tüm İslam dünyasında dağıtılamamıştır. İtilaf devletlerinin aldıkları şiddetli tedbirler, deniz ablukaları, okur-yazar olmamaları, vs sebeplerle bir kısım Müslümanların bundan haberi bile olmaz.

Beyanname'ye göre Cihad, sadece Hilafete saldıran düşmanlara yöneliktir. Bütün Hıristiyan devletlerini hedef almamaktadır: yani hedef İtilaf devletleridir, Hollanda ve henüz savaşa girmemiş İtalya gibi tarafsız devletler bundan müstesna tutuldu. İlk bölümde İtilaf devletlerinin İslam devletlerine karşı işlediği suçlar anlatılıyor. Yakın Doğu, Afrika, Orta Asya, Balkanlar ve sair yerlerdeki Müslümanların içler acısı esaretleri... Osmanlı Devletine yapılan hücumlar... İslam'ın maruz kaldığı diğer felaketler... İslam'a saldıranların er geç yok olacakları, *Tevbe* suresinin çeşitli ayetlerine dayandırılarak (9/24, 38-39, 41.) 20-45 yaşları arası tüm Osmanlıların silâh altına alındığı anlatılmaktadır. *Tevbe*: 9/41 de "*Hafif, ağır olarak gazaya çıkın, Allah yolunda mallarınızla, canlarınızla dövüşün*" mealindedir. Buna *ulema* ve *talebe-i ulum* ve *funun* da dâhil edilmiştir. *Tevbe*: 9/38 ve 39 no.lu ayetler, *Tebük* savaşı sebebiyle nazil oldu. Meali şudur: "*Ey iman edenler! Size ne oldu ki Allah yolunda savaşa çıkın! dendiği zaman yere çakılıp kalıyorsunuz? Dünya hayatını ahirete mi tercih ediyorsunuz?*" Bir sonraki ayet de Müminlerin savaşa çıkmamaları halinde şiddetle bir azap göreceklerine dairdir.⁵³³

Beyanname, İtilaf ordularındaki Müslüman askerlere özellikle sesleniyor, Cihad fetvası ve *Tevbe* 9/38 ve 39 ayetlere dayanılarak askerleri isyana çağırıyordu: *Müslümanların hiçbir fedakârlıktan kaçınmamalarını, Allah yolunda çarpışanlar için Allah'ın inayetini, can ve mallarını kaybedenlere de rahmet, şefaet ve şehadetini* hatırlattıktan sonra Padişah'ın etrafında kenetlenmeyi salık veriyor ve sözlerini *Tevbe* 9/14 ayetiyle bitiriyordu: "*Onlarla çarpışınız ki Allah sizin ellerinizle onlara azap versin, onları rezil etsin, onlara karşı size nusret versin, müminler zümresinin göğüslerini ferahlandırsın.*"

⁵³² SHAT, 7 N 2140, Affaires Etrangères, Service des Communications, 22 décembre 1914, Direction politique et Commerciale; Annexe à la dépêche à Guerre du 23 décembre 1914; (Télégraphe Wolff, ap. **Berliner Tageblatt**, 26 novembre 1914 ; **Tasfir-i Efkar**, 25 TS 1914; **Tanin**, 23 TS 1914; Arapça, Farsça, Urduca, Tatarca tercüme için bk. **Ceride-i İlimiye**, s. 454 vd; Bayur, **TİT**, 3/1, s. 322; André Mandelstam, **Le Sort de l'Empire Ottoman**, Paris, 1917, s. 372 vd. Beyanname üzerine yorumlar vardır, savaş ilanı sırasında Rus sefaretinin baştercümanı idi. Türk düşmanlığı ile yazılmış bir eserdir. Stoddard, **TM**, s. 177.

⁵³³ Beyanname'de geçen 3. ayet: (*Tevbe*: 9/24): "**De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kerdeşleriniz, eşleriniz, hısım akrabanız, kazandığınız mallar, kesada uğramasından korktuğunuz ticaret, hoşlandığınız meskenler size Allah'tan, Resulünden ve Allah yolunda cihat etmekten daha sevgili ise, artık Allah emrini getirinceye kadar bekleyin**" mealindedir. *Tebük* seferi sebebiyle nazil olan bu ayetler (*Tevbe*: 9/38 ve 39) *Hicretin* 9. senesine rastlar. Korkunç bir kuraklık, kıtlık ve sıcaklık vardır. Hurmalar da henüz hamdır. Arap Hıristiyan kabileleri Herakliyus ile müttefiklerdir. 40 bin kişilik Bizans ordusu yoldadır. Muhafif gurup da bir İslam hezimetinden emindir ve aleyhte propaganda yapar. Bunun üzerine Peygamber, Cihat ilan ederek 30 bin kişilik bir ordu topladı. Zengin Müslümanlar da hemen hemen bütün mallarını, Ebubekir ve Ömer mallarının tamamını, kadınlar altınlarını hibe ettiler. Peygamber bizzat ordunun başına geçti. Fakat Bizans harb etmeğe cesaret edemedi. Çantay, **Meal**, C. 1, s. 280; ayrıca bkz. Ali Vehbi, "*Cihad-ı İslam*", **Sebilürreşad**, C. XIV, 14 Mayıs 1331, s. 20-21.

Tanin, Meclis-i Ali-i İlmi'nin beyannamesinin sadece Osmanlı memleketlerinde değil bütün dünya Müslümanları arasında *Resul-i zişan*'ın fermanı olarak algılanacağını belirtiyordu Padişah'tan *Emirül Müminin* olarak bahseder ki bununla Halife kast ediliyor, ama halife olarak zikredilmiyordu. Beyanname'nin dili açık ve basit idi. Başmakale İtilaf devletlerini “Heyet-i Cebbare” olarak tarif ediyor, Orta Asya, Hindistan ve Afrika'da Müslümanların hâkimiyetlerine son verdiklerini, Osmanlı topraklarının bir kısmını kopardıklarını, Balkan harbinde yüz binlerce Müslümanın perişanlığına sebep olduklarını ve İslam'ın izzet ve şerefini kırdıklarını hatırlattıktan sonra sözlerini şöyle sürdürüyordu: “*İşte şu kıssa-i tarihçe-i zulüm ve istibdat ile bütün islami bir asırdan beri çektiği mesabın bütün fecaatı hülasa edilmiş ve falan filan kavme değil, surf islama, Rabb'in birliğine iman edenlere karşı teveccüh etmiş olan bu hain suikastin derece-i dehşeti tamamen gösterilmiştir. İtilaf-i muselles namı bu heyet-i cebbare, bu zorba güruh, eğer elindeki kanlı zulüm kılıcını sade bir kavme, millete havale etmiş olsa idi, kendisini diğer bütün zalimler arasında sayabilirdik. Fakat o sade kavimleri değil bütün bir âlemi esir etmek –maazallah- bütün bir dini ortadan kaldırmak istiyor ve bunun için en şeni zulüm ve taadiye tevessül den geri durmuyordu.*”

Fransız ve İngilizlerin medeniyetin öncülerini olmak iddiasında bulduklarını ancak mukaddesata ve maneviyata taarruzları garp medeniyetinin riyakârlığını gösterdiğini hatırlattıktan sonra sözlerini beyannameye getirir: “*İşte bu beyanname-i cihad bu hakikatları herkesin anlayacağı bir lisan ile kısaca fakat bütün belağatı içinde hülasa etmiş, bütün müslümanlara nur-u mubin-i Ahmedî'nin maruz olduğu mehaliki anlatmıştır. Kalbi ebedi bir meşale-i iman ve hidayet ile münevver olan her müslüman bu hakikat ile karşı karşıya geldiği zaman elbet uzun uzun düşünecek ve Emir-ül mü'minin Hz. nin nida-yı irşad ve davetine icabet kadar büyük bir vazife olamayacağını derhal teslim edecektir. Artık islam için tahammül ve intizar zamanı geçmiş, düşmanlara karşı ayaklanmak, senelerden beri çekilen mesab ve belayanın intikamını almak farz olmuştur. Bu farzı halife-i ruy-i zemin Hz. bütün âleme ilan ediyor ve bu farz mutadır.*”

Tanin, bütün İslam âleminin, katledilen insanların, söndürülen ocakların, kirletilen namusların intikamının alınacağını söylüyor ve “Aradılar, bulacaklar!” sözleriyle bitiriyordu.⁵³⁴

Ardarda gelen bu beyannameler zincirinde İtilaf devletleri sömürgelerinde ve Sırbistan ve Karadağ'da yaşayan Müslümanların isyan etmeleri istendi, Asya, Afrika ve Hindistan Müslümanlarının çektikleri acılar vurgulandı ve tüm Müslümanların malen ve bedenen cihada

⁵³⁴ *Tanin*, 26 TS 1914.

iştirakleri teşvik edildi. Rusya ve Çin idaresindeki Doğu ve Batı Türkistan Müslümanları, Afganistan ve İran bilhassa cihada teşvik edildi. Necef uleması da Şii İran için cihat ilan etti.⁵³⁵ Senusilerin Cihad-ı mukaddes'e katıldıklarını ilan eden beyannameler Osmanlı basınında görülür.⁵³⁶

Enver Paşa'nın sadık dostu ve Arap ihtilalcilerinden Abdulaziz Çaviş de Arapça bir beyanname neşretti. Cihat Beyannamesi ile aynı mahiyette, ancak daha canlı ve propaganda kuvveti daha çoktu⁵³⁷ Kerbela gibi Irak'ın Kutsal merkezlerinde de bu tür fetvalar yayınlandı. Ama İran hükümeti bunların İran'a girişini yasakladı.⁵³⁸ Şii fetvaları arasında Necef ulemasından biri tarafından yazılan bir fetva bilhassa dikkate değer.⁵³⁹

Bu beyannameler bombardımanı arasında, muhteva bakımından cihadın sorgulanmasına yol açan birtakım çelişkilerle karşılaşılır. Bu da adeta cihadın yumuşak karnıdır. Meşihat'ın yayınladığı Beyanname-i Ali-i İلمي⁵⁴⁰ ile yayınlanan propaganda broşürleri arasında mühim bir tezat vardır. Burada Şeyhulislam gibi, diğer ilmiye mensupları da Osmanlı hükümeti ve Alman menfaatlerine göre fetva hazırladıkları rahatlıkla anlaşılır.⁵⁴¹ Meclis-i Ali-i İلمي Beyannamesi'nde cihat, sadece Hilafete saldıran düşmanlara, yani İtilaf devletlerine yöneliktir ve tarafsız olan İtalya ve Hollanda gibi Hıristiyan devletleri hedef değildir. Burada ifadeler gayet ihtiyatla kaleme alınmış görünmektedir. Hâlbuki propaganda broşürlerinde tam tersi söz konusudur. Senusiler'in düşmanları olan İtalya'ya ve Endonezya Müslümanlarına hükmeden Hollanda'ya karşı şiddetli hücumlar vardır. Resmi beyanname, cihad-ı mukaddes fetvasına hedef olmayan Hollanda ve İtalya tarafından ciddiyetle takdir edilmiştir. İtalyan gazeteleri bir takım fetva akislerinin Bingazi ve Fezzan'daki semptomlarından sınırlı bir şekilde bahseder. Hollanda ise cihadın Cava ve Sumatra Müslümanları üzerindeki etkisinin ne olacağını hesaplamaya çalışır.⁵⁴²

Fetvanın yazım ve tanzim şeklinin usulen de yanlış yazıldığı anlaşılmakta ve diğer fetvalara uymamaktadır. Fetvahane'nin tetkikinden geçmediği gibi Fetvahane-i Ali sicillerinde de de kayıtlı değildir.⁵⁴³ Harp ilanı beyannamesinde herhangi bir İslami iddia

⁵³⁵ Landau, **Panislam**, s. 127; Harp boyunca Türk-İran İlişkileri hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Erşat Aydın, **Les relations Turco-Persanes Pendant la 1ère Guerre Mondiale et leur Echo Dans la Presse Turque et Française**, (Yayınlanmamış Y.L. tezi), Université de Strasbourg, 2010-2011.

⁵³⁶ **İslam Mecmuası**, sayı: 15, 6 TS 1330.

⁵³⁷ Bayur, **TİT**, 3/1, s. 324.

⁵³⁸ Aynı yer.

⁵³⁹ **Tanin** 22 KS 1915.

⁵⁴⁰ **Tanin**, 23 TS 1914.

⁵⁴¹ Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, Çev. M. Nihat, C. 1, s. 51.

⁵⁴² **AF**, no:160, juillet-décembre 1914, s. 289.

⁵⁴³ İsmail Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi**, C. 2. Risale Yayınları, İstanbul, 1987, s. 286.

yoktur. Hatta Beyanname 29 Teşrin-i Evvel 1914 tarihli olamsına rağmen 12 Teşrin-i Sani'de basında yayınlandı. Savaş, İtilaf devletlerinin kışkırtıcı tutumlarına bağlanmıştır.⁵⁴⁴

Yayınlanan bir başka beyanname Mısır'a dairdir. Osmanlı/İslam hilafetini İngiltere'nin hâkimiyetine sunan sabık hidiv Hüseyin Kamil Paşa'nın nişanları geri alındı ve Divan-ı Harbe verilmesi kararlaştırıldı. 30 Kanun-u Evvel 1914.⁵⁴⁵

Tanin'de çıkan propaganda broşürlerinden biri yapılan propagandaların genel özelliğini gösterir.⁵⁴⁶ Bu broşür daha sonra 50.000 adet basılarak her tarafa gönderildi. Bu broşür dünya Müslümanlarına şöyle sesleniyordu:

*“Ey Müminler, ey Müslüman kardeşlerimiz, İslam coğrafyasına bir göz atacak olursanız dehşete düşersiniz. Müslümanların dâhildeki ihtilafları yüzünden devasa Hindistan bir avuç kâfirin sultasına düşmüştür. 30-40 milyon Müslümanı olan Cava'nın, hakikatte pek de ileri ve medeni bir memleket sayılmayan bir avuçluk Hollanda'nın elinde esirdir. Fas, Tunus, Cezayir, Mısır, Sudan... Bütün bu İslam memleketleri kâfirlerin boyunduruğu altında inim inim iniyor. Devasa Sibiryaya, Türkistan, Hiva, Buhara, Kafkasya, Kırım, Kazan, Astrahan, Kazakistan dinimizin zalim düşmanları tarafından tedhiş edilmekte, zavallı İran parçalanmak üzere, Hilafet merkezi olan İstanbul tehdit altındadır... Memleketlerini hakkıyla müdafaa edenler sadece Senusilerdir.”*⁵⁴⁷ Görüldüğü gibi burada Libya ve Endonezya Müslümanları İtalya ve Hollanda'ya karşı açıkça kışkırtılmaktadır. **Ancak yapılan bütün propagandaların aksine Osmanlı devletinin dışındaki panislamın zaferi oldukça sınırlıdır.**

Meşihat tarafından ilan edilen Cihad-ı Ekber fetvası her yere ve her tarafa veya Osmanlı basınındaki tabiriyle “Kaffe-i aktar-ı İslam'a” gönderilebildiği kadar gönderildikten sonra Türk hükümeti, “Cihada çağrının bütün dünya Müslümanlarının Hıristiyanlara karşı topyekûn kıyâmı demek olmadığı” nı izah etmek ihtiyacını hissetti. Bu husus, müttefikleri olan Almanlar ve Avusturyalılar nezdinde de önem taşıyordu. Bu durumda Cihad'a davet sadece İtilaf devletlerine ve onun İslam tebaasına yönelik olacaktı. Şeyhülislam'ın uzunca beyannamesinde de bu husus izah edildi. Tam metin 23 Kasım 1914 tarihli *Tanin*'de, kısmen 26 Kasım tarihli *Berliner Tageblatt*'ta Almanca ve tam metin Fransızca tercümesi de 5 Aralık 1914'te *Le Messenger d'Athènes*'de yayınlandı.⁵⁴⁸

⁵⁴⁴ **Tanin**, 12 TS 1914; **Le Temps**, 14 novembre 1914.

⁵⁴⁵ **Takvim-i Vekayi**, no: 2037, 17 KE 1330/1914.

⁵⁴⁶ **7 N 2140**. Ministère des Affaires Etrangères, Service des Communications, 22 décembre 1914, Direction politique et Commerciale ; Annexe à la dépêche à Guerre, le 23 décembre 1914 ; Ayrıca bkz. « *La proclamation de la guerre sainte par la Turquie* », **AF**, no:160, juillet-décembre 1914, s. 288.

⁵⁴⁷ Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 97.

⁵⁴⁸ SHAT, **7 N 2140**, Affaires Etrangères, Service des Communications, 22 décembre 1914, Direction politique et Commerciale ; Annexe à la dépêche à Guerre, no : du 23 décembre 1914.

Savaş sırasında yayınlanan cihat propagandası broşürlerinden birinde de bu hususa değinilmekte ve isim verilmeden İtalya ve Hollanda Müslümanlarını, bu devletlere karşı gelmekten sakındırmaktadır: *Ancak şunu da unutmayın ki, diğer dinlerden de olsalar, kendileriyle antlaşma yaptıklarımızla veya bize karşı düşmanlık beslemeyenlerle veya İslam devletinin himayesi altında olanlarla çarpışmayınız! İslam, başka dinden de olsa bu tür milletlerin vikayesini emreder; zira cihad-ı mukaddes'in gayesi, yeryüzündeki bütün fasıklarla çarpışmak değil, ama İslam memleketlerine musallat olup İslam hilafetine düşmanlık ilan edenlerle çarpışmaktır.*⁵⁴⁹ Bundan amaç, mesela savaşa katılmamış olan ve sömürgelerde Müslüman tebaası bulunan Hollanda ve İtalya gibi devletleri tahrik etmemek idi. Zira Cava, Sumatra ve Endonezya'da Hollanda, Libya'da da İtalya hâkim idi.

Osmanlı basını da Senusileri İtalya üzerine tahrik etmekten bu sıralarda çekinmemektedir. Tanin şöyle diyordu: *“Şeyh Sunusi Hz. de biliyorlar ki İtalya, ne kendisine ne de Halife-i Resul'e kin beslememektedir. Bunun içindir ki hakiki düşman olan İngilizlere kılıç çekmiştir.”*⁵⁵⁰ Sultan'ın Libya'daki temsilcisi de ulema ve eşrafı Aralık 1914'te toplayarak İstanbul'dan aldığı mesajı okudu: *“İtalyanlara karşı cihad yoktur”,* çünkü, İtalya *“Halife'nin dostudur”*. Daha sonra bu mesaj Arapça'ya çevrildi, tüm camilerde okutuldu.⁵⁵¹

İtalya'nın Cihattan endişe duyması tabiiydi ve Senusilerin faaliyetleri Gn. Ameglio'yu ürkütüyordu. Libya'nın güney mntıklarında bir takım kalkışmalardan endişe etmekteydi. Gerçi Babîali, İtalya'ya Libya'nın Cihat'tan muaf tutulacağını söylüyorsa da inanan yoktu. Çünkü İtalya Libya'ya yeni girmiş ve henüz otorite kuramamıştı. Bu sıralarda Türk ordusunun Kanal harekâtı hazırlıkları da ciddi endişeler yaratıyordu. Ama Osmanlı Devleti, İtalya'yı kızdırmak istemedi, çünkü henüz tarafsızdı.⁵⁵² Bir Fransız arşiv vesikası 8 Aralık 1914'te Trablusgarp Hükümet Sarayında Naib-üs Sultan'ın İstanbul'dan gelen bir telgrafi okuduğunu ve bunda henüz ilan edilen cihad-ı mukaddes'in Türkiye'nin dostu olan İtalya'yı hedef almadığını bildiriyordu. Türk diliyle yazılmış olan bu telegram, tercümesiyle birlikte Trablus Merkez Camii'nin kapısına Naib-üs Sultan imzasıyla asılmıştı. Cihat fetvasının dibacesinde Cihadın Fransa, İngiltere ve Rusya'ya karşı ilan edildiği izah edilmekteydi. Trablusgarp

⁵⁴⁹ MAE, vol. 1671, « Guerre de 1914-1918, Panislamisme », annexe VI. Annexe à la dépêche politique du Caire no : 373 du 2 décembre 1915, s. L.

⁵⁵⁰ Tanin, 12 TS 1914; Senusilik hakk. ayrıntı için bkz: Jean Louis Triaud, **La Légende Noire de la Senûsiyya, Une Confrérie Musulmane Saharienne Sous le Regard Français (1840-1930)**, vol. 2, Institut de Recherches et d'études Sur le Monde Arabe et Musulman, Aix-en-Provence, Edition de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 1995; ayrıca bkz. J. L. Triaud, “La légende noire de la Sanûsiyya. Une confrérie musulmane saharienne sous le regard français (1840-1930) », Review by: Jacques Frémeaux, **Annales. Histoire, Sciences Sociales**, 52ème Année, No. 1 (Jan. - Feb., 1997). ; Triaud, J. L.; “Sanusiyya”, **Encyclopédie de l'Islam**, t. IX.

⁵⁵¹ Landau, **Panislam**, s. 129.

⁵⁵² **L'Humanité**, 22 novembre 1914.

konsolosunun Fransa Fransız Harbiye Vekâletine gönderdiği yazıda böyle bir ilanın tehlikeden hali olmadığını, buradaki Müslüman tebaalarının bundan endişe duyacaklarını, İngilizlere karşı ilan edilen cihadın da burada yaşayan 2.500 Maltalıyı emniyet ve asayişleri hususunda kendilerini tehdit ve tehlike altında addeceklerini bildiriyordu. Bu afişlerin daha sonra asıldıkları yerlerden indirilmiş olması sevindirici bulunuyordu.⁵⁵³ (EK-8) Bir diğer Fransız arşiv vesikasından anlaşıldığına göre İtalyan basını Türk hükümetinin, cihadın sadece Üçlü İtilaf'a karşı ilan edildiğini, bunun Hıristiyanlık âlemine karşı ilan edilmiş bir cihat olmadığını boşuna izah etmeye çalıştığını söylüyordu. Türk hükümeti, bunu ispat etmek için de Vatikan nezdine bir sefirini gönderdiğini 30 Kasım 1914 tarihli *Corriere della Sera* ve 2 ve 11 Aralık 1914 tarihli *Scolo*, gazeteleri yazıyordu.⁵⁵⁴

Matbuat Umum Müdürlüğü'nün yaptığı bir tebliğde bu husus pek açık bir şekilde ve özür diler mahiyette yayınlandı. Propaganda amacıyla bastırılan ve dağıtılan *Belağ-ı Amm li Cemii Ehl-i İslam* adlı broşür söz konusuydu.⁵⁵⁵ Bu broşür, İstanbul'da kurulan *Müdafaa-i Milliye Cemiyet-i Merkeziyesi* tarafından yayınlanmıştı. Bunda Cava Müslümanlarını Felemenk aleyhine kıyama davet eden bazı hususların "Eser-i sehv ve nisyan" olarak girdiği izah edilerek Osmanlı Hükümetinin daha sonra bundan haberdar olduğu vurgulandı. Tebliğ şöyle devam eder: *Cihad-ı mukaddes'in münhasıran Hilafet-i İslamiye ile muharib bulunan devletlere karşı ilan edildiği cihetle Hükümet-i seniye, Devlet-i Osmaniye'ye muhib bir memleket olan Felemenk hakkındaki davet-i mebhuse'yi kat'iyen tasvip ve tecviz etmez. Felemenk'e ait fıkralar, tay ve ihraç edilmedikçe iş bu risale intişar edemez. İntişarına çalışanlar mes'ul addedileceklerdir.*"

Ayrıca M.M.C. Merkez-i Umumisinden, Matbuat Umum Müdürlüğü ile aynı mahiyette olan bir ilan verildi:⁵⁵⁶ "*Matbaa-i Hayriye'de tabedilen Belağ-ı Amm li cemii Ehl-i İslam adlı broşüre Cava Müslümanlarını Felemenk aleyhine kıyama çağırın fikaratın sehven girdiği müşahede edilmiştir. Felemenk, Devlet-i Osmaniye'ye muhib olmasına ve hilafete karşı izhar-ı husumet etmeyen edyan-ı saireye mensup milel ve akvam hakkında ef'al-ı hasmane ikai mugayır-ı Şer'-i Şerif olduğundan Cemiyet, beyan-ı teessüf eder.*"

Bu tebliğlerin ilanı ile henüz savaşa girmemiş olan İtalya ve Hollanda gibi devletlerin kastedildiği görülmektedir. Hatta şeriata aykırı düştüğünden bile bahseder ki bu da Babıâli'nin düştüğü çelişkiyi gösteriyordu. Bu durumda kısmi cihat ilan edilmiş demektir.

⁵⁵³ SHAT, 7 N 2103. "Tripolitaine, proclamation de la guerre sainte", M. Jouselin, Consul de France à Trpoli de Barabarie à M. Delcassé, Ministre des Affaires étrangères. Tripoli, le 12 décembre 1914.

⁵⁵⁴ SHAT, 7 N 2140 ; Affaires Etrangères, Service des Communications, 22 décembre 1914, Direction politique et Commerciale ; Annexe à la dépêche à Guerre, no : yazılmamış, du 23 décembre 1914.

⁵⁵⁵ Tanin, 8 Haziran 1915.

⁵⁵⁶ Aynı yer,

Babıali'nin bu çelişmesini AF şöyle yorumluyordu:⁵⁵⁷ “Türk hükümeti, yayınlayıp her tarafa [urbi et orbi] gönderdiği bu dokümanla, Hıristiyan âlemine karşı İslam âlemine yapılan cihad-ı mukaddes çağrısının umumi bir isyan çağrısı olmadığını, ama bunun Üçlü İtilafa ve sadece onların Müslüman tebaasına karşı olduğunu belirterek geri adım atmasının müttefikleri Almanya ve Avusturya'nın dahi menfaatine olduğunu kesin olarak anladı. Şeyhulislam'ın konuya açıklık getiren uzun beyannamesi 23 Kasım tarihli Tanin'de yumuşatılarak tashih edildi. Aynı zamanda Üçlü İtilafa karşı başlatılan bu harbin politik bir harb olduğunu, ama dini bir tarafının olmadığını vurgulamak için Türkiye, Papalık makamına bir temsilci gönderme kararını aldı. Ama Almanların İstanbul'daki uşaklarına ilan ettirdikleri tehlikeli silah bu kadar açıklıkla kullanılamazdı: Hıristiyanlar arasındaki Müslümanların ayartılması. Türk hükümetinin cihadın etkisini ve sultanın beyannamesini kuvvetlendirmek için yayınladığı panislamik broşürlerden açıkça anlaşılmalıdır. Alman nezareti altında hazırlanan ve tüm fırsatçı [oportünist] kayıtları teşvik eden bu iki beyannamede bu hususların sansürüne gerek görülmemiş. Bunlarda açıkça tüm dünya Müslümanlarını müstekreh ve kâfir [abhorré] Hıristiyanlara karşı silâh altına çağırıyor. İtilaf devletlerinin Müslüman tebaası gibi İtalya ve Hollanda Müslümanları da bu isyana çağrılıyor. Aralık ayı sonlarında basılan ve binlercesi dağıtılan ve Tanin'de yayınlanan bu beyannamelerden birinde açıkça şu ifadeler kullanılmaktadır: Tüm Müslümanlar kardeşdir. Cihad-ı mukaddesin müessir olabilmesi için buna bütün dünya Müslümanlarının iştiraki farzdır. Müslümanların vatani parçalanamaz, bu topraklar üzerinde gayri İslami hiçbir hâkimiyet, -Hıristiyan veya başka- kabul edilemez. Müslümanlar her yerde kendi topraklarının hâkimi olmalıdır. Kâfirlerden hiçbir şey satın alınamaz ve onlara vergi verilemez, bunun aksi, Hıristiyan davasına kuvvet vermek olur.

Bundan sonra AF, az yukarıda zikredilen “Ey mümin ve Müslüman kardeşlerimiz!” başlıklı broşürü yayınladı. Bunda İtalya ve Hollanda'yı da hedef alan bir saldırı söz konusuydu. Ancak Osmanlı hükümeti, az yukarıda da değinildiği gibi, bu iki devleti de karşısına almamak için geri adım attı. Bu husus Almanya ve Avusturya için de önem arz etmekteydi.⁵⁵⁸

Az yukarıda da değinildiği gibi 1 Ocak 1915 tarihli *De Gids* adlı Hollanda mecmuasında yazdığı “Guerre Sainte made in Germany”⁵⁵⁹ [Alman masnuatı Cihad-ı Mukaddes] başlıklı

⁵⁵⁷ AF, no:160, juillet-décembre 1914, s.288.

⁵⁵⁸ SHAT, 7 N 2140, Affaires Etrangères, Service des Communications, 22 décembre 1914, Direction politique et Commerciale ; Annexe à la dépêche à Guerre du 23 décembre 1914.

⁵⁵⁹ Ayrıca bkz. Snouck Hurgronje, **The Holy War “Made in Germany”**, New York-London, The Knickerbocker Press, 1915.

makalesinde Hollanda hükümetinin Endonezya danışmanı İslamiyatçı Dr. Snouck Hurgronje, Almanya'nın diriltmeğe çalıştığı bu cihadın köhnemiş bir silah olduğunu, bunun İslam kitlelerini, bilhassa Hollanda Müslümanlarını tahrik edemeyeceğini, Avrupalıların kurdukları modern eğitim sisteminin sabit kalacağını yazıyordu.⁵⁶⁰

Osmanlı Devleti'nin bu şekilde geri adım atmasının ardından Hollanda tamamen tarafsız kalacağını bildirdi.⁵⁶¹ Hollanda ile aynı tarihte Danimarka da 10 Kasım 1914'te Fransa'ya, Türk-Fransız savaşı karşısında tarafsız olduğunu açıkladı.⁵⁶² Babıali'nin bu çelişkili durumu, İtilaf devletleri için bir propaganda malzemesi oldu. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nde gittikçe yayılan panislamik cereyandan ABD de rahatsızdı. Amerika'da yapılan bir mitingte halk infial gösterdi; zira Amerikan hükümeti ve kamuoyu, Türkiye'de ikamet etmekte olan binlerce vatandaşının tehdit altına girdiğini düşünüyordu. Dahası, Amerikan hükümeti, bu sorunla doğrudan ilgileniyordu, çünkü kuvvetli bir panislamik kışkırtma ile Filipinlerdeki Müslüman halkın bundan etkilenebileceği endişesini taşımaktaydı.⁵⁶³

2. Cihat İlanının Yankıları

2.1. İç yankılar:

Cihadın en önemli yankısı Fatih Mitinginde görüldü. Fetvanın Fatih camiinde okunmasıyla beraber yoğun bir cihat propagandası başlatıldı. Ama yurt içinde ilk büyük propaganda kampanyası 15 Kasım 1914'te fetvanın ilanı ile birlikte başladı ve birkaç ay devam etti.⁵⁶⁴ Bu, daha çok propaganda dönemi idi. Fatih'te bir miting tertibi hazırlıkları cihadın ilanından iki gün evvel başladı ve İstanbul'un her tarafı bayraklarla donatıldı. Miting davetnamelerinde çeşitli cemiyetlerin imzası görülür: Müslüman Tüccarlar Cemiyeti, Bakkalesnaf Cemiyeti, Manifaturacılar ve Terziler Cemiyeti, Umum Kıraathaneciler ve Kahveciler Cemiyeti, Sütçü Esnafı Cemiyeti, Ekmekçiler Cemiyeti, Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti.⁵⁶⁵

2.1.1. Mitingler, dualar, ihda ve teberrular: 14 Kasım 1914'te fetvanın ilanından itibaren tüm hızıyla başlatılan yurt içi propaganda kampanyasıyla birlikte camilerde devir hatimleri, mevlitler, vaazlar, hutbeler birbirini izledi, Ramazan'da oruç baskıları başladı.⁵⁶⁶ Cihad'ın ilanı ile beraber Kadi İyaz tarafından kaleme alınan ve İslam peygamberini çokça

⁵⁶⁰ SHAT, 7 N 2140, EMA, Afrique, De Sous-Secrétaire d'Etat aux Affaires Etrangères, le 19 Janvier 1915.

⁵⁶¹ Tanin, 7 Eylül 1916.

⁵⁶² Le Temps, 16 novembre 1914.

⁵⁶³ Le Temps, 4 novembre 1914; Amerika'nın Filipinlerdeki baskıları ve sömürge anlayışı hakk. Bkz. L. de Norvins, "Les atrocités américaines -1-", La Revue, Vol. XLII, 1 juillet 1902, s. 38-53.

⁵⁶⁴ Stoddard, TM, s. 33.

⁵⁶⁵ Tanin, 14 TS 1914.

⁵⁶⁶ Falih Rıfki Atay, **Batış Yılları**, Dünya Yay., Ekin Basımevi, İstanbul, 1963, S. 101.

öven ve Peygamber sevgisini aşıl原因an *Şifa-i Şerif* adlı eseri camilerde çok sık bir şekilde okundu. Zaman zaman Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin de hazır bulunduğu *Şifa-i Şerif* kıraatleri Bab-ı Meşihatte de yapıldı.⁵⁶⁷ Aynı şekilde cemaat tarafından camilerde sık bir şekilde *Kur'an* hatimlerinin indirildiği, peygamber menkıbelerinin okunduğu Osmanlı basınında *Tasfir-i Efkâr*, *Tanin* ve diğer peryodiklerden anlaşılır. Bunlardan dikkati çeken, Medine ahalisinin arzusuyla Ayasofya Camii'nde Cuma günü okunan "Menakıb-ı Peygamberî" mevlididir. Bu vesileyle Medine ahalisinin gönderdiği 40 vagon dolusu hurma İstanbul'a gönderildi, bir kısmı Ayasofya'da okunan mevlid sırasında da cemaate dağıtıldı.⁵⁶⁸

Kur'an'dan sonra en sağlam kaynak olarak kabul edilen *Buhari-i Şerif* de camilerde, bilhassa savaşın başlarında çok sık kıraat edildi. *Buhari-i Şerif* kıraati "adat-ı müstahseneden olup her ay tilavet edilir" idi. Bu kıraat bazen Meşihatte ve Şeyhülislam'ın da huzuruyla icra edildi, mülk ve milletin saadet ve selametine ve *asakiri-i Osmaniye*nin muzafferiyetine dua edilirdi.⁵⁶⁹ Bunun yanında Ahzab-i şerif [Kur'an'dan ayetler] de çok sık okundu. Bu sıralarda dünyayı sarsan bu savaştan kurtulmak için Papalık da barış için yedi dilde bir dua kaleme aldı, Hıristiyan cemaati de ve çeşitli katedral ve kiliselerde savaşın bitmesi için dua etti.⁵⁷⁰

Cihadın ilanı üzerine Osmanlı devletinin çeşitli merkezlerinde bir takım mitingler yapıldı. Fakat en heyecanlı olan devlet destekli Fatih mitingi bile oldukça sönüktü. 14 Kasım 1914 te yapılan bu propaganda faaliyetleri ve mitingler Ocak 1915'e kadar, üç ay sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonra Osmanlı basınında bu türden haberlere rastlanmaz olur. Cihadın ilanının Diyarbakır'daki yankıları diğer Anadolu vilayetleri için bir prototiptir. Cihadın ilanından sonra *Diyarbakır'de Dicle* gazetesi Cihad-ı Ekber fetvasını yayınladı.⁵⁷¹ Ahaliyi cihada teşvik maksadıyla çeşitli ayet ve hadisler zikrediyor, sözlerini şöyle sürdürüyordu: "Binaenaleyh, cihada iştirak mutlaka silahla olmaz. Erzurum'un karlı şahikalarında, zemherirler içinde namus-u Şeriatı i'laya sa'y eden kardeşlerinin yiyeceğini, giyeceğini, atacağını yetiştirmek de cihada iştiraktır. Evinde sakın ve sakit bir surette, muhterem muharip ve mücahit kardeşlerine çorap nesceden, don, gömlek diken ali-kadr valideler, hemşireler de sevab-ı cihada naildirler. Camilerde vazifelerini bihakkın takdirden

⁵⁶⁷ **Tanin**, 16 Ağustos 1918.

⁵⁶⁸ **Tasfir-i Efkâr**, 12 TS 1914; **Tasfir-i Efkâr**, 14 TS 1914.

⁵⁶⁹ **Tanin**, 13 Ağustos 1918. Buhari-i Şerif muallimleri maaşlı şahıslardı. Hülya Küçük, **Kurtuluş Savaşında Bektaşiler**, Kitap Yayınları, İstanbul, 2003, s. 60.

⁵⁷⁰ **Tanin**, 21 KS 1915; Papalığın harp hakkındaki görüşleri için bkz. "Le Mois", **La Revue Chrétienne**, Vol. LXII, s. 291-304 ve çeşitli sayfalarda; ayrıca bkz. **La Croix**, 22 janvier 1915; "Les prières pour la paix", **La Croix**, 7 février 1915; Çocuklara kilisede söylenen bir bir barış ilahisinin bir kıtası: D'une peine amère/Tous nos cœurs sont pleins/Veux-tu que la guerre/Nous fasse orphelins. "Cantique pour le temps de la guerre", **La Croix**, 7 février 1915.

⁵⁷¹ **Diyarbakır'de Dicle**, 1 KE 1914.

aciz efrad-ı İslamiyeye evamir-i diniyeyi teşrih ve ifham eden âlimler de mücahittir. Taburlar, alaylar arasında tozlu yüzünü nur-u Şeriat ile yıkayacak hocalara, şeyhlere büyük ihtiyaç olduğu takdirde burada günde yüz bin tesbih çeken şeyhin de, binlerle ayet ve hadis irad eden hocanın da nasib-i hakikisi hüsrandır. Çünkü cihada iştirak demek, her ferdin şahsına, mesleğine göre azami hizmeti ifa etmesi demektir.”

Diyarbakır’da Dicle, bundan sonra sözlerini MMC’nın gösterdiği faaliyetlere getirir: “Diyarbakır MMC İrşad Heyeti reisi Müftü Efendi Hz. mücahit kardeşlerinin maneviyatlarını temin için bizzat Erzurum’a gitmeyi tasmin buyurdular. Tabiidir ki bu iş tek başına olmaz. Camilerin, medreselerin, tekyelerin boşalacağını, her sarıklının, her yeşillinin Müftü Efendi Hz.’nin münevver alayında bir unsur-u irşad olacağını ümit etmekteyiz. Belki her mujikin yanında katrani bir papaz vardır. Moskof manastırları boşalmış, hudud boylarına kadar vasi bir mecra teşkil etmişlerdir. Öyleyse biz de şeref-i Şeriat namına yüz kere fazla çalışmalıyız. Ufak bir alakasızlığımızla maazallah Beyt-ül Ekber, Ravza-i Akdes, emanat-ı Şeriat çiğnenir; Moskof süngüleri ucunda Kur’an parçalanır, İngiliz çizmeleri altında camiler hedmolur, Fransız bayrağı altında koca bir âlem söner.”

Bundan sonra, Diyarbakır MMC İrşad Heyeti reisi Müftü İbrahim Efendi’nin faaliyetleri göze çarpmaktadır. Müftü, teşkil ettiği cihat alayına gönüllü mücahitleri katılmaya davet etmektedir. Bu maksatla bir beyanname neşreder: “İslam düşmanları karadan ve denizden İslam devletine saldırdılar. Bu savlet yalnız Osmanlı Devleti’ne değil 300 milyon İslam’adır. Bu sebeptendir ki Emir-ül Mü’minin, Halife-i Müslimin Hz.’leri Liva-ül Hamd’i çıkarıp Cihad-ı Ekber’i ilan etti. Artık namazdan, oruçtan, feraiz-i diniyeden evvel cihad farz-ı ayn oldu. Ne güne duruyorsunuz ey gazi ve şehit evlatları! Haydin, İnfiru hifafen ve sikalen, yoksa maazallah ailemizin ismeti hetk edilir, camilerimiz Moskof mülhidine me’va [yuva], minarelerimiz çan kulesine inkılab eder, minberlerimiz papazların urcufegahı olur. İşte ben, zayıf omuzlarımda yarım asırlık bir hayatı taşımakla beraber ilk adımı atıyor ve müttehi-i hareket bulunuyorum. Teşkil ettiğim gönüllü alayına iştirakinizi bekliyorum. Ey evlad-ı vatan, haydin gazaya!”⁵⁷² Diyarbakır müftüsünün faaliyetleri, Medine müftüsü Ulvi Efendi’nin cihadına benzerlik arz ettiği dikkati çekmektedir. Bu faaliyetlerin MMC tarafından organize edildiği göze çarpar. *Diyarbakır’da Dicle* gazetesinde cihatla ilgili çok sayıda hadis ve ayet heyecanla zikreder. Cihadın ilanına Osmanlı Kürtlerinin samimi cevap verdiği, savaş yıllarında Çarlığın Urumiye konsolosu Basil Nikitin’in bizzat müşahedelerinden anlaşılmaktadır. Molla Said adlı bir Kürt kadı’nın aleyhte fetvasına rağmen Kürtler bu hususta

⁵⁷² *Diyarbakır’da Dicle*, 1 KE 1914.

oldukça samimi görünmektedir. Kürtler, İran’da bile cihat lejyonları kurup Osmanlı davasına sadakat gösterdiler. Nikitin, bunu daha çok Rusların Kürtler üzerindeki baskılarına bağlar ve bu mezalim ile Kürtleri Osmanlı cihadına ittiğini söyler⁵⁷³.

Cihadın ilanının ardından uzak diyarlarda da yankıları görülür, mesela Buhara’da Taşlar-Birun Dergâhı’nda savaşın devamı müddetince her Cuma gecesi *hatm-ı şerif ve ayin-i tarikat ve cunud-u islamiyeye dua* edilmesi kararlaştırıldı.⁵⁷⁴ Halep’ten Meşihate gelen telgraflarda yapılan tezahüratların tafsilatı verildi, cihadın ilanıyla beraber yapılan mitingten sonra ahali Alman ve Avusturya konsolosluklarına gitti, Alman konsolosu Arapça, Avusturya konsolosu da Türkçe birer hitabede bulunup cihadı tebrik ettiler.⁵⁷⁵ Kudüs’te Avusturya ve Alman konsoloslarının da olduğu bir mitingte cihat fetvaları okundu.⁵⁷⁶ Ancak bunların “muazzam kalabalıkların katıldığı” şeklinde basında yazılıysa da gerçeği çoğu zaman gerçekleri yansıtmamaktadır. Bu mitingler sırasında askerlere kışlık giyecekler, sigara, teberrular vs de toplandı. Bu sıralarda Osmanlı Devleti’nin durumu son derece kötüydü, Trablusgarp ve Balkan savaşlarından yeni çıkmış olup çok yorgundu; 1915 yılı bütçesi 9 milyona yakın bir açık vermişti ve ekonomik kriz içindeydi, müttefik yardımı olmadan da ayakta durabilecek durumda değildi.⁵⁷⁷ Memur maaşları, hatta subaylar da dâhil, aylardan beri ödenememiş veya kısmen ödenebilmişti. Almanya’nın verdiği birkaç 10 milyon altın frank kredi kısa sürede tükenmişti.⁵⁷⁸ Ordunun durumu içaçıcı değildi.⁵⁷⁹

Memleketin her tarafı ve bilhassa İstanbul sefalet ve düzensizlik içindeydi. Bu sırada İTC’nin yaptığı spekülasyonlar, vurgunlar, ihtikârlar, Almanların hükümet üzerindeki hâkimiyetleri ve istismarı haberleri ayyuka çıkmıştı. Sıhî ve iktisadi açıdan ağır bunalımlışar vardı. Bu sıralarda vuku bulan Rus ilerlemeleri de halkı ağır endişelere sevk ediyordu.⁵⁸⁰

Zor şartlar altında bulunan askerlere yardım elini uzatmak için birtakım faaliyetler yapıldı. Mitingler, İTC, Cemiyet-i İslamiye, Donanma Cemiyeti, MMC, Türk Gücü, Belediyeler, Valilikler gibi kuruluşlar ve eşraf tarafından organize ediliyordu. Mitingler

⁵⁷³ Basil Nikitin, **Les Kurdes**, Imprimerie nationale, Libraire Klincksleek, Paris, 1956, s. 219-224.

⁵⁷⁴ **Tasfir-i Efkar**, 22 TS 1914.

⁵⁷⁵ **Tasfir-i Efkar**, 20 TS 1914.

⁵⁷⁶ **Tasfir-i Efkar**, 22 TS 1914.

⁵⁷⁷ **Tanin**, 14 KS 1915.

⁵⁷⁸ **Le Temps**, 4 novembre 1914; **Le Temps**, 17 juin 1915; **Le Matin**, 8 août 1915; **Le Temps**, 1 septembre 1915.

⁵⁷⁹ Aydemir, **Enver Paşa**, C. 3, s. 82, 98, 173; Sanders, *a.g.e.*, s. 68 vd; Karabekir, *a.g.e.*, C. 2, s. 343 vd; Charles Rivet, “*La répartition des armées turques*”, **Le Temps**, 19 novembre 1915.

⁵⁸⁰ **MAE**, vol. 1678, « Guerre 1914-1918, Panislamisme », K. 102:6. Paris, le 4 avril 1916. Questions Musulmans.

panislamist bir teşkilat olan H.A.C.'ne bazen yardım kampanyası şekline dönüşüyordu.⁵⁸¹ Gösterilen faaliyetler ve Cemiyetlerin gayretleri yeterli olamamakta ve başlarda çeşitli vilayetlerde miting yapılmaktadır.⁵⁸² Program gereği mitinglerin sonunda *dualar ve harp neşideleri* ile halk coşturulmaya çalışıldı. Mesela Tekfurdağı'ndaki mitingte Kadınların da H.A.C.'ne yardıma hazır oldukları açıklandı. Yine bu mitingte Ömer Naci gibi İTC'nin ateşli hatibi halka hitap ediyordu.⁵⁸³ Erkek nüfusun silah altında olmasından kaynaklanan bir durumdu bu. Daha sonra kadınların bu tür yardım faaliyetleri Osmanlı basınında sık sık görülür. H.A.C. Hanımlar Merkez-i Umumisi'nin bir ilanı o günkü şartları ve yaşanan zor durumu izah eder: “Anlaşıldığına göre kış bütün şiddetini son günlere saklıyor. Bu müthiş harpte hudutlarda ölümle pençelesen ve yaralı düşen askerlerimiz için çamaşır ihtiyacı pek fazladır. H.A.C. Hanımlar Merkezi, tüm muhterem Osmanlı hanımlarını, bu ihtiyacın teminine, çamaşır dikmeğe davet eder. Namus-u millinin muhafazasına çalışan zevc, kardeş ve evlatlarımızı çamaşırsız bırakmayalım. Dikilen çamaşırları görmek ve kumaştan istedikleri kadar alarak bu numuneye göre hanelerinde biçip dikmek veya diktirmek isteyen hanımların Cuma hariç her gün H.A. Hanımlar Merkezi'ne müracaatları ilan olunur.”⁵⁸⁴

Aksekili Ahmet Hamdi Efendi de bu yardımlara teşvikte bulunmak maksadıyla *Sebilürreşad*'ta zekâtların asker ailelerine verilmesini tavsiye ediyor; zekâtın farziyetini, *Kur'an*'da namazdan sonra daima zekât emrinin geldiğini, bunun maddi ve manevi faydalarını zikrettikten sonra zekâtın muhtaç asker ailelerine verilmesini istiyor ve taşraya gidecek olan vaizlere de bu hususu tenbih ediyordu. Bu zekâtların M.M.C. vasıtasıyla

⁵⁸¹ **Tanin**, 2 KE 1914; Bir gurup Alman gazeteciyle birlikte İstanbul'u ziyaret eden **Frankfurter Zeitung** muhabiri Alexandre Gizen'in **Hilal-i Ahmer** hakkındaki intibaları şöyledir: **Hilal-i Ahmer**, [Kızılay] Avrupa'daki **Salib-i Ahmer**'e [Kızıl Haç] benzer. Beynelmilel mahiyeti haizdir. **H.A.C.**'nin müdür ve müdireleri (kadınlar tarafından yönetilen bir şubesi de vardır) Almanlar tarafından cemiyetlerine vaki olan muavenetten dolayı minnettardır. Bu cemiyet, himayesiz yüzlerce çocuk ve muhacire iş tedarik etmiştir, darussınaasında eski ve kıymetli modellere göre yapılan yorgan, elbise ve şal gibi eşyanın furuhtu sayesinde edilen masarifin bir kısmı tekrar cemiyetin sandığına girmektedir, aşhaneleri ile İstanbul fukarasına yardım ederek günde 30.000 kişiye meccanen yemek tevzi etmektedir. Fukara beraberlerinde getirdikleri kaplarla yemeği aşhanelerden alır, kapları temiz olmayanlar aşhanelere alınmazlar. Üsküdar aşhanesinde yemekler bol, mugaddi ve lezizdir. 6.000 kişilik yemek süratle ve bekletilmeden dağıtılmaktadır. Gelenler, elindeki kartın rengini, giyinmiş olan tevzi memuruna müracaat etmekte ve hizmet görmektedir. Hatta Alman muhabir, hizmetlerin mükemmeliyetinden ve Almanya'nın **H.A.C.**'ni örnek alması gerektiğinden de bahseder. **Tanin**, 30 KS 1918. **H.A.C.** faaliyetleri hakkında tafsilat için bkz. **Tanin**, 27 Mayıs 1918. Muharrir bir gün önceki **Tasvir-i Efkâr**'ı kaynak verir. İstiklal savaşında **H.A.C.**'nin mühim faaliyetleri oldu, halktan topladığı yardımları bu panislamist müessese toplamaya devam etti. **H.A.C.**'ne fitr sadakalarının verilmesine dair Erzurum müftüsü Solakzade Muhammed Sadık'ın verdiği fetva enteresandır: *Zeyd üzerine vacip olan sadaka-i fitri fakir olan siğar ve mecanin ve acezeyi idare ve iâşe için teessüs eden Hilal-i Ahmer müessesesi verilen sadakatı ba'delahz müessesenin sandukuna teberru eylemek üzere sanduk başında bulundurduğu Amr ve fakir-i baliğ'e verip Amr ve mezbur dahi ol sanduka teberru ve müessese tarafından dahi fukara-yı mezburuna sarf edilse Zeyd, üzerine vacip olan sadaka-i fitri eda etmiş olur mu? –El-cevap: Olur. **Albayrak**, 14 Haziran 1336.*

⁵⁸² **Tanin**, 22 TS 1914.

⁵⁸³ **Tanin**, 21 TS 1914.

⁵⁸⁴ **Tanin**, 10 Şubat 1915.

toplanıp asker ailelerine dağıtılacağını zikrettikten sonra “Namazı kılın, zekatı verin...” mealindeki ayeti [Bakara, 2/110] hatırlatıyordu.⁵⁸⁵

Diğer merkezlerde yapılan mitingleri de ele almakta yarar vardır. Aşağıdaki haberler “Vilayat’ta tezahürat” veya “Cihad-ı Ekber yolunda” başlıklarıyla verildi. Bu mitinglerde prensip olarak önce cihat fetvası okundu, çoğu zaman 5.000 ler, 20.000 ler 30.000 ler ve çok daha fazla katılımların olduğu ifade edildi. Dikkat çeken taraf da Fatih’te⁵⁸⁶, Edirne’de⁵⁸⁷ ve Gelibolu’da⁵⁸⁸ olduğu gibi bu mitinglerden sonra mevcut olan yerlerde Almanya ve Avusturya sefaret veya konsolosluklarına gidilerek karşılıklı nutukların atılmasıdır.

Sadece birkaçını zikrederim:

Muş’ta yapılan bir ihtifalde okunan cihat fetvasından sonra ahalinin, kanlarının son damlasına fedakârlık avazeleri⁵⁸⁹, Safranbolu’da, Nevşehir’de yapılan mitingde halkın cihada malen ve bedenen desteği, Yozgat’ta Mekteb-i Sultani ile öğretmenlerin tezahüratı ve cihada desteği⁵⁹⁰, Antalya, Sivas, Ankara, İzmit, Armutlu ve ve sair mahallerde ihtifaller⁵⁹¹, Kala-yı Sultaniye’de, Niğde’de yapılan mitingte fedakârlık avazeleri⁵⁹², Aziziye’de, Bolu’da, Sivas’ta, Kastamonu’da Cihat fetvasını dinleyen ahalinin cihad’a destek vaatleri ve ölmeye hazırız sadaları⁵⁹³, Mamuret-ul Aziz’de yapılan ihtifalde “*hifafen ve sikalen*” cihada hazır oldukları naraları,⁵⁹⁴ Dimetoka’da, Kütahya’da, Ankara’da yapılan mitinglerde cihada malen ve bedenen her fedakârlığa hazır oldukları⁵⁹⁵, Cisişuur’da okunan Cihat fetvasından sonra coşan 30.000 kişinin Hilafeti müdafaaya amade yeminleri...⁵⁹⁶ Trabzon’da Alman konsolosunun da hazır bulunduğu cihat fetvasının okunmasından sonra yapılan mitingte dualar, İnebolu, Anteb, Kayseri, Boğazlıyan, Bursa, Birecik, Van’da yapılan mitinglerde askere kışlık giyecekler, orduya dua, malen ve bedenen Cihada destek yeminleri, dualar⁵⁹⁷, Ordu’da Bir milyon Kuruş kıymetinde erzak ihdası, Burdur’da, Muğla’da cihat naraları, Lice’de meşayikten Selim Efendi’nin önderliğinde “cihada hazırız!” sadaları⁵⁹⁸, Edirne, Balya, Silivri, Geyve, Beylan’da

⁵⁸⁵ Sebilürreşad, C. XIV, 11 Haziran 1331, s. 36-37.

⁵⁸⁶ Tanin, 15 TS 1914.

⁵⁸⁷ Tanin, 21 TS 1914.

⁵⁸⁸ Tanin, 22 TS 1914.

⁵⁸⁹ Tasfir-i Efkâr, 24 TS 1914.

⁵⁹⁰ Tanin, 16 TS 1914.

⁵⁹¹ Tasfir-i Efkâr, 24 TS 1914.

⁵⁹² Tanin, 17 TS 1914.

⁵⁹³ Tanin, 18 TS 1914.

⁵⁹⁴ Tasfir-i Efkâr, 8 TS 1914.

⁵⁹⁵ Tanin, 19 TS 1914.

⁵⁹⁶ Tanin, 19 TS 1914.

⁵⁹⁷ Tasfir-i Efkâr, 21 TS 1914; Tasfir-i Efkâr, 23 TS 1914; Tanin, 20 TS 1914.

⁵⁹⁸ Tasfir-i Efkâr, 7 TS 1914.

miting⁵⁹⁹, Eşme, Eskişehir, Zonguldak, Safranbolu, Gördes, Köyceğiz, Kilis, Tekfurdağ⁶⁰⁰, Manisa⁶⁰¹, Balıkesir, Kastamonu, , Çatalca⁶⁰² halkının coşkulu mitinglerde, cihada, orduya destek naraları, dualar... çok kısaca bu kabildendir.

Ordu, Donanma ve cihad-ı ekber için yapılan dualar da propaganda maksadıyla verildi. Savaşın başından beri pek çok yerde *Hatim, Buhari-i şerif* ve *Şifa-i Şerif* okunmaktadır. Buna göre meydanlarda toplanan maşeri kalabalık 30.000 gibi rakamlara çıkmaktadır. Her türlü maddi ve manevi yardım vaadi söz konusudur. Topkapı Sarayı adeta bir *Dua, Hatim* ve *Buhari-i Şerif* kıraati merkezidir.⁶⁰³ Bir Mevlevi olan Padişah'ın ve Şeyhülislam Hayri Efendi'nin saraya gelip dualara katıldıkları, Hırka-i Saadet dairesini sık sık ziyaretleri, ordu ve Donanmaya duaları⁶⁰⁴, Alman propaganda yayını *Osmanischer Lloyd*'da sık sık tebrik edilir.⁶⁰⁵

Camilerde, prensip olarak önce cihat fetvası okunuyor, çıkışlarda da halkı coşturmak için tekbirler, harp neşideleri söyleniyor, sloganlar... atılıyor, varsa Müttefik sefaret ve temsilciliklerine gidiliyor, yoksa onlara dualar ediliyordu; Bursa Cami-i Kebir'de olduğu gibi.⁶⁰⁶ Beşiktaş *Sinan Paşa Camii'nde*⁶⁰⁷, Karahisar'da⁶⁰⁸, Hırka-i Saadet'te⁶⁰⁹, Harbiye nezaletinde⁶¹⁰, Edirne/Selimiye Camiinde⁶¹¹, *Secdecibaşı Emin Efendi'nin hazır olduğu* Eyüp Sultan Camii'nde⁶¹², Sarıyer Camiinde, Eyüp'teki Taşlı Birun Dergâhında⁶¹³, Gelibolu'daki Rumeli fatihi Gazi Süleyman Paşa Camii'nde⁶¹⁴, *Hatim, Şifa-i şerif, Buhari-i şerif, Mevlid-i şerif, Ahzab-i şerif*, ardından da dualar... okunuyordu.

Bundan böyle Ordu'nun muzafferiyeti için Şeyh İsmail et-Tunusî Efendi de Aksaray Valide Sultan camiinde Salı ve Cuma'dan maada *Buhari-i Şerif* okudu.⁶¹⁵ Rumelihisarı Çarşı camiinde ordu ve donanma için mevlid-i nebevi kıraati⁶¹⁶, MMC tali şubesinde Hırka-i şerif

⁵⁹⁹ **Tanin**, 21 T.S. 1914

⁶⁰⁰ **Tasfir-i Efkâr**, 24 TS 1914; **Tanin**, 29 TS 1914,.

⁶⁰¹ **Tanin**, 18 TS 1914.

⁶⁰² **Tasfir-i Efkâr**, 6 TS 1914.

⁶⁰³ **Tanin**, 4 KE 1914.

⁶⁰⁴ **Tasfir-i Efkâr**, 24 TS 1914; **Tanin**, 24 TS 1914.

⁶⁰⁵ **Tanin**, 29 KS 1915; **Tanin**, 4 KE 1914; **Tanin**, 2128, 24 TS 1914.

⁶⁰⁶ **Tanin**, 21 TS 1914.

⁶⁰⁷ **Tanin**, 17 TS 1914.

⁶⁰⁸ **Tanin**, 18 TS 1914.

⁶⁰⁹ **Tanin**, 15 TS 1914.

⁶¹⁰ **Tanin**, 17 T.S 1914. İTC, Donanma cemiyeti idarecileri vs. de hazırdı.

⁶¹¹ **Tasfir-i Efkâr**, 19 TS 1914; **Tanin**, 19 TS 1914.

⁶¹² **Tasfir-i Efkâr**, 21 TS 1914; **Tanin**, 20 TS 1914.

⁶¹³ **Tanin**, 22 TS 1914. Burada her Cuma gecesi, yani Perşembe günü akşam Hatim indiriliyordu.

⁶¹⁴ **Tanin**, 22 T.S 1914.

⁶¹⁵ **Tanin**, 11 TS 1914.

⁶¹⁶ **Tanin**, 9 KE 1914

Camiinde mevlid-i şerif kıraati⁶¹⁷, Babaeski’de büyük bir miting ve dualar⁶¹⁸, Antep, Bolu, Kayseri, Birecik, Van, Halep vs yerlerde tezahürat ve fetvanın kıraatı, Maraş, Adapazarı, Kula, Salihli, Kandıra, Kırkağaç, Kütahya camilerinde cihat fetvasından kıraatından sonra orduya dualar⁶¹⁹, Bahriye Nezareti, Divanhane Camiinde ve Edirnekapı Şeyh Kamil Efendi dergâhında Ordu ve Donanma için tilavet edilen Buhari-i Şerif’in hatim duası⁶²⁰, Zaptiye ve Adliye cezaevlerindeki mahpusların da bu dualara katılması⁶²¹, Cihat şehitleri için akşam Aksaray, Pertevniyal Valide Sultan Camii’nde Hatm-ı Şerif... Nümune Tatbikat mektebinde şüheda için Dr. Mahir Bey tarafından mevlit kıraati⁶²², Aksaray Molla Gürani camiinde Hatm-i şerif ve Mevlid-i nebevi kıraat ve orduya dua...⁶²³;

Üsküdar Valide-i Atik Camii’nde Cuma namazından sonra İmam Hasan ve Hüseyin’in Hırka-i sadetleri ziyaret edilerek ve Ordu ve Donanma için Menkıbe-i Risalet-penahi tilaveti, Ordu ve Donanmanın zaferi için gümrük memurları tarafından Gümrükler Camii’nde dini bir ihtifal icrası, Şehremini M.M.C. tali şubesi tarafından Odabaşı camiinde Cuma günü şüheda’ya ve orduya duası⁶²⁴, Fatih İslam tüccar ve esnafları tarafından mah-i hal-i rumî’nin 27. Cuma günü, öğle namazından sonra, Fatih Camiinde, mebus Ubeydullah Efendi’nin irad edeceği bir mev’ize, mevlid-han Hafız Cemal Efendi’nin kıraat edeceği mevlid-i nebevi ve ardından İslam askerlerinin zaferi için miting⁶²⁵;

Dar-ül Hilafet-ül Aliye Medresesi talebelerinin Ordu’nun zaferi için Çurki- i ula (?) medresesindeki camide tilavet edecekleri mevlid-i nebevi⁶²⁶, MMC Beylerbeyi tali şubesi tarafından, Beylerbeyi Camii’nde askerlerin muzafferiyeti ve şehitler için mevlid tilaveti⁶²⁷, Dar-ül Hilafet-ül Aliye medresesi talebe ve muallimleri tarafından Üsküdar Valide-i Atik camii’nde, şuheda için müezzina-ı hz. Şehriyarî’den Hafız Mahmut ve Muhyiddin efendilere menkıbe-i risalet ve hatm-ı şerif tilaveti⁶²⁸, Mekteb açıldıktan sonra İTC tarafından şehitler için kıraat edilecek dua ve mevlid⁶²⁹, İstanbul Sultanisinde dualar ve mevlid⁶³⁰, Üsküdar Şeyh

⁶¹⁷ Aynı yer.

⁶¹⁸ Tanin, 22 TS 1914.

⁶¹⁹ Tasfir-i Efkâr, 20 TS 1914; Tanin, 2 TS 1914.

⁶²⁰ Tanin, 25 TS 1914.

⁶²¹ Tanin, 22 TS 1914.

⁶²² Tanin, 25 TS 1914.

⁶²³ Tanin, 2 KE 1914.

⁶²⁴ Tanin, 10 KE 1914.

⁶²⁵ Tanin, 11 KE 1914.

⁶²⁶ Tanin, 21 KE 1914.

⁶²⁷ Tanin, 2 KS 1915.

⁶²⁸ Tanin, 3 KS 1915.

⁶²⁹ Tanin, 4 KS 1915.

⁶³⁰ Tanin, 4 KS 1915.

Camii'nde, Cuma günü şüheda ervahına mevlid...⁶³¹, Konya'da yapılan bir mitingte Konya ve civarından gelen bir cem-i gafir, önlerinde mızıkalar ellerinde bayraklarla şehir sokaklarını dolaşarak hükümet konağı önünde İslam ve Osmanlılık için gönüllü taburları teşkil köylerden gelen, *fevç fevç* gönüllü, Orduya maddi ve manevi muavenet⁶³² ... Bu tür haberlerin ardı arkası kesilmez.

Cihad'ın ilanıyla birlikte orduya, Donanma Cemiyeti, H.A.C. ve M.M.C., İstihlak-ı Milli Hanımlar Cemiyeti, Adliye Vekâleti tarafından kurulan Yardım Komisyonları, Tekâlif-i Milliye Komisyonları vs kuruluşlar açtıkları yardım kampanyalarıyla elden geldiğince iane toplamağa çalıştı. Bunlardan H.A.C. yurt dışında da faaliyet gösterdi, mesela Cemiyet'in Viyana şubesi bir yılda 26.000 Kron yardım topladı.⁶³³

M.M.C., Ticaret Odası ve Müslüman Tüccar Cemiyetleri murahhaslarından kurulu "Hedaya-yı Şitaiye Komisyonu"ndan gelen bilgilere göre Cihat maksadıyla çarpışan Osmanlı askerlerine ahali yardımı ile elde edilecek kışlık levazımata Osmanlı tüccarının iştirakini sağlamak için toplanan komisyonun kararları yayınlandı: *Osmanlı tüccarları için nisbet-i iştirak, her tüccarın ödediği temettü vergisinin ez gayr-ı zemaim % 20.sidir. Bu nisbet her tüccarın ticarethanesine mahsus olup ikametgâhına mahalle hey'et-i ihtiyaresince takdir edilen iane buna dâhil değildir. M.M.C.'nin bu emre mahsus vesikayı haiz olan heyetler yarından itibaren iane toplamaya başlayacaklardır. Tayin edilen % 20 nisbet, tahsil şubeleri tarafından verilen sene-i haliye temettü makbuzlarından hesap edileceği cihetle evrak, mazbata-i resmiye'yi talep vukuunda ibraz edilmek üzere daima hazır bulundurulmalıdır.*⁶³⁴

Yapılan yardım kampanyalarında enteresan imzalar dikkati çekmektedir. *Tanin*'deki haberlerden Birahaneler ve Gece kulüplerinin de yardımlarının olduğu anlaşılmaktadır. Galata'daki Cenyo Lokanta ve Birahanesi, Cuma günü ve akşamı hâsılatını tamamen cihad-ı Ekber yararına Donanma Cemiyeti'ne teberru etti.⁶³⁵ Yine Beyoğlu Balık Pazarı'nda Salvator Birahanesi bugün ve akşamı, hâsılatının yarısını, yine Tepebaşı'nda Yeni İstanbul kadim Şanzelize Gazinosu ertesi Cuma gün ve gecesi "kâffe-i hâsılatı"ını M.M.C. yararına terk etti.⁶³⁶

Teberru, yardım ve ihdalarda bulunan kişi ve kuruluşlar oldukça fazladır. Aralarında sıradan insanlar olduğu gibi son derece muteber şahsiyetler ve kuruluşların da bulunduğu

⁶³¹ **Tanin**, 4 KS 1915.

⁶³² **Tanin**, 23 KE 1914. **Tanin**, ihtiyarların bile harbe gönüllü yazılmak istediklerini yazar.

⁶³³ Mesut Çapa, **a.g.e.**, s. 48.

⁶³⁴ **Tanin**, 25 TS 1914.

⁶³⁵ **Tanin**, 10 KE 1914.

⁶³⁶ **Tanin**, 26 TS 1914.

dikkati çekmektedir: Celep Hayvan Esnafı⁶³⁷, Yük arabacıları, hamallar, fabrika memur ve müstahdemleri⁶³⁸, Türkiye Milli Bankası⁶³⁹, Dersaadet Eczaneleri⁶⁴⁰, Beyoğlu Belediye memurlarının nakdî yardımları⁶⁴¹, Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye⁶⁴², Haznedar Usta Hanım'ın M.M.C.'e ihda ettiği pamuklu mintanlar, eldiven ve çoraplar⁶⁴³, Şehzade Abdülhalim Efendi'nin annesinin tam takım binek hayvanı ihdası⁶⁴⁴, Talat Bey'in huzurunda açılan bir Kermes'in gelirinin orduya bağışlanması ve Velihaht Yusuf İzzeddin Efendi'nin buradan 500 liralık alışveriş yapması⁶⁴⁵, Sadrazam Said Halim Paşa'nın oğlu Halim Bey'in Seklavi cinsinden bir asil Arap atı ihdası⁶⁴⁶, Reşitpaşazade Semih Bey'in⁶⁴⁷, Küçük Mustafa Paşa Donanma Cemiyeti reisi Abdürrahman Efendi'nin askere 40 büyük mangal, 2.000 kıyye kömür⁶⁴⁸, Cemile Sultan'ın⁶⁴⁹, Şehzade Mehmet Selim'in⁶⁵⁰, Şehzade Mecid Efendi'nin⁶⁵¹, Şehzade Vahideddin Efendi'nin kızı Fatma Ulviye Sultan'ın⁶⁵², Saliha Sultan'ın⁶⁵³, Mediha Sultan'ın torunu Hatice Sultan'ın⁶⁵⁴, 2. Haznedar Şayandil Kalfa'nın yardım ve teberruları bu meyanda zikredilebilir.

Gayrı Müslim kuruluşların da yardım ve teberruları ve sadakat mesajları gözden kaçmamaktadır. Musul Keldani Patriki Emmanuel Efendi'nin cemaatin sadakat ve her türlü fedakarlığa hazır olduğu telgrafi⁶⁵⁵, Ermeni Katolik Cemaatinin tam teşekküllü 24 yataklık hastane taahhüdü⁶⁵⁶, Ermeni gazetelerinin her türlü yardıma hazır oldukları yolunda yayınları⁶⁵⁷, Lübnan Dürzi ve Hıristiyanlarının yardımları ve bir H.A.C. şubesini kurma çalışmaları⁶⁵⁸, Beyoğlu Fukaraperver Nisvan Cemiyeti'nin Rum Patrikhanesi vasıtasıyla yaptıkları yardım ve teberrular...⁶⁵⁹ vs.

⁶³⁷ **Tanin**, 18 TS 1914.

⁶³⁸ **Tanin**, 8 KE 1914.

⁶³⁹ **Tanin**, 26 TS 1914.

⁶⁴⁰ **Tanin**, 29 TS 1914.

⁶⁴¹ **Tanin**, 19 KE 1914.

⁶⁴² **Tanin**, 19 KE 1914.

⁶⁴³ **Tasfir-i Efkâr**, 9 TS 1914.

⁶⁴⁴ **Tanin**, 19 TS 1914.

⁶⁴⁵ **Tanin**, 24 TS 1914.

⁶⁴⁶ **Tanin**, 9 KE 1914.

⁶⁴⁷ **Tanin**, 20 T.S. 1914.

⁶⁴⁸ **Tasfir-i Efkâr**, 24 TS 1914.

⁶⁴⁹ **Tanin**, 10 TS 1914.

⁶⁵⁰ **Tanin**, 20 TS 1914.

⁶⁵¹ **Tanin**, 8 KE 1914.

⁶⁵² **Tanin**, 23 TS 1914.

⁶⁵³ **Tanin**, 14 KE 1914; **Tanin**, 11 KE 1914.

⁶⁵⁴ **Tanin**, 8 KE 1914,.

⁶⁵⁵ **Tasfir-i Efkâr**, 24 TS 1914.

⁶⁵⁶ **Tanin**, 6 KE 1914.

⁶⁵⁷ **Tasfir-i Efkâr**, 11 TS 1914.

⁶⁵⁸ **Tanin**, 19 Şubat 1915.

⁶⁵⁹ **Tanin**, 27.KE 1914.

Muhtelif şehirlerde Cihad-ı Ekber için yardım kampanyaları başlatıldı. Birkaç tanesi şöyle zikredilebilir: Mardin’de açılan yardım kampanyasında Mardinli memurların Osmanlı askerlerine diğer yardımlardan ayrı olmak üzere maaşlarının yarısını vermeleri⁶⁶⁰, Viranşehir, Eskişehir ve diğer Türk vilayetlerinde yapılan yardım, Diyarbekir, Devrek’te muazzam içtimalar⁶⁶¹ göze çarpmaktadır.

Kampanyalarında ihda edilen yardımların cinsleri oldukça çeşitli ve renklidir: Çadır, yorgan, avcı yeleği, battaniye, yün kuşak, mintan, çorap, hırka, eldiven, pamuklu don, alacabezi gibi. Bundan başka gıda maddeleri ve zahire de oldukça bol miktarda hediye edildiği göze çarpmaktadır: Buğday, arpa, saman, pekmez, kavurma, fasulye, bulgur, nohut, mercimek, tarhana, bulgur, sadeyağ... Teberru ve ihdada bulunan hayırseverlerin isimleri, çoğu zaman zikredilmiştir. Verdikleri esterler, beygirler, çeşitli mekkâre hayvanları, mevaşi, manda ve nakliye arabaları, eğer takımları vs adetleriyle belirtilmiştir. Bütün bunların yanında Beşi Bir Yerde’ler ve nakit paralar da Cihat namına orduya teberru edildiği de göze çarpmaktadır.⁶⁶²

Yapılan dış yardımlar da gözden kaçmamaktadır: Viyana’dan Baron Levy de Rotschild’in H.A.C. için 5.000 krunluk teberru⁶⁶³, Mısırlı Prens Aziz Paşa⁶⁶⁴, Ömer Tosun Paşa⁶⁶⁵, Viyana ahali⁶⁶⁶, Macar Salib-i Ahmer’i⁶⁶⁷, çeşitli Alman fabrikaları⁶⁶⁸, Trabzon Alman Konsolosluğu⁶⁶⁹, Rodoslu Müslümanların⁶⁷⁰, Romanya’nın Pazarcık, Köstence, Mecidiye, Kopadin Müslümanlarının ianeleri⁶⁷¹, Saraybosna’lıların 540 krunluk ianeleri, Viyana Rebank Ferayn müdüriyet-i umumiyesinin 10.000 krun ianesi ve ayrıca 72 şubesi de H.A.C. için iane cem’ine başlaması⁶⁷², Viyana’da toplan 18.000 krunluk teberru, bunun 10.000 nin Anglo-Autrighien Bankası tarafından verilmesi⁶⁷³... göze çarpan imzalardan sadece birkaçıdır. Bu yönde yapılan yardım kampanyaları *Tanin*’de 3 Kasım 1914 ile 13

⁶⁶⁰ **Tanin**, 19 Eylül 1915.

⁶⁶¹ **Tasfir-i Efkâr**, 8 TS 1914.

⁶⁶² **Tanin**, 4 KE 1914.

⁶⁶³ **Tasfir-i Efkâr**, 26 TS 1914; **Tasfir-i Efkâr**, 29 TS 1914.

⁶⁶⁴ **Tanin**, 6 KE 1914.

⁶⁶⁵ **Tanin**, 3 TS 1914.

⁶⁶⁶ **Tanin**, 5 KE 1914.

⁶⁶⁷ **Tanin**, 11 KE 1914.

⁶⁶⁸ **Tanin**, 6 KE 1914; **Tanin**, 6 KE 1914.

⁶⁶⁹ **Tanin**, 4 KS 1914.

⁶⁷⁰ **Tanin**, 11 KE 1914; **Tanin**, 13 KE 1914.

⁶⁷¹ **Tanin**, 11 KE 1914; **Tanin**, 13 KE 1914; **Tanin**, 2 KS 1915.

⁶⁷² **Tanin**, 6 K.E 1914; Bu husustaki Avusturya yardımları **Tanin**’de ‘*Hilal-ı Ahmer ve Avusturya*’ başlıklı bir başmakaleye konu oldu. **Tanin**, 10 KE 1914. Ayrıca 9 KE 1914, tarihli **Tanin**’de Avusturya H.A.C. Komitesinin iki gün evvel teşekkül ettiğini ve rahatsız bulunan Türk Sefir Hüseyin Hilmi Paşa’yı Müsteşar Bulak ve Başkatip Fuad beylerin temsil ettiğini, H.A.C. namına da İstanbul’dan Hikmet ve Rut beylerin geldiklerini yazar.

⁶⁷³ **Tasfir-i Efkâr**, 20 TS 1914; **Tasfir-i Efkâr**, 20 TS 1914.

Şubat 1915 tarihleri arasında yayınlanmış olup daha sonraları bu tür yardım, iane ve teberrular göze çarpmamaktadır. Aynı haberler, diğer gazete ve mecmualarda da yayınlandı. (EK-9)

Ancak çeşitli cemiyetler tarafından yapılan bu yardımlarda bir takım üsulsüzlüklerin olduğu yolunda bir takım şayialar da dolaşıyordu. Abdullah Cevdet şunları yazar: *Unvanının baş tarafına bir “Milli” kelimesi ilave olunan hemen her müessese-i ticariye, milletin kanını emerek şüheda yetimlerinin, dul kadınların sütlerini, şekerlerini, lapalık pirinçlerini çalarak irad sütunlarını şişirtiyor ve umumiyetle muteneffizan-ı İttihat’tan olan hissedarlarına % 180 temettü tevzi ediyordu. O sırada bir vilayet valisi ve sınıf arkadaşım “İttihat mahlûku vilayetlerin valilerini işte alakadar etmek için Kantariye Şirketi valilere hisse gönderiyor. Bana da göndermişlerdi. 5-10 tane aldım, üç ay sonra % 80 nisbetinde temettü verdiler” demişti. Hangi namuslu memleket ve devlette hangi afif bir müessese 3 ayda hatta bir senede hissedarlarına % 80 temettü verir. Ve böyle bir ticarete ticaret namı verilir.*⁶⁷⁴

2.1.2. Tarikatlar ve cihat: Cihat çağrısının halkta yankı bulabilmesi için yapılan faaliyetlere tarikatlar da katıldı. Osmanlı hükümetleri de bilhassa savaş zamanlarında tarikatlara sıklıkla müracaat ettiği bilinir.⁶⁷⁵ Tarikat salıklarında panislamik bir ruh mevcut olup hudut tanımazlar; geniş bir coğrafyada örgütlenip herhangi bir merkezdeki şeyhlerinin etrafında toplanırlar. Mesela: Nakşîler Rus Kafkasyasında, Senusiler Kuzey Afrika’da, Hatemiler Sudan’daydı. Bunların mücadelesi Osmanlı Devleti’de yankı bulmuş ve 19 ve 20 yy.larda bu tarikatların birçok kolları Osmanlı Devleti’ne girmişti. Mesela Halvetiye tarikatının Berberi kolu olan Ticanilik Osmanlı Devleti’de faaliyet halindeydi.⁶⁷⁶

1784 te İstanbul’da 230 adet tekke, zaviye ve hangah varken⁶⁷⁷ bu savaş sırasında, bu sayı 470’i bulmaktadır.⁶⁷⁸ Savaş boyunca Kalenderhaneler ve tarikatlardan da dekoratif ve moral olarak faydalanıldı. *Reşadetlû* sıfatıyla anılan Pirlar başroldedir. Cihat propagandası işleriyle Osmanlı Genel Kurmayı, Dahiliye vekaletinin İstihbarat şubesi ve Teşkilat-ı Mahsusa ilgileniyordu.⁶⁷⁹ Giyim kuşamları ve sair masrafları M.M.C. tarafından karşılanıyordu.⁶⁸⁰

⁶⁷⁴ Dr. Abdullah Cevdet, “*Cihad ve içtihad*”, **İçtihad**, 14 TE 1918, no: 130, s. 2691

⁶⁷⁵ Osmanlı Devleti’nin tarikatlar ile ilgili politikası için bkz: Eraslan, **a.g.e.**, s. 412.

⁶⁷⁶ “*Tidjaniyya*”, **EI**; Lewis, **a.g.e.**, s. 404; Tarikatlar hakk. Bkz: **RMM**, vol. XXII, 1913, s. 171 vd; Cemaleddin Server Revnakoğlu, “*Tarikatlar tarihine toplu bir bakış*”, **Yeni Tarih Dünyası**, sayı: 1-20; Mustafa Kara, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, İstanbul, 1990; O. Türer, **Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi**, İstanbul, 1995; Tarikatların sosyal hayattaki yeri için bkz, Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, İstanbul, 1986, Bölüm: IV. Tarikatlardan Baktaşılık, Mevlevilik ve Halvetilik hakkında geniş bilgi ve ayin ve ritüelleri hakk. teferruatlı bilgi için bkz. Z. Grenier de Fajal, “*Souvenirs d’Orient (1866-1869) Les Derviches*”, **Revue Chrétienne**, 1877, s. 428-438.

⁶⁷⁷ Türköne, **İslamcılığın Doğuşu**, s. 150-151.

⁶⁷⁸ Eugène Thebault, “*Le rôle des derviches dans l’Islam*”, **Le Temps**, 18 juillet 1915.

⁶⁷⁹ Stoddard, **TM**, s. 62 vd.

⁶⁸⁰ **Tanin**, 25 KS 1915.

Tarikatlar 19. yy. da Avrupa istilasına karşı duygu değişikliği yaratabildiler. Eger kontrol tamsa şeyh ve tarikat politik bir harekete rahatlıkla dönüşebilir.⁶⁸¹ Barthold, dini propagandada dervişleri ve tekke ve zaviyeleri ilk sırada gösterir.⁶⁸² Vambéry'nin İngiltere'ye 1901'de verdiği raporlarında Buhara ve Hint tekkelerinden bahseder ve onları "Panislamizmin yer altı teşkilatının merkezi" olarak niteler ve hükümetten maddi yardım aldığını ve bunların Hacılara, seyyahların iâşe ve ibate mekânı olduğunu, tecrubeli ve bilgili olanların ise O. Asya'ya kadar giderek panislami yaydıklarını ve sultanın birer gizli ajanı hüviyetini aldıklarını söyler.⁶⁸³

Ruslar Asya'ya yayıldıktan sonra İstanbul-Türkistan ilişkileri canlandı. İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde O. Asya tekkeleri kuruldu. Türkistan Müslümanları İstanbul üzerinden Hac'a giderken bu tekkelerde kalırlardı. Peygamber'in sancaktarı Eyüp Sultan'ı ziyaret ederler ve Cuma namazında Sultan'ı uzaktan da olsa gördükten sonra Hac'a giderlerdi. Bu "Hac'ın kabulü" için Halife'den izin almak manasına geliyordu. Buhara, Eyüp ve Afgan tekkelerinden sonra Üsküdar'da Özbekler tekkesi kurulmuştu. Bu tekke, İstanbul üzerinden Hac'a giden O. Asya ve Çin Müslümanları için bir merkez oldu.⁶⁸⁴ Nitekim Cihadın ilanından hemen sonra Üsküdar'daki Çatalı Kalenderhanesinde bulunan 50 Afganlı ve Tarsus ve diğer mahallerdeki tekkelerde bulunan 300 Afganın cihada iştirak haberleri bu tekkelerin Cihat hareketi içindeki önemini gösterir.⁶⁸⁵

Özbekler Tekkesi şeyhi Buharalı Süleyman Efendi'nin tarihi bir misyona sahip olduğunu görülür. Şeyhin Türkistan ve Hindistan'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada müritleri vardı. 1870'lerde Babıâli'nin temsilcisi olarak O. Asya'yı dolaşmış, ayrıca bir Osmanlı heyetinin başında Macaristan'a gitmişti. Muhtemelen II. Abdülhamid'in izniyle İngilizlere casusluk yapmış ve onlara abartılı ve yanlış bilgiler vermişti.⁶⁸⁶

Hindistan'daki 1857 tarihli Sipahi isyanında Müslüman elebaşılar İstanbul'a kaçmış, Fatih semtindeki devlet destekli Hint Tekkesine yerleşmişlerdi. Bu da İngilizleri fazlasıyla endişelendiriyordu.⁶⁸⁷ Cihad ilanından sonra tüm İslam coğrafyasında tarikatlara müracaat ediliyordu. Bu husus, mesela K. Afrika'da Fransa'nın en büyük korkularından biri oldu.⁶⁸⁸

⁶⁸¹ Martin, **a.g.e.**, s. 12.

⁶⁸² Mustafa Kara, **Tekkeler ve Zaviyeler**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1977, s. 107.

⁶⁸³ Mim Kemal Öke, **İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambéry'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, İstanbul, 1983, s. 119- vd; Tekkeler, Zaviyeler, Ribatlar hakk. geniş bilgi: Mustafa Kara, **a.g.e.**

⁶⁸⁴ Cengiz Bektaş, "Özbekler Tekkesi I", **Tarih ve Toplum**, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984, s. 113-117. Bu makalenin II. cisi için bkz: s. 182 vd.

⁶⁸⁵ **Tanin**, 2 Şubat 1915.

⁶⁸⁶ Özcan, **a.g.e.**, s. 179 vd.

⁶⁸⁷ Özcan, **a.g.e.**, s. 120; 9 Haziran 1957 Sipahi isyanının en mühim lideri Mevlevi Ahmedülla Şah idi. Geniş bilgi: **İ.A.**, TDV. Yayınları, C. XXIX, s. 463.

⁶⁸⁸ **SHAT**, 7 N 2103, **EMA**, Ministère de la Guerre au gén. Monier. Le 22 décembre 1914.

Osmanlı Devleti'nde de geniş bir mürit kitlesine sahip, saf Türk Bektaşî ve Mevlevî tarikatları bilhassa görülür. Anadolu Alevî-Bektaşîlerinden çeşitli dervişler yetiştî ve askeri birliklerde yer aldı. Alevîlik kültüründe yer alan Bektaşîlik, aynı zamanda militarist bir özellik de taşımaktadır. Sarı Saltık⁶⁸⁹, Seyyid Ali Sultan⁶⁹⁰ gibi Çelebiler daha önceleri Rumeli fütuhâtında bulunmuşlardı. Bu fütuhâtlardan sonra Bektaşîlik Balkanlarda yayılmış ve çok yerde tekkeler, zaviyeler açılmıştı. Devletin cihat politikası gereği bilhassa İstanbul'da çeşitli tarikat mensuplarını camilerde halkın moralini yüksek tutmak için dua ve benzeri dini faaliyetlerde görülür. Orduya zafer için Kasımpaşa'da Hacı Ahmet mahallesinde kâin Bedevî tarikatından Ebu Rıza dergâhında mevlud-u nebevî kıratı⁶⁹¹, Kadızade dergâhındaki Kadiriye pirlerinden Şeyh Naci efendi ve bazı zevatın, Yenikapı Mevlevîhanesinde Buhari-i şerîf kıraatı⁶⁹², Üsküdar Rûfai dergâhında dualar, Menkibe-i veladet, Buhari-i Şerîf ve ayinler ve dualar⁶⁹³, Meşayih ve Dervîşanın, Bayezid Camiiindeki duaları, Meclis-i meşayih Reisi Şeyh Esat Efendi'nin biraderinin orduya duaları ve askerleri cihada teşvik için irad ettiğî nutuk ve okunan Aşr-ı şerîf⁶⁹⁴, Karagümrükte Nakşibendiye'den Şeyh Kamil Efendi Dergâhında Pazar günü, Osmanlı ordularının muzafferiyeti için okunan mevlit⁶⁹⁵ ifa edilen moral faaliyetlerin bir kısmıdır.

Harpte Bektaşîler ve Mevlevîlerden de faydalanma yoluna gidildi.⁶⁹⁶ Zaten bu tutum bir geleneğin devamı ve moral takviyesi içindi.⁶⁹⁷ Mevlevîler daha önceleri de Balkan harbinde de cihada katılmışlardı.⁶⁹⁸ Şeyhülislam'ın imzaladığı Cihat fetvası bir Mevlevî şeyhi olan Nuri Efendi'nin el hattı idi.⁶⁹⁹ Daha Mevlevî Alayı kurulmadan Yenikapı Mevlevîhanesi'nde Cihat faaliyetleri başlamış⁷⁰⁰, cihadın ilanından sonra ve henüz Mevlevî alayı resmen kurulmadan da Veled Çelebi, Konya'da gönüllü toplamaya başlamıştı. 14 Aralık 1914'te Konya ulemasından 12 kişi gönüllü alaya katılmış, Bursa Mevlevîhanesinde de çalışmalar

⁶⁸⁹ Geniş bilgi: Ebü'l-Hayr-ı Rûmî, **Saltuk-nâme I-II-III**, Hazırlayan, Şükrü Halûk Akalın, Kültür Bakanlığı, Ankara-İstanbul, 1987-1988-1990.

⁶⁹⁰ Nejat Birdoğan: "*Seyyid Ali Sultan (Kızıl Deli)*" **I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri**. Ankara 1999; Haşim Şahin, "Seyyid Ali Sultan", **İslam Ansiklopedisi**, TDV, C. XXXVII, s. 50.

⁶⁹¹ **Tanin**, 28 TS 1914.

⁶⁹² **Tanin**, 18 TS 1914.

⁶⁹³ **Tanin**, 22 TS 1914.

⁶⁹⁴ **Tanin**, 30 KE 1914.

⁶⁹⁵ **Tanin**, 25 KE 1914.

⁶⁹⁶ Stoddard, **TM**, s. 69, 143-44.

⁶⁹⁷ Rasuhi Baykara, "*Birinci Harb-i Umumide Mücahidin-i Mevlevîye Alayı*", **Yeni Tarih Dünyası**, C.I, Sayı: 3, İstanbul, 1953, s. 107.

⁶⁹⁸ Thebault, **a.g.m.**, s. 3/6; Geniş bilgi: Engin Öncüoğlu, **1. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusundaki Gönüllü Tarikat Alayları**, (Hacettepe Üniv., S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2004, s. 62-63.

⁶⁹⁹ Burhan Oğuz, **Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler**, İstanbul, 1988, s. 251.; Ubeydullah Efendi bu fermanı Afganistan'a götürürken İran'da İngilizlerin eline düştü. Halen British Museum'dadır. Oğuz, **Aynı yer**.

⁷⁰⁰ **Tanin**, 18 TS 1914.

başlamıştı.⁷⁰¹ Uşak mensucat fabrikası tarafından da kendilerine haki üniformalar verilmişti.⁷⁰²

Alayın kurulması öncesinde de Mevlevilerin cihat faaliyetleri devam ediyor ve basın tarafından teşvik ediliyordu. Galata Kapısı Mevlevihanesi'nde de postnişin Ahmet Efendi Cihat için açılan deftere gönüllüleri kaydetti.⁷⁰³ Bursa Mevlevi Taburu, şeyhleri ile birlikte önlerinde sancaklarla İstanbul'a gelmişlerdi.⁷⁰⁴ Cihada katılmak üzere Edirne Mevlevileri şeyhi Selahaddin Efendi ve mahdumu refakatında İstanbul/Sirkeci'ye gelip⁷⁰⁵ Cuma selamlığından sonra cihada hazır diğer gönüllülerle birlikte hareket ettiler.⁷⁰⁶ Amasya ve Tokat Mevlevilerinden oluşan bir gönüllü alayı Halep'te bulunan Çelebi'ye iltihak etmek üzere 13 KS 1915'te asker, jandarma ve mektep talebelerinin alkışları arasında Tokat'tan hareket ettiler.⁷⁰⁷

Padişah'ın, Çelebi Efendi'nin kurduğu gönüllü alayına mahsus bir sancak imali fermanı çıktı. İstanbul ve Yeni Kapı Mevlevihaneleri şeyhleri ile Karahisar Mevlevi şeyhi, Mevlevi gönüllüler hakkında müzakeratta bulunmak üzere Konya'ya gittiler. Bursa mevlevihanesi postnişini Şemsettin Efendi, dervişan ve dedegan hazırlıklarda bulunup gönüllü bulmak için faaliyetlere başladılar.⁷⁰⁸ Tire Mevlevi şeyhi Hayri Dede de 30 kadar dervişanı ile cihada hazırды.⁷⁰⁹ Konya'daki Mevlevi taburuna katılmak üzere Kastamonu dervişanı şeyhi hayli gönüllü topladı.⁷¹⁰ Konya'da kurulan Mevlevi gönüllü taburuna katılmak için İzmir'de 40 kişi deftere kaydoldu, bunların giyim ve iaşeleri İzmir M.M.C.'ne aitti.⁷¹¹

1915 yılının ilk ayında Mücahidin-i Mevleviye Taburu'nun kuruluş çalışmalarına rastlanır.⁷¹² Çeşitli yerlerde Mevlevi Taburu veya Tümeni olarak adı geçerse de esas olarak Alay'dır.⁷¹³ Bursa Mevlevihanesi şeyhi Muhammed Şemseddin Efendi ve 67 kişi 5 Şubat 1915'te selamlık resm-i âlisinde hazır bulunarak padişahla görüştü. 1877'de Mevlevilerin Osmanlı-Rus harbinde açtıkları sancak, bu görüşmede tekrar açıldı. Bu sancak Şemseddin

⁷⁰¹ Nazım H. Polat, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991, s. 58-59.

⁷⁰² *Tanin*, 18 KS 1915.

⁷⁰³ *Tanin*, 9 KS 1915; *Tanin*, 25 KS 1915.

⁷⁰⁴ *Tanin*, 25 KS 1915.

⁷⁰⁵ *Tanin*, 21 KS 1915.

⁷⁰⁶ *Tanin*, 2 Şubat 1915.

⁷⁰⁷ *Tanin*, 14 KS 1915.

⁷⁰⁸ *Tanin*, 4 KS 1915.

⁷⁰⁹ *Tanin*, 25 KS 1915.

⁷¹⁰ *Tanin*, 30 KE 1914.

⁷¹¹ *Tanin*, 25 KS 1915.

⁷¹² Bazı kaynaklarda bu kuruluş Mücahidin-i Mevleviye Taburları olarak da zikredilir. Abdülbaki Gölpınarlı bunun alay olduğu fikrindedir: *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik*, İstanbul, 1983, s. 177, dn. 216. Ancak Nuri Köstüklü, Mevlevi gönüllü birliğinin 1330/1914 ten önce tabur olarak kurulduğunu, Ağustos 1332 den itibaren de 2 taburlu bir alay haline dönüştürüldüğünü söyler: *Vatan Savunmasında Mevlevihaneler*, AAM Yayınları, Ankara, 2010, s. 65, dn. 100.

⁷¹³ Öncüoğlu, s. 2.

Efendi'nin selefi Şeyh Salih Dede'nin Rus seferi dönüşünde dergâhta koruduğu sancak idi.⁷¹⁴ Mevlevi Alayı'nın kuruluşu, Reşadetli [Veled] Çelebi Efendi'nin Sultan Reşad'a arzı üzerine⁷¹⁵, Sultan Reşad'ın da arzusuyla gerçekleşti.⁷¹⁶ Alayın kuruluş kararı Konya'daki Mevlevi Meşayih toplantısında verilmişti.⁷¹⁷ Dervişler nefer, onbaşı, çavuş; Şeyhler ise çeşitli rütbelerde zabıt oldular. Veled Çelebi [İzbudak] Alay Kumandanı idi.⁷¹⁸ Mevlevilerin, Yavuz'un kabrini ziyaretinden sonra Harbiye nezaretinde padişah, resmi bir törenle Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Abdülbaki Efendi'ye kılıç ve bayrak verdi.⁷¹⁹

Memleketin muhtelif yerlerinden İstanbul'da toplanan gönüllüler **Konya'ya hareket ettiler.**⁷²⁰ Bu maksatla pek çok vilayetten Mevleviler Ocak sonu ve Şubat 1915 başlarında İstanbul'a geldikleri anlaşılmaktadır. Ancak doğrudan Konya'ya gidişler de söz konusudur.⁷²¹ Konya Mevlevilerine iltihak etmek üzere Urfa Mevlevileri renkli merasimlerle uğurlandı.⁷²²

Padişah tarafından verilen Sancak teslim-tesellüm merasimi 13 Şubat 1915'te Harbiye nezaretinde yapıldı. İstanbul Mevlevileriyle bunlara katılmak için gelen Edirne, Bursa, Gelibolu Mevlevileri 13 Şubat 1915 sabahı Bayezid Camii'nde toplanıp Harbiye nezaretine gittiler. Sancak, merasimle Harbiye nezareti müsteşar muavini Süleyman Fethi Bey tarafından [Veled] Çelebi'nin İstanbul'daki vekili, Yenikapı Mevlevi post-nişini Şeyh Abdülbaki Efendi'ye teslim edildi. Sonra Harbiye Nezareti'nin mızıkası selam havası çalıp üç defa “Padişahım çok yaşa” duası edildi. Sancak, kırmızı atlas üzerine som sırma işlemelidir. En önde Galata mevlevihanesi post-nişini ve şarih-i mesnevi İsmail Ankaravi'nin hayr-ül halefi Şeyh Ahmed Celaleddin Dede tarafından Lütfi Mevlevi Bey'e mahsusen tahrir ettirilen levha, Sancak-ı Şerif'in iki yanında da teberdaran ve önünde de buhurdanlar vardı. Sultan Selim türbesini ziyaretten sonra, ihtifal heyeti reisi Muhammed Ziya bir nutuk ve Şeyh Abdülbaki Efendi bir şiir okudu. Saray-ı hümayun'da Orhan Selahaddin Efendi bir “hitabe-i şükran” okuduktan sonra Abdülbaki Efendi Gülbank-ı Mevlevi'yi çekti. Musika selam havası çalarak “Padişahım çok yaşa” duası tekrar edildi. Padişah, birinci katın salonunda M. Ziyaeddin

⁷¹⁴ **Tanin**, 6 Şubat 1915.

⁷¹⁵ **Tanin**, 4 Şubat 1915.

⁷¹⁶ Veled Çelebi İzbudak, **Hatıralarım**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946, s. 54-55; Metin Akar, **Veled Çelebi İzbudak**, T.D.K. Yay., Ankara, 1999, s. 40.

⁷¹⁷ Mevleviler hakk. kısa bir bilgi ve ritüelleri için bkz: Han Melik Sasani, **a.g.e.**, s. 121 vd; Veled Çelebi İzbudak, “Hatıralarım”, (Ed. E.B. Şapolyo), **Canlı Tarihler**, IV, İstanbul, 1946; Cemal Kutay'ın Tabur kumandan Vekili'nin oğluyla Eylül 1955 te yaptığı görüşme notları, Ayrıca Cemal Paşa, **Hatıralar**, (Yay. Behcet Cemal), İstanbul, 1959, s. 156-57; Stoddard, **TM**, s. 70 vd.

⁷¹⁸ Rasuhi Baykara, “*Birinci Harb-i Umumide Mücahidin-i Mevleviye Alayı*”, **Yeni Tarih Dünyası**, C. 1, Sayı: 3, İstanbul, 1953, s. 107.

⁷¹⁹ Baykara, **a.g.m.**, s. 108.

⁷²⁰ **Tanin**, 4 Şubat 1915.

⁷²¹ **Tanin**, 7 Şubat 1915; **Tanin**, 9 Mart 1915.

⁷²² **Tanin**, 9 Mart 1915.

Efendi ile beraberdi. İhtifalin sonunda heyet Haydarpaşa'da trene bindi. Yolculuk sırasında Eskişehir, Karahisar, Kütahya Mevlevi gönüllüleri de kendilerine iştirak edeceklerdir.⁷²³

Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Abdülbaki Efendi, Veled Çelebi'ye teslim etmek üzere taburu Konya Mevlevi dergâhına götürdü.⁷²⁴ Buraya diğer Mevlevi merkezlerinden gönüllüler de katıldı. Kafkas kahramanı meşhur Şeyh Şamilzade Kamil Paşa, Bursa'da Mevlevilere katıldıktan sonra Vali, vilayet erkânı... ve ahaliden mürekkep bir cem-i gafir tarafından teşyi olunarak mızıklar ve alkışlar arasında Bilecik yoluyla cihada hareket etti.⁷²⁵ Tahsin Bey kumandasındaki Sivas gönüllüleri de Konya'ya geldiler.⁷²⁶ İnebolu Mevlevi gönüllüleri de Şaban Reis riyasetinde alkışlarla darülharbin hareket noktası olan Konya'ya geldiler. Burada Mevlana dergâhında bir ihtifal yapıldıktan sonra yola çıktılar.⁷²⁷ Alayın Konya'ya ulaştığı tarih 8 Şubat 1915'ti. Sonraki günlerde diğer meşayih de Konya'ya geldi.⁷²⁸

İstanbul Mevlevileri Konya'da Veled Çelebi Efendi'ye kordonlu kılıcı merasimle teslim eder.⁷²⁹ Mevlevilerin Konya'dan darülharbe gidişleri vesilesiyle yapılan muhteşem mitingler, gösteriler, heyecanlı merasimler ve dualardan sonra askeri ve mülki erkân tarafından tabur 26 Şubat 1915'te Konya'dan uğurlandı, eşraf ve ahali, Ereğli'ye kadar refakat etti.⁷³⁰ Hafız İbrahim, Mevlevilerin o günkü cihat coşkusu ve izlenimlerini *Sebilürreşad*'ta anlatır.⁷³¹ Tabur Adana'ya ulaşır⁷³² fevkalade istikbal merasiminden sonra Adana'dan hareketle⁷³³ Şam'a ulaşan Mevleviler burada da merasimle karşılandı.⁷³⁴ Alayın yol masrafları dervişler tarafından karşılandı.⁷³⁵ *Tanin*'e göre bu alayın toplamı 1016-1026 kişi arasındadır. Alaya 47

⁷²³ **Tanin**, 14 Şubat 1915.

⁷²⁴ Stoddard, **TM**, s.72.

⁷²⁵ **Tanin**, 22 Şubat 1915; **Tanin**, 26 Nisan 1915.

⁷²⁶ **Tanin**, 18 Şubat 1915.

⁷²⁷ **Tanin**, 23 Şubat 1915.

⁷²⁸ Nuri Köstüklü, "*Vatan Savunmasında Gönül Erleri*", **X.cu Milli Mevlana Kongresi, -Tebliğler- Konya Selçuk Üniversitesi**, Konya, 2002, s. 216-17.

⁷²⁹ **Tanin**, 17 Şubat 1915.

⁷³⁰ **Tanin**, 28 Şubat 1915; Köstüklü, "*Vatan Savunmasında Gönül Erleri*", s. 216-217. Köstüklü, **a.g.e.**. AAM yayını, s. 85 vd. Konya'dan itibaren yol güzergahı için bkz. Edirneli Matbah-nişin Kadri Dede'nin günlüğünden nakleden Köstüklü, **a.g.e.**, s. 87- vd.

⁷³¹ **Sebilürreşad**, 26 KS 1915/31 KS 1330, s. 117.

⁷³² **Tanin**, 18 Şubat 1915; Mevlevi Taburu hakkında haberler için ayrıca bkz. **Harb Mecmuası**, Temmuz 1332 tarihli sayısı. İlk sayısı TS 1331'de çıkan bu Mecmua Mondros mütarekesi ile kapanacaktır. 27 sayı çıktı.

⁷³³ **Tanin**, 18 Şubat 1915.

⁷³⁴ **Tanin**, 16 Mart 1915; Mevlevilerin yol güzergahı için bkz: Ali Birinci, **Tarihin Gölgesinde**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011, s. 20-21.

⁷³⁵ Köstüklü, **Vatan Savunmasında Mevlevihaneler**, s. 76. Yapılan aynî ve nakdî yardımlar için bkz. Köstüklü, **a.g.e.**, s. 81-82.

Mevlevihane, diğer tarikatlardan da 8 kişi katıldı.⁷³⁶ Bu rakamın, dünyayı değiştiren bir savaşın ordularına kıyasla sadece dekoratif bir mahiyet taşıdığı açıktır.

Artık gönüllü Mevlevi taburu Mart 1915 sonlarına doğru üç yıl müddetle kalacağı Şam'dadır.⁷³⁷ 4. Ordu tarafından dervişlere harp eğitimi verilirse de savaşa fiilen katılmadılar. Cemal Paşa, bunların disiplinsizlik yüzünden fayda yerine zarar getirdiğini söyler.⁷³⁸ Enver Paşa, Mevlevilerin Hint Müslümanları üzerinde etkili olacağını düşünüyordu. Ayrıca Devletin asker alamadığı bölgelerden Mevlevi yardımlarıyla asker toplanacaktı.⁷³⁹ Refik Halit de Cemal Paşa'nın Mevlevileri propaganda ve gösterişe alet ettiğini söyler.⁷⁴⁰ Savaş yıllarının Generali Ali Fuat Erden, Hatıralarında Şam'da idam edilen Arap liderlerin cansız bedenleri etrafında Mevlevilerin nöbet tuttuğunu yazar.⁷⁴¹ Üç sene Suriye'de kaldıktan sonra Türk bozgununun ardından Mevleviler Konya'ya döndüler. Mevlevilerin cihada mühim bir katkı sağladıkları söylenemez. Sadece manevi ve lojistik desteklerde hizmetlerinin görüldüğü anlaşılmaktadır. Zaten bunların bir kısmı yaşlıydı, hatta ileri derecede yaşlı olduklarından bazılarının müracaatları reddedilmişti. Ordu tarafından kendilerine sembolik bir takdirname verildi. Mevlevi şeyhi de Alay'ın mührünü iade etmekle bu Büyük Savaş içindeki işlevlerini tamamlayarak Anadolu'ya döndü. Bir kaç Mevlevi'nin savaş esnasında esir düştüğü de Çelebilik makamının İngiliz hükümetine müracaatından anlaşılmaktadır.⁷⁴² Milli Mücadele sırasında Konya'da 12. Kolordu komutanı Fahrettin Altay da, Mevleviler hakkında şunları söyler: *Mevleviler kendi tekkelerinde ibadetleri ve dışarıda şahsi işleriyle meşgul olurlar. Halk üzerinde nüfuzları yoktur. Dini hususlarda daha müsamahakâr olmaları ve sema denilen raks tarzında dönerek ayin yapmaları, bu esnada ney ve diğer musiki aletlerini çalmaları Konya'nın mutaassıp kesimi tarafından hoş karşılanmaz. Ancak halkın Mevlana'ya saygısı büyüktür.*⁷⁴³

⁷³⁶ Süheyl Ünver Koleksiyonu, 59 no.lu defterinden Nakleden: Öncüoğlu, **a.g.e.**, s. 69. Mevlevihanelerin bulunduğu vilayetler ve merkezler için bkz. Nuri Köstüklü, **Vatan Savunmasında Mevlevihaneler**, AAM yay., Ankara, 2010, s. 70. Köstüklü tam sayının 1026 olduğunu söyler. **a.g.e.**, s. 90-92.

⁷³⁷ Stoddard, **TM**, s.72; Gölpınarlı, **Mevlevilik**. s. 273.

⁷³⁸ Nevin Korucuoğlu, **Veled Çelebi İzbudak**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1994, s. 17; Veled Çelebi İzbudak, **Hatıralarım**, 1946, s. 54 vd. Yaptıkları tatbikat ve askeri talimler için Köstüklü, **a.g.e.**, AAM yayını, s. 103-04.

⁷³⁹ Stoddard, **TM**, s. 70-72.

⁷⁴⁰ Refik Halit Karay, "*Devenin Derdi*", **Guguklu Saat**, Semih Lütfi Kitapevi, İstanbul, t.y., s. 82-87.

⁷⁴¹ Ali Fuat Erden, **Suriye Hatıraları**, Türkiye İşbankası Yayınları, 2. B., İstanbul, 2006, s. 278.

⁷⁴² Köstüklü, **a.g.e.**, AAM yayını, s. 119-20.

⁷⁴³ Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922, Görüp Geçirdiklerim**, İstanbul, 1970, s. 220; Tasavvuf'un ve Mevleviliğin ulema arasında da tenkit edildiği olmuştur. İstanbul, Edirne ve Çorlu medreselerinde müderris olan Çivizade Muhyiddin Şeyh Mehmet Efendi, on sene Mısır'da kaldıktan sonra 1539 da Meşihat makamına nasp edildi. İslam Hukuku'ndaki ihtisasının derinliği, sarsılmaz adaleti ve tevazuu ile meşhurdur. Muhyiddin-i Arabi, Mevlana gibi mutasavvıflara *ta'n u itale*'de bulunduğundan azledildi. Kanuni'nin Mevlana'ya büyük saygı duyduğu bilinir. Bu azil, Şeyhülislamın *la yen'azil* olduğu bir devirde vaki oldu. Danişmend, **Kronoloji**, C. 5, s. 112-113.

Cihadın ilanıyla beraber Osmanlı basınında diğer tarikatların da cihatla ilgilendikleri görülür. Münferit veya milis olarak çarpışan çeşitli Tarikat mensupları da oldu. Ancak Mevlevilerin bunlardan farkı resmi oluşlarıdır.⁷⁴⁴ Savaştan hemen sonra Şeyh Eşrefeddin Dağıstanî Efendi 1.000 Nakşî ile birlikte cihada gitmek üzeredir. *Tanin*'e göre bu sayının 10.000 bulması beklenmektedir. Kadiri tarikatından Zülfikar Efendi de 200 gönüllü müridiyle İstanbul'a geldi ve 3 gün sonra Halep'e gidecektir.⁷⁴⁵ Savaş sırasında Almanlar, merkezi Irak olan Kadirilerle ayrıca ilgilenmişlerdir.⁷⁴⁶ Kadiriler Şam'da Cemal Paşa'nın 4. Ordusunda Kaymakam Refet Bey'in [Bele] kumandasında Kanal harekâtına katıldılar. İsrail Oğulları'nın 40 sene dolaştığı Tih çölüne hareketlerinin 18 Aralık 1915 olduğu Erden'in ifadesinden anlaşılmaktadır.⁷⁴⁷ İmparator Kayser de Kadiri tarikatının manevi etkisinden yararlandı. Bu hususta Eugène Thebault şunları söyler:

“*Kayser, Kadiri tarikatından da faydalanmaktan geri kalmaz, tarikatın merkezi Bağdat'tır. İşte Kuzey Afrika cihadı için toplanan ianeler buradan nakledilmektedir. II. Abdulhamid de patriotik bir anlayışla bu tarikatın idaresini ele geçirmişti. Kadiri dervişler, bu harp esnasında tarikata has kisvelerle, başlarında kahverengi keçeden üstüvanî kavuklarla, ellerinde II. Guillaume portresi ile nümâyişler yapıyorlardı.*”⁷⁴⁸ Ancak, Irak'ta kimsenin ne cihadı ne de Kadirileri dinlemeğe niyeti yoktur. Karabekir, hatıralarında Bağdat'ta Hükümet dairelerinde asılı bulunan cihat fetvalarının yerlere yırtılıp atıldığını söyler.⁷⁴⁹

Cihada katılmak maksadıyla 1915'te 7.000 mevcutlu “Mücahidin-i Bektaşîye” adıyla bir Bektaşî alayı da kuruldu. Buna Tunceli Alevileri de katılmış, kadınlar da erkek kıyafeti giymişlerdi. Kurulan küçük Bektaşî birlikleri Gelibolu ve Kafkasya'ya milis olarak gönderildi. Padişah Mevlevi olduğundan Bektaşîliğe ayrı bir statü verildi. Bunlar Mevlevilere rakiptirler.⁷⁵⁰ İttihatçılar, Bektaşîleri savaşta heyecana getirmek için Harbiye nezareti Bektaşî nefeslerinin yazılmasını şairlerden ister. Bu maksatla Filozof Rıza Tevfik'in nefeslerinden faydalanma yoluna gidildi. Ancak bunda da muvaffak olamadılar. Harp cephelelerinde bitmiş tükenmiş halde olan askerleri şiir ve destanlarla harekete geçirme yolları deneniyordu. Bu hususu Dr. Rıza Tevfik şöyle anlatır: “...*Muharebe meydanlarında ve siperlerde aç ve her*

⁷⁴⁴ Öncüoğlu, **a.g.e.**, s. 2.

⁷⁴⁵ **Tanin**, 20 Şubat 1915.

⁷⁴⁶ Eugène Thebault, « *Le rôle des derviches dans l'Islam* », **Le Temps**, 18 juillet 1915.

⁷⁴⁷ Erden, **a.g.e.**, s. 210 vd.

⁷⁴⁸ Thebault, **a.g.m.**, s. 3/6.

⁷⁴⁹ Karabekir, **Birinci Cihan Harbine nasıl Girdik ?**, C. 2, s. 394.

⁷⁵⁰ Hülya Küçük, **a.g.e.**, s. 101-02, 103, 104; Bektaşîler hakkında ayrıca bkz. Irène Mélikoff, “*Un ordre des derviches colonisateurs: Les Bektachis, leur rôle social et leurs rapports avec les premiers sultans Ottomans*”, **Mémorial Ömer Lütfi Barkan**, Paris, İstanbul, 1980.

türlü sıhhi takyidattan mahrum genç zabitlerin ve neferlerimizin şiddetli protestoları ve feryatları hala kulağımda çınlarken (...) Harbiye nazırı Enver Paşa, Türk şairi Mehmet Emin Bey'in şiirlerini bastırıp ordunun manevi kuvvetini yükseltmek ve biraz da eğlence ile avutmak için kitalara dağıttırması, hatta Abdülhak Hamid gibi merhum bir adama da İngiltere aleyhinde kötü bir kitap yazdırıp 4.000 lira para vermişti. Bu sıralarda bana da şiirlerimi bastırıp askere dağıtmak için külliyetli bir para vaad ederek Abdülhak Hamid, Cenap Şahabeddin ve Süleyman Nazif beyleri, bu ricasını tebliğ için bana göndermek istemişti. Fakat bu hizmetler için vagonlar almış olan –o sıralarda vagon alımı pek karlı bir ticaret kaynağı idi ve bir vagon almak binlerce lira mükâfat sayılırdı- Süleyman Nazif merhum beni gelip görmeğe cesaret edememiş, Abdülhak Hamid de vesatetten çekinmiş, yalnız Cenap Şahabeddin merhum bu keyfiyeti bildirmek için bana iki mektup göndermişti.”

11 Temmuz 1333 tarihli mektubunda, Cenap Şahabeddin, Hamid ve Nazif'le birlikte Harbiye Nezareti'ne çağrıldığını ve askeri savaşa teşvik için edebi eserler neşrini Enver Paşa'nın rica ettiğini, Rıza Tevfik'in de “Dasitan vadisinde silsiele-i nefais kaleme aldığı takdirde Nazır paşaca *bais-i şükran* olacağını söyledikten sonra mektubuna şöyle devam eder: “...*Bunun zat-ı üstadanelerine iblağı bendenize havale olundu. Dasitanlar hamasiyata ait olacak. Yazılacak asara gayet vasi amma gayet vasi ücretler vaad buyruluyor. Taraf-ı alilerinden diriğ-i inayet buyrulmayacağı hepimizin cümle-i tahminatından oldu.*”

Rıza Tevfik, Enver Paşa'nın vaad ettiği meblağın 30. 000 lira olduğunu söyler ki o günün şartlarında iyi bir rakamdı. Rıza Tevfik, Harbiye Nezareti'ne gidip mektupçuya bunların heyecan anında yazılabileceğini, ısmarlama olamayacağını, eldeki mevcut nefeslerin de toplu olmadığını söyledi ve bu iş öylece kaldı.⁷⁵¹

Tarikat mensuplarının savaşa gönderilmesi hakkında Hüseyin Kazım Kadri “*Hatır ve hayale gelmeyen zorluklarla Mevleviler ve Bektaşilerden başkası kâfirler aleyhinde ittifak etmedi*”⁷⁵² diyorsa da bunların da cihada katkıları ancak okyanusta bir damladır. Yakup Cemil müfrezesi gibi Baktaşi alayı da bu savaşta fayda yerine zarar verdiği anlaşılmaktadır. Bu hususta Aziz Samih şunları yazar: “...*Bu ruhani teşkilat herhalde çetecilik ruhunun mahsusatındandır. Mevlevi alayı Suriye'ye gidince Bektaşi tarikatını da siyaseten ihdas ettiler. Hacı Bektaş Çelebisi Efendi'nin kumandasındaki bu alaya Galip Bey adlı bir Binbaşı askerî müşavir olarak tayin edilmişti. Bu alayın ahvalini Galip Bey'in şikayet telgrafları öğretiyordu. Galip Bey, Çelebi Efendi'nin yolda bütün köylülerin mallarını aldığını yazıp*

⁷⁵¹ Rıza Tevfik, **Biraz da Ben Konuşayım**, Haz. Abdullah Uçman, İletişim Yay., İstanbul, 1993, s. 139-141.

⁷⁵² Hüseyin Kazım Kadri, **Balkanlardan Hicaz'a, İmparatorluğun Tasfiyesi**, Pınar Yayınları, Sadeleştiren: Kudret Büyükcoşkun, İstanbul, 1992, s. 196.

duruyordu. Alay Erzurum'a geldi. Çelebi Efendi'nin bir hane tahsis ve evrak erzak gönderilerek istirahati temin edildi. Galip Efendi'yi dinledik. Çelebi Efendi geçerken bütün köylüler yollara çıkarak koyunlarını, sığırlarını, mallarını Çelebi Efendi'nin hak-i pa-yi akdeslerine takdim ediyorlarmış. O da bunları alıp diğer yerlerde satarak nakde tahvil ediyormuş. Meselede bir cebir ve tazyik olmayarak bunların hediye olduğuna hükmedilip mesele kapandı. Fakat Çelebi Efendi, artık Galip Bey'i istemiyordu. Bunu Bektaşî Sabri Bey'le tebdil ettik. Efrada en ziyade muhtaç olduğumuz zamanda gelen bu alayı hemen talimgaha göndererek talimlere başlattık. Zaten hepsi bekaya, firari esnan erbabından olduğundan ordunun malı demektir. Bunları Çelebi Efendi'ye anlattık. Ordu Kumandanlığı bir muharebe madalyası verdi. Çelebi Efendi de muharebenin faziletlerinden amirlere itaatini farzîyetinden bahis bir nasihatname yazdı. Tekrar böyle asker getirmek vaadiyle geri döndü. Bu nasihatname bastırılarak askere dağıtıldı. Zaten evvelce de Enver Paşa matbu, kurşun geçirmez muskalar göndermişti. Onlar da dağıtıldı. Zannederim ki efrat, bizim bu safiyetimize kahkahalarla gülmüşlerdir.”⁷⁵³

3. Dış yankılar: Cihad'ın İstanbul Fatih camiinde ilanından sonra bütün dünya camilerinde imamlar, imdada koşma çağrısında bulundular.⁷⁵⁴ Cihat fetvasının 5 sorusunun tam tercümesi 16 Kasım 1914'te *Berliner Tageblatt* tarafından verildi. *Agence Wolff* tarafından da az farklı bir tercümesi diğer Alman ve İsviçre (*Gazette de Lauzanne*, 16 Kasım) gazetelerine, aynı gün, *Agence Stephani* tarafından da İtalyan gazetelerine telgrafla bildirildi. 16 Kasım'da *Stampa* ve *Giornale d'Italia*, 17 Kasım'da *Osservatore Romano* ve *Corriere della Sera* ve *Echo de Bulgarie* gazeteleri cihat fetvasını yayınladı. Ancak Hollanda, İspanya gibi tarafsız devletler basınında fetva pek fark edilmez. Sansür, bütün İtilaf basınında, bilhassa ilk hafta, fetvaya imayı dahi engelledi.⁷⁵⁵

Fetva'nın Beyrut'taki ilanı 20 Kasım 1914'te *El İttihad-ul Osmani*'de yayınlandı. Bu da Osmanlı basınından beş gün sonra demektir. Fetvanın ilanından önce vali, verdiği nutukta, bu mukaddes cihadın İslam düşmanlarına karşı ilan edilmiş olduğunu söyledikten sonra sözlerini şöyle devam ettirir:

Hiristiyan veya Yahudi reayaya gelince, onlar da, İslam'ın emri gereği, aynen Müslümanlar gibi muhafaza altındadırlar; bunlara zarar vermeğe kalkanlar, kim olursa olsun, en ağır cezayı göreceklendir. Osmanlı vatandaşı olan reaya da aynen Müslümanlar

⁷⁵³ Aziz Samih [İlter], *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları*, Ankara, 1934, s. 83.

⁷⁵⁴ Paul Chack “*L'attaque et la défense du Canal de Suez*”, I. *RDM*, t. XXX, 1925, s. 878.

⁷⁵⁵ **7 N 2140**, *Affaires Etrangères, Service des Communications, 22 décembre 1914, Direction politique et Commerciale ; Annexe à la dépêche à Guerre, du 23 décembre 1914.*

gibi, bizlerle el ele vatan müdafaasına katılmalıdır. Bu bir hayat-memat harbi olduğundan, her bir Osmanlı'nın Allah'a tevekkül etmesi, zaferi O'ndan beklemesi ve varlığının devamının milletinin hayatına bağlı olduğunu bilmelidir. Allah, devletimizi muzaffer kılsın!"

El İttihad-ul Osmani, fetvanın ilanını şu şekilde verdi: Vali, resmî kabul salonunda, dün, aralarında Kadı, Müftü ve Nakıbulşraf'ın da olduğu Beyrut ulemasını bir araya getirip Şeyhülislam tarafından imzalanmış ve Efendimiz Emir-ül Müminin Hz.leri tarafından tasdik edilmiş fetvayı tebliğ etti. Bu fetva mucibince artık cihat, İslam memleketlerini karadan ve denizden istila etmiş olan İngiltere, Fransa, Rusya, Sırbistan ve Montenegro'ya ve müttefiklerine karşı, İslam'ın ve Halife Hz.lerinin vikayesi için küre-i arz üzerindeki tüm Müslümanlar üzerinde farz-ı ayn olmuştur. Bundan böyle, düşman devletlerin tabiiyeti altında bulunan Müslümanlara, İslam hükümetinin askerleri ile çarpışmak, cebir altında dahi olsalar, Osmanlı-İslam hükümetinin müttefikleri olan Almanya ve Avusturya'ya karşı harp etmek caiz değildir...

El İttihad-ul Osmani'nin belirttiğine göre, bundan sonra ilerde hatıralarını da yazacak olan Beyrut Belediye reisi ve sonraları Meclis-i Mebusan üyesi Selim Ali Selam, Vali'nin bu nutkunu Türkçeden Arapçaya çevirdi. Fetva, Müslümanlar için özel bir önemi haiz olan Cuma günü okundu ve camilerden halka ilan edildi. Ayrıca Pazartesi günü öğleden sonra saat İki'de de El Omari Camii'nde tekrar ilan edildi; ahali, fetvanın ilan edileceği meydanlara da İslamî amblem ve sancaklarla yürüdü.⁷⁵⁶ Görüldüğü gibi burada Osmanlı vatandaşı olan herkesten, gayrimüslimlerden de cihada katkı beklenmektedir.

Peşte'de de Cihadın ilanı, propaganda gereği büyük nümayişlerle duyuruldu, Avusturya ordusundaki Müslüman askerler arasında Cihat fetvaları okundu. Bunun için de askerler Arşidük Charles kışlasında toplandı, İmam Abdüllatif Efendi fetvaları okuduktan sonra askerler, Halife-i müslimin Sultan Reşad Hz.lerine Avusturya ve Alman imparatorlarına üçer defa resmi selam ifa etti.⁷⁵⁷

P. de Marguerie'nin verdiği rapora göre fetva, Mısır ve Afrika'nın çeşitli coğrafyalarında da gösterişli bir şekilde ilan edilmeye çalışıldı. İngiltere sefirinin, Fransa'nın Roma sefirine verdiği malumata göre, Şeyhülislam, Enver Paşa ve Alman sefirinden oluşan İstanbul'daki M.M.C. Heyeti, Cihad-ı mukaddes'i Mısır, Tunus ve Cezayir'de de ilanını temin için Şerif Adil Paşa, Şerif Ali Mazhar, Abdurrahman Paşa, halen Mısır'da bulunanlar da dahil olmak üzere Şam'ın bütün eşrafını delege olarak seçti. Heyetin seçtiği bu misyonun

⁷⁵⁶ SHAT, 7 N 2140, "Appel à la Guerre Sainte, la fatwa", Le Ministre des Aff. Etr., à M. le Ministre de la Guerre. No : 33 M. Defrance, Ministre Plénipotentiaire chargé de l'Agence et Consulat Général de France au Caire, à M. Delcassé, Ministre des Aff. Etr. Le Caire, le 21 Décembre 1914. No : 454.

⁷⁵⁷ Tanin, 10 Mart 1915.

başına, daha önce öldürülen Mahmut Şevket Paşa'nın kardeşi Mahmut Mazhar Bey getirildi. Fas için de tedbir düşünüldü, buna göre Arnavutluk İşkodra'sından Bedbu Paşa, Algésiras'ya gidecek ve burada karşılaşıacağı bir İslam komitesinin vereceği isyan kararını ve Cihad-ı mukaddes fetvasının ilanı şartlarını görüşecektir. P. de Marguerie, gönderdiği raporun altına şu notu düşer: “Faydadan hali olmayacağından telgrafla size bildirdiğim bu istihbaratı Kahire, Tunus, Cezayir [Alger] ve Madrit'teki temsilcilerimize de tebliğ edilmesini zaruri görmekteyim.”⁷⁵⁸

Tanin'e göre cihadın ilanı, İslam âlemini baştanbaşa harekete geçirmişti ve Hindistan, Türkistan ve Kuzey Afrika Müslümanları galeyana halindeydi.⁷⁵⁹ *Corriere della Sera*'ya göre Mısır'a getirilen Hind askerleri cihattan haberdar olur olmaz İngilizlere karşı bir “tavır-ı husumetkarane” almışlardı.⁷⁶⁰ *Tanin*, Lille'de bulunan Fransız ordusundaki Hint Müslümanlarının Cihad-ı Ekber'in ilanı üzerine mevzilerini bıraktıklarını ve Alman ordusuna iltihak ettiklerini...⁷⁶¹; Cihad-ı Ekber'in ilanı üzerine hecinsüvarların Mısır hududundaki din kardeşlerine ve Osmanlı ordusuna karşı silah kullanmayarak bilakis iltihak ettiklerini ve Yafa'ya vürudlarında merasimle karşılandıklarını...⁷⁶²; Osmanlı ordusunun Kafkas başarıları duyulunca Stanislav'daki Rus ordusundaki 700 Çerkez'in isyanı üzerine ellerinin bağlanarak Rusya içlerine gönderildiklerini...⁷⁶³; Sudanlıların El-Kab'a hücum edip İngiliz askeri müesseselerini yağmaladıklarını, erzak ve mühimmat iğtinam ettiklerini...⁷⁶⁴; Hilafetin müdafaası için 13 kabile reisinin cihat ilan ettiğini⁷⁶⁵ ... vs bildiren haberlere sıklıkla rastlanır.

Cihad-ı ekber ilanı hariçte vücuda getirdiği tesirleri *Tanin* üçe ayırır: müttefikler, düşmanlar, tarafsızlar. *Tanin*, müttefiklere dair tarihi bağları zikrettikten sonra Almanya ve Avusturya'nın Cihadın samimi dostu olduğunu, düşmanlar arasında büyük korku yarattığını ve ayaklanan Müslümanların yarattıkları tehlikeleri zikreder. Tarafsızlar hakkında da şunları söyler:

“Cihadın bitaraflar üzerindeki tesirleri dikkate değer; çünkü şimdiye kadar matbuat ve propaganda kuvveti ile hariçteki Müslümanları aleyhimize çeviriyorlardı. Ama bugün vaziyet tam tersidir. Müslümanlar artık intikam saatinin geldiğini anlamışlardır. Kazanacağımızdan

⁷⁵⁸ SHAT, 7 N 2103, « Mission ottomanes en pays musulmans » ; MAE, direction des Affaires politiques et commerciales, de Section d'Afrique, de P. de Margerie au Ministre des Affaires Etrangères, à Monsieur le Ministre de la Guerre, Bordeaux, le 5 Décembre 1914.

⁷⁵⁹ *Tanin*, 20 TS 1914.

⁷⁶⁰ *Tanin*, 25 Şubat 1915.

⁷⁶¹ *Tanin*, 17 KE 1914.

⁷⁶² *Tanin*, 18 KE 1914.

⁷⁶³ *Tasfir-i Efkâr*, 27 TS 1914; *Tanin*, 19 KE 1914.

⁷⁶⁴ *Tanin*, 20 KE 1914.

⁷⁶⁵ *Tanin*, 4 KS 1915.

*emin olduğumuz zafer, sade bizim değil, kısmen de bütün insanlığındır.*⁷⁶⁶ Tarafsızlardan kasıt İran ve Afganistan gibi İslam ülkeleridir.

Tanin'de cihadın etkilerini ve dış dünyadaki yankılarını anlatan başyazısını İstanbul'da yayınlanmakta olan Alman gazetesi *Osmanischer Lloyd*'a dayandırır. Bu gazeteyi Almanlar, propaganda amacıyla kurmuşlardı ve alınan haberler Berlin merkezli olduğundan abartılı olduğu söylenebilir. Buna göre Cihat, takdir edilecek bir süratle yayılmaktadır. Güney Cezayir'de cihadın tesiriyle isyan başlamış ve Al-Golea mevkiinde mücahitler, vaziyete hâkim olup diğer mücahitlerin iltihakı bekleniyordu. Madrid'de hâkim kanaatlere göre Fransa için Fas, Cezayir ve hatta Tunus'un kaybı muhakkaktı. Fransa büyük bir müstemleke muharebesi yapmadığı takdirde buraları kaybedecektir. İspanyol mahfilleri de Fransa'ya yardım fikrinde değildi. Diğer taraftan Fez şehri kanlı bir ihtilal içinde ve hariçle bütün bağlantısı kesikti. *Tanin* sözü, cihat dolayısıyla İstanbul'a gelen Senusilerle yapılan bir mülakata getirir: “*O mülakatı hatırlayalım: Muhterem misafirlerimiz, muharririmize, bu cihadın ilanını daha çok uzun zaman evvel beklediklerini ve Afrika Müslümanlarının şimdiye kadar maruz kaldığı mezalime bundan fazla dayanamayacaklarını beyan etmişlerdi.*” *Tanin*, mübalağalı bir ifadeyle K. Afrika'da cihat adeta kendi kendine ilan edilmiş olduğunu yazıyordu.⁷⁶⁷

Tanin bundan sonra sözü, İran'ın tarafsızlığına getirir: “*İran hudutlarında bize iltihak eden mücahitlerin miktarının günden güne artmakta olduğunu, Hindistan'a, İngiltere'nin 9 tabur İngiliz askeri göndermek mecburiyetinde kaldığını ve Afganistan'da İngiltere aleyhinde bir hareketin mevcudiyetinin Rus gazeteleri tarafından itiraf edildiğini ilave edersek cihadın kısa zamanda nasıl geliştiğini idrak etmiş oluruz.*” *Tanin* bunun henüz bir başlangıç olduğunu ve cihadın ilanı ile umumi bir uyanışın başladığını söyler. Bundan sonra İtilaf devletlerinin K. Afrika'daki Müslümanları Cihat'tan haberdar etmemek için her türlü yalan ve iftiraya başvurduklarını ve birçok insanı darağaçlarına çektiklerini söyler: “*Artık kardeşlerimiz birer birer ayaklanıyorlar. En ağır işkencelere rağmen cihat bayrağını açmışlardır. Fakat henüz yolun başındayız. Düşmanların bütün tazyiklerine rağmen Cihat fetvası bütün İslam merkezlerini dolaşacak, bütün Müslümanları Darülhilafe'ye bağlayacaktır.*”⁷⁶⁸

Tanin, Cihadın İslam düşmanlarını nasıl korkuttuğunu ve daha başlangıçta olmasına rağmen yarattığı etkileri anlatan başmakalesinde şöyle diyordu: “*Cihadın tesirlerinden korkan İtilafçılar, tüm güçleriyle engel olmaya çalışıyor. Bunun en çarpıcı nümunesini kendi*

⁷⁶⁶ **Tanin**, 20 TS 1914.

⁷⁶⁷ **Tanin**, 27 TS 1914; Şeyh Senusi ile yapılan geniş bir diğer röportaj için bkz: **Tasfir-i Efkâr**, 25 TS 1914.

⁷⁶⁸ **Tanin**, 27 TS 1914.

hudutlarımızda görüyoruz. İngilizlerin harp gemileriyle Basra'ya yüklenmelerinin sebebi, oralarda riya, para ve zorla kendisine bağladığı unsurları Hindistan'dan getirdiği Mecusi askerlerle birleştirmektir. Maksat: "İşte görüyorsunuz! Bütün Müslümanlar benimle beraberdir", hissini vermektir. Hâlbuki düşman aldanmıştır. Hiç kimse onlara katılmadığı gibi, İngilizlerin güvendiği kabileler tereddütsüz İslam bayrağının altında Cihat etmektedirler. Eminiz ki, Basra'da Cihat muvaffak olacaktır."

Bundan sonra Tanin sözü Arabistan'a getirerek diyor ki: "Arabistan'a bakalım: oradan güzel haberler alıyoruz: Halep'ten Aden'e kadar bütün sahil ve dâhildeki aşiretler cihat bayrağını zafere ulaştırmak için isyan etmişler ve bu uğurda aralarında senelerden beri devam eden ihtilafları da unutarak, halifenin emrine girmişlerdir. Bütün hilafet memleketlerinin şimali kadar cenubu da aynı isyan ve galeyan içindedir. Şu farkla ki Cenubun vasıtaları eksik olduğundan, bütün Arabistan'ı canlandıran cihadın meyvelerini biraz geç göreceğiz. Hilafet diyarları dışından da güzel haberler geliyor: İran, Afganistan, Sudan ve Sahra, Fas ve Cezayir'den gelen haberler bizi fazlasıyla memnun ediyor. Doğrusu cihadın hariçte bu kadar süratle gelişeceğini beklerken ihtiyatkâr olmağı da unutmuyorduk. Düşmanların aleyhimize kullanacakları vesait o kadar mükemmel ve çoktu ki, bunlara galebe etmek pek müşkül görünüyordu. Demek ki Cihat adeta hatifi bir davetle, kendi kendine yayılıyor ve bu isyan için yalnız Halife'nin düşmanlarla hal-i harpte bulunduğu haber alınması kâfi geliyor. Müslümanların vasıtaları mahdut ise de gayretleri yüksektir. Cihada mücahitler kitleler halinde katılacaktır."⁷⁶⁹ Tanin'de ve Osmanlı basınında bu tür abartılı haberler, makaleler altından kalkılamayacak kadar çoktur.

Berliner Tageblatt'ın Jaffa'dan bildirdiğine göre, "Cihat lehinde Medine'de muhteşem bir nümayiş yapıldı. 30.000 Müslümanın iştirakiyle yapılan bu mitinge pek çok Arap eşrafı, Şuyuh, Şurefa ve Peygamberin temiz soyundan gelenler... ellerinde yeşil renkli Sancak-ı nebevî'yi dalgalandırarak katıldı, binlerle Müslüman Türk ordusuna cihada yürümek üzere gönüllü yazıldı. Bunlar arasında Medine'nin 65 yaşındaki müftüsü ve yaşlı Şeyhi, bu makam-ı mukaddese'nin en muhterem şahsiyeti de vardır."⁷⁷⁰

Tanin, dış dünyanın cihada bakış açısını ve yapılan tenkitleri bu şekilde değerlendirirken tüm Müslümanların birleşemeyeceğini ve cihadın başarılı olamayacağını itiraf eder gibidir, verdiği reçeteler de uygulanırlıktan uzaktır: "Hilafet namına Meşihat'ın ilan ettiği cihat ile "bu kadar Müslüman nasıl ittihat eder" diye çok kimse alay etti. Biz de tüm Müslümanların

⁷⁶⁹ Tanin, 16 KE 1914, no: 2150, s. 1.

⁷⁷⁰ SHAT, 7 N 2140, De P. de Margerie au Ministère des Affaires Etrangères, Direction des Affaires politiques et Commerciales, no: 1488, 18 décembre 1914. Extrait du Neues Wiener Journal du 1er décembre 1914.

cihada kâmilten iştirak edebilmeleri için evvel emirde lazım gelen ihtiyacatın fikdanını, mevcut vesaitin bu azim teşebbüsü semeredar edemeyeceğini biliyor ve bu noktalarda duruyorduk. Müslümanların teavün esası üzerinde vasi bir harekete başlamış olmakla beraber dünyanın her köşesinde aynı şiddette faal olamayacağı tabii idi. Cihat fikri de İttihad-ı İslam gibi yanlış anlaşılıyordu. Nasıl bununla tek bir İslam devleti umulmuyorsa Cihat daveti de tüm Müslümanların üç büyük devlete kıyamı beklenmiyordu. İttihad-ı İslam'ın tahakkuku için lazım gelen teşkilat noksandı, bu hareket geç de olsa gerçekleşecekti. Ancak cihadın tesiri küçümsenemez. Fas'ta, Cezayir'de Fransızlara karşı açılan muzaffer bayrak, Mısır'a doğru yürüyen Senusi ordusu, Cenubi Irak'ta gündün güne İngiltere'yi ezen büyük savlet, İran'da canlanan vasi hareket cihadın kabulü değildir?

“Henüz İngiltere'yi Hindistan'da, Afganistan'da perişan olmuş gibi gösterecek değiliz. Ancak büyük korku altındadırlar. Henüz Cihat fetvaları etrafa ulaşmış değil. Bu faaliyetten mülhem olan hamiyetmendler lazım gelen teşkilatlanmayı yapamadırlarsa da hüsnükabul gördü. Fikrimizce cihattan beklenen hâsil oldu. Zira birbirini görmeyen Müslümanlar arasında temas başladı, ancak beklemek lazım. Anlaşıyor ki harp uzun sürecek ve biz de nihai darbeyi sonra vuracağız. Müslümanlar arasında ihtilaf yoktur; kısmen fiilen ve kısmen de manen birleştiler. Bunun için teşkilatlanalım, Hilafet'ten başlayarak İslam'ın mühim merkezlerinden dağılık mahallere kadar, fedakâr azalarla cemiyetler kuralım. Risaleler ve beyannamelerle İslam'ın mehalik ve menafîini herkesin fehmine takrip ve zerk edelim, programlar yapalım.”⁷⁷¹

Alman basınında cihada dair haberler dikkat çekicidir. Mesela Dr. J. Hell'in “Der Heilige Krieg,” *Illustrite Tzeitung*, no: 3727, 3 Aralık 1914 tarihli nüshasındaki mütalaası zikre değer. Dr. J. Hell, İslam hukuku açısından cihadın esaslarını kısaca hatırlatır: Cihad'ta ölen bir Müslüman'ın şehit olduğunu *Kur'an*'a dayandırarak zikrettikten sonra cihadın Bizans'a ve Haçlılara karşı bir fetih anlayışına sahip olduğunu hatırlatır. 1683 Viyana muhasarasında, Sudan'da küçük kabile şeflerinin köle avcılarına ve paganlara, El Mehades vs reformatörlerin 12 yy.da Fas'ta ve Ahmediye'nin 19. yy.da Hindistan'da hérétiques'lere [sapık fırkalar] karşı patlayan çarpışmalar sırasında bu Cihat kelimesinin çok sık kullanıldığını söyledikten sonra sözlerine şöyle devam eder: *Avrupa emperyalizmi, cihat anlayışına değişiklik sokmuştu: buna göre gayrimüslim bir kuvvetin sultasındaki bir Vilayet'te eğer ibadetler serbest yapılabiliyorsa cihat geçersiz olacaktı. Müçtehitler, Léon Roche'un bir araya topladığı Cezayir ve 1870 tarihli Hindistan fetvalarında olduğu gibi, artık gayri*

⁷⁷¹ **Tanin**, 11 Şubat 1915.

*Müslim idarenin sultasına uymanın ve işgal altındaki topraklarda Müslüman liderlerin ilan edeceği cihadın hükümsüz olacağını beyan ediyorlardı. 1878 Osmanlı-Rus harbinde Şeyhülislam'ın fetvasında Müslümanları cihada kitleler halinde Rusya'ya karşı harbe çağırıyor ve bunun farz-ı ayn olduğunu söylüyordu.*⁷⁷²

Aynı şekilde 21 Kasım 1914 tarihli *Zukunft* gazetesinde Harden'in kaleme aldığı bir yazı dikkat çekicidir. Bunda, Harden, en son Cihad-ı ekberin IV. Mehmet ve Veziriazam Köprülüler tarafından ilan edildiğini söyler ki bunda yanlışlık vardır. Bu yazısında Harden, cihadın ve Şeyhülislam'ın çağrısının bir kıyama muktedir olup olmayacağı hususunu muğlak bırakmıştır.⁷⁷³

Ama Almanya'da cihada dair en önemli mütalaa, 1. Dünya Savaşından kısa süre öncesine kadar Hambourg Müstemleke Enstitüsü Müdürü ve savaş sırasında da Bonn Üniversitesi Prof.larından Carl Becker'e aittir. Bu yazı, Jackh yönetimindeki bir dergide çıkmıştır. ("Deutschland und der Islam", *Der Deutsche Krieg*, Broşür, no: 3, Stuttgart.). Becker, o günlerde Koloni fırkasının sözcülerinden biri olup islamiyatta çok müstesna bir yere sahiptir. Önceki yıllarda Becker, çok açık ve net ifadelerle Almanya'nın Afrika'daki kolonilerinde İslamî propagandayı durdurması gerektiğini söylüyordu. Ancak Babîâli'nin Cihad-ı Ekber'i ilanı ve Alman hükümetinin ikazı üzerine bu görüşlerinden vazgeçmişti. Onun yürüttüğü mantık şudur: Almanya, Osmanlı Devleti'nde ve mücavir memleketlerde İslam sorununu iki farklı siyasetle yürütmelidir. *Almanya, Rusya'nın İstanbul'a ilerleyişini engellemek için Osmanlı Devleti'ni her halükârda desteklemelidir. Ancak bu, genel manada İslam'ı takviye manasında değildir, Almanya'nın kolonilerdeki İslam politikası sabit kalmalı ve İslamist misyonerlerin faaliyetleri menedilip kabilelerin Payan kılması temin edilmeli, İslamlaşması engellenmelidir.*

Ancak burada Becker için mühim bir müşkül çıkıyor: Hıristiyan Batı'ya karşı, panislam fanatizmini tahrik etmeden Osmanlı Devleti nasıl desteklenecektir? Becker, bunu izahta zorlanmakta ise de, açıkça Almanya'nın, Türk cihadı politikasını desteklemektedir. Becker, Türkiye'yi ayakta tutmaya çalışan tek devletin Almanya olduğuna ve kolonilerinde de son derece az Müslüman olması keyfiyetine dayanmakta ve Kayser'in uzun süredir Türk-Alman ilişkilerini geliştiren siyasetini, Şark işlerindeki ileri görüşlülüğünü, İstanbul ziyaretini, Şam nutkunu takdir etmektedir. Becker, Fransızların, Almanların panislamizmi bir savaş makinası şeklinde istismar ettikleri fikrini teyit etmektedir. Sir J. Hanston, bu hususu ve Almanların

⁷⁷² SHAT, 7 N 2140, Affaires Etrangères, Service des Communications, 22 décembre 1914, Direction politique et Commerciale ; Annexe à la dépêche à Guerre du 23 décembre 1914.

⁷⁷³ SHAT, 7 N 2140, Affaires Etrangères, Service des Communications, 22 décembre 1914, Direction politique et Commerciale ; Annexe à la dépêche à Guerre du 23 décembre 1914.

Sultan Reşad'ın din ve devlet başkanı olarak çifte rolünden faydalandığını, Victor Berard'ın *RMM*'da çıkan "Sultan, İslam ve Büyük Avrupa Devletleri" (Le Sultan, l'İslam et les Puissances) adlı risalesinde açık bir şekilde izah ettiğini beyan etmişti.⁷⁷⁴

Bonn Üniversitesi profesörlerinden ve Hambourg Koloni Enstitüsünün en faal müdürlerinden Carl H. Becker, makaleleriyle Hugo Grothe'dan daha fazla ciddiye alınmaktadır. Yazdığı bir seri makalede, Cihad-ı Ekber'i Alman bakış açısıyla savundu. Bunlar arasından "Deutsch-Türkische Interessen-Gemeinschaft –Collection Bonner Vaterländische Rden und Vorträge Während des Krieges- », „England und Egypten“ (ap. *Suddeutsche Monatshefte*), "England und der Islam" (ap. *Das Grossere Deutschland*)'ı ve bilhassa "Deutschland und der Islam", (Collection politische Flugschriften de Jackh)'ı ele alalım. Bu iki broşürün ikincisinde Becker, Almanya'nın Türkiye'yi, Cihad-ı Ekber vasıtasıyla bile olsa mutlak surette desteklemesini, zira Alman kolonyalizmi Fransız veya İngiliz kolonyalizmine göre kitlelere daha iyi eğitim verebileceğini ve İslam'ın enerjisini kullanarak bunu daha iyi yapabileceğini düşünmektedir. Becker, daha önce, Afrika kolonileri için İslam'ın bir tehlike olduğunu söyleyen ve fiilleriyle İslam'la zıtlık ve tezat gösteren Kayser'in İslam dostu politikasına kendisini kaptırmış görünüyor.⁷⁷⁵

AF da Almanya'nın cihat politikasını ve Carl Becker'in cihada dair görüşlerini aynı sözlerle tenkit ediyordu⁷⁷⁶: *Garip şey! Almanya'da bile, bir İslamiyat uzmanı, Bonn Üniversitesi prof.u ve Hambourg Koloni Enstitüsü müdürlerinden Carl Becker, Almanya'nın koloni politikasına Cihad-ı Mukaddes'in getirebileceği mahzurlarla zihnini ziyadesiyle yormaktadır. Birkaç sene önce Becker, açıkça Almanya'nın, Afrika kolonilerinde İslam propagandasını durdurmasını istiyordu. Kısa süre önce yayınlanan Deutschland und das Islam [Almanya ve İslam] adlı tetebbuatında, bu fikrini Berlin'in ilan ettirdiği Cihad-ı Mukaddes ile uzlaştırmaya gayret etti. Ona göre, İslam meselesi farklı iki politika ile halledilmeliydi, Türkiye'de ve mücavir muntikalarda Almanya, Rusların İstanbul üzerine ilerlemesini engellemek için her halükarda Osmanlı devletini takviye etmeli idi. Ama bu, genel manada İslam'ı takviye etmek demek olmayacaktı. Almanya'nın İslam politikası sabit kalmalı, İslam misyonerlerinin Afrikalı yerli kabileleri İslamlaştırması engellenmeli ve bunların Payanlığı korumaları temin edilmeliydi. Fransız hariciyesinin resmi yayını olan *AF*'in arşiv vesikalarına dayandığı görülmektedir.*

⁷⁷⁴ SHAT, 7 N 2140, Affaires Etrangères, Service des Communications, 22 décembre 1914, Direction politique et Commerciale ; Annexe à la dépêche à Guerre, no : yazılmamış, du 23 décembre 1914.

⁷⁷⁵ SHAT, 7 N 2140, EMA, Afrique, De Sous-Secrétaire d'Etat aux Affaires Etrangères, le 19 Janvier 1915.

⁷⁷⁶ AF, no:160, juillet-décembre 1914, s. 289.

Rus basınında cihat fetvası karşı fetvayla çürütölmeye çalışıldığı göröölür. *Birjeviya Viédemosti* gazetesinde çıkan Petrograd ahund'u Muhammed Safa Beyazıtov'un karşı fetvası İstanbul cihadını çürötmeye yönelikti. "Ne Kur'an, ne Hadis, ne fikh ne de Üsul, bu cihadın haklı tarafını gösteremez (...) Bununla Şeyhülislam itibarını kaybetmiştir." Diyordu. *Birjeviya Viédemosti* Ufa müftüsünün, Transkafkasya'nın Sünni müftüsü Hüseyin Efendi Habibov'un ve Şii müftü Ahund Mevlazade'nin de aynı mealde bir karşı fetva verdiğini ve Çar'a sıkı bağılılığın gerekli olduğunu yazar.⁷⁷⁷ Öte yandan Buhara emiri de, harb ihtiyaçlarında kullanılmak ve harp malulleri ve hastaların ihtiyaçlarını gidermek üzere Çar'ın emrine Bir Milyon ruble bağışladı⁷⁷⁸

Çin basınında da Cihad-ı Ekber'in yankıları görölmektedir. Bu hususta *Tanin*'e yansıyan "Çin Müslömanları ve cihat", başlıklı bir haber dikkatleri çekmektedir: *Çin'de milyonlarca Müslömanın bulunduğu ve memleketimizle münasebatta bulunmak hususundaki esbab ve vesaitin azlığına rağmen bunların makam-ı hilafete karşı büyük bir merbutiyet besledikleri malumdur. Şimali Çin'de İngilizce intişar eden bir gazeteden okuduğumuza göre Çin Müslömanları Cihat haberlerini alır almaz hemen aralarında iane cem etmeğe başlamışlar ve ilk hamlede yarım milyon \$ toplamışlardır. Bu para İstanbul'a irsal edilmek üzere Vaşington Sefaret-i Osmaniyesine gönderildiği gibi bir taraftan da iane cemine devam edilmektedir. Tesir-i cihadla Çin Müslömanları arasında hâsıl olan galeyana münasebetiyle Türkistan-ı Çini reis-ul uleması, Çin reis-i hükümeti Yuan Şey Kay ile Kanun-u evvel esnasında uzun ve mühim bir mülakat icra etmiştir.*⁷⁷⁹

Ancak bu hususun aslının olmadığı, Kanton'da çıkan *Yang Tch'eng Sing Pao* [Yeni Kanton Monitörü] gazetesinde 28 Aralık 1914'te "Çin Müslömanları ve Harp" başlığıyla verilen haberden anlaşılmaktadır. Adı geçen gazete bilhassa yoğun bir nüfusa sahip Sin-Kiang (Çin Türkistanı), Kansu, Chan-si ve Yun-nan eyaletlerindeki Çin Müslömanlarının sıkı bir tarafsızlık göttüklerini belirttikten sonra şunları yazıyordu: *Sin-Kiang, Kansu ve Chan-si eyaletleri yüksek otoritelerinden, Pekin merkezi idaresinin bu üç eyalette cereyan eden İslamî gidişat hakkında istediği malumata verdikleri cevapta Japon gazetelerinin Türk cihadına destek olmak üzere Çin Müslömanlarının 500. 000 \$ gönderdikleri hususunun hakikatlerle uzaktan yakından bir alakasının olmadığını, kaldı ki Çin Müslömanlarının ekseriyetinin Türkiye'nin Avrupa harbinden haberdar bile olmadıklarını ve Türkiye Müslömanlarıyla*

⁷⁷⁷ RMM, t. XXX, 1915, s 394-400.

⁷⁷⁸ **Le Temps**, 23 novembre 1914.

⁷⁷⁹ **Tanin**, 30 KS 1915.

*ilgilenmediklerini söylediler.*⁷⁸⁰ Adı geçen gazete, Çin hükümeti'nin, Japon basınını tekzip için teşebbüse geçtiğini yazar.

Hollanda basınında da Cihada dair haber, yorum ve makaleler yayınlandı. Bunların belki de en önemlisi ve en fazla ses getireni, Leiden Üniversitesi Prof.u Snouck-Hurgronje'un görüşleridir. 1 Ocak 1915 tarihli *De Gids* adlı Hollanda mecmuasında yazdığı *Guerre Sainte made in Germany* başlıklı makalesinde enteresan görüşlere yer verir.⁷⁸¹ Yazarın çifte kimliği önem taşımaktadır. Ace ve Mekke hakkında önemli monografileri de olan Dr. Snouck, İslamiyatta mutebahir bir âlim olmanın yanında Hollanda hükümetinin “Müslüman İşleri Siyasî Danışmanı”dır da. Hollanda hükümetine temkinli ve mutedil bir İslami politikayı tavsiye etmiş ve bunda başarılı sonuçlara ulaşmıştır. Dikkat çekici tecrübe ve görüşlerini, *Politique Musulmane de la Hollande* [Hollanda'nın İslam Politikası] adıyla yayınlandı ve 1912'de Fransızcaya çevrildi. Tarafsız bir devletin İslam politikasını göstermesi bakımından Dr. Snouck'un bu makalesini burada tahlil etmek önemlidir. Hollanda'nın bu politikasının Almanlara da bu bu savaş sırasında ilham kaynağı olduğu görülmektedir.

Dr. Snouck Hurgronje'un oldukça objektif bir üslupla kaleme aldığı bu makale, malumat sahibi her Müslümanın farkında olduğu modern toplumun hayat şartları ile İslam teokrasisinin geleneksel konseptleri arasındaki tezat ve tenakuzları hatırlatmakla başlar. Ona göre Akıselim sahibi hiç bir Müslüman, Ortaçağ ulemasının işaret ettiği bir İslam devletine geri dönmeyi [restauration] düşünmez. Dünya Müslümanlarının % 90'ı Avrupa devletlerinin vesayet ve velayeti altındadır, ancak bu vaziyet de vasiler [tuteurs] ile vesayet altındaki [pupilles] tebaa arasında kaçınılmaz nifaklara yol açmayacaktır. Zira hiçbir şey, Müslüman ahaliyi, Avrupaî ve modern eğitimden alıkoyamaz. Klasik İslam devletinin bugün için tatbik imkânı olmayan Hilafet ve Cihat müesseselerinin hala şeref mevkiini teşkil etmekte olduğunu söylüyorsa da, Dr. Snouck, bunları zamanı geçmiş, muattal ve sakıt [désuète] addetmektedir. Yine Dr. Snouck, olağanüstü bir tesire sahip olan Hilafet'in artık sadece bir ünvan ibaret olduğunu, bunun Osmanlı sultanı tarafından Abbasilerden alındığını ve II. Abdulhamit tarafından pek ustaca tatbik edildiğini, ancak bunda başarılı olamadığını söyler. Hakikatte de bu böyledir, zira Hilafet hakkında Araplar için bir Kureyşilik, İranlılar için de bir İmamet anlayışı vardı ki bu da İslamlar arasında ihtilaf sebebi idi. Bunun için İslam dünyasında muhtelif şahıslar Hilafete aday gösteriliyordu.

Cihad veya Kutsal Savaş'a gelince Dr. Snouck, bunun 13 asırdan beri kullanılagelen körelmiş [émoussée] bir silah olduğunu söyler. Makalesinin bu hususta temel fikri şudur: *Bir*

⁷⁸⁰ RMM, t. XXX, 1915, s. 403.

⁷⁸¹ SHAT, 7 N 2140, EMA, Afrique, De Sous-Secrétaire d'Etat aux Affaires Etrangères, le 19 Janvier 1915.

İslam devleti hiçbir zaman hakkıyla cihad-ı mukaddese şahit olmamıştır. Zira bir İslam devletinin kuruluş esası teokratik olduğundan, açacağı her bir mukaddes seferin kendisini haklı çıkaracağı dinî motiflere dayanması gerekiyordu. Son zamanlarda Türklerin, Yunanistan'a, Rusya'ya, İtalya'ya karşı ilan ettiği tüm cihat ilanları hep Arapça yapılmıştır.

Bundan sonra Dr. Snouck Hurgronje, Jön Türklerin akıl hocaları Almanların tavsiye ettiği gülünç cihat fikriyle ve ilan ettirdikleri fetva ile eğlenmektedir. “Türkiye'nin kendi iradesiyle katıldığı bir harpte Halife-Sultanın şahsî fermanını Cihad-ı Mukaddes'in meşruiyeti için gerekli görmek!... İşte ancak Avrupa'da suni olarak kaleme alınmış gülünç bir İslamî cihat anlayışı...”

Dr. Snouck Hurgronje, hiçbir Müslüman Türk'ün Sultan'ın ne zaman savaş ilan ettiğini, bunu yaparken Allah katında haklı olup olmadığını, bu savaşın gerçekten “mukaddes” olup olmadığını sorgulamayacağını, sadece siyasi bir koz olarak sultan tarafından ilan edilen cihadın, dünya Müslümanları arasında siyasi bir beyanname olarak yankı bulacağını ilave eder. Makalenin 2. Bölüm'ünde de Hugo Grothe et Carl H. Becker vs Alman şarkiyatçılarının hazırladığı propaganda broşürlerini şiddetle tenkit eder.

Dr. Hurgronje, makalesinde Alman oryantalizminin bu “Yaramaz çocuğu”, Berlinli Prof. Martin Hartmann'a marifetli bir istihza ile yaklaşır. Bazı rivayetler [citations] mevcut Alman politikasına yönelen ağır tenkitler haline gelir. Hartmann 1912'de, İtalya'ya karşı ilan edilen cihad için şunları yazıyordu: “İslam liderlerinin dost tayin ettiklerinin haricindeki bütün kâfirleri Cihad-ı mukaddes ile tehdit etmek saçmalaktır.” (ap. das Ultimatum des Panislamismus, dans la revue *Das Freie Wort* XI année no: 16). Devamında da Panislamizmi diriltmek isteyen Avrupalı ajitatörler hakkında da: “Türkiye'nin çığılığı kulaklarımızda gibidir: Tanrım, beni dostlarımdan koru!” diyordu.⁷⁸²

Hollanda gibi Danimarka basınında da Cihada dair mühim bir yayın görülmez. Sadece R. Besthorne'un 24 Kasım 1914 tarihli *National Tidende*'te Cihadın prensipleri hakkında bir makalesi çıktı. Bunda cihada dair *Kur'an*: Hac: 22/77'yi kaynak vermektedir. Ancak bahsedilen 22.ci sûrenin 77 değil, 78.ci ayettir: “Allah yolunda hakkıyla cihad edin” mealindedir.⁷⁸³

⁷⁸² SHAT, 7 N 2140, EMA, Afrique, De Sous-Secrétaire d'Etat aux Affaires Etrangères, le 19 Janvier 1915 ; Dr. Hurgronj'un cihat hakkında bu mealde yazdığı makalenin bir özeti için bkz. « La guerre sainte de l'İslam », C.O., no : 181, 10 janvier 1918, s. 10-12.

⁷⁸³ SHAT, 7 N 2140, Affaires Etrangères, Service des Communications, 22 décembre 1914, Direction politique et Commerciale ; Annexe à la dépêche à Guerre du 23 décembre 1914. Nous n'avons guère à signaler qu'un court article de R. Besthorne, *National Tidende*, 24 novembre 1914, sur le principe du Djihad (le mot se rencontre dans le *Coran*, 22/77.)

İtalyan basınında da cihada dair bir kısım haberler yansımışsa da dikkate değer bir yoğunluk teşkil etmediği Fransız arşiv ve basınına yansımamasından anlaşılmaktadır, Ancak, İtalya'nın Libya'da işgalci vaziyette bulunması ve buranın Arap âleminin orta yerinde bulunması sebebiyle endişe içinde olması tabiiydi, zaten cihada dair haberler sansür altındaydı. Fransız Dışişleri arşivlerinden anlaşıldığına göre İtalyan basınında Fezzan ve Cyrénaique'te (Bingazi) Cihad-ı Mukaddes'in yankıları görülmektedir. İtalyan basını ayrıca Türk hükümetinin, cihadın sadece Üçlü İtilaf'a karşı ilan edildiğini, bunun Hıristiyanlık âlemine karşı ilan edilmiş bir cihat olmadığını boşuna izah etmeye çalıştığından ve bu fikrini ispat için de Vatikan nezdine bir Türk sefirin gönderildiğini 30 Kasım 1914 tarihli *Corriere della Sera* ve 2 ve 11 Aralık 1914 tarihli *Scolo*, gazetelerini kaynak göstermektedir.⁷⁸⁴ İtalya'nın Libya politikası hakkında da İtalyan basını şiddetli yazılar yazmakta ve hükümetin başarısızlığını şiddetle tenkit etmektedir.⁷⁸⁵ (EK-10)

C. CİHAT PROPAGANDASI:

1. Osmanlı Hükümetinin Cihat Propagandası: Osmanlı basını daha Kasım 1914'ten evvel propaganda faaliyetlerine başlamıştı. Cihat propagandasını, Osmanlı Genel Kurmayı'nın istihbarat şubesi ve Dâhiliye Nezaretinin gizli istihbaratı ve ayrıca Enver Paşa'nın gizli istihbarat servisi olan Teşkilat-ı Mahsusa yürütüyordu.⁷⁸⁶

Propaganda malzemeleri, beyannameler genellikle, Peygamber sancağının rengi olan yeşil varaklar üzerine yazıldığı dikkati çeker.⁷⁸⁷ İsyan çıkarmak için basılan propaganda broşürlerinde halk, Peygamberin yeşil sancağı altında toplanmağa çağrılıyordu.⁷⁸⁸ **Nitekim Cihadın ilanının ardından olan biteni anlatırken, Liman Paşa da hatıralarında parayla tutulmuş**

⁷⁸⁴ SHAT, 7 N 2140 ; Affaires Etrangères, Service des Communications, 22 décembre 1914, Direction politique et Commerciale ; Annexe à la dépêche à Guerre du 23 décembre 1914.

⁷⁸⁵ Mesela bunlardan **Tanin**'in tercüme edip yayınladığı **Corriere Della Sera**'nın Trablusgarp muhabiri, Guelfo Civinini'nin gönderdiği haber-yorum enteresandır: **Tanin**, 19 Ağustos 1916; İtalyan politikasını tenkit ve ordunun başarısızlığı için bkz: Evs Nelliçi, **Tanin**, 16 Ağustos 1916; ayrıca bkz: Guelfo Civinini, **Corriere della Sera**, 24 Juin 1916'dan naklen Fransızcası için bkz: **L'Afrique Française**, no: 8-9, Août-Septembre 1916, s. 345-347; Guelfo Civinini, "*Le front unique dans l'Afrique du nord*", **Corriere della Sera**, 29 Juillet 1916'dan naklen Fransızcası için bkz. **L'Afrique Française**, no: 8-9, Août-Septembre 1916, s. 347-348.

⁷⁸⁶ Stoddard, **TM**, s. 62 vd; TM ajanlarının savaşta gördükleri faaliyetler hakk. bkz: Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, C. 3. İstanbul, 1928, s. 118; Paul Dumont-François Georgeon, "*La mort d'un Empire, 1908-1923*", **Histoire de l'Empire Ottoman**, (Sous la direction de Robert Mantran.) Paris, Fayard, 1990, s. 621 vd. Bu teşkilat, panislamist ve pantürkisttir. Enver Paşa tarafından kuruldu. Enver Paşa, Emiri Efendi'nin panislamizden, Gökalp'in pantürkizminden etkilenmişti. Bu savaş sırasında Türk ve İslam âleminde bir takım isyanlar çıkarılabildi. İlk reisi Kolağası Süleyman Askeri'dir. İkincisi Ali Başhamba, üçüncüsü de Hüsamettin Ertürk'tür. Süleyman Askeri, 1. Dünya savaşından evvel Bağdat'ta, Bingazi'de Balkan harbinde B. Trakya'da başarılı işler yaptı. Binbaşı iken kaymakamlığa terfi seçkin bir kadro ile Irak'a gitti. Kabileleri kazandı. Harbin başlarında kabileler yardım etti, ama Lawrence'ın altınları kabileleri İngiliz tarafına çevirdi. O da Şuayyibe'de harbi kaybedince intihar etti. Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, İstanbul, 1958, s. 110-111.

⁷⁸⁷ Polybe, « *De l'Islam dans la guerre mondiale* », **Le Figaro**, 27 mai 1917.

⁷⁸⁸ **AF**, no: 162, avril-juillet 1915, s. 71.

göstericilerin ellerinde tuttıkları bayrakların yeşil renkli olduğundan bahseder.⁷⁸⁹ Cihadın ilan edilmesinin hemen ardından, propagandaların şiddetli günlerinde Medine’de 30. 000 Müslümanın katıldığı bir mitingte Arap eşrafı, Şuyuh, Peygamber soyundan gelen Şerifler, Seyyitler... ellerinde hep yeşil renkli Peygamber sancağını dalgalandırmışlardı.⁷⁹⁰ Avrupa cephelerinin ön saflarında çarpışan Mağripli Müslüman avcı erleri, Almanlarla çarpışırken karşılarında yeşil renkli Osmanlı sancağından bahsederler.⁷⁹¹ Bu Yeşil rengin İtilaf devletleri arasında rahatsızlık yarattığı anlaşılmaktadır. Mesela Uganda’da bu büyük savaş sırasında cihadı ifade eden *İslami propagandanın yeşil bayraklarla yapılması ve propaganda broşürlerinin yeşil renkli varaklara basılması* İngiliz istihbarat ajanları tarafından engellendi.⁷⁹²

Cihat, İran ve Afganistan’a gönderilen heyetler örneğinde olduğu gibi resmî ve Teşkilat-ı Mahsusa vasıtasıyla da gayrı resmî propagandalarla yürütülüyordu.⁷⁹³ Rauf Bey müfrezesi de bu kabil resmi cihat faaliyetlerindedir.⁷⁹⁴ Hedef, Türk ve Alman subaylarının kumandasında İslam âlemini ayaklandırmaktı.⁷⁹⁵

Osmanlı basınında, başlangıçta tam bir propaganda fırtınası görülür. Bunun şampiyonluğunu da pantürkist ve panislamist temayülleri de olan *Tanin* yapıyordu. Mesela Peygamberin mezarı başında yapılan törenlere dair haberler... Şafii âlimi Lütfi Efendi’nin faaliyetleri... Şam’daki vefatından dolayı Meclis-i Mebusan tarafından kendisine bağlanan maaş... Büyük devletlerin Osmanlı ve Merkezi devletlerin kahredici darbeleri karşısında münhezim olacakları tehditleri, savaşın Alman zaferiyle biteceği, Mısır ve Hindistan’ın başlarına yıkılacağı kehanetleri vs. Aslında Osmanlı propagandasının esas amacı Hıristiyan dünyasına karşı İslam taasubunu azami derecede tahrik etmektir. Almanlar, Türk ordusundan çok Hintlilerin ve Arapların İtilaf devletlerine karşı ayaklanacağına inanıyordu. Kayser hesaplarını buna göre yapmıştı.⁷⁹⁶

Osmanlı ordusunun karargâh subayları bu panislam fikrine pek yatkın değildi. Ama Enver Paşa, Almanlardan etkilenmişti ve muhalefete tahammülü yoktu. Ona göre Hilafetin itibarı ve Alman altınları, İtilaf devletleri sömürgelerinde etkisini gösterecekti. Aslında Enver Paşa, bir avuç ajanın sömürge imparatorluklarını devremeyeceğini biliyordu. Ama en basit

⁷⁸⁹ Sanders, *a.g.e.*, s. 52-53.

⁷⁹⁰ SHAT, 7 N 2140, De P. de Margerie au Ministère des Affaires Etrangères, Direction des Affaires politiques et Commerciales, no: 1488, 18 décembre 1914. Extrait du *Neues Wiener Journal* du 1er décembre 1914.

⁷⁹¹ 17 Mayıs 1915 tarihli Fransız Resmî Tebliği, Jean Méliá, *L’Algérie et la Guerre*, Paris, 1918, s. 229.

⁷⁹² Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devletine karşı Arap Bağımsızlık Hareketi*, AÜSBF Yay, Ankara, 1982, s. 148.

⁷⁹³ Landau, *Pan-İslam* s. 131

⁷⁹⁴ Geniş bilgi: Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, Emre Yayınları, İstanbul, 1993.

⁷⁹⁵ Larcher, *Büyük Harpte Türk Harbi*, C. 1, s. 51.

⁷⁹⁶ Bayur, *TİT*, 3/1, s. 317; Bayur, *TİT*, 2/4, s. 608, 651.

bir kıvılcığa karşı bile İtilaf devletleri sömürgelerinde asayişe büyük kuvvetler tahsis edeceklerini düşünüyordu.⁷⁹⁷

Kısmen Almanların baskısıyla ve kısmen de Hintli ve Arap propagandistlerinin de vaadleriyle Osmanlı hükümeti İslamcılık propagandasına ağırlık verdi. Padişahın 11 TS 1914 tarihli beyannamesi buna örnektir ve bunlar Osmanlı basınında oldukça fazladır. Mesela Osmanlı basınında çıkan, padişahın 15 Şubat 1915 tarihli üç adet Sancak merasimi dolayısıyla yaptığı konuşmada: “*Asker evlatlarım! Bu sancakları dest-i şecaatınıza tevdi ediyorum. Bunu ecdadınız gibi harp meydanlarında dalgalandıracağınıza inanıyorum. Avn-i ilahi ve ruhaniyet-i nebevi rehberiniz olacaktır.*” Diyordu.⁷⁹⁸

25 TS 1914’te Türk Genel Kurmayı, Müçtehitlerin Cihat hakkında Fetva ve emirlerine ait telgrafların Necef ve Kerbela’dan parasız çekilmesini kararlaştırdı.⁷⁹⁹ Ayrıca, 15 Ekim 1915’te aşiret şeyhlerine ne kadar para verileceği tespit edildi. 100’e kadar mücahid toplayan Şeyhlere beş lira; 300’e kadar toplayanlara 10 lira; 300’den fazla toplayanlara da 15 lira maaş verilecekti.⁸⁰⁰

Cihad’ın ilanından hemen sonra ve Cihad Beyannamesinin ilanı ile birlikte K. Afrika’nın efsanevi liderlerinden Şeyh Senusi’nin kardeşi Şeyh Muhammed Senusi ve Şeyh Beşir Senusi el Tevati, davet üzere Bingazi’den İstanbul’a geldiler. *Tanin* onun gelişini tantana ile bildirir. *Tanin*’in yazdığına göre Muhammed Senusi 50-55 yaşlarındaydı. Medine’de Hz. Muhammed’in merkadini ziyaret ettikten sonra Adana üzerinden Konya’ya, buradan da İstanbul’a geldi ve cihat ilanında hazır bulundu.⁸⁰¹ Bu tür propaganda haberleri basında oldukça fazladır.

Osmanlılar, panislamist politika gereği Peygamberin iki torununun soyundan gelenlere [Şerif ve Seyyitler] özel ayrıcalıklar tanıdılar, özel kanunlarla onlara berat verip çeşitli

⁷⁹⁷ Stoddard, **a.g.e.**, s. 23.

⁷⁹⁸ **Tanin**, 16 Şubat 1915; Sancak-i Şerif: Uzun Avrupa harplerinde Hz. Peygamber’in yeşil **Sancak-ı Şerif**’i 16 yy. sonlarında Avrupa seferlerine götürülmesi adet olmuştu. Yavuz ve Kanuni devrinde Mukaddes emanetler arasında yer alan bu sancağı Padişahlar büyük seferlerde, hususi bir merasimle götürüyor veya sadrazama devrediyordu. Devletin emniyet ve bekası zamanlarında da mesela yeniçerilerin ilgasında kullanıldı. Dünya savaşında da Cihad-ı ekber ilanı ile birlikte çıkarıldı. Osman Turan, **Mefkûre**, C. II, s. 208; **Sancak**, 2. Mahmut zamanında Yeniçerilere kaldırılmasından sonra kurulan yeni orduya verilen sancağın bir tarafında *Kur’an-ı Kerim*’den şahadet ayeti, diğer tarafında da padişahın tuğralı arması konularak din ile halife birlikte temsil edildi. Bu sancaklar geçerken herkesin ayağa kalkması ve selamlaması adet oldu. Altay, **a.g.e.**, s. 78.

⁷⁹⁹ Bayur, **TİT**, 3/1, s. 350.

⁸⁰⁰ Orhan Avcı, **Türk Ordusu, Irak’ta, 1914-1918**, Vadi Yayınları, Ankara, 2004, s. 258; 1903 te İstanbul’da üniversite okuyan bir öğrencinin yıllık masrafı 50 Osmanlı lirası olduğu, bir devlet memuru maaşının 1 lira, bir öğretmen maaşının 1-3 lira olduğu (Derveze, **Posta Memuru**, s. 166, 181) düşünülürse o yıllarda mücahit toplayan şeyhlere verilen bu paranın dolgun olduğu anlaşılır.

⁸⁰¹ **Tanin**, 24 TS 1914; **Tanin**, 25 TS 1914.

vergilerden muaf tutmuşlar ve maaşa bağlamışlardı. Savaş sırasında Şerif ve Seyyitlerden ve onların manevi nüfuzundan faydalanmaya çalıştılar.⁸⁰²

Padişah'ın ve Enver Paşa'nın Harp Beyannameleri, Hilafet makamının Cihat Beyannamesi, Teşkilat-ı Mahsusa'nın kullandığı en kuvvetli propaganda malzemesi idi. Yurt içinde ve dışında çok yoğun bir propagandaya başladı. Bu da padişah'ın ve Şeyhülislam'ın dokümanlarından daha yoğun oldu. Gerçi fetva ve beyannamelerin ilanından aylar önce Teşkilat-ı Mahsusa tarafından İslam dünyasına ajanlar gönderilmişti, ayrıca bu teşkilat, içerde ve dışarıda sayısız broşür dağıtarak propagandaya azami hız veriyordu. Cihat propagandası, Osmanlıca fetvalar, beyannameler, gazetelerin başmakaleleri, diğer dillerde de sayısız broşürlerle propaganda edildi. Teşkilat-ı Mahsusa gibi M.M.C. ve diğer panislamist kuruluşların da bunda rolü vardı.⁸⁰³ Cihat propagandası maksadıyla yayınlanan *Cihad-ı Ekber* isimli bir eserden Muhammed Halis Efendi isimli bir şahıs 2.900 adet satın alıp ahaliye dağıtılmak üzere M.M.C.'ne verdi.⁸⁰⁴

Cihadın ilanından hemen sonra İstanbul'da 50. 000 adet basılan ve bütün İslam âlemine, bilhassa K. Afrika'ya ve Mağrip ülkelerine yönelen panislamik bir başka broşür dikkat çekmektedir.⁸⁰⁵ Bunun ilkin *Tanin*'de yayınlandığı, daha sonra da broşür şeklinde propaganda malzemesi olarak bastırıldığı anlaşılmaktadır. Bu broşür "Cihad-ı Mukaddes farz-ı ayn" başlıklıdır. Allah'a hamd u senadan ve Müslümanlar arasında ırk, dil, renk farkının olmadığı, müminlerin kardeş olduğu anlatıldıktan sonra bu broşürü okuyan her İtilaf tebaası müslümanın hemen isyan etmesi istenir, çeşitli ayetlerle desteklenir. Hindistan, Java, Fas, Cezayir, Tunus, Mısır, Sudan üzerine dikkat çekilir ve bunların bir avuç kâfir tarafından sömürdükleri hatırlatılır. Ardından Sibiryaya, Türkistan, Hiva, Bukhara, Kafkasya, Kırım, Kazan, Astrakhan, Kazakistan'a söz getirilir ve buraların küffar tarafından tedhiş edildiği, İran'ın parçalanmak üzere olduğu, Hilafet merkezinin tehdit altında bulunduğu belirtilir. Fransız, İngiliz ve Rusların "Allah'ın nurunu söndürmek istediklerini ama Allah'ın nurunu tamamlayacağı" [Saf: 61/8] ayeti zikredildikten sonra Senusiler övülür. Cihada dair diğer ayetler de zikredildikten sonra "Kâfir mallarını boykot" çağrısı yapılır ve broşür "Kâfirleri öldürün!" ayetiyle bitirilir. [Bakara: 191]

⁸⁰² Şürefa ve sadat-ı kiramin maaşatı hakkında bkz. Musul mebusu Emin Bey'in teklifi, 38. İçtima. **Tanin**, 23 KS 1918; Birgen, **a.g.e.**, s. 359. Bunlar vergi muafiyeti maaş çeşitli istisamlara sebep olmuş, her önüne gelen bir şeriflik beratı alıyordu. Ayrıca bkz. Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)**, İ.Ü. Edb. Fak. Yay., İstanbul, 1963, s. 78-85.

⁸⁰³ Stoddard, **TM**, s. 33, 35.

⁸⁰⁴ **Tanin**, 6 KE 1914.

⁸⁰⁵ **SHAT**, 7 N 2144, ve 7 N 2103 ; P. de Margueri ; au ministre de la Guerre, Bordeaux, Etat Major de l'Armée, Section d'Afrique, 14 novembre 1914; **MAE**, vol. 1650, Pera, le 14 octobre 1914; De l'ambassadeur de France à Constantinople à M. Le Ministre des Aff. Etrangères.

Beyannamelerin muhtevasından anlaşıldığı kadarıyla, Cihat Fetvasının tesirini artırmak ve İtilaf devletlerine karşı Müslümanların kin ve nefretini tahrik etmek için Türk hükümeti İslam dünyasına yönelik çok sayıda panislamik propaganda risaleleri yayınladı. Elimizdeki bir arşiv belgesi bu panislamik broşürlerin mahiyetini göstermesi bakımından önemlidir. Buna göre broşürler Almanların denetiminde propaganda maksadıyla dağıtıldığını anlatır. Dağıtılan iki broşürde tüm İtilaf devletleri menfur ve kâfir gösterilmekte, tüm fırsatçı keyfiyetler teşvik edilmekte, İtilaf devletleri gibi Hollanda ve İtalya Müslümanları da isyana tahrik edilmektedir. *Tanin*'de yayınlanan ve binlercesi broşür olarak İtilaf devletleri tebaasına gönderilen bir diğer beyannamede de Müslümanların kardeş olduğu, cihada tüm dünya Müslümanlarının çağrıldığı, İslam devletlerinin parçalanamayacağı, gayrimüslim hiçbir hâkimiyetin kabul edilemeyeceği, kâfirlerle alışverişin yapılamayacağı, onlara vergi verilemeyeceği, aksi takdirde bu kâfir devletlerin kuvvetleneceği... hususları işlenmektedir.⁸⁰⁶

Mesela Beyrut'ta çıkan *El İttihad-ul Osmani*'de 20 Kasım 1914'te yayınlanan iki yazı dikkat çekicidir. Bunlardan ilki "İngiltere, Fransa ve Rusya Müslümanlarına Beyanname" başlığını taşır. Bu son derece sert ifadeler taşıyan ve Almanya ve Osmanlı Devleti'ni her bakımdan haklı gösteren uzun bir propaganda metnidir. Müellifler, bütün Müslümanları, ellerine silah almaya, İslam ve Allah düşmanı Üçlü İtilaf ile çarpışmaya, ordularında bulunan Müslüman askerleri de firar etmeye teşvik ederr. Bu yazının sonunda on kişinin imzası vardır. Bu yazıda, Almanya övüldükten ve İtilaf devletlerinin kâfir olduğu beyan edildikten sonra şunlar anlatılır: *Onlar, camilerimizi tahrip ettiler, çoğunu da kiliseye çevirdiler. Zaviyelerimize hasar verdiler, vakıflarımızı gasp edip gelirlerini çaldılar... Tunus ve mülhakatında ve Cezayir'de ahalinin % 95'i Kur'an okurken bu nispet şimdi ancak % 8'dir. Bu bölgelerin çoğunda Kur'an ilmi yok edilmiş, Kur'an'ı yüzünden okuyabilen, dibacesinden anlayabilen kişi nerdeyse kalmamış, fikhî bir mevzuda sorulacak soruya cevap verebilecek bir fakih bulunamaz olmuştur. Bütün bunlar, Allah, Peygamber, İslam ve insanlık düşmanlarının insafsız ve zalim elleriyle gerçekleştirilmiştir.* Bundan sonra Müslüman askerler övülür ve söz *Kur'an* ayetlerine getirilir: *Onlara saldırmakta tereddüt etmeyin; sizin çektiğiniz ezayı onlar da çekiyorlar, Siz ise Allah'tan ümitvarsınız, hâlbuki onlar bundan mahrumdurlar.* Beyanname, sefil yaşamaktansa ölmek daha hayırlıdır, dedikten sonra sözü yine *Kur'an*'a getirir: *Burada zikredilen ayet, her ne kadar belirtilmemişse de Bakara, 2/191 no. lu ayettir: Size karşı savaşanları yakaladığınız yerde öldürün, sizi çıkarmak istedikleri yerden siz de onları çıkarın,* mealindedir. Bundan sonra her ne kadar belirtilmemişse de *Kur'an*'daki

⁸⁰⁶ SHAT, 7 N 2140, Affaires Etrangères, Service des Communications, 22 décembre 1914, Direction politique et Commerciale ; Annexe à la dépêche à Guerre du 23 décembre 1914.

Mümtehine suresinin 60/8 ve 9 no.lu ayetlerine telmihen sözü Almanlara getirerek şöyle bitirir: *Almanlar, dinimize savaş açmadılar, yurtlarımızdan bizi söküp atmadılar yahut atmak isteyenlere yardım etmediler.* Yazıda söz konusu ayetlerin Almanlar lehinde açıkça yorumlandığı görülmektedir. Bundan sonra beyannameyi hazırlayanların imzası gelmektedir.

El İttihad-ul Osmanî'nin ikinci yazısı, Beyrut valisinin, mühim bir kısım ulemanın, Kadı'nın, Müftü'nün, Nakıbuleşraf'ın huzurunda, Şeyhulislamdan gelen ve bütün Müslümanlara ilan edilen Cihad-ı mukaddes fetvasıdır. Vali de, Cihat fetvasını şerh ve tefsir etmekte, bütün Osmanlı tebaasını, reayayı, Hıristiyan ve Yahudileri cihada davet etmekte ve İslam'ın kesin olan bu emrine herkesin kayıtsız şartsız uymasını istemektedir. Bahsi geçen *El İttihad-ul Osmani* gazetesi, bir Maruni'nin bu gazeteyle ayakkabılarını sarmasıyla Mısır'a girebildi.⁸⁰⁷

Bu propaganda broşürlerinden birinde, diğer broşürlerde de sıkça geçen Tevbe, 9/41 ayeti zikredilmektedir.⁸⁰⁸ Bu ayet “*Hifafen ve sikalen*” herkesi Allah yolunda çarpışmaya davet ediyor. Rus, İngiliz ve Fransız kâfirlerinin İslam'ı yok etmek istediklerini hatırlatıyor ve onlarla yek-vücut olarak çarpışmaları isteniyor. Türk askerlerinin Kafkasya'da Ruslarla çarpışmaları, Şerif Sunusi'nin Halife namına Mısır'a binlerle askeriyle beraber İngilizleri kahretmeye gittikleri, bu sırada da Türklerin Kanal'ı işgal ederek Mısır'ı kurtaracakları... dile getirilir. Ancak broşürde Kanal, Türkler tarafından kurtarılmış gösteriliyor. Gerçeği yansıtmayan aynı propaganda Magrip için de söz konusudur. Buna göre: K. Afrika'daki Müslümanlar Fransızları memleketlerinden kovmuşlardır. Propaganda broşürü, “Resulullah'ın halifesinin emri gereği İtilaf devletlerine karşı çarpışın” sözleriyle biter.

Bir diğerinde: İtilafçılarla çarpışmak, Küfür, Tağut ve Şeytan'la çarpışmak demek olduğu vurgulanır. Bunun için *Kur'an*'dan ayet verilir: *İnananlar Allah yolunda, kâfirler ise Şeytan yolunda çarpışır; kim müminlerle çarpışırsa dünyada da, ahirette de hüsrana uğrayacaktır. İtilafçılar, Müslüman askerleri, ölmeleri için ilk saflara yerleştirmişlerdir. Cihat'tan kaçmak için hiçbir özür yoktur.* Broşür şu cümleyle biter: “*Bize katılmayı kabul edenleri İstanbul'a göndereceğiz, orada hürmet ve kabul görecektir. İsteyen orada harbin sonuna kadar kalabilecektir, isterse Osmanlı hükümetinin kendisine vereceği silahlarla,*

⁸⁰⁷ SHAT, 7 N 2140, Le Ministre des Aff. Etr., à M. le Ministre de la Guerre. No : 33 Appel à la Guerre Sainte. La Fetwa. M. Defrance, Ministre Plénipotentiaire chargé de l'Agence et Consulat Général de France au Caire, à M. Delcassé, Ministre des Aff. Etr. Le Caire, le 21 Décembre 1914. No : 454, Appel à la Guerre Sainte, La Fetwa.

⁸⁰⁸ SHAT, 7 N 2122, Document vert; Appel à la Guerre Sainte, adressé aux Musulmans du monde entier par le Gouvernement du Khalife, contre ses ennemis, les Français, les Anglais et les Russes. p. 453.

*Allahu Teâlâ'nın izniyle İslam diyarlarını ve Müslüman kardeşlerini kurtarmak için kâfirlerle çarpışmak üzere cepheye gidebilirler.*⁸⁰⁹

Bir diğer propaganda broşürü yukardakine hayli benzerlik arz eder. Allah'a hamd ve Resulüne salât ve selamdan sonra kâfir İtilaf devletlerinin emrinde çarpışmakla apaçık küfre girildiği hatırlatılır. *Mü'min Allah yolunda, kâfir ise şeytan yolunda cehdeder* ayetini zikrettikten sonra Türk-Alman ittifakının İslam dünyasını, kâfirin tasallutundan kurtarmaya çalıştığını, cihada katılmayanın mazur görülemeyeceğini belirtir. Risale şu cümlelerle biter: *Askerler, haydin, silah ve mühimmatınızla İtilaf ordusundan firar edin, Alman, Avusturya ve Türk müfrezelerine katılın. Ordumuza katılanlar, şeref ve minnetle İstanbul'a gönderilecek, isterse harbin sonuna kadar İstanbul'da kalabilecek veya Osmanlı hükümeti tarafından silah verilerek Allah'ın yardımıyla, Allah yolunda çarpışıp memleketi ve Müslüman kardeşlerini kuratacaktır.*⁸¹⁰

Bir başka propaganda risalesi de İtilaf ordularındaki Müslüman askerleri firara teşvik eder: Bu üç düşmana karşı çarpışın, *Tağut yolunda değil, Allah yolunda olun*, derken *Kur'an*: 4/78 ayeti delil getirilir. Ancak 4/76'dan mülhem görünüyor. Osmanlı hükümetinin İslam âlemini kâfirlerden kurtarmak için cihat ilan ettiğini ve bu maksatla Almanya ile bir antlaşma yaptığını ve tüm Müslümanların bu cihada koşmalarının şart olduğunu anlatır. İtilaf ordularından kaçan Müslüman askerlerin İstanbul'a gönderileceğini, isteyen savaşın sonuna kadar orada kalacağı, isteyen de Halife'nin ordularında cihada çıkabileceği hatırlatılır.⁸¹¹ Görüldüğü gibi, bu risalenin de bir öncekiyle benzerliği vardır ve konular genelde aynı temaya dayanır.

İbn-ul Hüseyin imzalı oldukça uzun ve tarihsiz bir propaganda broşüründe de savaşın getirdiği felaketlerden bahsedilir, dünyanın hal ve gidişatı bir vaiz üslubuyla ve yumuşak bir lisanla anlatıldıktan sonra söz dinlere getirilir, *İslam'la beraber bütün dinler yaşayacak, insanlar da değişik renk, dil ve adetlerini sürdüreceklerdir* denir. İbn-ul Hüseyin, Müminlerin din kardeşlerine ve Osmanlı askerlerine yardım etmesini ister, sadece ismen Müslüman olanlara İslam'ın ihtiyacının olmadığını söyler: *“Ey Müslüman kardeşlerim! Pek büyük bir davayla yüz yüzesiniz: Halife'nin zafer kazanmasına yardım ve halen Rus, Fransız, İngiliz, İtalyan kâfirleriyle çarpışmakta olan Osmanlı askerlerine hizmet edin!”* İbn-ul Hüseyin, İtilafçıların kalabalık nüfusundan korkulmamasını, fedakâr zayıfların büyük kalabalıkların

⁸⁰⁹ SHAT, 7 N 2122; Document Blanc; Appel à la Guerre Sainte, adressé aux Musulmans du monde entier par le Gouvernement du Khalife, contre ses ennemis, les Français, les Anglais et les Russes. P. 454.

⁸¹⁰ SHAT, 7 N 2122, Traduction de la pièce no:4, s. 403.

⁸¹¹ SHAT, 7 N 2103.

nasıl yendiklerinin tarihte çok görüldüğünü anlattıktan sonra parlak yarınların müminleri beklediğini söyleyerek sözlerini noktalar.⁸¹²

Medine’den gelen bir başka propaganda broşürü, bütün Müslümanlara hitap eder. Broşürde, İtilaf devletleri yerilir, Almanya ve Avusturya’ya dua edilir, İtilafçıların hile ve desiselerle Müslümanları nasıl esir ettikleri, Hilafet merkezini, Kâbe’yi ve *Kur’an*’ı yok etmek istedikleri, bunlara karşı cihat etmeyenleri cehennem azabının beklediği, artık Müslümanların uykudan uyanmaları gerektiği, mükâfatın cennet olacağı, Sultan Reşad’ın İslam halifesi olduğu... hatırlatıldıktan sonra İtilaf ordularındaki Müslüman askerlerin Alman ordularına karşı silah kullanmamaları istenir ve kendi ordularından firar etmeleri teşvik edilir. Bunları yapanın Allah’ın rızasına kavuşacağı, uymayanların da Allah’ın gazabına uğrayacağı hatırlatılır ve broşür şu sözlerle biter: *Bu risaleyi yazan şahıs Resulullah’ın ehl-i beytindedir. Onun fikirlerine katılmanız gerekir, Fas, Tunus ve Cezayir şu anda Allah uğrunda Cihad-ı Mukaddes’e katılmış bulunuyorlar. Selam üzerinize olsun!* İmza sahibi kendisini şöyle tanıtır: *Şu anda Alman ordularıyla beraber olan Emir Abdulkadir Cezayirî’nin oğlu Sidi Emir Ali Paşa.*⁸¹³

Anonim bir diğer broşürde Cihad’ın çeşitleri üzerinde durulduktan ve İstanbul’daki İslam halifesinin Cihat emrine uymanın farz olduğu anlatıldıktan sonra şöyle devam eder: *Ey din kardeşlerim! İşte her birinizin üzerine farz-ı ayn olan Cihad-ı ekber zamanı geldi! Hal ve vaziyetiniz el verdikçe iştirak edin! Bildiğiniz gibi Hilafet merkezi dünyanın her tarafına asker gönderebilecek durumda değildir: bu sebeptendir ki bu boşluğu siz doldurmalısınız, her taraftan kuvvet toplayıp cihada katılmalısınız, ancak siyasi meselelerde Hilafet merkezine danışmanız gerekir!*⁸¹⁴

Bir diğer broşür, Şerif Senusi’ye aittir. Esas konusu Almanlara destek sağlamaktır. El Fetva-uş Şerife başlıklı bir arapça risaledir. Salât u selamdan ve Resul’un Halifesi olan Sultan Reşad’ı övdükten sonra, bütün Müslümanlara seslenir: *“Bilin ki Resulullah’ın halifesi, her Müslümana farz olan Cihadı ilan etti. Allah’ın dinini yüceltmek için Cihad’a katılın. Halife sizi yardıma çağırıyor, sizden silah altına girmenizi bekliyor. Hifafen ve sikalen... hep birlikte Allah yolunda savaşa katılın! [Tevbe: 9/41] Kâfirler ordularıyla dininizi yıkmaya geliyorlar. Kalkın yekvücut olarak İslam’ı ve Kur’an’ı yüceltin. Bilin ki Siz Allah’a yardım ederseniz*

⁸¹² SHAT, 7 N 2104, Ministère de la Guerre, “Résultat de cette Guerre”, s. 825-829.

⁸¹³ SHAT, 7 N 2122, Comme suite à ma transmission no: 1061 du 6 août 1915 d’une lettre imprimée du Cheikh Senoussi, j’ai l’honneur de vous envoyer la traduction d’un manifeste venant de Médine que le Commandant du Cercle de l’Ouergha s’est procuré par ses informateurs et qui est en circulation dans le Djebel. Fez, le 14 août 1915, par le Colonel H. Simon, Commandant de la Région de Fez, Service des Renseignements, à M. le Général du Nord, Meknes.

⁸¹⁴ MAE, vol. 1671, « Guerre de 1914-1918, Panislamisme », annexe VI. Annexe à la dépêche politique du Caire no : 373 du 2 décembre 1915, p. L.

Allah da size yardım edecek ve ayaklarınızı muhkem yerlere dayandıracaktır. [Ayet] Broşürün devamında beş soruluk bir fetva zikrediliyor. Cihad-ı Mukaddes fetvasının bir versiyonu gibidir. Bundan sonra Şerif Senusi'nin Resulullah'ın Halifesinden aldığı izinle Mısır'a İngilizlerin üzerine yürüdüğü ve aynı zamanda da Türk kuvvetlerinin Süveyş kanalını zaptettikleri hatırlatılır, Mağrip müslümanlarına Fransız sultasından kurtulma çağrısı yapılır. Risalede *Kur'an* ayetlerine müracaat çoktur. İtilafçılar kâfir, Almanya ve Avusturya İslam'ın aziz dostları olarak tanıtılır. Alman zaferleri bolca zikredilir.⁸¹⁵

Şeyh Şerif Sunusi'nin bir başka mektubu aynı mealdedir. Bunda kâfir İtilaf ordularının medeniyet yaydıkları bahanesiyle İslam beldelerini zaptettiklerini ve müslümanları köleleştirdiklerini anlattıktan sonra sözü Senusiliğe getirir. Senusilerin, Zaviyeler vasıtasıyla yerlilere yaptığı iman ve Kur'an hizmetleri anlatıldıktan sonra Osmanlıların Cihat sancağı altında toplanmaları istenir: *Zaviyelerin İslami faaliyetlerinden rahatsız olan Fransa bunları tahrip etmiştir. Djanat Zaviyesi tahrip edilmiş, talebeleri ve uleması katledilmiş, içindeki silahlar, kıymetli eşyalar, kitaplar ve Osmanlı Cihat sancağı gasp edilmiştir. Fransa, Kouar ve Katem zaviyelerinde de aynı şeyleri yapmıştır. Koulak zaviyesinde ise daha da kötüsü olmuştur: şakirt yetiştirmek için Sidi el Mahdi'nin gönderdiği ulema tek tek şehit edilmiştir. Ardından da Faiz zaviyesini de zaptedip Sidi el Mahdi'nin arazisine el koymuşlar, her tarafı yakıp yıkmışlardır.*

Şerif Senusi, bu kabilden daha birçok zaviye'nin tahrip edildiğinden, deve ve hayvanlarının gasp edildiğinden bahsettikten sonra sözü Fransa'ya isyan eden yerlilere ve Oudai sultanı Muhammed Salih Doudman'a getirir : « *Oudai sultanı asla bizim işlerimize karışmadı ve yardım da etmedi. Kabileler, Fransa baskısından onunla anlaşma yapmıştır. Kabileler ve sultan bize kalben taraftardır, hepsi bu. Onlar sadece yıkılan zaviyelerinin intikamını almışlardır. Öldürülenler Osmanlı vatandaşlarıdır.* » Senusi sözü Osmanlılara yardıma koşmayı tavsiye ederek bitirir.⁸¹⁶

Bir diğer propaganda broşürü de salât ve selamlarla başlayıp Fransa'ya 1800'lü yıllarda isyan eden Emir Abdulkadir'in adını zikreder. K. Afrika'ya yönelik broşürlerde Emir Abdulkadir'in adının sık geçmesi, onun efsanevi şahsiyetinden faydalanıp propaganda gücünü artırmak içindi. Broşür şöyle devam eder: “*Bu davet risalesini yazan ben, bir Şerif'im ve Abdulkadir Cezairî'nin oğlu Emir Ali Paşa'nın şu anda Alman ordularıyla beraber olduğunu size haber veriyorum. Memleketinizi kurtarmak için ona katılmanızı isterim. Fas, Cezayir,*

⁸¹⁵ SHAT, 7 N 2122, Pièce no: 2; Factum Vert ibaresiyle kayıtlıdır. p. 395-398.

⁸¹⁶ SHAT, 7 N 2122, “Copie d'une lettre du Cheikh Senoussi”, s. 404. Bu mektubun orijinali tarihsizdir. Extrait du texte officiel du Grand Quartier Général Italien.

Tunus düşmana karşı isyan halindedir.” Görüldüğü gibi bu broşür, Kuzey Afrika Müslümanlarına çağrıdır. Kerhen ve zor altında, İtilaf ordularında çarpışan Müslümanların firar edip Alman ordularına iltihakları teşvik ediliyor. Esirlerin ifadeleri zikredilerek Almanya’nın Türkiye’ye karşı savaşmasından dolayı Türkiye’ye yardım için Almanlarla çarpıştıkları ve İtilafçıların Müslüman askerlere yanlış bilgi verdikleri, *Kur’an*’da “Zaferin Müminlere Allah’ın vaadi” olduğu ayeti hatırlatılır. Bundan sonraki muhtevası şöyledir: *Türk-Alman ittifakı Allah’ın emri gereğidir. Çünkü bu şekilde İslam yok olmaktan kurtarılabilir. Türkiye yıkılırsa sırada Kâbe, peygamber mezarı ve Kur’an vardır. Sultan Reşad’a uyun, çünkü onun ilan ettiği cihada uymak farzdır. Allah’ın vaad ettiği gün bugündür. Alman ordularının bizden farkları yoktur. Almanlara karşı silah çekerseniz mesul olursunuz. Haydin, firar edin!*⁸¹⁷

Beyrut ve Şam’da yayınlanan *El İttihad ül Osmanî* gazetesinde Kasım ve Aralık aylarında yayınlanan cihada dair yazılar dikkat çekicidir. Bu gazetenin 29 Aralık 1914’teki bir yazısında Mekke şerifi Emir Abdullah’ın büyük bir kuvvetle birlikte Cihada gönüllü katıldığı ve Şerif Hüseyin’in bütün Hicaz’da Cihad beyannameleri dağıttığı... haberleri vardı.

2. Almanların Cihat Propagandası: Almanların, tasavvurun da ötesinde olan bu propaganda furçasında son yılların emperyal politikası görülür. Selahaddin Eyyubi’nin mezarı başında Alman imparatoru, *300 milyon Müslümanın daimi dostu kalacağını* beyan etmesi ilerisi için yapılan bir hesaptı. Savaştan önce de bir Alman hukuk ve siyaset muharriri de “Cihad-ı mukaddes’in tahrip edici gücü şimdiden tahmin edilemez” diyordu.⁸¹⁸

Diğer Alman kumandanların da bu yönde beyanatları oldu. Tabii ki bunlar yanlış görüşlerdi. Zaten 7 Ekim 1914’te hazırlanan Bronsart von Schellendorf (Enver Paşa’nın Genel Kurmay Başkanı) planının ikinci maddesi Cihad-ı Mukaddesin ilanına dairdi.⁸¹⁹ Aslında Cihat fikri, Bronsart planından çok önceydi. Cihat, Almanlar için İngiltere ve Fransa’yı sömürgelerinde tehdit altında tutmak içindi⁸²⁰ ve saldırgan bir silah olarak kullanıldı.⁸²¹

⁸¹⁷ **SHAT**, 7 N 2122. Bkz. B. G. Martin, **a.g.e.**, s. 81. Emir Abdulkadir, 1841’de kendi adına *Muhammediye* adlı para bastırmıştı. Cezayir dışında da geçen bu Muhammediyeler Osmanlı gümüş sikkelerinin eritilmesiyle imal ediliyordu. Martin, **a.g.e.**. Abdulkadir, K. Afrika’da Fransızlarla çarpışırken İmam Şamil de Kafkasya’da Ruslarla çarpışıyordu. Şamil’in 1843’te 5.000 askeri varken 1859’da 50.000’e çıkmıştı. Şamil der ki: Abdulkadir, 16 yıl çarpıştı, 16 000 askeri toplayabildi, bense 25 yılda 50.000 asker topladım. Ed. Dulaurier, “*La Russie Dans le Caucase*”, **RDM**, t. XXXIII, s. 316.

⁸¹⁸ « *Le mouvement panislamique* », **SHAT**, 7 N 723, le 13 février 1917.

⁸¹⁹ Karabekir, **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?** C. 2, s. 376.

⁸²⁰ Bayur, **TİT**, 2/4, s. 608-609.

⁸²¹ Garnier, **a.g.e.**, s. 40

Almanların cihat'tan maksatları oldukça egoist bir mahiyet arzeder: Bütün İslam dünyasını İslam sancağı altında toplamak, bütün Şark'ta bir hürriyet vahası [oasis] gerçekleştirmek ve Osman Gazi'nin imparatorluğunu, topraklarına hırsıyla göz dikmiş düşmanlarına karşı korumak bahanesi altında, Türkiye üzerindeki hâkimiyetini gerçekleştirmek için bütün gücüyle İttihatçıların rejimini desteklemek.⁸²² Alman beklentilerini Fredrich Naumann daha 1889'da şöyle formüle ediyordu: “*Osmanlı İmparatorluğu henüz dağılmadan savaş çıkabilir. Bu takdirde İstanbul cihat ilan edecektir. Hasta adam son defa toparlanıp Mısır, Sudan, Doğu Afrika, İran, Afganistan ve Hindistan'a şöyle haykıracaktır: İngiltere'ye karşı savaş! Bunu söylerken onu kimin destekleyeceği önemlidir.*”⁸²³ Almanlar, *Darulharp* ve *Darüislam* propagandasını İslam âlemine yönelik yayınlanan propaganda broşürlerinde sıkça yaptı. Buna göre inanmayanlara karşı Müslümanların yaptığı harp daima *kutsal*'dı. Çünkü bu harp onları ya İslam'a girdirmek veya boyun eğdirmek maksatlıdır. Bir Alman propaganda broşürüne göre İslam'ın ilk iki asrında, ilk halifelerin Avrupa, Asya ve Afrika'da yürüttükleri cihadın özü buydu.⁸²⁴ İtilaf devletlerini, Müslüman tebaası vasıtasıyla hedef alan propaganda, daha savaşın başından itibaren inatçı bir enerjiyle devasa ve metodik bir plana dayandırıldı.⁸²⁵

Bir kısım propaganda teşkilatları savaşın başlarında kurulduysa da bir kısmının faaliyetleri çok daha eskilere gidiyordu. Bu da Kayser'in “Doğu'ya Doğru” [Drang nach Osten] politikası gereği idi. II. Abdühamit ve Kayser'in dostluklarıyla bu teşkilatlanma sürat kazandı. Berlin-Bağdat demiryolu, birçok Alman şirketlerinin kuruluşu gibi...⁸²⁶ İslam ülkelerindeki Alman propagandası savaşın sonuna kadar sürecektir.⁸²⁷

Almanların savaştan önceki propaganda yayınlarına bakmakta fayda vardır. 1905'e kadar, Bagdad Bahn'ın kuruluşu arefesinde, Almanların Şark ve İslam literatürü sınırlı idi. 1906'da *Deutscher Journal-Katalog*'un yayınladığı oryantalist mevkutelerin sayısı oldukça düşüktür. Teknik saha hariç tutulursa şarkiyat uzmanlığı sadece misyonerlere münhasır görünmektedir. İslam ümmetlerine dair çalışmalar coğrafya ve genel etnografya'da görülmez. Bu katalogta 10 adet neşriyat görülmektedir. Bunlar arasında Mohr'un hazırladığı *Nord Afrika* adlı eser propagandaya yöneliktir, diğerleri bu vasıfta değildir. Politik insiyatifler münferit olmaktan öteye gitmez, kaldı ki bunlar da makaleler, broşürler, konferanslar ve kitaplar arasında dağınık ve yer yer görülmektedir. İslam Asya ve Afrikası pangermanist litteratürde

⁸²² SHAT, 7 N 723, « Le mouvement panislamique », le 13 février 1917.

⁸²³ Stoddard, TM, s. 19.

⁸²⁴ AF, no: 169, avril-juin 1917, s. 80.

⁸²⁵ Aynı yer,

⁸²⁶ AF, Avril-Juin 1917, no: 169, s. 37.

⁸²⁷ Landau, Pan-İslam, s.126

tali önemdedir Yapılan yayınlar daha çok lenuistik, skoler ve göçmen kolonileri ile anavatan [vaterland] arasındaki milli bağın sıkılaştırılmasına yöneliktir. Mesela 1905'te Güney Afrika ve Çin, Türkiye ve İran'a nazaren daha fazla yer işgal etmekteydi. 1903'te *Deutsche Erde*, Türkiye'deki Alman okullarının durumu hakkında verdiği malumata sadece üç sayfa ayırdı. 1904'te aynı mecmua Alman dilinin Türkiye'de, bilhassa İstanbul Yahudileri arasında katettiği mesafeden, bahsediyordu. 1899'dan beri *Ecole Technique* gönüllü askerler için askeri eğitim vermektedir. Bundan da, pangermanizmin Almanya'nın Doğu'daki ilerlemelerini dikkatle takip ettiği anlaşılıyor. Almanya için İskenderiye'deki *Ecole Allemande*'in İzmir'deki kadar önemli olduğu görünüyor. Almanya'nın Alman Doğu Afrikasındaki okulları ile olan ilgisi çok daha ileridir. 1905'te, Bagamoyo, Darusselam ve hinterlandında 37 adet halka açık okul ve misyoner eğitim kurumları açmıştı.

Aynı şekilde 1905'te, *Alldeutsche Blaetter*, 1833'ten beri Cezayir'de kurulmuş bir Alman kolonisi keşfetti. 1846'da bu kolonide 800 Alman bulunuyordu ve aynı yıl buna 3.600 göçmen daha ilave edildi. Bundan birkaç yıl sonra pangermanizm Şark'a ve Müslümanlara yöneldi. Bunun için Alman bilimine şeref ve itibar kazandıracak özel ve tarafgir yayınlar ve 1909-1914 arasında da mühim bilimsel yayınlar yapıldı. Strasbourg'ta meşhur *Der Islam* mecmuası 1910'da ve *Die Welt Des Islams* 1913'te yayınlanıyordu. Bu son dergi, *Der Islam* kadar bilimsel olup mühim bir bilim adamları kadrosuna ve Alman hükümetinin mali desteğine [subvention] sahipti.⁸²⁸

Bu bilim adamlarının, 1909-1910'dan beri Tanca, Halep, İstanbul, Tahran'la irtibatlarını vardı ve kütüphaneler ve misyonlar gibi çeşitli bilimsel merkezlerin müdavimleri idiler. Batı Fransız Afrika'sı da dahil, Müslüman halklar hakkında yapılmış siyasi istatistik araştırmaların da bulunduğu merkezlerle de devamlı ilgilendiler. Münih'te bir Şarkiyat derneği kurulmuştu, bu derneğin çok bilimsel olan *Munchener Gesellschaft* adlı bir yayın organı vardı. Bundan başka 1910'dan itibaren Leipzig'te çıkan resimli *Orientalisches Archiv* adlı sanat ve tarih mecmuası çıkıyordu. Berlin, Hambourg, Strasbourg, Munich, Leipzig vs şehirlerde Alman bilim adamları oryantizm üzerine seferber oldular. Bu da elbette ki meyvelerini verecekti. 1911'de yerliler için *Verein scolaire* adlı vakıf, Halep'te bir yüksek okul açtı. Burada Arap, Türk, Asuri, Lövantenler, Berlinli bir Arapça dil aliminden ders aldılar. 1911'de Haydarpaşa Demiryolu okulu, İstanbul'daki Alman Demiryolu şirketi mensuplarına ve Türk subaylarına Almanca dersler verdi. Alman üniversiteleri, 1910 yılında İngiliz öğrencilerine nispetle iki misli daha fazla Asyalı ve Balkanlı öğrencileri eğitiyordu. Mısır'da Alman propagandasının

⁸²⁸ Anonyme, « *La politique de l'Allemagne en pays musulmans* », *RMM*, Vol. 54, 1923, s. 16-20.

eğitim ve üniversiter alanlarında mühim bir başarısı vardı. Fransa'da tahsil gören Mısırlılar, artık Almanya'ya yönelmişlerdi. Halbuki Fransa, Napolyon I. devrine kadar eğitimde imtiyaz sahibi idi. Ayrıca Mısır'da haftada 2 defa çıkan *Aegyptische Nachrichten* adlı bir Alman gazetesi vardı.⁸²⁹

İslam, savaşın temel sebeplerinden ve ihmal edilemeyecek faktörlerinden biri olduğuna göre, Türkiye'yi yanına çeken Almanya, koparmak istediği fırtınalarda, uzun süredir Müslümanları kullanmayı düşünüyordu. Almanya'nın İslam politikası prensipleri neydi? Hambourg Koloni Enstitüsü direktörü ve Bonn Üniversitesi Prof.u ve iyi bir oryantalist olarak tanınan Becker, küçük bir propaganda risalesinde (Prof. Becker, *Deutschland Und der Islam, Politis he Flugschriften*, Stuttgart et Berlin, 1914) meseleyi şu şekilde açıklıyordu: “Almanya'nın İslam politikasının temeli Türkiye'ye dayanır. Almanya, Türkiye'nin en iyi dostudur, çünkü sultandan en ufak bir toprak koparmamıştır ve Türk topraklarında emelleri yoktur. Daha çok ekonomik avantajlar ve politik metbuiyet [vassalite] peşindedir. Türkiye'nin istikbali her zaman için, Almanya'ya ve bu büyük savaşa girmesine bağlıdır.

Gayrı Türk İslam dünyasına gelince, Hilafet ipiyle ve panislamik temayüllerle İstanbul'a bağlıdır. Panislamizm bir teşkilat değildir, ama bir histir, bir emeldir, Avrupa'ya karşı bir tepkidir. Sultan, İslam âleminin tek bağımsız hâkimidir: öyleyse Avrupa tasallutundan kurtulmak isteyen Müslümanların ona yönelmesinde tuhaflık olmaz. Hindistan, Mısır, Fransız Afrika, Kafkasya Müslümanları hep ona güvenir, Türkiye de her fırsatta onları tahrik eder. Almanya'nın Türkiye ve Müslümanlara karşı politikası, Müslüman tebaası olmadığından, Fransa, İngiltere ve Rusya'nın ise Türkiye'nin nüfusundan fazla Müslüman tebaası olduğundan buradaki Müslümanlar kurtuluşlarını Almanya'da görmektedir. Kayser ile sultanın dost olduğunu herkes bilir. Selahattin Eyyubi'nin mezarı başında Alman Kayserinin, dünyadaki 300 milyon müslümanın hamisi olduğunu hatırlardadır. Bundan diğer Avrupa devletlerinin endişe duyması tabiidir. K. Afrika'daki zaviyelerde Fransa'ya karşı komplo kurmasından ve Almanya ve Türkiye ile işbirliği yapmasından Fransa'nın endişe duyması tabiidir. K. Afrika'ya kredi mektuplarıyla giden işadamları üzerinde Fransa'nın korkusu çok büyüktür. Bura Müslümanları Kayser'e büyük sempati duyar, çoğunun evinde Kayser'in portresi asılıdır.”

Bu durumda Türk ve İslam dostluğu ile Almanya'ya nasıl bir perspektif açılıyordu? Becker'e göre Almanya'ya zafer kazandıracak olan Türk veya İslam dostluğu değildir. Almanya, asıl Fransa ve Rusya'yı yendiği gün Türkiye kıymet kazanacaktır. Eğer Almanya

⁸²⁹ a.g.m., s. 21-22.

galip gelirse, İtilaf devletleri için İslam büyük bir tehdiye dönüşecektir. Bunun için de Kafkasya'da Rusya'ya, Mısır'da İngiltere'ye, K. Afrika'da da Fransa'ya karşı harekete geçmelidir. Bu durumda K. Afrika Berberileri ve Arapları, mağlup bir Fransa için ağır bir tehdiye dönüşür. Fransa, tüm gayretlerine ve İslami araştırma ve bilgilerine rağmen Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki uçurumu kapatamadı. Bunu dengelemek için Fransa'nın kurduğu cemiyetler de bunu başaramayacak ve İslamları hürriyete çağırarak yerlileri zapt edemeyecek. Abdülkadir devrinden beri mutegallibelere karşı muhalefet hayli modern mesafeler aldı. Tunuslu isyancılar bir tarafa en kültürlü Cezayirli bile artık Fransa'ya düşmandır. Almanya, Avrupa savaşını kazanırsa İslam faktörü kıymet kazanacaktır.⁸³⁰

Almanya, nefes alır gibi casusluk yapıyor, Alman hükümeti de en inanılmaz, gerçekleşmesi imkânsız hayaller peşinde gitmekte ısrarla sebat ediyordu.⁸³¹ Cezayir, Fas, Tunus, İran, Afganistan, Mısır, Trablusgarp, Türkistan'a sayısız casus gönderildi. Binlerce hicvî propaganda risaleleri [pamphlets], broşürler, el ilanları [tracts] İslam ülkelerine, tarafsız devletlerdeki Müslümanlara ve İtilaf devletleri tebaası Müslümanlar arasında dağıtılır. Felemenk Hindistanına, Sibiryaya ve Moğolistan Tatarlarına, Volga ve Kırım Tatarlarına da ayrıca ajanlar gönderildi.⁸³² Gönderilen Alman ajanları, bazen coğrafyacı, bilgin, entelektüel ve diğer meslek sahipleri, bazen zararsız koyun tüccarları, bazen de maden arayıcıları olarak faaliyet gösteriyorlar, deşifre olduklarında da ansızın gözden kayboluyorlardı.⁸³³ Bir gazeteci, 1917 yılında bu vukuatı şu şekilde tasvir ediyordu: “*Almanlar, her bakımdan bol bol materyel ve kaynaklarla ustaca, maharetle, ellerindeki bol imkânlarla ve aralarındaki ahenkli teşriki mesai ile dünyanın hemen her tarafında baştanbaza ve pek faal bir propaganda ile İtilaf devletleri faaliyetlerini çoğu zaman sekteye uğratmışlardır.*”⁸³⁴

Almanlar Enver Paşa'yı davalarına kazandırdıktan sonra bir propaganda bombardımanı başlattılar.⁸³⁵ Cihat ilanı ve propagandası Almanlar tarafından bilhassa teşvik ediliyordu. Zaten Almanlar Cihadı ilan ettirerek Mısır'da İngilizleri, Kafkasya'da Rusları, K. Afrika'da Fransızları felç etmek istiyorlardı ve bu maksatla İstanbul'da *Osmanischer Lloyd, el-Adl* vs... çok sayıda gazete ve dergi çıkarmışlardı.⁸³⁶

⁸³⁰ Augustin Bernard, “*L'Allemagne et l'Islam*”, **L'Afrique Française**, no: 1 et 2, janvier-février 1915, s. 17-19.

⁸³¹ Paul Gaultier, « *Les origines de la Barbarie allemande* », **RDM**, t. XXVIII, 1915, s. 119.

⁸³² **SHAT**, 7 N 723, « *Le mouvement panislamique* », EMA, le 13 février 1917.

⁸³³ Bernard Augustin, **L'Effort de l'Afrique du Nord**, Publication du Comité « L'effort de la France et de ses Alliés », Paris-Barcelone, Bloud & Gay Editeurs, 1916, s. 6.

⁸³⁴ Louis Marin, « *La propagande allemande dans les pays musulmans* », **AF**, no : 169, Avril-juin 1917, s. 63.

⁸³⁵ De Monzie, « *La Panislamisme contre le panislamisme* », **Le Figaro**, 6 novembre 1923.

⁸³⁶ A. Fitz Maurice, “*La participation turque*”, **Le Figaro**, 23 novembre 1914. Fitz Maurice, İngiltere'nin İstanbul sefaretî tercümanı ve Türk hükümetinin çok korktuğu tehlikeli bir casustur. **Tanin**, 26 Eylül 1915; Fitz Maurice, İngiltere'nin İstanbul sefaretî tercümanlığını 15 sene müddetle yürüttü. Türkçeyi ve Türk geleneklerini mükemmel bilir. Şark âlemi kendisi için açık ve okunur bir kitap gibidir. Türkiye, İtilaf devletlerine harp ilan

Cihat, Alman politikasının bir silahıydı, cihad propagandasıyla Alman askeri harekâtının kabiliyeti genişlerken bu silahla sömürgelerde isyan çıkaracağını düşünüyordu. Böylece İtilaf devletlerinin Avrupa savaş sahalarında askeri gücü azalacaktı. Uzun vadede de İngiltere'nin denizaşırı gücü zayıflayacak, böylece Almanya yeni pazarlar kazanacak, Afrika'daki sömürgelerini koruyacak, üzerine de yenilerini ilave edecekti. Almanya Nil vadisine de göz dikmişti. Bu siyasi ve askeri cihetten iyiydi; bu şekilde İngiliz sömürge imparatorluğu darbe yiyecekti; hem K. Afrika'yı da alacaktı ki bu da Atlas okyanusundan Hindistan'a kadar Alman İslam imparatorluğu demekti. Almanya, sömürgecilerin idaresinden kin ve nefret duyan Müslümanları potensiyel olarak kullanıp, Osmanlı devleti ile ittifak kurarak az bir bedelle, milyonlarca müttefik kazanmak istiyordu. İttihatçılar da Hilafeti kullanarak Hindistan ve Mısır'da isyan çıkarmak ve Arap desteğini kazanmak istiyorlardı.

Almanların cihat beklentisini ve ihtiraslarını *Le Temps* gazetesi⁸³⁷ istihzaî bir dille şöyle açıklıyordu: “Fransa’yı ezerek kuvvet ve kudretini ispata çalışan, pek mükerrem ve pek muktedir Almanya, bu eski Töton⁸³⁸ tanrısının zaferine tüm İslam dünyasını da ortak etmeye karar verdi. Hedefi “Deutschium” hegemonyasına karşı çıkanları bertaraf etmektir. Her şey İslam dünyasının, harp ilan edilir edilmez isyan etmesi esasına göre hazırlanmıştı, bunda da, İstanbul’un vereceği sinyale güveniyorlardı. Alman bilimi, bu büyük projenin hizmetine verilmişti. Altın gözlüklü profesörler bu maksatla çalıştılar, Alman heyetleri K. Afrika’dan Asya’ya kadar olan sahaları, bu maksatla katettiler.

“Türkiye’de İslam’ın hamiliğini deruhte eden Hadji Mohammed Guillioun, âlimlerini İslam memleketlerinde bilimsel propagandayı organize etmekle görevlendirdi. Ayrıca onlara, Alman halkına ve Batılı büyük Avrupa devletlerine, mukadder ve ilahî Büyük Almanya’nın gerçekleşmesi için Cihad-ı Mukaddes dâhil olmak üzere, her türlü imkandan yararlanarak esaslı bir program yapmayı da emretti. Ardından Türkiye’nin kurtarılması gerektiği ilan edildi, zira bu Almanya’nın geleceği için mutlak bir zaruretti, her zaman olduğu gibi, bunun için de kanunlar yapıldı, bunlara İslam kitlelerinin tek mutluluk, hayır ve bereket kaynağının Alman kolonizasyonu olduğu ilave edildi, İslam’ın içindeki cihat enerjisinin bu yola kanalize edilmesinin en iyi çare olacağı vurgulandı.”

ettiğinde İngiltere sefaretini kapatılmıştı, Fitz Maurice de İngiltere’nin Sofya sefaretine müşavir olarak gönderildi. Sultane Petroff, **30 ans à la Cour de Bulgarie, 1881-1918**, Paris, 1927, s. 173; **Tanin**, Bulgarlara ondan korkmalarını salık verir. **Tanin**, 16 Nisan 1915.

⁸³⁷ **Le Temps**, 20 janvier 1915.

⁸³⁸ Teuton, Fransızların Almanlar için kullandığı pejoratif bir kelimedir. Bu manada Fransa’da Yahudiler için Youpin kelimesi kullanılır. Osmanlılar zamanında da, Müslümanlar için merhum, filan ibni filan vs istilahlara kullanılırken gayri Müslimler için filan veled-i filan, mort veya mürd olmak, gâvur vs pejoratif kelimelerin kullanılması 1856 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile yasaklandı. Danişmend, **Kronoloji**, c. 4, s. 174.

1. Dünya Savaşı'nda yapılan propaganda faaliyetlerinde broşürlere fazlasıyla ağırlık verildiği görülmektedir. Almanya'nın Mısır sefaretini eski danışmanı Oppenheim'in⁸³⁹ tavsiyesiyle Almanya'daki Şarkiyat enstitülerinde Müslüman okutmanların görevlendirilmesi ve çeşitli İslami dernekler, işadamları, Rusya vs. den kaçıp gelen şahısların da burada kullanılması düşünüldü. Oppenheim başkanlığında kurulan Tercüme Odası, Müslümanlara iletilmek üzere savaş haberlerini ve broşürleri çeşitli dillere çevrilerek yayınladı. Bunun için de çok para ve zaman harandı. Materyallerin tamamına yakını Osmanlılar tarafından hazırlandı ama Berlin'de basıldı. Propaganda malzemeleri, broşürler, tracts'lar vs tarafsız bölgelerden (İsviçre, İspanya, İtalya vs) her tarafa paketler şeklinde gönderildi. K. Afrika'ya da deniz yoluyla ulaştırıldı.⁸⁴⁰ Cihat fetvalarında genellikle Mümtehine 60/8 ayetine dayandırılarak Almanya'nın yanında savaşa katılmakta bir beis olmadığı anlatılmağa çalışıldı. Bu hususta Osmanlı basınında çok propaganda örneğiyle karşılaşılır.⁸⁴¹

Cezayir üniversitesinde Profesör, K. Afrika hakkındaki araştırmalarıyla tanınan ve İslamiyat hakkında derin bilgilere sahip olan müsteşrik Edmond Doutté'nin *Le Matin* için yazdığı makale dikkat çekicidir. Bu makalede Doutté, Alman propagandasının ne kadar yoğun olduğunu heyecanla açıklar: *İslam dünyasında, Fez'den Cava'ya, Kazan'dan Darfur'a, Alman propagandası, inanılmaz bir faaliyet içinde yürütülmektedir. Şarkın Hıristiyanlara karşı olan antik kin ve nefretini, Almanların modern kin ve nefretinin hizmetine geçirmeyi maksat edinen Türkçe, Arapça, Farsça ve aralarında Çince'nin de olduğu 10 şark diliyle yazılmış milyonlarca broşür, İslam coğrafyasını istila etti.*⁸⁴²

Almanya, Fas-Mısır-Hindistan çizgisinde de ajanlar ve broşürlerle çok büyük bir propaganda başlattı. Materyeller, kütüphaneleri dolduracak kadar fazlaydı. Dev bir bütçe ile desteklenen bu propaganda, ajanlar tarafından da tüm Asya ve Afrika coğrafyası üzerinde icra edildi.⁸⁴³ Almanlar, bu propagandaları vagonlar dolusu altın harcıyarak gerçekleştirdi. Büyük Savaş'ın felaketli yıllarında, kıtlığın, kuraklığın zirvede olduğu sıralarda altın mühim işlevler yapmışsa da bir netice alınamadı. K. Afrika ve Kafkasya'da Almanlar bilhassa altınla

⁸³⁹ Oppenheim, 1893 te Suriye'den İran körfezine bir karayolu ziyareti yapmıştı. Bununla Almanya'da epey şöhret kazandı. Oppenheim, bu defa Mısır'da 1900 de Alman sefaretinde müsteşardır. O, aslında, Kahire'deki Türk temsilcisi Muhtar Paşa'ya karşı Kayser'in özel temsilcisiydi. Sonra Hartum'a geçti, orada ihtida etti. Almanlar, Kahire'deki tüm büyük otellerin ve Nil üzerindeki taşımacılığın sahipleriydi. Hartum'daki katolik papaz da bir Avusturyalıydı. Ancak, daha harbin başlarında tüm isyan teşebbüsleri başarısızlığa uğradı. 1916'da kendisini Arabistan'a attı. Gn. Ed. Brémond, **a.g.e.**, s. 103.

⁸⁴⁰ Landau, **Pan-İslam**, s. 132-33.

⁸⁴¹ **Tanin**, 5 Eylül 1916.

⁸⁴² M.-Y. Bitar, « *Le califat et la Guerre* », **MF**, 16.10.1916, s. 646; Ayrıca bkz : Edmond Doutté, « *Les Alliés et l'Islam* », **Le Matin**, 20 juin 1916; **CO**, 16 novembre 1913, s. 465.

⁸⁴³ Polybe, « *De l'Islam dans la guerre mondiale* », **Le Figaro**, 27 mai 1917; A.G., « *L'Allemagne à la conquête de l'Islam* », **CO**, 10 février 1917, no: 159, s. 87-88.

propaganda yaptılar.⁸⁴⁴ Rabat'tan Fransız Hariciyesine gönderilen bir rapora göre, Tanca'dan gönderilen anti-Fransız propaganda broşürleri Fas'taki Fransız nüfuz mıntıklarına özel koliler içerisinde her sınıftan yerli ahaliye ulaşmıştı. Bu propaganda malzemeleri genellikle Genel Vali'nin 25 Ekim'de Suk-ul Arba'da yaptığı hitabe çürütülüyor, ilan edilen cihad-ı ekberin tüm Müslümanlara şamil olduğu, İtilaf ordularındaki Müslümanların firarı teşviki ve Almanya'da, görecekleri destekle İstanbul'a İslam orusunda cihada başlayabilecekleri uzun uzadıya anlatılıyordu. Raporda zikredildiğine göre bu propaganda broşürleri Salih Şerif Tunusi tarafından kaleme alınmıştı.⁸⁴⁵ (EK-11)

Cihan-i Islam gazetesinin Hindustani kısmında yayınlanan cihat fetvasında Tunuslu Ahmed el-Cherif Tunusi, Cezayirli Omar el-Ouarghi, Sudanlı Moukhtar Bathikh, Kafkasyalı Ahmed, İranlı Abdülhuseyn, Mısırlı Mustafa Lutfullah, Faslı Hamdan El-Adlî, El Arabi, Hint Müslümanlarından İzz-ul Islam, Buharalı Hamdi Fakh El-Islam, Afganistanlı Abd İsmail'in imzaları vardır. Bunların hepsi de İslam Ulema Meclisi üyesidirler.⁸⁴⁶ Bu imzalara Cihat propagandası broşürlerinde genellikle karşılaşılmaktadır.

Berlin'de yayınlanan Arapça bir beyanname Alman propagandasına bir örnektir. Muhaddis ve Şam eşrafından Muhammed Ali Efendi imzalı olup tercüme *Tanin*'e aittir:⁸⁴⁷

Allah'ı metihlerden sonra: “*Bu, sonu olan bir gündür. Ya ebedi cennete veya ebedi cehenneme muhatapsınız. Ben Müslüman ve muhaddis bir Arabım. Almanlara yardım edin ve düşmanların üzerine birer aslan gibi saldırın. Zira Almanlar Müslüman memleketlerini istila etmemiş ve Osmanlı devletinin taksimine asla razı olmamıştır. İtilafçılar ise Hilafet merkezini yüzlerce senedir parçalamağa çalışıyor. Bunun içindir ki Halife-i İslam Sultan Reşad'ın Cihat beyannamesine “İnfiru hifafen ve sikalen...” ayeti gereği uymak farzdır. Uymayan büyük azap görecektir. Almanya ve Avusturya'ya düşmanlık Halife-i müslümine düşmanlıktır, Ona itaat Allah'a ve peygamberine itaattir. Büyük mücahit Abdülkadir Cezairi'nin torunu Emir Ali Paşa başkanlığında bir dini heyet Alman ordusuna katıldı, siz de gelin katılın, hilal ve din bayrağının altına girin. Tek çare-i necat Halifenin emrine girip Almanlar için çarpışmaktır. Gelin çarpışın ki Allah da sizinle beraber olsun!”* Burada dikkati çeken, *Tevbe* suresi, 9/41 ayeti ve Almanya'nın Osmanlı devleti ile arazi münazaası olmadığı hususu göz önünde tutularak zımnen Mümtehine suresi 60/8-9'uncu ayetlerin Almanlar lehine yorumudur.

⁸⁴⁴ Anonyme, “*La propagande allemande dans les pays musulmans*”, **AF**, no: 169, avril-juin 1917, s. 37.

⁸⁴⁵ **SHAT**, 5 N 70, De Sainte Aulaire, au Ministère des Affaiars Etrangères, Rabat, le 26 juillet 1915, reçu le 27, à 11 h. 35.

⁸⁴⁶ **Djihan-i Islam**, 28 Muharrem 1333/ 26 Kasım 1914, no: 24, cité par **RMM**, t. XXX, 1915, s. 387.

⁸⁴⁷ **Tanin**, 22 KS. 1915.

Cihad-ı Ekber'in ilanından itibaren faaliyetlerini artıran Almanlar, Türk otoritelerinin arzusu üzerine Mekke ve Medine'ye gönderilmek üzere dokuz Alman subayı tayin etti. *Le Temps*'in verdiği habere göre bu subaylar tönik [Alman] isimler yerine İslam isimlerini alıp başlarındaki subay da Abdülkerim Paşa adı ile yola çıktılar.⁸⁴⁸

Alman âlimleri, panislamik doktrinleri iyice araştırıp yorumlayarak İslam âleminin her tarafına yaydılar, Alman hükümeti de İslam ahali arasında İtilaf devletlerine karşı isyan çıkarmak için bol bol para dağıttılar.⁸⁴⁹ Almanya'nın bu kadar yoğun propagandadan maksadı İtilafçılara karşı Müslümanların kin ve nefretini ve Almanya'nın Müslümanların dostu olduğuna inandırmaktı⁸⁵⁰ Almanya, bilhassa ulema ve zaviyeler arasında propagandaya ağırlık verdi, bunları tahrik etmeye çalıştı. Artık sıra Şeyhulislam'dadır; O da fedailerini silâhına çağırdı. Bu da broşürler, gazeteler, varaklar vs... şeklinde Berlin'de her türlü dilde bastırıldıktan sonra İstanbul'a gönderildi.⁸⁵¹

P. J. André, Almanların dağıttığı Arapça, farsça, vs propaganda broşürlerinin yanında Ermenice ve Kürtçe broşürler de bastırıldığını söyler, ancak bunlara tarafımızdan rastlanmadı. Bu broşürlerin bilhassa K. Afrika'da yoğun olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁵² Ancak az yukarıda değinildiği gibi, E. Doutté'nin, aralarında Çince'nin de olduğu 10 şark diliyle yazılmış Alman propaganda broşürlerinden⁸⁵³ bahsettiğine göre Ermenice ve Kürtçe ile de broşürlerin basılmış olması mümkün görünmektedir.

Bütün bu propaganda broşürleri koleksiyonunda yerli halkın ve Müslümanların sorunları ele alındı. Aşağı yukarı hepsinde aynı temayı ele almakta ve detaylarda hitap ettiği halkın fantezileri işlenmektedir: İtilaf devletleri, İslam'ın amansız düşmanlarıdır, ama Almanya, İslam'ın en sadık dostudur, Rusya'nın çöküşünden önce Fransa, İngiltere ve Rusya, bir haydutluk çetesi ittifakı kurdukları ve İngiltere'nin Asya Müslümanlarını Çar'ın zulmüne terk edecektir, Almanya'nın bu plandan haberdardır vs...⁸⁵⁴ Alman savaş bibliyografyası (Leipzig'teki Librairie Hinrichs) oldukça zengindi. Yayınladığı 30.000 cilt yayın arasında Arapça, Türkçe, Farsça, Hinduca, Pencapça, Bengalce, Malezce, Çince risaleler, broşürler, risaleler vs. vardı. Bütün bunlardan maksat elbetteki yerli halkı İngiliz, Fransız, Rus, Felemenk mezaliminden kurtarmak, onlara açık bir dille cihadı bildirmek, onları "boyunduruk

⁸⁴⁸ **Le Temps**, 11 mars 1915.

⁸⁴⁹ Jean Méliá, **L'Algérie et la Guerre**, Paris, 1918, s. 206.

⁸⁵⁰ « *La propagande allemande* », **AF**, avril-juin 1917, no: 169, s. 77.

⁸⁵¹ **SHAT**, 7 N 723, « Le mouvement panislamique », **EMA**. 13 février 1917.

⁸⁵² P. J. André, **L'Islam et Les Races**, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1922, s. 74.

⁸⁵³ **Le Matin**, 20 Juin 1916, no : 11802, s. 1/1.

⁸⁵⁴ Georges Samné, « *La propagande allemande et l'Islam* », **CO**, 25 avril 1918, no: 188, s. 225-29.

altında bulunduran kâfir hükümetlere” karşı isyana teşvik etmek, yenilmez Almanya’yı “İslam’ın hamisi” olarak takdis etmek idi.⁸⁵⁵

Doğu Dilleri Enstitüsü profesörü, meşhur İslamolog M. Cabaton’un ihtimamla çevirdiği ve hazırladığı koleksiyon enteresandır.⁸⁵⁶ Hangi dilden olursa olsun bütün bu broşürler hep aynı mantıkla kaleme alınmışlardır: İtilaf devletlerinin İslam ahali üzerindeki baskıları, mezalim, adaletsizlikler, cinayetler, Doğu milletlerine karşı hazımsızlık ve onların tabii düşmanlıkları, tahkir vs.⁸⁵⁷

Elimizdeki propaganda broşürleri genellikle cihadı emreden ayet ve hadislere dayanır, Allah’ı ve Resulünü överek söze başlar, bütün dünya Müslümanlarına hitap eder. Bunlarda Allah’ın dinini müdafaaya ve cihada koşmaya davet vardır: Osmanlı Hükümeti Allah’ın dinini kurtarmak için Cihat ilan etti, Türkiye’nin müttefiki olan Almanya, İslam’ın sadık dostu, İtilafçılar da en büyük düşmanıdır, harplerde Almanlar, İtilafçıları büyük bozgunlara uğrattı, vs. (EK-12)

Bu cihat ilanları, el altından her tarafta dağıtılmakta, ateşli, hiddetli ve mübalağalı ifadelerle İslam camiasını tahrik etmektedir. Bu broşürlerde mükemmel bir Alman teşkilatçılığı görülür. Bunlarda bazı istisnalarla, bütün *Gâvurların* imhası teşvik edilir ve her bir Müslümanın kendi ülkesinde, İslam dini ve Allah düşmanları olmaları hasebiyle hiç olmazsa üç-dört Hıristiyanı katlettiği takdirde Allah’ın lutfuna nail olacağı bilhassa belirtilir.⁸⁵⁸

Almanya’da Türkleri öven broşürler gitgide çoğalır. Alman bilgin ve entellektüelleri, savaşın başlamasıyla beraber ateşli bir faaliyet içine girdiler. Bu bilginlerin zaman zaman, yazdıkları propaganda broşürlerinde, küçük mecellelerde [opuscule], afişlerde [tracts], hicviyelerde [libelle], Mağrip ülkelerinin kendine has Arapçası ve alfabetiyle yazdıkları polemiklerde kendi kendileriyle çeliştikleri de oluyordu.⁸⁵⁹ Bu kadar yaygın arasında çelişkinin olması, yapılan propaganda furyasından kaynaklanıyordu ve propaganda maksatlı olduğundan akademik yönüne çoğu zaman bakılmadı. Zaten okuyucu kitlesi genelde halk tabakasıydı ve o yıllarda halkın büyük kısmı okuryazar değildi. Bu propaganda risalelerini hazırlayan bazı Alman oryantalistlerinin Şark üzerinde hakkıyla uzman olmadıkları da anlaşılıyor. Mesela Fuzulî uzmanı sayılan Martin Hartmann bunlardan biriydi. Mehmet Akif’in Berlin ziyareti

⁸⁵⁵ Louis Marin, «*La propagande allemande dans les pays musulmans* », **AF**, no : 169, Avril-juin 1917, s. 63 vd.

⁸⁵⁶ Anonyme, « *La propagande allemande* », **AF**, avril-juin 1917, no: 169, s. 76.

⁸⁵⁷ **a.g.m.**, s. 79.

⁸⁵⁸ Paul Chack, « *L’attaque et la défense du Canal de Suez* », I. **RDM**, t. XXX, 1925, s. 878.

⁸⁵⁹ Polybe, « *De l’Islam dans la guerre mondiale* », **Le Figaro**, 27 mai 1917, no: 147, s.1/6.

sırasında kendisiyle görüştüğünde onun Fuzuli'yi yüzünden okuyamayacak kadar Şark kültürüne aşina olmadığını söyler.⁸⁶⁰

Hollandalı islamolog ve hükümetinin İslam politikası danışmanı Dr. Snouck Hurgronje de “Guerre Sainte made in Germany” adlı makalesinin 2. bölümünde bilhassa Hugo Grothe ve Karl Becker gibi Alman müsteşriklerin “Cihad-ı mukaddes” in haklılığını ispata çalışan ve Türk-Alman ittifakının gerekçelerini teşkil eden broşürleri şiddetle tenkit eder. Dr. Snouck, *Deutschland, die Turkei und der Islam* (Collection Zwischen Krieg und Frieden) adlı propaganda broşüründe Hugo Grothe'nin Türk diline ve İslam camiasına olan sathi bilgilerini, bir bakıma cehaletini tenkit etmektedir. Bu broşürde Kamerun genel valisinin bura Müslümanlarına yayınladığı oldukça komik 8 Ağustos 1914 tarihli bir beyannamesinden bahseder ki bunda ısrarla “İtikadımızca bütün İslam âleminin emiri olan İstanbul sultanı bize yardım elini uzatacaktır.” Der. İtikadı sağlam Türkiye Müslümanlarının camilerde Almanya'nın zafer kazanması için dua etmeleri gerektiğini söyler. Hâlbuki Dr. Snouck, ora Müslümanlarının, Peygamber düşmanlarının bu şekilde birbirlerine düştükleri için Tanrı'ya şükretmekte olduklarını söyler.⁸⁶¹

Almanların savaş sırasında yayınladıkları propaganda broşürleri son derece yoğundur.⁸⁶² Bunlar Alman şarkiyatçılarının, askeri yazarların, tarihçilerin yazdıkları müdafaname ve reddiyeler ve propaganda broşürleridir. Hemen hepsi, patriotik ve ticari propagandalara dayanıyordu. Cenevre'de basılanların yanısıra diğer tarafsız memleketlerde de basılanlar oldu.

⁸⁶⁰ Bkz. Aşağıda.

⁸⁶¹ SHAT, 7 N 2140, EMA, Afrique, De Sous-Secrétaire d'Etat aux Affaires Etrangères, le 19 Janvier 1915.

⁸⁶² G. Diors, *L'éveil de l'Islam*, [İslam'ın uyanışı]; Schoffer, *L'Islam et la guerre mondiale* [İslam ve Dünya harbi]; Schoffer, *L'Amitié entre Allemands et Turcs* [Türk-Alman Dostluğu]; Schmaltz, *Nous et le Croissant* [Biz ve Hilal]; Ali Almas, *Le Croissant et l'Aigle* [Hilal ve Kartal]; Hermann, *Les Anglais et les Chrétiens Allemands* [İngilizler ve Hıristiyan Almanlar]; Grimm, *L'Islam et la guerre mondiale* [İslam ve Dünya Harbi]; Scheich Saleh, *La vérité sur la Guerre Sainte* [Cihad-ı Mukaddes'e dair hakikatler]; Gugo Grothe, *L'Allemagne, La Turquie et l'Islam* [Almanya, Türkiye ve İslam]; Triotschi, *Le Réveil de l'Islam* [İslam'ın Uyanışı]; Rudolphe Tschu de, *L'Islam et la Guerre* [İslam ve Harp]; Cheikh Saleh Chérif, Cheikh Ismael Sofaihi, Mohammed El Bach Hamba (Üçü de Tunuslu), *La France dans l'Afrique du Nord* [Fransa ve K. Afrika]; Becker, *Éducation de la Turquie* [Türkiye'nin Eğitimi]; Dr. Hans Bolius, *Les Peuplades de Couleurs, troupes auxiliaires des Français et des Anglais* [Renkli İlkel Halklar, İngiliz ve Fransızların Yardım Guruhu], Berlin, 1915; Encumen-i Türki Cemiyetinin [Bulletin de la Société Endjourné-i Turki] 4.cü yılında Ocak-Haziran 1916'da Cenevre'de Édition de la Société Allemande de l'Islamisme'in çıkardığı *Progrès de l'Islam* [İslam'ın Terakkisi]; Arapçadan tecüme edilen ve Berlin'de 1915'te basılan *La Vérité sur la guerre sainte* [Cihad-ı Mukaddes'e dair hakikatler]; Von Mackay, *L'Orient en Flamme* [Doğu, Ateşler İçinde], Munich-Leipzig, 1914; Sachan, *Les Domaines de la Turquie d'Asie* [Türkiye'nin Asya Sahaları]; Sorman, *Avec les Turcs sur les Fronts* [Cephelerde Türklerle]; Aktchoura Oglou Youssouf, *La Situation des Turcs Tatars* [Tatar Türklerinin Durumu]. Georges Samné, « La propagande allemande et l'Islam », *CO*, no: 188, 25 avril 1918, s. 225-229; Daha fazlası için bkz: L.R., « Le serviteur de Dieu et du Grand-Turc », *le Temps*, no: 17922, 6 juillet 1915, s. 3/2; A.G., « L'Allemagne à la conquête de l'Islam, », *CO*, no: 159, 10 février 1917, s. 87.

Bu şekilde çeşitli yayınlarla yapılan propagandalar dışarda kuvvetle desteklendi, Türkiye ve Almanya'nın içerisinde hararetle her tarafa elden ele nakledildi. Aşağıda görülecek olan sayısız propaganda malzemelerinin bazıları Arapça çıktı.

Şam'da çıkan *Ach-Chark*, İstanbul'da çıkan *El-Alem-ul Islami*, Medine'de çıkan *El-Hicaz*; Berlin'de Almanca ve Hamburg'ta yedi ayrı dilde çıkan *Mir'at-ud Dünya*; Berlin'de çıkan ve son derece pahalı bir yayın olan *Le Correspondenz Blatt der Nachrichtenstelle Fur Der Orient*; Tunuslu Abdulaziz Çaviş'in çıkardığı *Die Islamische Welt* [İslam Dünyası]; yine Çaviş'in İstanbul'da çıkardığı *El-Alem-ul Islami* [İslam Dünyası]. Bu gazetenin ilk nüshası Sultan'ın portresini ve İttihatçı kabine üyelerinin resmini veriyor ve Cenevre'de aynı maksatla ikizi olarak çıkan *L'Egypte* gazetesinin methini hararetle yapıyordu.

Alman propagandasını *Asie Française* tarafından teferruatıyla ele alındı:⁸⁶³ (EK-13)

- a- Bütün İslam alemine yönelen propaganda broşürleri,
- b- Özellikle Arap Mağribine yönelen propaganda broşürleri,
- c- Özellikle İngiltere'nin Müslüman tebaasına yönelen propaganda broşürleri,
- d- Aynı konuları işleyen Arapça, Farsça, Türkçe, Hinduca risaleler,
- e- İngilizlere karşı basılan Hintçe, Urduca, Pencapça, risaleler,
- f- Ruslara karşı basılan Gürcüce, Azerice, Tatarca, Doğu Türkçesi ile yapılan risaleler:
- g-Uzak-Doğuluları İslam'a ve Alman davasına kazanmak için Uzak-Doğululara hitap eden risaleler,

h-Avrupa ve Asya Türklerine yönelik Osmanlı Türkçesi ile yazılmış risaleler,

i-İran'a Farsça, Uzak Doğu Müslümanlarına ve Çinlilere hitaben Çince risaleler.

Almanların dünyanın her tarafına yaydıkları bu propaganda risalelerinin yanında çeşitli merkezlerde mali destek verdiği bir takım yayımlar, gazeteler ve dergiler de söz konusuydu. Mesela 1918 de İstanbul'da çıkan ve Hindistan Müslümanlarına yönelik propaganda yapan *Brotherhood* gazetesi⁸⁶⁴ Berlin'deki esir askerler için çıkarılan çeşitli Doğu ve Kafkas dillerinde yayınlanan Haftalık *El-Cihad* gazetesi⁸⁶⁵, panislamik ve germaanofil *Cihan-ı İslam* gazetesi⁸⁶⁶, Abdulaziz Çaviş'in Almanya'da çıkardığı haftalık Arapça *El Alem-ül İslamiye* gazetesi⁸⁶⁷, İstanbul'da çıkan ve daha çok Fransa'ya saldıran *Al-'Adl* gazetesi⁸⁶⁸, hilafet ve

⁸⁶³ Anonyme, « *La propagande allemande* », **AF**, avril-juin 1917, no: 169, s. 76 vd.

⁸⁶⁴ Landau, **Panislam Politikalar**, s. 136.

⁸⁶⁵ Ferid, **a.g.e.**, s. 232.

⁸⁶⁶ **RMM**, vol. XXX, 1915, s. 362; Keleşılmaz, **a.g.e.**, s. 116 vd; Landau, **Panislam**, s. 136; Özcan, **a.g.e.**, s. 245; Feroz Ahmad: "*İstanbul'da Hint Milliyetçileri*", **Yapıt**, Sayı: 6. İstanbul, 1984, s. 10-12'den naklen, Hülagu, **Pan-İslam faaliyetler**, s. 76.

⁸⁶⁷ Landau, **Pan-İslam**, s. 138. Yazarlar listesi için bkz: Balcıoğlu, **a.g.e.**, s. 44-46; "*El Alem-ul islami*", **Tanin**, 25 Eylül 1918, no: 3514, s. 4/3.

⁸⁶⁸ « *La propagande allemande* », **AF**, avril-juin 1917, no: 169, s. 76; Landau, **Pan-İslam**, s. 139.

panislamı savunan *Die Islamische*⁸⁶⁹, Şam'da çıkan *er Ra'y-ul Amm* ve *el Ceride-tuş Şark* gazeteleri⁸⁷⁰, Orta-Doğu'dan Yeni Dünya'ya göç eden Araplar için de *el-Hakaik*, *Ottomano* ve *El-Faraed*⁸⁷¹, Almanların İstanbul'da Farsça çıkardığı *Haver*⁸⁷², İstanbul'da *Tanin*'in Fransızca çıkardığı günlük *Hilal*,⁸⁷³ İstanbul'da Fransızca çıkan Alman gazetesi *Osmanischer Lloyd*,⁸⁷⁴ Irak'ta Osmanlıların *El Zevra* ve daha sonra onun yerine Arapça ve Türkçe olarak yayınlanan *Sada-yı İslam*,⁸⁷⁵ Hindistan'a yönelik Alman yanlısı yayın yapan *Huddamul Ka'be*,⁸⁷⁶ vs Türk-Arap ve hilafet propagandaları yapan yayın organlarıydı. Ayrıca Almanlar, propaganda maksadıyla Enver paşa'nın 1911-1913 yılları arası mektuplarının Hıristiyanlıkla ilgili kısımları çıkararak 1918'de bastılar.⁸⁷⁷

Fransız basınında ilginç Alman propaganda örnekleri de görülür. II. Guillaume'un Hacı ve Müslüman oluşuna dair olanı oldukça dikkat çekicidir. Piskopos Stilman'ın naklettiğine ve İslam memleketlerinde dolaşan rivayetlere göre Hadji Guilloum, Hz. Muhammed'in merkadinde üç gün üç gece itikâfta kaldıktan sonra gaipten gelen bir ses üzerine *Cihad*'a başlamış.⁸⁷⁸ İngilizler de, Hz. Muhammed'in kemiklerini kaçırmak için British Museum'deki kemik koleksiyonunu tamamlamak istemektedirler.⁸⁷⁹ Bir diğer propaganda da Hohenzollern ailesinin Hz. Muhammed'in kuzenleri olduğuydu.⁸⁸⁰ Buna göre Hacı Muhammed Guilloum, [Guillaume'un Şark telaffuzu: Giyom yerine Gilyum ya da Gilyun] halkının üzerinde hükümranlığını kaybetmemek için görünüşte Hıristiyan görünüyorsa da o, esasen Müslümandır. Papaz Stilman'ın bir diğer rivayetine göre, Almanların çok kuvvetli mıknaatısları olan devasa uçakları vardır. Bunlardan biri Petrograd, Paris ve Londra üzerinde uçmuş ve manyetik cazibeyle Çar'ı, İngiltere kralını ve Fransa Cumhurbaşkanı saraylarından çekip Berlin'e kaçırmıştır.⁸⁸¹ Bir başka propaganda da Hacı Mohammed Guilloum'un İslam'a girip ihtida ettiği'dir.⁸⁸² Almanlar bunu bütün İslam dünyasına

⁸⁶⁹ Landau, **Pan-İslam**, s. 140.

⁸⁷⁰ Landau, **Pan-İslam**, s. 138.

⁸⁷¹ Landau, **Pan-İslam**, s. 140; "*İranilerin dünkü mitingi*, **Tanin**, 14 TS 1914.

⁸⁷² Karabekir, **Birinci Dünya Harbine Nasıl Girdik?** C. 2, s. 207.

⁸⁷³ **MAE**, vol. 1676, Guerre 1914-1918, Panislamisme. Presse mus. D'Egypte. Agence dipl. et consulat général de France en Egypte à son excellence M. A. Briand, président du Conseil, ministre des Aff. Etr. à Paris.

⁸⁷⁴ **Le Matin**, 25 mai 1917; Anonyme, « *La propagande allemande* », **AF**, no : 169, avril-juin 1917, s. 76; Gazete ve bu kişi hakk. Bkz. Doktora tezi: Irmgard Farah, **Die Deutsche Pressepolitik und Propaganda-Tätigkeit im Osmanischen Reich von 1908-1918 Unter Besonderer Berücksichtigung des „Osmanischen Lloyd“**. Stuttgart. 1993.

⁸⁷⁵ Orhan Avcı, **Irak'ta Türk Ordusu**, Ankara, 2004, s. 168.

⁸⁷⁶ Hülagü, **Pan-İslam politikalar**, s. 74, 77-78.

⁸⁷⁷ Bingür Sönmez, Reyhan Yıldız, **Ateşe Dönen Dünya, Sarıkamış**, Omnia, 8. B., İstanbul, 2011, s. 128.

⁸⁷⁸ **AF**, no : 165, avril-juin 1916, s. 95.

⁸⁷⁹ **Aynı yer.**

⁸⁸⁰ **Aynı yer.**

⁸⁸¹ **AF**, no : 169, avril-juin 1917, s. 76.

⁸⁸² Paul Gaultier, « *Les origines de la Barbarie allemande* », **RDM**, t. XXVIII, 1915, s. 119.

propaganda ettiler. Aynı propaganda, İran'da da yapıldı, bu defa Hacı Mohammed Guillaoum'un Şii olduğu söylendi.⁸⁸³ Propagandalara göre Almanların Müslüman olduğunun bir diğer ispatı da Belçika ve Fransa'daki katedralleri bombardımanlarla tahrip etmesiydi. Bu da Almanların Hıristiyanların düşmanı olduğuna bir delil idi.⁸⁸⁴ İngiltere kralı da bu tür propagandalara konu olmuştur. Hindistan'da çok geniş müritleri olan Ciştiye tarikatı şeyhleri, İngiltere kralının Müslüman olduğu rivayetlerini ağızdan ağza yayıyorlardı.⁸⁸⁵ Bu da İngiltere için iyi bir propagandaydı.

Almanların hiçbir fedakârlıktan kaçınmayarak sürdürdükleri cihat propagandasının bir takım çıkmazları da vardı. İtilaf devletleri, cihada, "Cihad-ı Ekber, made in Germany" şeklinde tepki gösterdi. O devrin en büyük İslamoglarından Hollandalı, Snouck-Hurgronje Cihadı "Alman fabrikasyonu" olarak niteliyordu.

Le Temps, başyazısında Hıristiyan âleminde olduğu gibi Talat Bey'in de İslam âleminde aleti olduğu Alman propagandasının başarısızlığında Hartmann ve Dernburg'un her bakımdan hissesi büyüktür. Hangi dinî veya felsefî doktrinden yola çıkarlarsa çıksınlar ilan edilen cihat Alman kültürü, medeniyeti ve hâkimiyeti hesabına yapılmıştır diyordu.⁸⁸⁶

Le Figaro yazarlarından Polybe, bu hususu izah ederken Almanya'nın panislamist politika ve propagandasının zekice olduğu kadar aptalca da olduğunu söyler: *Almanların propaganda literatürü öylesine cahilane ve kaba saba idi ki en basit, en sıradan biri bile bundaki tuzağı görür ve yüz çevirir.* Hakikaten propagandalarda Almanlar neredeyse Müslüman olmuşlardır. Almanya, önce Müslümanları, İtilaf devletlerinin Hıristiyan köpeklerine karşı cihad farızasını ifaya davet ediyordu. Bu hususta bir takım risale ve reddiyelerde Arapların imzalarına rastlanırken diğer bir kısım propaganda broşürleri mevsuk ama diğer bir kısmı hiçbir delile dayanmayan saçma sapan şeylerdi. Bu broşürler bazen Maşrik Arapçası alfabesi ile tüm okuryazar Müslümanların anlayacağı şekilde yazılmışken, bazen de sadece K. Afrika'da kullanılan Mağrip Arapçası karakteri ve sadece ulemanın anlayabileceği alfabe kullanıldı.⁸⁸⁷

Dindar bir Hıristiyan misyoner Alman gazetesi olan *Hannoversche Sonntagsblatt*'ın Ostro-Almanların Türkiye ile yaptıkları ittifak ve cihad-ı mukaddes hakkında yazdığı dikkat çeken yazısında şunları söyler: "Zannediliyor ki cihadın ilanı ile tüm İslam dünyası ayağa kalkacak. Türkiye tarafından yayınlanan beyannamelere bakılırsa bu cihad-ı mukaddes

⁸⁸³ Kalküta'da çıkan 24 Mayıs 1915 tarihli **Hablul Metin**'den naklen: "Le docteur Pugin", **RMM**, no: XXX, 1915, s. 202.

⁸⁸⁴ **AF**, no: 161, janvier-mars 1915, s. 29.

⁸⁸⁵ Bayur, **TİT**, 3/1, s. 342.

⁸⁸⁶ **Le Temps**, 20 janvier 1915.

⁸⁸⁷ Polybe, « De l'İslam dans la guerre mondiale », **Le Figaro**, 27 mai 1917, no: 147, s.1/6.

sadece İngiltere, Fransa ve Rusya'ya yöneliktir. Hakikate bakılırsa muhtevası yarı yarıya milli ve dinîdir. Ancak Cihat kelimesi tek başına İslam âleminin, kâfir Hıristiyanlara karşı mukaddes savaş olarak yorumlayabileceği bir din savaşı olarak da algılanabilir. Bu da Hıristiyanları endişeye sevk etmek için kâfi sebeptir. Bu durumda kendi kendimize şunu soruyoruz: Acaba Hıristiyan kâfirine karşı yapılmış bir harp ittifakının bize bir avantajı varmı? Bu durumda olayların vukuunda dahli olmayan biz sıradan insanlar, Allah'a dua etmek, tazarruda bulunmaktan başka ne yapabiliriz? Beşerin kuvvetine karşı Allah'a dayanmak daha fazla tercih sebebi değildir?

“Mesele, Türkiye ile yaptığımız silah arkadaşlığı değildir. -Burada bir siyasi mesele söz konusudur ve gazetemizin son sayısında, okuyucularımızın şiddetli itirazları üzerine bir Alman olarak, yiğit Türk milletinin ve onun gözüpek kumandanı Enver Paşa'nın harbe girmesinden mutlu olacağımızı söylemiştik-. Ancak Türklerin yürüttüğü bu kutsal harp biçimi, endişe verici bir kudumiye akçesidir Biz oldukça zor bir durumdayız, şöyle ki: Her taraftan gelen hücumlar üzerine sanki Türklerin desteğine siyaseten çok muhtaçmışız gibi (en azından öyle temenni edelim) İslam'ı, Hıristiyanlığın ve bilhassa Hıristiyan misyonunun en büyük düşmanı bir din olarak göz önünde bulundurup her şeyden evvel, en büyük düşmanımız İslam'la, zihni silahlarımızla çarpışmalı değilmiyiz? Biz Türklere, desteklerinden dolayı minnettarız, ancak bu desteği bizim kara gözlerimiz için vermiş değiller, sadece kendi menfaati gereği yanımızdadırlar. Ancak bilinmeli ki, İslam ile aramızda derin uçurumlar vardır. Dua edelim, Şark'ta dinî fanatizm patlamasın da Türk hükümeti, barbarca duygulara sed çekebilsin ve bu cihad-ı mukaddes, sadece milli harp olmaktan öteye geçmesin. Hıristiyanlara harp açmış bir İslam ile yapılmış bir ittifak akdi hakkında hiçbir şey bilmek istemiyoruz ve bilemeyiz! Maalesef ki vaziyet de pek açık değildir. Biz İslam'ı, Türk'ün karşılandığı bir dost olarak kabul etmişizdir. Vakta ki Türk zaferleri haberlerinde Allah'ı Dieu [Tanrı] olarak tercüme ettiğimizde, bu telaffuz, sanki Türklerin “Allah”ı ile Hıristiyanların “Tanrı”sı aynı şeymiş gibi kâfirleri güldürebilir. İşte anlatmamız gereken şey budur ve Cihad-ı Mukaddes'in misyonerlerimizin kalbinde uyandırdığı endişeleri bilmemiz gerekir!”⁸⁸⁸

Görüldüğü gibi Türk-Alman dostluğu Hıristiyan muhitlerde din farkı dolayısıyla kabul görmemekte, ancak Kayser'in Şam'da 300 milyon Müslümanın dostluğunu, İslam peygamberi ile aynı soydan geldiğini, İran'da dağıttıkları broşürlerde Şii olduğunu hatırlamak istememektedir. İlerde Kudüs düşecek ve Almanlar ve Avusturyalılar bayram yapacaklardır.

⁸⁸⁸ Le Temps, 25 décembre 1914.

E. TÜRK-ALMAN PROPAGANDA MERKEZLERİ:

1. Tarafsız ülkelerde propaganda faaliyetleri: Türk ve Alman hedeflerinin esasları K. Afrika, Hindistan ve O. Asya'daki İtilaf devletlerinin Müslüman müstemlekeleriydi. Bu hedeflere ulaşmak için en ideal yol, hızlı ve etkili olan deniz ulaşımıydı. Ancak İtilaf devletlerinin deniz üstünlüğü Türk ve Almanların işini zorlaştırıyordu.⁸⁸⁹ Bu durumda İspanya, İsviçre, ABD, Filipinler gibi tarafsız ülkelere faydalanma yoluna gittiler.⁸⁹⁰ Avrupa'nın merkezinde bulunan İsviçre, düşünürlerin, ulemanın ve panislamist aktivistlerin merkezi durumundaydı. K. Afrika'dan gelen çok sayıda aydın 1915'ten itibaren İsviçre'de toplanmıştı.⁸⁹¹

Alman propaganda faaliyetleri gitgide şiddetlenen bir seyir izliyor, sayısız broşür ve her türden kitapçık aralıksız her dilden basılıyor ve her tarafta dağıtılıyordu. Tarafsız ülkelere hayli fazla sayıda yayın organları, yayınlarına ara vermeden devam ediyordu. Bu bakımdan İsviçre mühim bir propaganda merkezi oldu.⁸⁹² Nitekim Mısır'ı İngiltere'nin tasallutundan kurtarmağa çalışan Genç Mısırlılar komitesi, faaliyetlerini İsviçre'de yürütüyorlardı. Cenevre'ye gelen çok sayıda panislamist, burada yığınlarla mektup ve broşür bastırıyor, buradan da İtalya limanları üzerinden (Bari ve Brindisi) Yunan gemileriyle Mısır limanlarına tütün tüccarları ve küçük esnaflar vasıtasıyla naklediyorlardı.⁸⁹³ Aynı metod İspanya için de geçerliydi; sayısız miktarda Türkçe, Arapça, Hinduca, Pencapça, Çince olmak üzere propaganda broşürleri İspanya'da bastırılıp buradan İslam memleketlerine ve dünyanın her tarafına dağıtılıyordu.⁸⁹⁴ İspanya'nın bir müddettir Fas'a yerleşmiş olması sebebiyle Fransa'ya zorluk çıkardığı ve propaganda faaliyetlerine imkan tanıdığı anlaşılmaktadır.⁸⁹⁵

Meşhur İslamolog Şark Dilleri Okulu Profesörü M. Cabaton, bunu şöyle izah eder: *“Bugün için taktik değişmiştir. Artık propagandada hayli tecrübe kazanmış olan Almanlar, hassas broşürleri bazı şahıslar vasıtasıyla nakletmektedirler: bunlar, çoğu zaman gemilerle erzak ihraç eden tüccar kılığında olup İspanya'dan veya Resuli'nin İspanyol Fas'ından hareket etmektedirler. Resuli ve Fas ihtilalcileri, bu sıralarda İtilaf devletlerine muhalif ve her bakımdan onlarla ciddi mücadele halindedir. Şunu da unutmamalıyız ki Alman*

⁸⁸⁹ AF, no 169, Avril-Juin 1917, s. 80.

⁸⁹⁰ SHAT, 7 N 2104, Direction politique et commerciale. M. Lutaud à M. Briand. Etude d'une brochure intitulée **L'İslam dans l'Armée Française**.

⁸⁹¹ SHAT, 7 N 2104, Direction politique et commerciale. M. Lutaud à M. Briand, Etude d'une brochure allemande intitulée « L'İslam dans l'armée française ». Alger, le 7 mars 1916.

⁸⁹² A.G., « L'Allemagne à la conquête de l'İslam », CO, 10 février 1917, no: 159, s. 87.

⁸⁹³ SHAT, 7 N 2104, Direction politique et commerciale à section Afrique, “Propagande panislamique du Comité Jeune Egyptien”. Le 31 janvier 1916.

⁸⁹⁴ SHAT, 7 N 2104, EMA, Propagande allemande en Orient. Rapport non signé et daté de 1916.

⁸⁹⁵ SHAT, 7 N 2104, Direction politique et commerciale à section Afrique, “Propagande panislamique du Comité Jeune Egyptien”. Le 31 janvier 1916.

teşvikleriyle Lozan'da bir Uluslararası İslam Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyet aynı zamanda sabık Hidiv Abbas Hilmi'nin de maddi ve manevi yardımlarını görmüştür. Halbuki pintiliğiyle meşhur bu Hidiv'in bu yardımları yapması mantık dışıdır, açıktır ki onun adı altında bu yardımları yapan Alman hükümetidir. Alman finansmanı ve satın alınmış gazetelerle, verilen konferanslarla ve esir kamplarında bulunan Mağripli Müslümanlarla ilgilenmek bahanesi altında, İsviçre'de yuvalanan bu cemiyet, hakiki manasıyla bir casusluk yuvası olmuş ve bu esirleri germano-islamîk propagandanın unsuru haline getirmek için boşuna gayret sarfetmiştir.”⁸⁹⁶

22 Eylül 1916 tarihli bir telgraf, İsviçre Federal Posta İdaresinin, Fransa'nın Berne Sefaretinden çıkmış görünen 17 sandığın Hindistan, Cezayir ve Tunus 'taki çeşitli şahıslara gönderilemeden ele geçirildiğini bildiriyordu. Bunların üzerinde Fransa'nın Berne Sefareti yaftaları vardı ve Quai d'Orsay'e [Fransa Hariciyesi] M. Beau tarafından gönderilmiş görünüyordu. Bu sandıklarda Arap diliyle Alman propagandası yapan ve İngiltere ve Fransa tebaası Müslümanlara yollanmak üzereyken ele geçirilen propaganda malzemeleri vardı. Bundan da anlaşılabilir, şüphe çekmemek için Almanlar, Fransız karakteri ile yazılmış resmi Fransız matbu evraklarını kullanmışlardı.⁸⁹⁷

Almanlara kolaylık sağlayan diğer bir tarafsız ülke ve propaganda mekânı Yunanistan'dır. Yunan Kralı, Kayser'in kayınbiraderi olduğundan burada Alman yanlısı propagandaya müsaade ediliyordu. Fransız otoriteleri Atina'daki Avusturya sefaretinde muazzam miktarda panislamîk propaganda malzemelerinin bulunduğunu ortaya çıkarmışlardı.⁸⁹⁸

Yığınlarla bröşür, risale ve Cihat beyannameleri ile dolu sandıklar İspanyol bandıralı gemilerle Siam ve Filipinlere'e gönderiliyordu; zira savaşın başlarında tarafsız olan Siyam [Tayland] Türk-Alman ajanları için Uzak-Doğu'da bir üs hizmeti veriyordu.⁸⁹⁹ Böylece Uzak-Doğu, bir panislamîk teşebbüs ve faaliyetler arenası olmuştu. 1915'te Bangkok'ta Malezya ve Siyam'da İslam kitlelerini cihada çağıran yığınlarla propaganda broşür balyaları ele geçirildi. Bir Arap tarafından Fransızca yazılan bu broşürler Fransız Afrika'sını isyana çağırıyor ve

⁸⁹⁶ **AF**, avril-juin 1917, no: 169, s. 76; Abbas Hilmi'nin pintiliği, sefil ve çirkin metresi hakk. bkz. Ferid, **a.g.e.**, s. 220.

⁸⁹⁷ **L'Afrique Française**, no: 8-9, août-septembre 1916, s. 322.

⁸⁹⁸ **SHAT**, 7 N 2104, **EMA**, 5.ème bureau presse étrangère. Presse Grecque, rapport concernant l'Indépendant daté du 18 janvier 1916.

⁸⁹⁹ Anonyme, « *La Propagande allemande dans les pays musulmans* », **AF**, no: 169, Avril-Juin 1917.

Avrupa devletlerinin Türkiye'ye karşı olan tutumunu tenkit ediyordu.⁹⁰⁰ Bunlar, buradan da Çin Hindine, Çin'e, Hindistan'a, Türkistan'a altları iki kat olan sandıklarla gönderiliyordu.⁹⁰¹

2. İstanbul ve Berlin'de propaganda faaliyetleri: İstanbul, başka yerlerde yapılamayan ve daha çok Asya ve Arap memleketlerine yönelik panislamik propaganda ve yayın faaliyetlerinin lojistik merkezi iken, Berlin, daha çok Avrupa ve K. Afrika'ya yönelik çalışıyordu. Savaşın başlamasıyla birlikte hız kazanan propaganda faaliyetleri İstanbul'da olduğu gibi Berlin'de de büyük hız kazandı.⁹⁰² Napolyon: İstanbul'a hâkim olan dünyaya hâkim olur", der. İstanbul, cihadın merkeziydi. Cihadın kaderini belirleyen iki mühim yol İstanbul'da kesişiyordu. 3 B olarak adlandırılan Berlin-Balkan-Bağdat Demiryolu ve Akdeniz-Karadeniz Denizyolu İstanbul'dan geçiyor ve bu da İstanbul'un önemini artırıyordu. Savaşın idaresinde İstanbul, vazgeçilmez bir faktördü.⁹⁰³ Elimizdeki bir arşiv vesikası Cihat için üç heyetin İstanbul'u terk ettiğini gösterir. Fontenay'in M. Perroti'ye gönderdiği raporda "*Cihat propagandası için üç heyetin İstanbul'dan çıktığını öğrenmiş bulunuyorum. Bunlardan biri, Mısır ve Bingazi'ye [Cyrenaïque], diğeri Tunus ve Trablusgarp'a, üçüncüsü de Cezayir ve Fas'a gitmişlerdir.*"⁹⁰⁴ der.

Her nevi propaganda broşürleriyle İslam âleminin tüm uleması, Müslümanları cihada Müslümanları davet etti, cihat her yerde zikredildi, Şeyhulislam da dünya Müslümanlarını *Ehl-i Salib*'e karşı silah altına girmeye davet etti. Berlin'de basılan Türkçe, Arapça, Farsça hatta Fransızca gazeteler İstanbul'daki propaganda komitelerine yardımcı oluyordu.⁹⁰⁵ Bu hareketler bilhassa Almanya tarafından teşvik ediliyordu. Ajanlar, materyelleri, istihbaratı ve gerekli malumatı belirlenen yerlere götürmekle görevliydi ve Kasım 1914'ten itibaren Osmanlı hükümeti tarafından kurulan "İstanbul Müdafaa Komitesi" bünyesinde toplanmışlardı. Buradan İslam ülkelerine yayılan ajanların sayısı yaklaşık 30.000'di. Böylece İttihatçıların ileri gelenleri mahalli ve dini liderlerle görüşmek üzere çok acil bir şekilde gönderilmişlerdi.⁹⁰⁶ İstanbul'da bulunan bir Fransız gözlemcinin verdiği rapora göre savaşın başlamasıyla birlikte panislamik faaliyetlerde ve propagandada büyük hız ve yoğunluk

⁹⁰⁰ SHAT, 7 N 2104, MAE, Télégramme du résident français à Bangkok. Le 23 décembre 1915.

⁹⁰¹ Tanin, 27 TS 1915.

⁹⁰² SHAT, 7 N 2104, « Mouvement panislamique », Ministre des Aff. Etrangère au ministre de la Guerre, Bordeaux, le 11 novembre 1914; Pera, le 14 octobre 1914; MAE, vol. 1650, "Guerre de 1914-1918, Panislamisme", de l'ambassadeur de France à Constantinople à M. Le Ministre des Aff. Etr.

⁹⁰³ Larcher, *La Guerre Turque...*, s. 192; İstanbul hak. Profetik rivayetler için bkz. L. Massignon, *RMM*, Vol. XXXIX, juin 1920.

⁹⁰⁴ MAE, vol. 1662, « Guerre 1914-1918. Panislamisme », Télégramme, p. 18. Durazzo. K.102.3. Fontenay à M. Perrotti. 19 octobre 1914.

⁹⁰⁵ SHAT, 7 N 723. « Le mouvement panislamique », *EMA*, le 13 février 1917.

⁹⁰⁶ SHAT, 7 N 2103, *EMA*, Ministre des Aff. Etr. au Ministre de la Guerre. Paris, le 16 décembre 1914.

görüldü. İstanbul'da baş döndürücü sayıda propaganda malzemeleri bastırıldığı gibi buradan aynı zamanda İslam tebaasının yoğun olduğu Hıristiyan devletlere de ajanlar gönderildi. Bu yoğun faaliyetler Mısır'dan gelen ve Fransa'ya ait olmayan gemilerle bilhassa Fransa'nın K. Afrika müstemlekelerine yöneldi. Almanya, bütün bu kışkırtıcı faaliyetleri, panislamizmi olabildiğince istismar edip ajanlarını gizli yollarla Üçlü İtilaf kolonilerine gönderiyordu.⁹⁰⁷ Türk ajanlar Hindistan'a, Yemen'e Senusilere ve Mısır'a müttefiklere karşı Müslümanları tahrik etmek maksadıyla gönderilmişlerdi.⁹⁰⁸

Alman ajanlarının İstanbul üzerinden faaliyetlerini Cihada ilişkin yayınlarıyla tanınan André Dubosck şöyle anlatır: “*Almanlar, Türkiye üzerinden ajan provakatörlerini İngiliz kolonilerine doldurdu, Türkler, Hint kılığıyla Mısır'a gönderildi, Tunus ve Cezayir'de dağıtılan beyanname ve ilannamelerle Müslümanların Fransa'ya karşı isyanı tahrik edildi. Fransa'nın, Sahra'nın en ücra köşelerine kadar asayişini temin ettiği noktalarda dahi Türkler ve Almanlar entrikalar çıkardı, mühim izler ve tesirler bıraktı. Kısacası, Kayser, ödediği paralarla panislamik propagandayı, ta buralara kadar uzatılan pangermanizmin hizmetine soktu. Almanya'nın para kasaları ve Berlin bankerleri panislamizmin yuvası oldu.*”⁹⁰⁹

İslam ülkelerini kıyama teşvik etmek maksadıyla Berlin'de iki toplantı yapıldı. İlki Mart 1916'daydı. Osmanlı sefiri, askeri ataşe, Türk ve Arap ileri gelenleri ve Tatar komitesinin dört azası Berlin'de toplandı.⁹¹⁰ İkincisi, aşağıdaki fetvanın dünya Müslümanlarının Müttefiklere karşı isyanını temin etmek için resmen yayınlanması kararıyla sonuçlandı. İtalyan Bahriye Nezareti'nin 16 Ekim 1916'da bildirdiğine göre ilan edilmesi kararlaştırılan bu fetvanın, 23 Eylül 1916'da kutlanacak olan “Mevlid-i nebevi” vesilesiyle İstanbul'a gelen çeşitli İslami cemaatlere mensup ulemanın da iştirakiyle 10 Eylül 1916'da Şeyhülislam tarafından kaleme alınması kararlaştırıldı. Müslümanların cihada iştirakini ve isyan etmelerini temin ve maddi ve manevi yardımlarını sağlamak için bu fetvaların şer'i motifler üzerine bina edilmesi gerektiği düşünüldü. Mısır veya Hint gençlerinden seçilecek fedai ajanlar da İstanbul'daki halifenin ve İslam'ın kararlarını hiçe sayarak İtilafçılara taraf olup Türkiye ve müttefikleriyle çarpışacak olan liderleri öldürmeleri veya devirmeleri kararı alındı. Almanya ve Avusturya da gelecek ilkbaharda gerçekleştirme kararını verdikleri bu isyan için Alman denizaltıları ve gemileriyle, İspanya sahillerinden Kuzey Afrika'ya silah ve mühimmat sevkiyatına başladılar. Gönderilen fedai ajanlardan henüz bir haber alınmadığı arşiv belgelerinden

⁹⁰⁷ SHAT, 7 N 2104. Ministre des Aff. Etr. au ministre de la Guerre. Mouvement panislamique, Bordeaux, le 11 novembre 1914; Pera, le 14 octobre 1914; MAE, vol. 1650, “Guerre de 1914-1918, Panislamisme”, de l'ambassadeur de France à Constantinople à M. Le Ministre des Aff. Etr.

⁹⁰⁸ JD, 13 Décembre 1914.

⁹⁰⁹ André Dubosck, « Panislamisme et pangermanisme », JD, 7 mars 1915.

⁹¹⁰ SHAT, 7 N 2104; Landau, Pan-İslam Politikaları, s. 134. Tanin, 28 Mart 1916.

anlaşılmaktadır. Genç-Mısırlılardan, Libyalılardan, Faslılardan ve doğulu talebelerden oluşan bir gurup, Lausanne ve Ouchy'de ikamet etmekte, bunların sayıları gittikçe artmakta ve bunların İsviçre-Almanya arasında serbestçe dolaşmaktadır. Sözü edilen bu panislamik toplantı 10 Eylül 1916'da Berlin'de, Enver Paşa ve Alman oryantalist Orson başkanlığında, *Alman İslam Kültür Cemiyeti*'nde yapılmıştı. Bu toplantıda adı geçen cemiyet ayrıca Enver Paşa'nın kontrolündeki bu fedai, ajan ve propagandistlere beş milyon Mark tahsis etmeyi de taahhüt etti.⁹¹¹ Berlin'de yapılan bu ikinci toplantıda hazır bulunanlar: Afganistan İslami propaganda şefi, Seyyid Abdulgaffar b. Al Cebbar el Afghani; İranlı Seyyid Hussein Şirazi; Orta Asyalı Aka Gündüz Voltaî lakaplı Hüseyin Avni, Kayser'in nezdinde Müslümanları temsil eden ve Berlin'de çıkan *Sada-ul İslam* gazetesinin mes'ul müdürü, Hoca Ubeydullah lakaplı Muhammed Abdullah Efendi, İTC murahhası Dr. Nazım bey, Tunuslu Abdulaziz Çaviş, Seyyid Hacı Hüseyin Efendi et Şeyh Senusi'nin murahhası Seyyid Talib b. Abdullah.

1916'da Almanlar, Cezayir ve Tunus'un Fransız işgalinden kurtarılması için Berlin'de bir Komite kurmuşlardı. Seyyid Abdülkadir'in oğlu ve Barcelona'da bir gurup oluşturmuş olan Moulay Hafid bu komitenin üyeleri arasındaydı.⁹¹² Almanya, bunlar vasıtasıyla Berlin'de İslam âlemine yönelik şiddetli propagandalar yapacak, Berlin'deki esir kampları da ayrıca propaganda merkezi olacaktır. Osmanlı ve Alman hükümetleri Cihat propagandasında başarı sağlayabilmek için İstanbul, Berlin ve İsviçre'de bulunan bazı mühim ve etkili şahıslardan da faydalanmayı düşündü. Aşağıda da isimlerini göreceğimiz Ali Başhamba, Şeyh Salih Tunusi, Mehmet Akif, Emir Ali Paşa, Şeyh Kusberi vs gibi şahıslardan oluşan propaganda heyetleri kuruldu.

Savaşın hemen başlarında Osmanlı propagandacıları Almanya'da görülür. Meclis-i Mebusan reis vekili Emir Abdülkadirzade Ali Paşa bu maksatla Berlin'e gitti.⁹¹³ Yanında Şeyh Kusberi de vardı. Kusberi kısa süre önce II. Guillaume'u Şam'da karşılayanlar arasındaydı. Bu haber aynı gün Mısır *El Ahram* gazetesi tarafından da doğrulandı.⁹¹⁴ Meclis-i Mebusan reis vekili Emir Ali Paşa, 5 Aralık 1914'te Suriye'den İstanbul'a geldi, Alman sefiriyle, Türk Dâhiliye nazırı ve İTC nin faal elemanlarıyla görüşükten sonra da Sultan tarafından kabul edildi. Sultan kendisine bir saat hediye etti. Emir Ali Paşa 14 Aralık 1914'te

⁹¹¹ **SHAT**, 7 N 2081, « Bulletin de Renseignements, Propagande panislamique », **EMA**, Section d'Afrique et d'Orient, 7. 525 9/11, 13 novembre 1916 tarihli rapor. Bu rapor İtalyan amiralliği tarafından 16 Ekim 1916'da kaleme alındı. Aynı rapor **7 N 2104** no.lu dosyada da mevcuttur.

⁹¹² Hülagü, **Son Umut**, s. 135.

⁹¹³ **Tanin**, 20 KE 1914.

⁹¹⁴ **MAE**, Vol. 1664, Direction des Aff. Politique et comm. No : 61. 10 mars 1915. M.A. Defrance, Ministre de France en Egypte à M. Delcassé, Ministre des Aff. Etr.

İstanbul'dan ayrılıp Bükreş ve Viyana üzerinden Berlin'e geldi. (EK-14)⁹¹⁵ Berlin'de bulunduğu sırada uzun bir Arapça bir propaganda risalesi neşretti. Bunda Müslümanların Almanya saflarında çarpışmalarını tembih ediyor ve Şeyhülislam'ın neşrettiği Cihad-ı Mukaddes fetvasına tam destek veriyordu. Bu risale, *Tanin* tarafından tercüme edilip yayımlandı. Paşa, hamd ve senadan sonra şunları söylüyordu:⁹¹⁶

“Ey Müslümanlar! Size hitap ediyorum: bu öyle bir gündür ki bunun sonu vardır. Sizler ya ebediyen öleceksiniz veya ebediyen yaşayacaksınız. Ben Allah'ın birliğine ve Muhammed'in Resul olduğuna iman eden, Peygamber hadimlerinden Müslüman bir Arabım. Size Allah için nasihat ederim. Avının üzerine atılan aslan gibi ortaya fırlayınız. Düşmanlarınızla cesaretle çarpışınız, biliniz ki ölümden korkmanız aynen ölmeniz demektir. Alman kavmine yardımda gecikmeyin, aksi takdirde zarar göreceksiniz. Onlarda sizin acılarınızdan muteallim olacaklardır. Sonra hatırınıza gelmeyen şeyler başınıza gelecektir. İngiltere, Rusya, Fransa, yüzlerce seneden beri Osmanlı Devletini yıkmak, İslam'ı yeryüzünden kaldırmak, Beytullah'ı ve kalb-i peygamberi'yi istila etmek için çalışıyorlar. Almanya, devlet-i Osmaniyyeye el kaldırmadığı, şarken ve garben bilad-ı islamiyenin hiçbir tarafını istila eylemediği, ebna-i musliminden hiçbir kimseyi kahretmediği ve bu üç devletin arzu ettikleri gibi devlet-i osmaniyyenin taksimine asla razı olmadığı için yegâne çare-i selamet Almanya ile ittifakta ve Avusturya-Macaristan'a muzaharette olduğuna kanaat getirdi.

“Binaenaleyh halife-i zişanımız Sultan Reşat Hz.leri “İnfiru hıfafen ve sikalen...” ayeti kerimesine tevfikeyn nefir-i ammi emir buyurdu. Cihattan çekinen, Allah'ın azabına müstahak olur. Osmanlı hükümetinin ve İslam'ın yardımcısı olan Almanya ve mütteliklerine düşmanlık gösteren hilafet-i İslamiyyeye de zarar verir. Bu suretle Müslümanlar birbirleri ile harp etmiş olurlar. Zira Müslüman esirler Avusturya ve Alman askerleri ile beraber düşman karşısında bulunuyor. O halde her mümin, Müslümanların dostu olan Almanya ve askerlerine iltihak etmelidir. Cenabı hak ayeti kerimesinde “Men etaeni, mun itaati” buyurmuştur. Emirul muminine itaat Allah'a ve peygamberine itaat demektir. Halife-i muazzamımız allame ve mücahid-i şehîr Abdülkadir Cezairi'nin nesl-i necibi Emir Ali Paşa Hz.lerinin riyasetinde ulema ve ehl-i dinden mürekkep bir heyet gönderdi. Bunlar bugün Almanya'nın muzaffer safları arasındadır. Bunlara katılan Allah'a ve Resulüne katılmış olur. Nezd-i ilahide amellerinin kıymeti artacağı gibi mahzar-i ecr olacaktır. Ey ibadullah koşunuz! Size teveccüh

⁹¹⁵ SHAT, 7 N 2140, Le ministre des Aff. Etrangères, Direction des Affaires Politiques et Commerciales, à M. Le ministre de la guerre, Paris le 6 janvier 1915, EMA Section d'Afrique. Doc. daté du 10 janvier 1915.

⁹¹⁶ Tanin, 22 KS 1915.

eden fazl u nimete layık olmak için bütün gayretinizi sarf ediniz. İşte uyanmak zamanı geldi. İleri! Hilal ve din bayrağının altında ileri gidin! Biliniz ki evamir-i din-i mubine tebaiyet ve halife-i muslimine itaatten başka sizler için çare-i necat yoktur. Şanınızı ila ve şerefinizi ihya için el birliği ile çalışınız ki yed-i ilahi sizinle beraber olsun.”

Görüldüğü gibi, bu propaganda broşüründe Almanların Türk ve İslam dostu olduğu, İslam topraklarında gözü olmadığı... hususları dikkati çeker. Bu izahlar bir bakıma Mümtehine suresinin (60: 8-9) Almanlar lehinde istismarıdır.

Emir Ali Paşa ile beraber Mağripli esirler arasında propaganda yapmak maksadıyla başka şahıslar da gönderilir. Bunlar, Ekim ayının sonlarına doğru (1914) Türk hükümeti tarafından Berlin'e gönderilir. Sadık Mahmoudi (Tunuslu, Beyrut Emniyet Müdürlüğünde komiser), Mohammed Salah Jamilou (Tunuslu, Beyrut lisesinde öğretmenken halen Şam lisesine atanmış), dört Cezayirli şahıs, Ali Paşa'nın hizmetçisi.⁹¹⁷ Heyet halinde yola çıkan propagandistler, Ocak 1915'te Almanya'ya ulaştılar. Şamlı iki Arap El Aita ve Şeyh-ul Kousbéry [Şeyh Kusberî] ve Tunuslu Ali Başhamba bu heyete dâhildi. Başhamba, hukukçu olup 1913'te Tunus'tan atılmıştı, Türkiye'de Danıştay üyesi ve bir İtalyan ile evli idi.⁹¹⁸

Almanlar, Berlin'e akın eden bu propaganda heyetleri ile yakından ilgilendi. Berlin'de Esplanade Oteli'nde yapılan toplantıda, Cezayir'den Kırgız sahralarına kadarki tüm İslam liderleri hazırды. Burada konuşan Şeyh Salih Şerif Tunusi, Fransa'nın zorla Müslüman asker toplayıp cephelere sürdüğünü, cihadın ilanından sonra da bunun Fransa'ya karşı büyük bir nefrete dönüştüğünü söyledi. Berlin'deki bu propaganda faaliyetleri esnasında Almanya, Fransa'yı Kuzey Afrika'da zaafa uğratmak için 1916 yılı başlarında *Tunus ve Cezayir'in İstiklali Komitesi*' ni kurdu ve başına Şeyh Salih Şerif Tunusi'yi geçirdi. Berlin'deki Esplanade Oteli'nde davetli bulunan Tunusî, bu komiteden ve Fransa'nın Müslüman kolonilerdeki ahaliye kötü davranışlarından ve mecburi askerliğin uyandırdığı nefretten bahsetti. Almanya'nın mutlak galip geleceğini ve K. Afrika Müslümanlarının istiklallerine kavuşacaklarını anlattı. Şeyh Salih “*Bugün Tunuslular için musavat, hakk-ı hayat ve istiklala talep edilecek gündür. Tunus ve Cezayirliiler Fransa'nın zalim hâkimiyetini arzularıyla karşılamamışlardır. Onlar daima vatanları için feda-yı cana amadedirler.*” Dedi. Şeyh,

⁹¹⁷ MAE, vol. 1697, « Guerre 1914-1918. Panislamisme », Mission militaire française en Egypte. 30 juillet 1917 ; « Bulletin de renseignement, Propagande sur les prisonniers en Allemagne », p. 176. Renseignements venant du service des renseignements du détachement de Yamboo. Djeddah, le 30 juillet 1917. Le col. Bremont, chef de la mission militaire française en Egypte.

⁹¹⁸ Aynı belge, vol. 1697, « Guerre 1914-1918. Panislamisme », Mission militaire française en Egypte. 30 juillet 1917.

vatandaşlarının hürriyet hususundaki gayretlerine *Türk mütteliklerinin de muavenetlerini rica ile hatm-ı kalam eyledi.*⁹¹⁹

Esplanade Otelinde “Rusya’daki İslam-Türk-Tatar milletinin *Muhafaza-i Hukuk Komitesi* azalarından dört kişi, Osmanlı Devletinin Berlin sefiri [İbrahim] Hakkı Paşa ve mühim zatlar da vardı.⁹²⁰ Berlin sefiri Hakkı Paşa, Zossen’de bayram namazını esirlerle beraber kıldıktan sonra Esplanade Oteline geldi. Burada Abdülaziz Çavuş bayram hakkında, *Tanin*’e göre “pek müessir bir nutuk” verdi. Otelde Çavuş’ten başka pek mühim şahsiyetler de vardı. Mısır Milli Fırka reisi Ferit, Hac’ın siyasi ve iktisadi faydalarına, Dr. Sadi Bey de 20. yy.da İslam’a dair parlak nutuklar verdiler.⁹²¹

Berlin’e propaganda maksadıyla gönderilenlerden biri de İstiklal marşı şairi Mehmet Akif idi. Şeyh Salih Şerif Tunusi, Tunuslu Ali Başhamba, Mısırlı Dr. Fuat vs zevatla beraberdir. Müslüman esirler arasında propaganda yaptı ama yapabileceği çok az şey vardı.⁹²² Orenburg eski müftüsü Abdürreşit İbrahim, Berlin’de Alimcan İdrisi ile birlikte Berlin’de Rusya Müslümanlarına hitaben *Cihad-ı İslam* dergisi çıkardı.⁹²³ Reşit Saffet Bey [Atabinen] de bu sıralarda Viyana ve Berlin’de propagandistler arasındaydı.⁹²⁴ Belçika’da ve bilhassa Flandra’da çarpışan Müslümanlara cihat haberini tebliğe memur olan bir Türk memuru da Berlin’e geldi. Zira Fransız ordusunda çarpışan Müslümanların Cihat’tan haberleri bile yoktu.⁹²⁵

Berlin’de Araplar lehinde bir toplantı da yapıldı. Cezayirli Emir Ahmet Muhtar Abdulkadir hanesinde muhtelif memleketlere mensup Müslümanlar ve bazı Almanlar ve İrlandalılar toplanarak Fas’ın istiklali için yapılan hareketi tebrik ettiler. Bu münasebetle Emir

⁹¹⁹ **Tanin**, 27 Mart 1916; Geniş bilgi: **Tanin**, 28 Mart 1916; Şeyh Salih, Peygamber ailesine mensuptur, Hz. Hasan’ın neslindedir. 175 yıl önce **Tunus’a ailesi Tunus’a yerleşmişti**. Trablus’ta Enver Paşa ile beraberdi. 1907’de Fransa’ya karşı mücadele vermek için Şam’a yerleşti. Fransa entelijansiyası tarafından takip edildi. Şeyh, harbin başlarında Berlin’deydi. Sonra da İstanbul’a geldi. Şimdi yine Berlin’dedir, alim ve fazıl bir zattır; **Tanin**, 30 Mart 1916; Tunusi hakkında Suriyeli gazeteci Kürd Ali şunları söyler: “Bir Tunus mizah gazetesindeki bir yazı beni güldürdü. Tunusi, Zeytuniye medresesinde tahsil görmüş, son derece bağınaz biridir. Şam’a geldi, ilmini göstermek için Emeviye camiinde bir hutbe verdi. Ancak söyledikleri kil u kalden öteye gitmez. Dinleyenleri de birbirine düşürür. Bunun üzerine bir yazı kaleme aldım, *Zeytuniye Üniversitesinde verilen bozuk eğitim Şam’da fitneye yol açtı* mealindeydi”. Kürd Ali, **a.g.e.**, s. 250, 329.

⁹²⁰ Geniş bilgi: **Tanin**, 30 Mart 1916; 1915-1918 yılları arasında İbrahim Hakkı Paşa Berlin sefiridir. Paşa’nın sefarette tayinini **Deutsche Tag Zeitung** gazetesi şöyle yazar: *Hakkı Paşa bize yabancı değildir. Son zamanlarda vuku bulan en mühim müzakerat –ı diplomasiyeye iştirak ettiği gibi harbin zuhurunu muteakip Berlin’de bulunan damadı nezdinde ikamet etmişti. Gençliğinden beri Berlin’de bulunan Mahmut Muhtar Paşa’dan ne kadar teessürle ayrıldysak Hakkı Paşa’dan da bir Alman dostu sıfatıyla sefaretinden memnunuz. “Hakkı Paşa’nın tayini ve Alman matbuatı”, **Tanin**, no: 2394, 17 Ağustos 1915, p. 1/3. Danişmend, onun başarısız biri olduğu halde Berlin’e sefir tayin edilmesini eleştirir. **Kronoloji**, C. 5, İstanbul, 1971, s. 99.*

⁹²¹ **Tanin**, 23 TE 1915.

⁹²² Geniş bilgi: Mithat Cemal Kuntay, **Mehmet Akif**, İstanbul, 1939, s. 197 vd.

⁹²³ İsmail Türkoğlu, **Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim**, TDV. Yayınları, Ankara, 1997, s. 115.

⁹²⁴ Metin Hülagü, **İslam Birliği ve Mustafa Kemal**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s. 246.

⁹²⁵ **Tanin**, 29 KS 1915.

Abdulkadir'in amcası Abdülmalik çokça takdir edildi. Emir'in yeğeni Muhammed Ali Bey Cezayir'in istiklaline ilişkin bir Arapça şiir okudu, ardından da Emir Abdulkadir ile Fransa arasındaki 1837 muharebeleri hakkında bir konuşma yaptı.⁹²⁶ Bu toplantıdan maksat, Arapları Fransa aleyhine, İrlandalıları da İngiltere aleyhine tahrik etmektir.

3. Esir Kamplarında Propaganda Faaliyetleri: Savaşın başlamasıyla birlikte İtilafçılar, Müslüman askerleri vatanlarından alıp Alman cephesine, Ruslar da Müslümanlar askerlerini Polonya'ya sürmüşlerdi.⁹²⁷ Bunlar Alman cephesinde ilk saflarda çarpışıyorlardı ve karşılarında doğrudan Almanları bulmuşlardı. Savaşın ilk günlerinde Almanya, *Schlifen Planı* gereği, elini çabuk tutup Fransa'yı ezip Rusya'ya yönelmek niyetindeydi. Bu sebeple Fransız-Alman savaşı çok çetin geçmişti. Almanların yaptığı devamlı saldırılar sonucu Fransız ordusu ağır zayıflar ve esirler vermiş, Rus ordusundaki Müslüman askerler de Tannenberg ve Mazuri bataklıklarında esir olmuşlardı. Alınan bu esirler buradan Berlin'e esir kamplarına götürülmüştü.⁹²⁸ Bu esirlerden bir kısmının Grafenvaehr esir kamplarında aynı barakalarda tutulduğu anlaşılmaktadır.⁹²⁹

Tanin muhabiri Ahmet Emin'in tespitlerine göre Almanya'daki en yüksek esir sayısı Müslümanlara aittir. Bunlardan sonra Fransız esirler gelir.⁹³⁰ Bu da Müslümanların ön saflara sürüldüğünü gösterir. Fransız Hariciyesi resmi yayın organı *AF*'in tespitlerine göre 28 Temmuz 1915'e kadar, Almanların Müttefiklerden ele geçirdiği esirlerin sayısı 1.900.000'dir. *AF*, Almanya ve müttefiklerinin tuttukları esirler hakkında grafik te yayınladı.⁹³¹

21 Mayıs 1331 tarihli bir Türk arşiv vesikası Osmanlı Devleti'nin Avusturya ve Almanya'da bulunan Müslüman esirlere karşı tutumuna dair bilgi verir. Rapor Halim Sabit Bey [Şibay]⁹³² tarafından Enver Paşa'ya verildi. Bunda Almanya ve Avusturya'daki

⁹²⁶ *Tanin*, 9 TE 1917.

⁹²⁷ Bayur, *TİT*, 3/ 1, s. 270-271.

⁹²⁸ Bkz. Bayur, *TİT*, 3/1, s. 34 vd. Bu plan 1905 tarihlidir. Alman Gn. Krm. Bşk.lığı bu planı kısmen değiştirerek uygular; Rus cephesinde yaralanıp gelen askerlerin anlatıklarına göre, Rus askerler 100 ve 500'er kişilik kabileler halinde Almanlara teslim oluyorlardı. Almanlar da esir sayısını yüksek tutmak için 100'den az esir kabul etmiyorlardı. *Erdoğan, a.g.e., s. 94; Gazette de Lausanne*'in yazdığına göre Fransız ordusu tarafından alınan Rus esirler de özel trenlerle Strasbourg'a getirilip buradan da Sarre maden yataklarında çalıştırılıyordu. Bu esirlerin bir kısmı da K. Fransa'daki kömür kuyularına ve Belçika'daki madenlere gönderildi. "Des Russes prisonniers en Alsace", *La Croix*, 19 février 1915.

⁹²⁹ *La Croix*, 6 mars 1915.

⁹³⁰ Ahmet Emin, "Zossen usera kampını ziyaret", *Tanin*, 12 Temmuz 1915.

⁹³¹ *Al-Hayât al-Ikticâdiya al-Almaniya ithna' al-Harb al-hâdeira* : [Mevcut Harpte Almanya'nın ekonomik hayatı] adlı Arapça yazılmış Alman propaganda broşüründen. « *La propagande allemande* », *AF*, avril-juin 1917, no: 169, s. 77; 1. Dünya Savaşı esirleri hakk. Geniş bilgi için bkz. Georges Cahen-Salvador, *Les Prisonniers de Guerre: 1914-1919*, Payot, Paris, 1929.

⁹³² Halim Sabit Bey (Kazan 1883 - Ankara 1946), K. Kafkasya Türklerindedir. Rus lisesini bitirdikten sonra İstanbul'a geldi. 1910'da Darülfünun İlahiyat'ı bitirdi. Sarıklı Türkçü olarak tanınır. Geniş bilgi, Nevnihal Gürsoy, *Halim Sabit Şibay, Hayatı, Eserleri ve Görüşleri*, Marmara Üniversitesi, Orta-Doğu ve İslam Ülkeleri

Müslüman esirlerin ziyaret edilmeleri ve onlara vaaz ve nasihat edilmesi, Rusya Türkleri için Tatarca risaleler neşri Avusturya'daki Müslüman esirlerin de Ruslardan ayrı tutulması, Rusya Türklerinin dinî ve millî işlerine nezaret etmek için de bir Osmanlı'nın esirler arasına gönderilmesi istendi.⁹³³ Halim Sabit Bey'in bizzat müşahedelerinden anlaşıldığına göre bu esirlerle “*Şark İdaresi*” adıyla anılan bir müesseseye ilgileniyordu. Bu müessesenin Şimal, Kafkas, Arap, Hind, Türkve Fars Müslümanları şubeleri bulunuyordu.⁹³⁴ Alman hükümeti de yoğun bir propagandayla bu esirleri kazanıp İstanbul'a göndermek fikrindeydi. Daha savaşın başlarında esir edilen Müslüman askerlere Almanların özel bir yaklaşım içinde olduğu görülür. Bu esirlerin Irak'ta İngiliz ordusuna karşı veya Alman saflarında Rusya hudutlarında çarpıştırılmaları düşünülüyordu. Müslüman askerlere bu kamplarda propaganda yapılacak ve Osmanlı ordusuna girmeleri teşvik edilecekti. Her ne kadar rakamlar birbirini tutmuyorsa da 1917 yılı sonlarına doğru Almanya'da 2 milyonu aşkın esir bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna karantinahanelerde ve menzillerde çalışanlar dâhil değildir.⁹³⁵ Daha savaşın ilk aylarında ve Osmanlı Devleti henüz savaşa girmemişken *Deutsch Tag-Zeitung* gazetesi Artois'da⁹³⁶ esir edilen Faslı ve Tunuslu askerlerin Fransa'dan nefret ettiğini Almanlara sempati duyduğunu yazıyordu: *...kendilerini esir hissetmediklerini ve Halife'nin müttefiki olan Kayser'in misafirleri olduklarını, Fransa tarafından zorla harbe alındıklarını ve cihat haberini duyduktan sonra Almanlara ateş etmediklerini* söylüyorlardı.⁹³⁷ Bu tür haberler abartılıydı. Maliye Vekili Cavid Bey 18 Nisan 1915 tarihli hatırasında: “*Zossen'de Müslüman Cezayirli ve Tunuslu askerleri ziyaret ettiğimizde Hilafet'ten ve İslam'dan bahsettik, ama hiç ilgilenmediler*” der.⁹³⁸

İki tarafın da Müslüman askerler ve İslam tebaası üzerinde hassasiyetle durduğu görülür. Bu hususta Büyük Savaş yıllarında Cezayir'de bulunan ve olaylara bizzat tanık olan Jean Mélia, şunları anlatır: “*İşte mukaddes ve ulvi netice: Almanya'daki esir Müslüman askerler,*

Enstitüsü, yayınlanmamış Y.L. tezi; Ali Birinci-Tuba Çavdar, “*Halim Sabit Şibay*”, **İA**, TDV Yayınları, C. XV, s. 336.

⁹³³ **ATASE**'deki bir arşiv vesikasından naklen, Vahdet Keleşyılmaz, **Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu, 1914-1918**, AAM yayınları, Ankara, 1999, s. 131.

⁹³⁴ Vahdet Keleşyılmaz, “*I. Dünya Savaşı'nda Esir Askerler Üzerinde Panislamizm Propagandası Teşebbüsü*”, **Kebikeç**, Sayı: 10, 2000, s. 31.

⁹³⁵ **Tanin**, 14 TS 1917.

⁹³⁶ Merkezi Arras olan Fransız eyaleti. 12. yy.da kuruldu, 1223'te Flandra'dan alınarak Couronne'a dâhil oldu, 1384'te Bougogne düküne, 1493'te bir Avusturya hanedanına, 1569 Pyrénées ve 1678 Nimègue antlaşmaları ile de kesin olarak Fransa'ya geçti. “*Artois*”, **Petit Larousse Illustré**, Paris, 1980, s. 1130; Burada büyük çarpışmalar oldu. Öyle ki 1914-1915 yılları arasındaki çarpışmalara Fransa harp literatüründe “*Les Batailles de l'Artois*” [Artois muharebeleri] denir. Artois eyaletinin merkezi Arras ve civarında 30 Eylül-14 Aralık 1915 arasında şiddetli çarpışmalar oldu, ancak burada Almanlar cepheyi aşamadı. Sonra da Mayıs-Haziran ve Eylül-Ekim 1915'te Fransız ordusunun Almanları püskürtmek için başlattığı saldırı da başarısızlıkla sonuçlandı. “*Artois*”, **Nouveau Larousse Universelle**, t. 1, Paris, 1948, s. 112.

⁹³⁷ **Tanin**, 10 TE 1915.

⁹³⁸ Bayur, **TİT**, C. 3/1, s. 330; **Tanin**, 30 KE 1914.

Fransa davasını bırakıp Türk ordusunda çarpışmak için büyük teşvik ve baskılara maruz kaldılar. Bu askerlerin her birinin özel dosyası mevcuttur. Al-Laghhouate'in asil ve meşhur ben Salem ailesine mensup, Caiid Tadjmoud'un oğlu, 12 Ekim 1914'te yaralandıktan sonra esir düşüp 15 Haziran 1917'de Cezayir'e geri dönen M. Taouti ben Yahia bu hususta şunları söyler: "Cevaplarımıza, İyi, Kötü, Kazanılabilir [Susceptible], "Fransa'ya sadıktır" anlamında olan Genç-Cezayirli [Jeune Algérien]... gibi notlar verildiğini öğrenmiştik."⁹³⁹ Ancak her şeye rağmen az sayıda da olsa bir kısım esirler İstanbul'un yolunu tutacaklardır.

Türk Yurdu etrafında toplanan ve "Rusya Müslümanları Müdafaa-i Hukuk Komitesi"ni⁹⁴⁰ kuran Ağaoğlu ve diğer Rusya Müslümanları liderlerinden oluşan heyet de Almanların teşvikiyle Orta Avrupa'da ve Berlin'de propaganda seyahatlerine çıktığında Zossen esir kampını da ziyaret etmişti. Amaç Rusya Müslümanları arasındaki esirlerden bir Tatar lejyonu kurup bunları Osmanlı ordusuna kazandırmaktı. Bunlar Irak'ta İngilizlere karşı çarpıştırılacaklardı. Ama netice umulduğu gibi oldu. Tüm propagandaya rağmen çok düşük sayıda gönüllü Osmanlı ordusuna katıldı.⁹⁴¹

O günlerde Cezayir'de bulunan Jean Mélia, şunları söyler: "Almanya, esir Müslüman askerlerimizi Fransa'ya sadakat davasından vaz geçirip din kardeşleri olan Osmanlı ordusuna kazandırmak için hiçbir fedakârlıktan kaçınmadı. Bu maksatla ikna veya baskıyla elinden geleni yaptı; Gouillaume II, bazı esir kamplarında Alman bütçesinden para ayırarak camiler inşa etti. Mağripli Müslüman esir askerlerimiz burada diğer esirlerden ayrı tutularak özel bir muameleye tabi tutuldu, başta para olmak üzere çeşitli vaatlerde bulundular..."⁹⁴²

Almanya ve Avusturya'da birçok esir kampı kurulmuştu. Fransa, bu esir kamplarından daha ilk günden itibaren haberdardı ama esir firarlarından veya serbest kalışlarından sonra teferruattan haberdar oldu.⁹⁴³ Her bir kamp belli bir maksada münhasır hizmet veriyordu. Constance, Wailer, Selager, Worms, Munster, Friedrichsfeld, Wahn'da esir kampları hizmete

⁹³⁹ Jean Mélia, *L'Algérie et la Guerre, (1914-1918)*, Libraire Plon, Paris, 1918, s. 158-59.

⁹⁴⁰ Rus baskısı sonucu İstanbul'a kaçan Rusya Türklerinden Ağaoğlu, Akçura vd. tarafından 1916'da kurulmuş bir komitedir. İTF ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın öncülüğünde kuruldu. Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler, (1905-1916)*, Ankara, TTK Yayınları, 1996, s. 245.

⁹⁴¹ Zenkovski, *Türkçülük*, s. 124. bu komite için bk. s. 123-25.

⁹⁴² Mélia, *a.g.e.*, s. 230; Burada Mélia'nın « Bizim Müslümanlarımız [Nos musulmans], bizim Müslüman askerlerimiz [Nos soldat musulmans] » gibi ifadeleri dikkat çeker. Fransa'nın koloni anlayışını göstermesi bakımından çoğu zaman bu ifadeyi Mağrip aydınları tarafından şiddetle tenkit edilmiş, pejoratif bir tahkir ifadesi olarak algılanmıştır. Méssali Hadj, *Les Mémoires de Méssali Hadj, 1898-1938*, (éd. J. Clattes), Paris, 1982, çeşitli sayfalarda.

⁹⁴³ **SHAT, 7 N 2104.** Questions Musulmanes. Télégramme chiffré. Lieutenant St Quentin à Ministère de la Guerre. 18 Juillet 1916.

girdi.⁹⁴⁴ Müslüman esirlerin olmadığı 10.000 mevcutlu Gardlegen esir kampı bilhassa meşhurdur.⁹⁴⁵ Şartlarının fenalığı dolayısıyla sık sık basına yansyordu.

Doberitz esir kampı Berlin'e trenle bir saat mesafededir. Bu kampta 8.000 Fransız, Rus ve İngiliz esir vardı. *Tanin* muhabiri Ahmet Emin'in anlattığına göre esirler burada insani muamele görmekte, rahat bir hayat sürdürmekte ve ihtisaslarına göre ücretle çalışmaktadırlar. Vasıfsız esirler de kazma kürek işlerinde ve ormanlarda saat 07.00-13.00 ve 14.00-17.00 arasında çalışmaktadırlar.⁹⁴⁶ Zossen yakınlarındaki Wünsdorf esir kampının özel bir öneme sahip olduğu görülür. Burada binlerce Faslı, Tunuslu, Cezayirli esir vardır, çok iyi Arapça konuşan beş-altı subayın kumandasındaydı ve Kayser, burası için de bir cami sözü vermişti.⁹⁴⁷

Fakat en fazla göze çarpanı Zossen Esir kampı idi. Burası tamamen Müslüman esirlere mahsus olup savaşın ilk aylarında inşa edilmişti.⁹⁴⁸ Esaretten dönen [rescapé] Zitouni Salah adlı bir Müslüman çavuşun ifadesi, Zossen esir kampı hakkında kabaca malumat verir. 12 Ekim 1914'te esir düşüp 19 Kasım 1917'de İsviçre üzerinden memleketine dönen bu esirin ifadesine göre Müslüman esirlerin çoğu Zossen kampına alındı. Bu kampın bir diğer adı da *Hilal Kampı* idi. [Camp du Croissant]⁹⁴⁹ Hilal, İslamî bir referanstır, Hıristiyanların Haç'ına karşı Müslümanların sembolüdür. Almanların yeşil rengi propagandada kullandıkları gibi burada da Hilal'i propaganda vasıtası olarak kullandıkları görülmektedir.

Zossen kampı bir hapisane modelini andırıyordu ve panislamik propagandanın merkeziydi.⁹⁵⁰ Zossen esir kampında çok sayıda Hintli ve Mağripli esir bulunduran ve binlerce esir barındırabilecek devasa bir kuruluştu, bir bakıma ikna merkeziydi.⁹⁵¹ Ahmet Emin'in bizzat yaptığı tespitlere göre Zossen'de toplam 14.000'i aşkın esir mevcut olup bunların 6.000'i Müslümandı. 6.971 Fransız; 763 Rus; 93 Belçikalı; 34 İngiliz; 46 Ermeni; 7 Yunan; gerisi de Rusya Müslümanlarıydı. Ahmet Emin'e göre bu kampta İslam esirler misafir muamelesi görüyordu.⁹⁵²

⁹⁴⁴ SHAT, 7 N 2104, EMA. Section Afrique. Interrogatoire de Zitouni Salah, maréchal spahis des Logis auxiliaires, fait prisonnier à Lille, le 12 octobre 1914 et rapatrié en Suisse le 19 novembre 1917, s. 65.

⁹⁴⁵ Tanin, 27 KE 1916.

⁹⁴⁶ Ahmet Emin, "Duberç üsera karargâhında", Tanin, 22 Haziran 1915.

⁹⁴⁷ MAE, Vol. 1665, Direction politique et commerciale. Le Consul gén. de France à Genève à M. le ministre des Aff. Etr. à Paris. Le 4 juin 1915

⁹⁴⁸ SHAT, 7 N 2103, MAE, Le Gén. Largeau à la commission interministérielle des Aff. Mus. le 2 décembre 1915.

⁹⁴⁹ SHAT, 7 N 2136, Le lieutenant Doynel de Saint Quentin, en mission auprès du Général commandant en chef les forces britanniques en Egypte à M. le ministre de la Guerre. Le Caire, le 1 juin 1917.

⁹⁵⁰ SHAT, 7 N 2104, EMA. Section Afrique. Interrogatoire de Zitouni Salah, maréchal spahis des Logis auxiliaires, fait prisonnier à Lille, le 12 octobre 1914 et rapatrié en Suisse le 19 novembre 1917, s. 65.

⁹⁵¹ SHAT, 7 N 2104, EMA, Président du Conseil au Ministre de la Guerre. « Soldats français incorporés dans l'armée turque » le 17 avril 1917.

⁹⁵² Ahmet Emin, "Zossen üsera kampını ziyaret", Tanin, 12 Temmuz 1915.

Kamplardaki Müslüman askerler yoğun bir propaganda ile Alman veya Osmanlı ordusunda çarpışmalarının sağlanması esas alındığı anlaşılıyor. Kamplarda, Kayser'in Müslümanların dostu olduğu fikri esirlerin kafasına yerleştiriliyor, bu şekilde kazanılmaya çalışılıyordu. Aslında bu fikrin Dürzi lider ve samimi bir Osmanlıcı olan Lübnanlı Emir Şekip Arslan tarafından ortaya atıldığı anlaşılıyor. Arslan şöyle diyor: “*Baron Wangenheim arkadaşımды. Savaş başlayınca Almanlar, Fransız ordusunda bulunan 1.500 kadar Faslı Müslüman askeri esir almışlardı. Wangenheim’a gittim. Esirlerin İstanbul’a gönderilmelerini istedim. Fikrim hoşuna gitti ve Berlin’e telgraf çekti. Esirler de İstanbul’a gönderildi.*”⁹⁵³

Zossen esir kampını ziyaret eden *Tanin* muhabiri Ahmet Emin, *Tanin*'de yayınladığı tefrikaya göre Medine’li Me’mun Ebulfeyz Efendi de Zossen’deydi.⁹⁵⁴ Prof. Spatz burada esirlere bir konferans verdi.⁹⁵⁵ Serbest bırakılan hasta bir esirin [réscapé] ifadesinden Almanlar tarafından propaganda amaçlı *El Cihad* adlı bir Arapça gazetesinin ve Almanya’nın işgal ettiği Arap memleketlerinin bir haritasının da dağıtıldığı anlaşılmaktadır.⁹⁵⁶ Savaş sırasında bir milyondan fazla Müslüman, Rus ordusunda idi. Tatarlarla Başkurtların sayısı yarım milyondan fazlaydı. Savaşta yüz binlerce Müslüman ölmüş, yaralanmış veya esir düşmüştü. Almanlara esir düşen Müslüman askerler Zossen ve civardaki esir kamplarına alınmışlardı. Ferid, bu sırada tarafsız bir ülke olan İsviçre’nin Cenevre şehrindeydi, diğer panislamist liderlerle beraber esirler arasında propaganda yapmak amacıyla Almanya’ya çağrıldı. (EK-15)⁹⁵⁷

Genç-Mısırlılar arasında dolaşan mahrem konuşmalara göre, Almanya’nın Fransız Müslüman esirlerinden faydalanmak istediği ve bilhassa Zossen yakınlarındaki Wünsdorf esir kampında Ferid Bey’den yararlanmak istemektedir. Özel bir misyonla bu kampa davet edilen Ferid ve arkadaşları, esirlerle uzun uzadıya konuşup dini vaazlar verdiler, İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından kandırıldıklarını, Almanya’nın ise sadece Osmanlı topraklarını kurtarıp buralarda İslam sancağını dalgalandırmak istediğini söylediler. Fransa’nın Cenevre başkonsolosunun Ferid Bey’den menkul mahrem bir ifadeden naklettiğine göre ulemadan ve prpagandistlerden sadır olan bu beyanatlar, Jean Meliat’nın söylediklerinin aksine bir kısım Fransız tebaası Müslüman esirlerin üzerinde saf değiştirecek kadar etkili olabildi. Konsolosun topladığı istihbarata göre Alman askeri otoriteleri, Fransa kolonileri ahalisi ve ilerde cepheye

⁹⁵³ Emir Şekib Aslan, **İttihatçı Bir Arap Aydınımın Anıları**, Çev. Halit Özkan, İstanbul, 2005, s. 75.

⁹⁵⁴ Ahmet Emin, “*Müttefik mecruhini arasında*”, **Tanin**, 4 Temmuz 1915.

⁹⁵⁵ Geniş bilgi: Ahmet Emin, “*Zossen üsera karargâhını ziyaret*”, **Tanin**, 12 Temmuz 1915.

⁹⁵⁶ **SHAT**, 7 N 2104, **EMA**, Section d’Afrique. Interrogatoire de Abdallah ben Ali Mechenen, maréchal spahis auxiliaire algérien.

⁹⁵⁷ **MAE**, Vol. 1665, Direction politique et commerciale. Le Consul gén. de France à Genève à M. le Ministre des Affaires Etrangères à Paris. Le 4 juin 1915

sevk edilecek olan Fransa koloni müfrezeleri arasında, yapılan propagandaların tesirini gösterdiğini temin etmek ve onları bir émissaire [hafiyeye] gibi faaliyet göstermeleri için, bu askerlerden ikna edilenlerden bazılarının firarına göz bile yumdu.⁹⁵⁸

Aralık 1916 tarihli *La Gazette de Lausanne*'ın yazdığına göre, Casus kamplarına gelenler arasında Al-Laghoutat'lı Astsubay Taouti, 15 yaşında askere yazılan Chellala'lı büyük Murabit Sidi Moukhtar'ın oğlu da bulunuyorlardı. Bu şefler, askerleri, din kardeşleri lehinde ikna için esir kamplarına gelmişlerdi. (...) Almanlar Krefeld'te, Ben Gana, Ben Bondis, Ben Chérif gibi meşhur Arap liderlerini davet etmişlerdi İkna odalarında kendilerine *Gazette des Ardennes* ve *Bruxellois* gazetelerinin yalan haberleri okunuyor, Gardiyanlar da, kendilerine –İstediğiniz zaman gidebilirsiniz! diyorlardı.⁹⁵⁹ Fransa'nın Cenevre başkonsolosu bu Alman teşebbüsüne karşı Fransa hükümetini ikaz etti: “*Alman esir kamplarından firar eden Müslüman esirler ve bilhassa Wünsdorf kampından kaçanlar şüpheli addedilip sıkı takip altında bulundurulmalı, cephede ve cepheye sevk edilecek olan Müslüman askerlerle temasa geçmelerine engel olunmalıdır*, tavsiyesinde bulundu.⁹⁶⁰

Bu ziyaret sırasında “*Rusya Müslümanları Müdafaa-i Hukuk Komitesi*” liderleri (Ağaoğlu, Akçura vd.) de Ferid Bey'le beraberdi. Almanya ve Avusturya hükümetleri bu Komite'ye esirler arasında propaganda için izin vermişti. Maksat esirler arasında gönüllü toplayıp onları Türk saflarında İngilizlere karşı çarpıştırmaktı.⁹⁶¹

Jean Mélia, Ferid Bey ve Cenevre'de mukim diğer ajitatörlerin, Zossen yakınlarındaki esir kampını ziyaretlerinden ehemmiyetle bahs eder. Bu kamp, Arapçayı kusursuz konuşan ve esir Mağripli Araplarla sadece Arapça konuşan 5-6 Alman subayın idaresinde bulunuyordu. Mélia, bu subayların esirlere, imparatorun muhtelif lutufları vaad ettiğinden bahs eder. İşte Ferid Bey ve beraberindekiler, özel bir misyonla getirildikleri kamp buydu. Esirlerle uzun uzadıya sohbet edip dini telkinlerde bulundu, Fransa, İngiltere ve Rusya'nın İslam topraklarını işgal ettiğinden, kendilerinin de bu devletler tarafından kandırılıp silah altına alındığından, ama Almanya'nın tek amacınınsa Osmanlı topraklarında Liva-yı Muhammedî'yi dalgalandırmak olduğunu söyledi.⁹⁶² Az yukarda da değinildiği gibi, Mélia'nın anlattıkları, Fransa'nın Cenevre konsolosunun gönderdiği raporunu teyid eder.

⁹⁵⁸ MAE, Vol. 1665, Direction politique et commerciale. Le Consul gén. de France à Genève à M. le ministre des Aff. Etr. à Paris. Le 4 juin 1915.

⁹⁵⁹ Mélia, a.g.e., s. 235, Murabit, bağlanma manasındadır. K. Afrika'da tarikatların cihat maksadıyla yaptıkları kalelere Ribat denir. Bu kaleler aynı zamanda Tekke ve Zaviye vazifesini de görür. Murabitlar devleti buradan dğmuştur. Mustafa Kara, a.g.e., s. 163.

⁹⁶⁰ MAE, Vol. 1665, Direction politique et commerciale. Le Consul gén. de France à Genève à M. le ministre des Aff. Etr. à Paris. Le 4 juin 1915.

⁹⁶¹ Zenkovski, *Rusya'da Türkçülük*, s. 123.

⁹⁶² Mélia, a.g.e., s. 231.

13 Ağustos 1915 tarihli Berlin mahreçli bir habere göre Berlin’de bayram münasebetiyle büyük şenlikler yapıldığı anlaşılmaktadır. *Tanin*, bunu “Berlin’de bayram şenlikleri”, başlığıyla verir. Diğer esir kamplarında ama bilhassa Zossen üsera karargâhında ulemadan Hasan Fehmi Efendi 12.400 Rusyalı ve Afrikalı Müslüman üsera huzurunda *pür şevk u hararet* dualar etti. *Halife-i muazzamın izdiyad-ı ömrü ve nusret-i şahaneleri duasını isal-i barigah-ı Kibriya eyledi*. Pek muhtelif elbiseler giyinmiş insanlar tarafından resmigeçitler, spor oyunları icra olundu. Bu arada Rus kötü idaresinden bahis bir Tatar tiyatro piyesi bir hafta H.A.C. menfaatine oynatılacağı anlaşılmaktadır. Bayram namazından sonra üsera arasında H.AC. 350 mark iane toplandı. Türk misafirler için bir öğle ziyafeti verildi.⁹⁶³

Ferid’in anlattıkları enteresandır: “4 Mayıs 1915 Salı günü, Almanya Dışişleri Bakanlığı Şark işleri şefi Herr Wesendonk’la görüştük. Esirleri ziyaret için Hariciye müsteşarı Zimmermann’dan izin aldık. Akşamleyin Müslüman esirlere vaaz vermesi için Almanya’nın İstanbul’dan davet ettiği Abdürreşid İbrahim ile bir araya geldik. Yanında Ahmet Ağaoğlu ve Sabit Ahmet [Ağacıkoglu] Bey de vardı. 5 Mayıs 1915 Çarşamba günü Berlin’in 40 km güneyindeki Wünsdorf kasabasındaki esir kampına gittik. Hariciye matbuat bürosundan Dr. [Herbert] Müller kamp müdürü iyi Arapça konuşuyordu, bize eşlik etti. Kamp 5.000 kişiyi alacak kapasitedeydi. Ziyaretim sırasında 3.046 esir vardı. Çoğunluğu Tunus ve Cezayirliydi, az sayıda da Faslı vardı. Kamp, 2 m. yükseklikte bir duvarla kuşatılmış olup geniş bir alanı sahipti. Koşullar, tabanı dâhil ahşap olup 50 esir kapasiteliydi. Koşullarda güzel bir soba ve ortada bir hamam, gün boyunca sıcak su akan duşlar, abdest almak için musluklar vardı. Yiyecekler temizdi ve domuz eti yoktu. Taburun etrafı elektrikle aydınlatılmıştı. Esirleri topladılar. Konuşma yapmak üzere davet edildim, ama ben de Abdürreşid’i ileri sürdüm. Benden yaşça büyük ve sarıklıydı, benden daha müessirdi. Abdürreşid, Hilafet’e ve Türkiye’ye bağlı kalmak, onun müttefikleri olan Almanya ve Avusturya’ya iltihak etmek gerektiğini anlattı. Sultanın zafer kazanması için dualar edildi, fatihalar okundu. Benden de Sultan’ın İslam ordularında çarpışmaları için aracı olmamı istediler. Çoğuyla görüştim. Fransa genel valilerinin onları zorla askere aldığı intibainı edindim, onların Fransa’yı gerçekte sevmediklerini hissettim. Kalpleri daima Halife ile birlikteydi ve Halife’nin ordusunda hizmet görmek istiyorlardı. Esirlere vakit namazlarını kaldıracak imamları yoktu. Bu hususu Alman Hariciyesine bildirdim.”⁹⁶⁴

Ferid Almanya’daki izlenimlerini şöyle sürdürür: “Kurban bayramına denk gelen 20 Ekim 1915’te sefir ve sefaret görevlileriyle birlikte Rusya Müslümanlarının kampında bayram

⁹⁶³ *Tanin*, 15 Ağustos 1915.

⁹⁶⁴ Ferid, *a.g.e.*, s. 234-237.

namazı kılmaya davet edildik. Tören gerçekten muhteşemdi. Farklı ırklardan 10.000 kadar Rusya Müslümanları toplanmıştı. Biz sefirin yanında ilk saftaydık. Namaz ve hutbe en iyi şekilde tamamlandı. Hazır bulunanların tekbirleri gönülleri titretir şekilde semada yankılanıyordu. Sonra sefir, esir saflarının önüne çıktı; Halifeye dua ve Padişahım çok yaşa! naraları ile karşılandı. Öğleden sonra sefaret konağında merasim yapıldı. Ertesi gün yani 21 Ekim 1915'te Esplanade Oteli'nde sefirin ve Alman Dışişleri bakanı Herr Jagow ile bazı bakanların katıldığı bir çay partisi düzenledik. Hükümet askeri mızıka göndermişti. Ben Hac'ın siyasi, iktisadi ve içtimai hususları hakkında bir konuşma yaptım. Hitabemin sonunda senelik Hac'ın Türkiye ile diğer Müslüman milletler arasında Germen birliğindeki düzen gibi siyasi bir birlik kurma konusundaki emellerimizi gerçekleştirmek için Müslümanlar arasında birlik bağlarını güçlendirecek İslami Konferansların yapılması gerekliliği üzerinde durdum. Şeyh Çaviş de Hac'ın dinî ve tarihî yönü hakkında konuştu. Bir Türk de 20. yy.da İslam hakkında konuştu.”⁹⁶⁵

Osmanlı parlamentosu üyeleri de Zossen Esir Kampı'na gelenler arasındaydı. Bunlar daha önce Alman parlamenterlerinin ziyaretlerini iade için Berlin'de bulunuyorlardı⁹⁶⁶ Parlamenterlerin esir kamplarını ziyareti propaganda maksatlıydı.⁹⁶⁷ Aralarında Meclis-i Mebusan 2. Reisi Hüseyin Cahit de vardı.⁹⁶⁸

Almanya'nın eski Tunus ve Cezayir Başkonsolosu Comte de Hindenburg'un Alman hükümetine, Afrika kökenli esirlere dair verdiği gizli raporda, esirlerin Almanya'nın yenilmezliğine inandırılması gerektiğini, ama onları Berlin'de dolaştırmanın manasız olacağını, zira Müslüman olmaları hasebiyle Berlin'de karşılaşacakları beyaz heykellerin cehennemî aliheler olarak telakki edileceğini ve Almanların şeytana taptıkları zannına kapılacaklarını, ancak en iyi tedbirin onlara Kayser'in Müslümanlar hakkındaki düşüncelerini ve İslam dünyası üzerindeki manevi nüfuzunu ve Müslümanların ebedi dostu olduğu intibainın aşılması olduğunu söyledi.⁹⁶⁹ Ancak bu raporun kaale alınmadığı anlaşılıyor. Zossen'den 60 Müslüman esir, bir subay refakatinde Gen. Hindenburg'un heykeli önüne getirilip heykele çivi çakarak saygı duruşuna geçildi. Ancak bu tür emirlere uymayan ve Türk ordusuna katılmak istemeyen esirler de vardı ki bunlar da kalitesiz kamplara sürüldüler.⁹⁷⁰

⁹⁶⁵ Ferid, **a.g.e.**, s. 291-292.

⁹⁶⁶ Reischtag heyeti 24 Nisan 1916'da İstanbul'u ziyaret etti. Bu ziyaretin intibaları için bkz: [Muhittin Birgen], “Misafirlerimiz”, **Tanin**, 25 Nisan 1916, başmakale.

⁹⁶⁷ **Tanin**, 28 Mayıs 1916.

⁹⁶⁸ **Tanin**, 24 Mayıs 1916; **Tanin**, 27 Mayıs 1916; **Tanin**, 12 Haziran 1914.

⁹⁶⁹ **MAE**, Vol. 1669, « Guerre 1914-1918, Panislamisme », Groupe de l'intérieure. Section d'Afr. Paris, le 12 novembre 1917. Le lieutenant. Colonel, Chef du 2ème bureau. Signé : illisible.

⁹⁷⁰ **Tanin**, 8 Eylül 1915.

Üsera kamplarına gönderilen başka propagandistler de vardı: Osmanlı parlamentosu reis vekili ve Emir Abdulkadir'in oğlu Emir Ali Paşa, Şeyh Ahmed el Kusberi [Cheikh al Kousbéry]. Bunlar da Müslüman esirler arasında dolaşıp şu sözlerle nutuk atıyorlardı: “*Ey Müslüman askerler! Siz, din ve devletinizin düşmanı olan devletlerin emrindesiniz! Bu düşmanla bir olup İslam’la savaşıyorsunuz! Ancak bunu yapmakla Allah’ın gazabına uğrayacaksınız! İslam ve iman düşmanı olan kâfir devletle birlik olup harp sahnesine çıkanlar, cehennemde ebedi azap çekeceklerdir. Unutmayın ki, Fransa, sizin imanınızı ayaklar altına alarak çiğnemiş, Allah’a ve Peygamberine karşı savaş açmışlardır. Allahu Teâlâ, Kur’an-ı Keriminde fasık bir kavimle ittifak edenleri gazap ve ikabıyla tazip vereceğini beyan buyurmaktadır. Öyleyse, Fransız gâvurunun helak etmek ve onlara karşı isyan sancağını çekmek vazifelerimiz arasındadır. İslam’a musallat olan her bir illet ve musibet, hep İngiliz, Fransız ve Rus eserdir. Artık vakit tamamdır, namus ve şerefimizi hetkeden düşmana karşı isyan edin!*”

Emir Ali Paşa nutkuna şöyle devam eder: “*Fransa vatanınızı işgal etti, sizi vergilerle ezdi, insanlık dışı muamelelere maruz bıraktı. Sözlerime inanın ve bu mel’un milletle mücadele edin!*”⁹⁷¹

Ancak burada Mélia, Emir Ali Paşa’nın 1913 yılına ait geçmişinden bahs eder. Onun Trablusgarp’ta Türklerin safında çarpıştıktan sonra Tunus, Cezayir ve Fransa’ya gittiğini, Trablusgarp’ı terk etmeden önce, Tunus’taki Fransa Résident Générale’i [Genel Vali] M. Alapetite’e gönderdiği mektupta şunları yazdığını hatırlatır: “*Fransa’nın Tunus’ta yaptığı devasa hizmetler beni büyülemiştir. Ayrıca Fransız milleti ve Müslümanlar arasındaki sadık ve samimi ilişkileri çok iyi bilirim. Fransız ordusuna karşı hafızamdan silinmez parlak hatıralarla doluyum, Fransız bayrağının dalgalanmakta zorluk çektiği günlerde, Fransa’nın hizmetinde olacağımi bildirmekten şeref duyarım.*”⁹⁷² Burada Emir Ali Paşa’nın bir tezat içinde olduğu düşünülebilir. Ancak o günlerin süper devleti olan Fransa karşısında muhtemelen takiye veya kidmanda bulunmuş, uygun zaman ve fırsatın gelmesini beklemiş, şimdi de Almanya’nın devreye girmesiyle harekete geçme zamanının geldiğine inanmış olmalıdır.⁹⁷³

Almanya’nın propaganda faaliyetleri için Berlin’de bulunan Emir Ali Paşa’ya Cezayir’in yerli Müslüman esirlerin verdiği cevabı ve gerisini Mélia şöyle anlatır: “*Biz Fransız askerleriyiz, harp esirleriyiz, eğer bizi memnun etmek istiyorsanız, bizi vatanımıza*

⁹⁷¹ Mélia, **a.g.e.**, s. 231-232.

⁹⁷² Mélia, **a.g.e.**, s. 232.

⁹⁷³ Fransa’nın Tunus’taki faaliyetleri ve halkın hoşnutsuzlukları hakk. teferruat için bkz. Tlili Ajili, **a.g.e.**, çeşitli sayfalarda.

geri gönderin!'. Emir Abdulkadir'in muhterem ve muazzez diğer oğlu olan ve Türkler tarafından 1916'da Fransa'ya olan sadakatinden dolayı idam edilecek olan Emir Ömer'e de Cezayirli esirler aynı cevabı verirler. Emir Ali Paşa, Cezayirli esirlerin verdiği bu cevaptan hiddetlenerek II. Guillaume'un onları zorla Rus cephesine, göndereceğini söyleyerek tehdit eder. Bunun üzerine esirler de kendi aralarında ilk fırsatta Rus tarafına geçeceklerine dair vaatte bulunurlar. Nitekim bunun ispatı, ağır yaralıların iadesi sırasında görülecektir.⁹⁷⁴

Fransa'nın Berne sefirinin bildirdiğine göre Almanya'da bulunan K. Afikalı Müslüman esirlerin Almanya'dan İstanbul'a gönderilmesi hususunda çoğunun ikna edilemediği anlaşılmaktadır. Berlin'den gelen tarafsız ve güvenilir bir şahsın anlattığına göre Zossen üsera kampında yapılan propagandalar neticesiz kaldı, hatta bazı kültürlü esirler kendi aralarında Fransa davası lehinde anti-propaganda yaptılar. Bu hususta Messaoud ben Ahmed adlı bir sipahinin mektubu bu hususta güvenilir kaynak oldu. (EK-16)⁹⁷⁵ Ancak ikna yoluyla başarı gösteremeyen Almanlar, esirlere baskı yaptı. Mélia şöyle devam eder: *Ohrdruff'ta çok sayıda tirailleur [Müslüman avcı eri], halkın arasında sırtlarına süngü vurarak aşağıladılar, her Pazar günleri, 20 pfennig karşılığında, buranın civar ahalisi, içerisinde Müslüman Mağripli esirlerin bulunduğu ve "müstemleke askerleri için kafes" olarak kurulan tel örgülerin etrafını gezdirdiler.*⁹⁷⁶

Alman hükümeti, izlediği panislamist politika gereği Berlin'de Müslümanların ibadetleri ifa etmeleri için bir Cami inşasını ele aldı.⁹⁷⁷ Bu cami inşası politikası sade Berlin'e münhasır kalamazdı. Esir kampları İslamcı politika için çok müsaitti. Wünsdorf Esir Kampı, sadece Müslümanların bulunduğu Berlin yakınlarında bir kamp idi. Rus, Fransız, Belçikalı esirler başka kamplara nakledildi. İşte bu kampta esirler için, içerisi ayetlerle süslü bir Cami inşa edildi. Kubbesi 12, minaresi 23 m. idi. İmam ve müezzin, esirler arasından seçilmişti. Caminin resmi açılışı Türkiye'nin Berlin sefiri tarafından yapılacaktır. İşte bundan sonra kamplar ve camiler, propaganda merkezi oldu.⁹⁷⁸

Cihan-i Islam gazetesi müdürü Abu Said Arabî'nin Almanya'nın İstanbul sefirine gönderdiği bir talep, rica ve niyazlarını içeren bir muhtıra [factum] enteresandır. Berlin ahalisinin, genç ve zahit Müslümanlarının dinî farizalarını ifa için bir caminin inşa edilmesi

⁹⁷⁴ Mélia, **a.g.e.**, s. 233.

⁹⁷⁵ **SHAT**, 7 N 2104, P. De Marguerie à M. Le Ministre de la Guerre, au sujet de la propagande faite en vue d'amenr les prisonniers Français musulmans à s'enrôler au service de l'ennemi.

⁹⁷⁶ Aynı yer.

⁹⁷⁷ **Djihan-i Islam/Le Monde de l'Islam**, no: 21 du 13 Moharram 1333, 26 novembre 1914, cité par **RMM**, t. XXX, 1915, s. 385.

⁹⁷⁸ **Tanin**, 11 Temmuz 1915; Rivet Daniel, **Le Maghreb à l'épreuve de la Colonisation**, Paris, Hachettes Littératures, 2002, s. 190.

isteniyordu. İslam ile amel herkesin ama bilhassa *Hindistan Müslümanlarının* Almanya'ya bu yolla tarafgir olacakları ve iyi niyet besleyecekleri dikkate alındı.⁹⁷⁹

Zossen'de de bir cami inşası görülür.⁹⁸⁰ Bu hususta *Tanin*'in "Almanya'da Cami-i Şerif" başlığı altında verdiği haber enteresandır: *Zossen'de Müslüman üsera karargâhında ahiren inşa edilen Cami-i Şerif'in birçok askeri ümera huzurunda resm-i küşad icra kılındı. Caminin karşısında vücuda getirilen bir mahfilde Şelezviğ Holştayn dükası Ernest Gunter, Türkiye sefişri Mahmut Muhtar Paşa, sefaret müsteşarı Menemenlizade Ethem Beg, Ataşemiliter Cemil Beg ile üsera karargâhları müfettişi General Şetrolberg vesair birçok general hazır bulunmuştur. Üsera-yı Müslime camiin önünde bir murabba teşkil eder surette cem' edilmişlerdi. Karargâh kumandanı Miralay Ostfeld bir nutuk irad etmiş ve üseraya tercüme edilen bu nutukta General, İmparator'un müddet-i esaretleri zarfında feraiz-i diniyelerini kema kan edaya sai olmaları lazım gelen üserayı müslimeye işbu camiye ihda ettiklerini beyan buyurmuşlardır. Ba'dehu saltanat-ı seniye sefiri irad eylediği nutukta bu suretle cami inşası ve dindaşlarına karşı yapılan muamelat-ı mülayimeden naşi beyan-ı teşekkür etmiş ve bu tarz muamelat-ı nevazeşkarane sayesinde Müslüman üseranın esaretlerini unutarak adeta kendilerini Almanların misafirleri farz ettiklerini beyan etmiştir. Ba'dehu müezzin minareye çıkararak ezan okumuş ve Cemaat-i Müslime camiye girerek eda-yı farize-i salat eylemiştir.⁹⁸¹*

Cezayirli bir tirailleür'ün (Avcı eri Kaddour b. Laredj) kardeşine yazdığı mektupta: *Alman hükümeti bize çok iyi davranıyor. Kur'an tilaveti için bir cami inşa edildi, bize fıkıh ve ilmihal kitapları ve dinî eserler verildi. Rahatımız ve istirahatimizden şikâyetimiz yok, gün boyunca güneşte uzanıyoruz. Bize son derece güzel elbiseler de verdiler. Türk kardeşlerimize de her Cuma günü bizi ziyarete geliyorlar, hakikaten iyiniyetlidirler⁹⁸²* diyordu. Yukarıda da geçtiği gibi, Almanların esirlere olan baskıların ışığında bu mektubun Alman gözetiminde yazılmış olması muhtemeldir. Bu mektup, bir Alman-Türk propagandası mahiyetindedir. Zossen'de Almanların inşa ettikleri camiye İstanbul'dan bir Cezayirli imam [desservant] gönderildi, diğer imamlar da esirler arasından seçildi. Zitouni'nin ifadesine göre, esirlerin ailelerine mektup yazma hakları da vardı.⁹⁸³ Almanya'nın İslam politikası ve Kayser'in emri

⁹⁷⁹ **Djihan-i Islam/Le Monde de l'Islam**, no: 21 du 13 Moharram 1333, 26 novembre 1914; **RMM**, t. XXX, 1915, s. 385.

⁹⁸⁰ **MAE**, vol. 1697, Guerre 1914-1918. Panislamisme. Mission militaire française en Egypte. 30 juillet 1917 ; « Bulletin de renseignement, Propagande sur les prisonniers en Allemagne ». s. 176. Renseignements venant du service des renseignements du détachement de Yamboo. Djeddah, le 30 juillet 1917, le colonel Bremont, chef de la mission militaire française en Egypte.

⁹⁸¹ **Tanin**, 15 Temmuz 1915.

⁹⁸² **SHAT**, 7 N 2103, **EMA**, Le général Largeau à la commission interministérielle des Aff. Mus. Le 2 Décembre 1915.

⁹⁸³ **MAE**, vol. 1697, Guerre 1914-1918, Panislamisme, Mission militaire française en Egypte. 30 juillet 1917 ; « Bulletin de renseignement, Propagande sur les prisonniers en Allemagne ». s. 176. Renseignements venant du

gereği Müslüman esirlere iyi muamele edildiğine dair basında haberler sık görülür.⁹⁸⁴ Gizlice gönderilen bir esirin mektubundan Mağripli ve diğer Müslüman esirlerin Halife'nin evlatları olarak muamele görmeleri ayrıca dikkat çeken bir husustur. Hatta bu iyi muamele dolayısıyla Halife'nin Almanya'ya teşekkürü de söz konusu oldu.⁹⁸⁵ Elbette ki bu müsamaha, Almanya'nın K. Afrika'daki propagandası demektir. Halbuki bu sıralarda Fransız basınında Almanya'daki Fransız esirlerinin ağır şartlar altında oldukları, açlık ve soğukla boğuştukları ve kötü muamele gördükleri bildiriliyordu.⁹⁸⁶

Zossen esir kamplarındaki hayat şartları ve propaganda hakkındaki bir rapor durumu aydınlatıcı mahiyettedir. Buna göre, esirler, Emmel'e nazaren Zossen'de daha iyi muamele görüyordu. Propagandistler genellikle, savaşın başından beri Berlin'deki Türkiye sefaretine bağlı olarak çalışan Kürt asıllı Osmanlılar, sivil bir Tunuslu ve nihayet esirleri Türk davasına kazandırmakla öğünen ve Türk ordusuna subay olarak giren bir başka Tunuslu idi.⁹⁸⁷

Bu kamplarda dini bayramların da kutlanması ihmal edilmiyordu. Zossen kampında, Abdülaziz Çaviş'in de hazır bulunduğu bir kurban bayramında, esirler arasında yapılan muayenede Çaviş dini vaazlarda bulundu.⁹⁸⁸ Tarafsız bir gazeteci olan M. R. Payot, Aralık 1916'da *La Gazette de Lausanne*'de şunları yazıyordu : “Müslümanlar, yerli bir aşçının hazırladığı iftar ve sahur ile Ramazanlarını geçirdiler.”⁹⁸⁹ Berlin'de ayrıca Müslümanlar için bir de kabristan yapıldı.⁹⁹⁰ Orta Macaristan'da bulunan 8.000 Müslümanın olduğu Eger [Erlau] esir kampında da⁹⁹¹ ölen Müslüman esirler için bir kabristan yapıldı.⁹⁹²

service des renseignements du détachement de Yamboo. Djeddah, le 30 juillet 1917, le col. Bremont, chef de la mission militaire française en Egypte; **SHAT**, 7 N 2104. **EMA**. Section d'Afrique. Interrogatoire de Zitouni Salah, maréchal spahis des Logis auxiliaire. Rous.66.

⁹⁸⁴ **Tanin**, 11 Şubat 1915.

⁹⁸⁵ Keleşyılmaz, **a.g.e.**, s. 131.

⁹⁸⁶ **La Croix**, no: 9795, 17 février 1915; Fransa, Almanya'ya yaptığı itirazlarda Fransa'daki esir Alman zabıtlarının 21 Mart 1893 tarihli La Haye Konvansiyonunun 10. Maddesi gereği iyi muamele gördüklerini, Almanya'nın da buna uyması gerektiği hatırlatıyordu. **La Croix**, 17 février 1915; İngiltere de ABD nezdinde yaptığı itirazlarda Almanya'nın İngiliz esirlere kötü muamelede bulunduğu ve La Haye konvansiyonunun esirlere dair maddesi hatırlatılıyordu. **La Croix**, 19 février 1915; **La Croix**, 19 février 1915. Burada Alman Altengrabow kampında olan bitenler bir papazın kaleminden anlatılmaktadır. Bu husustaki Fransız tenkit ve şikâyetleri basında uzayıp gitmektedir.

⁹⁸⁷ **MAE**, Vol. 1667, Guerre 1914-1918, Panislamisme, « Les prisonniers musulmans français à Zossen et à Constantinople » d'après le tirailleur marocain Aisch ben Mohammad. Le Caire, le 13 août 1916. signé : Doynel de Saint Quentin.

⁹⁸⁸ **SHAT**, 7 N 2104, **EMA**. Section d'Afrique et d'Orient. Extrait de **Djihan-i Islam**.

⁹⁸⁹ Méliá, **a.g.e.**, s. 236.

⁹⁹⁰ Emir Şekip Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydınımın Anıları**, s. 207.

⁹⁹¹ “Eger İslam üsera karargâhında”, **Tanin**, 6 Eylül 1915, no: 2414, s. 1/3.

⁹⁹² **SHAT**, 7 N 2104. **EMA**. Section d'Afrique. Interrogatoire de Zitouni Salah, maréchal spahis des Logis auxiliaire.

Yemeklerinde İslamî hassasiyetlere riayet edildiği de görülür.⁹⁹³ Bu kamplarda esirleri idare üsulünün iyi olması [structures pénitenciaires], Müslüman esirlerin gıda ve ilaç bakımından şikâyetlerinin olmaması, ibadet imkânlarının iyi olması, kontrol dışı olaylar yaşansa da Alman propagandasının gereği idi. Kamplarda Almanya'nın yenilmezliği esirlere devamlı aşılandı. Bu maksatla *Mittag* vs Alman gazeteleri esirlere bedava dağıtıldı.⁹⁹⁴ Almanya'nın isteği üzerine, esir kamplarındaki Müslüman askerlere propaganda için Türkiye, Maarif Vekâleti gerekli dini kitapları gönderdi.⁹⁹⁵ Jean Méliá bu hususta şunları söyler: “*İşin beslenme tarafı mühim rol oynar. Esirlere inançlarına uygun yemekler hazırlanır. Cezayir'deki Douar'larımızda [Arap çadır köyleri] yerli askerlerin elinde gördüğümüz Almanya'da çekilmiş, üst kısmında Arapça, imprimé veya taşbaskı [litographié] olarak yazılmış kartpostallarda, 29 Ağustos'tan 4 Eylül 1916'ya kadar servis edilen yemeklerin mөнüsü bulunmaktadır. Bu kartpostalların, Müslümanları, din kardeşlerinin inançlarına Almanların ne derece saygı gösterdiğini bilhassa göstermek için özel bir kasıtle bastırıldığı açıktır.*”⁹⁹⁶

Türk-Alman propagandası, tüm yoğunluğuna rağmen Müttefiklerin Müslüman tebaası arasında toplu bir isyan çıkaramadı, ancak İtilaf devletleri, cihat tehdidini de hafife almadı. Elimizdeki arşiv belgesi bu hususu açıkça belirtir. Cihadın verdiği korku ve Türk-Alman propagandasının yoğunluğu, savaşın ortalarında bilhassa şiddetini artırdı, bu da Müttefik eyaletlerde olağanüstü tedbirlerin alınmasına yol açtı.⁹⁹⁷ Tarafsız bir gazeteci olan M. R. Payot, *La Gazette de Lausanne*'da Aralık 1916'da şunları yazıyordu: “...Yapılan tüm gayretler verimsiz kaldı. Aslında, sadakatinde sebatkar Arapların chevalersque karakterinin iyi tanınmamasından da kaynaklanıyordu bu..., harpteki sadakatini esaretinde de gösterdi. Bir mülazım olan Djelfalı Caiid ben Cherif, kendisine verilen imtiyazları reddederek, arkadaşları Fransızlar gibi muamele görmek istedi.”⁹⁹⁸

M. R. Payot'nun *La Gazette de Lausanne*'da bahsettiği Taouti ben Yahia, 15 Haziran 1917'de esaret dönüşünde Jean Méliá ile görüşmesinden anlaşıldığına göre 31 Aralık 1914'te 250 arkadaşıyla beraber Mersebourg esir kampına atılmışlar ve bir takım baskılara maruz kalmışlardı. Ben Yahia şöyle anlatır : “*Alman otoritelerine Cezayirli olduğumuzu, bizden ne*

⁹⁹³ SHAT, 7 N 2104. EMA. Section d'Afrique. Interrogatoire de Zitouni Salah, maréchal spahis des Logis auxiliaire.

⁹⁹⁴ SHAT, 7 N 2104, EMA, Section d'Afrique. Interrogatoire de Zitouni Salah, maréchal spahis des Logis auxiliaire.

⁹⁹⁵ Tanin, 9 KS 1915.

⁹⁹⁶ Méliá, a.g.e., Paris, 1918, s. 230-231.

⁹⁹⁷ SHAT, 7 N 2104, MAE, Direction politique et Comm., Rapport concernant «la réunion des propagandistes panislamique à Berlin», le 28 octobre 1916.

⁹⁹⁸ Méliá, a.g.e., s. 236.

istendiğini anlamakta zorluk çektiğimizi, çoğumuzun gerek Fransız adliyesinde ve gerekse Fransız idaresinde görevli olduğumuzu ve dahası da malımızı, ırzımızı koruyan Fransa'ya karşı sadakat yemini ettiğimizi söyledik. Ayrıca onlara, milliyet meselesinin dinî meselelerden önce geldiğini, Muhammed dininden önce Fransız olduğumuzu ve olacağımızı söyledik.”⁹⁹⁹

Mélia'nın dönen esirlerden naklettiğine göre esir kamplarında Şeyh Salih Şerif Tunusi'nin propagandasını Taouti ben Yahia şöyle anlatır : “*Ténès caiid'inin oğlu M. ben Houra Bouzare, kendisini arkadaşlarıyla beraber Türk ordusuna geçmelerini telkin eden Şeyh Salih'e şöyle cevap verir: Evlat, annesine karşı harp etmez, bunu sadece alçaklar yapar, hele bu anne Fransa ise !*»¹⁰⁰⁰ Yine Méliá, Kabylie'li Amizour'un oğlu Ben Habid Abdelmajid adlı Goumier [Arap kabilelerinin Fransa'ya verdiği asker], Türk ve Almanların benzer tazyikine maruz kaldığını ama kendisinin cesaretle şu cevabı verdiğini söyler : « *Biz Kabilîler, kitleler halinde Fransa ordusuna gönüllü asker olduk ve ben ailemin verdiği 9. askerim.* » - *Neden Almanya ile çarpışyorsunuz, mademki sadece Fransız tebaasisınız?*, sorusuna da Ben Habid şu cevabı verir: *Almanlar, harbin başında Kabylie limanlarını bombardıman ederken bizim Fransa ile milli bağlılığımızı çok iyi bilirler.*”¹⁰⁰¹

Yapılan propagandaların olumsuz gelişmesinde İttihatçıların itikadî düşüklüklerinin de müessir olduğu anlaşılmaktadır. Wünsdorf esir kampını ziyaret eden Halim Sabit Bey, Mağripli esirlerin bu husustaki fena intibalarından bahseder. Tercüman vasıtasıyla yapılan bu dialog konuyu aydınlatır:

-Fransa'ya yardımı siyaseten lüzumlu buluyorsunuz da Hz. Halife'ye yardım dinen farz değilmiydi? Cevap enteresandır:

*-Evet, ama Jön-Türklerin dinsizliği buna manidir, ahali onlara inanmıyor.*¹⁰⁰²

Şeyh Salih Şerif Tunusi'nin Zossen'deki propagandaları sırasında nahış hadiselerin olduğu da anlaşılıyor. Abdallah Mohammed adlı bir *rescapé*'nin [Serbest kalan malul asker] soruşturması buna örnektir. Verdiği ifadeye göre Şeyh Salih Tunusi'yi dikkatle dinlemeyen Afrikalı Müslümanları dövüyorlardı. Bol bol anti-fransız propagandası söz konusudur. Her ne kadar Kayser'in emri ve Alman politikası gereği esirlere iyi davranmak gerekiyorsa da bu esirin ifadesinden Afrika kökenli esirlere karşı Almanların haşin davrandıkları anlaşılıyor.¹⁰⁰³

Esir kamplarında, Türk propagandistlerin gelişi sırasında esirler guruplar halinde ayağa kalkardı. İşte bu sırada bir takım karışıklıkların sık sık vuku bulduğu 1917'de Dulmen

⁹⁹⁹ Aynı yer.

¹⁰⁰⁰ Aynı yer.

¹⁰⁰¹ Méliá, a.g.e., s. 237.

¹⁰⁰² Keleşyılmaz, “I. Dünya Savaşında Esir Askerler Üzerinde...”, **Kebikeç**, Sayı: 10, 2000, s. 35.

¹⁰⁰³ **SHAT**, 7 N 2136, Le lieutenant Doynel de Saint Quentin, en mission auprès du Général commandant en chef les forces britanniques en Egypte à M. le ministre de la Guerre. Le Caire, le 1. juin 1917.

kampından kaçan iki Fransızın ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bunların rapor ettiklerine göre Almanlar daimi bir şekilde Afrikalı yerli askerleri Osmanlı ordusuna katılmaya zorluyorlardı. Sadece Almanlar değil, Afrika'dan gelen din adamları Murabıtlar da Arapça nutuklarla Mağripli ve Afrikalı askerleri Osmanlı ordusuna cihada katılmaya teşvik ediyordu. Reddedenler Silezya gibi kalitesiz kamplara sürgün ediliyordu. Buralarda maddi ve manevi baskılar ve kötü beslenme ile de karşı karşıydılar.¹⁰⁰⁴

Tercüman Subay'ın Marsilya Lisesine yerleştirilen 201 no.lu l'Hôpital Auxiliaire'de ziyaret ettiği beş Müslüman malul ve bir âmâyı ziyaretinde bir takım bilgiler edinir. Bunların söylediğine göre kamplarda, esir Müslümanlar, Türkler tarafından ısrarla Osmanlı ordusuna katılmaları telkin ediliyordu. Hatta Türk bayrağı esir barakaları üzerine dikilmişti. Burada cihat propagandası yapan iki kişinin, Emir Abdulkadir oğlu Emir Ali ve Şeyh Kusberi olduğunu tahmin etmektedirler.¹⁰⁰⁵ Ancak K. Afrikalı Müslüman esirlerin Osmanlı ordusuna katılmamaları üzerine durum değişir. Nisan 1915 tarihli *El Ahram* gazetesinin yazdığına göre Mağripli Müslüman askerlerin bir türlü ikna edilememeleri üzerine Almanlar tarafından ağır tehditler aldılar : “Öyleyse biz de sizi zorla Türk ordusuna göndeririz.” Bundan sonra esirler, gurur ve şahsiyetleri rencide olacak ağır hakaretlere maruz kaldılar, en ağır ve en aşağılayıcı işlerde çalıştırıldılar, öyle ki yemek tayinleri bile eksildi. Bu hakaretleri sadece Alman erkekleri değil, nisbeten daha merhametli olması gereken kadınlar da yapıyordu. *El Ahram*'ın ağır yaralı bir esirin dönüşte verdiği izahattan naklettiğine göre bir Alman rahibesi kendisine *İyileştiğin gün, Türk saflarında Fransa 'ya karşı çarpışacaksın*, deyince tirailleur'un şiddetli tepkisi üzerine, rahibe de öfkeyle *-Eh madem öyle, sen de diğer kardeşlerin gibi zorla gideceksin!* der.¹⁰⁰⁶

4. Rusya İslam Esirleri Arasında Propaganda Faaliyetleri: Yukarıda da değinildiği gibi Halim Sabit Bey tarafından Enver Paşa'ya 3 Haziran 1915 tarihli bir rapor verilmiş ve bunda Almanya'daki Rusya Müslümanlarına dikkat çekilmişti. Ancak Halim Sabit Bey'in lekeli hummaya yakalanan esirlerin karantinaya alındıklarından dolayı Almanya'daki Türk asıllı esirlerle yüz yüze görüşemedi.¹⁰⁰⁷ Halim Sabit Bey'in Avusturya sefiri Hüseyin Hilmi Paşa'ya verdiği rapordan anlaşıldığına göre Almanya'da 10.000, Avusturya'da 9.000 kadar

¹⁰⁰⁴ SHAT, 7 N 2104, EMA, Président du Coseil au Ministre de la Guerre. “Les soldats français incorporés dans l'armée turque”, le 17 Avril 1917.

¹⁰⁰⁵ MAE, Vol : 1665. L'officier interprète principal de l'armée d'Afrique Baruch, attaché à l'Etat Major de la 15 Région, à M. le gén. Commandant la 15ème région à Marseille. Le 14 mars 1915.

¹⁰⁰⁶ Mélia, a.g.e., Paris, 1918, s. 234.

¹⁰⁰⁷ Keleşylmaz, “I. Dünya Savaşında Esir Askerler Üzerinde...”, **Kebikeç**, Sayı: 10, 2000, s. 35.

şimal Türkü mevcuttu. Bu sayı, savaşın devamı müddetince kabararak büyüyordu.¹⁰⁰⁸ Bu savaşta esir düşen on binlerce Tatar, Almanya'nın Wünsdorf ve Avusturya'nın Eger kamplarına gönderilmişlerdi. İkna yoluyla İstanbul'a getirilmeleri veya Anadolu'ya iskânları söz konusuydu.¹⁰⁰⁹ Bundan önce *Tanin* muhabiri Ahmet Emin de 10 Temmuz 1914'te Orenburg müftüsü ve Rusya Tatarlarının lideri Abdürreşid İbrahim ile beraber Zossen'de esirler arasında dolaşıyordu.¹⁰¹⁰

Abdürreşit İbrahim'in Enver Paşa'ya yazdığı mektupta Almanlarla temasta bulunduğunu, ama Almanların kendisine güven vermediklerini hatta Çanakkale zaferini bile kendilerine mal ettiğini, burada bir hizmet görebilmek için maddi yardımın şart olduğunu söyledi. Bu mektup Teşkilat-ı Mahsusa'ya havale edildi.

18 Temmuz 1331 [31 Temmuz 1915] tarihli yazışmaya göre o sırada Almanya'da 60.000 Müslüman esir vardı. Bunlara imam, hatip, müezzin gönderilmesi gerekiyordu. Bu husus o zamanki Teşkilat-ı Mahsusa reisi Ali Başhamba'ya havale edildi. Abdürreşit İbrahim'in Enver Paşa'ya gönderdiği bir diğer mektupta da sarfettikleri gayretlerinin meyvesini vermeye başladığını, 5 neferin ikna edildiğini diğer binlercesinin emre amade olduğunu söylüyordu. Kazanlı Hoca Osman da Berlin'e gönderildi ve 6 Eylül 1915'te kamptaki görevine başladı. Aynı günlerde Viyana'ya da Alimcan İdris gönderildi. 2 Eylül 1915'te İstanbul'dan hareketle 16 Eylül'de karargâha ulaştı. Ancak maddi sorunlar işleri yavaşlatıyordu. Faaliyetleri sırasında dil zorlukları çekildiği ve Almanların da burada bir takım güçlükler çıkardıkları anlaşılmaktadır. Mayıs 1916'dan itibaren bir kısım Tatar Türkiye'ye gönderildi. Bunlar Asya Taburu'nda savaşa katıldılar. Bin kadar Tatar da Kayseri, Niğde vs Anadolu'nun çeşitli yerlerinde, bağ bahçe işlerinde istihdam edilmek üzere iskân edildi. Bunların bir kısmı Anadolu kızlarıyla da evlendirildi. Teşkilat-ı Mahsusa müfettişinin verdiği raporda Kırım Tatarlarının ahlaken mazbut oldukları, ama Kuzey Rusya kökenli Türklerin sarhoş, ayyaş oldukları ve İslam ve hilafete lakayt kaldıkları belirtiliyordu. Almanlar, ilerde Kafkasya'da Türk ordusunun ilerlemesini engellemeye çalışacağı gibi esirlerin savaşta kullanılmalarının devletlerarası hukuka aykırı olduklarını belirterek Türklere zorluk çıkaracaktır. Enver Paşa'nın Teşkilat-ı Mahsusa'ya gönderdiği bir yazıda "*Bizim gönderdiğimiz esirlere Almanların orada nasıl kullandıklarını sormuyoruz, onlar da bizim esir Müslümanlarımıza karışmasınlar*" der.¹⁰¹¹ Ancak bu hususta zorluk çıkaran Almanlar,

¹⁰⁰⁸ Keleşyılmaz, **a.g.m.**, s. 36.

¹⁰⁰⁹ Vahdet Keleşyılmaz, "*Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen esir kamplarındaki Tatarlar*", **Atatürk Yolu**, Mayıs 1998, Yıl: 11, C. 6, Sayı: 21, s. 65 vd.

¹⁰¹⁰ Ahmet Emin, "*Zossen usera kampını ziyaret*", **Tanin**, 12 Temmuz 1915.

¹⁰¹¹ Keleşyılmaz, **a.g.m.**, s. 65 vd.

Uluslararası hukuku hiçe sayıp Mağripli Müslüman esirleri, şehirde dolaştırıp halk arasında süngülemişler ve birkaç pfennig karşılığında esirlerin bulunduğu tel örgüler etrafında halkın hayvanat bahçesinde nadir yaratıklar seyredencesine halkın ziyaretini teşvik etmişlerdi.¹⁰¹²

Daha savaşın başlarında Alman esir kamplarını gezen *Tanin* gazetesi muhabiri Ahmet Emin, Zossen'de Tataristan liderlerinden Abdürreşit İbrahim'i 10 Temmuz 1914'te Zossen'de gördüğünü ve beraber esirler arasında dolaştıklarını yazar. Ahmet Emin, o günkü intibalarını şöyle yazıyordu: “*Berlin ve civarında 13.000 Türk esir var. Yegâne arzuları harbe fiilen iştirak etmek için makam-i hilafet olan İstanbul'a gitmek ve Rusya'ya karşı çarpışmaktır, bunların çoğunun ailesi Rusya hudutlarında olduğu halde, Cihad bizim ailelerimizden daha mühimdir! diyorlar. Bir kısmı Rusya'ya dönmeyip İstanbul'da yaşamak istediklerini söylüyor. Bunlar sanat erbabıdır ve kapitülasyonların ilgasıyla birlikte sanatkârlara Türkiye'de ihtiyaç vardır.*”¹⁰¹³

Kazanlı Hoca Alaaddin Efendi, Rusya Müslümanları ve Türk kökenli esirler için Zossen'de *Neşr-i Maarif Cemiyeti*'ni kurdu.¹⁰¹⁴ Abdürreşit İbrahim, Berlin'de Alimcan İdrisi ile birlikte Kazan Türkçesi ile Rusya Müslümanlarına hitaben *Cihad-ı İslam* dergisini çıkardı.¹⁰¹⁵ Temmuz 1915'in ilk haftasında Berlin'de tahsil yapan Osmanlı Şehzadeleri de Zossen Esir Kampı'nı ziyaretleri sırasında binlerce Müslüman esir tarafından coşkuyla karşılandılar. Ahmet Emin'in biraz da mübalağalı ifadesine göre bu ziyaret Kuzey Afrikalı Müslüman esirleri Hilafet makamına daha fazla bağladı.¹⁰¹⁶ Osmanlı Devleti'nin Berlin sefiri [İbrahim] Hakkı Paşa da Zossen esir kampında Bayram namazını Orta Asyalı Türk esirlerin olduğu karargâhta kıldı, parlak bir dinî merasimle bayramlaştıktan sonra gazinoda Rusya Müslümanlarıyla beraber kahvaltı yaptı. Sonra da Hint ve Arapların olduğu H.A.C. karargâhına gitti, burada yapılan dualara iştirak etti.¹⁰¹⁷

Savaşın sonlarına doğru, Fransa'nın Bern sefaretinin bir raporu Türk milliyetçilerinin Almanya'daki Türk ve gayrı Türk Müslüman esirler arasında panturanist faaliyetlerini de gösterir. Bu belgeye göre Berlin hükümeti, bu esirleri Türkistan'a ve O. Asya'ya göndermek niyetindeydi. Türk milliyetçileri de Almanya'daki kamplarda hararetle propaganda yapmaktadırlar. Almanların insiyatifi ile Türkçe ve Rusçaya vakıf 18 ulema İstanbul'dan Berlin'e geldi. Bunların görevi, Rusya Müslümanlarını ziyaret etmek ve aralarına panislamık

¹⁰¹² Mélia, **a.g.e.**, s. 233.

¹⁰¹³ Ahmet Emin, “*Zossen usera kampını ziyaret*”, **Tanin**, 12 Temmuz 1915.

¹⁰¹⁴ Aynı yer.

¹⁰¹⁵ Aynı yer; Türkoğlu, **a.g.e.**, s. 115; Abdürreşid İbrahim hakk. yapılan yayınlar ve biyografiler için bkz. Keleşyılmaz, **a.g.m.**

¹⁰¹⁶ Ahmet Emin, “*Zossen usera kampını ziyaret*”, **Tanin**, 12 Temmuz 1915.

¹⁰¹⁷ **Tanin**, 23 TE 1915.

ve daha çok Turancı fikirler yaymaktı. Almanlar bu propagandanın etkili olması için gerekli her türlü desteği vaat etti.¹⁰¹⁸

5. Almanya'daki Müslüman Esirlerin İstanbul'a Gönderilmeleri: Yukarıda da değinildiği gibi Türk ve Alman propagandistler Fransa ve Rusya Müslümanlarını kazanmak amacıyla türlü çarelere ve ikna metodlarına başvurdular, esirlerin ibadeti için açtıkları camilerde alabildiğine propaganda yaptılar, bu maksatla da din adamlarından da faydalandılar. Buradaki camilere gönderilen vaiz ve hatipler esirlere Cihadın farz olduğuna dair ateşli hutbeler verdi. *Tanin*'e göre bütün esirler ağlayarak cihada katılmağa ve Hilafet merkezi İstanbul'a gitmeğe hazır olduklarını söylediler. Fakat bu sıralarda yolların kapalı oluşu dolayısıyla Alman cephesinde çarpışma kararı verdiler, çünkü esirlere göre "*Alman ordusunun İslam ordusundan bir farkı yok*"tu.¹⁰¹⁹ Yapılan propagandaların kısmen de olsa etkili olduğu görülüyor. 5 Eylül 1914 tarihli *İkdam*'a göre Mağripli Müslüman askerlerin Almanya'ya karşı hiçbir husumetleri yoktu, bunlar zorla Fransız ordusuna alınmışlardı.¹⁰²⁰ Kayser de onların masumiyetini bildiğinden Hilafet Merkezi'ne, İstanbul'a gönderdi.¹⁰²¹ Bir kısım esirlerin İstanbul'a gönderilmeleri yanında bir kısmının da memleketlerine firar etmelerine Almanların göz yumduğu anlaşılıyor. Ferid Bey, Emir Ali Paşa, Şeyh Ahmed ben Kusberi, bir kısım Mağripli Müslüman esirler üzerinde etkili oldular. Firar etmelerine göz yummaktan maksat, bu esirlerin Arap ahali arasında ve ilerde cepheye sevk edilecek olan yerli asker adayları arasında "gönüllü propagandist ajan" olabilecekleri hesabı idi.¹⁰²²

11 Mart 1915'te Almanya'daki ağır yaralı son esir kfilesi, memleketlerine gönderilmek üzere geldikleri Broteaoux garında, yaralı Müslüman esirlerden Becheikh ben Abdallah'ın ifadesine göre; Almanlar, esirlerin Türk saflarında Ruslara karşı çarpışmalarını istiyorlardı. Fakat esirler bu teklifi reddettiler ve zorla götürüldükleri takdirde de Rus saflarına geçip Türklere karşı savaşacaklarını söylediler.¹⁰²³

Almanların, Türklerin ve Afrika'dan gelen murabıtların yanında Afrikalı yerli askerler ve astsubaylar da binlerce esiri ikna etmeye çalıştı. Ancak sadece üç tabur kadar asker Cihad

¹⁰¹⁸ SHAT, 7 N 2140, EMA, 7 février 1918, de Léanthon, pour le ministre et par ordre, le ministre plénipotentiaire, S/Directeur, à le ministre des Aff. Etr., M. le président du Conseil, ministre de la Guerre.

¹⁰¹⁹ Tanin, 11 Şubat 1915.

¹⁰²⁰ RMM, t. XXX, 1915, s. 316.

¹⁰²¹ Tanin, 5 Eylül 1914; Ayrıca bkz: Abdil Bicer, "*La Propagande anti-Française au Maroc en 1915*", **Revue Historique des Armées**, no: 2, 2004. Paris. İspanya Fas'ında dağıtılan beyannamelerde de bu husus bilhassa belirtilir.

¹⁰²² Mélia, a.g.e., s. 234.

¹⁰²³ MAE. Vol : 1665, Soldat musulman dans l'armée française. Gouv. Militaire de Lyon. L'officier interprète de la classe Auger, détaché à l'hôpital Lamartine, no : 21, à M. le Gouverneur militaire, commandant la 14ème région. Oullins, le 15 mars 1915.

için ikna edilebildi.¹⁰²⁴ Wangenheim gibi Kayser de Emir Ali'ye ve beraberindeki Şeyh Kusberi'ye baskı yapmakta ve Berlin'de bulunan 800 Cezayirli esirin ikna edilmesini istiyordu. Bunlar Fransız esirlerden ayrı tutulmaktadır. Fakat bunların bunu reddetmeleri üzerine Kayser tarafından erzakların kesilmesi ve Rus cephelerine gönderilmekle tehdit edildiler.¹⁰²⁵ Bütün bu propaganda ve tehditlerle az sayıda esir ikna edilebildi. Bir baskı metodu da Irak'taki Türk ordusundan firar eden Abdallah Mohammed adlı bir avcı erinin anlattığına göre Zossen'de son zamanlarda günlük gıda miktarının ve besin değerinin düşürülmesi idi. Bu şekilde daha iyi yemek yiyebilecekleri İstanbul'a gidişi teşvik etmekte.¹⁰²⁶ Bir teşvik metodu da Abdürreşid İbrahim'in esirlere Anadolu'da toprak vaadiydi. Abdürreşid, "Anadolu boşalmıştır, bakir araziler sizlere verilecektir"¹⁰²⁷ diyordu.

4 Aralık 1916 tarihli *La Gazette de Lausanne* şunları yazıyordu: "K. Afrika'da isyan tohumları ekmek isteyen Almanların tüm teşebbüsleri, yerli askerlerin Fransa'ya olan mutlak sadakatine çarptı. Üstelik bu, Almanya'nın intikam için teşebbüse geçtiği esir kamplarında oldu..."¹⁰²⁸

Bu kadar propaganda ve baskıdan sonra değişik tarihlerde esirlerin kabileler halinde İstanbul'a gönderilmeye başlandığı görülür. Aslında daha Osmanlı hükümeti, savaşa girmeden Almanya'nın İtilaf ordularından esir aldığı Müslüman askerleri İstanbul'a gönderdiği Cihad-ı mukaddes'in ilanı sırasında, Fatih mitinginden sonra Cihat komitesinin Almanya sefareti ziyaretini sırasında Alman sefirinin yaptığı konuşmadan anlaşılmaktadır. Bu hususu Almanya'nın İstanbul sefiri şöyle açıklıyordu: "...Türk milletinin, Alman milletine olan sevgisinin bir başka delili olan bu ictimain hissiyatını Alman imparatoruna arzedeceğim ve esasen İmparator Hz. de Osmanlılara ve İslam ümmetine muhabbet duymaktadır, buna delil olarak da bazı esir İslam askerlerinin kurtarılıp Osmanlı devletine teslim edilmesi ve şu anda İstanbul'da bulunmalarıdır."¹⁰²⁹ Gelen esirler Evkaf-ı İslamiye müzesini ziyaret ettiler,

¹⁰²⁴ SHAT, 7 N 2104, EMA, Président du Coseil au Ministre de la Guerre. "Les soldats français incorporés dans l'armée turque". Le 17 Avril 1917; Ayrıca bkz: Rivet Daniel, *Le maghreb à l'épreuve de la Colonisation*, Paris, Hachette Littératures, 2002. Yazar, lieutenants indigènes'lerin kamplardaki anti-fransız propagandada son derece az sayıda yer aldıklarını yazar. Bunlardan Türk ordusuna katılanların sayısı oldukça düşüktü. s. 199. Zenkovski'de aynı fikirdedir. *Rusya'da Türkçülük ve İslam*, s. 123 vd.

¹⁰²⁵ MAE, Vol. 1664, Annexe à la dépêche politique en date du 16 février 1915.

¹⁰²⁶ SHAT, 7 N 2136, Le lieutenant Doynel de Saint Quentin, en mission auprès du Général commandant en chef les forces britanniques en Egypte à M. le ministre de la Guerre. Le Caire, le 1. juin 1917.

¹⁰²⁷ Türkoğlu, a.g.e., s. 76.

¹⁰²⁸ MAE, Vol. 1668, "Guerre 1914-1918, Panislamisme », 9 décembre 1916, s. 228.

¹⁰²⁹ Tanin, 15 TS 1914. Fatih Camiinde Cihad-ı mukaddesin ilanından sonra Dr. Nazım bey'in başkanlığında İTC heyetinin Alman sefareti ziyaretini sırasında Alman sefirinin yaptığı konuşma.

kahve, çay, şerbetleri afiyetle içtiler, büyük izzet ve ikramlar gördüler. Üç vaziyette resimleri çekildi.¹⁰³⁰ *Tasfir-i Efkar*, ilk esir kafilesinin 13 Kasım 1914'te İstanbul'a geldiğini yazar.¹⁰³¹

11 Kasım 1914 tarihli *Tanin* Mağripli esirlerin İstanbul'da sevgi gösterileri arasında, hain olarak değil ama kardeş olarak karşılandıklarını yazıyordu.¹⁰³² Esirler, Pera Palas oteline getirildi. Burada Fas mücahidi Emir Abdülmalik'in kardeşi ve Şam mebusu Emir Ali Paşa'yı ziyaret ettiler.¹⁰³³ Bundan sonra Osmanlı basınında, Almanya'daki Müslüman esirlerin İstanbul'a geldiklerine dair yoğun haberler çıktı. Rusya Müslümanları da Mağripli esirlerle birlikte İstanbul'daydı. Dr. Ebre'n refakatinde Kazan ahalisinden Abdullah Muhsin İbrahim, Abdussamed, Hüsnüllah ve Mirzato ve Kafkasyalı Zahid adlı altı esir 31 Temmuz'da (1915) trenle İstanbul'a getirildiler.¹⁰³⁴ *Tanin*'deki bir haberden Rumen esirlerin de İstanbul'a getirildikleri anlaşılıyor.¹⁰³⁵ Bu esirlerin Romanya Müslümanları olmaları muhtemeldir.

İlk kafilelerin gelmesinden sonra Berlin'de propagandalar hala sürüyordu. Ancak yine de Mağripli Müslüman esirleri ikna etmek kolay olmadı. Alman hükümeti, 3.000 kişi arasında yaptığı tüm propagandalara rağmen bu defa sadece 27 kişiyi ikna edebildi. Diğerleri kendilerini Fransız hisseyordu. İşte bunun üzerine Baron Wangenheim Emir Ali Paşa'yı (Emir Abdülkadir'in torunu) Müslüman esirleri İstanbul'a gitmek için ikna etmeye gönderdi. Emir Ali Paşa ve diğer heyetlerin tüm propagandalarına rağmen istenen netice alınamadı.¹⁰³⁶

İlk kafilelerin ardından esirler İstanbul'a gelmeye devam etti. 1916 yılı Mart ayı başlarında Almanlar 1.020 esiri İstanbul'a sevk etti. Esirlerin seçiminde her zaman yapılan klasik üsul uygulandı: *Güçlü kuvvetli ve iyi eğitilmiş olanlar*. Ancak gönüllüler çok azdı. 10 Mart'ta Yeşilköy'e gelen esirler için İstanbul'da özel bir resepsiyon hazırlanmıştı. Tren, Sirkeci'de askeri mızıkacı ile karşılandı, esir kafileleri Beyoğlu'nda, o günkü adıyla Pera'da resmigeçit yapıtıktan sonra Nişantaşında kendilerine ayrılan konaklara, Rifat Ali Paşa'nın hanesine ve Mahmut Şevket Paşa cinayetine karıştığı gerekçesiyle Jön Türkler tarafından 1913'te asılan Salih Paşa'nın¹⁰³⁷ sarayına yerleştirildiler. Ama kısa süre sonra bu esirler acınacak hale düştüler, artık sabahları kahve, sigara, harçlık verilmez oldu, banyo, hatta

¹⁰³⁰ *Tanin*, 18 TS 1914.

¹⁰³¹ *Tasfir-i Efkar*, 14 TS 1914.

¹⁰³² *RMM*, t. XXX, 1915, s. 352.

¹⁰³³ *Tanin*, 9 KE 1914.

¹⁰³⁴ *Tanin*, 1 Ağustos 1915.

¹⁰³⁵ *Tanin*, 28 TE 1916.

¹⁰³⁶ *SHAT*, 7 N 2140, Le ministre des Aff. Etr. Direction des Affaires Politiques et Commerciales, À M. Le ministre de la guerre, Paris le 6 janvier 1915, EMA Section d'Afrique'teki tarihi: 10 janv 1915. Arşivleri muhafaza ile görevli Fransa İstanbul sefaretî tercümanının gönderdiği rapor.

¹⁰³⁷ Burada bahsedilen Salih Paşa, "*Sultan Abdülmecid'in torunu ve Kemaleddin Efendi'nin kızı olan Münire Sultan'ın kocası, Sultan Abdulhamid'in ünlü sadrazamlarından Tunuslu Hayreddin Paşa*"nın oğludur. Salih Paşa, Mahmud Şevket Paşa cinayetine katılanlar arasında gösterilir. 24 Haziran 1913'te saat 4 e 10 kala Beyazıt meydanında asıldı. Takibata alınanlar ve idam edilenlerin listesi için bkz. Ali Birinci, *HİF*, s. 223 vd.

çamaşır yıkamak için su dahi bulamadılar. İstanbul'da içinde buldukları şartlar, Zossen'i aratıyordu.

Kayser'in emri üzerine İstanbul'a gönderilen bir başka esir kafilesi, Rusya Müslümanları esirler, "Tatar Taburu" adıyla Mezopotamya'da İngilizlere karşı çarpışmak üzere 1 Mayıs 1916'da Berlin'den ayrıldı ve 7 Mayıs'da, İstanbul'a vardı. Muhtemelen bu son esir kafilesiydi.¹⁰³⁸ Ayrıca 23 Mayıs 1916 tarihli bir rapor milliyeti belirlenemeyen 1.000 esirin İstanbul'a sevk edildiğini belirtiyordu.¹⁰³⁹

Enver Paşa ve Türk Genelkurmayı bu esirleri pek cansız ve ruhsuz bir şekilde karşıladı. Birkaç gün sonra da sultanın huzurunda selamlık merasimine geçtiler. Ama ceplerinde para yoktu, burada tam bir hayal kırıklığına uğramışlardı. 15 gün kadar sonra esirlerin vaziyeti nisbeten düzelse de (kahve, çay, sigara... her akşam saat 5 te çarşı izni vs...) esirlerin hayal kırıklığı daha İstanbul'dayken başladı, henüz cepheye sevk edilmeden esirlerin bir kısmı firar etti, İstanbul'daki ecnebilerin evlerinde saklandılar, üstelik üç Avusturya askerini de öldürdüler. Bu hususta ağızdan ağıza dolaşan rivayetler oldukça boldur...¹⁰⁴⁰

Haziran 1916'da, İstanbul'da bulunan bir Avrupalının verdiği rapora göre birkaç bin esir İstanbul'da mevcuttu. Bu esirler, Türk ordusuna silah ve mühimmat imali için istihdam edilmektedirler. Rapordan anlaşıldığına göre, kendilerine iyi ücret verilmekte, insanca muamele görmektedirler. Bu da muhtemelen ilerde anti-fransız propagandasında kullanmak içindi.¹⁰⁴¹ Cihad-ı mukaddes için Türkiye'ye getirilen bu esirler silah ve mühimmat imalinde çalıştırıldıkları gibi, çiftliklerde, zirai işlerde de çalıştırıldılar. Çiftlik sahibi olmayanlar da kendi şahsi hizmetlerinde çalıştırmak üzere esir talebinde bulunuyorlardı.¹⁰⁴² *Tanin*, bu tür taleplerin reddedildiğini yazar.

L'Islam Dans l'Armée Française adlı broşürün Almanlar tarafından propaganda maksadıyla yazılması üzerine, Mokhrani Bou Mezraq yazdığı reddiyede İstanbul'a gönderilen esirler hakkında şunları yazıyordu: "K. Afrikalı Müslüman askerler, gönüllü veya zorla İstanbul'a gönderildiler. Ancak, bunlar orada, Almanlara ve müttefiklerine ne kadar itimat edilebileceğini çok iyi anladılar. Tunuslu ve Cezayirli tirailleurs'ler İstanbul'da halkın sadakalarına muhtaç kaldılar, sokaklarda sefalet içinde avare dolaştılar, otellerde perişan

¹⁰³⁸ Türkoğlu, a.g.e., s. 75.

¹⁰³⁹ MAE. Vol. 1667, "Guerre 1914-1918, Panislamisme », « Les prisonniers musulmans français à Zossen et à Constantinople » d'après le tirailleur marocain Aisch ben Mohammad. Le Caire, le 13 août 1916. Signé : Doynel de Saint Quintin. MAE. Vol : 1666, Paris, le 23 mai 1916. Le Ministre des Aff. Etr. Signature.

¹⁰⁴⁰ MAE. Vol. 1667, "Guerre 1914-1918, Panislamisme », « Les prisonniers musulmans français à Zossen et à Constantinople » d'après le tirailleur marocain Aisch ben Mohammad. Le Caire, le 13 août 1916. signé : Doynel de Saint Quintin. MAE. Vol : 1666, Paris, le 23 mai 1916. Le Ministre des Aff. Etr. Signature.

¹⁰⁴¹ SHAT, 7 N 2104, EMA, 5.ème Bureau pour section Afrique, Bureau d'Orient, le 18 juin 1916.

¹⁰⁴² Tanin, 26 ağustos 1917.

oldular. Bu sefalet öyle bir hal aldı ki, tarafsız bir devlet yardım elini uzatmak zorunda kaldı.”¹⁰⁴³

Emir Şekib Arslan da hatıralarında şunları yazar: “*Ne yazık ki Türkler bu esirlere hiç de iyi muamele etmedi. Esirlerin çoğu kaçtı, memleketin her yerine dağıldı. Bazıları Irak’ta İngiliz ordusuna katıldı. Memleketlerine dönebilmek için İngilizlerden Fransa’ya tavassut etmelerini ve affedilmelerini istediler.”¹⁰⁴⁴*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

¹⁰⁴³ Mélia, a.g.e., s. 234.

¹⁰⁴⁴ Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınımın Anıları*, s. 75.

ORTA DOĞU DEVLETLERİ VE CİHAT

A. İRAN

Savaş yıllarında Rus-İngiliz işgali altındaki İran'ın hiçbir askeri ve siyasi kıymeti yoktu.¹⁰⁴⁵ *Persien und der Europäische Krieg* adlı bir Alman propaganda broşürüne göre İran, savaş yıllarında 10 milyon nüfusa sahipti¹⁰⁴⁶, muhafazakârlar ve Demokratlar olarak ikiye bölünmüştü.¹⁰⁴⁷ Her defasında hâkim devletlerin baskısına göre hükümetler düşüyor ve rahatlıkla parayla adam toplanabiliyordu.¹⁰⁴⁸ Şah, 1 Kasım 1914'te Meclisi açarken tarafsızlığını ilan etmişti¹⁰⁴⁹, ama dinleyen olmadı. Zaten İran'ın kendisini dinletecek gücü de yoktu.¹⁰⁵⁰ Şah hükümeti maruz kaldığı baskılara göre taraf değiştirmek zorundaydı. Baskıların şiddetine göre İran tarafsızlığı, Rus-İngiliz ve Türk-Alman ligleri arasında gidip geliyordu.¹⁰⁵¹ Bu arada Rusya ağır ekonomik bunalımlara uğramış ve müttefiklerinden tecrit olmuştu. Bu Rusya için olduğu gibi müttefikler için de ağır bir darbeydi.¹⁰⁵²

Bunun üzerine İran Dışişleri Bakanı Mochaver el Memalik, İngiltere ve Rusya'ya 15 yıllık bir İttifak projesi teklif etmişti. Bu, teklif aslında enteresandı, zira İngilizler, Hindistan yoluyla Rusya'nın güneyine ulaşabileceklerdi. Bu ittifak projesinin 1. maddesiyle İran, bütün kuvvetleriyle İtilaf devletleri safında savaşa iştirak edecekti. Ama İran'ın o yıllarda hemen hiçbir kaynağı olmadığından bu teklif reddedilmişti. Ne bir ordusu, ne jandarma teşkilatı, ne maliyesi, ne demiryolları hatta ne de idari kadrosu vardı. Bu durumda İran yerine müttefiklerin Ruslarla müzakere etmeleri daha mantıklı olurdu. Zira o yıllarda İran, zaten Rus ve İngilizler tarafından nüfuz alanlarına ayrılmıştı.¹⁰⁵³ İran'ın bu durumu harpten hemen önceki Osmanlı devletinin müttefik arayışını hatırlatır.

¹⁰⁴⁵ A. Akbar Siassi, *La Perse au Contact de l'Europe*, Paris, 1931, s. 138-139; E. Simais, "L'armée persane", *L'Illustration*, no: 3811, 18 mars 1916; "Tanin'in Tarihçe-i Siyasisi-İran meselesi", *Tanin*, no: 1269, 14 Mart 1912. Maurice Pernot, "L'inquiétude de l'Orient, VIII, Intrigue et Politique en Perse", *RDM*, t. XXXVII, 1927, s. 621; Harp yıllarında İran'ın İstanbul sefaretini de sefalet içindedir. Sefaret, İstanbul'da oturan tacirlerden ve onların malları olan eşeklerin sayısına göre tarh edilen vergilerle ayakta durabiliyordu. O yıllarda eşeklerin nakliye vasıtası olarak mühim yeri vardı ve buna göre ticaretin randımanı artardı. Pomiankoviski, *a.g.e.*, s. 60.

¹⁰⁴⁶ *SHAT*, 7 N 2106, « L'Islâm dans la presse, l'influence allemande en Perse »

¹⁰⁴⁷ Pomiankowiski, *a.g.e.*, s. 136.

¹⁰⁴⁸ Siassi, *a.g.e.*, s. 111; *Le Temps*, 3 mai 1915.

¹⁰⁴⁹ *Le Temps*, 16 janvier 1915; *Le Temps*, 3 mai 1915; *Le Temps*, 18 février 1919, başmakale.

¹⁰⁵⁰ 16 novembre 1914 tarihli *Hablul Metin*'den naklen *RMM*, vol. XXX, 1915, s. 156; 23 novembre 1914 tarihli *Hablul Metin*'den aktaran *RMM*, vol. XXX, 1915, s. 158.

¹⁰⁵¹ *SHAT*, 16 N 2984, "Les allemands en Perse", *Le Démocrate*, 7 décembre 1915, Presse suisse; *Le Temps*, 5 décembre 1915; Rus-İngiliz baskıları hakk. ayrıntı için bkz: Muhammad, Turcoman, *Asnadi der Bare-yè Hücum-è İngiliz ve Rus be Iran*, Téhéran, 1372/1991; Mehmet Kenan, *Büyük Harpte İran Cephesi*, C. I, İstanbul, 1928.

¹⁰⁵² *Le Temps*, no: 21045, 18 février 1919, başmakale; Rusya'nın müttefiklerinden bu şekilde tecridi, Bulgar-Alman kuvvetlerinin Ocak 1915'te Sırbistan'da birleşmesiyle daha da şiddetlendi. Bu şiddetli tecridin telafisi için Rusya Mourmansk-Petrograd hattını döşemek zorunda kaldı. Geniş bilgi: X., "Le chemin de fer de Mourman", *L'Illustration*, no: 3857, 3 février 1917, s. 96.

¹⁰⁵³ *Le Temps*, 18 février 1919.

İran'ın coğrafi konumu emperyalist devletlerin ilgisini çekiyordu. İran, daha 1599'dan beri Doğu Hindistan Kumpanyası'nın [East India Company] kuruluşuyla birlikte İngiltere'nin ilgi alanına girmişti.¹⁰⁵⁴ Deli Petro vasiyetnamesi gereği¹⁰⁵⁵ Hindistan'a göz diken Rusya'nın İran'ı yutması gerekiyordu, bu da İngiliz tepkisini çekiyordu.¹⁰⁵⁶ İran, Hindistan'a göz diken Fransız, Portekiz ve Hollandalıların emperyalist faaliyetlerinden de ayrıca etkileniyordu.¹⁰⁵⁷ Ancak hiç beklenmedik bir şekilde Almanya'nın ortaya çıkması üzerine¹⁰⁵⁸ Ruslarla İngilizler kendi aralarında 31 Ağustos 1907'de İran'ı ikiye bölen bir antlaşma imzalamışlardı.¹⁰⁵⁹ Ortada bırakılan tarafsız bölgede sadece 6.000 kişilik bir jandarma kuvveti vardı, bunlar da 40 İsveçli subay tarafından kumanda ediliyordu. Bu subayların Germanofil oluşu Almanların işini kolaylaştırıyordu.¹⁰⁶⁰ Bu sırada Almanya, Wanckhaus firması ile İran'da altyapı hazırlıkları yapmaktaydı.¹⁰⁶¹

1. İran Üzerinde Türk-Alman Faaliyetleri: Daha savaş başlamadan İTC, Halil Bey'i [Kut] İran'a göndermişti. O yıllarda Osmanlı Hükümeti, tarihinin en büyük felaketlerinden biri olan 1877-1878 Türk-Rus harbi sonucunda imzalanan Berlin Antlaşmasıyla kaybettikleri

¹⁰⁵⁴ Gözlerini Hindistan'a diken İngiltere'nin burada Hollanda, Portekiz, Fransa gibi güçlü rakipleri vardı; 16 yy. sonlarına kadar Portekizli fatihlerin [Conquistador] Hindistan hâkimiyeti söz konusuydu. Nüfuzunu buralarda hâkim kılabilen için Kraliçe Elizabeth, Hindistan ticaretini ele geçirmek amacıyla 1599 sonlarında Doğu Hindistan Şirketi'ni kurdu. Sonraları Britanya emperyalizminin ileri karakolu olarak siyasi bir teşekkül haline geldi. Şirket, Hindistan'da birkaç acenta açar açmaz Coromandel sahillerine hâkim olup gözlerini Bombay ve İran Körfezi'ne dikti. Şirket 1874'te feshedildi. Geniş bilgi: Siassi, a.g.e., s. 26-35; Rouire, « La question du Golfe persique I. », RDM, t. XVI, 1903, s. 891-892; Rouire, « La Question du Golfe persique II », RDM, t. XVII, 1903, s. 360 vd; Bayur, Hindistan Tarihi, TTK, Ankara, 1950, s. 81 vd; İngilizlerin İran'a olan alakaları ve İran'da çevirdiği entrikalar hakk. teferruat için bkz: Han Melik Sasani, Dest-è Pinhan-è Siyaset-è Ingiliz der Iran, 2.ème éd. Téhéran.

¹⁰⁵⁵ Siassi, a.g.e., s. 41-42; Büyük veya Deli Petro'nun vasiyetnamesi hakk. bkz. Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, İstanbul, 1331, s. 282-285.

¹⁰⁵⁶ Asya ve İran'da Rus-İngiliz mücadelesi için bkz: Cuheval-Clarigny, « L'Asie-Centrale et le réveil de la Question d'Orient », RDM, t. XXI, 1877, s. 425; Rusların Kafkasya'ya inisi ve İran'ı baskı altına alması hakk. bkz: Faik Sabri [Durcan], « Şimalî Kafkasya, Rus istila ve mezalimi », Tanin, 26 Mayıs 1918; Cazalès; « Etablissements russes dans l'Asie Occidentale », RDM, t. XV, 1 septembre 1838, s. 586.

¹⁰⁵⁷ Siassi, a.g.e., s. 43-49; Rouire, « La question du Golfe persique II. », RDM, t. XVII, 1903, s. 351-352; Le Cte de Suzanet, « Les province du Caucase sous la domination russe », RDM, t. XXVI, 1 avril 1841, s. 104.

¹⁰⁵⁸ Paul Imbert, « Le Chemin de fer de Bagdad », RDM, t. XXXVIII, 1907; Edward Mead Earl, Bağdat Demiryolu Savaşı, Çev. Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları., y.y. 1972.

¹⁰⁵⁹ Anonyme, « La Révolution Persane et l'accord Anglo-Russe », RDM, t. XLIV, 1908, s. 658 vd. ; JD, 14 août 1916; Pernot, « L'inquiétude de l'Orient, VIII, Intrigue et Politique en Perse », RDM, t. XXXVII, 1927, s. 621; Nüfuz bölgeleri hakk. Bkz: Siassi, a.g.e., s. 107 vd; 1724'te de İran Türklerle Ruslar arasında bölünmüştü. Bu iki antlaşma birbirine nispeten benzer.

¹⁰⁶⁰ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, III. Cilt, Irak-İran Cephesi, 1914-1918, I. Kısım; Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1979, s. 10.

¹⁰⁶¹ Alman emperyalizmine hizmet ve casusluk faaliyetlerini yürütmek amacıyla, İran'da inci ticareti yapan bir firma görüntüsü altında 1896'da kuruldu. İnci tekelini eline geçirdiği gibi Karun vadisini işletme imtiyazına da sahipti. Bu şirket, I. Dünya Savaşı'nda Türk-Alman işgalini hızlandırmak için her şeyi yaptı, Berlin-Bağdat demiryolunun İran Körfezi'ne kadar uzatılması için yoğun kulis yaptı. İngiliz casusu Lawrence'i hiç de aratmayan Wassmuss, Hentig gibi dünya çapında Alman casuslarına her türlü kolaylık ve para sağladı. İran aşiretlerini Rus ve İngilizlere karşı kıskırttı. Wanckhaus hakk. Bkz: AF, no 164, janvier-mars 1916, s. 37 vd.

Van'ın Hotur kazasını hiçbir şeye karışmayan İran'a yok yere vermek zorunda kaldıklarını¹⁰⁶² unutmamışlardı. İTC daha 1908'de Jön Türk ihtilalinden sonra Halil Bey'i [Kut] İran'a gönderdiğinde yanında Yakup Cemil, Sapancalı Hakkı, Abdulkadir gibi gözüpek silahşörler vardı. Kaymakam Halil Bey, o sıralarda İstanbul Merkez kumandanı idi. Maksatları Şah'ı devirip İran'da da Meşrutiyet kurdurmaktı. Ama İstanbul'da 13 Nisan 1909 hareketi baş gösterince bu silahşörler İstanbul'a geri dönmüşlerdi.¹⁰⁶³ O yıllarda İngiliz-Rus nüfuzu altında bulunan İran'ın kımıldayacak hali yoktu.¹⁰⁶⁴ Türkiye, bir takım hudut ihtilafları sebebiyle 1906'da Urmiye'ye girmiş, ancak Balkan savaşları bozgunundan dolayı 1912'de İran topraklarından çıkmıştı.¹⁰⁶⁵ Bu da savaş öncesi işlerin normale dönmesi demekti. Muhtemelen bunun etkisiyle ve insani sebeplerle Balkan harplerinde İstanbul'a gelen yaralıların bir kısmı İstanbul'daki İran hastanesinde tedavi altına alınmışlardı.¹⁰⁶⁶ İran üzerinde Türk-Alman işbirliği 1911 yılına kadar gidiyordu. Almanya da, gazeteci Weiss vasıtasıyla bol bol altın döküyor ve İttihatçıların Turan emellerini istismar ediyordu. Almanya, o zaman Şah hükümetini etkilemek için *Şems* gazetesini kurmuştu.¹⁰⁶⁷

Osmanlı Devleti, 29 Ekim 1914'te savaşa girişle birlikte, Almanların da tahrikiyle İngilizleri Hindistan'dan atmak için çok büyük projeleri programına almış ve Türkistan, Afganistan'a kadar ilerlemeyi planlamıştı. Daha savaşa girmeden, Osmanlı Genel Kurmayının İran üzerinde bir takım projeleri hazırды. Hafız Hakkı Paşa'nın planına göre aşiretler kazanılacak ve İran'da, İngiliz ve Ruslara karşı Cihat ilan edilecekti.¹⁰⁶⁸ Burada sorumluluk Irak'taki Osmanlı ordusuna düşüyordu. Osmanlı Genel Kurmayı tarafından Kazım Karabekir'e verilen 14 Aralık 1914 tarihli talimatın 1. maddesi *Tahran'ı işgal etmek, Rus nüfuzunu yok etmek, Türkistan üzerine yürüyüp buralarda isyan çıkarmak, Afganistan'ı tesir altına almak* şeklindeydi.¹⁰⁶⁹ Halil Kut'a verilen talimatın birinci maddesi de aynı mahiyetteydi.¹⁰⁷⁰ Beş gün sonra hareket eden Halil Paşa'nın hedefi, Hazar denizinde hâkimiyet, Baku-Tiflis hattını tahrip etmek, aşiretleri Rusya'ya karşı kıskırtmak, Basra'ya inip

¹⁰⁶² Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 314-15.

¹⁰⁶³ Halil Paşa, **İttihat Ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş**, İstanbul, 1972, s. 59 vd; Aydemir, **a.g.e.**, C.3, s. 116.

¹⁰⁶⁴ Siassi, **a.g.e.**, s. 107 vd.

¹⁰⁶⁵ Florence Hellot-Bellier, « *La Première Guerre Mondiale à l'Ouest du Lac d'Urumie* », **La Perse et la Grande Guerre**, Etudes réunies et présentées par Olivier Bast. Inst. Fr. de Recherche en Iran. Téhéran, 2002, s. 343.

¹⁰⁶⁶ **Tanin**, 8 TS 1912.

¹⁰⁶⁷ **Le Temps**, 3 novembre 1915; Almanların İran'daki propaganda faaliyetleri ve entrikaları için bkz: Henry Viollet, « *Les Fronts d'Asie* », **MF**, LIV, 1917, s. 430; **AF**, no: 163, s. 114.

¹⁰⁶⁸ Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, C. 1. Ankara, 1964, s. 60.

¹⁰⁶⁹ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1960, s. 820; Karabekir, **Birinci Cihan Harbine neden Girdik?**, C. 2. Emre Yayınları 2. B., İstanbul, 1995, s. 428-29; Fevzi Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Harekâtı**, Haz. Ahmet Tetik, İstanbul, İşbankası Yayınları, 2011, s. 66.

¹⁰⁷⁰ Halil Paşa, **a.g.e.**, s. 142 vd.

İngilizleri buradan atmak ve İran petrollerine hâkim olmak.¹⁰⁷¹ İran'daki cihat ve işgal faaliyetlerinde Teşkilat-ı Mahsusa'nın da mühim rolü vardı ve Urmiye ve civarını ilhaka çalışıyordu. Bu maksatla Teşkilat-ı Mahsusa'nın faal elemanlarından olan Ömer Naci Albay rütbesiyle İran'daydı.¹⁰⁷²

Türkler açısından durum böyleyken Almanlar da bir takım menfaatleri gereği İran'a sızıyordu. Rusya ve İngiltere'nin İran üzerindeki rekabetleri sürerken davetsiz ve istenmeyen bir misafir şeklinde ortaya çıktı. Almanya'da Selanik ve hatta İstanbul ile de yetinmeyen bir Kayser tahttaydı ve "Şark'a Doğru Hamle" politikasıyla gözlerini çok ilerilere dikmişti. Berlin Kongresinde Bismark, Pangermanizmi Balkanlara sızdırmakla Avusturya'yı görevlendirmişti. Şimdi Guillaume II., sanayisi için ucuz hammadde, ticareti için mahreç ve halkı için koloni peşindeydi. İngiltere ve Rusya'nın nüfuz alanları daha önce belirlenmişti, ama Almanya'nın ortaya çıkışı planları bozuyordu. Berlin-Bağdat demiryolu açık bir tehdit olmuştu ve pangermanizmin ileri karakoluydu.¹⁰⁷³

Türkler, pantürkist politika gereği, Almanlar da Germen imparatorluğunun Şark programı gereği İran'la ilgileniyordu.¹⁰⁷⁴ Cihat programına göre İslam dünyasının en azından bir kısmı, İran üzerinden ayaklandırılacaktı.¹⁰⁷⁵ Yani Afganistan, Hindistan, Türkistan bu şekilde ele geçirilecekti; bu durumda İran, bu coğrafyanın merkezi oluyordu. Ayrıca Türk ordusunun İran ve Kafkasya'ya girişi Almanların menfaatine olacaktı. Bu şekilde Ruslar Polonya ve Galiçya cephelerindeki askerlerini İran ve Kafkasya'ya nakledecekler ve Almanlar da rahat nefes alacaklardı¹⁰⁷⁶

1915 yılı başlarında Almanya, Flandra'da zor günler yaşıyordu. Üzerindeki ağırlıkları atmak için İngilizleri başka cephelerde meşgul etmek üzere İran ve Afganistan'da İttihad-ı İslam'ı, İngiliz düşmanlığını teşvik etti. O yıllarda 70 milyon nüfuslu Hindistan Müslümanlarını da tahrik ediyordu. O sıralarda Berlin-İstanbul yolu kapalı olduğundan ve

¹⁰⁷¹ Halil Paşa, **a.g.e.**, s. 219; Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, Nehir Yayınları, C. 2, İstanbul, 1990, s. 250; Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 131-32.

¹⁰⁷² Ahmed Ağaoğlu, **İran ve İnkılabı**, Ankara, 1941, s. 3, 99 vd. Tevetoğlu, **Ömer Naci**, s. 107.

¹⁰⁷³ **Paul Imbert**, « *Le Chemin de fer de Bagdad* », **RDM**, t. XXXVIII, 1907, s. 675; bu hususta enteresan tespitler, Rusların panslavist faaliyetleri, Balkanlardaki demiryolu faaliyetleri, Avusturya ve Alman ihtirasları için bkz: P. Risal, **La Ville Convoitée Salonique**, Librairie Académique, Paris, 1918, s. 306-316. Bu demiryollarının bitmesi halinde Osmanlı Devleti kısa parçalanacaktı. Yazar, tepki olarak Jön-Türk ihtilalinin gerçekleştiğini savunur; Jön-Türk ihtilali öncesi ve sonrası için bkz: A. Sarrou, **La Jeune Turquie et la Révolution**, Berger-Levrault, Paris, 1912; Pangermanizmin doğuşu ve Avrupa'da Alman yükselişi hakk. bkz. Paul Gaultier; « *Les origines de la Barbarie allemande* » **RDM**, t. XXVIII, 1915, s. 114-137 vd; André Duboscq, « *Panislamisme et pangermanisme* », **JD**, no: 66, 7 mars 1915; Ünlü zoolog Ernst Haeckel'in pangermanizm hakk. Görüşleri için bkz. Paul Bourget, "Haeckel et le Pangermanisme", **L'Illustration**, no: 3990, 23 août 1919, s. 146-147.

¹⁰⁷⁴ **SHAT**, 16 N 2984, « *Les allemands en Perse* », **Le Démocrate**, 7 décembre 1915, Presse suisse; **Le Temps**, 5 décembre 1915.

¹⁰⁷⁵ **JD**, 14 août 1916

¹⁰⁷⁶ **JD**, 7 janvier 1915; Sabis, **a.g.e.**, C. 3, s. 207.

Türkler de tüm kuvvetleriyle Çanakkale’de çarpıştıklarından İran’ı kazanmak için propagandadan başka alternatif yok gibiydi.¹⁰⁷⁷ Almanya, Avrupa’da Rus ve Fransız kışkacına girdikten sonra İran’ın kazanılması çarelerini aradı ve İran üzerinde bu sebeple fazlasıyla durup ve vagonlar dolusu altın harcamaktan çekinmedi. Hedefi Afganistan ve Hindistan’da ihtilaller çıkarıp Rusları ve İngilizleri buradan atmaktı. Bunun için de 1914’te Berlin’de *Hindistan Komitesi* ni kurdu. Bu komite 16-19 Aralık 1914 tarihleri arasında devam eden bir konferans tertip etti ve bunda Türkiye üzerinden *Afganistan Heyeti* adı altında, Alman Lawrence’i adıyla şöhret bulacak olan Wilhelm Wassmuss başkanlığında 25 kişilik bir gurubu İran’a gönderme ve burada kargaşalıklar çıkarma kararı alındı. Bu gurup 21 Aralık 1914’te İstanbul üzerinden Halep’e ve buradan da Bağdat’a gitti.¹⁰⁷⁸ Bu durumda Alman ihtirasları ve Türk planları birbiriyle kaynaşmış demektir. Goltz Paşa, 17 Ocak 1915’te Enver Paşa’ya verdiği muhtıradan Afganistan ve Türkistan’ın fethi için mutlaka İran’ın kazanılması gerektiğini söylemişti.¹⁰⁷⁹ Bu maksatla Almanya, savaşın sonuna kadar İran’da çok yoğun bir propaganda yaptı.¹⁰⁸⁰ Enver Paşa da Golç Paşa’yı olağanüstü yetkilerle Irak ve havalisi Genel Kumandanı olarak 4 Ekim 1915’te 6. Ordunun başına verdi.¹⁰⁸¹

Türk-Rus çarpışmaları ilkin 8 Kasım 1914’te Hanesum boğazında İran hududunda başladı. Türk birlikleri, meşhur Kürt aşiret reisi Simko üzerine yürüdü ve Simko’nun kardeşi yaralandı.¹⁰⁸² Daha bu ilk Türk-Rus çarpışmaları sırasında İran korku içindeydi. Batum’daki çarpışmalar da Türkiye’nin Kafkasya’yı ele geçirme projesinden kaynaklanıyordu. Kalküta’da çıkan ve Hint ordusundaki Müslümanlar için Urduca yayın yapan 23 Kasım 1914 tarihli *Hablul Metin*’in’in yazdığına göre bu büyük çarpışmada İran hükümeti ve İranlılar kendi topraklarından endişe ediyordu.¹⁰⁸³ Türkiye’nin hedeflerinden biri de iki Azerbaycan’ın birleştirilmesi idi ve bu niyetini savaşın başlarında belirtmese de Bolşevik ihtilalinden sonra açıkça ifade edecek; bu maksatla Baku’daki Türk temsilcisi, bütün devletlere bir nota ile Kuzey ve Güney Azerbaycan’ın bağımsızlığını bir nota ile bildirecekti.¹⁰⁸⁴ Bundan böyle Kafkasya, Türkiye ile bir federasyon teşkiline girmesi için çok yoğun bir Türk baskısına

¹⁰⁷⁷ Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 436.

¹⁰⁷⁸ Ali Rahmani, « *L’Iran dans la stratégie allemande (1896-1921)* », **La Perse et la Grande Guerre**, Téhéran, 2002, s. 114 vd; Wassmuss hakk. geniş bilgi : Sykes, **Wassmuss, Lawrence Allemand**, Payot, Paris, 1936. Sykes, 1. Dünya Savaşı sırasında İran’daydı.

¹⁰⁷⁹ Goltz, **Golç Paşa’nın Hatıratı**, s. 26.

¹⁰⁸⁰ **SHAT**, 7 N 2140, Ministère de la Guerre, **EMA**, Section d’Afrique, no: 2518-9/11. Bulletin de Renseignement, Questions Musulmanes. Paris, le 4 Avril 1918.

¹⁰⁸¹ Goltz, **a.g.e.**, s. 34.

¹⁰⁸² **Le Temps**, 18 novembre 1914.

¹⁰⁸³ **Habl oul Matin** du 23 novembre 1914, cité par **RMM**, vol. XXX, 1915, s. 158.

¹⁰⁸⁴ **Le Temps**, 3 juillet 1918.

uğradı.¹⁰⁸⁵ Bu hususu René Pinon şöyle anlatır: *Panturanizm, her şeyden önce bir harp politikasıdır ve diğer milliyetleri inkârla beslenir. Fakat panturanizm'in mühim mâniaları vardı. Turanlılar mutecanis (homogène) değildirler. Onları birbirine bağlayan sadece İslam'dır, diğer bağlar, kültür ortaklığı vs... gibi ortak bağları zayıftır. Fakat bu Büyük Savaş'ta, Almanlarla Türkler, Rusya Müslümanlarını tahrik için Türk askerini Transkafkasya'ya sevk ettiler. Jön-Türkler bir irredantizm pesindedirler. Japon denizinden Baltık denizine kadar 16 milyon Türk-Mongol nüfus mevcuttur. Halbuki o yıllarda Türkiye'deki Türk nüfus, bunun muhtemelen yarısı veya biraz daha fazlası kadardır. Buradaki Türkler, birbirleriyle irtibatları olmaksızın küçük guruplara ayrılmışlardır. Onların birliği sadece itibaridir. Birçok kabile aslında Türk değil, Fin menşeylidir. Panturanizm sadece Rusya üzerine çullanmıyordu, Türk göçleri ve istilaları, İran platolarında ve bilhassa K. Batı İran'da çoğunun Türkçe konuştuğu ama farsça okuyup yazdığı birçok kollar bıraktı: bunlardan Şiilerle karışmış olanlar, Osmanlılara nisbeten mesafeli dururlar. Jön-Türkler ve Almanlar büyük bir tamahkârlıkla merkezinin Urmiye olduğu, Transkafkasya vadilerine ve İran yaylalarına açılan tarihi ticaret ve istila yolları üzerinde bulunan İran Azerbaycanı üzerinde durdular. Buradan da bu şekilde Türk nüfuzu İran ve Afganistan'a yayılacak, buradan da Türkistan, Orta Asya ve Hindistan üzerine yürüyecekti. Türkler, 16. yy.da Büyük Moğol İmparatoru Babür'ün bu yolları kullanarak İndus vadisine indiğini ve bu havaliyi hanedanına baş eğdirdiğini unutmamışlardır.*¹⁰⁸⁶

Büyük Savaş sırasında Irak cephesinde Kut-ul Amara zaferi ile şöhret bulan ve Goltz Paşa'nın koleradan ölümünden¹⁰⁸⁷ sonra Irak 6. Ordu komutanı ve Bağdat valisi olan Halil Paşa da hatıralarında “Türkiye'den Çin'e kadar olan arazi yekpare Türk'tür. Buradaki Türk milletleri ilkin müstakil olacaklar sonra birleşerek Türkiye'ye iltihak edeceklerdir. Bu amaçla Azerbaycan'a girdik” diyordu.¹⁰⁸⁸ Bu maksatla Türk birlikleri ilkin Ermenistan'a, Gürcistan'a, Kafkasya'ya ve ardından da İran Azerbaycanı'na girdi.¹⁰⁸⁹ İlkin Batı İran'ın Türklerle meskûn kısmının zaptı düşünüldüyse de sonradan bundan vazgeçildi, ama İran'da

¹⁰⁸⁵ SHAT, 7 N 2140, Ministère de la Guerre, EMA, Section d'Afrique, no: 2518-9/11. Bulletin de Renseignement, Questions Musulmanes. Paris, le 4 Avril 1918.

¹⁰⁸⁶ René Pinon, « La liquidation de l'Empire Ottoman », RDM, t. LIII, 1919, s. 140-41.

¹⁰⁸⁷ “La mort de von der Goltz”, La Croix, 25 avril 1916; Goltz'un hayatı, yazdığı eserler, Kayser tarafından Türkiye'ye tayini ve ölümü hakk. bkz. CO, 5 mai 1916, s. 28-29. Makale, Goltz'un Almanya'ya karşı yapılan Rus-Fransız anlaşmasını önemsemediğini, İstanbul'u Ruslara vaad ederek onu Fransa'dan koparacakları düşüncesi üzerinde durur.

¹⁰⁸⁸ Halil Paşa, a.g.e., s. 343; Ziya Gökalp da 3 dönemlik bir proje yapmıştı: ilk safhada Osmanlı Devleti içindeki azınlıklar Türkleştirilecek; ikinci safhada Rusya Türkleri ve Azeriler yeni Türk devletine katılacaklar. Bu pantürkizm'in gerçekleştiği dönemdir; üçüncü safhada da Türklük çekirdeği çevresinde bütün Turan ırkları birleştirilecektir. Zenkovski, Türkçülük, s. 106.

¹⁰⁸⁹ Le Temps, 3 juillet 1918.

mutlak bir Türk hâkimiyetinin tesisi için İngiliz ve Rusların buradan atılmasına karar verildi.¹⁰⁹⁰ Bunun için de çeşitli “heyet-i seferiye”lerin teşkili söz konusu oldu¹⁰⁹¹ ve Türk kuvvetleri, ilkin İran Azerbaycanı’na, ardından da Ali İhsan Paşa’nın 13. Kolordusu, Irak üzerinden İran’a girdi.¹⁰⁹² Görüldüğü gibi İran, Turan’a giriş kapısıdır. Bunu Osmanlı basını hep *İran’ı Ruslardan ve İngilizlerden temizlemek için girdik* şeklinde dünyaya ilan etti ve kumandanlar her zaman Cihad-ı mukaddesi öne sürdü. Almanya’nın da propaganda parolası *İran’ı menfaatsız kurtarma* idi.¹⁰⁹³

Bu Türk-Alman ilerlemeleri, Rusya ve İngiltere’yi şiddetli tedbirler almaya sevketti, Türk ve Alman faaliyetlerini sıkı bir kontrol altında tutup İran’ı da yoğun bir baskıya aldı.¹⁰⁹⁴ Rus ve İngiliz baskıları artınca Şah gazetecileri çağırıp İran’ın tarafsızlığı lehinde yayın yapmalarını ve Rusya ve İngiltere aleyhinde yazmamalarını istemek zorunda kaldı.¹⁰⁹⁵ Bu sıralarda Türkler Cihat ilan etmişler¹⁰⁹⁶ bunun tatbiki için muazzam bir propaganda faaliyetine girişmişlerdi. Düzenli ordularıyla Azerbaycan’a girmiş ve hatta halktan teşekkür telgrafları bile almışlardı. Bu gelişmelerden kaygılanan İngiliz ve Rus sefirleri Başbakan Mustavf-al Memalik’i ziyaretle tedbir almasını istedi.¹⁰⁹⁷

2. Şii-Sünni İttifakı Gayretleri: Şii-Sünni ihtilafı asırlık bir sorundur.¹⁰⁹⁸ Bu iki mezhebi Nadir Şah da birleştirmeye çalışmış fakat başaramamıştı.¹⁰⁹⁹ İttihatçıların İran politikasında Şii-Sünni birliği siyaseti gayet belirgindir. Daha 1911 Selanik Kongresinde bu

¹⁰⁹⁰ Pomiankowiski, **a.g.e.**, s. 172-173.

¹⁰⁹¹ Heyet-i seferiyeler hakk. geniş bilgi: Sarısaman, **Türk-İran İlişkileri**, s. 135 vd. Ömer Naci, Ömer Fevzi, Süleymaniye gurubu vs.

¹⁰⁹² Bkz: Sabis, **a.g.e.**, C. 1-4.

¹⁰⁹³ Sanders, **a.g.e.**, s. 162-163.

¹⁰⁹⁴ Bayur, **Hindistan Tarihi**, C. 3. TTK. Yayınları, Ankara, 1987, s, 507.

¹⁰⁹⁵ Tahran’da münteşir **Asr-ı İnkılab** gazetesinden naklen **Tanin**, 8 Ağustos 1915.

¹⁰⁹⁶ **Tanin**, 15 TS 1914; Aynı gün padişahın ve Başkumandan Enver Paşa’nın beyannameleri yayınlandı: **Tanin**, 13 TS 1914; ardından da 29 din âliminin imzasıyla “*Meclis-i Ali-i İlmî Beyannamesi*” 25 TS 1914’te **Tanin**’de yayınlandı.

¹⁰⁹⁷ **Tanin**, 10 Mart 1915.

¹⁰⁹⁸ Sünniler, Şiileri ehl-i Sünnet yolundan ayrılmakla itham eder, iki tarafın uleması birbirlerinin katline fetva dahi verdikleri olmuştur. Sünnilerin aksine Şia, **Kur’an**’da içtihadın devam ettiğini savunur ve Halifelerin seçimi hususunda itirazları vardır. **Sünniler Ebubekir, Ömer, Osman’ın hilafetini tasdik eder ve Peygamber’in sünnetine inanır. Şiilerse** Peygamber’in damadı ve amcazadesi Ali’yi ön plana alır. Geniş bilgi için bkz. Cucheval-Clarigny, « *L’Asie Centrale et le réveil de la Question d’Orient* », **RDM**, t. XXI, 1877, s. 395 vd; Bu hususta toplu bir bilgi için bkz: Mehmet Saray, **Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990; Ayrıca bkz. Ahmet Erşat Aydın, **Les relations Turco-Persanes Pendant la 1ère Guerre Mondiale et Leur Echo Dans la Presse Turque et Française**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Université de Starsbourg, 2010-2011, s. 27; **Le Temps**, 2 février 1915.

¹⁰⁹⁹ Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 25. Nadir Şah, 18. yy.da parlak zaferler kazandıktan sonra bu Şii-Sünni sorununu çözmeye gayret etmişti. Hedefi, Sünnilikten en az uzaklaşmış olan Caferiliği Sünnilere kabul ettirmektir. Bu maksatla Osmanlı sultanına, Mekke’deki dört Sünni mezhebin yanında beşincisi olarak Caferi bir İmamın da bulunmasını sağlamaktı. Ancak güçlü bir İran’ın O. Asya’da Sünniler üzerinde nüfuz kurmasından korkan Sultan’a bunu kabul etirememişti. Cucheval-Clarigny, **a.g.m.**, **RDM**, t. XXI, 1877, s. 395 vd.

ihtilafı çözmekte bir karara varmışlardı.¹¹⁰⁰ Türk-İran yakınlaşması, bir zaruret idi. Türkiye ve İran gereksiz harplerle birbirini hırpalarken yukarda Rusya alabildiğine güçlenerek O. Asya'yı ilhak etmiş ve Büyük Petro'nun vasiyeti gereği İran ve İstanbul'a gözlerini dikmişti.¹¹⁰¹ Bu iki ülke için endişe verici bir durumdu. Bu savaş sırasında Cihadın ilanından evvel Şii-Sünni ihtilaflarını gidermek için yoğun faaliyetler göze çarpar. Bu maksatla Celal Nuri'nin bilhassa Şiilik üzerinde duran ve aradaki farkın sadece teferruatta olduğunu ama esasta hiçbir fark olmadığını savunan *İttihad-ı İslam, Mazisi, Hali, İstikbali* kitabı yayınlandı.¹¹⁰² Bu hususta *Tanin* de ateşli yazılar yazıyordu. Bu iki mezhebin ittifakı haftalık bir mevkute olan *Hablul Metin* tarafından da destekleniyordu.¹¹⁰³ Buna karşılık savaş yıllarında Şii-Sünni ihtilafını Ruslar ve İngilizler alabildiğine körüklüyorlarsa da Rus ve İngiliz nefreti çoğu zaman ağır bastı.

Şii-Sünni ihtilafının yanında İran'la bir başka ihtilaf konusu da Hilafet meselesi idi.¹¹⁰⁴ Şiiler, Halife'nin Peygamber ailesine mensup Benu Haşim'den gelmesi gerektiğini düşünür. Ulema ve halk İmamet akidesine sahip olduğundan Osmanlı hilafetine sıcak bakmaz.¹¹⁰⁵ Osmanlı halifesinin ismi Kuzey Afrika, Hindistan, Orta Asya ve Balkanlarda hutbelerde zikredildiği halde İran'da bu söz konusu değildir.¹¹⁰⁶ IV. Bölümde de görüleceği gibi Hilafet meselesinde İslam'ı muhafazaya muktedir herhangi birinin Halife olabileceği (Ensar),

¹¹⁰⁰ Landau, **Panislam**, s.115 vd.

¹¹⁰¹ Rusya'nın Türkistan politikası hakk. bkz: Calouste S. Gulbenkian, « *La péninsule d'Apchéron et le pétrole russe* », **RDM**, t. CV, 1891, s. 363; H. Moser, « *Le Pays des Turcomans* », **RDM**, t. LXIX, 1865, s. 391; Eugène-Melchior de Vogüé, « *L'annexion de Merv à la Russie* », **RDM**, t. LII, 1884, s. 191; Edouard Blanc, « *Notes de voyage en Asie centrale, le Turkestan Russe* », **RDM**, t. CXXVII, 1895; Comte Beneditti, « *Un ambassadeur anglais en Orient* », **RDM**, t. CXXVIII, 1899, s. 18 vd; Cuheval-Clarigny, « *L'Asie centrale et le réveil de la Question d'orient* », **RDM**, t. XXI, 1877; Edouard Thouvenel, « *Progrès de la Russie dans l'Asie Centrale* », **RDM**, t. XXVIII, 15 décembre 1841, s. 979 vd; A. De Jancigny, « *Etat Actuel des Indes Anglaises* », **RDM**, t. XXII, Dernière partie, 15 mai 1840, s. 637 vd; Josephe Castagné, **Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi, Basmacılar**, Çev. Reşat Uzmen, Orkun Yayınları, İstanbul, 1980, s. 103 vd; İbrahim Yarkın, « *Hiva Hanlığının Ortadan Kaldırılarak Harezmi Halk Cumhuriyetinin Kuruluşu ve Sovyetler Birliğine İlhakı* », **Türk Kültürü**, Sayı: 99. Ocak 1971, s. 237 vd; Rus-Hiva savaşı için bkz. Bayur, **Hindistan Tarihi**, C. 3, s. 259; Cafer Seydahmed Kırimer, **Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri**, TDV Yayınları, Ankara, 1997, s. 37 vd; A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Sevinç Matbası, Ankara, 1990; Zeki Velidi Togan, **Hatıralar**, İstanbul, 1969; A. Velidi Togan, **Bugünkü Türküli (Türkistan) ve Yakın Tarihi**; A. Haluk Çay, **Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi**, Orkun Yayınları, Otağ Matbaası, İstanbul, 1980; Baymirza Hayit, **Türkistan, Rusya ile Çin Arasında**, Otağ Yayınları, Çev. Abdulkadir Sadak, Y.Y., 1975, s. 161 vd; M. H. N., « *Devlet-i Aliye-Rusya siyasi münasebatı* », **Yeni Mecmua**, sayı: 47, 1918.

¹¹⁰² Bu hususta geniş bilgi için bkz. Celal Nuri, **İttihad-ı İslam, Mazisi, Hali, İstikbali**, İstanbul, 1335, s. 157-165. Mehmet Kenan, **Büyük Harpte İran Cephesi**, C. 1, İstanbul, 1928, s. 61.

¹¹⁰³ **Tanin**, 30 KS 1915.

¹¹⁰⁴ Şiiler Ali'den başka tüm Halifeleri gasıp görür. Onlara göre Ali ve zürriyetinden gelen 11 kişi, yani 12 İmam Hilafetin hakiki sahibidir. 12. İmam olan Mehdi muvakkaten gaybubet etmiştir İlerde Mesih olarak geri dönecek ve yeryüzünde Allah'ın melekütünü kuracaktır. Siassi, **a.g.e.**, s. 21-22;

¹¹⁰⁵ **MAE** vol. 1695, « *Guerre 1914-1918. Panislamisme* ». « *Extrait et analyse du journal El-Kibla. Mission militaire française en Egypte. Direction politique et commerciale. 22 avril 1917. K. 102 : 7. La Kibla, no : 71 du Djumadia II. 1335. 19 avril 1917. L'article éditorial intitulé « Une chose fait parler d'une autre ».*

¹¹⁰⁶ Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 11; Bu hususta ayrıca bkz. İhsan Ali Zahir, **Şia'nın Kur'an, İmamet ve Takiye Anlayışı**, Çev. Sabri Hizmetli-Hasan Onat, Ankara, 1984.

Halife'nin mutlak surette Kureyşi olması gerektiği (Muhacirin) ve Hilafet'in mutlaka Ehl-i Beyt'ten olması gerektiği (Benu Haşim) görüşleri vardı ki Şiiler bu son görüştedir. Savaş yıllarında İslam dünyasında Hilafet meselesi bir pürüz olarak ortada duruyordu.

3. Türk-İran-Afgan İttifakı Gayretleri: Savaşın başlarında Osmanlı devleti 30, İran 10-11, Afganistan da 6 milyon idi; yani bu üç devlet 50 milyon civarındaydı.¹¹⁰⁷ İttihatçılar, bu savaşta ilan edilen cihadın şampiyonuydu. Bu maksatla bağımsız İslam devletleri olarak Türk-Fars-Afgan ittifakı peşindeydi.¹¹⁰⁸ Şii-sünni farkını görmeden Türk-İran-Afgan ittifakının mümkün olduğunu düşünüyorlardı. Bunun için de ateşli bir hatip olan Ömer Naci'yi daha savaş başlamadan İran'a göndermişlerdi. O sıralarda İran'da *İttihad-i İslam Cemiyeti* adlı bir dernek de Jön-Türklerden destek görüyordu.¹¹⁰⁹ İstanbul'da Farsça çıkan Alman destekli *Haver* gazetesi Türk-İran-Afgan milletinin el ele vermesi gerektiğini söylüyordu.¹¹¹⁰ Enver Paşa, daha savaşın başında Şah'ı davasına kazanmak için ilişkileri canlı tutuyordu. Bu maksatla, Şah'a bir takım hediyeler gönderdi, aynı zamanda bir Türk askeri yetkili de İran'a ulaşmış durumdaydı.¹¹¹¹

İttihad-i İslam Cemiyeti'nin kuruluş amacı Osmanlı-İran-Afgan ittifakını gerçekleştirmek ve bu üç devlet arasında yakın ilişkiler kurmaktır. İstanbul'da çıkan ve muhtelif Alman şirket ve silah fabrikalarının desteği ile yayın yapan Alman gazetesi *Osmanischer Loyd*'a göre, bu cemiyet, faaliyetlerini İran iç vilayetlerine kadar da genişletmiş; Şiraz, İsfahan ve Mazenderan'da da şubeler açmış bulunuyordu.¹¹¹² İran'da İslam Birliği için çalışan bu derneğin yurt dışında da faaliyetleri de vardı. Dernek, Cenevre'de bir içtima yapmış ve buna Mısır *Hizbul Vatani Fırkası*, İran, Osmanlı, Suriye, Tunus, Cava ve Kafkas *İttihad-i İslam Cemiyeti* azaları katılmışlardı.¹¹¹³ Kalküta'da çıkan 15 Şubat 1915 tarihli *Hablul Metin*'in yazdığına göre Almanya ve Türkiye, savaşın başlarında ısrarla Türk-İran-Afgan İttifakını gerçekleştirmeğe çalışıyordu. Bu maksatla Türk sefiri, Cihat ilanının hemen ardından 17 Ocak 1915'te Kermanşah'taki mahalli idarecilere böyle bir ittifak teklif etmiş ve Cihada katılmalarını istemişse de mahalli idareciler, tarafsızlık gereği bunu reddetmişlerdi.¹¹¹⁴

¹¹⁰⁷ **Tanin**, 14 TS 1914.

¹¹⁰⁸ **AF**, octobre-décembre 1917, no : 171, s. 177-178.

¹¹⁰⁹ Tevetoğlu, **a.g.e.**, s. 162.

¹¹¹⁰ **Tanin**, 13 TS 1914.

¹¹¹¹ **Le Temps**, 30 octobre 1915.

¹¹¹² **Tanin**, 10 Mart 1915.

¹¹¹³ **Tanin**, 16 ağustos 1915.

¹¹¹⁴ « *Lettre de Téhéran* », **RMM**, vol. XXX, 1915, s. 175.

Bu ittifak çalışmalarında Alman gayret ve menfaatları da vardı ve Alman basını bunu hararetle işliyordu.¹¹¹⁵ Bir kere Almanya bu suretle Hindistan ve Afganistan'ı harbe kazandıracak ve Rus ve İngilizlere problem çıkarılacak ve Bakû ve Batum petrollerine konacaklardı. Goltz Paşa, Almanların bu maksatla çok büyük paralar harcadıklarını ve bunu son derece gizli yaptıklarını söyler. Bu faaliyetlerin başlangıcı 1915 baharındır. Bunun için İran'dan Afganistan'a arzani bir menzil hattına başlandı, hattın mühim noktalarına siyasi istihbarat zabitleri yerleştirildi. Wasmuss, Niedermayer Schunemann, Klan, Harting, Kanitz gibi cesur ve meşhur ajanlar sayesinde içerilere kadar girildi. Hatta bunlardan Harting ile Niedermayer 1915 sonbaharında çok maceralardan sonra Afgan emirini isyana teşvik için Kabil'e girerlerse de bu teşebbüs neticesiz kaldı.¹¹¹⁶ Aslında Afganistan'ın 24 Ağustos 1914'te tarafsızlığını ilan etmesi, Almanya'nın başını çektiği İttifak gurubunun yaklaşmasına teşvik ediyordu. Afganistan'ı kazanmak için Türk zabiti Kemal Bey de Halife'nin bir mektubu ile beraber 7 Eylül 1915'te Hint devricisi Mahandra Pratap ve Mevlevi Bereketullah Han'dan oluşan bir heyeti Kabil'e götürmüş, ancak bir başarı sağlanamamıştı. Habibullah Han, bir Türk-Alman ordusunun Afganistan sınırına kadar gelmesi halinde cihada iştirak edeceğini söylüyordu. Zaten nizami bir ordusu yoktu, savaşkan kabileleri de daha çok savunmada başarılıydı.¹¹¹⁷

Bu İttifaka Afganistan da menfaatleri gereği sempati ile bakıyordu. Ali İhsan Bey'in [Sabis] komutasındaki 13. Türk Kolordusu Hemedan'dayken ve Tahran tehdit altındayken Türk askerinin Afganistan'a girmesi için Afgan prensi Abdülmecid İstanbul'a gelmişti. Daha Goltz, 6. Ordu kumandanı iken, emir Habibullah da para, silah ve asker gönderilmesi şartıyla bir ittifak teklif etmiş ve o zaman reddedilmişti. Bundan Abdülmecid'in Belucistan vasıtasıyla denize inmek şartı vardı. Ancak 13. Türk kolordusu, Tahran ve Kazvin'e girmeden Afgan işi bir hayaldi. Abdülmecid, ayrıca 20 Aralık 1916'da 13 kolordu kumandanı Sabis'e "Afgan halkı sizi bekliyor" yollu bir tel de çekmişti. Sabis de cevaben, "Bu gayenin istihsalı için fırsat

¹¹¹⁵ **Tanin**, 8 Mayıs 1918, **Franfurter Takhrih** gazetesini böyle bir ittifakın gerekliliğinden bahseder.

¹¹¹⁶ **Goltz, a.g.e.**, s. 35; Hindistan Komitesi'nin 16-19 Aralık 1914'te Berlin'de aldığı karar gereği Almanya, Wassmus başkanlığında "Afganistan misyonu" adı altında 25 kişilik bir gurup göndermişti. Geniş bilgi: Ali Rahmani, **a.g.m.**, s. 113 vd. Ali Rahmani, Wassmus'tan başka Alman sefiri Prens Reuss ve Kanitz ve diğer Alman casusları hakkında da bilgiler verir; Kanitz'in faaliyetleri ve intiharı hakk. Bkz. H.P., "*Lettre de Perse-La conspiration Kanitz, le suicide du traître*", **La Croix**, no: 10168, 30 April 1916, s. 4-5. Ayrıca bkz. Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 437-39; **RMM**, Vol. LIV, juin 1923. **RMM**, bu cildi tamamen İran'a ayırmıştır. Alman ajanları hak. ayrıntı için bkz. s. 107 vd.; Bayur; **TİT**, 3/3, s. 124 vd.

¹¹¹⁷ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, III. Cilt, Irak-İran Cephesi, 1914-1918, I. Kısım**; Gen. Kur. Basimevi, Ankara, 1979, s. 13.

bekliyorum” der. Fakat gelişmeler buna fırsat vermedi. Abdulmecid, Temmuz 1917’de İran üzerinden Afganistan’a döndü.¹¹¹⁸

Osmanlı 13. kolordusunun Hemedan’da olduğu sırada¹¹¹⁹ Halil Paşa [Kut] Bağdat valisi ve 6. Ordu kumandanıydı. 13. Kolordu’yu teftiş için Mahideşt harbi sırasında Bağdat’tan İran’a geldi, dönüşte Kermanşah’ta bir ziyafet verdi. Burada Geçici İran Hükümeti Reisi Nizam-us Saltana, Afgan kraliyet ailesinden Abdülmecit, Alman maslahatgüzarı ve memurları, Kermanşah hâkimi (Vali) ve Osmanlı ve İran memurları hazır. Bu ziyafette İslam devletleriyle müttelik devletlerin (Alman-Avusturya-Türkiye) İtilafçılara (Rus-İngiliz-Fransız) karşı birlikte hareket etmeleri lüzumu ve diğer konularla ilgili konuşmalar yapıldı. Fakat bir ilerleme olmadı.¹¹²⁰

16 Ocak 1916’da bir Hint-İngiliz birliği, İran’dan Afganistan’a geçmekte olan 2 Alman’ı yakalayınca Alman faaliyetleri hakkında bir takım yeni istihbarî bilgiler ele geçirdi. Buna göre birçok subay gurubu, Hindistan sınırlarına bir saldırı teşebbüsü için Afganistan’a yönelmişlerdi. Bu arada Sünni, düzenli ve disiplinli 80.000 kişilik bir ordusu olan Afgan emiri de kazanılmaya çalışılıyordu. Hindistan Genelkurmayı bu faaliyetten endişe duymaktaydı. Zira Afgan emiri her ne kadar İngiltere ile dostane ilişkiler içindeyse de aylardan beri nezdinde bulunan bir Alman misyonunun Emir’i tahrik edebileceğinden endişe ediyordu. Eğer Türk birlikleri İran’ı geçip Afganistan’a ulaşabilirse, bu da fanatik Afgan halkı arasında cihad-ı mukaddes’in ilk sinyali olabilecekti.¹¹²¹

Bu arada *Tanin*, İran ve Afganistan’ı durmadan tahrik etmektedir. İttihad-i İslam’ın ne demek olduğunu anlatmaya çalışırken bunun “Müşterek müdafaa” olduğunu söyler. Bu başmakale birçok açıdan Şii-Sünni yaklaşımlarını ele alması bakımından önemlidir. *Tanin* şunları yazıyordu: “İttihad-i İslam terkiibinden maksad tüm dünya Müslümanlarını bir araya toplamak, tüm İslam âlemini bir bayrak altına almak değildir. Onlar ırkî ve siyasî serbestisini muhafazayla beraber bir teavün rabitası yapmaktır: yani müşterek müdafaa. Bu bilhassa İran için mühimdir. Şimal ve cenuptan maruz olduğu mehalik, İranlıları derinden endişelendiriyor. İran, Osmanlı Müslümanlarının en fazla temasta olduğu Irak-ı Arap’ta bizi pek ziyade muteessir etmişti. Bu da 3 yıl evvel Bağdat’ta Sünni-Şii büyük bir ictimain akdine sebep oldu ve ihtilafları izale etti. Bu sebeple Necef, Kerbela, Semerra müctehidini tarafından Türkçe,

¹¹¹⁸ Sadık Sarısaman, **Golç Paşa ve 13 kolordu Harekâtı Döneminde Türk-İran ilişkileri**, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1994, s. 340-342.

¹¹¹⁹ Kolordu 11 Ağustos 1916’da Hemedan’a girmişti. Bkz. Sabis, **Harp Hatıralarım**, C. 3. s. 271.

¹¹²⁰ **BOA. HR.SYS.** Dosya no: 2429. Gömlek no: 11. Tarih: 10.12.1916. Kermanşah konsolosunun Babali’ye telgrafi.

¹¹²¹ **MAE**, vol. 1678, “Guerre 1914-1918, Panislamisme”, K. 102: 6. Paris, le 11 mars 1916, Questions Musulmans.

*Farsça ve Arapça uzun bir beyanname yayınlandı. O zaman bu beyanname İran, Afganistan ve Hindistan'da azim tesirat vücuda getirmişti. Pek mühim bir gazete olan Habl-ul Metin, İran, Afganistan ve Türkiye'nin ittifakını teşvik etmişti. Fakat o günkü şartlar buna imkân tanımıyordu.*¹¹²² *Tanin, İran-Afgan ilişkilerine de yer verir ve bu iki devleti barıştırmaya çalışır: "Aynı cereyan İran-Afgan münasebatında da var. Şah Abbas'tan beri anlayamayan İran ve Afganistan, son 10 yılda ciddi bir yaklaşım içindeler. Mesela, Afganlı Serdarzade Hasan Han'ın Habl-ul Metin'de çıkan mektubunu zikredebiliriz. Diyor ki : "İran ve Afganistan müşterek düşmana sahiptir, aynı mehalikle muhattır. İrtibat sade siyasi değil, dinî de olduğundan ihtilafları unutup tevhid-i kuvvet etmeliler." Aynı fikirler bir Afgan kumandanın Hind gazetelerinden birine yazdığı bir makalede de var. Diyordu ki : "İran'ın istiklalini gerekirse Afganistan silahla sağlamalı." Bu fikirler İran'da hüsn-ü tesir yaptı."*

Başmakale, Hilafet-Afgan ilişkilerinin iyi gittiğini zikrettikten sonra "*Hayfa ki iki tarafın da payitahtlarda sefirleri bile yok*" diye üzüntülerini belirtir ve 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinde, Osmanlıların İran hudutlarını beklediğini hatırlattıktan sonra sözlerini şöyle bitirir: "*Bugün ise cihadı duyan İran aşiretleri hanları ve ulemasıyla ayaklanmış ve tedricen de olsa bize tabi olacaklar ve hudutlarımızı onlar bekleyeceklerdir.*"¹¹²³

Tanin, bu üç İslam devletinin ittifakını teşvik etmeye devam eder: "Rus-İngiliz rekabetinde üç İslam devleti var: Türkiye-İran ve Afganistan. Bu üçü arasında dinî, ırkî birçok rabıta vardır. Üç'ü de aynı tehlikeye maruz. Bu üç İslam devleti birleşerek düşmanı vurmali. Bugün Afganistan'ın muntazam bir ordusu var. Bu ordunun böyle boş durmasını kim tecviz edebilir? İran için de aynı şey variddir. 10 milyon İranlı'nın kuvveti, şu teşkilatsız zamanında bile Rusların korkulu rüyasıdır. Osmanlı zaferlerini gören İranlılar anlıyorlar ki daha çabuk bir Türk zaferi için kendilerinin de yardımı lazım." *Tanin* sözlerini bu üç devletin ittifakının şart olduğunu ve kesin ve seri neticenin bu ittifakın bir an evvel ve hiç gecikmeden kurulmasına bağlı olduğunu söyleyerek bitirir.¹¹²⁴

Tanin, bu üç İslam milletinin ittifakı gayretindeydi, bunu sağlamak için de haberler veriyor, başmakaleler yazıyordu. Bu aynı zamanda Jön-Türklerin ve Osmanlı hükümetinin de resmi görüşünü yansıtıyordu. Sözlerini Haver gazetesine dayandırarak diyor ki: "İstanbul'da münteşir Haver gazetesi Tahran muhabiri: İran kamuoyu gündün güne Üçlü İttifak'a kayıyor. İran uleması bir Türk-İran-Afgan ittifakı için gayret sarf ediyor. Böyle bir siyasi ittifak akdi Avusturya ve Almanya'da pek revaçtadır. Şarkiyatçılar bunun için konferanslar veriyor. Bu

¹¹²² **Tanin**, 30 KS. 1915.

¹¹²³ **Aynı yer.**

¹¹²⁴ **Tanin**, 3 Şubat 1915.

maksatla bu üç milletin münevveranı sarf-i masai etmeli. Müşterek mehalike maruz bu üç millet birleşirse Osmanlı Manzume-i düveliyesi olur. Ve şarktan garba hâkim bir mevkiye yükselir. Bu ittifak sadece dini değil, hayat ve menfaat noktasından zaruri bir siyasi ittifak da olacaktır. Diğer müşterek revabit yanında din ve lisan birliği de vardır. Ama tarihin hiçbir devrinde dini ittifaklar teşekkül etmemiş, fakat milletler, milliyetlerini vikaye için din ihtilafları çıkarmışlardır. Bu üç millet arasındaki rabita sadece din değildir. Olsaydı, mühim bir kuvvet olmakla beraber sağlam bir esasa dayanmazdı. Hâlbuki bu üç devletin mabeynindeki revabit öyle mütenevvidir ki bütün bunlar bir de dinle tamamlanırsa ittifakın neden bu kadar geciktiği suali karşısında şaşılır.¹¹²⁵ Tanin, bunun için bu vazifenin 3 milletin münevverlerine düştüğünü söyleyerek makaleyi bitirir.

Le Temps gazetesi de başyazısında Türk-Fars-Afgan ittifakından bahsederken asırlık problemleri hatırlatıyor ve diyor ki: “Türkiye, resmî yayın organları yoluyla şu ana kadar henüz bağımsız olan Türk-İran-Afgan devletlerinin ittifak haberlerini ilan etti. Bu sözde ittifak güya Cihad-ı mukaddes ile aynı ruha sahiptir. Osmanlı hükümeti her şeyden evvel Şii Farslarla Sünni Türkleri, asırlık ihtilafları bırakıp islami tesanüde davet etmektedir.”¹¹²⁶

Jön-Türklerin Afganistan’la ilgilenmelerinin bir sebebi de Türkistan’ın bir parçasının burada bulunmasıdır. Hindukuş-Amuderya arası Afgan kasabalarında yoğun Türk nüfus yaşamaktadır. Bunlar daha önceleri bağımsız hanlık idi. 1850-1859 yılları arasında buradaki Türk hanlığı Afganistan tarafından ilhak edilmişti. İttihatçılar, bunun için Afganistan’ı Osmanlı devletinin yörüngesine çekmeğe çalışmaktadır.¹¹²⁷

Petersburg’ta çıkan *Ruskoye Slovo* gazetesi ‘nin Almanya’nın planlarına dair neşrettiği makalede Rus müslümanları hakkında şunları söylüyordu: *Almanya, Rusya müslümanları arasında karışıklık çıkarmağa çalışıyor. Türkiye’nin harbe iştirakini muteakip İran’la Afganistan’ı Türkiye’ye ilhaka çalıştı. Bu iddia Türkiye ve Almanya için de doğrudur. Almanya petrol peşindedir, Türkiye de İran Azerbaycanı ve Afgan Türkistanı peşindedir.*¹¹²⁸

¹¹²⁵ Tanin, 5 Mart 1915. Mısır *Hızbul Vatani* lideri Ferid de İslam birliğinin korunması amacıyla böyle bir ittifaktan yanadır. Germen birliğinde olduğu gibi Türkiye, Mısır, İran ve Afganistan’ı kapsayan bir İslam birliğini savunur. Alman hariciye müsteşarı Zimmermann da bu fikri benimser ve harpten sonra bu ideali gerçekleştireceklerini söyler. Ferid ise İttihatçıların samimi olmadığını ve Büyük Turan ideali peşinde olduklarını biliyordu. Ferid, a.g.e., Dr Asım ed Des’uki’nin Takdim yazısından. s. L.

¹¹²⁶ *Le Temps*, 3 mai 1915.

¹¹²⁷ Metin Hülagü, *İslam Birliği ve Mustafa Kemal*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s. 187-88.

¹¹²⁸ Tanin, 21 Şubat 1916; Bolşevik ihtilalinden sonra kısa bir süre Başkurdistan devlet başkanlığı yapan Togan, Bolşeviklerden kaçıp İran’a oradan da Afganistan’a gider. Kabil’de Başvekil Muhammed Veli Han, kendisinden Ala Hazret, Ala Kudret lakaplı Emanullah Han’a sunulmak üzere Afganistan’a dair düşüncelerini rapor halinde yazmasını ister. Raporun bir kısmı Türk-İran-Afgan ittifakına dairdir. Raporda diyor ki : “O. Asya İslamlarının tesanüdünü panislamist bir harekete bağlamaktan bir netice alamazsınız. İktisadi esaslara değil de dogmalara dayanan ittifaklar sözde kalır. Ancak Türk-Fars-Afgan üçlüsü müttefikane Rusya karşısında iktisadi gelişme siyasetini bilhassa Rusya’ya bitişik kuzey kısımlarda tatbik etmelidir. Türkiye’den K. İran’a ve Hazar Denizi

Bu sıralarda Sırbistan ezilmiş ve Almanya Rusya'yı daha fazla ezmeğe çalışıyor ve Rusya Müslümanları arasında da tahriklerde bulunuyordu.

Bu hususta 1909-1918 yılları arasını Türkiye'de geçiren Avusturyalı tecrubeli askeri ataşe Pomiankowski şöyle diyordu: “*Türk-İran-Afgan ittifakına dair ne coğrafi şartlar ile Müslüman devletlerin siyasi münasebetleri, ne de Almanya'nın gücü düşünülmüştü. (...) Almanlar silah ve cephane sevkiyatı ile ilgili geçiş parasını Türk hükümetine ödemek niyetinde değildi. Irak'a kadar büyük masraflarla tefriş edilen demiryolu rabitasının kifayetsizliği sebebiyle külliyetli miktarda silah ve mühimmat sevkiyatının İran'a hele Afganistan'a yapılabilmesinin imkânsızlığı daha harbin başında belliydi.*”¹¹²⁹

Tüm gayretlere rağmen bu ittifakın gerçekleşmesi mümkün olmadı. Çünkü İran kendi kendine yeterli bir devlet değildi ve adeta süper güçlerin harp sahnesiydi. Afganistan ise tam bir Ortaçağ hayatı yaşıyordu. Osmanlı Devleti de yarı sömürge ve halen bir Alman peyki durumundaydı. Bu ittifak gerçekleşseydi bile bunun avantajlarını Almanya kapacaktı.

4. İranlıların Sultanahmet Mitingi: Aralıksız ve şiddetli panislamist propagandanın yapıldığı sıralarda İstanbul'da oturan İranlıların mitingine bakmakta fayda vardır. Bu şüphesiz Osmanlı hükümetinin desteğiyle yapıldı ve İran hükümetine bir mesaj vermek maksadıyla basında alabildiğine şişirildi. Bu mitingte İran parlamenterleri de hazırды ve mitingte konuşma yaptılar.

İstanbul'da Farsça yayın yapan ve İranlıların çıkardığı Alman destekli *Haver* gazetesi Rusya'nın İran'ı işgalini protesto maksadıyla İranlıların İstanbul, Sultan Ahmet'te 13 Kasım 1914'te bir protesto mitinginin yapılacağını bildirir. Türk destekli bu mitingte İran'a bir takım mesajlar verildi.

Haver gazetesi şunları yazıyordu: “*İran çok sustu. Kendi kalbine açılan yaraları bir ümit ve intizar ile teskine çalıştı. Hatta başbaşa komşusu ve din kardeşi olan Osmanlı devleti silaha sarılınca bile susmak istedi. Lakin Ruslar, cibilliyetleri gereği, bu İslam ülkesine saldırırken İran'a da haysiyet kırıcı bir darbe vurdu. İran toprakları bir Rus arazisiymiş gibi Türk ve Avusturya şehbenderlerini Tebriz'de tevkif ettiler. Bu bin tane İran'ı öldürmekten, bin hanumanı tahripten daha kötüdür, her bir İranlının namusuna vurulmuş bir darbedir.*

ötesindeki Kızıl Arvat'taki Rus demiryollarına bağlanan bir demiryolu şebekesi kurulmalı. Ayrıca Hindistan'dan Herat'a ve Kuşka'ya bir demir ve karayolu hattının açılması milli idealimiz olmalı. O zaman Tebriz, Rey, Tus, Herat ve Belh, Gazne eski İslam kültürünün yeniden esas merkezleri olur. Bunun en büyük mâniyası da bu üç devletin muhtemel şovenist politikaları olur. Bu da Rusların işine gelir. Bu üç devletteki halklara kavmi haklar verilmeli, telsiz münasebetler ve istihbarat birleştirilmeli. Bu hususta Nizamulmülk'ün Siyasetnamesindeki 24-25-26. fasıllar nazara alınmalı. Çürütücü irtica ve komünizm bu planı engelleyecek iki büyük tehlikedir. Zeki Velidi Togan, **Hatıralar**, Tan Matbaası, İstanbul, 1969, s. 498.

¹¹²⁹ Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 50-51.

Bilhassa din kardeşlerimiz olan Osmanlı şehbenderine hakaret edilmiştir. Bu saatten itibaren her bir İranlı cihatla mükelleftir. Osmanlı devleti ile ittifak etmelidir, bayrağımız silahımız, topumuz düşmanlarımıza çevrilmelidir. Şüphesiz ki bu üç devlet 50 milyona yaklaşan nüfusuyla hemdest olacak ve Ruslarla kat-ı münasebet edecektir. Şimdi iki şıktan biri lazım: ya hayat ya memat! ”¹¹³⁰

Tanin, 13 Kasım 1914 tarihli Sultan Ahmet mitingini İstanbul’daki İranlıların tarihi günü olarak yorumluyordu. *Tanin*’in belirttiğine göre bu büyük miting, Sultan Ahmet’te pek çok Türkün ve büyük bir topluluğun da iştirakiyle yapıldı. Bu mitingin tarihi, Cihad-ı Ekber’in ilan edildiği güne tesadüf ettiği görülmektedir. Mitingte İranlı yüksek şahsiyetlerin bulunması İran’da daha iyi yankı yapabilmek ve zaten İngiliz ve Rus sultanından bıkmış olan İran halkını daha yüksek sesle muhatap almak içindi. Bu da, daha cihadın ilan edildiği gün İran’a ittifak mesajları gönderilmiş demektir. II. Bölüm’de de geçtiği gibi, Cihad’ın ilanı 13 Kasım’da verilmiş, bir gün sonra resmen ilan edilmiş ve ertesi gün de Osmanlı basınında yayınlanmıştı. Miting heyeti “*Haşmetlû Alman imparatoru Wilhelm*”in yaptırdığı çeşmenin içinde yer aldı. Saat 1.30’da İran *Meclis-i Milli* azasından Mirza İsmail Han, Fars diliyle kısa ve heyecanlı bir nutuk verdi ve nutkuna Türkçe devam etti, ardından söz alan Tefvik Bey de şöyle sesleniyordu: “*Herkesin muzdarip olduğu bir zamanda birkaç kişinin feryad etmesi pek adilanedir. Çünkü kendilerine mutemeddin süsü veren Fransızlar, Faslılara: “Burası senin mezarındır”, diyerek zulme başladılar. Tefvik Bey, muteveffa Jaurès’in “Marakeş’in işgaliyle Müslümanların hukukuna ilk hatveyi biz attık” ve 1894’te Avam kamerasında Kur’an’ı eline alarak “Bu mel’un kitap dünyada durdukça sulh kabil değil” diyen Gladston’un sözlerini hatırlattıktan sonra şunları söylüyordu: “Yalnız bizim için değil, Hindistan Brahmanları, İran Zerdüştları, Mısır Kıptileri... için Nuh’un gemisi, mehabet-nisar olan Osmanlı donanmasıdır. Ey Ordu! Senin gibi bir mesnet varken korkmak neden? Yaşasın İslam, yaşasın Enver, yaşasın İran!”*. Bundan sonra İran Ahrarından Ağa Ahmetzade, söz aldı ve İslamlar arasındaki nifaktan bahsederek “*Lehül hamd, son zamanlarda her tarafta ittihad-ı İslam lehinde galeyanlar var*” dedi.¹¹³¹

Bundan sonra söz alan *Haver* gazetesi müdürü Tefvik Bey de şunları söyledi: “*Bizim buraya gelmekten kastımız 15.000 İrani’nin Osmanlılarla müttefik olduğunu anlatmaktır. Hilafet-i islamiye İtilaf-ı muselles’e kılıç çekti. Artık her Müslüman bu şanlı bayrağın altındadır. Bugün burada alınan kararları Necef ve Kerbela’da yaşayan Ulama-yı Kiram da birkaç gün önce almıştı. Esasen Türkiye ve İran’ın ortak binlerce yıllık geçmişi var. Bizi*

¹¹³⁰ *Tanin*, 13 TS 1914.

¹¹³¹ Aynı yer.

kimse ayıramaz” Osmanlı ve İran sancaklarını göstererek “Benim iddialarımın delili işte şu iki bayraktır” dedi. Ardından da *Düvel-i muazzama*’ya takdim edecekleri protestoyu okudu. Bu nutukların akabinde alay, Babîâli yoluyla Beyoğlu’na geçti, protestonun bir nüshasını Almanya, Avusturya, Amerika ve İtalya sefaretlarına verdi. Fakat o gün cuma tatili olduğundan bir gün sonra da bu protestoyu Babîâli’ye de verdiler.¹¹³²

Bu mitingın bir takım yankıları oldu. Erzurum’daki İranlılar namına İstanbul’daki *Haver* gazetesine bir telgraf çekildi:¹¹³³ “Bilcümle memalik-i islamiyeden şereflerinin vikayesi ve istiklallerinin iadesi yolunda bir beşaret haberi geldi. Bizden, İran hükümetinden bir müjde gelmeyecek mi? Hükümetimizden ciddi bir mübareze-i şehametkarane görülmeyecek mi? Ulemamızın asıldığı ve mücahidimizin topa tutulduğu gün düşmanımız kavi idi ve zamanımız namüsaid idi. Yine fırsat bekliyoruz. Neden hükümetimizi, ulemamızı düşmanımızın ettiği mezalime mutezekkir ve intikam gününün artık geldiğini ihbar etmiyoruz? İstanbul’daki İranlılarımızın nümayişine bütün mevcudiyetimizle iştirak ederiz. Sinin-i sabıkada olduğu gibi Encümen-i saadetin muhterem azası iştirak etmeli. Hal-i rehaveti iltizam ettiğimiz surette neticenin son derece vahim olacağını Tahran matbuatımız vasıtasıyla düşmanlarımız tarafından uyutulan efkâr-ı umumiyemize bildirilmelidir. Bizler de bu hususta her fedakârlığa hazırız. Müçtehitlerimizin cihat ilanının ne gibi neticeler doğurduğunu ve ne gibi teşebbüslerde bulunacağımızı serian haber verin.”

5. İran’da Cihat Faaliyetleri ve Propaganda: İran’ı cihada kazandırmak için provokatif bir Türk-Alman tertibi göze çarpar. İran’da eylem, ilkin Aralık 1914’te İngiliz sefareti önünde bir bombanın patlatılmasıyla başlatıldı. Sefaretin karşısındaki bir tütüncü dükkânı havaya uçtu ve sahibi öldü.¹¹³⁴ Fransız basını, bunun bir Türk-Alman komplosu olduğunu söyledi: “Araştırmalar, İran’ı cihad-ı mukaddes’e kazandırmak için kurulan bir Türk-Alman komitesinin bu patlamayı gerçekleştirdiğini gösterir. Komite, bombanın patladığı civarda bir eve yerleşmiş ve bomba burada imal edilmiştir. Aslında komite, Rus, Fransız ve Belçikalı sefirlerin, akşam yemeğinden ve İngiliz sefaretinin Noel münasebetiyle verdiği partiden dönüşleri sırasında arabalarına bu bombaları atmayı kararlaştırmıştı. Ancak bombanın patlamasıyla komplo ortaya çıkmış oldu.”¹¹³⁵

¹¹³² Aynı yer.

¹¹³³ Tanin, 18 KE 1914.

¹¹³⁴ Tanin, 27 KE 1914.

¹¹³⁵ L’Humanité, 19 Janvier 1915; Le Temps, 19 janvier 1915; Gazete haberlerinden ve aşağıdaki başmakaleden beni haberdar eden ve bana master tezini sunan Ahmet Erşat. Aydın’a müteşekkirim; Bulgaristan’da da Şubat 1915’te yüksek devlet görevlilerinin gazinoda bir baloda buldukları sırada mevcut hükümete karşı bir bomba patlatılmıştı. Bu sıralarda Bulgaristan’ın Almanya tarafından harbe kazanılması ve Rusya tarafından da engellenmesi söz konusuydu. “L’attentat de Sophia”, La Croix, 20 février 1915.

Bir gün sonraki *Le Temps* başyazısında İran'da cihadın bir bombanın patlatılmasıyla başlatılmasını şöyle yorumluyordu: *Hâlbuki Alman müsteşrikleri, Batılı kâfir bir devletin elinde oyuncak olan sultanın İslam âleminde otoritesinin reddedileceğini görmediler. (...) Almanların Polonya cephesinde, uçaklarla Rusya Müslümanları üzerine, 400 milyonluk İslam âleminin Cihada canları ve mallarıyla katıldığını bildiren broşürleri yağdırmasına sadece omuz silkiyoruz. Berlin'de hazırlanan bu büyük ve gizli komplonun en mühim nümayişini, Rus, Fransız, Belçika ve İngiliz sefirlerini hedef alan ve Teuton ajanlarının tahrikiyle Türk-İran fanatikleri tarafından Tahran'da patlatılan bir bombada buluyoruz.*¹¹³⁶

Türk-İran-Afgan İttifakı Gayretleri bahsinde değinildiği gibi harpten evvel kurulmuş olan panislam amaçlı *İttihad-ı İslam Cemiyeti* İran-Osmanlı kardeşliği yolunda propaganda yapmaya başlamış¹¹³⁷, Almanların parayla kazandığı liderler de bu hususta faaliyete geçmişti. Adı geçen *İttihad-ı İslam Cemiyeti*'ni Azeri lider Küçük Han kurmuştu. Bu cemiyet ve lideri, Türk-Alman himayesindeki İran milliyetçilerinin de öncüsü idi.¹¹³⁸ Cihat ilanının ardından yoğun bir cihat propagandası furyası görülür. Cihad fetvasının Arapça, Farsça ve diğer çeşitli dillere tercümesi yapıldıktan sonra¹¹³⁹ beyannameler, broşürler... peşpeşe dağıtıldı. İran'da Cihat propagandası risalelerinin mahiyeti bir bakıma şöyleydi: *İran, kapıldığı derin afyon uykusundan uyanmalı, kendisine hamilik vaziyeti takınan ama daha harpten önce kendisini parçalamış olan İngiliz ve Ruslara karşı vaziyet almalıdır. İran'a ancak Almanya dost olabilir, kendisine silah, mühimmat, subay, milli birliğini, ancak kardeşleri olan Osmanlı işbirliğiyle sağlayabilir...*¹¹⁴⁰ Eski İngiltere başbakanının Kâbe'yi, Peygamber ve ashabının mezarlarını tahrip etmeden İngiltere'nin rahat edemeyeceğine dair beyanı da propaganda malzemeleri arasındaydı.¹¹⁴¹

Cihad'ın ilanıyla birlikte K. Afrika, Türkistan, Afganistan, Hollanda Hindistanı, Sibiryâ, Moğolistan, Volga ve Kırım Tatarlarına ve İran'a İstanbul'dan Teşkilat-ı Mahsusa'nın gönderdiği ajanların sayısı sayılamayacak kadar çoktu.¹¹⁴² Osmanlı devleti, İran'ın cihada katılımını sağlamak için Irak üzerinden de faaliyette bulundu, zira Karadeniz'de Rus donanması dolaşıyordu, Kafkasya'da da Türk-Rus çarpışmaları vardı. Bir bakıma İran'ın elde edilmesi, Afganistan ve Hindistan ve Türkistan'ın da elde edilmesi demektir.¹¹⁴³ İran'a yapılan

¹¹³⁶ **Le Temps**, 20 janvier 1915.

¹¹³⁷ **Tanin**, 13 Eylül 1918.

¹¹³⁸ Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 450, dn. 2.

¹¹³⁹ Farsçası için bkz. **İslam Mecmuası**, 6 TS 1330/1914, sayı: 15; Ayrıca bkz. Celal Bayar, **Ben de Yazdım**, C. I. Baha Matbaası, İstanbul, 1967, s. 36-37.

¹¹⁴⁰ **SHAT**, 7 N 723, EMA, le 13 février 1917, « Le mouvement panislamique ».

¹¹⁴¹ Avcı, **a.g.e.**, s. 174. İran heyetinin hazırladığı 17 Aralık 1915 tarihli beyanname.

¹¹⁴² **SHAT**, 7 N 723. « Le mouvement panislamique », EMA, le 13 février 1917.

¹¹⁴³ Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 172-173.

Cihat propagandalarında Irak mühim bir merkezdi, çünkü burada Türk ordusu kuzeye tırmanacak olan İngilizlerin önünü kesmek için konuşlanmıştı. Bu durumda propagandalar Irak üzerinden İran'a daha rahat yapılıyordu. Öte yandan Irak'ın Necef ve Kerbela gibi kutsal merkezleri de Irak'taydı. Ayrıca Irak, Türk-Alman askeri operasyonlarının planlandığı merkeziydi. Cihat fetva ve beyannameleri Şah'a, hükümet üyelerine İran Milli Meclisi'ne, aşiretlere, valilere, Belediyelere, basına, ulemaya Bağdat'tan çoğaltılarak dağıtıldı.¹¹⁴⁴ Osmanlı ordusunun İran'a girişi ile Cihat propagandası muazzam bir hız kazandı. Mesela Savuçbulak vilayeti Cihat afiş ve beyannamelerine adeta gark oldu. Burada Cihat ilanları Hıristiyanlara ait matbaalarda basılıyordu.¹¹⁴⁵ Ayrıca, cihat maksadıyla Savuçbulak'a giren Türk birlikleri, hararetle karşılandı, kurbanlar kesildi, şehir donatıldı.¹¹⁴⁶

Bu propaganda ve faaliyetlerin ardından Şiilerin merkezi Necef'te Şii ulema Cihat ilan etti.¹¹⁴⁷ İran'a dağıtılan beyannameleri ve cihat çağrılarının hiçbirini teferruata girmiyor, kanlı baskınlardan bahsetmiyordu; sadece cihat propagandası kâfirin ezilmesinden ve yok edilmesinden bahsetmekle yetiniyordu. Bu fetva ve beyannamelerde, *İslam'ı boğmaya çalışan* bu üç millete, ama bilhassa zaten İran'ın büyük kin beslediği İngiltere'ye karşı büyük tahrik vardı.¹¹⁴⁸ Cihad'ın hemen başlarında 17 Ocak 1915'te Türk sefiri Kermanşah'taki mahalli idarecilerden Cihad ilanını ve Türkiye ile bir ittifak yapmasını istediye de bu teklif tarafsızlık gereği reddedildi.¹¹⁴⁹

Harbin hemen başlarında Bağdat valisi Süleyman Nazif'in Bağdat'ta yayınladığı beyanname bilhassa ilginçtir ve Irak'taki başarıların ne derece İran için mühim olduğunu gösterir. Bu beyanname Bağdat'ta yayınlanan Alman destekli *Ez-Zuhur* gazetesinde yayınlandı. Beynamede, Vali, İran arması olan Aslan ve güneşi ve Türk arması olan Ay ve Yıldız'ı bilhassa zikreder, karşı tarafın iddialarını çürütmeye ve İran'ı ve Şiileri kazanmaya çalışma gayreti içindeydi:

“Cenab-ı Hak sayesinde muvaffak olduk. İslam'ı boğmaya çalışan düvel-i malume-i selase, [İngiltere, Fransa, Rusya] açık ve gizli dost ve kardeş devletlerle aramızı bozmaya çalışıyor. İran'daki harekâtımızı, onların arazisini ilhak içinmiş gibi gösteriyorlar. Biz kendimiz kadar İranlı kardeşlerimizin de maksatlarına hizmet ediyoruz. İran'ı kendi

¹¹⁴⁴ Sadık Sarısamam, **Türk Cephelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp**, ATASE Yay., Ankara, 1999, s. 17.

¹¹⁴⁵ Florence Hellot-Bellier, **a.g.m.**, s. 343.

¹¹⁴⁶ **Diyarbakir'de Dicle**, 1 KE 1914.

¹¹⁴⁷ Landau, **Panislam**, s. 127.

¹¹⁴⁸ **MAE. Vol. 1655**, Légation de la République Française en Perse. Le ministre de la République en Perse, à M. Briand, Président du Conseil, ministre des Aff. Etr.

¹¹⁴⁹ Kalküta'da çıkan 15 Şubat 1915 tarihli **Habl-ul Metin**'den naklen « *Lettre de Téhéran* », **RMM**, vol. XXX, 1915, s. 175.

aralarında bölen devletleri İran'dan def etmeğe çalışıyoruz. Biz Azerbaycan'da ilerlerken Moskoflara para mukabilinde satılmış hainlerin taarruzuna uğradık. Gerçekte vatanperver İranlılar bize yar u yaver oldular. Şir u Hurşit [Aslan ve güneş] ile Necm u Hilal [Türk arması] birbirine hiç bu kadar yaklaşmamıştı. Osmanlı devleti şarkta kuvvetli bir İran ile iftihar eder. Biz bu cihattan muzaffer çıkınca İranlı kardeşlerimizin hukukuna ne derece riayetkâr olduğumuzu göreceklerdir. Necm u Hilal, birader-i muazzezi Şir u Hurşid'i bir kere daha şefkat ve nevazişle selamlar."¹¹⁵⁰

Osmanlıların hedefi İran'ı Almanya lehinde savaşa kazandırmak ve burada Cihat ilan ettirmektir. Türk tarafı, İran'da etkili olabilmek için basına çok önem verir. Irak'ta *Beyan-ul Hak*, *Sada-yı İslam*, *El-Zevra* gibi çeşitli gazeteler çıkarıldı ve bunlar İran'a çeşitli yollardan sokuldu.¹¹⁵¹ Cihad'ın etkili olabilmesi için Necef ve Kerbela'dan çekilecek fetva ve Cihat haberlerine ait telgrafların masrafı Dâhiliye Nezareti tarafından karşılanacaktı¹¹⁵² Osmanlı basınında İran'ı tahrik etmek için İran'daki cihat haberleri furyası başladı. Konunun aydınlatılması bakımından bir kaçını zikretmekte fayda vardır:

Ulema ve ahali büyük kalabalıkları galeyana getirecek nümayişler yaptı. Şaha ve nazırlara hükümetin bir an evvel cihat ilan etmesini havi beyannameler gönderildi.¹¹⁵³ İstanbul'da çıkan *Haver* gazetesinin Tahran muhabirine göre İran halkı eskisi gibi galeyan halinde idi. Herkes cihada iştirake hazırды.¹¹⁵⁴ İran'da İngilizler aleyhine cihat devam ediyordu. Şiraz'dan 6.000 mücahitle hareket eden büyük ulemadan Şeyh Cafer, Berazcun'a ulaşmış ve binlerce mücahit tarafından coşku ile karşılandı, Hüccetül İslam Hacı Seyyid Abdülhüseyn Hz. de 1.000 mücahid ile Rey'e ulaştı.¹¹⁵⁵ Cuma günü camide Cihad-ı mukaddes ilanı halka okunduktan sonra İran'ın Erdelan eyaletindeki Sine ahali cihada şevkle iştirak etmeğe başladı. Halk *fevç fevç* gaza meydanlarına gitmeye hazırlanıyordu. Aşiretlerde de azim bir cihat aşkı vardı ve bunun için halk yardım toplamaktaydı.¹¹⁵⁶ Reşt'te, Gilan mıntkasında 100 kadar mücahit hazırды. Zenginler mücahitleri ianelerle destekliyor, her yerde silah bulabiliyorlardı.¹¹⁵⁷ Savuçbulak'ta bir *Hilal-i Ahmer Hastahanesi* tesisi için eşraf ve ulema heyeti ianede bulundu. Bir diğer heyette mücahitlere yardım için 1.100 tuman para verdi.¹¹⁵⁸ Halife-i müsliminin cihat emrine uymanın ve yaralılara yardımın farz olduğuna dair Tahran

¹¹⁵⁰ **Tanin**, 26 Şubat 1915.

¹¹⁵¹ Orhan Avcı, **Irak'ta Türk Ordusu, 1914-1918**, s. 168.

¹¹⁵² Bayur, **TİT**, 3/1, s. 350.

¹¹⁵³ **Tanin**, 2 KE 1914.

¹¹⁵⁴ **Tanin**, 9 Nisan 1913.

¹¹⁵⁵ **Tanin**, 18 TS 1915.

¹¹⁵⁶ **Tanin**, 19 KS 1915.

¹¹⁵⁷ 19 Eylül 1915/1333 tarihli İran **İrşad** gazetesinden naklen: **Tanin**, 28 TE 1915.

¹¹⁵⁸ **Tanin**, 19 KS 1915.

ve Sultanabad'ta İran müçtehitleri tarafından hutbeler verildi; bunun neticesi olarak Osmanlı *Hilal-i Ahmer*'ine teberruat yapıldı.¹¹⁵⁹ *Diyarbakir'de Dicle* Gazetesi'nin verdiği haberde Irak-ı İran'da nüfuzu oldukça geniş Caferiye müçtehitlerinden Seyyid Kazım, tabilerini cihada iştirake çağırırdı.¹¹⁶⁰ Osmanlı basınında çıkan bu tür haberler uzayıp gider.

Ancak İran'ın tarafsız oluşu ve 1907 tarihli İngiliz-Rus antlaşması ile İran'ın fiilen bu iki devlet tarafından işgal edilmiş olması bu Türk ve Almanların cihat faaliyetlerini zorlaştırıyordu. Ancak İran halkının Rus ve İngilizlere duydukları derin nefret ve öfke¹¹⁶¹ Türklerle Almanların en fazla işlediği propaganda konusunu oluşturdu. Bunun için Farslar bir Türk-Alman zaferini istiyor ve Türk ve Almanlara sempati duyuyordu. Bu hususta *Tanin* İran'ı tahrik ediyordu: “*Nihayet harb-i umumi zuhur etti. Bugün İran'ın müthiş iki düşmanı ölüm tehditleri altında bulunuyor ve bütün âlem-i İslam, düşmönalara karşı olan ruz-i cezanın her saat daha ziyade yakınlaştığını görüyor. Düşmanların başına inecek olan kudret kılıcının kabzasına ilk defa olarak Türkler sarıldılar; eminiz ki ikinci el de İran vatanperverlerinin dest-i hamaseti olacak.*”¹¹⁶² (EK-17)

Tanin bir diğer başmakalesinde İran'ı savaşa teşvik şu sözlerle teşvik ediyordu: “*İran'da yükselen Türk-Alman sempatisi Rus ve İngiliz basını tarafından dile getiriliyor ve hükümetlerin dikkatleri çekiliyor. Bu sempati İtilaf-ı müsellesi telaşlandırmıştır. İran zaten bize duacıdır. Tarafsızlıkta ise İran'ın bir sorumluluğu yoktur. Elinden gelse Türkiye ile birleşir. Bir Rus-İngiliz zaferi İran'ın felaketi demektir.*”¹¹⁶³ Türk görüşüne göre eğer İran tarafsızlıktan sıyrılabilirse Osmanlı kardeşlerinin ve Almanya'nın yardımıyla İran'dan Ruslar ve İngilizler kovulacak ve Kuzey Denizi sahillerinden Çin denizlerine kadar uzanacak bir hareketin en mühim amili olacaktı. İngiltere cihadın İran'da çıkaracağı zelzeleyi düşünüyor, tarafsızlığa önem vermesi bundandı.¹¹⁶⁴

Her ne kadar Meşhed ve Kerbela'dan cihad sadaları geliyorsa da¹¹⁶⁵ ve kalben *kardeşleri Osmanlılara ve Almanya'ya duacı* iseler de ve bir kısım aşiretlerin Osmanlı ordusuna iltihakları söz konusu ise de¹¹⁶⁶ İran'ın cihada teşebbüsleri başarılı olamadı. Zaten buna kuvveti de yoktu. Zaman geçtikçe Türkler ve Almanlar, beklentilerin aksine, yapılan tüm propaganda ve döktükleri altınlara rağmen İran'dan bir hareket görememiyordu. *Tanin*'in başmakalesi Türkiye'nin İran'ı savaşa teşvik etmekteki kararlılığını ve sabırsızlığını gösterir:

¹¹⁵⁹ *Tanin*, 24 Mayıs 1915.

¹¹⁶⁰ *Diyarbakir'de Dicle*, 1 KE 1914.

¹¹⁶¹ *Tanin*, 27 KS 1915; *Tanin*, 16 KS 1915.

¹¹⁶² *Tanin*, 5 TS 1914, başmakale.

¹¹⁶³ *Tanin*, 25 KE 1914.

¹¹⁶⁴ Aynı yer.

¹¹⁶⁵ *Tanin*, 2 TE 1915.

¹¹⁶⁶ *Tanin*, 23 TS 1914.

“Harbin 9. ayına girmek üzereyiz ki İran hala bitaraf ve yapabileceği başka şey de yok. Filhakika insaf ehli İran’a hak verir. Eğer İran harbin ilk günlerinde bitarafıktan ayrılıyorsa Rusya ve İngiltere onu çizmeleri altında ezerlerdi. Ama yaşamağa hakkı olan İran’ın mühim bir vazifesi var. Harbin sonunda hür yaşamak istiyorsa ilânihaye bitaraf kalamaz. Çünkü İran, İngiltere ve Rusya için yutulması kolay ve lezzetli bir lokmadır. Zaten taksim edilmiştir. Harbin sonunda eğer İngiltere ve Rusya galip gelirlerse İran’ı haritada göremeyiz. Belki hiç derecesinde ve sadece bir hükümet heyulası kalır. Öyleyse İran bizimle olmalıdır. Almanya % 90 galip gelecektir. Bu da İran’ı bir takım vazifelere sevk ediyor. Selameti bizimle beraber olmaktır. Kaybetsek bile tarih “İran, şeref ve namusu uğrunda kaybetti” diyecek. İran hürriyetperverleri Osmanlı cengâverleri ile nasıl birleştiyse İran hükümeti de Türkiye ile öyle birleşmeli. Tahran’ın cihat ilan etmesi zamanı gelmiştir.”¹¹⁶⁷

Tanin’in aşağıdaki başyazısı İarân’a karşı Türk-Alman hassasiyetini gösterir: “Balkan mücadelesinde İngiltere ve Fransa’nın pür-telaş olmaları sebepsiz değildir. Onlar için Balkan mağlubiyeti sade İstanbul yolunun açılması ya da Mısır’ın tehlikeye girmesi ile iş bitmez. Bunun sonu Şark’a dayanacaktır. Fransa, İngiltere ile ayaktadır. Onun için önce İngiltere’nin çökertilmesi lazımdır. Şark’tan gelen haberler güzel. Lord Kiçner panik içindedir, tehlikeli seyahatlere teşebbüs ediyor ve Mısır’ın müdafaasına azami ehemmiyet veriyor. Bu sebepsiz değildir: Cihat bayrağı Osmanlıların elinde dalgalandıkça er geç bir kıyam olacaktı. Zaten Cihat, Şark’ta süratle yayılıyor. İran ahvali buna şahittir. İran’da İngiliz ve Rus nüfuzu sıfıra düştü. Her ne kadar hükümet tazyik altında kalıp bitaraf ise de ahali öyle değildir. Şah’ın bitaraflık beyannamelerini halk ve matbuat şiddetle tenkit ediyor ve Osmanlı tarafını iltizam ediyor. Ahali temayülâtını fiilen de gösteriyor. Bender Buşir’in İngiltere tarafından işgali üzerine, ahalinin tepkisi, hükümetin muvafakatini almadan milli bir heyet-i seferiye bile ihzar edildi. Hatta Fars eyaleti umumi bir kıyama girdi ve Bender Buşir’i İngiliz askerlerinden temizledi bile. İran gazeteleri bunu bir Cihat olarak isimlendiriyor. İran semaları “Cihat, Cihat!” sadalarıyla inliyor.¹¹⁶⁸ Başyazı aynı heyecanın Afganistan’da da mevcut olduğunu fakat umumi bir cereyan haline henüz gelmediğini söyler.

Cihad’ın İran’da tesirli olabilmesi için İstanbul’a İran’dan mühim zatlar davet edildi. Bu maksatla İstanbul’a gelen Şeyhürreis Hz. şerefine Şeyhülislam Hayri Efendi ziyafetler verdi. Bu zat İran’ın “büyük ulema ve fuzelasından”dı. Aynı zamanda Şah hanedanından bir prensti ve Ahrar [Demokrat] fırkasındandı.¹¹⁶⁹ Bir müddettir İstanbul’da bulunan bu şahıs huzura

¹¹⁶⁷ Tanin, 7 Nisan 1915

¹¹⁶⁸ Tanin, 17 TS 1915.

¹¹⁶⁹ Tanin, 3 KS 1915.

*kabul edilerek mazhar-ı iltifat-ı hz. şehriyari oldu.*¹¹⁷⁰ Daha sonra da Harbiye Nazırı Enver Paşa Şeyhurreis'i ve Paris'te Saint-Cyre mektebini bitirip İstanbul'a gelen oğlu Hüsam Hümayun'u, kabul etti. Şeyhurreis de *kendisinin ve mahdumunun Osmanlı ordusunda cihada iştirak niyetinde olduğunu ve bunun ila-yı kelimetullah için fariza-i diniyeden olduğunu* söyledi.¹¹⁷¹ İran ekâbirine Şeyhülislam Hayri efendi'nin ziyafetleri, Sultan ve Enver Paşa tarafından kabulleri elbette ki bir teşvik içindi. İranlıların Osmanlı devletindeki faaliyetleri de bu politikanın devamıydı.¹¹⁷²

Fakat ne yukarda zikredilen ziyafetler ne ilan edilen cihat fetvaları akibeti etkileyebildi. Osmanlı ordusu tarafından Ruslarla işbirliği yapan Şucaüddevle kuvvetlerinin mağlup edildiği, işbirlikçi Haşmet'in Urumiye'ye kaçtığı ve daha sonra esir edildiği¹¹⁷³, elde edilen bir takım başarılar ve elde edilen ganimetler fetva'nın tesirine bağlanıyorsa da¹¹⁷⁴ bunun etkisi sınırlıydı. İç sorunları ve İngiliz-Rus işgaliyle kriz yaşayan İran'ı Cihad'a kazandırmak mümkün olmayacaktır.

Padişah'ın Meclisi açış nutkundaki konuşması İran'ı Cihada kazandırmak bakımından bilhassa önemlidir. Padişah kürsüye çıkarak nutkunu okudu. Çanakkale başarıları, İstanbul-Berlin yolunun açılışı, Kafkasya'daki çarpışmalar ve Irak'ta Gen. Townshend'in esaretini zikrettikten sonra Padişah, İran'a dair şunları söylüyordu:

*“Fellahiye önündeki muharebe-i müthişe ile meşgul bulunduğu sırada Ruslar komşumuz İran'ı istila ede ede cenup hududumuza yaklaşmıştı. İngiliz ordusunu hezimete uğrattıktan ve Kut mahsurinini esir ettikten sonra ordumuz Ruslara tevcih-i savlet ederek şirane taarruzları ile Kirmanşah ve Hemedan'ı Ruslardan tahlis edip Tahran kurbüne kadar yetiştir. Müslüman ve komşu memleket olan İran'ın tekemmül ve terakki için lazım gelen bütün müsait şeraiti ihraz ve her türlü kuyud-u muzırradan azade olarak müstakil ve müreffeh bir hayat iktisap eylesini görmek bu harpte takip ettiğimiz gayelerden biridir. Şark hududumuzu tecavüz eden Rus ordularını tamamiyle tevkif eyleyen, o cephedeki ordumuzun düşmanı hudut haricine atmak hususundakini vazifesinin icrasında da nusret-i ilahiyeye mazhariyetini cenab-ı haktan niyaz eylerim.”*¹¹⁷⁵ Bu nutuk, son zamanlarda İran'ın “hakk-ı istiklalini” teyid etmek üzere yapılan ilk beyanattır ve bu da Osmanlı parlamentosunda oldu.¹¹⁷⁶

¹¹⁷⁰ **Tanin**, 7 KS 1915.

¹¹⁷¹ **Tanin**, 5 Nisan 1915.

¹¹⁷² **Tanin**, 13 TS 1914.

¹¹⁷³ **Tanin**, 6 KS 1915; **Le Temps**, 17 Janvier 1915.

¹¹⁷⁴ **Tanin**, 7 KS 1914.

¹¹⁷⁵ **Tanin**, 15 TS 1916. (3. devre. 3. içtima.) Padişah'ın bahsettiği Fellahiye'de İngilizlerle çok şiddetli çarpışmalar olmuştu. Kutul Amara'de mahsur kalan Gen. Townshend tümenini kurtarmak için İngilizler Fellahiye'ye ilerlemişlerdi. Bayur, **TİT**, 3/3, 172.

¹¹⁷⁶ **Tanin**, 26 KS 1918.

Padişah'ın irad ettiği bu nutuk İranlıları çok memnun etmiş olduğu anlaşılıyor. Tahran gazetelerinde buna dair başmakaleler yayınlandı.¹¹⁷⁷ Mesela *Sada-yı İran* adlı Tahran gazetesi 3 Safer 1335 tarihli başmakalesinde şunları yazıyordu: “*İran'ın atisini düşünen ve Osmanlı sultanının nutkunu okuyan ve istiklalin ne olduğunu anlayan İranlılar hiçbir şeyden emin değiller. Gerçi Avrupa buhranı, İran siyasi hayatına muvakkat bir hayat vermişse de sulh-u umumi dünya haritasını değiştirecek. Bedbinler İran'ın akıbetini meçhul görür. Fakat sulh sözü kalbimizi çarpıtıyor. Sulh istiyoruz ama sulhtan da korkuyoruz. Zira hakikatte zaten istiklalimiz yok. Onların verecekleri hüküm karşısında titriyoruz, vaziyetimiz elimdir. Herkes bekasına çalışırken biz atıl bir halde mukadderatımıza nazırız. Şüphesiz ki masada dünya sulhu için çok şey yapılacak, ama hasımların masada İran hakkında nokta-i nazarları nedir? İşte biz bu yeis ve elem içindeyken kalbimizi dolduran sevinçli bir haber geldi: Osmanlı Meclis-i Meb'usanının açılışında Sultan Reşad'ın İran'ın mahfuziyet-i istiklaline dair nutk-u hümayunları bizi çok sevindirdi. Belig bir nutuk ve muteallim kalplere bir beşaret idi. Evvela bu beyanatın cihan siyasetinde nüfuz ve ehemmiyeti vardır. Bunun Meclis-i Meb'usan'ın resm-i küşadında okunması çok mühimdir. Bu Osmanlı efkâr-i umumiyesinin ma'kes-i efkâridir. Türkiye-Merkezi Avrupa resaneti nazara alınır, Avrupa sulh kürsüsünde İran'ın istiklali nazara alınacak demektir.*”¹¹⁷⁸

Bundan sonra Osmanlı devlet adamları, İran'ın duyduğu bu memnuniyeti canlı tutmak için nutuklarında devamlı İran'dan bahsetmeyi faydalı gördüler.¹¹⁷⁹ Padişah'ın İran hakkında duyduğu bu iyi niyetlerin İran'daki etkileri ilkin ümit verici olduysa da ordunun Hemedan'dan ileri gidememesi ve Tahran'a girememesi yüzünden tesirini kaybetti.¹¹⁸⁰

6. İran'da Alman Faaliyetleri ve Cihattan Beklentileri: Savaşın patlamasıyla birlikte Türkiye ve Almanya bütün İslam coğrafyasına yönelip tüm güçleriyle cihat propagandasına başladı. Bu maksatla iki Alman misyonu Afganistan ve Buhara'ya gitti. Bu sırada Mağrip zaviyelerinde olduğu gibi Kafkasya ve İran'da cihat propagandası tüm şiddetiyle sürüyordu.¹¹⁸¹ Kayser'in *300 milyon Müslüman'ın dostu* olduğu propagandası bu sıralarda büyük bir kalkışmayı başlatmak için kullanılıyordu.¹¹⁸² Hatta Guillaum II.nin müslüman olduğu haberleri bile propaganda edildi. Bunun için de büyük paralar harcandı, aşiretler ve

¹¹⁷⁷ BOA. HR.SYS. Dosya no: 2340. Gömlek no: 58. Tarih: 06.11.1917.

¹¹⁷⁸ Tanin, 21 Şubat 1917; BOA. HR.SYS. Dosya no: 2340. Gömlek no: 13. Tarih: 16.02.1917.

¹¹⁷⁹ BOA. HR.SYS. Dosya no: 2340. Gömlek no: 58. Tarih: 06.11.1917.

¹¹⁸⁰ Bayur, TİT, 3/3, s. 172.

¹¹⁸¹ SHAT, 7 N 679, EMA, Ministère de la Guerre, 2. Bureau, section: Les renseignements généraux, le 15 avril 1918, Bulletin d'Information de quinzaine, no: 25.

¹¹⁸² SHAT, 7 N 723, EMA, « Le mouvement panislamique », le 13 février 1917.

liderler satın alınmağa çalışıldı.¹¹⁸³ Pek çok örnekten bir tanesi şöyle zikredilebilir: Azerbaycan valisi Şuca-üd Devle Türklerin Azerbaycan'a girişi sırasında vuku bulan çarpışmada yaralanıp kaçtığı Tiflis'te yaptığı açıklamada Almanların mollaları ve devlet memurlarını altınla satın aldığını ve ancak bu şekilde Türklerin Miyan-i Duab ve Maraga'ya girebildiğini söyledi.¹¹⁸⁴

Almanya'nın propaganda metotlarından biri de Almanların Şii-Müslüman olduklarıydı. Bu tür İslam propagandalarında Dr. Pugin'den bilhassa bahsetmek gerekir. Bu çok faal Alman casusu, İran'da Rus karşıtı faaliyetleriyle tanınıyordu. Kalküta'da çıkan ve Hindistan'daki İngiliz ordusundaki Müslümanlara yönelik Urduca yayınlanan *Habl-ul Metin* gazetesinin Mayıs ayı sonlarında, yıllardan beri Alman acentalarının temsilciliğini yapan ve son olarak da Almanya'nın İsfahan konsolosu olan bu casus hakkında verdiği bilgiler dikkat çekicidir. Dr. Pugin, İran'a hayli sayıda Alman subay, Türkiye'den silah, cephane getirmiş, buradan da doğuya doğru, Horasan'a yönelmişti. Bu casusun, Emir'i cihada ikna etmek için Afganistan'a gitmiş olması ihtimali de söz konusuydu. *Habl-ul Metin* sözlerine şöyle devam ediyordu: “Türkiye harbe girdiğinde, Dr. Pugin Tahran'a gelmişti. Burada bir İranlı bakanla yaptığı konuşmada kendisinin Ahmed Beg isimli bir Müslüman olduğunu söylemişti. Üzerinde mahalli Fars kıyafetleri vardı. Elinde Kur'an olduğu halde her yerde cihat propagandası yapıyor, Guillaume II.nin tüm halkıyla birlikte Müslüman olduğunu ve Şii mezhebine girdiğini söylüyordu. Konsolos olarak İsfahan'a geldiğinde heyecanla karşılandı. Ancak ulema ona güvenmemiş, münafık olduğuna dair bildiriler dağıtmıştı.”¹¹⁸⁵

Dr. Pugin hakkında *Le Temps* da şunları yazıyordu: “Dr. Pugin, sayısız propaganda broşürleri dağıttı. Bunlarda Rus ve İngiliz sefirlerinin kaçtıkları, Rus Kozak ve Hint sipahilerinin Türkiye sefaretine sığındıkları anlatılıyordu. İlave olarak, İran hükümetinin Rus ve İngilizlerin zebunu olduğunu, buna karşılık bir Germano-Türklerden yana bir partinin kurulduğunu söylüyordu.”¹¹⁸⁶ Şah hükümeti, Dr. Pugin'in konsolosluğunu reddetti ve İran'dan atıldı.¹¹⁸⁷

Almanların müslümanlığı hakkında hayli haber vardır. Urmiye mıntıkasında Müslüman olduklarını söyleyen 8 Alman subayı Türk üniformalarıyla çarpışmalara girdiler. Bunların Kürtlerden azami hürmet gördükleri anlaşılıyor. Bu yeni mühtedilerden birinin adı Cedid-ül

¹¹⁸³ Harcanan paralar hakk. bkz. « La Propagande allemande dans les pays musulmans », *AF* Avril-Juin 1917, s. no: 169, s. 37.

¹¹⁸⁴ *Le Temps*, 17 Janvier 1915.

¹¹⁸⁵ Kalküta'da çıkan 24 Mayıs 1915 tarihli *Habl ul Matin*'den naklen *AF*, Avril-juillet 1915, no 162, s. 53; « Le docteur Pugin », *RMM*, Vol. XXX, 1915, s. 202.

¹¹⁸⁶ *Le Temps*, 23 avril 1915.

¹¹⁸⁷ Siassi, *a.g.e.*, 123.

İslam'dır. Bu şahıs çarpışmalarda ölünce İslamî adetlere göre İslam kabristanına defnedildi.¹¹⁸⁸ Camilerde yapılan Almanların Müslümanlığı propagandasından sonra Türk-Alman ajanlar Müttefiklere karşı halkı kışkırtmak için çeşitli toplantılar tertip eder. Gelecek ilkbaharda ayaklanmayı gerçekleştirmek için İran'ın birçok vilayet ve kazalarında halka silah dağıttılar. İsfahan'da İslam'ın tehdit altında olduğunu belirten propaganda broşürlerinin haddi hesabı yoktur. Bunlarda Rusların Fars halkına yaptığı mezalim, Şii mukaddes mekânlarının tahrip edileceği, bütün İslam âleminin tehdit altında olduğu, İngiltere'nin İslam peygamberinin naaşını Londra'ya kaçıracağı meseleleri yoğunlukla işlendi. Bütün bunları yaparken de inandırıcı olmak için taklit mercii olan Necef Müçtehitleri hazır bulunduruldu ve bu ulemaya cihad-ı mukaddes fetvası verildi.¹¹⁸⁹ Alman propagandasında İslam'ın hamisi ve müdafii olduklarının ve Hıristiyanlığın amansız düşmanı olduklarının bir diğer delili de Belçika ve Fransa'da tahrip ettikleri devasa katedraller idi. Bu da Almanların İslam'ı topyekûn kabul etmek üzere olduklarının deliliydi.¹¹⁹⁰ Bir diğer propaganda da Almanların, İran'ın Kerman vilayetinin eski yerlileri oldukları hususuydu. Buradan ayrılıp Avrupa'ya yerleştikten sonra Kerman'daki K sesi değişikliğe uğramış ve German olmuştu.¹¹⁹¹ Bu hususta *Novoye Vremya* şu bilgileri verir: “Alman ajanları yaptığı propagandalarla Guillaume II.nin Muhammed dinine girdiğine dair çok sayıda İranlıyı inandırmışlardır. İspatları da şudur ki: Almanlar eskiden oldukça zahit ve soft bir İslam kavmi idi. İran'ın güneyindeki Kerman vilayetinin kadim yerlilerindendir. Avrupa'ya yerleştikten sonra bu K sesi G'ye dönüşmüş ve German olmuşlardır. Almanların propaganda ajanları Farsların şüphelerini gideren ve onları hayretler içinde bırakan başka ikna edici deliller de ileri sürmüşlerdir. Anlattıklarına ve yazdıklarına göre “Eski zamanlarda Asya'yı terk edip Avrupa'ya yerleşmek zorunda kalmışlar ve burada Hıristiyanlığı kerhen seçmişler ve zaten bu batıl dinle hiçbir zaman amel etmemişler. Hâlihazırda çok şey değişmiş, eski zamanın Kermanlıları, bugün asıl dinlerine dönmüş bulunuyorlar. Eğer İranlılar, bugün, ilan edilen cihad-ı mukaddes'te kendilerine tabi olurlarsa Almanya bütün Hıristiyanları katliam edecektir.”

Le Temps gazetesinin yazdığına göre İran'daki Alman ajanları, ikna edici olmak için Fars kıyafetleriyle dolaşıyorlar, evlerinde Fars hizmetçi bulunduruyorlar, *Kur'an* ahkâmına harfiyen uyuyorlar ve abdest alarak ibadet ediyorlar, namazlarında Farsları taklit etmeye dikkat ediyorlardı. Böylece kendilerinin saf Müslüman olduklarına Farsları inandırdıkları gibi,

¹¹⁸⁸ 1 Şubat 1915 tarihli **Habl-ul Metin**'den naklen **RMM**, Vol. XXX, 1915, s. 172.

¹¹⁸⁹ **Le Temps**, 7 février 1915.

¹¹⁹⁰ **AF**, no: 161, Janvier-Mars 1915

¹¹⁹¹ Siassi, **a.g.e.**, s. 123.

Guillaume II. nin de son derece zahit, mutevekkil ve mutekid bir Müslüman olduğuna da inandırmışlardı.¹¹⁹²

Müçtehit ve ulemanın elde edilmesiyle birlikte artık sıra camilere gelmişti. Parayla elde edilen din ve ulema sınıfı, Türk-Alman ajanlar tarafından tahrik edildi. Tahran camileri İtilaf devletlerine karşı vaaz ve hutbelerin mekânı oldu, ahali burada cihada teşvik edildi.¹¹⁹³ Gelecek baharda bir genel bir isyan çıkarmak için pek çok şehirde silah dağıtıldı. İspahan, İslam'ın tehdit altında olduğunu yazan cihat broşürleriyle dolup taşı. Yukarda da zikredildiği gibi, broşürlerin esas konusu Rusların her tarafta zulüm ve mel'anet yaptıkları, Şii mukaddes mekânlarını tahrip etmek istedikleri, İngilizlerin de Peygamber naşını Londra'ya nakletmek istedikleri; buna karşı, Almanya ve Türkiye'nin, İran ulemasının yanında olduğu, ayrıca Necef ve Kerbela müçtehitlerinden destek istendiği idi.

13. Kolordu'nun Goltz'un emriyle İran'a, hükümeti devirip oradan da Türkistan'a, Hindistan'a ilerlemek üzere gönderilmesi, Türklerin ve Almanların gerçeği göremediklerini gösterir. Goltz Paşa bunu hatıralarında acı acı anlatır. Falkenheim 1 Aralık 1915'te Goltz'un İran'daki faaliyetlerinin macera olduğunu İmparator'a söylemişti. Ancak Goltz, Batı İran'da ve Bağdat'ta durumu bizzat görünce ümitsizliğe düşecek ve daha 19 Aralık 1915'te hatıra defterine "İran'daki siyasi harekâtımız tamamen akim kalmıştır." diye yazacaktır. Daha önceleri Selman-ı Pak'ta İran sefirinin kendisine söylediklerinin hiç biri gerçek çıkmadı, ne alkışlarla karşılandı ne de genel bir isyan için şartlar hazırıldı.¹¹⁹⁴ Enver Paşa, Mayıs 1916'da Bağdat'a geldiğinde Albay Gleich, İran işlerinin bir macera olduğunu kendisine bir raporla bildirmişti.¹¹⁹⁵

13. Kolordusuyla Hemedan'a kadar ilerleyen Ali İhsan Sabis de hatıralarında Türkiye'nin İran politikasının pek mantıksız olduğunu ve tamamen Alman menfaatlerine dayandığını anlatır: "*Almanlar İran'da bol bol altın dağıtıyordu. Ama nafîle. Fakat Türkiye de bu heyula yüzünden Irak'ı kaybetti.*"¹¹⁹⁶ Her bakımdan Almanlar İran'da oyunu kaybetti, İnci ve sedef ticaretiyle uğraşan ve Alman casusluğunun merkezi olan Wanckhaus şirketi de İran denizlerinden balık inhisarı ve Karun vadisinin imtiyazları İngilizler tarafından engellendi.¹¹⁹⁷

İran üzerinde son derece hassas olan Almanlar, İran'ın kazanılması halinde Afganistan ve Hindistan'da İngilizlerin türlü gailelerle baş başa bırakacağını hesaplıyordu. Bunun için de

¹¹⁹² **Le Temps**, 2 décembre 1915.

¹¹⁹³ **Le Temps**, 7 février 1915.

¹¹⁹⁴ Goltz, **a.g.e.**, s. 36-39.

¹¹⁹⁵ Sanders, **a.g.e.**, s. 163-64.

¹¹⁹⁶ Sabis, **a.g.e.**, C. 3, s. 182.

¹¹⁹⁷ Siassi, **a.g.e.**, s. 122.

İran ve Afganistan'ın kazanılması gerektiğini düşünüyorlardı. 1915'te 200 ajandan oluşan bir Alman gurubu, devasa bagajlar, bilimsel materyeller, silah, mühimmat, para kasalarıyla, TSF cihazlarıyla İstanbul üzerinden Halep ve Bağdat istikametini takiben İran ve Afganistan'a yöneldiler. Bu teşebbüs, Tahran'daki Alman sefaretinin kontrolünde yapılıyordu. Hedef, İran devlet adamlarını Türk-Alman davasına kazandırmaktı.¹¹⁹⁸ Bu maksatla yapılan propagandaların yanında Türkler ve Almanlar, İran'ı fiilen savaşa sokmak için Şah'ı kazanmak istediler.¹¹⁹⁹ Bunun için de Türk ordusu Kafkasya ve Irak olmak üzere iki koldan İran'a girdi. Savaşın hemen ardından, Ocak 1915'te, bir Türk birliği İran'a girmiş, Urmiye, Meyan-i Düab ve Tebriz'i işgal etmişti. Ruslar da Tebriz'i geri alıp Türkleri Azerbaycan'dan attılar. Sonbaharda neredeyse İran Cihad-ı Mukaddes'i ilan ediyor ve Türk-Alman ittifakına dâhil oluyordu. Bu teşebbüs, şiddetli Rus taarruzuyla akim kaldı. Ruslar, birliklerini Kazvin ve Tahran üzerine sevk edip Cihat ilanını engelledikten sonra, diğer Rus kuvvetleri Azerbaycan'dan güneye inip Hemedan ve Kengaver istikametinden Kermanşah'a doğru ilerledi. Ama 1916'nın ilk haftalarında Bağdat'tan Tahran'a tırmanan Türkler 13 Ocak 1916'da Kermanşah'ı işgal etti, sonra da Rusları Kengaver'i tahliye zorladı ve Hemedan yakınlarına kadar ilerlediyse de Türk mukavemeti karşısında hudut boyunca bu defa Ruslar ricat etmek zorunda kaldı, Urmiye gölünün kuzeyindeki Hoy'u tahliye etti ve gölün güneyindeki Meyan-ı Düab civarında Rusları acı bir mağlubiyete uğrattı.¹²⁰⁰ Ancak Türklerin daha fazla ilerleyecek gücü yoktu. Bir kaç hafta sonra Ruslar, Türkleri buradan püskürterek Hemedan'ı, Şubat sonlarına doğru da Kermanşah'ı işgal etti. Cihat taraftarlarını isyan merkezi olan Kum'a kadar izleyen Tahran'daki Rus birlikleri de Şubat'ta İngiliz nüfuz bölgesinin hududu olan Kaşan ve İsfahan'a kadar ilerledi. Artık Rusların hedefi, Irak'ta zor durumda olan General Townshend'e ulaşmaktı.¹²⁰¹

Başlatılmak üzere olan İran cihadı böylece başlamadan bitti. Bu Türk-Alman cenahı için acı bir kayıp idi. Alman sefiri Prens Reuss da bu başarısızlığı meslekî hayatıyla ödedi. Zaten

¹¹⁹⁸ “*Les Vestiges de l'influence Allemande en Perse, la Société germano-persane*”, **RMM**, vol. LII, 1922, s. 174.

¹¹⁹⁹ Bu teşebbüs Goltz'un Irak ordusu kumandanı olmasından sonra son derece hızlanacaktır. Goltz 18 Ekim 1915'te İran ve Irak Kuvvetleri komutanı olarak tayin edildi. Geniş bilgi: Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 456, Pièce no: 30. Alman hükümeti, bu teşebbüs için Tağı-zade'den faydalandı. Bu şahıs, Muhammed Ali Şah'ın amansız rakibidir, Azerbaycan'ın asil ve entel bir ailesine mansuptur, İran Meclisinin 1 ve 2. Dönem mebusudur. İngiltere ve ABD'de birkaç sene sürgün kaldıktan sonra Alman hükümeti tarafından 1915'te Almanların İran'daki faaliyetlerini gerçekleştirmeye yardımcı olması ve burada bir İran Komitesi kurması için Berlin'e davet edildi. Bu maksatla Tağı-zade, Charlottenbourg'ta **Kaveh** [Demirci Kava] gazetesini yayın hayatına geçirdi. “*Les Vestiges de l'influence Allemande en Perse*”, **RMM**, vol. LII, Paris, 1922, s. 175.

¹²⁰⁰ **AF**, no: 160, Janvier-Mars 1916, s. 11; Ayrıca bkz. Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 436-437.

¹²⁰¹ Ayrıntı için bkz: **AF**, janvier-mars 1916, no 164, s. 11, 38; **AF**, no: 163, s. 114; **JD**, 14 août 1916.

oldukça pasif biriydi.¹²⁰² 18 Aralık 1915'te Berlin'e çağrılarak azledildi. Ruslardan kaçıp Tahran'ın 120 km güneyindeki Kum'da kurduğu Nizam-us Saltana Geçici Hükümeti de bir varlık gösteremedi.¹²⁰³ Türk garnizonun Kerbela'yı bombardıman etmesi üzerine Irak müçtehitleri ve eşrafı şiddetli tepki göstererek, bu durumu ilkin İran'a şikâyet etmişler ve bunun için İngilizlerden müsaade istemişlerdi.¹²⁰⁴ 1916'da vuku bulan bu olay, cihad-ı Ekber için ağır bir darbe idi.

7. Ulemanın Cihat İlanı ve Irak Üzerinden İran'a Yönelik Cihat Faaliyetleri:

Necef, Kerbela vs kutsal makamların İran anlayışı üzerinde etkisi büyüktü. İran Şii uleması buralardaki dini merkezlerde eğitim görüyorlardı. Genellikle bunlar ulemanın en meşhurlarıdır, *Kur'an*, *Hadis* ve *Sünnet* hususunda mutebahhirdirler. Sünnilerde, dört mezhebin ihdası ile birlikte artık içtihat kapısı kapanmış kabul edilir, ama Şiiilerde içtihat anlayışı devam etmektedir.¹²⁰⁵ Müçtehitler öylesine güçlüdürler ki onların kâfir dediği mutlak kâfir kabul edilir. Nasiruddin Şah zamanında bir fetva ile tütün kullanımını yasaklatıp Avrupalılara verilen imtiyazları iptal ettirebilmişlerdi.¹²⁰⁶

İran'daki ağır Rus ve İngiliz nüfuzu İran'ı Cihat fetvalarını engellemeye zorladı. Türkiye'nin Cihat propagandasında Enver Paşa'nın isteği üzerine ulemaya ağırlık verildi. Bu maksatla İngiliz-Rus adamı olan Şuca-üd Devle, cihat propagandasını engelleyebilecek biri olduğu ve kazanılması gerektiği üzerinde duruldu. Ayrıca İran'ın Van sınırında Mevlana Şeyh Sadık ve Süleymaniyeli Seyyid Ömer de vaazlarıyla halkı cihada çağırıyorlardı.¹²⁰⁷ Irak'taki

¹²⁰² Pomankowski, **a.g.e.**, s. 135; Türk ve Almanların Şah'a cihat ilan ettirme teşebbüsü ve başarısız darbe [putch] hakk. Geniş bilgi için bkz. H.P., "*Lettre de Perse*", **La Croix**, no: 10168, 30 avril 1916, s. 4-5.

¹²⁰³ Ali Rahmani, **a.g.m.**, s. 116 vd. Nizam-us Saltana hakkında ayrıca bkz. Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 441 ; Kendisi geçici hükümet lideri, oğlu da Genel Kurmay Başkanı olarak Alman ve Türk idareciler tarafından seçilen Nizam-us Saltana, Paytak muharebelerinde tek kurşun atmadan bütün kuvvetleriyle birlikte kaçmıştı. Onun Osmanlı-İran cihadına bir faydasının dokunmadığı, para almaktan başka bir gayesinin olmadığı anlaşılıyor. Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 194-195, 201-202.

¹²⁰⁴ **SHAT**, **16 N 2984**, Sant Quintin, du Caire le 26 juin 1916 à 24. H. Jugal. O yıllarda 500 bin nüfuslu olan Kerbela'daki Şiiilerin 400 bini Farsça konuşurdu, **L'Humanité**, 24 juin 1916; **L'Excelsior**, 24 juin 1916; **Şiiiliğin Irak ve İran'da yayılmasının sebebi Halife Ali'nin Kufe'yi merkez edinmesinden ve sonra da Emevilerin Arap ırkçılığını körüklemelerinden, gayri Arap Müslümanları Mevali/köle saymalarından doğdu. Şiiiliği tamamen İran'a bağlamak doğru değildir. Abdülbâki Gölpınarlı, 100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1969, s. 39; İran'ın Irak'taki nüfuzu ve Şiiileşmesi hakk. bkz. Eraslan, **a.g.e.**, s. 308; Abdollah Fahd Nafisi, **Nehzat-è Chi'ayan der İnkilab-è İslami-yè Irak**, Çev. Kâzem Tchaitchian, Téhéran, 1364/1985; Yusuf Benli, "*Irak'ta Şiiiliğin Tarihi Temelleri*", **Irak Dosyası**, C. 1, Haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Hayrullah Cengiz, Yahya Başkan, Tarih ve Edebiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 127-60.**

¹²⁰⁵ **MAE. Vol. 1691**, "*Affaires musulmanes, panislamisme, Guerre 1914-1918* », s. 118; "**Le Temps**, 31 août 1916.

¹²⁰⁶ A. Ağaoğlu, **İran ve İnkılabı**, Ankara, 1941, s. 100 vd; İran ve imtiyazlar mtiyazlar hakk. geniş bilgi için bkz. A.K.S. Lambson, "*İmtiyazat*", **EI**, (H-IRAM), t. III, imprimé au Pays-Bas, 1971, s. 1219-1223.

¹²⁰⁷ Avcı, **a.g.e.**, ATASE ; Servet Avşar, "*Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nin Cihat İlanı ve Propaganda*", **Askeri Tarih Bülteni**, Yıl: 26, Sayı: 51, Ankara, 2001, s. 46.

Şii ulema parayla teşvik edildi. İran'ın Azerbaycan valisi Şuca-ud Devle¹²⁰⁸, Almanların altınla ulemayı ve devlet memurlarını satın aldığını, yaralı olarak sığındığı Tiflis'te açıklamıştı.¹²⁰⁹ Yukarıda da belirtildiği gibi 15 Ekim 1915'te ulemanın propagandada ne kadar para alacağı tespit edilmişti. 100'e kadar mücahit toplayan şeyhlere 5 lira, 300'e kadar 10 lira, daha fazla mücahit toplayanlara da 15 lira maaş verilecekti.¹²¹⁰ İran'a gönderilen ulema hak ettikleri parayı valilikler kanalıyla alıyorlardı. Şii ulemadan Mirza Muhammed Rıza, İran kamuoyunu Türkler lehine çevirmek için Samarra'dan İran'a gönderilirken tatmin edici miktarda para almıştı.¹²¹¹ Geçici İran hükümeti reisi Nizam-us Saltana, Almanlardan ayda 80.000 mark alıyordu.¹²¹² Cihat vaazlarında bulunanlara Valilikler vasıtasıyla yüklü miktarlarda para veriliyordu. Mirza Muhammed Rıza, Samarra üzerinden İran'a giderken bol para alarak cihat propagandası yaptı. Mirza Muhammed Rıza'nın yanında Kazimiyeli Şeyh Mehdi el Halis'in oğlu Muhammed ahlaki düşüklüğü yüzünden gönderilmedi ve yerine bir memur veya subay gönderilmesi kararlaştırıldı.¹²¹³

Özel heyetlerin dışında askeri birliklerle beraber propaganda maksadıyla bazı şahıslar da gönderildi: Caferi ulemadan Ali Haydari ve Bahr-ul Ulumzade gibi. Gidişlerinde kendilerine hayli para verildi. Şeyhul Irakeyn Hüccet-ül İslam Hacı Şeyh Ali Mazenderani Atebat-ı Şerife'den (Irak'taki kutsal şii mekânlarından) Tahran'a ulaştı ve devlet ve hükümet adamlarıyla görüştü.¹²¹⁴ 13. Kolordu harekâtı sırasında da İran'da hayli beyannameler dağıtıldı ve propagandaya fazlasıyla ağırlık verildi.¹²¹⁵

İngilizlerin Fao adasını işgal etmeleri ile halk ve ulema infiale kapılmıştı.¹²¹⁶ İngilizler bu adayı 6 Kasım 1914'te işgal etmişlerdi, Kuveyt'ten sonra Basra'ya girerler artık sıra Bağdat'taydı.¹²¹⁷ Bu Irak'ın elden çıkması demekti. Ulema arasında Rus ve İngiliz nefreti çok canlıydı. Türk ve Alman tarafı propagandada bu nefreti alabildiğine tahrik etti.¹²¹⁸ Rusların 1909'da İran'a girmeleri üzerine evvela Irak müçtehitleri Çar'a hitaben bir telgraf

¹²⁰⁸ Harp yıllarındaki bazı İran devlet ve hükümet adamları hak. kısa ve toplu bilgi için bkz. G.D., L.B., "Personalités Politiques Persanes", RMM, Vol. LII, Paris, 1922, s. 177-180.

¹²⁰⁹ **Le Temps**, 17 Janvier 1915.

¹²¹⁰ Avcı, **a.g.e.**, s. 258

¹²¹¹ Avcı, **a.g.e.**, s. 171.

¹²¹² Sabis, **a.g.e.**, C. 3, s. 185-186; Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 194.

¹²¹³ Aşşar, **a.g.m.**, s. 47.

¹²¹⁴ **Tanin**, 9 Nisan 1913.

¹²¹⁵ Sarısamani, **Psikolojik Harp**, Gn. Krm. Bşk. Yay., Ankara, 1999, s. 20.

¹²¹⁶ Nasrollah Salehi, « *Les Fatwas des ulémas persans de Najaf et Kerbela* », **La Perse et la Grande guerre**, Téhéran, 2002, s. 168, dn.35.

¹²¹⁷ **Le Temps**, 18 novembre 1914; Kasım 1914 te Irak'ta bunlar olurken Müttefikler Donanması tüm gücüyle aynı zamanda Çanakkale'yi zorluyordu. Bkz: Général Malleterre, « *La guerre dans le Levant* », **RDM**, t. XXXIII, 1916, s.75-76.

¹²¹⁸ **MAE. Vol. 1655**, Légation de la République France en Perse. Le ministre de la République en Perse, à M. Briand, Président du Conseil, ministre des Aff. Etr.

göndermişlerdi. Bazen şiddetli bazen de mutedil bir lisanla Rus müdahalesini tenkit etmişler ve Çardan askerlerini geri çekmeleri istemişlerdi. Ardından da müçtehitlerin protesto telgrafları birbirlerini izlemişti.¹²¹⁹ Müçtehitlerin tepkisi üç sebebe bağlanabilir: 1-Rusların İran'a 1909'dan 1914'e kadar olan müdahaleleri, 2- İran'ın tarafsızlık politikasının ihlali ve topraklarının işgal edilmesi, 3-Türkiye'nin ilan ettiği cihad-ı mukaddes fetvası.¹²²⁰

Bilindiği gibi İngiliz ve Rusların İran'ı kendi aralarında ikiye bölen 1907 antlaşmasından sonra İran coğrafyasına tam olarak oturmuşlardı. Bundan sonra bu iki devletin yaptıkları mezalim halkı olduğu kadar ulemayı da bizar etmişti. Ulemadan Ahund Horasani ve Şeyh Abdullah Mazandarani'nin faaliyetleri bilhassa zikre değer. Bunlar Cihadı teşvik eden faaliyet ve vaazlarıyla bilhassa tanınıyorlardı. Bilhassa 1914'te savaşın patlamasıyla dini liderlerin direniş ve müdahaleleri çok arttı ve bu husus onları birleşmeğe zorladı.¹²²¹ Irak'taki Şii ulema da fetva, beyannameler vs yanı sıra pragmatik faaliyetlere giriştiler.¹²²²

İran'ın en büyük müçtehitlerinden Seyyid Muhammed Kazım Tabatabai Yazdi cihat hakkında fetva verdiği gibi oğlunu da mücahit toplamak için Kerbela ve Bağdat'a gönderdi.¹²²³ Kendisi (İngilizlerle bir çarpışma sırasında G. Irak'ta öldürüldü) ve iki oğlu Seyyid Muhammad ve Seyyid Mahmud, Seyyid Muhammed Kaşani ve oğlu Seyyid Abdulkasım Kaşani, Seyyid Mohammed Taki Khansari (İngilizlerle Irak'ta girdiği çarpışmada esir düştü, Hindistan'a götürüldü); Seyyid Taki Şirazi ve iki oğlu; Mirza Muhammed Rıza vs. Bütün bunlar İran kökenliydi. Bunlardan başka İran ulemasıyla işbirliği halinde olan ve İngilizlerle savaş sahasına çıkan Arap ulema da vardı. Iraklı Arap Şii ulema, İranlı ulema ile beraber cihat fetvaları verdiler. Bunlar arasında: Seyyid Muhammed Said Hobubi, Şeyh Bakır Haydari, Şeyh Mehdi Halis ve oğlu Şeyh Muhammed Haliszade vs zikredilebilir. Necef'teki şii uleması tarafından yazılan çeşitli fetvalar vardı.¹²²⁴ Bu fetvalardan bir tanesi de İstanbul Cihad fetvasıyla yaklaşık aynı tarihliydi. Büyük müçtehitlerden Mirza Muhammed Taki Şirazi'ye aitti. *Tanin*'de Türkçe tercümesi vardır.¹²²⁵ Şii ulemanın olumlu tavrı, Tebriz'in Türkiye tarafından işgali sırasında da görülür. O zaman Muşir-ud Devle kabinesi bu işgalin gayrı meşru olduğuna dair ulemadan fetva istemiş ama

¹²¹⁹ **Tanin**, 31 KS 1915.

¹²²⁰ Salehi, **a.g.m.**, s. 157.

¹²²¹ Diğer ulema ve imamlar için bkz. Salehi, **a.g.m.**, s. 158.

¹²²² Şii ulemanın fetvaları ve beyannameleri için bkz: Mohammad Turcomân, **Asnadi der Bare-yè Hücum-è İngilis ve Rus be Iran**, Téhéran, 1372/1991.

¹²²³ Sarısamani, **Türk-İran İlişkileri**, s. 2.

¹²²⁴ Salehi, **a.g.m.**, s. 159-60.

¹²²⁵ **Tanin**, 22 KS 1915. Bu fetva aşağıda zikredilmiştir. Ayrıca Bk. Bayur, **TİT**, 3/1, s. 325.

ulema reddetmişti. Bunun üzerine kabine düşmüş ve yeni kabine reisi Ayn-ud Devle de aynı sorunla karşılaşmıştı.¹²²⁶

En büyük müçtehitlerden olan ve bütün Caferilerin taklit mercii olup Irak, İran, Kafkasya ve Hindistan'daki mukallitlerini bir işaretle harekete geçirebilecek kadar nüfuzlu bir şahsiyet olan Hücet-ül İslam Seyyid Kazım-el Bezevi, cihat fetvasını imzaladığı gibi cihada fiilen iştirak etmek üzere umum mukallitlerini tahrik için mahdumları Seyyid Muhammed Efendi'yi Kerbela, Bağdat ve havalisine gönderdi¹²²⁷ Kerbela ve Necef müçtehitleri de ihtilafın yok edilmesi için bütün Müslümanların Hilafet sancağı altında birleşmelerini istiyordu.¹²²⁸ Şii ulemanın bu müsbet hareketleri Türkiye'yi harekete geçirdi. Harbiye Nazırı Enver Paşa, bu gelişmeler üzerine aşırı iyimserliğe kapıldı, İstanbul'daki Alman sefirine « Kerbela ve Necef ulemasından sadır olan bir harp beyannamesi ve cihat fetvalarıyla tüm İslam âlemi bir ferd-i vahid gibi çarpışır » diyordu.¹²²⁹

Osmanlı gazetelerinde Şii ulemanın fetvaları birbirini izlemektedir. Ocak 1915'te Necef, Kerbela, Samarra, Kazımiye ve diğer merkezlerde Şii ulema fetvaları çıktı. Bunlarda "İslam'ı boğmak isteyen düşmanlara karşı İslam ülkelerini malen ve bedenen korumanın İtilaf devletleri tebaası Müslümanlar için dahi farz" olduğu anlatılıyordu.¹²³⁰ Bu fetvaların İstanbul fetvasıyla benzerlik gösterdiği dikkatlerden kaçmamaktadır. Propagandalar ve ulemanın fetvaları İngiliz ve Rus nefreti ile birleşince cihada dair faaliyetler de hız kazandı. Bağdat'ta çıkan *Sada-yı İslam* gazetesinin yazdığına göre cihada katılmak üzere büyük âlim Şerif Haydari himayesinde Necef'ten kalkan heyet-i ilmiye ve ulema maiyetlerinde binlerce mücahit olduğu halde Bağdat'a geldiler.¹²³¹ Mühim sayıda Irak'ın Şii uleması Cihat işlerini görüşmek üzere İsfahan'a hareket etti.¹²³² Aralık 1915 başlarında Necef, Kerbela, Kazımiye ulema ve müçtehitleri Bağdat'tan Basra'ya *meydan-ı cihad*'a gittikleri görülür.¹²³³

Şii ulema fetvalarında Osmanlı'ya destek verilmektedir. Yahya Devletabadi Osmanlılara taraftardı ve savaş müddetince de çok aktifti.¹²³⁴ Birçok ulema da öyleydi. Şia'nin cihat fetvaları, Osmanlı cihat fetvaları ile aynı özelliktedir. Seyyed Mustafa Kaşani şu fetva ile Osmanlı devletine destek veriyordu: "Cihat bizim için ilahî bir fırsattır. İslam düşmanlarının çok meşgul bulunduğu bu günlerde, ilahi vazifemizi yapmak bize vacip

¹²²⁶ *Le Temps*, 3 mai 1915.

¹²²⁷ *Tanin*, 9 KE 1914.

¹²²⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, 11 TS 1914.

¹²²⁹ Salehi, *a.g.m.*, s. 164.

¹²³⁰ *Tanin*, 22 KS 1915; Bayur, *TİT*, 3/1, s. 325.

¹²³¹ Bağdat'ta çıkan *Sada-yı İslam* gazetesinden naklen *Tanin*, 14 KE 1915.

¹²³² *Tanin*, 22 KS 1915.

¹²³³ *Tanin*, 15 KE 1914; *Tanin*, 8 KS 1915.

¹²³⁴ Salehi, *a.g.m.*, s. 164.

olmuştur. Bugün her bir Müslüman, itifak halinde, İran'dan Rus ve İngiliz nüfuzunu silmeli, Kur'an'ın ve İslam memleketlerinin hakiki bekçileri olan Müslüman Osmanlı ve İran hükümetlerine, dinin ve hükümetin istiklaline hararetle destek vermelidir.” Kaşani, bir başka fetvasında da Müslümanları ecnebi boyunduruğundan kurtarmak için şöyle diyordu: « ...Düşmanlarımızın entrikaları sonucu olan iç kavgalarımızı bir kenara bırakmalı, Sünni-Şii ihtilaflarını artık halletmeliyiz. Allah'ın birliği etrafında toplanan Müslümanlar Müslüman İran ve Osmanlı hükümetlerini bütün güçleriyle desteklemeli, bu şekilde uzun yılların birikimi olan zararları telafi edip düşmanı def etmenin ve İslam hudutlarını korumanın yollarını bulmalıdır.¹²³⁵

Bu fetvalarda Osmanlı hükümetine yardım bilhassa teşvik edildi. Osmanlı devletinin düşmanları İslam düşmanları olarak görüldü. Bu konuda Şeyh-uş Şeria İsfahani de bu hususu fetvalarından birinde şöyle belirtiyordu: “...Bugün Osmanlılarla ittifak zaruri ve hayatidir. Kısa süre önce Muhammara valisine çektiğim bir telgrafta Osmanlı hükümetine yardımda bulunmasını, Osmanlı düşmanlarının Allah'ın ve İslam'ın düşmanları olduğunu, düşmanları el birliği ile vatan topraklarından ihraç etmek gerektiğini, bunun bütün Müslümanlar üzerinde farz olduğunu belirttim.”¹²³⁶

Büyük müçtehitlerden Mirza Muhammed Taki Şirazi Efendi de Bağdat'ta çıkan *Sada-yı İslam* Gazetesi'nde Müslümanlara hitaben şu fetvayı yayınladı: “*Kut-ül amare*'de mahdumum Mirza Mahmud Rıza Efendi vasıtasıyla diyanet-i islamiye hamileriyle rüesa-yı aşaire ve hudud-u islamiye muhafızlarına:

“Ey ehl-i İslam! A'da-yı dinin Allah ve Resulü Allah'ın Haremeyn-i şerifeynine ve eimme-i tahire'nin atabat-ı mukaddesesine tecavüz edecekleri anın arifesindeyiz. Müslüman kanını akıtmak ve İslam'ı hetketmekten başka bir gayesi olmayan bu din düşmanlarının tasallutuyla ve el-iyazu billah bütün bilad-ı islamiye ve şcair-i mukaddesat-ı diniye'nin büyük bir tehlikeye ilka edileceği derpiş edilerek bilad-ı islamiye'nin hudud-u berriye ve bahriyesinin tecavüz-ü a'daya karşı masun bulundurulması bilumum ehl-i islam'a ve hassaten hudutlarda mutemekkin aşair ve kabail üzerine muterettip bir vecibe-i mukaddese olduğunu beyan ve bu emr-i vacibin ifasına bütün ehl-i islam'ı davet eylerim.”¹²³⁷

Bu fetvalar Cuma hutbelerinde ayrıca okunmuştu.¹²³⁸ Sine'de cihat fetvasının okunması ile halkın cihada iştirak ettiği BOA.daki bir belgeden anlaşılıyor.¹²³⁹ İran Kürdistanında da

¹²³⁵ Salehi, a.g.m., s. 166.

¹²³⁶ Salehi, a.g.m., s. 168.

¹²³⁷ Tanin, 22 KS 1915; Bağdat'ta çıkan *Sada-yı İslam* gazetesinden naklen Tanin, 21 Eylül 1915.; Bu fetvalar ve muhtevaları hakk. Geniş bilgi: Salehi, a.g.m., s. 160 vd.

¹²³⁸ BOA. HR.SYS. Dosya no: 2337, Gömlek no: 10. 13.12.1914.

halk cihad'a hararetle ilgi gösteriyordu.¹²⁴⁰ Bu ve buna benzer faaliyetler harp boyunca sürdü. Genel olarak G. Batı İran'da ve Irak'ta Şiiler Cihada Sünnilerden fazla katıldı. Güney-Batı İran'daki Kaab kabilesi Şii-Arap ve Osmanlı taraftarıydı.¹²⁴¹

8. Rus-İngiliz karşı tedbirleri ve cihadın başarısızlık sebepleri: Aslında İran kamuoyu, diğer dünya müslümanlarına karşı ilgisiz değildi. Mesela İran Müslümanları, diğer Müslümanların gerek savaş sırasındaki gerekse savaştan sonraki milli kurtuluş mücadelelerinde en az Hint Müslümanları kadar İslam dünyasındaki gelişmelerle ilgileniyorlardı. Mesela Fransa'yı şiddetli tedbirler almaya sevk eden Suriye'deki, Fas'taki en küçük bir harp vukuatı veya bu devletin mahmillerine karşı Fransa'nın uyguladığı baskı idaresi İran'da kötü intibalar bırakıyordu. Çok kısa bir süre öncesine kadar kimsenin tanımadığı Abdülkerim, İran'da İslam kahramanı olmuştu. Dürzilerin Suriye'deki mücadeleleri halkın sempatisini toplamış ve "Muzaffer Kardeşler" olarak görülmüşlerdi.¹²⁴² İran'da kontrolü elinde bulunduran Ruslar ve İngilizler, Fars kamuoyunun İtilaf devletleri emperyalizmine tepkilerine ve cihat propagandalarına sessiz kalamazdı. İngiliz ve Rusların aldıkları şiddetli tedbirler Türk ve Alman faaliyetlerine ağır darbe indirdi. Rusların Kafkasya'da zaferler kazanıp İran'a yönelmesiyle birlikte, ajanların, şehirlerde galeyana halinde bulunan halkın ve dağlık mıntikalarda daimi isyan halinde bulunan Müslüman kabilelerin üzerindeki tahriklerinin hızını bir müddet için kesti. Savaştan doğan her nevi ekonomik sıkıntılar (bilhassa ekmek) birlikten yoksun ve bir çıkış yolu bulamayan halkın temel endişesi idi. Rüşvete bulaşmış hükümetin ve yüksek tabakanın kokuşmuşluğu, Rus, İngiliz ve Almanlar tarafından parayla satın alınmış idarecilerin faaliyetleri ve bunların birbirleriyle olan zıt menfaat mücadeleleri, İran'ın istikbalinin ümitsizliğine ve anti veya pro-germen faaliyetlere ilave edilebilecek olumsuz faktörler oldu. Aslında burada İran'ın tarafsızlığı, istikrarsızlığının asıl faktörü idi. İran'ın mevcut dağınık ordularının her biri baskın tarafın saflarına geçiyor, bu da kamuoyunun devamlı taraf değiştirmesine sebep oluyordu.¹²⁴³ Daha savaşın ilk günlerinde ve cihadın en hararetli zamanlarında İran'da vuku bulan Türk-Rus çarpışmalarında Rusların ele geçirdiği ganimetler arasında Cihad-ı Ekber Sancağı da vardı.¹²⁴⁴

Le Temps'in Petrograd muhabirinin bildirdiğine göre İran hükümeti, İngiltere ve Rusya'nın arzuları istikametinde bir takım tedbirler aldı, zaten bu hususta Rus ve İngiliz

¹²³⁹ BOA, DH.EUM.2.Şb. Dosya no: 3. Göml. no: 45. 15 S.1333/1917.

¹²⁴⁰ BOA, DH.EUM.2.Şb. Dosya no: 3. Göml. no: 69. 15 S.1333/1917.

¹²⁴¹ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 93 vd. s. 97.

¹²⁴² Maurice Pernot, « L'inquiétude de l'Orient, IX, À Travers la Perse », **RDM**, t. XXXVII, 1927, s. 839.

¹²⁴³ **SHAT**, 7 N 723, EMA, le 13 février 1917, « Le mouvement panislamique ».

¹²⁴⁴ **La Croix**, 2 février 1915.

baskısıyla adım atması ve aktif faaliyetlerde bulunması, bilhassa faaliyetleri sabit olan Alman ajanlarının tutuklanması, cihat fedailerinin silahtan tecridi, mollaların Anglo-Ruslar aleyhindeki vaazlarının yasaklanması isteniyordu. Aksi takdirde Rus birlikleri Tahran'a girecekti.¹²⁴⁵ İngiltere ve Rusya tarafından, Azerbaycan'da Osmanlı tarafına geçen kabilelerin faaliyetlerinin engellenmesi için Tahran hükümetine yapılan yoğun baskılar bir netice vermeyince bir nota daha verildi.¹²⁴⁶ Bu ikinci notaydı ve muhteviyatı birincisi gibi Rusya'nın Azerbaycan şikâyetlerinden ibaret değildi. Anglo-Ruslar, Alman provokatör-ajanların, fedai ve çetelerin tevkifini ve mollalarla müçtehitlerin Anglo-Ruslar aleyhinde Cihad-ı Ekber fetvalarının durdurulması üzerinde ısrar ettiler, reddi halinde ve Afganistan'a gidecek olan ajanların yakalanmaması halinde İngiltere, 1908 antlaşmasını tanımayacağı ve Buşir ile Kerman'a asker çıkararak Güney İran'ı işgal edeceği tehdidinde bulundu. Beklenen cevabın gecikmesi üzerine de Ruslar, Tebriz'deki hükümet binalarını yaktı.¹²⁴⁷ Bütün bunların Osmanlı zaferlerinden sonra olduğuna dikkat etmek lazımdır. Ancak her şeye rağmen bu tür faaliyetler devam ettiğinden Ruslar bu isteklerini daha sonra da tekrarlayacaklardır.

Almanların İran üzerinden Afganistan, Hindistan ve Türkistan'daki tesirlerini kırmak için 1907 tarihli Rus-İngiliz antlaşması ile kurdukları İran'ın tarafsız bölgesini 4 Mart 1916'da lağvetti, İran'ın kuzeyi Rus, güneyi de İngiliz sahası olarak tespit edildi. Böylece İran üzerinden Afganistan'a sızma faaliyetleri daha da zorlaşmış oldu. Ayrıca Türk ve Alman ajanlarının Afganistan'a geçişlerini engellemek için birer devriye teşkilatı kuruldu.¹²⁴⁸

Gerek bu baskılar altında gerekse Türk askerlerinin İran topraklarına girmesine tepki olarak İranlı yöneticiler, İran müçtehitlerinin verdikleri fetvaların asılsız olduğunu bildirdiler.¹²⁴⁹ Kerbelâ gibi kutsal Şii bölgelerinde bir takım Şii ulemeden cihat fetvaları alınmışsa da Rus-İngiliz kontrolündeki İran'da bu fetvaların yayınlanması yapılan baskılar üzerine yasaklandı, hatta cihat fetvasını Afganistan'a götüren Ubeydullah efendi İngilizler tarafından İran'da yakalandı.¹²⁵⁰

İngilizlerin ve Rusların aldıkları tedbirlerin cihadı sekteye uğratmasının yanında Türk hükümetinin yaptığı hataların da söz konusu olduğunu dikkatlerden kaçırmamaktadır. Türk cihadı daha savaşın başlarında Türk kumandanı Rauf Bey'in yanlış siyaseti ile verimsiz bir hale girmişti. Bu hususu Mısırlı milliyetçi lider Muhammed Ferid şöyle anlatır:

¹²⁴⁵ **Le Temps**, 16 novembre 1915.

¹²⁴⁶ **Tanin**, 13 KS 1915.

¹²⁴⁷ **Le Temps**, 20 novembre 1915.

¹²⁴⁸ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 146.

¹²⁴⁹ **BOA. HR.SYS**. Dosya no: 2338. Gömlek no: 42. Tarih: 29.12.1914.

¹²⁵⁰ Burhan Oğuz, **Yüzyıllar boyunca Alman gerçeği ve Türkler**, İstanbul, 1983, s. 251.

8 Haziran 1918'de İran sefiri Mahmut Han'ı ziyaret ettim. Konuşmamamız genellikle Osmanlı-İran ilişkileri üzerineydi. Sefir, Türklerin Rus ve İngilizlerle savaşmak için İran topraklarına dost olarak girdiklerinde işledikleri ve İranlıların İngilizlere ve Ruslara yakınlaşmalarına sebep olan cinayet, yağma ve gaspları anlatmaya başladı. Konuşmasında Savuçbulak [Mehabad] valisini kurşunladıklarını, bizzat kendi ülkelerinde yapmadıkları halde halkı altın fiyatına Türk banknotu almaya zorladıklarını, bunu yapmayanları şiddetle cezalandırdıklarını söyledi. Hâlbuki Ruslarla İngilizler böyle bir şey yapmamışlardı, dedi. Ayrıca şunu ekledi: Meşhur Hamidiye kumandanı Rauf Bey, orada bir birliğe komuta ediyordu. *Askerlerinden biri bir kadını kaçırmış, kadının ailesi de o askeri öldürmüştü. Bunun üzerine Rauf Bey, şehri halkın başına yıkılanana kadar topa tutmuştu. İran'a dost olarak bu şekilde girerlerse düşman olarak kimbilir nasıl girerlerdi? Dedi. Türkler artık İslam birliği politikasında kimseyi ikna edemezler. Türklerin Çanakkale sarhoşluğuyla gözleri fazlaca kamaşmış. Bu hususta uzunca konuştu.*¹²⁵¹

Savaş yıllarında çeşitli Osmanlı cephelerinde çarpışan Venezuelalı Rafael de Nogales, İran'daki Türk cihadının başarısızlığının bir kısmını Rauf Orbay'a yüklemektedir: “*Rauf Bey, İran'a girince yaktı, yıktı, öldürdü, ne var ne yok talan etti, cepleri dolu dolu döndü!*” der.¹²⁵²

Bu tür yanlışlıklar savaş boyunca sürdü. Öte yandan Osmanlı hükümetinin Turancı politikası İran'ı fazlasıyla ürkütüyordu. Bu hususta yukarıda da değinildiği gibi Osmanlı basınındaki Turan harekâtı furyaları İran için ürkütücü gelişmelerdi. İran'ın iki lig arasında sıkışarak bir o tarafa bir bu tarafa yönelmesi, her bakımdan sorunlarla iç içe olması, İran üzerinde Türk-Alman rekabeti de ayrıca mevcuttu. İran'ın düzenli bir orduya sahip olmaması, kabilelerin de sadece parayla iş görmesi ve sonra da dağılıp kaybolmaları askeri başarısızlıkları beraberinde getiriyordu. Almanya'nın İran'dan çok uzakta oluşu, Avrupa'nın bir iç devleti olması hasebiyle harekâta sıkıntı çekmesi, Türkiye'nin oldukça yıpranmış bir halde savaşa girmesi, buna karşılık İngiltere aşağıdan ve Rusya'nın yukarıdan İran'ı zorlamaları cihat için olumsuz faktörlerdi. Öte yandan mezhep farklılıkları, Şiiilerin halifeyi tanımamaları gibi sebepler cihadın gelişmelerini engelliyordu.

Her ne kadar Irak'ın Şii uleması Rus ve İngilizlerden duydukları nefret yüzünden bir takım fetvalar vermişlerse de, bunlar Anglo-Rusların aldıkları tedbirlerle İran topraklarına sokulması çoğu zaman engelleniyordu. İran hükümeti, Almanya ve Jön-Türklerin çok değer

¹²⁵¹ Ferid, a.g.e., s. 464.

¹²⁵² Rafael de Nogales, **Osmanlı Ordusunda Dört Yıl**, İstanbul, 2008, s. 164-165; Venezuelalı Nogales gibi, Sunstedt adlı İsveçli bir Yüzbaşı Pilot'un da Osmanlı ordusuna iltihak etmek istediği **Politiken** gazetesinden anlaşılmaktadır. **Le Temps**, 4 décembre 1914.

verdikleri Iraklı Şii ulemanın verdiği fetvaları kendi topraklarına sokmadığı da oldu¹²⁵³ Zaten Şii müçtehitlerin İran ulemasına ve hükümetine çektikleri tellere Ruslar ve İngilizler el koyuyordu ve bu fetvaların girebildiği yerlerde de tesiri oldukça sınırlıydı.¹²⁵⁴ Hatta Mazenderan, Necef ve Kerbela müçtehitlerinden Seyyid Muhammed Kazım Yazdi, Hacı İsmail Sadr-ı İsfahani ve Ağa Mirza Muhammed Taki-i Şirazi'nin gibi ulemanın fetvalarının asılsız olduğunu bile iddia etti.¹²⁵⁵ Savaş yıllarında Rusya'nın Urumiye konsolosu Basil Nikitin, evrakları arasında bulunan bir vesikadan ehemmiyetle bahs eder; Nikitin, savaş esnasında İranlı bir Molla'nın kendisine sunduğu bir evrakta Türk cihadının Şia mezhebine göre gayrı meşru olduğunu söylediğini belirtir¹²⁵⁶. Şiiilerin Kerbela ve Nedjef'teki mukaddes mekânlarının Türkler tarafından bombardman edilmesi ile Bağdat bölgesi Şiiileri büyük bir öfkeye kapıldı. Bu da Osmanlıların İslam hamisi olmak itibarına büyük darbe indirdi.¹²⁵⁷

Cihadın ilanından sonlarına kadarki devre olan Şubat 1917'ye kadar olan devrede netice ne oldu? İran'da Türk-Alman faaliyetleri, İranlıları "Milli Uyanış" istikametinde sevketti, zira İran, Sünni değil Şii idi. Yapılan cihat tahrik ve faaliyetleri hep Şiiliği tetikler bir mahiyet aldı. Osmanlı cihadı ile paralellik gösterdiyse de Turan faaliyetleri hep şüphelerini celp etti.¹²⁵⁸ *La Croix* da Sünni Türklerle Şii Farsların *Düşman Kardeşler* olduğunu ve cihadın İran'da rağbet görmeyeceğini yazıyordu.¹²⁵⁹ Halbuki *Tanin*, tüm gücüyle, hararetli propagandalarla iki Azerbaycan'ın birleştirilmesi, Hazar denizi ve ötesi propagandalarını da panislamist propagandayla beraber yürütüyordu. Tahran hükümeti, Türklerle meskûn İran bölgelerinin ve Tebriz'in işgalini¹²⁶⁰ cihadın bir manivela olarak kullanıldığına kani oldu. Artık bu savaşta Türk'ün cihat iddiaları, İranlıları tatmin etmiyordu. Hindistan ve İran'ın bir kısım coğrafyasından ta Tacikistan'a kadar tesirli olan İngiliz ajanı İsmaili lider Ağa-Han da cihadın İran'daki etkisini kısmen de olsa kırdı. Cehaletin hâkim olduğu yerlerde Allah ile kul arasına şeyhler, pirlar vs girer, Müslümanlar, Allah yerine bunlara yönelir; işte Ağa-Han bunlardan biriydi ve söyledikleri kendi cemaati arasında tartışmasız kabul ediliyordu. Ağa-Han'ın oturduğu Bombay'a ta Tacikistan'dan zekât ve vergi geliyordu. Almanya safında

¹²⁵³ Bayur, *TİT*, 3/1, Ankara, 1983, s. 334.

¹²⁵⁴ Bayur, *TİT*, 3/1, s. 324, 383. Türkiye sefaretinin 5 Kasım ve 4 Aralık 1914 tarihli telleri.

¹²⁵⁵ **BOA**. DH.EUM. 7. ŞB. Dosya no: 2. Gömlek no: 63. Tarih: 16 S.1333; **BOA**. DH.ŞFR. Dosya no: 48. Göml.no: 259. Tarih: 16 S. 1333.

¹²⁵⁶ Basil Nikitin, *Les Kurdes, Une étude sociologique et historique*, Imprimerie nationale, Librairie Klincksieck, Paris, 1956, s. 222.

¹²⁵⁷ *L'Humanité*, 24 juin 1916; *L'Excelsior*, 24 juin 1916; **JD**, 14 août 1916. *Kerbela*, Bağdat'ın yaklaşık 90 km güneyindedir. Buradaki 500 bin Şii'nin 400 bini Farsça konuşur.

¹²⁵⁸ **SHAT**, 7 N 723, EMA, le 13 février 1917, « Le mouvement panislamique ».

¹²⁵⁹ Joseph Mallet, "En Perse", **La Croix**, 21 janvier 1915.

¹²⁶⁰ **Le Temps**, 15 janvier 1915.

çarpışan Türkiye'nin artık "İslam'ın hamisi" olamayacağını bir bildiri ile ilan edince bu coğrafyada cihat kısmen sorgulanır oldu.¹²⁶¹

Türklerin ilan ettiği cihat iki olay üzerine ağır darbe yedi: Arap isyanı, İran'ın savaştaki istikrarsız durumu.¹²⁶² Artık cihadın hiçbir başarı şansı kalmamıştı. Goltz ölmeden önce İttihad-ı İslam'ın İran'da bir hayal olduğunu söylüyordu. Kabileler, altın peşindeydi, kâğıt para istemiyordu. Hamburg-İstanbul-Halep hattıyla gönderilen silah ve mühimmatı Türkler, İran çarpışmalarında pek kullanmıyordu. Aşiretlerin iki taraflı oynamaları, Bağdat'ın düşüşü ve İngilizlerin Mezopotamya'da ilerlemeleri Türklerin ve Almanların İran'daki panislam ve panturan hayallerinin sonunu getirdi.¹²⁶³

Bolşevik ihtilali Rusların İran'dan ve İngiliz zaferleri ile Türklerin de bozgun halinde Irak ve İran'dan çekilmeleri ile bölge İngilizlere terk edilmiş oldu; artık İngiltere, İran'ın rakipsiz hâkimi demekti. İngilizler fazla bir masrafa da girmeden İran'da düzeni yürüttü, patlayan isyanları uçaklarla bombardıman ederek bastırdı. Sir Percy Cox Anglo-Persan antlaşmasını hazırladı ve 9 Ağustos 1919'da imzalandı. Bu antlaşma ile İran, İngiltere'nin himayesine giriyordu. İngiltere, bu şekilde İran'da böyle sağlam bir üsse sahip olunca O. Asya'ya sızdı. İngiliz bayrağı Hazar denizinden Astrahan'a kadar dalgalanıyordu. İngiliz misyonları, Trans-Hazar'dan Fergana'ya kadar girdi, Hindistan'da alabildiğine tahkimatlar yaptı. Bu şekilde panislam ve panturan İran'dan ihraç edildi. Ama bu bozgun geçiciydi. Mayıs 1920'den itibaren Bolşevikler İngiltere'yi İran'dan atacaktırlar.¹²⁶⁴

B. IRAK

Irak, savaş müddetince iki muharip taraf için de son derece önemli bir coğrafi konuma sahip oldu. Türk ve Almanlar için Hindistan'a ve İran'a sızma kapısı olarak faaliyetlerin bir kısmı buradan yürütüldü. Nitekim Irak halkının kahir ekseriyetinin Şii oluşu, Osmanlıların gözünü Irak merkezli bir propaganda ile İran'a nüfuz etmeye çalışmaya sevk etti. Irak'ın coğrafi vaziyeti, Cihat politikası açısından çok önemliydi. Zira panislamın, İran'a Afganistan'a, Kuzey-Doğu Hindistan'a, yarı-Türk-Moğol bölgelere ulaşabilmesi ancak Irak üzerinden mümkündü. Bu korkutucu bir gelişme idi. Bu endişelerle İngiltere, Abadan, Ahvaz, Basra'yı işgal etti.¹²⁶⁵ Ayrıca Irak cephesi, Hindistan'a sızma ve İngilizleri de Irak

¹²⁶¹ Lydia Bach, **L'Orient Soviétique**, Librairie Valois, s. 172'den naklen : F. Taillardat, « *Le Tadjikistan* », **AF**, juillet-Aout 1932, no: 302, s. 228-233.

¹²⁶² **JD**, 14 août 1916.

¹²⁶³ Geniş bilgi: Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 445-448.

¹²⁶⁴ Geniş bilgi için bkz. Georges Ducrocq, "*La Politique du Gouvernement des Soviets en Perse*", **RMM**, Vol. LII, Paris, 1922, s. 84-167.

¹²⁶⁵ M. Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 80.

muharebeleriyle askeri kontenjanlarını kilitleme ve Avrupa cephelerinde nispeten daha rahat çarpışma imkanı vermesinden dolayı çok önemliydi. Irak'ta bir Türk-Alman zaferi, İran, Afganistan ve Hindistan'ın kapılarına dayanmak, buralarda İngilizleri ciddi endişelere, türlü gailelere sevk etmek demektir. İngilizler de Irak'ı Hindistan'ın tabii uzantısı kabul ettiklerinden buraya çok ehemmiyet veriyordu. Ayrıca İran petrolünü korumak için de Irak çok önemliydi.¹²⁶⁶ Ancak Mısır'a asker sevk ettiğinden savaşın başlarında Irak'ı kuvvetli askerî kontenjanlarla donatmadığı görülmektedir.¹²⁶⁷ İngiltere'nin Arap politikası, Hicaz, Suriye ve Filistin'de muhtariyet ve bağımsızlık vaadi, Irak'ta ise Hindistan hükümetinin fütühat politikasına izin vermek şeklindeydi. Yani Irak, Hindistan'ın hinterlandı sayılıyordu. Savaşın arifesinde, Suriye ve Filistin Fransız, Irak ise İngiliz bölgesi sayılıyor ve Hindistan'a ilhakı düşünülüyordu. Bunun için Irak'ta yerlilere silah verilmiyor, işler İngiliz ve Hint birlikleriyle hallediliyordu.¹²⁶⁸

Irak'ın hayatî önemine rağmen savaşın başlarında Türk Genel Kurmayı'nın Irak cephesini oldukça zayıf bıraktığı anlaşılmaktadır. Savaş yıllarında *Tanin*'in başmuharriri Muhittin Bey, Irak cephesinin *hesapsız, hedefsiz, plansız bir harp idaresinin numunesi* olduğunu söyler.¹²⁶⁹ İşin enteresan tarafı, aşağıda ele alınacağı gibi, muharip bir devlet olarak Türk ordusunun elinde bir Irak haritasının bile olmayıştıydı.

Berlin-İstanbul yolunun açılmasıyla¹²⁷⁰ ve Berlin-İstanbul arası mesafe 60 saate düşünce¹²⁷¹ bu hat üzerinden Irak'a nisbeten daha kolay cephe ve yardım nakliyatını yapılabilirdi. Irak'taki mücadele aslında İran'ı, Afganistan'ı ve hatta Hindistan'ı etkileyecek bir öneme sahipti.¹²⁷² Bulgaristan'ın savaşa girişiyle Irak cephesi daha da önem kazandı, Yunanistan ve Romanya hala tarafsızdı, bu sıralarda İtilafçılar Çanakkale'de nerdeyse harp sahasından kaçmışlar, askerlerini Sırbistan'a yardım için çekmişlerdi. İngilizler Avam kamarasında 100.000 kayıp verdiklerini itiraf etmişler, Fransa'da da Hariciye vekili Delcassé istifasını vermişti.¹²⁷³

¹²⁶⁶ Geniş bilgi: **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, I. Cilt, Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1970, s. 140-142.

¹²⁶⁷ **Le Temps**, 13 décembre 1914.

¹²⁶⁸ Bayur, **TİT**, 3/1, s. 394; Bayur, **TİT**, 3/3, s. 88 vd.

¹²⁶⁹ Muhittin Birgen, **İttihat ve Terakki'de On Sene (İttihat ve Terakki Neydi?)**, Yayına Haz. Zeki Arıkan, C. I. Kitap Yayınları, İstanbul, 2006, s. 293.

¹²⁷⁰ **Tanin**, 18 KE 1915; Temeşvar'da yapılan konferansta 1 Ocak 1915'ten itibaren İstanbul-Berlin ve İstanbul-Münih arasında Balkan Katarları adıyla bir müddet için haftada iki defa tren işletilmesine karar verildi. Gerek Berlin-Odenburg-Peşte ve gerek Dresd-Teçin-Viyana üzerinden tersine dönüş. Bavyera-Viyana vs tren programları için buraya bkz.

¹²⁷¹ **Tanin**, 20 KE 1915.

¹²⁷² Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 172-173.

¹²⁷³ Ferid, **a.g.e.**, s. 291.

Irak'a verdikleri önem dolayısıyla, daha Türkiye savaşa girmeden, Ekim 1914 başlarında İngilizler, Batı Hindistan'daki 6. tümenin bir tugayını gizlice Basra'ya getirmişler, bir kısmını da Bahreyn adalarına nakletmişlerdi. Türk Donanmasının Karadeniz baskınından sonra 5 Kasım'da İngiltere, Türkiye'ye savaş ilan etti ve 15.000 mevcutlu 6. Tümeni Irak'a nakletti. Karşılarında 8.000 kişilik Osmanlı 35. tümeni vardı. Erlerin çoğu Arap'tı ve zayıftı.¹²⁷⁴ *Le Temps*, Bağdat tümeninin tamamen Araplardan oluştuğunu yazıyordu.¹²⁷⁵

İngilizlerin 6 Kasım 1914'te Fao'ya girişini *Asie Française*, şu şekilde açıklıyordu: “Verimsiz ve sonuçsuz bir harp Türkleri Fırat'ın ana kaynağına doğru sürüklüyor. Bütün Şattularap kıyıları, İngilizlerin eline geçti. Çarpışmaların başladığı ilk günlerde Hindistan'dan gelen bir tugay, Mezopotamya'nın mahreci olan Fao'yu işgal etmiş, harbin başlamasından 17 gün sonra da bu küçük müfreze Basra'yı rahatlıkla ele geçirmişti. Halbuki Hindistan ordusu Avrupa ve Mısır'a asker sevk ettiğinden Mezopotamya'daki kuvvetleri zayıftı. Şattularap kıyılarının işgali oldukça mutevazi kuvvetlerle işgal edilmişti. Türklerin ise İngilizleri buradan söküp atmakta ciddi zorlukları vardı. Tek pratik yol, Fırat ve Dicle nehirleri ile muvasalat idi, bu da ancak zaten az mevcutlu ve emniyeti riskli kelekler vasıtasıyla yapılabilirdi; çünkü İngiliz gemileri bunları Basra'nın üst kısımlarında rahatlıkla vurabilirdi, kaldı ki Araplar da Türklere pek sadık değildi.”¹²⁷⁶

İngilizlerin Basra'ya girişi Çanakkale'nin tehdit altında olduğu çok hassas bir zamana rastlıyordu; artık Bağdat yolu açık demektir.¹²⁷⁷ Türkler, Basra'ya yürüdüklerinde Rus ilerlemelerinden dolayı Erzurum'dan endişeleri vardı, Bulgarlar da Edirne'ye girebilirlerdi. İngilizlerin, Türkleri püskürterek Basra'ya girmeleriyle cihat, ilk iflas işaretlerinden birini daha vermiş oldu. *Le Temps* gazetesi, İngilizlerin Basra'ya girişini şu şekilde veriyordu: “İngiliz birlikleri, 23 Kasım 1914'te gösterişli bir şekilde Basra'ya girdi, halk kabile reislerinin toplandığı şehir merkezine girmek için akın etti. Gemilerin top atışları ve birliklerin Hindistan kıralı için üç defa çektikleri hurrallar arasında İngiliz bayrağı şehrin büyük binalarının üzerine çekildi, alkışlar arasında beyanname okundu. Basra'da bulunan Osmanlı askerlerinin bakiyeleri de silah ve mühimmatlarını terk ederek ortalıktan kayboldu. Türk işgalindeki Zübeyr de teslim oldu. 17 Kasım tarihli çarpışmalarda Basra'da 2.000 kadar

¹²⁷⁴ Townshend, (Sir Charles V. F.), Général de division: **Ma Campagne de Mésopotamie (1915-1916)**, Bibliothèque d'Histoire, Politique, Militaire et Navale, Edition de la nouvelle Revue Critique, Payot, Paris, 1935, s. 10. Bu eser Tarih-i Askeri encümeni tarafından Türkçeye çevrilmiştir. İstanbul, 1337/1921; İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu**, TTK yayınları, Ankara, 1993, s. 156.

¹²⁷⁵ **Le Temps**, 20 janvier 1915.

¹²⁷⁶ **AF**, no:160, juillet-décembre, 1916, s. 286.

¹²⁷⁷ Gén. Malletterre, “La Guerre dans le Levant”, **RDM**, t. XXXIII, 1916, s. 75-76.

*Türk yaralandı. Türk birliklerindeki gayri memnun Araplar, üniforma ve silahlarını atıp firar ettiler.*¹²⁷⁸

İngilizlerin Türkleri 6 Kasım'da Fao'da bozguna uğratmasıyla birlikte¹²⁷⁹ Irak'ta cihadın talihi bir bakıma belirlenmişti. Kutul Amare, Selman-ı Pak gibi bazı mevzii başarılar Irak'ın elden çıkışına mani olamadı. Az yukarıda değinildiği gibi, 22 (Fransız basımına göre 23) Kasım'da Basra, 9 Aralık'ta Şattul Arab'ın diğer ucu Kurna düştü ve 1.000 kadar er ve subay esir oldu.¹²⁸⁰ Daha savaşın başlarında Bağdat'ta savaşa karşı bir isteksizlik vardı. Mevcut savaşın ve Almanların ilan ettirdiği cihadın dinî referanslara dayanmadığını düşünüyorlardı.¹²⁸¹ Bu da çözümlenin, cihadın belini kıran Şuayyibe felaketinden önce başladığını gösterir. Türklerin Araplardan oluşan 10.000 kişilik birlikleri Bağdat'tan Sarıkamış'a sevk etmesiyle durum burada daha da zayıfladı. Aralık 1914'te Kafkasya'da başlayan Türk-Rus muharebeleri 82.000 civarında Türk askerinin kaybıyla sonuçlandı. *Le Temps*, Rusların, 40 Arap askerini yarı donmuş bir halde bulduklarını yazar. İfadelerinden, Kafkasya ordusuna sevk edilen 10.000 kişinin giyim kuşamlarının son derece yetersiz olduğu ve 6.000 askerin donduğu anlaşılmaktadır.¹²⁸²

İngilizlerin bu şekilde Güney Irak'tan kuzeye tırmanmaları, İstanbul'da büyük kaygıya sebep oldu. Enver Paşa, Bedevilerden düzensiz birliklerle zaten zayıf durumda olan Irak'taki Türk kuvvetlerini takviye etmeyi düşündü. Arap sempatisini kazanmak için tecrübeli Teşkilat-ı Mahsusa gurubunu Irak'a gönderdi. Daha gurup gitmeden ajanlar, aşiretlere ulaşmışlar ve sonra gelecek olan Teşkilat-ı Mahsusa gurubu ve ortak hareket planları için zemin hazırlamışlardı.¹²⁸³ Enver Paşa'nın Irak planı, hayalleri zorlayan bir özelliğe sahipti: sadık Irak ve Arabistan aşiretlerinden teşkil edilecek büyük kuvvetlerle İran'a girilecek, buradan Ruslarla İngilizler kovulacak, buradan da Hindistan'a girilecek ve burada isyan başlatılacaktı.¹²⁸⁴ Ancak durumun vehameti üzerine 12 ve 13. Kolorduları Suriye ve Kafkasya'dan tekrar Irak'a gönderdi.¹²⁸⁵ Aslen Iraklı olan¹²⁸⁶ Teşkilat-ı Mahsusacı Binb. Süleyman Askeri, Cavit Paşa'nın yerini aldı: Basra vali ve kumandanı ve Irak ve Havalisi

¹²⁷⁸ *Le Temps*, 26 novembre 1914 ; *La Croix*, 26 novembre 1914.

¹²⁷⁹ *Le Temps*, 18 novembre 1914; Bayur, *TİT*, 3/1, s. 398. Townshend, *a.g.e.*, s. 10; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, III. Cilt, İran-İrak Cephesi, 1914-1918**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1979, s. 70.

¹²⁸⁰ Aydemir, *Enver Paşa*, C. 3, s. 180; Bayur, *TİT*, 3/1, s. 399; Görgülü, *a.g.e.*, 1993, s. 156.

¹²⁸¹ *Le Figaro*, 11 janvier 1915; *Le Temps*, 11 janvier 1915.

¹²⁸² *Le Temps*, 2 janvier 1915.

¹²⁸³ Stoddard, *TM*, ss. 117-118.

¹²⁸⁴ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, III. Cilt, İran-İrak Cephesi, 1914-1918**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1979, s. 57.

¹²⁸⁵ Aydemir, *a.g.e.*, C. 3, s. 180; Bayur, *TİT*, 3/1, s. 399.

¹²⁸⁶ Muhittin Birgen, *a.g.e.*, s. 295.

Genel Kumandanı olarak tayin edildi.¹²⁸⁷ Askeri, cihada ve İslam Birliğine inanıyor “İrak’ta mevcut aşiretlerle bile düşmanı denize dökmek ve Hindistan ve Belucistan’ı işgal etmek mümkündür” diyordu.¹²⁸⁸ Bütün bunları silah olmadan da yapabileceğine, İngilizleri Basra’dan rahatlıkla atabileceğine inanıyordu.¹²⁸⁹ Tayin edilen yeni Mezopotamya kumandanı, Bağdat’ta şu beyannameyi neşretti:

“Mezopotamya’nın kahraman askerleri! Siz daha buraya gelmeden, burada bir avuç kahraman aylardan beri düşman kuvvetleriyle çarpışmış, düşmanı mukaddes vatanımızdan defetmişlerdi. Biz Kur’an’a inanıyoruz, fakat düşman, Mısırlı ve Hindistanlı Müslüman kardeşlerimizi kölelik boyunduruğuna almak, yeryüzünden Kur’an’ı yok etmek istiyorlar. Biz çirkin menfaatler peşinde olan düşmanlarımızdan kutsal mekânlarımızı kurtaracağız.

Kahraman askerler! Bugün İngilizler sizin şecaatiniz karşısında titresin! Bilsinler ki cesetlerimizi çiğnemenen murdar ayaklarıyla mukaddes makamlarınızı çiğneyemezler! Mezopotamya’nın kahraman evlatları dinlerini, şanlı tarihini, mukaddes topraklarını muzafferden savunacaktır! Allah, uzak diyarlarda İngiliz zulmü altında inleyen mazlum Müslümanlara muin olsun!

Askerler! Atalarınızın kanını yerde bırakmayın, İslam’ın yüce değerlerini koruyun! Ordularımız her tarafta, bütün düşman hudutlarında muzafferdir, atalarınızın geçmişteki kahramanlıklarını tekrarlıyorlar, bu bir avuç asker, parayla tutulmuş kâfir askerleri durdurmuştur. Bu fasıkları yok edin! Resul-i zîşanımız küffarı yok etmemizi emrediyor! Tereddüt zamanı geçti, haydin savaşa!”¹²⁹⁰

Bu sıralarda, Hindistan Kral naibi Lord Harding, Basra körfezi kıyılarını ve Kuveyt’i ziyareti sırasında, Şeyh Mübarek’e Hindistan Yıldızı Büyük Şeref Nişanı’nı [Grand Cordon de l’Etoile des Indes] takdim etti.¹²⁹¹ Bu Kuveyt’in İngilizler tarafından kazanılmış olduğu manasına geliyordu. Britanya hükümeti bu şeyhi epey zamandır müttefik olarak zaten

¹²⁸⁷ İsmet Görgülü, **a.g.e.**, s. 160; **Tanin**, 4 KS 1915; Bağdat valiliğine Musul valisi Süleyman Nazif getirildi. Basra valiliği ve 38. Basra fırka kumandanlığına rütbesi kaymakamlığa terfian erkân-ı harp binbaşlarından Süleyman Askeri’nin tayini yapıldı. Bayur, **TİT**, 3/1, s. 398; Bayur, **TİT**, 3/3, s. 91. Larcher, onun 21 Aralık’ta atandığını yazar. Askeri Bey, çetecilikte ustaydı. Bingazi’de İtalyanlara karşı ve 2. Balkan harbinden sonra Bulgarların kendi müttefikleri tarafından ezilip Edirne’nin de geri alınmasında sonra Batı Trakya’ya geçmiş ve burada kuvvetli bir teşkilat kurmuştu. 1. Dünya Savaşı’nın başında **Teşkilat-ı Mahsusa** işleriyle uğraştı ve Makedonya’da Sırplar aleyhinde gizli teşkilat kurmak için Balkanlara gitmişti. Makedonya dönüşünde Sofya’da askeri атаşe olan M. Kemal’le görüşür. M. Kemal, kendisinin Irak cephesine tayininin yapılmasını Enver Paşa’ya iletmesini söyledi, ama bu cepheye kendisi atandı. Çok geçmeden Askeri, Irak ve Havalisi kumandanı oldu. Bayur, **TİT**, 3/1, s. 398, 399. Ayrıca bkz: Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 425. Danişmend, Askeri’nin bu tayinini Osmanlı tarihinde misli görülmemiş bir garibe olarak tanımlar.

¹²⁸⁸ Aydemir, **a.g.e.**, C. 3, s. 180.

¹²⁸⁹ Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 425.

¹²⁹⁰ **Le Temps**, 10 mars 1915. **Le Temps**, kumandanın kimliğini vermemektedir, ancak bunun Süleyman Askeri olduğu anlaşılmaktadır, zira Ocak 1915’te göreve başlamış ve 12 Nisan 1915’te intihar etmişti.

¹²⁹¹ **Le Temps**, 9 mars 1915.

kazanmıştı ve Kuveyt İngilizleşmiş, Küveyt limanı İngilizlerin bir üssü haline gelmişti. Aynı şekilde Britanya, Umman'ı da davasına kazanmıştı.¹²⁹² 8 Şubat 1915 tarihli *Times*'ın yazdığına göre bu ziyaret ve taltiflerden sonra Lord Harding, coşkuyla karşılandığı Basra'ya geldi. Karşılama töreninde İngiliz işgalinin Araplar arasında sempati ile karşılandığı söyleniyordu. Lord Harding, yaptığı konuşmada *İngiliz işgali, halledilmesi gereken acil ve ağır sorunları çözmüştür. Ben buraya, mahalli şartları yerinde görmeğe ve zaruri tedbirleri almağa geldim. Şu hususa dikkat etmelisiniz: Sizi temin ederim ki istikbalde müreffeh bir hâkimiyetiniz olacaktır.*” Diyordu. Bundan sonra Lord Harding, askeri teftişlerde bulunup Hindistan müfrezelerini takdir ve General Barrett'i cesaretinden dolayı tebrik ettikten sonra Şubat ayının ortalarına doğru Delhi'ye döndü.¹²⁹³

Süleyman Askeri, görevi devralmakla birlikte Arap şeyhlerine heyecanlı mektuplar yazdı, cihadın önemi üzerinde durdu, altınlar ve hediyeler dağıttı. Enver Paşa'nın planına göre Şattularap mıntıkası hemen İngilizlerden temizlenecekti. Bu cesur kumandan hemen işe başladı, kuvvetlerini ikiye ayırdı. 1-Fırat kolu: Nasiriye ve Basra'ya yürüyecekti. Kendisi bu koldadır. 2-Dicle kolu: Feodal karakterde ve cesur bir Çerkez beyi olan Mehmet Fazıl Paşa'nın kumandasında atlı birliklerle ve 35. tümenle birlikte hareket edecekti. Mehmet Fazıl Paşa, İran'a dalıp Ahvaz'daki petrol hattını tahrip etti. Süleyman Askeri de Nasiriye'yi geri aldı ve Kurna istikametinde ilerledi. Etrafında 20.000 Arap vardı ve moral yüksekti. 11 Mart 1915'te İngiliz-Hint birliklerine 300 zayıat verdirdi.¹²⁹⁴ Ancak bu nizami bir savaş değil, sadece bir çete savaşıydı. Cihadı taçlandırarak çapta büyük bir zafer değildi. Fakat Şuayyibe çarpışmalarında cihadın akibeti belli oldu. 6 Kasım 1914'te Fao'nun ve 22 Kasım 1914'te Basra'nın düşüşü ile çözülmeye başlayan Cihat ruhu Şuayyibe mağlubiyeti ile çöktü, Türkler itibarlarını burada kaybetti, ardından Şii merkezlerinde isyanlar çıktı ve ancak ağır tedbirlerle bastırılabilirdi. Bu da cihat davasına kazandırılmak istenen İran'da tepkilere sebep oldu.¹²⁹⁵ Askeri Bey burada yaralandı. Bağdat'taki tedavisini yarım bırakıp cepheye geri döndü. Bu arada İngilizler de hazırlıklarını bitirmişlerdi ve Hindistan'dan çok sayıda asker geliyordu. Yaralı bir halde taarruza geçen Askeri Bey bozguna uğrayınca 14 Nisan 1915'te intihar

¹²⁹² Geniş bilgi : Paul Imbert, « *Le chemin de fer de Bagdad* », **RDM**, t. XXXVIII, 1907, s. 660vd; Rouire, « *La question du Golfe persique I.* », **RDM**, t. XVI, 1903, ss. 898 vd.

¹²⁹³ **SHAT**, 7 N 2140, EMA, Le vice-roi des Indes à Bassora, d'après le **Times** du 8 février 1915.

¹²⁹⁴ Aydemir, **a.g.e.**, C. 3, s. 180; Irak'taki Dağıstanlı Mirliva Mehmet Fazıl Paşa, II. Abdülhamit'in yaverlerinden iken onu gücendirmiş ve Bağdat'a sürgün edilmişti. Misafirperver ve dindar bir şahıstır, Şeyh Şamil'in torunlarından, Çeçen'dir. Mevkiinden istifadeyle birçok Çeçen Bağdat'a geldi. 60 yaşlarında olmasına rağmen 20 liklerden daha iyi ata biner. Mahmut Nedim Kerkük, **Hatıratım**, Haz. Ali Birinci, Ankara, 2002, ss. 46-47; Aziz Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları**, Büyük Erkan-ı Harbiye Matbaası, Ankara, 1934, s. 6-7; Geniş bilgi, Haddiñ Fazıl Dağıstanlı, **Bir Kahramanın Hayatı**, İstanbul, 1969.

¹²⁹⁵ Bayur, **TİT**, 3/3, ss. 88-89; Salehi, **a.g.m.**, s. 172.

etti.¹²⁹⁶ Türkler, 9.000 mevcutla saldırdı, 3.972 kişi sağ kaldığı bu da % 50'den fazla kayıp demektir. Bu muharebede *dar-ul cihad*'a iştirak eden mücahitler genellikle kesin bir savaşa girmedi. Aç ve susuz, perişan bir halde Türk askeri ricat etti, bu ricatte bir intizam da olmadığından, dümdar kuvvet de bulunmadığından bu defa Enver Paşa'nın ve Askeri Bey'in çok güvendiği Arap aşiretleri Türklere saldırdı, askerleri öldürdü. Gece yarısına doğru, Askeri Bey'in naaşı gizlice yıkandı ve aynı çadırda hürmet ve hüznün içinde defnedildi. Ardından gelen İngiliz süvarilerinin saldırısıyla panik daha da büyüdü. Burada Acemi Bey'in cihada katkıları zikretmek lazımdır. Develerle taşınabilecek mühimmatı İngilizlerden kaçırdı, perişan Türk mücahitlerine dümdarlık görevi yaptı. Bu defa ricat halinde olan askerlere İngiliz filotillası 15 Nisan'da bomba yağdırdı.¹²⁹⁷ Hâlbuki *Tanin* bu acı mağlubiyeti zafer şeklinde kamuoyuna duyuruyor ve İngilizlerin ağır mağlubiyete uğratıldığını, çok sayıda esir ve mühimmat alındığını yazıyordu.¹²⁹⁸ Şuayyibe muharebesi, cihadın bel kemiğini teşkil eden kanlı bir cihat idi; plansız, programsız yapılmış bir çarpışmaydı, esaslı bir keşif yapılmamış, verilen emirler, gereksiz ağır ağıdalı Osmanlıca terkipler yüzünden anlaşılammış, bunlar da cihadın ağır yara almasına yol açmıştı.¹²⁹⁹ Bu İngiliz başarıları Irak'ta Türklerin acı durumunu ortaya koyuyordu. Yukarıda da söylendiği gibi Türk Genel Kurmayında bir Irak haritası bile yoktu. Bu vaziyet üzerine Almanca iki adet harita satın alındı.¹³⁰⁰ Ardından tayin edilen Nurettin Bey, 15 Mayıs 1915'te Irak ve havalisinin genel kumandasını ele aldı.¹³⁰¹ Ancak bu sıralarda, cihadın sekteye uğramasının en büyük amillerinden biri olan Türk düşmanlığı Arap kabileleri arasında hayli derinleşmişti, bozgunlar da Iraklıların saf değiştirmesini ve cihadın sorgulanmasını tetikliyordu. Artık Irak'ın Cihad-ı Ekber propagandasıyla savunulamayacağı anlaşılırsa da yine de mücahitlerle iş görmeye devam edildi. Şuayyibe felaketinden sonra İngiliz taarruzu başladı, 31 Mayıs 1915'te Amare işgal edildi. 3 Haziran 1915 akşamında cereyan eden olaylarda Türkler çok ağır hasarlara uğradı, 1773 esir verdi. Hasarlar bununla kalmadı, ricat sırasında bataklıklarda ve Dicle nehrinde yüzlerce İslam mücahidi boğuldu: kayıp yekûnu 3.000 askerdi, bırakılan mühimmat da cabası. Karargâh-ı Umumi'nin çok

¹²⁹⁶ Aydemir, **a.g.e.**, C. 3, s. 180; 12-14 Nisan 1915'te cereyan eden Şuayyibe meydan muharebesi hakk. geniş bilgi: **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, III. Cilt, İran-İrak Cephesi, 1914-1918**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1979, s. 173-201.

¹²⁹⁷ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, III. Cilt, İran-İrak Cephesi, 1914-1918**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1979, s. 201 vd.

¹²⁹⁸ **Tanin**, no: 2270, 20 Nisan 1915.

¹²⁹⁹ **İrak-İran Cephesi, 1914-1918**, C. III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1979, s. 204 vd.

¹³⁰⁰ Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, Larcher'ye tenkidî zeyiller, s. 261.

¹³⁰¹ Askeri Bey, 2 Ocak 1915'te Cavit Paşa'dan görevi devralmış ve Şuayyibe bozgunu üzerine 14 Nisan 1915'te intihar etmişti. Bundan sonra vekâleten Binb. Ali Çetinkaya kumandayı aldı, Görgülü, **a.g.e.**, s. 160. 19 Mayıs 1915'te de Alb. Nurettin Bey kumandayı aldı. Ardından da Ocak 1916 sonlarında Halil Paşa [Kut] kumandan oldu. Bayur, **TİT**, 3/3, s. 99, 104.

güvendiği aşiretler de öldürebildikleri kadar mücahit öldürdü.¹³⁰² Felaket yalnız gelmez; bu sıralarda Kafkasya cephesinde de Rus mezalimi başlamıştı. Öte yandan Şubat 1915'te büyük ümitlerle başlatılan Kanal harekâtı başarısızlıkla sonuçlandı. Çanakkale'de cihat tüm şiddetiyle devam ediyordu. 1914 yılı sonlarında İngilizler Yemen'de Mendep'e çıkarma yapmışlarsa da buradaki Türk cihadı Temmuz 1915 başlarında İmam Yahya'nın da desteğiyle başarı kazandı. Lahic, mücahitler tarafından alındı.

Bu gelişmelerden sonra İngilizler 25 Temmuz 1915'te Nasiriye'yi işgal etti. Basra ve Amara'dan sonra, Müntefek kabilelerinin merkezi olan Nasiriye'nin ve Basra'nın kaybıyla 130.000 km² arazi, 950.000 nüfus elden çıktı.¹³⁰³ Artık Bağdat yolları açıldı, askeri bozgunlarla Araplar gitgide heyecanlarını kaybediyor ve cihada katkıları zayıflıyordu. Fransa'nın Mısır temsilcisi M. Defrance'ın Hükümetine çektiği telde “*Basra ve Bağdat mintikalarında durum iyidir. Mac Mahon'un bana anlattıklarına göre Bağdat'a İngiliz birliklerinin gelmesi beklenmektedir ve bu da Şarkta büyük heyecanlara sebep olacaktır. Şu ana kadar bölgedeki Arap kabileleri Türklerle beraber iseler de isteksizdirler. Bağdat'ın düşmesiyle kabilelerin İngiliz tarafına geçeceğinden şüphe duyulmamaktadır.*”¹³⁰⁴ diyordu.

İngilizler, bir seri operasyondan sonra Karun ve Kerkha vadilerinde bulunan Türklere saldırdı ve bu iki nehri geçti.¹³⁰⁵ Bağdat'ta çıkan *El Zuhur* gazetesi, “...her gün takım takım aşair ordumuza iltihak etmekte ve İngiliz ordusundaki aşair de İngiliz aleyhine fevkalade galeyân-ı efkâr bulunmaktadır” diyorsa da durum hiç de öyle değildi.¹³⁰⁶ İngiliz istihbaratı Türklerin ne kadar güçsüz olduğunu biliyordu, artık Bağdat üzerine yürüyebilirlerdi. Gn. Townshend 27 Eylül 1915'te Kutul Amare üzerine yürüdü, bu çetin bir savaş idi. Gn. Townshend, hatıratında burada Müslüman askerlerin Türk cihadını dinlemediklerini ve savaşmak istemediklerini yazar, firarlar çoğaldı, hatta bir Müslüman taburu geriye sahile gönderildi.¹³⁰⁷

¹³⁰² Geniş bilgi: **Irak-İran Cephesi, 1914-1918**, C. III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1979, s. 227-262.

¹³⁰³ **Le Temps**, 28 juillet 1915; Nasiriye, 1870 lere doğru, Müntefek kabileleri reisi Nasır Sadun Paşa tarafından kurulmuş bir yerleşim birimidir. Aynı zamanda bölgenin askerî merkezidir. 12.000 nüfusu vardır. **Le Temps**, 28 juillet 1915.

¹³⁰⁴ **SHAT**, 7 N 2103, M. Defrance, Ministre plénipotentiaire chargé de l'Agence et Consulat Général de France au Caire, à M. Viviani, Président du Conseil, Ministre des Aff. Etrangères, le Caire, le 28 oct. 1915. “La question du khalifat”, La conversation de M. Defrance, le ministre plénipotentiaire de France au Caire, avec Mac Mahon, le Haut Commissaire britannique au Caire.

¹³⁰⁵ **Le Temps**, 26 mai 1915; Karun nehri, kaynağını Arabistan dağlarından alır ve İran körfezinin kuzeyindeki Şattularab'a dökülür. Kerha da Karun'la birlikte batıdan paralel akan birçok su kollarından biridir. Bunlar senenin büyük kısmında kuru kalır. Yağmur mevsiminde de birçok kollarıyla beraber Karun ve Dicle nehirlerine dökülürler. **Le Temps**, 26 mai 1915.

¹³⁰⁶ **Tanin**, 23 Ağustos 1915.

¹³⁰⁷ Aydemir, **a.g.e.**, C. 3, s. 184-85.

Fakat bu sıralarda Nurettin Bey'in kuvvetleri artmıştı. Ünlü Ktesifon şehri Selman-ı Pak, Orta Irak'ta ve Kerbela civarındadır. Bağdat'tan gelen 45. tümen 17 Kasım'da cepheye ulaştı. 22 Kasım'da (1915) İngiliz-Hint birlikleri saldırıya geçtiyse de Alb. Nurettin Bey'in karşı saldırısıyla İngilizler ağır kayıplar verdi. Gn. Townshend 4.500, Nurettin Bey ise 35.000 kişilik kuvvetinden 9.500 kayıp verdi. Gn. Townshend, 3 Aralık 1915'te 130 km gerideki müstahkem bir kasaba olan Kut-ul Amare'ye çekildi.¹³⁰⁸ *Gazette de Voss*, Türk ordusunun bu zaferinde “İngilizlere ihanet eden Arap kabilelerinin bu defa Türklerden yana saf değiştirdiklerinden” bahseder.¹³⁰⁹ Burada kamuoyunun genellikle kuvvetliden yana olduğu bir kere daha ortaya çıktı. Osmanlı basınında çıkan haberler İngilizler Selman-ı Pak'ta büyük vahşetler yaptıklarını gösterir. Sahabilerden Selman-ı Farisi'nin merkadındaki türbedar ve kayyum dâhil, altı kişiyi öldürmüşlerdi. Burası üç gün sonra Türk birlikleri tarafından geri alındığında maktullerin parçalanmış cesetlerine rastlandı. Nurettin Bey, iğtinam ettiği Feriklis monitörüne Selman-ı Pak adını verdi.¹³¹⁰

İngiliz ordusunun zor durumunu ve Türk askerinin vaziyetini bir Fransız arşiv belgesi şöyle izah eder: *Mezopotamya'da İngilizler büyük zorluklarla karşı karşıyadır. Yağmurlar nehir ve kanal taşkınlarına yol açmıştır. Kut'ta 25-30.000 Türk askeri konuşlanmış durumdadır. Bütün Irak'ta altı-yedi tümen asker mevcuttur. Bu askerler açlık ve dizanteri ile pençeleşmektedir. Türk takviyeleri Mezopotamya'ya ulaşmakta zorluk çekiyorlar. İstanbul mahreçli bir habere göre Almanlar Mecklenbourg dükünü, subayları, silah, top, mitralyöz ve mühimmat göndermişlerdir. Muhasara altında bulunan General Townshend'in teslim olması bekleniyor. General Goring, Sannayat'ta bir askeri üstünlük kazanmış ve 1,5 mil ilerlemişse de kötü hava şartları yüzünden durmak zorunda kalmıştır. Türk kayıplarının 3.000 asker olduğu tahmin edilmektedir. Kısa süre önce Kut'a doğru bir saldırı teşebbüsü olmuşsa da akim kalmıştır. Townshend'in durumu endişe vericidir.*¹³¹¹ İngilizlerin bu durumu Türk cihadının tekrar moral kazanması açısından büyük bir fırsattı.

Nurettin Bey azledilip yerine Enver Paşa'nın amcası Halil Bey Ocak 1916 sonlarında Irak kumandanlığına tayin edildi.¹³¹² Kut-ul Amare 7 Aralık'ta kuşatıldı ve 147 gün sürdü. 28

¹³⁰⁸ Aydemir, **a.g.e.**, C. 3, s. 185, Bu çekiliş hakk. Bkz: Halil Paşa, **Bitmeyen Savaş**, İstanbul, 1972, s. 170 vd; Gn. Townshend, **Ma Campagne de Mésopotamie (1915-1916)**, Paris, Payot, 1935; ayrıca bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, İran-İrak Cephesi (1914-1918)**, C. 3. Kısım 1, Gn. Krm. Yayınları, Ankara, 1979, s. 391-407.

¹³⁰⁹ **Le Temps**, 8 décembre 1915.

¹³¹⁰ **Tanin**, 5 KE 1915.

¹³¹¹ **MAE**, vol. 1678, « Guerre 1914-1918, Panislamisme », K. 102:6. Le Caire, le 22 avril 1916. Confidentiel.

¹³¹² **Golç Paşa'nın Hatıratı**, s. 60. Larcher, **Büyük harpte Türk Harbi...**, C. 3, s. 418; Sasani, **a.g.e.**, s. 167; « *Anatoli ihtisasatı* », **Tanin**, 26 TS 1916; Sven Hedin'in bir makalesi: İsveç gazetelerinde münteşir, İsveçli meşhur seyyah makalesinde diyor ki: Kumandanlar azimkardır, muktedirdir. Goltz'un vefatından beri 6. ordunun idaresi henüz 33 yaşındaki Halil Paşa'ya tevdi edildi. « *Anatoli ihtisasatı* », **Tanin**, 26 TS 1916; Pomiankowski

Nisan 1916'da Kut'ta İngiliz-Hint birlikleri kayıtsız şartsız ve topyekûn *Asakir-i muvahhidin-i İslamiye*'ye teslim oldu. Bu, İngiliz tarihinde görülmemiş bir yenilgiydi. *İkdam*'ın tam sayfa attığı manşete göre İngilizler, 13.300 mevcutla teslim olmuşlardı.¹³¹³ Halil Paşa'nın hatıratına göre de 300'den fazla subay ve 10.000 er şehit olmuş, 5 general, 481 subay, 13.330 er esir alınmıştı. Bunları kurtarmaya gelen İngiliz ordusunun toplam zayıyatı 30.000 idi.¹³¹⁴

Bu hususta *Tanin*'in başmakalesi aydınlatıcı mahiyet arzeder: "...Beş büyük generalleri, 500 kadar zabitleri başlarında olduğu halde Kut-ul Amare'deki tüm İngiliz kuvvetleri nihayet teslim oldu. (...) Kalan bakiye-tus suyuf da kaçacak delik arıyor. Bu, bizim için büyük bir zafer, onlar için darbe-i izmihlaldir. Mühimmatlarıyla birlikte haysiyetlerini de teslim ettiler. Kut-ul Amare müdafileri, bekledikleri yardım gelmeyince teslim-i silahtan başka bir çare kalmadığını görünce hiç olmazsa bir fidyeye necat vaadiyle nefislerini kurtarmak kaygısına düştüler: Irak kumadanımıza bir milyon İngiliz lirası vermek, bütün esliha ve mühimmatlarını da terk etmek şartıyla kendilerini serbest bırakmayı teklif etmişlerdi. İngilizler daha evvel İzmir valisi Rahmi Bey'e de gizliden gizliye rüşvetler vaad etmişler ve İzmir'in teslimini istemişlerdi. O vakit Türklerin ne olduğunu öğrenen İngilizler, bu defa da fidyeye necat ile kendilerini kurtaramayacaklarını tahmin etmeliydiler."¹³¹⁵ Bu hususta İngiltere'nin resmi tebliği durumu aydınlatıcı mahiyettedir: *143 gün süren destanî bir mukavemetten sonra Gen. Townshend, erzaklarının tamamen tükenmesi üzerine teslim olmak mecburiyetinde kaldı. Evveleminde elindeki tüm mühimmatı topları tahrip etti. Maiyetindeki her tertipten 2.970 İngiliz ve yaklaşık 6.000 Hint askeri mevcuttur.*¹³¹⁶ İngiliz tebliğinde dikkati çeken, esir rakamlarının düşüklüğüdür. Türk cihadının bu başarısı karşısında İngiliz kamuoyu suskun kalırken Almanya'da zafer havaları vardı. İngiliz resmi rakamları 9.000 kadar esir adedi verirken *La Croix*, bir Türk resmi tebliğinin bu sayıyı 13.000'e, *Wolf Haber Ajansı* da bunu

de Halil Bey'in askeri bilgisi kıt, zeki, cesur ama zevvak (hedonist) olduğunu yazar. Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 193-194.

¹³¹³ **İkdam**, 30 Nisan 1916.

¹³¹⁴ Halil Paşa, **Bitmeyen Savaş**, s. 170 vd; Kut'un düşüşü hakkında o günlerde Irak'ta bulunan ünlü İsveçli seyyah Sven Hedin'in **Bagdad-Babylon-Ninive**, (Nuremberg/Burgverlag, 1918) adlı eseri enteresandır. Seyyah germanofildir ve Kut'un düşüşünden sonra Gn. Townshend'in esareti sırasında yapılan gecede hazır bulunmuştu; Ayrıca bkz: Townshend, **Ma Campagne de Mésopotamie**, Payot, Paris, 1935; Aydemir, **a.g.e.**, C. 3, s. 186; Sabis, **a.g.e.**, C. 3, s. 113, 85-127; Görgülü, **a.g.e.**, s. 157; Esir rakamlarını Sven Hedin 13.400 olarak verir. Sven Hedin, « *Anatoli ihtisasatı* », **Tanin**, 26 TS 1916; Ayrıca bkz: Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 105-106, 333 vd.

¹³¹⁵ **Tanin**, 30 Nisan 1916, başmakale.

¹³¹⁶ "*Le général Townshend capitule à Kut el Amara*", **La Croix**, 2 mai 1916; teslim olan 5 generalden ayrıca 551 subay da esirler arasındaydı; Rakamların birbirini tutmadığı anlaşılmaktadır. **Tanin**, daha sonraki bir haberinde İngilizlerin esir miktarını küçük gösterdiğini: 600'ü zabıt olmak üzere toplam 8.970 kişi olarak ilan ettiğini, halbuki bu miktarın 12.597 olduğunu, bunun 615'inin de zabıt olduğunu yazar. **Tanin**, 6 ağustos 1916.

18.000'e kadar çıkardığını yazar.¹³¹⁷ Az yukarıda bahsedilen bir milyon İngiliz Lirası rüşveti *Tanin* başmakalesinde şu şekilde açıklıyordu: "...Bir milyon Lira, Evet... Bir milyon Lira!... İngiliz iman ve vicdanında altından başka bir mabud ve kahir bir kudret yaşamadığını gösteren hazin bir delil. Bu General Townshend'in kumandasındaki ordunun her neferi için vasatî bir hesaplâ 75 İngiliz Liralık bir kıymet demektir: Bir Milyon Lira!... Halbuki İngiliz Generalinin, İzmir önündeki ahlaksızlık sahnesinden ders alması lazım gelirdi. Gen. Townshend'in şan ve şerefin altınlarla mübadele edilemeyeceğini bilmeliydi."¹³¹⁸

Bu arada Müttefikler Çanakkale'de ağır zayıyla geri çekilmişlerdi. Ruslar da Doğu Anadolu'da her ne kadar ilerlemekte ise de İstanbul'un zabtını düşüneyecek durumdaydı. 16 Mart 1916'da Rus işgaline giren Erzurum'a ve D. Anadolu'daki diğer vilayetlere karşı Kut zaferi büyük moral kaynağı oldu. Esir düşen Gn. Townshend yerine Gen. Gorringe atandı.¹³¹⁹

Bağdat vali ve Kumandanlığı ile Bağdat'a gönderilen ve ahiren 6. Ordu Kumandanlık vekaleti de kendisine tevdi edilen 33 yaşındaki Halil Bey, Harb-i Umumi'nin ilanına kadar ifa ettiği hizmetlerle tedricen Miralaylığa terfi etti, bu zafer üzerine de Miraliva [Tuğgeneral] oldu.¹³²⁰ Kutul Amare'de halk İngilizlerden çok mezalim görmüştü. Ahali, 6. ordu Komutan Vekili Ali İhsan Bey şehre girerken sevgi gösterilerinde bulundu ve Osmanlı kumandanlarının özengilerini öpenler bile oldu.¹³²¹ Askeri zaferlerin cihat için şart olduğu bir kere daha ortaya çıktı. Birçok Hint Müslümanı da bu zaferin verdiği coşkuyla İngilizlerin Kut'ta uğradıkları hezimetini *bir ihtar-i ilahi mahiyetinde telakki* ediyorlardı.¹³²² *İkdam*, "Ordumuzun bu muzafferiyeti, ta İran ve Hindistan'a kadar tesiratını gösterecektir" diyordu.¹³²³

1-İrak'ta cihat: Aslında cihat propaganda hazırlıkları ve faaliyetleri savaştan önce başlamıştı. Bu da Teşkilat-ı Mahsusa'nın işiydi, hedefi, bütün dünya Müslümanlarını tahrik etmektir.¹³²⁴ Seferberliğin ilan edildiği ve Meclis-i Mebusan'ın tatil edildiği gün Enver ve

¹³¹⁷ **La Croix**, 30 avril 1916, s. 7/1; Kut-ul Amara'nın kısa bir tarihçesi ve bu muharebenin gidişatı ve neticesi, çekilen açlık vs hakk. Bkz. J. Bonnafois, "*La reddition de Kut el Amara*", **La Croix**, 3 mars 1916; Bu muharebenin teferruatlı bir tarihçesi ve harp gidişatı hakk. ayrıca bkz. Devadass, "*La marche sur Bagdad*", **La Croix**, 14 mai 1916. Bu makale, İngiltere'nin Kasım 1914'ten itibaren Irak harekâtını konu alır; Kut muharebeleri, Türk kuşatma ve zaferi ve İngiliz esaretine dair bizzat cephede bulunan İngiliz gazeteci M. Edmond Candler'in müşahedeleri hakk. Bkz. "*Le siège de Kut el Amara*", **La Croix**, 24 mai 1916; **Tanin**'in 5 generalden hariç 481 subayın esir alındığını yazarken **La Croix** bu sayının 5 generalden başka, yarısı Avrupalı olmak üzere 551 subay olduğunu yazar. **La Croix**, 12 mai 1916.

¹³¹⁸ **Tanin**, 1 Mayıs 1916. Kut-ul Amare muharebelerinin bir tarihçesi için bkz. aynı nüsha, "Tebliğ-i Resmî".

¹³¹⁹ Halil Paşa, **Bitmeyen Savaş**, s. 170.

¹³²⁰ **Tanin**, 1 Mayıs 1916.

¹³²¹ Avcı, **a.g.e.**, s. 238.

¹³²² **Tanin**, 26 Ağustos 1916.

¹³²³ Bu hususta bkz. **İkdam**, 30 Nisan 1916, başmakale.

¹³²⁴ Geniş bilgi: Paul Dumont-François Geogron, "*La mort d'un empire 1908-1923*", **Histoire de l'Empire Ottoman**, sous la direction de Robert Mantran, Paris, Fayard, 1990, ss. 621 vd. Stoddard, **TM**, s. 49 vd. Arif Cemil, **a.g.e.**, s. 9 vd. Balcıoğlu, **a.g.e.**, s. 34 vd.

Talat paşalar bir toplantı yapmış, düşman memleketlerindeki cihat organizasyonunu bu teşkilata vermişti.¹³²⁵ Ancak bu ağır vazife bu teşkilatın yapabileceği iş değildi. 14 Kasım 1914'te Cihadın ilanıyla birlikte olağanüstü faaliyetler ve propagandanın başlamasından sonra, diğer bölümlerde de söylendiği gibi, cihadın ilanından hemen sonra Cezayir, Fas, Tunus, Libya, İran, Afganistan ve Türkistan'a gönderilen ajanların sayısı oldukça fazladır.¹³²⁶ Tarafsız veya İtilaf devletleri hegemonyasındaki Müslüman ülkelerde büyük miktarlarda pankartlar, broşürler, el ilanları vs dağıtıldı. Hollanda Hindistanı, Sibiryaya ve Moğolistan ve Volga ve Kırım Tatarları da bu ajanlarla karşılaştı, Fransa Kara Kuvvetleri Komutanlığı arşivlerine göre sayıları, tam olarak bilinemezse de 30.000 kadardı.¹³²⁷

Türkiye'nin savaşa girişiyle birlikte Suriye'de olduğu gibi Irak'ta da İtilaf devletlerinin konsoloslukları, silah ve mühimmat bulunduğu gerekçesiyle Türk otoriteleri tarafından basılmıştı. Bağdat'taki İngiliz konsoloslukundaki arşivler mühürlendi. Konsolosluk görevlilerinin evleri basıldı.¹³²⁸ **Tanin**, "Bağdat'ta bir İngiliz tersanesi", başlıklı haberinde şunları yazıyordu: "*Basılan İngiliz konsoloshanesinden bir takım cephanesinin çıkarılarak Dicle nehrine atılmakta olduğu görülerek bunları nakleden motor derhal derdest edildi. Suya atılan cephanesinin 10 tanesi çıkarılmış ve vakit bulunmadığından suya atılmak üzere ihzar edilip konsoloshanede kalan diğer sandıklar da zapt ve müsadere olunmuştur. Suya atılan silahlar çıkarılmış ve kabil-i istimal olduğu görülmüştür.*"¹³²⁹ *Tasfir-i Efkâr*'ın yazdığına göre basılan konsolosluk binası silah ve mühimmat deposu halindeydi.¹³³⁰

Irak, panislamist politika ve propagandasında mühim bir yer teşkil ediyordu. Cihat beyannamelerinin bir kısmı Irak'ta basıldı. Irak ve Civarı genel komutanlığı ve 6. Orduda hazırlanan beyannameler, buradan valiliklere ve diğer birimlere dağıtılmaktaydı. 20 Mayıs 1915 te kumandan Nurettin Bey, valiliklere ve mutasarrıflıklara gönderdiği yazıda beyannamelerin, göçebeler dâhil bütün aşiretlere dağıtılmasını istiyordu.¹³³¹ Irak'ın bu özelliği dolayısıyla Arap gönüllülerden oluşan bir ordu kuruldu.¹³³² Osmanlı hükümeti 21 Mayıs 1915 tarihli bir yazı ile Bağdat'ta cihat beyannamelerinin her tarafa dağıtılması için Polis ve Jandarma teşkilatına gerekli emri verdi. Beyannameler Vilayet matbaasında basıldı ve bağlı

¹³²⁵ Kazım Karabekir, **Birinci Dünya Harbine Nasıl Girdik?**, C. 2, 2. B., Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s. 17.

¹³²⁶ **SHAT**, 7 N 723, "Le mouvement panislamique", le 13 février 1917.

¹³²⁷ **SHAT**, 7 N 2103. Ministère des Aff. Etr. au Ministère de la Guerre. Paris, le 16 décembre 1914.

¹³²⁸ **SHAT**, 7 N 2144, Note de renseignements recueillis par M. Edde, Vice Consul de France, durant son passage en Syrie, le 8 décembre 1914.

¹³²⁹ **Tanin**, 4 TS 1914.

¹³³⁰ **Tasfir-i Efkâr**, 5 TS 1914.

¹³³¹ Geniş bilgi: **Tanin**, 12 Ağustos 1916.

¹³³² Eşref Sencer Kuşçubaşı, **Hayber'de Türk Cengi**, İstanbul, 1993, s. 222; Bkz. Cemal Kutay'ın tefriki, Kuşçubaşı'nın "Tarihe benden haberler" inde Enver İstanbul'u nasıl terk etti? **Millet**, C.IX. 27 Haziran 1950, s. 28-29.

idari birimlere posta ile gönderildi.¹³³³ Cihat beyannameleri İstanbul'dan telgrafla Bağdat'a buradan da çoğaltılarak Irak içlerine ve İran'a gönderiliyordu.¹³³⁴ Irak'taki Şii ulema ve müçtehitlerin de İran'a dönük olmaları Irak'ın önemini ayrıca artırıyor. Zira Irak, tarihin çoğu devirlerinde İran'a bağlı olarak yaşamış ve Anadolu Selçuklularından sonra İran'ın hâkimiyetine geçince tedricen ve büyük ölçüde Şiileşmişti, Kerbela, Necef gibi şehirler Şiilik için kutsal mekânlar ve eğitim merkezleri haline gelmişti. Bu durumda Irak'ın Anadolu'dan çok İran ile irtibatı vardı.¹³³⁵ Bu da Irak'a özel bir dikkat ve önem verilmesini gerektiriyordu. Nitekim Irak'ın bu özelliği dolayısıyla İran işleri ve Cihat ve propaganda faaliyetleri Irak'ta yapıldı. İran'da alternatif bir hükümetin kurulması çalışmaları Bağdat'ta gerçekleştirildi ve hükümet başkanlığına ve İran Mücahitleri Genel Komutanlığına Nizam-us Saltana burada seçildi.¹³³⁶

Kut-ul Amara zaferinden sonra Türkler, İran'a taşımaya çalıştıkları cihadı Irak üzerinden yürütüyordu. 21.000 kişilik 13. Kolordu Hemedan'a girdi.¹³³⁷ Bu da Irak'tan 700 km.lik bir uzaklaşmaydı ve aşağıda da anlatılacağı gibi Bağdat'ın düşmesi ve Irak'ta cihadın çöküşünün bir merhalesiydi.¹³³⁸

Türkiye'nin Irak'ta yaptığı cihat propagandasında çok sayıda maneviyat liderlerinden ve aşiret reislerinden faydalandığı görülür. Bir Fransız arşiv belgesi Irak'taki aşiretlerin daima galipten yana olduğunu ve Alman ajanlarının Irak'taki Cihat propagandasında İngilizleri telaşa düşürdüklerini gösterir. Aslında bunun yadırganacak tarafı yoktur, halk tabakası bu tür mücadele safhalarında genellikle galipten yana tavır değiştirir. Alman ajanları, Fırat vadisi etrafındaki Arap kabileleri arasında bulunan ve Basra'nın 150 km yukarısında bulunan Suk-uş Şuyuh ve civarında, İngilizleri hayli tedirgin eden baş döndürücü bir propaganda faaliyeti bu kabildendir. Bu faaliyetler Gen. Gorrington'un komünikasyon hatlarını da iyiden iyiye tehdit ediyordu. Durum öyle bir hal almıştı ki, artık kabilelerin tutumları İngilizlerin Kut-ul Amara'da gösterecekleri zafere veya hezimete bağlı kalmıştı.¹³³⁹

Daha Türkiye savaşa girmeden, seferberliğin başladığı sıralarda yoğun faaliyetler başlamıştı. 7 Ağustos 1914'te Enver Paşa, 4. Ordu müfettişi Cavit Paşa'ya gönderdiği şifrede

¹³³³ Servet Avşar, "Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nin Cihat İlanı ve propaganda", **Askeri Tarih Bülteni**, ATASE yayınları, Yıl: 26, Sayı: 51, Ankara, 2001, s. 43.

¹³³⁴ Sadık Sarısaman, **Beyannamelerle Psikolojik Harp**, Gn. Krm. Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 1999. s. 17.

¹³³⁵ İran'ın Irak'taki nüfuzu ve Şiileşmesi hakk. Bkz: d.n. 1302.

¹³³⁶ **Tanin**, 12 Ağustos 1916.

¹³³⁷ Geniş bilgi için bkz: Sabis, **a.g.e.**, C. 4, s. 87; Aydemir, **a.g.e.**, C.3, s. 191 vd; Bayur, **TİT**, 3/3, s. 109; İran hakk. bkz, Aydemir, **a.g.e.**, C. 3, s. 187 vd.

¹³³⁸ Sabis, **a.g.e.**, C. 3, s. 338; C. 4. s. 19, 28 vd., 87; M. Kenan, **a.g.e.**, C. 2, s. 351; Bayur, **TİT**, 3/3, s. 109 vd.

¹³³⁹ **MAE**, vol. 1678, « Guerre 1914-1918, Panislamisme », K. 102:6. Paris, le 10 avril 1916. Questions Musulmans.

İngiltere ile savaş ihtimalinin bulunduğunu ve bölgedeki İbni Suud, Küveyt şeyhi gibi nüfuzlu aşiret reisleriyle gizlice görüşülmesini istiyordu.¹³⁴⁰ Bu hususları dikkate alan Osmanlı hükümeti, Arap aşiretlerine özel bir itina gösterir, savaş sırasında Arap kamuoyunu Osmanlıların lehine çevirmek için hükümete muhalif iş yapanların affını gündeme getirir. 21 Ekim 1915 tarihli bir yazıda Ebu Sultan aşiretinin cihada katılması halinde suçlarının affedileceği belirtiliyordu.¹³⁴¹

Enver Paşa, 1914 ilkbaharında kendisiyle bir antlaşma yaptığı Abdülaziz b. Suud ile onun can düşmanı olan Şemmer şeyhi İbni Reşid'i barıştırmaya çalıştı. Bu ikisi böylece cihada uyararak İngilizlerle çarpışacaklardı. Bu maksatla çeşitli hediyeler gönderdi. Basra mebusu Seyyid Talib de bu işle ilgilenecekti, ama Talip, İngilizlerle anlaştı ve İbni Suud'u isyana teşvik etti. Şerif Hüseyin de İbni Suud'u Cihada davet etti ve işbirliği istedi. Ama İbni Suud'un Suriye ve Arap milliyetçiliği hareketinden haberi vardı ve cihada karşı ilgisizdi, hep İbni Reşid ile çarpıştı. Bu da cihadın Irak'taki başarısını sakat bıraktı. Aslında Enver Paşa, Irak cephesini Trablusgarp gibi düşünmüş ve aşiretlerle halledeceğini sanmıştı. Burada Senusi gibi bir yerli lider de yoktu, İbnürreşid ise güçsüzdü, iş yapamıyordu, ayrıca, İngilizlerle İtalyanları birbirine karıştırıyordu. Enver Paşa, İbni Suud'a güvenmiş hatta Süleyman Askeri'yi ona Kurmay başkanı olarak vermeyi bile düşünmüştü.¹³⁴²

İbn-i Suud, İbn-i Reşid ile barış içinde yaşayacağına söz verdi, Basra'yı savunmak için de 4.000 atlı gönderme taahhüdünde bulundu. İbni Reşid de Kanal savunmasında Cemal Paşa'ya yardımcı oldu. Ama Basra'nın çok hızlı düşmesiyle bu plan gerçekleşmedi. Ancak İbn-i Suud, iki taraftan da para aldı ve en azından savaş müddetince tarafsız kaldı.¹³⁴³ Bunda Şerif Hüseyin ile olan can düşmanlığının da rolü vardı.¹³⁴⁴ Osmanlı hükümetinin talebiyle Basra valisi ve Irak havalisi kumandanı Süleyman Askeri Bey'i, Kermenşah ve Süleymaniye civarındaki aşiretlere silah ve para vererek cihada kazandırmasını istiyordu.¹³⁴⁵ 1914'te *Teşkilatı Mahsusa*, İslam Birliği kampanyasını Suriye ve Irak'taki Bedevi aşiretler arasında yürütüyordu. Teşkilat, Irak'taki Kürtler arasında da kampanya yürüttü. İngiliz karşıtı propaganda için bir Kürt aşiret reisinin oğlu İstanbul'dan Basra'ya gelerek cihat kampanyasına devam edildi. 15 Ekim 1914'te, içlerinde Almanların da olduğu başka ajanlar

¹³⁴⁰ Avcı, **a.g.e.**, s. 170.

¹³⁴¹ Aşar, **a.g.m.**, s. 43.

¹³⁴² Bayur, **TİT**, C. 3/1, s. 397-98; Stoddard, **TM**, s. 120; Talip Bey, anglofildi, hükümete güven telkin etmiş, Harbiye nezareti tarafından da kendisine muhabere şifreleri verilmiş bir entrikacıydı. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, I. Cilt, Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1970, s. 21, dn. 1.

¹³⁴³ Stoddard, **TM**, s. 120.

¹³⁴⁴ Stoddard, **TM**, s. 120; Geniş bilgi: Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 508.

¹³⁴⁵ Hülügü, **Son Umud**, s. 89.

da Afganistan'a gitti. Kürtler de beklendiği gibi bu ajanlara uydu. 8. Ordu komutanı Zeki Paşa'nın elinde, Irak'taki Bedevilere dağıtmak için 5.000 lira vardı. Ayan üyesi Abdürrahman da Maan'da aşiretler arasında çalışıyordu. Enver Paşa'nın yaveri Mümtaz Bey de Kudüs ve civar aşiretlerini etkilemeye çalışıyordu. Ayrıca Süleyman Askeri de elindeki 5.000 Lira'yı Mezopotamya'daki aşiretler arasında dağıtmıştı.¹³⁴⁶ Yapılan propaganda ve faaliyetlerin sonucu olarak Irak Müntefek aşireti reisi Uceymi Paşa kazanıldı ve savaş boyunca Osmanlı cihadına sadık kaldı.¹³⁴⁷ Kendisine 23 Mayıs 1915'te bu fevkalade sadakatına mükâfat olarak "Mirimiran" payesi verildi.¹³⁴⁸ Bunların yanında bir şeref kıyafeti olan Hilat verilerek de aşiret liderleri kazanılmaya çalışıldı. Nitekim Süleyman Askeri, Huveyza aşireti reislerine 6 Şubat 1915'te Osmanlı hükümeti adına bir takım hilatler verdi.¹³⁴⁹

Daha savaşın başlarında basında görülen birkaç haber, cihadın seyrini göstermesi bakımından önemlidir. Kerek halkı urban, aşiretler ve ahali hükümetin emrine amade olduklarını söyledi. Aziziye halkı hükümete cihada katılacaklarına dair söz verdi. Basra'nın meşhur aşireti Nakıpzadelerden Seyyid Talib ve bir kısım Basralılar askeri makamları ziyaret ederek Osmanlı hilafetine bağlılıklarını bildirdi, son ferde kadar mücadeleye devam edeceklerini, kurşun biterse bıçakla, kırılırsa değnekle, o da kırılırsa tırnaklarıyla çarpışacakları söylediler.¹³⁵⁰ Türk-İngiliz çarpışmaları sırasında Irak'ın mühim aşiret liderlerinden Bayez Paşa'nın 14 yaşındaki oğlu Krenibek'in Seldus'ta şehit oluşu Osmanlı basınında hazin ifadelerle ve cihat ruhuyla anlatılır. Musul valisi Süleyman Nazif, Bayez Paşa'ya bir baş sağlığı telgrafi çekti ve bu münasebetle pek hüznü bir taziyetname yazdı.¹³⁵¹ Kunaytra müftüsü Bedreddin Efendi de 200 Çerkez dilâveri cihada katıldı.¹³⁵² Bağdat'ta çıkan *el-Zevra* Gazetesi'nin yazdığına göre cihadın ilanıyla birlikte her yandan binlerle urban ve aşiretler cihada koşmaktadır. Bu meyanda Necef, Kerbela ve Kazımiye'de âlim ve müçtehitlerin topladıkları pek çok gönüllü ile darülharbe hareket etti. Düleym aşiretlerinden 4.000 civarında süvari de cihada katılmak üzere Bağdat'a geldi.¹³⁵³

Osmanlı parlamenterlerinin de cihada katıldıkları ve aşiretleri teşvik ettikleri anlaşılmaktadır. Mesela Kerkük mebusu Muhammed Ali Bey, 5.000 gönüllü ile birlikte İngilizlerle çarpışmak üzere Bağdat'a hareket etti.¹³⁵⁴ Kerkük'te çıkan *Havadis* gazetesine

¹³⁴⁶ Philip H. Stoddard, **TM**, s. 70.

¹³⁴⁷ Hülagü, **Son Umut**, s. 91.

¹³⁴⁸ **Tanin**, 25 Mayıs 1915.

¹³⁴⁹ Avcı, **a.g.e.**, s. 175.

¹³⁵⁰ **Tasfir-i Efkâr**, 8 TS 1914; **Tanin**, 18 TS 1914.

¹³⁵¹ **Tanin**, 11 KE 1914.

¹³⁵² **Tanin**, 5 KS 1915.

¹³⁵³ Bağdat'ta çıkan **El-Zevra** gazetesinden naklen **Tanin**, 8 KS 1915.

¹³⁵⁴ **Le Temps**, 29 décembre 1914; **Tanin**, 25 KE 1914.

göre *baladaki mahallerde aşair ve kabail İran'da Rusları tard ile me'murdur*. Yalnız Kerkük merkez kazasıyla Salahiye kazasından mücahitler sevk edildi. Bunun için mebuslar çeşitli mahallere hareket ettiler.¹³⁵⁵ Asker ve süvarilerini maiyetine alarak Kutul Amare'ye gelen Kerkük mebusu Nazım Bey de büyük bir kuvvetle cihat için hareket etti.¹³⁵⁶ Bu arada Bağdat mebusu Şevket Bey Ağustos 1915'ten itibaren Cihat için faaliyetlerine başladı. 4 Haziran 1915'te Bağdat vali muavini Ahmet Bey tarafından Kutul Amare eşrafından Abbas el Ali'ye gönderilen bir yazıda cihada katılmanın vaktinin geldiği bildiriliyordu. Aşiretlerin kendi aralarındaki husumetin cihadı engellediğinden Irak kumandanlığı aşiretleri barıştırmaya çalıştığı da anlaşılıyor. Kumandanlık bu yolda 18 Ekim 1915'te valiliğe emir yazdı, din birliğinin sağlanması ve cihada teşvik istendi.¹³⁵⁷ Bağdat ahalisi de ordunun ikmal levazımı için *aynen ve nakden* külliyetli teberruatta bulunmayı üstlendi. Eşraftan teşekkül eden heyet bu hususta çalıştı ve teslimata devam etti.¹³⁵⁸

Cihadın ilanı ardından mahpusların da harbe katılma arzuları görülür. 22 Mayıs 1915'te Saray hapishanesinde mahkûmlar adına Irak ve Havalisi kumandanlığına yapılan bir başvuru ilginçtir. Bir ATASE arşivi belgesinde “Cihad-ı Ekber sevabından mahkûmların mahrum bırakıldıkları” şikâyeti vardır. Müracaatta hatalarının affı ve cihada katılmalarına imkân verilmesi istendiyse de Irak kumandanlığı tarafından kabul edilmedi. Ayrıca Bağdat'tan tüm mahkûmlar ve mevkular adına Süleyman b. Molla Cayız, Enver Paşa'dan cihada katılmak için izin istedi. Enver Paşa, telgrafla durumu Irak kumandanlığına bildirdiyse de bunlardan fayda görülmediği cevabı alındı.¹³⁵⁹

Türk tarafı basından faydalanma yoluyla da cihat propagandası yaptı, Irak'ta Arapça ve Türkçe yayın yapan *Sada-yı İslam* gazetesini çıkarıldı; bu gazete daha önce yayın yapan ve yetersiz olduğu anlaşılan *El Zevra*'nın yerini almış oluyordu. Bu gazetenin İran'da da tesirli olacağı hesaplanmıştı. Dokuz ay yayın yaptı. *Sada-yı İslam*'ın yayın politikası, İttihad-ı İslam, Hilafet'e sadakat, İslam kardeşliği... gibi konular idi. Fiyatı da sadece 5 para idi. İngilizler de *Sada-yı İslam*'a karşı *El Umran* gazetesini çıkardı.¹³⁶⁰ *Sada-yı İslam* gazetesi Bağdat'ta propaganda faaliyetlerini sürdürdü. “Irak ve havalisi umum kumandanlığının beyannamesi” başlıklı uzun yazısı bu propagandaya örnektir.¹³⁶¹ Irak'ta savaşa ve cihada katılım hakkında

¹³⁵⁵ **Tanin**, 9 KS 1915.

¹³⁵⁶ **Tanin**, 15 Şubat 1915.

¹³⁵⁷ Avşar, **a.g.m.**, s. 40.

¹³⁵⁸ **Tanin**, 6 Temmuz 1915.

¹³⁵⁹ Avşar, **a.g.m.**, s. 40.

¹³⁶⁰ Avcı, **a.g.e.**, s. 168; Avşar, **a.g.m.**, s. 45.

¹³⁶¹ **Tanin**, 21 KS 1915, no: 2186, s. 1/4.

çok sayıda haber yayınladı.¹³⁶² Ayrıca, Irak'taki Şii Müslümanlarına ve Güney İran'a yönelik olarak *Beyan-ul Hak* Gazetesi de Farsça çıkıyordu.¹³⁶³ Teşkilat-ı Mahsusa da, Cuma günleri Suriye ve Irak camilerinde ajitasyonlar yapıyor ve Cihadın Araplar arasında büyük kabul gördüğünü gazetelerde propaganda ediyordu.¹³⁶⁴ Bağdat'ta Cihat propagandası maksadıyla kurulan *Sada-yı İslam*'da Şiilere yönelik ve oldukça uzun bir haber dikkat çekicidir: “*Osmanlı ordusuna verilmesi kararlaştırılan İmam Hüseyin ve İmam Abbas Hz.nin alemeyn-i Şerifeynleri ve İmam Hüseyin'in tarihî kılıcının tevdiî merasimle yapıldı. Bağdat'tan karargâha heyet-i mahsusa ile mutantan bir alayla Selman-ı Farisi Hz.nin kabri de ziyaret edildi. Sonra da bunların Osmanlı ordusuna ihda edildiğine dair ecille-i müçtehidinden Seyda İsmail es-Sadr Efendi'nin namesi Irak umum kumandanı Nurettin Bey'e verildi. O da bunu törenle teslim alıp beliğ bir hutbe irad etti. Daha sonra ziyafetler bir birini izledi.*”¹³⁶⁵ Burada, Hz. Muhammed'in torunu Hüseyin'in ve İmam Abbas'ın [Peygamberin amcası, Abbasi devletinin kurucularının atası] şahsi bayrakları ve İmam Hüseyin'in kılıcının manevi değeri ve Şiiler üzerindeki tesiri çok büyüktür. Peygamber torunu Hüseyin de son İran Sasani imparatoru Yezdicer'din kızı Şehrebanu hanımla evlidir, bu bakımdan Şiiler için Hüseyin'in yeri çok büyüktür. Selman-ı Farisi'nin de kabrinin ziyareti Şiiler üzerinde etki bırakmak içindi, zira Selman da bir İranlıydı ve sahabyıdı.

Irak'ta cihat propagandası faaliyetlerinde Türklerin ve Almanların Kadiri tarikatı üzerinde de durdukları görülmektedir. Bu propaganda ve teşvikler neticesinde Bağdat'ta *Gavs-ı Geylani dervişanı cihad-ı ekbere kâmilan katıldılar.*¹³⁶⁶ Bu hususta Eugène Thebault, Almanların Kadiri tarikatı ile olan ilgileri hakkında şunları söyler: “*Kayser, Irak cihadında, merkezi Bağdat olan Kadiri tarikatını unutmadı. Bir bakıma Kayser, Kuzey Afrika'daki tarikatlar ve zaviyeler üzerindeki tecrübelerini Bağdat'ta Kadiriler üzerinde yaptıkları araştırmalara borçludur. Patriyotik emellerle II. Abdülhamit de Kadirilerle ilgilenmiş ve bu tarikatın idaresini ele geçirmeğe çalışmıştı. Kadiriler, Kayser II. Gullaume'un, Kadiri kıyafetli, başında da kahverengi keçeden üstüvanî külahlı portrelerini tekkelerinde bulunduruyorlardı.*”¹³⁶⁷

2. Irak'ta Şii-Sünni işbirliği ve Osmanlı cihadının kabulü: Cihat propagandası gereği bölgenin özel şartlarına dikkat ediliyor, İttihad-ı İslam politikası esas alınıyordu. Irak'ın Şii

¹³⁶² Misal: “*Süleymaniye'deki Sadat, Berzenç ve Hemavend aşiretlerinin meydan-ı harbe azimeti*” başlıklı haber. **Tanin**, 21 KS 1915.

¹³⁶³ Avcı, **a.g.e.**, s. 174.

¹³⁶⁴ Antonius George, **The Arabe Awakening**, London. 1955, s. 145 vd.

¹³⁶⁵ **Tanin**, 18 TS 1915.

¹³⁶⁶ **Tanin**, 5 KE 1914.

¹³⁶⁷ Eugène Thebault, « *Le rôle des derviches dans l'Islam* », **Le Temps**, 18 juillet 1915.

çoğunluğu da dikkate alınarak müçtehitler kazanılmaya çalışılıyordu. Mesela Süleyman Askeri, Hz. Ali'nin bayrağını Caferi ulemaya ve eşrafa vermek suretiyle Irak'ta Şii Müslümanları Cihada kazandırmaya çalışılıyordu. Hatta bu bayrakla İran'da da cihat propagandası yapıldı.¹³⁶⁸ Irak'taki cihat faaliyetlerinde Şii ulemanın bilhassa kazanılmasına ve hitabeti kuvvetli din adamlarına ve müçtehitlere müracaat ediliyordu. 7 Aralık 1915 tarihli bir yazıda iyi bir hatip olan Hilleli Abdülmuttalib'in Arap aşiretlerini cihada davet ve nasihat etmesi istendi.¹³⁶⁹ Enver Paşa'nın Irak müçtehitlerinden beklentileri vardı. İstanbul'da Alman sefirine şunları söylemişti: “*Kerbela ve Necef ulemasından bir fetva sadır olduğu takdirde bütün İslam diyarları İtilaf devletlerine karşı yek-vücut olarak isyan edeceklerdir*”¹³⁷⁰ Bu da Enver Paşa'nın ölçsüz hayallerini gösteriyordu. Cihat ilanında Türk-Alman tarafı Irak ve İran müçtehitlerine büyük önem verdi. Irak, Şii dünyasının merkezi, Kerbela, Necef gibi mıntıklar da Şii doktrininin eğitim yuvası idi. Şii ulema ve müçtehitlerin manevi kuvvetleri olağanüstüydü ve müçtehitler ve halk İngiliz ve Ruslardan nefret ediyordu.¹³⁷¹ Halk, İngilizlerle Rusların İran'ı kendi aralarında nüfuz bölgelerine ayırdıklarını unutmamışlardı.¹³⁷² İngilizlerin 6 Kasım 1914'te Fao'yı işgal etmeleri Irak'ta Şii cihadı tahrik etti ve Sünni cihatla birleşti.¹³⁷³ İngilizlerin 22 Kasım 1914'te Basra'ya, 9 Aralık 1914'te de Şatt-ul Arab'ın diğer ucu olan Kurna'ya girmeleri, Basra'nın düşüşü Şii ulema ve halk üzerinde büyük infial yaratmıştı. Bu gelişmeler üzerine Basra uleması Necef, Kerbela, Kazimiye'nin dinî rehberlerine, İngilizlere karşı savaş hazırlıkları yapılmasını isteyen telgraflar çektiler. Bu nefret patlaması ve duyulan infial neticesinde cihat taburları teşkil edildi.¹³⁷⁴ Sadece cihada değil talim ve terbiyeye katkıda bulunanlar da oldu. Necef eşrafından Seyyid Muhammed Esat Efendi, *mekatip tamiratına* 3.200 lira, ardından da Maarif-i İslam namına 100 lira daha verdi.¹³⁷⁵ Necef'in Şii müçtehitleri Bağdat'tan Basra'ya *meydan-ı cihada* yürüdü.¹³⁷⁶ Bundan

¹³⁶⁸ Avcı, **a.g.e.**, s. 175. Kaynak: ATASE.

¹³⁶⁹ Aşar, **a.g.m.**, s. 44.

¹³⁷⁰ Salehi, **a.g.m.**, s. 164.

¹³⁷¹ Müçtehitler, hukukî, fikhî, medenî meseleleri halleden Şii ulemadır. Kur'an, Hadis ve Sünnet hususunda mütebahhir âlimdirler. **MAE**. Vol. 1665. Légation de la République Française en Perse. Le ministre de la République en Perse, à M. Briand, Président du Conseil, Ministre des Aff. Etr. ; Müçtehitlerin nasıl yetiştiklerine ve nerede bulduklarına bakmak lazımdır. İslam'da içtihat, ulemanın Ayet, Hadis, Kıyas-ı fukaha ve İcma-ı ümmetle şer'î meseleler üzerinde görüş bildirmeleri demektir. Sünnî İslam'da içtihat devri kapanmıştır ve bu hususta Hicrî ilk yüzyılın uleması esas alınır. Ancak Şii mezhebinde müçtehitlerin halk üzerinde tesiri çok büyüktür ve şer'î meselelerde içtihatlarına başvurulur. **Le Temps**, 31 août 1916.

¹³⁷² İran'da en büyük zulmü Çarcı Rus albayı Bicerakof yaptı, sayısız cinayet işledi, birliklerini daima yağmalarla doyurdu. Yağmacı güçlü birliği, Bolşevik ihtilalından sonra da diğer Rus birliklerinin aksine İran'da kalmaya devam edip, Kafkasya'da savaşa hazır halde kaldı. Haziran 1918'de alkışlar içinde Baku'ya girdi. Ancak ihtilaldan kısa süre sonra Komünistlere karşı çarpışmak üzere Rusya'ya gitti. Bayur, **TİT**, 3/4, s. 216.

¹³⁷³ Salehi, **a.g.m.**, s. 168.

¹³⁷⁴ Salehi, **a.g.m.**, s. 172.

¹³⁷⁵ **Tanin**, 9 KE 1914.

¹³⁷⁶ **Tanin**, 15 KE 1914.

sonra *Tanin*'de yayınlanan Necef ve Kerbela'daki Şii ulema fetvalarında mühim bir artış oldu. "Müçtehidin-i İraniye fetvaları" başlıklı yazı Şii ulemanın verdiği fetvaları gösterir.¹³⁷⁷ Bu fetvalar Arapça ve farsça kaleme alınıp İran'a da gönderiliyordu.¹³⁷⁸ Müçtehitlerin Osmanlı cihada destek verdikleri görülmektedir. Kerbela ve Necef'teki Caferiye müçtehitleri, Hz. Ali'nin atabe-i mukeddesesi civarında 40.000 nüfustan mürekkep bir içtima akdetti. Ulema ve müçtehitler, cihadın farziyeti hakkında fetvalar irad edip Osmanlı ordu ve donanmasına dualar ettiler.¹³⁷⁹ Süleymaniye'de Kaptan Paşa camiinde de Osmanlı ordu ve donanmasına dualar edildi, meşhur vaizlerden Abdürrahman Efendi mevlid okudu.¹³⁸⁰ Necef'in *eazım-ı müctehininden Seyyid Said Hayyubi, feraiz-i cihadı ifa ve halkı cihada davet için* Necef'ten Basra'ya gitti, yine büyük müçtehitlerden Abdürrezzak el- Hulu da harekete hazır olduğunu bildirdi.¹³⁸¹ İran'ın en büyük müçtehitlerinden Kazım Yazdi cihat fetvası verdiği gibi oğlunu da mücahit toplamak için Kerbela ve Bağdat'a gönderdi.¹³⁸² Divaniye aşiretlerinin Osmanlı cihadını desteklemesi ve gösterdikleri galeyana İngiliz işgalinin ardından patlaması dikkat çekicidir. Aşiretlerden liva merkezine mücahitler yığıldı. Bunlar *hilkaten muharip olup evvelce de harbe gitmişler* idi.¹³⁸³ Ayrıca eşraftan Hacı Şükri Bey ve birçok *ruesa, meşayih* ve aşiret liderleri *hatt-ı harbe* gitmek üzere ve tezahürat da tasavvurun fevkinde idi.¹³⁸⁴ Şemmer şeyhi Hamidi Bey 500 atlı ve hecin-suvar Şemmerilerle cihada katıldı.¹³⁸⁵

Müçtehitlerin oğulları ile birlikte cihada iştirakleri dikkat çekicidir. Savaş sırasında, Şii ulemadan, Hüccet-ül İslam'lardan ve *ulema ve fuzeladan* bir kısmı cihada tam destek verip bilfiil cihada katıldı. Müçtehitlerin Seyyid, yani Hz. Hüseyin'in soyundan gelme lakapları da ayrıca dikkat çekicidir. Hatta bunlardan Tabatabai, yani hem anne, hem babadan Hüseyinî olanlara da rastlanır. Birkaçını şöyle sıralanabilir: Seyyid Muhammed Kazem Tabatabai Yazdi, (İngilizlerle Güney Irak'ta çarpışırken öldü) ve iki oğlu Seyyid Muhammed ve Seyyid Mahmud; Seyyid Muhammed Kaşani ve oğlu Seyyid Abdulkasım Kaşani, Seyyid Muhammed Taki Khansari, (İngilizlerle çarpıştığı sırada esir olarak Hindistan'a götürüldü), Seyyid Taki Şirazi ve iki oğlu; Mirza Muhammed Rıza vs. Ancak bütün bu ulemanın İran kökenli oluşu dikkati çekmektedir. Ayrıca İngilizler karşısında şiddetli tepki gösteren İran

¹³⁷⁷ *Tanin*, 22 KS 1915.

¹³⁷⁸ Mehmet Kenan, *a.g.e.*, C. 1, s. 41; Bunda Teşkilat-ı Mahsusa'nın rolü büyüktü. Propagandayı bu teşkilat yapıyordu. Stoddard, *TM.*, s. 33 vd.

¹³⁷⁹ *Tasfir-i Efkâr*, 11 TS 1914.

¹³⁸⁰ *Tasfir-i Efkâr*, 23 TS 1914.

¹³⁸¹ *Tanin*, 27 TS 1914.

¹³⁸² *Sabah*, 9 KE 1914.

¹³⁸³ *Tanin*, 26 KE 1914.

¹³⁸⁴ *Tanin*, 29 KE 1914.

¹³⁸⁵ *Tanin*, 22 KS 1915.

uleması ile işbirliği halinde olan Arap ulema da vardı. Bunlar arasında Seyyid Muhammed Said Hububi, Şeyh Bakır Haydari, Şeyh Mehdi Halis ve oğlu Şeyh Muhammed Halissade vs de vardı.¹³⁸⁶

Şii ulema fetvalarında Osmanlı'ya destek verilmektedir. Hücçet-ül İslam Kazım el Bezevi de Osmanlı cihadına katıldı. *El Bezevi, büyük müçtehitlerdendir ve Caferilerin taklit mercii olup Irak, İran, Hindistan ve Kafkasya'daki mukallitlerini bir işaretle harekete geçirebilecek kadar nüfuzlu bir din adamıdır. El Bezevi, Osmanlı cihadını imzaladığı gibi cihada fiilen iştirak etmek üzere umum mukallitlerini tahrik için mahdumları Seyyid Muhammed Efendi hz.ni Kerbela, Bağdat ve havalisine göndermişlerdir.*¹³⁸⁷

Şia'nin cihat fetvaları, Osmanlı cihat fetvaları ile aynı mahiyettedir. Buna İran kısmında anlatıldığı gibi, Seyyid Mustafa Kaşani'nin fetvaları örnek verilebilir. Bunlarda Kaşani, *Rus-İngiliz küffarını vatandan def etmek için Osmanlılarla birleşmeyi tavsiye ediyordu.* Şeyhuşşeria İsfahani'nin fetvası da Osmanlı fetvaları ile aynı mahiyetteydi. Bu hususu fetvalarından birinde pek açık bir şekilde Osmanlı düşmanlarının İslam'ın düşmanları olduğunu, hep birlikte kâfir müstevlileri vatan topraklarından atmak gerektiğini söylüyordu.¹³⁸⁸ Kaşani'nin fetvasının el-Bezevi'nin fetvasıyla aynı mahiyette olduğu görülmektedir.

Müçtehitlerden Mirza Muhammed Taki Şirazi'nin Müslümanlara hitaben neşrettiği fetva enteresandır. Bunda Irak'ta bulunan tüm müçtehitlere, aşiret reislerine, tüm hudut muhafızlarına Kutul Amare'de bulunan oğlu Mirza Mahmud Rıza vasıtasıyla sesleniyor, *Haremeyn-i Şerifeyn'i ve İmamların Atabat-ı Mukaddese'sini tehdit altında görüyor, bunların muhafazası için tüm Müslümanları cihada çağırıyordu.*¹³⁸⁹

Özel görevliler dışında bazı önemli din adamları da askeri birliklerle beraber propaganda faaliyetlerine katıldıkları görülür. Caferi ulemadan Alim Haydari bunlardan biridir. *Alim-i Şerif Haydari himayesinde Dar-ül cihada gitmek üzere Necef'ten kalkan heyet-i ilmiye ve ulema maiyetlerinde binlerce mücahidin olduğu halde Bağdat'ta merasim-i mahsusa ile istikbal edildiler.*¹³⁹⁰ 18 Ekim 1915'te Şeyh Kazım Yezdi'nin başkanlığında kurulan bir heyet Necef ve Hille'de cihat için çalışacaklardı. Yine bu maksatla Kazım

¹³⁸⁶ Nasrollah Salehi, « *Les Fatwas des Ulémas Persans de Najaf et Kerbela* », **La Perse et la Grande guerre**, Etudes réunies et présentées par Olivier Bast. Institut Française de Recherche en Iran. Téhéran, 2002, **a.g.m.**, s. 172.

¹³⁸⁷ **Tanin**, 9 KE 1914.

¹³⁸⁸ Salehi, **a.g.m.**, s. 168.

¹³⁸⁹ Bağdat'ta çıkan **Sada-yı İslam**'dan naklen, **Tanin**, 22 KS 1915; **Tanin**, 21 Eylül 1915. Bu fetvalar ve muhtevaları hakk. Geniş bilgi: Salehi, **a.g.m.**, s. 160.

¹³⁹⁰ Bağdat'ta çıkan **Sada-yı İslam**'dan naklen, **Tanin**, 14 KE 1915.

Yezdi'nin Necef'te vaaz vermesi, cihada iştirak için aşiret reislerine özel mektuplar yazması kararlaştırıldı.¹³⁹¹

Şeyh Muhammed Bakır'ın cihat fetvası Osmanlı hükümetinin minnettarlığını kazandı. *Tanin*, fetvayı İslamî edebiyatın tantanalı ifadeleriyle takdim eder: “Kerbela-yı muallâda müctehidin-i izamdan Hüccetülislam Seyyid Muhammed Bakır Efendi Hz. ne çekilen telgrafnamenin sureti: “İttihad-ı İslam için buyurduğunuz fetva Osmanlıları lebriz etmiştir” Meclis-i Meşayih reisi: Esad.¹³⁹² Bu Caferî müçtehit Şeyh Muhammed Bakır, İngilizlere karşı Basra'da çarpışırken diğer bir müçtehit olan Şeyh Haydar ile birlikte şehit düştü.¹³⁹³

Necef'teki Şii ulema tarafından yazılan çeşitli fetvalar da vardır. Bir tanesi de İstanbul Cihad fetvasıyla yaklaşık aynı tarihlidir. Büyük müçtehitlerden Mirza Muhammed Taki Şirazi'ye aittir. *Tanin*'de Türkçe tercümesi vardır.¹³⁹⁴ Kerbela ve Necef müçtehitleri ihtilafın yok edilmesi için bütün Müslümanların Hilafet sancağı altında birleşmelerini istiyordu.¹³⁹⁵ Osmanlı gazetelerinin sonraki sayılarında bu fetvalar birbirini izlemektedir.

Ocak 1915'te Necef, Kerbela, Samarra, Kazımiye ve diğer merkezlerde Şii ulema fetvaları çıktı. Bunlarda *İslam'ı mahvetmek isteyen düşmanlara karşı İslam ülkelerini malen ve bedenlen korumanın İtilaf devletleri tebaası Müslümanlar için dahi farz olduğu* anlatılıyordu.¹³⁹⁶ Bağdat'ta çıkan *El Zevra* gazetesinin yazdığına göre Aralık 1915 başlarında Necef, Kerbela, Nazımiye ulema ve sadatını darülcihada gitmek üzere binlerle atlı ve piyade ile toplandıkları ve bura müçtehitlerinin de Bağdat'tan Basra'ya meydan-ı cihada gittikleri¹³⁹⁷ görülür. Bu fetvalar Cuma hutbelerinde ayrıca okundu.¹³⁹⁸

Irak'taki cihat faaliyetlerinin dikkat çeken bir tarafı da İngiliz ordusundaki Hint Müslümanlarına yönelik oluşudur. İngilizlerin Irak birliklerinde Hint Afgan ve İranlı Müslüman askerler de vardı. Her şeye rağmen Türk harbinde Hint ordusu sabır ve tahammül, sadakat, bağlılık ve disiplin bakımından sebat ve İngilizlere sadakat gösterdiler. Hint birliklerinin yarısı Müslüman'dı ve Larcher'ye göre Türklere karşı nefretle çarpıştılar; verdikleri kayıp da çok yüksek değildi, aralarında firarilik de münferit hadiselerdendi. Gn. Chetwod'un Repington'a 2 Kasım 1918'de yazdığı raporda “Müslüman birliklerimiz Türklere karşı iyi çarpıştı. Sık sık kamp etrafında *Kuran* okumalarına rağmen geceleri yerli askerler arasında firari azdı.” der. İngilizler Hint birliklerini daha çok kazma-kürek işlerinde ve yol ve

¹³⁹¹ Avşar, a.g.m., s. 42.

¹³⁹² **Tanin**, 15 TS 1914.

¹³⁹³ **Tanin**, 28 Nisan 1915.

¹³⁹⁴ **Tanin**, 22 KS 1915 Ayrıca Bkz. Bayur, **TİT**, 3/1, s. 325.

¹³⁹⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 11 TS 1914.

¹³⁹⁶ **Tanin**, 22 KS 1915.

¹³⁹⁷ **Tanin**, 15 KE 1914; **Tanin**, 8 KS 1915.

¹³⁹⁸ **BOA**. HR.SYS. Dosya no: 2337. Göml. no: 10. 13.12.1914.

kazı çalışmalarında amele olarak (coolies) çalıştırıyordu. İngiltere, bunlardan Irak'ta sadece Kasım 1918'de 183.000 *coolies* istihdam etti. Bu gayri muharip sınıfa diğer kategorilerdeki askerleri de (*drivers* gibi) ilave etmeli. Bu durumda bu sayı daha da artar ki bunları istatistikler muharip sınıfa dâhil etmişti. 1,5 milyon civarında Hint askeri silah altındaydı. Bunların 985.000'i muharip gerisi gayri muharipti ki toplamı 1.457.000 idi. 950.000 civarında Hint askeri ayrıca diğer cephelere gönderildi. Bunların büyük kısmı Türklere karşı kullanıldı ve ancak bunlar vasıtasıyla Türk ordusu yıpratıldı. 1917 ve 1918'de Filistin ve Mezopotamya bunlarla alındı.¹³⁹⁹

Büyük Savaş sırasında kurulan, Hindistan'ın bağımsızlığı için çalışan *Genç Hindistan Cemiyeti*, Irak'ta Hintli Ebu Said el Arabî'ye bir Urduca gazete kurdurdu. Bu cemiyetin merkezi Bağdat idi ve Irak ordusundaki Hint Müslümanlarını firarla Osmanlı cihadına davet ediyordu. 18 Ekim 1915'te Hint askerlerine yönelik beyannameler yazıldı. Bunlarda, İngiliz ordusunda çalışanların dinden çıkacakları ve cihada katılmaları gerektiği söyleniyordu. Bu askerlerin firar etmeleri için Arapça ve Hintçe yazılmış beyannameler 13. ve 18. kolordulara bol miktarda dağıtıldı. Bunlar düşman saflarında uygun yerlere atılarak Hint Müslüman askerlerinin ellerine geçmesi sağlanacaktı. Hazırlanan beyannameler Bağdat valiliği tarafından Hint ve Mecusi dillerinde basıldı. Bunların tamamen etkisiz olduğu söylenemez. Cihadın ilanıya beraber Müslüman Hintlilerin Hıristiyan İngilizlerle beraber hareket etmelerinin ve bu havalideki *Atabat-ı Mukaddese*'nin çiğnenmesinin büyük günah olduğunu söylemişler ve savaşa karşı gevşeklik göstermişlerdi. Bu da az da olsa firarları tetikledi; bazıları da el ve ayaklarını sakatlamak suretiyle cephe gerisinde kaldı, diğerleri zorla savaşa sürüldü.¹⁴⁰⁰

Bu propagandalar sonucunda, tamamen Müslümanlardan kurulan 15 Hint alayı Türklere karşı savaşmayı reddedince Bengal körfezindeki Andaman adalarına nakledildi.¹⁴⁰¹ Ayrıca Irak'taki İngiliz ordusunda Afgan/Paştu askerlerinden oluşan üç bölük, İngiliz ordusundaki Hindu askerlerine saldırınca silahları ellerinden alınıp bir amele birliğine dönüştürüldü.¹⁴⁰²

Irak'a gönderilen İngiliz birlikleri içinde Şeyhülislam'ın cihat fetvasına karşı hassas olan Hintli askerler de vardı. Bu ve benzer sebeplerle İngiliz kontenjanları 1914'ten itibaren Kuveyt'e nakilleri sırasında sayıları düşük tutulmuştu.¹⁴⁰³

¹³⁹⁹ Larcher, *La Guerre Turque...*, s. 480-82.

¹⁴⁰⁰ Avşar, *a.g.m.*, s. 43-51.

¹⁴⁰¹ MAE, *vol. 1678*, "Guerre 1914-1918, Panislamisme", K. 102:6. Paris, le 14 avril 1916. Questions Musulmans.

¹⁴⁰² Larcher, *La Guerre Turque...*, s. 327.

¹⁴⁰³ Nadine Picadou, *La Décennie qui Ebranla le Moyen-Orient, 1914-1918*, Bruxelles, éd. Complexe, 1992.

Artan propaganda ve bir takım hoşnutsuzluklar sebebiyle firarlar ve ilticalar artınca Müslüman Hint askerlerinden *Hint Mücahit Teşkilatı* kuruldu ve önemli görevler üstlendi.¹⁴⁰⁴ Bunlardan iltica edenler ve Kutul Amare’de esir olanlara kolaylık gösterilmesi cihat açısından ayrı bir öneme sahipti. Enver Paşa’nın 20 Mayıs 1915’te Irak Kumandanlığına gönderdiği bir emirde bunlara karşı müsamahakâr olunmasını istiyordu. 19 Haziran 1915 te ordugâhlarıyla beraber iltica eden Hintli askerlerden İngilizlere karşı bir jandarma müfrezesi kuruldu. Hintli Müslümanlarda Alman etkisi de görüldü. Zaman zaman başlarında Alman subay görmek isterlerse de kabul edilmedi ve Türk subaylar tayin edildi.¹⁴⁰⁵

3. Irak’ta isyanlar ve Cihadın iflası: Türk ordusunun askeri bakımdan İngilizlerden zayıf oluşu, cihat faaliyetlerini gevşetiyor, bu da aşiretlerin galip tarafa meyletmesine sebep oluyordu. Fransa Savaş Bakanlığına verilen 21 Kasım 1914 tarihli raporda Sultan’ın ilan ettiği Cihat’tan duyulan endişe dile getiriliyor ve bunun için de bir Arap isyanından medet umuluyordu. Bu maksatla Şerif Hüseyin liderliğinde bir Arap isyanını çıkarma görevi Dışişleri Bakanlığına verildi. Bu isyanın bütün Türk kuvvetlerini akim bırakacağı zikredildikten sonra rapor şöyle devam ediyordu: “*Bütün gayrı memnunlar Dürziler, Fırat kabileleri (henüz itaat etmemişlerdir), Süryaniler, Ermeniler vs bu isyana katılacaktır.*”¹⁴⁰⁶ Görüldüğü gibi raporda Irak’taki Fırat vadisi aşiretleri üzerinde de duruluyordu. Nitekim Şerif Hüseyin isyanı Irak’ta da tesirini gösterecek ve Cafer el Askeri vs Irak kökenli Osmanlı subayları bundan etkileneceklerdir. Öte yandan Cenova’ya yeni gelen İtalyan Posta Vapuru *Alberto-Frères* subaylarının Kalküta’dan edindiği izlenimler Türk-Alman cihadı açısından hiç de iç açıcı değildi. Subaylar, halkın tamamen nihaî bir İngiliz zaferinden yana olduğunu müşahede ettiklerini belirtiyorlardı. Avrupa savaş sahnelerine sevki düşünülen askeri birliklerin başlarındaki Hintli prensler yüklü miktarda İngiliz ordusuna para bağışında buldukları gibi bizzat cephede de çarpışmak istiyorlardı.¹⁴⁰⁷

Yukarıda da değinildiği gibi, Süleyman Askeri, Irak’ta bir takım başarılar kazanınca İngilizler Basra’nın batısında Şuayyibe’de yığınak yapmıştı. Askeri Bey, 14 Nisan’da Şuayyibe’ye saldırdığında etrafında, Şii ulema da dâhil olmak üzere 10.000’i İranlı Arap-Fars Şii 40.000 mücahit İngilizlere karşı ilk saflarda çarpıştı. Mücahitler üç guruba ayrılmıştı; birinci gurup ulema Kurna’ya; ikincisi Basra’ya, üçüncüsü de Şuayyibe’ye gitmişlerdi. Daha

¹⁴⁰⁴ Avşar, **a.g.m.**, s. 43.

¹⁴⁰⁵ Avşar, **a.g.m.**, s. 52.

¹⁴⁰⁶ 7 N 2103, 7 N 2144 ; Ministre de la Guerre, EMA, Section d’Afrique no: 5174-9/11; Rapport fait au Ministre, le 21 novembre 1914, Analyse au sujet des mesures propres à combattre l’action de la Turquie sur les populations musulmanes de l’Afrique du Nord.

¹⁴⁰⁷ **Le Figaro**, 11 janvier 1915; **Le Temps**, 11 janvier 1915.

sonra da Orta Fırat'tan gelen Bedeviler bilhassa Şuayyibe'ye yığılmış ve Irak'ın güneyinde İngilizlerle çarpışmışlardı. Kuvvetli bir direnişe rağmen Kurna düşmüş ve çok sayıda mücahit şehit olmuştu. Bunun üzerine mücahitler Şuayyibe, Huvayza ve Kut'un güneyinde bulunan Ahvaz'da toplanmışlar, 11-14 Nisan 1915'te kanlı çarpışmalar sonunda hezimete uğrayan binlerce mücahit ve çok sayıda ulema ölmüş, Süleyman Askeri burada intihar etmiş, Osmanlı kuvvetleri Nasıriye'ye çekilmişti.¹⁴⁰⁸

Le Temps bu ağır bozgunu şu şekilde yazıyordu: “*Türkler sadece motorlu vasıtalarını, furgonlarını, silah, fişek ve mühimmatlarını bırakıp kaçmakla kalmadı, aynı zamanda ağır bir hezimete geri çekildi. Bu ricat esnasında da isyan eden Araplar tarafından da ayrıca saldırıya uğradılar. Kumandanları Süleyman Askeri intihar etti. 12-15 Nisan günleri arasında verdikleri kayıp 6.000 asker olarak tahmin edilmektedir. Şu anda Türkler Basra'nın 90 mil uzağında bulunan Kamsiye'nin kuzeyindedirler.*”¹⁴⁰⁹

Bundan sonra İngiliz topları 24 Temmuz 1915'te Nasıriye'yi bombardıman etti ve bir gün sonra işgal etti. Basra ve Amara'dan sonra Müntefek kabilelerinin merkezi Nasıriye'nin ve bütün Basra vilayetinin düşmesi ile yukarıda da değinildiği gibi 130.000 km² arazi ve 950.000 nüfus kaybedilmiş oluyordu.¹⁴¹⁰ Bu bozgunun ardından, yukarıda da değinildiği gibi Müntefek aşiretleri Türklere saldırdı, burada da kayıplar ağırdı. Bundan sonra Mezopotamya'nın Arap kabileleri reisleriyle beraber İngiliz tarafına geçti. Nasıriye ve Suk-uş Şuyuh'un düşmesiyle birlikte ağır kayıplara uğrayan Türkler, bir yandan daha yukarıda bulunan Varka ve Samava'ya diğer yandan İmam Ali ve Hai'ye bitkin bir halde çekildiler. Bir ara Türk ajanlar tarafından cihada kazanılan Şii ahali tamamen İngiliz tarafına geçti, başlarındaki müçtehitleri kovaladı.¹⁴¹¹ Divan şairinin, *Asar-ı izmihlal* görülen bir yerde dostun verdiği zarar düşmana parmak ısırtır beyti burada da gerçek oldu:

Hüda göstermesin asar-ı izmihlal bir yerde,
Ehibba şive-i yağmada mebhut eder adayı.

Böylece Türk cihadı burada umulmadık bir süratle mağlup oldu, ağır maddi ve manevi hasarlar oldu. Bundan sonra 25 Temmuz 1915'te ricat başladı. Başlatılan cihadı tamamlamak ve İngiliz ilerleyişini durdurmak için mücahit toplamaya karar verildi.¹⁴¹² Bundan sonra Irak'ta cihat şansı kalmadı, zaten aşiretler isyan halindeydi. Ayrıca halkı küstürücü sebepler de vardı; Şiiilerin kutsal mekânlarında isyanları teşvik edecek bir takım hırsızlık olayları da

¹⁴⁰⁸ Salehi, a.g.m., s. 171.

¹⁴⁰⁹ *Le Temps*, 24 avril 1915.

¹⁴¹⁰ *Le Temps*, 28 juillet 1915.

¹⁴¹¹ *Le Temps*, 8 septembre 1915.

¹⁴¹² Geniş bilgi: **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, III. Cilt, İran-İrak Cephesi, 1914-1918**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1979, s. 302-340.

görülyordu. *Le Temps*'ın bildirdiği hırsızlık olayı Şiiler için kabul edilebilecek bir durum değildi: Türkler Kerbela'daki *Atabat-ı mukaddese*'ye ait, iki milyon sterlin değerinde altın ve gümüş mücevherleri çalmışlardı.¹⁴¹³ Rafael de Nogales'in yazdığına göre, Mareşal Goltz'un iyiniyetini istismar eden Vali Şefik Bey, ahalden para sızdırmak için *Zorunlu Borç* adı altında bir usul icat etmiş, vermeyen Yahudi ve Hıristiyan tüccarları Musul'a sürmüştü. Ayrıca zührevi hastalıkların artmış olmasından dolayı namuslu da olsa fahişe de olsa her hafta Hıristiyan kadınları tıbbî muayeneye tabi tutuyordu. Zengin Hıristiyan kadınları böyle yüz kızartıcı muameleden kurtulmak için ne gerekiyorsa yapıyorlardı.¹⁴¹⁴ Bunlar, cihadın ruhuna zıt muamelelerdi. Ayrıca hükümetin idarî sisteminde de bozukluk ve isyanın alt yapısını hazırlayan amiller vardı; 27 Mayıs 1915'te Necef'te patlayan isyanın sebebi Necef Kaymakamı Behiç Bey'in ve Osmanlı memurlarının halka yaptığı mezalim ve aldıkları rüşvetlerdi, ahalinin dini duyguları da ayrıca rencide edilmişti.¹⁴¹⁵ Oldukça kötü idarî aksaklıklar ve bozuk hükümet düzeni de bu isyanları tetikliyordu. Özellikle Kaymakam Behiç Bey'in zulmü, idarî mekanizmayı alt üst ediyor, halkın hoşnutsuzluğu gittikçe artıyordu. Bağdat valiliğine yapılan şikâyetler de kale alınmayınca halk bir saatli bomba gibi patladı. Necef'te hükümet konağı işgal edildi, hükümet dairelerinden biri yakıldı. Kaymakam ve bazı memurlar Necef'ten kovuldu. Bağdat valiliğinin yaptığı tahkikatta Kaymakam suçlu görüldü, hükümet halka nasihatle teminat verdi.¹⁴¹⁶ Baş gösteren Necef isyanı Kerbela'da büyük yankı buldu. Bu sıralarda Kafkas cephesinde de büyük bir bozgun yaşıyor, Çanakkale'de Türkler hayat-memat mücadelesi veriyordu. Cemal Paşa'nın Suriye'deki ceberut idaresi ve Türk ordusunun Hille ve civarında aldığı sert tedbirler Irak'ta Arapların Türklere küsmesine yol açtı.¹⁴¹⁷

Felaket yalnız gelmez: askeri hezimetler, içerdeki kötü idare, İngiliz tahrikleri ve çeşitli sebeplerden dolayı Necef isyanı Kerbela'ya da sıçradı. Kerbela'nın Şiiler için özel bir önemi vardır; Bağdat'ın 85 km. güneyinde, Fırat nehrinin sağ kıyısındadır. Şiilerin Mekke'den sonra en kutsal kabul ettikleri *Atabat-ı mukaddese* buradadır. Burada patlayan isyanlar, 27 Haziran 1915'te Çanakkale muharebelerinin harareti zamanına rastladı. Aslında Necef'te asilerin

¹⁴¹³ *Le Temps*, 2 février 1915.

¹⁴¹⁴ Nogales, *a.g.e.*, s. 166.

¹⁴¹⁵ Avcı, *a.g.e.*, s. 224.

¹⁴¹⁶ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. III. Cilt, İran-İrak Cephesi, 1914-1918*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1979, s. 284.

¹⁴¹⁷ Ferid, *a.g.e.*, s. 403; Türk vali ve kumandanlarının Irak'taki gayrı meşru ilişkileri, rüşvet vs hakkında bkz. Mahmut Nedim Kerkük, *Hatıratım*, s. 45-53. Basra valisi 2.000 altınla vali tayin edilmişti. S. 51. Öyle olunca da asker zoruyla toplanan vergiler dercep edildi, bu da aşiretlerle devlet arasında kin ve nefrete yol açıyordu. Bu tür suiistimaller için bkz. s. 52 vd. Bu da aşiretlerin İngilizler tarafından kazanılmasını kolaylaştırıyordu. Basra valisi Arifi Paşa, bura Araplarının kaybedilmesi için her şeyi yapmıştı.

cezasız kalması, kaymakamın suçlu bulunması asilere cesaret vermişti. Burada mebus Abdülmehdi'nin kışkırtıcı nutukları da olunca Kerbela'da 27 Haziran 1915'te isyan başladı. İsyân şöyle gelişti: Hindiye aşiret liderleri, hükümetten birkaç mevkufun beratı için Kerbela'ya gelmişti, bu istek reddedince isyan patladı. Memur evleri ve hükümet konağı yağmalandı, Belediye binası, kışlalar yakıldı, telgrafhane tahrip edildi. Asayişî sağlayan birkaç jandarma bölüğü ve bir piyade müfrezesi olaylarla başa çıkamayınca memurlar kaçtı. 29 Haziran 1915'te Bağdat'tan kuvvet sevk edildi, Süleyman Nazif, valilikten istifa etmek zorunda kaldı, görevi Alb. Nurettin Bey devraldı. 30 Haziran'da bir tedip müfrezesi kuruldu. İngiliz ilerlemeleri yüzünden isyan bastırılmadı.¹⁴¹⁸ Baş gösteren Necef ve Kerbela ve civarı isyanlar üzerine sert tedbirler alındı.¹⁴¹⁹ Halbuki cihat ilan edildiğinde *Tanin*'in yazdığına göre Kerbela'da 40.000 kişi toplanmış, büyük tezahüratlarla orduya dualar edilmiş ve savaş meydanına gidilmişti.¹⁴²⁰ Cihadı bekleyen bir diğer afet de sırasını bekliyordu; Şerif Hüseyin de isyan için İngilizlerle mektuplaşıyordu.

Kerbela isyanı hakkında *Le Temps* gazetesi Mısır'da çıkan *El Mokhattam*'a dayanarak şunları yazıyordu: “*Mezopotamya'da bozguna uğratılan Türk ordusunun bakiyeleri düzensiz bir şekilde Bağdat'a çekilirken bura halkı isyan etti, onların şehre girmesini engelledi. Vali Süleyman Nazif, ordudan yana tavır koyunca da sivil memurlarla beraber kovuldu. O da ordu bakiyeleriyle beraber mukaddes beldeler olan Necef ve Kerbela'ya çekildi. Ancak o arada da halk isyan etti. İmamlar, Halife Ali'nin mukaddes minberi üzerinden yaptıkları vaazlarda, Türklerin üzerine saldırıya geçmelerini istiyorlardı. Buna çok kızan Türk vali, Kerbela'da Seyyidina Hüseyin camiine doğru topların namlularını çevirdi. Ancak obüslerin menzili buraya kadar ulaşamıyordu. Kutsal mekânlara yapılan bu hürmetsizlik üzerine halkın ve kabilelerin öfkesi had safhaya ulaştı, Türklerin üzerine yürüdü. Burada, bütün gün boyunca süren kanlı bir çarpışma oldu. Nihayette Türkler bozguna uğratıldı. Asiler, iki top çok sayıda tüfek ve mühimmat ele geçirdi.*” *Mokhattam*'ın devamla yazdığına göre isyanın galibi Şii liderler, Kerbela'ya muzaffer olarak girdiler, Hükümet sarayındaki Osmanlı bayrağını indirdiler, Kaymakam'ın ellerini bağlayıp Samarra'ya gönderdikten ve buraya tam hâkimiyet sağladıktan sonra İmam Ali ve İmam Hüseyin'in mezarlarını ziyaret ettiler, burada

¹⁴¹⁸ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, III. Cilt, İran-İrak Cephesi, 1914-1918**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1979, s. 284-287; Bu hususta ayrıca bkz. Avcı, **a.g.e.**, s. 225 vd. Kerbela, Fırat'ın asıl konu teşkil eden Hindiye kanalı üzerinde olup 50 bin nüfuslu bir şehirdir. Mekke'den sonra Şiiilerin en kutsal şehridir. **Le Temps**, 2 février 1915.

¹⁴¹⁹ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 88 vd; Salehi, **a.g.m.**, s. 171.

¹⁴²⁰ **Tanin**, 10 ve 11 TS 1914.

Almanların kölesi, mukaddes mekânların tahripçisi Türklere ebediyen düşmanlık besleyeceklerine yemin ettiler.¹⁴²¹

Necef ve Kerbela isyanlarından sonra 1915 Ağustos'u başlarında Kerbela'nın yeni mutasarrıfı ve Necef'in yeni Kaymakamı görevine başladıktan sonra Hille'de hayli fazla sayıda bulunan asker kaçaklarını isteyince halk galeyena geldi Hille'de de iki isyan göze çarpar: ilki 26 Ağustos 1915'te Osmanlı memurlarının asker kaçaklarını Divaniye'ye muhakeme edilmek üzere götürülürken patlayan isyandır. Müfrezeler tarafından kasaba kuşatıldı. İki saatlik çarpışmadan sonra halk eman diledi. Ancak dışarıdan gelen aşiretler saldırıya başlayınca eman dileyen halk tekrar isyan etti. Çarpışmalar sekiz saat sürdü. Telgraf hatları kesildi, evler talan edildi. Üç gün sonra asayiş sağlandığında 50 asker ve 250 asi ölmüştü.¹⁴²² Türk birliklerinin acı mağlubiyetini ve cihadın iflasını *Asie Française* şöyle yorumluyordu : “Bağdat'ta cihad-ı mukaddes uğrunda sarf edilen mesainin çok az meyveleri görüldü: Almanların sultanı altında bulunan Türklerin tabii olarak az dostu olan Araplar, cihadın ilanı sırasında oldukça soğuk bir tepki vermişlerdi. Nihayet Türklerin, Aşağı Mezopotamya'da maruz kaldığı bozgunlarla Araplar cihada olan heyecanlarını tamamen kaybetti. Zaten Bağdatlılar, Türklerin zaferlerini bildiren haberler ve beyannamelere karşı oldukça şüpheli idi. Artık bura Arapları sükûnet peşindedir ve İngilizlerden yanadır.”¹⁴²³

Le Temps'ın Necef ve Kerbela isyanı hakkında yazdıkları oldukça çarpıcıdır: “Şiilerin iki mukaddes beldesi Necef ve Kerbela ahalisi Türk ordusuna asker vermediği reddetti, isyanı bastırmak için gönderilen birlikler asiler tarafından itlaf edildi, gönderilmek istenen ikinci bir müfreze de mukaddes beldelerde çarpışmak istemedi. Bugün, Fırat nehri üzerinde bulunan ve Bağdat'a yakın olan bu iki kutsal şehir kendi kendilerini yönetmekte olup çok sayıdaki asker firarileri ve İngiliz yanlıları için emniyetli bir mekân oldu. Artık hiçbir bakımdan hareket kabiliyetleri kalmamış olan Türkleri perişan eden bu isyan, Sünni-Şii itimatsızlığını da ayrıca had safhaya çıkardı. Bu mezhep ihtilaflarından doğan kin ve nefret her gün görülen şiddet muamelelerine yol açmakta, durumu daha da ağırlaştırmaktadır.”¹⁴²⁴

Journal des Débats'nın verdiği bir haber Türklerin Kerbela ve civarında cihadın ruhuna uymayan baskılarını dile getirir: *JD, Basora Times*'a dayanarak bir Şii olan Zahir Hüseyin'in Kerbela'daki mukaddes mekânları ziyaretini ve Türkler hakkındaki intibalarını şöyle

¹⁴²¹ *Le Temps*, 5 août 1915; ayrıca bkz. *La Croix*, 6 août 1915.

¹⁴²² Kadir Kasalak, “Birinci Dünya Harbinde Hille İsyanları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVI, sayı: 46, Mart 2000, s. 26-33; bu hususta ayrıca bkz. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C. III. Cilt, *İran-İrak Cephesi, 1914-1918*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1979, s. 350-351.

¹⁴²³ *AF*, Avril-juillet 1915, no: 162, s. 54.

¹⁴²⁴ *Le Temps*, 3 décembre 1915.

anlatıyordu.¹⁴²⁵ “Hicri 1332’de, annem ve kız kardeşimle beraber Kerbela’ya mukaddes Şii mekânlarını ziyarete gitmişim. Daha buraya vardığımız anda savaş patladı. Bütün yollar kapatıldığından burada kalmak zorunda kaldık. Çok sayıdaki diğer Hindu hacılar da aynı mağduriyeti yaşadı. Bazı tüccarlar bize geçici olarak bazı yardımlarda bulundu. Ancak çektiğimiz sefalet gittikçe ağırlaşıyordu. Osmanlı hükümeti, bu sefaletten kurtulmamız için hiçbir şey yapmadığı gibi Hindu kadınlarının çalınan eşyalarının çalanlara ait olacağını bildiriyordu. Bundan sonra da evlerimiz, eşyalarımız talan edildi. Hindular, 12’şer kişilik guruplar halinde Halep’e nakledilirken kadınlar ve çocuklar Kerbela’da kaldı. Kalanlarla ilgilenecek kimse de yoktu. Sahip olduğumuz tüm elbiselerimiz, kaputlarımız elimizden zorla alındı, ihtiyaç içinde kıvrandık. 14 ay boyunca günde sadece bir öğün yemek yedik. Kerbela’da zaten iş bulamadığımız gibi Türk hükümeti de Hindulara iş verilmesini de istemiyordu. Aç kaldık, bir parça ekmeğin kırıntısı için kapı kapı dileniyorduk. Kadın ve çocukların durumu erkeklere nazaran daha da kötüydü. Bizim Hindu oluşumuz Türkler için işkence görmemize, hapsedilmemize kâfi sebepti. Müslüman olduğumuzu, buralarda kayıp olduğumuzu söyledikse de dinleyen olmadı. Aslında kendileri Müslüman değiller, yaptıkları muamele İslam’a sığmaz. Zaten onlardan birini camide çok az görüyorduk. Buranın yerli Arapları, Türklerden had safhada kin ve nefret duymaktadır. Bu sebeple birkaç ay önce Araplar isyan etti, Osmanlı subaylarını buralardan attı. Halk, hükümetin baskılarına karşı öylesine nefret doluydu ki artık kimse bunlara müsamaha göstermek istemiyordu.

“Öte yandan Necef-Kazımiye ve Bağdat Hinduları da aynen bizim gibi zulüm gördüklerini, yüzlercesinin tehcir edildiğini, evlerinin talan edildiğini duyuyorduk. 18 aydan beri Kerbela’da geçirdiğimiz bu sefaletten sonra artık tahammül gücüm kalmamıştı, ailemle beraber firar etmeyi düşündüm. Necef’e geldiğimde, Türk kumandanının emri üzerine bir hafta hapse atıldım. Sonra da aynı şekilde bir hafta da Basra’da hapis yattım. Serbest bulunduğum şu anda cehennemi kat edip cennete girdiğimi hissediyorum. Hemşehrilerimiz bizi görüp çektiklerimizi anlayınca Türklerin, Irak’ta bulunan Hindistan Müslümanlarına nasıl davrandıklarını anlayacaklardır.”

Az yukarıda zikredilen Hille isyanından sonra burada ikinci bir isyan başladı ve şu şekilde gelişti: 23 Ekim 1916’da Hille’de iki kişi arasında çıkan kavga, aşiretlerin de araya girmesiyle isyana dönüştü. Ordu kumandanı Halil Paşa’nın emriyle Yarb. Akif Bey müdahale etti. Divan-ı harp kararıyla 120 kişi idam edildi. Çarpışmaların sonucunda 1.500 kişi öldü.

¹⁴²⁵ JD, 24 juin 1916.

Ardından da çok sert tedbirler alındı.¹⁴²⁶ Kerbela'da Türk otoriteleri ile Şiiiler arasında bir takım olaylar sökün etti. İşte bu olaylar esnasında Türkler bazı Şii kutsal makamlarını tahrip etti.¹⁴²⁷ Yapılan tahkikat sonucunda Necef, Kerbela ve Hille isyanlarının Bağdat'ta İngiliz destekli bir komite tarafından kışkırtıldığı ortaya çıktı. Bu komite Hilafet vaadiyle de casuslar tarafından ayrıca kışkırtılıyordu.¹⁴²⁸

Hille isyanı hakkında o günleri bizzat yaşayan Çorumlu bir neferin günlüğünde şunlar anlatılır: *Araplar Hille'de askeri kışlaya hücumla askerleri şehit etmişler, ardından da hükümet binasına saldırarak Türk memurları öldürmüşler, hazineyi de yağma etmişlerdi. Türklük namına Hille'de eser kalmamıştı. Hille isyanını tedibe gittik. Halil Paşa, Museyyeb kasabasına teftişe gelmişti. Paşa, Hille'de yapılan mezalimin aynıyla mukabele edileceğini söyledi. Şehri kuşattık, ahali de ricaya geldi, kabul etmedik. Paşa'nın emri ifa edildi. Şehirde asi bırakmadık. Hille'nin 20-25 km. kuzeyindeki Şeyh İbrahim adlı isyan teşvikçisi şeyhin çiftliğine baskın yaptık. Buradan Divaniye'ye hareket ettik. Ağırıklarımızı karadan gönderdik, biz de kayıklarla devam ettik. Araplar kayıklarımıza hücum ettiler. Karınca sürüsü gibi, kadın erkek, çoluk çocuk bize saldırıyorlardı. Makinalı tüfekler işlemeye başlayınca geri kaçıştılar. Defalarca dönüp saldırıp kaçıyorlardı. Neticede Kutul Amare'ye ulaştık.*¹⁴²⁹

Irak'taki bu karışıklıklar içinde Kerbela'da ikinci bir isyan olduysa da gönderilen kuvvetler sayesinde Bağdat'ın düşmesine kadar durum sakin kaldı.¹⁴³⁰ Avam Kamarası'nın Savaş Bakanlığı'ndaki sekreteri M. Tenant'ın bir soru üzerine verdiği cevaba göre 22 Nisan 1916'da Kerbela'da halk Türklere isyan etmiş, karışıklıklar 14 Mayıs'a kadar devam etmiş, bunun üzerine de Türkler, düzeni sağlamak üzere Bağdat'tan askeri birlikler sevk etmişlerse de başarısız olmuş ve geri çekilmişlerdi. Bunun üzerine 14 Mayıs'ta Kerbela'yı bombalamışlar ve mukaddes Şii mekânlarına zarar vermişlerdi.¹⁴³¹

Burada isyanların sebepleri üzerinde kısaca durmakta fayda vardır. *Humanité* ve *Excelsior* gazeteleri, Suriye'deki Arap eşrafının idamlarının Irak'ta infiale yol açtığını

¹⁴²⁶ Kasalak, a.g.m., s. 26-33; bu hususta ayrıca bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. III. Cilt, İran-İrak Cephesi, 1914-1918**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1979, s. 350-351; isyanlar hakk. ayrıca bkz. Avcı, a.g.e., s. 220-229.

¹⁴²⁷ **AF**, octobre-décembre 1916, no: 167; Ali'nin oğlu Hüseyin, babasının Hilafet peşindeyken 680'de Kerbela'da şehit edildi. Mezarı oldukça güzel bir cami olan, kubbeleri altınla süslü *Seyyidina Hüseyin Camii* haziresindedir. Her sene Şiiiler Hz. Hüseyin'i ölüm yıldönümünde ziyaret eder, göğüslerini, sırtlarını zincirle döverler. Savaş yıllarında senede 150-200.000 Şii Müslüman burayı tavaf etti, bunlardan 8-10.000 kadarı da mukaddes saydıkları bu mekânlarda defnedilmek üzere ölümlerini getirdi. *Atabat-ı Mukaddese* denen bu makamlara, bilhassa İranlılar tarafından asırlardır büyük servetler harcanmaktadır. **Le Temps**, 2 février 1915.

¹⁴²⁸ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. III. Cilt, İran-İrak Cephesi, 1914-1918**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1979, s. 352.

¹⁴²⁹ Mustafa Tütüncü, **Hatıra Defterimdir**, Haz. Abdulkadir Ozulu, Çorum, 2006, ss. 15, 28-30.

¹⁴³⁰ Avcı, a.g.e., ss. 229.

¹⁴³¹ **Le Temps**, 8 juillet 1916.

söyledikten sonra isyanların sebebini şöyle anlatırlar: “Yeni alınan malumata göre asırlar boyunca Şii hacıların vakfettikleri paha biçilmez hazinelerle süslü Kербela’daki Atabat-ı Mukaddese’yi bombardıman etmeleriyle Bağdat eyaletinin Kербela ve Necef Şii’leri, Türklerin zulüm ve baskılarından hiddete gelmişlerdir. Bu bölgede bulunan 500.000 Şii’nin 400.000’i Farsça konuşmaktadır.¹⁴³² Journal des Débats da bu hususta şunları yazar: Türk baskı ve zulümlerinden bıkan Kербela ve Necef’in Müslüman Şii’leri Türk garnizonlarına saldırdılar. Türkler, Hint ve İran Şii’lerinin kutsal saydıkları Kербela ve Necef’in Atabat-ı Mukaddese’sine saldırdı, asırlardır buraları tavaf eden Şii’lerin getirip bıraktıkları paha biçilmez hazinelerini de alıp götürdüler.¹⁴³³ 29 Temmuz 1916 tarihli El Ahram, Basra’da çıkan 9 Nisan 1916 tarihli El Ewkat gazetesinin haberine dayanarak Türklerin yaptıkları bu bombardıman hakkında verdiği malumata göre çarpışma, Bedevi Araplarla Türk birlikleri arasında bir münakaşa ile başladı, bu da gittikçe artan bir gerginliğe dönüşünce mahalli halkın infialine ve ardından da isyana dönüştü, kanlı çarpışmalar başladı. Sonra da asileri ele geçirmek bahanesiyle Türk garnizonu, yerlilerle meskûn şehrin eski mahallesini bombardıman etti. Aynı anda da Şii’ler için kutsal olan Kербela’daki mekânlar da top ateşine tutuldu, burada İranlılar devreye girip hükümetlerinden mukaddesata olan bu hürmetsizliği durdurmak için Babıali nezdinde protestoda bulunmasını istediler.¹⁴³⁴

4- Enver Paşa’nın Irak Ziyareti: Bu isyanlar ve karışıklıklar sırasında Enver Paşa’nın Bağdat ziyareti bir tesadüf değildi. Aslında Enver Paşa, daha önce 13 Şubat 1916’da gerçekleştirdiği Suriye, Filistin ve Hicaz ziyaretlerine Irak’ı da dâhil etmiş, ancak birdenbire Şam’da karar değiştirip 7 Mart 1916’da Suriye’den ayrılmıştı. Bu seyahatte yine Alman generali Scheffendorf ve Avusturya ataşemiliteri Pomainkowski’nin de dâhil olduğu bir kafileyle, Suriye seyahatından 6 hafta sonra 24 Nisan 1916’da Irak’a gitmek üzere Haydarpaşa’dan ayrıldı.¹⁴³⁵ Bu sırada Samarra’da Alman esir kamplarından gönderilen Faslı Müslüman esirler de Türk ordusuna dahil olmuşlardı. Şerif Hüseyin isyanı da birkaç gün sonra başlayacaktır. Bölge adeta barut fıçısına dönmüştür. Enver Paşa, Irak’ta bir ay kadar kaldı. Bağdat’a gelişi şerefine şehir donatıldı. Büyük Sünni evliya Abdulkadir-i Geylani, Şii müçtehit ve ulemadan Musa Kazım vs uluların merkatlerini ziyaret etti, altın kaplama murassa Mushaf’lar hediye etti, halkın gönlünü almaya çalıştı, büyük cemaatlerle Cuma namazını kıldı,

¹⁴³² L’Humanité, 24 juin 1916; L’Excelsior, 24 juin 1916.

¹⁴³³ JD, 24 juin 1916.

¹⁴³⁴ MAE. Vol. 1676, “Guerre 1914-1918, Panislamisme”, Presse mus. D’Égypte. Direct. Des Aff. Pol. Et commerciale, K. 103 : 2. le Caire 17 août 1916. M. A. Defrance, ministre de France en Egypte à son excellence M. A. Briand, président du conseil. Ministre des aff. Etr. à Paris.

¹⁴³⁵ Geniş bilgi: Pomiankowski, a.g.e., s. 184-199.

ordunun ve cihadın nusreti için halk ve müçtehitlerle beraber dua etti, fukaraya mühim miktarda paralar vertti, vs.¹⁴³⁶

Enver Paşa, her zaman olduğu gibi fevrî kararları burada da verdi. Mayıs 1916 sonlarında Irak'taki 18. Kolordunun (K. Karabekir) yerinde kalıp İngilizlere karşı cihada devam etmesini ve 8.500 mevcutlu 13. Kolordunun (Ali İhsan Sabis) da İran'ı fethedip Türkistan, Kafkasya ve Hindistan Müslümanlarını cihat yolunda ayaklandırmasını emretti.¹⁴³⁷ Arabistan ve Irak düşmek üzereyken Enver Paşa, bu ziyaret sırasında Nizam-us Saltana adlı bir aşiret lideriyle İran'da cihat ilan edip Rusları ve İngilizleri oradan kovma planları yaptı.¹⁴³⁸

Bu sıralarda Kerbela ve çevresinde bir takım isyanlar sürüyordu. Kerbela'nın Şii şeyhleri, isyan edip 300 Türk'ü öldürdü. İsyanı bastırmak için gönderilen birlikler camiye ve Şiilerin mukaddes saydıkları mekânları bombardıman etti, bu da İran ve Arabistan'da büyük tepkilere sebep oldu, Bağdat'taki Türk ordusuna karşı bir kısım halkı kalkışmaya kadar götürecektik kadar olaylar büyüdü.¹⁴³⁹ Enver Paşa, ziyareti sırasında buralara da el attı. Türk garnizonunu ricate zorlayan Kerbela halkı neticede Enver Paşa'ya itaat etti ve isyan bitti. Ancak Şeyhler ve eşraf Şii mukaddes mekânlarının Türkler tarafından bombardıman edilmesinin protestonamesini İngilizlere gönderdi ve bunun İran nezdinde şikâyete vesile olmasını istedi.¹⁴⁴⁰ Bunun üzerine İran hükümeti de bu vaziyeti protesto etti.¹⁴⁴¹ Bundan sonra Bağdat'ın düşmesine kadar hoşnutsuzluklar sürerse de herhangi bir isyan olmadı.

5- Şeyh Haz'al Meselesi: Savaşın başlarında, Rauf Bey, Afgan emirine Irak üzerinden gitmeyi düşündüğü sıralarda İngiliz adamı Şeyh Haz'al hakkında ciddi endişeleri vardı.¹⁴⁴² Irak'taki Şii ulema da Şeyh Haz'al'i kazanmaya ve Osmanlı cihadına destek vermeğe çağırıyordu. O sıralarda kuvvetli nüfuz sahibi ulema ve meşayih sadece Irak'ı değil mücavir mıntıkaları da etkiliyorlardı. Bu hususta iki maneviyat lideri Seyyid Kazım Yezdi ve Şeyh-uş Şeria İsfahani, İngilizlere karşı cihadi teşvik için ayrı ayrı Muhammara [Hürremşehir] valisi Şeyh Haz'al'a ve mıntıkanın kabile reislerine mektuplar yazmışlardı.

¹⁴³⁶ **Tanin**, 29 Mayıs 1916; Enver Paşa'nın Bağdat ziyareti hakkında 19 Haziran 1916 tarihli **Frankfurter Zeitung** teferruatlı bilgiler verir. Bkz: **Tanin**, 23 Temmuz 1916; Pomiankowski, bu seyahatin altı hafta sürdüğünü ve kafilenin 1 Haziran günü akşamı geç saatlerde İstanbul'a döndüğünü söyler. s. 199.

¹⁴³⁷ Bayur, **TİT**, C. 3/3, s. 107, 109.

¹⁴³⁸ **BOA**. HR.SYS. Dosya no: 2337. Gömlek no: 5. Belge Tarihi: 12.11.1917.

¹⁴³⁹ **MAE**, vol. 1679, Guerre 1914-1918, Panislamisme. K. 102:6. Paris, le 7 juin 1916. Bulletin de renseignement, Questions Musulmanes.

¹⁴⁴⁰ **SHAT**, 16 N 2984. Sant Quintin, du Caire le 26 juin 1916 à 24. H. Jugal; MAE, vol. 1679, « Guerre 1914-1918, Panislamisme », K. 102:6. Le Caire, le 26 juin 1916, à 00.00 h. Copie d'un télégramme chiffré. Lieutenant Doynel de Saint Quentin à Guerre Gén. Commandant en Chef. No : 249; MAE, vol. 1679, « Guerre 1914-1918, Panislamisme », K. 102:6. Paris, le 28 juin 1916. télégramme de P. De Marguerie.

¹⁴⁴¹ Geniş bilgi: Bayur, **TİT**, 3/3, s. 88-99.

¹⁴⁴² Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni**, C. 1. Emre Yayınları, 2. B., İstanbul, 2000, ss. 17 vd; Balcıoğlu, **a.g.e.**, s. 67-93.

Ancak Mezopotamya’da etkili bir lider olan Şeyh Haz’al, ulemayı dikkate almadı, İngiliz tarafına geçti. Bu dini liderler her ne kadar Şeyh Haz’al’i etkileyemedilerse de Kuveyt ve Ahvaz kabilelerini kazanabildiler. Öyle ki, Huzistan Şiileri Osmanlılara ziyadesiyle yardımcı oldu ve bura mücahitleri İngilizleri fazlasıyla endişeye sevk eden Ahvaz petrol borularını patlatmak suretiyle Osmanlı cihadına samimi destek verdi.¹⁴⁴³

Şeyh Haz’al’in arazisinden 233 km.lik petrol boru hattının geçmesi, kendisine ayrı bir önem verilmesine sebebi. Güney Irak ve Karun nehri batısındaki kabileler üzerinde mühim bir nüfuzu vardı.¹⁴⁴⁴ Mezopotamya’da Türk-İran sınırı üzerinde küçük bir sahada muhtar bir idareye sahip bir kabile reisi ve bütün Irak-ı Arab üzerinde otorite sahibi olan Şeyh Haz’al, akrabaları olan Muhaysen aşiretini etrafında topladı, Türklerin yaptıkları haksızlık ve adaletsizleri ve Alman entrikalarını saydı ve onların kendilerini sonu belli olan harp uçurumuna yuvarlamak istediklerini söyledi. Şeyh Haz’al şunları söylüyordu: *“İrak’ın, İngiliz himayesine girdiği takdirde parlak bir geleceği olacaktır. Ben, bir Müslüman ve Arap olarak dindaşlarım ve ırk kardeşlerim olan Araplara İngiliz bayrağı altında toplanmalarını tenbih ederim; zira İngilizler, İslam’ın ve Arapların dostudur ve küçük ve mazlum milletlerin hamisidir. Ben şahsen, sadece Irak’ta değil, Avrupa harp sahalarında dahi muzaffer İngiliz ordusunun bayrağı altında savaşmağa kararlıyım... Benimle beraber misiniz!”* O zaman bütün Muhaysen şuyuhu, sadakatlarının işareti olarak sarıklarını yere atıp *“Şeyh Hazal’in tabii olduğu Büyük Britanya bilsin ki biz onun düşmanı üzerine musallat olmuş keskin kılıcıyız. Yaşasın Majesteleri Kral George V.”*¹⁴⁴⁵

Kabilelerin ve halk, askeri zaferlere ve maddi menfaatlere göre taraf değiştirmesi çok sık olur. Bunun sonucu olarak İngilizlerin kazandığı askeri başarılar bu mntıkada da tesirini göstermekte gecikmedi. Huzistan’daki tek Türk yanlısı aşiret de saf değiştirdi, bunda İngiliz tesiri açıkça görülüyordu. Mezopotamya’nın Türk kısmında ve İran’da olduğu gibi Osmanlı kuvvetleri hezimete uğrayınca Osmanlı taraftarı kabileler İngiliz tarafına geçti. Daha önceleri Germano-Türklerden yana olup İngilizlerle çarpışan Huzistan, yani İran körfezinin alt tarafında bulunan ve stratejik ve ticari bakımdan son derece önemli olan Arabistan kısmı, bu defa Irak-ı Arap’la çatışmalara başladı. Bu kabilelerin bir kısmı Ahvaz’a saldıran Türk çeteleriyle ittifak halindeydi. İran’ın muharip kabilelerinden bir kısım Bahtiyari çeteleri Türklerle işbirliğine girmiş ve hatta kısmi başarılar da kazanmışlardı. Muhammara şeyhi, kanlı çarpışmalardan sonra Türkleri bozguna uğratan İngiliz kuvvetlerine yardım etti.

¹⁴⁴³ Salehi, a.g.m., s. 170.

¹⁴⁴⁴ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, III. Cilt, Irak-İran Cephesi, 1914-1918, I. Kısım; Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1979, s. 10-11.**

¹⁴⁴⁵ **Le Temps**, 29 juillet 1915.

Salahiye hâkimi Şeyh Ka'b haricindeki asi kabileler bu defa Şeyh Haz'al'a gelip bağılıklarını arz ettiler. Şeyh Ka'b'in bu tavrı üzerine Muhammara serdarı Arfa' onun üzerine üç koldan saldırdı. Büyük oğlu Jaseb Han tarafından kumanda edilen bu kollardan biri Karun suyu takip edilerek Om ez Sokhair'e kadar ilerledi. Şeyh Musa'nın kumanda ettiği ikinci kol Salahiye üzerine yürüdü. Üçüncü kol da Arfa' ile birlikte Mored istikametinde ilerledi. İki gün süren çarpışmalar sonunda Salahiye kabileleri reisi Şeyh Ka'b teslim olup İngiliz emrinde olduğunu ilan etti.¹⁴⁴⁶ İstanbul'da çıkan Alman destekli *Haver* gazetesi, Irak'taki Şii ulemanın, Şeyh Haz'al'i, Cihada ihaneti ve İngiliz dostluğu sebebiyle tekfir ettiklerini ve katlinin vacip olduğuna dair fetva verdiklerini yazar. *Haver* ayrıca mücahit aşiretlerin ona saldırdıklarını ve bazı memurlarını esir ettiklerini ilave eder.¹⁴⁴⁷

6- İngilizlerin Kuzey'e Tırmanışı ve Bağdat'ın Düşüşü: Bu tarihlerde Türkler için askeri bozgunlar peş peşe geliyor, talihsizlikler birbirini kovalıyordu. Sadece Araplar değil, Mezopotamya'nın kuzeyinde Musul-Urfa arasında bulunan Kürtler de bir isyana hazır bir durumdaydı.¹⁴⁴⁸ Türk cihadının uğradığı bu kadar başarısızlıktan sonra Iraklıların cihadı dinlememeleri artık Irak'ta her şeyin bittiğini gösteriyordu. Türkler, cihat için şart olan askeri zaferler kazanmaya ve İngiliz ilerlemesini durdurmaya muktedir değildi; Türk ordusu yorgun ve perişandı. Tecrubeli bir kumandan olan Gn. Maude'un **güçlü bir orduyla Bağdat'a saldırması üzerine İran, Türkistan ve Hindistan'ı fethetmek üzere** Hemedan'a kadar ilerleyen 13. kolordu geri çağrılırsa da Bağdat'ın düşmesi (11 Mart 1917) engellenemedi.¹⁴⁴⁹ (EK-18) Zaten Ali İhsan Sabis daha yoldayken Bağdat düşmüş, kuvvetlerinin yarısı da firar etmişti.¹⁴⁵⁰ Sabis'in anlattığına göre Bağdat'tan Halil Paşa 23.2.1917 tarihli "çok müstacel bir telgraf" çekmişti. Bunda İngilizlerin Felâhiye'ye taarruzu neticesinde 2.000 zayıat verdiğini anlatıyordu. Halil Paşa bu şartlarda bile, İran'dan hala vazgeçmemiş olacak ki telgrafa şöyle

¹⁴⁴⁶ **Le Temps**, 31 juillet 1915; 1925 senesi başlarında İngiliz adamı Şeyhi Haz'al, bir isyan başlatmıştı. Rıza Han, İran körfezine inip bu Şeyh'i bir av sırasında kendisini yakalayıp Tahran'da hapsedti. Maurice Pernot, « *L'inquiétude de l'Orient, VIII, Intrigue et Politique en Perse* », **RDM**, 1927, t. XXXVII, s. 624; Şeyh Hazal hakk. ayrıca bkz: Sadık Sarısamam-Vahdet Keleşyılmaz, "Şeyh Hazal Meselesi", Gazi Üniv. **Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı:2.

¹⁴⁴⁷ **Tanin**, 2 Nisan 1915.

¹⁴⁴⁸ **SHAT**, 7 N 2101, télégramme chiffré secret, Londres, le 02 janvier 1917.

¹⁴⁴⁹ Bağdat ilk defa Kanuni devrinde 1534 te fethedilmişti. 89 sene sonra Şah Abbas I. tarafından 11 Ocak 1624'te geri alınmış, 24 Aralık 1638'de IV. Murat tarafından tekrar alınmıştı. Bu kat'i bir fetih olup 11 Mart 1917'de İngilizler tarafından zabtına kadar Osmanlı idaresinde kalacaktır. Geniş bilgi için bkz: **Danışmend, Kronoloji**, C. 3, s. 327-28, 377-79; 24 Aralık 1638'de Murat IV. Bağdat'ı İran'dan geri almasıyla birlikte Bağdat'ta hiçbir Şii bırakılmamış, 20-30 bin Safevi askeri de imha edilmiş, hudut boylarını Sünnileştirmek için Anadolu'dan Türk kütleleri yerleştirilmişti. Şimdiki Mendeli, Bakuba, Hanikin vs. hudut noktalarının Türk ahali o zamandan kalmadır. Hatta Bağdat ahalisinin büyük kısmı da öyledir. **Bundan sonra IV. Murat'ın kendi ifadesiyle "İmamı Azam'ın türbesini ziyarete yüzü" olmuştur. Kronoloji**, C.3, s. 379-80.

¹⁴⁵⁰ Sanders, **a.g.e.**, s. 186-89; Geniş bilgi : **AF**, no: 168, janvier-mars 1917, s. 9; Sabis, **a.g.e.**, C. 3, s. 338; C. 4. s. 19, 28 vd., 87; Mehmet Kenan, **a.g.e.**, C. 2, s. 351; Bayur, **TİT**, 3/3, s. 109 vd; Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 124.

devam ediyordu: “İran işlerinin lehimize halli için orada kalmalısınız. 6. fırkayı süratle Bağdat’a gönderin!” Sabis’in ifadelerine göre elde sarsılmayan bir tek 44. Alay kalmıştı. Sabis şöyle der: 20 Ocak 1917’de verilen emirle 44. alayı Kermanshah’tan Bağdat-Kut istikametine göndermiştim. Ancak bir ay sonra Kut’a varabildik. 22 Şubat 1917’de de İngilizler, Felahiye’ye saldırdı. Bunun üzerine Halil Paşa 23 Şubatta 6. fırkanın da Hemedan’dan Bağdat’a naklini benden istedi. Bunun için iki aylık bir yürüyüş lazımdı. 25 Şubat 1917’de İngilizler 6. ordumuzu da perişan edince Halil Paşa bu defa 26 Şubat 1917 tarihli bir telgrafla, İran’ı tamamen boşaltmamızı istedi. 13. kolordu dokuz aydır İran’dadır ve Ruslarla çarpışmaktadır. Yani bu telgraf üzerine biz geri çekilince Ruslar da bizi arkadan vurdu. 6. ordu kumandanlığı çektiği telgrafta İngilizlerin 5 Mart 1917’de Türk kuvvetlerini ricate mecbur ettiğini bildiriyordu. İngilizler 10-11 Mart gecesi Bağdat’ı düşürdüler.”¹⁴⁵¹

Halil Kut, hatıralarında Bağdat’ın düşüşü hakkında şöyle der: “19 Nisan 1917’de İngilizler Bağdat yakınlarındaki Belet istasyonuna geldiler, sonra da Stabulat’a yüklendiler. 21-22 Nisan 1917’de kan gövdeyi götürdü. 18. kolordu Tikrit’e çekildi. Aradaki kuvvet çok dengesizdi. İki tarafta da üçer dörder binlik zayıat vardı. İngilizler Bağdat’a savaşız girdiler. Ben de karargâhımı Musul’a çektim. İran’dan yardıma gelen kuvvetlerimize Ruslar geriden saldırdı ama başarısız kaldılar.”¹⁴⁵² Bağdat’ın düşmesinin sebeplerinden biri de Mısır milliyetçilerinden Hizb-ul Vatani lideri Muhammed Ferid’e göre ilan edilen cihadın ruhuna ters bir şekilde Arapların Irak’ta alabildiğine aşağılanması ve Cemal’in Suriye’deki mezalimi idi. Ferid şöyle diyor: “Berlin’deyiz. 11 Mart 1917’de Bağdat düştü. Osmanlılar kulübünde 16 Mart Cuma günü Yusuf Akçura, Türklerin kadim tarihine dair bir konuşma yaptı. Hep kuzey Türklerine dair konuştu. Bir kaç gün önce Bağdat düşmüştü ama Bağdat’a dair bir tek laf etmedi. Demek ki Türkler, Arap memleketlerini gözden çıkarmışlardı.”¹⁴⁵³

İngiliz resmi tebliği Bağdat’ın düşüşünü şu şekilde veriyordu: 10 Mart akşamı, Bağdat’ın güneyinde, Dicle’nin iki cenahında Türklerle zayıf bir temas sağladık. Gece, Türkler bütün siperleri boşaltırken kuvvetlerimizin takibine alındı; 11 Mart şafağında umumi hücum verildi, saat 05.50’de bir demiryolu garını işgal ettik, az zaman sonra da Bağdat’a girdik. Türkleri takip eden Süvari birliklerimiz Kadilimain’i ele geçirdi, zayıf bir mukavemetten sonra 100’den fazla esir ve 4 tahrip edilmiş tayyare aldı. Topçu birliklerimizin Türkleri takibinde gözleri kör eden bir kum fırtınası. nehrin uzaklığı, su kıtlığı vs takibimiz son derece zorlaştırdı. 23 Şubat’tan beri, Türkler, Bağdat’taki tüm kıymetli ekipmanları tahrip

¹⁴⁵¹ Sabis, a.g.e., C. 4, s. 19, 25-26, 40; Bağdat’ın kaybı hakk. Ayrıca bkz. La Croix, 13 mars 1917.

¹⁴⁵² Halil Paşa, a.g.e., s. 202.

¹⁴⁵³ Ferid, a.g.e., s. 405.

etmekle meşguldu. Buna rağmen aldığımız ganimetler hadsizdir. Türkler bize 500 yaralı terk etti. 10 Mart'ta Dicle'nin sol cenahında 2-300 kadar ceset bulduk, 30 esir aldık. Bağdat'a girişimiz ahali için bir bayram oldu. İngiliz-Hint birliklerinin girişiyle Bağdat'ta asayiş sağlandı.”¹⁴⁵⁴

Türklerin Bağdat ve Kerbela'yı kaybetmesi cihada ağır bir darbe oldu. Artık Osmanlı Devletinin, hatta Anadolu'nun bile parçalanması söz konusuydu. Bağdat son derece önemli bir şehirdi, Arabistan'ın, İran'ın, Hindistan'ın kapısıydı. Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın bülteni olan *Asie Française*, Bağdat'ın önemini şu sözlerle anlatıyordu: *Bağdat, hala İslam'ın pek mukaddes bölgelerinden birinin merkezidir. Mukaddes makamlarıyla Sünnileri olduğu kadar Şii'leri de ile cezp eder. Ali ile Hüseyin'in mezarları Bağdat yakınlarındaki Necef ve Kerbela'dadır. Sünni mistikler ve manevi liderler de Bağdat'ta ve yakın çevresinde medfundur. İki büyük nehrin ovaları arasında Ezechiel'in, Esdras'ın, Nuh'un ve Âdem'in mezarları buradadır. Peygamber silsilesinden ve 12 İmam'ın sonuncusu olup Bağdat yakınlarındaki bir mağarada gaybubet eden Mehdi-i Muntazar'ın kıyamete yakın bir zamanda ortaya çıkıp Meşhed'teki Gaour Camii'nde halka vaaz vereceği beklenmektedir. Babil yakınlarındaki, Harut ve Marut adlı meleklerin bulunduğu kuyular da buradadır. Bu iki melek büyü ile uğraşırlardı. Masum ve namuslu Anahide'i baştan çıkarmak suretiyle büyük günah işlemişler, bunun kefareti için de rivayete göre bu kuyularda ayaklarından asılarak başları aşağıda kıyamete kadar azap çekeceklerdir.*¹⁴⁵⁵

Bağdat'ın düşmesiyle İran, Afganistan, Hindistan yolları artık İngiliz kontrolüne geçti. Bolşevik ihtilali ile Ruslar, savaştan çekilince bir müddet için cihad şansı arttıysa da yerlerine taze kuvvetlerle ABD 6 Nisan 1917'de savaşa girince¹⁴⁵⁶ cihadın çökmesi kaçınılmaz oldu. Cihat için bir felakete dönüşen Şerif Hüseyin de Bağdat'ın düşüşü üzerine İngiltere hükümetine bir tebrik mesajı çekti.¹⁴⁵⁷ Şerif Hüseyin gibi Şiiliğin iki önemli merkezi olan Necef ve Kerbela müçtehitleri de kazandığı zaferlerden dolayı İngiltere'yi tebrik ettiler. Kerbela müçtehitlerinden biri, çektiği tebrik telgrafında Kral V. George'u şöyle tebrik ediyordu: *Bölgemizin maneviyat liderleri, Britanya ordularının, bir selamet sahili olan Bağdat'a girmesi münasebetiyle, siz Majestelerine tebliğ edilmek üzere samimi tebriklerini arz etmemi istediler. Kral'ın cevabı şöyleydi: Ordularımın Mezopotamya'daki parlak başarıları üzerine çektiğiniz tebrik mesajınızı memnuiyetle aldım. Birliklerim, bölgedeki*

¹⁴⁵⁴ La Croix, 15 mars 1917.

¹⁴⁵⁵ AF, no: 168, janvier-mars 1917, s. 11; İslam peygamberinin bu hususta zayıf veya sahih bir rivayeti yoktur. Çantay, Meal, C. 1, s. 33, dn. 56. Bu iki melek ve yaptıkları sihir hakkında bkz. Kur'an, Bakara, 2/102.

¹⁴⁵⁶ Bolşevik ihtilali ve ABD'nin savaşa katılması hakk. bkz. Pierre Renouvin, a.g.e., s. 66 vd.

¹⁴⁵⁷ AF, no: 168, janvier-mars 1917.

*Atabat-ı Mukaddese'yi [Reliques fameuses] emniyet altında tutacaktır. Irak'ın selameti ve onun bir zamanlarki parlak medeniyetine tekrar kavuşması benim en büyük dileğimdir.*¹⁴⁵⁸

Böylece Bağdat tamamen elden çıkmış oldu. Büyük idealler peşinde koşan Enver Paşa, daha savaşın başlarında, iki alaylık bir kuvvetle Karabekir'i İran ve Afganistan'a göndermek istemişti. *Buralar fethedilecek ve Turan'a ulaşılacaktı.* Karabekir de Enver Paşa'yı çok kızdıran şu cevabı vermişti: *-İnşallah bu kuvvetlerle Bağdat'ı müdafaa ederiz!*¹⁴⁵⁹ Ancak bu kuvvetler Bağdat'ı müdafaa edemedi. Bağdat'ın düşmesi, Araplar da diğer azınlıkların bayramına dönüştü. Kamuoyu çoğu zaman galipten yanadır. Araplar, Farslar, Ermeniler, Yahudiler, Hıristiyanlar, ama bilhassa Keldaniler bayram yapıyorlardı. Bir Yahudi hahamı İngilizlerin Bağdat'a girişinde şunları söylüyordu: *"Türkler her şeyimizi gasp ettiler, öyle ki camilerdeki güvercinlerde bile takat kalmadı"*. Bağdat'ta İngilizler, 400 sağlam, 500 yaralı Türkü esir aldı, mühim miktarda silah ve mühimmat ele geçirdi. İngiliz süvari birlikleri aynı gün Türkleri takiple Bağdat'ın 60 km yukarısında, Dicle nehrine vardı. Aynı zamanda bir İngiliz birliği Bağdat'tan Fırat nehri boyunca ilerleyip Bağdat'ın 58 km batısındaki Felluçe'yi işgal etti. Türkler burada az bir direniş göstererek Hit istikametine çekildi. Artık General Maude için Halep yolları açıldı.¹⁴⁶⁰

İngiliz resmi tebliği de burada cihadın iflasını gösteren resmi bir belge niteliğindedir: *24 Ekim 1918'de Dicle üzerinde başlayan kanlı çarpışma 30 Ekim'de, Türk askerinin topyekûn esaretiyle bitti. Esir sayısı yaklaşık 7.000'dir.*¹⁴⁶¹ Ardından Büyük Britanya kralı, Mezopotamya'daki İngiliz Kuvvetleri komutanı General Marshall'a şu telgrafi çekti: *Dicle nehri üzerinde kumandanıyla birlikte Türk kuvvetlerini esir almanız ve Mezopotamya seferlerini bitirmiş olmanız takdire şayandır. Türk ordusunun topyekûn esaretiyle biten zaferlerinizden dolayı şahsınıza, subaylarınıza, askerlerinize, hayranlık ve minnettarlık duygularımı ifade etmek isterim.*¹⁴⁶²

Bir Fransız arşiv belgesi Alman ajanlarının İran, Afganistan ve Belucistan'da yoğun bir panislamik faaliyette olduklarını, Kırım'daki Alman ilerlemesinin ve Türklerin Kafkasya'daki

¹⁴⁵⁸ **Le Temps**, 29 avril 1917; **CO**, no : 165, 10 mai 1917, s. 280. Türk idaresinin Irak'ı harap bir halde bıraktıkları anlaşılmaktadır. İngilizler Bağdat'a girdikten kısa süre sonra bayındırlık faaliyetlerini başlattı, enerji sağlamak üzere elektrik santralini yapımını tamamladı, cereyan hattını ve ambranşmanlarının yer altı tertibatını da kısa sürede tamamladı. Sokaklar elektrik lambalarıyla aydınlatıldı, ekmek karnesi verilmek suretiyle açlık sorunları giderilmeye çalışıldı, ahaliye tahsis edilen buğdayın yekûnu günlük 85 tona çıkarıldı. **MAE**, Vol. 573, Levant 1918-1929, Turquie, s. 56; **Le Temps**, 24 avril 1918. Edmond Candles'in 12 Ocak 1918'de **Morning Post**'ta yazdığına göre Kutul Amare de Bağdat gibi harabe ve metruk bir halde İngilizlerin eline geçti. İngilizler burada acilen imar faaliyetlerine girişti, ahali de buraya geri döndü. Halen burada 5.000 civarında nüfus bulunmaktadır. **MAE**, vol. 573, Levant 1918-1929, Turquie, s. 6.

¹⁴⁵⁹ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 820.

¹⁴⁶⁰ **AF**, janvier-mars 1917.

¹⁴⁶¹ **Le Figaro**, 2 Novembre 1918; **JD**, 2 novembre 1918; **Le Temps**, 2 novembre 1918, no : 20937, s. 1/6.

¹⁴⁶² **Le Temps**, 3 novembre 1918.

başarılarının neticesi Merkezi kuvvetlerin Orta Asya ve Kafkasya Müslümanlarını himayelerine alacaklarını ve kaybedilen Bağdat'ın da Türkler tarafından geri alınmaya çalışılacağını zikreder.¹⁴⁶³ Ancak yıpranan Türk ordusu bunu başaramadı, Suriye ve Filistin cephelerinde de bozgunlar başladı. Artık sıra Musul'daydı. 26 Ekim 1918'den itibaren İngiliz Ordusu buraya ilerliyordu. 3 Kasım'da, Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra Musul'a girdi. 29 Ekim'de Türkler Kalat-Chargat'ın 7 km. kuzeyine çekildi. Gün battığında mühim sayıda mühimmatla birlikte İngilizler 1.000 mücahidi esir aldı.¹⁴⁶⁴

Almanların meşhur Berlin-Bağdat hattının da bundan sonra yaşama şansı kalmadı. Paul Imbert daha 1907'de adeta Irak'ın sonunu görür gibiydi: “*Şattülarab'ı tırmanan bir seyyah İngiliz bayrağının dışında hiç bir yerde emniyet bulamaz. Bağdat'a giden herhangi biri, valizinde, Bağdat'ta ikameti esnasında giyeceği siyah bir elbise götürmeğe itina eder; zira Halifeler şehri Bağdat, İngiliz adetlerini çoktan kabul etmiştir. El Hassa sahilleri, Bahreyn adaları İngiltere'nin ithalat-ihracat antrepoları olmuştur. Küveyt emiri onun vasalı ve vekilidir. Onun yardımıyla Küveyt, Babiâli'den ayrıldı ve bölgenin en iyi limanları İngiltere'nin eline geçti, metbuunun hesabına Bağdat demiryolunun bütün mansaplarına el koydu, öyle ki Almanların Şark'a doğru hamlesi iflasla bitecektir.*”¹⁴⁶⁵

Bağdat'ın düşüşüyle ricat başladı, artık sıra Suriye'deydi. Halil Paşa anlatıyor: “*Enver Paşa'nın emri ile Haziran 1917'de Cemal ve İzzet paşalar ve ben Halep'te bir araya gelmem isteniyordu. Mustafa Kemal de çağırılmıştı. Muhakeme için yaptığımız toplantıya son anda Enver de geldi. Esas konu İngiliz takviyesi idi. Teklifim üzerine Irak cephesi tali derecede bırakıldı ve Suriye cephesine önem verildi. En azından Halep düşmemeliydi 10-11 Temmuz 1917'de Ramadiye'deki zayıf kuvvetlerimiz püskürtüldü. 28 Eylül saldırılarında Fırat gurubu Hit istikametine çekildi ve tamamen esir düştü. Artık Halep yolları açılmıştı.*”¹⁴⁶⁶

7- Irak'ta cihadın başarısızlık sebepleri: Iraklılar, Müslüman bir devletin Hıristiyan Almanya ile ittifak ederek inandırıcı olmayan bir cihatla karşı karşıyaydı. Gerçekten de bu garip bir cihat idi. Irak Ordusu kumandanı Nurettin Bey'in Başkumandanlık Vekâletine çektiği telgrafta “*Mukaddes cihat yapmakta olduğumuz Irak'ta Hıristiyan bir generalin emrinde çarpışmak büyük bir tezattır*” diyordu.¹⁴⁶⁷ Daha savaşın başında 23 Kasım 1914'te Basra düşmüştü. Bu da tüm Irak'ın elden çıkacağını ilk işaretiydi. Böylece 23 Temmuz

¹⁴⁶³ SHAT, 7 N 2081, « L'Allemagne et le mouvement panislamique », EMA, section d'Afrique, no: 4492/II, Paris, le 27 juin 1918, Bulletin de renseignement/Questions musulmans.

¹⁴⁶⁴ Le Temps, 1 novembre 1918.

¹⁴⁶⁵ Paul Imbert, « Le chemin de fer de Bagdad », RDM, t. XXXVIII, 1907, s. 660.

¹⁴⁶⁶ Halil Paşa, a.g.e., s. 202-203.

¹⁴⁶⁷ Aydemir, a.g.e., C. 3, s. 186.

1538'de Kanuni tarafından İran'dan alınan Basra bu sukutla tam 376 sene 3 ay 18 gün Türk hâkimiyetinde kalmış demektir.¹⁴⁶⁸ Nitekim Basra'nın Kasım 1914'te düşmesiyle ve ardından vuku bulan ve cihadın esas olarak belini kıran Şuayyibe felaketiyle Sünni-Şii tüm kamuoyu Türklerin aleyhine geçti. *El Misr* gazetesinin yazdığına göre daha savaşın başlarında Yemen, Irak-ı Arap, Suriye ve Hicaz'daki Arap kabile reisleri Türk idaresine muhalefet ediyorlardı. İngiliz generali Maxwell, Basra ve bilhassa Feyyum'daki kabile reislerinin sadakatini çoktan kazanmıştı.¹⁴⁶⁹ Mezopotamya'nın mühim şeyhlerinden Şeyh Haz'al'in kabileleriyle birlikte İngiliz saflarına geçmesi ve Gen. Barret'nin emrine girmesi cihadı akamete uğrattı.¹⁴⁷⁰ 1908 ihtilali ile dünya Müslümanlarını şoke eden İttihatçıların "Almanya sayesinde Türkiye Türklerindir!" dövizleriyle samimiyetsiz bir cihat ilan etmeleri inandırıcı olmuyordu.¹⁴⁷¹ Uceymi Paşa hariç hemen hemen tüm aşiretler İngiliz saflarına geçti.

Kazım Karabekir hatıralarında Irak'taki cihadın daha ilan edildiği sıralarda ciddiye alınmadığını Bağdat'ta Hükümet dairelerinin kapılarında Cihat beyannamelerinin yırtılıp atıldığını söyler. Karabekir, ayrıca "Araplar benden nefret ediyorlardı" der.¹⁴⁷² Daha savaşın başlarında Bağdat'tan emin kaynaklardan gelen bilgilere göre Irak'ta cihat lehinde yapılan tüm teşebbüslerin tamamen akim kalacağı görüşü hâkim idi. Araplar, Almanlara inanmıyordu.¹⁴⁷³ Osmanlı ordusunun Hille ve civarındaki Osmanlı baskıları, Arap kabilelerinin İngilizlere geçmesine sebep oldu.¹⁴⁷⁴ Cihadın bir başarısızlık sebebi de Cemal Paşa'nın Suriye'de gösterdiği gereksiz şiddet idi.¹⁴⁷⁵ Irak'ta cihadın başarısızlığını tetikleyen bir unsur da Bağdat demiryolunun bitmemiş olmasıydı. Sadece Bağdat'ın kuzeyinde bu hattın birkaç kilometresi işletmeye açılmıştı. Halbuki Halep ile aradaki oldukça uzun mesafede demiryolu yoktu. Bu da Türklerin Mezopotamya'ya mühimmat ve asker ulaştırmasını zorlaştırıyor, cihadı atıl kılıyordu.¹⁴⁷⁶

Irak'taki cihadın bir diğer engeli de Kuveyt emirinin İngiliz taraftarı olmasıydı. Bu hususta, İttihatçıların büyük hatası olmuş ve adeta Arapları bizzat kendileri küstürmüşlerdi. Reşit Rıza Hatıralarında şunları anlatır: "*İttihatçılar, Küveyt emiri ihanet etti diye velvele*

¹⁴⁶⁸ Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 421.

¹⁴⁶⁹ **Le Temps**, 13 décembre 1914.

¹⁴⁷⁰ **Le Temps**, 8 septembre 1915. Irak'taki kabileler hakk. bkz. **Cafer el-Askeri, İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli**, Çev. Halit Özkan, **Klasik Yayınları**, 2008, s. 231.

¹⁴⁷¹ **AF**, no: 165, Avril-juin 1916, s. 95 ; "Türkiye Türklerindir !" sloganı kapitülasyonların ilgasından sonra her tarafa yayılmıştı. Sanders, **a.g.e.**, s. 184; Kapitülasyonlar ve Batılı emperyalist devletlerin geri kalmış devletleri kapitülasyonlar vasıtasıyla sömürmesi hak. bkz. "İmtiyazat", **EI**, t. III, Imprimerie aux Pays-Bas, 1971, s. 1207-1225.

¹⁴⁷² Karabekir, **Birinci Cihan Harbine nasıl Girdik ?**, C. 2, s. 394.

¹⁴⁷³ **Le Figaro**, 11 janvier 1915; **Le Temps**, 11 janvier 1915.

¹⁴⁷⁴ **Ferid, a.g.e.**, s. 403.

¹⁴⁷⁵ **JD**, 24 juin 1916.

¹⁴⁷⁶ **AF**, Avril-juillet 1915, no 162, s. 54.

yaptılar. İşin aslı şudur: Emir'e bizzat sordum, çeşitli kaynaklar da bunu doğrulamaktadır: II. Abdülhamid'in son demlerinde Devlet, İbni Reşid'e bağlı Bedevilerle birlikte bazı askerleri Kuveyt yakınlarına sevk etmiş ve Mareşal Feyzi Paşa, Nakip Seyyit Receb'i valinin oğlu Necip beyle beraber Kuveyt'e gönderir. Bunlar, Emir'e Kuveyt'i terk ederek İstanbul'a veya başka bir vilayete gitmesini emreden bir İrade'nin sadır olduğunu ve hükümet tarafından kendisine bir miktar aylık bağlanacağını, Aksi takdirde İbni Reşid tarafından zorla dışarı atılacağını bildirirler.

“Emir de onlara bu sürgünü hak edecek ne suç işlediğini sormuş. Devlete bağlılığının bilindiğini, her durumda devlete para yardımında da bulunduğunu, devlete asker tedarik ettiklerini, Basra'da Müntefek aşiretinin isyanlarını selefının bastırıldığını, oralarda hâkimiyeti tesis ettiğini, Osmanlıların el-Ahsa'da ve civarda kendisinin yardımıyla hâkim olduğunu hatırlatır. Mareşal'in İstanbul'a bu durumu bildirmesini ister. Nakip de “-Biz sadece durumu bildiririz, der. İngiliz-Hint hükümeti durumdan haberdardır. İki zırhlı aracı şehre gönderir. İngiliz amiral, Emir'le ilgilenir. Amiral de: “Türk ve İngiliz hükümetleri Kuveyt'e asker sokmamak üzerinde anlaşmışlardı, bu durumda Türkler anlaşmayı bozmuşlardır, Kuveyt'e karışma hakkımız doğmuştur”, der. Durum, Nakib'e ve Mareşal'e bildirilir. Emir'e bir bayrak seçmesini ve İngiliz himayesinde bağımsızlığını ilan etmesini söyler.”¹⁴⁷⁷

C. SURIYE

1. Dünya Savaşı'nda Suriye'nin stratejik önemi cihat politikası açısından büyüktü, İstanbul'u Hicaz'a bağlayan mühim bir arter idi.¹⁴⁷⁸ Suriye üzerinden Mısır tehdit altında tutulabiliyor, Arabistan'a hâkimiyet de Suriye üzerinden olabiliyordu. Irak birliklerini de garanti altında tutabilmek için Suriye, ayrıca önemliydi. Türkler Hicaz'dan da, Hz. Ömer Camiini ve Mescid-i Aksa'yı barındıran kutsal şehir Kudüs'ten de vazgeçemezdi. Bu sıralarda Suriye'nin nüfusu 4 milyon kadardı. Genellikle semitik olan bu kavmin arasında Türk muhacirleri ve Avrupalı mahmiler de vardı. Bunlar Halep'in kuzeyinde daha çoktu. (Osmanlı, Kürt, Ermeni) Suriye birbirine düşman Arap, Dürzî vs kavim ve cemaatlerden oluşuyordu. Müslim ve gayrimüslim olarak ikiye ayrılan bu kavimler, 27 guruba ayrılıyordu. Gayrimüslimleri Fransa Hıristiyanlığa, Müslümanları ise Osmanlılar panislamizme kazanmaya çalışıyordu. 2,5 milyon nüfus arasında Sünniler, Şiiiler (eski haşhaşi İsmaililer) Havran ve Lübnan'da Dürziler ve Mutevaliler bir bakıma otonom guruplardı. 1,5 milyon Hıristiyan arasında da Maruniler (Lübnan'da imtiyazlı bir gurup) Melkitler, Süryaniler,

¹⁴⁷⁷ Reşid Rıza, a.g.e., s. 239.

¹⁴⁷⁸ Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 309.

Yakubiler, Katolikler, Anglikanlar vs ruhani liderlerinin idaresinde yaşıyorlardı¹⁴⁷⁹. *Manchester Guardian*, Suriye’ye dair yazdıklarına göre Suriye’de halkın % 28’i Hıristiyan, % 60’ı Müslüman olup geri kalan % 12 de Yahudi, Dürzî ve Nusayrî idi.¹⁴⁸⁰

Müstakil cemaatler ya Osmanlı devletine asker veriyorlar veya sıkı sıkıya tarafsız kalıyorlardı (Ruvallalar, Anezeler). Pek de savaşçı olmayan Hıristiyanlar, cihadın ilanıyla dehşete kapıldı, bu da onların İtilaf devletlerine yaklaşımlarına sebep oluyordu. Suriye sadece operasyon sahasıydı, savaşın üzerinde bir etkisi olmadı.¹⁴⁸¹

Türkiye’nin savaşa girdiği sıralarda bir Arap milliyetçiliği cereyanı vardı. Bu da Cihadın önündeki mühim bir engeldi. Arap tarihçi ve yazarlar, 1. Dünya Savaşı’ndan önceki dönemde Türk idaresinden çeşitli konularda şikâyetçidirler. II. Abdülhamit devrinde Suriye’de kumandanlık yapan Ahmet İzzet Paşa, gizli ve zayıf da olsa ayrılıkçı cereyanların olduğunu yazar. Yerli ve Türk memurlar arasında rekabet olduğunu, bunların Mısır ve Suriye’deki Yabancı Okullardan kaynaklandığını ve daha çok gençlerin bu cereyanlara kapıldığını yazar.¹⁴⁸²

Aslında Hıristiyan Araplar arasında öteden beri entelektüel ve partikularist bir hayat alanı mevcuttu. Bilhassa 1860’tan itibaren Fransa’nın öncülüğünde Lübnan’ın özel statüye kavuşup Hıristiyan bir valiyle idaresi, Hıristiyan Arap fikriyatında değişime yol açtı. Müslümanlar arasında geç başlayan bu Rönesans, ancak Beyrut, Kudüs ve Mısır’daki Fransız okulları vasıtasıyla oldu. 1908 Meşrutiyeti, Arapları derinden etkiledi; ilkin heyecanla karşılandıysa da hayal kırıklığı gecikmedi. Araplar İttihatçıların merkezîyetçi reform peşinde olduklarını anlamakta gecikmedi. Bundan sonra Jön-Arap hareketi, Jön-Türk hareketinden ayrıldı. Lübnan mebusu Emir Arslan’ın öldürülmesi ihtilafları körükledi. Türkler Arapçılık hareketini boğmaya çalışırken Araplar da Türklerden kopmaya çalışıyordu. Hıristiyan ve Müslüman Araplar arasında bir yaklaşım baş gösterdi.¹⁴⁸³ 1865’ten itibaren Beyrut ve Şam’da

¹⁴⁷⁹ Larcher, *La Guerre Turque...*, s. 245.

¹⁴⁸⁰ *La Croix*, 18 août 1915.

¹⁴⁸¹ Larcher, *La Guerre Turque...*, s. 245-246.

¹⁴⁸² Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C. 1, 1992, s. 222-23; Hulefa-i Raşidin devrindeki milliyetçi anlayış Emeviler devrinde büyük ölçüde değişti ve Arapçılık başladı, bu da diğer kavimlerin milli uyanışına ve Emeviye devletinin çöküşüne yol açtı. Şuubiye olarak anılan bu milliyetçilik Abbasiler devrinde çok ilerledi. Öyle ki Araplar, Mu’tasım Billah [Harun Reşid’in oğlu, annesi Türk] devrinde Vali bile olamaz oldular. Gayrı Araplar, seslerini yükseltip şiirler, risaleler yazdılar. İbni Kuteybe de Arapların diğer kavimlere olan üstünlüğüne dair *Tafdil-ül Arab* adlı eserini yazdı. Bu hususta iki taraf da hadisler uydurdu: Cennet dili Arapçadır vs... tarafsız yazarlar da Müslim veya gayrimüslim milletlerin faziletlerine dair eserler yazdılar. Cahiz’in Türklerin Faziletlerine dair eseri, Ebu Hayyan-ı Tevhidi’nin Yunan, İran, Hindistan hakkında yazdıkları gibi. W. Barthold, Fuat Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 4. B., Ankara, 1977, s. 15, 98-102.

¹⁴⁸³ *SHAT. 7 N 2144*. EMA. 2ème Bureau. Section d’Orient. 3 novembre 1915. Note sur les pays Arabes et l’action des Alliés en Syrie.

gizli Arap cemiyetleri ile Fransa'dan çok İngilizler ilgileniyordu. 1908 Meşrutiyet'inden sonra devlet zayıfladıkça Arapçılık kuvvetlendi.¹⁴⁸⁴

1912 sonlarına doğru Vefik Bey'in ölümü üzerine Halep valiliğine tayin edilen ve burada 3-4 ay kadar kalan Ali Münif Bey, bu sıralarda Suriye'de fikri bir ayaklanmanın baş gösterdiğini söyler.¹⁴⁸⁵ Daha sonra kurulacak olan Ürdün'ün ilk devlet başkanı ve asi Şerif Hüseyin'in oğlu Kral Abdullah da Tanzimat Fermanından itibaren Türklerle Arapların yollarının artık ayrıldığını ve ilk Arap bağımsızlık hareketinin Mısır ordusunun Osmanlı ordusunu Anadolu'da mağlup etmesi ile başladığını söyler.¹⁴⁸⁶

1913'te Paris'te yapılan Arap Kongresi'nde Araplar bir reform programı hazırladı. Artık aydın Arapların Jön-Türklerden ümitleri kalmamış ve bağımsızlığa yönelmişlerdi. Fransız veya İngiliz ordusu olsun, Suriye'de kurtarıcı olarak karşılanacaktı; zira bir Türk-Alman zaferi kendileri için korkutucuydu; gençleri silah altına alındığını, ilk saflara sürüldüklerini ve bir zafer halinde tüm Arap gençliğinin zor günler geçireceğini düşünüyorlardı. Bu bakımdan Araplar arasında bir hoşnutsuzluk söz konusuydu.¹⁴⁸⁷ Az yukarıda da geçtiği gibi, çok sayıda okul, hastane, yetimhane, darülaceze, otel, eğlence yerleri, geniş ve temiz yollar ile Fransa epey yol kat etmişti.¹⁴⁸⁸ Artık Suriye, gitgide Türkiye'den uzaklaşıyordu. Zaten Fransa'nın yaptığı çeşitli yatırımlarla Suriye'de bir Fransız hayranlığı başlamıştı. Mesela, Türkiye'nin savaşa girmesiyle beraber Fransa'nın Beyrut Başkonsolosu M. F. George Picot, bir müddet Kahire'de kalıp burayı da terk edince, buradaki Suriye ve Lübnan kolonisi onun şahsında Fransa'ya olan bağlılıklarını hahretli gösteriler düzenleyerek ispata çalıştı.¹⁴⁸⁹

Aydınların sürdürdüğü ayrılıkçılığı halk, 1914 savaşına kadar benimsemedi. Aydınların itirazları “Türkler yüzünden geri kalmışlık, Türk idarecilerin adaletsizliği, Hülagu ve Timur'un Bağdat ve Halep'teki mezalimleri, Türklerin Cezayir ve Tunus'u Fransızlara, Libya'yı İtalyanlara satmaları vs.” şeklindeydi.¹⁴⁹⁰ Osmanlı devletinin dağılma sürecine

¹⁴⁸⁴ Bayur, **TİT**, 2/3, s. 207, 208.

¹⁴⁸⁵ Taha Toros, **Ali Münif Bey'in Hatıraları**, İSİS Yayınları, İstanbul, 1996, s. 65-66.

¹⁴⁸⁶ Kral Abdullah, **Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Eттіk?** 8. B., İstanbul, 2009, s. 130, 221 vd.

¹⁴⁸⁷ **SHAT. 7 N 2144**. EMA. 2ème Bureau. Section d'Orient. 3 novembre 1915. Note sur les pays Arabes et l'action des Alliés en Syrie.

¹⁴⁸⁸ Samiha Ayverdi, **Türk Tarihinde Osmanlı Asırları**, Damla Yayınları, Yüksel Matb., İstanbul, 1976, s. 160; Bu hususta anahatlarıyla yatırımlar için bkz. « Les intérêts français en Turquie », **CO**, no : 217, 15 juillet 1919, s. 28-29; Fransa'nın Suriye ve Lübnan üzerindeki ihtirasları ve emperyalist zihniyeti hakk. ayrıca bkz. Bige Yavuz, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, s. 90.

¹⁴⁸⁹ **Le Temps**, 19 mai 1915.

¹⁴⁹⁰ Cemal Paşa'nın yayınladığı **Aliye Divan-ı Harb-i Örfisinde Tetkik Olunan Mesele-i Siyasiye Hakkında İzahat**'ta (Dersaadet, 1332/1916) bu tür iddialar hakkında çok örnek vardır; Arapların Türklere olan itirazları hakk. geniş bilgi: İlhan Arsel, **Arap Milliyetçiliği ve Türkler**, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1999. **Kürd Ali, a.g.e., s. 187** vd; Türklerin Arap düşmanlığı için bkz. **Kürd Ali, a.g.e., 185** vd; Ancak harp arifesinde Araplara sempatik gelen valiler de vardı: Temmuz-1914-Ekim 1915 arasında Suriye'de valilik yapan Hulusi Bey'den Arap aydınlar övgüyle bahseder. **Kürd Ali, a.g.e., s. 122**; Bir başka arapsever vali de Mardinizade Arif Bey'dir. (1852-1920).

girmesiyle birlikte Araplar da başlarının çaresine bakacaklardı. Osmanlı devletinde kalmakla sömürgeci devletlere yem olacaklardı. Ancak, Arapçılar, Arap ve Türk âlemini Büyük devletler tarafından yutulmasını kolaylaştıracak şekilde çalışanlara katıldılar. Irak'ta kurulan ve Osmanlı Ordusundaki Iraklı subayların % 70'inin üye olduğu *El Ahd* ve Suriye'de yaygın olan *El-Fetat Cemiyetleri* bunlardan iki tanesidir.¹⁴⁹¹ Suriyelilerin bu hoşnutsuzlukları, Suriye haricine de yansdı; Orta Avrupa, Afrika, Kuzey ve Güney Amerika'da çeşitli yansımalar oldu. Bu yansımalar ilk defa ABD'deki Suriye kolonisi tarafından formüle edildi. Bu hareketlerin dış destekli olduğu şüphesizdir. Bu yansımaların Fransa tarafından da desteklenmesiyle daha genişledi. Maksudı Suriye'nin bağımsızlığı olan "Suriye Merkez Komitesi" 16 Haziran 1917'de Paris'te organize edildi. Ayrıca New-York'ta da "Suriye ve Lübnan'ın Bağımsızlık Ligi" adı altında kurulan bir hareketin programının ilk maddesi, Fransa ve Müttefiklerinin yardımıyla Suriye ve Lübnan'ı bağımsızlığa kavuşturmak, ikinci maddesi de Suriye ve Lübnan'ı Fransız bayrağı altında *Doğu Lejyonu*'na dâhil emektir. Görüldüğü gibi, Suriye ve Lübnan'ın bağımsızlığı değil, Fransa'nın hâkimiyetine girmek söz konusudur. Meksika'da (Véra-Cruz ve Mérida), İngiltere'de (Londra ve Manchester), Brezilya, Arjantin, Şili vs. Güney Amerika devletlerinde kurulan diğer komiteler de aynı maksatları sürdürdüler. Fransa'nın verdiği destek ve teşviklerle bu hareketler kısa sürede kazanılan gönüllülerle kurulan lejyonlar aldıkları hızlandırılmış askeri eğitimden sonra, 1917 yılının hemen ardından müttefik ordusuna katılarak Kudüs'e ilerleyecektir.¹⁴⁹²

Cemal Paşa, Suriye'ye yerleşince Cenap Şahabettin ve Süleyman Nazif'i Suriye'ye davet etmişti. Kürd Ali¹⁴⁹³, Cenab'ın şöyle söylediğini nakleder: "*Şu anda devleti yönetenleri nasıl anlatayım? Adeta devlet düşmanı kiralık katiller gibi. Bu Türkçülük bizi yok edecek, devlet ancak bir Avusturya-Macaristan gibi ayakta durabilir. Biz Türkler, Türkçülük yapacağız ama Arap yapmayacak, bu olmaz. Rumları, Sırpı, Arnavutları Türkleştirmeye çalıştık, ama hepsini elimizden kaçırdık. Şimdi de sıra Araplarda; onları da elimizden*

Şekip Arslan, onun sağlam bir Arap olduğunu söyler. 1913'te Şam valisi idi. Dünya harbi patladığında Şam'daki görevinden ayrılmıştı. Emir Şekip Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları**, s. 64, 79.

¹⁴⁹¹ Geniş bilgi: Bayur, **TİT**, 2/3, s. 210-212.

¹⁴⁹² Georges Samné, **L'Effort Syrien Pendant La Guerre**, Paris, 1919, s. 5-6. Comité Central Syrien'in faaliyetleri hakk. geniş bilgi için bu esere bkz.

¹⁴⁹³ Muhammed Kürd Ali'nin Şam'da çıkan **EL-ŞARK** gazetesindeki bir yazısı, onun Türklere olan bakış açısını gösterir. Kürd Ali, Haçlıların Suriye ve Mısır'a verdiği zararları ve Avrupa fanatizminin tahrik ettiği ve iki asır süren Haçlı seferlerinin yenilgi ile sonuçlandığını zikrettikten sonra sözü İslam Birliğine getiriyor ve bunun nimetlerini sayıyor: *Haçlı seferleri tekrar hortlamak üzereyken güçlü bir tacidar, Fatih'in tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte üzerimizdeki Avrupa tehdidi durdurulmuş oldu. Fatih'in ordularının Avrupa'nın içlerine girmesiyle bu defa Avrupa tehdit altına girdi. Selim'in Mısır'a girmesiyle buralar huzura kavuştu. Bu da Osmanlı idaresinin bir nimet olduğunu gösterir. Onlar bir zamanlar Mukaddes Mekânları haçlılara karşı korudukları gibi bugün de buraları İslam düşmanlarına karşı korumaktadırlar. Türkler olmasaydı, Avrupalılar çoktan maksatlarına ulaşmış olurlardı. Tarih tekerrür ediyor. Bugün Osmanlı torunları, atalarına layık olduklarını ispat ediyorlar.* **SHAT. 7 N 2140**. Section Musulman, no: 139. Affaires Musulmanes.

kaçıracağız. Batılılar topraklarınıza girecekler. Bol erzak biriktirin ve başka şey düşünmeyin.”¹⁴⁹⁴

Meşrutiyet’in ilanıyla Araplar, Kürtler, Çerkezler vs kavimler birer kulüp açmışlardı. İttihatçılar da Turancılığa yönelince ilerde ilan edilecek olan cihada indirilecek darbe yavaş yavaş geliyor, ayrışma da hızlanıyordu. Bu sıralarda **Türk Ocağı** faaliyet halindeydi, ocağın faal elemanları arasında şaibeli adamlar vardı ve bunda Rus entrikaları dönüyordu.¹⁴⁹⁵ Bu sıralarda İngiliz basını da Türkleri Turancılık ve Türklük üzerinden vurmağa ve Arapları tahrik etmeğe çalışıyordu. İngiliz *The Near East* dergisi bu yönde yayın yapıyordu. İslam’ı dışlayıp Türkçülüğü sevdiren ve azınlıkları asimile etmeğe çalışan Türk Ocağı, Turan idealini sevdiren Türk Yurdu, Türk Bayrağı manasına gelen ve Türkistan ve Kafkasya’yı İstanbul’a bağlamayı hedef edinen Türk Bêlkichi [?], faaliyetlerini beden terbiyesi, spor ve oyunlara hasreden Türk Gücü gibi derneklerin kuruluşu hakkında bilgi verir.

Derneğin yayın organı olan *Türk Ocağı Dergisi*, **Türk Ocağı**’na kabul şartlarını açıklıyordu: *...her aza kendisini bedenen ve malen Türkün yükselmesine feda eder, Arapça ve Farsça isimler yerine Türkçe isimleri seçer: Enver yerine Işıldak, Muhammed yerine Timur, Selim, Cengiz, Hasan yerine Hülagu, Said yerine Oğuz, Abdullah yerine Özkul.* Bu neviden isimler sıralanırken bu derneğin her şehir ve kasabada hatta köylerde şubeleri de zikrediliyordu. *AF* sözlerini şöyle sürdürür: *“Burada Cengiz’in, Oğuz’un tarihi okutulur ve haftada üç gün bu işi kadınlara ayırır. Türk olmayanlar giremez. Bu dernek, çok tenkit edilen bir husus olan Kur’an’ı eski Türkçeye tercüme eder. Bütün okullar bu derneğin bir şubesi kabul edilir.* Dernek, Ahmet Agayef, Halit Ziya, Emin Bey ve Abdullah Bey tarafından okutulan Yüksek Okullar ve Harbiye programına bir “Turan Tarihi” dersini ekler.¹⁴⁹⁶

Ahmet İzzet Paşa şöyle anlatır: *Türk Ocağının ilk kurucusu Tekin Alp lakaplı Mois Kohen’dir. Bozkurt ve Ergenekon efsanelerini tertipledi, neşretti, saf Türk neslinin beynine zerk etti. Bu Ocak, İnkılâbın başlarında Türkçeye çevrilen ve bütün dünyanın nefret ettiği Cengiz’i Türk ırkının iftiharını yaptı. Kök Salmak adlı roman Leon Cahun’a aittir. Türk Ocağı’nın en önemli adamı Diyarbakırlı Kürt Ziya’dır. Meşrutiyet’ten önce Kürt İftihar Tarihi ile uğraşıyordu. Sonraları Gökalp soyadını aldı. Ocağın diğer bir önemli üyesi, Arnavutluk’taki Görice’den Mızıka-i Hümayun’un Zuhuri koluna alınıp devlet kademelerinde*

¹⁴⁹⁴ Kürd Ali, **a.g.e.**, s. 179; İttihatçıların bu yanlış siyasetini Yahya Kemal şöyle anlatır: *“Bizi idare edenleri, işin künhüne vakıf zannediyorduk. Sonradan anladık ki meğer hiç bir şey bilmiyorlarmış!”*. Yahya Kemal Beyatlı, **Hatıralarım**, İstanbul, 1986, s. 127. Ömer Seyfettin de İttihatçı olmasına rağmen çoğundan tiksiniyordu. Bir mektubunda şöyle yazıyordu: *“Ben, onların hangisiyle bir arada bulunsam, kendimi kapısız ve penceresiz bir ahırda hissederim.”* Yusuf Ziya Ortaç, **Portreler**, Yeni Matbaa, İstanbul, 1960, s. 123.

¹⁴⁹⁵ Ahmet İzzet Paşa, **a.g.e.** C. 1, s. 72; Türk Ocağı hakk. ayrıca bkz. **Aydın Tarihi**, Mart 1924; Paul Gentizon, « *Le Turquisme* », **Le Temps**, 3 novembre 1923; Bayur, **TİT**, 2/4, s. 405-406.

¹⁴⁹⁶ **AF**, no: 169, avril-juin 1917, s. 72-73; bu hususta ayrıca bkz. Derveze, **a.g.e.**, 265.

*hızla yükselen birinin oğlu idi. Bir diğer üye de Morali meşhur bir ailenin çocuğudur. Son zamanlarda gelen Kafkas aileleri müstesna, Amasyalı Hüsamettin adlı bir şahıstan başka halis Anadolu bu Ocak'ta sivrilememiştir. Bu da Türklük davasının bu milletin bir kanaati ile gelişmediğini gösterir.*¹⁴⁹⁷

O yıllarda panturan ideolojisi İttihatçıların resmi ideolojisi olmuştu, ideologu da Ziya Gökalp idi, ilk hedefi dil ve kültürü Arap etkisinden arındırmaktı.¹⁴⁹⁸ Bu sıralarda Arap gençlerle Turancılar arasında karşılıklı sataşmalar da oluyordu. Arapların kurduğu çeşitli cemiyetler Türk-Arap ayrışımını hızlandırdı. Bundan sonra da İTC'ye karşı bir soğukluk başladı.¹⁴⁹⁹ Savaş öncesinde İttihatçı bir subay olan Aziz Ali el Mısri tarafından İstanbul'da kurulan *El Ahd* Cemiyeti de faaliyet halindeydi.¹⁵⁰⁰ Yahudi göçünün İttihatçıların tarafından serbest bırakılması, Arapların başka bir ihtilaf konusuydu.

Savaş öncesi Arap memleketlerindeki havayı Derveze şöyle anlatır: “*İstanbul'dan gelen Arap talebeler ve İstanbul ve Mısır gazeteleri de İTC'nin ırkçı Turancı anlayışını çok işliyordu. Bunun üzerine bizler de Arap milliyetçiliğine yöneldik. Talebelerin anlattığına göre Şefik el Mueyyed Talat Paşa'yla Arap hakları hakkında münakaşa etmiş, Talat da Arapları tahkir edince Şefik de onu bir tokatla yere sermiş.*”¹⁵⁰¹

Harp öncesi yıllarda Tevfik Fikret'in şu şiiri Arap aydınları incitmişti:

**Sade Türk'ten bir hükümet kurmamız lazım gelir!
Başka kavmi yurdumuzdan kovmamız lazım gelir!**

¹⁴⁹⁷ Ahmet İzzet Paşa, **a.g.e.**, C. 1, s. 301.

¹⁴⁹⁸ **AF**, no : 171, octobre-décembre 1917, s. 176.

¹⁴⁹⁹ İzzet Derveze, **Osmanlı Filistininde Bir Posta Memuru**, Çev. Ali Benli, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007, s. 134 vd; 183, 206, 265, 269, 272; bu hususta tepkiler ve açılan Arap dernekleri için ayrıca bkz. Derveze, **a.g.e.**, s. 263. *El İhail Arabi*'nin kuruluşu hakk. bkz: **İzahat**, Dersaadet, 1332/1916, s. 8 vd; *El Münteda el Arabi* için bkz: **İzahat**, s. 10 vd; Geniş bilgi: M. Derviş Kılıçkaya, **Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye**, 2. B., Ankara, 2008, s. 38 vd; Arapların gizli Cemiyet ve faaliyetleri hakk. bkz. Ali Bilgenoğlu, **Osmanlı Devletinde Arap Milliyetçi Cemiyetleri**, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yay., Ufuk matb., İstanbul, 2007; El La Merkeziye hakk. bkz: **İzahat**, Dersaadet, 1916, s. 40.

¹⁵⁰⁰ Ferid, **a.g.e.**, s. 191. Erkân-ı harp binbaşısı Kahireli Aziz Ali, Türkler aleyhinde faaliyetlere girdi, Arapçılık yaptı. “Mısır Çerkezlerindir” görüşündeydi. Bingazi'de kendisine teslim edilen binlerle altın lirayı zimmetine geçirdiğinden Enver Paşa onu 1914 ilkbaharında Divan-ı Harb'e verdi. İdama mahkûm edildi. Bu tevkif İstanbul'daki Arapları isyan ettirdi. Bunun üzerine Enver Paşa da bu hükmü müebbet küreğe çevirdi. Fakat bunda Fransız parmağı da vardı. Zira o zaman Nafia nazırı olan Cemal Paşa'ya Fransızlar Aziz'in lehinde tavassut etmişlerdi. Cemal'in de tavassutuyla Aziz, bir daha Türkiye'ye girmemek üzere padişahın aff-ı şahane sadır oldu. Nisan 1914'te Mısır'a gitmesine izin verildi. Sabis, **a.g.e.**, s. 44; **İtalyanlara karşı Trablusgarp müdafaasıyla tanınır. Sonraları Enver onu İstanbul'da asmak istedi. Ama o, o zamanlar emin bir melce olan bir Fransız gemisiyle canını kurtardı. Arab Bureau**, onu Mekke'ye Şerif Hüseyin'in Harbiye Bakanı olmak üzere gönderdi. Ama Şerif onu istemedi. Gn. Ed. Brémond, **a.g.e.**, s. 53; ayrıca bkz: George Antonius, **The Arab Awakening**, London, 1955, s. 120; Feridun Fazıl Tülbentçi, “*Mısır'ın Büyükelçisi Aziz Ali el Mısri'ye dair*”, **Vatan Gazetesi**, 17.1.1954; Mısri'nin faaliyetleri ve Arap milliyetçiliğindeki yeri için bkz. Majid Khadduri, “*Aziz Ali el Mısri*”, **Arab Contemporaries: The Role of the Personalities in Politics**, Baltimore, 1973, s. 7-18; Derveze, **a.g.e.**, s. 264, 306; Lawrence diyor ki: Aziz Ali el Mısri'ye Arap kökenli Osmanlı subaylar adeta tapıyorlardı. Bayur, **TİT**, 3/1, s. 394. Ayrıca bkz. Bayur, **TİT**, 2/1, s. 248; Sabis, **Harp Hatıralarım, C. 1, s. 164-165; Stoddard, TM, s. 89.**

¹⁵⁰¹ Derveze, **a.g.e.**, s. 263-64.

Eski zamandan beri var mezheb-i mahsusumuz,
Putperestliktir, pederden mezheb-i mevrusumuz,
Ceddimiz ol Cengiz-i akıldır bizim,
Ceddimiz cedd-i Hüseyin'e adildir bizim.¹⁵⁰²

Arap tarihçi ve yazarlar, öğretimin Arapça olmasında ısrar ederken Osmanlı hükümetinin buna lakayt kalması Arapları küstürmüştü. Arapça bilmeyen öğretmenlerin Arapça derslerini vermeleri, Beyrut'taki İslam dini derslerine Hıristiyan bir Ermeni'nin tayin edilmesi, Rıza Nur'un *Türk Tarihi* adlı kitabında gayri Türk unsurların ilim yapmalarına müsaade edilmemesi gerektiği... gibi konular ayrıca harp öncesi Türk-Arap anlaşmazlıklarını derinleştiriyordu.¹⁵⁰³

Suriye'de savaştan önce bir takım huzursuzluklar, yabancı propagandası ve Türk aleyhtarlığı vardı.¹⁵⁰⁴ Artık bu iki etni arasında tansiyon gitgide yükseliyor ve İtilaf devletleri bundan faydalanıyordu. Bu hususu Fransız parlamento üyesi M. Lutaud şöyle analiz ediyordu: *Bilhassa Arabistan'da, Türklere karşı her geçen gün güçlenen muhalefeti desteklemek bilhassa gereklidir. Bunu da Türklerin, Peygamberin dilini geriletmeğe ve kaldırmağa çalıştıklarını, yerine Turan dilini ikame etmeye gayret ettiklerini basit delillerle göstermemiz lazım.*¹⁵⁰⁵

Suriye'deki bu huzursuzluğu, Osmanlı Hükümeti'nin savaşa girmesinden birkaç gün önce *Le Temps* muhabiri 25 Ekim 1914 tarihiyle gönderdiği haberde şunları yazıyordu: “25 Ekim'de bir muhabirimizin bize yazdığına göre, ahali arasında ama bilhassa Araplarda memnuniyetsizlik had safhadadır. Askeri ihtiyaçlar kisvesi altında Türkler her şeyi müsadere ediyorlar: katırlar, arabalar, koyunlar, hububat... sade bu kadar değil; mağazalar da talan edildi. Yapılan ödeme de bir şeye benzemiyor, verilen makbuzun da kağıttan farkı yok; vilayetin kasası tamtakırdır, memur ve asker maaşları da ödenmemektedir. Konsolosların bu karışıklık içinde hiçbir yetkileri yoktur. Yerli ahali ve buradaki Avrupalılar, dışarıdan haber alamadıklarından oldukça sıkıntılıdırlar. Suriye, son yılların en kasvetli halini yaşıyor.”¹⁵⁰⁶

¹⁵⁰² Muhammed Kürd Ali, **a.g.e.**, s. 195.

¹⁵⁰³ Kürdali, **a.g.e.**, s. 185-94; Arap memleketlerinde okullara tayin edilen Arapça öğretmenlerinin Arapça bilgisi, sokaktaki vatandaşların bilgisinden farklı değildi. II. Abdülhamit devrinde Arabistan'da Arap okullarında Arapça bilmeyen hocalar tarafından Arapça dersler verilirdi. Selim Ali Selam, **Beyrut Şehremininin Anıları (1908-1918)**, 2. B., İstanbul, 2009, s. 143 ; Reşid Rıza, **a.g.e.**, s. 148, dn. 6. Hatta Arapça bilmeyen Ermeniler bile Arapça derslerine giriyorlardı. s. 146. Bu hususta Derveze'nin gözlemleri: **a.g.e.**, s. 186-187.

¹⁵⁰⁴ Bayur, **TİT**, 3/1, s. 401.

¹⁵⁰⁵ **SHAT**, 7 N 2104, EMA, M. Lutaud, à M. Briand, « A.S. d'une brochure intitulée 'L'Islam dans l'armée Française », Alger, le 7 mars 1916.

¹⁵⁰⁶ **Le Temps**, 20 novembre, 1914; Suriye'nin kötü yönetimi ve Türk memurlarının rüşvet ve yolsuzlukları vs. hakk. geniş bilgi için ayrıca bkz: Hüseyin Kazım Kadri, **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım**, Haz. İsmail Kara, Dergah Yayınları, 2. B., İstanbul, 2000, s. 100-110; ayn. Mlf, **On Temmuz İnkılabı ve Netaici: Türkiye İnkırazının Saikleri, Makedonya, Ermenistan ve Suriye Meseleleri**, Kütüphane-i İslam ve Askeri, İstanbul, 1336, s. 191 vd.

Türkiye'nin savaşa girişinin hemen ardından Türk hükümeti, Kudüs'teki *Crédit Lyonnais* ve Angla-Palestin Bank şubelerini müsadere etti. Başında bir subayın olduğu bir müfreze asker, bütün evrakları derdest ettikten sonra banka memurlarının ceplerinde sadece 20 Frank bırakıp gerisine el koydu, kasalar mühürlendi.¹⁵⁰⁷ Bu arada Osmanlı hükümeti, savaş halinde olduğu devletlerin tebaasının memuriyetlerine son verdiği görülür. Mesela Suriye'deki Fransız Gümrük müdürü görevden alınıp yerine bir Alman getirildi. Liman İdaresi'nin, Gaz Şirketi'nin başına Almanlar getirildi. Bu sıralarda Fransız-İngiliz deniz ablukası söz konusuydu ve bu iki ülke çoğu zaman Uluslararası yardımlara da müsaade etmiyordu.¹⁵⁰⁸ Savaşın ilk günlerinde Suriye ahali Türk cihadına ve idaresine itaatkâr iken yukarıda *Le Temps*'ın bahsettiği gibi Türk memurlarının yanlış davranışlarını Şeyh Muhsin-i Fani, şu sözlerle teyid eder: “*Ben harp sırasında Suriye'deyken burada beni ağlatan birçok gaflet ve felaketlere şahit oldum. Harbin başlarında ahali Türklere temayül gösteriyordu. Ancak cahil ve gafil memurlar vasi bir surette iz'aç, is'af ve gadr ile herkesi kendilerinden ve hükümetten tenfir ettiler. Büyük memurlardan bazıları halkın maişetini düşünecek yerde birtakım zaleme ile şirketler teşkil edip gaz, şeker, buğday vs eşyayı inhisar altına alıp ihtikar ile ceplerini doldurdu. Hristiyan ve Müslüman bila istisna tüm ahali İngiliz veya Fransızların Suriye'ye girmelerine muntazır idi.*”¹⁵⁰⁹

1914 Savaşı daha başlamadan *El Cem'iyet-ul Sevriye-tul Arabiye*'nin [Arap İhtilal Cemiyeti] Şubat 1914'te bir beyanname yayınlamıştı ve muhtevası oldukça sertti: “*Araplar! Uyanın ve Türk boyunduruğundan kurtulun, Türkler Arap memleketlerini Avrupa devletlerine satmaktadır, Ermeniler kan döktükleri için birçok haklar kazandı, siz de kan dökün ve hakkınızı alın, dinsiz Türklerle bir arada olacağınıza ırktaşlarınız olan Hristiyan ve Musevi Araplarla birlik olun, çizgimizden çıkacak olan Araplar öldürülecektir.*”¹⁵¹⁰ İhtilal cemiyetleri de ardı ardına beyannameler neşrediyordu. *El Cem'iyet-ül Nuriyet-ül Arabiye* adlı ihtilal cemiyeti, savaşın başladığı sırada bir beyanname neşretti: “*80.000 Arab'ın başından kule yapan Timurlenk torunlarına, bir Hulagu, Cengiz sülalesi olan Türklere ebediyen köle mi olacaksınız?*” En tehlikeli satırları da şöyle idi: “*Ey Hristiyan ve Musevi Araplar! Ellerinizi kardeşleriniz olan Müslüman Araplara uzatın! Dinsiz Türkleri Araplara tercih etmeyin!*”¹⁵¹¹

¹⁵⁰⁷ **Le Temps**, 2 décembre 1914.

¹⁵⁰⁸ **Tanin**'in ablukaya verdiği tepki için bkz. “Haydutluk”, başlıklı başmakale, **Tanin**, 4 Nisan 1916.

¹⁵⁰⁹ Hüseyin Kazım Kadri [Şeyh Muhsin-i Fani], **On Temmuz İnkılabı ve Netaici**, s. 19; Bu tür yolsuzluklar ve Cemal Paşa ve Ali Münif Bey'den şikâyetler hakk. bkz. “La Syrie sous Djémal Pacha”, **CO**, no: 207, 15 février 1919, s. 135-136.

¹⁵¹⁰ Bayur, **TİT**, 2/3, s. 226-29.

¹⁵¹¹ Samiha Ayverdi, **a.g.e.**, s. 160.

Görüldüğü gibi, İslam birliği, daha savaş başlamadan sorgulanır bir hal almıştı ve böyle bir sosyal psikoloji ile cihat ağır aksak yol alacaktır.

1. Savaşa giriş ve Suriye’de alınan tedbirler:

Daha savaşa girmeden, Türkiye’nin Suriye sahillerini kontrol altına almak için kıyıları yönelik tedbirler aldığı görülmektedir. Bu maksatla mesela, Beyrut askeri otoriteleri, Nasıra’daki Rahibelere ait şehre hâkim bir manastır’ın savunma alanı olarak kullanılmasının düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Aşağı Beyrut’ta Fener yakınlarında bir müfrezenin denizi tarassut için konuşlandıysa da¹⁵¹² Türklerin kıyılara hakim olamayacağı bilindiğinden, Suriye’deki askeri tedbirler, savunmaya yönelik planlandı. Bu plana Alman mühendis ve subayları destekledi. Liman Paşa misyonu, Kurm. Alb. Von Kubel’i demiryollarının savunma maksatlı kullanılması hususunda görevlendirdi. Von Kubel’in hareket tarihi Mart 1914’tür. Öngörülen çalışmalar, harb başladığında henüz başlamamıştı, savaşın başlamasıyla birlikte çalışmalar hızlandı. Türk ordusunun denize tam hâkimiyeti mümkün olmadığından, Türk hükümeti, Lübnan-Anti-Lübnan arasında Suriye’nin ana demiryollarını inşa etti. Bu da şu anki Halep (nüf. 200.000), Hama (nüf. 88.000) ve Humus’u (nüf. 60.000) kateden ve Bağdat’la iltisakı olan hattır.¹⁵¹³ Türkiye’nin savaşa girişi ile birlikte merkezi Beyrut olan Şam-Hama demiryolu ve iltisakı idari personeli, Şam’a nakledildi, personelin tam listesi hazırlandı, askeri otoritelerden izinsiz ayrılanların firari kabul edileceği ve Divan-ı Harp’e verilecekleri bildirildi.¹⁵¹⁴ Savaşa girişle birlikte, Fransız basını Suriye ve Lübnan’da İtilaf tebaası üzerindeki baskıları çok işler. Savaşın başlarında henüz hapse atılan olmamıştı ama Aralık ayı sonlarına kadar hiç kimsenin bölgeyi terk etmesine de izin verilmedi. Ancak, nahoş şeylerin olduğu da hissedilmektedir. *Le Figaro* bu hususta şunları söyler: “*Almanlar ve İttihat ve Terakki ajanları halk üzerinde ciddiyetle temas halindedir. Bunlardan Lange adlı bir ajan, kısa süre önce Belçika’nın Hafsa konsolosuydu. Bu ajan, İngiliz ve Fransız kadınlarını Araplara takdim etmek gibi çirkin bir teklifte bulunmuştur. Şu ana kadar düzenli Türk birlikleri henüz sınırları geçmiş değiller. Şam’dan gelen Suriye eşrafi, Suriye’deki Türk askeri otoritelerinin daha Türkler harbe girmeden ahali üzerine eşyanın değeri ve gümüş üzerinden ağır vergiler tarh ettiler. Hiç kimse kendisiyle birlikte altın alıp harice çıkamadığı gibi üzerinde 10 altın liradan fazla para da bulunduramaz; bundan fazlası makbuz karşılığında*

¹⁵¹² **Le Temps**, 5 décembre 1914 ; bu hususta ayrıca bkz. **Le Temps**, 20 janvier 1915.

¹⁵¹³ **SHAT. 7 N 2144**. Bu hususta geniş bilgi, Suriye’nin Kara ve bilhassa Demiryolları’nın durumu, Suriye’nin arazi yapısı ve topografisi, Türk ordusunun Suriye’nin demiryollarını kullanmaktaki acziyeti hakk. **Teferruat için bkz. Le Temps**, 23 novembre 1914, « La fortification allemande de la Syrie » başlıklı yazı ; Suriye demiryolları hakk. Ayrıca bkz. **Le Temps**, 5 décembre 1914.

¹⁵¹⁴ **Le Temps**, 13 décembre 1914.

*müsadere edilmektedir. Beyrut'ta mühim meblağda altın para müsadere edilmiş durumdadır.*¹⁵¹⁵

Journal des Débats da o günkü durumu şöyle anlatır: “*Olayların gidişatından anlaşıldığı kadarıyla Türk hükümeti, imparatorluk içerisinde halkın dini hissiyatını teşvik etmek suretiyle geniş bir propaganda organize etmiştir. Fransa, İngiltere ve Rusya İslam'ın geleneksel düşmanları olarak gösterilmişken Guillaume II, İslam'ın hamisi olarak takdis edilmektedir. Ağustos başlarında Hıristiyanlara ve Fransa mahmilerine uygulanan baskı ve tahkirler bilhassa Suriye'de katlanılmaz hale geldi. Fransa Salib-i Ahmeri yararına para toplama işlerini organize eden Şam eşrafından biri tahkikata uğradı.*”¹⁵¹⁶

Osmanlıların savaşa girişi ve hemen ardından Mısır'a sefer yapılmasının düşünüldüğü sırada Şeyh Abdülaziz **Çaviş de** bütün Suriye'de ve muhtemelen Hindistan'da da, Müslümanları İngilizlere karşı çarpışmaya davet eden ateşli bir beyanname yayınladı. Kahire'de İngiliz işgaline karşı uzun süre halkı tahrik eden ve şu anda Almanya'nın İstanbul sefaretinde ataşe olarak bulunan Dr. Prueffer, bu defa burada halkı tahrik için Suriye'ye gönderildi.¹⁵¹⁷

Yazıları genellikle arşiv belgelerine ve sağlam kaynaklara dayanan Fransa hariciyesinin yayın organı *Asie Française* de o günleri şöyle yorumluyordu: “*Alman ajanları Suriye ve civarlarını kat etmeyi ihmal edilmedi. Hudut üzerinde hala bir kısım Çerkez, Yezidi, Navar, Kürt, Badu kavimleri talim ve manevra halindedir. Birecik'ten Sina'ya kadar göçebelerden oluşan bu insan dalgaları, 14 asırdan beri, halifelerin kendilerini fütuhata dahil ettikleri günlerden beri giydikleri kadim elbiseleriyle, fistanlarıyla hala ortalıktadırlar. Almanlar, bu geri kalmış kavimleri unutmamışlardır. Oppenheim, burada da faaliyet halindedir. İlim heyeti kisvesi altında Suriye ve Mezopotamya çöllerini kat ediyorlar, Asurî antiklerini araştırmaktan ziyade Bedevilerle irtibat halindedirler.*”¹⁵¹⁸

Daha savaşın başlarında, henüz Türk hükümeti'nin savaşa dâhil olmadığı sıralarda Fransa Vis-konsülü M. Edde'in hükümetine verdiği rapora göre, 100.000 fazla Türk askeri Halep-Bekaa arası ovalar boyunca yerleşmişti. Lübnan ve anti-Lübnan sınırlarında da vaziyet aynıdır. Halen 6-7.000 Alman bu bölgede, subay, ast-subay, eğitimci, gönüllü asker ve çeşitli sınıflardan ihtiyat askeri olarak faaliyet halindedir.¹⁵¹⁹ Türkler de bunların bilincinde olarak

¹⁵¹⁵ **Le Figaro**, 20 novembre 1914.

¹⁵¹⁶ **JD**, 5 novembre 1914.

¹⁵¹⁷ **Le Figaro**, 2 novembre 1914 D'après la note que l'Ambassade britannique a publié avec la signature de M. Grey. **JD**, 3 novembre 1914.

¹⁵¹⁸ **AF**, Avril-juillet 1915, no : 162, s. 54.

¹⁵¹⁹ **SHAT**, 7 N 2144, Note de renseignements recueillis par M. Edde, Vice Consul de France, durant son passage en Syrie, le 8 décembre 1914

Suriye’de, Filistin’de ve Kuzey Arabistan’da ciddi gayretler sarf ediyordu. Belirlenen noktalarda askeri birliklerini konuşlandırıyor, yollardaki ve sahillerdeki önemli noktaları tahkim ediyorlardı.¹⁵²⁰ *Le Temps* gazetesinin verdiği haberlere göre, Türk hükümeti, düzenli birliklerini Şam, Halep ve Humus’a yığmıştır. Askerlerin ibate edildiği çadırlar ihtiyaca cevap veremediğinden camilerde yatıp kalkıyor, silah ve mühimmatları Beyrut ve Yafa’dan geliyordu. Bu birlikler, Şam ve Bekaa mıntıklarını tahkim etmekte ve siperler kazmaktaydı. Ancak hükümet, henüz askerler için üniforma tedarik etmiş değildi. Beyrut garnizonlarına alınan yeni tertip ihtiyat askerleri sivil elbiselerini giymekte ve askeri alametlerini giydikleri kolluklarla gösteriyorlardı. İçlerinden birinin Erkan-ı harp zabiti olduğu zannedilen beş seyyar askerin Lübnan’ı otomobille katetmeleri bu muhitte alışılmışın dışında bir seyahat telakki edilmiş, büyük heyecana sebep olmuş ve çeşitli yorumlara yol açmıştı. Bu zabitlerin Alman oldukları tahmin ediliyordu.¹⁵²¹

2. İtilaf Devletlerinin Suriye’de aldıkları tedbirler: İngiltere, ilkin Arap politikası olarak savaşın başlarında kendisini tam bir güven içinde görüyor, kolay bir zafer kazanacağını umuyor, Türkiye seferine de bir seyahat gözüyle bakıyordu. Bu sebeple Arap milliyetçilerle pazarlık yapmakta gönülsüz davrandı. Mesela Aziz Ali el Mısri’yi tepti, Seyyid Talib’i yakalattırdı, vs...¹⁵²²

Cihadın ilanından itibaren Almanların Türkiye üzerindeki tahakkümleri, kamuoyunu endişeye sevk ediyordu. İlan edilen cihat, padişahın fermanı ve Şeyhülislam’ın fetvası İslam âlemine tatmin etmiyordu. Aklı başında her Müslüman, Almanların bundaki rolünü biliyor ve Türkiye için uğursuz neticeler getireceğine inanıyordu. Çok sayıda subay, Alman nüfuzuna karşı boşuna direniyordu. Türkiye, Alman Alman emperyalizminin adeta bir parçası olmuştu.¹⁵²³ Bu germanik sulta, Suriye için de geçerliydi. M. Edde’nin yazdığı rapora göre Lübnan ve Filistin de dâhil olmak üzere Suriye tamamen bir Alman arazisine dönüşmüş durumdaydı; sivil veya asker tüm memurlar, Şam muşiriyle Alman zabitlerinin emrindeydi. Lübnan milisleri, artık Türk-Alman zabitlerinin kumandasındaydı, Alman zabitleri, bölgenin bütün noktalarına ve stratejik mevkilerine hâkim olup tüm manevralar ve askeri faaliyetleri kontrol ediyorlardı.¹⁵²⁴

¹⁵²⁰ **Le Figaro**, 11 octobre 1914.

¹⁵²¹ **Le Temps**, 18 Octobre 1914.

¹⁵²² Bayur, **TİT**, 3/1, s. 394.

¹⁵²³ **SHAT**, 7 N 2144, Note de renseignements recueillis par M. Edde, Vice Consul de France, durant son passage en Syrie, le 8 décembre 1914.

¹⁵²⁴ **Aynı belge.**

Fransa ve İngiltere Aralık 1914'ten beri Türk-Alman planlarını bertaraf etmek için bir takım tedbirler aldı: Türk boyunduruğundan kurtulmak isteyen Araplara ve bilhassa Şerif Hüseyin'e yardım alınan ilk tedbirlerden olduğu görülmektedir. Düşünülen bir başka tedbir de Suriye Müslümanlarıyla buraya yerleşen Cezayirli mülteciler arasında irtibat sağlamak üzere Yüzb. Halit'ten faydalanmak; bunun için de Suriye'de bir Arap muhalefet hareketi tesisi düşünüldü.¹⁵²⁵ Savaşın başlarında Fransa ve İngiltere'nin cihat ilanından ciddi endişe duydukları anlaşılmaktadır. Fransa Savaş Bakanlığına verilen 21 Kasım 1914 tarihli raporda Sultan'ın ilan ettiği cihattan endişe ediliyor ve bunun için de bir Arap ihtilali fikri ortaya atılıyordu. Rapor şöyle devam eder: *Bunun zamanının tayini ve tatbik şartları İngiltere Hariciye vekâletine bağlıdır. İngiltere böyle bir ihtilalin fitilini ateşleyebilir ve buna muktedirdir de. Bu isyanın hemen patlatılmasında İngiltere'nin büyük menfaatleri vardır. Mekke Şerifi bu iş için uygundur, zira o Müslümanların kabul edebileceği ağırlıkta bir manevi liderdir ve Şeyhülislam'ın süpremasisinden oldukça rahatsızdır. Ancak Arabistan kavimleri henüz böyle bir isyana hazır değildir. Bu durumda cenin halinde olan bir isyan hareketini bir kıvılcım ateşleyebilir. Bu takdirde buradaki bütün Türk kuvvetleri destabilize olur. Bundan sonra da gayri memnunların; Dürzilerin, Fırat vadisi aşiretlerinin (bunlar henüz itaat altına alınmamıştır), Süryanilerin, Ermenilerin vs isyanı izleyecektir.*¹⁵²⁶

Raporun enteresan tarafı Suriye'nin bir kıvılcımla isyana hazır hale getirilebileceğine ve isyanın Suriye'den başlatılabileceğine dair görüşüdür. Raporda Fransa'nın Suriye'deki nüfuzuna ve buradaki frankofillerin cihadın tesirini kırmak için yapabilecekleri hizmetlere söz getirilir, şöyle devam eder: *“İngiltere, bir Arap isyanı şartlarını fiilen hazırlamaya muktedir olsun veya olmasın, bu isyan Fransa'nın Suriye'deki Arapçılık cereyanına vereceği destekle kolaylaşacak ve isyan patlayabilecektir.”* Rapora göre Fransa'da bulunan mülteciler tarafından bu Arapçılık cereyanının zaten tohumları atılmıştı. Bu isyanın yayılma istidadının mevcut olduğu istihbaratı alınmaktaydı. Emir Abdülkadir ailesiyle olan münasebetlerde (Dışişleri Bakanlığına çekilen 5018-9/11 no.lu ve 10 Kasım tarihli telgrafta da öngörüldüğü gibi) Yüzb. Halid'in, gerek amcalarıyla, gerek Suriye Müslümanlarıyla ve gerekse Suriye'deki Cezayirli mültecilerle irtibat unsuru olarak kullanılması uygundu. (Dışişleri Bakanlığına çekilen 5145-9/11 no.lu ve 19 Kasım tarihli tefraf).

¹⁵²⁵ François Arnoulet, « Les Tunisiens et la guerre », *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, vol. XXXVIII, no : 38, 1984, s. 52.

¹⁵²⁶ **SHAT, 7 N 2103, 7 N 2144**, *Ministre de la Guerre, EMA, Section d'Afrique no: 5174-9/11; Rapport fait au Ministre, le 21 novembre 1914, Analyse au sujet des mesures propres à combattre l'action de la Turquie sur les populations musulmanes de l'Afrique du Nord.*

Fransa'da bulunan Suriye bağımsızlık hareketi teşkilatlarına verilecek destek halen hazırlık safhasındaydı. Bunun için Yüzb. Halid, Bordeaux'ya davet edilebilir, sonra da Emirlerle ve hatta Suriyeli Müslümanların ileri gelenleriyle görüşmek üzere Kahire'ye gönderilebilirdi. Raporda, Suriye Seferi Kuvvetinin [Corps expéditionnaire de Syrie] kurulması teklifi de geçiyordu. Halen faal hizmette bulunan Sous-Lieutenant Husson'un verdiği bilgilere göre Amerika ve Fransa'da bulunan Suriyeli mülteciler, bir hükümet kurmak ve askeri kuvvetler teşkil etmek maksadıyla para topluyorlardı. Kurulacak böyle küçük bir askeri birliğin kıymetini küçük görmemek lazımdı. Eğer bu düşünceler gerçekleşirse Suriye'de bu askeri kontenjanlar, bir isyan hareketinin başlatılmasında kullanılabilirdi. Ancak Fransız donanması tarafından desteklenecek olan Suriye askeri kontenjanları, düzenli askeri birlikler tarafından desteklenmemesi halinde Trablus ve Beyrut'ta konuşlanması mümkün görünmemekteydi.

Raporda belirtildiğine göre böyle bir seferi birliğin tesisi şu şekilde olabilirdi: *Suriyeliler tarafından kurulan ve silahlandırılan ama yabancı subayların kumandası altında olan bir Suriye lejyonu olacaktır: Tıpkı, Yunan askerleri ile kurulan ama Fransa'nın organize ettiği Yunan Lejyonu gibi. Nitekim Yarbay Garibaldi'nin kurduğu İtalyan Lejyonu model alınarak bu Yunan lejyonu kurulmuştu. Halen silah altına alınmamış 1-2 Senegal taburu, Almanlardan ve Avusturyalılardan ve Macarlardan kurulu ve Fransa'da kullanılmayan bir yabancı lejyon taburu, Cezayir Sipahileri müfrezesi, hizmet dışı olduğu belirtilen ve siperlerde kullanılmaktan memnuniyetsizlik duyan 1.500 süvari, Fas sipahileri alayından kurulmuş olacaktır. Ancak bu seferi birliğin naklinden evvel, Mezopotamya ve Arabistan'da isyanın başlamaması halinde başarısızlık kaçınılmaz olur.* Rapor şöyle devam eder: “Eğer Sn. Bakan, bu rapora ilaveten bir başka raporla takviyede bulunmayı uygun görürlerse, prensip olarak bu Bakanlar kuruluna sunulmalıdır. Bu rapor kısaca şu şekilde özetlenebilir: *K. Afrika Müslümanları üzerindeki Türk hareketini kırmak için tek çare Arap veya Suriye Arapları isyanıdır.*¹⁵²⁷ Bu raporda Albay Hamelin ve General Graziani'nin imzaları bulunuyordu.

İlerde de görüleceği gibi Suriye'de görülen memnuniyetsizlik Arap isyanının altyapısını teşkil edecektir. Bu isyana Cemal Paşa'nın sert idaresi Arap isyanını ateşleyecek veya en azından bahane olacaktır.

¹⁵²⁷ SHAT, 7 N 2103, « mouvement syrien », Ministre de la Guerre, EMA, Section d'Afrique no: 5174-9/11; Rapport fait au Ministre, le 21 novembre 1914, Analyse au sujet des mesures propres à combattre l'action de la Turquie sur les populations musulmanes de l'Afrique du Nord ; Le Colonel, Chef de la Section d'Afrique : Hamelin. (Signé) Le Général sous-Chef d'Etat-Major de l'Armée : Graziani. (Signé)

3. Suriye’de Cihat faaliyetleri: Cihat propagandasıyla Osmanlı Genel Kurmayı, Dâhiliye Vekâletinin İstihbarat şubesi ve Teşkilat-ı Mahsusa ilgileniyordu¹⁵²⁸ *Tanin*’in yazdığına göre Cihad-ı Ekber’in ilanı Şam’da coşkuyla karşılandı. Cami-i Kebir’de Şib-i Şerif Hz. Yahya huzurunda Kadi İyaz’ın meşhur *Şifa-i Şerif*’i kıraat edildikten sonra Selahaddin’in [Eyyubi] merkadi ziyaret edildi. Ardından Hükümet Konağı önünde heyecanlı nutuklar atıldı, her yerde yapıldığı gibi, Mütteliklerin konsoloshanelerine birer heyet gönderildi, can ve mallarıyla fedaya hazır olduklarına yemin edildi.¹⁵²⁹ *Tanin*, bu kalabalığın sayısını 30.000 kişi olarak verir.¹⁵³⁰ Müfti Muhammed ve Belediye Reisi Galib Bey de çektikleri telgrafta Emeviye camiinde Şeyh-ül Enbiya Hz. Zekeriya’nın ravzası önünde toplanan ahalinin İslam ordusuna dualar ettiklerini bildirdiler.¹⁵³¹ Şam eşraf ve uleması, binlerle ahali cihada hazır olduklarına dair Babiâli’ye telgraf çekti.¹⁵³² Cihadın ilanı şerefine Suriye hanımlarının kurduğu *Umur-u Hayriye Cemiyeti*’nin ilk işi Rayak’ta mükemmel bir hastahane tesisi oldu.¹⁵³³ Yahudiler de Yafa’da Osmanlı Devleti’ne sadakat beyan etti.¹⁵³⁴ Şam-ı Şerif’te, Şam kumandanı, Şam ve Beyrut valileri, Cebel-i Lübnan mutasarrıfı, Suriyeli heyetler, ulema ve gayrimüslim cemaatler, Alman ve Avusturya konsolosları huzurunda 10. Fırka’nın bayrak teslimi münasebetiyle bir resmigeçit yapıldı, çekilen ziyafetin akabinde vatanperver nutuklar atıldı.¹⁵³⁵ Şamlılar da Cemal Paşa’ya kıymetli murassa bir kılıç, Erkan-ı harbiye reisine de nadide bir Arap hançeri hediye etti.¹⁵³⁶ Cihadın ilanı üzerine Sa’redliler kabilelerle gönüllü yazılıp *Dar-ül harb*’e gitmeye hazırlandı. Halenzeli Osman Ağa maiyetinde 400 piyade ve süvari ile Cihada katıldı. Evvelki gün şüheda için okunan mevlid tezahürata sebep oldu.¹⁵³⁷ Maruni patriği Cemal Paşa’ya Fransızca bir mektup gönderip sadakatini belirtti.¹⁵³⁸ Beyrut Ortodoks Piskoposu Mgr. Mossara, Suk-ul Garp’taki sarayını Türk askerlerinin tasarrufuna verdi.¹⁵³⁹ Bu nevi haberler hayli fazladır. Ancak Suriye’nin o günlerde kıtlık ve yokluk içinde boğuştuğu hatırlanırsa bunların, cihadın ilk günlerde devletin organize ettiği faaliyetler ve cihadın ilk heyecanı olarak algılanabilir.

¹⁵²⁸ Stoddard, **TM**, s. 62 vd.

¹⁵²⁹ **Tanin**, 15 TS 1914.

¹⁵³⁰ **Tanin**, 18 TS 1914.

¹⁵³¹ **Tanin**, 12 TS 1914.

¹⁵³² **BOA**. İ.MBH. Dosya no: 17. Gömlek no: 1333 S-006 11 S 1333.

¹⁵³³ **Tanin**, 18 TS 1915.

¹⁵³⁴ **Tanin**, 25 TS 1914.

¹⁵³⁵ **Tanin**, 7 KS 1914.

¹⁵³⁶ **Tanin**, 1 Şubat 1915.

¹⁵³⁷ **Tanin**, 12 Şubat 1915.

¹⁵³⁸ **Tanin**, 25 Mart 1918.

¹⁵³⁹ **Le Temps**, 2 décembre 1914.

Fransız basınının cihat haberlerine dair bakışı farklıdır. Buna göre Suriye Arapları ile Şerif Hüseyin arasında siyasi ilişkiler mevcut olduğundan Hüseyin'in cihat davetini memnuniyetle karşıladığına halkı inandırmak için Suriye'de türlü yollara başvurulduğu anlaşılıyor. Bu maksatla Suriye ve Irak camilerinde her Cuma günü merasim yapıldı, bu yolda gazetelerde suni haberler verildi. Mesela Suriye basınının 30 Kasım 1914 tarihli nüshalarında Cihad-ı Ekber'in ilanı üzerine Medine'de Peygamber'in kabri başında düzenlenen muazzam bir törene 20.000 kişinin katıldığı ve Peygamber'in sancağının Şam'a götürülmek üzere askerler tarafından heyecanla yola çıkarıldığı belirtilir. İstanbul mahreçli haberlere dayanarak Fransız basını da bunu haber olarak yayınladı.¹⁵⁴⁰ Bu Sancak-ı Nebevi'nin nakli Türk ordusunun Kafkasya'da Ruslarla çarpıştığı ve büyük felakete uğradığı zamana rastlar. Böyle zamanlarda maneviyatın yüksek tutulmasına ihtiyaç vardır.

Teşkilat-ı Mahsusa elemanları arasında Abdülaziz Çaviş, Şeyh Şerif Tunusi, Ali Başhamba ve Dürzî Emir Şekip Arslan gibi Arap liderler vardı.¹⁵⁴¹ Çaviş'in savaşın hemen başlarında Suriye'de yayınladığı bir beyannamede halkı cihada çağırıyor ve İngiltere'ye karşı halkı tahrik ediyordu.¹⁵⁴² Teşkilat-ı Mahsusa'nın İstanbul merkezinden Suriye'ye 600 subay gönderilmiş, bunlar da Şeyhleri Almanya'nın saflarına çekmeye çalışmışlardı.¹⁵⁴³ Bu maksatla ayrıca Suriye ve Filistin sahil bölgesinde *Mücahidin Teşkilatı* kurulmuştu.¹⁵⁴⁴ Teşkilat-ı Mahsusa'cı Eşref Bey de Suriye'de görülmektedir: vazifesi, cihadı diğer Arap liderlerine (İbn ür Reşid, İbn-üs Suud ve Mekke emiri Şerif Ali vs.) rüşvetle kazanmağa çalışmak olduğu gibi, Suriye ve Lübnan'da Fransızlarla temas halinde olan Arapçı ayrılıkçı milliyetçileri tespit edip mahkemeye delil sunmaktı. Eşref Bey, bu gibileri tespit etti.¹⁵⁴⁵

Cemal Paşa, daha İstanbul'dayken Mevlevi dedeleriyle görüşmüş, cihadı takviye maksadıyla onlardan oluşan bir tabur kurmayı düşünmüştü. Bu maksatla 1915 yılının ilk yarısında Mevlevi gönüllü taburları kuruldu. Bu fikir Enver Paşa'ya aitti ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın doğrudan sorumluluğunda değilse de savaşa sürülmesine bu teşkilat destek verecekti.¹⁵⁴⁶ Cihat propagandasının tesiriyle ve devletin resmi teşvikleriyle Türkiye'nin

¹⁵⁴⁰ JD, 29 décembre 1914; **Le Petit Journal**, 29 décembre 1914; George Antonius, **The Arabe Awakening**, London, 1955, s. 145 vd. 147-148.

¹⁵⁴¹ Emir Şekib Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydınımın Anıları**, s. 195.

¹⁵⁴² Britanya sefaretinin M. Grey imzasıyla yayınladığı bildiriden naklen, **Le Figaro**, 2 novembre 1914; JD, 3 novembre 1914.

¹⁵⁴³ Stoddard, **TM**, İstanbul, 2003, s. 69-70.

¹⁵⁴⁴ Ali Fuad Erden, **Birinci Dünya Savaşında Suriye Hatıraları**, Türkiye İş Bankası yay. 2. B., İstanbul, 2006, s. 70.

¹⁵⁴⁵ Eşref Sencer Kuşçubaşı, **Hayber'de Türk Cengi**, İstanbul, 1993, s. 222-223; Eşref Bey ve Teşkilat-ı Mahsusa hakk. ayrıca bkz. Stanford J. Shaw, **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı İmparatorluğu, Savaşa Giriş**, Çev. Beyza Sümer Aydaş, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 323 vd.

¹⁵⁴⁶ Stoddard, **TM**, s. 70 vd.

birçok yerinden Mevlevilere iştirak oldu ve Suriye'ye gönderildi.¹⁵⁴⁷ Ancak Mevleviler muharip sınıf olmaktan çok dekoratif bir görüntü sağladı.

Osmanlı devleti, daha savaşa girmeden İtilaf devletleri müstemlekelerine ajanlarını göndermiş ve eş-zamanlı olarak Suriye'de, Filistin'de ve Mısır hududunda yığınak yapmıştı. Fransız basınında, bu yöndeki haberler oldukça zengindir. Basında Alman baskısı ve propaganda için Alman rehberliğine dair şüpheler ve Osmanlı-Alman yakınlığı sıklıkla dile getirilmiştir.¹⁵⁴⁸

Harbiye Nezareti'nde *İslami Hareketler Merkezi* kurulmuştu. Bu merkezi Ali İhsan Sabis şöyle anlatır: *Başkumandan Vekili, yaverlerinden Binb. Mümtaz Bey'i Suriye'ye göndererek parayla mücahit teşkiline memur edilmişti. Irak ve Kafkasya'da da bu çeşit kuvvetlerle Teşkilat-ı Mahsusa taburları kurulmuştu. Bunlardan Karargâh-ı umumi haberdar değildi. Bu işler Harbiye nezaretinde Enver'in emrinde çalışan bir büro tarafından yapılıyordu. Binb. Süleyman Askeri kumandasında Irak, Suriye, Kafkasya'da İngilizlerle Rusların arkalarında akınlar yapması düşünülüyordu.*¹⁵⁴⁹ Hüsametdin Ertürk de Binb. Mümtaz Bey'in yanında Sapancalı Hakkı kumandasındaki Teşkilat-ı Mahsusa birliğinin Şam'a gönderildiğini ve bunların görevinin Suriye ve Filistin'deki aşiretlerin cihada iştirakini sağlamak olduğunu nakleder. Bunlar kabileler arasında sağlam bir teşkilat kurmuşlar ve Mısır'a baskın yapmağa çalışmışlardı. Ancak Şerif Hüseyin isyanıyla faaliyetleri akim kaldı.¹⁵⁵⁰ Mümtaz ve Hakkı beylerin birliklerinin savaştan önce Şam'a gönderildikleri anlaşılmaktadır. Ardından da Eşref Bey, Sina ve Hicaz Bedevilerinden bir kuvvet toplamak için bölgeye gönderildi.¹⁵⁵¹

Başlangıçta Suriye'de oldukça faal bir panislam propagandası hâkimdi. Türk ve Arap basını İtilaf devletlerine karşı yoğun bir propaganda başlattı. Daha savaşın başlarında askeri otoriteler bir Fransız yanlısı bir propaganda yayını için strateji geliştirmeğe çalışıyordu. Bilhassa Arabistan'da ve Suriye'de, Fransız tesirini hâkim kılmak ve Türklere karşı Araplar arasında ihtilafları körüklemek için hararetle çalışan ajanlar vardı.¹⁵⁵² Fransa Dışişleri Bakanlığı yayını olan *AF*, İttihatçıların bu hususta yaptıklarına dair bilgi verir: "*İTC programında, tüm İslam âlemini, hiç olmazsa bir kısmını ayaklandırması beklenen cihad-ı mukaddes ilanı vardı. Bunun için her şey, önceden hazırlanmıştı, biz bunu biliyorduk, bu*

¹⁵⁴⁷ Ayrıntı: **BOA**. DH.ŞFR. Dosya no: 49. Gömlek no: 209, 13 RE 1333, 4 Şubat 1915; Stoddard, **TM**, 1993, s. 62-63; **Tanin**, 18 KS 1915.

¹⁵⁴⁸ Stoddard, **TM**, s. 64.

¹⁵⁴⁹ Sabis, **Harp Hatıralarım**, C. 2, s. 34-35.

¹⁵⁵⁰ Hüsametdin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, İstanbul, 1968, s. 113

¹⁵⁵¹ Artuç, **a.g.e.**, s. 220.

¹⁵⁵² **SHAT**, 7 N 2104, "Lettre anonyme à Lyautey", Bordeaux, le 23 décembre 1914.

maksatla bunun ilanından itibaren iki ay müddetle, silah ve mühimmatla beraber bir Türk-Alman heyeti büyük bir gizlilik içinde Şam, Halep ve diğer yerlere gönderilmişti. Jön-Türk ajanları ve imamlar, Müslümanları, mahalli İslam ordusu öncülüğünde Peygamber sancağı altında toplanarak halkı cihada teşvik edeceklerdi.¹⁵⁵³

Teşkilat-ı Mahsusa, çalışmaları sonucunda yaklaşık 1.000 kişilik Bedevi gönüllü gurupları toplamayı başardı.¹⁵⁵⁴ Cemal Paşa, Hatıralarında bunların Cihat faaliyetlerinden ve Halifeye olan bağlılıklarından iftiharla söz eder.¹⁵⁵⁵ Buna ilaveten 4.700 kişilik Hicaz kuvve-i Seferiyesinin de Kanal harekâtına katılmak üzere 22 Ocak 1915'te Medine'den hareket etti.¹⁵⁵⁶ Şekip Arslan da 120 kişilik Dürzî gönüllü birliğiyle Hicaz Kuvve-i Seferiyesine katıldı. Bunu Şekip Arslan hatıralarında şöyle anlatır: “*Cemal Paşa Kanal seferine çıkınca ben de Meclis'ten izin istedim. Biz Dürzîler de devlete hizmet etmek istiyorduk. Cemal, 100 kişi yeter dedi. Ben 120 kişi ile Şam'a geldim. El-Mezze meydanında kısa bir talimden sonra Demiryoluyla Maan'a gittik. Hicaz Vali ve Kumandanı Vehip Paşa [Kaçı] oradaydı, 9.000 kişiyle Mekke'den gelmişti. Ayrıca Medine ve Romanya'dan gelen gönüllü birlikler de vardı. Türkler, Kürtler, Arnavutlar ve Suriyelilerden oluşan iki gönüllü gurubu vardı. 15 gün sonra Vehip Paşa bizi Nahle kalesine götürdü. Biz Kanala hücum için emir beklerken Mısır'dan develer geri geliyordu. Vehip Paşa bana, askerlerin geceleyin 400 kişiyle Kanal'a saldırdıklarını fakat başarısız kaldıklarını ve ikinci bir sefer için hazırlıkların yeniden yapılacağını söyledi. Bunun üzerine Maan'a döndük. Vehip Paşa da Erzurum'a gönderildi. Cemal Paşa'nın isteğiyle Kudüs'e, buradan da Cebel-i Lübnan'a döndük.*”¹⁵⁵⁷

İngilizleri Mısır ve Hindistan'dan atmak için Teşkilat-ı Mahsusa, daha savaş başlamadan Mısır ve Hindistan'la ilgili projelerini başlatmıştı. Esasen bu teşkilatın faaliyetlerinin çoğu üç mahalle yönelikti: Kanal'a saldırıya destek ve İngilizleri içerden yıkmak için Mısır; İngiliz idaresini yerinden kımıldatmamak ve bir İslam isyanı çıkarmak için Hindistan; Osmanlı düzenli ordusunda hizmet verecek Bedevi yardımcı kuvvetlerini toplamak için Suriye.¹⁵⁵⁸ Osmanlı Genel Kurmayı, Teşkilat-ı Mahsusa ve Cemal Paşa'nın üzerinde

¹⁵⁵³ AF, avril-juillet 1915.

¹⁵⁵⁴ Stoddard, TM, ss. 88-89. Fahri Belen, **I. Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, C. 2., Ankara, 1964, s. 59.

¹⁵⁵⁵ Cemal Paşa, **Hatıralar**, (Haz. Behçet Cemal), Çağdaş Yay., İstanbul, 1977, s. 195.

¹⁵⁵⁶ Artuç, a.g.e., s. 220.

¹⁵⁵⁷ Emir Şekip Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydınım Anıları**, s. 87; Şekip Arslan, **Bir Arap Aydınım Gözüyle Osmanlı Tarihi ve I. Dünya Savaşı Anıları**, s. 337. Miralay Behçet, **Büyük Harpte Mısır Seferi**, İstanbul, 1930, s. 8; Artuç, a.g.e., s. 220.

¹⁵⁵⁸ Geniş bilgi: Stoddard, TM, s. 62-74.

durdukları bir diğer konu da Senusilerin Batı'dan Mısır'a saldırarak İngilizleri sıkıştırmalarıydı. Bu maksatla Enver Paşa, Senusilerle özel olarak ilgileniyordu.¹⁵⁵⁹

Cemal Paşa'nın Şam'a gelişinden (6 Aralık 1914) hemen evvel Şam valisinin panislamist faaliyeti göze çarpmaktadır. Bu sıralarda Suriye'nin göçebe aşiretlerinin durumu birtakım endişelere sebep oluyordu. Bu endişeleri gidermek için Şam Valisi, Laja, Kerek ve Havran valileriyle birlikte aşiretleri ziyaret etti, iltifatlar, hediyelerle reisler cihada kazanılmaya çalıştı. Valilerin gidişinden sonra aşiret reisleri, vaziyet ve menfaatleri gereği beklemeği tercih ettikleri *Le Temps*'in haberinden anlaşılmaktadır.¹⁵⁶⁰ Cemal Paşa, savaşın başlarında Araplara karşı dikkatli ve panislamist bir politika izlediği ve Arapçılık cereyanı mensuplarıyla sürtüşmeye girmemeye ilk zamanlarda dikkat ettiği anlaşılmaktadır. Suriye halkına yayınladığı oldukça panislamist bir muhtevası olan beyannamede şunları söylüyordu: *“Suriye’ye ayak bastığım andan itibaren halkın vatanperverane hissiyatından pek duygulandım. Halkın harbe iştirake olan heyecanından son derece etkilendim. Cenab-ı Hak, Suriye halkına bu harpte pek büyük bir imtiyaz bahşetmiştir. İslam’ın mukaddes beldelerini kirletmek isteyen düşmana karşı Allahu Teala, Suriye halkına karşı mukaddes bir vazife vermiştir. Emirülmü’minin ve İslam Halifesi, bu mukaddes vazifenin ifasını asil Suriye halkından bekler.”*¹⁵⁶¹

İslam birliği siyaseti gereği Suriye’ye gelir gelmez Abdülkerim El Halil’i çağırdı, bol ihsanlarla taltif etti, onun vasıtasıyla Arap devrimcileriyle görüştü. Cemal, hatıralarında Suriye’ye gelir gelmez Abdürrahman Şehbenderi, gazeteci Muhammed Kürdali, Abdülgani el Ureysi gibi kişilerle görüştüğünü, onlara devletin panislamist siyasetini anlattığını, onların da panislama karşı olmadıklarını söylediklerini anlatır. Ancak, bütün bunlar, Derveze ve diğer Arap aydın ve tarihçilerine göre Cemal’in hidivlik hülyasından kaynaklanıyordu. Arap aydınlar, genellikle Kanal harekâtı başarısızlığından ve hidivlik hülyalarının suya düşmesinden sonra Cemal Paşa’nın Arap liderler hakkında tahkikat ve baskıya geçtiğini kabul eder.¹⁵⁶²

Teşkilat-ı Mahsusa ajanları Suriye’deki panislam propagandasına başta Von Oppenheim olmak üzere Alman ajan ve diplomatları da iştirak etti. Osmanlı ordusunda, cihat için yaklaşık 100.000 Arap askeri yer aldı.¹⁵⁶³ Ancak Arap askerlerinin çoğu zaman güvenilir olmadıkları o günkü kumandanlar tarafından belirtilir. Bunların çoğu elbise ve silahlarını satıp firar ettikleri

¹⁵⁵⁹ Artuç, a.g.e., s. 221.

¹⁵⁶⁰ **Le Temps**, 5 décembre 1914.

¹⁵⁶¹ **Le Temps**, no : 19573, 7 février 1915.

¹⁵⁶² Geniş bilgi: Cemal Paşa, **Hatıralar**, (Haz. Behçet Cemal), s. 266-82.

¹⁵⁶³ Hülalü, **Son Umut**, s. 90; Ömer Kürkcüoğlu, **Osmanlı Devleti’ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi**, s. 90.

görülmektedir.¹⁵⁶⁴ Osmanlı ordusundaki bu yoğunluktaki Arap askerinin olması hem Suriyeli milliyetçileri hem de İtilafçıları rahatsız ediyordu. Bu tutum karşısında Osmanlılar sert tedbirler aldı; başarısız Kanal saldırısından sonra, *Aliye*'de açılan Divan-ı Harp mahkemesi, Temmuz ve Ağustos (1915) arasında devam etti ve Ağustos'un sonunda bitti.¹⁵⁶⁵ Arap milliyetçilerinin yer altı faaliyetlerini tespit eden mahkeme, çeşitli sürgün ve idam cezaları verdi.¹⁵⁶⁶ Böyle nazik bir zamanda idamların yapılması panislamist politikanın çözülmesine yol açtı. O günleri bizzat yaşayanlar ve idamları seyredenler, artık Suriye'de her şeyin bittiğini ve cihadın boş laflardan ibaret olduğunu görmüşlerdi.¹⁵⁶⁷

Cemal Paşa, panislamist politika gereği resmi bir gazete kuruluncaya kadar Suriye'de çıkmakta olan gazetelere destek verdi, padişah ve hilafet yanlısı yayınları teşvik etti. Alman diplomat Oppenheim, Suriye'de *El İslam* isimli bir gazete çıkarılması için teşebbüse geçti. Cemal Paşa'nın ısrarıyla *El İslam* gazetesi kuruldu ve başına Dürzi lider Şekip Arslan getirildi. Arslan bu hususta şunları söyler: “*Almanlar Şam'da bir gazete çıkarmak istiyordu. Ama adam seçmekte sıkıntı vardı. Sorup soruşturdular, beni tavsiye ettiler. Cemal Paşa da, Suriye valisi Hulusi Bey de bu gazete için benimle konuştular. Bense hep oyaladım. Ama Baron Oppenheim ve bu ikisi öyle ısrar ettiler ki bazı şartlarla kabule mecbur oldum. Zaten Enver Paşa da beni onlara tavsiye etmişti. İdaresiyle değil, sadece başmakalesiyle ilgilenecektim. Birkaç ay başmakale yazdım. Sonra İstanbul'dan gelen Hikmet Nahit Bey gazetenin müdürü oldu. Onunla anlaşamadım, istifa ettim. Muhammed Kürd Ali (sonraları Suriye Milli Eğitim Bakanı) ve Abdulkadir el-Mağribi de yazarlar arasındaydı. Gazete ilkin kaliteli ve kapsamlıydı. Sonra kâğıt sıkıntısı oldu. 8 sayfadan 4'e bazen de 2 sayfaya düştü. Gazete ilkin bağımsız yayın yaptı. Ama sonra devlet işe karıştı, bazı yayınlara karşı çıktı. Gazetenin değeri düştü. Ben de 1916 sonlarında Suriye'den ayrıldım, İstanbul'a gittim. Böylece gazeteyle alakam kesildi.”¹⁵⁶⁸*

¹⁵⁶⁴ Hans Guhr, **Türklerle Omuz Omuza**, İstanbul, 2007, s. 138, 144.

¹⁵⁶⁵ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. 4/1, Sina-Filistin Cephesi**, s. 335-336.

¹⁵⁶⁶ M. Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, s. 35, Ağustos 1915'te 11, Ocak 1916'da da 20 kişi idam edilmişti.

¹⁵⁶⁷ Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 278; İlk askerlik müddeti, 20 yaşından itibaren beş yıldır. Sakatlar müzmin hastalar ecnebilerle evliler, suhteler ve Ehlibeyt'ten olanlar askerlikten muaf idi. Bunun içinde pek çok insan Ehlibeytten olduğunu ispata çalıştılar ve başardılar da. Şeriat mahkemeleri de bunu kabul etti. Her sene kur'a meclisi toplanır ve gençler askere sevk edilirdi. Türk ya da Arap vilayetlerine giderlerdi. 50 altın lira ödeyebilen askerlikten muaf idi. Terhis edilenler 20 yıl müddetle redif olurdu. Redifler, daha çok geri hizmetlerde çalışırdı. 50 altın lira bedel ödense bile, her bir asker üç ay temel eğitim almak zorundaydı. Daha sonra mecburi askerlik 2,5 yıla indirildi, 50 altın liralık nakdi bedel de kaldırıldı. Derzeve, **a.g.e.**, ss. 168-169.

¹⁵⁶⁸ Emir Şekib Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları**, s. 106, 108-109; Ayrıca bkz: Şekip Arslan, **Bir Arap Aydın Gözüyle Osmanlı Tarihi ve I. Dünya Savaşı Anıları**, s. 352.

El-İslam gazetesinin yayın politikası, bölgedeki bütün Müslümanların Osmanlı hükümetine ve halifeye bağlılık şeklindeydi.¹⁵⁶⁹ Ancak bunda Türk-Alman propagandası barizdi.¹⁵⁷⁰

Osmanlı hükümeti, Çanakkale zaferi ile cihat propagandasını artırdı. Türkler burada çok ağır kayıplar vermişse de Rusya'nın çöküşüne ve savaşın iki sene uzamasına sebep olduğu gibi hilafetin merkezi olarak İstanbul'un İslam âleminde itibar kazanmasını sağladı. Bunun bir diğer sonucu da Avrupalıların çözmek istedikleri Şark Meselesi gündemden düştü.¹⁵⁷¹ Babıâli, cihadın Çanakkale'de gösterdiği başarıyı yerinde göstermek, askerleri tebrik etmek ve bununla Suriyeli ulema, liderler, eşraf ve gazetecileri Suriye'deki olumsuz cereyanı gidermek için Çanakkale'ye harp sahnesini yerinde görmeye davet etti. Bunların şerefine Şeyh-ül İslam, Medrese-tül Mutehassısın'de bir ziyafet verdi. Orada Ahmet Hamdi Akseki, Arapsız Türk ve Türksüz Arap'ın olamayacağına dair uzun bir nutuk verdi, cihadın önemini hatırlattı, İtilafçıların İslam birliğini parçalamak için Hilafet üzerinde nifak çıkarmaya çalıştığını söyledi ve sözlerini *Kur'an*'dan bir ayetle bitirdi: “*Senurihim ayatina fil afaki ve fi enfusihim hatta yetebeyyene lehumul hakk...*”.¹⁵⁷²

Çanakkale'de hayli Arap askerler de çarpışıyordu. Heyet 15 Eylül 1915'te Çanakkale'ye hareket etti. Anafartalar'da Beyrut müftüsü, aralarında Arapların da olduğu askerlere oldukça uzun bir konuşma yaptı. Uzun dualardan ve cihadın önemini hatırlattıktan sonra “*Ya eyyuhellezine amenu, etiullahe ve etiurresule vel ulul emri minkum*” [Ey iman edenler! Allah'a, Rusul'une ve ululemre itaat ediniz] ayetini hatırlattıktan sonra bir hadis-i şerif zikretti: “*İmam cihadı emredince hemen cihada koşun!*”.¹⁵⁷³ Müftü, ayetteki “Ululemr” ve hadisteki “İmam” kelimeleriyle Osmanlı halifesini kastediyordu. Suriye heyetinden dört gazeteci intibalarını daha sonra 1916'da Beyrut'ta *El-Ba'se-tul İlmiye ila Dar-il Hilafe* adıyla yayınladı.¹⁵⁷⁴ Ancak, Arap aydınlar bu fikirde değildir. Derveze, hatıralarında şunları yazar: “*Suriye ulemasından bir heyetin Çanakkale'ye ziyareti haberi gazetelerde çıktı. Güya bunlar askerleri tebrikeye gidiyordu. Aslında bunlar İstanbul'a Cemal Paşa'yı methe gidiyorlardı. Zira hükümet bu idamlardan rahatsızdı. Heyet reisi Şeyh Esad eş-Şukayri idi ve 4. Ordu Müftüsü unvanını taşıyordu. Otuz kişilik heyette mühim şahsiyetler ve dört gazeteci vardı. Ebabel*

¹⁵⁶⁹ Geniş bilgi: Ömer Osman Umar, “*Cemal Paşa'nın Suriye'de Arap milliyetçilerine karşı Neşrettiği El İslam Gazetesi ve Programı*”, *Askeri tarih Bülteni*, Yıl: 25, S. 49, Ankara, 2000, s. 132-137.

¹⁵⁷⁰ Emir Şekip Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınımın Anıları*, s. 106. Ayrıca bkz: Kürd Ali, *a.g.e.*, s. 128,176.

¹⁵⁷¹ Larcher, *La Guerre Turque...*, s. 238.

¹⁵⁷² *Sebilürreşad*, C. XIV, 11 Haziran 1331, s. 36-37.

¹⁵⁷³ *Sebilürreşad*, C. XIV, 29 TE 1331/3 Muharrem 1333, s. 102-103.

¹⁵⁷⁴ Heyetin tam listesi için bkz. Derveze, *a.g.e.*, s. 388-389; Arap liderleri, Suriye ve Arabistan'daki genel durum hak. bkz. Bayur, *TİT*, 2/3, s. 191 vd.

gazetesi sahibi Hüseyin el Habbal, Beyrut El-Belağ gazetesi sahibi Muhammed el-Bakır, El-İkbal sahibi Abdülbasit el-Unsi, ev El-Muktebes sahibi Muhammed Kürd Ali.”

Derveze, bazı kişilerin zorla gönderildiğini söyledikten sonra sözlerini şöyle sürdürür: “Heyet Çanakkale’de askere hediyeler dağıttı, gezdi tozdu. İstanbul’da bizzat sultan, şehzadeler vs ileri gelenler tarafından tantanayla karşılandı, ziyafetler çekildi. Heyet, ziyafette görevini tam olarak yaptı. Konuşmacılar Cemal’i övdükçe övdüler, Arap liderleri hainlikle yerdiler, Hilafeti göklere çıkardılar, ziyafetler verilirken bir yandan da kasideler okundu. Bu arada heyet reisi eş-Şukayri de konuştu: -Sultanımıza itaatimizi sunmaya geldik. Cemal Paşa’nın İslam tarihine geçecek olan büyük reformları oldu. Devletin harbe girmesiyle Türk-Arap işbirliği pekişmiştir. Cihat için canımızı vermeye hazırız. Diğerleri de benzer konuşmalar yaptılar.”¹⁵⁷⁵ Şeyh Ali Er-Rimavi ve Hüseyin Habbal da okudukları kasidelerde Türkiye’yi, sultanı, cihadı ve hilafeti övdüler. Bu arada Kürd Ali de bir cihat ve hilafetin tealisi hakkında bir konuşma yaptı.¹⁵⁷⁶ Gezi iki ay sürdü. Dönüşte de heyet intibalarını halka anlattı. Cihadın şaşaalrı, hilafet, saltanat vs, her tarafta bunları Araplara naklettiler. Derveze şöyle devam eder: “Cemal Paşa da böbürlendikçe böbürlendi. Hızını alamamış olmalı ki 6 Mayıs 1916 da ikinci Arap kafilesini de idam etti: bir kısmını Beyrut’ta bir kısmını Şam’da. Eş-Şukayri, bu seyahatle idamlara katkıda bulundu.”¹⁵⁷⁷

Artık Suriye’de cihadın istikbalinin pek parlak olmadığı anlaşılıyordu, Cemal Paşa, daha Şam’a tayin edilmeden, Zeki Paşa’nın kumandanlığı sırasında bir takım problemler baş göstermişti. Camilerde bile cihat aleyhinde, bir takım itirazlar oluyordu. Suriye Ordu kumandanı Ferik Zeki Paşa’nın, Şam’da astığı yaftalar, milletvekili M. Marchand tarafından Fransız parlamentosunda 25 Ocak 1915’te yüksek sesle protesto ediliyordu. M. Marchand, İngiliz tandanslı Hıristiyan Suriyelilerin Mısır’da çıkardığı 9 Ocak 1915 tarihli *El Mokattam* gazetesinin sağlam kaynaklara dayanan haberi okuyordu; son cümlesi şöyle bitiyordu: *Eğer düşman şehirlerimize saldırırsa, biz onları savunmayacağız, ama o zaman biz de içimizdeki Hıristiyanları ve yabancıları öldüreceğiz!*”

Bunun üzerine Emeviye camiinde minbere çıkan vaiz, sarığını fırlattı, şunları söyledi: “Şu sarığımı ayaklarınızın altına alın, çiğneyin!” Cemaat de *Haşa!* Deyince vaiz şunları söyledi: “Benim sarığımı burada, bu camide ayaklarınızın altında ezip çiğnemeniz, şer’i bir sebebe dayanmadan masum Hıristiyanları öldürmekten hayırlıdır! Bunlar da aynen bizim gibi

¹⁵⁷⁵ Derveze, **a.g.e.**, s. 388; Şeyh Esat eş Şukayri’de Abdülhamit’e yanaşmıştı. Ancak Abdülhamit, **Bize Ebulhüda yeter**, demiş ve Şukeyri’yi Adana’ya sürgün etmişti. Atay, **Zeytindağı**, s. 51; Saraya giren Arapları Şair Eşref şöyle hicveder: Padişahım, görüyorsun çoktan/Çıkıyor meseleler hiç yoktan/Arap İzzet kılavuz oldukça/Burnunu kurtaramazsın b..tan. Koloğlu, **a.g.e.**, s. 414.

¹⁵⁷⁶ Derveze, **a.g.e.**, s. 388-389; Konuşması için bkz. Kürd Ali, **a.g.e.**, s. 165-169.

¹⁵⁷⁷ Derveze, **a.g.e.**, s. 390-391.

sultana vergi veriyorlar, kaldı ki bu harbin cihatla bir alakası yoktur. Biz sadece Hıristiyan devletlere karşı Hıristiyanlarla yapılmış bir ittifakın tarafıyız! Peygamberin katl ve cinayet işlemeyi kesinlikle men ettiğini ve bize de komşularımıza karşı müşfik ve merhametli olmamızı emrettiğini hatırlayın!¹⁵⁷⁸ Bir İslam devleti olan Osmanlı Devleti'nin bir Hıristiyan devlet olan Almanya ile ittifak edip diğer Hıristiyan devletlere cihat ilan etmek gibi bir tezat karşısında Maarif müdürü Halil Efendi de bir takım tenkitlerde bulundu. Bunun üzerine Şam Divanı Harbine verilip muhakemesi yapıldı.¹⁵⁷⁹ Ancak Emeviye Camii şeyhinin verdiği vaazdan dolayı takibata uğrayıp uğramadığı hakkında bir kayda rastlamadık.

Cihat politikasının basitliğini gösteren bir başka örnek de yine Şam'da geçer. Babialı, Şam'daki Müftü'ye Cuma hutbesinde İngilizlere karşı cihadın ilanını isteyince Müftü önce ailesini Necd'e gönderir. Minbere çıktığında karşısında üniformalı Almanları görünce şunları söyler: *-Benden cihat ilan etmem istendi, ama cihat kâfirlere karşı ilan edilir. Hal böyle iken bu domuzların camimizde ne işleri var!*. Bu sözlerden sonra karışan camide Araplar müftüyü korudu, o da bir yolunu bulup kaçtı.¹⁵⁸⁰

4. Cemal Paşa'nın Suriye'ye tayini: Seferberlik ilanından sonra 4. Ordu, Zeki Paşa kumandasındaki Halep'teki 8. ve Musul'daki 12. kolordular birleştirilerek kurulmuştu.¹⁵⁸¹ Savaşa girmeden evvel burada yapılan hazırlıklar tamamen bir Mısır seferine işaret ediyordu. Ancak savaşa giriş bir emrivaki olunca Zeki Paşa, bunun zorluk ve tehlikelerini Karargâh-ı Umumi'ye bildirdi. Bunun üzerine Cemal Paşa, Suriye'ye tayin edildi.¹⁵⁸² *Daily Mail*'in yayınladığı bir habere göre Zeki Paşa'nın, aniden İstanbul'a çağırılması savaşa taraftar olmayışındandı.¹⁵⁸³ Aziz Ali el-Mısri Hatıratında, Halepli Zeki Paşa'nın tarafsız ve dürüst bir adam olduğunu, onu İstanbul'a çağırıp yerine ceberut Cemal Paşa'yı gönderdiklerini, bunu da 13 Kasım 1914'te padişaha imzalattıklarını söyler.¹⁵⁸⁴ Bu durumu, *Le Temps* gazetesi şöyle izah ediyordu: *"Türklerin Suriye politikasında esaslı bir değişiklik görülmektedir. Arap ordusunda harbe karşı derin bir bıkgınlık ve nefret vardır ve İngilizlere karşı çarpışmak*

¹⁵⁷⁸ MAE, vol. 1670, "Guerre 1914-1918. Panislamisme", Administrateur de 1ère classe des colonies chargées du service des Aff. Mus. au ministère des Colonies. Procès verbal de la séance de la colonisation interministérielle des Aff. Mus. du 25 janvier 1915, s. 37. M. Marchand fait remarquer que **le Mokattam** est un organe syrien chrétien d'influence anglaise. M. Marchand lit un article du **Mokattam**.

¹⁵⁷⁹ BOA. DH.ŞFR. Dosya no: 49. Gömlek no: 30. 01 RA 1333.

¹⁵⁸⁰ G. Wyman Bury, **Pan-İslam Veya İslam İmparatorluğu**, Çev. Mert Akçanbaş, Destek Yayınları, İstanbul, 2011, s. 49-50.

¹⁵⁸¹ Ahmet İzzet Paşa, **a.g.e.**, C. 1, İstanbul, 1992, s. 219.

¹⁵⁸² **Aynı yer**; Bayur, **TİT**, 3/1, s. 411 vd ; Selim Ali Selam, **a.g.e.**, s. 150 vd; 1917 de Falkenheim'in gelişiyile 4. Ordu ilga edilecektir. Yani Cemal Paşa Suriye'de üç yıl kaldı, 4 Aralık 1914'te İstanbul'dan ayrıldı. Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 58.

¹⁵⁸³ **L'Humanité**, 15 décembre 1914.

¹⁵⁸⁴ Derveze, **a.g.e.**, s. 322.

istememektedir. Bunun üzerine Zeki Paşa, İstanbul'a, Sultan'ın askerleriyle birlikte Trakya ordusunun başına geçmek üzere çağrılır. Bir Alman mühendisin Harifa'da yaptığı çok amaçlı bir köprü, Hicaz demiryolunun olduğu Semakh'a nakledildi. Bu köprü Süveyş kanalını kat etmekte kullanılacaktır.”¹⁵⁸⁵ Cemal Paşa'nın Hatıralarında anlattığına göre Enver Paşa kendisini çağırması, İngilizleri Mısır'da meşgul etmek, Çanakkale'ye çıkarma yapmalarını engellemek ve Suriye'deki Arap ihtilali fikirlerini boğmak için kendisini Suriye valisi olarak tayininin kabulünü istirham ettiğini anlatır.¹⁵⁸⁶ Seignobos'un anlattığına göre, asabi mizaçlı Cemal Paşa, sık sık Talat ve Enver'le tartıştırdı, onun Kasım 1914'te Suriye'ye tayin edilmesiyle bir bakıma ondan kurtulmuş oluyorlardı; Segnobosc şöyle der: *Bu böbürlek denizci bozuntusunun Suriye 4. Ordusunun kumandanı rütbesiyle Haydarpaşa Garı'nda, Mısır'ı fethetmeden İstanbul'a dönmeyeceğini söylediğinde bu ikisi içlerinde kıs kıs gülüyorlardı.*¹⁵⁸⁷ Eğer Cemal ve Talat paşalar bu maksatla Cemal Paşa'yı Suriye'ye göndermişlerse Suriye'yi ateşe vermişler demektir. Sabis, Enver ve Cemal paşalar arasındaki gizli haset ve rekabetten bahseder: “...bu tayin, zahiren tatyip ve tatmin, fakat hakikatte ise onu tebid fikrine matuftur.”¹⁵⁸⁸

Cemal Paşa, Suriye, Filistin, Kilikya ve Arabistan Genel valisi ve 4. Ordu kumandanı” gibi tantanalı unvanlarla Nafia nezareti de üstünde kalmak şartıyla Suriye'ye atandı.¹⁵⁸⁹ Muhammed Ferit, o günü hatıralarında şöyle anlatır: “20 Kasım 1914 Cuma günü Bahriye nazırı Cemal Paşa, Mısır'a saldıracak olan ordunun Genel kumandanı olduğu haberleri yayınlandı. Tayin kararı 18 Kasım 1914 Çarşamba günü alınmıştı. Cumartesi öğleden sonra saat üçte ayrılacak, Çaviş de onunla beraber gidecekti. Cemal'in Hidiv'i ziyarete vakti olmamıştı. Bu sebeple Hidiv'de bulunan bir Mısır haritasını getirmemi benden istedi ve Apar topar İstanbul'dan ayrıldı.”¹⁵⁹⁰ Cemal Paşa'nın Suriye'ye uğurlanışında Tanin başyazarı Muhittin Birgen de vardı. Uğurlanışında “Eğer Mısır'ı fethedemezsem cenazemi bekleyin!”

¹⁵⁸⁵ **Le Temps**, 16 décembre 1914.

¹⁵⁸⁶ Cemal Paşa, **Hatıralar**, (Haz. Behçet Cemal), s. 179.

¹⁵⁸⁷ Capitaine H. Seignobosc, **Turcs et Turquie**, Payot-Cie, Paris, 1920, s. 56.

¹⁵⁸⁸ Sabis, **Harp Hatıralarım**, C. 1, Nehir Yay., İstanbul, 1991, s. 131-132; Sabis, Enver Paşa'nın, kendisine muhalefet edecek kimse bırakmadığını, bu maksatla kendisini, Karabekir'i Hafız Hakkı'yı Karargah-ı Umumi'den uzaklaştırdığını, daha önce de Hamidiye kaptanı Rauf Bey'i de İran, Afgan dağlarına gönderdiğini, kardeşi Nuri ve amcası Halil 'e vs. ye de kabiliyelerinin çok üstünde rütbelere, makamlar verdiğini yazar. **a.g.e.**, C1, s. 143.

¹⁵⁸⁹ Hans Guhr, **a.g.e.**, s. 140. Guhr, Cemal Paşa'nın bakımlı ve muhatabı üzerinde müsbet tesir bırakan biri olduğunu söyler. s. 140; Bayur, **TİT**, 3/1, s. 414; Ferid, **a.g.e.**, s. 185-186.

¹⁵⁹⁰ Ferid, **a.g.e.**, s. 187; Mısır valilerine 2 Haziran 1866 tarihinden itibaren “Hidiv” ünvanı verildi. Farsçada hem hükümdar hem de vezir manalarına gelir. Hidiv ünvanıyla Mısır bir Prenslik vaziyetine gelmiş demektir. Daha Mehmet Ali devrinden beri Mısır valileri vezaretin fevkinde olan Sadaret payesine maliktiler. Bunlar Avrupa'da kullanılan Altessse: Fahametmeab ünvanını ihraz etmişlerdi. Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 207-208.

diyordu.¹⁵⁹¹ Hatta savaş öncesinde Türkler, Kahire sokaklarında propaganda yaparak halkı isyana teşvik ediyor ve Cemal Paşa'nın Mısır'ı fethetmesinden sonra hangi lokantada yemek yiyeceğinin planları bile yapıyordu.¹⁵⁹² Danişmend de onun Suriye tayini ve uğurlanışı hususunda enteresan görüşler belirtir: *Mısır fethi hülyasıyla 13 Kasım 1914'te Suriye ve Filistin kumandanlığına tayin edilen Cemal Paşa 21 Kasım 1914'te Haydarpaşa istasyonundan uğurlandı. Bu suretle Osmanlı Devleti askeri bakımdan Enver ve Cemal arasında paylaşılmış ve aslan payı birincisinde kalmış demektir. Burada irad ettiği meşhur nutkunda kendisi Kanal'ı geçerken telef olsa bile arkadaki vatanperverlerin kendi cesedine basarak herhalde Mısır'ı fethedecekleri hakkında çok yükseklerden söylediği heyecanlı sözler birçok dedikodulara sebep oldu. KE 1914 başlarında Şam'a vardığında Damascus-Palace otelini Karargâh ittihaz etmiş ve orada kaldığı müddetçe adeta bir padişah gibi muazzam alaylarla Cuma selamlığına çıkmıştır. Emeviye Camiine girerken polisin parayla tutup Cümle-Kapısı'nın etrafına dizdiği alkışçılarla dilencilerin:*

-Allah Cemil'dir, cemali sever! Diye bağirtıldıkları pek meşhurdur. Muhayyel Mısır fethi münasebetiyle de birçok nümayişler tertip edilmiş garip bir ahenkle ve Şam Araplarının mahalli şivesiyle: -Yalla-n-nasr, Yalla-n-nasr, Cemal Başa udhul Mısır [Zafere! Zafere!, Cemal Paşa gir Mısır'a!] vs ahenkli palavrular günlerce Şam cadde ve meydanlarını uğultular içinde bırakmıştı. Ben 5-10 günlüğüne Şam'dayken bu uğultulara bizzat şahit oldum.¹⁵⁹³ Aslında dilencilerin bağirtıldığı bu slogan bir ayettir: Allahu Cemilün, Yuhibbül cemal.

21 Kasım 1914'te Cemal Paşa, azametli bir törenle¹⁵⁹⁴ Haydarpaşa Garı'ndan uğurlandı, ama yanında Çaviş yoktu. Cihadın birlik ve beraberlik gerektirdiği bir zamanda bu sen-ben kavgasını M. Ferid şöyle anlatır: *“Fuad Selim, ya Çaviş, ya Ben! Demiş. Onun için Çaviş gelmedi. Cemal'e Hidiv'de harita yok dedim. Canı sıkıldı, yalan söylüyor dedi. İstasyon Cemal'i uğurlayanlarla hıncahınç doluydu. İstasyonda Londra'dan gelen bir Mısır öğrenci gurubu da vardı. Bunlar Suriye Ordusu'na doktor olarak katılacaklardı. Bunlar 24 Kasım 1914'te yola çıktılar.”¹⁵⁹⁵*

¹⁵⁹¹ Birgen, **İttihat ve Terakki'de On Sene**, Haz. Zeki Arıkan, C. I, s. 223 vd. ; Cemal Paşa'nın Suriye politikasının tenkidi için bkz. Birgen, **a.g.e.**, s. 260-279; 21 TS 1330'da kendisini uğurlamağa gelenlere “Mısır'ı fethetmeden geri gelmeyeceğini” müjdeliyordu. Demek ki **Tanin** bu müjdeyi üç hafta evvel vermişti. **Tanin** bu haberleri ve müjdeleri Alman generallerden alıyordu. Karabekir, **Birinci Cihan Harbine nasıl Girdik?**, C. 2, s. 387-388.

¹⁵⁹² Bury, **a.g.e.**, s. 20 vd.

¹⁵⁹³ Danişmend, **Kronoloji**, s. 420, 421.

¹⁵⁹⁴ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. 4/1, Sina-Filistin Cephesi**; Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1996, s. 135.

¹⁵⁹⁵ Ferid, **a.g.e.**, s. 187.

Daha sonra Cemal, Mısır'a doğru Kanal harekâtına ilerlerken Hidiv'in adamlarını İstanbul'a geri gönderdi.¹⁵⁹⁶ Bu da, bir takım hoşnutsuzluklara ve İttihatçıların Mısır'da istibdat yapacağına işaret sayıldı. Halbuki Hidiv Sait Halim Paşa “Mısır Türklerindir” görüşündeydi. Aydınlar, o yıllarda Mısır'da, ya Anayasa karşılığında İngiliz işgaline razı olmak ya da Türklerle bir olup İngilizleri Mısır'dan atmak fikrindeydi. Abbas Hilmi bu ikinci fikirdeydi.¹⁵⁹⁷ İttihatçılar Mısır'da zafer kazansaydı Hidiv'i başa getirmezlerdi, zira ona güvenmiyordu. Hidiv II. Abbas, Türkleri sevmiyor ve saltanat ve hilafetin kendisinde olması gerektiğini düşünüyordu.¹⁵⁹⁸ Daha sonra Enver Paşa, Cemal Paşa'ya çektiği telgrafta şöyle diyordu: *Said Halim çekilecek, Talat, sadrazam olacak, sen ve ben yerimizde kalacağız, ilerde Mısır'ı alırsak Said Halim'i Hidiv yaparız.*¹⁵⁹⁹ Bu telgraf, İttihatçıların Mısır'ı rahatlıkla alacaklarına inandıklarını gösteriyordu.

Cemal Paşa, Konya'ya geldikten sonra moral destek sağlayacak olan Mevlevi taburunun teşkili için Veled Çelebi'yle görüştü. Buradan da Adana, İskenderun, Halep ve nihayet **6 Aralık 1914'te Şam'a geldi.** Aldığı unvan ve yetkilere bakılırsa bir bakıma hükümdar gibidir.¹⁶⁰⁰ Cemal Paşa, Türk edebiyatında da “Suriye İmparatoru” olarak zikredilir.¹⁶⁰¹

Aslında Cemal Paşa'nın Suriye yolculuğu gülünç başlamıştı. Aydemir şunları söyler: *Adana-Halep arası bir istasyon olan Toprakkale'de demiryolu biter, etraf yağmur ve çamurdur; otomobilini mandalar güçlkle çamurdan çıkarır. Birçok maceradan sonra İskenderun'a varır. İskenderun'a ulaşmaları bile adeta mucizeydi, hele Halep'e gitmek ayrı bir macera olur. Halep civarındaki Katma istasyonuna ancak neferlerin sırtına binerek, bacakları çamurlara batarak ulaşabilir. Acaba Cemal Paşa, Filistin'i, Sina'yı, Kanal'ı nasıl geçecekti?*¹⁶⁰²

Muhammed Ferid de hatıralarında 15 Ocak 1916'da Berlin'de Hariciye müsteşarı Zimmermann ile görüştüğü sırada harekât ve Alman uçaklarıyla Mısır'a beyanname ve broşürler dağıtmak için Suriye'ye gitmesi hakkında uzun uzadıya konuştuğunu, buna muvafakat ettiğini ayın 22'sinde teferruatı konuşmak için randevu verdiğini ve Cemal'in fethin şerefini tek başına taşımak için yanına Liman Paşa'yı istemediğini anlattı. Ferid şöyle

¹⁵⁹⁶ Ferid, **a.g.e.**, s. 198-199.

¹⁵⁹⁷ Ferid, **a.g.e.**, s. 332.

¹⁵⁹⁸ Ferid, **a.g.e.**, s. 168, 194, 211, ayrıca bkz. “*Takdim*”, s. LI.

¹⁵⁹⁹ Kudret Bilbil, **Said halim Paşa**, Ankara, 2006, s. 78.

¹⁶⁰⁰ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. 4/1, Sina-Filistin Cephesi; Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1996, s. 146;** Cemal Paşa, **Hatıralar**, Haz. Behçet Cemal, s. 188-192; Aydemir, **Enver Paşa**, C. 3, s. 157-158; Bayur, **TİT**, 3/1, s. 411 vd; Artuç, **a.g.e.**, s. 21. O sırada onunla beraber olan Ali Fuat Erden, onun karşılaşışı ve yolculuğu hakk. ayrıntı verir. Erden, **Paris'ten Tih Sahrasına**, Ankara, 1949, s. 32-34; Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 58.

¹⁶⁰¹ Yusuf Ziya Ortaç, **Bir Varmış Bir Yokmuş, Portreler**, Yeni Matbaa, İstanbul, 1960, s. 25.

¹⁶⁰² Aydemir, **Enver Paşa**, C. 3, s. 158-159.

devam eder: *Türkler Mısır'a girdiklerinde yanlarında idari meslekleri çözecek bir sivil heyetin bulunması gerekir. Türkler Mısır'ı yutmak istiyorlar ama biz kolay lokma değiliz: Haklarda eşitlik ve iç bağımsızlık şartlarına bağlı kalarak Avusturya-Macaristan örneğini tatbik etmeliyiz*"¹⁶⁰³ Bir Fransız arşiv belgesi, Cemal Paşa'nın, hangi unvan altında olursa olsun, Suriye ve Mezopotamya'da diktatörlük emelleri beslediğinin şüphesizliğinden bahseder.¹⁶⁰⁴ Cemal Paşa'nın ayrıca Mısır hidivliğinde gözü olduğu iddiaları vardı.¹⁶⁰⁵ Fransız basınında Cemal Paşa'nın İstanbul'u dinlemediği, haberler boldur. 1. Kanal seferinden sonra Enver Paşa tarafından İstanbul'a çağrılan Cemal Paşa, bu emri reddedip İstanbul Hükümetinin emirlerinin zıddını yapar.¹⁶⁰⁶ Öte yandan Gazette de Popolo, Cemal Paşa'nın Suriye'de isyan ettiğini, bunu da Bulgaristan'a göndermek üzere hazırlanan yardımların naklini engellediğini, Pertev Paşa'nın emrine verilen 40.000 askerin Cemal Paşa üzerine yürüdüğünü¹⁶⁰⁷, *Le Figaro* da onun muhtariyete doğru gittiğini yazıyordu.¹⁶⁰⁸ Bu durumda, Kanal harekâtı Cemal Paşa'nın bu hayallerini yıkmış demektir. Derveze, Aziz Ali el Mısri'nin hatıralarına dayanarak Siyonistlerin Filistin'i kendilerine açması karşılığında Cemal Paşa'ya büyük paralar teklif ettiğini ve Mısır hidivliğini tanıyacıklarını iddia eder. Cemal belge isteyince iş yürümedi. Derveze'nin iddiasına göre Cemal hidivlik niyetini Şii bir Arap olan Abdülkerim el Halil'e açmıştı. Devletinde Araplar esas unsur olacaktı. O da Cebel-i Amir'in Şii lideri Kamil el Esad'a açmıştı.¹⁶⁰⁹ Cemal'in bu düşüncesi Bolşevik ihtilalinden sonra yayınlanan gizli belgelerde de doğrulandı; Cemal Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne isyan edeceği, Fransa ve Rusya ile anlaşığı, ancak İngilizler Araplarla anlaşığından uzak durduğu yazılıdır. Derveze'ye göre Cemal Paşa, kanal başarısızlığından sonra Abdülkerim'i bu hidivlik sırrını açmaması için ilk idam kafilesinde astırdı.¹⁶¹⁰

5. Seferberlik ve Arap tepkileri: Seferberliğin ilanıyla birlikte hükümet, Abdülkerim el-Halil'i Şam'a gönderdi. Maksat Arapları Türklere ısındırmak ve mevcut ihtilafları gidermekti. Arapların tüm mutedil talepleri kabul edilecek, bu şekilde Avrupa devletlerinin

¹⁶⁰³ Ferid, *a.g.e.*, s. 312. Cemal Paşa, Mısır'a girerken yanında Mısırlıları da istemiyordu. Ferid, *a.g.e.*, s. 338.

¹⁶⁰⁴ **7 N 2144**. EMA. 2ème Bureau. Section d'Orient. 3 novembre 1915. Note sur les pays Arabes et l'action des Alliés en Syrie.

¹⁶⁰⁵ Aydemir, *a.g.e.*, C. 3, s. 154 vd; **JD**, Enver Paşa'nın da bu hidivlik hayalleriyle Mısır'a sefer açtığı iddia eder. "La rêve d'Enver", **JD**, 30 novembre 1914; Pomiankowski Enver'in de Cemal'in de Mısır hidivliğinde göz diktiklerin söyler. *a.g.e.*, s. 92, 177.

¹⁶⁰⁶ **Le Temps**, 30 juillet 1915.

¹⁶⁰⁷ **Le Temps**, 24 novembre 1915 ; **Le Temps**, 2 décembre 1915.

¹⁶⁰⁸ **Le Figaro**, 1 Juin 1916.

¹⁶⁰⁹ Geniş bilgi: Derveze, *a.g.e.*, s. 356-366.

¹⁶¹⁰ Derveze, *a.g.e.*, s. 461. Çanakkale hezimetinden sonra İtilaf devletleri ile Cemal Paşa'nın hidivliği müzakereleri hakk. bkz. Abdulkadim Zellum, **Hilafet Nasıl Yıkıldı?** y.y., 1962, s. 74-75. 26 Kasım 1915'te Rus hariciye vekili Paris ve Roma'daki sefirlerine 6391 numaralı bir telgrafını zikreder.

vereceği zarar önlenecekti. İttihatçılar Abdülkerim'e taleplerinin kabulü sözünü verdi.¹⁶¹¹ Tabii ki bundan anlaşılan şuydu: Araplar bu savaşı fırsat bilip isyan edebilirler, birkaç ay sonra ilan edecekleri cihadı dinlemeyebilirler. Türkler bu şüphelerinde haklıydı. *Daily Mail*'in yazdığına göre Araplar İngilizlerle çarpışmak istemiyordu. Bunun farkında olan Türkler, onları diğer birliklere nakledip yerlerine Türkleri yerleştirdi. Az yukarıda da değinildiği gibi bu maksatla Zeki Paşa, ani bir kararla İstanbul'a çağrıldı.¹⁶¹² Ama bu seferberlikte bir takım Arap beklentileri de vardı: *El-Fetat Cemiyeti*'nin liderlerinden Dr. Ahmet Kadri'nin hatıratındaki şu sözler bunu teyit eder: “*Türklerin harbe giriş ihtimali Arap gençliği üzerinde bağımsızlık beklentisi oluşturdu. Bu maksatla Arapların siyasi görüşlerini öğrenmek üzere Mısır'a Şeyh Muhammed el Kassab'ı siyasi temsilci olarak gönderdi: Devletin Alman saflarına geçeceğini biliyorduk.*”¹⁶¹³

Bir başka Arap beklentisi de Mısır'daki *El-La Merkeziye*'nin Genel Sekreteri Hakki el-Azm'in Suriyeli Arap aydınlarına gönderdiği mektuplarda görülür. Bu mektuplardan ikisi Cemal Paşa'nın *İzahat*'ında yayınlandı. Biri Kamil el-Haşim'e diğeri Seyyid Şükri'ye gönderildi. Mektuplarda, devlet savaşa girerse isyana hazırlanmaları hususunda teşvikler vardı, maddi ve askeri bir takım sorulara da cevap isteniyordu. Ayrıca bu mektuplarda Mısır'a siyasi bir temsilci göndermeleri, gerekli emirleri almaları veya Mısır'dan gönderilecek temsilciden emir almaları isteniyordu. Bu iki mektup da Türkiye'nin savaşa girmesinden önce gönderilmişti.¹⁶¹⁴ Bir diğeri Arap beklentisi de Musul'daki 4. Ordu Kumandanı Vekili Fahri Paşa'nın erkân-ı harp reisi Yasin el-Haşimi'dir. Haşimi'nin Şam mevki kumandanı Ali Rıza er-Rikabi ile irtibata geçmesi isteniyordu. Hakki el-Azm'in mektupları buna delil idi. Arapların isyan edeceğine dair bir delil de Ali Rıza er-Rikabi'nin Şam civarının en büyük Bedevi aşiretlerinden olan el-Ervele ile irtibat kurmasıydı.¹⁶¹⁵ Aşiretin lideri Emir Nevvaf eş-Şa'lan'ı *el-Feta*'ya üye yapmıştı. Zira bu, aşiretin bir isyan halinde oynayacağı rolün büyük olacağını hesaplamıştı.¹⁶¹⁶

¹⁶¹¹ Derveze, **a.g.e.**, s. 319.

¹⁶¹² **L'Humanité**, 15 décembre 1914.

¹⁶¹³ Derveze, **a.g.e.**, s. 319.

¹⁶¹⁴ Derveze, **a.g.e.**, s. 320-321.

¹⁶¹⁵ Diğeri adıyla er-Ruale aşireti. 15.000 çadırılık seyyar bir aşirettir. 500 çadırılık da siyahî köleleri vardır. Geniş bilgi: Selahattin Günay, **Bizi Kimlere Bırakıp Gidiyorsun Türk?**, 2. B., İstanbul, 2011, s. 17-19, 69, 81.

¹⁶¹⁶ Derveze, **a.g.e.**, s. 321; Nevvaf, Nuri Şa'lan'ın oğludur. Geniş bilgi: Selahattin Günay, **a.g.e.**, s. 17-21, 51, 66-67, 69, 76, 82, 84-90; Alman subayı Hans Guhr, Ali Rıza er-Rikabi hakkında şunları yazar: Herkes onu şerefli biri zannediyordu. Ama o, İngilizlerle el altından işbirliği yapan bir haindi. Ekim 1918 Şam çarpışmalarında açıkça düşman tarafına geçti. İngiltere Genel Kurmay'ının yayınladığı kitabın 586. sayfasında aynen şunlar yazılıdır: “*Şam işgal edilmeyi beklerken müdafaa mevkileri kumandanı İngiliz Burrow'un misafiriydi. 40 yıldan fazla Türk ordusunda subaylık yapan Arap asıllı Ali Rıza er-Rikabi Paşa öğleden sonra dört nala şehirden çıkıp İngiliz safına geçti. Başarılı firarından ve Türklere oynadığı oyundan dolayı sevinç içindeydi.*” Guhr, **a.g.e.**, s. 135; Bu adam ömründe hep Türkçe konuştu ve başka dille konuşulmasına müsaade etmezdi, tercüman

Cemal Paşa, 6 Aralık 1914'te Şam'a gelişiyle beraber Adana, Halep, Şam, Beyrut valiliklerine kıyılardaki şehir ve kasabalarda hainlerin telsizlerle düşmanla muhabere yapabileceklerini, şüpheli herkese baskın yapılmasını istiyordu.¹⁶¹⁷ Cemal Paşa'nın tayiniyle birlikte Suriye'de bir takım tedbirler alındı, zira Müttefiklerin baskınından endişe duyuluyordu. Cemal Paşa'nın Kanal harekâtı hazırlıkları için Beyrut'u ziyareti sırasında Suriye kıyılarının bombardımanı halinde, ölecek veya yaralanacak olan her bir Osmanlı'ya bedel üç Fransız veya İngiliz'in kurşuna dizileceğini İstanbul'da bulunan ABD sefiri Morgentau'ya telgrafla bildiriyordu.¹⁶¹⁸ Bu husus, M. Edde'nin hükümetine gönderdiği rapordan da anlaşılır: *“Türkler, Müttefiklerin donanmasının Suriye sahillerini bombardıman etmesinden şiddetle çekinmektedir. Siperler kazılmış, bir işgal sırasında memleketi savunmak için topların yönü denize çevrilmiştir. Ancak, ilk işaretle, her şeyin Şam'a nakledilmesi için gerekli hazırlıklar yapılmış, bu maksatla bütün nakil vasıtaları müsadere edilmiştir. Hazine, mahpuslar, Beyrut, Halep ve Kudüs arşivleri Şam'a gönderildi. Suriye ve Filistin sahillerinde bulunan Müslüman kesimin, Avrupalılara ve Hıristiyanlara karşı kin ve nefretlerini artırmak için Şam'a göç teşvik ediliyor. Hail, harbin bütün olumsuzluklarını çekmektedir. Türk otoriteleri, mağazalarda keyfi davranışlarda bulunuyor, ahalinin mallarına el koyuyor, aynı baskı ve keyfi muameleler evlerde de oluyor, rüşvet ve ahlaksızlık kol geziyor, memurlar, erzak, silah, tahıla (un, tereyağı, yağ, şeker vs) el koyuyor, askeri olsun olmasın her türlü emtiayı (ipekli, yünlü, pamuklu, itriyat, mücevherat, gümüş takımlar, binek hayvanları, yük hayvanları, mevaşi, araba vs) müsadere ediyor. Dışarı ile hiçbir şekilde irtibat ve intikal mümkün değildir. Mahalli mahsullerin dışarı çıkarılması yasaktır, hatta Lübnan'a bile un gönderilemiyor. Osmanlı tebaası olanlar, kişi başına 10 TL'den (230 fr) fazla para ile yurt dışına, hatta yurt içi seyahate bile çıkamazlar, bunun üzerinde olan meblağ hükümete teslim edilir. Burada işler tamamen durmuş vaziyettedir, kimsenin elinde altın kalmadı, sefalet gittikçe tehdit edici bir hal almaktadır.”*¹⁶¹⁹ Osmanlı askeri otoriteleri, İskenderun demiryolunun bombardıman edildiğini duyunca İngiliz vatandaşlarını Beyrut'ta bir araya getirdi, ancak İngiliz gemilerinin şehre dokunmadığı haberi gelince bunlar serbest bırakıldı.¹⁶²⁰

kullanırdı. Kürd Ali, **a.g.e.**, s. 276; Rikabi, 1909'da Meclis-i Mebusan başkan yardımcısı oldu. 1922'de ilk Ürdün hükümetinin başbakanı oldu. Kral Abdullah, **a.g.e.**, s. 41; Selam, **a.g.e.**, s. 196.

¹⁶¹⁷ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. 4/1, Sina-Filistin Cephesi**; Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1996, s. 142, 149.

¹⁶¹⁸ **Le Temps**, 2 décembre 1914.

¹⁶¹⁹ **SHAT, 7 N 2144, Note de renseignements recueillis par M. Edde, Vice Consul de France, durant son passage en Syrie, le 8 décembre 1914.**

¹⁶²⁰ **Le Temps**, 20 janvier 1915.

Bütün bu olumsuzlukların yaşanmasında İtilaf devletlerinin Suriye ve diğer Arap sahillerini bloke etmesinin de rolü vardı. Şerif Hüseyin, Hicaz'da hükümet kurarken yaptığı konuşmada İttihatçıların Hicaz kıyılarını kontrol altına aldığından ahali maişet sıkıntısına girdiğini, ziynet eşyalarını, mobilyalarını, evlerinin kapılarını, çatılarındaki kalaslarını dahi sattıklarını söylüyordu.¹⁶²¹ Ama hakikat öyle değildi. İtilafçılar, Deniz blokajıyla Lübnan, Suriye ve Hicaz'a erzak sevkiyatını kesen Fransa ve İngiltere idi. Emir Şekip Arslan, ABD'nin gönderdiği yardım gemisini İngiltere'nin Mısır'da durdurduğunu, Mısır'daki Suriyelilerin topladığı yardımları da İngiltere'nin engellediğini ve deniz blokajına Fransa'nın da dâhil olduğunu söyler.¹⁶²² A. Fuat Erden de hatıralarında İspanya kralının yardım gönderme teklifini Cemal Paşa kabul etmişken İngiltere'nin bunu engellediğini anlatır.¹⁶²³

El Athroun papazı, M. Boniface Pont'un gönderdiği 4 Şubat 1915 tarihli bir mektuptan Cemal Paşa'nın Fransız kiliselerine bir takım müeyyideler uyguladığı anlaşılıyor. Rusen Bey tarafından Notre Dame de France Kilisesi işgal edildi. Saint-Pierre kilisesi askerlerin işgaline uğradı. Cemal Paşa Saint-Anne kilisesine gidip namaz kıldı ve bunun bundan böyle camiye tahvil edileceğini söyledi. Ancak şiddetli itiraz üzerine buranın Rum-Katolik kilisesi olarak kalacağını söyledi.¹⁶²⁴

Bu yıllarda Suriye birçok bakımdan mahrumiyet içindeydi. Kömür yokluğundan trenler odunla çalıştırılıyordu, zaten Suriye de neredeyse orman yoktu. Kudüs-El Fule demiryolu iltisakı yeniden kömür yokluğundan ormanlardan bolca ağaç kesilerek trenler seferlere başladı, ağaçlar garlara nakledildi.¹⁶²⁵ Bu şekilde ormanlar da tüketilince yemiş ağaçlarının yüzde 40'ının, daha sonraları da % 50'sinin kesilmesine karar verildi. Suriye de kaysı, Filistin'de zeytin Lübnan'da dut ağacı kalmadı, zaten az olan ipek böcekçiliği de bitti. Suriye-Hicaz demiryolunu başka türlü çalıştırmak da mümkün değildi.¹⁶²⁶ Çekirgeler afet halinde Suriye'nin üzerine çökmüşlerdi.¹⁶²⁷ Açlık ve hastalıktan yüz binlerce insan ölüyordu.¹⁶²⁸ Bu durum, A.B.D.nin şiddetli protestosuna sebep oldu. Bu maksatla İstanbul'daki sefirlerini Türk Hükümeti'nin bu hususta dikkatini çekmek üzere görevlendirdi. Amerikan hükümeti daha önce de Türk hükümetine bu hususta bir dilekçe vermiş, ancak buna bir cevap alamamıştı.¹⁶²⁹

¹⁶²¹ Reşid Rıza, **İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına**, s. 298, 325.

¹⁶²² Emir Şekip Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydınım Anıları**, s. 146-154.

¹⁶²³ Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 258.

¹⁶²⁴ **La Croix**, 25 février 1915.

¹⁶²⁵ **Le Temps**, 25 août 1915,

¹⁶²⁶ Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 261-262.

¹⁶²⁷ Artuç, **a.g.e.**, 232.

¹⁶²⁸ Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydınım Anıları**, s. 146; Ferid, **a.g.e.**, s. 432.

¹⁶²⁹ **Le Figaro**, 8 juillet 1916.

Durum gitgide kötüleşirken 1917 yılı başlarından itibaren gıda maddeleri daha da azalmaya ve fiyatlar yükselmeye başladı. Bu Lübnan için bilhassa doğruydu. Açlık, kırılma noktasına vardı. Banknotun değeri beşte bire kadar düştü, bu da açlığı daha da artırdı. Banknot, 1918 başlarında yirmide bire kadar değer kaybetti. Suriye’de ordu bulunduğundan burada erzak nisbeten Lübnan’a göre daha fazlaydı. Halk da Lübnan’a ve başka yerlere tehlikeli de olsa buğday kaçırmaya çalışıyordu. Orta halliler kısa zamanda tükendi. Ayakta kalabilen zenginlerse zaruri olmayan ihtiyaçlarını çoğu zaman dördte bir fiyatına satıyorlardı, alıcı da pek yoktu. Daha sonra orta halliler evlerini satmaya başladı. Bin liralık bir ev 100 liraya satıldı, zenginler de bu evleri satın alıp eski sahiplerine kiraya verdi. Beyrut adeta yürüyen heykellerle dolmuştu. Çocuklar kıyını aradıkları çöplüklerde ölmeye başladı.¹⁶³⁰ Böyle bir durumda cihat nasıl yürütülecekti?

6. İdamlar ve cihadın iflası: Cemal Paşa’yı Suriye’de bekleyen birçok problem vardı. Bunların başında Hicaz problemi geliyordu.¹⁶³¹ Zira Kâbe’nin ve Hicaz demiryolunun muhafazası, Hicaz bölgesi ve askeri harekâtı da Cemal’e bağlıydı. İlerde çıkacak olan Şerif Hüseyin isyanı kendisi ve devlet için mühim bir gaile oldu. Cemal Paşa böyle bir atmosferde Suriye ve Arabistan genel valisi ve 4. Ordu kumandanı oldu. Bir görüşe göre İttihatçılar, Arapçılık akımını yerinde boğmak için Cemal Paşa’yı tayin etmişlerdi. Savaş sırasında Türk ordusundaki Arap subaylar Osmanlı devletini batmakta olan ve terk edilmesi gereken bir gemiye benzetiyorlardı. Arap zabıtları Türk zabıtlarını bir gecede tek tek öldürecekler ve Suriye’nin istiklalini ve savaştan çekildiklerini ilan edecekler, ardından da Fransa ile de sulh yapacaklardı, buna yemin etmişlerdi. 4. Ordu kuvvetleri diğer cepheleri takviye için gönderildiğinden erler Türk ama subayların çoğunluğu Arap’tı. Zaten o sıralarda Suriye ordusunda bir Mevlevi taburu ve Bulgaristan’ın Deliorman Türklerinden gönüllü bir piyade bölüğünden başka Türk kuvveti yoktu.¹⁶³²

Vaziyet nazikti, Cemal Paşa, durumu Enver Paşa’ya bildirdi. Tedbir olarak 150 Arap milliyetçi subay Çanakkale’ye sevk edildi. Maksadı gizlemek için de bunlara 50 Türk subay ilave edildi, onları küstürmemek için kıdem zammı da verildi. En zekileri Binb. Yasin Hilmi [sonraları Irak başbakanı Yasin el-Haşimi] idi ve ihtilalın başı muhtemelen o olurdu. Yasin

¹⁶³⁰ Derveze, **Posta Memuru**, s. 443-445. Harp yıllarında Fransa’nın Hicaz temsilcisi olan General Brémond, 1916 da Suriye halkının % 30-40 açlıktan öldüğünü 11 Haziran 1916 tarihli **Le Temps** ve 16 Temmuz 1916 tarihli **Journal de Genève**’e dayanarak verir. Brémond, **a.g.e.**, s. 27; Suriye ve Lübnan’da kıtlık, yokluk, açlıktan ölümler için ayrıca bkz: Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 273.

¹⁶³¹ Aydemir, **a.g.e.**, C. 3, s. 264.

¹⁶³² Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 65-66, 68.

Hilmi önce Galiçya'ya sonra Filistin cephesine gitti. Ardından da Şeria cephesinde 8. kolordu kumandanı oldu.¹⁶³³

Cemal Paşa, hatıralarında, Suriye'ye gelişinin hemen ardından İttihad-ı İslam siyaseti üzerinde yoğunlaştı. Memnuniyetini şöyle anlatır: “Uğradığım bütün şehirlerde Arapların Osmanlığa ve hilafete bağlılığını gördüm.”¹⁶³⁴ Arap liderlerle irtibat kurdu, Şerif Hüseyin, İbni Suud, İbni Reşid'ten destek istedi. Yemen'deki İmam Yahya'ya dostluk mesajları gönderdi, Şam ulemasından Şeyh Bedrettin vs ile dostane ilişki kurdu, hilafete bağlılık, ittihad-ı İslam üzerinde durdu.¹⁶³⁵ Cemal Paşa, kendisi ile Suriye eşrafı ve halkı arasında aracı olmak ve uygulanacak panislamik politikayı halkla birleştirmek için bazı ılımlı ve devlet yanlısı kişiler olan Şeyh Esed eş Şukayri, Abdürrahman el Yusuf, Teşkilat-ı Mahsusa'nın faal elemanlarından Emir Şekip Arslan ve Abdülaziz Çaviş ve diğer Arap eşrafını kendisiyle beraber Suriye'ye getirdi. Bunlar da Suriye ve Lübnan'da cihat propagandası yaptı.¹⁶³⁶ İttihad-ı İslam propagandasında bilhassa Şekip Arslan göze çarpar. Her ne kadar Türkleri sevmiyorsa da Cemal Paşa'nın sağ koludur.¹⁶³⁷ Savaşın önceki Arap milliyetçiliğini durdurmak için Cemal Paşa, Arap liderlerine bir takım payeler, maddi menfaatler ve imtiyazlar verdi.¹⁶³⁸ Bu da geçici de olsa bir yumuşama sağladı.

Bir müddet sonra da Şeyh Esed eş Şukayri, Cemal Paşa'ya ihtilal kıpırtılarını ve Arap eşrafının neler yaptıklarını haber verdi.¹⁶³⁹ Cemal Paşa şöyle der: “İhtilalci reis Abdülkerim el-Halil ve diğer ihtilalcilerden El Muktebes gazetesini sahibi Muhammed Kürd Ali, el Mufid gazetesini sahibi Abdulgani el Harsi ve Abdürrahman el Şehbenderi'yi yanıma çağırdım, iltifatlar ettim İttihad-ı İslam'ı ve davasını anlattım, onlar da yeminlerle hilafete bağlılıklarını anlattılar. Onlara mühim paralar verdim.”

Fransa'nın Şam ve Beyrut Konsolosluklarında yakalanan ve Arap bağımsızlığına dair çok sayıda belge şüpheleri artırıyor.¹⁶⁴⁰ Basılan Fransız konsolosluğundaki arşivlerde bulunan dilekçelerde Lübnan'ın bağımsızlığı için Fransa'dan destek isteyen Arap liderinin imzaları vardı. Dilekçenin bir tanesinde, içlerinde Maruni papazın da olduğu 55 Arap liderin

¹⁶³³ Derveze, **Posta Memuru**, s. 321-327, 35-60;

¹⁶³⁴ Cemal Paşa, **Hatıralar**, Haz. Behçet Cemal, s. 192.

¹⁶³⁵ Cemal Paşa, **Hatıralar**, Haz. Behçet Cemal, s. 215.

¹⁶³⁶ Derveze, **Posta Memuru**, s. 322-23, 360.

¹⁶³⁷ **SHAT, 7 N 2144**. EMA. 2ème Bureau. Section d'Orient. 3 novembre 1915. Note sur les pays Arabes et l'action des Alliés en Syrie.

¹⁶³⁸ Hüseyin Kazım Kadri **10 Temmuz İnkılabı ve Netaici**, Pınar Yay., İstanbul, 1992, s. 191.

¹⁶³⁹ Cemal Paşa, **Hatıralar**, Haz. Alpay Kabacalı, s. 261.

¹⁶⁴⁰ Stoddard, **TM**, s. 123-24; Bu belgeler, hem kendisinin yayınladığı **İzahat**'ta (s. 14-153) hem de **Hatıralar**'ında (Haz. Alpay Kabacalı, s. 285-95, 313-334) yayımlandı; Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 273 vd; Emir Şekip Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydınımın Anıları**, s. 82-83; Fransa konsolosluğu basıldı ve evraklara el kondu. Ama İngiliz konsolosluğu basılmadan evrakları yakmıştı. Geniş bilgi Kürd Ali, **a.g.e.**, s. 178.

imzası vardı.(EK-19)¹⁶⁴¹ Fransız Konsolosluğunun basılması, A.B.D.nin şiddetli tepkisine yol açtı, zira Fransız menfaatlerinin korunması Suriye’de A.B.D.ye tevdi edilmişti.¹⁶⁴² Bununla ilişkili olarak Cezayir milli kahramanı Emir Abdülkadir’in oğlu ve Meclis-i Mebusan’ın 2. reisi Ali Paşa, kardeşi Ömer Bey, Osmanlı mebuslarından Rüşdi eş-Şem’a, Şükri el Aseli¹⁶⁴³ eski mebus Şefik el Muayyed, Ayan’dan A. Hamid Zehravi, Dürzi lider Yahya Atraş, Mülkiye müfettişi Abdülvahab İngilizî’nin bu belgelerde adı geçiyordu. Cemal Paşa, 1915 yazına kadar, hükümetin cihat politikası gereği, bunlara dokunmadı. Zaten bunlar 1913 yılı öncesi belgelerdi ve İTC’nin iktidar oluşu ile bunlar genel affa uğramışlardı. Belgeler, bunların Fransa tarafından yönetildiğini gösteriyordu. Cemal Paşa, dokunmama sebebini ittihad-ı İslam siyasetinin zarar görmemesi için olduğunu söyler: “*Mısır, Hindistan, Fas vs İslam diyarları bizim Turancılık yaptığımız vehmine kapılırdı. Hâlbuki hedefimiz, İslamlarla tevhid-i mesai idi.*” Cemal Paşa, bunların tövbe ettikleri için suçlarını affettiğini söyler.¹⁶⁴⁴

Bu anlayışla Cemal Paşa, Suriye’de çeşitli müsamereler tertip etti. Bunlardan birinde, yaptığı konuşmada *Araplarla Türklerin et ve turnak gibi birbirinden kopmaz bir bütün olduğunu, Türklerle Arapların Hilafet sancağı altında bir arada olmaları gerektiğini* söylüyordu.”¹⁶⁴⁵ Cemal Paşa’nın bu İttihat-ı İslam politikası Suriye ve Lübnan’da Arap ahali arasında ilk zamanlarda olumlu tepki gördü. Ahali, hükümet lehinde gösteriler yaptı, eşraf da sadakat mesajları çekti.¹⁶⁴⁶ Ama Haziran 1915 sonlarında bir takım gelişmeler oldu. Mısır gazetelerinin alabildiğine Arapçılığı kışkırtıcı yayınlar yapması, 4. Ordu müftüsü Şeyh Esed eş Şukayri’nin Arap ihtilalcilerini ihbar etmesi, Mısır’dan Said Şükri’ye hitaben yazılan 20 Ağustos 1914 tarihli Arap bağımsızlığını isteyen bir mektubun ele geçirilmesi vs olaylar Cemal Paşa’yı kızdırdı.¹⁶⁴⁷ Derveze, “Bu zat, mektubu yazan değil alandır ve bu mektubun içeriğinden sorumlu olmamalıydı” der.¹⁶⁴⁸

¹⁶⁴¹ MAE Vol. 1679. Ministère de la Guerre. EMA. Section d’Afrique. No : 3.725-9/11. Paris, le 12 juin 1916. K 102=6= Bulletin de renseignements. (Questions musulmanes) 12 juin. SYRIE : Les renseignements ci-après datent du début de mai et émanent d’un prêtre maronite.

¹⁶⁴² Geniş bilgi için bkz. **Le Temps**, 15 juillet 1916,

¹⁶⁴³ Şam mebusu Şüki el Aseli de Hürriyet ve İtilaf Fırkasının veznedarıydı. Şam’da **el Kays** gazetesini çıkarıyordu. Ali Birinci, **HİF**, 2. B., İstanbul, 2012., s. 57, 82, **El Kays** hakk. bkz. **İzahat**, İstanbul, 1332, s. 55; Birinci, **HİF**, s. 82. Şükri el Aseli, “İTC ve Araplar”, başlıklı bir yazıdan dolayı **Nevrah**’ın (no: 210-3) kapatılmasına sebep oldu. Birinci, **HİF**, s. 87.

¹⁶⁴⁴ Cemal Paşa **Hatıralar**, Haz. Behçet Cemal, s. 266; Bayur, **TİT**, 3/3, s. 211-212.

¹⁶⁴⁵ Konuşmanın tamamı: Cemal Paşa, **Hatıralar**, (Haz., Alpay Kabacalı), s. 256-258. Artuç, **a.g.e.**, s. 299; Bayur, **TİT**, 3/1, s. 213.

¹⁶⁴⁶ Cemal Paşa, **Hatıralar**, Haz. Behçet Cemal, s. 278-279.

¹⁶⁴⁷ Derveze, **Posta Memuru**, s. 362.

¹⁶⁴⁸ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, C. 1, s. 226; Ayrıca mektup hakk. bkz. Bayur, **TİT**, 3/3, s. 220; Şeyh Esed eş Şukayri, din alimi ve Osmanlı Meclisinde Akka mebusu idi. Türkçe ve Arapça vaaz verebilen zeki bir hatipti. Meşrutiyet’ten önce Şer’i Tetkikler Meclisi üyesi oldu. Meşrutiyet’ten sonra İTC’ye katıldı. Cemal Paşa ile iyi

Cebel-i Lübnan'da Sinnülfil papazı Jozef el Hayık tetkikat neticesinde Fransız casusu olduğunun anlaşıldığı tutuklandığı haberi *Tanin*'de yayımlandı: *En şayan-ı zikr delili bir mektuptur ki bunda Fransız Meclis-i Mebusan reisi De Chanel'in, merkurum gönderdiği malumata ettiği teşekkürdür. Bordeaux'dan gönderilen bu mektup Servet-i Fünun'da neşredilecektir. De Chanel şöyle diyor: "Rahip Efendi! Suriye ahvali hakkında bilhassa ahval-ı hazıra içinde bizce pek mühim malumatı muhtevi olmak üzere gönderdiğiniz mektuptan dolayı teşekkür ederim. İzhar eylediğiniz hissiyat-i vatanperveraneden dolayı tebrik ederim. İhtiramat-ı faikamın kabulünü rica ederim."*¹⁶⁴⁹ Bu kısa mektup, papazın nasıl satın alındığını gösteren bir vesikadır. Jozef el Hayek'in idam edilmesi hakkında *Le Temps* gazetesi şunları yazıyordu: *"Mahkeme, Maruni Sinnülfil papazı Jozef el Hayek idama mahkum etti. Binlerce askerin yer aldığı Şam meydanında darağacı dikildi. Papaz, bir süvari müfrezesi arasında sehpaye yürüdü. İnancına sadık olarak ölüyorum, Yaşasın Fransa, Rusya ve İngiltere! diye haykırdı ve iskemleye ayağını vuararak hayatına son verdi."*¹⁶⁵⁰ Maruni Papaz, cesedinin Fransa bayrağına sarılmasını vasiyet ediyor ve Fransa için öldüğünün bilinmesini istiyordu.¹⁶⁵¹ Papazın son sözleri, kendisinin kimlere hizmet ettiğinin bir itirafıdır.

Cemal Paşa'nın Suriye'ye gelişiyle beraber Cemal Paşa'nın idare biçimini ve Maruni papaz'ın idamını *Journal des Débats* şöyle anlatır: *"Ahalinin üçte birini teşkil eden Hıristiyanlar, İtilaf devletlerine olan sempatilerinden dolayı hep şüpheli görüldüler. 4. Ordu kumandanı Cemal Paşa, şimdi Suriye diktatörüdür. En ufak bir kımludama şiddetle ceza görür. Musul'da Rus konsolosu ile mektuplaşmakla itham edilen fakat tamamen masum olan bir Suriyeli ve ikisinin Beyrut kolejinde okuyan ve üçüncüsünün de askerlik hizmeti gören kardeşleri, tutuklanıp çöl bölgesine sürüldüler, bunların akıbeti meçhuldur. Lübnanlı bir Marunî papaz, Fransız parlamentosu başkanı ile mektuplaştığından yakın bir zamanda idam edildi. Birkaç istisnayla, Fransa ve İngiltere'nin okullarına, manastırlarına, hastanelerine, misyoner müesseselerine el kondu. Kudüs'ün kuzeyindeki Rus emlaki, Anglikan arşöveklerine*

anlaşırdı, onunla beraber Suriye'ye 4. Ordu müftüsü olarak geldi. Cemal'in kâtibi ve tercümanıydı, Arapçılığa şiddetle muhalifti. Rıza es Sulh ve Abdülkerim el Halil'in Cebel-i Amil'deki faaliyetlerini Cemal Paşa'ya o haber verdi. Bunun üzerine tutuklandılar. İlk asılan Ağustos 1915 Arap kafilesinin ardından Çanakkale zaferini tebrik bahanesiyle İstanbul'a bir heyetle gitti. Ama asıl maksat Cemali methetmekti. İstanbul'da sultanın huzurunda Arapçılığı zemmetti, Cemal'i methetti. Türkiye yıkılıncaya kadar da bu çizgisini sürdürdü. Derveze, **a.g.e.**, s. 362; II. Abdülhamit zamanında Saray'a girdiyse de Abdülhamit, "Bize bir Ebulhüda yeter, buna lüzum yok!" deyip Adana'ya sürgün edildi. Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 138.

¹⁶⁴⁹ **Tanin**, 13 Mart 1915; Jozef el Hayek için ayrıca bkz. **Le Temps**, 13 mai 1915; **Le Temps**, 17 juin 1916; Chekry Ghanem, bu papazın Suriye'nin ilk şehidi olduğunu söyler. Onun için yazdığı şiir için bkz. **CO**, no: 214, 30 mai 1919, s. 446-448, "Le père Joseph Hayek, le premier martyre de la Syrie" başlıklı 1915'te kaleme alınmış şiir.

¹⁶⁵⁰ **Le Temps**, no : 19663, 8 mai 1915.

¹⁶⁵¹ Ministère de la Guerre. EMA. Section d'Afrique. No : 3.725-9/11. Paris, le 12 juin 1916. K 102=6= Bulletin de renseignements. (Questions musulmanes) 12 juin. Syrie : Les renseignements ci-après datent du début de mai et émanent d'un prêtre maronite.

ait okul ve rezidans, Beyrut Cizvitlerinin, Tıp fakültesi ve paha biçilmez kütüphanesi ile beraber muhteşem üniversitesi, Nasıra, Tiberya ve Şam'daki İngiliz hastaneleri... İşte oldukça uzun bir listeden birkaç isim!¹⁶⁵²

Bu sıralarda Suriye'de durum nazikti, 4. Ordu'nun bir kısmı Çanakkale'de çarpışmakta iken bir Suriye isyanı felakete yol açabilirdi.¹⁶⁵³ Ancak Cemal Paşa, devletin birliğe ihtiyaç duyduğu bir sırada bu idam ve sürgünleri başlatması genel olarak ayrışmayı hızlandırdı. Küçük bir İhtiyat mülazımı olan Subhi Nuri bizzat olayların şahididir: *Beyrut İtilaf konsolosluklarında zapt edilen evraklar, Arapların idamı, tevkif ve teb'idi, Kudüs'te kâğıt liralara tenezzülünü men için kur'a ile her hafta 15 tüccarın maaile Anadolu'ya nefyi vs. bunlar kabul edilecek şeyler değildir.*¹⁶⁵⁴ Bundan sonra Cemal Paşa, ittihad-ı İslam'ı unutup baskıya başladı. Aslında O'nda, bir idarecide bulunması gereken vasıflar yoktu.¹⁶⁵⁵, Falih Rıfkı anlatır: “Suriye’de rivayet edilir: eğer Cemal burnunu kaşırsa sürgün demektir. Sakalını karıştırırsa affedeyim demektir, bıyıklarını burarsa idam demektir.”¹⁶⁵⁶ Mısır milliyetçilerinden Ferid’in anlattığına göre savaşın nazik nazik zamanlarında yapılmaması gereken fahiş bir başka hata da şudur: “Emir Abdulkadir el Cezairi'nin torunlarından Muhammed Ali bana dedi ki: Cemal, Muhyiddin el Arabi hz.nin üzerindeki levhayı kaldırıp yerine ‘Muhittin Efendi'nin kabridir’ levhasını astı. Ayrıca yol geçiyor bahanesiyle A.Kadir el-Cezairi'nin kabrini yıktırdı.”¹⁶⁵⁷

Cemal Paşa, hatıralarında anlattıklarına bakılırsa bütün suç Araplarındır, kendisi çok masumdur. Ona göre Arap müraidir, dessastır. Araplarsa tersini düşünür. Osmanlı ordusunda önemli bir rütbesi olan Aziz Ali Bey, Arap kamuoyunun nasıl tahkir edildiğini Cemal Paşa'ya sitem ediyordu.¹⁶⁵⁸

¹⁶⁵² JD, 17 août 1915.

¹⁶⁵³ Artuç, a.g.e., s. 301.

¹⁶⁵⁴ Subhi Nuri, “Hicaz meselesi etrafında”, *Atı*, 23 KS 1919.

¹⁶⁵⁵ Paşa, kibirli ve gururludur, itici bir yapısı vardır Karabekir, a.g.e., C. 2, s. 18; Davranışları çiğdir. O, öyle bir Neron'dur ki nereye gitse ona ilahiler okunur, methiyeler dizilirdi. Teşekkür etmesini de bilmezdi. Kendisine Selahaddin-i Sani dendi. Ama o bunu yetersiz gördü. Selahaddin-i evvel'in üzerine de çıkarıldı. Kimse kendisine itiraz edemezdi. Sadece bir yerde itiraz edildi: Bir gün bir ziyafette bir ayet okudu: *Ve minel mai külli şey'in hayy*. Fakat oradaki kalabalık terennüm halinde “*Ve Caalna*” yı ekledi. Suriye'de kaldığı üç yıl boyunca halk ona sadece burada itiraz edebildi. Kendisini öven kasideden sonra alkışlamayanlara çok kızardı. Hakkında söylenen kasideler bir kitap olacak kadar hacimlidir. Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 195,196-197; etrafı mürailerle sarıldı, kasidelerle uyutuldu. Birgen, a.g.e., s. 273; idarecilikten anlamaz, gereksiz bir sertliği vardır. Nogales, a.g.e., s. 30.

¹⁶⁵⁶ Falih Rıfkı, *Zeytindağı*, s. 49.

¹⁶⁵⁷ Ferid, a.g.e., s. 409.

¹⁶⁵⁸ “*Les Souvenirs de Djemal Pacha*”, *L'Afrique Française*, no: 11, novembre 1922, s. 492; diğer Arap liderlerinin bu husustaki şikâyetleri için bkz. Mahmut Nedim Bey, *Arabistan'da Bir Ömür*, (Der. Ali Birinci), Göksu Matbaası, İstanbul, İSİS Yayınları,, 2001, s. 193-199.

Bundan sonra Cemal Paşa, tutuklamalara başladı, zanlıları muhakeme için Aleyh'te Divan-ı Harp mahkemesi kurdurdu.¹⁶⁵⁹ İdamların ve tevkiflerin yapılmaması için pek çok kişi ricacı olduysa da hiçbirini kaale almadı. Bunlardan biri de şiddetle azarlanan Dürzî lider Şekip Arslan idi. Hatta *Suriye* adlı gazetede “*Yapılacak olan idamlara af için ricacı kabul edilmeyecektir*” diye bir ilan bile yayınlattı.¹⁶⁶⁰ Şefaatçi olarak gelen Beyrut Şehremini Selim Ali Selam'ı şiddetle azarladı,¹⁶⁶¹ mahkemeye baskı yaptı, mahkeme reisini ve bir üyesini değiştirdi.¹⁶⁶² Beyrut eşrafından Yusuf Beyhum'un, şerefine verdiği bir yemekte, Cemal Paşa, tehditlerle dolu bir nutuk attı: “Tabileri ve aşiretleriyle bu kadar mağrur olan Arap liderler bilmelidirler ki boyunları bükülecek, kolları kırılacaktır.”¹⁶⁶³

İlk yargılama hazırlıkları 1915 Şubatında Cemal Paşa'nın vekili Fahrettin Paşa [Türkkan] ve Cebel-i Lübnan bölge kumandanı Miralay Rıza Bey denetiminde oldu, ilk yargılamalar da aynı yıl, Şam, Halep ve Beyrut'ta, ikinci büyük dava da, Beyrut'ta Aleyh (veya Aliye) kasabasında başladı ve 1916 ilkbaharında sonuçlandı. Binb. Şükrü Bey mahkeme başkanıydı. Cemal'in mahkemeye tarif ettiği iki suç işlenmişse idam cezası veriliyordu. Muhakeme edilen bütün sanıklar suçlu bulundu ama hepsi idam edilmedi. Hapis cezaları ve sürgün verildi, giyaben yargılananlar da oldu. Ağustos 1915'te ve Mayıs 1916'da 14'ü Beyrut'ta, yedisi Şam'da halka açık idam edildi.¹⁶⁶⁴ Ayrıca *Tanin*, bir İngiliz casusu olan ve Devlet-i Aliye aleyhinde İngiltere'ye casusluk yapan Muhammed Ebu Def ile Mısırlı Mensur İsmail'in Divan-ı Harb-i Örfi kararıyla ihanetten ve askeri sırları ifşadan 4. ordu kumandanlığınca 17 Mart Salı günü Bab-ül Halil'de selben idam edildiklerini yazar.¹⁶⁶⁵ Bunların birinci gurup infazlar olduğu anlaşılıyor. İkinci bir mahkemeye 35 idam kararı daha hemen verildi.¹⁶⁶⁶ İdamlar iki guruba ayrıldı. Şam'da asılanlar: Hamid Zahravi, Şefik Mueyyed el Azm, Ömer Cezairi, Şükri Aseli, Abdülvahab İngilizisi, Rüşdi Şem'a, Refik Rızık

¹⁶⁵⁹ Cemal Paşa, **Hatıralar**, (Haz. Alpay Kabacalı), s 261 vd; Derveze, **Posta Memuru**, s. 366-367.

¹⁶⁶⁰ Geniş bilgi: Emir Şekip Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları**, s. 109-127; Şekip Arslan, **Bir Arap Aydın Gözüyle Osmanlı Tarihi ve I. Dünya Savaşı Anıları**, s. 344-346. Şekip Arslan, **Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları**, Çev. Aziz Akpınarlı, Samsun, 1948, s. 71. Kürd Ali, **a.g.e.**, s. 183, 185.

¹⁶⁶¹ Selim Ali Selam, **a.g.e.**, s. 30, 150 vd.

¹⁶⁶² Erden, **Suriye Hatıraları**, ss. 273-275.

¹⁶⁶³ **Le Temps**, 28 septembre 1915.

¹⁶⁶⁴ Stoddard, **TM**, s. 141; Eşref Bey, Cemal Paşa'nın kendisine mahkeme başkanlığı teklif ettiğini, ama kendisinin bunu reddettiğini söyler. Stoddard, **a.g.e.**, s. 142. İlk katile Beyrut'taki Aleyh Divan-ı Harp kararıyla 21 Ağustos 1915'te 10 kişi idam edildi. Geniş bilgi: **Dördüncü Ordu Kumandanlığı; Aliye Divan-ı Harb-i Örfisinde Rüyet olunan Mesail-i Siyasiye Hakkında İzahat**, Tanin Matbaası, Dersaadet, 1332, s. 3-23; Derveze, **Posta Memuru**, ss. 382-383; İsimler için bkz. s. 383. Ayrıca Reşid Rıza, Şükri Ganem vs. hakkında da giyabi idam kararı verilmişti. Larcher'ye göre 11 kişi idam edildi. Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, C. 3, s. 35.

¹⁶⁶⁵ **Tanin**, 13 Nisan 1915.

¹⁶⁶⁶ Derveze, **Posta Memuru**, ss. 300, 348, 399; Artuç, **a.g.e.**, ss. 301-302; Emir Şekib Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları**, s. 195; Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 211; Larcher'ye göre 2. katilede 11 Ocak 1916'da idam edilenlerin sayısı 20'dir. Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, C. 3, s. 35.

Sellum. Diğerleri Beyrut'ta asıldı.¹⁶⁶⁷ *Le Matin*, Beyrut'tan Fransa'ya gelen gazetelere dayanarak verdiği haberde, idam edilenler arasında Emir Abdulkadir'in torunu, Fransa sempatzanı Emir Ömer'in de bulunduğu dikkati çeker. *Le Matin*, Mayıs 1916'da kısa süren bir celseden sonra idam edilen muteber ve meşhur Arap eşrafının yanında gazete sahiplerinin de bulunduğunu yazar.¹⁶⁶⁸ Cemal Paşa, bu isimlerin karşısına "İdam" yazmış, mahkeme de öylece karar vermişti. İdamlar 6 Mayıs 1916 da yapıldı.¹⁶⁶⁹ Ali Fuat Bey [Erden], bu idamlardan dolayı, Cemal Paşa'nın oldukça neşeli olduğunu söyler.¹⁶⁷⁰ Daha önceleri Suriye'de de görev yapan ve sonraları Sadrazam olan Ahmet İzzet Paşa, Cemal Paşa'nın bu politikasına ateş püskürür: "*Cemal Paşa, Divan-ı harpler kurdu, hayli suçsuz insanı sürdü veya idam etti. Suriye'de milliyetçilik meselesi II. Abdülhamit devrinden beri sürüyordu. Bu, Mısır'dan ve Suriye'deki yabancı okullardan kaynaklanıyordu. Ancak devleti tehdit edecek seviyede değildi. (...) Dört taraf düşmanla kaplı iken bir de içerden düşman yarattı. Bu siyaseten fahiş bir hata idi. Hele mahkemeye yaptığı baskılar affedilir değil, hele Cemal'in Murassaba'da idamları bizzat seyretmesi, aynı gün Ayandan Abdürrahman Bey'in Hayare çiftliğinde ziyafet ve saz âlemi yapması, bir gün sonra amcası oğlu idam olunan Azimzade Mehmet Paşa'nın konağında "Haremde kadınlar ölülerine ağlarken", eğlence ve ziyafet tertip etmesi akıl işimidir? Böyle zor zamanlarda idam mı yapılır?"*¹⁶⁷¹

Stoddard, "*Artık bu idamlardan sonra Suriye'nin bağımsızlık şafağı söküyordu.*" der.¹⁶⁷² Ali Fuat Bey [Erden] diyor ki: "*Ben artık Suriye'nin fecr-i sadıkını görüyordum. Güneş doğduktan sonra Şam'daki insan kalabalığı Hükümet meydanına doluştu. Osmanlı askerleri de sehpaları kordon gibi çevrelemişti: bunlar Mevlevi gönüllü alayı askerlerindendi. O gün çıkan Şam gazeteleri de mevzuya uygun başlıklar buldular ve "Hainler cezalarını buldu" şeklinde manşetler attılar. Başmakaleler buna uygun yorumlarla zenginleştirildi. Gazeteler, Cemal'in, vatanın selameti için idam edilen hainleri tasvir ediyor ve Cemal'in adil bir ceza verdiğini yazıyorlardı. Kürd Ali'nin çıkardığı El-Muktebes gazetesi de tam sayfa üzerinden Kur'an'dan da şu ayeti eklemişti: *Ve yes'vene fil'erdı fesaden en yukattelu ev yusellebu ev tukattaa eydiyehum ve erculehum: yeryüzünde fesat çıkaranaın cezası öldürülmek veya**

¹⁶⁶⁷ Derveze, **Posta Memuru**, s. 398; İdam edilen Suriyelilere, daha sonra Fransa Dostları Cemiyeti tarafından Légion d'Honneur ünvanı verildi. İsimleri ve verilen rütbelere için bkz. "Pour les Syriens mort pendant la guerre", **CO**, no: 211, 15 avril 1919, s. 326.

¹⁶⁶⁸ **Le Matin**, 23 juin 1916.

¹⁶⁶⁹ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 221, 222.

¹⁶⁷⁰ Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 281.

¹⁶⁷¹ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, C. 1, ss. 220-230.

¹⁶⁷² Stoddard, **TM**, ss. 143-144.

asılmak veya el ve ayakları kesilmektir. [Maide, 5/33] *Aslında bu ayetler, başmakaleler, haberler, yorumlar idamdan önce hazırlanmıştı.*¹⁶⁷³

Cemal Paşa'nın, bu idamları Padişah'ın onayını almadan infaz etmesi, belgelerin de 1913 yılı öncesine ait olması, bunların genel affa girdiği halde idam edilmeleri çok tenkit edilen ve edilecek olan bir husus oldu.¹⁶⁷⁴ Ayan Meclisinin onayı alınmadan yapılan idamlar Kanun-u Esasi'ye aykırıydı.¹⁶⁷⁵ Bu da yürütülmekte olan cihadın reddine sebep oldu. Nitekim çok geçmeden Haziran 1916'da isyan eden Şerif Hüseyin beyannamesinde bu idamları isyan sebeplerinden biri olarak gösterdi.¹⁶⁷⁶

Bu hususta *Journal des Débats*, şunları yazar: “*Dün, Arap isyanından ve Mukaddes mekânların ele geçirilişinden bahsetmiştik. Morning Post'un sağlam kaynaklardan edindiği bilgilere göre, Arap isyanı, Suriye'de gurup halinde Suriye eşraf ve muteberanının şaşkıncu bir şekilde idam edilmelerinden kaynaklandı. Bu da artık Arapların, Türklerin İslam'ın ve Müslümanların hamisi olmadıkları inancına kapılmalarına yol açtı. Bundan böyle Mezopotamya'nın, Ermenistan'ın istila edilmesi, ardından da Arap isyanının patlaması, Yıldız Sarayındaki Alman akıl hocalarının durumu tekrar gözden geçirmelerine vesile olmalıdır. Öte yandan Reuter Ajansı da Enver Paşa'nın ziyaretinden sonra çok sayıda Müslüman Arap'ın idam edildiğini veya hapse atıldığını yazar. Daha önce Humus ve Necef'in iki Müslüman mebusunun idam edildiğini yazmıştı.*”¹⁶⁷⁷ Fransız basını Necef ve Kerbela'nın bombardımanı ve buradaki kutsal ibadetgâhlardaki asırların birikimi olan kıymetli hazinelerin Türkler tarafından gasp edilmesi de isyan sebeplerinden gösterilir.¹⁶⁷⁸ Ancak Şerif'in isyanı bunlara bağlanamaz. İsyân kararı çoktan verilmişti, idamlar bahane idi.¹⁶⁷⁹ Suriye hükümeti 6 Mayıs 1916 tarihini *Yevm-üş Şuheda* [Şehitler Günü] olarak ilan etti. Lübnan hükümeti de idamların yapıldığı meydana *Place des Martyres* [Şehitler Meydanı] adını verdi.¹⁶⁸⁰

Bundan sonra Suriye ve Lübnan'da Mısır'daki Arapçılarla ilişkili olanları Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine sürgün etti. Bu sürgünlerde Çanakkale'den Müttefiklerin adeta savaş meydanından kaçtığı bir döneme rastlıyordu. Sadece Çanakkale değil, diğer cephelerde de mühim panislamik zaferler kazanılmıştı. Yalnız cihan harbinin değil, aynı zamanda harp

¹⁶⁷³ Erden, *Suriye Hatıraları*, ss. 278-279.

¹⁶⁷⁴ Emir Şekip Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınımın Anıları*, s. 101; Şekip Arslan, *Bir Arap Aydınımın Gözüyle Osmanlı Tarihi ve I. Dünya Savaşı Anıları*, s. 346. Şekip Arslan, *Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları*, s. 70.

¹⁶⁷⁵ Ferid, *a.g.e.*, s. 352, 403, 407.

¹⁶⁷⁶ Derveze, *Posta Memuru*, ss. 397-398. İsimler için bkz. s. 398. Bu idamlardan sonra sürgünler başladı.

¹⁶⁷⁷ **JD**, 24 juin 1916.

¹⁶⁷⁸ **L'Humanité**, 24 juin 1916; **L'Excelsior**, 24 juin 1916.

¹⁶⁷⁹ Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 281; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C. 1, s. 30.

¹⁶⁸⁰ Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 281.

tarixinin de en önemli hadiselerinden biri olan Çanakkale zaferini¹⁶⁸¹ *Tanin* başmakalelerinden birinde şöyle ifade ediyordu: “*Mısırata ve Cedabiye’de ayrıca Basra’da büyük zaferler kazandık. İngilizleri Kut’ta hezimeteye düşürdükten sonra Rusları da Kermanşah’ta hezimeteye uğrattık. Felâhiye aşağısında İngilizlerin mutebaki kuvvetlerini sefaleteye düşürdük. Şimdi de Basra ve Zübeyr havalisinde onları perişan bir halde ric’ate mecbur ettik, mühimmatlarını iğtinam ettik, tayyarelerini düşürdük, muvasala yollarını kestik. Türkiye hakkında yanlış düşündüklerini anladılar. Çanakkale’de iyi bir ders verdik. Zaferlerimiz bu kadar da değil: Mısır’ın garbinde de İngilizlere, Trablusgarp’ta da İtalyanlara karşı mücahitlerimizden (Kumandan Nuri Bey) esaslı darbeler yediler. İddia edildiği gibi Nuri Bey şehit olmadı. Bilakis 200 zabıt ve 6.000 nefer esir aldı. 24 top iğtinam etti. Mısırata ve Cedabiye mevakiini işgal etti. İtalyanları sahile kadar sürdürdü. Büyük bir meydan muharebesi kazandık.*¹⁶⁸² *Tanin*’in kaynağı bir tebliğ-i resmi idi¹⁶⁸³ Bu sırada Gazze’de İngilizlere karşı Türk cihadı ikinci defa bir zafer kazanmıştı. Cemal Paşa’nın Suriye’deki idam ve sürgünleri, bu kadar zaferin ardından gelmemeliydi.

Anılara bakıldığında Derveze’nin belirttiğine göre sürgüne, idam edilenlerin aileleri de dâhil edildi. Suriye, Lübnan, Filistin’den Anadolu’ya, kadın çoluk çocuk yüzlerce aile sürgün edildi, iki yıl süren bir sefalet yaşandı.¹⁶⁸⁴ Emir Şekip Arslan’ın anlattığına göre sürgünler arasında idam edilen Abdühamit Zehravi’nin 90 küsur yaşındaki babası da vardı.¹⁶⁸⁵ Hatta ona göre 2.000 kişi Anadolu’nun çeşitli yerlerine sürüldü. Bu sertlik, Osmanlı cihadına zarar verdi. O güne kadar Osmanlıcı olan liderler tepki olarak Arapçı oldu ve Şerif Hüseyin’in isyanına destek verdi. Bu sıralarda İttihatçıların laiklik politikası, peçenin zamansız yasaklanması, Mahkemelerin Meşihat’tan alınıp Adliye’ye verilmesi, vs İslam dünyasında cihadı olumsuz yönde etkiliyordu.¹⁶⁸⁶

7. İdamlar sonrası cihat politikası: Başarısız Kanal saldırısından sonra, (3 Şubat 1915) *Aliye*’de açılan Divan-ı Harp mahkemesi, Temmuz ve Ağustos (1915) arasında devam etmiş ve Ağustos’un sonunda bitmişti.¹⁶⁸⁷ 1916’da Devlet, hem ziyaret hem de Arapların gönlünü

¹⁶⁸¹ Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 129.

¹⁶⁸² **Tanin**, 20 Temmuz 1916.

¹⁶⁸³ **Tanin**, 19 Temmuz 1916; tebliğ-i resmi şöyleydi: Trablusgarp’ta İtalyanlara, Mısır’ın garbinde İngilizlere karşı mühim harekâtlar kazandık. Nuri Bey (Paşa rütbeli) şehit değildir. İtalyanlardan 200 zabıt, 6 bin nefer esir aldık. 24 top aldık. Mısırata, Cudeybiye mücahitlerin elinde. İtalyanları sahile kadar sürdürdük. Irak ve İran cephelerinde de aynen muzafferiz.”

¹⁶⁸⁴ Derveze, **Posta Memuru**, s. 401.

¹⁶⁸⁵ Emir Şekip Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları**, s. 130; Sabık Osmanlı Ayan azası Zehravi, 26 Mayıs 1916’da 21 kişiyle birlikte Şam’da selben idam edilmişti. Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 203.

¹⁶⁸⁶ Emir Şekip Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları**, s. 98, 122.

¹⁶⁸⁷ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. 4/1, Sina-Filistin Cephesi**, s. 335-336.

almak ve Cemal Paşa'ya duyulan kin ve nefreti silmek için Suriye'ye 10 kişiyi aşkın bir heyet gönderdi. Salah Cimcoz da aralarındaydı. Heyet Şam'da merasimle karşılandı. Davet ve ziyafetlere eşraf da çağrıldı. Törende herkes İslam birliği üzerinde durdu. Emir Şekib Arslan, İslam birliği ve Türk-Arap kardeşliği konulu bir konuşma yaptı, Kahtan'ın torunu olduğunu ve Osman Gazi'nin de Hilafet'in bekçisi olduğunu söyler. Şiddetli alkışlarla konuşmasını bitirdi.¹⁶⁸⁸ Cemal Paşa'nın bundan sonra başlayan Şerif Hüseyin isyanına Suriyelilerin katılmaması için Babıâli'den Suriye eşraf ve şuyuhuna çeşitli taltif ve payelerin tevcihini talep etti, hükümet tarafından kabul edildi ve isyana karışmamış olanlara çeşitli rütbelere Mecidi nişanları verildi.¹⁶⁸⁹

Ancak, Cemal Paşa'nın yıldızı sönmüştü, o, artık "Homo non grata: İstenmeyen adam" idi. Enver Paşa'nın teftiş için bölgeye gelmesi aslında Cemal Paşa'nın gidişatını ve isyanın halk ve bölge üzerindeki etkisini görmek içindi. Cemal Paşa, 1918 ortalarında İstanbul'a çağrıldı.¹⁶⁹⁰ Bu çağrı muhtemelen Arapların gönlünü almak içindi. Onun yerine atanan Mersinli Cemal Paşa, tehciri durdurdu, sürgünleri geri çekti, ama isyanı durduramadı.¹⁶⁹¹ Stoddard'a göre Türklerin yenilmeye başlamasıyla beraber Suriye eşrafından bazılarının çocukları, yatılı eğitim göreceklere bahanesiyle İstanbul'a rehin olarak getirildi.¹⁶⁹² Bu belki de Osmanlı hükümetinin aldığı son tedbirlerdendi.

8. Çöküşün başlaması ve cihadın sonu: Cihadın ilanından itibaren Suriye'de Osmanlı idaresine karşı büyük bir isyan görülmedi. Ancak, Cemal Paşa'nın idari hataları ve Şerif Hüseyin'in isyanı Suriye halkını Türk cihadından yana olumsuzluğa sevkettiği açıktır. Bir Fransız arşiv belgesi bu hususta Trablusşam'ın kuzeyinde bulunan Nusayrilere güvenilebileceği üzerinde durur. Ayrıca Paris Savaş Bakanlığına yazılan rapor, Lübnanlıların, Dürzilerin, Şam-Maan arasındaki Bedevilerin artık Şerif Hüseyin'den yana istikamet değiştirdiklerini, ancak Müttefiklerin kuvvetli bir müdahalesi olmadan bunlardan cephelere dâhil olmalarını beklememek gerektiğini belirtir.¹⁶⁹³ En azından İngiliz ve Hicazlıların isyanına kadar Suriye halkı Osmanlıya bağlı kaldı veya bağlı görüldü. Bu da kısmen Cemal

¹⁶⁸⁸ Emir Şekib Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları**, s. 135-137.

¹⁶⁸⁹ BOA. DH.KMS. 41/43, lef. 5. 22 Ağustos 1332/5 Eylül 1916; BOA. DH.KMS. 41/43, lef. 1, 2. 6 Ağustos 1332/19 Ağustos 1916; BOA. DH.KMS. 43/60, lef. 4, 5, 25/28 KS 1332 (7/10 Şubat 1917) Belgelere ulaşan: Artuç, **a.g.e.**, s. 318, 319.

¹⁶⁹⁰ Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 237; Cemal Paşa, **Hatıralar**, Haz. Behçet Cemal, s. 192; Emir Şekib Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları**, s. 142; Guhr, **a.g.e.**, s. 161; Aydemir, **a.g.e.**; C. 3, s. 294; Cemal Paşa'nın ayrılışı hakk. teferruat: Atay, "Allaha İsmarladık", **Zeytindağı**, s. 91.

¹⁶⁹¹ Derveze, **Posta Memuru**, ss. 427-428;

¹⁶⁹² Stoddard, **TM**, s. 121.

¹⁶⁹³ **SHAT. 7 N 2140**. Ministère de la Guerre. EMA. Section d'Afrique. Bureau d'Orient. No : 5535-9/11. R.F. Paris, le 26 août 1916. Résumé d'une note de M. Jaussen, du Service des Renseignements de la Division Navale de Syrie, Sur la situation en Arabie, à la suite de la Révolte de Cherif de la Mecque. (mi-juillet 1916.)

Paşa'nın baskısından, kısmen Osmanlı'ya alışmış olmaktan ve Osmanlı'dan iyi muamele görmekten idi. Suriye'de aydın çoktu, ama Hicaz'da azdı. Bu yüzden Suriyeliler Hüseyin'in egemenliğini istemiyordu. Suriye'nin sükûnet sebeplerinden biri de buydu. Ama Osmanlı orduları 1918 sonbaharında bozulunca Suriyeliler Fransa'yı değil, Hicaz'ı tercih edeceklerdir.¹⁶⁹⁴ Türk kuvvetlerinin Suriye-Kanal mağlubiyeti, hilafet planını da revize etmeğe sevk ediyordu. İngilizler, Abbasi hilafetini tekrar tesis etmek istiyordu. Emir Faysal'ı Şam'a, Fransız birliklerini Lübnan'a getirmeyi düşünüyordu.¹⁶⁹⁵ Kanal harekâtının ardından başlayan Şerif Hüseyin isyanı, cihada ağır bir darbe indirdi. Ardından Cemal Paşa, Temmuz 1916 sonlarında Kanal'ın 50 km batısındaki Romani'de İngilizlere baskın yaptıysa da el Ariş'e kadar mağlup olarak çekildi. 3.950 Türk esir oldu. 21 Aralık 1916'da El Ariş düştü. Buradan çekilen Türkleri takiben İngilizler, 23 Aralık 1916'da Maghdaba'ya girdi ve Türklerden 1.350 esir daha aldı. 9 Ocak 1917'de İngilizler takibe devamla Filistin ve Mısır arasında sınır olan Rafa mevzisi kaldırıldı, 1.600 yeni esir İngilizlerin eline geçti. El Ariş gibi Rafa çarpışmaları da bir sürpriz oldu. Tırmanan İngiliz kuvvetleri, uyumakta olan Türklere baskın yapmak için bir gece yürüyüşünde 50 km ilerledi. Bu taktik sayesinde ki El Ariş muharebesinden beri Türklerin ihtimamla tahkim ettikleri bir mevzi daha böylece ani bir baskınla düşürülmüş oldu. Bu şekilde çarpışmalarda Türkler, 1.600 esirin yanında 4 cebel topu, 7 mitralyöz, çok sayıda silah ve mühimmat vs kaybetti. Bu sıralarda Sir Archibald Murray da Türkleri Sina'dan tamamen temizlemeye çalışıyordu. Şubat başlarında Bir el Hassana'daki Türk kuvvetleri de İngilizlere teslim oldu. Bu gelişmeler üzerine Sina çölünde konuşlanan Nahl garnizonu, silah, mühimmat ve ağırlıklarını bırakarak Akabe'ye doğru ricata başladı. Artık Türk kuvvetleri üzerindeki İngiliz tehdidi, Filistin'in güneyinde kendisini iyice hissettirdi, kalabalık bir Türk birliği, Rafa-Bir-es Seba arasında, yarı yolda, 6 Mart'ta çarpışmaya bile girmeden teslim oldu. 26 ve 27 Mart'ta General Archibald kuvvetleri, Rafa'dan 25 km ilerleyip Vadi Gaza'nın 7 km güneyine kadar geldi. Burada yaklaşık 20.000 Türk askeriyle yapılan çarpışmada, 53. Fırka kumandanının da aralarında olduğu 9.000 esir aldı. Alman ve Avusturyalı subay ve astsubaylar da esir oldu, 9.000 Türk askeri de öldürüldü.¹⁶⁹⁶ Bu, tam bir bozundu.

Artık, cihadın dayanabileceği bir askeri başarı şansı kalmamış, İngilizler için de yol açılmıştı. Bu sıralarda patlayan Rus ihtilali Türklerin imdadına yetişti. Artık Türkler yönlerini Kafkasya'ya çevirip panislamizden panturanizme yöneldi. Brest Litovsk antlaşmasıyla

¹⁶⁹⁴ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 343-444.

¹⁶⁹⁵ Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 304.

¹⁶⁹⁶ **AF**, janvier-mars 1917, no: 168, s. 15-16 ; ayrıca bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. 4/2, Sina-Filistin Cephesi**, s. 413 vd.

Kafkasya'ya, İran Azerbaycanına girdi. Filistin cephesi ikinci plana düştü.¹⁶⁹⁷ Ama ABD'nin savaşa girmesiyle sonuç yine değişmedi. Ancak Irak-Suriye cephesi, Almanya için Kafkas cephesinden daha acildi. Bu maksatla Alman yardımları artmağa başladı. Türk-Alman ilişkileri, Kayser'in 1917 Ekim'inde İstanbul'u ziyaretiyle daha da gelişti. Gen. Von Zect, Türkiye'ye genel Kurmay başkanı olarak atandı. Ekim 1917'de yeni bir askeri antlaşma ile Alman askeri faaliyetleri daha da arttı ve bununla Yıldırım orduları kuruldu. Gen. Falkenhayn, Mayıs 1917'de İstanbul'a geldi, Galiçya, Dobruca ve Makedonya'dan asker çekildi. Artık hedef Bağdat idi; alınabilirse moral yükselecekti. Bunun panislamik mahiyeti vardı. Falkenhayn Suriye ve Irak'ta işe başlayacaktı. Asker, Haziran 1917'de Halep üzerine yürüdü. Bunun için de Toros ve Amanoslarda, döşenen demiryolları, Mardin yakınlarındaki Rasulayn'a ulaştırıldı, buradan Nusaybin'e de bir yılda ancak 100 km uzatılabilirdi. Yıldırım'ın intikali çok yavaştı. Ancak Temmuz 1917'den itibaren Yıldırım Orduları Bağdat'tan Sina'ya yönelebildi. İngilizler de, sıcaklardan sonra büyük kuvvetlerle Gazze'ye saldıracaktı. Artık Haçlı seferleri Kudüs üzerine yönelmişti. Bağdat ve Kerbela gibi Kudüs de kutsaldı ve o da düşürülecekti. Yıldırım 27 Eylül'de 1917'de Kudüs'e yöneldi.¹⁶⁹⁸ Falkenhayn, İngilizlere baskın yapmak niyetindeydi.

Ancak İngiliz ilerlemeleri ve Şerif isyanının genişlemesiyle Suriye'de de isyan başladı. 18 Eylül 1918'de Nablus'ta Türkler, İngilizlere yenildi. Akabinde bütün Suriye Arapları isyan etti.¹⁶⁹⁹ Artık ne Osmanlı altınları, ne cihat faaliyetleri, hiçbir şey çöküşün ve Türk ordusunda moral çöküntüyü önleyemedi. Bundan sonra Türkler, Sina yarımadasından atıldı. Uzun ve çetin bir savaşın sonu görünüyordu. İlerleyen İngilizler Yafa'yı tehdit altına aldı.¹⁷⁰⁰ Yafa 17 Kasım 1917'de, Avustralya ve Yeni Zelanda birlikte tarafından bir zorlukla karşılaşmadan düştü.¹⁷⁰¹ Ardından Gen. Allenby, 11 Aralık 1917'de Kudüs'e girdi. Hz. Ömer Camii imamı, Roma ve Ortodoks kiliseleri patrikleri hep birlikte Gen. Allenby'ye hoşamedide bulundular. Yayınlanan mesajda Kudüs halkına hürriyet ve emniyetin getirildiği bildirildi.¹⁷⁰² Yafa-Eriha çizgisine İngilizler hâkimdi. Albay Piépape kumandasında bir Fransız kontenjani da bu

¹⁶⁹⁷ Ferid, **a.g.e.**, s. 461.

¹⁶⁹⁸ Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 129-130. Yıldırım Orduları hakk. detay için bkz. Bayur, **TİT**, 3/3, s. 365 vd.

¹⁶⁹⁹ Cemal Paşa **Hatıralar**, Haz. Behçet Cemal, s. 264; **Aydemir, Enver Paşa, C. 3, s. 272.**

¹⁷⁰⁰ Düşmek üzere olan Yafa'nın özellikleri, önemi, nüfus yapısı, yetişen mahsulleri, buradaki Alman kolonileri vs hakk. bkz. « *La ville de Jaffa* », **CO**, no: 164, 25 avril 1917, s. 249.

¹⁷⁰¹ **Le Temps**, 20 novembre 1917, İngiliz Resmi tebliğinden. Halbuki 18 Kasım 1917 tarihli Osmanlı Tebliğ-i Resmî'si Yafa'nın düşünü kamuoyuna yanlış yansıtıyordu : Sina cephesinde düşmanın beş hücumu püskürtüldü, düşman ordusu ağır zayıyata uğratıldı. **Aynı yer.**

¹⁷⁰² **Le Temps**, 12 décembre 1917. Kudüs'ün işgali ve düşüşü ve Avrupa basınındaki yankıları hakk. geniş bilgi: **Le Temps**, 2 décembre 1917 vd. nüshalar; Geniş bilgi: **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. 4/1, Sina-Filistin Cephesi**, s. 219-317; Kudüs'ün düşmesi Hristiyanlık alanında, hatta Türklerin müttefiki Avusturya'da bile büyük sevinç yarattı, kiliselerde çan çalındı, dualar, ayinler yapıldı.

operasyonlara ve Eylül 1918 seferlerine katıldı. 19 Eylül, Mareşal Allenby'nin, Yafa'nın kuzeyinde büyük bir zafer kazandığı tarihtir. 20 Eylül'de İngilizlerin sol cenahı Hayfa'ya ulaşmıştı. Ele geçirilen esirlerin sayısı 25.000 e ulaşmış, 250 adet top da iğtinam edilmişti. İngiliz ordusu Filistin'den Suriye'ye ulaşmış, 7 Ekim 1918'de de Beyrut'a girmişti.¹⁷⁰³ Artık Mondros mütarekesi çok yakındır.

Filistin bozgunundan sonra 60.000 kişilik Türk ordusunun yarısından fazlası esir düşmüş, kalanı da silahsız, mühimmatsız, dağınık ve kaderlerine razı olmuş haldeydi. Vaziyet Ocak 1913 Balkan bozgununu hatırlatıyordu. Artık sırada Bulgarların teslim oluşu vardı.¹⁷⁰⁴

Türk kuvvetleri karşısında hezimetle uğrayan düzensiz Arap kuvvetleri yerine İngilizler 8.000 mevcutlu bir Arap Ordusu kurup başına Emir Faysal'ı geçirdi. Bunların en kalitelisi, 750 kişilik Irak askerleriydi, bunlar, Nuri el Said, Cafer el Askeri vs subaylarla beraber Türk ordusundan firar etmişlerdi. B. Britanya, Medine'de Arap ordularının bir başarı kazanamayacağını ve Halife-Sultanın otoritesinin İslam dünyası üzerinde kırılmayacağını görünce işi kendi ordularıyla bitirmeye karar verdi. Sina, Filistin ve Suriye'de Türk kuvvetlerini zorlamağa başladı. Araplar da asker vererek katkıda bulundu; görevleri, halkı Türklere karşı isyana teşvik etmektir. Karşılığında da Araplardan seçilecek biri Halife olacaktır. Kardeşler arasında en ihtirashlı olan emir Faysal, bir krallık peşindeydi. Yarb. Lawrence'in emrinde bir İngiliz paralı askeri oldu. Faysal'ın kuvvetleri 1916 sonbaharında Kızıldeniz sahillerinde Lit ve Yanbu civarında 1.500 nizami askere kadar yükselmişti. Bu kuvvetlerin kumandasını Nuri'ye (Bağdatlı Arap asıllı firari Osmanlı subayı) ve Fransız Yüzb. Pisani'ye bırakmıştı. Gn. Mourray kumandasındaki İngiliz Mısır ordusu Sina'yı istila ediyordu. Faysal'ın birlikleri Kızıldeniz sahillerini temizlemekle görevliydi. Bunlar, deniz yoluyla el Vecid, Dahala ve Muveyla'ya ilerleyen müfrezelerle birlikte nakledildi. Faysal, İngiliz ordusunun, Hicaz ve Mısır'ın kapısı olan Akabe'ye girmesiyle beraber Gn. Allenby ile beraber Suriye'de ilerlemeğe başladı.¹⁷⁰⁵ Ekim 1918 de fiilen Şam'a girdi, böylece Hicaz'da başlayan isyan Türk kuvvetlerini fiilen Arap memleketlerinden ihraçla Cihad-ı Mukaddes'in bir hiç olduğunu ispat etti.¹⁷⁰⁶

¹⁷⁰³ Henry Bordeaux, « *Voyageurs d'Orient, le Levant pendant et après la guerre* », V. RDM, 1926/XXXIII, s. 600; ayrıntı için bkz : M. W. T. Massey, **Allenby's Final Triumph**, correspondant de la presse de Londres pour l'expédition de l'Égypte qui montre l'enthousiasme provoqué en Angleterre par ses victoires ; ayrıca bkz : **Ati**, 28 KS 1919; Cevat Rifat [Atilhan]; « *Şam'ın sukutu* », **Ati**, 26 KE 1918. Dr. Cemil Süleyman, « *Harpte Suriye* », **Ati**, 3 KS 1919.

¹⁷⁰⁴ Auguste Gauvain, « *Le Débâcle touranien* », **JD**, 25 septembre 1918, Başmakale; Ayrıca bkz: **Morgan**, « *Bakou* », **MF**, 1.12. 1918, s. 453 vd. Filistin'in düşüşü hakk. Bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Sina-Filistin Cephesi**, ATASE yayını, C. 4, Kısım 2, Ankara, 1986.

¹⁷⁰⁵ Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 500-501.

¹⁷⁰⁶ Derveze, **Posta Memuru**, s. 445-46; Aydemir, **Enver Paşa**, C. 3, s. 329.

Bu gelişmeler üzerine Britanya kralı General Allenby'ye şu mesajı gönderdi: “*Ordularınızın, tüm mahrumiyetlere ve zorluklara göğüs gererek göstermiş olduğu fevkalade azimden ve Türk kuvvetlerini ricata mecbur etmek suretiyle bütün mukavemetlerini kırdığından dolayı şahsınıza olan takdirlerimi ifade ederim. Bütün Türk ordularının teslim oluşuyla ordularımız muazzam şeref kazanmıştır. Bu şanlı ve muhteşem zaferlerinizi alicenap vatandaşlarım adına size ve tüm Mısır ordusuna teşekkür ederim. Bu yüksek hizmetlerinizin mükâfatı olarak sizi Ordre du Bain şeref madalyası ile taltif ediyorum.*”¹⁷⁰⁷

Suriye bozgununu Guhr şöyle anlatır: “*Artık Türk ordusu çökmüştü: kaçan kaçana... Subaylar hâkimiyeti kaybetmişti, Şam boşalıyordu. Dört km. geride İngilizler vardı. Uçaklar, filolar halinde her yeri bombalıyordu. Şamlılar bize pencerelerden ateş ediyorlar, kadınlar damlardan üstümüze kızgın yağ döküyordu. Şiddetli sokak muharebeleri... sokaklara taşlar, kalaslar fırlatılıyordu. Belediye binası önünde, şahane bir atın üzerindeki bir Arap şeyhi, elindeki bir belgeyi yüksek sesle okuyordu. Arkasında bayramlıklarını giymiş pek çok Arap eşrafi vardı, çelenklerle süslü bir arabada oturuyorlardı. Etrafta büyük bir kalabalık vardı. Yeni Arabistan krallığı ilan ediliyordu. Farkında olmadan tarihe tanıklık ettik. Kalabalıktan birinin elinde bir bayrak vardı: bu yeni devletin bayrağı idi...”*¹⁷⁰⁸

Selahattin Günay, 29 Eylül 1918’de 10.000 kadar asker ve 500 kadar subayın esir düştüğünü söylüyorsa da¹⁷⁰⁹, 29 Eylül tarihli İngiliz resmi tebliği, esir sayısının 50.000 olduğunu ve 325 topun iğtinam edildiğini yazıyordu.¹⁷¹⁰ Ayrıca Böylece Suriye sahnesi de kapanmış oldu. Eylül 1918’de başlayan takibin ardından panislamik bir statüsü olan Yıldırım Orduları mağlup olarak Halep’in kuzeyine kadar çekildi. 25 Ekim 1918’de Halep düştü. 1 Ekim 1918’de Şam düştü. Bundan sonra Halep’te yeniden teşkilatlanma başladıysa da Türk’ün cihadı bitmişti. Halep’teki Sokak muharebelerinden sonra ricat devam etti. Bu başarılı çekilişte Mustafa Kemal Paşa’nın hizmetlerini zikretmek lazımdır.¹⁷¹¹ Bundan sonra, Suriye’deki Türklerin sonu çok acı oldu. Ali Fuat Erden’in *Suriye Hatıraları*’nda anlattığına göre, Türklerin doluştuğu tren, çapraz ateşe tutuldu, katliam yapıldı. Artık Suriye’yi zor günler bekliyordu, Müttefikler Suriye’yi işgale başlayınca Faysal’ın sancağı altında Şam’a giren Arap müfrezeler, az sayıdaki Hicazlılar hariç, müttefik kuvvetlerine karşı bozguna

¹⁷⁰⁷ « *Les félicitations officielles-En Syrie* », **Le Temps**, 3 novembre 1918.

¹⁷⁰⁸ Guhr, **a.g.e.**, s. 215, 219-220.

¹⁷⁰⁹ Selahattin Günay, **Bizi Kimlere Bırakıp Gidiyorsun Türk?** s. 124; Türk çekilişi hakk. ayrıca bkz. Aydemir, **Enver Paşa**, C. 3, s. 332; Suriye cephesindeki cihat bozgunu hakk. teferruat için bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. 4/2, **Sina-Filistin Cephesi**, s. 663-734.

¹⁷¹⁰ **Le Temps**, 1 octobre 1918.

¹⁷¹¹ Geniş bilgi: **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. 4/2, **Sina-Filistin Cephesi**, s. 682-724.

upğradı. Yeni teşkil edilen müfrezeler de Müttefiklere karşı koyacak kuvvette değildi.¹⁷¹² Artık istiklalini kazanıncaya kadar Suriye’yi Fransa idare edecek ve Ankara antlaşmasıyla (20 Ekim 1921) hudutlar kesilecektir.¹⁷¹³ Askeri bozgunların ardından Arap topraklarında Cihad-ı mukaddes bu şekilde sona erdi. Suriye’nin kaybından sonra İstanbul’a getirilen Suriyeli ve Iraklı askerlerin sefil bir şekilde aç ve perişan dolaşmaları cihat politikasının bir başka gerçeğiydi.¹⁷¹⁴ *La Nouvelle Syrie* gazetesinin İstanbul’dan aldığı haberlere göre İstanbul’da bulunan mühim sayıdaki Arapların memleketlerine gönderilmelerini sağlamak için İtilaf Devletleri temsilcilerine müracaat sonucunda kendilerine bir gemi tahsis edileceği cevabını aldıklarını yazar.¹⁷¹⁵

Türkler, Suriye’den çıktuktan sonra burada, Haşimi sülaleden gelen I. Faysal, Irak kralı olmadan önce Suriye kralı oldu. Bundan sonra da Suriye, 1920-1941 yılları arasında Fransız mandası oldu. Artık Suriye, Türkiye’yi arıyordu. *Albayrak* gazetesi, Suriye hakkında şunları yazıyordu: *30 Eylül 1330 tarihiyle istiklalimize ve vicdan-ı İslam’a vurdukları darbe ile alınları şaibedar olan Suriyeliler son zamanlarda şiddetle Türk lehtarı oldular. Ankara gazetelerinde tercüme bulunan Suriye matbuatı samimi olarak Fransızları tezyifle Anadolu davasını desteklemektedir. Yazık ki layuad altın manzaralarının altında gizlenen düşman hançerini elleri bağlandıktan sonra görebildiler.*¹⁷¹⁶ Hatta 1918 sonlarından itibaren Suriye’de Şerif Hüseyin adına okunan hutbe, Şubat 1920’den itibaren tekrar Osmanlı sultanı adına okunur oldu.¹⁷¹⁷ *Türkler Sakarya savaşını kazanırken Suriye’de şenlikler, merasimler yapıldı.*¹⁷¹⁸ Ancak bu, çok geçti; Ba’de harab-ul Basra. Müştak Sıtkı da, başmakalesinde şunları yazıyordu: *Suriye, 30 Eylül’de Türklere kadirnaşinaslık etti, ama kendi ayağına esaret zinciri taktı. Şam, İngiliz sultasına girdikten sonra Şamlular uyandı. Öyle ki Şam ahalisi “Şam’dan geçen Berede nehrinin tuğyanını Allah’ın bir eser-i gazabı olarak addettiler. Karıllarının harem-i ismeti hetk edilen Beyrutlular Hilal-i Ahmer’in kol düğmelerini takarak ala mele-in nas hilali öperek arz-ı hürmet ettiler.”*¹⁷¹⁹ Suriyelilerin ilahi gazap olarak gördükleri mesele şuydu: Türk hezimetinden bir ay sonra Şam’dan geçen Berede nehri taşarak önündeki bir-iki hanı yıkmış, defalarca taşmış, resmi dairelerin kapanmasına yol açmıştı.

¹⁷¹² Derveze, *Posta Memuru*, s. 419.

¹⁷¹³ Henry Bordeaux, “*Voyageurs d’Orient, le Levant pendant et après la guerre*”, V. *RDM*, t. XXXIII, 1926, s. 611 ; Geniş bilgi : Edmont Rabbath, *L’Evolution Politique de la Syrie Sous Mandat Français de 1920 à 1925*, (Thèse de Doctorat en Droit), Paris, 1928.

¹⁷¹⁴ *Ati*, 6 KE 1918.

¹⁷¹⁵ *C.O.*, no: 207, 15 février 1919, s. 140.

¹⁷¹⁶ *Albayrak*, 30 Ağustos 1336.

¹⁷¹⁷ Louis Massignon, “*Introduction à l’étude des revendications islamiques*”, *RMM*, t. XXXIX, juin 1920, s. 16.

¹⁷¹⁸ *Kürd Ali, a.g.e.*, s. 187.

¹⁷¹⁹ *Albayrak*, 12 Nisan 1336.

D. LÜBNAN

Cebel-Lübnan öteden beri türlü din, mezhep, millet, ırk ve halklara mensup insanların meskeni olan dağlık ve idaresi zor bir mıntıkadır. Ahalisi iki kısımdır: Sünnileri pek az olmasına mukabil İslam'dan türemiş Dürzi, Mütevali, Nusayri ve İsmailî gibi küçük mezhepler İslam sayıldıkları halde Marunî, Rum-Melkit ve Rum-Katolik cemaatleri Hıristiyan'dır. Ancak Müslüman sayılanların içerisinde en mühimi Dürziler, Hıristiyan sayılanların da en mühimi Marunîlerdir. Bütün bu kütleler Haçlı devirlerinden ve hatta daha eskilerden beri derebeylik sistemine alışkındır. Lübnan meselesiyle müştereken ilgilenen beş devlet vardı: Fransa Katolikleri, İngiltere ise Dürzileri destekliyordu. Avusturya, Prusya ve Rusya nisbeten ikinci plandaydı.¹⁷²⁰ Lübnan'da isyanlar yatıştırıldıktan sonra 1861'den itibaren İstanbul'a bir mutasarrıflık/Sancak olarak bağlandı. 1864'te önemsiz bazı değişikliklerle idari yapısı, Avrupa devletlerinin tayin ettiği bir komisyon tarafından yeniden düzenlendi. Buna göre Mutasarrıf, Osmanlı Hıristiyanları arasından ve büyük devletlerin de onayıyla seçilecekti. Bu komisyon Lübnan'a idari, mali, adlî muhtariyeti olan imtiyazlı bir sancak statüsü verdi. Lübnan sancağının bu hukuki vaziyeti 1914 savaşına kadar devam etti.¹⁷²¹

Hüseyin Kazım Kadri, bu svaşın hemen öncesinde Türk hükümeti'nin kötü idaresinden bahsederken Batılıların açtıkları okullardan ve Üniversitelerden bahseder. Öyle ki "Suriye ve Lübnan'da Araplarla aramızda sadece bir din rabitası kalmıştı" der.¹⁷²² Savaşın hemen öncesindeki iç durumu Ali Münif Bey, hatıralarında şöyle anlatır: "1912 yılı sonlarına doğru Vefik Bey'in ölümü üzerine Halep valiliğine tayin edildim. 3-4 aylık bir valilik yaptım. O zaman Ebubekir Hazım [Tepeyran] Bey Beyrut valisi idi. Bu sıralarda Suriye'de fikri bir ayaklanma baş göstermişti. Beyrut'ta şiddetli münakaşalar başlamış, istiklal için Paris'e bir heyet gitmişti. Bazı müfritler Hazım Bey'e hakaret de etmişlerdi ve iş ciddiye. Bunun üzerine Beyrut valiliğine tayin edildim. Beyrutlular, Sultanilerde Arapça tedrisat istiyorlardı, Türkçe de yardımcı lisan olacak ve Mahkemelerde de ifadeler Arapça alınacaktı. Talepler gayet basitti ve siyasi hükümranlığımıza halel vermezdi. Bunları tanıdım. Bunun üzerine Paris'e giden heyet geri çağrıldı. Onları muvakkaten de olsa istiklal hevesinden vazgeçirdik."¹⁷²³

¹⁷²⁰ Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 132-133, 134.

¹⁷²¹ Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 128-129, 132-133, 134, 186; Kabul edilen 17 madde için bk. Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 195-196; 1860-1861 Buhranından sonra çıkarılan nizamname için bkz. **Düster-I**, İstanbul, 1299, C. 4, s. 695-701.

¹⁷²² Hüseyin Kazım Kadri, **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım**, Haz. İsmail Kara, Dergah Yayınları, 2. B., İstanbul, 2000, s. 139 vd.

¹⁷²³ Taha Toros, **Ali Münif Bey'in Hatıraları**, İSİS Yayınları, İstanbul, 1996, s. 65-66. Ali Münif Bey'in Beyrut valiliği sadece iki ay sürdü. Mahmut Şevket Paşa öldürülünce 19 Mayıs 1913'te kurulan yeni hükümette Dahiliye müsteşarı oldu. Hüseyin Kazım Kadri, Hatıralarında, Ali Münif Bey'in Beyrut'ta vazifesinden uzak, zevkusafayla meşgul biri olduğunu söyler. **Hüseyin Kazım Kadri, Meşrutiyetten Cumhuriyete...**, s. 149.

Cemal Paşa, 4. Ordu kumandanı olarak Suriye'ye gelince Lübnan'ı da Sıkıyönetim bölgesine dâhil etti ve mutasarrıflığa bir Müslüman atadı, ancak Lübnan'ın özel durumuna yine de dikkat ediyordu.¹⁷²⁴ Cemal Paşa'nın, 6 Aralık 1914'te Şam'da göreve başladıktan sonra ılımlı ve panislamist bir politika izlediğini görülür. Bölgedeki tüm Arap liderlerini toplayarak cihat anlayışını ön planda tuttu.¹⁷²⁵ Bu, bölgenin özelliğinden kaynaklanıyordu. Yaptığı konuşmalarda Araplarla Türklerin ayrılmaz bir bütün olduğunu, bir tefrika halinde birlikte yok olacaklarını söylüyordu.¹⁷²⁶ Cemal Paşa'nın bu panislamist ve uzlaşmacı siyaseti başlangıçta olumlu yankı yaptı, Suriye ve Lübnan'da Osmanlı devleti lehinde gösterilere vesile oldu, Cemal Paşa'ya Arap liderlerinden bağlılık mesajları geldi.¹⁷²⁷ Cemal Paşa, Suriye'ye gelince Lübnan halkına şu beyannameyi yayınladı: “*Osmanlı vatanının bir parçası olan Lübnan halkına selam! Bütün memalik-i Osmaniye'de ilan edilen örfi idare Lübnan'a da şamildir. Örf-i idare bazı adli ve mülki kanunların tatbikini muvakkaten tecil eder. Lübnan'ın askerlik hizmetinden muafiyeti, vergiden muafiyeti eskisi gibidir. Lübnan'ın icabında harice karşı müdafaası ve ahalinin şeref namus mal ve canının muhafazası için bir askeri müfreze gönderdim...*” Müfreze kumandanına da tekâlif-i harbiye yapılmamasını, silah aranmamasını ve mal ve ırzın muhafazasını ve aksini yapanların cezalandırılmasını, düşman devletlerin kurumlarının tahliyesini, rahip ve misyonerlerin Urfa'ya, hemşire ve hasta bakıcıların da Şam'a sevkini emretti.¹⁷²⁸

1908 Meşrutiyetinden sonra Beyrut Belediye reisi olan ve 1914-1918 yıllarında da Osmanlı Parlamentosunda Beyrut mebusu olan Selim Ali Selam'ın bir Fransız yetkiliye söylediği şu sözler, Lübnan Müslümanlarının tutumunu gösterir: “*Ülkemizin gidişatı hakkında düşüncelerimizi bilmeniz lazım; bizler adem-i merkezîyetçiliği ve Araplığın kaybedilmiş haklarını istiyoruz. Ama biz Osmanlı Hilafet ve saltanatına da sımsıkı bağlıyız. Osmanlı hâkimiyetinden ayrılmak ve sizin himayenizi istemek aklımızın ucundan bile geçmez.*”¹⁷²⁹

Cemal Paşa, savaşın başlarında her ne kadar panislamist politika açısından ihtiyatlı davranmışsa da birtakım sert tedbirler yine de gözden kaçmamaktadır. Le Temps'ın Kahire muhabirinin verdiği habere göre Lübnan milis Kuvvetleri komutanı Albay'ın istifasıyla birlikte Dürzi ve Türk ordusunda subay olan Hammad Bey işbaşına getirildi. Lübnan milis

¹⁷²⁴ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 363.

¹⁷²⁵ George Antonius, **The Arab Awakening**, London, 1955, s. 147.

¹⁷²⁶ Cemal Paşa, **Hatıralar**, Haz. Alpay Kabacalı, s. 256. Nevzat Artuç, **Cemal Paşa**, s. 299.

¹⁷²⁷ Celalattin Yavuz, **Suriye-Türkiye İlişkileri**, ATO Yayınları, Ankara, 2005, s. 191-192.

¹⁷²⁸ Erden, **a.g.e.**, s. 256-257; ayrıntı için bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. 4/1, Sina, Filistin **Cephesi**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1979, s. 16 vd.

¹⁷²⁹ Selam, **a.g.e.**, arka kapak yazısından.

kuvvetleri halen 900 kişilik gönüllülerden oluşuyor. Daha savaşın başlarında Lübnan'da Hıristiyanlarla Türk garnizonları arasında kanlı çarpışmalar oldu.¹⁷³⁰

Kahire'de çıkan *El Ahram*'a göre Cemal Paşa'nın Filistin'e gitmeden evvel kendisine gelen bir Lübnan delegasyonuna verdiği nutukta, muhtemelen çıkan bu tür çatışmaların da tesiriyle Lübnan halkını sevdiğini, halkı korumak için kuvvetli bir ordunun Lübnan'da bulunduğunu, Lübnanlıların vergiden ve askerlikten muafiyetlerinin devam edeceğini (...), Lübnanlıların savaş müddetince sakin davranacaklarını umduğunu söyledikten sonra sözlerine şöyle devam eder: *"Ben son derece mülayim biriyim, ama yeri gelince taş kalpli kesilirim. Veyl, düşmana en ufak bir destek verene! Menfaatlerinizi koruyan Osmanlı devletine itaatkar olun! Türkiye, akıbeti düşünerek ve hiçbir riske girmeyerek bu harbe girdi. Sizi bir ay sonra, kazanacağımız zaferleri kutlamak için bir ziyafete davet ediyorum."*¹⁷³¹ Cemal Paşa'nın bu nutukta Lübnan delegasyonuna gözdağı verdiği görülür. *El Ahram* ayrıca, bir diğer haberinde Lübnan İdaresinin Hariciye Bürosunu kapattığını, bu büronun şefi Boulos Nujaym'i ve iki sekreterini ve sayıları 30'u bulan memurlarını rehine olarak Şam'a naklettiğini, götürülen sivillerin sayısının 300'ü aşkın olduğunu yazar. *el Ahram* ayrıca, halk tarafından altı yıllığına seçilen 13 üyeli Büyük Meclis'in feshedildiğini, tüm büyük memurların yerlerinin değiştirildiğini veya azledildiğini, milis kuvvetlerinin de kıyafetlerinin değiştirildiğini ilave eder.

Savaşın başlarında Lübnan'daki Türk askeri otoriteler, ahalinin, memleketin müdafaasına katılmalarını istedi. Ancak aşiretlerin hoşnutsuzluğu söz konusu oldu. Çok sevilip sayılan Şuf Kaymakamı Tefvik Aslan ve frankofil temayülleriyle tanınan Deir-ul Kemar müdürü Reşid Nakhla görevinden alındı. Lübnan jandarma kumandanı Said el Bostani görevinden alınıp yerine Türk ordusunda Dürzi bir zabıt olan Muhammed Hammada getirildi. Lübnan İdare Heyeti reisi Habib el Saada Paşa ve bu heyetin diğer azaları olan Sa'dullah ben el Hoyek, Naum Bakos efendiler ve diğer memurlar görevlerinden alındı. Bu Konseyin diğer Hıristiyan azaları, müdür ve Kaymakamlar Şam'da ikamet etme emrini aldılar. Lübnan askeri otoriteleri Maruni patrikin Şam'a, vali ve kumandanla mülaki olmasını istedi. Ancak Patrik, ileri yaşı, hastalığı ve olumsuz hava şartlarını öne sürerek affını istedi. Maruni patrik, kendi yerine Butros Şibli, Bulos Avad ve Abdullah el Huri'yi Vali ve Kumandan Cemal Paşa'ya hoşamedi için gönderdi. Emir Şekib Arslan ve Abdülaziz Çaviş, Lübnan halkının silahlarını büyük ölçüde teslim ettikleri hususunda askeri otoriteleri ikna etti. Bu hususta Lübnan eşrafi, Kumandan Tahsin Bey başkanlığında müzakerelerde bulunmak üzere Baabda sarayına davet

¹⁷³⁰ **Le Temps**, 29 janvier 1915.

¹⁷³¹ **Le Temps**, 8 février 1915.

edildi. Tahsin Bey, yaptığı konuşmada Türkiye'nin Lübnanlıları sevdiğini, gayri muhariplerin silahlarını teslim etmeleri gerektiğini, sulhun akdiyle birlikte silahların iade edileceğini söyledi. Ancak eşraf ağır silahlarının olmadığını, eldeki mevcutların tabanca ve revolverlerden ibaret olduğunu söyledi.¹⁷³² Bunun halk üzerinde hoşnutsuz bir etki bıraktığı açıktır.

Savaşın başlarındaki psikolojik durumu ve Lübnan ahalsinin tavrını Lübnanlı Dürzî lider, İttihatçı ve Osmanlı parlamentosu üyesi Emir Şekip Arslan şöyle anlatır: “*Türkiye harbe girdiğinde Beyrut valisi Bekir Sami [Kunduh] Bey idi. Akıllı ve müdebbir bir adamdı. Herkes ondan memnundu. Harp patladığında Beyrut'taydım. Suriye ve Lübnan'da halk bombardıman korkusundan kıyılardan iç kesimlere kaçıyordu. Beyrut'ta halkı topladım, sükûnete çağırdım. Kalabalık, [destek vermek üzere] askeri kışladan çıkıp Almanya ve sonra da Avusturya konsolosluklarına yürüdü. Orada da konuşma yaptım. Şam ordusu kumandanı Zeki Paşa, Lübnan Hıristiyanlarının elindeki silahları toplamak istiyordu.*¹⁷³³ *Ben bunun gereksiz olduğunu ve onları gereksiz endişelere süreceğini söyledim. Zaten elde fazla silah yoktu. Ama Zeki Paşa, İtilaf lehinde isyan etmelerinden korkuyor ve ısrar ediyordu. Ben onlara kefil olduğumu söyledim. Şam valisi Bekir Sami Bey beni haklı buldu. Bu durumu bir sır olarak Sayda Başpiskoposu Basilius el Haccar'a söyledim. Harbin başlamasıyla birlikte yabancı devlet tebaasına ihraç emri verilmişti. Başpiskopos, rahibelerin dışarı atılmamaları için aracılığını istedi. Bekir Sami Bey'e durumu ilettim, kabul etti.”¹⁷³⁴*

Bu tutum bölge halkını memnun etti. Cemal Paşa da, Lübnan'ın eski devirlerden beri süregelen imtiyazlı durumuna fazla karışmadı, Dürzi ve Maruni liderlerle iyi geçindi.¹⁷³⁵ Ancak Cemal Paşa, Suriye'ye geldikten bir müddet sonra Lübnan'ı zabturate altına aldı. Bunda Almanların da rolü vardı ve halka baskı söz konusuydu. Cemal Paşa'nın kibirli tutumu halk arasında hoşnutsuzluğa sebep oldu. Bu hususta Ali Münif bey'in hatıralarında anlattıkları bu hususu aydınlatıcı niteliktedir: “*Lübnan'daki Cebel-i Lübnan mutasarrıflığına tayinim söz konusu oldu. Bu valiler üstü bir makamdı, genel vali gibi bir şeydi. Bu vazifem sırasında yegâne zorluğu Cemal Paşa'dan gördüm. O kırıcı otoritesiyle halkı hükümetten nasıl soğutuyorsa ben de ıslah ve iadesine çalışıyordum. Esasen Lübnan'a vali-i Umumi salahiyetiyle gönderilmemin sebebi de buydu.”¹⁷³⁶*

¹⁷³² “Situation au Liban”, **La Croix**, 9 mars 1915.

¹⁷³³ Bu hususta bkz. “Ahali nezdindeki esliha ve cephe hakkında Merkez Kumandanlığından” başlıklı haber, **Tanin**, 6 Mayıs 1915.

¹⁷³⁴ Emir Şekip Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları**, s. 80 vd.

¹⁷³⁵ Yavuz, **a.g.e.**, s. 191-192.

¹⁷³⁶ Toros, **a.g.e.**, s. 71.

1915 yılı ortalarında dünya savaşının tüm şiddetiyle sürdüğü sıralarda, Suriye'den kopmaması için Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı ihdas olundu. Her ne kadar adı mutasarrıflık ise de, kendisine bağlı valiliklerin bütün umuruna nezaret eden valiler üstü bir makamdı. Hükümet adına resmen emirler verirdi. Bir nevi *Vali-i Umumilik* veya eski tabiriyle *Eyalet Müfettişliği* idi. İmtiyazlı eyaletlerden ecnebi imtiyazlarının kaldırılması fikri kuvvetlenince hükümet de aslen Türk olan bir Vali-i umumi, yani mutasarrıf olarak Ali Münif Bey'i gönderdi. Bu sıralarda muhitte durum naziktir, zira Cebel-i Lübnan'da imtiyazların kaldırılmasından endişe duyulmaktadır. Evvelki mutasarrıfların hepsi vezir mertebesine sahip olup Katolik mezhebiniydi. Bu durumu Ali Münif Bey şöyle anlatır: “*Nitekim selefim Ohanes Kuyumciyan böyle idi. Daha evvel Halep ve Beyrut valiliklerinde bulunduğumdan vaziyete aşına idim. Cebel-i Lübnan'da merasimle karşılandım. Cemal Paşa da Suriye kumandandı. Ben de fermanı usulen okudum, arkadaşım Şekip Arslan da bunu tercüme etti. Cebel-i Lübnan imtiyazları lağvedilmiştir. Fakat bu lağvdan çok bir tadildir. Şimdi mutasarrıfların Hıristiyanlardan intihabı kalkmış, Ali Münif Bey tayin edilmiştir. Artık devletlerin muvafakati ile tayin söz konusu değildir. İmtiyazın kalkan hükmü bundan ibarettir. Diğer mali ve askeri imtiyazlar devam edecektir.*” Bu teminat üzerine ahali, memnuniyet izhar etti.”¹⁷³⁷

Lübnan'ın kumandanlığına da daha önce Yemen'de başarılı görev yapmış olan Miralay Rıza Bey getirildi, Lübnan'ı iyi idare etti, halk da onu çok sevdi, Lübnan'da sükûn ve asayiş sağlandı.¹⁷³⁸

1. Lübnan'da cihat faaliyetleri: Savaş patladığında, az yukarıda da değinildiği gibi, Beyrut'ta halk, Şekip Arslan'ın öncülüğünde kalabalıklar halinde Osmanlı Devletine destek vermek üzere askeri kışladan çıkıp Almanya ve sonra da Avusturya konsolosluklarına yürüdü.¹⁷³⁹ Savaşın başlarında Şam'ın nüfusu 200.000, Beyrut'un 150.000¹⁷⁴⁰, Lübnan'ın toplam nüfusu da 400-500 bin kadardı ve ekseriyet Hıristiyan'dı.¹⁷⁴¹ Sakin ve mutedil bir idare altında işler yürüyordu. Yabancılara, hatta muharip devletlerin tebaalarına karşı herhangi bir agresif vaka yoktu. Müslümanlar, cihad-ı mukaddes ilan edilmiş olmasına rağmen Hıristiyanlara karşı herhangi bir düşmanlık duymamaktaydı.¹⁷⁴² Türkiye'nin cihat ilanı ile birlikte Lübnan/Trablusşam'da ahali, Cuma namazından sonra cihat fetvasının bütün

¹⁷³⁷ Toros, a.g.e., s. 69-71.

¹⁷³⁸ Erden, a.g.e., s. 256 vd.

¹⁷³⁹ Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınımın Anıları*, s. 80.

¹⁷⁴⁰ Nogales, a.g.e., s. 142, 144.

¹⁷⁴¹ Erden, a.g.e., ss. 256 vd.

¹⁷⁴² JD, 17 août 1915.

camilerde okunmasıyla birlikte eşraf ve ahali Allahu ekber! ... sadalarıyla hükümet konağına gelip Halife'nin emrinde olduklarını bildirdiler.¹⁷⁴³ Beyrutlular ayrıca Cemal Paşa'ya kehribar mühür hediye etti.¹⁷⁴⁴ *Tanin*'in verdiği bir habere göre cihadın ilanıyla birlikte Cebel-i Lübnan'da coşku had safhadaydı. Cezin'deki Dürzi, İslam ve Hıristiyan ahali yek-vücut oldular. Cezin eşrafından Davud, Halil, Rahim Efendi ve zevcesi Helva Hanım Osmanlı askerlerine 200 yünlü fanila, gömlek ve mintan verdi, ayrıca Hilal-ı Ahmer Cemiyetinin bir şubesini kurmağa teşebbüs etti.¹⁷⁴⁵ Savaşın başlarında Dürzilerin durumu dikkate değer. Liderleri Emir Şekib Arslan'ın Osmanlıcı tutumu onları, isteksiz de olsa cihada destek vermeğe sevkettiği anlaşılmaktadır. Kahire'de çıkan *El Mokattam* gazetesinin yazdığına göre başlangıçta Havran Dürzilerinin Osmanlı idaresine sadık kaldıkları, bu yönde kendilerini ispat etmeğe çalıştıkları, ancak cihada iştirak söz konusu olunca bundan kaçındıkları anlaşılmaktadır. *El Mokattam*, bunu, Lübnan'ın içerisinde bulunduğu mahrumiyete, kısa süre öncesinde Türk askerinin kendilerine yaptığı baskılara bağlamaktadır. Bunda Cemal Paşa'nın Suriye'ye tayininden öncesi Türk-Arap ilişkilerinin de etkisi olmalı; kısa süre önce ölen Dürzi lider Yahya el Atraş'ın Adalar Denizi'nde tutuklu kaldığını, ancak İtalyanların 12 Ada'yı işgalleriyle tahliye edildiğini ve İngiltere'nin tavassutuyla Suriye'ye girebildiğini unutmamışlardı.¹⁷⁴⁶

Savaşın ağır şartları altında durum değişti. M. Edde'in hükümetine gönderdiği raporda: “*Almanlar tarafından kumanda edilen 250 süvarilik bir Türk müfrezesi kısa süre önce Beyrut'a birkaç km. mesafede, Sofar yakınlarında bulunan Aleyh'i işgal ve tahkim etti, diğer müfrezeler de Patriklik rezidansının yakınlarında olan Harissa'yı; Duhur eş Şuvayr, Bir Rummana, Beyt Miri ve diğer mahallerle birlikte işgal edecekler. Sofar'ın büyük oteli müsadere edildi, buraya külliyetli miktarda silah, cephane ve erzak depo edildi. Halen Suriye ve Lübnan tam bir geleneksel Alman militarizminin tedhişi altındadır. Her tarafta tutuklamalar, aramalar, provokasyonlar, ispiyonlar, hayali komplo ihbarları devam etmektedir.*”¹⁷⁴⁷ Der. Artık savaşın kendisine has şartları ağır basmaya başlar. Mesela *Journal des Débats* muhabiri Beyrut'a dair şu haberleri gönderir: *Hıristiyanlara katmerli şiddet, bir parola oldu. Malları gasp ediliyor, tedhiş ediliyorlar. Hıristiyan erler, para karşılığında askeri hizmetlerden muaf tutuluyor. Nizam [mevcut ordu] için 1.000 frank alındıktan sonra bu defa da redif [yedek] için de 1 000 frank alınıyor. Ancak bir hafta sonra 1.000 frank daha*

¹⁷⁴³ **Tanin**, 16 TS 1914.

¹⁷⁴⁴ **Tanin**, 1 Şubat 1915.

¹⁷⁴⁵ **Tanin**, 19 Şubat 1915.

¹⁷⁴⁶ **Le Temps**, 28 février 1915.

¹⁷⁴⁷ **SHAT**, 7 N 2144, Note de renseignements recueillis par M. Edde, Vice Consul de France, durant son passage en Syrie, le 8 décembre 1914.

kara ordusu için ihtiyat parası alınıyor. Şimdi de harp sırasında yeni çıkarılan bir tamime göre bedelle askerlikten muaf olanlar da askerlik hizmetine alınacaklar. Hıristiyanların malları müsadere ediliyor, dükkânları soyuluyor. Bizim başkonsolosumuz da çok sayıda Fransız vatandaşının evlerinin talanını engelleyemedi. Vergiler % 25 artırıldı. Hasse bezinin satıldığı 40 kadar Hıristiyan dükkânına 50.000 Fr. vergi tarh edildi. Hükümet memurları işlerini iyi biliyor, halkın hoşuna gidecek tuzakları iyi seçiyorlar. Kapitülasyonların ilgası ile sultanın; tramvayların, demiryollarının limanların vs imtiyazlarını iptal ettiğini halka ilan ediyorlar. Galeyana gelen Müslümanlar, Hıristiyanları korkutmak için sokaklarda rastgele ateş açıyorlar. Bazı guruplar, “Enver Paşa, tasalanma, korkusuz halk birlik olmuş, Hıristiyanların kanlarını içecek!” naraları arasında sokakları kat ediyor. Bağırdukları bu şarkıhlarında Guillaume II için bir de nakarat vardır:

Çok yaşa, müsterih ol ey Hacı Muhammed Giyom,
Sen Müslümanların gözündeki Müslüman ve Hacısin.
Çok yaşa, müsterih ol ey Hacı Muhammed Giyom,
Biz daima seninleyiz; Ayaklarınla düşmanın kalbi çiğnensin!
Sen buna muktedirsin, Almanya yaşasın!

JD, bundan sonra Göstericilerin, Türk-Alman programının gerçekleşeceğinden hiçbir Suriyelinin şüphe etmemesi gerektiğini anlattıktan sonra şunları ilave eder: “Berlin’de kaleme alınan Alman zafer bültenlerini yayınlamayı reddeden Beyrut’taki Hıristiyan gazeteler kapatıldı. Fransa’ya duyulan her bir sempati şiddetle cezalandırılıyor. Suriye ve Lübnan komiteleri, saçma olarak niteledikleri Türk hükümetinin bu tavrını şiddetle protesto etti. Bu komiteler çok yakın bir geçmişte Fransa’ya olan sarsılmaz sadakatlarını bildirmişlerdi.”¹⁷⁴⁸

Osmanlılar ilan ettikleri cihadın başarısı için Lübnan’dan da asker toplamak zorunda kaldı. O yılların Lübnan valisi Bekir Sami Bey [Kunduh], Selim Ali Selam’dan Lübnan’da cihat için gönüllü mücahit toplamasını istedi, O da 200 kişi topladı.¹⁷⁴⁹ Bu mutevazi bir rakamdı. Uzun yıllar boyunca askerlik hizmetine girmemiş Lübnanlıları birden bire silah altına almak kolay iş değildi. Hem Lübnanlı idareciler savaşa gereksiz bir şekilde girildiğini düşünüyorlardı.¹⁷⁵⁰ Daha önceleri Lübnan’dan asker alınmadığı halde savaş sırasında Lübnanlıların gönüllü olarak cihada katılmak istediklerini Lübnan kumandanlığının 4. Orduya gönderdiği bir yazıdan anlaşılmaktadır. Ancak 4. ordunun verdiği cevapta şimdilik bunun gereksiz olduğu vurgulandı.¹⁷⁵¹ Savaştan evvel, Osmanlı hükümeti, 6 Haziran 1914’te bedel kabul edilmemek üzere Umumi Asker Alma (Ahz-ı asker) kanununu yayınlamış, bu da

¹⁷⁴⁸ JD, 5 novembre 1914.

¹⁷⁴⁹ Selam, a.g.e., s. 146.

¹⁷⁵⁰ Aynı yer.

¹⁷⁵¹ Erden, a.g.e., s. 257.

bilhassa Beyrut'ta tepkilere yol açmıştı. Bu durum, Rusların Türkistan'da Türkleri askeri hizmetlerden muaf tutuşuna benzer. Bu hususu Selim Ali Selam şöyle açıklar: “*Bana Beyrut'tan isyan dolu telgraflar geldi. Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya gittim. Ama o görüşünde ısrarlıydı. Şöyle dedi: Umumi bir harbe gücümüz var. Kanununu geri çekmem söz konusu değildir.*”¹⁷⁵²

1924'e kadar samimi Osmanlıcı olan Dürzi lider Şekip Arslan hatıralarında şunları yazar: “*Lübnan kumandanı Rıza Paşa idi. Cemal Paşa ondan bir gönüllü birliği teşkilini istedi. Bununla Suriye sahillerine muhtemel bir saldırı defedilecekti. Rıza Paşa çok gönüllü aradı ama nafile. Dürzî şeyhlerini çağırırdı. Ama şeyhler, -Biz gönüllü oluruz ama kimseyi ikna edemeyiz! Dediler. Bunun üzerine Rıza Paşa el-Muhtara'da ahaliyi topladı, sebebini bilmediğinden halk şoke oldu. Gönüllü toplamak için olduğunu anlayınca herkes dağıldı. Paşa da eli boş döndü. Aslında Lübnanlılar cesur ve savaşıydı. Ama düzenli askerliğin tavizsiz kurallarını sevmeyizlerdi. Bunun üzerine Cemal Paşa bana mektup yazdı. Arkadaşım olduğunu bildiğinden Ali Fuat [Erden] Bey'e de durumu bildirdi. O da bana yazdı. 1.500 kişilik bir gönüllü birliği teşkil etmemi istiyordu. Reddedersen, Cemal tüm memleketi askere zorlayabilirdi. O zamanlar, halkın devlete karşı gelecek hali de yoktu, zaten başka çare de yoktu. Ahalinin arasına girdim. Hiç de kolay olmadı. Avam halk, gönüllü alayını düzenli birlik şeklinde Çanakkale vs. yerlere gönderileceklerini zannediordu. Ben halkın endişelerini giderdim, köylere dolaştım, gönüllü kaydettim. Bunlar kendi kumandam altında olunca kimse itiraz etmiyordu. 45 günde 9.000 gönüllü kaydettim. Gitmediğim iki nahiyeye kalmıştı. Ama Cemal, bu sayıyı kâfi buldu. Muhtemelen Lübnan'ı test ediyordu. Cemal, sadece Müslümanlardan gönüllü toplamamı istemişti. Bu defa Hıristiyanlar da bana geldiler ve (liderleri Habib es-Sa'd) gönüllü yazılmak istediler. Durumu Cemal'e telgraf ettim. Şimdilik gereksiz, dedi. Bunun üzerine Hıristiyanlara, savaş fiilen başlasın, sizi de alırız, dedim. Silahlanmak için halk benden silah ruhsat-izin belgeleri alıyordu. Bu belgelerle halk silahlarıyla beraber dolaşabiliyorlardı.*”¹⁷⁵³

2. Cemal Paşa'nın sert tedbirleri: Cemal Paşa'nın Mısır'ı işgal etmek vazifesiyle Suriye 4. Ordu kumandanı olarak tayininden sonra Beyrut eşrafının kendisine hoşamedide bulunması usul icabı idi. Vali Bekir Sami Bey de bu maksatla topladığı heyete Lübnan mebusu Selim Ali Selam'ı da almıştı. Cemal Paşa'ya hoşamedi için Şam'a gittiler. Ancak görüşmede Lübnan heyetini ve cihat faaliyetlerini tedirgin eden bir husus oldu. Cemal Paşa,

¹⁷⁵² Selam, a.g.e., s. 141.

¹⁷⁵³ Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınım Anıları*, s. 104-06.

Suriye'ye geldiği ilk günlerdeki panislamist tavrını değiştirmiş ve sertlik politikası izlemeye başlamıştı. Paşa geldikten kısa süre sonra Nahle el Mıtran Paşa ve Esed el Haydar Bey'i tevkif etmişti. Bunlar Arap separatizmi ve Fransa ile işbirliğiyle suçlanıyordu. Bu hususta Selim Ali Selam da, ahalinin ısrarıyla şefaatçi olmak üzere, Suriye'nin ileri gelenleriyle birlikte Cemal Paşa'ya gitti. Fakat Cemal Paşa, son derece katıydı. İlk nazıkse de Arap milliyetçilerinin affı söz konusu olduğunda bağırıp çağırarak "Bir daha böyle bir mesele için buraya uğrama" dedi. Bu, savaşın devam ettiği ve cihadın sürdürüldüğü sıralarda sakınılması gereken bir davranıştı. Suriye bahsinde de geçtiği gibi, zaten 1913'te bunlar genel affa uğramışlardı. Selam, Cemal Paşa'nın makamından çıktığında "Üzerime gök kubbe yığılmıştı" der. Cemal Paşa'nın bu nobranca karakteri, tek sebep olmamakla birlikte, cihadın iflasına yol açtı, halkı kendinden de, temsil ettiği devletten de soğuttu, küstürdü.¹⁷⁵⁴ O günlerin sıkıntılı havasını M. Edde, Fransa hükümetine gönderdiği raporda şunları yazar: "*Birçok eşraf ve idari danışmanlar da Fransa ve İngiltere Konsoloslukları ile dostane ilişkilerde buldukları gerekçesiyle Şam'daki Divan-ı harbe zorla sevk edildiler. Bunların burada ikametlerinin hayli uzamış olması çeşitli spekülasyonlara ve hoşnutsuzluklara yol açtı.*"¹⁷⁵⁵

Cemal Paşa, Şam'a gelip Damascus Oteli'ne yerleşince Lübnan mutasarrıfı Ohannes Paşa'yı ve hasta ve yaşlı Marunî patrikini Şam'da mecburi iskâna tabi tutmak istemesi şiddetli tepkilere yol açmıştı. Ancak Emir Şekip Arslan'ın itirazı üzerine en üst seviyede iki piskopos Şam'da mecburi iskâna aldı.¹⁷⁵⁶ Cemal Paşa, Dürzi Yüzb. Fuat Şukayyir Bey'e, Lübnan'ın kuzeyinde, rezidansında bulunan Maruni papazı rehin olarak Şam'a getirmesini istedi, Fuat Bey de bunun için 30.000 kişilik bir kuvvetle yapabileceğini söyledi. Zira burada papaz, oldukça kalabalık bir Maruni topluluğun içerisinde bulunuyordu. Böyle bir durumda bir isyanın çıkması pek muhtemeldi.¹⁷⁵⁷ Nitekim korkulan bu ihtimal gerçekleşti. İskenderiye'de çıkan *Basir* gazetesinin yazdığına göre K. Lübnan'da birtakım çatışmalar çıkıp yayılma istidadı da gösterince Cemal Paşa, Marunilerin üzerine bir fırka nizamî asker ve Suriye hapishanelerinden ve şöhret olmuş Müslüman haydutlardan gayrı nizamî kuvvetler sürdü. Taraflar arasında kanlı müsademeler oldu. Zgarta ahalisi, Ehdenlileri, Beşari ve Tannurin halkını imdada çağırdı. Bundan sonra kanlı çarpışmalar vuku buldu; yerliler, ellerinde tüfekten başka bir şey olmamasına rağmen inatla çarpıştı. Ancak topların karşısında daha fazla direnemeyen Maruniler püskürtüldü. Türk kıtalarının hedefi, dağlık bölgeye kadar

¹⁷⁵⁴ Selam, a.g.e., s. 146.

¹⁷⁵⁵ SHAT, 7 N 2144, Note de renseignements recueillis par M. Edde, Vice Consul de France, durant son passage en Syrie, le 8 décembre 1914

¹⁷⁵⁶ Arslan, İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları, s. 85.

¹⁷⁵⁷ Le Temps, 10 mai 1915.

gidip Marunilerin liderini derdest etmek ve bir daha isyan etmelerine imkan bırakmamaktı.¹⁷⁵⁸ Ancak, *Basir* gazetesi, herhangi askeri ilerleme olmadığından bahseder. Maruni papaz, Jozef el Hayek'in Mart 1915'te idam edildiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁵⁹

Aslında bu Lübnan Marunî patriğinin Cemal Paşa'nın Şam'a davetine icabet etmediği anlaşılıyor. Papaz, bu emre boyun eğmeği mevkii ile bağdaştırmamış olmalıydı. Bazı çevrelerde bunun Lübnan işlerini bir an önce bitirmek için Türkler tarafından bahane yapılmak istendiği kanaati de hâkimdi. Zira patriğin cebren getirilmesine Marunîler karşı çıkmış ve bu da baskı için bir bahane olmuştu.¹⁷⁶⁰ Patrik'in mecburi iskâna alınmasına Papalık da karşı çıkmış ve ancak Türk hükümetinin araya girmesi ve onu serbest kalacağına dair söz vermesiyle vaziyet yumuşamıştı.¹⁷⁶¹

Türk-Arap ilişkilerinde bu tür olumsuz ilişkiler cihadı iflasa doğru götürüyordu. Halbuki daha yumuşak bir tutumla bu şahısların ayrılıkçı faaliyetleri engellenebilirdi. Cemal'in bu sertlik politikası diğer Arap coğrafyasında olduğu gibi Lübnan'da da tepki ile karşılandı. Lübnan ileri gelenleri de Suriyeliler gibi bağımsızlık faaliyetlerine girişmişlerse de bunlar devleti parçalayacak şiddette değildi. Uzlaşma politikası ile bu cereyanın hep gevşetildiği görülmüştü. Nitekim daha zor ve sert bir özelliği olan Yemen'de İsmet Bey'in [İnönü] de dâhil olduğu bir anlaşmada Ahmet İzzet Paşa, İmam Yahya ile yaptığı isabetli anlaşma ile Osmanlılar savaşın sonuna kadar büyük felaketlerden korunmuşlardı. Böyle nazik bir durumda Cemal Paşa, İzzet Paşa'yı örnek almalıydı. Selam, bu hususta şunları anlatır: “1915 yazında Paşa ile arası çok iyi olan *Abdülkerim el Halil* bana geldi ve ‘Devlete karşı çıkmak üzere İngilizlerle birlikte bir plan yapıyoruz, şuralardan yardımlar gelecek, filanlar falanlar da bize katılacak vs dedi. Ben onu vazgeçirmeye çalıştım, o da beni ikna etmeye çalıştı, bir sonuca ulaşmadan ayrıldık. Sonra baktım, *Abdülkerim*, *Beyhum* aşireti gençleriyle oturup kalkıyor, derhal liderleri *Ahmet Muhtar*'a gidip ikaz ettim. Bu defa *Rıza es Sulh*, oğlu *Riyaz* ve *Selim Tayyare* ile ilişki kurdu. *Kamil Esed* (-?-1924. Lübnanlı siyasetçi, Cemal Paşa'nın adamı. Güney Lübnan'daki et-Tibe bölgesinin eşrafından. Osmanlı parlamentosunda Beyrut mebusu.) bunları *Şeyh Esed eş Şukayri*'ye ispiyon eder. *Cemal Paşa* da onları *Aliye/Aleyh Divan-ı Harbine* verir. Ancak *Vali Bekir Sami Bey*'in methe değer gayretleriyle berat ederler.”¹⁷⁶²

¹⁷⁵⁸ **Le Temps**, 19 mai 1915 ; **Tanin**, **Haftalık Gazete**'nin 16.cı sayısında “*Suriye ve Maruni desaisi*” başlıklı bir makaleden bahsetmektedir. **Tanin**, 11 TE 1918.

¹⁷⁵⁹ Bkz. **Le Temps**, 8 mai 1915; **Tanin**, 13 Mart 1915.

¹⁷⁶⁰ **SHAT**, 7 N 2144, Note de renseignements recueillis par M. Edde, Vice Consul de France, durant son passage en Syrie, le 8 décembre 1914.

¹⁷⁶¹ **Le Temps**, 1 octobre 1917.

¹⁷⁶² Selam, a.g.e., s. 75.

Bu sıralarda devlete isyan eden Şerif Hüseyin'in Lübnan ve Suriye'de de etkileri görüldü. Şerif'in Suriye ve Lübnan dâhil büyük bir krallık kurma teşebbüsleri söz konusuydu. Bundan sonra Selim Ali Selam, Aliye ve Şam Divan-ı Harp mahkemesinde yargılandı ve beraat etti, ama Lübnan eşrafından Abdülkerim el Halil, Nur el Kadi, Mahmud ve Muhammed Mahmesani, A. Kadir el Harsa, Mahmud el Acem, Ali en Neşabibi, Selim Abdülhadi, Tevfik el Bisat, Salih Haydar, Ali el Ramanazi, Müslim Abidin ve Naif Tello 25 Ağustos 1915'te idam edildiler.¹⁷⁶³

Le Temps, idam tarihini 21 Ağustos'ta (1915) olarak belirtir ve idam sahnesi hakkında şunları yazar: “*Beyrut’u Hürriyet Meydanı’na darağaçları dikildi; Cemal Paşa’nın huzurunda, sabahın saat altısında 12 Arap eşrafı idam edildi. Cesetleri altı saat müddetle darağacında asılı kaldıktan sonra Ras-Beyrut’ta defnedildi. El Mokattam, idam edilenlerin bazılarının adlarını şöyle verir: Abdülkerim el Halil, Selim el Halil, Ceninli Hafız Paşa’nın yegeni Emir Abdülhadi, Muhammed el Mahmud Mahmessani, Mahmud el Acem, Trablusşam’dan Nur-ul Kadi; Şamlı Abdülkadir el Harsa, Ali el Ermetazi, Naif Tello, Müslim Alaleddin, Salih Haydar. El Ahram gazetesi, bu listeye Beyrut’ta çıkan el Müfid gazetesinin müdürünü de dahil eder.*”¹⁷⁶⁴ *Le Temps*, bu idamların sebebinin “sözüm ona” kaydını ekleyerek, Sayda eşrafından Zeyn ailesinin evinde yapılmış bir toplantıda Türklere karşı bir komplo yapma hazırlıkları olduğunu ilave eder. İstanbul’da kurulan eski Arap Kulübü başkanı ve Şii Müslüman Abdülkerim el Halil, Beyrut eski mebusu Rıza es Sulh’u da tahrik ederek bu toplantıda Türkiye’den ayrılma planları yapmışlardı.¹⁷⁶⁵

Bu idamlardan sonra artık Lübnan halkı Türk cihadını dinlemez oldu. Fransa Denizcilik Bakanlığına yazılan bir rapor durumu şöyle izah eder: “...*Sadece İskenderun Körfezindeki Ermenileri değil, Lübnanlıları da silahlandırmamız lazım. Lübnan halkı, genel bir isyan için bizden sadece silah ve bir işaret beklemektedir. Lübnan’daki Türk askerinin sayısının düşüklüğü ve disiplinsizliği vaziyeti uygun hale getirmiştir.*”¹⁷⁶⁶ Kaldı ki savaş yıllarında Lübnan, kıtlıktan kırılıyor, halk Havran’a ve iç kesimlere kaçıyordu.¹⁷⁶⁷ Bu sıralarda Suriye’de büyük bir kıtlık vardı. Daha savaşın başlarında Türk hükümetinin memurları, yanlış işler yapıyor, baskı ve fırsatçılıklarla halkı bunaltıyordu. Türk hükümetinin Suriye halkı üzerinde şiddetli baskıları cihat işlerini çıkmaza sokuyordu. Suriye, savaşın bütün

¹⁷⁶³ Selam, **a.g.e.**, s. 150-162.

¹⁷⁶⁴ **Le Temps**, 2 août 1915.

¹⁷⁶⁵ Aynı yer. Rıza es Sulh’un idamı hakk. geniş bilgi: **Le Figaro**, 24 Novembre 1915.

¹⁷⁶⁶ **SHAT. 7 N 2144**. 3ème Escadre de la Méditerranée. No : 294. Bord Jaureguiberry en Mer, le 22 septembre 1915. Le Contre-Amiral Darrieus, Commandant de la 2ème Division et la 3ème Escadre p.i. à M. le Ministre de la Marine.

¹⁷⁶⁷ Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydınım Anıları**, s. 106; Suriye ve Lübnan’daki bu sıkıntılı durum, pahalılık ve Cemal Paşa’nın gereksiz baskıları hakk. Teferruat için bkz. **La Croix**, 18 août 1915.

olumsuzluklarını hissediyordu. Türk otoriteleri, mağazalarda keyfi davranışlarda bulunuyor, ahalinin mallarına el koyuyor, aynı baskı ve keyfi muameleler evlerde de oluyor, rüşvet ve ahlaksızlık kol geziyordu. Memurlar, erzak, silah, tahıla (un, tereyağı, yağ, şeker vs) el koyuyor, askeri olsun olmasın her türlü emtiayı (ipekli, yünlü, pamuklu, itriyat, mücevherat, gümüş takımlar, binek hayvanları, yük hayvanları, mevaşi, araba vs) müsadere ediyorlardı. Dışarı ile hiçbir şekilde irtibat ve intikal yoktu. Mahalli mahsullerin dışarı çıkarılması, hatta Lübnan'a bile un gönderilmesi yasaktı. Osmanlı tebaası olanlar, kişi başına 10 TL (230 fr) den fazla para ile yurt dışına, hatta yurt içi seyahate bile çıkamazlardı. Bunun üzerinde olan meblağ hükümete teslim edilmeliydi. Durum böyle olunca da işler işler durma noktasına geldi, kimsede altın kalmadı, sefalet gittikçe tehdit edici bir hal aldı.¹⁷⁶⁸ Kıtlik yüzünden bu yıllarda una kum ve kül bile karıştırılıyordu.¹⁷⁶⁹ Tifüsten Batroun'un nüfusu 5.000'den 2.000'e, Marnema 200'den altı kişiye düştü. *Abad Syrian Relief Fund* adlı bir teşkilat kurulduysa da yardımlar çok yetersiz kaldı.¹⁷⁷⁰ Bundan sonra isyanların önü alınamayacaktır. Bu yıllarda İtilaf devletlerinin şiddetli ablukası söz konusuydu.¹⁷⁷¹ İşte bu sıralarda Türk hükümeti, yayınladığı bir resmi tebliğde Batum'un alınmasından dolayı petrol fiyatlarının düşeceğini, bol miktarda Suriye'ye petrol gönderileceğini, aydınlanmak için yakıt bulamayan ahalinin bollukla karşılaşacağını bildiriyordu. Bu tebliğ bununla bitmiyordu, Beyrut'taki Osmanlı Haber Ajansı, Türk ordusunun Kafkasya'daki başarılarından, Kars'ın zapt edildiğinden, Tiflis'in alındığından, bu iki şehre iki Türk valinin gönderildiğinden, Türk birliklerinin Petrograd üzerine yürümekte olduğundan, Çar'ın Moskova'ya kaçtığından, Rus filolarının artık Karadeniz'de izine bile rastlanmadığından, şu anda Türk donanmasının Çanakale'de İngiliz-Fransız donanmalarını mahva hazırlandığından bahsediyordu.¹⁷⁷² Fransa ve İngiltere'nin uyguladığı abluka ve diğer savaş sebepleriyle durum gitgide kötüleşiyordu. 1917 yılı başlarından itibaren gıda kıtlığı ve fiyat artışları başladı. Lübnan'da açlık, kırlma noktasına vardı. Banknotun değeri beşte bire kadar düştü, bu da açlığı daha da artırdı. (...) Beyrut adeta yürüyen heykellerle dolmuştu. Çocuklar kırıntı aradıkları çöplüklerde ölmeye başladı.¹⁷⁷³ Beyrut sokaklarında sabah vakitleri: “Cuani, Cuani!” [Açım, açım!] iniltileriyle

¹⁷⁶⁸ SHAT, 7 N 2144, Note de renseignements recueillis par M. EDDE, Vice Consul de France, durant son passage en Syrie, le 8 décembre 1914.

¹⁷⁶⁹ Kürd Ali; a.g.e., s. 246.

¹⁷⁷⁰ R. Levy, *Petit Histoire de la Syrie, de l'antiquité à nos jours*, F. Rieder -Cie, Paris, 1924, s. 60.

¹⁷⁷¹ Erden, a.g.e., Türkiye İş Bank yay., 2. B., İstanbul, 2006, s. 258.

¹⁷⁷² *Le Temps*, 15 septembre 1915.

¹⁷⁷³ Derveze, *Posta Memuru*, s. 443-445; Harp yıllarında Fransa'nın Hicaz temsilcisi olan General Brémond, 1916 da Suriye halkının % 30-40 açlıktan öldüğünü 11 Haziran 1916 tarihli *Le Temps* ve 16 Temmuz 1916 tarihli *Journal de Genève*'e dayanarak verir. Gn. Ed. Brémond, a.g.e., s. 27.

can çekişen açlar çöp arabalarına saldırıyordu¹⁷⁷⁴ Beyrut'ta un yoktu, iç mıntikalarda varsa da nakil vasıtaları yetersizdi, demiryolları da askerî hizmetlerde kullanılıyordu.¹⁷⁷⁵

O günlerin durumu hakkında *El Ahram* şunları yazıyordu: "...Hükümet'in 25 günlüğüne ve kişi başına verdiği 4 kilo arpa ve diğer hububatın yetersiz ve gayri sıhhidir. Ölüm oranı korkutucu bir şekilde artıyor. Sokaklar cesetlerle doldu, ahali ormanlarda yabani ot toplamakla meşgul. Bunun üzerine Lübnan eşrafi Türk vali Ali Münif Bey'e gittiler. Ancak vali, Lübnanlılar birbirlerini parçalayıp yedikleri zaman açlıktan bahsedebilirler, dedi. (...) Yük hayvanları, atlar, öküzler müsadere edildi. Bu da tarlaların sürülmesini ve ekim yapılmasını yok etti, kaldı ki hububat zaten yok, tarlaların sahipleri de çoktan öldü. El Ahram, Lübnan'daki fiyat yüksekliğinden bahsettikten sonra şunları yazar: "Eğer bir Lübnanlı Beyrut'a ekmek almaya giderse askerlere yakalanır ve askerlerin dayacağına maruz kalır; kuş avlamak da yasak. Mayıs ayının 1.e kadar binlerce biçare açlıktan öldü. Amerika'ya giden göçmenler, ailelerine nakdi yardım göndermeye başladı, misyonerler de gönüllü olarak bu yardımları ulaştırmaya çalışıyor. Ancak Osmanlı hükümeti, bu yardımların Osmanlı Bankasına yatırılmasını istedi. Bu defa da bu yardımların bir sene sonra ve kâğıt para olarak alıcılara teslim edileceğini söyledi. 137 kuruş olan Sterling, sadece 80 kuruştan alınıyor. Temmuz (1916) ayında Beyrut'ta 11, Halep'te 8, Şam'da 8, Hayfa'da 9 halka açık idam gerçekleşti."¹⁷⁷⁶

Lübnan'daki Türk idarecilerin o sıkıntılı kıtlık ve yokluk yıllarında yaptığı yolsuzluklar da dillere destan olmuştu. Emniyet müdürü Muhittin Bey'in yolsuzlukları Lübnan'da halkın nefretini çekmiş, artan şikâyetler üzerine Vali Bekir Azmi Bey, Muhittin Bey hakkında soruşturma açınca o da intihar etmişti.¹⁷⁷⁷ Savaş yıllarında Lübnan, 400.000 nüfusunun en az 130.000'ini açlık ve bulaşıcı hastalıklara kurban verdi.¹⁷⁷⁸

Bu kadar sıkıntı ve kıtlık içinde kimsenin cihadı dinleyecek hali kalmamıştı. Bu idamlardan sonra bir de Lübnan'da sürgünler başladı. Bu da ayrı bir hoşnutsuzluk sebebi oldu. Selam anlatıyor: "İdamlardan hemen sonra Şam'daki meşhur Viktorya Oteli'nde Cemal Paşa ile beraberim. Odaya 4. Ordu Maliye müşaviri Tevfik Bey girdi. Elinde sürgün edileceklerin

¹⁷⁷⁴ Falih Rıfki Atay, **Batış Yılları**, Dünya Yayınları, Ekin Basımevi, İstanbul, 1963, s. 95.

¹⁷⁷⁵ **JD**, 17 août 1915.

¹⁷⁷⁶ **Le Temps**, 11 juin 1916.

¹⁷⁷⁷ Selam, **a.g.e.**, s. 164-66.

¹⁷⁷⁸ Henry Bordeaux, « *Voyageurs d'Orient, le Levant pendant et après la guerre* », V. **RDM**, t. XXXIII, 1926, s. 604. Bu rakamın, 200 bin'e kadar çıktığı da yazıldı. **Afrique Française**, no: 11, novembre 1922, s. 492; Bu hususta Şükri Ganem'in Beyrut'ta insanların kitleler halinde ölümü ve Müttefiklerin ablukasından şikâyet hakkında Papa'ya yazdığı mektup için bkz. Chekry Ganem, "Lettre ouverte à sa Sainteté Benoit XV", **CO**, no: 154, 25 novembre 1916, s. 419-420; Bu hususta Şükri Ganem, ayrıca İspanya kralı Alphonse XII'e de müracaatta bulundu. **CO**, no: 155, 10 décembre 1916, s. 466.

ve gidecekleri yerlerin listesi vardı. Listeyi Cemal Paşa'ya okudu. Rıza es Sulh ve oğlu Riyaz Bey'in adı geçince 'Baba başka tarafa, oğul başka tarafa sürülsün' dedi. Dayanamadım, dedim ki: 'Baba, hasta ve yaşlıdır, bari bir arada sürgün yaşasınlar, bu bir işkence olur' dedim. Bunun üzerine baba-oğul aynı yere sürüldü."¹⁷⁷⁹ Selim Ali Selam, İstanbul'da Cavit Bey'e bu hususta şunları söylüyordu: "Hapis cezaları, idamlar, yetmiyormuş gibi şimdi de sürgünler başladı. Bu adamdan [Cemal Paşa] tiksiniyoruz, sürgünleri durdurun!". Cavit de yardımcı olacağına dair söz verdi konu hükümetin gündemine geldi. Sürgünler geri döndüyse de Cemal Paşa artık Araplar için ebediyen Haccac-ı Zalim oldu, itibarını kaybetti, bir daha dönmek üzere İstanbul'a çağrıldı.¹⁷⁸⁰

3. Lübnan'da cihadın sonu: 1917 yılı sonlarında Sina, İngilizlerin eline geçti, Temmuz 1917'de Kudüs düştü.¹⁷⁸¹ Bundan sonra Türk ricatı başladı, Faysal kumandasındaki isyancı Arap kuvvetleri, Ekim 1918'de Şam'a girdi. Bundan sonra Beyrut'ta Türk memurları valizlerini toplayıp Osmanlı ordusuna iltihak etmek üzere hızla Humus ve Halep'e gittiler. Beyrut valisi, Belediye reisi Ömer ed Dauk'a şehrin idaresinin kendisine tevdi edildiğini bir mektupla bildirdi. İsyancı Arap kuvvetleri Şam'a girince Lübnan'da her tarafta Şerif Hüseyin'in bayrakları dalgalandı. Müslümanların Lübnan'daki sevinci muazzamdı.¹⁷⁸²

Cihadın sonunu belirleyen Türk ailelerinin Lübnan'ı tahliyesi içler acısıdır. Bu hususu Hüseyin Kazım Kadri şöyle anlatır: "...Aylar geçiyor, İstanbul'a avdet edemiyorduk. Dostum Cizvit ruhani reisi Per Şantor tavassutuyla Fransız otoriteleri bize bir vapur gönderdi. Vatandaşlarımızı haberdar ettik, eşyalarımızı taşıdık. Her ailenin elinde fotoğrafı ve lazım gelen izahatı havi bir vesika vardı. Fakat vapur akşama kadar hareket edeceğinden eşyalarımızı akşama kadar taşımamız için bir mucize lazımdı. Rıhtımda İngiliz ağırlıklarını taşıyan Mısırlı yüzlerce hamal vardı. Eli kamçılı hamalbaşına gittim, Müslüman olduğumuzu ve İstanbul'a gitmek üzere eşyalarımızın bir an önce nakledilmesi gerektiğini söyledim."

Eli kırbaçlı Hammalbaş'ın avazı çıktığı kadar bağırarak söylediği şu sözler enteresandır: "Bakınız evlatlar! Amcamız bize ne diyor, bu eşyalar hemen vapura taşınacak, biz de Müslüman kardeşlerimize dinen mecbur ve mükellef olduğumuz yardımı yapacağız." Bundan sonra yüzlerce Mısırlı hamal, bir anda hücum ederek cihadın kılıç artıkları Türk ailelerinin eşyalarını 1-2 saat içerisinde vapura yüklediler. Hüseyin Kazım Bey, bundan sonrasını şöyle anlatır: "Beyrut'ta kaldığım uzun seneler zarfında her sınıftan halkla temasım

¹⁷⁷⁹ Selam, a.g.e., s. 169.

¹⁷⁸⁰ Selam, a.g.e., s. 171-72.

¹⁷⁸¹ Geniş bilgi: Tanin, 2 Temmuz 1917.

¹⁷⁸² Derveze, a.g.e., s. 445-449.

olmuştu. Başta müftü olduğu halde ulema ve eşraf biz teşyi için geldiler, kucaklaştık, ağlaştık! Bu bizim ebedi ayrılığımız oldu. Eşyalarımızı taşıyan Mısırlı yüzlerce hamal ve Beyrut ahalisi rıhtımda bayrak açarak Allahu yensur ul İslam! [Allah İslam'ı muzaffer kılsın!] diye bağıryorlardı.”¹⁷⁸³

Bundan sonra Lübnan için talihsizlikler başladı, Lübnan'da Ömer el Da'uk başkanlığında kurulan hükümet Fransa ve İngiltere tarafından tanınmadı. Artık Avrupa emperyalizmi gerçek yüzünü gösteriyordu, uçaklar 4 Ekim 1918'de Hükümet konağı üzerinden uçarak silah ve tahıl depolarını bombaladı. Aynı gün Babda'daki Türk birliği de teslim oldu. 6 Ekim 1918'de İtilaf devletleri zırhlıları Beyrut limanına geldi, 11 Ekim'de de askerler şehre girdi, stratejik noktaların teslimini istedi. Saptanan noktalar sonradan Suriye'den koparılıp Lübnan olarak Hıristiyan Araplara verildi ve burayı Fransa devraldı. Hükümet de sadece 11 gün çalışabildi.¹⁷⁸⁴ Gn. Gourauld Eylül 1920'de Lübnan devletinin doğduğunu resmen ilan etti. Aynı zamanda Şam'daki Faysal hükümeti de yıkıldı.¹⁷⁸⁵

E. ARABİSTAN

Arabistan yarımadasındaki devletler, Galya'daki eski Mérovingien'lere benzer; bir şef ya da aileye dayanmadan ayakta kalamazlar. Arabistan'da siyasi taksimat şöyleydi:

1-Hicaz: Türk vilayeti, merkezi Mekke, Bilad-ul Haram [Kutsal beldeler] olarak adlandırılır. Nüfusu 7.000.000 kadardır. Hac gelirleri ve Sultan'ın yardımlarıyla geçinir, nüfusun 3/4'ü Bedevi'dir.

2-Necid: merkezi, Riyad. Hâkimi, Emir Abdulaziz b. Suud'tur, anti-Türk'tür.

3-Şammar: merkezi Hail'dir. Hâkimi, Emir Suud b. Abdulaziz İbni Reşid'tir. Hail'de bir Türk garnizonu vardır. Şammariler, Türklere sadıktır.

4-Kuveyt: hâkimi, Cabir b. Mübarek İbn-us Sabah'tır. Hindistan'dan maaş alır.

5-Müntefek emareti: Emiri, Acemi b. Sadun'dur. Almanlardan maaş alır.

6-Muhammara emareti: Emiri Şeyh Haz'al'dır, Hindistan'dan maaş alır.

7-Bahreyn emareti: Emiri, Aisa b. Halife'dir, Hindistan'dan maaş alır.

8-Umman veya Maskat emareti: merkezi Maskat'tır, Emiri, Teymur b. Faysal Ebu Said'tir. Hindistan'dan maaş alır. Ahali, Ubbadi mezhebindendir.

9-Hadramut: merkezi, Aden'in 500 km. doğusundaki Mokulla'dır. Hâkimi, Emir Galib b. Avda el Gayeti'dir. Hindistan'dan maaş alır.

¹⁷⁸³ Hüseyin Kazım Kadri, a.g.e., s. 146-156.

¹⁷⁸⁴ Selam, a.g.e., s. 39; Ömer ed-Da'uk için bkz. s. 176.

¹⁷⁸⁵ Selam, a.g.e., s. 43.

10-Yemen İmametİ: merkezi San'a'nın kuzeyindeki Şabarra'dır. Emiri, İmam Yahya b. Muhammed Hamidüddin'dir. 7. Kolordu kumandanı ve Vali İzzet Paşa ile yapılan bir anlaşma gereği Türklerden, aylık 2.500 altın TL maaş alır, ahali Zeydi'dir.

11-Asir emareti: merkezi Sabia'dır. Emiri, aynı zamanda dini bir şef de olan Seyyid Muhammed b. Ali el İdrisi'dir. Daha önce Eritre'ye giren İtalyanlarla ilişki kurmuştu. İmam Yahya ile ihtilaf halindedir. Yemen, Asir, Kayrevan Fatimi Halifelerinin yeşil renkli bayrağını kullanır.¹⁷⁸⁶

Sultan olarak adı geçen bu kabile liderlerinden bazıları bir kasaba kadar nüfusa sahipti, tebaaları ancak 5-6.000 kişiydi. Bunlar bilhassa San'a-Aden ile Kızıldeniz arasında çoktur. Bunlardan biri Aden'e geldiğinde İngilizler tarafından hakiki bir sultan gibi top atılarak karşılanırdı.¹⁷⁸⁷ **Sultan olarak isimlendirilen bu liderlerin bir orduları da yoktu.** Bu svaşta Arabistan'ın durumu coğrafi, etnografik, nev-i şahsına münhasır özellikler taşıyordu. Yaklaşık 3,5 milyon nüfusu vardı, anarşik bir düzen hâkimdi. Orta bölgelerdeki kabile konfederasyonu bağımsızdır ve daimi bir iç savaş sürüyordu. Sadece İngilizlerin hâkim olduğu sahil kesimlerinde ve kısmen de Türklerin hâkim olduğu taraflarda asayiş vardı. Göçebe aşiretler, savaş sırasında bir varlık gösteremediler, vatanseverlik duyguları düşüktü, her türlü otoriteye asi, muharip olmaktan çok yağmacıydı.¹⁷⁸⁸ Arabistan yarımadası öylesine karışık ki herkesin kendi başına buyruk olduğu bir anarşi menbaıdır, her bir Bedevi'nin dilinde şu söz vardır: Şeyhim, tüfeğimdir!¹⁷⁸⁹

1. Savaşın başlarında cihat faaliyetleri: Babıali, Hicaz'ı içinde bulunduran Arabistan ile yakından ilgilendi. Almanya da Arabistan'da İtilafçılar aleyhinde propagandada bulunmak için Arabistan'a kaçak silah ve cephaneye sokmaya çalıştı.¹⁷⁹⁰ İttihatçılar ve Alman ajanları Arabistan'daki emirleri kendi saflarına çekmek için 5 milyon sterlin dağıttı.¹⁷⁹¹ Savaşın başlarında Arabistan emirlerinden bazılarının ilan edilen cihada sadık oldukları haberleri basında görülür.¹⁷⁹² Osmanlıların Arap emirlerini kazanma politikası kuvvete ve altınlara dayanıyordu. Bedevileri durdurmak için askeri garnizonu Hicaz'da bulunduruyordu.¹⁷⁹³

¹⁷⁸⁶ Brémond, **a.g.e.**, s. 14-15; ayrıca bkz. Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 489-490, 492. Savaş sırasında Arabistan'da iç durum, nüfuz bölgeleri, başlıca Arap liderleri, İngiliz ve Osmanlılarla ilişkileri hakk. bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914-1918; C. 6, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 16 vd.**

¹⁷⁸⁷ Mahmut Nedim Bey, **a.g.e.** s. 205.

¹⁷⁸⁸ Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 489-490, 492.

¹⁷⁸⁹ Paul Imbert, "*Le Chemin de fer de Bagdad*", **RDM**, t. XXXVIII, 1907, s. 680.

¹⁷⁹⁰ Mehmet Kenan, **Büyük Harpte İran Cephesi**, C. 2, İstanbul, 1928, s. 105.

¹⁷⁹¹ Hülagü, **Son Umut**, s. 102.

¹⁷⁹² **Tasfir-i Efkâr** 28 TS 1914.

¹⁷⁹³ Metin Hülagü, **İslam Birliği ve Mustafa Kemal**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s. 129.

İngiltere ise askeri garnizon yerine Şerif Hüseyin'e aylık ödemelerle maddi yardımı tercih ediyordu.¹⁷⁹⁴

İbni Suud, Şerif Hüseyin ile müzakereler yaptı, tarafsızlığını beyan etti; tarih 20 Kasım 1916 idi.¹⁷⁹⁵ Osmanlı basını da böyle güçlü bir lideri kazanmak için İbni Suud hakkında methedici yayınlar yapıyordu.¹⁷⁹⁶ Teşkilat-ı Mahsusa, henüz savaş başlamadan Temmuz 1914'te İbni Suud'a silah göndermişti. Enver Paşa, o zamanlar İbni Suud'u kazanmıştı. İçlerinde Almanların da olduğu 33 ajanını Bulgaristan, Afganistan ve Hindistan'a göndermişti. En yetenekli 600 ajan Enver'in kerdeşi Nuri Bey'in emrinde Suriye'deydi.¹⁷⁹⁷

Cihat ilan edildiğinde Arabistan ahalisinin "Vatan ve din müdafaası" uğrunda İstanbul cihadına destek verdikleri anlaşılmaktadır.¹⁷⁹⁸ Bu desteği havastan çok avam veriyordu. Beyrut ve Şam'da çıkan *El Ittihad-ül Osmanî* gazetesinin Kasım ve Aralık aylarındaki nüshalarında Cihada ve Arap liderlerine dair haberler vardır. 29 Aralık 1914'teki bir yazıda Hüseyin'in oğlu Abdullah'ın büyük bir cemaatle birlikte cihada gönüllü katıldığı ve Hüseyin'in de bütün Hicaz'da Cihad fetvasını dağıttığını yazıyordu.¹⁷⁹⁹ Beyrut gazetelerine göre, Hicaz'dan cihada dair sadakat haberleri gelmektedir. Mekke Şerifinin oğulları İslam düşmanlarına karşı savaş için gönüllü yazılmışlardı.¹⁸⁰⁰ Aynı şekilde Şemmer şeyhi İbn-i Reşid'in de muazzam bir kuvvetle *dar-ul cihada* yürüdüğü ve şimdilik çoğu süvari, altısı da silahlı kadın, 1.140 kişinin harp sahnesine ulaştıkları Osmanlı basınında yer aldı.¹⁸⁰¹

Cihad ilanı dolayısıyla tüm Müslümanların Halife sancağı etrafında birleşmesi gerektiği hakkında Suk-uş Şuyuh'ta Emir Suud bin Reşid'in mutemedi Nazır-us Sehbanî'ye verilmek üzere Türk Emniyet-i Umumîye Müdürlüğünden Basra vilayetine Arapça telgraf çekildiği¹⁸⁰², ayrıca Cihat fetvasının hükümlerine göre davranılması hususunda Necid vali ve kumandanı İbni Suud'a tebliğ edilmek üzere Bağdat vilayetine de telgraf çekildiği¹⁸⁰³ anlaşılmaktadır. Bu arada kabileleri cihada kazandırmak için Medine ulemasından bir nasihat heyeti teşkili kararı verildi.¹⁸⁰⁴ Yine kabileleri cihada teşvik için İdris Senusi ile Seyyid Mehdi Medine'ye

¹⁷⁹⁴ Yardım miktarı için bkz. Hülagü, **a.g.e.**, s. 138. Yapılan yardımlar 31 Mart 1919'a kadar 42,5 milyon Sterlin gibi ağır bir yük olmasına rağmen İngiliz menfaatlarına karşı ucuza geldi.

¹⁷⁹⁵ Christophe Leclerc, **Avec T.E. Lawrence en Arabie, La mission Française au Hedjaz, 1916-1920**, Coll. "Comprendre le Moyen Orient", Paris, l'Harmattan, 1998, s. 37.

¹⁷⁹⁶ **Tanin**, 12 Şubat 1914.

¹⁷⁹⁷ **Stoddard, TM**, s. 67 vd.

¹⁷⁹⁸ G. Valbert, « *La Question Indo-russe d'après deux voyageurs français* », **RDM**, t. XC, 1888, s. 208-209.

¹⁷⁹⁹ **Stoddard, TM**, s. 35.

¹⁸⁰⁰ **Tanin**, 10 KS 1915.

¹⁸⁰¹ **Tanin**, 2 Şubat 1915.

¹⁸⁰² **BOA**, DH.ŞFR, Dosya no: 47, Gömlek no: 14, 26 Z 1332.

¹⁸⁰³ **BOA**, DH.ŞFR, Dosya no: 47, Gömlek no: 97, 02 M 1333.

¹⁸⁰⁴ **BOA**, DH.ŞFR, Dosya no: 65, Gömlek no: 124, 16 Haziran 1332.

gönderildi.¹⁸⁰⁵ Aynı şekilde Medine ahalisinden ve şehrin eşrafından Şeyh İbrahim Şuhhata'ya "Muhriç" payesinin verilmesi,¹⁸⁰⁶ cihadı canlı tutmağa yönelik taltiflerdi. Osmanlıların İbni Suud'u kazanma gayretleri meyvelerini verdi. Daha 1911'den beri İngilizlerin ısrarlı çabalarına rağmen prensip olarak tarafsızlığını koruyordu. Müslüman olmaları dolayısıyla Türklerle çarpışmaya yanaşmıyordu. Bu durumda İbni Suud, en azından bir müddet için tarafsız kalmış demektir.¹⁸⁰⁷ Ancak bu tarafsızlık ve İngilizlere direnme uzun sürmedi. Gücünün ve savaşçılığının farkında olan İngilizler ondan vazgeçmedi. 20 Aralık 1916'da İngiliz-İbni Suud dostluk antlaşması imzalandı.¹⁸⁰⁸ Böylece İbni Suud, İngiliz himayesine girmiş oldu, Osmanlı taraftarı İbni Reşid ile çatışmaya girdi.¹⁸⁰⁹

Bu arada Şerif Hüseyin, zaman kazanmak için Babiâli'ye şirin görünmeye çalışmaktadır. 28 KS 1915'te padişah, heyet-i vükela ve saray erkânı, Goltz Paşa'nın da hazır olduğu bir zamanda Dolmabahçe Valide Camii'nde öğle namazını kılmakta olduğu ve veladet-i nebevi'nin kıraat edildiği bir sırada Şerif Hüseyin'in bir mektubu Teşrifat müdürü Memduh Bey tarafından padişaha verildi. Bu, Sürre-i Hümayun'un Hicaz'a vardığına dair bir teşekkür mektubuydu. Hicaz mahsullerinden olan hurma da Haremeyn tercümanı Ferid Bey tarafından padişaha sunuldu.¹⁸¹⁰ Şerif Hüseyin'in ilişkileri sıcak tutmağa çalıştığı anlaşılıyor. Zira bu sıralarda Şerif Hüseyin, İngilizlerle ilişkilerini gizlice yürütüyordu.

Savaş patladığında Araplar genelde Osmanlı devletinin yanında yer aldı. O günleri bizzat yaşayanlardan anlaşıldığına göre, Araplar kendi davalarını, yani Arap turanizmini sonraya bırakmayı düşünüyorlardı. Ancak Cemal Paşa'nın baskıları ve diğer sebepler, Arapların fikir değiştirmesine yol açtı: Cemal Paşa, aydınları yok etmeye başlamıştı, idam, sürgün, ön cephelere sürme gibi cezalarla onları yıldırı.¹⁸¹¹ Arap eyaletlerinin merkezî hükümetle arası yavaş yavaş açıldı, savaşın getirdiği acılar, artık Arap kamuoyunun fikir değiştirmesine yol açıyordu.¹⁸¹² İngilizler de askerî ve iktisadî güçle Arap kamuoyunu ele geçirdi.¹⁸¹³

2. Hicaz'da cihadın ilk yankıları: Hicaz, 300.000 km², 800.000 nüfusluydu, toprakları çöl, verimsiz ve sudan mahrum olup erzak, ya Mısır'dan, ya da demiryoluyla Türkiye'den

¹⁸⁰⁵ **Sebilürreşad**, C. XIII, sayı: 318, 1330, s. 47.

¹⁸⁰⁶ **Tanin**, 10 ağustos 1917.

¹⁸⁰⁷ Larcher, **La Guerre Turque...**, Pièce no: 40, s. 508.

¹⁸⁰⁸ **BOA. DH.ŞFR. Dosya no: 74. Gömlek no: 106. 12 Mart 1333.**

¹⁸⁰⁹ **BOA. DH.ŞFR. Dosya no: 50. Gömlek no: 228. 25 Şubat 1330.**

¹⁸¹⁰ **Tanin**, 29 KS 1915.

¹⁸¹¹ Cafer el-Askeri, **a.g.e.**, s. 182.

¹⁸¹² **AF**, janvier-mars 1915, no: 160, s. 26-30.

¹⁸¹³ Tunaya, **Partiler...**, C. 3, İstanbul, 1989, s. 497.

geliyordu.¹⁸¹⁴ Mekke ve Medine, İslam dünyası için kutsal şehirlerdir¹⁸¹⁵ Türkiye savaşa girdikten hemen sonra Celal Nuri'nin yayınladığı İttihad-ı İslam, Mazisi, Hali, İstikbali adlı kitabında şunları yazıyordu: “*Saltanat-ı Osmaniye nazarında Hicaz, Boğazlardan yüz kat mühimdir. Devlet-i Osmaniye'nin iki payitahtı vardır: Konstantiniye ve Mekke-i Meükerreme. Hatta zat-ı Şahane Dolmabahçe sarayını bırakıp Mekke'de ihtiyar-ı ikamet etse ve orada icra-yı saltanat etse kadr u mertebesi on kat ziyadeleşir.*”¹⁸¹⁶ Celal Nuri, ayrıca şu hususu önemle işliyordu: *İttihad-ı İslam fikri Hac ile tev'em'dir. Biz olanca dikkatimizi Arafat'a havale etmeliyiz. Olimpos, esatir-i evvelîn'de bütün azamet ve ceberutu ihtiva eden nasıl bir kuh-u pür-şükuh idiye şimdi de Arafat bizim için öyle müstecma-ul mali, bir cebel-i ümid ve emeldir. Kıymeti, o cesamette yekpare bir purlantadan ziyadedir.*¹⁸¹⁷

Arap vilayetlerinde cihat propagandasının, başlangıçta canlı olduğu görülür. Türk ve Arap basını bilhassa Fransa ve İngiltere'ye şiddetle saldırıyor¹⁸¹⁸, *Tanin*'de ve diğer basın organlarında karşılaşılan propaganda furyası, gazetelerdeki coşkulu cihat haberleri hükümetin nasıl bir propaganda içinde olduğunu gösteriyordu. Hatta bazen aynı cihat haberleri günler sonra tekrar yayınlanıyordu. 4 TS 1914 tarihli *Tanin*'de Medine M.M.C. temsilcisi ve Nakibüleşrafından Seyyit Ahmed Nafikiye M.M.C. namına bir mektup gönderdi. Bunda Medinelilerin yaptığı fedakârlık dikkati çeker: “*Çok kötü ve kurak bir seneye rağmen, Osmanlı ordusuna yardım etmek için ne lazımsa yapıldı. Türk, İslam'ın gözüdür, Arap ise onun aklıdır. Birbirinden ayrılması mümkün olmayan bir bütündür.*”¹⁸¹⁹

Cihat ilanı Mekke'de duyulduğunda Kâbe'nin sermiftahdarı Kâbe'yi açıp Cihat fetvasını ve Buhari-i Şerif'i okuduktan sonra Osmanlı askerlerine dua etti.¹⁸²⁰ *Tanin*'e yansıdığı kadarıyla Medine'de ahali cihadın ilanı ile coştı, Hücre-i Saadet'ten Sancak-ı İslam çıkarıldı, yapılan büyük mitinge ahali kabilelerle katıldı, Medine Muhafızı ve kumandanı Basri Paşa'ya ve Osmanlı Hükümetine dua ve tezahürat yapıldı, M.M.C. de iane topladı. Seyyid Ahmed

¹⁸¹⁴ Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 489-490, 492.

¹⁸¹⁵ **AF**, avril-juin 1917, no: 169, s. 28-33. *Kur'an*'da, En'am suresinde Mekke (6/92) “Ümm-ül Kura: Şehirlerin anası” ve Tin (95/3) ve Şuara (42/7) surelerinde de “Beled-ül emin” olarak zikredilmektedir. Burada “Beytullah ve Makam-ı İbrahim” vardır. Müslümanın kiblesi olmak bakımından (Bakara: 1/144, 149, 150) da mukaddestir. Peygamber'in merkadini barındıran “Medine-i Münevvere” [Médine illuminée] ayrıca mukaddes kabul edilir.

¹⁸¹⁶ Celal Nuri, **İttihad-ı İslam, Mazisi, Hali, İstikbali, İstanbul**, 1331, s. 313.

¹⁸¹⁷ Celal Nuri, **a.g.e.**, s. 315.

¹⁸¹⁸ **SHAT**, 7 N 2104, EMA, M. Lutaud à M. Briand, au sujet d'une brochure intitulée “L'İslam dans l'Armée Française”, Alger, le 07 mars 1916.

¹⁸¹⁹ **Tanin**, 4 TS 1914. Bu mektubun kısa bir özeti **RMM**, t. XXX, 1915, s. 346-347'de yayımlandı. Nakibüleşraf, Peygamber soyundan gelenlerin işlerini görmek üzere hükümetin tayin ettiği memur. Devlet merkezinde oturur, kasabalarada da kendisinin vekil olmak üzere Nakib-ül eşraf kaymakamları tayin ederlerdi. Bunlar seyyid ve şeriflerin işlerine bakar, doğumlarını kaydeder, ahlaka aykırı davranışları cezalandırırlardı. Kaymakamlar Nakib-ül eşraf tarafından tayin ve tebdil edilirdi. Başlarında yeşil sarık olurdu. Geniş bilgi: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Mekke-i Mükerrerme Emirleri**, Ankara, 1984, s. 9-12.

¹⁸²⁰ **Tanin**, 28 TS 1914; **Tanin**, 28 TS 1914; **Tanin**, 29 KE 1914.

Berzenci'nin cihad hakkında tertip ettiği bir *Risale-i mübeccele* de bu cemiyet tarafından bastırıldı.¹⁸²¹

Cihadın ilanından bir gün sonra ahali, Medine'de Sancak-ı Şerif altında toplanıp hükümete dua etti ve burada 28 TS 1914'te adeta büyük bir milli bayram vardı. *Tanin* bu hadiseyi şöyle tasvir eder: “*Bu ihtifal, makam-ı risalete layıktı. Bütün Medine halkı silahlanarak erzakıyla kafile-i mücahidine katıldı. Hukuk-u İslam'ı hain mülhitlere kabul ettirmedikçe geri dönmeyeceklerine yemin ettiler. Harem-i Şerif'ten suret-i mahsusa ile çıkarılan Sancak-ı mübarek altında 30.000 kişi toplandı. Ve fetvaya iktiran eden cihad tekbirlerle takdis edildi. Ahali galeyan halindeydi. Herkes orduya gönüllü yazılıyor. Gönüllüler arasında 65 yaşında Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti reisi Sadedin, Şafii müftüsü Ulvi Efendi ve üç mahdumu da vardır. Diğer sadat da hazır bekliyorlar. Urban kadınları mücahidlere yardım için su kurbaları ile geldi. Her taraftan gelen urban, Haremeyni vikaye için azm-i kat'i içindeler. Demek ki Türklerle Araplar arasında nifak yokmuş. Münaha meydanındaki bu ihtifalden sonra Harem-i Şerif'e gidilerek malen ve bedenen son nefese kadar bu makamı muhafaza ve Donanma'ya yardım edeceklerine dair yemin ettiler.*”¹⁸²²

Tasfir-i Efkâr'a göre Cihadın ilanıyla birlikte Mekke'de yapılan cihat mitingi de muhteşemdi; burada “hüccac, memurin ve ahali” huzurunda Halife'ye dua edildi, Mekke emiri Şerif Hüseyin de Mekke'de asayişin berkemal olduğunu sadarete telgrafla bildirdi.¹⁸²³ Medine Kadılığı'ndan gelen bir telgrafta da fetvanın nasıl okunduğu anlatılır: *Fetva, atebe-i Resul'de, minber-i saadet'te okunduktan sonra Buhari-i Şerif ve Müslim-i Şerif hatmi duası yapıldı. Fetvanın Türkçe, Arapça ve Farsça suretleri umuma, meşayih-i urbana ve peyderpey vürud eden hüccac-ı kirama verildi.*¹⁸²⁴ Bu telgrafta Maliki müftüsü Ahmed Cezairi, Şafii müftüsü Ulvi, Hanefi müftüsü Me'mun ve Medine kadısı Bahaeddin'in imzaları vardır.

Bu ihtifalleri ve cihat faaliyetlerini, Türklerle birlikte Alman teşkilatlarının yürüttükleri anlaşılmaktadır.¹⁸²⁵ Cihat faaliyetlerini yürütmek üzere Sancak-ı Nebevi, Medine'den Suriye'ye ve buradan da başka vilayetlere gönderildi.¹⁸²⁶ Osmanlı basınında, Medine'nin Şafii müftüsü, Nakıbuleşraf kaymakamı ve M.M.C. reisi Ulvi Efendi'nin faaliyetleri büyük önem taşır, gönderdiği mektup dikkate değer niteliktedir: “*70 yaşımı geçkin olmama rağmen üç*

¹⁸²¹ **Tanin**, 30 TS 1914.

¹⁸²² **SHAT**, 7 N 2140, « Extrait du Neues Wiener Journal du 1er décembre 1914. D'après ce que *Berliner Tageblatt* communique de Jaffa. », De P. de Marguerie au Ministère des Affaires Etrangères, Direction des Affaires politiques et Commerciales, no: 1488, 18 décembre 1914 ; **Tanin**, 30 TS 1914.

¹⁸²³ **Tasfir-i Efkâr**, 5 TS 1914.

¹⁸²⁴ **Tasfir-i Efkâr**, 22 TS 1914.

¹⁸²⁵ **Djihan-i Islam**, no: 24 du 28 Moharram 1333, 17 décembre 1914, cité par **RMM**, t. XXX, 1915, s. 386.

¹⁸²⁶ **Aynı yer**; 1913'te Medine 70.000 nüfusluydu. Emir Şekip Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydınımın Anıları**, s. 68.

evladım ve akrabalarımınla beraber bir elimde Kur'an bir elimde de Sancak-ı mübarek olduğu halde 20.000 muvahhidin tekbir ve tehlilleri arasında Şam'a yürüdüm. Hareketten evvel Resulullah'ın huzurunda binlerce haccac ve ziyaretçi Osmanlı askerinin muvaffakiyeti için Allah'a tazarru ettik. Resul'un, "Cihadün fisebilillah kadar şerefli bir mertebe yoktur", fermanını, cihada malen ve bedenen iştirak emrini veren Kur'anı hatırladık. İstasyon'da ahali galeyana halindeydi. Şehit olmayı can u kalpten isteyen Medine halkının bir kısmını ancak nasihatlerle burada kalmaya ikna edebildik. Hicaz'ın tüm Urban kabileleri bu emr-i ilahiye tabidir. Yaşasın İslam ve Halife, Kahrolsun İngilizler, Fransızlar ve Ruslar!"¹⁸²⁷

Hicaz'dan Dâhiliye vekâletine gönderilen telgraf'ta, Cihat fetvasının Cidde'de halka okunduğunu, Osmanlı halifesine dua edildiğini ve cihada iştirak için emir beklendiği bildiriliyordu.¹⁸²⁸ Daha önce Osmanlı ordusunda çalışmış bir Alman subayı olan İmhof Paşa'nın *Neue Freie Presse*'de çıkan bir makalesinde anlattığına göre Arabistan'da kabileler cihada iştirak halindedir, halkın galeyana halinde olduğunu İngilizler de kabul ediyorlar. İngiltere sahilinden karaya asker çıkarmak isterse de püskürtülür. Aden'de İngiliz askerleri pusuya düşürülür, hayatta kalanlar da şehre ricat eder.¹⁸²⁹

M.M.C.'nin Medine şubesi, o sıralarda Cihada iştiraki sağlamak için faaliyet gösteriyordu. Cemiyetin Medine'den gönderdiği telgraf, cihada davetin nasıl bir hararet içinde yapıldığını gösterir: "Allah, Resulünün hatırına İslamları muzaffer etsin. Levlake levlak... dünyaya teşrifleri günüdür. Bugün müminlerin kalbi galeyana halindedir. Bütün alem-i İslam, iradat-ı ilahiye, sünen-i seniye ve evamir-i halife mucibince din düşmanları üzerine cihatla sürur içindedir. Bunu binlerce şurefa, sadat, ulema, eimme, huteba, mücavirin ve zuvvar-ı hücre-i muatahhara'da huzur-u risalette tazarru ile ağlayarak ordu-yu İslam'ın ve Halife-i zışanın daima muzaffer ve düşmanlarının daima kahrolması duasını tek ses ile ref'i barigah-ı ahadiyet eylediler. İslamiyet ve İslam ülkelerini mahvetmek isteyen küffar daima haib ve hasir olacaklardır. Nur-u Nebi ve nur-u Ashab sizinledir. Asker evlatlarımıza Medine ahalisinin

¹⁸²⁷ **Tanin**, 14 KE 1914; **Ulvi Efendi** daha sonra Kudüs'te vefat etti. Osmanlılar onun hizmetlerini unutmadı. **Tanin**, 27 KE 1914; **İkdam** (27 KE 1914) onun vefatını "Ziya-ı azim" başlığıyla verdi: "...hatta-i Mısır'daki sufuf-u mücahidine iltihak etmek üzere ibtida Şam-ı Şerif'e ve ba'dehu Hayfa, Cenin ve Yafa tarihiyle Kuds-i Şerif'e muvasalat eyleyen Medine-i Münevvere Şafii müftüsü Ulvi Efendi, burada birden bire hastalanarak "İrcii" emr-i celiline Lebbeyk-zen-i icabet oldu. Onun hizmetlerini takdir eden ehl-i İslam, ne kadar teessür ve telehhüf etse yeridir. İkametgâh-ı ebedisi kulub-ul mü'minidir. Cenazesi büyük bir ihtifalle kaldırıldı. Naşı harem-i şerif-i Kudüs'e nakledildi. Hz. Davud A.S.'in civarındaki hazireye defnedildi." Onun cihad için gayretlerini takdir eden Osmanlılar Ayasofya'da ruhuna mevlid okudu. **İkdam**, 28 KE 1914; **Tanin**, 29 KE 1914; **Ruhuna Emeviye camiinde okunan mevlid'in ardından Şam ahalisine selam-ı şahane bildirildi. Tanin**, 4 KS 1914; Eşine ve çocuklarına da "Hidemat-i vataniye" tertibinden kanun layihası hazırlandı ve şehadetinin 4. gününde büyük bir merasim yapıldı. **BOA**. MV. Dosya no: 196. Gömlek no: 26. 11 R.A. 1333; **BOA**. MV. Dosya no: 197. Gömlek no: 28. 8 C.A. 1333; **Tanin**, 2 Şubat 1915; Bu mevlitle beraber hatip Abdülkadir Efendi ve Musul sadat-i ulemasından bir zat Cihada katılmak için istida verip mücahitlere katıldı. **Tanin**, 4 KS 1914.

¹⁸²⁸ **Tanin**, 7 KS 1914.

¹⁸²⁹ **Tanin**, 21 KS 1915.

*selamlarını tebliğ eder, mübarek gözlerinden öperiz.”¹⁸³⁰ Şafii müftüsü Ulvi Efendi’den başka bir Medine müftüsünün de cihat faaliyetleri göze çarpmaktadır: Müftü Seyyid Fakih el Alavi. Onun Mekke Şerifiyle ayrıca sıhriyeti de bulunmaktadır. Türk askeri makamlarınca Cihat propagandasında bulunmak üzere İslam Peygamberi’nin sancağıyla birlikte Suriye’ye gönderilen bu müftü, Kudüs’e geldiğinde verilen büyük bir ziyafetten akabinde gittiği otelinde ölü bulundu. Bu şüpheli bir ölümdü. Bunu *L’Egyptienne Gazette* şöyle yorumlar: “Müftü Efenedi, Cemal Paşa’ya mülaki olduğunda kendisine Alman askerlerinin kayıtsızlığından hayrete düştüğünü, bunların uluorta sarhoş dolaştıklarını ve bunun Kudüs gibi mukaddes bir şehre hürmetsizlik olduğunu, bunlarla cihad-ı ekber’in yürütülemeyeceğini söylemekten kendisini alamadı. Bu görüşmenin ardından Müftü’nün otelde ölü bulunması şüpheli karşılandı.”¹⁸³¹*

Ancak cihat faaliyetlerindeki bu canlılık uzun sürmedi, savaş uzadıkça daha önce de yapıldığı gibi, yeniden vilayetlerden asker tedariki mecburiyeti doğunca ahali hoşnutsuzluk duydu. İttihatçıların Araplar üzerindeki bu tasarrufu cihadın sorgulanmasına yol açtı; Kur’an, Şeriat, Peygamber bize aitken Türkler bunları bizden gaspetti” gibi şikâyetler bundan sonra çok duyulur.¹⁸³² Hilafet’in gasp edildiği ve *Gavur* Almanların ilan ettirdiği bir cihat için canlarını mallarını feda etmemek anlayışı ağır basmaya başladı.¹⁸³³ Bu arada Arap liderler de yavaş yavaş cihadı sorgulamağa başladılar.

Bu Türk ve Alman faaliyetlerine karşı İtilaf devletlerinin de elinde Hilafet gibi oldukça tesirli argümanlar vardı. *Le Journal des Débats*’nın başmakalesi şunları yazıyordu: “Olan oldu, artık bu saatten sonra alınacak tedbirlerin bir faydası olmaz. Avrupa ve Asya’da, Osmanlı Müslümanları ve Hıristiyanları arasında bizim oldukça müessir silahlarımız vardır. Müslümanların Üçlü İtilaf’a isyan etmeleri tahrik edildi, ancak biz de çok rahat bir şekilde Arabistan ve Yemen halkını Türkiye’ye karşı isyan ettirebiliriz; zira Türk Hilafet makamı Araplar tarafından kerhen kabul görmüştür; Mekke Şerifine ait olması gereken bir hak iken, bu gaspedilmiştir. Bu tehlikeli silahı bize haince çevirenlere karşı aynı silahla misillemede bulunacağız.”¹⁸³⁴

Falih Rıfki, Arap liderlerinden İbni Suud’u şöyle anlatır: “Arabistan çöllerinde yarı bağımsız şeyhlikler vardır. Bunlar oturdukları toprakla deniz arasındaki boşluklarda hüküm süren Çadır Devletleri’dir. Buralara denizden İngiliz, karadan da Osmanlı altını girer; İbni

¹⁸³⁰ **Tanin**, 3 Şubat 1915.

¹⁸³¹ **Le Temps**, 2 février 1915,

¹⁸³² **SHAT**, 7 N 2104, MAE, Direction des Aff. Politique et comm. Le 21 janvier 1916; 1908 tarihli Alman ıslahatı gereği Hicaz ve Yemen Arapları askerlik hizmetinden muafı. Brémond, a.g.e., s. 22.

¹⁸³³ **Le Temps**, 25 juin 1916 ; Bu hususta André Duboscq, le collaborateur du **Temps**’a bkz : 11 décembre 1915.

¹⁸³⁴ **JD**, 1 novembre 1914; Ayrıca bkz: Celal Nuri, “Hilafet”, **Atı**, 24 TE 1918, no: 316.

Suud'un emirliği de iŖte böyledir. Yukarı Necid'te oturur, merkezi 5-6.000 nüfuslu Hail'dir. Abdülhamit devrinden beri İstanbul'da ReŖid PaŖa isminde bir elçisi de vardır. Harp baŖladıđında, takriben 100 yıllık bir bağımsızlığı vardı. Emirliğin hazar kuvveti 17-50 yaŖ arası kadın-erkek 1.000 kiŖi kadardır. 600 kadarının eli silah tutar. Eğer gazveleri Necid civarındaysa 3.000 silahlı adam hazırdır. Taif, Mekke gibi uzak diyarlarsa bu Bedeviler kımıldamazlar. Hicaz isyanı oluncaya kadar, biz uslu dursunlar diye İbni Suud ve adamlarına habire altın verdik. İsyân sırasında da Ŗerif kuvvetlerini evrelesinler diye yine altın verdik. Fakat bu altınları birkaç kiŖi aralarında paylaŖtılar. Askerleri de aylar boyunca yola ıkmadılar.”¹⁸³⁵

SavaŖın uzamasıyla birlikte Arap liderleri saf deđiŖtirdi, bundan böyle İbni Suud, Ŗerif Hüseyin, İdrisi, Küveyt emiri Ŗeyh Mübarek-us Sabah İngiliz adamı olurlar.¹⁸³⁶ Pek de fazla ağırlıkları olmayan diğer iki Arap kabile reislerinden biri olan ve oldukça kuytu bir bölgede bulunan Yemen İmamı İmam Yahya ve hkimiyeti sedece bulunduğu topraklarla sınırlı olan Ŗemmer Ŗeyhi İbni ReŖid Türk taraftarı kaldı.¹⁸³⁷ İmam Yahya'nın Osmanlı basınında bol bol methi görülür.¹⁸³⁸ Irak'ta Uceymi PaŖa ve Acemi Sadun Bey de Türk taraftarıydı.¹⁸³⁹ Daha savaŖın ilk aylarında Türk ordusunun SarıkamıŖ'ta uğradığı büyük bozgun Cihada ağır darbe indirmiŖti. Bu da buradaki gönüllü kuvvetlerin de dağılmasına sebep oldu. Ayrıca İran'da bazı müçtehitler İstanbul'un aksine fetva verdiler. Sadece bu kadar değil, Arabistan'da da Türkiye'ye karŖı silahlanmalar oldu. Mekke'de cihada karŖı heyecan gitgide dŖt.¹⁸⁴⁰

Daha savaŖın baŖlarında, Mısır'da çıkan *El Ahram* gazetesi Ŗunları yazıyordu: “Türkler ilan ettikleri cihada Arap ahalisini teŖvik etmek için Hicaz'a tumturaklı beyannameler ve çok sayıda hafıye gönderdi. Bu da maskaralıktan baŖka bir Ŗey olmadı, zira Araplara göre Türklerin bir Cihat ilan etmek gibi bir hakları yoktur. Kaldı ki İslam, hiçbir Ŗekilde tehdit altında değildir. Hicaz ileri gelenleri, Almanların, Türklere ve İslam'a ullandıklarını iyi bilir. Türkler, birbirleriyle arpıŖan iki Avrupa gurubundan birinin aleti olmaktan baŖka bir Ŗey değiller. Hicazlılar, kendi menfaatlerinin, Türkiye tarafında olmadığını çok iyi bilir. Mısır,

¹⁸³⁵ Falih Rıfkı Atay, “adır Devleti”, *Zeytindağı*, BateŖ Yayınları, İstanbul, 1981, s. 82.

¹⁸³⁶ Metin Hülagü, *İslam Birliği ve Mustafa Kemal*, TimaŖ Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 128-129.

¹⁸³⁷ **AF**, janvier-mars 1917, no: 168, s. 16-18. De la rponse que M. Balfour dclarait à la Chambre des Commune sur la situation en Arabie.

¹⁸³⁸ **Tanin**, 26 KS 1914. Bunda Ahmet İzzet PaŖa'nın, büyük bir ileri grŖllkle daha önce İmam Yahya ile yaptığı anlaşmanın büyük etkisi olmuŖtur. PaŖa'nın İmam Yahya ve İmam İdrisi ile yaptığı anlaşmalar için bkz. Ŗerafettin Turan, *İsmet İnönü, YaŖamı, Dönemi ve KiŖiliđi*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara, 2007, ss.7-8.

¹⁸³⁹ Orhan Koloğlu, *M. Kemal'in Yanında İki Libyalı Lider*, Ankara, 1981, ss. 15 vd.

¹⁸⁴⁰ **Le Figaro**, 30 janvier 1915.

Rusya ve Hindistan Müslümanlarının menfaati Türkiye'nin bulunduğu tarafta değildir.¹⁸⁴¹
Artık Türk-Alman ortak cihadına karşı duyulan heyecan, gitgide kayboldu.

3. Cihat ve Şerif Hüseyin faktörü:

3.1. Şerif Hüseyin'in Hicaz'a tayini: 1916 yılına kadar Türk sultanı, Kureyş aşiretinden olmak şartıyla, istediğini emir tayin edebiliyordu. Şerifler, Kutsal makamların muhafazası, Hicaz'daki Türk garnizonunun da yardımıyla iç asayişi ve Hac mevsiminde Hacı sorunlarını hallediyor, karşılığında da Türk hükümetinden sabit bir maaş alıyordu. Büyük Şerif'in yetkilerinin dışında olan bir Türk vali, Hicaz'ın tüm sivil idaresinden sorumlu idi. Bu durumda Büyük Şerif, asil bir Arap ailesinden gelen ve İstanbul'daki Halife tarafından tayin ve azledilebilen bir Türk memuru demek oluyordu. Ancak hiçbir Arap ve diğer Müslümanlar, Büyük Şerif'i başka bir makama bağlı görmedikleri gibi, onun görevinde bir siyasi bir karakter de görmüyordu. Şerif ünvanını taşıyan ve Şeriflerin seçildiği bu aile, İstanbul'da avamdan biri olarak ikamet ediyorlardı.¹⁸⁴²

Claude Prost, Şerif Hüseyin hakkında şunları söyler: *1908'de Büyük Şerif, Ali Paşa idi. Kanunu Esasi'nin ilanından birkaç ay sonra Mekke'deki İttihat ve Terakki komitesinin bazı üyeleri, bir takım nifaklarla Ali Paşa'yı Sultan'a azlettirmeği başarırlar. Sultan da, İstanbul'da oturan Abdülilah Paşa'yı Şerif tayin eder. Ancak bu Paşa, aniden anevrizmden ölünce, Hüseyin, bu makama gelmek için çeşitli entrikalarla işe başladı. Hüseyin, Sultan'ın güvenmediği ve İttihatçıların da pek tanımadığı biriydi. Ancak Kamil Paşa'nın oğlu, Sait Paşa'nın delaletiyle kendisini tayin ettirmeyi başarır. Sultan'ın çevresi, Sultan'ın bu tayini kerhen yaptığını, onun her türlü ihaneti yapabilecek tiyette biri olduğunu söylediğini anlatırlar. Hüseyin çok haris bir adamdı. Oğulları Ali, Abdullah, Faysal da kendisinden daha az hırslı değillerdi. Ne baba, ne de oğulları, hiçbir zaman Büyük Şerifliğin bu rolünü*

¹⁸⁴¹ **Le temps**, 19 février 1915.

¹⁸⁴² Claude Prost, « *La Puissance Chérifienne et le Wahabisme* », **RDM**, t. XXIII, 1924, ss. 865 vd; **El Kible** gazetesi muharriri Muhibbüddin el Hatib'e göre askeri meselelerde bilgisiz, sinirli ve kafası pek çalışmayan biridir. Stoddard, **TM**, s. 133; İslam tarihinin en büyük canilerinden biridir, Hilafetin yok olmasında hem ilk ve hem de son en büyük suçludur. Davranışlarıyla ne kadar aptal olduğunu ispat etti. Elinden fırsatları kaçırdıktan sonra da aptallığını ikrar etti. Fehmi Şinnavi, **Hilafet; Modern Arap Düşüncesinin Eleştirisi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 66; Edebi Arapçayı düzgün yazamazdı, otoritesiz, itibarsız, zahit [ascétique] ve ketumdur. Dört oğlunun ihtirasları, kendisini Babîâli nazarında güvenilmez kılıyor ve dört rakibi (Yahya, İdrisi, İbni Reşid, İbni Suud) tarafından ezilmesine zemin hazırlıyordu. Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 491; Dört oğlu arasında, şiddetli rekabet vardır. Abdullah kardeşinden daha nüfuzludur, pek şöhret düşkünüdür. Faysal, babasının mevkiine lakayttır, gözü başka yerdedir. **İkdam**, 19 Ağustos 1918; Brémond şunları yazar: *Hüseyin'in dört oğlu vardı. İlk 3'ü Arap bir aneden, 4.cüsü Zeyd ise bir Türk aneden doğdu. Bunlar: Emir Ali, Türk paşası ve veliaht; Emir Abdullah, Meclisi Mebusan'da eski Mekke mebusu, bu meclisin 2. reisi. Türklerle işbirliği yapan Necid'e çok seferi baskın düzenledi, yaralandı. Faysal, 33 yaşlarındadır. 10 yaşlarına kadar kaldığı Mekke'de doğdu. Sonra İstanbul'a babasına gitti. 1909'da Türkler hesabına Yemen üzerine bir sefer yaptı. Gn. Ed. Brémond, a.g.e., Paris, 1931, s. 21-22; Hüseyin'in karakteri ve fizki yapısı hakk. bkz. Brémond, a.g.e., s. 92.*

hazmedememişlerdi.¹⁸⁴³ Hüseyin'in bir hanımı Türk olup Mustafa Reşit Paşa'nın torunu Adile Hanım'dır, Zeyd'in annesidir.¹⁸⁴⁴ Emirlik tayini, II. Abdülhamit'in tasdikinden geçtikten sonra¹⁸⁴⁵ vapura binmek üzereyken uğurlamaya gelen Sadrazam Kamil Paşa Hüseyin'in eline tutuşturduğu notta: “Mübarek Hicaz Hilafete bağlıdır. Yeni ilan edilen Kanun-u Esasiye göre eskiden de geçerli olan Kutsal hakların çiğnenmesine imkân yoktur. Sultanın size güveni tamdır.”¹⁸⁴⁶ Diyordu.

Şerif'i Aralık 1908'de Cidde'de, aralarında İTC'yi temsilen bir heyetin de olduğu bir kalabalık merasimle karşıladı. Sabık Şerifler Avnurrefik ve Ali'nin zulümleri (Ali b. Abdullah, Hüseyin'in amcazadesi ve kayınbiraderi) hatırlatıldı ve tekrarlanmaması istendi. Hüseyin de “Atalarımın makamına geçerken Şerif Ebu Numey'in Sultan Selim'e verdiği sözleri veriyorum, burada Şeriat uygulanacaktır.” Dedi.¹⁸⁴⁷ Hüseyin, burada görevine ciddiyetle başladı, yetkilerini kullanmakta kesin kararlıydı, İstanbul'a karşı isyan halinde olan kabile isyanlarını bastırdı, oğullarının kumandasında isyan emareleri olan her yere birlikler gönderdi, Hicaz'da sukuneti ve asayişini sağlayıncaya kadar tenkilere devam etti. Mekke'den Medine'ye ve Yanbu'a olan deve kiralalarının 20 riyale kadar düşmesi onun sayesindeydi. Hâlbuki bu fiyat onun selefleri zamanında 70 riyal idi. 1912'de, Türkiye'ye yardım etmek üzere Şerif Hüseyin, süvari ve piyade birlikleriyle, Asir'de isyan eden İdrisi'yi tenkil etmek

¹⁸⁴³ Prost, **a.g.m.**, s. 866; Şerif Hüseyin hakk. ayrıca bkz. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 141-144; Artuç, **a.g.e.**, s. 313; Hüseyin'in tayini ve isyan için Lord Kitchner ile mektuplaşmaları ve oğlu Abdullah'ın Mısır'da İngiliz yetkilileriyle görüşmeleri için bkz. Bayur, **TİT**, 3/2, ss. 191-198.

¹⁸⁴⁴ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, ss. 141-42; Emir Zeyd, Fecr-i Ati yazarlarından İzzet Melih'in hovardameşrep karısı, Halikarnas Balıkcısı'nın kızkardeşi Fahrunnisa Hanım'la evlendi. Şirin Devrim, **Şirin**, (Çev. Seçkin Selvi), İstanbul, 2003, ss. 20, 46, 50, 92, 95.) Eylül 1957'de Zeyd'in, Fahrunnisa hanım'dan Ra'd adlı bir oğlu oldu. (s. 131.) Tütün rejisi Atatürk tarafından millileştirilince İzzet Melih işsiz kaldıysa da parası boldu. New-York bankalarının ve muhtelif şirketlerin yönetim kurulu üyesiydi. 1929'da Dünya İktisat buhranı ile New-York borsası da çökünce iflas etti. Varını yoğunu satıp Maçka Varon Apt.dan ayrılıp Ayazağa'daki Hayırlı Apt.na taşındı. Bitişik dairede Şerif Hüseyin'in kızları ve oğlu Zeyd oturuyordu. Zeyd, Büyükdere'deki Şerifler Köşkünde doğdu. Irak, İngiltere'den bağımsızlığını alınca, Kral Faysal, jest olarak Zeyd'i Ankara'ya elçi tayin etti. Zeyd de İstanbul'a hayrandı. Gelir gider, akrabalarını görürdü. Bu sırada İzzet Melih'in karısı Fahrunnisa hanıma âşık oldu. Yunan sefiresinin verdiği bir ziyafette de aşkları daha da pekişti. Bunun üzerine 13 yıldan beri İzzet Melih'in karısı olan Fahrunnisa Hanım kocasını boşayıp Zeyd'le evlendi. Zeyd, 1936-1938 yılları arasında Berlin sefiri (s. 11-14), 1946'da ve 1956'da da Londra sefiri oldu. (S. 72, 79, 112.) Londra sefirliği Temmuz 1958 Irak ihtilaline kadar sürdü, (S. 129.) 1970'te Paris'te kalp krizinden öldü. (S. 185.)

¹⁸⁴⁵ Kral Abdullah, **a.g.e.**, s. 12; Kral Abdullah hatıralarında, bu tayin yüzünden İTC nin Abdülhamid'e düşman kesildiğini ve bu yüzden 1916 yılı isyanının temellerinin bu tayinle hazırlandığını belirtir. Ama bu doğru değildir. Sultan ona güvenmiyor, onu İstanbul'da göz hapsinde tutuyordu. Yaygın kanaat bunun aksidir. Mahmut Nedim Bey, **a.g.e.**, s. XI.

¹⁸⁴⁶ Kral Abdullah, **a.g.e.** s. 21; Hüseyin, Zevn Avi denen Abadile şeriflerinden olup Şerif Ali Paşa'nın oğludur. 1853 doğumlu olduğuna göre 55 yaşında Emir olmuş demektir. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, ss. 141-142; Şerifler tablosu için bkz. **MAE**, « *Guerre 1914-1918, Panislamisme* », Vol: 1692, s. 202. Mission militaire française du Hedjaz, L'autorité des Chérifs à la Mecque, 2 février 1917. K. 102: 7. Extrait de l'ouvrage **Er-Rahla el-Hijazia**, par Mohammed Lebib el-Batnoui, 2. éd. Le Caire, 1329/1912;

¹⁸⁴⁷ Kral Abdullah, **a.g.e.**, s. 24-27.

üzere bir sefer yaptı.¹⁸⁴⁸ Bu şekilde hem Babıâli'ye bağlılık mesajları vermiş oluyordu. Ama aslında ilerde kendisine rakip olacak liderleri tek tek bertaraf ediyordu. Bu şekilde Hicaz'da nüfuzu arttıkça Osmanlı vali ve kumandanları da ona karşı zaafa uğruyordu. Beş yıl içinde Hicaz, sekiz vali gördü. Bunlar Hüseyin'in tertipleri ile oldu. Değiştirilmeyenler de Şerif'in nüfuzunun artmasına vesile oldular.¹⁸⁴⁹ Onun bu şekilde otoritesini genişlemesi üzerine, İttihatçılar da onu vali ve kumandanları vasıtasıyla engellemeye çalıştılar. Şerif de bunlardan şikâyetçi olduysa da cevap bulamadı. Artık şerifin yapacağı şey şuydu: Öfkesine hâkim olup fırsat kollamak. 1912'de İttihatçılar iktidardan düşüp yerine Hürriyet ve İtilaf fırkası geçince, Şerif durumu şikâyete başladı. İtilafçılarla Araplar arasında sempati vardı. İtilafçılar bunun üzerine Vali ve Kumandanı geri çekip Münif Paşa'yı gönderdi; Şerifle iyi ilişkiler kurulduysa da bu uzun sürmedi.¹⁸⁵⁰

Hüseyin, 1909 Ekimine doğru Hicaz vali vekilliğine tayin edilen Mehmet Emin [Yurdakul] Bey ile de anlaşamadı. Bu vekâlet Şerif'in işine gelmemişti. Mehmet Emin'in Babialı'ye çektiği telgraf şöyle bitiyordu: "...Eğer bugünkü şartlar içinde Hicaz göz önünde tutulmayacak olur ve benim korktuğum tehlike [isyan ve saltanat davası] vuku bulursa Peygamberimiz ile Yavuz Selim'in mezarlarından bize lanet sadaları gelecek ve tarih bizi istikbalde itham edecektir."¹⁸⁵¹ Halk tarafından çok sevilip sayılan Mehmet Emin Bey'i, Şerif kıskanıp dışlayınca Sivas valiliğine tayin edildi. İTC hükümeti de Hüseyin'in bölgedeki nüfuzunu göz önüne alarak vaziyeti öylece korumuşlardı.¹⁸⁵²

Savaş arifesinde Şerif'in en fazla çekindiği Vehip Paşa [Kaçı]¹⁸⁵³, Hicaz Vali ve Kumandanı olunca Şerif'in nüfuzu sarsıldı, ilişkiler gerginleşti. Vehip Paşa, Hüseyin'in azlini ve hatta iki oğlunun tutuklanmasını teşebbüs etti.¹⁸⁵⁴ Vehip Paşa işbaşına gelir gelmez, Hicaz'daki tümeni takviye etti ve memurların kanunlardan başka hiç kimseyi dinlememeğe çağırdı. Şerif'in tahrikiyle çıkan küçük bir isyanı hemen bastırdı. Ancak Vehip Paşa da

¹⁸⁴⁸ MAE, « Guerre 1914-1918, Panislamisme », Vol: 1692, s. 202. Mission militaire française du Hedjaz, L'autorité des Chérifs à la Mecque, 2 février 1917.K. 102 : 7. Extrait de l'ouvrage **Er-Rahla el-Hijazia**, par Mohammed Lebib el-Batnoui, 2.ème édition. Le Caire, 1329/1912;

¹⁸⁴⁹ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 236; Ayrıca bkz. Bayur, **TİT**, C. 1, ss. 267-268.

¹⁸⁵⁰ Derveze, **a.g.e.**, s. 329.

¹⁸⁵¹ Fethi Tevetoglu, **Mehmet Emin Yurdakul**, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara, 1988, ss. 22-23.

¹⁸⁵² M. Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, C. 3, s. 31.

¹⁸⁵³ Arnavut, 1913 Yanya müdafii, 1914 te Hicaz valisi, çok popüler, iyi bir ordu kumandanı, enerjik, askeri bilimlerde mutebahhir, kardeşi Esat Paşa ile Arnavut meselesinde siyasi rol aldı. Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 223.

¹⁸⁵⁴ "Şerif Hüseyin", **İA**, TDV yay., C. XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 585.

buradan alındı, sonraki valilerden Galip Paşa, Hüseyin'e karşı pasif hareketleriyle adeta isyanı körükledi.¹⁸⁵⁵

3.2. Şerif Hüseyin isyanı öncesi gelişmeler: Bir hükümdar maaşı kadar tahsisat alan Cidde valilerinin Mescid-i Haram'da adam öldürdükleri, hatta Hacer-i Esved'i kırdıkları bile oluyor ve Osmanlı devleti onlara hep katlanıyor ama yine de memnun edemiyordu.¹⁸⁵⁶ Zaten Arabistan'da Osmanlı bayrağı dalgalanmıyor, olay çıkmasın diye Hicaz'daki kalelerde bayrak çekilmiyordu. Abdülaziz saltanatından itibaren Medine kalesine Türk bayrağı çekildiyse de Mekke'ye çekilmedi. Nihayet Mekke'ye de 1879'da Mirliya Hacı Necip Paşa tarafından çekildi. Bu da ancak o günün şerifi Abdülmuttalib'in rızasıyla olmuştu.¹⁸⁵⁷

Esir ticaretinin yasaklanmasıyla menfaati bozulan Hicaz emiri Abdülmuttalib b. Şerif'in isyanı, bir isyan prototipidir. Bu emir Tanzimat'ın ilanıyla dinsizliğin revaç bulduğu iddiasıyla isyan etmişti; daha önceki isyanlar hep taltiflerle susturulmuştu.¹⁸⁵⁸ Tanzimat'ın ilanından itibaren Arap aydınları reform ve muhtariyet istiyorlar, İslamiyet'in küçük düşmesinden Türkleri sorumlu tutuyorlardı. 1900'den itibaren de Arap milliyetçiliğinin önü alınamaz oldu. Bir Arap aydını *Arap Milletinin Uyanışı* adlı bir kitapla Arap ihtiraslarını ortaya koydu. "Milli Arap Komitesi" adlı bir komite de bu ihtirasları bir program haline getirdi. Buna göre Arap memleketleri Osmanlı devletinde ayrılıp Dicle-Fırat'tan Süveyş'e ve Akdeniz'den Umman denizine kadar olan sahada bir Arap İmparatorluğu fikri gelişti. Bunda Hicaz, merkezi bir devlet olacak ve gerek sultan ve gerekse de Halife Arap olmalıydı.¹⁸⁵⁹

Kral Abdullah, Tanzimat fermanıyla Arap-Türk ayrılığının başladığını, ilk bağımsızlık teşebbüsünün Mısır ordusunun Türkleri yenmesiyle başladığını, atası Şerif Abdülmuttalib b. Galip'in isyanının ikinci istiklal teşebbüsü olduğunu söyler.¹⁸⁶⁰ 1908 ihtilali ile birlikte Jön-Türklerin izlediği Türkleştirme politikası ile birlikte Türk-Arap birliğinin dağılma süreci

¹⁸⁵⁵ Bayur, **TİT**, 3/3, ss. 236, 240.

¹⁸⁵⁶ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 18-19, 146; Danişmend, **Kronoloji**, C. 2, s. 43; Eraslan, **a.g.e.**, s. 262 vd

¹⁸⁵⁷ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 29-30; Şeyh Mübarek'in sarayında çekilen Osmanlı bayrağı için bkz. Reşid Rıza, **a.g.e.**, s. 238.

¹⁸⁵⁸ Ahmed Cevdet Paşa, **Tezakir I**, (Haz. Cavid Baysun.), Ankara, 1986, s. 103. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 100; Emirler ve isyanları hakk. geniş bilgi: Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 138 vd.

¹⁸⁵⁹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. 8, s. 553-554.

¹⁸⁶⁰ **Kral Abdullah, a.g.e., s. 130, 221 vd.** Mehmet Ali, Hicaz'ın Vehhabilerden temizlenmesi ve Mora'nın Yunan asilerinden istirdadı gibi sadakatla hizmetlerden sonra 1829 tarihli Edirne muahedesinde sonra çeşitli sebeplerle söz dinlemedi ve 1832'de isyan etti. 1833'te Konya'da ve 1839'da da Nizip'te Osmanlı ordusunu yendi. Ancak araya Avrupa devletlerinin girmesiyle Suriye'yi kaybetti, yalnız Mısır valiliği ile yetindi. Bu isyan yaklaşık 10 yıl sürdü ve Mısır Türk kontrolünden çıktı. Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 117-120, 128-130. Geniş bilgi: Şinasi Altundağ, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı**, TTK, Ankara, 1945. Ancak Arnavutların iddiasına göre TC'nin kurucusu Atatürk, İtalyan birliği mimarı Garibaldi, Sırbistan kurtarıcısı Karageorgevitich, Mısır'ı Hidivi Mehmet Ali Paşa gibi liderler Arnavuttur. Geniş bilgi: George Dumézil, **Les Albanais À Istanbul**, Dossier de l'IFEA, İstanbul, 2000.

hızlandı.¹⁸⁶¹ Balkan harbiyle iç ve dış Türkler birbirine daha fazla kenetlenirken Araplar daha da uzaklaştı.¹⁸⁶² Gizli Arap cemiyetlerinin kuruluşundan sonra önü alınmaz bir ayrılıkçılık başladı. 1913'te Paris'te Arap Kongresinin açılmasıyla birlikte artık yollar kesin olarak ayrılıyordu.¹⁸⁶³ 1. Dünya Savaşı'yla birlikte 12 milyon Arap gerçek düşmanlarının Türkler olduğunu düşünüp bir Arap imparatorluğunun hayallerini kurmaya başladı.¹⁸⁶⁴ Panarabizm, Avrupa devletlerinin fikri inkişafı geliştirmesi, Mısır'daki Suriyeliler Komitesi'nin ve Avrupa basınının açtığı çığırla gelişti, bundan sonra aydın Araplar, Mekke'de kurmak istedikleri bir parti üzerinde yoğunlaştı. İngilizlerin, Arabistan'daki menfaatleri de belirginleşti, Hindistan'daki İngiltere hükümetinin de devamlı olarak Arabistan ve Körfez bölgesindeki emirliklerle sıkı sıkıya ilişkiler kurmasıyla Arapçılık gitgide hız kazandı.¹⁸⁶⁵ Hilafet'in ve Şerifliğin kendilerinde olması gerektiği bir fikrisabit olmuştu.¹⁸⁶⁶ Türk sultanlarının da Arabistan üzerinde sadece itibari bir hükümlerliliği vardı. Şeriflerin de, İngiltere'nin aleti olmaktan başka bir vasıfları yoktu.¹⁸⁶⁷ Şerif Hüseyin'in hiç sevmediği ve *İmansız Turanlılar* dediği İttihatçılardan askeri, siyasi ve dini ayrılığı söz konusuydu. Halbuki Meşrutiyet sonrası Arnavut isyanında, Şerif Hüseyin Mekke'den, Arnavutlara, isyan etmemeleri için bir nasihat mektubu göndermişti.¹⁸⁶⁸ Ancak o günkü şartlarda Hüseyin'in uygun zemin bulamadığı için isyan etmediği açıktır; bu fırsatı ancak bu savaşta bulabildi. Zira Hüseyin Taif-Cidde-Mekke arasındaki 6.000 tüfeklik 22. Türk fırkası karşısındaki aczini biliyordu. Kaldı ki otoritesi sadece Hicazlılara münhasırdı ve onlar da muharip değildi. Ayrıca Türkiye'nin desteklediği diğer rakip Şerif'lerin de hücumundan çekiniyordu. Emden denizcilerine karşı olan muamele Şerif ve oğullarının isyan edeceklerinin ilk işareti idi ki bu da 1915 yılında cereyan etmişti.¹⁸⁶⁹ Şerif Hüseyin, Hade'de de ilk isyan işaretlerinden birini

¹⁸⁶¹ Ömer Kürkçüoğlu, **Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)**, Ankara, 1982, s. 14.

¹⁸⁶² Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım**, Nehir yayınları, İstanbul, 1991, s. 43-44.

¹⁸⁶³ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, C. I, s. 223; Aydemir, **Enver Paşa**, C. 3, s. 266; Arap milliyetçiliğinin başlaması hakkında bk. Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. 8, s. 553; Negib Azourey, **Le réveille de la Nation Arabe**, Paris 1905; Wacyf Boutros-Ghali, "L'Islam et les Turcs", **MF**, 1.VI. 1918, s. 446-455. Türk aleyhtarlığıyla yazılmış bir makale. Arapların geri kalışını Türklere yıkıyor; Ayrıca Derveze'nin **Neş'e-tul Hareket-til Arabiye-til Hadise**'sinde II. Meşrutiyetin ilanı ve maddeleri ve bu sıralarda Arap milliyetçiliği ve uyanışı 56-182 sayfalarında tafsilatıyla anlatılır. Derveze, **a.g.e.**, s. 241; Sabis, **a.g.e.**, s. 43-44; Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 14.

¹⁸⁶⁴ Edouard Clunet, **membre et président de l'Institut de Droit international**, « *L'agression de la Turquie et le droit international* », **Le Temps**, 13 novembre 1914, no: 19487, s. 3/4; Azourey, **a.g.e.**, Paris 1905, s. 240 vd; Falih Rıfki, Arap milliyetçiliğinin Türk düşmanlığından beslendiğini kaydeder. Bkz. "Bizim İmparatorluk" ve "Arap Saçı" başlıklı bölümler. **Zeytindağı**, s. 39-44.

¹⁸⁶⁵ Claude Prost, « *La Puissance Chérifiennne et le Wahabisme* », **RDM**, t. XXIII, 1924, s. 866.

¹⁸⁶⁶ **AF**, avril-juin 1917, no: 169, 17eme année, ss. 28-33, s. 28; Geniş bilgi: Bayur, **TİT**, 3/2, s. 191 vd.

¹⁸⁶⁷ **SHAT**, 7 N 2104, EMA, « *L'Italie et la mer rouge* », l'article de l'**Idea Nazionale** du 28 juin 1916.

¹⁸⁶⁸ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, C. 1, s. 80.

¹⁸⁶⁹ Olay şuydu: Emden kruvazörü, 9 Kasım 1914'te Hindistan'ın Keeling adasına, İngiliz TSF istasyonunu tahrip için 49 kişi gelmişti. Ancak İngiliz kruvazörü Emden'i batırdı, mürettebat da eski bir shooner'i tamir ederek 26 Kasım 1914'te Padang adasına [Sumatra], buradan da 9 Ocak 1915'te Hudeyde ve Sana'ya ulaştı. Ancak burada Türklerin dünyayla ilişkileri kopuk olduğundan mürettebat, 180 km.lik ters bir istikametle

vermişti: Mekke'nin 20 km. doğusundaki Hade'de Askerle Urban arasında çarpışma çıkmış, 9 asker ölmüş, 12 asker de yaralanmıştı. Bu çarpışma Hüseyin'in tahrikiyle başlamıştı.¹⁸⁷⁰

Bu isyanda Şerif'in ve İtilafçıların argümanları, Türklerin ve Almanların argümanlarını çürütmek esasına dayanıyordu. Bu isyan İslam dininin esaslarına, İttihatçıların kâfir ve Irkçı-Turancı olduklarına, Araplara ve Arapçaya düşman olduklarına, Hilafetin Araplardan gasp edildiğine, Halife'nin Kureyşi olması gerektiğine vs dayanır. *İnsanların bir erkekle bir diğiden yaratıldığı, tanışmaları için çeşitli kabilelere ayrıldığı, en değerli kişinin Allah'tan en çok sakınan olduğu* (Hucurat 49/13) ve bir hadiste de: *Arab'ın Acem'e, Acem'in Arab'a üstünlüğünün ancak takva ile olduğu*¹⁸⁷¹ göz önüne alınırsa Şerif Hüseyin'in iddialarının mesnetsiz olduğu görülür. (EK-20: 28 Nisan 1332 tarihli **Sebilürreşad**)

Şerif Hüseyin, oğulları Abdullah ve Faysal tabandan gelen Arap milliyetçiliğinden etkilenmişlerdi. Arap milliyetçileri, kendisine bir isyan halinde katılacaklarını telgraflarla bildiriyorlardı.¹⁸⁷² Abdullah, hatıralarında babası Hüseyin'in Osmanlı'yla yol ayrımını Asir isyanına bağlar: *"İdrisi isyanını bastırmak için devlet babamdan yardım istedi. Babam da beni Hicaz'a çağırdı. Ben, o zaman İstanbul'daydım. Meclis'ten izin aldım. Meclis başkanı Ahmet Rıza Bey bana, Devletin, artık şahısların nüfuzunu bertaraf etmesi zamanı gelmedi mi? Dedi."* *Bu soru Osmanlı devlet adamlarının Şerif hakkındaki düşüncelerini gösteriyordu.*¹⁸⁷³ Ayrıca Kral Abdullah'a göre 1911 Asir isyanı, 1916 isyanının tohumlarını atmıştı. Zira isyan Osmanlılar tarafından çok kanlı bir şekilde bastırılmıştı, öldürülen bazı asilerin başları kesilmiş, dübürlerinden kazığa oturtulmuş, cinsel organları kesilip ağızlarına konmuştu. Abdullah, bunun babasını infiale sevk ettiğini söyler.¹⁸⁷⁴

Kızıldeniz'e geldi, Hudeyde'deki Türklerin yardımıyla 14 Mart 1915'te bir Arap yelkenlisiyle kuzeye Lit'e, buradan da Mekke'deki Türk garnizonuna gelmek için bir kervanla yola koyuldu. Ancak 21 Nisan'da Bedevilerin hücumuna uğradı. Dört gün mahsur kaldıktan sonra Cidde'deki Türk garnizonuna haber ulaştırmağı başardılar. Türkler de, onlara Abdullah'ı gönderdi. Silah ve cephanelerinin tükenmek üzereyken Abdullah ulaştı, Cidde'ye getirdi. Faysal da onları Mekke'ye ulaştırmak üzere Medine'ye çağırdıysa da Almanlar ihanetten şüphelendi, Arap yelkenlilerinden biriyle, sadece geceleri yol alarak kıyı boyunca ilerleyip Vech'e, buradan da Hicaz demiryoluna, 1 Haziran 1915'te İstanbul'a ulaştı. Türkler, Abdullah'ın müdahalesini çok geç ve iyi niyetten uzak buldu. Türk askeri kamuoyu, bu iki emirin, dolaylı bir müdahale ile Almanları esir olarak tutacaklarından emindi. Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 504-505, Pièce 36; Ancak Mahmut Nedim Bey, Emden'in bir kafilesinin Hicaz çöllerinde Bedeviler tarafından öldürüldüğünü yazar. **Arabistan'da Bir Ömür**, s. 221-26. Mahmut Nedim Bey, onları bizzat misafir etmiş, geleceğini Enver Paşa'ya telgrafla bildirmişti. Emden hakk. teferruatlı bilgi: **Tanin**, 5 Şubat 1915; **Tanin**, 19 Mayıs 1915; Adana'ya gelişleri ve askeri ve mülki amirler tarafından karşılanması hakk. bkz. **Tanin**, 20 Mayıs 1915; Alman tebaası tarafından İstanbul'da karşılanmaları hak. Bkz. **Tanin**, 25 Mayıs 1915.

¹⁸⁷⁰ **Birinci Dünya Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914-1918**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 154;

¹⁸⁷¹ Maurice Talmeyr, *"Un nouveau livre sur l'Islamisme"*, **RDM**, t. CXXXVII, 1896, s. 225.

¹⁸⁷² Derveze, **Posta Memuru**, s. 330.

¹⁸⁷³ Kral Abdullah, **a.g.e.**, s. 49.

¹⁸⁷⁴ Kral Abdullah, **a.g.e.**, s. 56-57.

Bu isyanın bastırılmasından sonra Şerif Hüseyin, Hicaz'a döndü, artık Hüseyin isyan hazırlıklarını ciddi düşünüyordu. Ancak bu sıralarda kriz üstüne kriz çıkıyordu. İlk kriz eski kumandan ve vali Ferik Münir Paşa'nın yerine Vehip Paşa'nın [Kaçı], Hicaz valiliğine atanmasıyla oldu. Vehip Paşa [Kaçı], değiştirilen Vilayetler kanununu Hicaz'da tatbikte tereddüt etmedi. Halk da Hicaz bölgesinin imtiyazlarının lağvını ve Medine demiryolunun Mekke'ye kadar uzatılması teşebbüsünü protesto etti. Şerif Hüseyin, valiyle görüşüp aynı gün Jandarma kumandanı Said Bey, Cidde'ye giderken Hudeybiye'de aşiretler tarafından esir edilince, Cidde-Mekke arası askeri noktalar kuşatıldı, Mekke erzaksız bırakıldı. Bunun üzerine Sadrazam, Vali'ye Hicaz'ın imtiyazlarının eskisi gibi kalacağını ve demiryolunun uzatılmayacağını bildirerek kriz aşıldı.¹⁸⁷⁵

Şerif Hüseyin sadece Vilayetler kanunu ve Demiryolunun Mekke'ye uzatılmasına karşı değil, Medine'de kurulacak bir İslam Üniversitesine de karşıydı.¹⁸⁷⁶ Fakat Osmanlı hükümeti, demiryolu projesinde ısrarlıydı. Hüseyin'in kaydı hayat şartıyla emir olması ve asayişin sağlanması için emrine yeterli kuvvet verilmesi, kabilelere dağıtılmak üzere de 250.000 Cüneyh'in verilmesi, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından oğlu Meclis-i Mebusan azası Abdullah'a teklif edildi. Hüseyin, "Bu bir rüşvet teklifidir" diye reddetti, kendisinin başkan olduğu bir komisyonun buna karar verilebileceği söyledi. İşte tam bu sıralarda Avusturya şehzadesi bir Sırp tarafından öldürülünce bu işler bırakıldı. Bundan sonra Dâhiliye Nazırı Talat, Hicaz'dan yeni gelen Şerif Abdullah ile görüşüp kendisinden gönüllü asker istedi. Şerif Hüseyin, Osmanlı devletinin savaşa girmemesi için Sultan Reşad'ı uyarmış ve bu yönde kendisine bir mektup yazmıştı. Sadrazam ve Harbiye Nazırına da savaştan uzak durulmasını söyledi.¹⁸⁷⁷

Hicaz, özel durumu sebebiyle dikkat çekici bir muhitti; bir kere burada bir isyan patladı mı, yankılarının derhal Suriye'de görüleceği ihtimali daima göz önüne alınmıştı.¹⁸⁷⁸ Bu olasılık Fransa ve İngiltere tarafından, savaşın başında Şerif'e anlatılmış, fakat Şerif'in bir başarısızlığı halinde itibardan düşmekten korkmuşlardı. Bu daha çok bir İngiliz planıydı. İlk mahalli bir isyan yapılacak ve bu da Mısır'daki İngiliz ordusu tarafından desteklenecekti.

¹⁸⁷⁵ Geniş bilgi: Kral Abdullah, **a.g.e.**, s. 61 vd.

¹⁸⁷⁶ Kral Abdullah, **a.g.e.**, s. 78; Bu hususta bkz. Emir Şekip Arslan, **İttihatçı Bir Arp Aydınımın Anıları**, s. 67-69; Hicaz valisi Vehip Bey, Hüseyin'i yakından izledi. Dâhiliye nezaretine gönderdiği 6 Mayıs 1914 (23 Nisan 1330) tarihli yazısında uygunsuz davranışlarından şikâyetçi oldu. BOA. DH.KMS. 2-2/1, lef. 23 Nisan 1330/6 Mayıs 1914). 16 Ağustos 1914 tarihli yazısında Hüseyin'in İngilizlerle yakın ilişki içinde olduğunu bildirdi. BOA. DH.KMS. 2-2/1lef. 25, 3 Ağustos 1330 (16 Ağustos 1914) ten naklen Artuç, **a.g.e.**, s. 313. Vehip Paşa, bu İngiliz ilişkileri üzerine kendisini tutuklamayı düşündüyse de belki de İstanbul'un baskısıyla bundan vazgeçti. Stoddard, **TM**, s. 132.

¹⁸⁷⁷ Kral Abdullah, **a.g.e.**, s. 77-87.

¹⁸⁷⁸ **SHAT**, 7 N 2103, Lettre anonyme à Lyautey, Bordeaux, le 23 décembre 1914.

Ancak İngilizlerin isyan stratejisi, 1916'dan itibaren ortaya çıktı.¹⁸⁷⁹ Ancak Osmanlı cihadının gözden düşmesi için bir askeri bozgun gerekiyordu. Cihada karşı İngiltere'nin ilk tedbiri bir Arap isyanı oldu. Arap meselesi, o günlerde Türklerin yumuşak karnıydı. *Le Journal des Débats*, Arabistan ve Yemen'in rahatlıkla Türklere karşı tahrik edilebileceğini söylüyordu.¹⁸⁸⁰

Şubat 1916'dan hemen sonra El Ezher uleması, Türk cihadını çürütmek için beyanname yazdı, bunun bir İngiliz ısmarlaması olduğu şüphesizdi. Cihadın en fazla çürütülebilir yanı, Arapların hassas olduğu Hilafet meselesi idi. Ancak bunda da Arap avamının pek haberdar olmadığı anlaşılıyor. Fransa mutercim subayı Rimbaud, Şubat 1916'da hükümetine şu raporu göndermişti: “*Araplar, hilafet sorununa pek aşına değiller. 10. Bölgede, bunun mana ve ehemmiyetini gerçekten anlayan bir tek kişi bulamadık. Bu hususu anlayabilecekleri bir dille, Babiâli-Kureyş rekabetini, hilafetin Araplardan gasp edildiğini onlara anlatmağa çalıştık.*”

¹⁸⁸¹ Cemal Paşa hatıralarında “*Eğer Şerif Hüseyin isyanı olmasaydı Mısır'a fiilen giremezdim ama İngilizler de Filistin'e ve Suriye'ye adım atamazlardı. 100 binlerce askerleri Mısır'a bağlı kalırlardı*” der.¹⁸⁸² Ancak, Cemal Paşa'nın söyledikleri hakikatlere pek uygun görünmemektedir. Zira Araplar zaten savaş sanatını bilmiyorlardı, askerî tecrubeleri yoktu. İstanbul ve Hicaz'da doğanlar da askerlikten muaftı.¹⁸⁸³

Arap isyanının bir diğer sebebi de Türklerin Süveyş kanalına saldırısını engellemek içindi. İngilizler bu isyanla Hicaz bölgesinin Türklerin elinden çıkmasıyla büyük zafer kazanacaklarını biliyorlardı.¹⁸⁸⁴ Daha 1913'te Şerif'in en atılgan oğlu olan Abdullah, Mısır'da Hidiv Abbas Hilmi tarafından Lord Kitchner'e takdim edilmişti. Lord kendisine Türklere karşı bir Arap isyanı halinde İngiltere'nin yardım verebileceğini hissettirmiş, ilkin silah ve cephane yardımını vaad etmemişse de mevzuyu canlı tutmuştu.¹⁸⁸⁵ Bu tarihten 1916'ya kadar, Hüseyin Türkler ve İngilizlerle eş zamanlı olarak, Hicaz'da bağımsızlık için, iki taraftan birinin aleyhinde olmak üzere pazarlıklarını sürdürüyordu.¹⁸⁸⁶

Cemal Paşa, Şam'a geldiği **6 Aralık 1914**'ten hemen sonra Mısır'a saldırı için bir savaş halinde mücahit vaad eden Şerif Hüseyin'le mücahitlerin hazırlanması için çeşitli telgraf

¹⁸⁷⁹ SHAT, 7 N 2104, Rapport sur « Les évènements d'Orient et le Califat », n note de M. Gaillard, daté du 7 mars 1915.

¹⁸⁸⁰ JD, 1 novembre 1915, no: 303; Nitekim Çanakkale boğazının kapatılmasına tepki olarak Çar Nikola II Ermenileri tahrik etmişti. “*Bitarafliğin mukabeleleri*”, Tanin, 9 TE 1914, no: 2082, Başmakale.

¹⁸⁸¹ SHAT, 7 N 2104, EMA, Services des Aff. Mus., 10ème région, à Ministère de la Guerre, 12 février 1916.

¹⁸⁸² Cemal Paşa, **Hatıralar**, Haz. Behçet Cemal, s. 185.

¹⁸⁸³ Ali Birinci, HİF, Dergah Yayınları, 2. B., İstanbul, 2012, s. 31; Arapların bu durumunu İsyandan önce Çanakkale'ye gönderilen Arap askerleri iyi döğüşmüyordu. S. 72. Arap alayının çadırılı ordugâhında alaydan kaçan birçok Arap erlerin saklanıyorlar ve nargile içiyorlardı. Fahrettin Altay, a.g.e., İstanbul, 1970, s. 90.

¹⁸⁸⁴ Kuşçubaşı, **Hayberde Türk Cengi**, Arba Yayınları, s. 12.

¹⁸⁸⁵ Claude Prost, “*La Puissance Chérifienne et le Wahabisme*”, RDM, t. XXIII, 1924, s. 866.

¹⁸⁸⁶ Prost, a.g.m., t. XXIII, 1924, s. 866; Bu hususta teferruat için bkz. Kral Abdullah, a.g.e., s. 95-97; Derveze, a.g.e., s. 334-335

teatilerinde bulundu. Bu hususta ayrıca Hicaz Vali ve Kumandanı Vehip Bey'i [Kaçı] de ikaz ediyordu. Ancak Şerif'in verdiği cevaplar hep oyalamadan ibaretti. Zaten bu sıralarda onun İngilizlerle teması devam ediyordu. Hicaz seferi kuvvetleri Mekke'den gelerek Medine'de toplandı. 20 Ocak 1915'te trenle Maan'a nakilleri bitmişti. ¹⁸⁸⁷ Türkiye'nin Kasım 1914'te savaşa girişinden hemen sonra Türkler Süveyş kanalına ilk sefer hazırlıklarını yaparken Şerif Hüseyin Türklere şöyle bir pazarlık yapmıştı: Hicaz'daki bağımsızlığına karşılık, kendisi Şemmer aşiretinin güçlü lideri İbni Reşid ile anlaşacak, güya İbni Reşid Mekke Şerifi olmak için, kendisine karşı bir isyan edecek, İngiliz şüphelerini dağıtmak için de her biri bir Bedevi ordusunun başında, çarpışmak üzere hareket edecek ve bu iki ordu El Arış ve Akabe arasında karşılaşacak, bu sırada da üç Türk taburu, Şerif'e destek ve asileri tedip için Kuzey'den inecek, Türk-Arap kuvvetleri de burada birleşerek Süveyş kanalına saldıracaklardı¹⁸⁸⁸ Ancak bu teklif kabul görmedi. Ama İngiltere-Şerif arasındaki görüşmelerde, bir isyan halinde İngiltere, Hüseyin'in Şeriflik ünvanını garanti edecek ve hilafetini de destekleyecekti.¹⁸⁸⁹ Bu da İttihatçıların ileri görüşlü olmadıklarını ortaya koyar. O günlerin gazetecisi Kandemir Hüseyin ve cihat hususunu şöyle anlatır “*Cihat ilanının hemen ardından Şerif Hüseyin, oğlu Faysal'ı önce Şam'a ardından da İstanbul'a Enver Paşa'ya gönderir, ayrıca hükümet erkânıyla görüşür. 25 Nisan 1915'te Çanakkale'ye gidip çatışmaları da izledikten sonra Kudüs'e gelir ve Cemal Paşa ile görüşür. Cihada hazır olduğunu söyler.*”¹⁸⁹⁰

Bundan sonra Şerif Hüseyin Enver ve Cemal paşalara birer tel çeker ve Hicaz'ın muhtariyeti ve babadan oğula geçen bir emirlik istedi. Cemal Paşa, akıllı durmasını tavsiye etti. Şerif de mukabil bir telle özür diledi.”¹⁸⁹¹ Cemal Paşa bu ikazla Hüseyin'i tedbirli olmaya sevk etti. Bu telin tarihi 11 veya 13 Ocak 1916 olmalı.¹⁸⁹² Bu sıralarda Müttefiklerin uğradıkları Çanakkale hezimetini isyanın bir müddet gecikmesine sebep oldu.¹⁸⁹³ Ancak Şerif ve oğullarının İngilizlerle teması devam ediyordu. Türklere karşı bir isyan için büyük devletlerin Araplara, Arapların da başarılı bir isyan için İngiltere'ye ihtiyaçları vardı.¹⁸⁹⁴ İngilizler de bilhassa hilafet üzerine eğilerek Babîâli cihadının zayıf halkalarını ele alıyordu. Fransız ve İngiliz basınında bu hususta bir bombardıman söz konusuydu: İttihatçıların laikliği,

¹⁸⁸⁷ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. 4/1, Sina-Filistin Cephesi**; Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1996, s. 150-159. Bu tellerin mahiyeti tamamen panislamik içeriklidir.

¹⁸⁸⁸ Prost, **a.g.m.**, t. XXIII, 1924, s. 867.

¹⁸⁸⁹ Peter Mansfield, **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, Çev. Nuran Ülker, İstanbul, 1975, s. 51-52.

¹⁸⁹⁰ Kandemir, **Medine Müdafaası**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991, s. 24-26.

¹⁸⁹¹ Cemal Paşa, **Hatıralar**, (Haz. Behçet Cemal), s. 320-333; Kandemir, **a.g.e.**, s. 24-26.

¹⁸⁹² Bayur, **TİT**, 3/3, s. 248.

¹⁸⁹³ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 240.

¹⁸⁹⁴ Prost, **a.g.m.**, t. XXIII, 1924, s. 867.

dinsizliği, hilafet'in gaspı vs.¹⁸⁹⁵ O sıralarda Emir Faysal başkanlığında kurulan bir Cemiyet, Şerif Hüseyin'i isyana zorluyordu. Şeyh Bedreddin el Hüseyini, Ali Rıza el Rikabi gibi Arap ileri gelenleri bu cemiyetin azaları idi.¹⁸⁹⁶

O günlerde Arap politikasını, Kahire'den İngiltere Yüksek Komiser vekili Sir Henry Mac Mahon ve Şark İşleri genel sekreteri Storr belirliyordu. İkisi de FO'ye bağlıydı.¹⁸⁹⁷ Bir sohbet esnasında, M. Defrance, Mac-Mahon'un Şark'taki genel durum hakkındaki fikirlerini öğrenmek istiyordu. Kısaca Mc-Mahon, Arapların Türklere karşı temayülü hakkında şunları söylüyordu: “*Araplar, Türk hâkimiyetinden çıkmak istiyorlar. Müttefiklerin fikirlerine de yatkın ama çok dağınıktırlar. İngilizlerle temasa geçen şeflerinin fikirleri, kendi muhtemel yardımlarına karşılık olarak; İngiltere'den, kurulacak büyük ve sınırları belirsiz bir Arap devletinin bağımsızlık vaadini sağlamak yönündedir.*”¹⁸⁹⁸ 10 Aralık 1914'te *el Misr* gazetesinin yayınladığı bir makalede Hicaz, Yemen, Irak ve Suriye'deki Arap şeflerin Türk rejimine muhalif oldukları belirtiliyordu.¹⁸⁹⁹

Bu hususta Mac-Mahon ile Hüseyin arasında, Temmuz 1915'ten Ocak 1916'ya kadar mektup teatileri devam ediyor ve bunlardan şu netice hasıl oluyordu: Bir Hicaz isyanı olduğu takdirde B. Britanya, 37. derecenin güneyinden geçen (Kilikya enlemi) hattan itibaren Fransa'nın menfaatlerinin çakıştığı Basra ve Bağdat vilayetleri hariç olmak üzere Arapların bağımsızlığını tanıyacaktı.¹⁹⁰⁰ Ancak bu şartlarla İngilizler, bir Arabistan'ın kurulmasına razı olacaklardı. Şerif Hüseyin'in, gerçekleşme şansı olmayan bir Halifeler imparatorluğu peşinde olduğu anlaşılıyor. Kuracağı bu devlet, çok büyük bir konfederasyon şeklinde olacak, sınırları, İran hududundan başlayıp Anadolu'ya, Akdeniz'den Kızıldeniz'e buradan da Hint Okyanusuna kadar uzayan geniş topraklara sahip olacaktı.¹⁹⁰¹ Bu bir bakıma Arapların Turan imparatorluğuymdu. Osmanlı ordusunun eski subaylarından ve sonraları Irak Başbakanı olan Cafer el Askeri de hatıralarında devasa bir Arap Turanizminden bahseder ki bu da Türk turanizmine benzerlik arzette ve yaşama şansı olmayacak bir genişliktedir: Buna göre Arap devleti sınırları, Atlas Okyanusuna kadar dayanıyordu. Bu devasa Arabistan'a Libya ve

¹⁸⁹⁵ Nadine Picadou, **La Décennie Qui Ébranla Le Moyen Orient, 1914-1923**, Bruxelles, Editions Complexe, 1992, s. 76.

¹⁸⁹⁶ Selam, **a.g.e.**, s. 155.

¹⁸⁹⁷ Brémond, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁸⁹⁸ **SHAT**, 7 N 2103, M. Defrance, Ministre plénipotentiaire chargé de l'Agence et Consulat Général de France au Caire, à M. Viviani, Président du Conseil, Ministre des Aff. Etr., le Caire, le 28 oct. 1915. “La question du khalifat”, La conversation de M. Defrance, le ministre plénipotentiaire de France au Caire, avec Mac Mahon, le Haut Commissaire britannique au Caire.

¹⁸⁹⁹ **L'Humanité**, 13 décembre 1914.

¹⁹⁰⁰ Prost, **a.g.m.**, t. XXIII, 1924, s. 867.

¹⁹⁰¹ **MAE**, Vol. 566, Ministère de la Guerre, EMA, Section d'Afrique et d'Orient, no : 1800.9/11. Bulletin de Renseignement, Questions Musulmanes. Paris, le 4 juin 1923 ; Ayrıca bkz : Mansfield, **a.g.e.**, s. 54-57.

Mısır'ın güneyi, Mağrip ülkeleri, yani Fas, Tunus, Cezayir de giriyordu.¹⁹⁰² Hiçbir zaman birleşemeyecek olan bu sınırlara Hüseyin, Adana, Mersin, Gaziantep, Urfa, Mardin'i de dâhil etmişti. Ancak Şerif daha sonra Adana ve Mersin'den vazgeçerse de İngilizlerin itiraz ettiği diğer Arap bölgelerinde ısrar etti. Fransa'nın da Lübnan üzerinde ihtirazî kayıtları vardı; hâlbuki Şerif Hüseyin Lübnan'ı tamamen Arap görüyor ve Fransa'nın savaştan sonra Lübnan'dan çıkmasında ısrar ediyordu. İngilizler de Hüseyin'in aksine Emirlikleri Hindistan'ın tabii bir parçası olarak görüyordu.¹⁹⁰³

Britanya Yüksek Komiserinin, Fransa'nın Kahire temsilcisi M. Defrance'a söylediğine göre, Mac-Mahon Mekke Şerifi Hüseyin'i ve oğullarını oldukça övmüştü. Mac-Mahon, M. Defrance'a şunları anlatıyordu: “İngilizlerin kendisiyle temasta olduğunu benden saklamadı. Kendisinin Müttefiklere muvafık bir gidişatı vardır. Türkler kendisinden çekinmektedir, ancak şu sıralarda bir şey yapabilecek durumda değildir, Osmanlıların tarassudu altındadır.”¹⁹⁰⁴

Mayıs 1916'da, Fransa-İngiltere arasında Sykes-Picot anlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile Arap memleketleri Osmanlı devletinden ayrılıyor, buralarda Fransa ve İngiltere'nin nüfuz bölgeleri kuruluyordu. Burada bir bağımsız Arap bölgesi kurulacaksa da kuzeyde Fransız, güneyde de İngiliz nüfuzunda olacaktı.¹⁹⁰⁵ Bu anlaşmadan Hicaz dışında bağımsız bir Arap devletinin tanınmadığı anlaşılıyordu. Şerif bu antlaşmadan haberi olmadan üç hafta sonra ayaklanacaktır. Şerif-Mac Mahon uzlaşmasının bittiği ve Arabistan sınırlarının da tesbit edildiği sıralarda Emir Faysal, şüphe çekmemek için Cemal Paşa ile iyi ilişkiler kurmaya çalışıyordu.¹⁹⁰⁶ Türk komutanlığı da, Şerif'i entrikalardan uzak tutmak ve manevi gücünden faydalanmak için Mısır seferi kumandanlığını teklif etti. O ise oğlu Ali'yi Medine'ye

¹⁹⁰² Cafer el-Askeri, **a.g.e.**, s. 182-183; Ayrıca bkz. Mahmut Nedim Bey, **a.g.e.**, s. 189-192; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914-1918**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 149.

¹⁹⁰³ Hudutların tartışılması hususunda geniş bilgi için bkz: “*Textes historiques sur le réveil arabe au Hédjaz*”, **RMM**, Vol. XLVI, 1921, s. 2; Şerif-Mac-Mahon hudut pazarlıkları için bkz. Bayur, **TİT**, 3/3, s. 241-244; Kral Abdullah, **a.g.e.**, s. 95-97, 130, 224, 233; Derveze, **Posta Memuru**, s. 408; Şerif Hüseyin, Lübnan'ı Arap olarak görürken Suriyeli ve Lübnanlı aydınlar kendilerini panarap haritası içinde görmüyorlardı. Dr. E. G. Tabet'in Paris Barış Konferansı'nın devam ettiği sırada 8 Ocak 1919 tarihli **The Evening Sun**'a gönderdiği mektupta ısrarla Suriye, Filistin ve Mezopotamya'nın kuzey kesimlerinin Hicaz kralının iddialarıyla bağdaşmadığını yazdı. Mektup şöyle devam ediyordu: *Suriyeliler Arapça konuşuyorlarsa da Arami, Fenikeli, Grek ve Romalıdır, hatta Lübnan'ın bir kısım ahalisi Frank kökenlidir. Öte yandan edebi, ilmi, ticari, sınai, zirai bakımlardan da Suriye'nin Hicaz ile bir alakası yoktur.* « *La Syrie et le rêve panarabique* », **CO**, no : 209, 15 mars 1919, s. 232.

¹⁹⁰⁴ **SHAT**, **7 N 2103**, M. Defrance, Ministre plénipotentiaire chargé de l'Agence et Consulat Général de France au Caire, à M. Viviani, Président du Conseil, Ministre des Aff. Etr., le Caire, le 28 oct. 1915. “La question du khalifat”, La conversation de M. Defrance, le ministre plénipotentiaire de France au Caire, avec Mac Mahon, le Haut Commissaire britannique au Caire.

¹⁹⁰⁵ Prost, **a.g.m.**, t. XXIII, 1924, s. 867 ; Ayrıca bkz : Lawrence, (T.E.), **Les Sept Piliers de la Sagesse**, Paris, 1936 ; Lawrence, **Bilgeliğin Yedi Sütunu**, Çev. Bilal Çölgeçen, İstanbul, 2005; Mansfield, **a.g.e.**, s. 59-60; **Brémond**, **a.g.e.**, s. 130.

¹⁹⁰⁶ Prost, **a.g.m.**, t. XXIII, 1924, s. 867.

gönderdi. Medine'deki iki Türk taburundan biri Mısır'a gönderildi. Bu da Şerif'in Hicaz'a el koymasının başlangıcı demektir.¹⁹⁰⁷

Az yukarıda da değinildiği gibi Hüseyin, daha savaşın başlarında Cemal ve Enver paşalara birer telgraf çekerek Hicaz'da muhtariyet ve babadan oğla geçen emirlik istemişti.¹⁹⁰⁸ Bu ve benzer hareketler Babî'î'nin infialine yol açtı, onun yerine Ali Haydar Bey emir tayin edildi.¹⁹⁰⁹ Bu sıralarda Şerif ve oğullarının Cihada iştirak ettikleri Osmanlı basınında sık sık yazılıyordu.¹⁹¹⁰ Bu tür haberlerden Hüseyin ve oğulları Cihat şampiyonu gibi anlaşılmaktadır. Aslında bu haberlerle Babî'î, Hüseyin'in yapacağı isyanı geciktirmeye ve alacağı tedbirleri gizlemeye çalışıyordu.¹⁹¹¹ Bu sıralarda Peygamber sancağı, Medine'de halka açılmış, 20.000 kişi ziyaret etmiş ve ardından da Şam'a ve diğer vilayetlere gönderilmişti.¹⁹¹² Cemal Paşa da bu vesileyle Şerif Hüseyin'i istişare için, ama aslında onu tevkif etmek için Şam'a gelmesini ve Peygamber sancağına refakat etmesini istedi.¹⁹¹³ Ancak Şerif'in buna uymaması ve türlü bahanelerle gelmemesi bu planı bozdu. Kendisi Şeriflikte kaldığı gibi, yeni tayin edilen Şerif Ali Haydar da göreve başlayamadı.¹⁹¹⁴

4. Arabistan'da Fransız-İngiliz tahrikleri: Savaş yıllarında İngiltere ve Fransa aynı zamanda birer İslam devletleri idi, milyonlarca İslam tebaaları vardı. Afrika'daki 38 milyon Müslümanın 25 milyonu Fransa'nın tebaası veya mahmisi idi.¹⁹¹⁵ Türkiye'nin ilan ettiği Cihada karşılık Entente'in düşündüğü ilk tedbir bir Arap isyanı olmuştu. Türkiye savaşa girince İngiltere bir beyanname yayınladı, bunda Arap-İngiliz dostluğu hatırlatılıyor ve devamı isteniyordu. Bu beyanname Suriye ve Filistin'de uçaklarla dağıtıldı.¹⁹¹⁶ 4 Haziran 1915'te Arabistan halkı için bir beyanname daha dağıtıldı ve bunda Arabistan'a bağımsızlık vaad edildi: "*Belçika'ya Alman saldırısı yüzünden İngiltere harbe girdi. Almanya da*

¹⁹⁰⁷ Bayur, **TİT**, 3/1, s. 400-402; Emir Ali bin Hüseyin: 1880-1935. Hüseyin'in büyük oğlu. Mekke'de doğdu. Babasıyla beraber İstanbul'a geldi, burada okudu. Arap isyanında Medine'yi kuşatan ordunun kumandanydı. Babasının yerine Hicaz kralı oldu. Tahttan çekilince Bağdat'a gitti ve orada ölene kadar kaldı. Irak'ta defalarca kiral vekilliği de yaptı. Kraliyet veliahdı Abdülilâh'ın babasıdır. Cafer el-Askeri, **a.g.e.**, s. 116.

¹⁹⁰⁸ Kandemir, **a.g.e.**, s. 24-26.

¹⁹⁰⁹ Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 144; Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 142.

¹⁹¹⁰ **Tanin**, 10 KS 1915.

¹⁹¹¹ Hülâgü, **Pan-İslamist Faaliyetler**, s. 126.

¹⁹¹² **Djihan-i Islam/Le Monde de l'Islam**, no: 24 du 28 Moharram 1333, 17 décembre 1914, cité par **RMM**, t. XXX, 1915, s. 386.

¹⁹¹³ George Antonius, **The Arab Awakening**, London, 1955, s. 144 vd.

¹⁹¹⁴ Kandemir, **a.g.e.**, s. 66. Şerif Ali Haydar'ın Talat'a yazdığı mektuptan; Şerif Haydar Medine'ye geldi. Burada **el Hicaz** adlı bir gazete çıkardı. Bunda Müslümanları birliğe, bölünmemeye, hak yolda olmaya çağırıyor, muzaffer Türk birlikleri yakında, cihadı başarıya ulaştıracaklarını yazıyor ve bu da mühim tesir icra ediyordu. Brémond, **a.g.e.**, s. 92.

¹⁹¹⁵ Maurice Gandolphe, « *Un minaret sur la ville* », **Le Figaro**, 4 mai 1921; Fransa'nın İslam politikası, İslam tebaası ve nüfusu hak. bkz. De Monzie; "*Le panturquisme contre le Panislamisme*", **Le Figaro**, 6 novembre 1915.

¹⁹¹⁶ Bayur, **TİT**, 3/1, s. 339.

Türkiye'yi bol altınlarla kandırarak harbe soktu. Ordumuzdaki Müslümanları kandırmak için de cihat ilan ettirdi. Tabii ki hiçbir Müslüman tebaamız Alman yalanlarına kanmaz. İtilaf devletlerinin tüm Müslümanları ve Türkiye'nin aydınları Almanya'nın aleyhindedir. Biz harbin sonunda Arabistan'ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü düşünüyoruz. Araplar eski azametlerine kavuşacaklardır. Bunun içindir ki Urban şeyhleri ve Osmanlı ordusundan kaçan Arap askerler bize katıldı. Arabistan'daki kıtlığı telafi için İngiltere hükümeti Cidde'ye erzak getirecektir.” Ramazan ayı öncesi dağıtılan bu beyanname iki ay sonra başlayacak olan Hac mevsiminde Hacıların fena intibalarla ayrılmamasına yönelik bir propaganda idi. İngiltere'nin çok sayıda dağıttığı beyannamelerin konusu hemen hemen aynıdır: *İngiltere, Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü garanti ettiği halde Almanya'ya aldandı. Bu, birkaç subayın ihanetiyle oldu. Aslında Almanya ve Avusturya, Türkiye'ye dost değildir. Biri Bosna'yı ilhak etti, diğeri de Anadolu'da egemenlik kurmak istiyor. Almanya galip gelirse, Sultan, Kayser'in uşağı olacak. Türkiye'nin mahvı yakındır. Binlerce Müslüman İngiltere ve Rusya için çarpışıyor. Müslüman tebaamız bize sadık kalmalıdır.*¹⁹¹⁷

Ayrıca İngiliz hariciyesinin kontrolünde Cihada karşı bir propaganda furyası başlatıldı. Bunun için mesela Basra ve Aden'de İngiliz finansmanı ile yayınlanan *El Kevakib*, Mekke'de yayınlanan *El Hakikat*, Şerif Hüseyin'in isyanından sonra çıkarılan *El Kibla* ve *El Mokattem* gibi bir kısım gazeteler çok itibar gördü, yaptıkları yayınlarla Cihadı sekteye uğrattı. Bunların yanında pek çok broşür ve kitap da bu yayın ve propaganda furyasında yerini aldı. Bu yayınlar ve propaganda malzemeleri Araplar arasında bol bol dağıtıldı. Bunların konuları: Araplar üzerindeki Türk mezalimi raporları, Jön-Türklerin gayri İslami faaliyetleri, Türk Ocağı vs gibi dernekler ve yayınları, İttihatçıların masonluğu... şeklindeydi.¹⁹¹⁸ Şerif Hüseyin'in yayın organı *El Kibla*'da İttihatçılar ve Turan şiddetli eleştirildi, *Türk'ü seven kâfirdir* gibi aşırılıklara kadar gidildi. Tayyib b. Sassi'nin *El Kibla*'da yazdığı bir makalede bu tür ithamlar bilhassa işlendi.¹⁹¹⁹ 11 Haziran 1917 tarihli *El Kibla* Türklere yardım eden İbni Reşid'in ilahi gazaba uğrayacağını yazıyordu.¹⁹²⁰

Bu savaş yıllarında ve sonrasında Fransız basınında da panturanizmi çeşitli yönleriyle anlatan epey yayınlar görülüyordu.¹⁹²¹ Şerif'in isyanının devam ettiği sıralarda *Times* gazetesi

¹⁹¹⁷ Bayur, **TİT**, 3/1, s. 341-342.

¹⁹¹⁸ Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 137.

¹⁹¹⁹ **MAE** vol. 1697, « Guerre 1914-1918. Panislamisme », Mission militaire française en Egypte. 4 août 1917. K.102 : 7 ; Extrait du journal **La Kibla**, no: 100 du Chaban 1335, le 2 août 1917, l'article intitulé : « Aperçu sur l'insolence des Touraniens –Turcs- ».

¹⁹²⁰ Brémond, **a.g.e.**, s. 156.

¹⁹²¹ René Cayral, « *Le Pantouranisme* », **Le Temps**, 3 mars 1917; ITC'nin Türkçülük ve İslamcılığı hakk. bkz : Paul Gentizon, « *Le Turquisme* », **Le Temps**, 3 novembre 1923; « *Le fanatisme panturc* », **AF**, no : 169, avril-juin 1917, s. 72-73.

5 sayfalık bir makale yayınladı.¹⁹²² Bunun konusu da hemen hemen diğerleri gibiydi. Bunda da panturanizm'in fikir babasının Léon Cahun (Mois Cohen) olduğu, bunun *L'Introduction à l'Histoire de l'Asie* adlı kitaptan beslendiği, Türkçülerin mürai oldukları, İran ve Hindistan'da panislamist politika uyguladıkları halde Anadolu ve Orta Asya'da panturanizmi uyguladıkları ve bu iki akımın zaten esasta birbirine zıt oldukları, panturanizmin Alman menfaatlerine uygun olduğu, bütün Rusya Türklerinin lehçe ve kültür bakımından farklı oldukları, oldukça zayıf bir orduyla Türklerin cihatta ve pantürkizm'de başarılı olamayacakları, bu iki akımın kuvvetli bir askeri mağlubiyetle çökeceği... anlatılıyordu.

Zaten İtilaf Devletleri Şarkiyatçıları devreye sokmuşlardı. Cenova Üniversitesinde Şarkiyatçı Prof. Monted, *L'Islam et la France* adlı kitabıyla El Hac Abdullah'ın *L'Islam Dans l'Armée Française* adlı risalesine cevap verdi. Fransa, 1 Mart 1916'da haftalık *El Müstakbel*'i yayınladı. Bunda Fransa'nın İslam'a hizmetleri, panislamizm'in panalmanizme dönüştüğü, Kayser'in ve İttihatçıların İslam düşmanı olduğu konuları işlendi. Bu ve benzer argümanlar çeşitli kitapçıklarda toplanarak Han Yunus ve el Ariş üzerinde uçaklarla dağıtıldı.¹⁹²³ Fransız basınında Arapların hakiki düşmanlarının Türkler olduğu vurgulandı. Savaşın uzamasıyla beraber Araplar artık savaşı sorgulamaya başlamışlardı: Kur'an, Peygamber, Şeriat kendilerine aitti, bunları Türkler, gasp etmişti.¹⁹²⁴ Bundan böyle tabi ile metbu arasında yükselen tansiyondan Fransa ve İngiltere faydalandı. Bu hususta Cezayir Genel valisi M. Lutaud'nun analizi şöyleydi: “Peygamberin lisanını geriletmek ve yok etmeğe çalışmak gibi basit argümanlarla yola çıkan ve Turancılara gittikçe şiddetlenen Arap muhalefetine bilhassa Arabistan'da, tahrik edilmesi elzemdir.”¹⁹²⁵

Le Journal Des Débats da Arabistan ve Yemen'in bu ihtilafları kaşıyarak rahatlıkla Türklere karşı tahrik edilebileceğini söylüyordu.¹⁹²⁶ Fransa da gönderdiği propaganda malzemelerinde Türklerle Arapların farklı kavimler olduğu, Hilafet'in kendilerinden gasp edildiği, Türklerin Kuzey Anadolu'da mukim oldukları, hâlbuki Arapların devletin geri kalanının tamamında buldukları, Türk ve Arapların Hilafet'in himayesi altında ittifak ettikleri, ancak bunun kısa sürdüğü vurgulanıyordu. Bu, cihat için bir gedik idi ve Fransa tarafından çabuk istismar edildi. Bu hususları işleyen broşürler Kahire'den diğer Arap eyaletlerine gönderildi. İngilizler de aynı politikayı sürdürdü. Bunun için de el Ezher

¹⁹²² SHAT, 7 N 2140, EMA, “Section Musulmane”, no: 189.

¹⁹²³ Landau, *Pan-islam*, s.150; *El Müstakbel*, son sayısını 30 Aralık 1919'da çıkardı ve yayın hayatına son verdi. Bu hususta gazetenin direktörü Şükri Ganem'in veda yazısı için bkz. “Les adieux du *Moustakbal*”, CO, no: 228, 30 décembre 1919, s. 445-447.

¹⁹²⁴ SHAT, 7 N 2104, MAE, Direction des Aff. Politiques et commerciales, le 21 janvier 1916.

¹⁹²⁵ SHAT, 7 N 2104, EMA, M. Lutaud, à M. Briand, « A.s. d'une brochure intitulée 'L'Islam dans l'armée Française' », Alger, le 7 mars 1916.

¹⁹²⁶ JD, 1 novembre 1914, Başmakale.

ulemasını kullandı. Bu ulema Suriye, Irak ve Hicaz'daki Müslüman Arap askerlerine yönelik beyanname yayınladı. Bunlarda İslam kisvesi altında Türk-Alman entrikaları, Arapların çeşitli üsullerle aldatılarak mahva sürüklenmeleri işlendi.¹⁹²⁷ İngiltere, zaten Kuveyt emiri Şeyh Mübarek'i elde etmişti. M. Balfour, 1903'te Avam Kamarasında, Küveyt üzerinde himayesini resmen ilan etmişti.¹⁹²⁸ Şeyh Mübarek, Irak Muhammara şeyhi ve İbni Suud, 19 Eylül 1916'da Küveyt'te bir araya gelip Sir Percy Cox'a Osmanlı hâkimiyetini yıkmak için birleştiklerine yemin etmişlerdi.¹⁹²⁹ Ama İngiltere, Almanya'ya yolu kapamak için sadece Kuveyt emirini elde ederek yetinemezdi. Önünde oldukça büyük bir mânia vardı: Arabistan!¹⁹³⁰

Arap isyanı projesi uygulamaya geçirdikten sonra birbirlerine rakip Arap liderlerin barıştırılması gündeme oturdu. İngiliz politikası, Arap yarımadasındaki tüm kuvvetlerin bir araya getirilmesine ve Şerif Hüseyin'in başlattığı harekete katılma prensibine dayanıyordu. Kısa süre önce Mezopotamya'daki İngiliz kuvvetleri başkumandanı Sir Percy Lake, Vehhabi lideri Abdulaziz b. Suud'u, Küveyt emiri Şeyh Mübarek'in sarayında, Muhammara Şeyhi huzurunda kabul etmişti. Daha sonra bu Vehhabi lider, Basra'da bir İngiliz yatında görüşmeler yaptıktan sonra İngiliz birliklerinin resmigeçidinde hazır bulundu. Hicaz kralı Hüseyin, bu törene telgrafla iştirak etti; Onları birleştiren sağlam ittifaktan memnun olduğunu, kendilerini tebrik ettiğini, bu merasimde hazır bulunmamaktan esef duyduğunu söylüyor, Allah'ın İngiliz himayesi altında daha nice zaferler nasip etmesini diliyordu.¹⁹³¹

İngiltere Dışişleri bakanı M. Balfour, Avam Kamarasında sorulan bir soruya verdiği cevapta şunları söylüyordu: “*Mekke Emiri Hz.leri, Hicaz'da otoritesini tesis etti. Mühim bir lider olan Necid emiri Abdulaziz b. Suud ve Küveyt şeyhi ile çok sağlam ilişkiler kurdu. Alınan kararlar taraflarca hararetle tasvip edildi. Bir diğer önemli lider de, Türklere isyan eden Asir bölgesinin hâkimi, İmam İdrisi'dir. Türklere yana olan sadece iki lider kalmıştır ki bunlarda pek ağırlıkları olmayan Şemmer şeyhi İbni Reşid ile Yemen'in تنها bir bölgesinde hâkimiyet süren İmam Yahya'dır.*”¹⁹³²

¹⁹²⁷ **SHAT**, 7 N 2104, Brochure française, émise par le ministre de France au Caire, intitulé « Turcs et Arabes »; ayrıca bkz. Stoddard, **TM**, s. 92.

¹⁹²⁸ Geniş bilgi : Rouire, « *La Question du Golfe persique* », **RDM**, t. XVII, 1903, s. 373. Bu makale, Türk-Fransız-İngiliz rekabetini teferruatlı anlatır. İngiltere'nin Arabistan'ı da elde etmesi gerektiği teferruatlı işlenmektedir. Ayrıca geniş bilgi : Paul Imbert, « *Le chemin de fer de Bagdad* », **RDM**, t. XXXVIII, 1907, s. 679 vd; Arabistan ve Küveyt'te Türk-İngiliz rekabeti hakk. Bkz. Danişmend, **Kronoloji**, C. 4. s. 351-355.

¹⁹²⁹ **Brémond**, **a.g.e.**, s. 113.

¹⁹³⁰ Paul Imbert, **a.g.m.**, s. 680; Geniş bilgi: Azoury, **a.g.e.**, Paris, Plon, 1905.

¹⁹³¹ **AF**, no: 168, janvier-mars 1917, s. 16-18.

¹⁹³² **Aynı yer.**

Arap isyanının başarısı İtilaf devletlerinin askeri zaferleri ile noktalandı. Bu başarıda Şerif Ali'nin danışmanı Lawrence'in büyük hissesi oldu. İngilizler ilkin Osmanlı halifesi yerine İngiliz sempatizanı bir Arap halife düşünüyordu. Böylece Afrika ve Orta-Doğu Müslümanlarının sadakatini kazanacaktı. İtilaf devletleri basını Cihadın tesirini kırmak için bir neşriyat furyası başlattı. Fransız basınında karşılaşılan aleyhtar yayımlar, altından kalkılamayacak kadar çoktur. İtilaf devletleri basını bilhassa Pantürkizm ve Panturanizm hakkında alabildiğine olumsuz yayımlar yaptı. Bu yayımlar Hüseyin isyanından hemen sonra daha da yoğunlaştı.

Savaşın başlamasıyla birlikte İttihatçılar, bu gelişmeler üzerine Arabistan'da panislam politikasına ağırlık verdi. Türk-Alman karşı tedbirleri şöyle özetlenebilir: İngiliz ve Fransız basını Şerif isyanını ve taleplerini alabildiğine övüyorlar. Şerifler Halifenin memurlarıdır. Görevleri Makamat-ı mübarekeyi iyi durumda tutmak, hacılarla ilgilenmektir. Şerifin isyanı tüm Arap ve İslam isyanı değildir, nitekim Darfur sultanının, İbn-i Reşid'in, Şeyh Senusisi'nin sadakati bunu gösterir. Hüseyin bir ahlaksızdır, ona uzun süredir katlandık. İngiliz-Fransız ablukası yüzünden Hacılar Hicaz'a giremedi, Hüseyin de bu sayede geçinen aşiretleri kışkırttı. Hüseyin, Cihad-ı Mukaddes için Osmanlı hükümetini hep oyaladı, Cidde'de İngilizlerle beraber Türk askerini arkadan vurdu. Taraftarları arasında pişman olanlar da vardır. İngilizler Hicaz'ı ve Cidde'yi topa tuttu. İngiliz himayesinde Hac, farz değildir, vs. Bu Osmanlı propagandası tarafsız ülkelerde basın yoluyla sömürge Müslümanlarına ulaşmak maksadını taşıyordu.¹⁹³³ Arap kabile şeflerini elde tutmak için Osmanlılar savaş sırasında, II. Murat'tan beri her yıl Hicaz'a Sürre-i Hümayunlar ve bol hediyeler göndermeye devam etti.¹⁹³⁴ Son Sürre Şerif'in isyanından bir sene evveline kadar gönderildi, Arap isyanını yumuşatmak ve cihat politikasına uygun olarak bu Sürreler Şerif'in isyanından sonra da üsulen İstanbul, Dolmabahçe'den merasimle Şam'a kadar gönderildi.¹⁹³⁵

Savaşın son yılına kadar Osmanlılar, İslam âleminde Hüseyin'e karşı propaganda üstünlüğü elde etmek için Medine ile ilgilenmeğe devam etti. Bu maksatla Hücre-i Nebevi'nin yıkanması Osmanlı basınında yayınlandı. *Tanin*'in yayınladığı birkaç haber aydınlatıcı mahiyettedir: "*Hücre-i cenab-i Risaletpenahinin mutadı vechle ğuşlu dünki gün kemal-i tazimatla icra ve bugün dahi Hicaz kuvve-i seferiye kumandanı Paşa ile bilumum umera ve zabitan ve memurin ve sadat ve ulema ve ahali hazır oldukları halde Harem-i Nebevi'de*

¹⁹³³ Bayur, **TİT**, 3/3, ss. 295-96; Bury, **a.g.e.**, ss. 43 vd.

¹⁹³⁴ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 13; Danişmend, **Kronoloji**, C. 1, s. 224; Üsküdar Vapur İskele meydanından kalkan alay 2.400 km yol katediyordu. Palmer, **a.g.e.**, s. 62.

¹⁹³⁵ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 13; **Tanin**, 7 Haziran 1917; **Tanin**, 26 Mayıs 1918; **Tanin**, Sürrelerin nasıl gönderildiğini ve yapılan merasimleri teferruatıyla verir. 1918 senesi Süre-i hümayun emanetine Meşihat müsteşarı Kamil efendi'nin tayin edildiği anlaşılmaktadır. **Tanin**, 14 KS 1918.

“Evet! Dedi.” Bu arada Arap reisler Enver’e takdim edildi. Şerif Ali (Hüseyin’in oğlu değil), Faysal’ı geri çekerek fisıldadı:

-Seyyidina Efendimiz, Onları şimdi mi öldürelim?

-Hayır, onlar şimdilik misafirdirler.

Şeyhler Faysal’ı zorladı. O da onları iknaya zorladı. Sonra da Faysal Türk paşaların yanına geldi. Birazcık uzaklaştığı için özür diledi. Paşaları şehre götürdü. Ziyafet salonunu kendi muhafızlarıyla korumaya aldı. Sonra da bir suikasti önlemek için onunla Şam’a kadar refakat etti.”

Lavrence’in bahsettiği bu Arap kıtaları Mekke emiri tarafından savaşın başında I. Kanal seferi için Hüseyin’in büyük oğlu Şerif Ali refakatinde Mekke’den Medine’ye gönderilmiş, Fakat Medine’den ayrılmamışlardı. Bunlar aslında Mekke de çıkacak isyanla aynı anda isyan etmek için Medine’de bulunuyorlardı. İşte o gönüllü mücahitler bunlardı. Şerif Hüseyin, Enver ve Cemal paşalara Faysal vasıtasıyla birer altın kılıç hediye etti. Enver Paşa da Hüseyin’e altın ve gümüş İmtiyaz Harp Madalyaları verdi. Cemal Paşa da 5 Mart 1916 tarihli bir beyannamede verilen kılıçtan dolayı şerife teşekkür eder. Şerifin cihat için gösterdiği gayretten dolayı padişahın verdiği cihada mahsus en yüksek madalya olan altın imtiyaz madalyasını Hüseyin’e ve oğlu Faysal’a verdi, kendi eliyle Faysal’ın göğsüne taktı. Ayrıca Mısır seferi için hecinsüvar alayına muntazır olduğunu da beyan etti, silahların Kudüs’te verileceğini söyledi. Şerif Hüseyin de 4 Mart 1331/17 Mart 1916 tarihli bir beyanname ile kendisine padişah tarafından verilen altın ve gümüş imtiyaz madalyaları için duyduğu sevinci belirtti. Bundan sonra Enver Paşa Medine’den Şam’a, 31 Mart 1916’da da Baalbek’e gitti.¹⁹⁴¹

Bu sırada Hüseyin’in büyük oğlu Şerif Ali, bu Bedevi birliğine dayanarak isyan sırasında Osmanlıya bağlı kalacak olan kişileri Nisan 1916’da tutuklattı.¹⁹⁴² Haziran 1916’da Şerif Hüseyin, İngilizlerin kendisine verdiği yardımlarla isyanı başlattı. Talat Bey, Cemal Paşa’ya gönderdiği mektupta Şerif’in isyan ettiğini, oğullarının Bedevilerle birlikte Mekke ve Medine postalarını yağmaladıklarını bildirerek tedbir almasını istedi.¹⁹⁴³

İşler çığırından çıkmıştı. Ardından İbni Suud da cihadı dinlemeyip İngilizlerle anlaştı.¹⁹⁴⁴ Bundan sonra bol bol İngiliz altını Arabistan çöllerine girecektir. İsyanın başlarında Haşimi krallığı yani Hüseyin ve oğulları, ayda 150.000 altın İngiliz Sterlini alıyorlardı. El-Vech’in düşmesinden sonra bu rakam 175.000’e, Akabe’nin düşmesinden sonra

¹⁹⁴¹ Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 185-188; Bayur, **TİT**, 3/3, s. 255.

¹⁹⁴² Geniş bilgi: Bayur, **TİT**, 3/3, s. 256-58.

¹⁹⁴³ Artuç, **Cemal Paşa**, s. 317’den naklen **BOA**. DH.ŞFR. Dosya no: 64. Gömlek no: 264, 26 Mayıs 1332/8 Haziran 1916.

¹⁹⁴⁴ Geniş bilgi: Bayur, **TİT**, 3/3, s. 118 vd.

da 200.000'e ve nihayet 1918'de 225.000'e kadar çıktı. İngiliz hükümetinin Hicaz için harcadığı meblağ şaşırtıcıdır, bunların tam meblağını öğrenmek çok zordur. Altının ve mühimmatın büyük bir kısmı kabilelere Hüseyin'in oğulları tarafından dağıtılıyordu, zira düzenli bir orduları yoktu. Bu kabileler emirin etrafında, tam bir düzensizlik içinde yaşayan 8-10.000 kişilik yığınlardı. Aralarında Türk asker kaçakları da vardı ve iyi para alıyorlardı. Kamplara gelen esirler ve Suriyeli veya Mezopotamyalı asker kaçakları, hemen emirlerin hizmetine giriyorlar ve "Düzenli piyade birlikleri" ni bu şekilde teşkil ediyorlardı; çoğunun tüfeği bile yoktu. Bedevi gurupları, bölgenin dört bir yanından geliyorlar, Emirlerle saygıda kusur etmiyorlar, böylece altın koparmanın yolunu buluyorlardı. Emir'in büyük otağı önünde bir fantazi [Arap savaş oyunu] yaptıktan sonra kasaya üşüşüyorlardı. Bu şahıslar tekrar tekrar altın almak için gelirler ve böyle devam ederdi. Emirler de onların askeri kıymeti üzerinde pek kafa yormuyorlardı; zira onları altınla kendilerine bağlamadıkları takdirde kendilerine zarar vereceklerini biliyorlardı. Bu işin muhasebesi de yoktu. Var olduğu müddetçe avuçlarına altın bırakılıyor, olmadığı zamanlarda İngilizlerden tekrar isteniyordu. Bu da Emirlerin cebinden çıkmıyordu.¹⁹⁴⁵

İsyan sırasındaki gönüllü askerler arasında yaşanan bu düzensizlik, dil ve lehçe hususunda da kendini gösteriyordu. Bu hususu Osmanlı Ordusundan Şerif Hüseyin'in ordusuna geçen Iraklı subay Cafer el Askeri şöyle anlatır: *Kible Taburunun gönüllü Bedevi askerleri, Yüzb. Hüseyin Maruf'un emirlerini dinlemiyordu. Bedeviler, başıbozukluktan değil, Hicaz lehçelerinden tamamen farklı olan Bağdat lehçesini bilmemelerindendi. En son, homurtuları Yüzbaşı şöyle bastırıldı: Bana bakın! Her horoz kendi çöplüğünde öter, sizden korkacak değilim!" Durumu sorduğumda, Biz Türkçe bilmiyoruz! dediler. –Tamam, bundan sonra sizinle Arapça konuşur, dedim. İtirazla –Ama biz alim değiliz, fasih Arapçayı anlamayız ki!. Bunun üzerine tercüman vasıtasıyla Bağdat lehçesi, Hicaz lehçesine çevrilerek isyana devam edildi.*¹⁹⁴⁶ Bundan sonra Lawrence başrollerde görülür.¹⁹⁴⁷

5.1. İsyan sırasında askeri durum: Eylül 1916'da Hicaz'daki Türk kuvvetlerinin sayısı Medine'de 10.000, demiryolunu korumak için 2.500 ve çeşitli garnizonlardakiler (msl: El Vecih'te 800) de dâhil toplam 15.000 idi.¹⁹⁴⁸ 1915 yılı başlarında Türkler Sarıkamış'ta ağır bir hezimetle uğramıştı. Fransa'nın Rusya sefiri Paléologue, bu Türk bozgununun gizleneceği endişesiyle K. Afrika Müslümanlarına acele duyurulmasını istedi. Bu talep tabii ki cihadın

¹⁹⁴⁵ Prost, **a.g.m.**, t. XXIII, 1924, s. 869-870.

¹⁹⁴⁶ Cafer el Askeri, **a.g.e.**, s. 152-153.

¹⁹⁴⁷ Lawrence'in Arabistan'daki faaliyetleri için bkz. Prost, **a.g.m.**, t. XXIII, 1924, s. 870 vd.

¹⁹⁴⁸ Brémond, **a.g.e.**, Paris, 1931, s. 69.

tesirini kırmaya yönelikti. Sefir, 4 Ocak 1915'te 9. Türk kolordusunun tamamının, 3 generalin esir alındığını, silah, cephane ve mühimmat ele geçirildiğini ve Türklerin bozgun ahlinde ricat ettiğini belirtiyordu.¹⁹⁴⁹ İşte bu sıralarda Türkler Çanakkale'de muhteşem bir zafer kazandı; bu Ruslar için ağır bir tehdit idi, zira buradaki askerlerden 50.000'inin Kafkas cephesine, Ruslara karşı gönderilmesi söz konusuydu. Bu Hindistan için de tehlike demektir ki bu da Cihat için muazzam bir propaganda olurdu. Bunun farkında olan Ruslar ellerini çabuk tutup Şubat 1916'da saldırıya geçti. Artık Anadolu yolları Ruslara açıldı.¹⁹⁵⁰ Bu sıralarda İngilizler de Kutul Amare'de zor durumdadır. Mısır'da çıkan 12 Ekim 1916 tarihli *El Mokattam* gazetesinin yazdığına göre Rus Yüksek Kumanda Heyeti, tüm Ordu Kumandanlarına, esir edilen Türk ordusundaki Arap asıllı subaylara karşı bir imtiyaz tanınmasını istiyordu. Arap subaylar özel muamele, dikkat ve ihtimam göreceklerdi. Gazete bu Rus tutumunun Şerif Hüseyin'in güttüğü muhteşem siyasetin bir sonucu olduğunu ilave ediyordu.¹⁹⁵¹ Halil Ataman da hatıralarında Rusların Erzurum'u aldıktan sonra Moskova'ya götürülen Türk efradı arasından Arapları ayırdıklarını söyler. Bunlar Bağdatlılarla Mekkelilerdi, özel muamele görüyorlardı.¹⁹⁵²

Bir Fransız arşiv belgesi Osmanlı ordusundaki Arap subayların Çanakkale çarpışmaları sırasında da, daha Şerif'in isyanından bir müddet evvel Türklere karşı samimi olmadıklarını gösterir. Kısa süre önce, bir Arap subayının anlattığına göre, Çanakkale'de Türk saflarında İngilizlere karşı çarpışan bu subay, gönüllü olarak esir düştü. Sir Hamilton tarafından sorguya çekildi ve hemen ardından Mısır'a, General Maxwell'in tasarrufuna verildi. O zamandan beri bu subay Kahire'de serbest dolaşmakta ve Suriyeli bir eşrafın evinde kalmaktadır. Kendisi, halen Osmanlı devletinin içinde bulunan Arap memleketleri de dâhil olmak üzere tüm Arap ülkelerini havi büyük bir Arabistan'ın istiklalinin tanınması vaadi şartıyla, tüm Arap subaylar adına Osmanlı ordusunda ve bütün Arabistan'da İngiltere hesabına isyan çıkarmağı teklif etti. Bu vadin verildiği andan itibaren, isyanın başlayacağı teminatını veriyordu.¹⁹⁵³ Arşiv

¹⁹⁴⁹ SHAT, 7 N 2140, EMA, Analyse d'un télégramme chiffré reçu des Aff. Etr. au Cabinet de Guerre. Le 7 janvier 1915, à 12.30. Petrograd, 6 janv. 1915, reçu le 7 à 3.35. Exemplaire remis à 2. Bureau Section d'Afrique. Du Général de Laguiche pour le ministre de la Guerre ; SHAT, 5 N 10, EMA, Ministère de Guerre, Paris, le 8 janvier 1915. Dépêche télégraphique. Le Ministre de la guerre à M. le gouverneur gén. (Alger), à M. Général Commandant en chef (Alger), Commissaire Résident Général (Rabat), Général commandant Division (Tunis)

¹⁹⁵⁰ Geniş bilgi: Général Malleterre, "La guerre dans le Levant", RDM, t. XXXIII, 1916, s.75 vd.

¹⁹⁵¹ MAE vol. 1676, « Guerre 1914-1918, Panislamisme », Presse mus. D'Egypte. Agence diplomatique et consulat général de France en Egypte. Le Caire 13 octobre 1916. K. 103 :2. M. A. Defrance, ministre de France en Egypte à son excellence M. A. Briand, président du Conseil, ministre des aff. Etr.

¹⁹⁵² Halil Ataman, Harp ve Esaret, Doğu Cephesinden Sibirya'ya, İstanbul, 2011, s. 139.

¹⁹⁵³ SHAT, 7 N 2103, "La question du khalifat", M. Defrance, Ministre plénipotentiaire chargé de l'Agence et Consulat Général de France au Caire, à M. Viviani, Président du Conseil, Ministre des Aff. Etr., le Caire, le 28 oct. 1915. La conversation de M. Defrance, le ministre plénipotentiaire de France au Caire, avec Mac Mahon, le Haut Commissaire britannique au Caire.

belgesinde ismi verilmeyen bu subayın Şerif el Faruki olması muhtemeldir. Bu subay Musulludur, Arap milliyetçi kulübü *el Ahd*, sonra da *el Arabiye-tul Fetat* üyesi idi. Çanakkale çarpışmaları sırasında savaş saflarını aşip İngilizlere teslim olmuştu. Hüseyin isyanı sırasında onun Kahire temsilcisi oldu ve Hicaz isyanı için gönüllü topluyordu.¹⁹⁵⁴ Şerif Hüseyin başlangıçta İngilizlerce pek ciddiye alınmamıştı. Ama Çanakkale mağlubiyetinden sonra ona önem verildi.¹⁹⁵⁵ Bu şekilde İngilizler onu isyan ettirmekle Mısır'daki yükten kurtuluyorlardı.

5.2. İsyân bahaneleri: Türklere karşı birikmiş bu kadar kinden sonra artık bahaneler de hazırды: mirasta eşitlik, dinsizlik, *Kuran* ayetlerini ilga, kötü idare, Ramazan'da askerlere oruç bozdurma, mukaddes beldelere hürmetsizlik, *Kuran'a*, *Sünnet'e* saygısızlık, Halife'nin haklarını gasp, Suriye'de Arap idamları vs.¹⁹⁵⁶ Şerif Hüseyin'in şiddetli tepkilerine sebep olan bir başka konu da "İslam'ın amansız düşmanı" olarak nitelediği İtilafçılara karşı ilan edilen cihat redaksiyonundaki bazı tutarsızlıklar idi. Osmanlı devleti, "Merkezi Avrupa'nın kâfir devletleri" ile yaptığı ittifaka, Hüseyin karşı fetvalarla saldırdı. Bu da cihadın tesirini kıran bir faktör oldu.¹⁹⁵⁷ Bu husus Fransız basınında çok yoğun olarak ele alındı. *Morning Post*'un iyi kaynaklardan aldığı habere göre Arap isyanı, esas olarak Suriye'de guruplar halinde, eşraf ve şeyhlerin idam edilmesi olarak gösterildi. Bir diğer sebep de Almanya'nın vassali vaziyetine geçen Türkiye'nin artık İslam'ın hamisi olmak durumundan çıktığı kanaati idi. *AF*, Mezopotamya, Ermenistan'ın İngilizler ve Ruslar tarafından istilası ve Arap isyanı artık Yıldız Sarayında bulunan Alman yanlısı danışmanların akıl ve mantığa yönelmelerini temin edebileceğini ümit etmektedir. Öte yandan *Agence Reuter*'in bildirdiğine göre Enver Paşa'nın ziyaretinin ardından çok sayıda Müslüman Arap idam edilmiş, kurşuna dizildi veya hapsedildi. Humus ve Necef'in iki Müslüman mebusu idam edildi. Bağdat eyaletindeki Kerbela ve Necef'in Şii Müslümanları da, Türklerin yaptıkları bu idamlardan dolayı askeri garnizonlara hücum etti. Türkler, Hint ve Fars Müslümanlarının büyük saygı duyduğu Necef ve Kerbela'nın mukaddes Şii mekânlarını bombaladı, Hacıların asırlardan beri buralara bıraktığı hazineleri ve kıymetli eşyaları da çapul ettiler. Bu hususta Şerif Hüseyin şöyle diyordu: "Bütün bunlar, İttihatçıların, Müslümanların tazim ve takdis ettikleri Beytullah'a ve mukaddes mekânlara nasıl saygısız olduklarını gösterir."¹⁹⁵⁸

¹⁹⁵⁴ Cafer el-Askeri, *a.g.e.*, s. 96-97.

¹⁹⁵⁵ Azmi Özcan, "Şerif Hüseyin", *İA*, t. XXXVIII, TDV. Yayınları, İstanbul, 2010, s. 585.

¹⁹⁵⁶ Larcher, *Büyük Harpte Türk Harbi*, C. 1, s. 141, C. 3, ss. 45 vd. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 116.

¹⁹⁵⁷ Pierre Rondot, *L'İslam et les Musulmans d'Aujourd'hui*, éd. De l'Orente, Paris, 1958, s. 154-155; bahaneler hakk. ayrıca bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz. Behçet Cemal, s. 337-38; Derveze, *a.g.e.*, s. 332; Brémond, *a.g.e.*, s. 18; Ferid, *a.g.e.*, s. 163.

¹⁹⁵⁸ *AF*, no: 166, septembre-décembre 1916, s. 120; *JD*, 24 juin 1916; Cafer el Askeri, *a.g.e.*, s. 171.

Bu sıralarda Fransa ve İngiltere, İttihatçıların yayınladığı anti-islamîk ve anti-arap beyannameleri ve Türk memurların Arap memleketlerinde yaptıkları mezalim ve gaddarlıklarını hassasiyetle kaydediyordu. Zaten bu eyaletlerde anti-türk propaganda için uygun zemin vardı. İttihatçı komite de bu tür olumsuzluklara prim vermemek için Turancuların programlarına iştirak etmekten çekiniyorlardı. Turanist program, İttihatçı komitenin itikadi durumunu ve din ve iman hususundaki saygısızlıklarını işliyordu.¹⁹⁵⁹ Zaten İTC, bu savaş ve felaket yıllarında kendi programını yürütmeye koymuştu, bu da Şerif Hüseyin ve basını tarafından şiddetle eleştiriliyordu. İttihat ve Terakki komitesinin yaptığı bir toplantıda aile hukuku ile ilgili olarak sivil mahkemelerin değiştirilmesi, evlilik, boşanma, veraset, miras gibi hususların Osmanlı hukukundan kaldırılması konuları görüşülmüştü. Ayrıca Şeriat mahkemelerinin yapısının değiştirilmesi, şer'î ve medeni mahkemelerin yargıçları arasında vuku bulan ihtilafların halli için mahkemelerin ıslah edilmesi, Adliye vekâletine bağlanması... vs. Bütün bunlar, 3 Ekim 1917 tarihli Hüseyin'in yayın organı *el Kıbla*'nın başyazısında tenkit edildi ve İttihatçılar dalalet ve mühlid ehli olmakla ve İslam'a ihanet etmekle suçlandı.¹⁹⁶⁰

Hüseyin'in askerleri, isyan sırasında Medine'deki Türk kumandanının kardeşi üzerinde bulunduğu *Türk Ocağı Cemiyeti*'nin bir risalesinde şu ifadeler vardı: “İslam, genelde mevcut gelişmemizi, özelde ise Turan Birliğini engellemiştir. Şu anda İslam Birliği çöküş halindedir. Artık İslam, ideallerimize ulaşmamıza engel olamayacak hale gelmiştir”¹⁹⁶¹ Bu belge Şerif Hüseyin'in müddealarını takviye eden gelişmelerdendi.

Arapların şikâyetçi olduğu konu sadece İttihatçıların dalalet ehli [hérétique] oluşları değildi, onların Türk ırkçısı olmaları da cihadın önündeki engellerden biriydi. Bu bahanelerle birlikte Hüseyin, Arap halkından destek istedi ve isyanına siyasî ve dinî mahiyet vermeğe çalıştı. Bu bahaneler Hüseyin'in 27 Haziran 1916 tarihli ilk beyannamesinde anılacaktır.¹⁹⁶² Mekke, Medine ve Şam'daki mücahit Osmanlı askerlerinin oruç tutmamasının istenmesi meselesi de itiraza açıktır. Meşihat, savaşmakta olan askerlerin daha sonra kaza etmek şartıyla

¹⁹⁵⁹ AF, no : 171, octobre-décembre 1917, s. 177.

¹⁹⁶⁰ CO, no: 180, 25 décembre 1917, s. 370.

¹⁹⁶¹ Metin Hülagü, **İslam Birliği ve Mustafa Kemal**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s. 200-202.

¹⁹⁶² Beyanname'nin tam metni için bkz. Naci Kaşif Kıcıman, **Medine Müdafaası Yahut Hicaz Bizden Neden Ayrıldı?**, İstanbul, 1994, s. 46-62; Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 506-507, Pièce no: 38; Bayur, **TİT**, 3/3, s. 279-282, Cemal Paşa, **Hatıralar**, (Haz. A. Kabacalı), ss. 310-311; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleeri ve Libya Harekâtı, 1914-1918**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, EK, 2, s. 837; İkinci isyan beyannamesinde de kin ve düşmanlığının sadece triumvira'ya olduğu, Cemal'in Şam'da verdiği bir ziyafette Müslüman kadınların kullanıldığını vs bildirir. Tamamı için bkz. Kıcıman **a.g.e.**, s. 62-65. Cemal Paşa da **el Şark** gazetesinde 23 Ocak 1917'de bir beyanname yayınladı ve “Bu utanmaz adam şahsi çıkarları uğruna Hıristiyanlarla ittifak ederek Cihada darbe vurdu” dedi. Nevzat Artuç, **Cemal Paşa**, s. 318.

Ramazan'da oruç tutulmamasına dair bir fetva vermişti.¹⁹⁶³ Bunun İslam tarihinde de örnekleri mevcuttur. *Kur'an* tercümesi ve Turancılık hususu *el Kıbla* tarafından ele alındı.¹⁹⁶⁴ Bu gazete, Muhibbuddin el Hatib ve Fuad el Hatib tarafından Mekke'de yayınlanıyordu.¹⁹⁶⁵ Bu yazı, Nefta [Tunus] doğumlu, takriben 35 yaşlarında Tayyib b. Sassi adlı bir Tunuslu tarafından kaleme alınmıştı. Bu şahıs, Medine'de tahsil görmüş, Mekke'ye geldikten 6 ay sonra da şiirler ve siyasi makaleler yazmaya başladı. Muharrir burada Türklerin, Arap veya Arap menşeyli olan her şeyin imha edilmesi gayretlerini işledi, iki Türk yazarının *Kur'an*'ı Türkçeye tercüme etmeye teşebbüs ettiklerinden, hatta camilerin duvarlarına hat şeklinde yazılmış Peygamber'in ve Dört halifesinin adlarını silip, bunların yerine bazı Türk büyüklerinin adlarını geçirecek kadar taği olduklarından bahseder. *El Kıbla*, yazısını şu sözlerle bitirir: “*Arap cinsinin ve İslamî olan her şeyin düşmanı olan Türkleri seven, kim olursa olsun, fasıktır, dinsizdir, imansızdır!*”¹⁹⁶⁶ Müfrit milliyetçi Arapların Türkler hakkındaki düşünceleri, görüldüğü gibi akıl ve mantık dışıdır, hatta bazı müfrit Arapçılara

¹⁹⁶³ **Tanin**, 14 Temmuz 1915; Mekke'nin fethi günü Ramazan olduğu halde, İslam ordusu oruç tutmamıştı. Tahir Olgun, **a.g.e.**, s. 262-263; Türk kamuoyu, bu hususta oldukça hassas idi, sonraları TBMM, 1920'de aldığı kararda namaz ve orucun maddi ve manevi faydalarını, özürsüz terk etmenin çirkinliklerini anlatan bir beyanname yayınlıyacaktır. **Albayrak**, 24 Mayıs 1920.

¹⁹⁶⁴ *Kur'an*'ın Türkçe'ye tercümesinde bir beis olmadığı açıktır. *Sahih-i Buhari*'de geçtiğine göre Hz. Peygamberin huzurunda Tevrat Arapça'ya çevrildi. İranlılar Selman-ı Farisi'den Fatiha'nın Farsça'sını istediklerinde, o da Hz. Peygamber'e danıştıktan sonra gönderdi ki bu da *Kur'an*'ın tercümesi demektir. Osman Keskiöğlü, «*Kur'an-ı Kerim ve Meali Hakkında Kısa Bilgiler*», **Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri**, Tercüman Gazetesi ilavesi, İstanbul, 1982. Diğer İslam müçtehitlerinden Tacüşşeria da **An-Nahaya** adlı eserinde Sahabilerden Selman-ı Farisi'nin anılan bu hadisesini destekler ve şöyle der: “Hz. Selman da Hz. Peygamber'in izniyle *Kur'an*'ın tercümesini yapmıştır.” Muhammed Hameedullah, “*The Qur'an in Different languages*”, **Muslim News Internatonal**, June, 1971, s. 19 vd. Bu makalede *Kur'an* tercümelerinin bir listesi de ayrıca verilmektedir. Hamidullah, bu makalede İmam-ı Ebu Hanife'nin “Allah, sizin için kolay olanı diler, zoru” değil” [*Kur'an*, 2/185.] ayetini delil gösterdiğini söyler. Daha geniş bir *Kur'an* tercüme listesi için bkz. Muhammad Hamidullah, **Liste des Traductions du Coran en langues Européennes**, y.y., 1988; ayrıca bkz. Jamil Ahmad Naqvi al-Hanafî, “*Translation of the Qur'an : a brief survey-I*”, **Qur'anulhuda**, February, 1984, s. 18-21, Aynı müellif, “*Translation of the Qur'an-II*”, **Qur'anulhuda**, March 1984, s. 16-19; Aynı müellif, “*Translation of the Qur'an-III*”, **Qur'anulhuda**, May 1984, s. 15-20. Bu arada hatırlatmak gerekirse *Kur'an*'ın ilk tercümesinin Kastilla'da 1143'te Pierre le Vénérable'in isteği üzerine yapıldığı anlaşılmaktadır. Cécile Morrison, **Les Croisades**, Que Sais-Je?, PUF, Paris, 1969, s. 123; *Kur'an*'ın ilk Fransızca tercümesi Sieur de Malezaris André de Ryer tarafından yapıldı (**L'Alcoran de Mahomet**, Paris, 1647). Bu Fransızca'dan yapılan İngilizce tercüme 1649'da, Felemenkçe tercüme de Fransızca tercüme esas alınarak **Mahomets Alkoran** adıyla Han Hendrik Glazemaher tarafından 1658'de Amsterdam'da yapıldı. Bu hususta bana Hamidullah'ın *Kur'an* listelerini ve **Qur'anulhuda** dergilerini sunan Fransa-Angers Üniversitesi Prof.u Sn. Mustayeen Ahmad Khan'a müteşekkirim. (Fransızca ilk *Kur'an* tercümesi 25 Nisan 2015'te İstanbul, The Marmara Pera'da 1.000 \$'a, Felemenkçesi de 450 \$'a açık artırma ile satışa sunuldu.)

¹⁹⁶⁵ Reşid Rıza, **a.g.e.**, İstanbul, 2007, s. ; bkz. Joshua Teibelbaum, **The Rise and Fall of the Heshimite Kingdom of Arabia**, London, 2001, s. 106; **El-Kible** üzerine yapılmış bir çalışma için bkz. Suheyle er-Rimavi, **El Ittihat el-Fikriye li'Sevre-til Arabiye-til Kubra min Hilal Ceride-til Kible**, Amman, 1992.

¹⁹⁶⁶ **MAE vol. 1697**, «*Guerre 1914-1918, Panislamisme*», Mission militaire française en Egypte. 4 août 1917. K.102 : 7. Extrait du journal **La Kibla** no : 100 du Chaban 1335, le 2 août 1917, l'article intitulé : «*Aperçu sur l'insolence des Touraniens –Turcs-*».

göre Türkler, Âdem babanın menisinin karışık olduğu topraktan yaratılmıştır, Türkler bir canavar sürüsüdür, Yecuc-Mecuc guruhundandır.¹⁹⁶⁷

Dürzî lider Şekip Arslan, Şerif'in isyan için ileri sürdüğü bahaneleri geçersiz bulur; çünkü o, daha II. Abdülhamit zamanında güvenilmezliğini ispat etmişti. İTC, Şerif Ali'nin yerine Hüseyin'i tayin ettikleri vakit, Sultan, bunun çok sürmez isyan edeceğini söylemişti. Daha 1912'de Şerif Hüseyin, İngilizler tarafından kazanılmıştı.¹⁹⁶⁸ Küçük bir İhtiyat mülazımı olan Subhi Nuri bizzat olayların şahididir: “*Cemal'in hataları olmasaydı da isyan çıkardı. Cemal bir bahaneydi. Türkiye, harbe girince iki sebepten dolayı Hicaz'dan atılacaktık. İlki, Türkiye, kendi ordularını bile besleyemiyordu; Urban'ı nasıl besleyecekti? İngilizler zahire verince Urban onların tarafına kaydı. Diğer sebep İTC'nin merkezîyet kafasıdır, bu kafayla Balkanlar kaybedildi. Zaten Wilson prensipleri, merkezîyetçilere darbeyi vurdu. Herkes kendi kendini idare edecektir. Gerçi küçük milletler para yokluğu, borç çokluğu vs sebeplerle tam bir istiklale sahip olamazlar. Bu da mali istiklali götürür, büyük bir millete dayanır. Hicaz'ın durumu da böyledir.*”¹⁹⁶⁹

Hüseyin, isyan işini kolaylaştırmak için de İngiltere'den Hicaz ablukasını şiddetlendirmesini istiyordu.¹⁹⁷⁰ Bu abluka yüzünden Suriye ve Arabistan'da kıtlık ve yokluk hâkim olmuştu. Hüseyin, Hicaz'da hükümet kurarken yaptığı konuşmada İttihatçıların Hicaz kıyılarını kontrol altına aldığından ahalinin maişet sıkıntısına girdiğini, ziynet eşyalarını, mobilyalarını, evlerinin kapılarını, çatılarındaki kalaslarını dahi sattıklarını söylüyordu.¹⁹⁷¹ Ama hakikat öyle değildi. İtilafçılar, Deniz ablukasıyla Lübnan, Suriye ve Hicaz'a erzak sevkiyatını kesen Fransa ve İngiltere idi. Emir Şekip Arslan, ABD'nin gönderdiği yardım gemisini İngiltere'nin Mısır'da durdurduğunu, Mısır'daki Suriyelilerin topladığı yardımları da İngiltere'nin engellediğini ve deniz blokajına Fransa'nın da dâhil olduğunu söyler.¹⁹⁷² A. Fuat Erden de hatıralarında İspanya kralının yardım gönderme teklifini Cemal kabul etmişken İngiltere'nin bunu engellediğini anlatır.¹⁹⁷³ Böylece cihat hareketi Arabistan'da tavsadı, Türklerin Mısır'a saldırı kabiliyetini kırdı. Türklerden nefret eden Sabık Hidiv Abbas, Şerif Hüseyin isyan ettiğinde yayınladığı bildiride bu isyanda kendisinin de bir hissesinin

¹⁹⁶⁷ İsmail Hami Danişmend, **Türk Irkı Niçin Müslüman oldu?** Milli Ülkü Yayınları., 2. B., Konya, 1978, s. 152.

¹⁹⁶⁸ Emir Şekip Arslan, **Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları**, Çev. Aziz Akpınarlı, Samsun, 1952, s. 68.

¹⁹⁶⁹ Subhi Nuri, “*Hicaz meselesi etrafında*”, **Atı**, 23 KS 1919; Atatürk'ün Wilson hakkındaki görüşleri enteresandır: Zavallı Wilson! Süngü, kuvvet, şeref ve haysiyetin savunamadığı hatları hiçbir prensip savunamaz.

¹⁹⁷⁰ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 275.

¹⁹⁷¹ Reşid Rıza, **a.g.e.**, s. 298, 325.

¹⁹⁷² Emir Şekip Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydınım Anıları**, s. 146-154.

¹⁹⁷³ Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 258.

olmayışından üzüntü duyduğunu söylüyordu. Kendisi o zaman Mısır dışındaydı. Eğer Mısır'da olsaydı belki de kuvvetlerini Hicaz kuvvetleriyle birleştirirdi.¹⁹⁷⁴

Bayur, bunu Şerif'in davranışlarının ilk devresi olarak belirtir, yani Türklere yardım etmemek, cihada katılmamak, ikinci devresi de diğer Arap liderlerini Türkiye aleyhine kışkırtmak, kesin dönüş için de İtilafçıların başarılarını beklemek şeklinde oldu.¹⁹⁷⁵ Üçüncü devre, Arapların Medine'ye saldırılarının püskürtülmesi ve Fahrettin Paşa'nın Yanbu'a kadar ilerleyip burayı almadan Cemal Paşa'nın çektiği tel üzerine geri dönmesidir. Bu da Kasım 1916 ortalarından 16 Aralık 1916'ya kadarki safha idi. Bundan sonra El-Vecih limanı Faysal'ın eline geçti. Medine'nin kuzeyi Arap saldırılarına uğradı ve demiryolu tahrip edildi. Bu devrede 30 Kasım 1916/17 TS 1332'da Enver Paşa, parlamentoda yaptığı konuşmada: “Hicaz'daki kıymetsiz küçük isyan daha yayılmadan bertaraf edileceğini ümit ederim.” Diyordu. Dördüncü devre: Bundan sonra Lawrence'in yönettiği El Vecih'ten yardım alan Bedevilerin Hicaz demiryolunu her defasında tahrip etmeleri; Beşinci devre de Akabe limanının Ağustos 1917'de İngilizlerin eline geçmesi; Faysal'ın da kuvvetleriyle Hicaz dışında Filistin ve Suriye'de tüm gücüyle İngilizleri desteklemesi şeklindeydi.¹⁹⁷⁶

Artık cihadın Arabistan çöllerinde şansı kalmamıştı. Osmanlı Genel Karargâhı da esas cephenin Filistin olduğu esası üzerinde durdu ve Medine'yi tahliye kararı verdi. Her şeyin bittiği de Mekke şerifliğine tayin edilen Şerif Ali Haydar'ın Cemal Paşa tarafından Şam'a geri çağırılmasıyla kesinleşti. Ancak bazı sebeplerle Medine tamamen boşaltılmadı, az bir kuvvet orada kaldı.¹⁹⁷⁷ Bu kararı Aydemir şöyle anlatır: “Mustafa Kemal, Cemal ve Enver paşaların yaptıkları bir toplantıda alınan karar ilginçtir. M. Kemal, Hicaz'ın tahliyesi fikrindedir ve görüşleri kabul görür. Fakat tam bu kabul sırasında elektrikler kesilir. Bu kesinti Halifenin imzasıyla cihat ilan eden Enver'i ve Cemal'i sarsar; bunun uğursuz bir karar olduğuna hükmedilir ve vazgeçerler.”¹⁹⁷⁸

Arap isyancılarının sık sık dile getirdiği Türkler yüzünden geri kalmışlık suçlaması da vardır. Bunun da izahını Osman Turan şöyle yapar: *Moğol istilasıyla İslam medeniyeti çökerken Selçuklu ve Osmanlı fetihleriyle İslam medeniyeti yeni çiçekler açıyordu. İran ve Araplar artık medeni mevkilerini Türklere terk ediyordu. Hayrettir ki Moğol istilasından kurtulan, Moğolları ilk defa mağlup eden ve İslam medeniyetinin en ileri ülkeleri arasında yer alan Memluk Türkleri idaresindeki Mısır-Suriye'de medeni bir çöküş başlamıştı. Moğol*

¹⁹⁷⁴ Ferid, **a.g.e.**, Dr Asım ed Des'uki'nin Takdim yazısından, s. LI.

¹⁹⁷⁵ Bayur, **TİT**, 3/1, s. 329-330.

¹⁹⁷⁶ Brémond, **a.g.e.**, s. 100. Brémond, Bedevilerin kayıp sayısını da verir.

¹⁹⁷⁷ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 331-333.

¹⁹⁷⁸ Aydemir, **Enver Paşa**, C. 3, s. 264.

istilası ile en büyük felaket Türkistan'da gerçekleşti ve İslam medeniyeti çöktü. Ardından Akdeniz ticareti Okyanuslara ve Avrupaluların eline geçti. Demek ki inhitatın sebebi Osmanlılar değildir. Bu, Osmanlılardan çok evvel gerçekleşmişti. Medeniyetin Türklere geçmesiyle beraber Arap ve Farsların hayatîyetlerini kaybettiğini gösterir. Selçuklularla beraber İslam medeniyetinin yükselişi ile beraber Arap ve Acem edebiyatının Türkler himayesinde gerçekleşmesi bu medeniyetin bir müddet daha Türkler sayesinde ilerlediğini gösterir. Türkler olmasaydı, bu ülkeler daha o zaman Haçlıların malı olacaktı.¹⁹⁷⁹

6. İsyanın başlaması: Bu sırada Hükümet, Hüseyin'den habire gönüllü mücahit istiyor, Hüseyin de cihat ve Kanal Harekâtı için Cemal Paşa'dan bol bol altın koparıyor, oyalıyordu.¹⁹⁸⁰ Bilindiği gibi cihadın 14 Kasım 1914'te ilanı ardından Hüseyin sadarete bir tel çekmiş ve cihada hazır olduğunu söylemişti. Cemal Paşa da Mısır'a sefer hazırlığındaydı. Cemal, kendisini bir telle mücahitleriyle birlikte Mısır seferine katılmasını istemiş, O da Hicaz'ın nazik durumu dolayısıyla gelemeyeceğini, ama oğlu Abdullah'ı Medine'ye gönderdiğini, diğer oğlu Ali'yi göndereceğini söylemişti. Ama aslında bunlar birer oyalamaydı. Hüseyin, oğlu Faysal'ı ilkin Şam'a ardından da İstanbul'a gönderdi, burada Enver Paşa ile görüştü, cihada hazır olduğunu söyledi. Faysal, 25 Nisan 1915'te Çanakkale'ye muharebeleri izlemeye gitti, ardından da Kudüs'te Cemal Paşa ile görüştü. Cemal Paşa şüphe içerisinde de renk vermiyordu. Yukarıda da anlatıldığı gibi Hüseyin bu sırada Enver ve Cemal paşalara Hicaz'a muhtariyet ve babadan oğla geçen irsi bir emirlik istediğini bir telle bildirdi. Cemal Paşa'nın tepkisi üzerine Şerif, mukabil bir telle özür diledi.¹⁹⁸¹

Osmanlı mareşali Ahmet İzzet Paşa, bu hususta şunları söyler: “Cemal, gerekli saygıyı gösterseydi ve Babiâli de babadan oğla irsen emirliği Hüseyin'e verseydi, belki de durum bu dereceye gelmezdi.”¹⁹⁸² Burada Cemal Paşa'nın ileriye görememesi isyan tohumlarının atılmasını kolaylaştırdı.

Osmanlı hükümetinin Şerif'ten cihadın Arabistan'da duyurulması ısrarı üzerine Şerifin cevabı şu oldu: “Cihad'ın ilan edilebilmesi ve asker gönderilebilmesi için öncelikle Araplara haklarının verilmesi gerekir. Bunun için de bir genel af çıkarılmalı. Suriye ve Irak için âdem-i merkeziyet, Mekke Şerifliği için Sultan Selim tarafından verilen ve miras yoluyla aktarılan hakların yeniden tanınması, Şerifliğin babadan oğula geçmesi gibi haklar... O zaman

¹⁹⁷⁹ Barthold, **Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul, 1927, s. 195, 209 vd.ndan naklen Osman Turan, **Mefkure**, C. II.

¹⁹⁸⁰ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 258-259; Cemal Paşa, **Hatıralar**, Haz. Behçet Cemal, s. 330-332; Aydemir, **Enver Paşa**, C. 3, s. 274; Derveze, **Posta Memuru**, s. 333. Aydemir ve Bayur Cemal Paşa'nın hatıratına dayanırlar

¹⁹⁸¹ Kandemir, **Medine Müdafaası**, s. 19-45; Bu hususlar, sonraları Ürdün kralı olan Abdullah'ın hatıralarında geniş yer alır. Abdullah, bu telgraflara geniş yer verir.

¹⁹⁸² Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, C. 1, İstanbul, 1992, s. 220-230.

Suriye’de bulunan Emir Faysal’a asker verilecek, ayrıca oğullarımdan biri Irak’a gönderilecektir. Bu arada devletin İbni Reşid’i de cihada çağırması lazım. Bunlar yapılırsa bizden sadakat bekleyin, değilse sadece dua bekleyin. Zaten harbe girilmemesi için padişaha ve hükümete tavsiyede bulunmuştum.”

Şerif Hüseyin’in bu telgrafına Sadrazam Said Halim Paşa ve Harbiye Vekili Enver Paşa’dan şöyle bir cevap geldi: “...bunları söylemeye hakkınız yoktur. Suriye’deki suçlular müstahak oldukları cezayı göreceklerdir. Beyanatınızın neticesi size hayır getirmeyecektir. Cepheye asker göndermezseniz Suriye’de rehin tutulan oğlun Faysal’ı bir daha göremezsiniz.” Şerif de şu cevabı verir: “Son telgrafıma ekleyecek bir söz yok. Söylediğim şartlar dâhilinde asker gönderirim. Faysal’dan yana istediğinizi yapmakta serbestsiniz.” Sadrazam’dan gelen cevapta “Suriye’ye asker göndermeniz halinde siyasi suçlular hakkında Cemal Paşa, Faysal’la görüşecektir” deniyordu. Hüseyin de cevaben “Arap askerler Medine’de, Faysal’ın başlarında bulunması şartıyla Suriye’ye gideceklerini şart koşuyorlar” diyordu. Gelen cevapta bu husus kabul edildi ve Şerif Ali’nin cihada hareketi istendi.¹⁹⁸³ 18 Mayıs 1916’da Sina cephesine gidecek olan Hicaz Mücahit Birliği Mekke’den Medine’ye vardı. Faysal da bu birliği ve büyük kardeşi Ali’yi alıp getirmek üzere Cemal’dan Medine’ye gitmek için izin istedi. Cemal de ona mücahitler için altın verip özel bir vagonla ve törenle uğurladı. Artık Faysal dönmeyecektir, ipler kopmuştu; Cemal Paşa’nın Kurmay Başkanı Ali Fuat Erden de –Aman paşam, ne yaptınız, O bir daha gelmeyecek! Cemal de -Bakalım, der. Ve boş bir tedbir olarak Faysal’ın ardından Fahrettin Paşa’yı gönderdi. Tarih, 1916 Mayısının sonlarıydı.¹⁹⁸⁴ Bundan sonra Cemal Paşa, Kâbe’yi nasıl koruyacak, Hicaz-Şam demiryolunu nasıl kontrol edecekti? Zor günler başlıyordu.

Faysal, Medine’ye geldiğinde Seferi Kuvvetler kumandanı Fahrettin Paşa Medine’deydi. Arap kuvvetleri hazırды. Şerif Ali boşuna Mekke’ye çağrıldı. Şerif Hüseyin 9 Haziran 1916’da (9 Şaban 1334) Osmanlı hükümetine şu telgrafi çekti: “Osmanlı Hükümeti Arapların bazı makul isteklerini reddetmiştir. Savaşa hazırlanan askerlerim İslam ve Araplık dışında bir gaye düşünemezler. Daha önce belirttiğim şartlar ifa edilmezse Türklerle Araplar arasındaki bağlar kopmuş demektir. Bu telgraf elinize ulaştıktan sonraki 24 saat içinde Türk-Arap harbi başlamış olacaktır.”¹⁹⁸⁵ Aslında bu telgraf bir bağımsızlık beyanatıydı. Telgrafın çekilişinden

¹⁹⁸³ Kral Abdullah, **a.g.e.**, s. 99.

¹⁹⁸⁴ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 258-259; Cemal Paşa, **Hatıralar**, Haz. Behçet Cemal, s. 330-332; Aydemir, **Enver Paşa**, C. 3, s. 274; Derveze, **Posta Memuru**, s. 333.

¹⁹⁸⁵ Kral Abdullah, **a.g.e.**, s. 99; İsyân tarihi çeşitli kaynaklarda değişik tarihi vermektedir. Türk Genel Kurmayına göre isyan tarihi 5 veya 8 Haziran 1916’dır. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleeri ve Libya Harekâtı, 1914-1918**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 388; yine

birkaç saat sonra Suriye-Medine demiryolu hattına saldırılar başlamıştı bile. Arapların Türklerin yanında olmayacağı daha harbin başlarında belliydi. *Daily Mail*'in Kahire'den yayınladığı bir telegrama göre Arap ordusu, İngilizlere karşı çarpışmayacağına dair sağlam karineler vermişti. Bu sebeple daha o zaman Arapların yerleri Türklerle değiştirilmişti.¹⁹⁸⁶ İsyanın başladığı sıralarda Almanya Dışişleri müsteşarı Zimmermann, Şerif'in isyandan vazgeçmesi için kendisine bir arkadaşını gönderdiyse de artık çok geçti. Emirlik babadan oğula verilseydi, belki de isyan etmezdi.¹⁹⁸⁷

Cemal Paşa'nın tedbir olarak Faysal'ın ardından gönderdiği Fahrettin Paşa penceresinden olaylara bakılırsa durum hiç de iç açıcı değildi. Paşa, 2 Haziran 1916 tarihli telde Medine'den Cemal Paşa'ya şunları yazıyordu: “*Medine’de Şerif Ali ve Faysal’la beraberim. Hz. Hamza mevkiinde beraber yemek yedik. Bedevi müfrezeleri harp oyunları yaptılar. Ancak bir tuhafılık var, Kanala sevki düşünülen Bedevilerin irsalinden vazgeçildi. Şerif Ali Medine’de kalmaktan vazgeçip gizlice Mekke’ye gitti. Bana ve size [Cemal] birer mektup bırakmış. Edindiğim istihbarata göre isyan başlamak üzeredir. Medine-Suriye demiryolu berhava edildikten sonra Bedeviler Medine’ye saldıracaklardır.*”¹⁹⁸⁸ Fahri Paşa'nın söyledikleri oldu ve Medine'nin kuzeyinde Bedeviler demiryoluna başarısız bir saldırı yaptı.¹⁹⁸⁹ İsyanın nişanesi olarak Osmanlı garnizonunun bulunduğu Ecyad kalesine ilk kurşunu, Derveze'ye göre 16 Haziran 1916'da (9 Şaban 1334) bizzat Hüseyin atmıştı.¹⁹⁹⁰ Bu sıralarda Türkler ikinci Kanal seferi için hazırlık yapıyordu. Medine limanı olan Yenbu'-ul Bahr, karadan Arap ve denizden İngiliz saldırılarıyla 26 Temmuz 1916'da düştü.¹⁹⁹¹ Demek ki isyan az yukarıda belirtilen tarihten iki hafta önce, yani 2 Haziran 1916'da Medine'de başlamıştı. Medine karakollarına da 4-5 Haziran gecesi saldırı yapıldı.¹⁹⁹² Bu isyanı İtalyan gazetesi, *Idea Nazionale* başmakalesinde şöyle yorumluyordu: *Zaten Türk sultanlarının Arabistan üzerinde sadece itibari bir hükümranlıkları vardı; Şeriflerin de, İngiltere'nin aleti olmaktan başka bir vasıfları yoktu. Hüseyin'in şu anki isyanının başlangıcı, 1885'te Mekke şerifinin parlak ve tesirli isyanının devamından başka bir şey değildir. Zira o, İstanbul'a karşı*

Genel Kurmayın bir başka yayınında bu tarih 27 Haziran 1916'dır. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. X, İdari Faaliyetler ve Lojistik**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1985, s. 309.

¹⁹⁸⁶ **L'Humanité**, 15 décembre 1914.

¹⁹⁸⁷ Ferid, **a.g.e.**, ss. 395-396.

¹⁹⁸⁸ Cemal Paşa, **Hatıralar**, Haz. Behçet Cemal, s. 333.

¹⁹⁸⁹ Prost, **a.g.m.**, t. XXIII, 1924, s. 867 ; **Brémond, a.g.e.**, s. 183.

¹⁹⁹⁰ Derveze, **Posta Memuru**, s. 410.

¹⁹⁹¹ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 273.

¹⁹⁹² Bayur, **TİT**, 3/3, s. 265-266. Bayur, Tevfik Özmert'in **Tarihte Hicaz İsyanı** adlı yazma esere dayanır. Özmert, Hicaz vilayeti kumandan ve valisi Galip Paşa'nın şifre kâtibi ve olayların görgü şahididir. Bu eser TTK kütüphanesindedir; Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 142; Kral Abdullah Hatıralarında (s. 102) isyanın 10 Haziran 1916'da babası Hüseyin tarafından resmen başlatıldığını söyler.

olan politikasında İngiltere'yi izlemişti.¹⁹⁹³ Alman gazetesi *Nordische Allegemeine Zeitung* da Hicaz olayları hakkında şunları yazıyordu: “Bu işin orta yerinde İngiliz altınları var. Her şeye rağmen *Times* gazetesi Mekke emir-i sabıkının ve Arabistan'ın bu havalisi kabilelerinin isyanı nagehani bir surette vuku bulduğunu ilan etti. Bu doğru değildir. İngilizler, Çanakkale ve Irak'taki mağlubiyetlerinden sonra mecburen gözlerini Hicaz'a dikti.” Bu hususta Hicaz vilayeti müsait bir zemindi. İngiltere burada fesat çıkarmak için çok uğraştı. İngiltere, Hicaz'da harp dolayısıyla Hacc'ın ifası müşkülâtına sebep olan bazı iktisadi zorlukları ve sabık emirin ihtiraslarını alet etti. Hintli memurlar, İngiltere'den aldıkları talimatla bu havalıyı dolaşarak İngilizlere alet olan emir-i sabıkın el altından kıskırttığı kabilelere İngiliz altınlarını dağıttı. İsyân işte böyle başladı.”¹⁹⁹⁴ Bundan sonra Osmanlı basını haber ve yorumlarında çoğu zaman Şerif Hüseyin'in ismini zikretmeden “Şerif-i sabık, emir-i sabık” gibi unvanları kullanır.¹⁹⁹⁵ İsyânının başlaması üzerine *Daily Telegraph*, Almanya'nın burada bir psikolojik hata daha yaptığını söyler: *Almanya, tüm İslam âlemini İngiltere'ye karşı tahrik edebileceğini hesaplıyordu. Desiselerinin neticesi olarak müttefiki Türkler ağır bir tehdit ve tehlike altına girdi, zira Arabistan'daki isyan, çok yaşamsal bir mahalde Türklerin hâkimiyetine sed çekiyor. İtilaf devletlerine karşı ilan edilen cihat yerine İstanbul'daki Alman hâkimiyetine karşı şiddetli bir mücadele başlamış bulunmaktadır.*¹⁹⁹⁶

İsyanda Emir Ali Başkumandan, Erkan-ı Harbiye Reisi: Aziz Ali el-Mısri, Dışişleri Bakanı da Abdullah'tır, hemen ardından Doğu Arap orduları kumandanlığı da uhdesine verildi.¹⁹⁹⁷ Bu sıralarda Faysal, en çok birbirine düşman kabileleri barıştırmaya çalışıyordu. Kendisine gelenlere şu yemini ettiriyordu: “Ben (Faysal) bekledikçe beklemek, yürüyünce yürümek, hiçbir Türk'ün sözünü dinlememek, Bağdatlı veya Halepli olsun veya safkan Arap olsun veya olmasın bütün Arapça konuşanlara iyi davranacağıma, bağımsızlıklarını, ırklarını her şeyin üstünde tutacağıma vallahi!”¹⁹⁹⁸

Medine'den sonra isyan resmen Mekke'de 10 Haziran 1916'da sabah erkenden başladı. Hükümet konağı ve kışlalar basıldı. 12 Haziran 1916'da Hükümet konağı düştü, Esir alınan Vali vekili Ziya Bey ve maiyeti İngilizlere teslim edilerek Mısır'a gönderildi. Bu teslim, İngilizler tarafından propaganda maksadıyla Hac mevsiminde yapıldı. 4 ve 9 Temmuz'da geri

¹⁹⁹³ SHAT, 7 N 2104, EMA, « L'Italie et la mer rouge », l'article de l'**Idea Nazionale** du 28 juin 1916.

¹⁹⁹⁴ Tanin, 4 Eylül 1916; Nitekim daha harbin başlarında Çanakkale boğazının kapatılmasına tepki olarak Çar Nikola II Ermenileri tahrik etmişti. Tanin, 9 TE 1914.

¹⁹⁹⁵ Tanin, 8 TE 1916.

¹⁹⁹⁶ JD, 24 juin 1916.

¹⁹⁹⁷ Kral Abdullah, a.g.e. s. 122-25. Ayrıca bkz. s. 130, 159.

¹⁹⁹⁸ Bayur, TİT, 3/3, s. 334.

kalan iki kale de alındı. Artık Mekke de düşmüştü.¹⁹⁹⁹ İsyanın ilk günü Medine'deki Türk karakolları zapt edildi. Türklerin Ecyad kalesinden attıkları bir top Kâbe'ye isabet etti, örtüsü tutuşur ve hemen söndürüldü. Başka bir gülle Hz. Osman'ın isminin yazılı olduğu revaka çarptı ve ismi yok oldu. Üçüncü gün Cidde zapt edildi. 9. gün Cirval kalesi düştü, 1.200 asker esir alındı. Taif vali ve kumandanı Ferik Galip Paşa kumandasındaki Osmanlı tümeni Şerif Abdullah tarafından 12 Haziran 1916'da kuşatıldı.²⁰⁰⁰ Bedevilerden oluşan Şerif kuvvetleri Cidde'ye 16 Haziran 1916'da saldırdıysa da bir başarılı olamadı. Buranın düşmesi için İngiliz kruvazörlerinin sahilden dövmesi lazımdı.²⁰⁰¹ Emir Abdullah tarafından Taif'in alınması oldukça çetin oldu, bunun için de Hicaz seferi kuvvetlerinin bir saldırısı gerekiyordu. Taif, oldukça dağlıktı. Buradan, İngilizler tarafından gönderilen emir ve Mısır topçularının geçişi olağanüstü meşakkatli oldu. Galip Paşa kumandasında Türkler, intikal yollarıyla, şehrin civarındaki hisar ve kışlalarındaki kuvvetlerle iyi bir müdafaa sathı kurdu. Kuşatma üç ay sürdü, şehir ağır top ateşi altına alındı, tüm Türk kışlaları tahrip edildi. Türklerin açtığı ateş fevkaladeydi, Mısır bataryaları, çoğu zaman isabet aldı. Hatta bu hengâmede Abdullah, iki budunun arasından geçen bir kurşunla yaralandı. Nihayet Taif, 22 Eylül 1916'da düştü.²⁰⁰² Yenbu', Rabiğ ve El Vech'ten atılan Türkler, Medine'ye saldırdı, buradan ahaliyi attı, yolları üzerindeki palmiye bahçelerini yakıp yıkıp köyleri talan etti. Faysal, Bir Hasan'da Yanbu'-un Nahl palmiye bahçeleri arasında tutuştuğu savaşta mağlup oldu, dönüp El-Vech'de karargâh kurdu, buradan uzaktan da olsa demiryollarını tehdit altına aldı. Türk ricati sürüyordu. Ali, Fahri Paşa tarafından müdafaa edilen Medine yakınlarındaki Bir Derviş ve Bir el Maşi'ye kadar ilerledi. 1917 baharında Türklere karşı, fazla riskli olmayan, kardeşinden ayrı, küçük çarpışmalarda bulundu. Abdullah, 60 km. uzakta, Medine'nin Kuzey-Batısındaki Vadi el Ays'te karargâh kurmuştu.²⁰⁰³ Hicaz'daki Türk tedip kuvvetleri Medine'nin 80 km. güneyinde Uşşar boğazında gizlenen asileri püskürttü. Bu çarpışmalar sırasında bir hecin süvari kıtası silahlarıyla beraber teslim oldu.²⁰⁰⁴ Mekke'nin Kuzey-doğusundaki civarlara hâkim ve kayalık

¹⁹⁹⁹ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 269-270; Bu hac sırasında Cidde'den gemiyle, Mısır'a gönderilen Türk esir sayısı 900'dür. Bunlara Hüseyin'in 20 kadar askeri eskortluk ediyordu. Refakat sırasında Türklere karşı bir düşmanlık yoktu. Albay Wilson, Galip Paşa'yı bizzat gemiye bindirdi, yaralılar ve hastalar, daha sonra 16 Şubat 1917 de gönderildi. Gn. Ed. Brémond, **a.g.e.**, Paris, 1931, s. 57-58; Galip Bey [Pasiner], 1915'te Vehip Paşa'dan sonra atandı. Kandemir, onun ihmalden bahseder. Bkz: Kandemir, **a.g.e.**, s. 258.

²⁰⁰⁰ Kral Abdullah, **a.g.e.**, ss. 104-17; Karşılaştırmız: Claude Prost, **a.g.m.**, s. 867.

²⁰⁰¹ Prost, **a.g.m.**, t. XXIII, 1924, s. 867; Bayur, **TİT**, 3/3, s. 270; Aydemir, **Enver Paşa**, C. 3, s. 270.

²⁰⁰² Prost, **a.g.m.**, t. XXIII, 1924, ss. 867-868; Bayur, **TİT**, 3/3, s. 270-273, 312 ; Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 142; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914-1918**, Gen. Kur. Basimevi, Ankara, 1978, 231 vd.

²⁰⁰³ Prost, **a.g.m.**, t. XXIII, 1924, s. 869.

²⁰⁰⁴ **Tanin**, 10 Ağustos 1916.

sırtlarda tutunmak isteyen bazı perakende asiler üzerine yürüyen *kuva-yı te'dibiye*, mezkûr sırtlardan onları püskürttü.²⁰⁰⁵

Osmanlı hükümetinin yayınladığı bir *Tebliğ-i Resmi*'de Hicaz'da 14 Eylül 1916'da Medine'nin Kuzey-Batısında bulunan Türk postalarına Bedeviler saldırdıysa da püskürtüldüler. Bir diğer *Tebliğ-i Resmi*'de belirtildiğine göre 23 KE 1916'da (10 KE 1332) Medine'nin 130 km Güney-Batısındaki Beyyar b. Hüssani mevkiinden sökülüp atıldı.²⁰⁰⁶ Hicaz'da İngiliz parasıyla deve tedariki için çölde dolaşan bir kısım asi, İbni Reşit'in baskınına uğradı, külliyetli miktarda para, hecin develer ve silah iğtinam edildi.²⁰⁰⁷ Hicaz hükümetinin yayınladığı bir resmi tebliğ'e göre Maan civarında Türk ve Arap kuvvetleri arasındaki bir çarpışmada Türkler, 40 ölü bırakarak çekildi. Araplar, şehrin kuzeyinde, demiryolu yakınlarında bir başka zafer kazandı: Türkler 33 ölü, 17 yaralı bıraktı, bir Arap müfrezesi, demiryolu tüneline ve demiryolunun bir kısmını tahrip etti...²⁰⁰⁸ Bu gibi haberler Osmanlı basınında oldukça fazladır. Bu sıralarda basında sık bir şekilde Osmanlıya karşı Arap sadakatine dair oldukça uzun haberler çıkıyordu.²⁰⁰⁹ Türk tedip kuvvetlerinin Medine ve civarındaki başarıları, Fransa'nın Hicaz temsilcisi Gn. Brémond'un hatıralarında da zikredilir.

Bu sıralarda Arap kuvvetleri, İngilizlerin de desteğiyle Medine'ya saldırıyor fakat bir netice alamıyordu. Bu hususları AF, şöyle anlatır: "*Hicaz kralı Büyük Şerif'in askeri kontenjanları henüz Medine'yi alabilmiş değiller, ama Araplar en azından Hicaz'ın kuzeyinde bir takım faaliyetler icra etmektedirler. Ocak ayı sonunda el-Vech'in küçük limanını ele geçirdiler, Türklerin, Medine demiryolu üzerinde, El Ola istasyonuna sığınmış bulunuyorlar, bu istasyon, buraya 323 km. mesafededir. Araplar, demiryolunu tahrip ederek Medine garnizonunu kuşatmaya çalışıyor. Bunun için de Bedevilerin demiryoluna tam hâkim olmaları gerekir. Türklerin demiryolu hatlarını tamiri engellenemiyor, Bedevi akınları da kesintiye uğruyor. Türkler, Medine'yi savunmaya devam ediyorlar.*"²⁰¹⁰

Fahrettin ve Basri paşalar, mahrumiyetler içinde 2,5 sene (Temmuz-1916-Ocak 1919) Arap kuvvetlerini mağlup ede ede çöle sürükledi. Bedeviler, panik içinde firar ediyor, bu da İngiltere'nin Şerif'e duyduğu güveni sarsıyordu. Hüseyin, bir anti-Türk Arap milliyetçiliği uyandıramamış, vaad ettiği büyük Arap ordusunu kuramamış, öyle ki basit bir Türk fırkası karşısında bile bozguna uğramıştı. Türk sultanı hala Medine'nin hâkimiydi ve İslamlar nezdinde itibarını koruyordu, Türk cihadı devam ediyordu. Bunun üzerine İngiltere, İbni

²⁰⁰⁵ **Tanin**, 28 Ağustos 1916.

²⁰⁰⁶ **Tanin**, 21 Eylül 1918.

²⁰⁰⁷ **Tanin**, 8 Mayıs 1917.

²⁰⁰⁸ **Le Temps**, 16 octobre 1917.

²⁰⁰⁹ **Tanin**, 17 Ağustos 1916; **Tanin**, 21 Eylül 1916; **Tanin**, 4 TS 1916.

²⁰¹⁰ **AF**, no: 168, janvier-mars 1917, s. 16.

Suud'u devreye soktuğu gibi paralı Bedevilerden oluşan 8.000 mevcutlu bir "Arap Ordusu" adıyla bir ordu kurdu ki bu da Faysal'ın siyasi rolünü yükseltmek içindi. Hâlbuki Faysal 100.000 kişilik bir ordu kuracağını söylüyordu. Ancak kurulan bu yeni Arap ordusu da Medine'yi düşüremedi. Bunda Medinelilerin Mekkelilere olan kininden dolayı Türklere verdiği desteğin de rolü vardı, ayrıca İbni Reşid de Türklere yardım gönderiyordu. Ancak Hicaz demiryollarının İngilizlerin eline geçmesiyle Arabistan'da Türk cihadının sonu geldi. Ekim 1918'de Mondros mütarekesi imzalanınca Türk imparatorluğuyla birlikte cihat da bitmiş oluyordu. Kasım 1918'de Emir Ali karargâhının İngiliz subayları, Fahri Paşa'ya mütareke şartlarını tebliğ edip teslim olmasını istedi. Ancak Fahri Paşa, bunu yerli yardımcılarının da ısrarıyla reddetti. Paşa, bizzat Halife-Sultan'dan bir emir bekliyordu. Paşa zor durumdaydı, birliklerinin moral çöküşü de artarak sürüyor, firarların önü alınamıyordu.²⁰¹¹ Hüseyin 2 Aralık 1918'de Fransa'nın yeni temsilcisi M. Bensaci'ye Medine'nin düştüğü müjdesini verirken aksine Fahri Paşa, 4 Aralık 1918'de, Türk hükümetinden cevap gelmediği gerekçesiyle bunu reddediyordu.²⁰¹² O zamana kadar Fahrettin Paşa, 12 Piyade taburuna, 34 topa ve yardımcı birlikler hariç 10.500 askere kumanda ediyordu. Paşa, kılıcını teslim etmedi, iki yıldan beridir muhafazasına çalıştığı Resul'un merkadi üzerine bıraktı.²⁰¹³ Osmanlı hükümeti'nin görevlendirdiği Munla Haydar, Fahri Paşa'yı nihayet ikna edebildi ve Mekke'yi 10 Ocak 1919'da terk etti.²⁰¹⁴ Medine'yi savunan Fahrettin Paşa da İngilizlere teslim olduktan sonra artık Türk cihadı hazin bir şekilde sona eriyordu.²⁰¹⁵

Arap İsyanının başlamasından sonra enteresan bir cihat vakası görülmüştü. Hindistan'da, İslam âleminin ikinci *El-Ezher*'i kabul edilen *Deoband Medresesi* müdürü Ahmad Madani, Hindistan'da İngiliz idaresine düşman olduğundan, İstanbul Halifesinin İngilizlere ve müttefiklerine açtığı cihad-ı mukaddes'e katılmağa karar vermişti. Arap isyanından habersiz olduğundan Cihada katılmak üzere Mekke üzerinden İstanbul'a geçmeğe karar vermişti. Burada İngilizler aleyhinde konuşup İttihatçıları ve cihadı övünce Araplar onu İngilizlere

²⁰¹¹ Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 498-499.

²⁰¹² Brémond, **a.g.e.**, s. 320.

²⁰¹³ Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 498-500.

²⁰¹⁴ Haydar Monla Efendi, Medine muhafızı Fahri Paşa'yla beraber İstanbul'a muteveccihen Medine'den hareket etti. **Atı**, 31 KS 1919; Medine kumandanı Fahri'ye teslim hususunda hükümetin emrini götüren Munla Beg dün sabah İstanbul'a geldi. Fahri Paşa Mısır'da kaldı. **Atı**, 4 Şubat 1919; Medine müdafii Fahrettin Paşa dün Ankara'ya geldi. **Hâkimiyet-i Milliye**, 26 Eylül 1921; Fahri Paşa'nın teslimi hususunda ayrıca bkz. Claude Prost, **a.g.m.**, t. XXIII, 1924, s. 870 vd.

²⁰¹⁵ **Atı**, 15 KS 1919 Medine kumandanı Fahri Paşa dün mütareke mucibince İtilaf kumandanına teslim oldu; Geniş bilgi: **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914-1918**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 375-388.

teslim etmiş, o da İstanbul yerine soluğu Malta zindanlarında almıştı. Ahmad Madani, epey sürgün yattıktan sonra, hatıralarını Urduca yazdı.²⁰¹⁶

7. Şerif Hüseyin'in karşı cihadı: Aslında Cihat ilan edildiğinde, Osmanlı propagandaları neticesinde kısmi cihat faaliyetleri başlamışsa da bazı Arap mahalli liderleri buna temkinli yaklaşmıştı. Şeyhülislam'ın ilan ettiği cihadı devralmaya, bu uğurda çarpışmaya Hicaz eyaletinin pek niyeti yoktu.²⁰¹⁷ Hicaz uleması İtilaf devletleri lehinde neticede fetva verecekti, bunu temin etmek İtilafçılar için zor değildi. *El Ezher* uleması da bu hususta fetva vermekten kaçınmazdı. Kuvvetle ve zorla en olmadık fetvaların alındığı çok görülmüştür. Mesela, *Napoleon Bonaparte*, Mısır'a girdiğinde *Şeyh-ul Ezher*'den askerlerinin sünnetten muaf tutulması fetvasını verdirmişti. Bir diğer fetva ile de Mekke Büyük Şerifinden askerlerinin şarap içmelerini mübah saydırmıştı. Şerif'in o zaman Napolyon'a ihtiyacı vardı; Mısır hacılarının ziyaretini bekliyordu.²⁰¹⁸ Osmanlılar savaşa girince İtilaf devletleri için endişeler başlamıştı. En azından İngiltere için Hindistan, Fransa için K. Afrika, Rusya için Türkistan Müslümanları baş kaldırabilirlerdi. Cihadın tesirini kırmak için Türk-Arap ihtilafları öne sürülmeli, İslam âleminin kalbi olan Hicaz'ın cihada katılması engellenmeliydi.

İngiltere, Hüseyin'in oğlu Abdullah vasıtasıyla Eylül 1914 sonlarında Hüseyin'i yoklamıştı: -Eğer İstanbul, Cihat ilan ederse Şerif Hüseyin ne yapacaktı? Bir diğer endişe: -Eğer Türkiye savaşa girerse, Şerif, 3.lü İtilaf ile işbirliği yapacak mıydı? Şerif'in verdiği cevapta, fiili bir yardım vaadi yoktu, Ama kendi isteğiyle de Türkler lehinde bir harekette bulunmayacaktı. Türkiye, savaşa katıldığı gün, İngiltere, Şerif'e bağımsız bir krallık vaad ediyordu. Şu şartla ki: Kendisi (Hüseyin) ve Araplar İngiltere lehinde faal olarak çalışsınlar. Cihadın ilanından iki hafta sonra Hüseyin, Türklere yardım etmeyeceğine dair kesin söz vermişti. Böylece Hicaz, artık cihattan uzaklaşıyordu.²⁰¹⁹

Türkiye, henüz tarafsızken Almanların da teşvikiyle Irak, Suriye, Filistin, Mısır hudutlarında cihat için tahşidat yapmış, buralara Bedevileri yağmak için bol silah ve altın dağıtmıştı.²⁰²⁰ Ancak Hüseyin'in cihat anlayışı Kadiyani cihadına benziyordu. Lawrence şöyle der: "*Hüseyin'e göre, saldırgan savaşlarda cihat olmaz, Müslüman Türkiye'nin Hıristiyan*

²⁰¹⁶ Niyazi Berkes, *Asya Mektupları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1976, s. 120-121.

²⁰¹⁷ Henry Laurens, *L'Orient Arabe et l'Islamisme de 1797 à 1945*, Armand Colin, Paris, 2002, s. 119.

²⁰¹⁸ Brémond, a.g.e., s. 102.

²⁰¹⁹ Bayur, *TİT*, 3/1, 330. Şerif'in şüpheli davranışları ve Abdullah-İngiliz görüşmeleri için bkz. Bayur, *TİT*, 2/3, s. 169 vd.

²⁰²⁰ Stoddard, *TM*, s. 65.

*Almanya ile ittifakı Cihat olamaz.*²⁰²¹ Bu bir çelişki idi, bu durumda Hüseyin'in İngilizlere dayanarak ilan ettiği cihat da geçersiz olmalıydı.²⁰²²

İsyanın başladığı hafta içerisinde Hüseyin, Türk cihadına karşılık kendi cihadını ilan etti. Paralı askerlerden oluşan bir ordu kurmak istiyordu. Bu orduya kabileler topluca alınmayacak, teker teker ve gönüllülük esasına dayanacak ve Arap subaylar kumandasında bir lejyon olacaktı. Fransız ve İngilizler de kumanda kendilerinde olmak şartıyla buna razı olurlar.²⁰²³ Bunun için Hüseyin, bir askeri okul kurmayı düşünüyordu. Fransız hariciyesinin resmi görüşlerini yansıtan *AF*, bu hususu şöyle anlatıyordu: “*Yeni devletin merkezinde, subay yetiştirmek için ve Hicaz hareketine daha etkili bir katkı sağlamak için askeri bir okul kurmayı tasarlıyordu. Bura Araplarının Türkleri Medine’den atmaları, İngilizlerin kuzeyde bulunan Filistin kuvvetlerinin, yardımı olmadan demiryolunu ele geçirmeleri zor görünüyor. Arapların, İngilizlerden takviye almadan zafer kazanmaları ihtimali zayıftır.*”²⁰²⁴

100.000 kişi toplayabileceğini söyleyen Arap lideri, muazzam para ve desteğe rağmen Türkiye’ye karşı ancak 4-5.000 kişi toplayabildi.²⁰²⁵ İngiliz gemileri Rabiğ’e 3.900 Arab-Türk esir getirdiğinde bunlardan ancak 20 kadarı Şerif’in ordusuna katılmıştı.²⁰²⁶ Hüseyin, Osmanlı ordusundan firar eden Arap asıllı subaylar vasıtasıyla gönüllü asker toplamaya çalışıyordu. Bunlardan biri, Hüseyin’in Kahire temsilcisi Şerif el Faruki idi. Bu şahıs, Halep’te tevkif edilmiş, ama berat edince Gelibolu cephesine gönderilmişti. Oradan da gönüllü olarak İngilizlere teslim olmuş ardından da Hüseyin’in ordusuna katılmıştı. Osmanlılardan esir alınan Arap askerleri arasında Hicaz ordusuna gönüllü topluyordu. Bundan sonra Türk ordusundan firar eden Arap subayların faaliyetleri artarak devam ediyordu. Bu isyanda Türk Harbiyesinden mezun Arap subayların rol aldığı görülür. Nuri el-Said, Aziz Ali el Mısri ve Hindistan savaşında esir düşen birçok subay da Hicaz’a gidip Şerif’e katıldı. Bunlardan biri de sonraları Irak başbakanı olan Cafer el Askeri idi.²⁰²⁷ Bu şahıs da Şerif el-Faruki vasıtasıyla Arap ordusuna gönüllü katılmak için Şerif Hüseyin’e mektup yazdı. Nuri el Said’ten geleb cevapta Aziz el-Mısri ile görüşmesi isteniyordu. İsyan genişleyince Hicaz İçişleri bakanı

²⁰²¹ Lawrence, **a.g.e.**, Paris, 1936, s. 64.

²⁰²² Kral Abdullah, **a.g.e.**, s. 130, 132.

²⁰²³ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 347; ayrıca bkz. Brémond, **a.g.e.**, s. 184 vd.

²⁰²⁴ **AF**, no: 168, janvier-mars 1917, s. 16.

²⁰²⁵ “Şerif Hüseyin”, **İA**, TDV yayınları, C. XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 585.

²⁰²⁶ Brémond, **a.g.e.**, Paris, 1931, s. 92.

²⁰²⁷ Cafer el Askeri, Irak Araplarından Osmanlı subayıdır. 1915’te Senusi birliklerinde Libya’da çarpıştı. İngilizlere esir düştü ve Mısır’a götürüldü. Burada Arap bağımsızlık davasına katıldı. Harpten sonra Faysal’la birlikte Irak’ın hizmetine girdi, başbakan oldu. Nuri el Said ile sihriyeti vardır. Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 499; Osmanlı ordusunda görev yapan Arap subayların gizli faaliyetleri hakk. bkz: İlhan Arsel, **Arap Milliyetçiliği ve Türkler**, 5. B., İstanbul, 1999, s. 201-202; M. A. Griffiths’e göre 1886’da Osmanlı ordusunda 3.200 Arap kökenli subay vardı. Abdülhamit devrinde Arap kökenli subayların sayısı bilhassa artmıştı. Koloğlu, **Abdülhamit Gerçeği**, s. 395.

Fevzi el-Bekri, Osmanlı ordusundan esir alınan subayları almak için Kahire'ye geldi. Bu arada Cafer el-Askeri, Faysal'ın çağrısı üzerine Hicaz'a geldi, Arap ordusuna katıldı.²⁰²⁸

Alman esir kamplarından cihat meydanlarına sevk edilmek üzere getirilen Mağrip Müslümanları esirlerin durumu da bu isyan sırasında gündeme oturdu. Zossen'de esir tutulan bir kısım Türkistanlı ve Mağripli esirler, propganda ve baskı sonucu İngilizlere karşı Irak ve İran cephelerinde çarpıştırılmıştı. Ancak bunlar daha İstanbul'a gelişlerinde firar etmeğe başlamışlardı. Bu askerler, cephelerde çarpışmaya başlamalarıyla birlikte firarlar da başlamıştı. Fransız hariciyesinin bir belgesine göre bu firarlar, Fransa'nın Hüseyin üzerindeki baskısıyla olmuştu. Hüseyin de Osmanlı ordusundaki Arap kökenli Kuzey Afrikalı Müslüman askerlerin firarlarını teşvik etmek için bir beyanname yayınladı²⁰²⁹

Şerif'in ordusuna **Ermenilerin** de katıldığını görülmektedir. Vesikaya göre, El Tafiile mıntikasında tutulan ve emir Zeyd tarafından takdim edilen yaklaşık 300 Ermeni, acilen Hicaz ordusuna alındı. Bunlar, daha önce de Ved el Hassa muharebelerine katılmışlar ve Türkleri takipte amansızlıkları dikkat çekmişlerdi.²⁰³⁰ Şerif Hükümetinin Kahire temsilcisi Fuad el Hatib, Fransa temsilcisi M. Defrance ve İngiliz Yüksek komiseri M. Corwallis'i kabul edip şereflerine verdiği yemekte Ermeni piskoposu ve ileri gelenleri de vardı. Yemeğin sonunda el Hatib, Hüseyin'den gelen telgrafı okudu: *Ermenileri, istiklal davasında destekleyeceğimizden emin olsunlar, onlar kardeşlerimizdir.* Şerif Hüseyin'in yayın organı 6 Haziran 1918 tarihli *el Kıbla* da Ermeni-Arap kardeşliğini işliyordu.²⁰³¹

8. Osmanlı Hükümetinin İsyanı Açıklaması ve Tepkisi: Şerif Hüseyin'in başlattığı bu isyanın, cihad-ı mukaddes üzerindeki tesiri çok şiddetli oldu; zira isyanın merkezi, Hicaz gibi kutsal mekândı. Hicaz isyanını *Tanin*, 26 Temmuz 1916 tarihli başyazısıyla duyurdu. Bu, Babıâli'nin resmi görüşü mahiyetindeydi. Haziran 1916 başlarında başlamış olan isyan, bir aydan fazla bir gecikme ile kamuoyuna bildirilmiş oluyordu. Dikkati çeken nokta hükümetin gafletini örtmeğe çalışması ve isyanı küçümsemesidir. Başyazıda Hüseyin'in ihanetinden ve Osmanlı hükümetinden aşırıldığı paralardan sıkça bahsedilir, demiryolunun bombalarla tahribi,

²⁰²⁸ Cafer el-Askeri, **a.g.e.**, ss. 96-99; Ayrıca bkz. Kral Abdullah, **a.g.e.** s. 135; Harp yıllarında Mısır'ın Arap isyanında mühim bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. 1916'da Kahire'de İngiliz Hariciyesine bağlı uzman subaylardan oluşan bir Arap Bürosu kuruldu ve buradan Arap politikası üretildi. Hüseyin ile Mısır'daki İngiltere Yüksek Komiseri arasındaki irtibatı bu büro sağlıyordu. Ünlü casus Lawrence buraya bağlıydı. Yayın organı, gizli bir bülten olan **Arab Bulletin** idi ve Ekim 1920'de kapandı. Cafer el-Askeri, **a.g.e.**, s. 101. Bu Büro'nun faaliyetleri hakk. bkz. Süleyman Musa, **El Hareke-tul Arabiye**, Darun Nehar, Beyrut, 1970, s. 244 vd.

²⁰²⁹ **MAE**, Vol. 1668. « Guerre 1914-1918, Panislamisme », 16 avril 1917. Signé : illisible.

²⁰³⁰ **MAE** vol. 1701, «Guerre 1914-1918, Panislamisme», Mission militaire française en Egypte. Ministère des Aff. Etr. 8 avril 1918, situation au Hédjaz. Exposé sommaire des principaux évènements militaires et politiques, 7 février-7 mars 1918, Djeddah, le 7 mars 1918. Le chef de bataillon. Commandant. P. 1. La mission militaire française en Egypte. Le chef de mission. Signature et cachet.

²⁰³¹ Gn. Ed. Brémond, **a.g.e.**, Paris, 1931, s. 257.

Türk birliklerinin uğradığı saldırılar dile getirilir. Hüseyin'in hırsızlığından ve faaliyetlerinin çok evvelden bilindiğinden bahsedilir. İlk isyan eden aşiretler daha sonra pişman olmuş ve liderlerini hükümete teslim etmişlerdir gibi yanlış bilgiler de vardır. Yazıda, Şemmer şeyhi İbn-i Reşid'in ve Yemen lideri Yahya'nın sadakati övülür.²⁰³² (EK-21)

Bu sıralarda Arabistan'da bu isyan patlamış ve cihat sekteye uğramışken, Enver Paşa, Bulgarlara yardım etmek üzere, Ağustos 1916'dan itibaren Alman baskısıyla Galiçya, Dobruca, Drama ve Serez'e 117.000 Türk askeri gönderiyordu.²⁰³³ Bunun izahı zordur. Meclisi açış konuşmasında Padişah Çanakkale zaferini, Berlin-İstanbul yolunun açılışını, Türk ordusunun Irak ve Kafkas başarılarını zikrettikten sonra sözü Arabistan'a getirir ve şöyle diyordu: *"Bütün âlem-i İslam'ın saadeti namına harp ile meşgul olduğumuz bir sırada Mekke emir-i sabıkının düşmanlarımızın tezviratına kapılarak makam-ı hilafete karşı ref'-i livay-ı isyan eylemesi teessürümüzü mucip oldu. Hiyaneti tezahür eden merkumun ceza-yı sezasını bulacağından şüphemiz yoktur."*²⁰³⁴ Aynı tutum Enver Paşa'nın parlamentodaki konuşmasında da görülür: *"Arabistan'da kuvvetlerimiz vazifelerini hakkıyla ifa etmiş, son gelen haberlere göre yerli kuvvetlerle birlikte asileri Aden'e kadar püskürtmüş, İngiliz filosunun birçok saldırısını da başarısızlığa uğratmıştır. Önemli bir kabiliyeti olmayan Hicaz isyan kuvvetleri yakında tenkil edilecektir."*²⁰³⁵ İsyandan sonra Osmanlı hükümeti gereken tedbirleri alıp ve karşı propagandaya koyuldu. Suriye'de çıkan *El Şark* ve İstanbul'da Abdulaziz Çaviş'in çıkardığı *El Alem-ul İslami* gazeteleri giderek hızlanan panislamist propaganda başladı, isyanın İslam âlemine verdiği zarar ve bunda İngiltere'nin rolü çok sık tekrarlandı.²⁰³⁶

8.1. Şerif Hüseyin'in Azli: Şerif Hüseyin'in isyanı İstanbul'da duyulunca hemen azledildi, yerine Meclis-i Mebusan 1. Reis Vekili Şerif Ali Haydar Paşa, 2 Temmuz 1916 da tayin edildi, 7 Temmuz 1916'da özel bir trenle İstanbul'dan ayrıldı.²⁰³⁷ Ancak bu sözde bir

²⁰³² SHAT, 7 N 2140, Edmont Mallma, le président du conseil ministre des affaires étrangères à monsieur le ministre de la guerre, EMA, section d'Afrique. No: 3103, Paris, 31 août 1916; *"Mekke'deki fesat"*, Tanin, 26 Temmuz 1916.

²⁰³³ Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, C. 2, Emre Yayınları, 2. B., İstanbul, 1995, ss. 376-377; Aydemir, *Enver Paşa*, C. 3. s. 322; Avrupa'ya gönderilen Türk askerleri hakk. Geniş bilgi: *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C. 7, *Avrupa Cepheleri, 1. Kısım (Galiçya Cephesi)*, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1967; Romanya Cephesi için bkz. a.g.e., C. 7, *Avrupa Cepheleri, 2. Kısım (Romanya Cephesi)*, Ankara, 1967; Makedonya cephesi için bkz. a.g.e., C. 7, *Avrupa Cepheleri, 3. Kısım (Makedonya Cephesi)*, Ankara, 1967.

²⁰³⁴ Tanin, 15 TS 1916, s. 1/3 vd. 3. devre-i içtimaiyenin 3. İçtimai.

²⁰³⁵ *Le Temps*, 7 décembre 1916.

²⁰³⁶ Kürkçüoğlu, a.g.e., Ankara, 1982, s. 141.

²⁰³⁷ Bayur, *TİT*, 3/3, s. 283; Bu hususta İrade-i Seniye şöyledir: Vezir-i maalisemirim Mehmed Said Paşa; Mekke-i Mükerreme emaretinde bulunan Şerif Hüseyin Paşa'nın hasbelicab infisali vuku bulup Haremeyn-i Muhteremeyn hidemat-ı mukaddesesinin temin-i hüsn-ü cereyanı uhdemize mürettep vezaif-i esasiyeden olmasına ve heyet-i ayanımız 1. Reis vekili Şerif Ali Haydar Bey'in liyakat ve haysiyet-i zatiye ile muttasaf

azil idi, zaten Şerif Ali Haydar yeni görevine başlayamadı. Hüseyin de isyandan iki gün sonra (7 Haziran 1916) Hicaz'ın bağımsızlığını ilan etti.²⁰³⁸ *El Menar* gazetesi sahibi Reşid Rıza da hatıralarında Hüseyin ile Hicaz'da buluştuğunda “Hicaz'ın sahibi olan Efendimiz”, “Büyük Şerif Hüseyin”, “Herkesin Efendisi” şeklinde hitap edildiğini anlatır.²⁰³⁹ Ancak o, bunlarla yetinmiyordu: Bütün Arap Memleketlerinin Kralı demek olan “Melik-ul Bilad-ul Arabiye” ünvanı peşindeydi. Aslında bu, imparatorluk ünvanıydı.

O günlerin gazetecisi Kandemir, Şerif Ali Haydar'ın son derece nazik ve ceddi peygamberin nurunu üzerinde taşıyan biri olarak tarif eder. Bir özelliği de oğlu Abdülmecid'in, Padişah'ın damadı oluşuydu.²⁰⁴⁰ 28 Haziran 1916'da geldiği Şam'da. Cemal Paşa tarafından ihtişamla karşılandı.²⁰⁴¹ 26 Temmuz'da Medine'de yayınladığı beyannamede Hüseyin'in bir İngiliz aleti olduğu, bir İngiliz başarısı halinde İslamiyet'in merkezinin İngiliz sömürgesi olacağı ve bunun İslam için bir felaket olacağı vurgulanıyordu.²⁰⁴² Beyanname İslam peygamberine salât ve selamlarla başlar:

“Cihad-ı mukaddes ilan edilmiş ve düşman Hicaz'dan büsbütün ümitsiz iken Şerif Hüseyin b. Avn, İslam ve Osmanlı düşmanı Hıristiyan bir devletle ittifak ederek Mübarek Hicaz'ı ve Beytullah'ı ve Peygamberin merkadini küffarın ayakları altına sermeye teşebbüs etmiştir. Hüseyin'in bu kabih hareketini mazur göstermek için uydurduğu bahaneler küffarın emellerini bilen her uyanık Müslüman'ın malumudur. Hüseyin'in bu mantıksız hareketi “Biliyorlar ve bildikleri halde Kelamullah'ı tahrif ediyorlar” ayetine [Bakara, 2/75] mutabıktır. Herkesçe malumdur ki, Hüseyin, ecnebi bir devletin himayesi olmadan

hüsn-ü süluk ve sireti mucerreb olmasıyla hidemat-ı emareti dilhahımız veçhiyle temşiyet-i kifayeti meczum bulunmasına mebni emaret-i Mekke-i Mükerrerme, rütbe-i vezaretle uhdesine tevcih olunarak kendisi Babıalimuzce i'zam edilmiştir. Cn. Hak cümlemizi her halukârda tevfiyat-ı samedaniyesine mazhar ve ruhaniyet-i celile-i risaletpenahi'yi cemi-i zamanda rehber buyursun Amin. Mehmed Reşad. Fi 30 Şaban sene 1334 ve fi 18 Haziran 1332. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 142; Zevi Zeyd ailesinden ve eski Mekke emirlerinden Abdülmuttalib b. Galib'in torunu ve Ali Cabir Paşa'nın oğlu. 1282/Nisan 1866'da İstanbul'da doğdu. Babası genç yaşta 25'inde ölünce onu Mekke'ye göndermiş ise de Abdülhamit onu İstanbul'da geri getirtti. Şehzadelerle beraber tahsil imkânı sağladı. 1887'de Danıştay/Şuray-ı Devlet'e, 1908'de de Meclis-i Ayan/Senato'ya aza oldu. Ocak 1910'da Hakkı Paşa kabinesinde Evkaf Nazırı oldu. Sonra istifa etti, ardından Ayan Vekili oldu. Umumi harpte İngiliz tahrirleriyle isyan eden Şerif Hüseyin'in yerine tayin edildi. Böylece Şeriflik Zevi Avn (Abadile) kolundan Zevi Zeyd koluna geçti. Vezir rütbesiyle 1 Temmuz 1916'da Mekke'ye gönderildiyse de isyan sebebiyle giremedi. Bir müddet Fahreddin Paşa'nın müdafaa ettiği Medine'de kaldı. Sonra Şam'a ve İstanbul'a döndü. Ünvanını 3 sene korudu, tahsisatını aldı. 1917'de Hüseyin, Hicaz hükümdarı olup o havali tamamen elden çıkınca Ali Haydar Paşa'nın da böyle kuru bir ünvanı taşıması doğru görülmedi. 8 Mayıs 1919'da bir heyet-i vükela kararıyla ve İrade-i seniye (Karar için bkz. s. 145.) ile bu emirlik ünvanı kaldırıldı. 4 asırdan fazla süren Mekke Emirliği de böylece son buldu. 1935'te Beyrut'ta vefat etti. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 144; Ayrıca bkz. Shareef Ali Haider, **A Prince of Arabia, The Ameer Shareef Ali Haider**, George Stitt, London, 1948.

²⁰³⁸ Larcher, M, **Büyük Harpte Türk Harbi**, C. 1, s. 141. Krallık tarihi, kaynaklarda değişiktir.

²⁰³⁹ Reşid Rıza, **İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına**, s. 259, 261, 284.

²⁰⁴⁰ Kandemir, **Medine Müdafası**, s. 60 vd., s. 91.

²⁰⁴¹ Bayur, tayinin 2 Temmuz 1916'da yapıldığını ve 7 Temmuz'da özel bir katarla İstanbul'dan yola çıktığını yazar. **TİT**, 3/3, s. 283.

²⁰⁴² Bayur, **TİT**, 3/3, s. 284. Bu beyanname 5 Eylül 1916 tarihli *Tanin*'de yayımlandı.

Osmanlı'ya karşı kıyam edemez. İngiltere, emellerinde muvaffak olursa, Hüseyin de Mısır Hidivi, Zengibar sultanı, Lahec emiri, Hind ümerası gibi felakete uğrayacaktır. Hüseyin, bunu idrak için bu emirlerin girive-i mezellete [alçaklık çukuruna] nasıl girdiklerine bir baksın. Hüseyin, Hicaz'a Hıristiyan askerinin girmediğini istediği kadar iddia etsin, giren Müslüman askerler Hıristiyan bir devletin emrindedir. Bunlar da İslam'ın kiblegahı olan Osmanlı devletinin varlığını tehdit etmektedir. Hüseyin bilmelidir ki bu Müslüman askerler muvaffak olurlarsa İslam'ın beşiği olan Hicaz'da Hıristiyanlık, İslamiyet'e galip gelir. "Sizlerden Onlara tabi olanlar onlardan olur" ayetinin hükmüne göre bu Müslüman askerler İngiliz hükmündedir. Hüseyin, Osmanlı-Alman ittifakı caizse neden Arap-İngiliz ittifakı caiz olmasın demektedir. Oysa bu, boş bir delildir. Çünkü Osmanlılar İslam dostu Hıristiyan Almanya vasıtasıyla diğer İslam düşmanı devletleri vurmaya çalışıyor. Almanya, bir karış İslam toprağı gasp etmemiştir. Oysa İngiltere, 150 milyonluk İslam âlemini ayakaltına almıştır. Eğer muvaffak olurlarsa şimdi sıra Arabistan'dadır. Bu da Almanya ve İngiltere'nin aynı şey olmadığını gösterir."

Bundan sonra beyanname, Mümtehine suresindeki (60/8-9) iki ayeti delil getirerek Almanya-Osmanlı ittifakını caiz göstermeye çalışır: *Allah, size ilan-ı kital etmeyen ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara sadakatle davranmayı ve adaletle davranmayı men etmez. Ama ilan-ı kital eden ve sizi yurtlarınızdan çıkaranlara yardımda bulunanlara sadakati men eder. İngiliz, İtalyan, Rus ve Fransızların Arabistan'ın bir kısmı dâhil, İslam memleketlerini nasıl aralarında paylaştıklarını ve bu hususta birbirlerine nasıl yardım ettiklerini anlattıktan sonra Beyanname şöyle devam eder: "Yazık ki, İngiliz küffarı bu emellerine ulaşmak için Hicaz'ı korumakla mükellef ve ehli Beyt'ten Hüseyin'i alet etmektedir. Hâlbuki Beytullahı korumak bizlere verilmiş ve hakkımızda "Allah sizden yalnız çirkini gidermek ve sizi tertemiz yapmak ister", [Ahzab: 33] ayeti nazil olmuştur. Hz. Hasan'ın soylu torunları arasında Hıristiyan gailerine alet olacak bir zatın bulunmasını düşünemiyoruz. Bütün bu sebepler karşısında Halife'den Mekke Emaretine tayinim sadır olmuştur. Bu makama tayinim, Haremeyn'nin küffarın pis ayaklarına maruz kalmaması içindir."*

Bundan sonra, Şerif Ali Haydar sözü cihada getirir: *"Emr-i cihad, kıyam ile taayyün etti ve hakikat-i hali izah etmek vacip oldu. Şunu beyan etmeliyim ki Hüseyin'in İngilizlerle ittifakı Haremeyn'in Hıristiyan tahakkümüne geçmesi demektir"*. Beyanname, halkı asi Hüseyin'e itaat etmemeye ve Osmanlı askerine yardımcı olmaya davetle son bulur. [İngilizler](#), [Şerif Ali](#)

Haydar'ın beyannamesini “Mürai bir Tunuslu” veya “Bir Dürzi muharririn kaleminden çıkmış bir yazı” olarak yorumladı.²⁰⁴³

İbn-i Suud, İbn-i Reşid ve Müntefek şeyhi, Şerif Ali Haydar'ı ziyaretten sonra Şerif Hüseyin üzerine harekete hazır olduklarını söylediler.²⁰⁴⁴ Cemal Paşa, Şerif Ali Haydar'dan Şerif Hüseyin'in tekfir edilmesini isteyince O da Şam ulemasından fetva alınarak ve İstanbul'daki Bab-ı Fetvaya tasdik ettirilerek gazetelerde bunun ilanının münasip olacağını söyledi. Ali Haydar, şuyuh tarafından pek samimi karşılandı. Şerif Hüseyin buna çok kızdı: -O da kim oluyor? Ben kralım, kral! diyordu²⁰⁴⁵

Şerif Ali Haydar hakkında Kral Abdullah hatıralarında şunları anlatır: “Medine’de Bir-i Urve kıyısında pusu için kâfi sayıda asker bıraktık. Hedef Cuma günleri orada gezintiye çıkan Şerif Ali Haydar’ı kaçırmaktı. Ancak Türk kumandanlığı, böyle bir teşebbüsten korkup Lübnan’a gönderdi.”²⁰⁴⁶ Hiçbir şey yapamayacağı anlaşılan Şerif Ali Haydar Paşa, daha sonra Medine’nin tahliye kararı üzerine burada sekiz ay kaldıktan sonra göreve başlamadan ayrıldı. Bir ara Hicaz’a yakın Suriye veya Lübnan’da Emir sıfatıyla kalması düşünülünce Beyrut’a geldi.²⁰⁴⁷ Ancak Emirlik sıfatı gerçekleşmedi. 19 Mart’ta (1917) Şam’a²⁰⁴⁸, Buradan da İstanbul’a döndü.²⁰⁴⁹

8.2. Beyannameler Savaşı: Hicaz vali ve kumandanı Galip Paşa [Pasinler], uğradığı saldırının ikinci gününde 12 Haziran 1916’da (11 Şaban 1334) yayınladığı beyannamede sadece Bedeviler aleyhinde konuşuyor, onları İngiliz aleti olmakla suçluyor ama Şerif Hüseyin hakkında bir şey söylemiyordu; bu da onun durumu tam kavrayamadığını gösterir. Galip Paşa, iki gün sonra yayınladığı 2. Beyanname’de Şerif Hüseyin’in cezalandırılacağından bahsediyor, kendisi ve oğlu Abdullah’ın devlete sadakat yemini ettikleri halde isyan etmekle akan Müslüman kanının sorumlusu olduklarını, bu yüzden emirlikten azledildiğini, bundan

²⁰⁴³ Sadık Sarısamam, **Birinci Dünya Savaşında Türk Cephelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp**, ATASE Yayınları, Gn. Krm. Basımevi, Ankara, 1999, s. 63.

²⁰⁴⁴ Buradan Talat Paşa’ya, Medine ahvaline dair yazdığı mektup için bkz: Kandemir, **a.g.e.**, s. 62; Şemmer emiri İbn-i Reşid, tamamen Osmanlı taraftarıydı, merkezi Hail idi. Necid emiri İbn-i Suud ise İngiliz taraftarı ama Hüseyin’e düşmanlığı yüzünden Osmanlı’ya karşı değildi. Merkezi Riyad idi. Bayur, **TİT**, 3/3, s. 332-333.

²⁰⁴⁵ Kandemir, **a.g.e.**, s. 66. Şerif Ali Haydar’ın Talat’a yazdığı mektuptan.

²⁰⁴⁶ Kral Abdullah, **a.g.e.** s. 130.,134.

²⁰⁴⁷ Kandemir, **a.g.e.**, s. 84. Bu bilgiler bizzat Kandemir’in günlüğüdür.

²⁰⁴⁸ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 322.

²⁰⁴⁹ Geniş bilgi: Kandemir, **a.g.e.**, s. 88; **Tanin**, Ali Haydar Paşa’nın İstanbul’a dönüşünü şöyle anlatır: Emir-i Mekke Ali Haydar Paşa hz.leri dün akşam trenle Haydarpaşa garına geldi. Padişah namına serkatip Ali Fuat ve yaverandan miralay Hafız İbrahim Beyler istikbal etti. Veliahd adına mahdumu şehzade Ömer Faruk Efendi resm-i istikbalde bulundu. Şehzade Ahmet Tevfik Efendi ve Şeyh Sunusi hz.leri, Şeyhülislam Efendi namına Fetva Emni, Harbiye ve Bahriye nazırları, Süleyman Numan Paşa, Halep sabık valisi Bedri Bey, Damat Paşa vs. hazır bulundu. Garda bir bölük asker ve bir bando mızıkacı resmi selamı ifadan sonra Emir hz.leri istimbote ile Dolmabahçe’ye geldiler. Refakatinde biraderleri Şerif Cafer Paşa, mahdumları Şerif Abdulmecid ve Şerif Muhiddin beyler hazır oldukları halde huzur-u hümayuna kabul edildiler. Zat-ı hz. Padişahıye arz-ı tazimatta bulundular. Badehu istimbotele Topkapı sarayındaki Mecidiye kasrına istirahate çekildiler. **Tanin**, 9 Eylül 1918.

böyle Urban'ın Hüseyin'e itaat etmemesini istedikten sonra Hüseyin'in Mısır'daki şahsi emlakini ve İngiliz bankalarındaki paralarını hatırlatıyordu.²⁰⁵⁰ 16 Haziran 1916'da yayınladığı 3. Beyanname'de de Hicaz halkıyla Bedevilere Osmanlı Devletinin iyiliklerini hatırlatıyor, sadakatlarının devamını istiyor, isyana iştirakleri halinde ağır cezalar göreceklerini ve devletin verdiği nimetleri keseceğini hatırlatıyordu.²⁰⁵¹

Ardından Hüseyin'in beyannamelerini görülür; ilki 27 Haziran 1916'da (25 Şaban 1334) yayımlandı. Bunda İttihatçıların dinsizliğinden, fık ve fücurlarından bahsediyor, onlarla mücadele edilmesini istiyordu. İsyân, Araplıktan ziyade islamî terimlerle izah ediliyor, Hilafet meselesi de İslam âleminin konsensüsüne bırakıldığı ifade ediliyordu.²⁰⁵² Beynamede esas hedef Triumvira'dır. Halife-Sultan'ın Triumviradan korunmaya çalışılıyor iması vardır. İslam şeriatine ve Allah'ın dinine uydukları müddetçe, Mekke emirlerinin, Osmanlı sultanlarına olan sadakatlarını zikrettikten sonra, Hüseyin, imparatorluğu inhitata götüren ve Padişah'tan iktidarı gaspeden İttihat ve Terakki komitesini tekfir ediyor, ayrıca, İttihatçıları, kabul olunamaz bahanelerle yıkıcı bir savaşa girmek, İstanbul'da çıkan bir gazetede, pek edepsiz ve saygısız bir şekilde İslam peygamberinin hiç de müstahak olmadığı bir siret-i nebevi'nin neşri, Şeriatin, değişmesi kabil olmayan veraset kanunlarını ilga, Sultanı itibardan düşürme, Suriye eşrafından 21 kişinin idamı, Abdulkadir Cezairi'nin küllerini rüzgara savurma, Makamat-ı Mukaddese'ye hürmetsizlik, Kabe'ye iki defa obüs topu ile ateş edilmesi, Kabe örtüsünün yanması, İbrahim Peygamber'in merkadinin zarar görmesi... ile itham ediyor, ayrıca düşman işgali altına girmiş bir memlekette ayrıldığını da bildiriyordu. Bununla, İttihatçıların Osmanlı hükümetini ve devletini işgal ettiklerini, bunun men'i için her türlü dış müdahalelere kapalı olduğunu ima ediyordu. Hüseyin, sadece iman ve itikat zaferlerini ümit ettiğini, İslam'ın esas umdeleri üzerine kurulu bir devletin tesisi peşinde olduğunu da ilave ediyordu.²⁰⁵³ İngilizler bu beyannamenin, basında yayınlanmasından önce, İslam milletleri arasında tedavül

²⁰⁵⁰ Beyanname için bkz. Bayur, **TİT**, 3/3, s. 275 vd.

²⁰⁵¹ Beyanname için bkz. Bayur, **TİT**, 3/3, s. 278 vd. Bayur, Hicaz vali ve kumandanı Galip Paşa'nın Özel Kalem Müdürü, Tevfik Özmert'in el yazması hatıralarından faydalanmıştır. s. 30-38. Beyannameler Arapçadır.

²⁰⁵² Henry Laurens, « *La France et le Califat* », **Turcica**, t. XXXI, 1999, s. 181; İsyân beyannamesi gazeteler ve risaleler yoluyla yayımlandı. Ayrıca bkz. Mandelstam, A[ndré, N.], **Le Sort de l'Empire Ottoman**, ss. 360 vd. Yazar, harbin ilanı sırasında Rus sefaretinde baştercümandır, Türk düşmanıdır; Cemal Paşa'nın Hatıralarında da özeti mevcuttur. Cemal Paşa, ihtilal bahanelerini 11 madde halinde sıralar ve çürütmeye çalışır. **Hatıralar**, Haz. Behçet Cemal, ss. 337-338; Şerif'in ilk beyannamesi için bkz. «*Şerif Hüseyin'in Beyannamesi*», Haz. Nergiz Yılmaz, **Hilafet Risaleleri**, Haz. İsmail Kara, C. 4, ss. 419-22; Naci Kâcîf Kıcıman, **Medine Müdafaası, Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı?** İstanbul, 1971, s. 55 vd; Derveze, **Posta Memuru**, s. 410.

²⁰⁵³ **MAE**, vol. 1679, « *Guerre 1914-1918, Panislamisme* », K. 102:6. Paris, le 10 juillet 1916. Bulletin de Renseignement. Questions Musulmanes.

edilmesini istiyordu. Ancak Fransa hükümeti, Dışişleri Bakanlığının onayı alınmadan bunu yayınlamayı uygun görmez.²⁰⁵⁴

Görüldüğü gibi, Şerif'in beyannamesinde Mekke Emirlerinin Osmanlı Devletine ve sultanlarına itaatleri, İttihatçı liderlerinin dinsizliği, istibdadı, Sultan Reşad'ın haklarının gaspı, dine ve millet menfaatlerine aykırı kararların alınması, yazar ve muharrirleri dinsizliğe teşvik, bütçe israfı, savaşa gereksiz yere girmekle devleti ve Müslümanları tehlikeye atmaları, Arap liderlerin idamları, Arap ahalinin sürgünü, Hicaz'a abluka, Kabe'nin topa tutulması, Hacıları Hac'tan men... gibi sebepler sıralanmıştır. Şerif, isyandan savaşın sonuna kadar İttihatçıların mürai ve dinsiz oldukları hususunu bilhassa işleyerek ifşa edecektir. Şerif, her zaman İslam'ın akibetinden ümitsiz olduğunu vurguluyordu.²⁰⁵⁵ Bu beyanname ilkin Mısır'daki İngiliz otoritelere telgraf edildi. Telgrafın dili selis bir Arapça değildi ve muhtevası retorik olmaktan uzaktı. Zira Hüseyin, uzun seneler İstanbul'da kaldığından yazdığı beyannamede Türkçe'nin tesiri hissediliyordu. Bu beyanname, burada *El Menar*'ın yazı işleri müdürü tarafından tashih edildikten ve Hüseyin'in muvafakatı alındıktan sonra retuş edilip Mısır'da yayınlandı. Bu beyannamenin orijinalden 1,5 misli uzun olduğu anlaşılıyor.²⁰⁵⁶

Hüseyin, 2. beyannamesini 1916, Kasım ayı başlarında yayınladı. İlk beyannamede olduğu gibi bunda da, düşmanlığını Türk halkına değil, İttihatçılara yöneltiyordu. Hüseyin'in, bunda istekleri daha açıktır. Bu beyanname yayınlandığı sırada Taif düşmüş ve Medine'nin güneyinde Türk kuvvetleri silinmişti. Yerine atanan Şerif Ali Haydar Paşa da Medine'ye gelmiş ve İslam âlemini boyunduruk altında tutan İngiltere ile Hüseyin'in işbirliğini ihanet, Osmanlı-Alman ittifakını da yerinde bulmuştu. Hüseyin bu 2. Beyanname'yi Ali Haydar Paşa'nın ithamlarını cevaplandırmak için yayınlamış görünüyor. (EK-22)²⁰⁵⁷

Bu beyannamede Hüseyin, Trablus ve Balkan savaşlarından yeni çıkmış olan Osmanlı devletinin hemen bu savaşa girmemesi gerektiğini belirtiyor, kendisinin bu hususta onları uyardığını ve en azından Almanya'dan uzak durması ve İtilafçıların Osmanlılara yaptıkları iyilik ve lutufların inkâr edildiği vs... izah edildi. Beyannamenin propagandaya dönük tarafı oldukça barizdir. Hüseyin, beyannamede Cemal Paşa'yı, Şam'ın mutlak hakimi görmekte ve kurduğu kulüpte verdiği ziyafetlerde Müslüman kadınları saki olarak kullanmakla suçlamaktadır. Tabii ki burada Hüseyin'in kastettiği *Kur'an*'daki Nur suresine, Arap adet ve geleneklerine açıkça cephe alındığıdır. Rum ve Ermenilere yapılan baskıları da gayrı islamî

²⁰⁵⁴ Aynı belge.

²⁰⁵⁵ SHAT, 7 N 2104, EMA, Les activités turques dans l'Empire, Paris, le 17 mai 1917.

²⁰⁵⁶ RMM, Vol. XLVI, 1921, ss. 4-11. Beyannamenin tarihi 25 Şaban 1334 tür. Bu beyanname ilkin Mısır'daki İngiliz otoritelere telgraf edildi.

²⁰⁵⁷ Bayur, TİT, 3/3, s. 280-281.

bulmakta ve kınamaktadır. Beyanname, sonuç olarak Müslümanları, bu asi zümreye elden geldiğince isyan etmeğe davet ederek biter.

Hüseyin, isyandan sonra, camilerde hutbeyi Osmanlı sultanı adına okumaya, devam etti.²⁰⁵⁸ Bunun içindir ki beyannamelerde Osmanlı sultanına değil, İttihatçılara saldırıyordu. Bu durum, İtilafçıların ordularında çarpışan Müslüman askerler için de böyleydi: hem Cihad-ı Mukaddes ilan eden Türklerle çarpışıyorlar hem de Türk halife-Sultanına dua ediyorlardı. 1916 sonlarıyla 1917 başlarında Türkler Filistin ve Hicaz'da zor günler yaşıyorken Medine'nin tahliyesi gündeme gelmişti; bunun üzerine Peygamber merkadindeki Emanat-ı Mübareke İstanbul'a gönderilince de Şerif Hüseyin, 5 Mart 1917'de yeni bir beyanname yayınladı, bunun bir yağma olduğunu belirtti. Beynamede, II. Abdülhamit'in zulmen tahttan indirildiğini, İttihatçıları Turanlı çete olarak niteleyip bunların Halife'nin sarayını yağmaladıklarını, padişahın kadın ve kızlarının küpelerine, elmaslarına varana kadar her şeyi gaspettiklerini söylüyor ve Cuma hutbelerinden padişahın adının kaldırılacağı tehdidinde bulunuyordu.²⁰⁵⁹ Şerif Hüseyin'in beyannamelerinin yanında "Samimi bir Müslüman" imzasıyla anonim bir beyannameye de rastlanmaktadır. Bunda Arapların şanlı geçmişinden, parlak tarihinden bahsedilir ve Türklerin sultanından artık kurtulmak gerektiği üzerinde ısrarla durulur.²⁰⁶⁰

9. Hicaz Hükümeti, Şerif Hüseyin'in Krallığı ve Hilafeti Meselesi: Peygamber soyundan gelen Hüseyin, İngiltere'nin emrinde bir halife olmayı tasarlıyordu. Bu da, Arapların Hilafeti Türklerden alıp intikam almaları demek olacaktı.²⁰⁶¹ Şerif Hüseyin, isyandan sonra kabinesini 5 Ekim 1916'da (7 Zilhicce 1334) kurdu. *El Kible* gazetesinin 13 Ekim 1916 (15 Zilhicce 1334, no: 17) tarihli nüshasında hükümetin kuruluşunu ve Bakanlar kurulu listesini ilan etti. Şeyh Abdullah Serrac Başkadı ve Başbakan vekili, oğlu Abdullah da Dışişleri bakanıdır. Reşit Rıza bu merasimde görgü şahididir; kabinenin kuruluşundan bir gün sonra Cuma hutbesinin Mescid-i Haram'da Osmanlı sultanı adına okunduğunu söyler. Ayrıca Bayram günü Halife olacağı ihtimali belirmişti, ama Hüseyin bunun diğer Müslümanların

²⁰⁵⁸ Sultan adına okunan hutbe Rusya'da 18 yy.dan beri devam ediyordu. Türkistan'da 100 yıldan, Hindistan'da 50 yıldan beri sultan adına hutbe okunuyordu. Cezayir'de sultanın adı hutbede geçmiyordu ama Trablusgarp'ta, Bosna-Hersek'te Suriye'de devamlı okundu. Harpten sonra da okunmaya devam etti. Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 576.

²⁰⁵⁹ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 289-290; Abdülhamit'in sarayının yağmalanması hakk. Bkz. Tefvik Fikret'in Han-ı Yağma şiiri.

²⁰⁶⁰ **RMM**, Vol. XLVI, 1921, ss. 11-17; Bu ve benzer beyannameler hakk. geniş bilgi için bkz: Aynı kaynak: s. 1-22. Burada beyannamelerin Arapça orijinalleri de vardır.

²⁰⁶¹ Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 575.

reyine bırakılacağını beyan etti. Sonradan yayınlanan Haşimi beyannamelerinde de bu görüş dile getirildi.²⁰⁶²

Hüseyin, artık kendisini kral ilan etmenin zamanının geldiğini düşünüyordu. Hükümetinin yayın organı *El Kıbla* bu hususta yapılan biati şöyle belirtir: *Artık kader hükmünü icra etmiştir, muahede yapılmış, Biat tamamlanmıştır. Arabistan krallığı Efendimiz Seyyidina ve Mevlana El Hüseyin b. Ali'ye tevdi edilmiştir.* Yeni metbuu seçenlerin hazır bulunmasıyla merasim yapıldı; eli tutuldu, biat edildi, böylece bitmiş oldu. Kabile reisleri ve eşraf daha önce biat merasimini 8 Muharrem'de icra etmişlerdi.²⁰⁶³

Ama Hüseyin'in Melik-ul Arab [Bütün Arapların Kırılı] ünvanı peşindeydi. 30 Ekim 1916'da (2 Muharrem 1335) Hicri yılın 2. gününde, yeni yılı tebrik bahanesiyle emir Abdullah Meclisi topladı. *El Kıbla* gazetesi müdürü ve Hartum Üniversitesi profesörü Fuad el Hatib, bir konuşma yaparak Arapları ve Hüseyin'i övdü, nutkun sonunda Suriye'den gelen bir mektubu Abdullah'a uzattı, bunda Şerif'in krallığı isteniyordu. O zaman, hazırun, hep birden ayağa kalkarak, onu Arap Kralı olarak tanıdı. Bunun üzerine tellallar, Cidde'de ahaliye 3 günlük bayram ilan edildiğini duyurdu. *El Kıbla* gazetesi de başyazısında "İslam'ın ve Arapların Muhteşem bayramı" başlığını attı. Bu panarabist bir yazıydı ve Suriye'yi de, Cezayir'i de içine alıyordu. Bunu İngiltere ve Fransa ve hatta İtalya kabul edemezdi; hatta bu, Şerif'in düşürülmesine kadar gidebilirdi. Bunu İngiltere, Highness; Fransa ise Altesse tabiri ile karşıladı. Zira bu unvan hilafeti içermiyordu.²⁰⁶⁴

Hüseyin, hükümetin başına geçtikten sonra mühim sorunlarla karşılaştı. Halkın moralini yükseltmek için 30 Ekim 1917 kararnamesi ile Hicaz'da ibadet saatlerinde alış verişi, 3 Mayıs 1917 kararnamesiyle içkiyi yasakladı. Arabistan'a gelen İslam misyonlarından 20 kişi bira sarhoşu olduklarından onları tevkif ettiyse de serbest bırakmak zorunda kaldı, Mekke'de bira üreticileri çok nüfuzlu olduklarından alkol yasağını dinleyen olmadı. Nihayet fahişelerin oturduğu, umumhanenin olduğu teneke mahallelerini yok etmeye teşebbüs ettiyse de kadın tüccarlarının öylesine saldırısına uğradı ki vaz geçmek zorunda kaldı. 8 Mart 1917'de *el Kıbla*'da çıkan beyannamesinde Resulün mezarının Türkler tarafından soyulduğunu belirtiyor

²⁰⁶² Kabinenin tam listesi ve kuruluş merasimi için bkz. Reşid Rıza, **a.g.e.**, s. 318-320.

²⁰⁶³ Biat, Arapça bir kelime olup bey'at olarak da telaffuz edilir. Manası harfiyen satış demektir. Arap ve İslam üsullerine göre halkın seçtiği birine bir mukavele ile hâkimiyeti tevdi etmesi manasındadır. İslam nazariyatında hâkimiyet Allah'a mahsustur; ancak halkın iradesi Hakk'ın iradesinin bir ifadesi demektir. [Vox populi, Vox Dei] **L'Afrique Française**, octobre-décembre 1916, s. 378 ; Ayrıca bkz. Kral Abdullah, **a.g.e.**, s. 122 vd.

²⁰⁶⁴ **Brémond, a.g.e., s. 74-80**; Bayur, **TİT**, 3/3, s. 303-307, 302. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 143; Kral Abdullah, **a.g.e.** s. 130, 226; Mustafa Kemal, Milli Mücadele yıllarında Hüseyin ile ilişki kurdu, İngilizlerle ilişkilerini kesmek şartıyla Halife tanınacağını söyledi. Hüseyin'in Türk asıllı eşi de bu yolda çok çalıştı. Fakat Hüseyin, bunu hep şüphyle karşıladı. **Metin Hülagü, İslam Birliği ve Mustafa Kemal, s. 192**; Haşimî Hükümeti, daha sonra 7 Aralık 1917 tarihli bir telgrafla Fuad el Hatib'i Kahire temsilcisi olarak tayin etti. **CO**, 25 décembre 1917, s. 370.

ve Müslümanları Sultan'dan ayrılmaya davet ediyordu. Osmanlıya bağlılık alameti olan hutbeden Sultanın adını çıkardı. 18 Mart 1917'de İbni Suud'u kabul etti. Haşimi parası ve pulları da İngiltere tarafından Mısır'da basıldı. Bahriye hizmetleri, Mısır Hidiviyet Şirketi tarafından yürütüldü. Cidde Belediye reisi, halkın iâşesiyle ilgili olarak bir İngiliz yarbayla çalışıyordu... İaşe Hindistan'dan gemilerle getiriliyordu.²⁰⁶⁵

Şerif Hüseyin, bu şekilde bağımsızlığını ilan edip kral ünvanını aldıktan sonra Halifeliğini ilan etmeğe cesaret edemediği bir Fransız arşiv belgesinden anlaşılmaktadır. Aslında oğlu Abdullah'ın bahsini ettiği bu dini liderlik, bir bakıma Hüseyin'in zımnen Halife seçildiği manasına da geliyordu. Oulanier Bey'in Fransa hükümetine verdiği rapora göre, bu Hüseyin'in katedeceği bir merhaleden başka bir şey değildi.²⁰⁶⁶ Reşid Rıza da isyandan sonra Hicaz'a gittiğinde Hüseyin'in Hilafet hususunda Hacılardan biat alınmadığını ve hutbelerin de Osmanlı sultanı adına okunmakta olduğunu söyler.²⁰⁶⁷ Şerif, hilafetin basit bir iş olmadığını bilincindeydi.

Osmanlılarda bulunan hilafet avantajını bertaraf etmek için Halife-Sultana karşı Şerif Hüseyin bir denge unsuru olarak kullanılması kararlaştırıldı. Bu Curson'un politikası idi. Batılı güçlerin bir "Kureyşi Arap Hilafeti"ni desteklemeleri menfaatleri gereği idi.²⁰⁶⁸ Aslında Hilafet meselesi kararı İngiltere için gecikmiş bile sayılabilirdi. İngiltere, halife olmak üzere Abdulhamid yerine çok önceleri Mekke Şerifini düşünüyordu.²⁰⁶⁹ İngiltere gibi Fransa da İslam tebaalarını Halifelik üzerinden uyarmaya çalışıyordu. Hilafet'in Kureyş'te olması gerektiğini, Türklerin Kureyşi olmadıkları ve Hilafet'i gasp ettikleri tezini işliyordu. Yemen'de 1915'te Padişah'ın Kureyşi olmadığı için Sultan'a karşı silahlandığı, hilafet merkezinin hakikatte Hicaz olduğu, Türklerin halife değil sultan olduğu ve ancak bir Arab'ın halife olabileceği... konuları Fransız basınında bolca işleniyordu.²⁰⁷⁰

İngilizler ilkin Mısır Hidivini düşünüyordu, Şerif Hüseyin ikinci tercihleriydi, bu, onun şöhretinden ve kutsal beldelerin hamisi olmasından geliyordu. Hedef, siyasi iktidardan mahrum bir Hilafet kurmaktı. Ama bu savaş sırasında tehlikeli bir silah olan İstanbul hilafeti kadar mühim olmalıydı.²⁰⁷¹ Şerif Hüseyin'in Hilafete aday oluşu daha isyan başlamadan söz

²⁰⁶⁵ Brémond, a.g.e., s. 127-29, 136 vd.

²⁰⁶⁶ SHAT, 7 N 2140, Ministère de la Guerre, EMA, no : 4894-9/11, Paris le 29 juin 1917. Note du Lieutenant Oulanier Bey.

²⁰⁶⁷ Reşid Rıza, a.g.e., s. 249, 262.

²⁰⁶⁸ Louis Massignon, « Introduction à l'étude des revendications islamiques », RMM, t. XXXIX, juin 1920, s. 14; Nallinot'un bu husustaki düşünceleri için bkz: RMM, 1920, Vol. XXXVIII, s. 262.

²⁰⁶⁹ İhsan Süreyya Sırma, Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyamları, İstanbul, 1980, s. 93.

²⁰⁷⁰ E. Clunet, « L'agression de la Turquie et le droit international » Le Temps, 13 novembre 1914, no: 19487, s. 3/4.

²⁰⁷¹ SHAT, 7 N 2104, MAE, Direction des Affaires Politiques et Commerciales, « Articles des journaux italiens sur le Califat, les événements d'Arabie et les ambitions italiennes en Afrique », le 8 juillet 1916.

konusu olmuştur. Çanakkale muharebeleri sırasında Türklerin yenileceği zannediliyor, İstanbul'un düşmesine kesin bakılıyor bu durumda da Halife'nin Hüseyin olacağı hesaplanıyordu. Fransa'nın Kahire sefiri M. Defrance'ın İngiltere'nin Mısır Yüksek Komiseri Mac-Mahon ile yaptığı konuşmada bu husus açığa çıkmaktadır. M. Defrance'ın hükümetine yazdıkları Hilafet sorununa bakış açısını yansıtır: *“Eğer Hilafet sorunu gündeme oturursa, Türk sultanına halef olabilecek en vasıflı şahıs, Peygamber soyundan gelen ve Mukaddes makamların muhafızı olan Mekke Şerifidir. O, Arapların hiçbir muhalefet göstermeden Halife kabul edebilecekleri, çok kıymet verilen ve saygı duyulan bir kişidir. Ancak bu hususta, hissedilir hiçbir dış müdahale yapılmamalıdır. Aksi takdirde Şerif mutlak surette gözden düşer. Eğer Hüseyin, bir gün halife olursa Araplar, onu, kurmayı hayal ettikleri bütün Arap dünyasının tek hâkimi olarak şüphesiz ki tanımayacaklardır. Ancak, dış nüfuza açık ve bilhassa Avrupa ve Hıristiyan nüfuzu altında olmak üzere Hicaz'da kurulacak bir müstakil devletin başkanı olacaktır.”* Ancak Mac-Mahon, Sultan'ın İstanbul'u terk etmeden Hilafetin ortaya atılmaması düşüncesindedir: *“Zaten, Sir Mac-Mahon, halifenin değiştirilmesi sorununun, Sultanın İstanbul'u terk etmeden tartışmaya açılmaması gerektiği ve hatta merkezini, hükümetiyle ve ordusuyla beraber mağlup olarak ve firari bir halde İstanbul'u terk edip başka bir şehre nakledip tüm itibarını tüketirse ancak bu konunun tartışmaya açılabileceği fikrindedir.”*²⁰⁷²

Şerif Hüseyin, az yukarıda görüldüğü gibi, krallığını ulemaya tasdik ettirdikten sonra tereddütlü olduğu Hilafet meselesini de sonraya bırakmıştı. O, artık Hilafet meselesinin de halli zamanının geldiğine inanmaktadır. *Le Temps* gazetesi Mekke ulema ve müçtehitlerinin bir beyannamesini yayınladı. Bunda Mekke'de bulunan İslam ulema ve müftüleri, bütün İslam dünyasına, Osmanlı hükümeti ile olan ilgilerini neden kestiklerine, Türklerin uhdesinde bulunan bütün dinî selahiyetlerin iskatına, Osmanlı sultanının da Hilafetin red ve ilgasına dair uzun bir mesaj yayınladıklarını duyurdu. Oldukça uzun olan bu beyannamenin son kısımları şöyledir: *“Biz, Son Peygamber'in silsilesinden olan ve Arap memleketleri üzerinde hâkimiyet icra eden Şerif Hüseyin'den daha muttaki ve dindar kimse tanımıyoruz. O, kendisini Allah'ın azamet ve kibriyası karşısında acz ve fakrın müntehasında, tevazu ve mahviyetin zirvesinde görmektedir. Allah'ın iradesine karşı ondan daha muti, daha hassas, O'nun Şeriatını kavlen ve fiilen tatbikte, ondan daha hamiyetli kimse tanımıyoruz. Eğer Araplar, onu kral olarak seçmişlerse, bu onların siyasi ve dini vecibelerinin gereğidir. Hilafet hususuna*

²⁰⁷² SHAT, 7 N 2103, M. Defrance, Ministre plénipotentiaire chargé de l'Agence et Consulat Général de France au Caire, à M. Viviani, Président du Conseil, Ministre des Aff. Etr., le Caire, le 28 oct. 1915. “La question du khalifat”. La conversation de M. Defrance, le ministre plénipotentiaire de France au Caire, avec Mac Mahon, le Haut Commissaire britannique au Caire.

geline, her ne kadar halen muğlâk bir halde bulunuyorsa da, bizim bunu bahis mevzuu etmemiz sebepsiz değildir. Biz bunu dünya Müslümanlarının reyine tevdi ediyoruz. İslam âleminin hür iradesi bu muazzam meseleyi halledecektir.”

Bu beyanname, Hicaz Başmüftüsü, Şafîî, Malîkî, Hanbelî, mezhepleri imamları, 33 ulema, Şürefa, Nakip, Makamat-ı mukaddese hatipleri ve müderrisler tarafından imzalandı.²⁰⁷³ Bununla İstanbul’un ilan ettiği cihat tamamen akim kalacaktı. Az yukarda değinildiği gibi, Hüseyin, savurduğu tehdidi gerçekleştirdi ve 18 Ocak 1918’den itibaren hutbeleri de kendi adına okuttu. 17 Ocak 1918’de *El Kıbla*’da çıkan bir tebliğle Osmanlı sultanının adı Hicaz’da hutbeden çıkarıldı ve bir gün sonraki hutbede okunmadı.²⁰⁷⁴ İstanbul’un hilafetine karşı şiddetli bir galeyana halinde olan Şerif Hüseyin’in yayınladığı beyannamelerde Türk hükümetini son derece şiddetli bir nefretle tehdit ediyor, Halife’nin isminin hutbelere kaldırıldığını şu şekilde anlatıyordu: “Biz, Müslüman Türk halkına, bilhassa orduya ve generallerine ilan ederiz. Eğer bu uğursuz Turanlı Hükümeti devirmedikleri takdirde, İslam’ın güneşinin şule verdiği ümidini beslediğimiz bu imparatorluk sukut edecektir. Bu imparatorluktan kopuşumuzu ispat edecek ilk fiilimiz de, Cuma hutbelerinden Osmanlı sultanının adı kaldırmak olacaktır. Bugüne kadar Osmanlı sultanlarının İslam’a olan hizmetlerinden dolayı anane olarak koruduğumuz Cuma hutbelerinde Osmanlı sultanlarının isminin zikri, seleflerinin İslam’a olan hizmetlerinden ve bu Turanlı hükümetin sonunun yaklaşmakta olan ümitlerimizdendi. Hüküm ancak Allah’ındır, vade dolmuştur. Bu hususta bir karara varılmadığından, Haşimi hükümeti, bütün Hicaz’da şimdiye kadar Türk sultanı adına okunan hutbelere isminin kaldırılacağı kararını vermiş bulunmaktadır. Bu husus Hükümetin resmi yayın organı *El Kıbla*’da yayınlanmıştır.”²⁰⁷⁵ Böylece Osmanlı hilafeti ile tüm bağlar kopmuş oldu. Ancak bir müddet için Suriye’nin sahil kesimlerinde 1918 sonlarından itibaren Hüseyin adına okunan hutbe Şubat 1920’den itibaren tekrar Osmanlı sultanı adına okunur oldu.²⁰⁷⁶ Bundan sonra da Suriye’de Mustafa Kemal Paşa adına Cuma hutbeleri okundu.²⁰⁷⁷

Bu arada Şam’da Türk ve Almanların çıkardığı *Eş-Şark* gazetesinde Şerif Hüseyin’in öldüğüne dair haberler yayınlandı ve Osmanlı basınına da buradan yansıdı. Haberin verilmiş şekli dikkat çekicidir: “Muhterem metbuuna karşı isyan ederek Kabetüllah’ın hürmetini hetke cesaret eden Şerif Hüseyin’in dar-ül mücazata intikal ettiği hakkında bir müddet evvel bir

²⁰⁷³ **Le Temps**, 31 janvier 1918.

²⁰⁷⁴ **Brémond, a.g.e.**, s. 256.

²⁰⁷⁵ **Le Temps**, 19 juin 1918; Arapların hilafete dair görüşleri ve hak iddiaları hakk. bkz. Jean Pozzi, **Le Califat et les Revendications Arabes**, Paris, 1917.

²⁰⁷⁶ Louis Massignon, **a.g.m.**, s. 16.

²⁰⁷⁷ P. J. André, **L’Islam et Les Races**, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1922, s. 265.

şayia zuhur etmişti. Şam'da münteşir Eş-Şark refikimizin son nüshalarından birinde bu şayanın nihayet teyyüd eylediğini gördük. Eş-Şark'a göre Şerif Hüseyin vefat ederek yerine mahdumu Ali geçirilmiştir. İngiliz entrikalarına kapılarak mukaddes hanedanlarına, din-i mubin-i İslam'a, Halife-i bilhakka karşı kıyam eden ve hala İslam namını taşıyan bu gibi hainlerin kahr-i ilahiye düşer olacakları muhakkaktır.”²⁰⁷⁸ Şerif Hüseyin'in ölüm haberi Emir Şekib Arslan tarafından Şeyh Senusi'ye bir mektupla bildirildi. Senusi de cevaben şunları yazdı: “Şerif'in bu isyanı, İslam'a lekedir. Mısır, Trablus, Tunus, Cezayir ve Marakeşte Arapları zincir-bend eden kimlerdir? Eğer Şerif Hüseyin ve hempaları insaf etseler Arapları İngiliz Fransız ve İtalyan esaretinden kurtarmaya çalışırdı.”²⁰⁷⁹ Bir diğer haber daha da şiddetlidir, burada Kâfirin Hicaz'a giremeyeceğini beyan eden ayetin Şerif Hüseyin tarafından ihlal edildiği söylenmektedir: “Şerif-i Mekke iken İngilizlere imanını satan ve asr-ı saadetten beri ehl-i imandan başkasının eline geçmeyen Beytullah'a İngiliz ayağını ithal eden asi Şerif'in dar-ı mücazata girdiğini yazmıştık. Bu haber Londra'dan gelen telgraflarla teyyüt etmiştir.”²⁰⁸⁰

Aslında Hüseyin'in bu vefat haberleri, Şerif'in ölümünü bildiren ilk haberler değildi. Şubat 1915'te de böyle bir şayia çıkmış ve asılsız olduğu anlaşılmıştı. Haberin Arap isyanının hazırlık merhalesini göstermesi ve Arapların Türklere bakış açısını göstermesi bakımından enteresandır: “Hicaz'dan gelen Hacılar, Şerif Hüseyin'in vefat haberini getirdiler. Şeriflik makamının en yakın iki şahsiyeti olan merhum Şerif'in kardeşi Nasır ve amcazadesi Şerif Haydar onun öldüğünü iddia ediyorlar. Hüseyin, iki mühim Arap şahsiyeti ve birbirlerinin can düşmanı olan Emir İbni Suud ile emir İbni Reşid'i birbirleriyle barıştırmak için Necid'e giderken öldü. Türkiye, Şerif Hüseyin'i cihad-ı mukaddes'e çekmek için çok gayret göstermiş, ancak bu harbin bir çılğınca bir macera olduğunu hissettiğinden pek şiddetli bir şekilde reddetmişti. Hüseyin, bütün kuvvetlerini birleştirmek suretiyle Arabistan'ı kötü gidişata gitmekten kurtarmak için teşebbüse geçmişti. Din ve İslam adına dünya Müslümanlarını peşlerine takıp sonu belirsiz felaketlere sevk etmek isteyen Türklere karşı, Arabistan'da son derece bariz bir milli Arap hareketini başlattı. Araplar: İslam, Arabistan'da doğdu, Peygamber Araptır, Kur'an Arapçadır, sünnet Arapçadır; hal böyleyken Barbar ve Tatar Türklerin başımızda ne işleri var? Biz Arabız ve Arap İslam'ını müdafaa edeceğiz. Halen İslam, tehdit altında değildir ve Makamat-ı mukaddese selamettedir. Vaziyet bu iken biz neden hiçbir sebep yokken manasız bir cihada iştirak edelim? Hakikaten Cihad-ı Mukaddes ilanı,

²⁰⁷⁸ Tanin, 18 Ağustos 1918; ayrıca bkz. İkdam, 19 Ağustos 1918.

²⁰⁷⁹ Tanin, 21 Ağustos 1918.

²⁰⁸⁰ Tanin, 27 Ağustos 1918.

*Arabistan'da ve bilhassa Hicaz'da pek ziyade fütur veren tahrip edici bir intiba bırakmıştır. Hicaz, mahsuldar ve münbit bir memleket değildir, ahali de sadece Hac gelirleriyle geçinebilmektedir. Türkiye'nin harp macerası bizi bu gelirlerden mahrum kıldı ve bu yüzden de mübarek makamlar açlık ve kıtlık çekmektedir. İngiltere'nin bu mübarek beldeleri tarafsız liman yapması, onun hakkında Arap halkının had safhada iyiniyet beslemesine vesile oldu. Türkiye'nin Şeriflikle ilgili olarak yaptığı entrikalar, İngiltere'ye karşı olan iyiniyetimizi her geçen gün artırmaktadır.*²⁰⁸¹ Bu ölüm haberi isyanın tavsaması için ümit verici bir gelişmeydi, ancak asılsız çıktı.

10. Hicaz'ın düşüşü ve cihadın sonu: İsyanla birlikte İstanbul'da çok şiddetli bir şok ortaya çıkmıştı. Enver Paşa Meclis-i Mebusan'daki konuşmasında isyanı her ne kadar küçümsemişse de vaziyet başkaydı. Enver Paşa, Cemal Paşa'nın gidişatı ile ilgili gerçekleri öğrenmek ve Arap isyanının Arap vilayetlerindeki tesirini yerinde görmek üzere bölgeye gelmişti. Birkaç ay sonra da Cemal, bir rivayete göre Kayser, tarafından savaşın cephelerini görmeye çağrılmıştı, bir diğer rivayete göre de bu davet, onu bölgeden uzaklaştırmanın bir planıydı. Ancak Cemal, Kayser'i muvakkaten de olsa Suriye'ye dönmesi gerektiğine ikna etmişti. Suriye'ye döndüyse de 1918 yılı ortalarında İstanbul'a çağrıldı. Artık bir daha da dönmeyecektir. İstanbul, bu şekilde Arap isyanını durdurmaya çalışıyordu. Onun yerine ılımlı bir kumandan olan Mersinli Cemal Paşa tayin edildi, tehciri durdurup Anadolu sürgünlerini geri getirirse de isyan ateşi bir kere yanmıştı, artık çok geçti. Faysal'a Bolşeviklerin neşrettiği vesikaları Emir Said el Cezairi vasıtasıyla iletse de isyan durmadı.²⁰⁸²

Aslında büyük manevi değere sahip olan Hicaz'ın isyan ateşine girmesiyle daha 1916'da Türkler için yolun sonu görünmüştü. Mısır'da yayınlanan *el Mokattam* gazetesi isyanın hemen ardından şunları yazıyordu: “Müslümanlar Türkiye'yi sadece 2 sebepten dolayı seviyorlardı: ilki, son Peygamber'in doğup büyüdüğü, vahyin nazil olduğu bu mukaddes topraklara hamilik ettiğinden; diğeri de, Türkiye'nin, eski haşmet ve azametinin süregelen yankısının uyandırdığı saygı. Türkiye, artık geçmişteki o debdebeli günlerini kaybettiği gibi harbe girmekle de bu iki özelliğini de kaybetti. Hemen ardından Hicaz'ın bağımsızlık haberleri geldi, hiçbir zaman geri alamayacağı Mübarek makamlardan da kendisini mahrum etti. Sadece Hicaz'ı değil, itibarını da kaybetti. Hicaz ahali, Allah'ın kanunlarına karşı gelen ve bu kanunları koruyamayan bir hükümete itaat etmek istemiyor. Hicaz'ın kaybıyla Türkiye İslam'a yabancı kaldı.”²⁰⁸³

²⁰⁸¹ SHAT, 7 N 2103, **Le Temps**, 16 fevrier 1915.

²⁰⁸² Derveze, **Posta Memuru**, s. 398.

²⁰⁸³ **Le Figaro**, 10 septembre 1916.

M. Balfour, Avam Kamaerasında Arap isyanı ile Türklerin Arabistan'da şanslarının kalmadığını ve Medine'deki Osmanlı birliklerinin Suriye ile alakalarının kesildiğini söylüyordu.²⁰⁸⁴ Bolşevik ihtilali ile muvakkat bir üstünlük sağlayan Türkler ve Almanlar ABD'nin savaşa girmesiyle bu üstünlüğü tekrar kaybetti. İngilizler, 1916 sonlarında Osmanlı'yı püskürterek Sina'yı, 1917 sonlarında da Filistin'in güney bölgelerini (el Hafır, Birus Sebi, Gazze, Yafa, Lüd, Remle, Halil, Kudüs) de ele geçirdi.²⁰⁸⁵ 1917 yazında İngilizler ve Arapların Akabe'yi almalarıyla artık Faysal'ın merkezi, el Vech değil, Akabe oldu. Bundan sonra demiryolu suikastları Maan'a kadar yayıldı ve Araplar, Filistin kumandanı Allenby'nin emrine girdi.²⁰⁸⁶ Zaten yolların bozukluğu ve demiryollarının tahribi sebebiyle Medine'ye yardım da gönderilemiyordu.²⁰⁸⁷ Şerif isyanı ile de Arabistan'da artık hâkimiyet Türklerin elinden çıktı. Peygamber'in mezarını barındıran Medine, Şam-Hicaz demiryolunun son noktasıydı. Arap kabileleri, bu kutsal şehrin 150 km. kuzeyinde demiryolunu tahrip etmişlerdi. Filistin'in güneyinde toplanan Türk kuvvetleri, artık asilerle başa çıkamıyordu. Bu muharebenin olduğu yaz mevsiminde, Arabistan çöllerini kat etmek de kolay değildi.²⁰⁸⁸ Bu arada Lawrence de demiryolu tahribi için teknik yardım yapıyor, Şerif Abdullah da, bu sıralarda görülen Türk ricatı üzerine İngilizlere minnetlerini ifade ediyordu.²⁰⁸⁹

Türkler, birkaç ay daha yani Eylül 1918'e kadar Salt-Nablus-Nasıra hattında tutunduysa da İngilizlerin yeni hücumlarıyla önce Şam'a, Haleb'e sonra da Anadolu'ya çekiliyordu. Faysal kuvvetleri Akabe cephesinde ve Havran'da Osmanlıların ulaşım ve erzak yollarını kesip Ekim 1918'de fiilen Şam'a girdi. Böylece Hicaz'da başlayan isyanla Türkler, Arap memleketlerini kaybetmiş oldu.²⁰⁹⁰ İngiliz Hükümetinin yayınladığı 7 Şubat 1918 tarihli resmi tebliğ, artık Türklerin Arabistan'daki sonunu ve cihadın bittiğini resmen ilan ediyordu: *Sail el Hassa'da 11 taburdan ibaret cebel topları ve mitralyözlerle donatılmış Türk kuvvetleri, Arapları Kerek-Tafile yolundan atmak maksadıyla güney istikametinde ilerlerken kuvvetlerimiz tarafından bozguna uğratılmış, 400 den fazla ölü, başlarındaki kumandanın da dâhil olduğu 300 esir alınmış, iki cebel topu, 18 mitralyöz, 800 tüfek, 200 at ve katır iğtinam edilmiştir. 28 Ocak'ta Kerek'e 16 km mesafedeki el Nezra'da, baskına uğrayan bir Türk karakolundan sadece 40 asker Kerek istikametinde kaçabilmiş, 60'ı esir edilmiş, çok sayıda*

²⁰⁸⁴ **Le Temps**, 23 mars 1917.

²⁰⁸⁵ Derveze, **Posta Memuru**, s. 445.

²⁰⁸⁶ Geniş bilgi: **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914-1918**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 348-357; Bayur, **TİT**, 3/3, s. 335.

²⁰⁸⁷ **JD**, 11 août 1916.

²⁰⁸⁸ **Le Temps**, 25 juin 1916.

²⁰⁸⁹ Kral Abdullah, **a.g.e.**, s. 131-135; Cafer el Askeri, demiryolları tahribi hususunda teferruatlı bilgiler verir: **a.g.e.**, s. 107-111 vd. 121, 122., 128 vd, 143, 144, 145, 146.

²⁰⁹⁰ Derveze, **Posta Memuru**, s. 446.

sandal ve zambug batırılırken, külliye miktarda buğday elimize geçmiştir. Arap müfrezeleri, son günlerde 23 mitralyözün iğtinam edildiğini bildirmişlerdir.²⁰⁹¹

Türk tarafında durum dramatikti, Hicaz kuvve-i seferiyesi kumandanı Fahrettin Paşa ise Medine’yi tahliye etmemekte ısrar ediyordu; Hala cihad-ı mukaddes peşindeydi.²⁰⁹² Medine kuşatması hazırlıkları da yavaş yavaş tamamlanıyordu. Aralarında Osmanlı sabık subaylarından Nuri Said Paşa’nın da olduğu Rabiğ’deki esas Haşimi ordusu harekete geçti. Ordunun sağ cenahı Emir Zeyd’in kumandasındaydı. Bir-i Derviş, Miciz ve Meczan düştü. Fahri Paşa, Cefr ve Abar-i Ali’ye çekildi.²⁰⁹³ Faysal’ın kumandasındaki Kuzey ordusunda zırhlı araçlar, cebel topları vs olduğundan Türklere üstünlük sağlayabildi. Bütün Arap gönüllüleri ve subayları, Cafer el Askeri, Nuri Said vs bu orduya gelmişlerdi. Ama Abdullah kumandasındaki Doğu Ordusu bu bakımdan zayıftı. Türk ordusu firarileri ve küçük rütbeli subaylar buradaydı. Emir Ali’nin kumandasındaki orduda da kıymetli silahlar vardı.²⁰⁹⁴ Faysal’ın Kuzey ordusu ilerleyerek Akabe’yi işgal etti, Maan’ı sıkıştırdı. Lord Allenby, Nasıra’da Türkleri mağlup ederken Kuzey ordusu da Şam’a girmiş, Arap bayrağı çekilmişti.²⁰⁹⁵ Abdullah, Doğu Ordusunu, Medine’yi ısrarla savunan Fahrettin Paşa’nın üzerine sevketti. Fahrettin Paşa zor durumdaydı, maiyetindeki bazı subaylar firar ettiğinden 7 Ocak 1919’da Paşa, Emir Ali’ye teslim olmak zorunda kaldı.²⁰⁹⁶ Bundan sonra Emir Ali, Medine emiri ve Arap orduları başkumandanı oldu.²⁰⁹⁷ Böylece 6 Temmuz 1517’de Osmanlı Devleti’ne bağlanan Hicaz²⁰⁹⁸ kaybedilmiş oldu.

²⁰⁹¹ **Le Temps**, 9 février 1918; Kerek’in alınışı hakk. ayrıntı için bkz; **MAE**. Vol. 573, Levant 1918-1929, Turquie, s. 40; **Le Temps**, 12 Avril 1918.

²⁰⁹² Fahri Paşa sıkı bir panislamisttir. Sonradan 1923’te Türkiye’nin Kabil sefiri oldu. Togan Kabil’de Fahri Paşa ile görüşür, Paşa şöyle der: “İttihad-ı İslam peşinde çok koştum, ama bu hiçbir zaman gerçekleşmeyecektir. Togan da cevap olarak, *Senin Medine’de gerçekleştirmeye çalıştığın ve şu anda da hala peşinde koştüğün bu İttihad-ı İslam fikri zaten esassızdır. İslam milletleri arasında birlik sadece dinî birlik ve dogmalar değil, iktisadi menfaatler üzerinde kurulmalıdır. Firdevsi’yi okuyan her bir İranlı şoven milliyetçi olur, gururları hastalıklıdır*, Der. Togan, **Hatıralar**, 1969, s. 491; Bayur da onunla ilgili olarak şunları söyler: *Fahri Paşa’nın yüksek karakteri vardı. Malta’da esirken yoklama için odasından çıkmamış, İngilizlere kafa tutmuştu. Ancak basitlikleri de vardı, Ben Afganistan sefiri iken Herat’ta bir camiye ziyaret etmişim. İmam, hatip ve müezzinler, beyaz bezden küçük yastıkçıklar getirdiler ve bunu yüzüme sürmemde inat ettiler. Bu “Fahrettin Paşa’nın camiye armağan ettiği peygamber türbesinden getirdiği torbalarıdır, içinde Peygamber türbesinin tozları vardır”, dediler. O zaman Afgan aydınlarının Fahrettin Paşa’yı neden tecrit ettiklerini anladım*. Bayur, **TİT**, 3/3, s. 326. Paşa, Türkiye’nin Bayur’dan önceki Afganistan sefiri idi.

²⁰⁹³ Kral Abdullah, **a.g.e.**, s. 131, 134.

²⁰⁹⁴ Kral Abdullah, **a.g.e.** s. 135 vd.

²⁰⁹⁵ Kral Abdullah, **a.g.e.**, s. 136-37; **Atı**, 28 KS 1919; Cevat Rifat’ın, Şam’ın sukutu ve sebeplerine dair uzun bir makale için bkz. 26 KE 1918 tarihli **Atı**; İ. Halil, “*Arap meselesi*”, **Atı**, 13 TS 1918; İ. H., “*Araplar ve Türkler*”, **Atı**, 7 TS 1918.

²⁰⁹⁶ Mondros müharekesinden yaklaşık iki ay sonra, İsyan sırasında *Hilal-i Ahmer* görevlisi olarak Fahrettin Kandemir bulunuyordu. Hatıralarında bu firar olayını ve teslim merasimini teferruatıyla verir. **Medine Müdafası**, s. 192; Teslim şartları için bkz. Kral Abdullah, **a.g.e.**, s. 138.

²⁰⁹⁷ Kral Abdullah, **a.g.e.**, ss. 145. 157.

²⁰⁹⁸ Danişmend, **Kronoloji**, C. 2, s. 43.

Bundan sonra Hicaz Hükümeti ile Londra arasında sıcak ilişkiler başladı. Mekke ile Londra Belediyeleri arasında tebrikleşmeler oldu. Mekke Belediye Başkanı çektiği telgrafta: “Mekke halkı namına sizi, tüm Londra halkını, Alman ordularının taarruzlarını akamete uğratan İngiliz ordusunun kahramanca ve muzafferane direnişini ve cephede bulunan tüm İngiliz askerlerini gönülden tebrik ederim.” Diyordu. Londra Belediye Başkanı da cevap olarak, Londra Belediye reisi sıfatıyla, teşekkür eder, istiklali için çarpışan kutsal ve mükerrem Mekke’nin asil halkına mukabil duygularla en iyi dileklerini sunar ve bu mesajın Londra arşivlerindeki kıymetli yerini bir kardeşlik nişanesi olarak muhafaza edeceğini²⁰⁹⁹ söylüyordu.

Böylece, Türk-Alman cihadı, İtilaf devletleri karşısında mağlup oldu. Artık devrede şimdilik yeni bir cihat şampiyonu Hüseyin vardı, ancak onun da akibeti meçhuldu. Oulanier Bey’in Fransız hükümetine gönderdiği rapor, Hüseyin açısından iç açıcı değildi, her şeye rağmen Şerif Hüseyin’in sonunun belirsiz olduğunu ve mevcut itibarını da kaybedeceğini belirtiyordu: *Hüseyin’in istikbalini şimdiden kestirmek zordur, bu hususta ortaya sürülen hipotezler de makuldur. Kesin olan şudur ki bütün İslam dünyasında kendisine büyük itibar kazandıran bu makamda kalmayı başaramayacağı, zaten tükenmekte olan itibarının tamamını kaybedeceği açıktır.*²¹⁰⁰ Bu raporun tarihi yaklaşık isyandan bir yıl sonradır. Demek ki Hüseyin, isyandan hemen sonra gözden çıkarılmıştı.

Artık Hüseyin’in miadı dolmuştu, 1919’dan itibaren İngiltere İbn-i Suud’u devreye soktu. Vehhabiler Hicaz’a saldırdığında, İngiltere tarafsız kaldığı gibi Irak ve Doğu Ürdün’ü de tarafsızlığa mecbur bıraktı. Bunda Lawrence’in parmağı vardı.²¹⁰¹ Türk basınında Hüseyin’e ilişkin mağlubiyet haberleri ard arda sükün ediyordu: Hüseyin’in firarda olduğu şayiaları... Oğlu Mekke’nin tehdit altına girdiği, Abdullah’ın Mekke’yi bırakıp kaçtığı vs. İbni Suud Beyrut’ta çıkan *Berk* gazetesinde bir beyanname neşretti. Bu beyanname 25 Ağustos 1919 tarihli Fransız *Le Temps* gazetesinde de yayımlandı.²¹⁰² Hüseyin’in ilan ettiği cihadı bundan böyle Suud ailesi telaffuz ediyordu, hazinesi tamtakırdı, memurları da iki aydır maaş alamıyordu, istikraz teşebbüslerinde de bir gelişme olmadı. Hükümeti bırakıp kaçtığı şayiaları da çıktı, hazine varidatının 1/5 ini kendi lehinde propagandaya harcamakla suçlandı. Hac hizmetleri için deve yokluğundan Hacılar geri dönmek zorunda kaldı. Hüseyin’in

²⁰⁹⁹ MAE. Vol. 573, Levant 1918-1929, Turquie, s. 40. *Le Temps*, 12 Avril 1918.

²¹⁰⁰ SHAT, 7 N 2140, Ministère de la Guerre, Etat Maj. De l’Armée, no: 4894-9/11, Paris le 29 juin 1917. Note du Lieutenant Oulanier Bey.

²¹⁰¹ Kral Abdullah, a.g.e., s. 130, 133.

²¹⁰² Albayrak, 2 TE 1335.

hükümeti bırakacağı söylentileri halkı memnun ediyordu.²¹⁰³ Öte yandan Hüseyin aleyhinde birleşen Arap milli kuvvetleri Mekke ve Medine üzerine üç cepheden hareket etti: kuzeyden İbn-i Reşid, doğudan İbn-i Suud ve güneyden Seyyid İdris ve İmam Yahya. Arap kuvvetleri Mekke'yi tehdit ediyordu. Faysal acilen Mekke'ye geldi. Medine İbn-i Reşid tarafından alındı, Taif de Hüseyin'in elinden çıktı.²¹⁰⁴ Yemen'in iki imamı da Şerif Hüseyin'e karşı birleşmişlerdi; ikisi de Arabistan'da İngiliz nüfuzuna karşıydı.²¹⁰⁵ İbni Suud, Hüseyin'i muhasara etmişti. Gelişen bu olaylar üzerine İbni Suud bir beyanname yayınladı: *“Biliyorsunuz ki yüzlerce seneden beri babadan evlada intikal eden ve müstakil bir tarzda hiçbir tarafın müdahale ve ihlaline maruz kalmayacak surette “Necid” hükümetini ve tavabiini idare ediyoruz. Müslümanların İstanbul'daki halifesine bizi rabteden dostane münasebattan maada hiçbir hükümetin bizim memleketimizle en ufak bir surette olsun alakası yoktur. Bilakis Hicaz ve Suriye Devlet-i Osmaniyyeye aitti. Harb-i umumi, malumunuz olduğu vecihle zuhur etmiş ve nihayet bulmuş, yani millet-i İslamiyenin dağılması ve ittihad-ı İslamın parçalanması neticesini almıştır ki bu cümleden olarak Mekke-i Mükerrreme Emirinin suret-i hareketi sizce meçhul değildir. Eğer Emir, bunu yalnızca Hicaz hakkında yapmakla yetinseydi bu mesail bizi o kadar alakadar etmeyecekti. Fakat mezkûr Emir mukavelat ve muahedatı tecavüzle binnetice Arap memalikinin hepsinin harabiyetini tacil eden müsademelere girişti. Malumunuzdur ki bu memalik İslam ocağıdır. Hâlbuki kendisi işe yaramayan eşyaları pazarda satar gibi buraları sattı. Bu mesele onun tarafından icra edilmiş bir gasp ve Allah ve millete karşı bir ihanettir. Arap memalinde bu kadar müstakil hükûmat varken bu hakka nareden sahip olabilirdi? Bahusus ben ve muhterem, iki kardeşim olan İbni Reşid ve İbni Sabah, Arabistan'ın bütün sultanları necabet cihetince ondan daha asil, seyyid ve şerefliidir. Hakkın sahib-i aslisine avdetine kadar muharebeyi kesmemeye biz Allah tarafından dahi sebilullah ittihaz etmiş olduğumuz halde yemin ediyoruz. Allah şahittir ki biz bunu herhangi bir hükûmetin menfaatine yapmayacağız, bilakis kendi devletimizi tevsi için icra edeceğiz. Bu Emir aleyhimizde yalan işaatta bulunduğu, bizi imansızlıkla itham ettiğini ve bizi “Vehhabi” tesmiye ettiğini ve Müslümanları aleyhimizde tahrik için müminlerden bir ordu teşkil edip bu vasıta ile güya Müslümanlar için bila merhamet muharebe etmek istediğini biliyorsunuz.”*

Bundan sonra İbn-i Suud, Suriyelilere seslenir, aynı dine ve peygambere tabi olduklarını belirttikten sonra sözü Hüseyin'e getirip Suriyelilerin dikkatini şu sözlerle çekti: *”Dikkat edin,*

²¹⁰³ **Hâkimiyet-i Milliye**, 8 Mayıs 1921.

²¹⁰⁴ **Hâkimiyet-i Milliye**, 20 Mayıs 1921.

²¹⁰⁵ **Hâkimiyet-i Milliye**, 30 Mart 1921.

*Şerif sizi aldatmasın, ona para ve asker vermek dalaletine sizi sevketmesin, karşınızda kardeşleriniz var ve biz hiçbir zaman düşman olmadık. Memleket aleyhinde hırs ve suiniyetimiz yok. Vatanınızın mukadderatını tayinde serbestsiniz. Bırakın da muharebe onun ve bizim aramızda olsun. Bu işin neticesini Cn. Allah tensip edecektir.*²¹⁰⁶

Vehhabi emiri Abdulaziz b. Suud'un askerleri Hail emirinin kuvvetlerini Kasım başlarında dağıttıktan sonra Necid-Taif arasında, Mekke'den 75 mil mesafedeki iki şehri işgal etti. Aynı şehirler bir asır önce Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın ordusuyla Vehhabiler arasında bir savaşa tanıklık etmişti; 1919'da da emir Abdullah ile Vehhabiler arasında savaş sahnesi olmuştu. Vehhabiler birçok top ve mühimmat aldı. Hicaz emiri kuvvetlerini, mukabil taarruz için tahşid etti, uçaklardan da faydalandı.²¹⁰⁷ İngiliz desteğini alan Abdulaziz b. Suud (1880-1953) Hüseyin'le olan mücadeleden mutlak galip çıktı.²¹⁰⁸ Bundan sonrasını Abdullah şöyle anlatır: *“Kumandam altındaki Doğu Ordusu'yla Taif'e gelmem emredildi. Maksat, Vad-il Harma'da bize isyan eden Şerif Halid b. Luayy'i tenkil etmemdi. Bu herif, Vehhabiliği reddettiğinden kardeşini bile öldürmüştü. Babam daha önce Şerif Hammud b. Zeyd'i Harma'ya göndermiş fakat mağlup olmuştu, tekrar gönderildi ama tekrar mağlup oldu. Şerif Şakir b. Zeyd'i kendisine yardım için gönderdim ama o da mağlup oldu Bu sıralarda artık kimse çarpışmak istemiyordu zira paralı askerler, daha önceden İngiliz paralarıyla ceplerini doldurmuşlar, harpten de bıkmışlardı. Ben de babamı [Hüseyin] caydırmağa çalışıyordum. Zira İngiliz politikası artık değişmişti. 25.000 kişilik Vehhabi birlikleri Harma'yı basıp bize saldırdılar. Şiddetli çarpışmalar oldu. 7.000'den fazla kayıp verdiler. Emrimdeki Doğu Ordusu'na artık güvenemiyordum. İngilizler de İbni Suud'a engel olmayacaklardı. Herkes, babamın “Git onlara saldır” emrini dinleyemeyecek kadar ümitsizlik içindeydi.”*²¹⁰⁹

Şerif Hüseyin ve oğulları, artık kullanıldıklarının farkına varmışlardı, Abdullah pişmanlığını şöyle anlatır: *“Ben ve beraberimdekiler, eğer isyanın bu şekilde sona ereceğini bilseydik, bu işe başlamazdık. Bugün mukaddes bölgeler, ne yazık ki yağma, hırsızlık, soygun*

²¹⁰⁶ Albayrak, 2 TE 1335; İbni Suud ve Hüseyin'i bertaraf etmesi hak. bkz. Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 508, Pièce no: 40.

²¹⁰⁷ **Hakimiyet-i Milliye**, 5 KS 1922; İbni Suud-Şerif Hüseyin mücadelesi hakk. ayrıca bkz. Dr. George Samné, « *Le mouvement wahabite et l'impérialisme hédjazien* », **CO**, no: 218-219-220, 30 juillet et 15 et 30 août 1919, s. 49-52.

²¹⁰⁸ 1902'de Necid emiri İbni Reşid'i bozguna uğrattıktan sonra, Şerif Hüseyin'i 1924 te Mekke'den kovdu. 1926'da Hicaz'ı itaat altına aldı. Kurduğu Suudi Arabistan'ın ilk kralı oldu. “*Abd al Aziz Ibn Saoud*”, **Robert II**, Paris, 1974, s. 3; Suudi Krallığı'nın kuruluşu hakk. Bkz. Fernand-J. Tomiche, **L'Arabie Séoudite**, Que Sais-Je?, PUF, Paris, 1979.

²¹⁰⁹ Kral Abdullah, **a.g.e.**, ss. 145-155; Abdullah'ın Vehhabiliğe dair düşünceleri için bkz: s. 150 vd; Vehhabilik hakk. ayrıca bkz; Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, C. 7, İstanbul, 1301, s. 152; **L'Afrique Française**, no: 7, Supplément à l'Afrique Française, Paris, 1919, s. 147; Ethem Ruhi Fırlı, **Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri**, 3. B., Ankara, 1986, s. 96-118; Orhan Hançerlioğlu, **İslam İnançları Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, 1984.

ve hunharlıkla ayakta duran bir sülalenin elindedir. Etraflarında beş paralık insanlar var! Meşhur Nusayri Yusuf Yasin, Dürzi Fuat Hamza, Küveyt'i satan tüccar Hafız Vehbe bunlardan birkaçıdır. Bunlar bizim gerçekleştirdiğimiz isyan sayesinde mevki kazandılar.”²¹¹⁰ Şerif Hüseyin ve ailesinin acı akibetini Aydemir şöyle değerlendirir: “Hüseyin, Hicaz kralı oldu. Oğlu Abdullah'a İngilizler bir krallık yarattılar, Faysal da Irak kralı oldu. İşler iyi gidiyordu, ama öyle bitmedi. İngilizler bu defa İbni Suud'a yardım ettiler. O da Mekke üzerine yürüdü. Hicaz krallığı böylece yıkıldı. Hz. Hatice dâhil tüm mezarlar tahrip edildi.²¹¹¹ Hüseyin ve oğlu Ali Kıbrıs'a sürgün edildi. Irak kralı Faysal'ı İngilizler zehirledi, yerine geçen Gazi bir kazada öldü. Onun oğlu Faysal II. henüz çocuk olduğundan yerine yeğeni Abdulilah naiplik etti. Rüşde eren II. Faysal da nihayet Irak ihtilalinde tüm ailesiyle beraber öldürüldü. Ürdün kralı Abdullah, Kudüs'te Hz. Ömer Camii kapısında öldürüldü. Yerine geçen Tellal çıldırdı. Şerif Hüseyin, ölmeden önce ailesine şu sözleri söylemişti: Başımıza gelenler velinimetimiz Türklere ettiğimiz isyanın bir ilahi cezasıdır.”²¹¹²

14. Arap isyanı ve dış tepkiler: Şerif'in isyanını Babiâli, “Şuyuu vukuundan beter bir fesat” diye tanımlamış ve “Mekke ve Cidde'ye münhasır” olduğunu duyurmuştu.²¹¹³ 26 Temmuz 1916 tarihli *Tanin*'in başyazısında ve Enver Paşa'nın Parlamento'daki 17 TS 1916 tarihli konuşmasında yaptığı gibi isyan önemsiz gösterilmişti.²¹¹⁴ Ancak durum hiç de öyle değildi. Onun isyanıyla Türk-Alman İttihad-ı İslam propagandası iflas etti. Mısır ve Hint ordusundaki İslam unsurlar etkisizleşti.²¹¹⁵ Şeyh Senusi'nin İstanbul'a çağırılması ve Şehzade Osman'ın Libya'ya gönderilmesinde, kuşkusuz Şerif'in isyanının etkisi vardı.²¹¹⁶

²¹¹⁰ Kral Abdullah; **a.g.e.**, s. 153.

²¹¹¹ Bahse konu olan Vehhabi hareketidir. 1925'te mukaddes mekânlar, evliya ve Sahabi mezarları, Vehhabi anlayışı gereği ziyaretten men edilip sonra da tahrip edilmesi, Atatürk'ün tepkisini çekti ve Türk-İran-Afgan ittifad-ı İslam'ına yol açtı. İran'da büyük infial uyandı, dükkânlar kapandı, camilerde vaaz üstüne vaaz verildi. 5 Eylül 1925'te İran'da matem ilan edildi. Tahran'da büyük cami'nin yanındaki panoya Atatürk, Rıza Şah, Afgan şahı Emanullah Han ve Napolyon'un resimleri yan yana asıldı. Atatürk ve Rıza Şah tarafından Abdülaziz İbni Suud sert bir şekilde ikaz edildi. İran basını, Atatürk'ün tayin edeceği bir generalin kumandasında kurulacak bir ordunun Hicaz üzerine yürümesini teklif etti. Bunun üzerine İbni Suud geri adım atmak zorunda kaldı. Ahmet Erşat Aydın, **Les relations Turco-Persans Pendant la 1. Guerre Mondiale**, (Basılmamış Y.L. tezi.) s. 94; 8 Ocak 1926'da İbni- Suud'un krallığını resmen ilan ettikten sonra da İran'ın Sahabi mezarları hakkında bir rapor hazırlamak üzere bir tahkik heyeti gönderdiği anlaşılmaktadır. İran'ın gösterdiği şiddetli tepkiyi Hindistan Müslümanları da gösterdi; bütün dünya Müslümanlarının dâhil olduğu bir milletlerarası teşkilatın kurulması, tahrip edilen mukaddes mekanların ve mezarların korunmasına istedi. Yeni kurulan Vehhabi devletinde radyo ve telefonun kullanımı sorgulandıysa dadaha sonra bir fetvayla cevaz verildi, ancak sinema ve gramafon 1970'e kadar yasaklı kaldı. Fernand-J. Tomiche, **a.g.e.**, s. 50-51.

²¹¹² Aydemir, **Enver Paşa**, C. 3. s. 292.

²¹¹³ **Tanin**, 26 Temmuz 1916.

²¹¹⁴ **Le Temps**, 7 décembre 1916.; **MMZC**, Devre : 3, İçtima Senesi : 3, 6.cı İnikad., 17 TS 1332/1916, **Perşembe**, C. 1, TBMM basımevi, Ankara, 1991, s. 59

²¹¹⁵ Kürkcüoğlu, **Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi 1908-1918**, s. 77.

²¹¹⁶ Orhan Koloğlu, **Mustafa Kemal'in Yanında İki Libya'lı Lider: Ahmet Şerif-Süleyman Baruni**, Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi, Ankara Halk Bürosu yayını, Ankara, 1981, s. 5.

Arap isyanının İstanbul'da olduğu gibi İslam âleminde de şiddetli tepkileri oldu. İsyân, Hindistan'da Müslümanlar üzerinde çok kötü bir tesir bıraktı. Bundan dolayı İngilizler askerlerini çekip Araplarla Türkleri baş başa bırakmak istediler.²¹¹⁷ Şerif'in isyanı Hindistan'da oldukça buruk karşılandı. Müslüman Derneği/Muslim League, Şerif'in, Hicaz'ı koruyacak güçte olmadığını ve onun bir İngiliz kuklası olduğunu belirtti. 27 Haziran 1916'da yayınladığı beyannamede asi Şerif ve hempaları İslam düşmanları ilan edildi. Ancak İngiltere Hükümeti baskısıyla "Muslim League" bu işi kesti. İsyân haberi Hindistan'da duyulunca Müslüman ve Hindu teşekkülleri birbirlerine yaklaştı; bu da Londra'yı rahatsız etti. Demek ki bu durum, İngiltere aleyhinde geliyordu. Bu yüzden İngiltere, Şerif'i "Halife ve Bütün Arapların Kralı" olarak kabul etmemişti. Hutbenin hala Osmanlı sultanı adına okunmasında bunun da tesiri vardı.²¹¹⁸

Hüseyin, daha isyanın başlarında İngilizlere 100.000 Bedevi toplayacağını söylerken bu sayı tüm zorlamalara ve verilen İngilizlerin altın liralara rağmen ordusuna asker bulamamıştı.²¹¹⁹ İsyânın Hicaz'daki durumu buydu. Şerif Hüseyin ile diğer kabile reisleri arasındaki düşmanlıklar da ayrıca birleşmeye engeldi. Mesela 20 Kasım 1916'da isyana destek vermesi için Hüseyin'in İbn-i Suud ile müzakereleri olduysa da O, o zaman tarafsız kalmıştı.²¹²⁰

Bundan başka "Umum Hindistan Cemiyet-i İttihadiye-i İslamiyesi" [All India Moslem league], *mesele-i mezkure* hakkında müzakeratta bulunmak üzere bir *ıçtima-i mahsus akdi* için davette bulundu.²¹²¹ Hindistan'da yayınlanan *Indiana* gazetesinin yazdığına göre Hindistan Müslümanlarının muhtelif dernekleri Şerif Hüseyin'in Mekke'de çıkardığı isyana karşı nefret ve infial duyduklarını belirten kararlar aldıklarını ve bu isyanı şiddetle protesto ettiklerini belirttiler.²¹²²

Büyük savaş yıllarında Hindistan Müslümanlarının nüfusu 68 milyondtu. Askeri kabiliyetleri ve çalışkanlığıyla dikkat çeken bu unsur, daha yakın zamanlara kadar genellikle İngiliz idaresinin en sağlam dayanaklarından biri olarak kabul edilirdi. İngiliz otoriteleri de, bu unsura şirin görünmeyi ihmal etmedi. Ama son senelerde durumun tehlikeli bir şekilde değişmeğe başladı. Bölgesel Müslüman dernekleri, bilhassa merkezi organları "All India Moslem league", panislamist doktrinlerini açık bir şekilde milliyetçiliğe ve Türk taraftarlığına

²¹¹⁷ Kral Abdullah, **a.g.e.** ss. 119, 126; Niyazi Berkes'in Hindistan'a 1958'de yaptığı bir ziyarette, Hint Müslümanlarının, Şerif Hüseyin isyanını hala kınamakta olduklarını söyler. Berkes, **Asya Mektupları**, Çağdaş Yayınları, 1976, s. 131.

²¹¹⁸ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 291-92. Bayur, **Hindistan Tarihi**, C. 3, TTK Yayınları, Ankara, 1950, s. 515.

²¹¹⁹ Azmi Özcan, "*Şerif Hüseyin*", **İA**, TDV Yayınları, t. XXXVIII, s. 585.

²¹²⁰ Leclerc, **a.g.e.**, s. 37.

²¹²¹ **Tanin**, 23 Ağustos 1916.

²¹²² **Tanin**, 26 Ağustos 1916.

bağladı. Hint panislamizmi, uzun müddet dini kalıplar içinde kendisini dış gelişmelere kapalı tutamadı, siyasi mücadelelerde dini evrensel bir argüman olarak kullanmaya başladı. Tabii olarak Hindistan hükümetini kendi görüşlerine muhalif bulduğunda da İslam'ı ihmal ile hatta İslam'a baskı yapmakla itham etti. Nihayet, İngiltere'nin dünya Müslümanlarına, bilhassa Türkiye'ye karşı izlediği politikada İslam'ı, öne sürdü. Çoğu bunda ısrar etmediyse de bir kısım aşırılar, bilinçli veya bilinçsiz yöneldikleri mecrayı gördüler ve Osmanlı hilafeti etrafında toplanma, Türk hâkimiyeti altında bir İslam devletleri konfederasyonu kurma yönündeki niyetlerini itiraf etti.²¹²³ Hilafet'in merkezi İstanbul'da ve İslam âleminde şok etkisi yarattıysa da aslında isyanın savaşın mukadderatını değiştirecek bir tesiri yoktu. Zira İtilaf devletlerinin açık denizlere sahip oluşu, dominyonlarından, müstemlekelerinden sınırsız sayıda asker çekebilmeleri, Almanya ve müttefiklerinin belini kırıyordu. Ancak bu isyanın savaşın ömrünü bir müddet kısalttı.²¹²⁴

Bu durumda şu soru sorulabilir: Şerif Hüseyin'in isyanı İslam âlemindeki neydi, daha sonraki etkileri neler olabilirdi? Bu hususta Oulanier Bey'in raporu bu konuya ışık tutar: *İsyanın bu şekilde başlayıp da kısa sürede bastırılmaması ve Türkiye'nin bununla oldukça yıpranması İslam dünyasında şaşkınlık yarattı. Gerçek olan şudur ki, Arap bakış açısına sahip olanlar arasında Büyük Şerif'in isyanı, kendisinin irsen hilafete hakkı olduğu düşüncesinden dolayı, sempati ile karşılandıysa da kendisi bu davayı tek başına kaldırabilecek güçte değildi. Bunun içindir ki, Mukaddes beldeler Türk vesayeti altında bırakıldı. Zaten bu vesayet bir bakıma Hıristiyan devletlere karşı bağımsızlığı temin ediyordu. (orijinal metinde altı çizilidir) Zaten Hüseyin'in isyanı ancak İngiliz altınları ve kuvveti ile olduğu daha ilk günlerden itibaren biliniyordu. Bu isyan, ne dereceye kadar Mukaddes toprakların bağımsızlığını tehlikeye sokuyordu? Şu anda kendi kendimize sorduğumuz soru budur. Büyük Şerif'in hilafeti kabul ettiğini düşünürsek –ki bunun olmayacağı bellidir- bu husus tabileri tarafından da ne dereceye kadar reddedilme riskini taşımaktadır. Gerçekte, hilafet sorunu Müslümanlar açısından şu şekilde çözümlenir: İslam'ın mukaddes beldeleri, Hıristiyan tasallutundan korunabilirmi? (orijinal metinde altı çizilidir)*

Bu soruya şimdiden cevap bulmak zordur; bir yıldır, Şerif'in hilafet meselesi hala bir ilerleme kaydedebilmiş değildir ve hala Medine'yi düşürebilmiş değildir. Eğer Türkiye uzun müddet harbin devamını sağlayamayacaksa Türkiye'nin uğrayacağı akibet için kehanete gerek yoktur. Sadece şu husus üzerinde duralım: Şerif, Avrupa devletlerinin kendisine yardım

²¹²³ SHAT, 16 N 2984, M. Doynel de Saint-Quintaine; La politique du gouvernement des Indes", Mission française en Egypte, note: 46, Le Caire, le 20 juin 1916.

²¹²⁴ Derveze, **Posta Memuru**, s. 414.

*için Harem-i Şerif'in Hıristiyan askerler tarafından tecavüz edilmesine izin vermeğe cüret edememiştir. İngilizler de şu ana kadar Harem-i Şerif'e girmeyi kabul etmiş değiller, çünkü bunun Mısır ve Hindistan'da çok kötü infialler bırakacağına farkındalar. Şerif'i Türk sultanından kurtarmak için değişik ihtimaller vardır, ancak onun tek başına, yardım almadan Arabistan'da hatta bunun bir kısmında otoritesini kurması mümkün değildir.*²¹²⁵

Görüldüğü gibi Şerif, dış yardım olmadan herhangi bir başarıya ulaşamazdı. Ancak İttihatçılar ve dostları Arap ileri gelenleri isyanı önemsiz gösterdilerse de Arap kamuoyunda büyük tesir yaptı. Bunun bir sebebi de Cemal Paşa'nın yaptığı idamlar, Lübnan ve Suriye'deki açlık ve kıtlık sürecine rastlamasıydı. İsyân bilhassa gençler üzerinde etkili oldu. Gençler isyanın haberlerini yaptılar, propaganda ettiler. Cemal Paşa'nın isyandan sonra kovuşturma, işkence, tevkifler, sürgünlerden vazgeçmesi de isyanın hararetini artırmıştı.²¹²⁶ Osmanlı mareşali Ahmet İzzet Paşa, idamlar hakkında Cemal Paşa'yı eleştirir ve bunun Arabistan isyanı için bahane teşkil ettiğini söyledikten sonra şunları söyler: *"Bu Arap liderlerinin idamı Hüseyin'i tahrik etti. Tek sebep bu değil elbet ama eline bu bahane verilmemeliydi."*²¹²⁷

Dar çerçevedeki gençler ve aydınlar gibi büyük şehirlerdeki ahali de isyandan etkilendi. Ancak Arap halkının büyük çoğunluğu için bu söylenemez. Osmanlı kültürü ile bir kısım Araplar Türkleşmiş veya nötrleşmişlerdi. Memur tabakası da imtiyazlarını kaybetmek istemiyordu. Bu sıralarda Arapların okuryazar oranı % 5 bile değildi. Bir gazete veya kitap okuyanların oranı % 1 bile değildi.²¹²⁸ Nitekim Şerif Hüseyin, isyan hareketini genelleştirmek için istişarelerde bulunmak üzere Suriye ve Irak aşiret liderleri ve eşraflarını (Halep, Deyr-uz Zor, Urfa, Musul) kendisiyle görüşmeye davet etmişti.²¹²⁹ Ama Derveze'nin de tesbit ettiği gibi isyan sadece dar bir çerçevede gençler ve aydınlar arasında rağbet görmüştü.

İsyandan sonra Germano-Türklerin karşı propagandaları başladı. Bu arada Cemal Paşa, Şeyh Asad eş Şukayri, Abdürrahman el Yusuf ve Muhammed Fevzi el Azm'dan oluşan bir eşraf heyetini de kabilelerle irtibata geçmek ve onları Şerif Hüseyin'e karşı harekete geçirmek için Medine'ye gönderdi. Bu heyet, Arabistan'ın orta yerinde Hüseyin'in hareketini lanetleyip kâfir olduğunu ilan ettilerse de bunların Hüseyin üzerinde bir tesiri olmadı. Ancak Mısır ve Hindistan'da önemli bir tesiri oldu.²¹³⁰ İsyânın Yemen'de de genel bir akım halini aldığı

²¹²⁵ SHAT, 7 N 2140, Ministère de la Guerre, Etat Maj. De l'Armée, no : 4894-9/11, Paris le 29 juin 1917. Note du Lieutenant Oulanier Bey.

²¹²⁶ Derveze, **Posta Memuru**, s. 420-21.

²¹²⁷ Geniş bilgi: Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, C. 1, İstanbul, 1992, s. 220-230.

²¹²⁸ Derveze, **Posta Memuru**, s. 421-425.

²¹²⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya no: 75. Gömlek no: 121. 12 Nisan 1335.

²¹³⁰ Derveze, **Posta Memuru**, s. 411.

söylenemez, zira İmam Yahya, Osmanlılara sonuna kadar sadık kalacaktır.²¹³¹ Nitekim Osmanlı basınında İmam Yahya hakkında sitayişkâr haberler savaşın başlarından itibaren fazlasıyla yer alıyordu.²¹³²

Merkezi Hail’de bulunan İbn-i Suud da Hüseyin ile aralarındaki rekabet yüzünden Hüseyin’e destek vermedi ve daha sonraları onu Arabistan’dan attı. Osmanlı basınında İbn-i Suud ve Şemmer şeyhi İbni Reşid hakkında Osmanlılara ve Cihada sadakatlerine dair haberlere bolca rastlanır.²¹³³ Ancak İbn-i Suud daha sonraları İngiliz saflarına geçti.

İslam kamuoyunda Şerif’in isyanına karşı bir takım tepkilerin olduğunu görülür. Yemen İmamı Yahya, Hüseyin’in isyanını büyük bir infialle karşıladı ve isyanın kendi bölgesine sıçramasına müsaade etmedi.²¹³⁴ Derveze’nin de bizzat müşahede ettiği gibi bu isyan kendi Arap kamuoyunda bile tam desteğe sahip değildi. Gayrı Arap unsurların tepkisinin çok daha sert olduğu görülür. Bu hususu Louis Massignon şöyle izah eder: “İslam düşmanlarının aleti olmakla suçlanan Hüseyin, Mekke’nin kalbinde 30 Mayıs 1916’da isyanı başlatmakla, 16 Mart 1920’de İstanbul’u işgaline zemin hazırlamaktan dolayı- İslam dünyasının gayrı Arap çoğunluğu tarafından sert tepkiyle karşılandı. Halbuki Türkiye, kendisine karşı iyi duygular beslemekteydi. Hindistan, Malezya, İran ve hatta Mısır ve Tunus gibi Arap Müslümanlar da bu hususta mutabıktır. Nihayet Rusya Müslümanları da, Hüseyin’in başta bulunduğu müddetçe 10 yıl boyunca Hac farızasını boykot etme kararı verdi. Buna karşılık aynı İslam çoğunluk, Osmanlı sultanını tek meşru halife olarak tanımaya devam edeceklerini, ismini Cuma hutbelerinde zikredeceklerini karar altına almışlardır. Onlara göre Türk köylüsü, Arap göçebelerine nazaren günlük hayatta Osmanlı hilafeti sayesinde İslam’ı daha iyi yaşamaktadır. Fakat bu çoğunluk, Eğer, halife’nin Turancı danışmanlarının katı tutumları Arapları tahrike devam ederse ve de devlet adamlarının ahlaki çöküşü, Şark İslam memleketleri üzerine yabancı tahakkümüne sebep olursa Halife’nin iskati veya bir başkası tarafından temsil edilmesi hususunun görüşülebileceğini kabul eder.”²¹³⁵

İttihatçılar da azami propaganda yapacak, Mısır ve Hindistan kamuoyunu İngiliz düşmanlığından dolayı tahrik etmeye çalışacak ve İngilizlerin İslam hilafetini, Şerif Hüseyin isyanıyla yıktığını anlatacaklardır.²¹³⁶ Ancak Şerif’in isyanı ve çağrılarının K. Afrika’da da bir

²¹³¹ Ehiloğlu, **Yemen’de Türkler**, s. 134.

²¹³² **Tanin**, 26 KS 1914.

²¹³³ **Tanin**, 16 Şubat 1915.

²¹³⁴ **Tanin**, 19 Şubat 1917; **Tanin**, 2 KS 1918.

²¹³⁵ Massignon, **a.g.m.**, t. XXXIX, juin 1920, s. 14, 16.

²¹³⁶ Derveze, **Posta Memuru**, s. 412.

takım yankıları oldu. Bu maksatla Maşrik ve Mağrip Müslümanlarına Hac ziyareti İtilaf devletleri tarafından bir jest olarak tanındı²¹³⁷ ve bu husus alabildiğine propaganda edildi.

Serif Hüseyin isyanının İtalya üzerinde de bir tereddütler yarattığı görülür. Hüseyin'in hilafet meselesi, kolonilerinden ve bilhassa Eritre meselesi yüzünden İtalya'yı endişeye sevk ediyordu. Bunun içindir ki, İtalya'nın izleyeceği siyaseti belirleme hususunda İtalya Dışişleri Bakanı ve Yeni Koloniler Bakanı Colosimo arasında son günlerde önemli görüş alış verişi yapıldı.

La Tribuna gazetesi, uzun süre Şark'ta ikamet eden ve İslamiyat hususunda son derece mutebahir olan ve Şerif Hüseyin'in İtalya ile olan taraflarını en iyi çözümleyebilen Dr. Insabato'yla yaptığı bir mülakat, meselenin İtalya'ya bakan yönünü aydınlatır. Dr. Insabato'nun cevabı şöyledir: *Arap hilafeti müessese olarak bilhassa Arapları tahrik edeceği açıktır. Bu da ilk olarak bizim müstemlekelerimizde tesir icra edecektir ki bu müstemlekemiz, en son olarak bir Avrupa devletine tabi olmuş olması bakımından hassastır. Sonuç olarak, yeni zuhur eden bir hadisenin mevcut durumu tehdit ettiği gibi, bizim de mevcut vaziyetimizi Libya'da tehdit edecektir. Biz İtalyanlar için bu sorun şu şekilde olacaktır: ya yeni Halife'nin tebaamız arasında kabulüne ses çıkarmamak veya Türk hilafetinin devamını sağlamak veya kim olursa olsun birkaç halifenin birden tanınmasına muhalefet etmek. Bir seçenek daha var ki o da Eritre, Somali, Arnavutluk ve –öyle ümit edelim- Küçük Asya'yı kapsayacak bir İtalyan İslam'ının bağrında bir yüksek ve bağımsız bir dini otoritenin tanınmasına bütün gücümüzle çalışmaktır.*

Son iki şikkı ekarte ettikten sonra Dr. Insabato, şöyle devam eder: *Bir dereceye kadar Suriye'nin uhdesinde olan bir Arap hilafeti ihtimali kalıyor. Bunun da bizim kolonilerimiz açısından hayli riskli tarafları vardır, çünkü İslam'ın hami kuvveti durumuna geçmektedir. Buna nasıl bir çare bulunabilir. Bizim için önemli olan tebaamızın muhtemel bir Arap halifeyi tanımamasını sakındırmaktır. Ancak buna İtalya muktedir değildir. Bu durumda biz yarın bir emrivaki karşısında bulunabileceğimizden şimdiden tedbir almalyız. Bu nasıl bir tedbir olmalı? İtalya, her bakımdan bağımsız bir Arap Halife düşüncesini galip kılabilir. Eğer buna imkan olmazsa, İtalya diğer üç büyük Müslüman devletle, bütün ilişkilerinde yeni halife ile sorun yaşanmayacağına dair bir seri anlaşma yapabilir.*

Şu veya bu şekilde İtalya, İslam politikasını çizmeli. Dünya Müslümanlarınca tanınan bir halife karşısında İtalya, kesin politik çizgisini belli etmeli, menfaatlerini göz önünde tutmalıdır. İtalya, bir İslam siyaseti çizebilir mi? Evet, yapabilir ve yapmalıdır. Son 10 yılda

²¹³⁷ Christophe Leclerc, a.g.e. s. 37.

İtalya, İslam devletleri ile sıcak ve sempatik temaslar sağladı. Libya harbi sırasında İmam İdrisi hadisesini hatırlayalım. Bir müddettir, Libya’da bir kısım İslam kuvvetleri tasarrufumuz altındadır. Eğer bu kuvvetler iyi bir siyasetle yönlendirilebilirse Arap halifeler üzerinde doğrudan tasarrufumuz olur. Bunda sadece senusileri zikredeceğim. Arap halifeler, canlı bir kuvvet olan Senusilerden ayrı duramazlar. Senusilerin, İtalya siyasi hayatında faal bir yer alması için Senusi sorununun tamamen bir İtalyan sorunu olarak ele alınmalıdır. (orijinal metinde altı çizilidir) Arap dünyasının mutlak surette, İtalya’nın fikren, maddi kuvvet ile ve her bakımdan Senusiliğe destek vermeğe hazır olduğu intibasını edinmesi gerekir.²¹³⁸

Görüldüğü gibi, İslam tebaasına sahip İtilaf devletlerinin Şerif Hüseyin isyanından bir takım endişeleri olmuştu.

Sonuç olarak denebilir ki 1919 yılı sonunda Arabistan’da Türk birlikleri kalmamıştı. Hüseyin’in çocukları, Arabistan’da Arap milliyetçiliğinin başını çekiyorlardı. Umumi kanaat, bu zaferle Türk-Halife sultanının Şerif Hüseyin’e dini mertebelerini terk edeceği şeklindeydi. Ancak Hüseyin, “kâfirlerle” ittifak etmekle itibarından çok şey kaybetmişti. Onun Hilafet ihtirasları, ne rakipleri (İbni Suud, İdrisi) ne de Hicaz dışındaki Müslümanlar tarafından kaale alınmadı. Onun dünyevi [temporaire] nüfuzu, İngiltere’nin yılda verdiği 400.000 Sterline rağmen, krallığına münhasır kaldı. Çocukları arasındaki bitmez tükenmez rekabet de işini zorlaştırıyordu. Bilhassa amansız rakibi Necid emiri İbni Suud, Hüseyin’i küçümsüyor ve Arabistan’ın bütün sultanlarının, senyör ve Şerif olduğunu ve bunların asalette, Hüseyin’den ileri olduğunu söylüyor ve 1919’dan itibaren, Hüseyin’in Hicaz, Huzma ve Taif’te Şerif’i bozguna uğrattıktan sonra Hüseyin üzerinde nihai zaferi kazanıyordu. Bu çarpışmalar 1922’de İngiliz hazinesinin bol desteğiyle ancak durabildi. Arap milliyetçiliği ırk, din ve dil üzerine kurulu bir teoriden ibaretti ve daha çok Arabistan’ın dışında ortaya çıkmıştı. Bitmez tükenmez ihtilaflarla, mezhep farklılıklarıyla, iletişim zorluklarıyla Arap milliyetçiliği boyunduruk altındaydı.²¹³⁹

Arabistan’da cihat, beklenenin aksine cihadı içinden vuran bir tepki ile karşılandı. Başlangıçta aldığı tüm desteğe rağmen, savaşın uzaması ile tavsadı, İtilaf devletlerinin askeri zaferleri ile söndü, İttihatçıların yanlış politikaları ile Arabistan artık elde tutulmayacak hale geldi, iktisadi ve askeri zaferleri ellerinde bulunduran Avrupalı büyük devletler, her yerde olduğu gibi Arabistan’da da cihadın sonunu getirdi.

Albayrak gazetesinin verdiği bir haber de Arabistan’da bulunan Türklerin feci durumunu açıklar: “An asl Türk olup Mekke ve Medine’de mücavir kalmış veya oralarda

²¹³⁸ SHAT, 7 N 2104, *La Stampa*, 25 juin 1916. « L’Italie et le Khalifat de la Mecque ».

²¹³⁹ Larcher, *La Guerre Turque...*, s. 503.

doğup büyümüş olanların derhal alakalarını keserek hudut haricine çıkmaları Mekke hükümetince ilan edilmiş ve zaruret hasebiyle çikamayanlar jandarma marifetiyle tard ve ihraç edilmişlerdir. Bu bedbaht Müslümanlardan ve 600'ü mutecaviz çoluk çocuğun bir kısmı sefil bir halde İstanbul'a muvaselet etmişlerdir. Mekke hükümeti, bunların asırlardır malı ve kanı ile bu dine hizmet etmiş olan necip ve büyük millete mensubiyetlerini nazar-ı itibare almadıysa hiç olmazsa hissiyat-ı diniyelerine hürmet etmeliydi.”²¹⁴⁰

Hüseyin, Vehhabileri tekfir ettiğinden bunu vesile yapan Necid meliki II. Abdülaziz b. Suud, tedariksiz bulunan Hüseyin'i Taif'te Eylül 1924'te mağlup etti Vehhabi hükümdarı Abdülaziz Mekke'yi, hiçbir direnişle karşılaşmadan zapt etti. Sebebi Hüseyin'in, mukaddes mekânlarda kan dökülmesini istemediğinden şehri boşaltması idi. İtikatları gereği Vehhabilerin ilk işi Mekke'deki mezarları tahrip etmek oldu. Bir katliam vuku bulmadıysa da büyük bir göç başladı. Halk, Ali'nin çekildiği Cidde'ye sığındı. Yolun sonunu gören Hüseyin, oğlu Ali'den yana tahttan feragat ederek Ürdün'e çekildi, oradan da 1925'te Kıbrıs'a nakledildi. Cidde'yi kuşatma altına alan İbn-i Suud, buraya kapanan ahaliyi ablukaya aldı, halk açlıktan kırıldı. Uzun süren kuşatmadan sonra 23 Aralık 1925'te şahir teslim oldu. Abdülaziz İbn-i Suud, 8 Ocak 1926'da krallığını ilan etti. ²¹⁴¹ Hicaz'dan atılan Şerif Hüseyin, altı yıl sonra Amman'a döndü ve altı ay sonra öldü. Kudüs'te Mescid-i Aksa'da defnedildi. ²¹⁴²

F. MISIR

Savaş yıllarında Mısır'ın nüfusu 12 milyon gibi iyi bir rakamdı. ²¹⁴³ 1908 tarihli bir tahririne göre 11.287.359 idi. Müslümanlar 10.336.826, Hıristiyanlar: 881.692, Museviler: 38.635, muhtelif: 206 kişiydi Bundan 3 milyonluk Sudan kıtasını hariçti. Sudan'ın tamamı Müslüman'dı. ²¹⁴⁴

İttihatçıların Mısır'ı tekrar almak gibi bir düşünceleri vardı. Mısır coğrafi konumu itibariyle son derece önemliydi. Türkler ve Almanlar, bu muharebe sırasında Süveyş kanalına saldırıyı ve İngilizleri Mısır'dan ihraç etmeyi tasarlıyorlardı. Almanlar bu hususta maksatlarını gizlememişti, Bağdat'ta, tüm Hint yolları üzerinde ve Mısır'da, Sina'da ve Trablusgarp'ta İngilizlere doğrudan meydan okuyordu. İngilizler de Doğu İmparatorluklarının

²¹⁴⁰ Albayrak, 25 KE 1335, no: 55, s. 1/3.

²¹⁴¹ Abdülaziz b. Suud-Şerif Hüseyin mücadelesi hakk. Geniş bilgi için bkz: Fernand-J. Tomiche, **L'Arabie saoudite**, PUF, 3. Éd., Paris, 1979, s. 38-53; Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 143.

²¹⁴² Selam, **a.g.e.**, s. 197.

²¹⁴³ Tanin, 11 TS 1916.

²¹⁴⁴ Tasfir-i Efkâr, 12 TS 1914.

ve Hint yolları müdafaa tabya ve istihkâmlarının Süveyş kanalı olduğunu çok iyi biliyordu.²¹⁴⁵ Mısır, İngiltere ile Hindistan arasında sağlam bir köprüydü. Bu bakımdan iki taraf da Mısır üzerinde çok duruyordu.

Mısır, bu özelliklerinin yanında ayrıca İslam âleminin önemli bir kültür merkeziydi. Paul İbrahim Olgner Bey, Fransa hükümetine verdiği gizli raporda İslam âleminin üç önemli merkezinden bahseder: Hilafet merkezi İstanbul, Kâbe'yi içinde bulunduran Mekke, El Ezher üniversite ve camiinin olduğu ve Fatimi halifelerinin eski merkezi Kahire. İstanbul ve Mekke, Avrupa tesirinden bağımsız, Kahire ise her ne kadar fiilen İngiliz himayesine girmişse de İslam ve uluslararası hukukta Türk sultanına tabi ve Mısırlılar da Osmanlı tebaası sayılıyordu. Mısır hala merkezi konumunu koruyor ve her taraftan, Türk, Faslı, Tunuslu, Çinli ve Hintli fakihler burada tahsil görüyordu.²¹⁴⁶

Almanlar büyük hedefler peşindeydi, bu maksatla Mısır üzerinde ısrarla duruyordu. Eğer Alman rüyası gerçekleşseydi, Afrika'da 75 milyon nüfusa sahip olurdu: Bu tam bir imparatorluk demektir! Ama bu hayaller Marne'da yok olmuştu. Bu defa bu planını Türkiye ve Mısır üzerinden gerçekleştirmeye çalıştı: hedef merkezi Alman Afrika'sının kapısı olan Mısır Sudanı idi. Bu, İskender'den bu yana tasarlanan en büyük plandı.²¹⁴⁷

Enver Paşa da büyük Turan imparatorluğu peşindeydi ve buna Mısır'ı da dâhil etmişti. Karabekir hatıralarında Enver Paşa'nın Halil [Kut] Bey'i [sonraları Paşa] İran ve Rus Azerbaycanlarını kurtarmaya, kendisini Tahran'ı düşürdükten sonra Hindistan, Afganistan ve Türkistan'ı kurtarmaya, Hafız Hakkı'yı Erzurum'a Rusları yok etmeye, Cemal'i de Mısır'ı fethetmeye" gönderdiğini söyler.²¹⁴⁸ Hatta *Journal des Débats*, İngilizler Mısır'dan atıldıktan sonra Enver'in Mısır'da hidiv olmayı düşündüğünü söylüyor ve bunu 27 Kasım 1914'te Roma'dan gönderilen güvenilir bir kaynağa dayandırıyor: "*Her ne kadar tuhaf gibi görünse de, pek yüksek bir şahsiyet, bize ihtimal dışı olmayan bir haber ilettiler. Osmanlı hükümeti, Mısır seferini başarıya ulaştırdığı takdirde Enver Paşa'yı Mısır Hidivi olarak tayin etmeyi vaad etmiştir. Türkiye'nin Mısır üzerine yaptığı tahşidat bununla yorumlanabilir.*"²¹⁴⁹

²¹⁴⁵ SHAT, 7 N 2106, Ministère des Colonies, Rapport sur "L'Islam dans la presse", citation tirée d'un article paru le 06 mai 1916, dans le *Manchester Guardian*.

²¹⁴⁶ SHAT, 7 N 2140, Cholet, le 9 septembre 1916.

²¹⁴⁷ MAE, Vol. 573. Levant 1918-1929. Turquie, s. 96. *Le Journal de Genève*, 7 avril 1918. « La Hambourg-Kongo via Constantinople ».

²¹⁴⁸ Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine neden Girdik?* C. 2. Emre Yay. 2. B., İstanbul, 1995, s. 428-429.

²¹⁴⁹ JD, 30 novembre, 1914.

Daha savaş başlamadan Türk aydınlar Mısır'la ilgileniyordu. Celal Nuri [İleri] Avusturya-Macaristan gibi Türkiye ve Mısır'ın da ikili birer devlet olarak birleşmesini teklif ediyordu. Bu fikrini 19 Temmuz 1909 tarihli *Le Courier d'Orient*'da yazmıştı.²¹⁵⁰

Savaş yıllarında Mısır milliyetçi Partisi *Hizb-ul Vatani*'nin 3 farklı görüşü vardı. 1-Mısır Müslümanlarıdır görüşündeki Abdülaziz Çaviş gurubu: Osmanlı sadrazamı Sait Halim Paşa ile beraberdir. 2-Hidiv Abbas Hilmi Paşa gurubu: Abbas Hilmi'nin Mısır'daki çıkarları için çalışır, Türk düşmanı, İngiliz sempatanıdır, bu gurupta Hidiv'in adamları, Seyyid Kamil, Yusuf Sıddık, Muhammed Yeken vs vardır. 3-Muhammed Ferid gurubu: panislamisttir, tam bir Mısır istiklalinden yanadır. Ferid, Avusturya-Macaristan modeli gibi Türkiye-Mısır modelinden yanadır, hilafete bağlıdır. Bu gurupta İsmail Lebib, Mensur Rifat, İsmail Hüsnü, Ali eş-Şemsi vs vardır.²¹⁵¹

Muhammed Ferid'in *Neuie Freie Presse*'nin Dresaadet muhabirine verdiği beyanat onun İngilizlere ve Türk-Mısır ilişkilerine dair görüşlerini yansıtıyordu: “İngiltere şimdiki halde Mısır efskar-ı umumiyesini kendi tarafına celbe çalışıyor ve muhafaza-i sukunet etmeleri için ahaliye bir çok vaadlerde bulunuyor. İngilizlerin bu husustaki bilcümle mesaisinin akim kalacağına eminim. Zira bilumum Mısır ve Sudan ahalisi İngiltere aleyhinde şedit bir kin ve nefret beslemektedir. İngilizlerin Mısır'dan tard edileceklerinden dahi eminim. Mısır ahali-i mahalliyesinin şimdilik vukuata karşı lakayd görünmeleri kimsenin mucib-i taaccübü olmamalı. Zira vakitsiz tezahürat mucib-i felakettir. Fakat Ordu-yu Osmani'nin Süveyş önünde ilk muvaffak olduğu gün bilumum Mısır ve Sudan ahalisi kıyam edecektir. Biz Abbas Hilmi Paşa'nın idaresi ve hükümet-i Osmaniye'nin idaresi altında müstakil olarak yaşamak isteriz. Türklerle Mısır milliyetperveranı arasında itilaf-ı tam hükümfermadır. Bilumum Mısırlılar, Osmanlı ordusunun vuruduna muntazırdır. Zira bu ordu Mısır'a fatih sıfatıyla değil müstahlis sıfatıyla gelecektir. İstikbalde Türklerle mısırlılar arasında sıkı bir itilaf hâsıl olacaktır.”²¹⁵² Ancak onun İngilizlere dair görüşleri isbetli değildi.

Hizb-ul Vatani'nin Osmanlı devletine bağlılığının temelinde İngiliz kolonisi olmak korkusu vardı. Amacı, Mısır'a, İngiliz tasallutundan kurtulup 1841'de Osmanlı devletinden alınan özerkliği yeniden kazandırmak idi. Bu, panislamist bir proje olduğu kadar İngilizlere karşı da bir garanti idi.²¹⁵³ Mısır, savaşın başladığı tarihe kadar zaten hukuken Türkiye'ye bağlıydı. Önce II. Abdülhamit ve sonra da İTC, Mısır'a tekrar hâkimiyet için Hizbul Vatani ile işbirliğine önem veriyorlardı. Bu parti “*Mısır Mısırlılarından*” sloganına sahipti. Kurulduğu

²¹⁵⁰ Ferid, a.g.e., Kasım ed Desûki'nin Muhteva analizi yazısından. s. LVI.

²¹⁵¹ Ferid, a.g.e., Asım ed Desuki, Takdim, s. XLVI.

²¹⁵² **İkdam**, 27 KE 1914.

²¹⁵³ Orhan Koloğlu, **Mustafa Kemal'in Yanında İki Libya'lı Lider**, Ankara, 1981, s. 20.

1882'den itibaren İngiliz düşmanı ve Osmanlı ve Hilafet taraftarı politika izliyordu. Bu partinin ilk başkanı Mustafa Kamil [1874-1908], ikinci başkanı Türk asıllı Muhammed Ferid'tir. Ferid 1909'da İTC ile ilişkileri geliştirmek için İstanbul'a gelmişti.²¹⁵⁴ Diğer parti 1907'de kurulan Hizb-ul Umma ise Türk düşmanı ve İngiliz yanlısıydı. "Mısır, kendini koruyacak güçte değildir, bir hamiyete muhtaçtır o da İngiltere'dir" görüşündeydi.²¹⁵⁵

İttihatçılar, savaşa girdiklerinde Mısır hakkında da büyük ümitler besliyorlardı, zira Mısır'a yığılan Hint ordusunun dikkate alınır bir kısmı Müslüman'dı, ayrıca, Mısır'daki elit tabaka, Bey'ler ve Paşa'lar gerek ırk ve gerek dünya görüşleri açısından Türk'tü.²¹⁵⁶ Beslenen aşırı iyimserlik, Türk-Almanları ciddi hatalara sevk etti. Mondros mütarekesinden sonra Enver Paşa'nın Moskova büyükelçisi Ali Fuat Cebesoy'a anlattıklarına göre: Çölaşırı Mısır seferini neden açtığı sorusuna şu safça düşünceleri belirtir: *–Mısır ve Arabistan'ın salahiyyetli adamları "Eğer siz süratle tedarik edeceğiniz kuvvetlerle Süveyş önünde görünecek olursanız Mısır halkının arkadan İngilizleri vuracağına inanabilirsiniz" dediler. Ben de bu ihtimali düşünerek Süveyş'e ilk taarruzu yaptırdım.*"²¹⁵⁷

İttihatçıların bir başka görüşü de vardı: Mısırlıların İngiliz emperyalizminden bıktığını ve bir organizasyonla Mısır'da iç isyanlar çıkarılacağını, Batıdan Senusi, Doğu'dan da Kanal seferi ile İngilizlerin çökertileceğini zannediyorlardı.²¹⁵⁸ Bunda *Hizbul Vatani*'nin de rolü olmalıdır. Aslında tıpkı İranlıların Rusya ve İngiltere'den bıktığı gibi Mısır halkı da İngiltere'den bıkmış usanmıştı. İngilizler, Mısırlıları silah altına almıştı, onları angaryada kullanıyor, Batı cephesinde dövüştürüyor, alabildiğine ağır vergiler yüklüyor, köylüleri amele taburlarında çalıştırıyor, halkın eşek (11.000) ve develerini (12.000) müsadere ediyordu.²¹⁵⁹ İngiliz baskıları ve nefreti, Dinşvay köyü hadisesinde bilhassa görülür. Almanya da bunu propaganda malzemesi olarak kullandı. Yayınladığı Arapça propaganda broşürlerinden birinde bu Dinşvay köyü hadisesine mühim yer ayırdı. Mayıs 1915'te yayınlanan bu

²¹⁵⁴ Ferid, **a.g.e.**, Takdim yazısından, s. XXXVI, 215. Ferid, İslam birliğinin korunması amacıyla Osmanlı devletinin bekasını zaruri görür. Zira Türkiye, Hıristiyan Avrupa ile mücadelesindeki rolünün tartışılmazlığını teyit eder. Ayrıca Germen birliğine benzer şekilde Türkiye, Mısır, İran ve Afganistan'ı kapsayan bir İslam birliğini savunur. Dışişleri müsteşarı Zimmermann bu fikri benimsemiş ve harpten sonra bu ideali gerçekleştireceklerini söylemiştir. Ama İTC, Turancılık fikrine saplanınca ve hatta Hıristiyan Macarları bile Turan ümmetinden görüp Mısır'ı dışlayınca ve hele Brest Litovsk antlaşmasından sonra Turancılık tamamen ön plana çıkınca Türk kökenli Ferid hayal kırıklığına uğrar. Zira Türkler bundan sonra Suriye ve Filistin'i bırakıp Azerbaycan ve Kafkasya'ya yönelmişlerdi. Ferid, Turancılığa karşı olduğu gibi Türklerden ayrılmak demek olan Arapçılığa da karşıydı. Ferid, **a.g.e.**, Asım ed Desuki'nin Takdim yazısından. s. L.

²¹⁵⁵ Ferid, **a.g.e.**, Asım ed Desuki, Takdim, s. XXXII.

²¹⁵⁶ Peter Mansfield, **a.g.e.**, s. 50.

²¹⁵⁷ Falih Rifki Atay, **Batış Yılları**, Dünya Yayınları, Ekin Basımevi, İstanbul, 1963, s. 93.

²¹⁵⁸ Mutekaid Miralay Behçet, **Büyük Harpte Mısır Seferi**, İstanbul, 1930, s. 7-11. (76 Sayılı Askeri Mecmua lahikası).

²¹⁵⁹ Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 532; **JD**, 13 Décembre 1914.

propaganda broşüründe İngilizlerin Nil deltasındaki Dinşvay köyünde idam edilen Mısırlı köylülere ait 6 resim ve Mustafa Kamil Paşa'nın bir portresi bulunur.

“*Sahifa min tarikh İngiltere fi Misr*” [İngiltere'nin Mısır'daki tarihinden bir sayfa], başlığıyla çıkan bu propaganda broşüründe İngiliz nefreti, bu köyle özdeşleşmiş görünür. O dönemde Dinşvayizm, yabancı boyunduruğuna karşı kullanılan bir anahtar kelime olarak « İngiliz boyunduruğuyla mücadele » manasında kullanılır oldu ve Genç-Mısırlılar hareketi liderinin ismiyle özdeşleşti. Bu broşürde “Müslüman Mısır'ın hürriyet ağacının kökleri Dinşvay hadisesi ile kök salmıştır” deniyordu.²¹⁶⁰ Yunus Nadi de bu yönde tahriklerde bulunuyordu: “*İngiltere'nin kendi başına teşkilatını ihlal etmeğe cüret ettiği Mısır'ın hesabını göreceğimiz herkesin malumudur. Bu siyaseten ve dinen bir farizedir. Böylece bu devletin Hindistan ile bağları kopacak ve çatır çatır çökecektir. Halife-i müslimin cihat kılıcını çekti. Müslümanların yaşadığı Rusya, İngiltere ve Fransa'da da cihat, tesirini gösterecektir.*”²¹⁶¹

Aslında Mısır seferi için daha 15 Ağustos 1914'te İstanbul'da yapılan bir konferansta ele alınmıştı. Bu tarihte Dünya Savaşı henüz başlamış ama Türkiye henüz savaşa girmemişti. Bu konferansa Alman sefiri ve kumandanları Türkiye'den de yalnız Enver Paşa ve Kurmay Başkanı Hafız Hakkı Paşa katılmıştı. Alman sefiri Türk ordusunun Mısır'a baskın yapması kararını telkin etmişti.²¹⁶² *Daily News*'un yazdığına göre İstanbul'da toplanan Harp Konseyi'nde Mısır'a baskın hususunda Edirne ve İstanbul garnizonlarının tahkim edilmesi fikrinin reddedilip üyelerin çoğunluğu, Liman ve Enver Paşaların Mısır'a baskın yapma görüşünü tercih etmişlerdi.²¹⁶³ Böylece İngilizlerin müstemlekeler ordusu, kısmen Mısır'da meşgul edilecek, Süveyş Kanalında trafik kesilecek, Almanlar da Polonya ve diğer cephelerde daha az bir yükü karşılayacaklardı.²¹⁶⁴ Garp cephesine sürülecek olan Hint firkaları Mısır'da tutulmuş olacaktı. Bu plan Bronsart von Schellendorf'a aitti.²¹⁶⁵ 7 Ekim 1914 tarihli Bronsart

²¹⁶⁰ **AF**, no: 169, avril-juin 1917, s. 76 vd; bu propaganda broşürü Mayıs 1915 te basılıp dağıtılmıştı. Bu Dinşvay hadisesi, daha sonra **Danchawây Hadisésinin Khulaçassi** adı altında Arapça, Farsça, Türkçe, Hinduca 11 sayfa olarak tekrar çıktı. Dinşvay hadisesi üzerine Mısır'da oldukça yoğun bir halk edebiyatı da gelişti. Bu hususta Hasan Mer'yi tarafından « Dinşvay Hadisesi » adıyla bir dram ve Mahmoud Taher Hacy tarafından **La Vierge de Denchaway** [Dinşvay Betülü] adlı bir roman yazıldı. Bu köyde geçen olay şudur: 28 Haziran 1906 da El Menufiye'nin Dinşvay köyünde, güvercin avlayan bir İngiliz subayı, burada bir kadını yaralayınca, olaylar patlak verdi. Butros Gali başkanlığında kurulan mahkeme, olaylara karışan dört köylünün aynı yerde idamına, çoğu müebbed hapis olmak üzere sürgün ve kürek cezalarına çarptırıldı. Mısır'da İngiliz nefretinin büyümesinde bu olayın rolü çok büyük oldu. Ferid, **a.g.e.**, s. 47.

²¹⁶¹ **Tasfir-i Efkar**, 23 TE 1330.

²¹⁶² Aydemir, **Enver Paşa**, C. 3, s. 154.

²¹⁶³ **Le Temps**, 23 novembre 1914.

²¹⁶⁴ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, C. 1, İstanbul, 1992, s. 219.

²¹⁶⁵ Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 83-84; Bayur, **TİT**, 3/1, s. 349; Aydemir, **Enver Paşa**, C. 3, s. 124; Schellendorf planı ve tenkidi için bkz. Bayur, **TİT**, 3/1, s. 215-219.

planının 4. maddesi Kanal'a saldırıya dairdi.²¹⁶⁶ Bu hususta Grégoire Sarkissian şunları yazıyordu: *“Almanlar, Türklerin Kanal'ı geçemeyeceklerini pek ala biliyorlar, maksatları Müttefikleri oyalamaktır. Oysa Müttefiklerin insan kaynakları çok zengindir. Tek endişe edilecek nokta, yerlilerin isyana teşebbüs ihtimalidir; ama Mısır halkının buna teşebbüs etmeyeceği açıktır.”*²¹⁶⁷

Kafkasya, Azerbaycan ve Türkistan gibi Mısır'ın da kurtarılmasının Enver Paşa'ya göre bir an önce savaşa girmeye bağlıydı ve bu maksatla cihat ilan edilmişti. Bunun için de Teşkilat-ı Mahsusa ajanları (Bahaeddin Şakir ve diğerleri) Kafkasya'ya, Ubeydullah Efendi ve Rauf Bey İran ve Afganistan'a, Mümtaz ve Eşref beyler de Mısır'a gönderildi.²¹⁶⁸ Hedeflerden biri Mısır'dı ve Enver Paşa, bunu 5 Ekim 1915 tarihli parlamento konuşmasında belirtmişti. Ona göre bir Mısır seferi zaferle sonuçlanacaktı; soluğu Trablusgarp'ta alacak ve burası İtalyanlara yeni bir Habeşistan olacaktı. Hartum'da görünmek, ona göre, Sudan'da isyanın çıkması için kâfi idi. Ancak Fransa ve İngiltere'nin deniz blokajı cihadın yayılmasına engeldi. Almanlar da bunu denizaltılarla kırmağa çalıştı. Almanlar bir denizaltı savaşıyla Mısır'ı İngiltere'den koparabileceklerini, bunun bir zaruret olduğunu, zira Nil vadisine hâkimiyet, İslam'ın K. Afrika'da zafer kazanması demek olduğunu düşünüyorlardı.²¹⁶⁹ Cemal Paşa da *“Harbe girişimizden 15 gün sonra Enver beni çağırdı. İngilizleri Mısır'da meşgul etmek ve Çanakkale'ye çıkarma yapmalarına engel olmak için Suriye'de bir takım hazırlıklar yapıyorum, ayrıca Suriye'de Arap ihtilali fikirleri var. 4. Ordu kumandanlığını sana veriyorum Suriye'de asayiş sağla ve Kanal'a taarruz et dedi.”*²¹⁷⁰ diyordu.

Hâlbuki İngilizler Mısır'da, sıkı sansür, şüphelilerin sınır dışı edilişi, sert cezalar, sıkıyönetim... gibi çok ciddi tedbirler almışlardı.²¹⁷¹ Ayrıca, İngiltere, İttihatçıları, iki mühim hadise ile perişan etmişti: birincisi verdiği destekle İslam peygamberinin soyundan gelen Şerif Hüseyin'in bağımsızlık ilan ettirip Hilafet'i Türklerden geri istemesi; ikincisi de, Mısır'ı resmen İstanbul'dan koparıp himayesine alması ve tahta oturttuğu Mısır'ın yeni sultanına da bağımsızlık ilan ettirmesi.²¹⁷² Zaten Osmanlı Devletine pamuk ipliğiyle bağlı olan Mısır, cihadın ilanı ile birlikte Türklerle olan alakası böylece kesildi ve İngiltere himayesine geçti, 8 Ağustos 1914'te de Almanya ve müttefiklerine savaş ilan etti.²¹⁷³ Bu hususta AF şunları

²¹⁶⁶ Karabekir, **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?** C. 2, Emre yay., 2. B., İstanbul, 1995, s. 376-377; Bayur, **TİT**, 3/3, s. 181-206.

²¹⁶⁷ Grégoire Sarkissian, « L'approche de l'armée turque », **Le Temps**, no : 19584, 18 février 1915.

²¹⁶⁸ Bayur, **TİT**, 3/1, s. 350.

²¹⁶⁹ Larcher, **La Guerre Turque...**, Paris, 1926, s. 97-98. Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, s. 119.

²¹⁷⁰ Cemal Paşa, **Hatıralar**, Haz. Behçet Cemal, Çağdaş Yay., Hilal matb., İstanbul, 1977, s. 144, 179.

²¹⁷¹ Stoddard, **TM**, s. 108.

²¹⁷² **SHAT**, 7 N 2140, EMA, Secret, Cholet, le 9 septembre 1916. Paul Ibrahim Olganier-Bey.

²¹⁷³ Ferid, **a.g.e.**, s. 136.

yazıyordu:“İslam’dan çok Alman menfaatlerine hizmet etmek için, dinsiz, ateist İttihatçıların ilan ettiği cihat, Osmanlı Araplarının hiç de ilgisini çekmedi. Bu cihadın en kahredici sonucu, Osmanlı hâkimiyetinden çıkıp İngiliz himayesine giren hidivin ilan ettiği bağımsız krallık kararı oldu. Mesele yalnız bununla da bitmiyor, Osmanlı hilafeti de tehdit altına girmiş oldu; bu da Almanların güdümüne giren Türklerin görmesi gereken bir ceza idi.”²¹⁷⁴

Enver Paşa, İngilizlerin Mısır’dan kovulması için subayları 20 Eylül 1914 Pazar günü yola çıkardı. Bu, henüz Türkiye’nin savaşa girmediği bir tarihti. Bu sıralarda İngilizler, Mısır hududunda yapılan yığınmaktan dolayı Babî’li’yi protesto etti ve Kanal’ın kapatılmasından sorumlu tuttu.²¹⁷⁵

Zaten daha Türkler savaşa girmeden Türk hizmetinde bulunan Bedeviler ile Türk devriye ve müfrezeleri hududu geçip İngilizlerle çarpışmaya girip Süveyş Kanalı ve Sina yarımadasına kadar sokulabiliyorlardı. İngiliz sefiri Sir Mallet, bu hususta Babî’li’yi protesto ettiğinde Türkiye’nin Mısır ile bir hududunun olmadığı cevabını alıyordu.²¹⁷⁶ Bu gelişmelerin görüldüğü sıralarda Türk otoriteler tarafından Gazze’de Mısırlıların ellerinden develerinin zorla müsadere edildiği haberleri Avrupa basınında çıkıyordu. Bu gelişmeler paralel olarak Türk ajanlar Hindistan’a, Yemen’e Senusilere ve Mısır’a müttefiklere karşı Müslümanları tahrik etmek maksadıyla gönderilmişlerdi.²¹⁷⁷ Bu sıralarda Avrupa’da savaş kızıştıkça, Mısır’da birtakım hadiseler sökün ediyordu. Bunun da Almanlar ve Avusturyalılardan kaynaklandığı anlaşıldı. Çok kısa bir süre önce yapılan bir ankette Kahire ve banliyölerinde 15.000 Alman’ın mevcudiyeti tespit edilmişti ve Kahire’de patlak veren hadiselerden bunlar sorumlu tutuluyordu. Bunun üzerine İngiliz otoriteleri sıkı tedbirler aldı. 5 Ağustos 1914 kararnamesiyle Mısır, Almanya ve Avusturya’ya karşı harp haline girdiği Alman ve Avusturya temsilcilerine bildirildi ve Mısır’ı 10 Eylül’den önce terk etmeleri istendi.²¹⁷⁸ Hac farızasını ifa için İstanbul’dan transit geçmek üzere buraya gelen Hacı adayları dahi, kaç kişi olursa olsun Kanal Savaşı için silah altına alındı. Bunlar savaş sebebiyle Hicaz’a gidemeyince Enver Paşa tarafından fahri rütbelerle Kanal seferine gönderildi.²¹⁷⁹ Anlaşılan kimi buldularsa mücahit payesiyle Kanal cephesine sürdüler.

²¹⁷⁴ AF, no: 160, juillet-décembre 1914, s. 289.

²¹⁷⁵ Ferid, a.g.e., s. 166 vd. Muhammed Ferid’in Enver ve Cavit Bey ile görüşmesinden.

²¹⁷⁶ Pomiankowski, a.g.e., s. 77-78; ayrıca bkz. Cavit Bey’in 22, 24, 27 Eylül Hatıraları, **Tanin**, 10, 11 ve 12 İkinci Teşrin 1944’ten naklen: Bayur, **TİT**, 3/1, s. 209.

²¹⁷⁷ JD, 13 Décembre 1914.

²¹⁷⁸ **Le Temps**, 2 décembre 1914.

²¹⁷⁹ Hüsamet’in Tugaç, **Bir Neslin Dramı**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975, s. 67-68. Enver Paşa tarafından toplanan ve Kanal seferine gönderilen Hacı adaylarından ikisi, seferden sonra Afganistan’a geçmek isterken İran’da, başlarında Enveriye şapkası ve Türk kıyafeti ile Ruslar tarafından yakalanıp Sibiryaya esir kamplarına gönderilmişlerdi.

Bu sıralarda 15 gün kadar süren ve felakete biten Sarıkamış Savaşı sürüyordu.²¹⁸⁰ Bundan sonra Türk ordusu El Arış'e girecek ve Kanal'a yürüyecektir.²¹⁸¹ 1916 başlarında Çanakkale'den çekilen İngiliz birlikleri (300.000) Mısır'da toplandı, 240.000'i de Fransa cephesine gönderildi. Almanların istediği, Kanal saldırısıyla bu kuvvetlerin Mısır'da mihlanmasıydı. Bu hususta en çok Von Kress inat ediyordu.²¹⁸² Bu Türklerden fedailik istemek manasına geliyordu.

Cemal Paşa, Suriye'de bir hükümdar yetkisi ile 6 Aralık 1914'te göreve başladıktan sonra Mısır'da İngilizleri gafil avlamayı düşünüyor, Mısır milliyetçilerine ve Cihadın manevi kuvvetine inanıyordu. Hâlbuki onda bir Mısır haritası bile yoktu.²¹⁸³ Ona göre her şey Kanal'ı geçmeye bağlıydı, bu olursa, içerde milliyetçiler isyan edecek, Senusiler de Libya üzerinden baskın yapacaklar, çimento yüklü gemileri batırarak Kanal'ı trafiğe tıkayacaklardı.²¹⁸⁴ Bundan sonra da belki de Hidiv olacaktı. Bu maksatla Şam'a gelişinden iki gün sonra Medine muhafızlığına yazdığı telde Cemal Paşa, deve tedarikini istiyordu. Gelen olumsuz cevap üzerine yazdığı cevabî telde “kesin olarak develerin satın alınarak tedarikini” tekrarlıyor ve Mısır seferinin buna bağlı olduğunu söylüyordu.²¹⁸⁵ Enver Paşa, Kanal'ın geçileceğinden emindi, Ferid'in Enver Paşa ile görüşmesi bunu kanıtlar: “12 Kasım Perşembe günü 1914'te Enver'le görüştim. Bana İTC'nin Hidiv'le ve Hizb-ul Vatani ile anlaşma içinde olduğunu söyledi. Enver, Hidiv'in kanal harekâtından sonra Mısır'a girmesinden yanaydı. Benim de Hidiv'den evvel değil ama Hidiv'le beraber Mısır'a girmemi istedi. 13 Kasım Cuma günü bunları Çubuklu kasrında Hidiv'e anlattım, çok sevindi.”²¹⁸⁶

Bu konuyu biraz daha açmakta fayda vardır: Osmanlı sadrazamı Mısırlı Sait Halim Paşa, Hidivliğe adaydır, İstanbul'a iltica eden Abbas Hilmi Paşa ise Osmanlı politikasını desteklemektedir.²¹⁸⁷ *Gazette de Francfour*'un yazdığına göre İngilizler, Hidiv Abbas'ı 19 Aralık 1914'te azledip yerine amcası ve sabık hidiv İsmail Paşa'nın mahdumu Hüseyin Kamil'i tayin etmişlerdi. (1914-1917).²¹⁸⁸ Sabık Hidiv Abbas Hilmi Paşa, “Türklerin yardımıyla Mısır'ı İngilizlerden almak” fikrindeydi. Bunun için de kendi başkanlığında ve

²¹⁸⁰ Aydemir, a.g.e., C. 3. s. 153.

²¹⁸¹ Ferid, a.g.e., s. 174. Ferid'in 2 Kasım 1914 tarihli Enver Paşa ile görüşmesinden.

²¹⁸² Marechal Sir William Robertson, **Conduite Générale de la Guerre, Chef Militaire et Homme Politique, 1914-1918**, Traduit de l'Anglais par André Cogniet, Paris, 1929, s. 473'ten naklen Bayur, **TİT**, 3/3, s. 309-311.

²¹⁸³ Ferid, a.g.e., s. 186.

²¹⁸⁴ Erden, **Suriye Hatıraları**, Haz. Alpay Kabacalı, 2006, s. 5.

²¹⁸⁵ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. 4/1, Sina-Filistin Cephesi**; Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1996, s. 142, 149.

²¹⁸⁶ Ferid, a.g.e., s. 180-181. Ama Türkler Mısır'a girseydi, Hidiv'i başa getirmezlerdi. Ona güvenmiyorlardı. Ferid, s. 168.

²¹⁸⁷ Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 531.

²¹⁸⁸ **Tasfir-i Efkâr**, 7 TS 1914.

Türklerin yardımıyla bir isyan çıkarmak istiyordu. Türklerse El-Ariş üzerinden Mısır'a girmeyi ve Abdülaziz el-Mısri'den yararlanmayı düşünüyorlardı, Hidivin askeri tecrübesinin olmadığı bahanesiyle Mısır'a sokulmayacaktı.

Ferid, 6 Eylül 1914'ten beri İstanbul'daydı ve Çaviş'in yazdığı bir isyan beyannamesini Ferid ve sabık Hidiv Abbas beraber 11 Kasım 1914'te imzaladılar. Maksat Türk askerinin Mısır'a girmesinden hemen önce kamuoyunu Türklerden yana ve İngilizlere karşı hazırlamaktı. Beynamede şunlar vardı: “Bizler şu andan itibaren Mısır halkına tam bir anayasa vaat ediyoruz. Şahsi hürriyetleri engelleyen kanunlar lağvedilecektir. Emniyet sağlanacak, mahkemeler bağımsız olacak, siyasi suçlulara genel af çıkarılacaktır.” Bu Mısır'ın anayasaya kavuşması demektir ve ikinci adımda da İngilizler kovulacaktı. Beyanname öncelikle Türk makamlarına sunuldu ve onay alındı. Mısır'a girmesi yasaklanan Hidiv, böylece Türk askeriyeye birlikte Mısır'a girecekti. Beyanname 1915 yılı başlarında *Frankfurter Zeitung*'ta yayınlanınca sabık Hidiv Abbas Hilmi, mallarının İngilizler tarafından müsadere edileceği endişesiyle bir tekzip gönderdi ve bildiriyle alakasını kesti. Hidiv Abbas Hilmi, bir gün Mısır'a dönerim diye savaş müddetince Türklerle, emlaki haczedilmesin diye de İngilizlerle iyi geçiniyordu.²¹⁸⁹

15 Kasım 1914 Pazar günü *Hizb-ul Vatani* Yönetim Kurulu üyesi İsmail Lebib, Kanal harekâtına katılmak üzere Parti mümessili sıfatıyla Cemal Paşa'nın yanına gitmişti, Hidiv Abbas Hilmi'nin adamları da kendisini hudut yakınlarında karşılayacaktı.²¹⁹⁰ İTC, Hidiv'in ve *Hizb-ul Vatani*'nin desteklenmesi hususunda ikiye ayrılmıştı. Talat ve Enver paşalar, Mısır'a askeri hareketten sonra Hidiv Abbas Hilmi ve Ferid'in Mısır'a girmelerinden yanaydı. Sadrazam Said Halim Paşa ise karşı çıkıyor ve “Mısır Mısırlıdır” yerine “Mısır Türklerindir” diyordu. Ayrıca Türk ordusu Mısır'a girdikten sonra *Hizb-ul Vatani* üyelerinin hepsinin sürgününden yanaydı.²¹⁹¹ Sabık Hidiv Abbas Hilmi, Cemal'in kendisini de beraberinde Suriye'ye götüreceğini ve Kanal hücumunda kendisine ordu kumandanlığı gibi mühim bir görevin verileceğini zannediyordu. Ancak Mısır seferini başlatmak üzere İstanbul'dan ayrıldığında Abbas Hilmi'yi görmeden İstanbul'dan ayrılması sabık Hidiv'i çileden çıkardı ve bu hınçla İstanbul'dan ayrılıp Viyana'ya gitti.²¹⁹² Halbuki Abbas Hilmi, bir takım hazırlıklar yapmıştı, karayoluyla Şam'a gideceğini hesaplıyordu, bunun için de 200'den

²¹⁸⁹ Ferid, **a.g.e.**, Takdim, s. XXXIX vd, s. 158 vd.

²¹⁹⁰ Ferid, **a.g.e.**, s. 181, 183; İsmail Lebib, (1869-1930), *El Hizbul Vatani* yönetim kurulu üyesi, Parti yayın organlarında yazılar yazdı, Harp sırasında sürgün edildi, Mısır için bir devrimci manifesto kaleme aldı. Ferid, **a.g.e.**, s. 51.

²¹⁹¹ Ferid, **a.g.e.**, Asım ed Desûki, Takdim, s. XL.

²¹⁹² **Le Temps**, no : 19584, 18 février 1915.

fazla at, çadır ve erzaktan müteşekkil hazırlıklar yapmıştı.²¹⁹³ Ama durum tam aksine gelişti ve Hidiv Abbas Hilmi, nefret ettiği Mısırlıların (Türkiye'nin Selanik başkonsolosu Fuad Selim, Emniyet dairesinde şube müdürü Ahmet Fuad) Cemal ile beraber olmaları ile hayal kırıklığına uğradı ve Cemal Paşa'ya haritaları göndermedi.²¹⁹⁴ Bu olaylar Cemal'in Suriye'ye tayininin çıktığı (21 Kasım 1914) günlere rastlıyordu.

Türkler, sadece Mısırlıları değil Almanları da Mısır'a sokmak istemiyordu. 23 Ekim 1915 tarihli *Berliner Tageblatt* gazetesi, Meclis başkanı Halil Menteşe ile yapılan bir röportajı yayınlamıştı. Bunda Menteşe, Çanakkale'de olduğu gibi Mısır'da da bir askeri harekâta Almanya'nın yardımına ihtiyaç duyulmayacağını belirtiyordu. Enver ve Talat da bu fikirdeydi. Bu aslında Türklerin Almanlara güvenmediğini gösteriyordu; bir kere girerlerse bir daha çıkmazlardı. Zaten Almanların Afrika'da bir imparatorluk hayalleri vardı. Bunun için de Türkler, Almanlardan sadece subay ve askeri levazımattan başka bir şey istemiyorlardı. Türkler endişelerinde haklıydı ve Almanlar buna çok bozulmuşlardı. Zaten Alman basını bu hususta Türkleri korkutacak haber ve yorumları yayınlıyorlardı. Mısırlılar da Almanlar kadar Türklerden de korkuyordu, Türkler girerlerse istibdadın başlayacağı fikrindeydiler.²¹⁹⁵ Kayser de bu kanaati taşıyordu, İstanbul'daki sefirine, "Türkler bir kere girerlerse Mısır onların bir eyaleti olur" demişti.²¹⁹⁶ Aralık 1915'te Rusya Türklerinin davasını anlatmak için Almanya'da bulunan *Türk Yurdu* dergisi müdürü Yusuf Akçura'ya Sömürgeler Bakanlığının büyük memurlarından biri "Mısır'ın tekrar bir Osmanlı vilayeti olmaması şartıyla" kurtarmaya çalıştıklarını söylüyordu.²¹⁹⁷ Bu bakımdan, Mısırlılar, "Biz hiçbir zaman Almansever olmadık, ancak samimi Türk dostu kaldık. Eğer, biz Balkan harplerinde Türkiye'ye yardım etmeseydik, Türkiye ayakta duramazdı. Ancak bu harpte, biz İtilaf devletlerinin zaferinden yanayız" diyordu.²¹⁹⁸

1. Mısır'da cihat: Mısır bu savaşta Hindistan'ın rolüne benzerlik arz eden dolaylı ama mühim bir rol oynadı. Savaştaki önemi coğrafi özelliğinden kaynaklanıyordu. Mısır, İngiltere için Kanal dolayısıyla çok önemliydi. Mısır geçilemeyince, Afrika'nın gerisini Müttefikler rahat koruyabildiler. İslamî cereyandan korkan İngiltere, Mısır'ı tecrit etti. 5 Ağustos 1914'te Mısır'ın, 26 Eylül'de de Kanal'ın müdafaasını üzerine aldı. Mısır'ın içindeki şüpheliler ya ihraç edildi ya da kontrol altına alındı. Kasım 1914'te Türkiye'nin savaşa girmesi ve cihadın

²¹⁹³ La Croix, 22 novembre 1914.

²¹⁹⁴ Ferid, a.g.e., s. 170, 175, 178, 179, 185-187.

²¹⁹⁵ Ferid, a.g.e., s. 292-293.

²¹⁹⁶ Ferid, a.g.e., s. 185.

²¹⁹⁷ Ferid, a.g.e., s. 310.

²¹⁹⁸ MAE, Vol. 573, Levant 1918-1929, Turquie, s. 17. Dr. M.G. « Egypte et la Guerre », *Gazette de Lausanne*, 23 janvier 1918.

ilanıyla gözler bir anda Mısır üzerine çevrildi.²¹⁹⁹ Panislam ve cihat propagandası için Kasım 1914'ten itibaren gönderilen ajanların sayısı takriben 30.000 kadar olduğu bilinmektedir.²²⁰⁰ Daha Türkiye savaşa girmeden Cihat propagandası için üç heyet İstanbul'dan ayrılmış, biri Mısır'a ve Sirenaik'e [Libya], ikincisi Tunus ve Trablus'a, diğeri de Cezayir ve Fas'a gitmişti.²²⁰¹

Savaş öncesi yıllarda Mısır'da panislamik bir cereyan hissediliyordu. *Hizb-ul Vatani*'nin ilk başkanı Mustafa Kamil'in (1874-1908) bu yönde çeşitli yazıları Avrupa basınında çıkmıştı.²²⁰² Kamil'in halefi ve *Hizb-ul Vatani*'nin 2. Başkanı M. Ferid'in faaliyetleri tamamen panislamizme kaymıştı. Dindar bir şahsiyet değilse de²²⁰³ Mısır-Osmanlı-İran-Afgan federasyonunu savunacak kadar panislamist idi.²²⁰⁴ Mısır'da çıkan *El Mueyyed* gazetesinin yayın politikası da bu yöndeydi, bu bilhassa 1911 Türk-İtalyan savaşıyla belirginleşmişti. Editörü Ali Yusuf (1863-1913) Mısırlılar için sempatik bir şahsiyetti.²²⁰⁵ Bu arada Abdur ve Reşid Rıza'nın panislamik faaliyetlerini de burada hatırlamak lazımdır.

İttihatçılar, 1. Dünya Savaşı'ndan önce aslında Mısır'daki İslamcı atmosferin farkındaydı ve bu maksatla aradaki irtibatı takviye etmişlerdi.²²⁰⁶ Aralık 1914'ten itibaren, savaşa girişten hemen sonra yoğun bir panislamist propaganda görülüyordu. Bu yönde bir beyanname de Mısır liderlerine gönderildi. Bunda Hilafete sadakat ve işgalcilere isyan etmeye çağrı, Türklerin güçlü ordusuyla İslam ittihadını gerçekleştireceği vurgusu vardı.²²⁰⁷ İngilizler de tedbir olarak Osmanlıların hilafeti gasp ettikleri, Almanların emrinde oldukları, İttihatçıların İslamcı değil ateist ve Türkçü, Turancı oldukları, İngiltere'nin ise Arapların dostu olduğu... konularını yoğun bir medya bombardımanı ile işledi.²²⁰⁸ Savaş sırasında üç Mısırlı sürgün gurubu vardı. Bunlardan birine sürgünde bulunan sabık hidiv Abbas Hilmi, diğer ikisine Muhammed Ferid ve Abdülaziz Çavuş başkanlık ediyordu.²²⁰⁹

Yukarda da değinildiği gibi, sabık Hidiv Abbas Hilmi Paşa, İstanbul'daydı ve İngilizler onu Mısır'a sokmuyordu. O da, 2 Kasım 1914'te Mısırlılara bir beyanname yayınladı:

²¹⁹⁹ Larcher, *La guerre Turque...*, s. 530, Pièce 44.

²²⁰⁰ SHAT, 7 N 2103. EMA, Ministère des Aff. Etr. au Ministère de la Guerre. Paris, le 16 décembre 1914.

²²⁰¹ MAE 1662, "Guerre 1914-1918, Panislamisme », Télégramme, p. 18. Durazzo. K.102.3. Fontenay à M. Perrotti. 19 octobre 1914.

²²⁰² Landau, *Pan-islam*, s. 158 vd.

²²⁰³ Landau, *a.g.e.*, s. 160.

²²⁰⁴ Ferid, *a.g.e.*, Dr Asım ed Des'uki'nin Takdim yazısından. s. L.

²²⁰⁵ Landau, *a.g.e.*, s. 151 vd.

²²⁰⁶ René Pinon, *L'Europe et l'Empire Ottoman: Les Aspects Actuels de la Question d'Orient*, Paris, 1909, s. 133 vd. Zikreden, Landau, *Pan-İslam*, s. 157.

²²⁰⁷ MAE, Vol. 1651, Guerre 1914-1918, F.O. 25, rapport no: 446, M.A. Defrance, *Ministre de France en Egypte à M. Delcassé, Ministre des Aff. Étrangère, Le Caire*, 6 décembre 1914. Landau, *Pan-İslam*, s. 157-158.

²²⁰⁸ *Le Temps*, 29 décembre 1914; Fransız ve İngiliz basınında bu husus bir bombardıman şeklindedir.

²²⁰⁹ Landau, *a.g.e.*, s. 164.

“Evlatlarım, sabırsızlıkla beklenen an geldi. Memleketimiz 32 yıldır İngiliz işgalindedir. Bize işgalin muvakkat olduğunu söylemişlerdi, ama bu böyle olmadı. Mısır’ın serveti heba edildi. Sudan üzerindeki hükümlerimiz hakkımız yok sayıldı. İdari ve siyasi meselelerimize el kondu. İngiltere, İstanbul’dan ayrılmamı ve İtalya’ya gitmemi istiyor. Halife Hz.leri, Mısır’ın 1882’deki vaziyetin tekrar tesisi için Mısır’a asker göndermeye karar verdi. Zafer için çalışın. Biz Mısır hidivi ve Sudan meliki [kral] olarak size anayasa, siyasi suçlulara af, Mısır ve Sudan ahalisine de asayiş ve refah vaad ediyoruz. Bu fırsattan faydalanın, düşmanımız, işgal ordusu ve avaneleridir.”²²¹⁰ Burada dikkati çeken Mısır Meliki ve Sudan Emiri tabiridir. Abbas Hilmi, Mısır için kendisini Osmanlıya bağlı ama Sudan için bağımsız addediyordu. Bu da Osmanlının şüphesini çekince Mısır seferine katılması istenmedi.²²¹¹

Mısır’daki cihat faaliyetlerinde Teşkilat-ı Mahsusa’nın aktif rol aldığı görülür. Daha Cemal Paşa Suriye’ye gelmeden Mısır’da bir takım baskınlar ve cihat faaliyetleri yürütülmeye başlanmıştı. (Cemal Paşa, 6 Aralık 1914’te Şam’a gelmişti). İttihatçılar savaşa girmeye kararlı olduklarından Filistin daha önceleri yığınak yapmışlardı. Bu hususta Fransız basınında bol haber mevcuttur.²²¹² Türkler Gazze’de deve tedarikine çoktan başlamışlardı.²²¹³ Kızıldeniz sahilleri, Mısır’a karşı panislamist propagandanın merkezi idi ve bu Teşkilat-ı Mahsusa tarafından yapılıyordu.²²¹⁴ Faal elemanları arasında Abdülaziz Çaviş, Şeyh Şerif Tunusi, Ali Başhamba ve Dürzî Emir Şekip Arslan gibi Arap liderler vardı.²²¹⁵

Savaş başlamadan az evvel, Enver Paşa’nın kardeşi Teşkilat-ı Mahsusa’cı Binb. Nuri Bey, Trablusgarp’ta, direnişçi Libyalıların başındaydı. Onun emrindeki subaylar Sudan, Mısır ve Habeşistan’a gönderilmişti. Bunların başka gizli vazifeleri de Nil üzerindeki su depolarını, baraj ve mahzenleri havaya uçurmak, Nil nehrinin Sudan ve Habeşistan’daki mecralarını değiştirerek Mısır’a ulaşmasını engellemekti. Fakat İngilizler bunlardan haberdar olmuş ve yakalanmışlardı.²²¹⁶ Cihat faaliyetleriyle görevli Teşkilat-ı Mahsusa’nın bu birliğinde tecrübeli asker ve sivil çok sayıda başka ajanlar da vardı: Sapançalı Hakkı, Çorumlu Aziz, Çerkez Ziya, Ayan üyesi Abdürrahman Paşa, Esat Şukayrı, Eşref Bey vs... Bunlar aynı zamanda Osmanlı hükümetinin müfettişleriydi. 1914 sonbaharının başlarında bu Teşkilat-ı Mahsusa müfrezesi Şam’a vardı. Görevi, Mısır’a yapılacak saldırı için Suriye ve Filistin’deki aşiret reislerini kazanmaktı. Bu şahıslar, Halife’nin cihat tebliğlerini aşiretlere dağıttı,

²²¹⁰ Bayur, **TİT**, 3/1, s. 402-403.

²²¹¹ Aynı yer.

²²¹² Stoddard, **TM**, s. 69.

²²¹³ **JD**, 13 D cembre 1914.

²²¹⁴ Hülagü, **Son Umut**, s. 83.

²²¹⁵ Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları**, s. 195.

²²¹⁶ Hüsamettin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, Pınar Yayınları, Batur Matbaası, İstanbul, 1964, s. 113

Bedevilerden de kuvvet toplamaya çalıştı. Mesela Eşref'in görevi, Sina-Hicaz mıntkasından mücahit toplamaktı. Mümtaz Bey de bu gönüllülere Şam'da gerilla eğitimi verecekti.²²¹⁷

Teşkilat-ı Mahsusa'nın bir ajanı da Sorbon Prof.u Mısırlı **Abdulaziz Çaviş** idi.²²¹⁸ Savaştan önce Çaviş, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Mısır şubesinin başındaydı ve çok sayıda panislamist ajitatörü Mısır'a yerleştirmişti. Onun hakkında yapılan yorumlar zengindir.²²¹⁹ Mustafa Kamil'in ölümünden sonra *Hizb-ul Vatani*'nin sözcüsü olmuş, İngilizleri hayli rahatsız etmiş, baskılar neticesinde İstanbul'a sığınmak zorunda kalmıştı. *Sebilürreşad*'ta yazıları çıktı. Cihat fetvasını Arapçaya tercüme eden Çaviş idi, hilafete sadıktı, Mısır'ı Osmanlı Devletinin bir parçası olarak görüyordu.²²²⁰ Mısır seferi için bu sıralarda Almanya'dan da subay, denizci, asker, harp malzemeleri İstanbul'a gönderiliyordu. Mısır'dan gelen haberler İslam âlemini ayaklandırmak için Türk birliklerinin Kanal'a doğru hareketini haber veriyordu.²²²¹ İngiltere'yi taciz için çetelerin yaptığı gerilla baskınları da söz konusuydu. *Le Temps* gazetesi şunları yazıyordu: “*Türklerin Mısır seferi kesin olarak başlamıştır. Türk-Mısır sınırı üzerinde 1.000 hecinsüvar yığılmıştır. Erkân-ı harp, 10 Alman subayından oluşur, hedef İsmailiye'dir. Müslümanları tahrik için ajitatörler Mısır'a gönderildi. Büyük bir sükûnet içinde geçen bayram tatili pazartesi günü bitti. Mısır ahalisi olan bitenlere kayıtsız görünmektedir.*”²²²² İngilizlerin ve Mısırlıların bu Osmanlı baskınını ciddiye almadıkları görülmektedir.

Çetelerin çölde bazı başarılı baskınlarından bir tanesi Teşkilat-ı Mahsusa ajanlarından İzmitli Mümtaz Bey'e aittir. Enver Paşa'nın has adamı Mümtaz Bey, bazı aşiretleri parayla cihada kazandı ve el Ariş'i ele geçirdi. Bedevilerden yardımcı kuvvetler toplamak üzere Binb. Muhtar Bey de cihatla görevliydi. İzmirli Eşref Bey de başka bir birliğin başında Kala-tun Nahl'e girdi.²²²³ Eşref Bey, Enver Paşa'dan aldığı özel emirle Trablusgarp'tan gelen gönüllülerin ve Bedevi birliğinin başına geçti, İsmailiye'nin güneyindeki Acı Göl kıyıları boyunca uzanan düşman birliklerini yok etmekle görevliydi. Ayrıca Süveyş'te gemileri

²²¹⁷ Behçet, **a.g.e.**, İstanbul, 1930, s. 2, 5.

²²¹⁸ **Tanin**, 3 KE 1917; Çaviş'in faaliyetleri hakk. bkz: Landau, **Panislam**, s. 162 vd.

²²¹⁹ Panislamist ve Arapçaya hâkim, beş paralık bir sahtekâr, para karşılığı Almanlara hizmet eden, itibarsız ve korkak, kolayca etki altına alınabilecek şahsiyetsiz biri... Ferid, **a.g.e.**, s. XXXVI, 31, 71, 74, 137, 332. Ferid'in bu yorumlarında Çaviş'in kendisine rakip olmasının da etkili olması muhtemeldir. Çünkü bu iki şahıs, birer Mısırlı sürgün gurubunun başını çekiyordu.

²²²⁰ Koloğlu, **a.g.e.**, Ankara, 1981, s. 19-20; Bayur, **TİT**, 3/1, s. 324.

²²²¹ **Le Figaro**, 12 novembre 1914. Bu yazı *İngiliz Beyaz Kitabı*'na dayanır. Ayrıca bkz. **AF**, 1914, no: 160, s. 273 vd. Burada 3 Ağustos – 4 Kasım 1914 arasında 184 diplomatik yazının çıktığı bir mecmua yayımlandı. Bu hususu izah eden **le Livre Jaune** da Fransa hükümeti tarafından daha sonra yayımlandı; **Le Figaro**, 1 décembre 1914; Bu manifesto için ayrıca bkz. 3 Kasım 1914 tarihli **Le Temps** ve **Le Figaro**.

²²²² **Le Temps**, 6 novembre 1914.

²²²³ Erden, **Paris'ten Tih Sahrasına**, 2. B., İstanbul, 1949, s. 38; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. 9, TTK, 2 B., Ankara, 1999, s. 425; Stoddard, **TM**, s. 99; Kuşçubaşı, **Hayber'de Türk Cengi**, İstanbul, 1993, s. 222-223; Aydemir, **Enver Paşa**, C. 3, s. 164-165; Bayur, **TİT**, 3/1, s. 410-414.

batıracak ve telgraf ve telefon hatlarını kesecekti. Bunun için de kendisine bol para veriliyordu.²²²⁴ Gondos adlı bir Macar gönüllü Kanal'ı taciz hususunda hizmetleri büyük oldu.²²²⁵ Ancak bu tür mevzii baskınlarla İngilizler sadece rahatsız oldu.

Teşkilat-ı Mahsusa, Cihat için Suriye'de çeşitli müfrezeler kurmuştu. Trablus'tan Suriye'ye yerleştirilen ve Eşref Bey'e bağlı bir mücahit müfrezesi, Suriye'de Çerkez süvari birliği, Kürt süvari birliği, Emir Şekip Arslan'ın idaresindeki Dürzi Birliği, Nurettin Bey'in idaresindeki Bulgaristan Müslümanları birliği gibi birlikler. Bunlar Suriye'de eğitiliyordu ve Hicaz Seferi kuvvetlerine bağlıydı.²²²⁶ Ancak bunlar sadece gerilla hareketleriydi.

2. Kanal Harekâtları ve Cihat:

2.1. Birinci Kanal Harekâtı (28 Ocak-3 Şubat 1915) : Türk ordusunun cihat adı altında İngiliz müstemlekeler ordusunu kendisiyle meşgul edip durdurmak Almanların menfaatleri gereği idi. *Marne* muharebelerinden sonra Almanların kesin bir zafer kazanamayacakları belli olmuştu, ama buna rağmen Mısır üzerine yürüme kararı verilmişti. Mısır'da duran her bir İngiliz, Alman cephesinde eksilmiş bir nefer demektir.²²²⁷ Almanların Kanal'a hücumdan maksatları Almanya'dan Mısır'a kadar uzanan bir müstemleke tesis etmek ve burada 100 milyondan fazla insanı, iskân etmekti²²²⁸, bu gayeye ulaşmak için savaş müddetince Bağdat Demiryolunu, İran körfezi istikametinde ilerletmek için fevkalade çaba harcıyorlardı²²²⁹ İlerde Dörtlü İttifak'ın dört başşehri, Sırbistan'ın düşmesiyle birbirine bağlanacak, erzak ve deplasman için stratejik iltisak sağlanacaktır. Bu durumda Şam'dan itibaren Mezopotamya ve Mısır'a kadar bir röle kurulacak ve böylece bir İslam Konfederasyonu vücuda gelecekti.²²³⁰ İşte Almanların Mısır ütopyası buydu: bu devasa bir proje idi.

Le Temps, bir Türk-Alman tasarısından bahseder. 20 yıldan beridir Kudüs'te mukim İngiliz Kilisesi müşavere heyeti azası ve Türk hapishanesinden yeni çıkan Dr. Sterling, bir

²²²⁴ Stoddard, **TM**, s. 104. Stoddard'ın Eşref Bey'le yaptığı mülakattan.

²²²⁵ Erden, **Suriye Hatıraları**, 2. B., İstanbul, 2006, s. 73-76; George Gondos, petrol mühendisiydi. Harpten önce Cemeş petrol bölgesinde iki yıl çalışmıştı, bütün tesisleri teferruatıyla biliyordu, bunları havaya uçuracaktı. Petrol rafinerilerinin tahribi İngiltere için telafisi zor kayıplar olacaktı. Enver Paşa buna razı olmuş, Gondos da 12 Kasım 1914'te 50 gönüllü ve 10 Türk askerinden oluşan bir birlikle İstanbul'dan yola çıkmıştı. 10 Ocak 1915'te de Süveyş Kanalı'nın önüne gelmişti. Birtakım çarpışmalardan sonra Cemeş yakınlarında karaya çıktı. Üç petrol kuyusunu havaya uçurdu. Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 76-77; Gondos'un hizmetleri, İngilizlere verdiği zarar ve yaptığı tahribat hakk. bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. 4/1, Sina-Filistin Cephesi**, s. 231-234. Gondos'un bu faaliyetleri 19 Ocak-10 Şubat 1915 tarihleri arasında vuku buldu.

²²²⁶ Erden, **Paris'ten Tih Sahrasına**, 2. B., İstanbul, 1949, s. 56.

²²²⁷ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, C. 1, s. 219-220.

²²²⁸ **SHAT, 7 N 2104**, Ministère de la Guerre, Bureau de Recherche de renseignements et d'études de presse étrangères concernant le **Munscher Heueste Nachrrichten**, daté du 10 janvier 1916.

²²²⁹ **SHAT, 7 N 2101**, Ministère de la Guerre, à cabinet du Ministre, Renseignement sur la Syrie, Berne, le 10 octobre 1916.

²²³⁰ **SHAT, 7 N 2104**, Ministère de la Guerre, Bureau de Recherche de renseignements et d'études de presse étrangères concernant le **Munscher Heueste Nachrrichten**, daté du 10 janvier 1916.

mülakat esnasında Almanların 1914 ilkbaharından beri, sistematik olarak Türkleri Mısır'a dikmekte olduğunu beyan ediyordu. Bu tarihten itibaren Gazze'ye silah ve mühimmat sevkiyatı yapılıyor ve banliyölerdeki bahçelere gömülüyor, Alman gemileri de bu maksatla silah, patlayıcı ve dinamit hamulelerini Beyrut'a naklediyordu. Mayıs 1914'te tüm köy muhtarları, bunların belirlenen tarihten önce açılmayacaklarına dair gizli emir almışlardı. Bu, Almanya'nın Rusya'ya savaş ilan ettiği tarihti. Verilen gizli emirlerde 20-45 yaş arası erkeklerin 5 günlük yemek tayini alacakları da belirtiliyordu. Dr. Sterling'e göre Almanlar, savaştan önce Türk-Mısır hududuna sevk edilen askeri birlikleri idare etmişler, buralarda artezyen kuyuları açmışlar, hududa 30.000 kadar deve yükü erzak ve mühimmat göndermişlerdi. Nihayet, savaşın ilanı günü, çok sayıda Alman subayı hududa ulaşmak için Gazze'yi kat etmişlerdi. Her şey, Almanların savaşın profesyonel teşkilatçısı olduklarını gösteriyordu. Dr. Sterling, Filistinlilerin Osmanlı idaresine kızgın olduğunu da ekler.²²³¹

Zaten daha Cemal Paşa, tayin edilmeden evvel hazırlıklar yapıyordu. Aslında Mısır seferi, daha 15 Ağustos 1914'te İstanbul'da yapılan bir konferansta ele alınmıştı. Bu tarihte savaş yeni başlamış ama Türkiye henüz dâhil olmamıştı. Bu konferansa Alman sefiri ve kumandanları, Türkiye'den de yalnız Enver Paşa ve kurmay reisi Hafız Hakkı Paşa katılmıştı. Almanlar bu konferansta Türk ordusunu Mısır'a yönlendirmeği telkin ediyorlardı.²²³² Kanal seferinin başarıya ulaşması için Mısır, Hindistan'da iç isyanların başlatılması maksadıyla *Teşkilat-ı Mahsusa*, daha savaş başlamadan Mısır ve Hindistan ve Suriye'yle ilgili projelerini başlatmıştı. Maksat, İngilizlere karşı bir isyanın temelini teşkil etmek için Mısır'a, Hindularla Müsülümanlar arasında bir çatışma çıkarmak için Hindistan'a, Osmanlı nizamî ordusunda cihat faaliyetlerine destek verecek olan Bedevi kuvvetlerini tedarik için Irak ve Suriye'ye daha Ağustos-Ekim (1914) ayları arasında ajanlarını göndermiş²²³³, bunun için de daha Cemal Paşa'nın tayininden evvel, Harbiye nazırı, Alman danışmanlarıyla beraber Mısır'a bir saldırı konusunu görüşmüştü. Musul ve Şam kolorduları, seferberlikten beri Mısır'ı, Süveyş Kanalı'nı, Akabe ve Gazze'yi işgal için güneye doğru sevk ediliyordu²²³⁴ Cemal Paşa da Mısır'ı fethetmeden dönmemeye kararlıydı. 5 Aralık 1914'te Suriye'ye geldikten birkaç gün sonra Emeviye Camii'nde yaptığı bir toplantıda Mısır'ın fetih müjdesini veriyor, etrafındakiler de bu mealde konuşmalarla onu teşvik ediyordu.²²³⁵ Cemal Paşa, Mısır'ı fethetmek ve iddialara göre Hidiv olmak istiyordu. Saldırı planları hazır: Yarb. Von Kress,

²²³¹ **Le Temps**, 19 février 1915; **La Croix**, 19 février 1915.

²²³² Aydemir, **Enver Paşa**, C. 3, s. 154.

²²³³ Stoddard, **TM**, İstanbul, 1993, s. 64.

²²³⁴ **Le Figaro**, 2 novembre 1914, D'après la note que l'Ambassade britannique a publié avec la signature de M. Grey; **JD**, 3 novembre 1914.

²²³⁵ Derveze, **Posta Memuru**, s. 356-357.

8. Kolordu ile saldıracaktı, hedef, İsmailiye idi.²²³⁶ İlan edilen cihattan da büyük ümitler besleniyor, Mısır'daki binlerce Müslüman Hintlinin İngilizlere isyan edeceği hesaplanıyordu.²²³⁷

Osmanlı basınında Mısır'daki Cihadın başarıya ulaşacağına dair bolca haber ve yorumlar da sıklıkla yayınlanıyordu. *Tanin* “Yakın bir gelecekte zalim İngiltere'nin yegâne kuvvetini oluşturan mübarek Mısır ile bağları kesilecektir” diyor²²³⁸, 24 TS 1914 tarihli nüshasında da Mısır'ın İngilizlerden kurtarılacağı kehanetinde bulunuyor ve Süveyş kanalına dair bir tarihçe de veriyordu, Türk ordusunun zaferinden emin, uzun ve iddialı yazılar ve yorumlara devam ediyordu: buna göre Mısır seferi hakkında her şey yolundaydı, üç haftalık daimi bir çöl yürüyüşü ve orduya su nakli için tahminen 12.000 deve lazımdı, kumların üzerinden topları geçirmek için sadece *sa'y u gayret* kalmıştı, zafer de yakındı.²²³⁹ Mısır *dar-ül harbine* dair yayınlanan bir *Tebliğ-i Resmî*'ye göre yerli Müslüman jandarmalar Osmanlı ordusuna iltihak ediyorlardı. Basında bunlardan iki Mısır süvari jandarmasının resmi yer alır.²²⁴⁰ Osmanlı basınında Mısır'daki Hint askerlerine dair mübalağalı haberler ve “*Tebliğ-i Resmî*”ler de yayınlanıyordu. Bunlara göre Mısır işgalinde kullanılan Hint askerleri Cihat ilanını daha duydukları anda firar edip Türk-Alman tarafına geçiyorlardı.²²⁴¹ *Tanin*, sonraki nüshalarında Avusturya basınından iktibaslar yaparak Kanal'ın geçileceğini, Mısır'ın fethedileceğini ve Cihat beyannamesinin Türk ve Mısır halkını birleştireceğini yazıyordu.²²⁴² Aslında Türk ordusunun kendisi firari problemi ile yüz yüzeydi ve önü alınamıyordu.²²⁴³ Bir arşiv belgesi, Türk askerlerinin yollarda sık sık firar ettiklerini yazar. Belgeye göre yollarda çok sayıda firar vukuatı vardı. Redifler, mahsullerini biçmek için birliklerinden kaçıp evlerine geri dönüyordu.²²⁴⁴

Ancak, firar eden Hint Müslümanlarının sayısı tüm çabalara rağmen düşüktü. İngilizler de karşı propagandalarla ve Hindistan'dan prensler getirerek çok sıkı tedbirler almışlardı.²²⁴⁵ Mısır'ın askeri üs oluşu, sıkıyönetim uygulamaları, dışarıdan gelen propagandacıları ve

²²³⁶ Stoddard, *TM*, s. 100.

²²³⁷ Stoddard, *TM*, s. 106. Stoddard'ın Eşref Bey'le 12 Şubat 1962 tarihli görüşmesi.

²²³⁸ *Tanin*, 12 TS 1914.

²²³⁹ *Tanin*, 27 TS 1914; *Tanin*, 29 TS 1914; *Tanin*, 1 KE 1914.

²²⁴⁰ *Tasfir-i Efkâr*, 28 TS 1914.

²²⁴¹ *Tanin*, 23 KE 1914.

²²⁴² *Tanin*, 3 KS 1915, 27 KS 1915.

²²⁴³ Silah altındaki 2.850.000 kişilik Türk ordusu harbin sonunda 560.000 kişiye düştü. Aydemir, *Enver Paşa*, C. 3, s. 98; Liman Paşa, hatıralarında asker firarlarını trajik bir şekilde anlatır. Sanders, *a.g.e.*, s. 68-69.

²²⁴⁴ Le rapport du lieutenant Dellezay, de la 4ème compagnie de la garde républicaine, au sujet de la situation actuelle en Turquie. Le 19 février 1915: SHAT, 7 N 2144. EMA, Bu şahıs, harp patladığında, Samsun'da jandarmanın reorganizasyonu için 6 aydan beri Türkiye'de bulunuyordu. Samsun'da bulunan ailesi, burayı 22 Aralık 1914'te terk ederek 2-11 Ocak 1914 arasında İstanbul'da bulundu.

²²⁴⁵ Stoddard, *TM*, s. 107.

Teşkilat-ı Mahsusa ajanlarını uzaklaştırmaları... bu kabildendi. Bu da Mısırlıların isyan etmek yerine sadakat göstermelerine yol açtı. Hatta İngilizler uğruna tehlikeli görevlere katılmaktan çekinmeyenler de oldu.²²⁴⁶ Zaten Karadeniz baskınından hemen sonra *Times* gazetesi, İngiliz hükümetinin her şeyin farkında olduğunu ve bir Mısır seferine karşı hazırlıklı olduklarını yazıyordu. İngilizler Mısır'da, Hindistan'ın, Avustralya'nın ve Y. Zelanda'nın gönderdiği zengin asker kaynaklarına sahipti.²²⁴⁷

Bu sıralarda Fransız basınında, Mısır sadakatine dair haberler çıkıyordu. Türk birliklerinin Mısır hudutlarında görüldüğü ama henüz geçmedikleri bir sırada değişik muhitlerden yaklaşık 300 Bedevi kabile reisinin Mısır'ın Britanya ajansına gidip sadakatlerini beyan etti.²²⁴⁸ Sir John Maxwelle de kendisine gelen bu şeyhlere yaptığı konuşmada Almanya'nın Müttefiklere karşı Türkiye'yi kendi davası için bir hiç uğruna savaşa soktuğunu, İngiliz hükümetinin de Mısır'da barış için faaliyetlerini tatil etmeyeceğini anlattı. Arap şeyhleri de Maxwell'e sadakatlerinden İngiltere'nin şüphe etmemesi gerektiğini beyan etti.²²⁴⁹ Feyyum'da kabilelerin başlıca şefleri, ayrıca Müdiriye'ye gidip İngiliz otoritelerine sadakatlerini tekrarlayarak İngiltere'nin yanında Mısır'ı müdafaa etmeye, kanlarını dökmeye hazır olduklarını temin ediyorlardı.²²⁵⁰ İlimli bir gazete olan *el Ahram* da Almanlara çatıyor ve İngilizlere destek vermeğe çağırıyordu.²²⁵¹ *El-Mukhattam* gazetesi de Türk cihadına inanmıyor, İngilizleri destekliyordu.²²⁵²

Kanal harekâtına girişileceği sıralarda Cemal Paşa, Teşkilat-ı Mahsusa'dan ve esir Hintli askerlerden faydalanıyor ve istihbarat topluyordu.²²⁵³ Kanal hareketinin hazırlıklarının devam ettiği sıralarda Beyrut'ta çıkan *El Hakika* gazetesi, "Suriye Ordu Kumandanının Beyanamesi" başlıklı bir haber yayınladı. Tamamen panislamik içeriği sahip bu beyanname Allah'ın adıyla başlıyordu: "*Ey mücahit Müslümanlar! Harb vakti geldi. Ey din kardeşlerimiz! Hud'akar olduğu kadar çetin olan düşman istihkâmlarıyla tahassüngahlarının arkasında sizi halecan içinde bekliyor. Fakat sizin salabet-i diniyeniz önünde ne o tahassüngahlar, ve ne de o vasi' sahralar duramaz. Kahraman babalarımız Mısır yolunda ve Mısır arazisi üzerinde ne kadar kıymettar kanlarını akıtmışlardı.*

Ey mücahitler ! Biz, o mübarek kanlar damarlarımızda cereyan ettikçe hamden lillah, o muazzam babaların evlatları olduğumuzu ispata azm ettik. Mücahit Tarık B. Ziyad, Endülüis

²²⁴⁶ Hülagü, **Son Umut**, s. 84.

²²⁴⁷ **JD**, 2 novembre 1914.

²²⁴⁸ **Le Temps**, 5 novembre 1914.

²²⁴⁹ **L'Excelsior**, 4 novembre 1914.

²²⁵⁰ **Le Temps**, 13 décembre 1914.

²²⁵¹ Landau, **Pan-İslam**, s. 153.

²²⁵² Ferid, **a.g.e.**, Takdim yazısından. s. XLV.

²²⁵³ Artuç, **a.g.e.**, s. 219.

üzerine yürüdüğü zaman ağzından çıkan sözler bugünkü halimize tamamen mutabıktır. Onun için o sözleri tekrarlamayı bir fal-ı hayr addederim. »²²⁵⁴

Ey Mücahitler ! Arkamızda nihayetsiz bir sahra önümüzde cebin bir düşman, onun arkasında vürudumuza muterakkıb zengin bir Mısır var. geri dönerseniz, akibetiniz ölümdür. Halbuki cennet önünüzdedir. Öyleyse düşmana hücum ediniz. Allah bizmledir. Zafer ve nusret de inşallah refikimizdir. Cenab-ı Hak Kur'an-ı azimüşşanında buyurduğu vechle fi sebilillah ölenleri ölmüş zannetmeyin. Onlar diridirler ve mükafatlarına taraf-ı bariden nail oluyorlar.

Kanal harekâtına başlamak üzere ilerleyen Cemal Paşa, 20 Ocak 1915'te El Ariş'in güneyine, İbin'e ulaştı.²²⁵⁵ Bu sırada Türkler Sarıkamış'ta büyük bir felakete uğramış ve bozgun halktan gizlenmişti.²²⁵⁶ Hatta Osmanlı basını, Sarıkamış'ta Türk askerinin Ruslarla eğlenir gibi çarpıştığını ve kesin zaferin çok yakın olduğunu yazıyordu.²²⁵⁷ Halbuki Sarıkamış felaketini Avrupa basını bütünüyle kamuoyuyla paylaşmıştı.²²⁵⁸ Sarıkamış bozgunundan sonra, Türk ordusu perişan bir haldeydi, D. Anadolu artık Ruslara açıldı, Trabzon, Erzincan, Bitlis ve diğer şehirler de Ruslara geçmiş bulunuyordu. Gen. Malleterre, bundan sonra Türklerin Mısır, Selanik gibi irredantist politikasının başarı şansının kalmadığını söylüyordu. Kanal harekâtının başladığı sıralarda Müttefikler tüm güçleriyle Kasım 1914'ten beri Çanakkale'yi zorluyorlardı. Diğer cephelerde de bir İngiliz Seferi kuvveti Kuveyt'te demirlemiş Basra'yı almış ve Bağdat'ı tehdit eder duruma gelmişti.²²⁵⁹ Rus çarı da Müttefiklere Sarıkamış bozgununu haber vermiş ve cihadı sekteye uğratmak maksadıyla İslam âlemine duyurulmasını bir telgrafla müttefiklerine bildirmişti.²²⁶⁰ İşte Kanal harekâtına böyle bir atmosferde giriliyordu. Zaten Mısır seferi sırasında *Daily Mail* muhabirine bir takım düzensizlik hâkimdi; zabitler disiplin sağlayamıyordu, askerin çapul yapma endişesi vardı, hatta zabitlerin Kanal seferinden vazgeçip Askerin Erzurum'a naklini konuşuyorlardı.²²⁶¹

Savaşın başlarında Osmanlı Sultanı bir beyanname imzalamış ama 2 Şubat 1915'te yayınlanmıştı. Bu Cemal Paşa'nın Kanal önüne ulaştığı güne tesadüf ediyordu: "*Mısırlı evlatlarım! Hilebaz İngilizlerin sizi nasıl işgal ettiği malumdur. Bu hal bizi çok üzüyor ve*

²²⁵⁴ **İkdam**, 12 KE 1914.

²²⁵⁵ Artuç, **a.g.e.**, s. 218.

²²⁵⁶ Guhr, **a.g.e.**, s. 27-30; **Le Temps**, 7 février 1915; Aydemir, **Enver Paşa**, C. 3, İstanbul, 1978, s. 153.

²²⁵⁷ **Tanin**, 31 KS 1915.

²²⁵⁸ **Le Temps**, 8 janvier 1915.

²²⁵⁹ Général Malleterre, « *La guerre dans le Levant* », **RDM**, t. XXXIII, 1916, s. 75-76.

²²⁶⁰ **SHAT**, 7 N 2140. Analyse d'un télégramme chiffré reçu des Aff. Etr. au Cabinet de Guerre. Le 7 janvier 1915, à 12.30. Petrograd, 6 janv. 1915, reçu le 7 à 3.35. Exemple remis à 2. Bureau Section d'Afrique. Du Général de Laguiche pour le ministre de la Guerre.

²²⁶¹ **La Croix**, 4 février 1915.

vakt-i merhunu bekliyorduk. Mısır'ı tahlis için ordularından birini gönderiyorum. Cihada iştirak edeceğinizden ve hamiyetinizden eminim. Nasrün minellahi ve Fethün karib.”²²⁶² Son cümle Saf suresinin (61/13) bir ayetidir. Allah'tan yardım ve yakın bir fetih manasındadır. Tefsiri Mekke'nin fethi, Kureyş üzerine galibiyet veya İran'ın veya Doğu Roma'nın fethi şeklindedir.²²⁶³ Padişah da herhalde bunu Mısır'ın fethi şeklinde yorumlamış olmalıdır.

Bu sıralarda Türk ordusunun tam mevcudunu tespit etmek de zordu. *Le Temps* gazetesinin askeri yorumcusu Charles Rivet şu yorumda bulunur: “Askeri kuvvetlerin 500 tabur olduğu tahmin edilebilir ki bu da 500.000 kişi demektir. Buna 200.000 süvari, topçu vs ilave etmek lazımdır. Ancak bu ordunun bir dış yardım almadan bu kadar büyük bir saha üzerinde yayılması çok zordur. 1, 2 ve 5. Kolordulara mensup 300.000 civarında asker, kuzeyde İstanbul harp sahnesi üzerinde konuşlanmıştır. Kafkasya cephesinde 150.000 asker Ruslarla çarpışmaktadır. Ve nihayet 250.000 asker Süveyş, Mezopotamya ve Arabistan'da İngilizlerle çarpışmaktadır. İngiliz-Fransız kuvvetleriyle çarpışan 1. Ordu, Bulgar cephesinde çarpışan Von der Goltz'un, 2. Ordu, Vehip Paşa'nın ve 5. Ordu da Liman Paşa'nın kumandasındadır. Kafkas cephesinde Mahmut Kamil Paşa, 3. Ordunun başındadır. (...) Süveyş ve Arabistan birlikleri savunma halindedirler, kesin bir darbe indirmek için operasyon hazırlığındadır. Ancak bu sıralarda Türklerin yerine düzensiz bir şekilde yerleştirilen Araplarda zaaf ve isyan emareleri görülmektedir.”²²⁶⁴

Türklerin Mısır üzerine seferi, İtalyan kamuoyunda da rahatsızlıklara yol açıyordu; Mısır, bir kere düştü mü sıra Libya'ya ve K. Afrika'ya gelecek demektir. İtalyan kamuoyu, İstanbul'dan başladığı bildirilen Sina yarımadasındaki Türk seferini büyük dikkatle takip ediyordu. Genel kanaat, İtalya'nın, Türklerini kanal seferine uzun süre sessiz kalması düşünülemeyeceği şeklindeydi. Kamuoyu, Türkiye'nin bu şekilde İtalya'yı kendisine düşman yaparak başka tehlikelere girmeyeceği şeklinde düşünüyordu.²²⁶⁵

Aşağıda da görüleceği gibi, Cemal Paşa Mısır önlerinde görülecek fakat ricat edecektir. Zira başlangıçta halk Cemal Paşa'ya itibar ederse de sonraları onun bunu yapamayacağı anlaşılmıştı. Halk, gıda kıtlığından, parasızlıktan ve askerin silah altına alınmasından usanmıştı.²²⁶⁶ Oysa Cemal Paşa, hatıralarında Kanal'ı geçeceğini ve Mısır milliyetçileriyle birleşeceğini ümit ediyordu.²²⁶⁷ Bilhassa Almanlar buna çok inanıyordu.²²⁶⁸ Bu, Türklerin

²²⁶² Bayur, *TİT*, 3/1, s. 404.

²²⁶³ Çantay, *Meal*, C. 3, s. 1039.

²²⁶⁴ Charles Rivet, “*La répartition des armées turques*”, *Le Temps*, 19 novembre 1915.

²²⁶⁵ *L'Humanité*, 22 novembre 1914.

²²⁶⁶ Ayrıntılar için bkz: *AF*, no: 161, janvier-mars 1915, s. 26-30.

²²⁶⁷ Aydemir, *a.g.e.*, C. 3, s. 166.

²²⁶⁸ *AF*, no: 160, juillet-décembre, 1914, s. 286.

gerçekleştiremeyeceği bir projeydi; çünkü ordunun durumu çok kötüydü, ulaşım, erzak, lojistik destekler vs yetersizdi... Ahmet İzzet Paşa şöyle feryat ediyordu: “*Triumvira'nın Mısır'ı zapt etmeye inanmaları şaşılacak şeydir. Arkası denizlere dayalı ve sınırsız asker kaynaklarıyla İngiltere'yi nasıl yeneceklerdi? Buna karşılık Ordu, Sina çölünü nasıl geçecekti? Bu ancak kıyı yoluyla ve donanma yardımıyla ve baskın halinde yapılabilirdi. Kanal üstünlüğü İngilizlerdedir. Kanal geçilse bile Mısırlıları kazanmak lazımdı. Hâlbuki Cemal, yanına tek bir Mısırlı lider almadı.*”²²⁶⁹

Kanal seferinin en büyük problemi deveydi. Birinci kademedede 9.000 deve lazımkken elde sadece 5.000 deve vardı. Bu ihtiyaç, *tekâlif-i harbiye* ile sağlanamzdı, zira çöl gibi dev bir mânia vardı ve bu da Urban ve Bedevi'lerin elindeydi; bunların kiralanması da mümkün değildi, tek çare satın almaktı, bunun için de elde para yoktu.²²⁷⁰ Eksik kalan 4.000 devenin yanında gelmekte olan 10. Tümen'in bir günlük su ihtiyacını taşımak için ayrıca 2.500 deve Hicaz seferi kuvvetlerinin ihtiyaçları için yine 2.500 deveye ihtiyaç vardı. Öte yandan çölde kuyu hafriyatı, fırın tesisi için teşebbüs lazımdı.²²⁷¹ Osmanlı askeri bin bir zorluk ve yokluk içinde 35.000 kişilik kuvvet idi; İngilizler ise bolluk içinde ve Türklerin iki misli, Kanal gibi 100 km.lik bir savunma hattı da vardı.²²⁷² Kaldı ki Cemal Paşa, Yavuz kadar şanslı değildi. Yavuz Tih'i geçerken, inanılmaz bir kolaylıkla karşılaşmış, sağanak yağmurlar sayesinde Mısır'a rahat ulaşmıştı.²²⁷³ Ayrıca Cemal Paşa, çok şeyden mahrumdu: Ulaşım vasıtaları askerlerinin belini kırıyordu. Filistin'i askerî kaynaklarına doğrudan bağlayan demir yolu yoktu, raylar Toros ve Amanos'larda bitiyordu. Erzak ve su olmayan bir çölü nasıl geçilecekti? Ayrıca, Mısır'a saldırmak için büyük bir ordu lazımdı, bu iş develerle değil, kamyonlarla, otomobillerle olurdu. Ayrıca, Kafkasya'ya yapılan tahkimat Türk ordusunu zayıflatmış ve ayrıca firarlar da had safhadaydı.²²⁷⁴ Türkler ölmeye gidiyorlardı. *Le Figaro*, Türklerin uğrayacağı akibeti şöyle anlatıyordu : “*Türklerin Suriye'de 76.000 askeri vardır, Kanala hazırlanıyorlar. 176 km.lik Sina çölünü geçmek için 10 gün, su ve erzak nakli için de*

²²⁶⁹ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, C. 1, s. 220.

²²⁷⁰ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. 4/1, **Sina-Filistin Cephesi**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1979, s. 167-170.

²²⁷¹ **a.g.e.**, s. 171-176; iaşé kıtlığı, su sıkıntısı, hayvan hastalıkları, askerin içinde bulunduğu mahrumiyetler için bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. 4/1, **Sina-Filistin Cephesi**, s. 189-192.

²²⁷² Bayur, **TİT**, 3/1, ss. 410-414.

²²⁷³ Muhammed Emin Galip Et-Tavil, **Arap Alevilerinin Tarihi, Nusayriler**, Çivi yazıları. 2. B., Çev. İsmail Özdemir, İstanbul, 2004, s. 275.

²²⁷⁴ **AF**, no: 160, juillet-décembre, 1914, s. 287; Kanal'a ulaşmanın zorlukları hakk. teferruat için bkz. **JD**, 7 février 1915.

her askere üç deve lazımdır: toplam 114.000 deve. Türkler ölmeye gidiyorlar”²²⁷⁵ Kaldı ki zaten yetersiz sayıdaki develer yem, susuzluk ve hastalıklardan sürüler halinde ölüyordu.²²⁷⁶

Bu kadar zorluklar ve meşakatlere rağmen Türkler, Kanal’a saldırmakta kararlıydı. Enver Paşa, sembolik de olsa Şerif Hüseyin’in de Hicaz kumandan ve valisi Vehip Paşa’nın [Kaçı] emrinde Kanal harekâtına katılmasını istiyordu. O da oğlu Ali’nin kumandasında 1.500 kişiyi Medine’ye gönderdiyse de bunlar hiçbir zaman Kanal’a yürümediler, onların hesapları başkaydı, isyan edeceklerdi.²²⁷⁷ Ordu 1-2 Şubat 1915 gecesini Süveyş’in önündeydi. Mısır’ın savunması Gn. Maxwell, Kanal’ın savunması da Gn. Wilson’a aitti.²²⁷⁸ Kanala hücum 2/3 Şubat 1915 gecesini, saat 02.00 de Tosun istasyonundan başladı. Saat 03.20 de İngilizler ateş açtı. Türk hücumu saat 05.00’te tamamen kesildi ve geri çekildi. Ancak 600 asker Kanal’ı geçebilyse de arkadan yardım gelmediğinden de esir alındılar. Türkler, 52 subay, 1.358 er, İngilizler ise 12 subay, 150 er kayıp vermişlerdi. İngilizlerin Mısır’da 75.000 kişilik kuvvetleri vardı.²²⁷⁹ Fransız Bahriye nezareti’nin resmi tebliğine göre 3 Şubat günü yapılan Türk saldırısına karşı İngilizlere destek vermek üzere Fransız *Requin* ve *D’Antrecasteaux* gemileri çatışmaya katıldı. Sahil muhafaza gemisi *Requin*, Türk toplarını susturduğu gibi *D’Antrecasteaux* da Türklere ağır hasar verdi.²²⁸⁰

Cemal Paşa, cihat için çıktığı, Mısır’da Müslümanları, İngilizlere karşı isyan ettirmek için başlattığı Kanal saldırısının gidişatını hatıralarında anlattığına göre ordu mehtap zamanında “Albayrak Kahire’de yükselsin!” sadalarıyla ilerlemiş ve Tosun vakası olarak nitelenen İsmailiye’ye saldırmıştı. Cemal Paşa, “Biz Kanalı geçerken Mısır’da İngilizlere karşı Mısırlıların ihtilal yapacağından emindik” der.²²⁸¹ Bu arada Teşkilat-ı Mahsusa’nın gözüpek elemanları Eşref Bey, Mümtaz Bey gibi silahşorlar da özel müfrezeleri ile kuzey kıyılarıdaki El-Ariş’e ve çölün ortasındaki Kaletun Nahl’e yerleşmişlerdi.²²⁸² *Tanin* de Şubat 1915 sonlarına doğru Türk kuvvetlerinin Mısır’a gireceğini yazıyor²²⁸³, Türk ordusunun

²²⁷⁵ *Le Figaro*, 30 novembre 1914; Türklerin maruz kaldığı mahrumiyetler için bkz. Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 4-7; Erden, *Paris’ten Tih Sahrasına*, Ankara, 1949.

²²⁷⁶ Alexandre Aaronson, *Türk Ordusuyla Filistin’de*, İstanbul, 2003, s. 56; Reşid Rıza, *a.g.e.*, s. 310.

²²⁷⁷ Stoddard, *TM*, s. 102.

²²⁷⁸ Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 18 vd. s. 27-29.

²²⁷⁹ Erden, *a.g.e.*, s. 34-42; 7 Şubat 1915 tarihli *La Croix*’ya göre Türk kaybı, 600 esir, 2400 ölü ve yaralı, 3 mitralyöz ve teçizat ve erzakla birlikte 90 deve iğtinam edildi; Ayrıca bkz: Ferid, *a.g.e.*, s. 243; Bayur, *TİT*, 3/1, s. 418 vd; Kress von Kressenstein, *Türklerle Beraber Süveyş Kanalına*, Çev. M. Besim Özalpsan, Askeri Matbaa, İstanbul, 1943, s. 54-55; Aydemir, *Enver Paşa*, C. 3. s. 158, 162, 166-167; Derveze, *Posta Memuru*, s. 356-357; Kayıplar hakk. bkz: Larcher, *Büyük Harpte Türk Harbi*, C. 2, s. 150; Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz. Behçet Cemal, s. 211.

²²⁸⁰ *La Croix*, 7 Şubat 1915.

²²⁸¹ Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz. Behçet Cemal, s. 200.

²²⁸² Aydemir, *Enver Paşa*, C. 3, s. 164-165.

²²⁸³ *Tanin*, 18 KS 1915.

başarısını, İngilizlerin acıklı hallerini anlatmaya devam ediyordu.²²⁸⁴ Bununla ilgili haberler *Tanin*'de boldur. Ancak sonuç *Tanin*'in bahsettiği şekilde değildir.

25 Şubat 1915 *Liberté de Fribourg* gazetesinde Kanal seferi başka türlü anlatılıyordu. Türkler Sérapeum'un 40 km. şarkında Moydara ve Mahşid köylerine konumlanmıştı. Buradan iki kolon halinde Hamsin denen kum fırtınaları arasında Kanala yürüdü. İngiliz keşif uçakları onları görmekte gecikmedi. Başta Alman zabıtlar vardı. Kolonlardan biri Kanal'ın Asya yakasında çukur bir mevkiye durdu. Diğer kolon, müfrezelere geçiş sağlamak üzere Kanal'a yürüdü. Her bir tombaz 40 askeri alıyordu. Kanal'a birbirine yakın üç noktadan geçiş yapılacak, buradan Afrika yakasında Tosun istikametine varılacaktı. Türkler, askerin geçişini temin etmek için dört zambuk ve üç Maxim topunu harekete geçirdi. Ancak İngiliz topçusu zambukları parçaladı, askerlerin bir kısmını öldürdü, çoğunu yaraladı. Bir kısmı da suya atladı, suyun karşı tarafında boşuna kum tepelikleri etrafında saklanmaya çalışırken İngilizler tarafından esir alındı. Muharebe Sérapium ile Tosun arasında 2,5 millik bir mesaha üzerinde cereyan etti. Türkler hakikaten kahramanca çarpıştı; ancak onların İngiliz-Mısır-Yeni Zelanda-Hint birlikleri karşısında yapacakları fazla bir şey yoktu. Türkler 12.000 kişilik bir kuvvetle Kanal'ı geçmeye çalışıyordu. Ölü sayısı 1.000, yaralı ve esir sayısı 5.000 idi.²²⁸⁵

Ölen cihat fedailerini Kanal'a döküldü, karşıya geçebilen mücahitlerin yükselen *Allah Allah!* sesleri de bir müddet sonra kesildi.²²⁸⁶ Falih Rıfki, Halife'nin askerlerinin bu acıklı durumunu şöyle anlatır: “15.000 kişi Kanal'a yürüdü. Kanal'a atılan çocuklarımız öbür tarafa esir olarak geçtiler. İngilizler de onları güneşte kurutup halifeyi tahkir için Kahire sokaklarında çıplak dolaştırdılar.”²²⁸⁷ *Le Temps* da bu Kanal saldırısından sonra *zaten ahalisi az olan bu yerlerde korkunç musibetler ve açlık hâkim oldu.*²²⁸⁸ der.

Bu arada *Wolffbureau*'nun bir şubesi mahiyetinde olan *Osmanlı Haber Ajansı*'nin Kanal harekâtına dair yayınladığı *Tebliğ-i Resmi*, olayları çarpıtması bakımından ilginçtir. “Muzaffer birliklerimiz, İngilizlerin ilk harp gemisini yaktıktan, ikincisini de tahrir ettikten, üçüncüsünü de batırdıktan, dördüncüsü de firar ettikten sonra Süveyş Kanalını başarıyla geçtiler. Dört kaybımız var. Düşmanın kaybı hesapsızdır.”²²⁸⁹ Bu *Tebliğ-i Resmi*, *Le Temps* da *Alatürka* bir tebliğ şeklinde istihza ile verildi. 11 Şubat 1915 tarihli İskenderiye mahreçli bir

²²⁸⁴ *Tanin*, 8 Şubat 1915; *Tanin*, 10 Şubat 1915.

²²⁸⁵ T., “L'échec des Turcs devant le canal de Suez”, *La Croix*, 12 mars 1915.

²²⁸⁶ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C. 4/1, *Sina-Filistin Cephesi*, s. 211-212.

²²⁸⁷ Atay, *Zeytindağı*, s. 105. Bu hususta ayrıca bkz: Sanders, *a.g.e.*, s. 61-63; Henry Bordeaux, « *Voyageurs d'Orient, le Levant pendant et après la guerre* », V. *RDM*, t. XXXIII, 1926, s. 599.

²²⁸⁸ *Le Temps*, 18 mars 1915. Bu makalede bu civarda yaşayan yarı-göçebe aşiretler ve geçimleri hakkında enteresan bilgiler vardır. Aşiretlerin nüfusu 6.000 kadardır ve beş guruba ayrılmakta, 30.000 km² kadar bir mesaha üzerinde yaşamaktadırlar. Geniş bilgi için buraya bkz.

²²⁸⁹ *Le Temps*, 26 février 1915.

habere göre Kanal zaferi vesilesiyle Yafa'nın geçen hafta tamamen süslendiği ve bayram yapıldığı bildiriliyordu.²²⁹⁰

Harekât, başarısızlıkla sonuçlandı. Ama Von Kress “Buraya gelen Türk kuvvetlerinin vazifesi dönmek değil ölmektir” diyordu.²²⁹¹ Ordunun şerefi için harekâtın devamını isterse de Cemal Paşa, son derece başarılı bir planla 4 Şubat'ta geri çekildi, böylece daha büyük bir facianın önü alınmış oldu.²²⁹² Bu, cihadın ilk büyük felaketi olan Sarıkamış faciası gibi olabilirdi. Ordu Karargâhı 7 Şubat 1915'te Cifcife'ye geldiğinde Başkomutanlık'tan şu şifreli telgraf alındı: “Kanal taarruzunda başarısızlık İslam âleminde menfi tesir icra edeceğinden başarı ihtimali varsa Kanal'a taarruz gereklidir.”²²⁹³ Ancak 2/3 Şubat gecesi taarruz yapılmıştı. Cemal Paşa, bu ilk Kanal seferinde Arap-Türk kaynaşmasının mükemmelliğinden ve Hilafete tam bağlılığından ve hiçbir Arap'ın ihanet etmediğinden hararetle bahseder.²²⁹⁴ Ancak, hakikatte, Şubat'ın ilk günlerindeki bu mağlubiyetten sonra Suriyeli Müslümanların Cemal Paşa antipatisi daha da artmıştı.²²⁹⁵ Kanal harekâtının bu şekilde sona ermesinden sonra Kanal'a ikinci bir saldırı için 1,5 sene kadar zaman gerekecektir. Kanal'daki mevcut kuvvetler İstanbul tarafından hayat-memat sahnesi olan Çanakkale cephesine acilen çağrıldı.²²⁹⁶

2.2. İkinci Kanal harekâtı (27 Temmuz-5 Ağustos 1916): Türklerin Çanakkale'de zor günler geçirdiği bir sırada ikinci bir Kanal seferi gündeme oturdu. Enver Paşa, 11 Ağustos 1915'te Cemal Paşa'ya gönderdiği telde Kanal seferinin terk değil, tehir edildiğini söylüyor, İngilizlerin taciz ve Kanal'ın tahrip edilmesini, bunun için de hazırlıkların 1 Ekim 1916'da bitirilmiş olmasını istiyordu.²²⁹⁷ Aslında Kanal harekâtı Çanakkale'deki yükü biraz da azaltmak maksadına yönelikti.²²⁹⁸ 18 Ekim 1915 tarihi itibarı ile siyasi durumda ümitvar olmayı gerektirecek bazı gelişmeler olmuştu; Bulgarlar 23 Eylül 1915'te Almanya safında savaşa girdiğinden beri İstanbul-Berlin yolu açılmıştı. 1 KS 1915'ten itibaren İstanbul-Berlin ve İstanbul-Münih arasında Balkan Katarları adıyla haftada iki defa tren işliyordu.²²⁹⁹ Romanya ve Yunanistan bu tarihlerde hala tarafsızdı. Almanya ve Avusturya K.

²²⁹⁰ *La Croix*, 13 février 1915.

²²⁹¹ Atay, *Zeytindağı*, s.105; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. 4/1, Sina-Filistin Cephesi*, s. 217.

²²⁹² Larcher, *Büyük Harpte Türk Harbi, C. 2, s. 150*; geri çekilş hakk. teferruat: *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. 4/1, Sina-Filistin Cephesi*, s. 221-231.

²²⁹³ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. 4/1, Sina-Filistin Cephesi*, s. 221.

²²⁹⁴ Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Haz. Behçet Cemal), s. 202, 214.

²²⁹⁵ Geniş bilgi: *AF*, janvier-mars 1915, no: 161. s. 26-30.

²²⁹⁶ *La Croix*, 7 mars 1915.

²²⁹⁷ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. 4/1, Sina-Filistin Cephesi*, s. 295.

²²⁹⁸ Artuç, *a.g.e.*, s. 231.

²²⁹⁹ *Tanin*, 18 KE 1915.

Sırbistan'dan, Bulgaristan da Doğu Sırbistan'dan saldırıya geçmişti. Bu sıralarda İtilafçılar Çanakkale'de nerdeyse harp sahasından kaçmışlar, askerlerini Sırbistan'a yardım için çekmişlerdi. İngilizler Avam kamarasında 100.000 kayıp verdiklerini itiraf etmişler, Fransa'da da Hariciye vekili Delcassé istifasını vermişti.²³⁰⁰ Cemal Paşa, von Kress başkanlığında bir Çöl Kumandanlığı kurmuş ve Kanal'ı gerilla baskınları ile taciz ediyor²³⁰¹, Kanal harekâtı için alt yapı hazırlıkları yapıyordu: demiryolu, şose, telgraf hatları, menzil hatlarında kuyular açıyordu.²³⁰²

Bu seferin bir talihsizliği bu esnada Şerif Hüseyin'in isyan etmiş olmasıydı. İsyanı bastırmak için bir kısım kuvvet Medine'ye, ayrıca, Suriye'deki bir kısım kuvvetler de Mekke'de kuşatma altındaki Türk garnizonunu kurtarmak için gönderildi.²³⁰³ Bu sıralarda Suriye'de büyük bir kıtlık vardı, çekirgeler bulutlar halinde Suriye'nin üzerine çökmüşlerdi.²³⁰⁴ Bundan sonra isyanların önü alınamaz oldu. Bu yıllarda Fransa ve İngiltere'nin şiddetli ablukası da tüm şiddetiyle sürüyordu.²³⁰⁵ İşte bu sıralarda Türk hükümeti, yayınladığı bir resmi tebliğde Batum'un alınmasından dolayı petrol fiyatlarının düşeceğini, bundan böyle Suriye'ye bol miktarda petrol gönderileceğini, aydınlanmak için yakıt bulamayan ahalinin bundan böyle bollukla karşılaşacağını bildiriyordu.²³⁰⁶

İlkinde olduğu gibi, İkinci Kanal Seferinde de Gönüllü Birlikler kuruldu, Havran mebusu Dürzi lider Şekip Aslan, bu işle görevlendirildi.²³⁰⁷ Daha sonra da Birinci kuvve-i seferiye kurulup başına von Kress getirildi. Bu bir öncü birlikti, Mevlevi taburu, Kadiri bölüğü, Alman-Avusturya er ve zabıtlarından oluşuyordu.²³⁰⁸ Bu sıralarda Harbiye Nazırı Enver Paşa, Kanal harekâtı için yapılan hazırlıkları yerinde teftiş için 12 Şubat 1916'da 20 kişilik maiyetiyle beraber İstanbul'dan ayrıldı. Mersin'den Gazze'ye kadar ki sahaları; Tih sahrasını, Trablusşam, Şam, Beyrut, Hayfa, Yafa, Suriye ve Filistin'i teftiş etti.²³⁰⁹

Enver Paşa'nın bu ziyaretini Emir Şekip Arslan şöyle anlatır: “Gönüllü alaylarının teşkilinden sonra Enver, Suriye'yi ziyarete geldi. Şuf kaymakamı kardeşim Adil, Enver Paşa

²³⁰⁰ Ferid, a.g.e., s. 291.

²³⁰¹ Erden, **Suriye Hatıraları**, İstanbul, 1954, s. 73. Nakleden: Artuç, a.g.e., s. 232.

²³⁰² Erden, **Paris'ten Tih Sahrasına**, Ankara, 1949, s. 12-13. Nakleden: Artuç, a.g.e., s. 237-238; Kanal istikametinde ileri harekât hakk. hazırlıklar ve tefferruat için bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. 4/1, Sina-Filistin Cephesi**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 19179, s. 338-383.

²³⁰³ Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 243-244.

²³⁰⁴ Artuç, **Cemal Paşa**, s. 232.

²³⁰⁵ Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 258.

²³⁰⁶ **Le Temps**, 15 septembre 1915.

²³⁰⁷ **MMZC**, Devre: 3, İçtima senesi: 1, inikad: 35, 22 Eylül 1915, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, s. 494. Nakleden: Artuç, a.g.e., s. 232.

²³⁰⁸ Erden, **Suriye Hatıraları**, İstanbul, 1954, s. 165-174. Nakleden: Artuç, a.g.e., s. 239.

²³⁰⁹ Erden, **Suriye Hatıraları**, Türkiye İş Bank Yayınları, 2. B., İstanbul, 2006, s. 180-182; Enver Paşa'nın bu ziyareti hakk. ayrıca bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. 4/1, Sina-Filistin Cephesi**, s. 338.

için Aleyh'te iyi bir karşılama töreni yapılması gerektiğini bana telgraf etti. Silahlı gönüllüleri Aleyh'te topladım. Sufer istasyonunda 2.000 silahlı gönüllü, Sufer merkezinde de 10.000 kişi karşıladı. Enver çok sevindi, safları gezdi. Berka'dayken öğrendiği az bir Arapçayla halkla konuştu.”²³¹⁰ Tanin, bu ziyarete geniş yer verdi.²³¹¹ Enver Paşa, çölün çok değiştiğini gördü. Bu sıralarda Sina çölündeki demiryolu inşaatı Hafir'e kadar tamamlanmış ve artık Kanala uzaklık 100 km. kalmıştı.²³¹² Enver Paşa'nın bundan sonraki yol programı Mekke ve Medine'yi ziyaret ve Şerif Hüseyin ile görüşmek olacaktır.²³¹³

1916 yılı başlarında Irak ve Kafkaslarda Türk çöküntüsü başlamıştı. Berlin-İstanbul hattı üzerinden bir miktar silah ve küçük birlikler Almanya'dan geldi. Üstünlük İngilizlere geçmeden evvel iki Türk baskını söz konusu oldu: 1 Nisan 1916'da Ogratina ve Katya'da başarılı bir Türk akını oldu, bir İngiliz süvari alayı yok edildi, 23 subay, 253 er esir, 300 at, 100 deve ve çok sayıda ganimet alındı. Bu da cihat yolundaki kuvvetlerin morali yükseltti. Ancak ikinci baskın başarısız kaldı. Bu baskınlardan maksat Alman menfaatleri gereği İngiliz kuvvetlerini Mısır'da mıhlamaktı. Zira Almanlar bu sırada Verdun'de büyük çarpışmalar içindeydi. Ancak bu baskınlar, İngilizleri korkutmadı, kuvvetlerini Fransa cephesine sevk etmeye devam etti.²³¹⁴

O günlerde Mısır işgalinde kullanılan Hint askerlerinin Türk tarafına geçtiklerine dair yoğun haber bombardımanı ve *Tebliğ-i Resmî*'ler basında çıktı. General Von Blom, *Berliner Tagblatt* gazetesinde yazdığına göre “Mısır, İngiltere için endişe sebebidir, yerli askere güven yoktur, Sudan hal-i ihtilaldadır, sınırlar Trablus kabilelerini İtalyanlara karşı galeyana getirmekte ve İngilizlerin garp cenahını tehdit etmektedir, İngilizler artık Mısır'dan başka

²³¹⁰ Emir Şekip Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınımın Anıları*, s. 105-06.

²³¹¹ **Tanin**, 24 Şubat 1916.

²³¹² **Le Temps**, 8 décembre 1915; Maurice Pernot, **La Question Turque**, Paris, 1923, s. 249 vd; Kress von Kressenstein, **Türklerle Beraber Süveyş Kanalına**, s. 95; Atay, **Zeytin Dağı**, s. 107. Birgen, **a.g.e.**, C. I. s. 267-270; Erden, **Suriye Hatıraları**, 2. B., İstanbul, 2006, s. 85-101. Erden, Cemal Paşa'nın gerçekleştirdiği imar faaliyetlerinden bahseder; “Azmin kuvveti”, **Tanin**, 24 Temmuz 1916, Başmakale; “Sina Çölü ve Filistin”, **Tanin**, 12 Eylül 1916. **Nieuwe Rotterdamische Courant** adlı Felemenk gazetesinden: Vaktiyle kimsenin ayak basmadığı yerler ve Tur-i Sina yarımadası ve G. Filistin gibi mekânlar, şimdi yollarla mestur. Yüzlerce km demiryolu yapıldı. Fabrikalar, destgahlar... Şimdi yerliler Osmanlı devletine yüksek nazarla bakıyorlar. Elli senelik sulh devrinde bu iki sene kadar Tur-i Sina'ya yatırım yapılmadı. Menzil konaklarının hepsinde çeşmeler, buz fabrikaları ... var; **Tanin**, 2 Eylül 1918. Bu uzun yazıda Cemal Paşa'nın Suriye'ye getirdiği yenilikler ve imar faaliyetlerinden bahseder; **Tanin**, 10 Eylül 1916. Sina çölünde matbaa kurulduğunu, artık Sina çölünün cennete dönüştüğünü anlatır. Bu hususta bir askerinin **Tanin**'de çölün güzelliğini anlatan bir mektubu da yayımlanır. Meşhur seyyah Sven Hedin'in Suriye, Irak, Arabistan seyahatlerini anlatan bir yazı. Suriye'de Cemal Paşa ile görüşmesi ve Cemal Paşa'nın Suriye'deki asar-ı umranını, fabrikaları ziyaretini anlatır. Sven Hedin, Suriye'de hububat ve gıdaların bolluğundan bahseder. “Sven Hedin Berlin'de”, **Tanin**, 20 Eylül 1916; Suriye'de yapılan yenilikler hakkında bkz: Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 316, Pièce no: 21; Tenkit için bkz: Subhi Nuri, “Hicaz meselesi etrafında”, **Ati**, 23 KS 1919.

²³¹³ Atay, **Zeytin Dağı**, s. 53-58. **Tanin**, 28 Şubat 1916; Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 185.

²³¹⁴ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 200; Aydemir, **Enver Paşa**, C. 3, s. 260-266.

cephelere asker gönderemiyor...” vs²³¹⁵ Mübalağalı da olsa bu tür beklentiler vardı ve bu da Harbiye Nezareti'nin “*Hindistan İstiklal Cemiyeti*” ile işbirliğinin verdiği iyimserlikten geliyordu.²³¹⁶ Nisan 1916'daki Katya baskınının hemen öncesinde Enver Paşa, Cemal Paşa'ya Hintlilerin firar etmesi için ne gibi tedbirlerin alındığını, hangi karakollara teslim olacaklarını ve parolanın ne olacağını soruyordu.²³¹⁷ Berlin'deki Hindistan Komitesi, Mısır'daki Hint askerlerinin teslim olması için Başkumandanlık Vekâleti'nden 4. Ordunun nasıl faaliyet yapmakta olduğunu, Hint askerlerinin hangi postalara teslim olacaklarını ve parolanın ne olacağını sordu. Başkumandan Vekili bunu 12 Nisan 1916 tarihli bir tebligatla 4. Ordu'ya bildirdi. 4. Ordu da “*Birul Abd-Mağara-Cefcafe-Aynussadr hattındaki noktalarda tarassut postaları vardır şimdiye kadar 27 Hintli asker teslim olmuştur. Bu hatlardaki beyaz sarıklı Bedeviler kılavuzdur. Parola Allahumme Salli Ala'dır. Bedevinin cevabı da Nasrun Minallah'tır. Bu mukarrerat ajanlar tarafından Mısır'daki Hintlilere bildirilecektir.*” Şeklinde cevap verdi.²³¹⁸

Tanin, Kanal üzerine yürüyüşü şu sözlerle anlatıyordu: “*İki sene evvel, Türkiye'nin Mısır'a saldıracağı söylendiğinde asık süratlı İngilizler tebessüm ediyorlar, kendilerini tutamıyorlardı. Şimdi Türkler yakıcı, kavurucu, yolsuz, susuz, kum ve kayalardan ibaret emsalsiz bir çölü ikinci defa geçiyorlar.*”²³¹⁹

Birinci Kanal harekâtı sırasındaki mahrumiyetler ikincisinde de vardı, hatta daha da zordu.²³²⁰ İlk Kanal seferinde 20.000 kişi Tih sahrasını geçmişti. İkincisinde gayri muharip teşkilat da dâhil mevcut 100.000 kişi, hayvanların mevcudu da 50.000 idi.²³²¹ Von Kress'in Alman Genel Kurmay Başkanlığına yazdığı raporda Cemal Paşa'nın bu kuvvetlerle Mısır'ı İngilizlerden alabileceğini yazmıştı ve ümitliydi. Kuvvetler, Anadolu Türkü, Alman, Avusturya, Macar, Leh, Hicaz akıncıları, Mevlevi taburları ve Kadirilerden oluşuyordu.²³²² Meclisi açış konuşmasında padişah Mısır hakkında şunları söylüyordu: “*Mısır'ın istihlası için olan Ordu-yu hümayunun çölün kızgın kumları üzerinde esbab-ı muvaffakiyetini ihzar ile meşguldür. Vakt-i merhununda hutta-i mezkure, Cn. Hak'ın izniyle tahlis edilecektir.*”²³²³ Enver Paşa da parlamentodaki konuşmasında, birkaç ay önce başlayan Şerif isyanını küçümsüyor ve

²³¹⁵ **Tanin**, 19 Şubat 1916.

²³¹⁶ Stoddard, **TM**, s. 100.

²³¹⁷ Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 265.

²³¹⁸ Erden, **Suriye Hatıraları**, İş Bankası Yayınları, s. 265; Larcher, Kanal çarpışmaları sırasında şifrenin, **Sancak-ı Şerif**, nişanenin de sol kola sarılı beyaz bir kolluk olduğunu söyler. Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 312.

²³¹⁹ **Tanin**, 24 Temmuz 1916.

²³²⁰ Sanders, **a.g.e.**, s. 61-63.

²³²¹ Erden, **Suriye Hatıraları**, Haz. Alpay Kabacalı, s. 85 vd, 95 vd, 148 vd.

²³²² Erden, **a.g.e.**, Haz. Alpay Kabacalı, s. 163, 177.

²³²³ **Tanin**, 15 TS 1916, 3. devre-i içtimaiyenin 3. İçtimai.

sözü Mısır'a getirerek şunları söylüyordu: “*Süveyş Kanalına olan Türk saldırısı kesilmiş değildir, uygun bulduğumuz bir zamanda tekrar başlayacaktır.*”²³²⁴ Bu sırada Enver Paşa, Türk askerini Balkanlara Bulgarlara, yardıma gönderiyordu.

Bu Kanal harekâtının ardından Şerif'in isyanı patladı. Artık diğer cephelerde de çöküş kaçınılmaz hale gelmişti. Kanal'a saldırının son denemesi ile Türkler ve Almanlar mukadder akıbetlerine doğru adım adım gidiyorlardı. Katya'ya saldırı 16 Temmuz'da (1916) yapıldı. Temmuz 1916'nın yakıcı sıcaklarında 16.000 kişilik bir kuvvet, 5.000 deve, 1.750 at ile Romani-Katya'da İngilizler üzerine yürüdü, ancak 4-5 Ağustos 1916'da kuvvetlerinin dörtte birini kaybederek çekildi. Bu Mısır'ı almak için yapılan son teşebbüs oldu. Artık buralarda cihadın bir başarı şansı kalmamıştı. Zaten bir ay önce başlayan Şerif isyanı Türk kuvvetlerini artık Mısır'da savunma durumuna girecek şekilde zayıflatmıştı. Erden, Hatıralarında “*Romani bir kumar idi ve Sarıkamış'ın ikinci cildi idi.*” der.²³²⁵ Başlangıçta arazi kazanımı olduysa da İngilizlerin pek mahirane sevk ve idaresiyle kazanımlar kaybedildi. Türk mücahitleri, açlıktan, susuzluktan yarı ölü bir hale geldilerse de kahramanca çarpıştılar. Hicaz isyanı olmasaydı, Kanal'ın Doğu yakası bir müddet daha elde tutulabilir, kayıplar da bu kadar ağır olmazdı.²³²⁶

Bu hususta Mısır ordusunun 5 Ağustos 1916 tarihli resmi tebliği vaziyeti aydınlatıcı mahiyettedir: *3 Ağustos'u 4'e bağlayan gecenin yarısından beri meblağı 14.000'a ulaşan Türk ordusu Port-Said'in şarkında bulunan 7-8 millik bir mesaha üzerinde bulunan Romani'deki pozisyonlarımıza saldırdı. 4 Ağustos gecesini, muharebe müstahkem birliklerimizin üstünlüğünde olmak üzere, takriben 500 esir aldığımız güney cemahta devam etti. Tina koyunda bulunan gemiler bize kıymetli yardımlarda verdi. Rapor gönderildiği sırada muharebe devam ediyordu.*²³²⁷ Romani muharebesi hakkında tamamlayıcı bilgileri *La Croix* şu şekilde veriyordu: *Mısır kuvvetleri bir karşı hücumla Türkleri kum tepelerinin gerisine püskürttü. 5 Ağustos sabahı ricat eden Türkler izlendi, akşam da, aralarında birkaç Alman'ın da olduğu 2.500 sağlam asker esir alındı, ayrıca 4 cebel topu ve bir miktar mitralyöz iğtinam edildi. Mısır ordusunun kayıpları hafiftir. Times'in askerî yazarı bu hususta şunları yazıyordu: Bu ikinci Türk baskını birincisinden de daha rezaletle bitti. Bu iki baskın arasında biz pozisyonlarımızı Kanal'ın Şark'ına kurduğumuz müstahkem mevzilere nakletmiştik. Bu arada şoseler ve demiryolları yaptık, su kanalları açtık, telefon ve telgraf tertibatını tamamladık. Mısır Kuvvetleri kumandanı Sir Archibald Murray, epey zamandır*

²³²⁴ **Le Temps**, 7 décembre 1916.

²³²⁵ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 313; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. 4/1, Sina-Filistin Cephesi**, s. 383.

²³²⁶ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. 4/1, Sina-Filistin Cephesi**, s. 393-394.

²³²⁷ **La Croix**, 8 août 1916.

zaten bu karakterde bir baskını bekliyordu. Türklerin bu kadar uygunsuz bir mevsimde bu baskını yapmalarının sebebi halen bizce meçhuldür.²³²⁸ Bir sonraki takipte Türk kuvvetleri 3.354 ölü, 300 yaralı bırakıp 8 mitralyöz, 1.600 tüfek, 1. Milyon kartuş ve çok sayıda mühimmat bıraktı.²³²⁹

Görüldüğü gibi işler, ne Padişah'ın ne de Enver Paşa'nın söylediği gibi olmadı. Bundan sonra, Medine üzerinden Mekke'ye Arap isyanını bastırmaya karar verildi. Ancak bu da kolay olmadı, gönderilen kuvvetler demiryollarının Bedeviler tarafından tahribi yüzünden hayli sıkıntılı oldu.²³³⁰ Fahrettin Paşa kumandasında Hicaz Kuvve-i Seferiyesi kurulduysa da bunun da bir başarısı olmadı. Türklerin yetersiz olduğunu artık İngilizler biliyordu, 1916 Sonbaharında Arap isyanını teşvikle beraber eşzamanlı olarak da Bağdat'a saldırdılar, Mısır'dan hareketle Suriye ve Filistin'de ilerlediler. Hedef Arap topraklarını Türklerden koparmaktı. Bundan sonra gidişat Türk ve Almanların aleyhine oldu ve ilan edilen cihadın Mısır'da bir faydası görülmedi. Zaten daha 1. Kanal harekâtında Kanal harekâtına katılan Arap askerlerin, *Daily Mail*'in Mısır mahreçli bir telgrafına göre İngilizlere karşı çarpışmaya hevesli değildi, onların yerine Türkler yerleştirilmişti.²³³¹ Mısırlıların çoğu ya hareketsiz kaldı veya Anglofil oldu.²³³² Mısırlıların bu tutumu, Kafkasya Müslümanlarını da etkiledi, bir müddet için Cihada karşı soğuk durmaya ve hatta Rusya'ya sempati duymalarına sebep oldu.²³³³ İki Kanal harekâtından da bir sonuç çıkmadı ve Mısır rüyası da böylece kapandı. İlki Şubat 1915'te, diğeri ise Ağustos 1916'da kesin bir hezimetle sonuçlandı, 4.000 asker esir oldu. Bunlar Kahire caddelerinde halka teşhir edilerek cihat ve Osmanlıların itibarına kaybına sebep oldu, Mısırlılar da Türklerden de cihattan da ümidini kesti. Artık bir anayasa karşılığında İngilizlerle anlaşma yolunu aradılar.²³³⁴ Mısırlıların İngiltere'ye duydukları tepkilerin eseri ve panislamik propagandalar neticesinde kısmen de olsa Osmanlı hükümetine yardımda bulunabildilerse de, topladıkları yardımları, savaşın başlamasından itibaren Osmanlı hükümetine ulaştırmaya çalıştılsa da²³³⁵ bunların cihadın çöküşünü durduracak mahiyeti yoktu.

Savaş günlerinde Türk ordusunda bir subay olan Subhi Nuri'nin bu hususta yazdığı makale dikkate değer: *Harpte Çanakkale ve Kafkasya cepheleeri dışında gereksiz cepheleer açıldı. Ama biz bu cepheleerde müdafaa halinde olmalıydık. Kafkasya'da gereksiz taarruza*

²³²⁸ **La Croix**, 8 août 1916.

²³²⁹ **La Croix**, 15 août 1916.

²³³⁰ **La Croix**, 10 août 1916.

²³³¹ **L'Humanité**, 15 décembre 1914.

²³³² Stoddard, **TM**, s. 111; Peter Mansfield, **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, İstanbul, 1975, s. 50.

²³³³ Zenkovski, **Türkçülük**, s. 121

²³³⁴ Ferid, **a.g.e.**, s. 359.

²³³⁵ **Sebilürreşad**, C. 14, sayı: 362, 1334, s. 231.

geçtik: tam bir macera, Çanakkale'de de keza. Diğer cepheleler ise Almanya'nun yükünü tahfiş içindi. Gereksiz bir kanal seferi yapıldı, güya Mısır fethedilecekti! 4. Ordu, Almanların hatırı için Anadolu evladını Kanal'a sevk etti ve kırdırdı. Zaten öyle küçük bir kuvvetle Mısır alınamazdı. Alınamayınca da geri ordu çekildi, değilse kayıplar çok daha fazla olurdu. Bu 1. Kanal harekâtı "Keşif taarruzu" diye adlandırıldı. 4. Ordu vaziyeti muhafaza etmeliydi. Ama Almanlar hep tehdit etti. 4. Ordu Von Kress'e hep boyun eğdi. Kanal harekâtı tekrar başladı. Duvidaz, Katya, Rumani, Birulabd muharebeleri oldu. Almanların hatırı için buralarda Türk evladi eridi. Fakat artık sıra İngilizlerdeydi. Mehmetçikler adım adım Tih sahrasını müdafaa ve tahliye etti. 1. ve 2. Gazze muharebatı hiç şüphesiz birer Plevne'dir. Gazze'de bir sulh yapılabilmirdi. İki şartla: Alman inadı ve Medine meselesi. Mekke ve Hicaz'ı kaybeden hükümet her ne olursa olsun Medine'yi muhafaza etmek istedi. Şam-Medine hattı 1.300 km. den fazladır ve bunu Bedevilerden muhafaza etmek lazımdı. Şimendifer odunla çalışırdı. Medine'ye giden vagonlar 1-1,5 ayda dönerdi. Medine kıtaatının iaşesi için her gün 10 vagonun Şam'dan hareket etmesi gerekiyordu. Böylece her gün yarısı Medine'ye yarısı Şam'a 30 lokomotifle asgari 300 vagon hareket halindeydi. Bedevi saldırılarından muhafaza için bulundurulmuş zırhlı vagonlar bundan hariçtir. Urban her gün hattı bozuyor, ordu da tamir ediyordu. İşte bu bakımdan Medine müdafaası bize çok kan kaybettirdi. Suriye ve Filistin'i bu yüzden kaybettik.

4. Ordu kumandanı tam manasıyla bir asker değildi, fakat vaziyeti müdrikti. Ve bu hususta fevkalade hırçın ve hodperest bir erkân-ı harbi de vardı. Bunlar müdafaa harbinde ısrar ettiler. Fakat Almanlar! Bu defa başımıza bir Yıldırım ve bir Falkenhayn geldi. Tam da bu sırada İngilizler 3. Gazze muharebesine başladılar. Bizim kuvvetlerimiz yetersizdi. 4. Ordu Katma ve Halep'te yığılmış Yıldırım'ın bu iki kuvvetinin Sina cephesine gönderilmesi için Başkumandanlığa defalarca müracaat etti. Bu durumda Bağdat'ı kurtarmağa çalışmanın lüzumsuz olduğunu söyledi.²³³⁶

3. Cihadın başarısızlık sebepleri: Mısır'da Panislamizm, bir kıyam ve isyana sebep olmadı. Mısırlılar, gizli gönüllü alayları tertip edip İngiliz yanlısı hidivin sarayını yaktılarsa da²³³⁷ bu tür olaylar şiddetli tedbirlerle basıldı. Bedevi birlik ve karakollarının, sahil kesiminin ve bazı Hint birliklerinin bozulmalarına sebep olduysa da bu İngilizleri sadece taciz etti. Mısır, genelde sakin geçti.²³³⁸ Kanala saldırı sırasında iki Hint birliğine mensup bazı Müslüman askerler Türklerin tarafına geçtilerse de bir kısmı yakalanıp kurşuna dizilince

²³³⁶ **Ati**, 2 Şubat 1919.

²³³⁷ **Sebilürreşad**, C. 13, sayı: 334, 1331, s. 174.

²³³⁸ Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 632.

mesele fazla yayılmadan önu kesilmiş oldu.²³³⁹ Mısır'ın fethi gerçekleşmeyince, panislamist politikanın gerçekleşmesi için başka yollara müracaat edildi. Öyle olunca da K. Afrika'da verilen mücadele kesik kesik oldu ve tekrarlandı. K. Afrika'da panislamist dava iki başlık altında incelenebilir:

1-K. Doğu Afrika'da panislam: Mısır ve Tunus'un güneyi. Burası tamamen Türk savaşına dâhildir. Hatta burada bir harekât genişliği de görülmektedir. Bu da Türklerin bölgedeki tesirinden kaynaklanır. Mesela Darfur isyanı doğrudan Türk harekâtına bağlıdır.

2-Afrika'nın geri kalanında İslami hareketler: Bu hareketlerin kaynağı tamamen germaniktir; Alman propagandasına dayanır. Bu da fazla bir önem arz etmez. Türkler de buraya panislamist beyannamelerle ve münferit subaylarla katıldı.²³⁴⁰

II. Abdülhamit devrinden kalan sürgünler, Suriye'den ve başka yerlerden gelen âdem-i merkeziyetçiler ve Arap milliyetçileri, Cemal'in gizli polisinden kaçan İTC aleyhtarları Suriye'de Cemal'in terörünü, Suriye'deki kıtlık felaketini sürekli propaganda ediyorlardı.²³⁴¹ Bu da cihat için olumsuz gelişmelerdi. Cihadın ilanıyla ufak tefek bazı hareketler vuku bulduysa da organizasyon yetersizliği ve lider yokluğu, cihada bir katkı sağlayamadı. Zaten İngilizler önceden tedbir almış, ayan ve eşrafın çoğunu sürgün veya hapsedmiş²³⁴² mahalli askerleri silahtan tecrit etmiş, subayları Sudan'a göndermiş, basına sıkı sansür getirmişti.²³⁴³

Ancak Mısır'da 1917'den itibaren hoşnutsuzluk artmaya başladıysa da yapabilecekleri fazla bir şey yoktu. Savaş uzadıkça, harp vergileri halka yüklendi. Generaller (1915 ve 1916 da Gn. Mac Mahon; 1917 ve 1918'de Gn. Wingate) sıkı tedbirler aldılar. Evsiz barksızlar Yukarı Nil bölgesine sürüldü. Kalabalıklar beş kişiden fazla olamazdı. Silahlar müsadere edildi. Köylerinden, tarlalarından alınıp cephelere sürülen asker sayısı 1917'de 74.000'e, 1918'de 135.000'e çıktı. 25.000 Mısırlı deniz aşırı memleketlere amele olarak gönderildi. 3 ay olan askerlik 6 aya çıkarıldı ve bu işler angaryaya dönüştürüldü. Ayrıca Mısır'da teçhizat ve hayvan müsadere sine de gidildi, ulaştırmada kullanılan bu fraksiyonların kaybı hayli büyüdü. Yerlilerden ayrıca harp vergisi alındı. Erzak karneye bağlandı. Tahıl üretimi düştü, İsviçre'ye ihraç edilen pamuk 1918'de durduruldu. Buğday fiyatı üçe katlandı. Mısırlıların başka harp sahnelerine gönderildi. Artık bıkkın ve öfkeli Mısırlılar kendilerine ait olmayan bir savaşa katılmak istemiyorlardı. Mustafa Kamil 1915'te iki defa suikast geçirdi. Ölümünde de yerine kardeşi Fuat geçti vs. Milliyetçiler Hicaz isyanına ve istiklaline gıpta ile bakıyordu: Mekke

²³³⁹ Mansfield, **a.g.e.**, s. 50.

²³⁴⁰ Larcher, **La Guerre Turque....**, s. 510-511.

²³⁴¹ Stoddard, **TM**, s. 112. Muhibbuddin el Hatip ile mülakat.

²³⁴² **Sebilürreşad**, C. 13, sayı: 318, 1330, s. 47.

²³⁴³ **Sebilürreşad**, C. 12, sayı: 311, 1330, s. 435.

mükerrerem şehir iken Kahire'nin İngiliz potini altında oluşu onlar için alçaltıcıydı.²³⁴⁴ *Times*'ın yazdığına göre Hicaz isyanı ile cihat, tüm Arapça konuşulan memleketlerde itibardan düşmüştü, kültürlü Mısırlılar ve İslam hissiyatının barometresi olan El Ezher uleması da Şerif Hüseyin isyanına sempati duyuyordu. Sadece pamuk ziraatıyla uğraşmaktan başını alamayan Fellahların Şerif Hüseyin isyanına sempati duyacak vakitleri yoktu.²³⁴⁵

Bütün bunlardan başka İngilizler, Osmanlı cihadını çürütmek için Mısır'daki bin yıllık bir geleneğe sahip el Ezher ulemasını kullanarak karşı fetva verdirdi, böylece cihadın etkisini kırdı. Ulemanın karşı beyannamesi Hicaz, Suriye, Irak'taki Arap asıllı askerlerin firar etmelerini ve bunun aslında bir cihat olmadığını, Arapları mahveden bir Türk-Alman aldatmacası olduğunu söylüyordu. Bu fetvalar ve beyannameler, daha sonraları Suriye, Filistin'e uçaklarla atıldı.²³⁴⁶ El Ezher ulemasının karşı fetva ve beyannameleri kamuoyunda Türk aleyhtarlığını büyüttü. İngilizlerin parasıyla çıkarılan *El Kible* gazetesi de Mısır'da rağbet gördü ve burada Türk aleyhtarını bir kitlenin doğmasına yol açtı.²³⁴⁷ İngilizler ayrıca, Mısır'da Cuma hutbelerinde Osmanlı halifesinin adının zikredilmesini yasakladı, Mısır sarayındaki Türk asıllıları dışarı attı. İngiltere, resmen 7 Kasım 1914'te Mısırlıları askeri hizmetlerden muaf olduğunu ilan etti.²³⁴⁸

Cemal Paşa'nın Arap eşrafından 22 kişiyi, hükümetin onayı alınmadan idam etmesi, tüm Arap dünyasında olduğu gibi Mısır'da da şiddetli tepki ile karşılandı, Mısır'a girerse bizi de asar" zanni hâsıl oldu.²³⁴⁹ Cemal Paşa'nın daha Kanal harekâtının başında Hidiv'in adamlarını yanına almayışı, onun Mısır'da istibdat kuracağı şüphelerini çekiyordu.²³⁵⁰ Bu durumda "İngiltere veya Türkiye!" Mısırlılar için değişen bir şey olmayacaktı. İTC'nin pantürkist politikası Mısır'daki panislamist Hizb-ul Vatani'yi küstürmesi, Mısır'daki cihat faaliyetlerine ağır bir darbe olmuştu. Hâlbuki bu parti Avusturya-Macaristan gibi Türk-Mısır modelinden yanaydı.²³⁵¹

Kanal harekâtından sonra esir alınan askerlerin Kahire sokaklarında halka teşhir edilmesi ile²³⁵² Mısır'da kamuoyu artık Osmanlı cihadına itibar etmez oldu, cihat bir maskaralığa dönmüştü. Suriyelilerin Mısır'da kurduğu İngiliz sempatizanı *El Mokhattam*

²³⁴⁴ Larcher, *La Guerre Turque...*, s. 532.

²³⁴⁵ *Le Temps*, 30 juin 1916 ; ayrıca bkz. *El Muayyed* gazetesinin Fellahlar arasında yaptığı anket: *Le Temps*, 18 février 1915.

²³⁴⁶ *SHAT*, 7 N 2104, Brochure française, émise par le ministre de France au Caire intitulée "Turcs et Arabes"; Bayur, *TİT*, 3/1, s. 338-339.

²³⁴⁷ Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, Ankara, 1982, s. 137-138.

²³⁴⁸ Larcher, *La Guerre Turque...*, s. 532-533.

²³⁴⁹ Ferid, *a.g.e.*, s. 352.

²³⁵⁰ Ferid, *a.g.e.*, s. 198-199.

²³⁵¹ Asım ed-Desukî, "Takdim", Ferid, *a.g.e.*den.

²³⁵² Ferid, *a.g.e.*, s. 359.

gazetesi, Müslümanların Türkleri, mukaddes bir belde ve Peygamberin doğduğu yer olan Hicaz'a sahip olmalarından ve büyük kudret sahibi bir devlet olmalarından dolayı sevdiğini, ancak bu iki faktörün artık kaybolduğundan Türklerin ilan ettikleri cihadın da tesirinin olmayacağını söylüyordu.²³⁵³ Artık Mısır kamuoyu değişmişti, Mısırlılar, Türk-Alman yapımı bu suni cihada itibar etmezler, zaten İngiliz baskısı altında bunu yapamazlardı.

Ancak Çanakkale galibiyeti ve ardından Çarlığın yıkılması, Türklere yeni ufuklar açmış, Brest Litovsk antlaşmasıyla Rusya'dan hemen tüm isteklerini koparmışlardı. Bu başarının Mısır için de gerçekleşebileceğini düşündüler. *Ati* gazetesi, İttihatçıların projelerini şöyle sıralıyordu: Irak, Filistin ve Hicaz'a tekrar kavuşması, Mısır'da hâkimiyetin tesisi Girit, Libya ve Dodekanez'in Türkiye'ye iadesi, İran'dan İngilizlerin atılması, Karadeniz'e mücavir ülkeler üzerinde Türk hâkimiyeti, Kırım tahtına bir Türk şehzadenin oturması, vs.²³⁵⁴

Bağdat'tan vazgeçen Falkenhayn Sina'ya taarruz etti, Birussebi-Hafi üzerinden El-Ariş'e yürüdü. 4. Ordu bunun imkânsız olduğunu söylediye de dinleyen olmadı. Bundan sonra 4. Ordu lağvedildi, Cemal Paşa da İstanbul'a çağrıldı. Artık 4. Ordu ricatı bile yapamadı. 3. Gazze muharebesi ile mağlubiyet kesinleşti, şehir harap olmasın diye Falkenhayn Kudüs'ü boşalttı. Bundan sonra Ordunun kumandası Liman Paşa'ya verildi. Ordunun Şam'a nakli, Liman Paşa geldiğinde başlamıştı. Elden çıkan sadece Suriye değildi.²³⁵⁵

Aslında cihadın ilanı ile tıpkı Sırbistan'da olduğu gibi, Mısır'da da Türklere karşı bir karşı silah oldu. Türklerin cihat ilanına çok kızan Sırbistan, tebaası olan Türkler üzerindeki baskıyı son derece artırmış, onları tamamen sindirmiş, mallarını müsadere etmiş ve hudut dışına atmıştı. Bunun pervasızca yapabildi, çünkü herhangi bir misillemeden korkmuyordu, Türkiye'de Sırp yoktu.²³⁵⁶ Benzer bir durum, Mısır'da da söz konusuydu. Türkiye, cihat ilan etmekle "Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan" olmuştu. Zaten pamuk ipliğiyle Türkiye'ye bağlı olan Kıbrıs, 5 Kasım 1914 tarihli bir resmi tebliğ ile İngiltere tarafından ilhak edildi²³⁵⁷ ve 18 Aralık 1914'te Mısır, İngiliz himayene girdi. 20 Aralık 1914'te sabık Hidiv Abbas Hilmi Paşa azledilip yerine amcası ve İngiliz yanlısı Hüseyin Kamil Paşa geçirildi. O da Hidiv tabirini terk etti ve Mısır Sultanı ve Sudan meliki unvanıyla tahta geçip

²³⁵³ **Le Figaro**, 10 septembre 1916.

²³⁵⁴ **Le Figaro**, 24 juin 1918.

²³⁵⁵ Subhi Nuri, "Kanal seferi", **Ati**, 2 Şubat 1919.

²³⁵⁶ Yusuf Aydın, **L'Entrée de la Bulgarie Dans la Première Guerre Mondiale et Son Echo Dans la Presse Turque et Française. – D'après Tanin et Le Figaro**, Strasbourg, 2004. (Mémoire préparé à l'Unv. Marc Bloch, sous la direction de M. Paul Dumont.)

²³⁵⁷ **Tasfir-i Efkâr**, 7 TS 1914.

bağımsızlığını ilan etti.²³⁵⁸ Sabık hidiv Abbas Hilmi Paşa, savaş patladığında İstanbul'da bulunuyordu.²³⁵⁹

Asie Française, cihadı, İngiliz tedbirlerini ve Hüseyin Kamil'in sultanlığını şöyle izah ediyordu: “İttihatçıların programında, tüm İslam dünyasını veya en azından bir kısmını isyana sevk edecek Cihad-ı Mukaddes ilanı vardı. (...) İngilizlerin buna nasıl misillemede buldukları ayan beyan ortadadır: Hindistan birliklerini Mısır'a göndererek burayı emniyet altına aldıktan sonra henüz devam eden ama aslında sadece itibarî olan Türk vesayetini de ortadan kaldırdı, tayin ettiği yeni hidivi sultan adı altında değiştirdi.²³⁶⁰ Böylece kâğıt üzerinde de olsa Türkiye'ye bağlı görünen Mısır, Türkiye'den fiilen kopmuş oldu.

Osmanlı Sadrazamı Said Halim Paşa'nın kardeşi, Muhammed Ali Halim, 1 Aralık 1914'te Mısır basınına mektup şeklinde şu beyanname'yi vermişti: “Türkiye ile yapılan harp dolayısıyla İngiliz milletine, görevlerinin bilincinde olan bütün Mısırlıların İngiltere'ye olan sadakatlerini bildirmekten memnuniyet duyarım. Gerçekte, bizim yönümüz barbar Almanlara değildir; ama bizim müstakbel projemiz, Mısır'a saadet ve refah, feyz ve ikbal getiren İngiltere'ye dayanacaktır. Mısır, İngiltere'ye şükran ve minnet borçludur. Mısır'ın bağımsızlığını, kan dökmeden ve barışçı yollarla ancak İngiltere temin edebilir. Her ne olursa olsun, İslam düşmanı Almanların sebep olduğu Osmanlı devletinin parçalanmasını esefle görmekten kendimizi alamıyoruz.²³⁶¹ Artık Mısır'da kamuoyu İngiltere ile anlaşmak yolunu tercih etti.

Osmanlı hükümeti de Hüseyin Kamil'in sultan oluşuna Hucurat suresinin 9. ayetine dayanarak onun idamına fetva verdi. Ardından Osmanlı hükümeti, Hayri b. Avni'nin imzasıyla yayınladığı fetvada Allah'a ve Resulüne ihanet eden Hüseyin Kamil'in rütbe ve nişanlarının söküldüğünü ve 4. Ordu Divan-ı Harbi'nde muhakeme edilmesine karar verildiğini Osmanlı basınında çıkan “Tebliğ-i Resmi” ile belirtti.²³⁶² Hüseyin Kamil 1917'de

²³⁵⁸ Hüseyin Kamil'in yayınladığı beyanname, 1 Ocak 1915 tarihli Osmanlı basınında yayınlanır. Bkz: Bayur, **TİT**, 3/1, s. 407; Mısır, 1887'den 1914'e kadar Mısır'da (Kahire'de) bir Osmanlı Yüksek Komiseri otururdu. Mısır her yıl, Osmanlı hazinesine 665.000 İngiliz sterlini haraç yolluyordu. Palmer, **a.g.e.**, s. 266.

²³⁵⁹ Stoddard, **TM**, s. 109-110.

²³⁶⁰ **AF**, avril-juillet 1915.

²³⁶¹ **Le Temps**, 3 décembre 1914.

²³⁶² Bu hususta Şeyhülislam Hayri Ürgübi'nin fetvası şöyleydi: “Zeyd, Hilafet-i İslamiye aleyhine harb etmekte olan İngiltere ile birleşerek devlet-i Osmaniye'nin ecza-yı memalikinden olan Mısır eyaletini kalemrev hilafet-i islamiyeden ihraca ve İngiltere memaliki adadine idhaline bittaaddi hükümet-i mezkurenin himayesinde tasaltun ile Allahu zül azamaeti vel calale ve Resul-i Kibriya'ya ve cemaat-i Müslimine hiyanet-i şeniada bulunmuş olurmu? –El Cevab: Olur. Bu suretle Zeyd, bu hareket-i fâdiha ve ef'al-ı şenia ve fesadiyenin cezası olan eşedd-i ukubata ve hatta katle müstahak olur mu? El Cevab: Olur. **İkdam**, 30 KE 1914; **Takvim-i Vekayi**, 30 KE 1914; **Tanin**, 30 KE 1914; Mısır'daki Osmanlı hâkimiyetini ihlale ve bu eyaleti İngiliz hâkimiyetine düşürecek efalinden dolayı Hidiv-i sabık Hüseyin Kamil hakkında terettüp eden ahkâm-i şeriyeyi muhtevi fetva sadır olmuş ve kendisinin haiz olduğu rütbe ve nişanlarının ref' ve istiradına devletçe karar verilmiş ve merkumun bulunduğu Mısır kıtası 4. Ordu-yu Hümayun mintikası dâhilinde idüğünden Divan-ı Harb'çe muhakemesinin icrası mezkur

eceliyle öldü. Zaten fetvayı kimse ciddiye almadı. *Tanin*'de çıkan bir haberde Hüseyin Kamil'in sahte olduğu, hakikisinin Almanya'da olduğu ve sultanlığının lakaydi ile karşılandığı yazılıyordu.²³⁶³

Mısır'ın ilan ettiği siyasi bağımsızlığın ardından bu defa dinî bağımsızlık da ilan edildi. Böylece Mısır'ı İstanbul'a bağlayan son bağ da kopmuş oldu. Hilafet tartışmaları da ateşli bir hal aldı ve Türklerin bu müesseseyi Araplardan zorla aldıkları tartışıldı. *Le Temps* şunları yazıyordu: “*Siyasi bağımsızlıktan sonra şimdi de Mısır, Baş Müftüyü İstanbul'a göndermek suretiyle dinî bağımsızlığını da ilan etti. Sivil mahkemelerin dışında, tüm İslam memleketlerinde olduğu gibi Şer'i mahkemelere [Meclis-i Şerif] de sahiptir. Bunlar üç kategoride değerlendirilir: Kaza Mahkemeleri, Vilayet Mahkemeleri ve Kahire Yüksek Mahkemesi. İlkinin sadece bir Kadı veya hâkimi varken 2.cisinin 3 ve beşte üç [trois et troisième cinq] çoğunluğa dayalı hâkimleri vardır. Her mahkemenin, gayrimenkul satışlarını, vakıf mallarını, vasiyetnameleri vs kaleme alan bir zabıt kâtibi vardır. Bunlar Müslümanlar arasındaki şahsi davaların statüsünü ve Hanefî mezhebine göre evkaf mallarının davaları hususunu iyi bilirler. Bu mahkemelerin her birinin başında Meşihat'ın tayin ettiği bir Baş Kadı vardır. Bu da, hükümlerini icabı, İstanbul halifesi tarafından seçilir ve işe başlardı. İstiklalini ilan eden Mısır, bundan böyle kendi kadılarını kendi tayin edecektir.*”²³⁶⁴ Bu da Mısır'ı Osmanlı devletine bağlayan son bağın da kopması demektir.

İngiliz kontrolündeki Mısır basını da kamuoyunu Türklerin aleyhine yönlendirdi. Mısır'da çıkan günlük *El Mısır* gazetesi şunları yazıyordu: “*I. Selim'den V. Murat'a kadar Osmanlı tarihini okuyanlar, Osmanlı sultanları hakkında Halife isminin telaffuzunun dahi olmadığını, bu isme hiçbir telmih dahi olmadığını görürler. Bu da Hilafet'in hiçbir zaman Osmanlılara ait olmadığını en sağlam delilidir. II. Abdülhamit tahta çıktığında etrafına Ebulhüda, İzzet el Abid, Şeyh Zafir vs Araplar tarafından Halife unvanını kullanmasını salık vermişlerdi. Bu da ilk Osmanlı Halife-Sultanı II. Abdülhamit'tir demektir. Kuşkusuz, bu unvanla Osmanlı saltanatı kuvvet kazandı, sultanın inşa ettiği Şam-Hicaz demiryolu ile daha da kuvvet ve kudret, Müslümanlar üzerinde de çok ayrı bir nüfuz kazandı. Ancak bu nüfuz ve iktidarın Hilafetle hiçbir alakası yoktur.*”²³⁶⁵ Burada dikkati çeken, hilafet ünvanını ilk kullanan Osmanlı sultanının II. Abdülhamit olduğudur.

ordu kumandanlığına iş'ar kılınmıştır. **İkdam**, 30 KE 1914. Bu hususta ayrıca bkz. **Tanin**, 22 TS 1916; Bayur, **TİT**, 3/1, s. 405.

²³⁶³ **Tanin**, 4 KS 1915.

²³⁶⁴ **Le Temps**, 25 décembre 1914.

²³⁶⁵ **Le Temps**, 29 décembre 1914.

Fransa hükümetinin, K. Afrika Müslümanlarını, propaganda maksadıyla ve biraz da isyan etmemelerini sağlamak maksadıyla kendilerine gemi tahsis edip 650 kişiyi Cezayir üzerinden, Genel Vali M. Lutaud tarafından uğurlanışlarından sonra Hicaz'a gitmek üzere Mısır'a uğramaları sırasında yine İngilizler tarafından işbaşına getirilen Mısır Sultanı Hüseyin Kamil'in 30 Ağustos 1916'da [1 Zilkadé 1331] Bakanlar Kuruluna bir irade [ordonnance supérieure] göndererek Hacılara özel itina gösterilmesini istiyordu. Artık Mısır, Hac üzerinde de söz sahibi olmaya kararlıydı. Sultan, hacıları karşılama merasiminde şunları söylüyordu:

"Hac ziyareti, hali vakti yerinde olan her Müslüman için, dinimizin şart kıldığı bir emirdir. Mısır halkı, İslam milletleri içerisinde İlahî emirlerin ifası hususunda en fazla hassasiyet gösteren bir millettir, bu Allah'ın bir lutfudur. Bu mülahazalarla, Mısır mahmilinin gidiş ve gelişi, İslam'ın en önemli hadiselerinden addedilmelidir. Müslümanların sadakatle iştirak ettiği Mısır mahmilinin mukaddes kervanının, uzun senelerden beri, her sene Mısır tarafından yola çıkarılması sebepsiz değildir. Bu usul, İslam hükümlerinin tebaasına olan ihtimamını göstermektedir. Bu aynı zamanda tebaalarının menfaatleri üzerinde olan hassasiyetlerinin bir ispatı ve onların emniyetlerini temin etmenin bir garantisidir. Şunu açıklıkla ilan ederim ki, ilahî bir lutfün eseri olarak, bu mahmil vazifesini büyük bir hassasiyetle, bu müstahsen adetin ifasını deruhte edenlerden biriyim. Şayet gayretlerim sayesinde, bu mahmil işlerinin ifası ile Müslümanlara rahat bir Hac'ın ifasına zemin hazırlayacaksa, maddi ve manevi manada ihtiyaçlarının giderilmesinde kolaylık sağlayacaksa kendimi mutmain hissedeceğim. Halkım ve bilhassa Hacıların hayatı ve şerefi ile ilgili meselelerde, yorulmadan hizmet etmek beni bahtiyar edecektir.

*Son iki senede Mısır Hacıların, yolların emniyetsizliği sebebiyle Haremeyn'i ziyaret edememelerini esefle görmekteydim. Bugün, hükümetim, yol emniyetini temin etmiş, Hac farızasını ifa etmek isteyenlere kolaylık sağlamak ve masraflarını asgariye düşürmek için bir takım tedbirler almıştır. Bu şartlarda Mısır mahmilinin hareketini emretmek benim için bir şereftir. Daha önce de bir Emir-ül Hac tayin etmiştim; bunu yüce kabinenize 22 Ağustos 1916 tarih ve 48 numara ile bildirmiş ve Mahmile, çok özel bir koruma alayı tahsis etmiştim. Mekke'nin Rabbi, Hacer-ul Esved'in ve İbrahim peygamber'in makamının hâkimi olan Allah'a hamd olsun, Hacılara da sıhhat ve afiyet dilerim."*²³⁶⁶ Artık Mısır, başka bir istikamette yoluna devam edecektir.

Cihadın yürütülmesinde en büyük faktör olan askerî başarılar, 1916 yılı sonlarında nerdeyse tamamen İtilaf devletlerinin elindeydi. Bundan sonra cephelerde ricat ve çöküş

²³⁶⁶ **Le Temps**, 13 septembre 1916. Mısır mahmili ilk defa Sultan Baybars tarafından 1310'da gönderilmişti. Brémond, a.g.e., s. 43.

başladı. 1918 yılı Türkler için uğursuz bir yıldır, İngilizler 30 Eylül 1918'de Şam'ı, 8 Eylül'de Beyrut'u ve 26 Ekim'de Halep'i işgal ettiler. Böylece İngilizler, bütün Arabistan'ı işgal projesi gerçekleştirdi. Ayrıca bu ayda Almanlar Fransa ve Belçika'dan çekilip 5 Ekim'de ateşkes istedi. Avusturya-Macaristan imparatorluğu dağıldı, Macaristan ayrıldı, biri Bohemya (Çekoslovakya) diğeri G. Slavlarından oluşan (Sırp, Hırvat vs) iki yeni hükümet kuruldu. Bulgaristan da İtilafçıların şartlarını kabul ederek teslim oldu. Türkler de bir mütareke istemek zorunda kaldı.²³⁶⁷ Bundan böyle İslam'ın iki önemli merkezi Hicaz ve Kahire İngilizlerin hâkimiyetine geçti. Mısır, Kurtuluş savaşı sırasında Türklerden elit kısmının sığınma merkezi oldu. Eski sadrazam Tevfik Paşa, eski Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ve diğerk çok yüksek seviyeli Osmanlılar İstanbul'dan Kahire'ye geçtiler. *Le Temps*, bunların burada, belirsiz bir müddet kalacaklarını yazıyordu. Şimdilik anlattıklarına göre 100 mühim şahsiyetin daha Mısır'a gelmek üzere İstanbul'dan yola çıkacaklarını ifade ettiler.²³⁶⁸ Artık Mısır Türkiye'den tamamen kopmuştu.

G. YEMEN

Şam'ın soldaki memleket oluşu manasının aksine, Yemen, sağdaki memleket demektir. Bu isimler, ibadetin kiblesinin doğu tarafı olduğu güneşperestlik zamanından kalma kültlerdir.²³⁶⁹ Yemen, 1. Dünya Savaşı yıllarında 54.000 km² arazi, 1 milyon nüfusa sahipti. Münbit bir arazisi olan Asir de 80.000 km² arazi ve 800.000 nüfusa sahipti.²³⁷⁰ Yemen, Babul Mendep gibi önemli bir geçiş güzergâhına sahipti, ancak dünyadan kopuktu, iç kısımlarda, nisbeten münbit ve verimli kısımlar varsa da nadirdi, buraların ahalişi oldukça haşindi. Yemen'de bulunan birçok konargöçer Bedevi kabilelerinin her birinin başında birer şeyhi vardı. Makalla'dan Aden'e kadar her tarafta münferid ve münzevi, her türlü otoriteden bağımsız Şeyhler vardı. Bunlar gibi şehirlilerin de şeyhleri ve sultanları vardı. Hiçbir yerde nizami bir hiyerarşik otorite bulunmuyordu. Bunların en kudretlisi, Mahra eyaletinin denizle 600 km.lik sahili olan Keşen şehri şeyhiydi. Bu muhitte her bir köyün şeyhi, Keşen Sultanının hükümrânlığını tanıyordu. Ancak bu Sultan'ın otoritesi vazettiği maddi vasıtalarla bağlıydı.²³⁷¹ Buralarda nasıl bir düzensizliğin hâkim olduğu her halde tasavvur olunabilir.

²³⁶⁷ Ferid, **a.g.e.**, s. 481. Mütareke şartlarını Ferid, kısaca yazmış; Henry Bordeaux, "*Voyageurs d'Orient, le Levant pendant et après la guerre*", V. **RDM**, t. XXXIII, 1926, s. 600. Teferruat için bkz: M. W. T. Massey, **Allenby's Final Triumph**, London and Company Ltd, London, 1920, correspondant de la presse de Londres pour l'expédition de l'Égypte qui montre l'enthousiasme provoqué en Angleterre par ses victoires; Guhr, **a.g.e.**, s. 151-213.

²³⁶⁸ **Le Temps**, 20 novembre 1922.

²³⁶⁹ Général Ed. Brémont, **Le Hédjaz dans la Guerre Mondiale**, Paris, 1931, s. 14.

²³⁷⁰ M. Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 489-490, 492.

²³⁷¹ Yemen'in coğrafi özellikleri ve yağma ile geçinen ahali hak. bkz : Rouire, « *La question du Golfe persique I.* », **RDM**, t. XVI, 1903, s. 913 vd. Rouire, bilhassa Hadramout üzerinde durur.

Yemen’de altı mezhep vardı: Hanefî, Şafîî, Zeydî, Mükerrremî, Davudî, Vehhabî. Zeydî-Şafîî ilişkileri yok gibiydi. Zeydîlerle Mükerrremîler de birbirlerine muhalif idiler.²³⁷² Yemen’de imamların gücü Zeydîlikten geliyordu. Bu mezhebe göre, İmamlığın şartlarından biri de Peygambere irsen ulaşmaktı; İmam aynı zamanda Yemen hükümdarıydı. Cebel mıntkası ahalsi Zeydî idi. Bunlar kendilerini diğer dört mezhebin kubbesi olarak görüyorlardı, onlar için reis, sadece kendi imamlarıydı.²³⁷³ Mezhepleri gereği Zeydîler Osmanlı hilafetini tanımıyordu. Türk cihadı için bir handikap olan hilafetin Kureyşliği Zeydîlerde temel itikattı, İngilizler bu hususu propaganda malzemesi yaptı ve Zeydîlerden kolaylıkla taraftar bulabildi.²³⁷⁴

Savaşın hemen öncesinde dikkat çekici iki Şeyh üzerinde durmakta fayda vardır: İmam Yahya ve İmam İdrisi. Bu ikisinden ilki çok daha tesirliydi: *Araplar, Arabistan’da iki imam vardır derler; Babam ve İmam Yahya diyorlardı*²³⁷⁵ Onun resmi sıfatını taşıyan mührü “*Emir-ül Müminin, el-Mutevekkil alallahi Rabb-il Âlemin, el İmam Yahya Hamidüddin*” idi. Bu sıfattan anlaşılın onun yalnız Yemen’in değil, bütün dünya Müslümanlarının lideri olduğuydu. Zeydîler ona bağlılıklarını göstermek için “Ya Mutevekkila!” diyorlardı. Yahya’nın imamlığı 1904’te başlamıştı.²³⁷⁶

Savaşta olduğu gibi savaştan önce de Yemen’de Türk kuvvetleri sıkıntılar içindeydi. Türk birliklerine İmam Yahya’dan yardım almak için Vali Mahmut Nedim [Akdilek] Bey ve Kolordu Kumandanı Ahmet Tevfik [Alpsoy] Paşa Sude’de İmam Yahya’yı ziyarete gitmişlerdi. Aralarında, Türk ordusunun hukuk müşaviri Zeki Ehiloğlu da vardı. İmam Yahya onları gayet iyi karşıladı. Ehiloğlu hatıralarında şunları anlatır: “*Kumandan, İmam ile ilk defa yüz yüze konuşuyordu. Sofradaydık, yardım rica ettiler. İmam elindeki ekmek parçasını gösterdi. Bunu sizinle paylaşırım dedi. Subay ve memurların şahsi borçlarına sünger çekti, biz harbin sonunda Yemen’den ayrılırken İmam Yahya’ya ve şeyhlere 300.000 altın borçluyduk.*”²³⁷⁷ Nitekim savaşın sonuna kadar İmam Yahya, Osmanlılara ve Türk cihadına sadık kaldı, bütün Taiz meşayih de Aden önlerindeki Osmanlı kıtaları ile birlikte cihada devam etti. Mesela 25 Haziran 1918’de İngilizlerin Hüdeyde’ye kıtaat ihracı teşebbüsleri

²³⁷² **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914-1918**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 51.

²³⁷³ Ehiloğlu, **a.g.e.**, s. 133.

²³⁷⁴ Cezmi Ersalan, **II. Abülhamid ve İslam Birliği**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1992, s. 285.

²³⁷⁵ **Brémond, a.g.e.**, s. 118.

²³⁷⁶ Ehiloğlu, **a.g.e.**, s. 142-46; Bu hususta arşiv belgesi için bkz. İhsan Süreyya Sırma, **Osmanlı Devleti’nin Yıkılmasında Yemen İsyancıları**, 2. B., İstanbul, Beyan Yayınları, 1994, s. 223-25, Belge no: 13; Zeydiler hakk. geniş bilgi: Ethem Ruhi Fıglalı, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, 3. B., İstanbul, Selçuk Yayınları, 1986, s. 119-129; Henri Laoust, **Les Schismes Dans l’Islam. Introduction à Une Etude de la Religion Musulmane**, Payot, Paris, 1965, s. 93 vd.

²³⁷⁷ Ehiloğlu, **a.g.e.**, s. 154.

tardında bu İmam'ın hizmetleri olacaktır. *Tanin*, bu hususta şunları yazıyordu: “*İmam Yahya Hz.nin Makam-ı hilafete karşı beslediği sadakat büyüktür. Asir menatı dahi asi Şerif Hüseyin'in fesadı haricindedir. Asi İdrisi'nin de şayan-ı ehemmiyet bir kuvve-i bağıyesi kalmamıştır.*”²³⁷⁸

Bu savaşta, Asir mıntıkasında Osmanlılara gaileler çıkaran İdrisi ise (1876-1923) 2. Meşrutiyet'in ortaya çıkardığı boşluktan yararlanmıştı. Bu adam vahşi bir tipti, iki yanağı yarmalı ve dilimli Habeş cinsinden bir köleydi, Mısır'da okudu. Siyasi gaile çıkarmak için İngiliz ve İtalyanlar tarafından Yemen'e gönderildi. Asir'deki faaliyetlerinden Osmanlı hükümeti şüpheleniyordu. Ancak gelen istihbarat raporunda korkulacak biri olmadığı belirtildi. Yavaş yavaş itibar kazandı, gündüz ibadetle meşgul görünüyor, geceleri halkla temas ediyordu. Yüzünü fosforla parlatınca halk bunu ilahi bir nur zannediyordu. Halk üzerinde tesirini anlamak için önce bir tüm tavuk ve horozların uğursuz olduklarını ve boğazlanmalarını istedi, halk bunları itlaf edince bu defa tüm telgraf direklerinin devrilmesini ve tellerin kesilmesini istedi, bunlar da eksiksiz ifa edilince artık imamlığını ilan edebilirdi: “Asir İmamı Seyyid İdrisi” unvanını takındı. Bundan sonra, İngiliz ve İtalyanlarla işbirliği yaptı, isyan için fırsat bekledi.²³⁷⁹ Hicaz yakınındaki Asir bölgesinin hâkimiyeti kendisine ait idi, burası şeklen Osmanlı devletine bağlı ise de fiilen bağımsızdı.²³⁸⁰

İdrisi, 1909'da Asir'de isyan başlatarak kendisini Mehdi ilan etmiş, “Cihadün fi sebilillah” sloganıyla Osmanlılara karşı cihat başlatmıştı.²³⁸¹ Aslında Osmanlı'nın kötü idaresi, Asir'de isyanın alt yapısını zaten hazırlamıştı; mesela, burada Ferik [Korgeneral] Emin Paşa zamanında Ricalülma'da görevli Alb. Hasan, sorhoş olduğu bir gece mıntikanın tüm Şeyhlerini çağırıp sakallarını kestirince isyan başladı. İsyanı tenkile gelen Paşa da etrafa riyal serpererek canını kurtarabilmişti. Bu isyanda Alb. Hasan, çok sayıda nefer öldü. Bu sakalı kesilen Şeyhler, İdrisi ile birleşip isyana devam ettikleri gibi daha sonraları başlayacak olan Şerif Hüseyin isyanına da katılacaklardır.²³⁸² Yemen'deki karışıklıkları halletmek üzere Osmanlı hükümeti bir kanunla Temmuz ve Ağustos 1909'da Yemen vilayetini tekrar 2'ye ayırdı ve iki valiyle idare etti. Daha önce de, Yemen, 1565'te iki vilayet haline idare edilmişti. İTC, Yemen'i merkeze bağlamak istediye de yapamadı. Ağustos 1909'da çarpışmalarında

²³⁷⁸ *Tanin*, 2 KS 1918.

²³⁷⁹ Ehiloğlu, *a.g.e.*, s. 155-157.

²³⁸⁰ Orhan Koloğlu, *M. Kemal'in Yanında İki Libyalı lider*, Ankara, 1981, s. 15 vd.

²³⁸¹ Cabir Duysak, *Osmanlı Belgelerine Göre Asir Bölgesinde Seyyid İdrisi İsyanı ve Sonuçları (1908-1918)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yakıncağ Bilim Dalı, İstanbul, 2005, s. 37-41.

²³⁸² *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914-1918*, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 401.

Asir kumandanı Süleyman Şefik Paşa kuvvetleriyle Ekim ve Kasım 1909'da kısmen asayiş temin edilebilmişti.²³⁸³

Osmanlılar, Hudeyde-San'a demiryolu projesine karar verdiğinde, itibarları sarsılacağından, İdrisi ve İmam Yahya bunu aşiretler vasıtasıyla engellediler. İki İmam birleşip 1910 sonlarında, cihat ve hilafet adı altında Osmanlıya isyan ettiler.²³⁸⁴ İsyanı bastırmak için Babîali, Ahmet İzzet Paşa'yı, 18 Şubat 1911'de Hamidiye kruvazörü ile gönderdi. Bu sırada Asir kumandanı Süleyman Şefik Paşa zor durumdaydı. Heyet, Cidde limanında Şerif Hüseyin ile buluştu. Şerif Hüseyin, rakibi olmak hasebiyle İdrisi'ye şiddetle karşıydı. Yapılan görüşmede ortak strateji belirlendi; İmam Yahya ile anlaşip İdrisi'yi bertaraf etmek üzere Şerif kuzeyden, Osmanlı kuvvetleri de güneyden saldıracaktı.²³⁸⁵ Ahmet İzzet Paşa yüksek vasıflı bir subaydı. Rus Genel Kurmayının onun hakkında "1912'de mağlubiyet almasına rağmen Türk generallerinin en iyisidir. Larcher, ondan vatansever, saygı duyulan, sevilen, Türk ordusunda müstesna bir mevkie sahip, mutedil, ileri görüşlü, soğukkanlı, vatanperver biri" olarak bahseder. Yemen'de 1911'de barışı sağlayan kendisiydi, Balkanlarda 1912'de bir orduya kumanda etti, 1913'te Harbiye Nazırı oldu.²³⁸⁶ Ahmet İzzet Paşa, Nisan 1911'de İmam Yahya'yı ağır bir mağlubiyete uğratmıştı. Bu sırada kabineyi yeni kuran Küçük Sait Paşa Yemen işini halletmekte kesin kararlıydı; İmam Yahya ibni Hamidüddin ile Dean'da **13 Ekim 1911**'de bir antlaşma yaptı ve kendisine geniş dinî ve idarî muhtariyet verdi.²³⁸⁷

21 Nisan 1911'de İdrisi mağlubiyetinde Şerif Hüseyin'in de dahli vardı, Hüseyin bununla büyük itibar kazandı, Sultan tarafından tebrik edildi, Babîali tarafından çeşitli

²³⁸³ Bayur, **TİT**, C. 1, s. 301-302; Kürkçüoğlu, **Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 70-72.

²³⁸⁴ Camille Fidel, **Les Premiers Jours de La Turquie Libre**, Publication du Comité de l'Asie Française, Paris, 1909, s. 67. Duysak, **a.g.e.**, s. 107.

²³⁸⁵ Geniş bilgi: Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, (Haz. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar), C. 1, İstanbul, 1992, s. 84, 91, 96-97, 101; Ayrıca bkz: Muhyiddin, "**Tanın'in Tarihçe-i Siyasisi, Yemen Meselesi**", **Tanın**, 14 Mart 1912.

²³⁸⁶ Mareşal, oldukça erken sayılır bir yaşta 42 yaşında, siyasi rakipleri olan İttihatçıların Ocak 1914'te iktidarı ele geçirmeleriyle birlikte emekli oldu. Türkiye'nin harbe girmesine karşıydı ve daha Ağustos 1914'te Almanya'nın mağlup olacağını söylüyordu. Paşa, 1914'ten 1918'e kadar sadece Kafkasya'da kumanda yürüttü, mütareke sırasında çok önemli siyasi roller üstlendi, partisi Hürriyet ve İtilaf'ı iktidara taşıdı. Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 405.

²³⁸⁷ Maddeler için bak: Bayur, **TİT**, 2/1, s. 46-47; Ahmet İzzet Paşa, **a.g.e.**, C. I, s. 104; Ayrıca bak: Muhyiddin, **a.g.m.**, s. 6/2-5; Ahmet İzzet Paşa'nın İmam Yahya ve İmam İdrisi ile yaptığı antlaşmalar için bkz. Şerafettin Turan, **İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 7-8; ayrıca bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI. Cı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cephesi ve Libya Harekatı**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 4-5, 26-29; Kısa bir bilgi için bkz. Metin Heper; **İsmet İnönü, Yeni Bir Yorum Denemesi**, Çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 13.

murassa imtiyaz nişanları, hediyeler vs verildi.²³⁸⁸ Ancak asilerin takip edilememesiyle tam bir başarı sağlanamadı. Bu tarih, Balkan harbinin öncesini gösteriyordu. Ama bu anlaşmanın en önemli özelliği, sonradan savaş müddeti içinde meyvelerini verecek olmasıdır.²³⁸⁹ İmam, antlaşmaya sadık kaldı, savaşın sonunda Osmanlı askeri tamamen kuşatılmışken İmam Yahya'nın onları kılıçtan geçirmesi işten bile değildi. Savaşın öncesinde ve sırasında İmam Yahya, İtalyanların antlaşma tekliflerini de reddetti. Bu antlaşmadan sonra İmam Yahya, Sultan'a bir telgraf çekti ve İtalyanlara karşı Cihada hazır olduğunu bildirdi. Bunun üzerine İtalyanlar, Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa vasıtasıyla İdrisi'ye yöneldi, onunla bir anlaşma imzaladı.²³⁹⁰

İtalyanlar Trablusgarp savaşını Kızıldeniz'e kaydırmak isteyince, İdrisi ile ittifak yaptılar. Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa aracılığıyla İdrisi-İtalyan anlaşması gerçekleşti. Osmanlı hükümeti de İdrisi-İtalyan antlaşmasını geniş ölçüde aşiretlere beyannamelerle duyurdu; bu da İslam âleminde infiale yol açtı. O da bu silah ve cephanelerin Senusiler tarafından gönderildiğini söyledi, bu yolda halka sahte beyannameler dağıttı ve İtalyanlarla olan ittifakı yalanladı. Bunu haber alan Senusi de İdrisi'yi yalanladı, onu Cihada ihanetle suçladı.²³⁹¹ Haziran 1911 tarihli Cizzan isyanında Osmanlı askerleri İdrisi'ye mağlup oldu. Bu hususu Ehiloğlu şöyle anlatır: *İsyanı bastırmak için bir Türk alayı İdrisi'nin merkezi Sabya'ya gider. Yolda alayın suyu biter. Cizzan'da su azdır. Alay, 9 km Doğu'daki kuyulara yürür. Burada pusu kuran İdrisi'nin askerleri Türklere saldırır; çoğu ölür, bir kısmı da kendini denize atar. Yaralı kurtulanlar İstanbul'a tedaviye gönderilirler. Susuzluktan bitkin düşen atlar, kafalarını denize sokup intihar ederler.*²³⁹²

Ancak, 1911 tarihli Türk-İtalyan savaşı bu isyanın seyrini değiştirdi, İtalyanlar da isyana karıştılar. Osmanlıları bunaltmak için İtalya, Kızıldeniz'de şiddetli bir abluka uyguladı. Ancak, Luhac emirinin Osmanlıların ilan ettiği cihada uyması ile abluka tesirini kaybetti. Bu sırada devamlı isyan halinde olan Zeranik kabilesi Osmanlı tarafına geçti. Bunlar iyi gemiciydi ve zambuklarıyla hayli iş gördüler. Bu suretle Aden'den karayoluyla ve denizden de doğrudan erzak ve para yardımı ulaşabildi. İdrisi bu kabileyi tehdit ettiyse de bir şey

²³⁸⁸ Ahmet İzzet Paşa, **a.g.e.**, C. 1, s. 105-106; Şerif Hüseyin'in kuvvetleriyle İdrisi arasındaki çarpışmalar ve Yemen isyanının bastırılması hakkında ayrıntı için bak: Kral Abdullah, **a.g.e.**, s. 48-57; Muhyiddin, **a.g.m.**, s. 6/2.

²³⁸⁹ Bayur, **TİT**, 2/3, s. 203; Ehiloğlu, **a.g.e.**, s. 101. İmam Yahya ile Dean'da yapılan bu antlaşma gereği İmam Yahya'ya yılda 20 bin altın tahsisat veriliyordu. Ayrıca belli başlı kabile reislerine de maaş bağlanmıştı. Türkiye harbe girince Türk kuvvetlerinin deniz ile olan irtibatı kesildi. Hicaz isyanı patlayınca da karayoluyla da irtibat kesildi. Ehiloğlu, **a.g.e.**, s. 134, 154; İsrail Kurtcebe, **Türk-İtalyan İlişkileri**, TTK, Ankara, 1995, s. 131; Aydemir, **Enver Paşa**, C. 3, s. 166.

²³⁹⁰ Kurtcebe, **a.g.e.**, s. 131-132.

²³⁹¹ Kurtcebe, **a.g.e.**, s. 133-134.

²³⁹² Ehiloğlu, **a.g.e.**, s. 155-158; Geniş bilgi: Muhyiddin, **a.g.m.**

yapamadı. Bu sıralarda Balkan savaşı patladı. O günlerde sadrazam Ahmet Muhtar Paşa idi.²³⁹³ İtalyanlarla savaş çıkınca Yemen halkı Cuma namazından sonra Sana'da şehir meydanında toplandı, Ashabı Kiram'ın sancaklarını taşıyarak Türk cihadına dua etti.²³⁹⁴

İtalya ile muharebenin başlaması üzerine İmam Yahya ve İdrisi, Hilafet merkezine birer telgraf çekerek İslam kardeşliğine dair teminat vermişlerse de İdrisi'nin bilahare İtalyanlardan aldığı menfaatler üzerine tekrar sözünden caydı. Ama İmam Yahya sadık kaldı. İdrisi üzerine vuku bulan son harekâta İmam Yahya da iştirak etti. Bu suretle İzzet Paşa-İmam Yahya itilafının ne kadar isabetli olduğu ortaya çıkmış oldu.²³⁹⁵ Bundan sonra Osmanlı Devleti, ağırlığı Trablusgarp cihadına verdi, Mısır hidivinin de İdrisi'ye nasihat etmesini istedi, o da sadece nasihat etmişti.²³⁹⁶ Böylece, İtalyan savaşı, Trablusgarp'ın yanında Kızıldeniz'e ve Yemen'e de sıçramış oldu. Türkiye de buna karşılık Habeşistan ile ittifak kurma yollarına gittiyse de Balkan devletleriyle savaş kaçınılmaz olunca vazgeçti.²³⁹⁷ Balkan harbi ihtimali üzerine Türkiye, İtalya ile 15 Ekim 1912'de Ouchy antlaşmasını imzaladı. Antlaşmada İdrisi ve asileri hakkında genel af ilan edildi.²³⁹⁸ Ancak İdrisi, savaş müddetince İmam Yahya ve Türklerle çarpışmaya devam edecektir.

1. Yemen'de Cihat: Savaş sırasındaki Yemen valisi Mahmut Nedim Bey, aynı zamanda son Yemen valisiydi ve Şubat 1913'te tayin olmuştu.²³⁹⁹ Savaşın başlarında Yemen'de Türklerin 114 subayı ve 3.325 eri vardı. Ancak bu sayı savaşın sonunda 64 subay ve 2.620 nefere düşecektir.²⁴⁰⁰ Savaşın başlamasıyla birlikte 30.000 kadar Teşkilat-ı Mahsusa ajanı Kasım 1914'ten itibaren çeşitli memleketlere dağılmıştı.²⁴⁰¹ Türklerin bu faaliyetleri hakkında *Journal des Débats* şunları yazıyordu: “İstanbul'dan ajanlar Hindistan'a Yemen'e Libya'da Senusilere ve Mısır'a, İslam ahaliyi tahrik etmek ve İtilaf devletleri aleyhinde onları kıyama teşvik etmek maksadıyla dağıldılar.”²⁴⁰²

Öteden beri Lahic sultanı, Aden'in kuzeyindeki Nevahi-i Tıs'a, Saba ve Dali kabileleri anti-Türk, Yafi'deki El Kase sultanı ve Havasib emiri pro-Türk'tü.²⁴⁰³ *Tanin*, Yemen'de

²³⁹³ Ahmet İzzet Paşa, **a.g.e.**, C. 1, s. 106-107.

²³⁹⁴ Ahmet İzzet Paşa, **a.g.e.**, C. 1, s. 114.

²³⁹⁵ Muhyiddin, **a.g.m.**, s. 6/2-5.

²³⁹⁶ Kral Abdullah, **a.g.e.**, s. 48-57; Kurtcebe, **a.g.e.**, s. 132.

²³⁹⁷ Kurtcebe, **a.g.e.**, s. 135-137.

²³⁹⁸ Kurtcebe, **a.g.e.**, s. 220.

²³⁹⁹ Ehiloğlu, **a.g.e.**, s. 164.

²⁴⁰⁰ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI. Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekatı, 1914-1918**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 411.

²⁴⁰¹ **SHAT, 7 N 2103**, EMA, Ministère des Aff. Etr. au Ministère de la Guerre. Paris, le 16 décembre 1914.

²⁴⁰² **JD**, 13 Décembre 1914.

²⁴⁰³ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekatı, 1914-1918**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 416.

Seyyid Zübeyr, Zeydî kabilelerine mensup ve Katabe şeyhi Abdürrahman'ın emrindeki 20.000 kişilik bir kuvvetle Aden üzerine yürüdüğünü ve hudut üzerindeki Kahra ve Akla noktalarını zapt ettiğini, İngiliz kuvvetleri de zayıyla Aden'e çekildiğini yazar. Katabe şeyhi, İngiliz hizmetindeki kabilelere bir beyanname neşrederek ahaliyi cihada davet etti.²⁴⁰⁴

Savaşın başlarında Türk kuvvetleri Lahic ve Nevahi-i Tıs'a'yı istila ettiği zaman oradaki vaziyet Arap menbalarına göre şöyleydi: 50.000 nüfuslu Lahic hükümeti, sultanı: Abdülkerim Fazl; 20.000 nüfuslu Es Sabiha; 25.000 nüfuslu Havaşib, sultanı, Muhsin b. Ali; 30.000 nüfuslu Dali, sultanı Nasır b. Şayıf; 70.000 nüfuslu Yukarı Yafi, sultanı, Muhammed b. Salih; 60.000 nüfuslu Aşağı Yafi, sultanı, Adirus b. Muhsin; 40.000 nüfuslu Fazıl, sultanı, Abdullah b. Hüseyin; 40.000 nüfuslu Avaliki Ulyan, sultanı, Salih b. Abdullah; 25.000 nüfuslu Avaliki Suflan, sultanı, Abdirus b. Ali; 15.000 nüfuslu Ebu Abdulvahid, sultanı, Abdullah b. Muhsin-ul Vahidi; 5.000 nüfuslu Avazil, sultanı, Salih b. Hüseyin. Bunlardan başka 20.000 kadar nüfus da ufak tefek şeyhlerin ve sultanların elindeki kabileler vardı ki bunlar da toplam olarak 350.000 nüfus demek idi. Savaş başladığında Türk kuvvetleri bütün bu mntikaları işgal etmiş vaziyetteydi. Ancak takriben yarım milyon nüfuslu Hadramut İngilizlerin işgali altındaydı.²⁴⁰⁵

1.1 Güney Yemen'de Cihat faaliyetleri: Türkiye savaşa dâhil olduktan hemen sonra Babülmendep'i kontrol altına almaya çalıştı. Buranın stratejik değeri büyüktü; Bu şekilde Hint askerlerinin Mısır'a nakli engellenecek ve Sina-Filistin ve Avrupa cepheleri zayıf kalacaktı. Bu maksatla Başkumandanlık, Hicaz, Asir, Yemen cephelerinde 6 Eylül 1914'te Yemen'deki 7. Kolordu kumandanlığına Aden ve Şayh Said civarına ordu birlikleri ve kabilelerden ne derece faydalanılabileceği hususunu sordu. 2 Ağustos 1914'te genel seferberlik başladığında Hicaz, Asir ve Yemen bundan istisna edilmişti. Ancak burada seferberlik 7 Kasım 1914'te ilan edildi. 7. Kolordu, askerî birliklere ve Yemen halkına cihat beyannamelerini dağıttı. Çeşitli zorluklar sebebiyle Yemen'de cihat iki bölgede icra edilecekti: Güney'de İngilizlerin elindeki **Aden üssüne karşı Taiz harekâtı Bölgesi**, Kuzey'de de **İdrisi'ye karşı Tihame harekât Bölgesi**. Kolordu kumandanı Ahmet Tevfik Paşa idi. İlk birlikler 7 Kasım 1914'ten itibaren San'a'da cihat harekâtına başladı. Güney Yemen'de cereyan eden bu cihat harekâtı, **Mendep Harekâtı** adıyla da anılır. Türk kuvvetleri, Babülmendep'i düşürebilecek kuvvete ve mühimmata sahip değildi. İngilizler 9/10 Kasım 1914'te saat 02.00'de Perim adasından top atışına başladı. Bu da Türk ve mücahit kuvvetlerinin ricatine sebep oldu. Bir harp gemisi de Mendep kalesini ve kıyılarını top ateşine tuttu, buradaki topları tahrip edip karaya asker

²⁴⁰⁴ **Tanin**, 6 KE 1914.

²⁴⁰⁵ Mahmut Nedim Bey [Akdilek], **Arabistan'da Bir Ömür, Son Yemen Valisinin Hatıraları veya Osmanlı İmparatorluğu Arabistan'da Nasıl Yıkıldı?** (Haz. Ali Birinci), İstanbul, 2001. s. 217.

çıkardı, 10 Kasım'da Düab'ı ele geçirdi. Daha önce İngilizler, 4 Kasım'da Hudeyde'de iki Zambuk'u yakarak husumete beşlamıştı. Ancak İngilizler bütün bunlara rağmen şiddetli Türk direnişi üzerine Babülmendep'e hâkim olamadı, burayı tahliye etti. 19 Kasım'da Türkler buraya girdi. Ancak İngilizler, ricat sırasında su kaynaklarını ve erzak depolarını tahrip etmişti. Fakat bu sırada gelmesi kararlaştırılan 1.000 kadar mücahit ortalıkta yoktu, gelenlerin de iyi çarpışmadıkları anlaşılmaktadır. İngilizler, ikinci bir Babülmendep saldırısına teşebbüs etmediler, ancak 7 Ocak ve 23 Şubat 1915'te Şeyh Said ve civarını kıyıları taciz etmekle yetindiler. Daha seferberlikle birlikte 39. Tümen'in Taiz'e intikali, Milli ve Mücahit müfrezeleri teşkili ve Aden'e Nevahi-i Tıs'a'ya taarruz fikri gelişmişti. Bunun üzerine 39. Tümen, 16-17 Kasım 1914'te Taiz'e ulaştı ve mücahit müfrezeleri teşkiline başladı. Buna göre altı gurup halinde Haceriye, Muaviye, Ab, Dali, Kataba ve Rıda mıntıklarında toplam 25.650 mücahidin tedarik edildiği, bunlardan 15.000'inin Aden taarruzuna, gerisinin Babülmendep savunmasına tahsis edileceği 23/24 Kasım 1914 tarihli bir yazıyla Başkomutanlığa bildirildi. Tümen komutanı da İmam Yahya'nın çıkaracağı mücahitlere güveniyordu. Taarruz zamanı için Vali Mahmut Nedim Bey ve İmam Yahya'nın muvafakatı alınacaktı. Bunun üzerine 39. Tümen, Taiz'e geldi. Kasım 1914'te kuvvetlerin çoğu buraya yığıldı. Haceriye, Katade ve Kamara'dan toplanabilen mücahitler de yerlerini aldı.²⁴⁰⁶

Daha Osmanlı devleti savaşa girmeden bir ay kadar önce Aden'den çekilen bir telgraf, Aden'in tüm Şeyh ve Sultanlarının, savaşın devamı müddetince Kral George'a sadık kalacaklarını ve bu savaş müddetince müttefik ordularına iyiniyet besleyeceklerini gösteriyordu.²⁴⁰⁷ Ancak Osmanlı hükümeti cihat ilan ettikten sonra Yemen'de bir takım kıpırdamalar oldu. Yemen'in Osmanlı cihadına kayıtsız kalmadığı anlaşılmaktadır. Yemen'de cihadın başarısı için Aden'in coğrafi mevkiinin mühim rolü olduğu görülür. İngilizler burayı emniyette bulundurmak için Nevahi-i Tıs'a'yı [9 Mıntıka] ele geçirmişler, böylece San'a'ya hayli yaklaşmışlardı. Bu Nevahi'de dikkat çeken nokta Zeydî'lerin bulunmaması ve ahalinin tamamen Şafii mezhebinden olmasıydı. Türkler de burada İngilizler tarafından elde edilen Yemen şeyhlerinden, diğer bir tabirle bura sultanlarından çekiniyordu; bunlar bir bakıma sultan kılığında olan İngilizlerdi.

Savaş yıllarında Yemen'de bulunan Ali Sait Paşa'nın son Yemen valisi Mahmut Nedim Bey'e gönderdiği 11.10.1331 [1915] rapordan o sıralarda Yemen'in durumu ve kabilelerin cihada olan ilgileri anlaşılır: *Babıali, Yemen'de ne nüfus tahriri ne de emlak tahriri icra*

²⁴⁰⁶ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914-1918, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 416-435; ayrıca bkz. s. 125 vd. 2. Bölge seferberlik ve yığınak planları, bilhassa s. 136 vd.**

²⁴⁰⁷ **Le Temps**, 28 septembre 1914.

etmediğinden (...) Taiz livasının hakiki kıymeti malum değildir. Filhakika seferberlik başlarında Taiz ruesa ve meşayih galeyana himmetiyle 15-20.000 mücahidi dar-ul cihada sevk edebileceklerini dermeyan ettilerse de hakikat öyle değildir. Nihayet huzur-u vilayetpenahilerinde son defa Mendep için 600 nefere 20'şer riyalden masrafını ve ileri harekât için de 2.900 nefer mücahidi harbin nihayetine kadar sevk ve idareyi taahhüt eylemişlerdi. Kaht u gala hasebiyle bu miktarın dahi istitaatları fevkinde olduğu Haziran ileri hareketine 1.900 neferle iştirak edebilmeleriyle ve Temmuz'dan Teşrin-i Sani nihayetlerine kadar ayda vasatı 500 neferden ziyade bulduramamaları ile hususan Mendep ianesinin pek mahdut kalmasıyla sabit oldu. (...) livanın bütün kaza ve nahiyelerinden de iane-i cihadiye derci icap etti. Devlete vermeleri gereken vergiyi veremeyen ve kısmen temerrüt eden ahaliden iane-i cihadiye'nin derci zordur.

Aden, Muhlaf, Nadire, Ziazi tahsilatı ve müsademeleri ittihad-ı İslam gayelerine matuf bu cihad-ı mukaddes'in derece-i ehemmiyetini takdir edememiş ahalinin, ubudiyet ve cihada şitap şöyle dursun evamir-i devlete itaatten hukuk-u devleti itadan imtina edenlerin çokluğunu ispat etmişti. Bunun esbabı malumdur. Ancak Taiz livası ruesa ve meşayih Aden cihadının takviyesini arzuladıkları halde taahhütlerini ifadan acizdirler; kuvve-i askeriye olmadan ahaliden iane-i cihadiye tahsil edemezler. Tazyik edilmeleri halinde bizden asker ve top isteyeceklerdir. Taahhütleri 3.500 asker olmasına mukabil 6 aydan beri ancak yedide birini taahhüt edebiliyorlar. Tazyik ile aksülamel tevhit etmektense teşvikle her kazaya taahhüdünün yalnız 3.500 neferin sülüsü olan 1.200 neferi göndermeleri temin edilirse maksat hâsıl olur kanaatindeyim. (...) Taizliler, şayet kısmen para verilirse Lahic'te Sumalı, Yafeli, Havalisli olarak namlarına mücahit bulmak mümkündür. Hususan Yafeliler sel gibi akın ettiklerinden parasızlıkla bir kısmını terhise ve yolda olanları da adam göndererek çevirdim ki bu da fena tesir yapmaktadır. Zira bunlara Kanun-u Evvel nihayetine kadar verilecek paramız yoktur. Bu da casus düşman kabileler için aleyhimizde tahrikata sebep oluyor. Bugün Lahic'te cem'an 270 nefer mücahidimiz vardır. Eb kazası 60 hecinsüvar masrafını TS ve KE ayları için verdi. Bu hafta avdet eden diğer 50 mücahitlerine mukabil 70.000 riyal verebileceklerini zannediyorum. Masnu b. Nasır da 10 mücahidin idaresi için bu ay 200 riyal gönderdi. Başka taraftan muavenet yoktur, görülüyor ki bu da kifayetsizdir. Ali Sait Paşa'nın mektubu, noksanların ikmalî temennisiyle biter.²⁴⁰⁸

Ali Sait Paşa'nın bu müracaatı üzerine son Vali Mahmut Nedim Bey'in, Babialiye yazdığı yazıda, her ne kadar İdrisi galesi halledilmişse de İmam Yahya'nın ve "Siyasi" olarak

²⁴⁰⁸ Mahmut Nedim Bey, a.g.e., s. 213-214

adlandırılan aylıklı sadat ve meşayihin ayrıca emekli, dul ve yetimlerin malî zorlukların yanında, parasızlıktan ordunun cihat faaliyetleri için en zaruri ihtiyaçları bile temin edemediğinden yakınıyordu. Mahmut Nedim Bey, 30 senedir Yemen’de bulunmanın getirdiği itibar ile açlık çeken Hudeyde ve diğer taraflardaki kıtaata, tüccarlardan borçlanarak ihtiyaçlarını temin edebildiğini, ancak İstanbul’dan gelen paraların bu istikrazları kapatamadığını, ancak iki-üç günlük ihtiyaca kâfi geldiğini, artık Taizlileri bu konuda sıkıştırmanın mahcubiyet sebebi olacağını, (...) bir an evvel gerekli meblağın gönderilmesini (...) memleketin ve cihadın selameti namına istedi. Enver Paşa da mütemadiyen vatanperverlikten, fedakârlıktan bahseden telgraflar yazıyor, Padişah adına teşekkür ettikten sonra şöyle devam ediyordu: *Harbin neticesine kadar fedakârlıklara katlanacağınızdan eminim. Size Karadeniz tarikiyle 300.000 lira gönderdim, yalnız kara nakliyatı için 60.000 lira verdim. Eğer Yemen ve Asir’e gönderebilirseniz size ayrıca tüfek ve para göndereceğim. Parayı salimen nakledebileceklere büyük nakdi mükâfat vaad edebilirsiniz.*²⁴⁰⁹

Cihadın ilanından sonra Mahmut Nedim Bey’in faaliyetleri dikkat çekicidir: *“Yemen Şeyhlerine evvela Rida Şeyhulmeşayihi Salih Tayri Paşa ile haber gönderdim, ben de San’a’dan hareketle yerime geçtim. İp kazasında bulunan ve o zaman yapılacak harekâtı idareye memur olan 13. Fırka kumandanı Miralay Ali Sait Bey ile görüştük. Şeyhleri de beraberimde getirmiştik, onlara şunları söyledim: İşte cihat ilan olundu. Bu cihada iştirak edecekmisiniz? Ancak peşinen söyleyeyim ki kimseye on para veremem.” Onlar da hep bir ağızdan: “Para istemiyoruz, cihada hazırız!” Dediler.*²⁴¹⁰ Bunun üzerine Vali Mahmut Nedim Bey, Miralay Sait Bey ile uzun uzadıya müzakerelerde bulundu. İp kazası Cihat faaliyetlerinin bir müddet için merkezi oldu. Ancak cihadı devam ettirebilecek kadar Osmanlı askeri mevcut değildi. Bunu telafî etmek için Yemen kabilelerinden mücahit tedarikine başlanması gerekiyordu. Bir hayli mesaiden sonra mücahit toplamakta hayli mesafe kat edildi. Bu hususu Mahmut Nedim Bey şöyle anlatır: *Para için çare bulduk, “İane-i cihadiye” ihdas ettik. Bu Yemen’in bünyesine uyan bir teşebbüstü ve buraya hastı. Bunun için İstanbul’a yazmağa ve oradan müsaade almağa gerek görmedim, zira bu, işleri sadece uzatacaktı.*²⁴¹¹

Bunun için son Yemen valisi, *Nevahi-i Tıs’a*’dan olan Cihaf, Dalî, Celile kabileleri yol üzerinde olduklarından bunları acilen elde etmek gerektiğini düşünüyordu. Ancak Dali Sultanı hemen İngilizlere haber salıp onlara dehâlet etti. Mücahitler, Celile üzerine yürüyünce Dali

²⁴⁰⁹ Mahmut Nedim Bey, **a.g.e.**, s. 215; Para sıkıntısı hususunda yazışmalar ve Enver Paşa’nın gönderdiği paralar hakk. bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914-1918**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 454-456.

²⁴¹⁰ Mahmut Nedim Bey, **a.g.e.**, s. 207.

²⁴¹¹ Aynı yer.

Şeyhi, eman dilemek üzere kurbanlar keserek onları karşıladı, Vali'nin ayaklarına kapandı. Bedevi'nin ruh halini iyi bilen vali onu kovdu. Vali ve Fırka kumandanı, mücahitlerle birlikte o mıntıkaya hâkim olan Cihaf dağına, buradan da Dali'ye geçtiler, Dali Şeyhini tard edip yerine kardeşi Abdulhamid'i geçirdiler, hududa vardıklarında buranın işaretlerini söküp kırdılar. Bundan sonra cihat beyannamelerini dağıta dağıta ilerleyerek sağdan soldan gönüllü mücahitlerin iltihakını sağladılar. Bu mücahitlere reis olarak Taiz kadısı Abdurrahman, Kamare Kaymakamı Mehmet Nasır Paşa, Taiz Belediye reisi Sait Ahmet Paşa ve Hüceyriye kaymakamı Ahmet Numan Bey seçildi. Bunlar, Lahic sultanı ile cihada iştirak ve mücahit tedariki işlerini görüşmek üzere gönderildi. Heyet hudutta sultanın yeğeni Muhsin Fazıl ile görüştü, ancak heyet bu şahsı ikna edemedi, zira İngiliz tarafına geçmişti.

Taiz'de cihada başlamak için her şey hazırды, fırka Lahic üzerine yürüdü. Ancak bu sırada Kolordu Kumandanı Ahmet Tevfik Paşa ve Vali Vekili Kamil Bey'den gelen telgraf cihadın şevkini kırarak mahiyetteydi. Telgraf, San'a etrafında "Siyasi" tabir edilen ve İmam Yahya ile yapılan itilaf gereği maaş alan 300 kadar Sadat, aşiret reisleri ve ulema birikmiş maaşlarını istiyorlar, aksi takdirde San'a üzerine yürüyeceklerini, İmam Yahya'nın bu hususta müdahil olmayacağını bildiriyordu. Bu İngilizlere karşı cihat yapmak üzere ilerleyen mücahitlerin arkasının isyan haline geçmesi demektir. Bu durumda Vali Mahmut Nedim Bey, 13. Fırka kumandanı Ali Sait Bey'i ileri cihat harekâtıyla baş başa bıraktı, kendisi de başlamak üzere olan isyanı durdurmak için San'a'ya geri döndü, neticede "Siyasi"leri ikna edebildi.

O sırada İmam Yahya, Lahic sultanından aldığı bir mektubu Vali M. Nedim Bey'e gösterdi. 17 Ocak 1915 tarihli bu mektup, İmam Yahya'nın Mücahitlerin *Nevali-i Tis'a*'ya yürüyüşüne mani olmasını istiyordu.²⁴¹² Bu mektup tamamen İngiliz ağzıyla yazılmış zannını vermektedir; uzun metih lakaplarını sıraladıktan sonra Emir-ul Mü'minin ünvanıyla İmam Yahya'ya hitap ediyor, Türkleri kast ederek düşmanın tepelenmesini istiyor, şöyle diyor: "...Bugünlerde inanılması zor haberler alıyoruz, Kamiri, Hacriye, Taiz ve havalisi Araplarından ve Türklerden mürekkep kuvvetleri Mehmet Nasır ve Ahmet Numan kumandasında toplanıp Cihad-ı Ekber ilan etmişler ve Lahic üzerine yürümüşlerdir."

Lahic sultanı, İmam Yahya'nın ve emrindeki mücahitlerin Osmanlı cihadına katıldıkları haberlerine inanmak istemediğini söylüyor ve şöyle devam ediyordu: *Neticesi elim olacak bu vaziyeti müslihane halletmek taraftarıyız, muvaffak olursak nurun ala nur, değilse maruz kalacağımız tecavüzlerden siz mesulsünüz. Vaziyet elimdir, şöyle ki; Yemen'in şu anda abluka*

²⁴¹² **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914-1918**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 437.

altında olması Almanların dümen suyunda giden Türklere karşı mecburen yapılmıştır; sizin bundan zarardide olmanızdan muteessiriz. İngiltere, bizim, hiç olmazsa karayollarının Arap kardeşlerimize açılması ricamızı kabul etti, yerli tacirlerin Aden’de emval ve emtialarının derdest edilmeyeceğini bizzat Mehmet Nasır ve Ahmet Numan’a tebliğ ettik. Biz bunları yaparken sizin Osmanlılarla bize karşı cihat ilan etmeniz revamıdır? (...) Türkler, ahalinin emval, eşya ve hatta hayvanlarını müsadere etmişler, evlatlarımızı cebren silah altına almışlardır. Bunun neticesi olarak ticaret durmuş, ortalık alt üst olmuştur. Lahic sultanı, Osmanlıların ilan ettikleri cihadın dinî referanslarının olmadığını, zira “İslam’a ve Şer’-i Şerif’e bir taarruzun söz konusu olmadığını, Türk ordusunun tamamen Alman nüfuzuna girdiğini, Çanakkale’den geçen iki Alman gemisinin sebep oldukları felaketleri, İtilaf devletleri de mecburen Türklere savaş ilan ettiklerini, bunun Türkler için bir din harbi, Müslümanlar için bir Cihat olamayacağını anlattıktan sonra sözlerini şöyle sürdürüyordu:

Bilad-ı Mukaddese’yi kurtaracak olan evvela Allah, sonra İngiltere’dir. (...) İngiltere, Araplar için ferden ferda dünya ve ahretini tahlis için elinden geleni yapıyor. (...) Zat-ı siyadetlerine soruyorum: Türklerle el ele vermiş Mehmet Nasır ve Ahmet Numan’ın peşlerine taktıkları Arapların aleyhimizdeki faaliyetlerini hoş görecekmisiniz? Biz buna asla inanmıyoruz. Biz size düşman değiliz ama bilinmelidir ki aciz de değiliz, cihat adı altında toplanan kuvvetler ne kadar büyük olursa olsun mukabele ederiz, zira imanımız var, asıl mühimi arkamızda Büyük Britanya var. Lahic sultanı Ali İbni Ahmet Fazıl, mektubunu selamlarla bitiriyordu.²⁴¹³ Bu mektubun bir İngiliz propaganda broşürü mahiyetinde yazıldığı görülmektedir. Ancak bu mektubu yazan ve İngiltere’ye sonsuz itimat besleyen bu Sultan, Osmanlı-İmam Yahya mücahitleri karşısında Aden’e ilticaya mecbur oldu. Ali Sait Paşa kumandasındaki 13. Fırka çetin müsademelerden sonra Lahic’i ve bütün Nevahi-i Tıs’a’yı işgal etti. Bu, Yemen’de cihat harekâtı için iyi bir moral kaynağıydı. İngilizler, birçok defa teşebbüs ederlerse de Lahic’i birleşik Osmanlı-İmam Yahya kuvvetlerinden geri alamadı. Bu sıralarda İngilizlerle gizli temaslarda bulunan ve isyan için fırsat kollayan Şerif Hüseyin, Lahic’in mücahitlerin elini geçişini hararetle tebrik eden bir mektup gönderdi.²⁴¹⁴

Lahic sultanı gibi Havaşib kabilesi lideri de anglofildi. Bunun üzerine İmam Yahya, eşraftan Muhammed Şerif’i bu iki reise gönderip sekiz gün içinde itaat etmedikleri takdirde tepeleneceklerini ilettiler. Bu sırada Reda bölgesindeki Sevadiye’de isyan çıktı. Kısmen bastırıldıysa da Ocak 1915’te Taiz’in kuzeyindeki Adin’de isyan çıktı. Zorlu çarpışmalardan sonra Adin’de asiler 29 ölü, 100 kadar yaralı bırakıp kaçtı. Yirmi köy işgal edildi. Taarruz

²⁴¹³ Mahmut Nedim Bey, **a.g.e.**, s. 210-212.

²⁴¹⁴ Mahmut Nedim Bey, **a.g.e.**, s. 212.

hazırlıklarına tekrar başlandı.²⁴¹⁵ Aden'deki İngiliz kuvvetleri ile Taiz'deki Türk kuvvetleri (Ali Sait Paşa) arasında şiddetli çarpışmalar oldu. İngilizler bir takım kayıplarla ricat etmek zorunda kalınca İdrisi'den faydalandı ve onunla 30 Nisan 1915'te ilk anlaşmasını yaptı. Savaş masrafları, silah, cephane vs İngiltere'ye ait olacaktı.²⁴¹⁶ Ayrıca İmam Yahya'yı İdrisi ile barıştırmaya çalışırsa da İmam Yahya'yı ikna edmedi.²⁴¹⁷

Güney Yemen'de cihat oldukça başarılı geçtiği anlaşılmaktadır. Cihat, tüm yoğunluğuyla Lahic üzerine yönelmişti. Lahic, Anglofil sultanın merkeziydi ve düşmesi halinde cihat ve Osmanlı ordusu büyük itibar kazanacaktı. 30 Haziran 1915'te cihadın ileri hareketi için önce Muaviye'de dua edildi. Ab ve Adin kaymakamlarıyla bölgedeki türkofil şuyuh da mücahitlerin başında bulunuyordu. 2.000 mücahit darulcihada yürüyordu. Sıcaktan bayılanlar vardı. Lahic'e 15 km. yaklaşıldığında El Vaht şuyuhu gelip eman dilediyse de hareket sürdü. (4 Temmuz 1915 Pazar günü). 5 Temmuz'da Allah Allah sadalarıyla Lahic sokaklarında çarpışmalar başladı. Hint-İngiliz birlikleri şehirden panik halinde kaçıyorlardı. Lahic sultanı burada öldürüldü, hayli ganimet alındı. Bu, cihat için büyük bir itibar ve zafer idi. Böylece İngilizler Güney Yemen'den atılmış oldu. Anglofil şuyuh eman diledi. bundan sonra İngilizler birinci (28 Ağustos 1915) ve ikinci Elvaht savaşından da (26 Eylül 1915) mağlup olup Şeyh Osman'a çekildi. böylece İngilizler Güney Yemen'den atılmış oldu. Mondros Mütarekesi'ne kadar durum bu şekilde kaldı.²⁴¹⁸

Bu hususta *Tanin*'in *Freie Presse* gazetesin'e dayanarak "İngilizlerin Aden mağlubiyetlerine dair harp raporu" başlığıyla sunduğu İngiliz resmi tebliği Türk cihadının başarısını teyit eder: *4 Temmuz'da (1915) Lahic mevkiinde bulunan İngiliz kıtaatı mücahidin-i Arab tarafından takviye edilmiş ve külliyetli topa malik Osmanlı kıtaatının şiddetli hücumuna düşer olmuştur. İngilizler, düşmanın şiddetli ateşine rağmen karanlık basıncaya kadar mevkiilerini muhafaza etmişlerdir. Geceleyin de göğüs göğse muharebe vuku bulmuş ve düşmanın cepheden ve yandan ateş açmasından ve İngilizlerin muhtaç oldukları takviye kıtaatının susuzluk neticesi ve kumların muteharrik olmasından celbi mümkün olmadığından Lahic mevkiinin tahliyesine mecburiyet hâsıl olmuştur. Bu sırada Lahic kasabasında düşman ateşinin tesiriyle yangın zuhur etmiştir.*²⁴¹⁹

²⁴¹⁵ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914-1918**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 447.

²⁴¹⁶ Mahmut Nedim Bey, **a.g.e.**, s. 212.

²⁴¹⁷ Duysak, **a.g.e.**, s. 213.

²⁴¹⁸ Geniş bilgi: **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914-1918**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 458-502.

²⁴¹⁹ **Tanin**, 17 Temmuz 1915.

Türk cihadı genelde galip durumda kaldı. Bu, Yemen’de İngilizlerin cihat karşısında prestijlerinin yıkılması demektir. Bundan sonra Hadramut’un mühim şuyuh ve emirleri Osmanlı itaatine girdi. Senelerden beri 30.000 süvarisiyle İngiliz ve İtalyanlarla çarpışmakta olan Somalili kahraman El Vedat ile Eritre’deki Denakil kabileleri 1916’da Osmanlı saflarına geçtiler.²⁴²⁰

Osmanlı ve Fransız basınında bu hususta bir takım savaş haberleri görülüyordu. *Tanin*’in yazdığına göre de Mücahitler, ahiren Babülmendep’te Perim adasına hâkim tepelerine tabiye ettikleri topraklarla mezkûr adanın Babülmendeb’e karşı bulunan askeri kışlasıyla askerî malzemeler imal eden fabrika bombardıman edilerek kâmil tahrip ve ihrak edildi. Bu muvaffakiyet Yemen ve bilhassa mücahitler üzerinde tesirinin büyük olduğu da zikredilmektedir.²⁴²¹ Bağdat’ta çıkan *Sada-yı İslam* da Güney Arabistan kıyamı hakkında Babulmendep boğazından Maskat hududuna kadarki tüm Hadramut Bedevileri arasında büyük bir heyecanın hâsıl olduğunu ve İngilizlerin Irak’a tecavüzleri İslami gayret ve hamiyeti uyandırdığını yazıyordu. Yemen kabilelerinin İslam askerleriyle birlikte İngilizlerin Aden müstemlekesine hücumla Dahhale ve Lahic kasabalarını zapt ve düşmanı Seylan mevkiine kadar kovdular. Güney kabileleri, Halifenin cihat ilanı üzerine İngilizlere hücum ile 12.000 urban İngilizleri kuşatarak onları Makla limanı önünde esir aldılar ve külliyetli miktarda mühimmat ihtinam ettiler. Bu isyan Hint hükümeti için bir telaş sebebiydi.²⁴²² *Le Temps*’in haberine göre Temmuz 1915 başlarında Türkler, Aden ve Lahic’i istila etmişlerdi. Ancak, muvakkat bir zaferden sonra Yemen kabilelerinin desteğini alan İngilizler tarafından durduruldu. Kabileler, bu defa Türkleri Bir-Ahmed’te, Aden-Lahec arasında hezimete uğrattı.²⁴²³

Arapların Türklere karşı olan düşüncelerini ve Yemen’in durumunu Fransız otoriteleri hükümetlerine gönderdikleri raporlarda açıklıyorlardı. Fransa’nın Kahire temsilcisi M. Defrance, Mısır’daki İngiliz Yüksek komiseri Mac Mahon’un kendisine Arapların Türklere artık kurtulmak istediklerini ve İtilaf devletlerine meyyal olduklarını anlattıktan sonra onun Yemen hakkındaki görüşlerini şöyle anlatır: “*Vaziyete Aden cihetinden bakılacak olursa korkulacak bir şey olmadığı söylenebilir. Türklere saldırmak için tümüyle tertibat alınmıştır. Şiddetli sıcaklar biter bitmez, onları Lahic’den iç kısımlara sürmek için saldırılar başlayacaktır. İngilizler Yemen kabilelerinin tam desteğini sağlayabilmek için onları henüz*

²⁴²⁰ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914-1918**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 506.

²⁴²¹ **Tanin**, 20 Ağustos 1915.

²⁴²² **Tanin**, 4 TS 1915.

²⁴²³ **Le Temps**, 18 décembre 1915.

satın almış değil. Sir Henry Mac Mahon, Araplarla bu çeşit bir mülakatın faydalı olacağına inanmamaktadır. Onlara para verdikçe daha fazlasını açgözlülükle istiyorlar, bu da 5-10 düşman için daha da şüpheli ve güvenilmez dost olmalarına sebep oluyor. Seyyid İdrisi'ye silah ve mühimmat verildiyse de Türklerin Aden'e girmelerine mani olamadı.²⁴²⁴

1916 yılı başlarında Kızıldeniz sahilleri reis, meşayih ve tüccarları, vilayete çektikleri bir telgrafta cihada hazır olduklarını bildirdiler. Bu telgraf San'a gazetesi tarafından yayınlandı: “Fi sebili hüda ve harim-i Kibriya maksadıyla cihad ilan eden Halife-i Müslimin efendimizin evamirine ittibaen sevahil-i Bahr-i Ahmer mücahidini olan bizler inandık ki; İngilizlerin maksadı bizi aklıktan öldürerek maksad-ı mel'unanesine ulaşmak istiyor. Halbuki biz, taştan ve topraktan başka yiyecek bir şey bulamasak bile Cihad-ı Ekber sahasında sebat edeceğiz. Zira her Müslüman üzerine cihad farzdır. Osmanlı Devleti de her türlü maişetimizi tedarik etmektedir. İngilizlerin her türlü erzak ve emtiasını men edeceğiz. Bugün müminlerin gönlünde Osmanlı Devletinin siyanetinden başka bir şey yoktur. Müminler hep bir ağızdan İngilizlere lanet okumaktadır. Sevahil-i Bahr-ı Ahmer'deki Türk ve Arap kuvvetleri yekvücuttur ve ruhaniyet-i nebevi bizimledir.²⁴²⁵ Telgrafnamede Harp Mücahidîn kumandanı Saidan Zan'an'ın da imzası vardı.

Meclisi açış konuşmasında Osmanlı padişahı, Çanakkale başarısını, Berlin-İstanbul yolunun açılışını, Türk ordusunun Irak ve Kafkas başarılarını ve Şerif Hüseyin isyanını ve hak ettiği cezayı mutlaka göreceğini zikrettikten sonra sözü İmam Yahya'ya getirir ve şöyle der: “Yemen'deki askerlerimiz de ana vatan ile rabitaları münkati olmakla beraber her türlü mahrumiyetlere karşı büyük bir sabır ve tahammül göstererek mücahidin ile birlikte İngiliz ordusunu Aden içine kadar sürmüştür. İmam Yahya'nın bu vakada izhar ettiği sadakat ve hamiyet-i islamiyeyi memnuniyet ile yâd ederim.²⁴²⁶ Yemen'de Türklere karşı bir kısım kabileler bu şekilde Türklere saldırırken Aden'de hala Türk halife adına hutbe okunuyor ve sultan'ın karada ve denizde muzaffer olmasına dua ediliyordu.²⁴²⁷

Bu gelişmeler, Londra'da bir takım endişelere sebep oluyordu. Zira burası bir bakıma Hindistan'ın kapısıydı. 22 Eylül tarihiyle Londra'dan bildirildiğine göre Aden'de karakol faaliyetleri ve küçük müsademeler pek ziyade olup Eylül başlarından beri İngilizler 100 kadar

²⁴²⁴ SHAT, 7 N 2103, “La question du khalifat”, M. Defrance, Ministre plénipotentiaire chargé de l'Agence et Consulat Général de France au Caire, à M. Viviani, Président du Conseil, Ministre des Aff. Etr., le Caire, le 28 octobre 1915, La conversation de M. Defrance, le ministre plénipotentiaire de France au Caire, avec Mac Mahon, le Haut Commissaire britannique au Caire.

²⁴²⁵ Tanin, 19 Mart 1916.

²⁴²⁶ Tanin, 15 TS 1916, 3. Devre-i içtimaiyenin 3. İçtimai.

²⁴²⁷ G. Wyman Bury, Pan-İslam veya İslam İmparatorluğu, Çev. Mert Akçanbaş, Destek Yayınları, İstanbul, 2011, s. 11

zayıat vermişlerdi.²⁴²⁸ *Nieuwe Rotterdamische Courant* gazetesinin *Times*'tan aktardığına göre Yemen'deki Türk valisi Aden'i iki yıldır kara cihetinden muhasarada bulunduruyordu. Lord Curzon bu bapta Aden'in zapt edilemeyeceği fikrindeydi.²⁴²⁹ Bu durumda Londra'da Hükümete şiddetli tenkitler yöneltildi. Bunun üzerine İngiltere'nin Aden kumandanı, şu beyannameyi neşretmek mecburiyetinde kaldı: *Biz Türklerle harb etmekten çekinmiyoruz. İlk işimiz buralardaki Alman müstemlekelerini işgal etmektir. Bu yapıldıktan sonra şimdi Arabistan'daki Türkleri kâmilten buradan atmak emelindeyiz.*²⁴³⁰ *Daily Times* gazetesi de "İdaremiz altındaki bir memleketi neden himaye edemiyoruz" başlıklı bir yazı neşretti, bunda Lordlar Kamarasında Lord Curzon itham ediliyor ve *Aden'de neler oluyor, burası iki senedir Türkler tarafından muhasara edilmiştir. Eşef ki, az bir kuvvete sahip olan Türkler karşısında orada askerimiz iyi bir şöhret bulamamıştır.* deniyordu.²⁴³¹

1.2. Kuzey Yemen'de Cihat faaliyetleri: Kuzey Yemen, Osmanlı muhalifi İdrisi'nin hakimiyetindeydi. Burada açılan cepheye "İdrisi Cephesi" denir. İdrisi, 1914'te Osmanlı cihadına karşı faal değildi. Onun bu sıralarda henüz beklemede olduğu anlaşılmaktadır. Cebel-i Sağar adasınının 18 Kasım 1914'te İngilizler tarafından işgali üzerine Beyt-ül Fakiye ve Zübeyr ahalisinden dört taburlu bir Milli Alay (yaklaşık 1.500 mevcutlu) teşkili hazırlığı ve nihayet İmam Yahya-İdrisi mücadelesi dışında kayda değer bir vukuat olmadı. Yapılan iki çarpışmada da İmam Yahya galip idi.²⁴³² İbni Suud da Asir'e göz dikmişti. Buraya gönderdiği müfreze, Asir Tümen kumandanı Muhittin Paşa kuvvetleri ve gönüllüler tarafından ağır bir bozguna uğradı. İbni Suud da savaşın sonuna kadar Asir'de bir harekâta kalkışmadı. Muhittin Paşa şöyle der: "*Bir muharebe için her kabile gücü nisbetinde gönüllü veriyordu, biz de bunlara silah ve mühimmat veriyorduk. Çarpışmalardan sonra silahları iade ediyorlardı. Kalan birkaç fişeği Ebha'ya girerken patlatmak onlar için mükâfatti. Yaralılar, hastane önünde deveden inerken mutlaka birkaç fişek atarlar ve yaralarını unuturlardı. 18'den fazla çatışma oldu, hepsinden galip çıktılar. Yeter ki bize top verin diyorlardı.*"²⁴³³

Osmanlı basını, İdrisi'nin isyan haberlerini ve Osmanlı hükümetinin aldığı tedbirleri çok sık yazıyordu, vurgu tamamen cihat ağırlıklıydı.²⁴³⁴ Massava'dan gelen haberlere göre

²⁴²⁸ **Tanin**, 26 Eylül 1916.

²⁴²⁹ **Tanin**, 31 Temmuz 1917.

²⁴³⁰ Mahmut Nedim Bey, **a.g.e.**, s. 215.

²⁴³¹ Mahmut Nedim Bey, **a.g.e.**, s. 216-217.

²⁴³² **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914-1918**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 447-448.

²⁴³³ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914-1918**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 408-409.

²⁴³⁴ **Tanin**, 15 Nisan 1914; **Tanin**, 11 Haziran 1914; **Tanin**, 19 KS 1914.

Arabistan'da ağır hadiseler cereyan ediyordu. İmam İdrisi, San'a'ya saldırmak ve Yemen'den Türkleri atmak için bütün tabilerini Asir'de toplamıştı.²⁴³⁵

Osmanlı hükümeti, İdrisi'ye karşı bir Yemen Müfrezesi tertip ettiyse de bunun mühim bir kuvvet değildi; bir Makineli Tüfek Bölüğü ve bir Dağ Bataryası'ndan ibaretti. 14-26 Mart 1916 tarihleri arasında trenle Haydarpaşa'dan San'a'ya gönderildi. Ancak piyade erlerin yarısı silahsızdı.²⁴³⁶ Silahsız erlerle cihadın bir başarı kazanma şansı olamazdı. Uşi antlaşmasıyla (18 Ekim 1912) İdrisi'ye af çıktığından isyanda kısmi bir gevşeme görüldü. Zaten İdrisi, 1. Dünya Savaşı sırasında Asir'de zayıf bir durumdaydı. Bunun farkında olan Osmanlılar onu ağır kayıplara uğrattı. Yemen yollarının kapalı olmasından ve deniz ablukasından dolayı, İstanbul'dan cephaneye gönderilemeyince esaslı bir tenkil harekâtı yapılamadı. Türkler, Savaşın başlarında İdrisi ile bir anlaşma yapmayı düşünüyse de gerçekleşmedi. Savaşın arifesinde zayıf bir isyan kıpırtısı olduysa da iki taraf da birbirine üstünlük sağlayamadı.²⁴³⁷ Zaten İdrisi'nin asi kuvvetleri mühim bir başarı kazanacak seviyede değildi; çevresindeki Araplar da kendisinin bu isyandan dolayı tasvip etmiyordu.²⁴³⁸

3 Nisan 1918 tarihli Mor muharebesi, cihat açısından oldukça başarılıydı; burada İdrisi ağır hezimete uğradı. Ardından da 13 Haziran 1918'de Luhye'de ağır bir mağlubiyet daha aldı. 18 Ağustos 1918'de Rassas taarruzuyla Osmanlı nizamî kuvvetleriyle Mücahit müfrezeleri İdrisi'yi ağır bir mağlubiyete uğrattı. Rassas yenilgisinden sonra İdrisi, İngiliz desteğiyle Luhye'yi geri almak için harekete geçtiyse de 13 Eylül 1918'de tekrar bozguna uğradı.²⁴³⁹ İngiliz desteğine rağmen İdrisi'nin Osmanlı cihadı karşısında mühim bir varlık gösteremedi.

2-Eşref Bey ve Cihat: Savaşın patlaması ile birlikte Enver Paşa, eski silahşorlardan Eşref Sencer [Kuşçubaşı] Bey'i Teşkilat-ı Mahsusa'nın hizmetine verdi. 1914-1916 tarihleri arasında Arabistan'a gitti, İbn-i Reşid, İbn-i Suud ve Mekke emiri Şerif Ali ile temasa geçti, bol hediyelerle onları kazanmaya çalıştı.²⁴⁴⁰ Eşref Bey, 1916'da Suriye'ye döndüyse de Yemen'deki özel bir göreve gönderilmek üzere İstanbul'a çağrıldı.²⁴⁴¹ Sıkıntı içinde bulunan

²⁴³⁵ **Le Temps**, 10 juin 1915.

²⁴³⁶ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 260.

²⁴³⁷ Duysak, **a.g.e.**, s. 201-206.

²⁴³⁸ **Tanin**, 2 KS 1918.

²⁴³⁹ Geniş bilgi: **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleeri ve Libya Harekâtı, 1914-1918**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 550-590.

²⁴⁴⁰ Eşref Sencer Kuşçubaşı, **Hayber'de Türk Cengi**, (Haz. Philip H. Stoddard, H. Basri Danışman), Arba Yay., İstanbul, 1997, s. 223.

²⁴⁴¹ Stoddard, **Teşkilat-ı Mahsusa**, Çev. Tansel Demirel, Arma Yayınları, 3. B., İstanbul, 2003, s. 106.

Yemen birliklerine ulaşmak üzere görev alacaktı.²⁴⁴² Bu sıralarda Kızıldeniz ve diğer kıyıların ablukası yüzünden Yemen'deki Türk kuvvetleri parasız ve yardımsız kalmıştı. Eşref Bey buraya yardım ulaştırmayı deruhte ediyordu.

Eşref Bey, Enver Paşa'ya planlarını şöyle açıklıyordu: “*Evvela buradan kendime ait olan bir motorbotun yalnız makine kısmıyla Bahr-i Ahmer'i iyi tanıyan bir kaptan ve bir çarkçıyı ve hükümetin vereceği emanetlerle maalefrat bir makineli tüfengi ve on kişiden mürekkep müsellaah arkadaşlarımı alarak Şam'a varacağım. Oradan Medine'ye, henüz asiler eline geçmeyen Yanbu' veya el-Vech'e gideceğim. Buradan tedarik edeceğim Zambuga [kayık] bu motorun makinesini yerleştireceğim. Bundan sonra bütün arkadaşlarımla bu zambugla, şaplarıyla meşhur Bahr-i Ahmer'in, vapurların geçemeyeceği kısımlarını takip edeceğim. Gündüzleri sahile yanaşıp hali olan arazide ahz-i mevki eylemek ve geceleri ise kat-i mesafe edeceğim. Gececeğim yollardaki şapların kesreti İngiliz donanmasına tesadüf ihtimalini önleyeceğinden, yalnız korsan kayıklarına rast geldiğim vakit ellerinde tüfekten başka bir silah bulunmayan bu gibi eşkıyaya açacağım mitralyöz ateşiyle bertaraf ederek mahal-i maksuda ulaşacağım. Ben Medine'ye varmadan sahiller düşman eline geçerse zambug tedarik edemem. O zaman Medine'de kafile tedariki için Şam ve Halep'teki eski mücahit arkadaşlarımla da yardımıyla kuracağım bir veya iki kafile ile Medine'den çöle çıkarak geceleri yürüyüp gündüzleri oturarak, evvela Hayber'den İbni Reşid arazisine doğru bir hafta kadar yürüyeceğim. İbni Suud ile Şerifin hududu olan vadilerden geçerek gâh Şerif hududunda ve gâh İbni Suud arazisinden zigzaglar yaparak, gerekirse kabilelerle dövüşerek ilerleyeceğim. Bir aylık yürüyüşten sonra Yemen hududu üzerindeki, Şerif'e tabi olan Kal'a-tül Bise'yi geçip İbni Suud'a tabi es-Suleyl civarından geçerek Yemen'e İmam Yahya'ya ulaşacağım. Buradan da İmam'ın yardımıyla ordu merkezine kadar gidebileceğimi zannediyorum.”*

Eşref Bey, Yemen'de sıkışık vaziyette kalan Türk kuvvetlerine ulaştırmak üzere altınları sandıklara doldurup üzerine patlayıcı madde yazarak bomba süsü verdi. İzmir üzerinden Medine'ye geçti, üzerinde Cihat fetvası ve padişahın mektubu vardı. Medine'den çölü geçmek için 72'si muharip olan 114 kişilik maiyetini iki kafileye ayırdı. Kendisi ikinci kafiledeydi, Ebunnaam'dan Hayber'e geçerken Arap kuvvetlerine yakalandı.²⁴⁴³ Yaralıydı. Taşıdığı

²⁴⁴² Kuşçubaşı, **Hayber'de Türk Cengi**, s. 222-223; Eşref Bey, TM'nın Arabistan, Sina ve K. Afrika masası şefiydi. Arabistan'ın büyük liderleriyle (İbni Suud, İbni Reşid, vs) temas sağlamış ve onları çeşitli hediyelerle İstanbul'a bağlamaya çalışmıştır. 1915 Kanal saldırısında Bedevi birliğinin başına geçer. Sonra Suriye ve Lübnan'da Fransızlarla irtibatı olan Suriye Arap milliyetçilerini tesbit edip mahkemeye delil sundu. Daha sonra Yemen'deki Osmanlı kuvvetlerine yardım ve para götürmek için Yemen'e gitti. Kuşçubaşı, **aynı yer**.

²⁴⁴³ Kuşçubaşı, **a.g.e.**, s. 20-23 vd; Hayber, bir vahadır, 3 köyü, 2.000 nüfusu ve küçük bir garnizonu vardır. Eskiden burası bir Yahudi mekânıydı. Burası Halife Ali tarafından fethedilmişti. Hicaz-Şemmer arası irtibat merkezidir. Ed. Brémond, **a.g.e.**, s. 118.

20.000 altın, hediyeler, çok miktarda cephane vs Arapların eline geçti.²⁴⁴⁴ Bu hususu Kral Abdullah hatıralarında şöyle anlatır: “Medine’ye yakın Harre civarında aşiret reisleriyle verdiğimiz bir mola sırasında Vild aşireti reisi, önümüzdeki tepenin ardında bir Türk Birliğinin olduğunu söyledi. Bunun üzerine kuvvetlerimi üçe ayırıp Türkleri arkadan kuşatmalarını emrettim. Şiddetli çarpışmalardan sonra kumandanları Miralay Eşref Bey, Harre’deki Cenbele’de esir alındı. Sayısız ganimetler alındı. Bunlar İbni Reşid, İbni Suud ve Yemen imamına gönderilen hediyelerdi. 38.000 Cüneyh Osmanlı altını ele geçirdik. Kahramanlığıyla meşhur Eşref Bey’in esareti Hicaz’daki karargâhlarda ve İngiliz mahfillerinde büyük sevinç uyandırdı. Balkan harbinde Bulgar Prensi Morris’in birliğini O dağıtmıştı.”²⁴⁴⁵

Eşref Bey’in esareti sırasında hazır bulunan Fransa’nın Hicaz temsilcisi Gn. Brémond, enteresan bilgiler verir: “Abdullah’ın kuvvetleri Medine’yi kuzeyden sardı, demiryolunu katetti, Vad Aiss’te kamp kurdu, Türkler, müstahkem bir mevki olan Cebel-i Uhud’a doğru çekiliyorlardı. 13 Ocak 1917’de Emir Abdullah, 2 günlük mesafedeki devekuşlarıyla meşhur Abu Naam’ın kuzeyine saldırdı. Yüzb. Raho’nun kılıcını eline alıp, emirin süvarilerinin başına geçerek, sert bir çarpışmadan sonra efsanevi cesaretini Araplara gösterdi. Konvoy esir edildi. 2 Yarbay, Yemen’e götürülen 20.000 altın lira ele geçirildi. Emir Abdullah, altınları Bedevilere dağıttı. Bedeviler ilkin 1.500 kişi iken, yağma başlayınca bunların 5.000 e çıktı.

Bremond, bu çarpışmada yakalananlardan birinin Alb. Eşref Bey olduğunu söyler. Onun Enver Paşa’nın fedaisi ve Harbiye Nazırı Nazım Paşa’nın katili olduğunu ilave ettikten sonra şunları söyler: Eşref Bey, Mekke’ye götürüldü, burada Melik Hüseyin kendisini muhabbetle karşıladı, onunla çay içti, Alb. Pearson onu sorguladıysa da bir mahumat alamadı. Anlaşılan bu, Yemen’e giden üçüncü Osmanlı kafilesiydi.²⁴⁴⁶ Eşref Bey, Mısır’a gönderildi, yardım alamayan Yemen ihtiyaç içinde kalmaya devam etti. Bu durumu, o yıllarda Yemen’de Hukuk müşaviri olarak çalışan Zeki Ehiloğlu, hatıralarında şöyle anlatır: “Türkiye’den para gelmiyordu. Bir yandan İngilizlerle, bir yandan da İdrisi ile harp halindeydik. Memur ve subaylar sefalet içindeydik. Bu durumda şeyhlere ve imamlara para veremezdik. Bilakis onlardan para, erzak vs dilendik.”²⁴⁴⁷

3. Şerif Hüseyin isyanı ve Yemen: Şerif Hüseyin, Mekke emirliğine tayin edilip İstanbul’dan ayrıldığında, daha sonraları Yemen’in son valisi olacak olan Mahmut Nedim Bey

²⁴⁴⁴ Geniş bilgi: Kuşçubaşı, a.g.e., s. 20-41.

²⁴⁴⁵ Kral Abdullah, a.g.e., ss. 127-130.

²⁴⁴⁶ Brémond, a.g.e., s. 117.

²⁴⁴⁷ Ehiloğlu, a.g.e., İstanbul, 1952, s. 154.

de hazırdı. Şerif, vapurda Mahmut Nedim Bey'i bir kenara çekip şöyle demişti: *-Seni beraber götürmek isterdim.* Ardından da kendisine Asir valiliğini teklif etmiş, reddedince de, *-İyi düşün! Sen oraların ahvalini iyi bilirsin, bana yardımın dokunur, benden bu fedakârlığı esirgeme,* demişti. Birbirlerine sarıldılar, gözleri yaşlı ayrıldılar. Hüseyin, Hicaza vardıktan sonra şüpheye mahal vermeyecek tarzda Babîâli'ye sadakatle çalışmaya başladı.²⁴⁴⁸ Ancak Şerif Hüseyin, bu sadakati uzun sürmedi; İmam Yahya ile İbni Suud'un dostluklarını, samimiyetini biliyordu. Yemen'de Osmanlı cihadını sekteye uğratmak için aralarını bozmaya çalıştı. Ancak İmam Yahya, savaşın başından beri Osmanlı cihadına bağlıydı. Bu maksatla İmam'a iki defa heyet gönderdiyse de ikna edemedi. Bunun üzerine, Tellume'de İmam Yahya-İbni Suud dostluğuna bir suikast yaptı, burada bir hile ile İbni Suud kuvvetlerini İmam Yahya kuvvetlerine saldırttı, 1.500 civarında Yemenliyi imha ettirdi. Bu da Yemen'de büyük çalkantılara sebep olduysa da Mahmut Nedim Bey'in topladığı delillerle ikna olan İmam Yahya, misillemeden vazgeçti, İbni Suud da gönderdiği mesajda bunun hainane bir tuzak olduğunu, araya nifak sokulduğunu söyleyip özür diledi.²⁴⁴⁹ Böylece Hüseyin, oynadığı oyunda muvaffak olamadı. Şerif Hüseyin Haziran 1916'da isyan etti. O'nun İslam peygamberi ile aynı soydan oluşu Yemen'de de, Arabistan'da da cihadı sorgulanır bir duruma soktu. İmam Yahya, Şerif Hüseyin'i tel'in etti, *Hilafet-i uzma*'ya bağlılığını bildirdi. Diğer kabileler gibi İdrisi'nin en büyük kuvvetini teşkil eden İsa Mehalif, Benu Nezir, Benu İslam kabileleri de daha sonra Osmanlı devletine dehalet edeceklerdir.²⁴⁵⁰

Zaten savaşla birlikte başlayan blokaj, cihada ağır darbe indirmişti. Bu yüzden Osmanlı askerleri yardımsız kalınca Enver Paşa, zeplin balonlarıyla yardım ulaştırmayı düşündüyse de tasavvurda kaldı.²⁴⁵¹ Öte yandan Şerif'in Asir'de Benu Şehr kabilesiyle akrabalığı vardı. Şerif'in teşvikiyle bu kabile isyan ederlerse de Türklerin bir baskınıyla ağır bir bozguna uğradı. Şeyh Hayati liderliğindeki isyan bastırılıp itaat altına alındıysa da Hüseyin'in durmağa niyeti yoktu. Hüseyin'in isyanından hemen sonra İngiltere, Asir'e yöneldi. 8 Temmuz 1916'da Kunfide'yi sonra da Yemen'in diğer liman şehirlerini işgal etti. Kunfide'deki müfreze kumandanı Binb. Rıza Bey İngilizlere teslim oldu ve burada İngiliz ve İdrisi bayrakları dalgalandı. Şerif Hüseyin'in tepkisi üzerine İdrisi, Kunfide'den çıkarıldı ve buraya Hüseyin'in kuvvetleri (Şerif Muhammed Nasır) yerleşti. Böylece Asir, Hüseyin'in işgaline girmiş oldu. Bundan sonra Hüseyin kuvvetleri, İdrisi kuvvetleriyle birlikte Mihail'i kuşattı. Ancak Türk kuvvetleri tarafından ağır bir hezimete uğratıldı. Bu çetin savaşta, Şerif Hüseyin'in amcası

²⁴⁴⁸ Mahmut Nedim Bey, **a.g.e.**, s. XI-XII.

²⁴⁴⁹ Mahmut Nedim Bey, **a.g.e.**, s. 1-5.

²⁴⁵⁰ **Tanin**, 19 Şubat 1917.

²⁴⁵¹ Aydemir, **Enver Paşa**, C. 3, s. 166.

Hamza da ölümler arasındaydı. Türk kuvvetleri, 27 Eylül 1916'da işgalden 2,5 ay kadar sonra Kunfide'ye saldırıp şehri geri aldılar. Şerif Muhammed Nasır kendisini Mekke'ye zor yetiştirdi.²⁴⁵²

Şerif Hüseyin'in bu ağır mağlubiyeti ilerisi için bir takım hesapları olan Abdülaziz b. Suud'un ortaya çıkmasını sağladı. İbni Suud, Asir'in kuzeyine bir müfreze ile girdi, ancak burada Türkler tarafından mağlup edildi. Şerif Hüseyin, bu başarısızlıklar üzerine İdrisi ile İmam Yahya'yı barıştırmaya çalıştı, aracılık yapmak için Mac Mahon'a müracaat etti, ancak İmam Yahya buna yanaşmadı. Türkler de bu arada İngilizleri alabildiğine sıkıştırdı.²⁴⁵³ İngilizler 22 Ocak 1917'de İdrisi ile bir antlaşma daha yaptı. Bunda İngilizler, İdrisi'ye daha fazla kuvvet vaad ediyordu. İdrisi, Şerif Hüseyin'le ortak hareket etmesine ve tüm İngiliz desteğine rağmen Türklerden devamlı ağır darbeler alıyordu. Bu da onun İngilizler tarafından azarlanmasına sebep oldu; bunun üzerine İdrisi, Türklere daha fazla saldırırsa da bir varlık gösteremedi.²⁴⁵⁴ İngilizler İdrisi'yi teşvik ediyorlarsa da kuvveti ve nüfuzu sınırlıydı.²⁴⁵⁵ Savaşın sonlarına doğru İdrisi, Türk kuvvetleriyle üç aylık bir mütareke imzalamış olduğundan, gerektiğinde çağrılmak üzere kabile liderlerini memleketlerine göndermişti.²⁴⁵⁶

4. Yemen'de cihadın sonu: Yemen'de cihadın başarısızlığı üzerinde bir takım tarihî faktörlerin rolü vardı. Yemen'in jeo-politik ehemmiyeti, Avrupa büyük emperyalist devletlerinin ilgisini çekmişti. Burası, bir bakıma Hindistan'ın giriş kapısıydı. Avrupa'nın emperyalist devletleri, bölgeye uzun süreden beri gönderdikleri ilim adamları, tabip, botanikçi, coğrafyacı vs kisveler altında casuslar, misyonerler vasıtasıyla Yemen ve Arabistan'da gerekli alt yapıyı çoktan hazırlamışlardı. Buna Yemen'deki Türk idaresinin yanlış tutum ve beceriksizlikleri, baskıları, rüşvet ve irtikâpları da ilave edilmelidir. Yemenlilerin Zeydî oluşu isyanların patlamasında amil olmuştu. Zeydî anlayışında Hilafet hakkının sadece kendi imamlarına ait olduğunu düşündüklerinden Osmanlı hilafeti genellikle sorgulanır oldu. Cihadın Yemen'de akim kalmasında mezhep farklılıkları da rol oynadı.²⁴⁵⁷

İngilizlerin verdikleri tüm desteklere ve her şeye rağmen savaşın sonuna kadar Türklerin harekât kabiliyetinin ve cihat faaliyetlerinin kırılmadığı görülür. Bunda Yemen'in kısmen verimli topraklara sahip oluşunun da rolü vardı. Denebilir ki İmam Yahya, hilafete ve cihada

²⁴⁵² Duysak, **a.g.e.**, s. 215-216. Ayrıca bkz: Bayur, **TİT**, 3/1, s. 391.

²⁴⁵³ Ömer Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 105-106.

²⁴⁵⁴ Duysak, **a.g.e.**, s. 217.

²⁴⁵⁵ **Tanin**, 19 Şubat 1917.

²⁴⁵⁶ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914-1918**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 592.

²⁴⁵⁷ Geniş bilgi: İhsan Süreyya Sırma, **Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Yemen İsyancıları**, Beyan Yayınları, 2. B., İstanbul, 1994, s. 59-119.

sadakati ile Yemen’de sulh ve sükûnu kısmen sağladı. Şerif Hüseyin’in kuvvetleri Yemen’de tam bir hâkimiyet sağlayamamasında İmam Yahya’nın büyük hissesi ve hizmeti oldu.²⁴⁵⁸ İngiliz taraftarı İdrisi ise İmam Yahya ve Osmanlı kuvvetleri karşısında mühim bir varlık gösteremedi. Yemen eşrafi daha önce yapılan antlaşmaya sadık kaldıysa da Suriye ve Hicaz elden çıktıktan sonra artık Türk kuvvetlerinin Yemen’de tutunabilmesi imkânsızdı.²⁴⁵⁹

Taiz’de bulunan Mahmut Nedim Bey ve Kolordu kumandanı San’a’ya döndüler, bunlar statükoyu korumakta kararlıydılar. Askere de moral takviyesi için yarısı da olsa maaş verdiler. Çok geçmeden Perim’deki İngiliz kumandanının San’a ve Lahic’teki 7. Kolordu ve 39. Tümen komutanlıklarına mütareke haberini tebliğ etti. Türk tarafı, ilkin bunu bir İngiliz oyunu zannetti. 9 TS 1918 tarihli Genel Kurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa imzasıyla gelen emirle mütarekenin 16. Maddesi gereği Hicaz, Asir ve Yemen’in İtilaf kuvvetlerine teslim olmalarını istendi. Mahmut Nedim Bey ve Ahmet Tevfik Paşa durumu İmam Yahya’nın görüşünü istedi. O da birliklerin teslim olabileceğini, ancak silahların kendisine verilmesini istedi. 7 Kolordu, silahların İmam Yahya’ya devri için İstanbul’dan görüş istedi. Neticede mevcut silahların yarısı İmam Yahya’ya, işe yaramayanlar da İngilizlere verildi. İmam da mütarekenin bir İngiliz tuzağı olduğunu düşünüyordu. Asir’de de Muhittin Paşa, İstanbul’dan bir tebliğat gelmediğinden 3 Kasım 1918’de Cizan’a gelen bir İngiliz gemisinden aldığı mütareke ilanına itibar etmedi. 4 Aralık 1918 tarihli son bir ultiमतomla Ali Sait Paşa, 7. Kolordudan bağımsız bir kararla İngilizlere teslim olup Mısır esir kamplarına gönderildi. 15 Şubat-25 Mart 1919 arasında beş kademedeki Yemen’den ayrılan Türklerin 3.256’sı er, 627’si subay ve sivil memur ve diğer elemanlarla birlikte 4.100 kişi civarındaydı. Son vali Mahmut Nedim Bey, tahliyeden epey sonra da Yemen’de kaldı. Hariciye vekâletine gönderdiği rapor ilginçtir: “*San’a’da kalan bir kısım subay ve erlerin yardımıyla, yerlilerden kurulan bir milli orduyla Yemen’e nüfuz etmek isteyen tüm ecnebi teşebbüslerin boşa çıkarıldı. İmam Yahya, bugünde Halife’ye bağlıdır. O, nüfuzundaki yerlerin Osmanlı toprağı olduğunu kabul ediyor. Yemen’in dağlık ve Tihame kesimlerinde hala Osmanlı bayrağının dalgalanmaktadır. Buradaki Türklerin ihracını isteyen İngilizlerin emrini reddetti, bunun ancak Saltanat-ı Seniye ve TBMM’nin emriyle mümkün olabileceğini söyledi. Türk hükümetine sıkı sıkıya bağlı Yemen’in İngilizlere terk edileceğine inanmadığını açıkladı.*”²⁴⁶⁰ Son Yemen valisi Mahmut Nedim Bey, Türk askerinin çekilişinden sonraki terekeyi şöyle açıklar: “*Türk askeri arkasında yolsuz, köprüsüz, kanalsız*

²⁴⁵⁸ Tanin, 2 KS 1918.

²⁴⁵⁹ Ahmet İzzet Paşa, a.g.e., C. 1, s. 238.

²⁴⁶⁰ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914-1918, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 409-412, 617.

bir toprak, 15-20 kışla, 8-10 mektep binası, 4-5 hükümet dairesi ve hastane bıraktı. İşte o kadar! Başka bir şeyimiz yoktu.”²⁴⁶¹

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CİHAT İLANININ SONUÇLARI ve BAŞARISIZLIK NEDENLERİ

A. CİHAT İLANININ SONUÇLARI

²⁴⁶¹ Mahmut Nedim Bey, **a.g.e.**, s. 218.

Her şeyden önce, cihadın ilan merkezi olan İstanbul'un merkezi bir otoriteye sahip olamayışı cihat hareketini akamete uğrattıyordu. Bu durumda Hilafet merkezi olan İstanbul, dünya Müslümanlarını bir arada tutamadı. Hal böyle olunca da İslam dünyası liderlerinin Türk-Halife'ye olan sadakati gevşek kaldı veya olmadı. Ağahan örneğinde olduğu gibi şahsî veya mahallî, Şerif Hüseyin örneğinde olduğu gibi millî ve hissî, İran örneğinde olduğu mezhebî faktörlerin ön plana çıkmasıyla cihat istinat noktalarını kaybetti. Cihadın başarısız kalmasındaki faktörler çeşitlidir.

Cihadın tam bir başarı sağladığı söylenemezse de kısmî başarılarından da hali değildi. Bunlardan biri de Almanya'daki çeşitli esir kamplarında bulunan bir kısım K. Afrikalı Müslüman esirlerin ikna edilip İran ve Irak cephelerinde İngiltere ve Rusya'ya karşı gönderilmeleri idi. Esirlerin gerek propaganda gerek baskıyla ikna edilen Fransa'nın bir kısım Mağripli müstemleke Müslümanları daha İstanbul'dayken esir kamplarındaki günlerini arar olmuşlardı: firar etmişler, hatta cinayet bile işlemişlerdi. Bu nahoş olayların ardından esirlerle bir Türk heyeti ilgilendi, bir kısmı Türk ordusuna gönüllü yazıldı. Bunlar *Asya Taburu* adı altında Türk subaylarının kumandasında Irak cephesine gönderildi.²⁴⁶² Bu esirler, birkaç bin Mağripli, Hint ve Rus uyruklu Müslüman askerlerdi. Bağdat'taki 55. Fırka'nın emrinde *hidemat-ı şakka* tabir edilen kazma-kürek işleri, yol çalışmaları [tucs] gibi geri hizmetlerde kullanılmışlarsa da bunlar daha sonra firar edip Fransa ve İngiltere'ye bir takım istihbarî bilgiler verdiler.²⁴⁶³ Irak cephesine gönderilen bu esirler Türk ordusunda İngilizlere karşı çarpıştı. Ancak güçlü İngiliz ordusu karşısında dayanamayan Türk ordusu bu Mağripli Müslüman esirleri elinde tutamayınca, bunlar, İngilizler tarafından ya esir alındılar ya da İngiliz ordusuna gönüllü kaçtılar.²⁴⁶⁴

Bir arşiv vesikası esirlerin İstanbul'a gelmelerinden sonraki durumlarına açıklık getirir. Almanlar tarafından Belçika sınırında 24 Ağustos 1914'te esir edilen Cezayirli bir asker, Alman kamplarında iki sene esaret geçirdikten sonra, Ağustos 1916'da, 1.000 kadar kişilik bir Fransız Müslüman esir kafilesiyle İstanbul'a gönderildi. 17 gün İstanbul'da kaldıktan sonra, zahmet ve meşakkat dolu bir yolculuğun ardından 950 kişilik kabile Musul'a ulaştı ve burada yol çalışmalarına katıldı. Musul'da kaldıkları 6 ayda 400 ü firar etti, 250'si çeşitli hastalıklardan öldü, geri kalanı da Osmanlı ordusuyla birlikte Nusaybin'e ricat etti.²⁴⁶⁵

²⁴⁶² Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinde Medeni Uyanış Devri", **DTCF Dergisi**, XXIV, sayı 3-4, 1966, s. 191.

²⁴⁶³ **SHAT**, 7 N 2104, Le colonel de la Penouse au gén. Joffre, Londres. Le 20 juillet 1916. Le 18 juillet 1916.

²⁴⁶⁴ **MAE**, Vol. 1667, "Guerre 1914-1918, Panislamisme », Pour le ministre et par son ordre le Général Duport, le ministre de la Guerre, à M. le président du Conseil, ministre des Aff. Etr. Paris, le 25 novembre 1916.

²⁴⁶⁵ **MAE**, Vol. 1669, « Guerre 1914-1918, Panislamisme », Bassorah, le 9 avril 1918. p. 248.

Irak cephesine sevk edilen esirler 1916 yılının Ocak ayında iki aylık bir kuvvetle Bağdat'a ulaştılar. Bu misafir mücahitler, muhafazasıyla görevli oldukları Bağdat-Hemedan yoluna yerleştirilmişlerdi. Üstleri başları bakımlı görünüyorsa da vaziyetleri Türk askerinden farklı değildi, Türk askeri ise içler acısı durumdaydı. Burada bulunan Arap Mağribinden Müslüman askerler, daha önce birkaç ay Almanya'daki panislamik propaganda kamplarında kalmışlardı. Cezayirli bu esirler, buradaki siyasi propagandadan etkilendiklerini inkâr ediyorlarsa da dini propagandanın kısmen etkili olduğu da açıktır: “*Biz Türkleri severiz, zira Müslüman'dırlar, ama biz Fransız tebaasıyız*” diyorlardı. Ancak esirler, zaten Fransa'ya sadakat duyuyorlardı. Buradan İran'a gönderilen iki Cezayir alayı tifus ve ateşli hastalıklarla helak oldu.²⁴⁶⁶ Fransız ordusunda çarpışan bir Cezayirli Müslüman avcı eri [tirailleur], 15 Mart 1917'de İngilizlerin Bakuba'yı işgalleri sırasında firar etti.²⁴⁶⁷ Ancak o yalnız değildi; onun gibi çok sayıda Mağripli Müslüman asker firar etti.²⁴⁶⁸ Bunda Şerif Hüseyin'in de etkisi vardı. Fransa'nın talebi üzerine neşrettiği beyannamelerde, Şerif bu firarları tahrik ediyordu.²⁴⁶⁹

Teşkilat-ı Mahsusa'nın esirlerle olan ilişkisini bu teşkilatın o günkü şefi Hüsametdin Ertürk, hatıralarında esirlerin hazin sonunu şöyle anlatır: “*Teşkilat-ı Mahsusa'nın Karadeniz'de yaptığı işler arasında şu da vardır: Çarlık yıkıldıktan sonra İmparatorluk dâhilindeki Müslüman ve Türk anasını kıyam ettirerek yer yer müstakil Türk ve Müslüman devletlerine hizmet etmekte. Bizim işimiz, Berlin, Viyana, Bükreş üsera kamplarından İstanbul'a getirilmiş Kırımli Kazanlı, Türk ve Müslüman mücahitleri İstanbul'dan alarak Rusya sahillerine çıkarmak onlara verilen talimat mucibince hareketlerini kolaylaştırmaktı. Bidayette Bolşevikler bunlara müzahir iken Kerenski hükümetinden sonra ele geçirdikleri esirleri imha ettiler.*”²⁴⁷⁰

B. CİHADIN BAŞARISIZLIK NEDENLERİ

1-İtilaf Devletlerinin Cihada Karşı Aldıkları Genel Önlemler: Daha Cihat ilan edilmeden Alman gazetesi *Taglische Rundschau* 1 Kasım 1914'te yakında Cihad'ın ilan

²⁴⁶⁶ MAE, Vol. 1669, Bassorah, le 25 mars 1918, p. 225. Le gérant du consulat de France en Mésopotamie à son excellence M. Stephen Pichon, Ministre des aff. Etr. Paris. D'après les renseignements qui lui ont été fourni par une personne digne de foi.

²⁴⁶⁷ MAE, Vol. 1669, « Guerre 1914-1918, Panislamisme », Bassora, le 25 mars 1918. p. 225. Le gérant du consulat de France en Mésopotamie à son excellence M. Stephen Pichon, Ministre des aff. Etr. Paris. D'après les renseignements qui lui ont été fourni par une personne digne de foi.

²⁴⁶⁸ MAE, Vol. 1669, « Paris, Guerre 1914-1918, panislamisme », le 28 octobre 1917. K: 102.57d. Le président du Conseil, ministre de la Guerre, à M. Le ministre des Aff. Étr. Direction Des affaires Politiques et commerciales. Afrique.no: 7893, 9/11.

²⁴⁶⁹ MAE, vol. 1668, « Guerre 1914-1918, panislamisme », 16 avril 1917. signé: illisible.

²⁴⁷⁰ Hüsametdin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 165.

edileceğini söylüyordu.²⁴⁷¹ Fransa ve İngiltere, aldıkları istihbaratlarla sıkı tedbirler almış ve sömürge Müslümanlarını da silah altına almıştı. Fransa, K. Afrika'da, İngiltere, Hindistan'da ve İtalya da Libya'da endişe içindeydi.²⁴⁷² Savaşın hemen ardından ilan edilen Cihat, İtilaf devletlerini başlangıçta hayli korkutmuştu. Zira Abdülhamid'in başarıyla sürdürdüğü Panislamist politika daha evvel başlarına gaileler açmıştı. Bu durumda Fransa ve İngiltere'nin sömürge Müslümanları cihat çağrısına uyarsa ne olacaktı? Orta Asya Müslümanları Rusya'yı içinden vuracaklar mıydı?²⁴⁷³ Bütün bu endişeler İtilaf devletlerini bir takım tedbirler almaya sevk ediyordu.

Cihadın ilanından sonra 30.000 ajan İstanbul'dan tüm İslam merkezlerine yola çıkmışlardı; bunlar bilhassa Fransız Afrika'sına yönelmişlerdi. *Kur'an* ayetlerine dayanan cihat beyannameleri, İslam milletlerinin kâfir Avrupa devletlerinin utanç verici hâkimiyeti altında katlanılan zillet ve meskenet boyunduruğundan kurtulmanın her Müslüman'ın gözünde çürütülmez dini bir emir olduğu esaslarına dayanıyordu. Fransa hükümeti, Cihat beyannamelerindeki bu esasların, K. Afrika Müslümanları üzerinde, hem de en sadık [loyalist] olanları dâhil, mühim tesir icra edeceğinden korkuyordu. Fransa'nın "Nos" [bizimkiler] olarak nitelediği ve cihada karşı bir hassasiyetleri olmayan Fransa Kuzey Afrikasının yerli Müslüman askerlerinin bile bu hususta sıkıntılı göründükleri dikkatlerden kaçmadı, Fransa hükümetine bu hususta birçok rapor sunuldu, Fransa'da askerî kışla ve hastanelerde cihat lehinde bir takım konuşmalar yapıldığı rapor edildi. Müslüman sömürge askerlerinin gönderdikleri mektuplarda da, başta Tunuslular olmak üzere, Türkler ve müttefikleri ile çarpışan askerlerden tiksinti ile bahsediliyordu.²⁴⁷⁴

31 Ağustos 1914 tarihli *İkdam* gazetesinin yazdığına göre sabık İngiliz sefiri M. Burns'ün, bu savaşın Şark için bir tehlike yarattığını, İngiliz müstemlekelerinin ve bilhassa Hindistan Müslümanlarının Halife'nin yeşil sancağını dalgalandırabileceklerini ve cihad-ı mukaddesi ilan edebileceklerini söylüyordu.²⁴⁷⁵ 1 Haziran 1916 tarihli bir Fransız gizli raporu, müstemleke ahalisinin tüm sadakatine ve metbu hükümetlerine bağlılıklarına rağmen

²⁴⁷¹ **SHAT**, 7 N 2103, EMA, "Copie d'un télégramme reçu au Cabinet du Ministre le 3. 11. 1914, à 16 h. 45, Communiqué par les Affaires Etrangères; de Stockholm, 2 novembre 1914, 20 h, 20, reçu le 3 novembre 1914, à 9 h. 10"

²⁴⁷² Stoddard, **TM**, s. 43. Hüsameddin Ertürk, **a.g.e.**, İstanbul, 1957, s.186.

²⁴⁷³ Ziya Şakir, **1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare ettik?**, Muallim Fuat Gücüyener Yayınevi, İstanbul, 1944, s. 115.

²⁴⁷⁴ **SHAT**, 7 N 2103, 7 N 2144; Ministre de la Guerre, EMA, Section d'Afrique no: 5174-9/11; Rapport fait au Ministre, le 21 novembre 1914, Analyse au sujet des mesures propres à combattre l'action de la Turquie sur les populations musulmanes de l'Afrique du Nord.

²⁴⁷⁵ **RMM**, t. XXX, 1915, s. 308.

Endonezya, İran, Afganistan ve Mısır'da bir takım tahrik ve direnişlerin varlığını gösteriyor, bunun da İtilaf devletlerini rahatsız ettiği raporda zikrediliyordu.²⁴⁷⁶

Savaş yıllarında İngiltere, dünyanın en büyük İslam devleti, Fransa da en büyük ve en kuvvetli Arap devleti idi.²⁴⁷⁷ Fransa, Batı ve Merkezi Afrika'daki posesyonları ile Arap devleti olmanın yanında İngiltere gibi aynı zamanda mühim bir İslam devleti idi.²⁴⁷⁸ Cihadın gücünden duyulan endişe sebebiyle Fransızlar başlangıçta daha çok "attentiste [bekle-gör]" politikası uyguluyordu.²⁴⁷⁹ Savaş yıllarında **İtilaf devletleri hiç de küçümsenmeyecek bir İslam nüfusuna sahipti**. Savaşın arefesinde Rusya'nın 16-20, Fransa'nın 20-30, İngiltere'nin ise 60-100 milyon arasında Müslüman tebaası vardı.²⁴⁸⁰ Fransa'da yayınlanan ve Arapları elde tutmak amacıyla çıkarılan *Les Amitiés Musulmanes* [Bu periyodik, *el Muhabbet-ul İslamiye* (İslam Kardeşliği) adıyla ayrıca Arapça da çıkıyordu] adlı gazetede İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yaklaşık 150 milyon tebaası olduğunu yazıyordu.²⁴⁸¹ Charences mebusu M. Raynaud'un açıklamasına göre Fransa, 30 milyon civarında Müslüman tebaaya sahipti.²⁴⁸² Sadece Hindistan'da 60 milyon Müslüman vardı.²⁴⁸³ *Tanin*, 2 Kasım 1914 tarihli başmakalesinde Rusya'da 40 milyon Türk olduğunu belirtirken²⁴⁸⁴ bir Fransız arşiv belgesine göre Çarlık 19 milyon Müslüman tebaaya sahipti.²⁴⁸⁵ Eugène Thebault da İngiltere'nin 90, Fransa'nın 30, Rusya'nın da 25 milyon Müslüman tebaaya sahip olduğunu söyler.²⁴⁸⁶ Bu da demektir ki, daha savaşın başladığı tarihte dünya Müslümanlarının % 90'ı Avrupalı güçlerin sultasındaydı.²⁴⁸⁷ Bitar'ın 1901 tarihli bir kaynağa dayanarak (L. De Contenson, *Chretiens et Musulmans*, Plon-Nourrit, Paris, 1901. Ayrıca *Revue de Paris*, du 15 janvier 1916, s. 427.) yazdığına göre Osmanlı devleti henüz dağılmamışken azami 15 milyon Müslümana sahipti. Ancak bu küçültülmüş bir rakamdır. Aynı kaynağa göre İngiltere 72, Fransa 35, Rusya 18,

²⁴⁷⁶ SHAT, 7 N 2106, Ch de V. Paris, Archive de l'Armée de Terre, "Théâtre musulman de la Guerre", 169-171. Raporun tercümesi için bak: s. 130.

²⁴⁷⁷ SHAT, 7 N 2104, Direction des Aff. Politique et commerciale, le 22 septembre 1916.

²⁴⁷⁸ Camille Fidel, *Les Premiers Jours de La Turquie Libre*, Publication du Comité de l'Asie Française, Paris, 1909, s. 75.

²⁴⁷⁹ SHAT, 7 N 2103, Lettre anonyme à Lyautey, Bordeaux, le 23 décembre 1914.

²⁴⁸⁰ MAE vol. 1670, "Guerre 1914-1918, Panislamisme », Procès verbal de la séance de la Commission interministérielle des Aff. Mus. du 5 août 1915, s. 28. « Note au sujet du califat », prononcé par M. Gout.

²⁴⁸¹ MAE, vol. 1661. "Guerre 1914-1918, Panislamisme », K. 102. 2. **Les Amitiés Musulmanes**, 10 février 1916; aynı gazetenin arapçası ve aynı haber : « *El-Islam* », **El-Muhabbet-ul İslamiye**, 15 décembre 1915.

²⁴⁸² MAE. Vol: 1665, Direction pol. Et commerciale. le 4 mars 1915. Relative à la création d'un timbre à Etoile Rouge et majoration de 5 cms en faveur de nos soldats indigènes par l'entremise des « Amitiés Musulmanes ». Député de Charences : M. Raynaud.

²⁴⁸³ MAE vol. 1670, « Guerre 1914-1918. Panislamisme », Procès verbal de la séance de la Commission interministérielle des Aff. Mus. du 30 septembre 1915.

²⁴⁸⁴ RMM, t. XXX, 1915, s. 343-344.

²⁴⁸⁵ SHAT, 7 N 2081, "L'Allemagne et le mouvement panislamique", EMA, section d'Afrique no: 4492/II, Paris, le 27 juin 1918, Bulletin de renseignement/Questions musulmans.

²⁴⁸⁶ Eugène Thebault, "Le rôle des derviches dans l'Islam", **Le Temps**, 18 juillet 1915.

²⁴⁸⁷ **Le Temps**, 20 janvier 1915.

İtalya ise 3 milyon Müslüman tebaaya sahip idi ; bu da 128 milyon Müslüman tebaa demektir.²⁴⁸⁸ Almanlar, bu nüfusun yoğun bir propagandayla tahrik edilebileceğini hesaplamışlardı.

Türkler ve Almanlar, panislamik propagandayı sürdürünce her bir İtilaf devleti ülkesi kendi kolonilerinde azami tedbirler aldı, sıkıyönetim ilan etti, Avusturyalılar ve Almanlar, şiddetli takibat altına alındı, sınır dışı edildi veya gözaltına alındı, yerli tahrikçiler tarassut altına alındı. Fransa, Kuzey Afrika'da çoğunluğu gayrimüslim olan garnizonlar teşkil etti. İngiltere, Sudan'da Mısırlı birlikleri gönderip yerine beyaz ırktan oluşan birlikleri yerleştirdi; Hindistan da kontenjanlarını büyük ihtiyatla bu birliklere yerleştiriyordu. Rusya da prensip olarak askeri hizmetlerden muaf tuttuğu Müslümanları Polonya'ya sevketti, bir kısmının da yerlerini değiştirdi.²⁴⁸⁹

İtilaf devletlerinin aldığı tedbirlerden biri de Cihada dair tüm haber ve yayınların Müttefik basınında yasaklanması ve sansür uygulanması teklifi idi. Bu teklife İtilaf devletlerine muvafık tarafsız devletlerin basını da dâhildi. Bütün diğer gazeteler ve genellikle dışarıdan ve bilhassa Şark'tan gelen yayınlar sıkı bir kontrol altına alınacaktı.²⁴⁹⁰ İşte bu endişeler üzerine İngiltere ve Fransa kendi Müslümanlarına sahip çıktı, karşı propaganda başlattı. Pierre Loti'nin fahri başkanlığında kurulan "Franco-Musulman Komitesi" 29 Kasım 1914'te Musée Social'da toplandı. Bu komitenin maksadı Kolonilerin ve himaye altındaki devletlerin Müslümanlarını, bütün Şarklıları, hatta Müslüman olmayanlarını da Anavatan [la Mère Patrie] olarak addettikleri Fransa'yla ilişkilerini sıkılaştırmak, onlara yardım etmekle Fransa'yı sevdirmektir. Komite, iç tüzüğü görüştüğünden sonra "Paris Müslümanlarının Fransa'ya olan bağlılık ve sadakatlerini ispat ettiklerini ve Fransa'ya, Müslümanlara olan sıcak ilgi ve şefkatinden dolayı muteşekkik olduklarını" gündeminde belirtti.²⁴⁹¹

Cihadın ilanından sonra Fransız basınında cihadın rezaletle biteceğini belirten yazılar ve sömürgelerin sadakat haberleri ile beraber İstanbul sultanının cihadı ilan etmeğe hakkı olmadığını belirten yazılar da peş peşe çıkmaya başladı. Bunlar, sömürgelerde karışıklıkların çıkmasını engellemek ve cihadın tesirini kırmak içindi. Ayrıca bu tür yazılarla Arap kamuoyunu da çok hassas bir noktada Türklerin karşısına getirmeğe çalışıyordu.

²⁴⁸⁸ M.-Y. BITAR, « *Le Califat et la Guerre* », **Mercure de France**, 1. 10. 1916, s. 385.

²⁴⁸⁹ Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 48.

²⁴⁹⁰ **SHAT**, 7 N 2103, Alger, le 15 novembre 1914, Armée de l'Afrique du Nord, Etat-Major, 2ème Bureau, Le Général de Division, Moinier, Commandant en Chef les Forces de la Terre et de Mer de l'Afrique du Nord, à Monsieur le Ministre de la Guerre à Bordeaux: No : 2168/IS. Réponse au télégramme no: 5078 9/11, 14 novembre 1914. Fransa'da savaş sansürü hakk. Bkz. Marcel Berger-Paul Allard, **Les Secrets de la Censure Pendant la Guerre**, Paris, Editions des Portiques, 1932.

²⁴⁹¹ **JD**, 30 novembre 1914.

Aslında hilafet meselesi, bu savaş dolayısıyla ele alınmış bir mesele değildi. Yavuz'un hilafeti almasıyla birlikte Türk hilafeti sorgulanır olmuştu. Türklerin Kureyşi olmaması hasebiyle öteden beri Arapların havas kısmı tarafından Türk hilafetine itiraz vardı. İngiltere, daha 19 Ekim 1876'da Londra'da *Mir'at-ül Ahval* adlı bir Arapça gazete çıkarmıştı; bu gazete Rızkullah Hassun ve Louis Sabuncu (iki Lübnanlı Hıristiyan) tarafından idare edildi. Hedef Türk hilafetinin iptali ve bunun Araplara aidiyeti idi. Haliyle bu gazetenin Osmanlı Devleti'ne giriş men edildi. 1877'de Sabuncu, Londra'da ayrıca İngiliz destekli Arapça *En-Nahla*'yı, Fransız hükümeti de Arapça *Es-Sada*'yı çıkardı, tabii ki hedef yine Türk hilafeti idi. Hilafet tartışmalarına *Times* ve *Nineteenth Century* gibi müessir gazeteler de katıldı. Hilafet'in Kureyş'e ait olduğu hususu *Times*'ta N. B. İmzasıyla çıktı. Bu da İngiltere ve Fransa'nın, hilafetin panislami tetiklemesinden ne kadar korktuklarını gösteriyordu. II. Abdülhamid'in sarayına Arap ulemayı daveti bu zihniyeti engellemeye yönelik olmalı. Türk ve İslam düşmanı Gladston'un başbakanlığında Arap hilafeti davası daha da arttı. Daha sonra II. Abdülhamit, Londra sefiri Musurus Paşa vasıtasıyla Sabuncu'ya yüklü miktarda rüşvet vererek İstanbul'a, kendi hizmetine almayı başardı.²⁴⁹²

Babiali'nin savaşa girişiyle birlikte Hilafet meselesi tekrar ve bütün şiddetiyle gündeme oturdu. Ecole des Langues Orientales [Şark Dilleri Okulu] Profesörü, meşhur şarkiyatçı Imbart Huart'ın ele aldığı yazıda Sultan'ın Cihat ilan etmeğe hakkı olmadığını, kendi manfaatlardan bile habersiz olduğunu, Almanya'nın vasali olduğunu, Sultan'ın "İmam" veya "Halife" gibi unvanlara layık olmadığını, Hilafet'in de Kureyş'e ait olduğunu zikretti ve bir Kureyşi olan Fas sultanını Hilafete aday gösterdi, İttihatçıların dinle alakaları olmadığını fikrini işledi, cihat fetvasının başka bir fetvayla çürütmenin zor olmadığını söyledi.²⁴⁹³ Nitekim, aşağıda da anlatılacağı gibi İngiltere, Mısır el-Ezher ulemasına bu yönde fetva verirdi.²⁴⁹⁴ Peretti de la Rocca'nın Fransız parlamentosundaki konuşmasında da İslam âlemine Sultanın hilafetinin gayrı meşru ve zaten şu anda Hilafetin Almanların sultasında olduğu ve mevcut savaşın dinî değil siyasî olduğu propagandasını tavsiye ediyor ve *Cihattan korkmayalım!* diyordu.²⁴⁹⁵

²⁴⁹² Orhan Koloğlu, **Abdülhamit Gerçeği**, Gür Yayınları, 2. B., İstanbul, 1987, s. 172-187.

²⁴⁹³ Imbart Huart, "Le sultan de Constantinople et la guerre sainte", **PP**, 16 janvier 1915; Colonel Lamouche, **Histoire de la Turquie, Depuis l'Origine Jusqu'à Nos Jours**, Payot, Paris, 1953, s. 93 ; ayrıca bkz. Cl. Huart, « Le Califat et la Guerre », **La Revue de l'Histoire des Religions**, le numero de novembre-décembre, 1915, s. 292 vd.

²⁴⁹⁴ **SHAT**, 7 N 2104, Brochure française, émise par le ministre de France au Caire intitulée "Turcs et Arabes".

²⁴⁹⁵ **MAE**, vol. 1670, "Guerre 1914-1918, Panislamisme), Procès verbal de la séance de la commission interministerielle des Aff. Mus. du 1.er décembre 1914. Série K, carton 102, dossier 4. Peretti de la Rocca'nın konuşması.

Türkiye savaşa girdikten sonra İtilaf devletleri Teoloji'ye yöneldi ve İttihatçıların ilan ettiği cihadın zayıf halkalarını bulmaya çalıştı; bunun için de istihbarat servisleri, ulema meclisleri devreye girdi, Avrupa gazetelerinde sayısız makale yayınlandı. İtilaf devletleri, İslam'ın, bir tek otoriteye ait olamayacağını belirttiler. İttihatçıların batılı ve laik karakterini gösterdiler ve cihat hususunda samimiyetsiz olduklarını yazdılar. Bundan sonra, cihadın ve Hilafet'in Araplar tarafından sahiplenmesi gündeme oturdu. İttihatçılar, Araplar ve İslam karşısında “gasıp” olarak tanıtıldı. İngilizlere sadık *El Ezher* uleması Türk cihat çağrılarının İslam'a muvafık olmadığını çeşitli fetvalarla bildirdi. Şubat 1916'dan itibaren Mısır'daki İngiliz idaresinin desteği ile İttihatçılar aleyhinde ardı ardına beyannameler yazılıp dağıtıldı. 1916 Şubatında Fransız mütercim-subayı Rimbaud'nun da rapor ettiği gibi cihadın halk arasındaki tesirinin hemen hemen bir hiç olduğu, cahil halkın Hilafetten haberdar bile olmadığı anlaşıldı. Mütercim-subay şunları rapor ediyordu: “*Halk, Hilafet sorununa yabancıdır. On Arap mıntıkasında hilafete vakıf tek kişi yoktur, anlayabilecekleri bir dille Kureyş-Babiâli rekabetini, Türklerin Hilafeti Araplardan gasp ettiklerini izahta çok zorlandık*”.²⁴⁹⁶

El Ezher mezunu Şeyh Ali el Gayati de Halife'nin Kureyşî olması gerektiğini ve Şerif Hüseyin'in hilafet şartlarını taşıdığını ilan etti. Bu, Benu Haşim'in Hilafet görüşüydü. Cenova Üniversitesi profesörü Monted, 1916'da *L'Islam et la France* [İslam ve Fransa] adlı kitabı yayınladı. Bu, El Hac Abdullah'ın Alman teşvikiyle yayınladığı *L'Islam Dans l'Armée Française* [Fransız Ordusunda İslam] kitabına bir cevap idi.²⁴⁹⁷ Almanlar propagandada bu kitabı fazlasıyla kullandılar. Boukhara Rabah adlı bir teğmen Almanya'nın hizmetine girerek bu kitabı yayınlayınca Fransa hükümeti de buna karşı vesikalarla cevap verdi.²⁴⁹⁸ Fransızlar 1 Mart 1916'da çıkardıkları haftalık *El Müstakbel* gazetesi ile Almanya ve Osmanlı Devleti'nin tüm çağrılarını reddetti, Fransa'nın İslam'a olan hizmetlerini vurguladı, Kayser'in İslamcılığıyla alay etti, panislamizm'in pangermanizme dönüştürüldüğünü ve Türklerin de İslam'a zarar verdiğini yazdı.²⁴⁹⁹ Ayrıca, İslam halifesinin İttihatçılar tarafından tahttan indirildiği ve bunun da bir Yahudi vasıtasıyla tebliğ edildiği propagandası da yapılıyordu.²⁵⁰⁰

²⁴⁹⁶ Nadine Picadou, **La Décennie Qui Ebranla le Moyen-Orient, 1914-1923**, s. 76 ; Ayrıca bkz. André Duboscq, **L'Orient Méditerranéen, Impressions et Essais Sur Quelques Éléments du Problème Actuel**, Paris, Perrin, 1917, s. 163 vd.

²⁴⁹⁷ Landau, **Panislam**, s. 150.

²⁴⁹⁸ **SHAT**, 7 N 2103. EMA. Minute du Ministère de la Guerre. Le 30 Avril 1917.

²⁴⁹⁹ Landau, **Panislam**, s. 150.

²⁵⁰⁰ **MAE**, vol. 1670, “Guerre 1914-1918. Panislamisme », Procès verbal de la séance de la commission interministerielle des Aff. Mus. du 1.er décembre 1914. Série K, carton 102, dossier 4.) (Peretti de la Rocca'nın konuşması) Bahsedilen Sultan, II. Abdülhamit'tir. Elmalı Küçük Hamdi Efendi'nin [Yazır] fetvasıyla 27 Nisan 1909'da Sultanın eski sadrazamlarından Said Paşa başkanlığındaki bir heyet tarafından hal'ine verilen karar söz konusudur. Bahsi geçen Yahudi Selanik mebusu Karasu'dur. Lütfi Simavi, Haz. Sevda Şakar, **Sultan Mehmed**

İngilizler yaptıkları propaganda ile Halife'nin bir avuç mütegalibenin zebunu olduğu, İttihatçıların hükümeti silah zoruyla devirdiği, padişaha rağmen Almanya'nın tarafına geçildiği, İslam âleminin padişahı ve Hilafeti bu zorbalardan kurtarması gerektiği fikri işleniyordu.²⁵⁰¹ Filistin'de İngiliz uçaklarının yağmur gibi attığı propaganda broşürlerinde Arapların aldatıldığı, Araplara ait olan Hilafet'in gasp edildiği yazılıyor ve isyana teşvik ediliyordu. Türkler de bunları üzerinde bulunduran Arapları ölümle tehdit ediyordu.²⁵⁰² Bu broşürler 18 Mayıs 1916'dan itibaren dağıtıldı. Bu aslında Filistin'e müdahalenin ön hazırlığıydı.²⁵⁰³

Türk kamuoyu da bu hilafet sorununa basında karşılık vermeğe çalışıyordu. *Sebilürreşad* Fransa ve İngiltere'nin, hilafet'i dillerine dolayıp durduğunu, matbuatıyla Arapları tahrik etmeye çalıştıklarını anlattıktan sonra sözlerine şu ayetle devam ediyordu: “*Ve inne haza sıraten müstakimen fettebiuhu vela tettebius sebile feteferreke bikum an sebilihi.*” *Sebilürreşad*, bu ayetle İngiliz ve Fransızların Arapları *Sebil-i vahdet*'ten yani birlik yolundan ayırmaya çalıştıklarını hatırlatıyor ve şu hadisleri de zikrediyordu: “*La fadlün li Arabiyyin ala Acemiyyin illa bittakva.*” Bununla Arab'ın Arap olmayandan üstünlüğünün olmadığı, bunun da ancak takva ile olabileceğini hatırlatıyordu. Bir diğer hadis de “*El cennetu limen etaeni velev kane abden Habeşiyen ven-naru limen esani velev kane hürren Kureşiyen*” [Bana itaat eden Habeşi bir köle de olsa cennettir, bana isyan eden Kureşi de olsa ateştedir] şeklindeydi. *Sebilürreşad* sözlerini şöyle sürdürüyordu: “*Bu adamlar evamir-i muazzamanın Haşimilerle Şürefa'ya münhasır olduğu vehmindedir. Hz. Peygamber'in nesl-i keriminden olmaktan başka bir meziyeti olmayan bu kişilere Hilafet'i vermek istiyorlar. Bilsinler ki Hz. Peygamber, “Kureş hükümde cevre meyleder yahut siyasette acz gösterirse” emr-i hükümeti ellerinden almak için Müslümanlara emir vermiştir. Heyhat, el eimmetu minel Kureş ma eza fehakemu ve adelu* (Buhari) lafzıyla rivayet ettikleri hükmü nereden bilecekler.”²⁵⁰⁴

Sebilürreşad ayrıca Hilafet'in şartları hakkında şunları söylüyordu: “*Hilafet için vücudu muktazi şartlar şunlardan ibarettir: 1-Akıl, 2-Din-i İslam ile mutedeyyin olmak, 3-Ümmeti Şeriat-i İslamiye mucibince amele sevk etmek ve heyet-i umumiyenin bir heyet-i İslamiye olabilmesi için esasat-ı diniyeyi muhafaza edebilmek, 4-Hukuk-u Müslimini muhafazaya ve ledel hace müdafaaya herkesten ziyade muktedir olmaktır ki bu şart en mühimidir.*”

Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim: Osmanlı Sarayı 1909-1919, Şehir Yayınları, 2007, s. 1. Ayrıca bkz. Abdurrahman Şeref, Ahmet Refik, **Sultan Abdulhamid Han-ı Sanî'ye Dair**, Hilal Matbaası, 1918. (ismailkucukkilinc.com/articles.php?article_id=79)

²⁵⁰¹ Ertürk, **a.g.e.**, İstanbul, 1964, s. 179-80.

²⁵⁰² Alexandre Aaronson, **Türk Ordusuyla Filistin'de**, İstanbul, 2003, s. 58.

²⁵⁰³ Landau, **Panislam**, s. 150.

²⁵⁰⁴ **Sebilürreşad**, C. XIV, 28 Nisan 1332, s. 1; Hilafet'in Osmanlılarda kalması gerektiği hakk. ayrıca bkz. Celal Nuri, **İttihad-ı İslam**, s. 306-311.

Bundan sonra *Sebilürreşad* şöyle devamla şöyle diyordu: “İşte bu dört şartı nefsinde cem eden zat bir Habeşi köle bile olsa biat-ı hilafete müstahak olur. Nitekim Aleyhisselatu vesselam efendimiz “İsmâu ve etiu ve in vella aleykum abdin habeşiiyyin keenne re’suhu zebibeten.” Buyurmuşlardır ki “Size küçücük kafalı bir Habeşi köle bile veliyyül emr olsa sözlerini dinleyiniz ve itaat ediniz.” Demektir. Şayet kendisine biat olunan zat şu saydığımız şeraiti nefsinde cem etmiş olan bir diğer zatı halife olmak üzere tavsiye ederse, vasiyetini infaz ederek o zata biat vacip olur. İşte emr-i hilafet bu suretle muteselsilen devam eder gider. Meğer ki mesela ihtilal-i akl gibi yahut dinden çıkmak gibi bir mani zuhur ede.”²⁵⁰⁵

İngiltere’nin Suriye ve Filistin cephelerinde, uçaklarla dağıttığı propaganda risalelerinde Osmanlı askerlerini firara teşvik ediyordu. Kullanılan başlıklar da ayrıca dikkat çekiciydi ve okuma isteği uyandırmak için bilhassa seçilmiş ve resimlerle süslendirilmişti. “Masum Osmanlı askeri! Niçin harp ediyorsun?”, “Osmanlı zabitanına açık mektup” vs başlıklı propaganda risalelerinde İslam askerleri firara teşvik edildi. Bu risale ve beyannamelerin İngilizler tarafından dağıtılışı da uçaklarla, uçurtmalarla, suyollarıyla vs yapılıyordu. Türk askerlerinin cepheden firarlarını teşvik için esir alınan bir Osmanlı askerinin teslim oluşundan kampa bırakılışına kadarki macerası resmedilmiş, ikram edilen peksimetler, bir İngiliz askerinin kendi matarasından su içirmesi, sigara, girdiği kampın muhtelif sıhhî vaziyetleri ile asker firarlarını tahrik ediyorlardı. İngilizlerin yaptıkları propagandada, Müslümanlardan aldıkları esirleri Mısır, Hindistan ve Malta’da gerçek bir sayfiye hayatını yaşattıklarını, hatta dolgun maaş bile aldıklarını yazıyorlardı. Kafkas ordusunda Ruslara karşı çarpışan Arap askerlerini firara teşvik etmek için 13 Haziran 1916’da 3. Ordunun 1. Kafkas kolordusu mıntıklarına, Arap milliyetçiliği ve Türk düşmanlığı temalarını işleyen Arapça beyannameler atıyorlardı.²⁵⁰⁶ Rusların cephelere attığı beyannameler de bu propagandalara bir diğer örnektir. **Tanin**, “Rusların aczi, yeni beyannameler”, başlıklı haberinde Rus beyannamelerinden şu satırlarla bahseder: *Ruslar tarafından Kafkas darulharbindeki kıtaatımız üzerine bir takım beyannameler attıklarını daha önce yazmıştık. Erzurum’da münteşir Albayrak refikimiz Rusların yeniden böyle beyannameler attıklardan bahisle şöyle der: Mevsukan haber aldığımızı göre Ruslar bu kere yine tayyarelerle bir sürü beyanname atarak kahraman ordumuza –merhamet dilenircesine- hitapta bulunmuştur. Birbirimizi vurmayalım. Beyhude*

²⁵⁰⁵ **Sebilürreşad**, C. XIV, 1334, s. 176; Hilafet’in Kureyşiliği hakk. ayrıca bkz. Mehmet Said Hatipoğlu, “İslam’da İlk Siyasi Kavmiyetçilik, Hilafet’in Kureyşiliği”, Ankara Üniversitesi, **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara, 1978, C. XXIII, s. 121-213. Ehl-i Sünnet ve Kureyşilik hakk. bilhassa s. 172 vd.

²⁵⁰⁶ Sadık Sarısaman, **Birinci Dünya Savaşında Türk Cephelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp**, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1999, s. 6-10, 13, 14, 50, 53, 81; Bu hususta ayrıca bkz. Aziz Hüdaî Akdemir, **Dünyada ve Bizde Casusluk**, y.y. 1949, s. 65-66. Yazar, Atatürk’ün Milli Mücadele sırasında İstanbul’a istihbarat şefi olarak tayin ettiği şahıstır.

*harb ediyoruz. Yolunda sarf-ı acz ve iğfale delalet eden sözler sarf etmişler, Bu defa Rus idaresindeki Müslümanlar dilinden hitap etmek desisesine müracaat etmişlerdir.*²⁵⁰⁷

Tanin, “Ruslar şimdi de resim atmağa başladılar” başlıklı diğer bir haberde iki ay kadar evvel Türk karakollarına “Sizin dininize hürmetimiz vardır, Çar ile Padişah kardeş gibidirler, öyleyse niçin çarpışıyoruz?” yollu beyannameler atıldığını, bununla iş göremeyen Moskofun şimdi de kahraman ordumuza resimler atmağa başladığını yazdıktan sonra şunları anlatır: *Bir Rus neferinin süngüsüyle bir Alman askerinin parçalandığını gösterir gibi elvah-ı hamakat ki bunların vukuatla pek büyük tezatlar teşkil etmesi Rus ordusunun ne kadar acınacak bir mevkide kaldığını gösterir. Beyannamelerde pek mazlum bir lisan kullanan Ruslar şimdi de böyle hayali resimlerle ordumuzu tehdit mi etmek istiyorlar?*²⁵⁰⁸

Karşı propaganda için İngiltere, Kıbrıs'ta bir propaganda okulu açtı, burada yüzlerce öğrenci ilahiyat bilgileri aldıktan sonra Osmanlı devleti aleyhine isyan çıkarmak için Anadolu ve Suriye'ye gönderildiler. Bu haber Alman sefreti tarafından Türk Hariciyesine aktarıldı, burası da 3 Mayıs 1916'da Başkumandanlık vekâletine iletildi.²⁵⁰⁹ İngiltere'nin uyguladığı bir diğer tedbir de deniz ablukasıydı, bununla cihat propagandasına önemli ölçüde darbe indirdi. Bu durumda Almanya ve müttefikleri daha uzun mesafe olan kara yoluyla propaganda yapmak zorunda kalacaklardı.²⁵¹⁰

Fransa ve İngiltere'nin aldığı tedbirlerden biri de imparatorlukların yumuşak karnı olan ırkçılığı teşvik oldu. Bilindiği gibi İTC'nin Meşrutiyet inkılâbıyla birlikte yürüttüğü Türkçülük, tepki olarak Arapçılık cereyanını tetiklemişti. İlk milliyetçi belirtiler 1908 Meşrutiyet ihtilalinden önce ve Jön-Türk milliyetçiliğiyle birlikte at başı gidiyordu. Araplar Paris'te 1902'de ilk kongrelerini yaparken aynı yıl, Jön-Türkler de Paris'te kongre yapmışlardı. Arap istekleri o yıllarda daha çok muhtariyet ve öğretimin Arapça olması şeklindeydi. Ancak daha sonra kocaman bir Arabistan gündeme oturdu.²⁵¹¹ 1908 Meşrutiyetinden sonra Arap bölgelerinde Arapçanın resmi dil olması ve Osmanlı parlamentosunda Arapça konuşulması istekleri görüldü. Kamil Paşa hükümeti 1912

²⁵⁰⁷ Tanin, 21 Nisan 1915.

²⁵⁰⁸ Tanin, 27 Haziran 1915.

²⁵⁰⁹ Servet Avşar, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nin Cihat İlanı ve Propaganda”, **Askeri Tarih Bülteni**, ATASE Yayınları, Yıl: 26, sayı: 51, Ankara, 2001, s. 41.

²⁵¹⁰ Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 80.

²⁵¹¹ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, C. 1, s. 223; Aydemir, **Enver Paşa**, C. 3, s. 266; Arap milliyetçiliğinin başlaması hakk. bkz. Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. 8, s. 553; Wacyf Boutros-Ghali, “L'Islam et les Turcs”, **MF**, 1.VI. 1918, s. 446-455. Türk aleyhtarı ve düşmanca bir makale. Arapların geri kalışını Türk barbarlığına bağlıyor; Ayrıca Derveze'nin **Neş'e-tul Hareket-til Arabiye-til Hadise**'sinde II. Meşrutiyetin ilanı ve maddeleri ve bu sıralarda Arap milliyetçiliği ve uyanışı 56-182 sayfalarında ayrıntılı anlatılır. Derveze, **a.g.e.**, s. 241; Sabis, **Harp Hatıralarım**, s. 43-44; Kürkçüoğlu, **Arap Bağımsızlık Hareketi**, s. 14.

sonlarında bu cereyanı tatmin için Beyrut valisine bu hususların tanınmasına Beyrut İslahat Cemiyeti'nin kurulmasına dair hayli yetki vermişti.²⁵¹²

Ancak bu istekler İTC'nin 23 Ocak 1913'te Babıâli baskınıyla iktidara gelmesiyle birlikte askıya alındı, Beyrut gazetelerinde ıslahatların iptal edildiği yayınlandı ve bunun üzerine gerginlik başladı; öyle ki Beyrut'ta yas ilan edildi, dükkânlar kapatıldı. Balkan savaşıyla ilgili olarak o sırada Londra'da toplanan Büyükelçiler Konferansına tel çekildi.²⁵¹³ Bunun üzerine İttihatçılar geri adım attı. Zaten İttihatçılar, verdikleri reform yasalarını kabul ettikten sonra ya reddediyorlar ya da pek önemsiz hükümlerden bazılarını yürürlüğe koyuyorlardı.²⁵¹⁴ 1913 yılında Arapçılık faaliyetleri hayli artmıştı. Fransa'nın da teşvikiyle 18-23 Haziran 1913'te Paris'te bir Kongre tertip edildi. (Cemil Merdum, Şükri Ganem ve altı Arap daha) eski Hama mebusu ve Hürriyet ve İtilaf Fırkasının merkez idare heyeti üyesi Abdülhamit Zehravi başkan seçildi.²⁵¹⁵ Bu, savaş öncesi ilk kongreydi, amaç, Arap ülkelerinin yükselmesi idi. Dört oturum yaptıktan sonra kongre sona erdi.²⁵¹⁶ Mısır'da kurulan *El La Merkeziye* bu Kongre kararlarını aynı yıl kitap olarak yayınladı.²⁵¹⁷

Aslında bu kongrenin toplanması, Arapların, İttihatçıların verdiği tavizlerden tatmin olmadığını gösteriyordu.²⁵¹⁸ Kongrede bilinen istekler sıralandı ve bir takım kararlar alındı. Bu Kongreden sonra Arapların birçok istekleri kabul edildi. Çok geçmeden Zehravi ve dört Arap daha Ayan üyesi oldu.²⁵¹⁹ 29 Temmuz 1914'te Meclis-i Vükela kararıyla devlet daireleri ve konsolosluklar Arapça dilekçeleri kabul etmeye başladı.²⁵²⁰ Böylece bu savaşın arifesinde mutedil Arapların istekleri kabul edilmiş oldu. İhtilalci Araplar ise mücadeleye devam ettiler. Arap aydınlar, hep İTC'nin ırkçılığından şikâyetçiydi, bu da cihat politikasını engelleyen bir faktör oldu. Suriyeli gazeteci Muhammed Kürd Ali, bu hususta bütün Arap âlemini inciten bir

²⁵¹² Bayur, **TİT**, 2/3, s. 210-19.

²⁵¹³ Bayur, **TİT**, 2/3, s. 218 vd.

²⁵¹⁴ İttihatçıların bu oyalama siyasetleri hakk. bkz: Şeyh Muhsin-i Fani [Hüseyin Kazım Kadri], **On Temmuz İnkılabı ve Netaici**, Kütübhane-i İslam ve Askeri, İstanbul, 1336, s. 145-181.

²⁵¹⁵ Ali Birinci, **HİF**, s. 56.

²⁵¹⁶ Derveze, s. 297-98. Arap milliyetçileri baskıdan Mısır'a kaçtılar. Orada **el-La Merkeziye**'yi kurdular. Başkan Refik el Azm., Sekreter Hakki El-Azm idi. Derveze, **a.g.e.**, s. 297-298. Reşid Rıza da üyeler arasındaydı. Arap gençlerin baskısı üzerine **El-La Merkeziye** Paris'te bir kongre yaptı. Kongre başkanı A. Hamid Zehravi idi. Bu Kongreye bütün Arap dünyasından telgraf yağdı. Geniş bilgi: Derveze, **Neş'e-tul Hareke-til Arabiye**. Bu kitabın I. bölümü Arapçılık hareketine dairdir. Derveze, **a.g.e.**, s. 297; Arapçılar, bu savaşın Arap davasına hizmet edeceğine inanıyorlardı. Derveze, **a.g.e.**, s. 318; İttihatçıların da baskıdan vazgeçmeye niyeti yoktu. **El La Merkeziye**'nin üyelerinden ve Tapu müdürü Hasan Hammad arandığını duyunca gizlendi. Hakkında gıyabi idam kararı verildi. Derveze, **a.g.e.**, s. 183; ayrıca bkz: Kılıçkaya, **a.g.e.**, s. 69-73.

²⁵¹⁷ Ferid, **a.g.e.**, s. 123, dn. 16, s. 374; Selim Ali Selam, **a.g.e.**, s. 187.

²⁵¹⁸ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 3. B., İmge Yayınları, Ankara, 1998, s. 387.

²⁵¹⁹ Bayur, **TİT**, 2/3, s. 222-25. Maddeler için buraya bkz; Arap Kongresi hakkında geniş bilgi ve Paris'te yapılması Araplar arasındaki hoşnutsuzluğa sebep oldu. O sırada Fransa, K. Afrika'daki Arap ülkelerini işgal altında tutuyordu. Mesela Şekib Arslan ve Abdulhamid Zehravi bu hususu şiddetle tenkit ediyorlardı. Ajili, **a.g.e.**, s. 178-189.

²⁵²⁰ Bayur, **TİT**, 2/3, s. 226.

Türkçülük anlayışından bahsetmektedir: “*Cemal Paşa'nın kâtibi Falih Rıfki [Atay] İstanbul'a gittiğinde Türk Yurdu ve Türk Ocağı mensuplarıyla tanışmıştı. Bunlar, Biz İslam'a girmekle geri kaldık, Allah yerine yıldızlara tapsaydık bugün çok ilerde olurduk... Ve bir sürü saçma şeyler... Rıza Nur, Türk Tarihi adlı kitabında şunları yazar: Başımıza gelen musibetler hep İslam yüzündendir. Eğer Müslüman olmasaydık çok daha ileri olurduk.*”²⁵²¹

15 Haziran 1917 tarihli Mısır gazetesi *El-Kouakeb* Türklerde Arap düşmanlığının Turancı bir milli karakter kazanma merhalesine kadar ilerlediğini yazıyordu.²⁵²² Arap yazar ve fikir adamları, genellikle İTC mensuplarını dinsiz, hunhar ve zalim olarak görüyorlar, politikalarını uğursuz olarak niteliyorlar ve bu yüzden Arapların da Türklerin de çok şey kaybettiklerini düşünüyorlardı.²⁵²³ O günleri Reşid Rıza şöyle anlatır: “*Türkçülük, Meşrutiyetin başarısını engelleyen bir faktördü. Bu faktör diğer unsurları da tahrik etti ve her biri harekete geçti; Ermeniler bir takım isteklerini kopardılar, Kürt, Çerkez, Arnavutlar bir takım kulüp ve cemiyetler kurdular, Araplar da 1908'den sonra el-İha-ul Arabi [Arap kardeşliği] cemiyetini kurdular. Mısır ve Suriye'deki hiçbir Osmanlı Arap bu cemiyete sempati ile bakmadı. Sonra bu cemiyet kapatıldı, başta ben olmak üzere bu cemiyetin aleyhine geçtik. Ama Türkler, Türkçülüğe hız verdiler, Araplardan nefret kampanyasını başlattılar. İkdâm gazetesinde bir Binbaşı, Arapların namuslarını bile parayla satacak kadar aşağılık olduklarını söyleyecek kadar düşmanlık yaptı. Kuran'ı tercüme ederek Arapçadan müstağni oldular, Türkçeden Arapça kelimeleri sildiler. İstanbul'da Arapça ve Türkçe yayın yapan gazetelere “Türkler ve Araplar” adlı bir makale yazdım. Maksat, avamı haberdar etmek ve yanlışlıkların Arapların üzerine atılmasını engellemekti. Altı makale yazdım ve İkdâm'da neşrettim. Çünkü bu gazete Türkçülükte aşırı gidiyordu. Bu makalelerle Türk-Arap gerginliğini izaleye çalıştık. Daha önce bir binbaşının düşmanca yazısını yayınladığından yine bu gazeteyi seçtik, durumu Sadrazama açtık. O da bir takım İTC hatalarını itiraf etti. Sonra da Dâhiliye nazırına ve Mahmut Şevket Paşa'ya açtım. Aslında bu ırkçılığı yapanlar temelde Türk olmayan unsurlardı. Çingene, Rum, Ermeni vs. Arap ve Türk herkes bu fikri kabul ediyordu. Devleti destekleyip yüceltmeliydik. Hükümet de bazı hatalarını telafi etti. Mahkemelerde dava dilekçelerinin Türkçe olması mecburiyeti kaldırıldı. Ayrıca İdadilere 10 Arapça muallim tayin edildi.*”²⁵²⁴

²⁵²¹ Kürd Ali, a.g.e., s. 194.

²⁵²² SHAT, 7 N 2081.

²⁵²³ Reşid Rıza, a.g.e., s. 325.

²⁵²⁴ Reşid Rıza, a.g.e., s. 55 vd. Reşid Rıza'nın yazdığı makaleleri Dersaadet Meserret Otelinde Misafir Muhammed Reşid Rıza imzasıyla yayınladı: İkdâm, 30 TE 1909; İkdâm, 5 TS 1909; Reşid Rıza'nın İttihatçıları tenkit eden görüşlerini ve Türkçülüğe tepki olarak Arapçılığın Arap memleketlerinde kazandığı merhaleleri 9

Rıza, İstanbul'a 1910'da gelmişti, bahsettiği "namus" meselesi şuydu: Binb. Halil Hamid, *İkdam*'da²⁵²⁵ Yemen ile ilgili yazdığı yazıda "*İmamet meselesi artık izale edilemez. Ahalinin akide ve taassubu buna manidir. Yalnız İmam Yahya'nın nüfuzunu kırmak imkânı sadece para ile olur. Araplar, karakterleri gereği para için canlarını her türlü tehlikeye atarlar, hatta namuslarını bile para için satarlar.*" Diyordu. Bahsedilen İmamet meselesi, İmam Yahya isyanına dairdir. Bu yazı üzerine İstanbul'daki Arap gençleri *İkdam*'ın binasını taşladılar, gazete sahibi Ahmet Cevdet'e hakaret ettiler.²⁵²⁶ Bu yazı, Kral Abdullah'ın Hatıralarında şiddetle tenkit edilmekte kin ve nefret tohumlarının ekilmesine sebep olduğu zikredilmektedir.²⁵²⁷

Lübnan'ın ileri gelen ailelerinden Şükri Ganem de bu olaya karşı tepki gösterdi ve *Tanin* gazetesine bir yazı gönderdi. Burada yayınlanmayınca Paris'te çıkan *Correspondance d'Orient*'in 15 Haziran 1910 tarihli nüshasında, "Türk kardeşlerimiz, Türk dostlarımız" gibi samimi ifadelerin sıkça kullanıldığı sitemkâr bir yazı gönderdi ve yayınlandı. Bunda Şükri Ganem, kendisinin Mithat Paşa'nın dostu ve Osmanlı parlamentosunda Suriye mebusunun kardeşi olduğunu, kardeşinin de samimi ve sadık bir Türk dostu olduğunu hatırlattıktan sonra Arapların yüksek mevkilerden ve meşrutiyet'ten önceki memuriyetlerden atıldıkları, mesela Dışişleri bakanlığındaki 60 memurun sadece 12'sinin Arap olduğu, bunların da biri hariç diğerlerinin işten atıldıkları, Paris'te bulunan bu şahsın da meslekten olmayan bir doktor tarafından istihlaf edilip Tiflis'e gönderildiği, 50 üyeli Ayan'da ancak 4-5 Arap'ın bulunduğu, Araplara az memuriyet verildiği, yeni atanan memurların % 1'inin bile Arap olmadığı, 20.000 memur üzerinden ancak 100 kadar Arap memur olduğu, Araplardan vali olmadığı, General Hüsnî Paşa Şam, Miralay Cemal Adana, Miralay Mahmud Muhtar Bey İzmir valisiyken neden Türk ordusunda çok kıymetli Arap subaylar olduğu halde hiçbirinin vali olamadığı, Arap beldelerindeki halkın hiç anlamadığı Türkçenin tek resmi dil olduğu, bunun da mesela mahkemelerde görülen davanın hakimin anlayışına kaldığı traji-komik kararlara yol açtığı, bunun uluslararası kaidelere uymadığı, mesela Avusturya'da altı dilin, İsviçre'de üç dilin, Belçika'da iki dilin de parlamentoda resmen kullanıldığı, asırlardan beridir Arap beldelerinde bir tek Türk okulu yokken Arapların Türkçeyi nasıl öğrenebilecekleri hususları üzerinde durdu.²⁵²⁸ Gen. Brémond da, 2. Meşrutiyet meclisinde 275 mebusun 60'ının Arap, 23'ünün

Temmuz 1916 tarihli *El Ahram*'da da yazdı. **SHAT. 7 N 2140**. Le 9 juillet 1916. « La nationalité turque-L'extermination de la jeunesse arabe de la Syrie ».

²⁵²⁵ Halil Hamit, "*Yemen Hakkında müşahadat ve mukayyemat*"; *İkdam*, 8 Mart 1910.

²⁵²⁶ Bu olayın Arap dünyasındaki yankıları için bak: Muhammed Reşid Rıza, "*El-Arab ve't Türk*", *MM. XII/11*, 13 Décembre 1909, s. 818-832. Ayrıca: *XII/12*. 13 January 1910, s. 913-932; Derzeze, *a.g.e.*, s. 264, 306.

²⁵²⁷ Kral Abdullah, *a.g.e.*, s. 36.

²⁵²⁸ *CO*, 15 Haziran 1910, s. 487-91.

Rum, 12'sinin Ermeni, 38'i gayrı Türk Avrupalı olmak üzere toplam 142 Türk'e karşı 133 kişiydi der.²⁵²⁹ Arapların nazırlık meselesi de aynen devlet memurları gibi itiraz ve tepkilere sebep oldu. Mahmut Şevket Paşa kabinesinde 2 Yahudi nazır olmasına mukabil tek Arap yoktu. Maliye nezaretinde 111 Türk memur, 13 Yahudi, 10 Ermeni, 4 Rum varken tek bir Arap memur yoktu.²⁵³⁰ Bütün bunlar savaş öncesi Arap kamuoyunda gün yüzüne çıkan hoşnutsuzlukların sadece bir kısmıydı ve İtilafçılar, bunları ustalıkla Türkler aleyhinde kullanıp Arapları kendine yönlendirmeyi başardı.

İtilaf devletlerinin aldığı karşı tedbirlerden biri de o yıllarda bilhassa Osmanlı devleti için hassas bir sorun olan **Türkçülük** meselesini kamuoyunda tartışmaya açmak ve İttihatçıların Turan politikasını imparatorluğun diğer unsurları önünde tenkit edip onları tahrik etmek oldu. Hakikaten bu sıralarda *Tanin* Türkçülük üzerine yoğunlaşmıştı. Niçin Harb ediyoruz? başlıklı bir yazı serisi Rus nefreti ve Türkçülük üzerine yoğunlaşmıştı.²⁵³¹ *Tanin*, üst üste Ziya Gökalp'ın şiirlerini yayınlıyor, İran'daki Türk aşiretlerinin hayatları hakkında bilgi veriyor, Almanların, Türkmen aşiretleri hakkında yazdıkları kitapların tercümesini²⁵³², Turancılık cereyanının ve Türk-Macar Cemiyetinin yayın organı olan Budapeşte Turan Cemiyeti'nin yayınlarını haber olarak veriyordu.²⁵³³ Savaşın başlarında *Mesleği milliyetçilik* olan *Turan* adlı bir gazete çıktı ve basında Turan faaliyetlerine hız verdi²⁵³⁴. Gerçekten de bu sıralarda İttihatçıların elinde faal ve kamuoyunun oluşturulmasında **Türk Ocağı, Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti** gibi etkili sosyal ve kültürel örgütler vardı. Bunların, Osmanlı hükümetinin Osmanlıcı ve İslamcı siyasetine resmen bağlı olduğu bir dönemde açık bir Türk milliyetçisi karakteri taşıyordu.²⁵³⁵ **Bu da isimlerindeki Türk veya Milli kelimeleri ile yansıtılıyordu.**

İtilaf Devletleri basınında da bu hususların tenkidi yönünde bir yayın furyası görülür.²⁵³⁶ Fransa ve İngiltere, Osmanlı hükümetinin cihat faaliyetlerini Arapçılıkla önlemeye çalıştı. Türkçülüğün tatbikata girmesiyle birlikte İttihatçıların yayınladığı *Türk Yurdu*, *Türk Ocağı*, *Türk Gücü*, *Türk Derneği*, gibi cemiyetler ve onların yayın organları Fransız ve İngiliz

²⁵²⁹ Brémond, a.g.e., s. 20.

²⁵³⁰ Ajili, a.g.e., s. 176; Osmanlı parlamentosu ve buradaki çeşitli milliyetlerin temsili ve sayıları hak. ayrıca bkz: "Le régime parlementaire en Turquie", *Revue Politique et Parlementaire*, no: 218, Août 1912, s. 202-228; 1908, 1912 ve 1914 Osmanlı meclislerindeki çeşitli toplulukların temsilci sayısı hakkında bkz. Kudret Bilbil, **Said Halim Paşa**, Kadim Yayınları, Ankara, 2006, s. 216.

²⁵³¹ **Tanin**, 4 Nisan 1915.

²⁵³² **Tanin**, 29 Nisan 1918.

²⁵³³ **Tanin**, 20 Haziran 1918

²⁵³⁴ **Tafir-i Efkar**, 9 TS 1914.

²⁵³⁵ Erik Jan Zürcher, **Milli Mücadele'de İttihatçılık**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987, s. 140.

²⁵³⁶ **CO**, no: 165. 10 mai 1917, s. 285-286.

basınında başlıca tenkit konuları oldu.²⁵³⁷ Türk Ocağı, 1911’de Türk milliyetçiliğini ve pantürkizmi güçlendirmek amacıyla *Mekteb-i Tıbbiye* talebeleri tarafından kurulmuştu. Bunu da eğitim, her konuda haftalık konferanslarla kamuoyunu aydınlatmaya çalışıyordu; “Türk malı kullan” kampanyaları gibi. İlk Osmanlı siyaset yüzünden taraftar bulamadıysa da Balkan harbinden sonra gelişmeye başladı. 1918’de Türk ocağı yalnız İstanbul’da 2.743 üyesi ve 28 şubesi ile büyük bir teşkilat haline gelmişti.²⁵³⁸ Bu teşkilat, hükümetin baskısı ve liderlerinin tevkifiyle 1920 de faaliyetlerini askıya alacaktır.

Asie Française’in İngiliz dergisi *The Near East*’e dayanarak yayınladığı makalede Türk Ocağı mensubu olmak için Türk olmak, Arap kelimelerini Türkçe kelimelerle değiştirmek, Arap ismini bir Turancı bir isimle değiştirmek (Enver: Işıldak, Muhammed: Timour, Sélim: Cengiz, Hüseyin: Hülagu, Said: Oğuz gibi) gerektiği belirtiliyordu. Yine bu makalede Turan tarihine ait bir dersin Yüksek Öğretim ve Askeri Okulların programına alındığı ve derslerin Ahmed Agayef²⁵³⁹, Emin Bey, Halit Ziya, Abdullah Bey gibi şahıslar tarafından verildiği vurgulanıyordu. Bu makalede *Kur’an*’ın Türkçeye çevrilmesi de ayrı bir tenkit unsuru oldu. René Cayral’ın Fransız basınındaki Türkçülük aleyhtarı yazıları Fransız basınında görüldü.²⁵⁴⁰ İngiltere’de *The Round Table*’in²⁵⁴¹ yayınından birkaç gün sonra *Times* 3 Ocak 1917’de M. Wichham Steed imzalı çok sert bir makale serisi yayınlandı. Bu serinin Turancılık ve Türkçülük hakkında verdiği bilgiler enteresandır: Turancılık ile Türkçülüğün birbirine zıt iki cereyan olduğu üzerinde duruyor, Türkçülüğün nasıl başlayıp geliştiği teferruatıyla anlatıldıktan sonra kültürel Türkçülüğün geliştiğini ve sonra da bunun politize olduğunu anlatıyordu.²⁵⁴²

²⁵³⁷ **AF**, no : 169, avril-juin 1917, s. 72-73; Kürd Ali, **a.g.e.**, s. 193; Türk Derneği ve üyeleri ve Türk Yurdu Cemiyeti hakk. Akşin, **a.g.e.**, s. 373-374.

²⁵³⁸ **Zürcher, a.g.e.**, s. 142-143.

²⁵³⁹ Ahmet Agayef hakkında Ali Müfit Yegena şunları söyler: “Biz mütarekenin ardından Bekirağa bölüğünde mevkuftken davasında sabitkadem olması gereken Ahmet Ağaoğlu, kendisinin harp suçlarıyla bir alakasının olmadığını, hatta ne Osmanlı ne Anadolu Türkü olduğunu söyleyip tahliyesini istemişti. Bu zat bir şekilde tahliye olup pasaportla Paris’in yolunu tutmuşken İngilizler onu tekrar tevkif edip Malta’ya atmışlardı. Bu sırada biz de Malta’da mevkuftuk. Bir gün kampta, İngiliz kumandanı aslen Anadolu Türklerinden mürekkep ve temsil kabiliyetini haiz bir heyet istedi. Arkadaşlar 5 kişilik heyete beni de almışlardı. Fakat bu defa Ahmet Ağaoğlu, itirazla benim değil de kendisinin Anadolu Türklerini daha iyi temsil edeceğini söyleyince suratına tokatı indirdim”. Taha Toros, **Ali Münif Bey’in Hatıraları**, İsis Yayınları, İstanbul, 1996, s. 103-104.

²⁵⁴⁰ René Cayral, « *Le Pantouranisme* », **Le Temps**, 3 mars 1917; Harpten sonra da bu tür yayınlar çıkmaya devam eder. Paul Gentizon’un « *Le Turquisme* » adlı makalesi gibi. **Le Temps**, 3 novembre 1923.

²⁵⁴¹ **AF**, octobre-décembre 1917, s. 181-182.

²⁵⁴² **AF**, octobre-décembre 1917, s. 174 vd. **AF**, Türkçülük hakkında şu bilgileri verir: İlk Türkçü dernek Ziya Bey tarafından 1909’da Selanik’te kuruldu. Bunlar ilkin Arapça ve farsça kelimeleri atarak eski Türkçedeki kelimeleri yerleştirdiler; ancak bunlar Osmanlı edebiyatında kabul görmeyen kelimelerdi. Turancılar, geleneksel Türk medrese hocalarını dışladılar, Arapçaya şiddetle saldırdılar, Kur’an’ı, Cuma hutbelerini Türkçeleştirmek, Cami duvarlarındaki Arapça metinleri söküp atmak istediler; ancak bundan halkın tepkisinden dolayı vazgeçtiler. 1909’da başlayan bu Türkçülük safhası Balkan harbine kadar (1912-1913) sürdü. Bundan sonra Tekin Alp’in **Le Turc et l’Idéal Panturc** isimli eseri ortaya çıktı. Balkan harbinden sonra Türkçülük İttihatçıların resmi

Times gazetesi 10 binlerce Müslüman'ın İtilaf devletleri için Alman cephelerinde ve Polonya'da çarpıştığını söylüyordu.²⁵⁴³ İşte bu Alman cephesine sürülen tirailleurs'lerden biri cepheden dönerken şunları anlatıyordu: “Almanlara ateş açmadım, çünkü onları Sultan'ın dostları zannediyordum. Ama artık bu fikirde değilim.”²⁵⁴⁴ Demek ki Almanlar propagandada kısmi başarılar elde etmişlerdi. Alman cephesine karşı çarpışan bir Tunuslu tirailleur de tercüman vasıtasıyla verdiği ifadede Cihat haberini duyan Tunuslu tirailleurs'lerin kaçmak istediklerini fakat buna imkân bulamadıklarını söylüyordu.²⁵⁴⁵ Ancak bunlar münferit hadiselerdi. Gen. Ali İhsan Sabis, hatıralarında “Cihadın bizim hudutlarımız içinde yaşayan Araplar ve Kürtler üzerinde bile tesir yapacağı şüpheli iken dış Müslümanlar üzerinde nasıl tesir yapabilir? (...) 1915'te Kafkas cephesinde aldığımız Rus esirleri arasında Kazan Türkleri de vardı. Kendileriyle konuştum. Hepsinin de verdikleri cevapların hülasası şu idi: “Bu, din değil, gün kavgasıdır. Halife'nin cihatla bir alakası yoktur, Türkiye'de bir ümmet rejimi yoktur!” der. Sabis şunları da ilave eder: “İngiliz ve Ruslarla yaptığımız muharebelerde mühim miktarda Müslüman askerin bize iltihak ettiğini işitmedik. Tek tük ilticalar müstesna olaylardı. Hatta bizden düşmana iltica eden harp kaçakları çoktu.”²⁵⁴⁶

Yapılan tüm propagandalara rağmen Afrikalı Müslüman askerlerin tamamı cihattan haberdar değildi, olması da mümkün değildi. Türkiye'nin henüz savaşa girmediği bir sırada Alman cephelerine gönderilmek üzere Lyon'a getirilen Cezayirli bir askerin durumu bunu gösterir. Lyon'da Tıp öğrencisi Lütfi adlı bir Mısırlı, istasyonda Cezayirli tirailleur [avcı eri] ile konuşur, *Halife-i Müslüminin emrinde cihada gidiyorum*, der. Ama Lütfi bunun yanlış olduğunu ve Fransa ordusunda Almanlara karşı çarpışmaya gittiğini söyler. Bu konuşmaları duyan subaylar, Lütfi'yi dövüp polise teslim ettiler.²⁵⁴⁷

Aynı endişeleri İtalya da duyuyordu. Cyrénaique [Bingazi] valisi Gn. Ameglio kabilelerin güneyde isyan etmelerinden çekiniyordu.²⁵⁴⁸ Çünkü İtalya, Trablusgarp'a yeni girmiş ve henüz otorite kuramamıştı. Bu sıralarda Türkiye, Kanal harekâtı için Mısır üzerine yürümekteydi. Gerçi Babiâli, İtalya'ya Libya'nın Cihat'tan muaf tutulacağını söylüyorsa da endişe hâkimdi.

programına girdi. Bundan sonra Türk ırkının ıslahı, eğitimi, kadın hürriyeti için Anadolu, Kafkasya ve Türkistan'da birçok Türkçü dernekler açıldı ve hükümet tarafından desteklendi. Evkaf vekâleti [Foundations Pieuses] bunun için kredi açtı. Savaş sırasında Türkçüler *ecclésiastique* [ruhani] olan her şeyi değiştirmeye başladılar. Bunun üzerine Şeyhülislam istifa etti. Bu oldu-bitti onun halefi tarafından sürdürüldü.

²⁵⁴³ « L'agression turque », **JD**, 2 novembre 1914, no: 304, Başmakale ; Bayur, **TİT**. 3/1, s. 270-271.

²⁵⁴⁴ **MAE**. Vol: 1664, Anonyme et sans date, p. 54.

²⁵⁴⁵ **Tanin**, 1 Eylül 1915.

²⁵⁴⁶ Sabis, **Harp Hatıralarım**, C. 2, 2. B., Nehir Yay., Ankara, 1992, s. 116-117.

²⁵⁴⁷ **Tanin**, 1 TE. 1914.

²⁵⁴⁸ **L'Humanité**, 22 novembre 1914.

Diğer bir propaganda ve cihadı baltalama şekli de küçük milletlerin mukadderatını tayin hakkının tanınmasıydı. 15 Ekim 1918'de Fransız gazetelerinden *Homme Libre* ve *Petit Journal* Paris veya Berne'de *Mağdur Milletler Konferansı*'nın toplanacağını ve bu toplantıya Arapların da katılacağını bildiriyordu. *Tanin*, başmakalesinde bunu şiddetle tenkit ediyor ve buna İrlanda'nın davet edilip edilmeyeceğini soruyordu. 28 Eylül 1918 tarihli telgraflar böyle bir konferansın yapılacağını duyuruyordu. Bu hususu *Tanin* şöyle açıklıyordu: “*Dünkü telgraflar itilafçıların bir riyasını daha gösterdi. Fransız gazeteleri Ekim ortalarında Paris veya Bern'de düvel-i merkeziyenin idaresindeki mağdur milletler murahhaslarından mürekkep bir konferans akdedileceğini söylüyor. Portekiz'i cebren Yunanistan'ı kahren harbe sokanlar kendileri, renkli renksiz milletleri dört bir yandan getirenler yine kendileri. Reisicumhur Klemanso yeni yeni ucubelerle karşımızda. Yayın organı Homme Libre gazetesi, bu konferansa mağdur millet olarak Arap mümessillerinin de çağırılacağını söylüyor: tam bir Makyavel politikası. Tefrikaya düşür ve zapt et. Asırlardır beraberce hilafet tahtı etrafında yaşadığımız Arapları bizden ayırmak istiyorlar. Maksatları bizi ayırıp esaret ribkasına almaktır. Arapları davet etmeleri Arabistan'da yeni müstemlekeler yapmak içindir. Ama itilafçılar bilmeli ki Araplar çocuk değil. Zulümleri altındaki milyonlarca Müslüman'ın ahu eninini işitiyorlar. Afrika'nın yarısından fazlasında yaşayan Müslümanlar bugün İtilafçıların zulmü altındadır. Fas, Cezayir, Tunus, Trablus, Mısır, Sudan, Zengibar, Hindistan... İtilafçılar bu konferansa neden İrlanda, Mısır, hint, Fas vs. ahali-i mazlumenin murahhaslarını da çağırıyorlar ki.*” *Tanin*, eleştirilerine şu şekilde devam eder: “*Petit Journal* gazetesi *Mağdur Milletler Konferansı*nın 15 Ekim 1918'de Paris'te toplanacağını yazıyor. Kongreye “*Merkezi Avrupa Milel-i Müttefikası Kongresi*” adı verilecektir. *Çekoslovaklar, cenubi Slavlar, Rumenler ve Lehler* katılacaktır. *Homme libre* gazetesi “*yeni bir mağdur millet*” buldu: *Araplar*. Sosyalist bir gazete olan *Populaire* gazetesi, *Homme Libre*'in bu keşfi ile alay ediyor ve İrlanda'nın mağdur olup olmadığını soruyor.”²⁵⁴⁹ Aslında bu bir böl, parçala ve yut siyaseti idi. Zaten Osmanlı devleti tarih içerisindeki işlevlerini bitirmişti, artık Arapların ayrılık faaliyetlerinin önü alınamazdı.

Almanlar da daha önceleri, savaşın başlarında Fransa'yı kızdıracak bir benzer teşebbüste bulunmuştu. *Tunus ve Cezayir Kurtuluş Komitesi* kurulmuş, başına Şeyh Salih Tunusi getirilmişti.²⁵⁵⁰ Fas'ın istiklali için de ayrıca Berlin'de toplantılar yapılmış ve *Fas Kurtuluş Hareketi* lideri Abdülmalik'e destek verilmişti.²⁵⁵¹

²⁵⁴⁹ *Tanin*, 28 Eylül 1918.

²⁵⁵⁰ *Tanin*, 27 Mart 1916.

²⁵⁵¹ *Tanin*, 9 TE 1917.

İtilaf devletlerinin üzerinde önemle durdukları ve çok korktukları Hac ziyaretleri dolayısıyla özel önlemler aldıkları bilhassa göze çarpar. Sosyal bir dayanışma ve dünya Müslümanlarının yıllık kongresi mahiyetinde olan Hac ziyaretlerinden İtilaf Devletlerinin ciddi endişeler taşıdığı anlaşılmaktadır. Hicaz, İslam'ın cazibe kutuplarından biridir ve Hac ziyaretlerini tamamlayan her renkten, coğrafyadan ve mezhepten Hacılar, birer potansiyel militana dönüşür.²⁵⁵² Osmanlı Devleti'nin savaşıyla girişinden hemen yazılan *İttihad-ı İslam* adlı kitapta Celal Nuri [İleri] de "Hacca gitmek bir farz-ı siyasi ve içtimaidir" diyordu.²⁵⁵³ Hacıların Hicaz'da birbirleriyle görüşmeleriyle birlikte kapıldıkları kardeşlik duygusu ve ümmet bilinci, gittikleri her yerde panislamizmin birer sözcüsü durumuna geçmeleri, İtilaf devletlerinin kolonilerindeki emniyeti sarsabilecek mahiyet alabileceği ve Türk-Alman propagandası birleştiği takdirde vahim sonuçlar doğurabileceği, İtilaf devletleri tarafından endişeyle karşılandı ve daha ilk andan itibaren çeşitli önlemler alındı. Zaten İslam memleketlerinin işgalcilerin eline girdiğinden beri Hac ziyareti problem olmuştu ve mümkün mertebe az kontenjanlarla Hacılara sınırlama getirilmiş, çoğu zaman eşraf ve imtiyazlı sınıf mensuplarına Hac ziyaretlerine fırsat vermişti. Hem emperyalist Avrupa devletleri Osmanlı hükümetlerinin panislamist politikaları gereği Hac ziyaretlerine verdiği teşviklerden de rahatsız idi.²⁵⁵⁴

Fransa, Hac ziyaretleri hususunda hayli hassastı. Büyük bir Müslüman nüfusa sahip olması hasebiyle savaşın patladığı yıla kadar Hac ziyaretlerini mümkün mertebe engellemiş, hiç olmazsa sınırlı sayıda ve emniyet duyduğu, dinsel hassasiyetleri zayıf belli şahıslar için Hac ziyaretlerine ruhsat vermişti. Zaten Müslümanların ekseriyeti için Hac, çok pahalı idi. Hac ziyaretlerini ve Fransa'nın Hacılara olan hassasiyetini Cezayirli *Etoile Nord Africaine* (Kuzey Afrika Yıldızı)²⁵⁵⁵ lideri Méssali Hadj, Fransa'nın Hac'dan duyduğu korkuları şu şekilde anlatır: "*Hac, işgalci devletlerinin gözünde bir bağımsızlık hareketiydi, zira bu ziyaret Cezayir ile İslam dünyası arasında temas sağlamaya fırsat veriyordu. Her milliyetten Hacılar haftalar boyunca içli-dışlı görüşebiliyorlardı; ekonomik, kültürel, İslam âleminin ortak*

²⁵⁵² Landau, **Pan-İslam**, s. 78. Hac ziyaretlerinin dünya Müslümanlarını birleştirici rolü hakk. bkz. Cuchéval-Clarigny, « *L'avenir de la puissance anglaise* », **RDM**, t. LXIX, 15 Juin 1885, s. 786 vd. Nitekim 1909'da Hac ziyaretini tamamlayan ilk Japon Hacı, kendisini ümmet duygusuna kaptırıp milliyetini ikinci plana bırakmıştı. Hee-Soo Lee-Cemil- İbrahim İlhan, **Osmanlı-Japon Münasebetleri ve Japonya'da İslamiyet**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1989, s. 126.

²⁵⁵³ Celal Nuri, **İttihad-ı İslam, İslam'ın Mazisi, Hali, İstikbali**, İstanbul, 1331, s. 312.

²⁵⁵⁴ Bu hususta bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 57-61

²⁵⁵⁵ Méssali Hadj (1898-1974) tarafından 1926'da kurulan ve sadece Cezayir'in değil Tunus ve Fas'ın da istiklali için çalışan bir teşkilattır. Bu teşkilat daha sonra Cezayir'in istiklalini dava edinecek olan siyasi bir partiye dönüşecek ve fahri başkanlığına Cezayir'in efsanevi lideri Abdülkadir'in torunu getirilecektir. Geniş bilgi: Mohand Amara, Kamal Ahmane, **Laimèche Ali, L'Irréductible Révolutionnaire**, Paris, L'Harmattan, 2009, s. 104; ayrıca bkz: Méssali Hadj, **Les Mémoires de Méssali Hadj, 1898-1938**, (éd. J. Clattes), Paris, 1982.

kaygıları vs hususlarda fikir teatisi onların konuştuğu ortak konular olabiliyordu. Her bir hacı, derdini ve ümitlerini ifade ediyor ve dönüşte İslam davasının ateşli bir propagandisti oluyordu. Aradaki mesafe 500 km. idi ve deve sırtında yolculuk aylarca devam ediyordu, ayrıca bu işlere karşı son derece hassas ve ince eleyip sık dokuyan Fransa Koloni hükümetinden de izin almak gerekiyordu.²⁵⁵⁶ Nitekim daha 20 Nisan 1902'de Fransa'nın Cidde konsolosu, Tarikatların Hac'taki birleştirici ve panislamik tesirini engellemek için sihhî ve ekonomik sebepleri bahane ederek tebaalarının Hac'a gitmelerinin engellenmesini istemişti.²⁵⁵⁷ Hac sırasında, Türk ve Alman panislam temsilcileri ve ajanları, her taraftan gelen Hacılara hizmette kusur etmemeğe çalıştı, onlara büyük önem verdi. Başarılı oldukları da söylenebilir. Bu İtilaf devletleri için bir endişe unsuru olduğundan kendi tabiiyetlerindeki Hacılara bir takım zorluklar çıkarıldı. Çünkü ajanlar, hacılara bol miktarda propaganda malzemeleri dağıtıyordu.²⁵⁵⁸

Fransa hükümetine verilen bir diğer raporda hükümetin, bilhassa Hacıların dönüşünden endişe ettiği görülür. Rapor, Cihadın ilanı üzerine bir takım mahalli tedbirlerin alınmasını ve müttefik ve tarafsız basınının cihat haberlerine sansür koyması gerektiğini hatırlattıktan sonra sözü Hacılara getirir: *Hacıların K. Afrika'ya dönüşleri mümkün olduğu nispette engellenmeli ve bu hususta İngiltere'nin Mısır'daki otoritelerinden de yardım sağlanmalıdır.*²⁵⁵⁹ Bu rapor, Fransa'nın Hac ziyaretinden ve Hacılardan ne kadar korktuğunu gösterir. Bir başka raporda da Fransa'nın Hacıların dönüşlerinin engellemeyeceğini, zaten bunun Fransız politikasına da ters olduğu vurgulandıktan sonra Tunus ve Cezayir'de Türk ve Alman casuslarının enformasyon, propaganda ve tahriklerini yaymalarından endişe edildiği dile getirilir. Bu durumda cihadın ilanı Fransa, İngiltere, Rusya, İtalya ve Hollanda için ortak tehdit demektir. Rapor şöyle biter: *Öyleyse, Mağrip'teki zaviyelerin propagandasına karşı alacağımız tedbirler ne olursa olsun; Müslümanlara, diğer Müslüman devletler ve müttefikleri ile çarpışmak gerektiği fikrine inandırmamız imkânsızdır.*²⁵⁶⁰ Bu raporun tarihi cihadın hemen sonrasını işaret eder. Bu da başlangıçta Müttefiklerin cihattan ciddi endişe ettiklerini gösteriyordu. Ancak zaman geçtikçe bu endişelerin pek de yerinde olmadığı görülecektir.

²⁵⁵⁶ Méssali Hadj, **a.g.e.**, s. 41-42.

²⁵⁵⁷ İhsan Süreyya Sırma, **Birkaç Sahife Tarih**, Selam Yayınları, Konya, s. 221.

²⁵⁵⁸ **SHAT, 7 N 2144**. Hamel'in Harbiye vekiline raporu. No: 5074-8/II. 21 novembre 1914; Landau, **Pan-İslam Politikaları**, s. 148.

²⁵⁵⁹ **SHAT, 7 N 2103**, Alger, le 15 novembre 1914, Armée de l'Afrique du Nord, Etat-Major, 2.ème Bureau, Le Général de Division, Moinier, Commandant en Chef les Forces de la Terre et de Mer de l'Afrique du Nord, à Monsieur le Ministre de la Guerre à Bordeaux: no: 2168/IS. Réponse au télégramme no: 5078 9/11, 14 novembre 1914.

²⁵⁶⁰ **SHAT, 7 N 2103, 7 N 2144**; Ministre de la Guerre, EMA, Section d'Afrique no: 5174-9/11; Rapport fait au Ministre, le 21 novembre 1914, Analyse au sujet des mesures propres à combattre l'action de la Turquie sur les populations musulmanes de l'Afrique du Nord.

Aralık 1914 yılı İtilaf devletleri için zor bir yıldır; Hacıların memleketlerine dönüşü söz konusuydu. Otoriteler ilkin hacıların gelişini engellemeyi düşünüyorlardı, zira hacıların Türk yanlısı propaganda yapmalarından korkuyorlardı. İngiliz mıntıkası olan Mısır'dan geçişleri de büyük risklere sebep olabilir, hatta kendilerini beklemekte olan ahaliyi endişelere sevk edebilirdi. Ancak bunun imkânsız olduğu anlaşılınca, bu hacıların, Türk-Alman tahriklerini asgari seviyeye indirmek için acilen memleketlerine dönmelerinin sağlanması gerektiği görüşüne varıldı.²⁵⁶¹

Fransız hükümeti, tüm Türk cihat beyannamelerinin Müttefik ve tarafsız devlet basınında ilan edilmesinin engellenmesini ve İngiliz hükümetinin yardımlarıyla Mısır'dan K. Afrika'ya geçecek olan Hacıların Türk ve Alman ajanlarla temasının engellenmesini istiyordu. Birinci husus sansürle halledilebilirdi, ikincisi ise Hacıların Şark'ta alıkonması her ne kadar mümkün ise de bunun ciddi sıkıntılara sebep olacağından endişe ediliyordu. Her şeyden önce Hacı aileleri huzursuz olacak, karmaşalar çıkacak ve bu da, her ne kadar hacıları alıkoymaya muktedir iseler de İngiliz otoritelerinin memnuniyetsizliklerine sebebiyet verecekti. Fransa Hariciye Vekili şu görüşteydi: *“Bu durumda, Fas, Tunus ve Cezayirli hacıların, Alman ve Türk ajanlar ve Hacılarla temaslarını engellemek için, hiç bekletilmeden süratle ülkelerine gönderilmesi gerektiği kanaatindeyim. 18 Kasım'da İskenderiye konsolosumuzun bana çektiği telgrafa göre Hacı dönüşleri başlamıştır. Bu şehrin Sıhhiye heyeti, istisnai olarak Mağrip hacılarını Souakim'de karantina'ya aldıktan sonra, Süveyş üzerinden ülkelerine nakledecektir. Cezayir Genel Valisine ve Tunus ve Rabat Résident Général'lerine [Genel Vali] danıştıktan sonra gerekli gördüğüm tedbirleri aldım. İskenderiye konsolosumuz dönüş yapan Hacılar arasında, hiçbir muhalefet gurubunun teşekkül etmemesi için gerekli tedbirleri alacaktır. Zaten bunların isimleri önceden tespit edilmiş olup Fas, Tunus ve Cezayir'de bunlar nezaret altında tutulacaklardır.”*²⁵⁶²

1915 yılındaki Hac ziyaretlerinde Hacılar arasında çeşitli panislamik propagandaların yapıldığı görülür. Fransa Bahriye nazırının Harbiye Nazırı'na gönderdiği telgrafta şunları yazıyordu: *“...Dahası da var: Türkler, Arap kabileleri arasında rahatça inanılan olmadık yalanlar ortaya sürmekten çekinmiyorlar. Reims'in Almanlar tarafından alındığı, Paris üzerine yürüdükleri, Fransa'nın Çanakkale'de hezimete uğratıldığı, Süveyş kanalının Türklerin eline geçtiği... şu anda Cidde'de şayi olan propagandalardan sadece birkaçıdır. Bütün bu ve sair yalanların hedefi Müslümanları Müttefiklere ve Hıristiyanlara karşı tahrik*

²⁵⁶¹ SHAT, 7 N 2103, EMA, Ministère de la Guerre au général Moinier, le 22 décembre 1914.

²⁵⁶² SHAT, 7 N 2103, EMA, No : 1324 : Proclamations turques et pèlerinage da la Mecque. Le Ministre des Affaires Etrangères, à M. Le ministre de la Guerre : Le 29 novembre 1914 ; Section d'Afrique. le 3 décembre 1914.

etmektedir.”²⁵⁶³ Bu tür endişelerden dolayı Ekim 1915’te deniz yoluyla Hac’a, hemen hepsi Hollanda’dan olmak üzere çok az aday geldi: 10-12.000 kadar. Bunların da yarısı Hicaz’da kaldı. Bu sıralarda Hicaz’da açlık ve kıtlık hâkimdi.²⁵⁶⁴

Bu neviden endişeler sebebiyle İtilaf devletleri, hacılara kota uyguladı, bu da 1915’te Hacıların sayısında hayli düşüşe sebep oldu. 10.000 veya biraz daha fazla Hacı sayısı ile şampiyonluk Felemenk Hindistanına aitti. İngiltere Müslümanlarından 1.500, Fransa Müslümanlarından da 5.000 Hacı adayı Mekke’ye geldi. Peygamberin vatanı olan bu belde, savaşın devam ettiği bu sıralarda iki yıllık bir ikamet talep ediyorlardı. Hacılardan duyulan endişeler sebebiyle İngiltere, kendi Müslümanlarına Hac ziyaretini tavsiye etmiyordu. Fransa da aynı endişeleri taşıyordu. Bu hususta bir diğer endişe konusu da Cidde-Mekke arasındaki kabilelerin çapul ve talan korkusuydu.²⁵⁶⁵

1915’te Hacı sayısı hayli düşükken 1916’da bu sayı, iki misli veya biraz daha fazlaydı, yaklaşık 30.000’di. Mısır Mahmili de birkaç yüz Mısırlı Hacı ile birlikte Hicaz’a geldi. Aralarında önceleri Osmanlı ordusunda bulunup da sonraları İngiliz ordusuna girmiş Arap kökenli askerler ve Aziz [Ali el Mısıri] Bey de vardı. Ancak Mısırlı subaylarla temas eden Fransız subayları, bunların Türklere sempati duyduklarını fark etmişlerdi.²⁵⁶⁶ 1915 yılı Hicaz’da açlık ve sefaletin hüküm sürdüğü bir yıl idi. Az önce bahsedilen Mısır mahmilinin geliş tarihi 10 Ekim 1915’ti, bu mahmil bir İngiliz gemisinde Şerif’in temsilcisine teslim edildi. İngiltere de 20.000 çuval un verdi. Hac mevsimi bittikten sonra İngiltere 15 Kasım 1915’te yeniden Hicaz’a abluka uyguladı.²⁵⁶⁷ Şerif Hüseyin, halkın Türklere nefretini artırmak için Mart 1916’da İngilizlerden abluhanın sıkılaştırılması için İngilizlere müracaat etti.²⁵⁶⁸

2 Ağustos 1916’da Fransız başbakanı Mekke Şerifinin başlıca gelir kaynağı olan Hac’a yeniden izin verdi, ancak gidecek olan hacı sayısı Fas, Tunus ve Cezayir’den sadece 600 kişiydi ki bunlar da Fransa’ya sadık olanlardı. Başlarındaki dini lider Fransız Müslümanları adına Şerif’e armağanlar verdi. Kafilenin başında Fas sultanının temsilcisi olarak Abdulkadir b. Gabrit Kaddur, birkaç imam ve diğer sömürgelerden birkaç ileri gelen vardı. Kaddur, Poincaré’nin bir mektubunu Hüseyin’e verdi, mektupta şunlar vardı: “*Biz ki Cumhuriyetimizin tabiiyetinde yaşayan milyonlarca Müslüman’ın mukadderatından sorumluyuz. Faaliyetlerinizi*

²⁵⁶³ SHAT, 7 N 2103.EMA, « Le pèlerinage de la Mecque en 1915 », Le Ministre de la Marine à M. le Ministre de la Guerre, Section d’Afrique. Le 28 août 1915.

²⁵⁶⁴ Gn. Ed. Brémond, **Le Hédjaz Dans la Guerre Mondiale**, Paris, 1931, s. 28.

²⁵⁶⁵ SHAT, 7 N 2103. « Le pèlerinage de la Mecque en 1915. » Le Ministre de la Marine à M. le Ministre de la Guerre, EMA, Section d’Afrique. Le 28 août 1915.

²⁵⁶⁶ Ed. Brémond, **a.g.e.**, Paris, 1931, s. 87 vd.

²⁵⁶⁷ Bkz: Bayur, **TİT**, 3/3, s. 253. Brémond, **a.g.e.**, Paris, 1931, s. 28 vd.

²⁵⁶⁸ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 254.

takdir ediyoruz. İslam'ın mukaddes mekânı Hicaz'ı birkaç harisin boyunduruğundan kurtaracağımıza inanıyoruz. Bundan böyle bizim Müslümanlarımız Hac'ı erkânıyla ifa edeceklerdir."²⁵⁶⁹ Şerif, Kaddur'dan 1.250.000 frank aldı. Kaddur'u ve Kadıyı Kâbe'nin gusül merasimine davet etti, namazda bu iki kişiyle aynı safta durdu.²⁵⁷⁰

Hac hususunda oldukça hassas olan Fransa, 1917 yılı Hacılarını namaz kılmayanlar ve İslami farizaları eda etmeyenlerden, islamî hassasiyetleri olmayanlar veya çok az olanlardan seçmişti.²⁵⁷¹ Ancak Şerif Hüseyin'le temas sağlandıktan sonra Fransa hükümeti savaşta Mağriplilerin sadakatine jest olarak Hac izni verdi, ayrıca onlara kolaylık sağlamak için bedava bir gemi tahsis etti. Gemide, aralarında Mağrib'in muteberanı da olmak üzere 650'yi aşkın hacı vardı. Bu, herhalde Arap isyanının propagandası yönelik olmalıydı. Bununla eşzamanlı olarak, Fransa'nın memnuniyetini bildirmek ve hediyeler vermek üzere Şerif Hüseyin'e bir de misyon gönderdi. Misyonun tamamı Müslüman'dı. Faslı hacılarının başında Salé paşası vardır. Hac gemisi, 10 Eylül 1916'da Cezayir'in başkenti Alger'ye geldi, Cezayirli Hacıları da aldıktan sonra, General Lutaud tarafından uğurlandılar. Lutaud, burada yaptığı konuşmada Mağrip Müslümanlarının sadakatini övdü ve deniz hakimiyetinden sonra (abluka demek istiyor) Arabistan ile temas sağlandığını ve Hacılar için hijyen temin edildiğini belirtti ve haclarının kabulüne duacı oldu.²⁵⁷²

Le Temps gazetesi K. Afrikalı hacıların Hicaz'a gidişini ve Fransa'nın Hac hususundaki hassasiyetini şöyle yazar: *Genel Vali, Fransa Cumhuriyet Hükümeti adına, Hac'a giden Cezayir yerlilerini selamladı. M. Lutaud'nun iyi dileklerine karşılık olarak yerli kabileler reisleri, Fransa'nın Müslümanlara gösterdiği şefkat ve hassasiyetten dolayı samimi teşekkürlerde bulundular. Faslı hacıların kabile şefi olan Salé paşası da, diğer şefler gibi, Fransa'nın, Hac farizasını ifa için Cezayir'den hacılara gösterdiği ihtimamdan ve mazhar oldukları himmet ve atıfetten dolayı teşekkür etti. Bütün Cezayir ve Fas hacı kabileleri liderleri, muzaffer olacağından hiç şüphe duymadıkları Fransa ve Müttefik ordularına zafer dualarıyla nutuklarını bitirdiler.*²⁵⁷³

Şerif Hüseyin'in isyanından sonra gayrimüslim askerlerin Hicaz'a girmeleri sorun oldu. Zira Hicaz bölgesine gayri Müslimlerin girmesi *Kur'an'a* göre yasaktı.²⁵⁷⁴ Şerif bunu dikkate

²⁵⁶⁹ Brémond, **a.g.e.**, s. 87.

²⁵⁷⁰ Brémond, **a.g.e.**, s. 87 vd.

²⁵⁷¹ Brémond, **a.g.e.**, s. 170 vd.

²⁵⁷² **L'Afrique Française**, no: 8-9, août-septembre 1916, s. 321.

²⁵⁷³ **Le Temps**, 13 septembre 1916.

²⁵⁷⁴ Berae (diğer adıyla Tevbe) suresinin nüzülü ile (Beraetün minellahi ve Resulihî ilellezine ahedüm minel müşrikîn: Müşriklerden muahede ettiklerinize Allah'tan ve Resulünden bir ultiमतodur) gayrimüslim'in Hicaz'a girişi yasaklanmış oldu. Müslümanlar Kureys Müşrikleriyle muahede yapmıştı. İslam ordusunun Tebuk seferi sırasında Kureys ahdi bozunca bu ayet nazil oldu. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Hz. Ali'yi bu sureyi

arak Müslüman sömürge askerleri vasıtasıyla Hicaz'a yardım alıyordu. İngilizler, Hindistan Müslümanlarının Şerif'in isyanını hoş görmediğinden Hint Müslüman askerlerini Hicaz'a göndermedi, az miktarda Mısır ve Sudan askeri gönderdi ve bunların Türk esirlerle temas etmemelerine dikkat edildi. Fransa da Hicaz'a Müslüman subay gönderdi. Bunlar 1916 Hac mevsiminde Fransa'nın Hicaz'a gönderdiği Hacı kafillesiyle gittiler. İlerde Hicaz'daki Fransız kuvveti 42 subay ve 1.000 kadar Müslüman er olacaktır.²⁵⁷⁵

Fransa gibi İngiltere de aynı hassasiyeti gösteriyordu. Daha savaş başlamadan Hacılar arasında, Almanlar, Fransa ve İngiltere'yi rahatsız eden propagandalara başlamıştı. Bunlardan biri İngiltere'nin Mukaddes mekânları tahrip edeceği ve Hacer-ul Esved'i ve Peygamberin naaşını da Louvre müzesine nakledeceği şeklindeydi.²⁵⁷⁶ İngiltere de Hac farizasından korkuyor ve Hac güzergâhının güvensiz olduğu propagandasını fazlasıyla işliyordu. Ayrıca bazı Arap eşrafını parayla bu propagandada kullanıyordu.²⁵⁷⁷ Ancak İngiltere'nin bu hususta haklı dayanakları olduğu söylenebilir. Reşid Rıza Hac ziyareti sırasında haydutlardan hayli sık bahsetmektedir.²⁵⁷⁸ İngiltere, cihat ilanının hemen ardından yapılacak olan Hac ziyaretlerinde mühim sınırlama getirince *Tasfir-i Efkâr*, başyazısında *İngiltere'nin ehl-i*

Mekkelilere okumak üzere gönderdi. O da bir hutbe irad etti. Tebliğ ettiği dört maddeden biri, O yıldan itibaren hiçbir müşrikin Beytullah'a giremeyeceğine dairdi. Çantay **Meal**. C.I, s. 270. Ancak Osmanlı Hükümeti'nin yayınladığı resmi bir tebliğde *Kur'an*'ın bu kesin emrinin ihlal edildiği anlaşılmaktadır: *Hicaz'da parayı mabut bilen asilerin iğfaliyle şimdiki kadar hiçbir ecnebinin giremediği Hittai Hicaziye-i mübarekenin sahil kısmına İngilizler girdi. Bu usatın Medine şimendiferimize karşı her bir teşebbüsleri, her defasında telef-i külliye ile def' ve tenkil edilmiştir. Tanin*, 22 Mayıs 1917.

²⁵⁷⁵ Brémond, **a.g.e.**, Paris, 1931, s. 43, 54, 64.

²⁵⁷⁶ **AF**, no: 169, avril-juin 1917, s. 75; Hacer-ul Esved, tarihin çeşitli safhalarında birtakım maceralara uğradığı görülür. Bahreyn'de devlet kuran Şii Karmatiler, 12 Ocak 930'da Kâbe'ye saldırıp 30 bin Hacıyı katlettikten sonra Kâbe'nin etrafını telvis ettiler, örtüsünü ve Hacer-ul Esved'i alıp götürdüler. Seyyahları celb etmek için payitahtları Hecer'e götürdüler. Reisleri Ebu Tahir şöyle diyordu: "Bu taş, Müslümanların mıknaıdır, onları Mekke'ye çeken budur." Bu taş, 21 sene 4 ay sonra Nisan 951'de Kufe'de camide halka teşhir edildikten sonra Mekke'ye nakledildi. Hacerül Esved nefreti, Mısır Fatimilerinde de vardı. El Hakim'in muridi bir Mısırlı, 1024'te bu taşı telvis edip sopayla darb edince Hacılar da Mısır hacılarını yağmalayıp kılıçtan geçirdiler. İsmail Hami Danişmend, **Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu?**, 2. B., Milli Ülkü Yayınları, Konya, 1978, s. 209-210; Çeşitli darplara maruz kalan bu taşın parçalandığı anlaşılıyor. Nitekim bir İranlı Babî, onu sopayla vurup parçaladı. Sonraları Hacer-ul Esved'in bir parçası Kanuni tarafından İstanbul'a getirildi. Ölümünde de Süleymaniye camiinde türbesinin üstüne asıldı. Neşet Çağatay, **İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yayınları, 2. B., Ankara, 1963, s. 116, 117; Bu hususta ayrıca bkz. Tahir Olgun, **a.g.e.**, s. 201 vd, 214-215.

²⁵⁷⁷ Eraslan, **a.g.e.**, s. 266-269.

²⁵⁷⁸ Reşid Rıza, **a.g.e.**, s. 277-78. Hacıların Bedeviler tarafından katliam edilmesi, soyulması 1. Dünya Savaşı yıllarına mahsus değildi ve öteden beri daimi bir endişe sebebiydi. Bu hususu Uzunçarşılı şöyle anlatır: Güzergahtaki Beni Harb, Beni Sahr, Aneze... gibi çeşitli kabileler sık sık hacılara baskın yapardı. Osmanlı Devleti, urban kabilelerinin hacıları vurmamaları için bunlara çeşitli miktarda sürre ve zahire verirdi. Bir ara hüccacı vuran bu kabileler, Şam valisi ve Emir-ül Hac çeteci Abdullah Paşa tarafından 1758'de şiddetle tedip edilmişti. 1701'de, pek deşetli bir hacı katliamı oldu. 50.000 kadar asi urban, Hac'dan dönen hacıların Ula mevkiinde yolunu kesip on gün boyunca çapul yaptılar. Bir kısım hacı esir, bir kısmı şehit düştü, bir kısmı da açlıktan öldü. Ancak 150 kadar hacı kendisini çırlı çıplak Şam'a atabildi. 30 bin kadar hacı telef oldu. Bu hüccac katliamına sebep olarak kendini beğenmiş, Emir-ül Hac Çerkez Hasan Paşa'nın sürre isteyen Ürbân'a kılıç göstermesi ve kendisini beğenmişliği gösterilir. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 57-59.

İslam'ın mühim bir rüknü olan Hac'ı engellediğini ve bunun cezasız kalmayacağını söylüyordu.²⁵⁷⁹

İngiltere hükümeti, daha önce olduğu gibi 1915'te de Hac hususunda endişeliydi. Az yukarda da değinildiği gibi, 1915 yılı Hacı adaylarının son derece düşük tutulduğu yılı. Reuter Ajansı'nın Kahire'den bildirdiğine göre İngiltere Hükümeti, bu sene de Hac'tan sarfinazar edilmesini istiyor ve Hacıların intikalinden mesuliyet almayacağını bildiriyordu. Ayrıca yolculuk masrafları da hayli yüksekti.²⁵⁸⁰ Hint Müslümanlarının Halifeye ve Türklere sempatileri savaşın başında inkâr edilemeyecek bir gerçektir. Cihadın Hint Müslüman askerleri üzerindeki etkisini silmek için İngiltere, sihhî tedbirler bahanesiyle Hacı sayısına kota koyuyordu.²⁵⁸¹ Bu maksatla Mısır Başmüftüsü, yayınladığı fetvada 1915 yılı için Müslümanların Hac farızasını ifa ile mükellef olmadıklarını açıkladı. Fetvada Hac'ın farz olabilmesi için gerekli olan beş şarttan biri de hal ve vaktin yerinde olması gerektiği belirtiliyordu. [diğerleri, mümin olmak, reşit olmak, aklen baliğ olmak, hür olmak] Fetva, hal ve vaktin müsait olmayışı son olaylarla sabit olduğundan, tüm dünya Müslümanlarının üzerinden bu sene için Hac farızasının sakıt olduğunu söyledi. Baş müftünün tasdikiyle yayınlanan fetvanın suretleri Britanya Yüksek Komiserliğine verildiği gibi Fransa, İtalya ve Rusya'nın Ajans Diplomatik'lerine de verildi.²⁵⁸²

İngiltere'nin bu şekilde Hac'ı engelleme politikasına 23 Ekim 1915 tarihli *Tanin* şöyle tepki gösteriyordu: *İngiliz hükümeti, idari tedbirler bahanesiyle Hac ziyaretini engellemek istiyor. Fakat verdiği kararın altında kalmaktan korktuğundan, koyduğu bu yasağı meşrulaştırmak için Baş Müftü'ye bir fetva verdirmiştir. O da bu tedbire muvafakat etmeyi reddetmişse de asayişsizliği ve yolun meşakkat ve masraflarının had safhada oluşunu öne sürerek Hac ziyaretinin bu sebeplerle sakıt olduğu fetvasını vermiş, İngiltere hükümeti de bu fetvayı kendi arzularına göre değiştirmiş. Bu da bir takım tahriklere meydan verince Baş Müftülük İngiliz hükümeti ile tüm alakalarını kesmiş ve el Ezher de kapatılmış. Bundan sonra da hükümet, kurban kesmeyi yasaklamaya teşebbüs etmiş, ama bu defa da bağımsız hareket etme yetkisine sahip Baş Müftüye tekrar müracaat edince Baş Müftü de yine İngiliz isteklerine zıt fetva vermiş, ancak Mısır'ın ekonomik kriz içinde olduğundan kurban kesmenin de artık gereksiz olduğunu beyan etmiş.*²⁵⁸³ Ancak *Tanin*'in iddiaları şüpheli görünmektedir, o günkü şartlarda Baş Müftünün İngiliz hükümetine zıt fetva vermesi çok zordu.

²⁵⁷⁹ Yunus Nadi, "Cihadın ehemmiyeti ve kıymeti", **Tasfir-i Efkar**, 5 TS 1914, no: 1250.

²⁵⁸⁰ **Tanin**, 12 Ağustos 1915.

²⁵⁸¹ Larcher, **La guerre Turque...**, s. 482, 483.

²⁵⁸² **Le Temps**, 21 juillet 1915.

²⁵⁸³ **RMM**, t. XXX, 1915, s. 338.

1916'daki Hicaz isyanı üzerine İngiltere, Mısır'dan 1.000 kişinin Hac ziyaretine müsaade verdi. Yanlarına 13 ulema da katıldı. Bunlardan biri Reşid Rıza idi. Aslında verilen bu izin, Hac ziyareti görüntüsü altında Şerif Hüseyin'in bağımsızlığını tanıtmak içindi. Fransa da aynı şekilde Marakeş'ten Hacı adaylarına kolaylık sağladı. Ancak Medine hala Türklerin elindeydi. Bu sebeple hacılar Cidde-Mekke yolunu kullandılar.²⁵⁸⁴ Hüseyin'in bağımsızlığını tanımak üzere gönderilen Hac kafilesinin vaziyetini ve onunla olan ilişkilerini *Le Temps* gazetesi şöyle yazar:

“Kahire'den Times'a çekilen bir telgrafta Kâbe örtüsünün 2 Kasım'da Hidiv'i temsilen Mısır başbakanının da hazır olduğu bir merasimle kabul edildiği bildiriliyor. Bu sene Hac, olaysız ifa edildi. Hacıların tamamı Şerif'in kendilerine gösterdiği yakınlık ve alakadan memnun oldular. Bu arada Hacıları kolera ve vebadan korumak için bir takım tedbirler alınmıştır. Bu sene, ekseriyetini Cezayir, Fas ve Tunusluların teşkil ettiği yaklaşık 30.000 Hacı vardır. Bunların 2.000'i Mısır ve 5.000'i de Hindistan Müslümanıdır. Fransız hükümetinin Mekke'ye gönderdiği özel misyonun şefi, seyahatten son derece memnun olduğunu ve Fas ve Cezayir Müslümanlarının, istisnasız Hüseyin'in hareketini desteklediklerini ve rastladığı diğer ülkelerin hacıların da genellikle aynı fikirde oldukları izlenimi edindiğini beyan etti. Hacıların güvenliği ve rahatı, harpten önceki düşüncelerinin tamamen değişmesine sebep olmuştur, zira geçen sene her gün soyuluyorlar, şiddet görüyorlar veya epidemiden ızdırap ve şiddetli mahrumiyet çekiyorlardı.”²⁵⁸⁵

1916 yılı hacıları Şerif Hüseyin tarafından çok iyi karşılandı. Hacıların bu seneki intibaları kısaca şöyledir: Hacılardan biri Şerif'in isyancı kuvvetlerine katıldı, Cezayir ve Tunus'taki deniz yolculuğundan son derece memnunlar, Cidde-Mekke arası yol güvenliği tamdır, ancak Şerif ile Türkler arasındaki savaş hakkında Hacılar ketumdur, Şerif'in başarılı olacağından emin değillerse de bu, onların Türklere sempati duyduğunu göstermez, bilakis burada Türklerin uyguladıkları zulümden de haberdardır, İttihatçıların yaptıkları hataları ve Türklerin Kâbe'ye obüslerle saldırarak verdiği zararların bizzat şahididirler, Medine'de Peygamberin merkadini ziyaret edemediler, Hacılar, İtilaf devletlerinin himayesinde yapılan bir Hac'ın makbul olmayacağını söylüyorlar, ama genellikle Hacıların Hac intibaları müsbettir.²⁵⁸⁶

İngiltere ve Fransa gibi **Hollanda** da Hac hususunda endişeliydi ve bunu kolonileri için potansiyel tehlike olarak görüyordu. Osmanlı Devleti'nin G. Asya'da temsilcilikler açması ve

²⁵⁸⁴ Ferid, **a.g.e.**, s. 363; Reşid Rıza'nın Hac ziyareti hakk. bkz: Reşid Rıza, **a.g.e.**, s. 318 vd.

²⁵⁸⁵ **Le Temps**, 6 novembre 1916.

²⁵⁸⁶ **SHAT**, 7 N 2140, Le Général Lyautey, Commissaire Résident Général de la République Française à Rabat, à M. Briand, Président du Conseil, Ministre des Aff. Etr. Fez, le 2 décembre 1916.

bazı öğrencilerin İstanbul'da okutulması Hollanda'yı karşı tedbirlere ve bunları engellemeye sevk etmiş ve Özellikle Hicazlı ve Yemenli tüccarların Cava'ya girmelerini engellemiştir.²⁵⁸⁷ Hollanda hariciyesi, Hac ziyaretinin panislamik özelliğinden dolayı İngiliz hükümetine daha 1880'de müracaat etmiş, tedbir alınmasını istemiştir. Türklerin Hindistan ve Endonezya Müslümanlarını Hacılar vasıtasıyla isyana teşvik ettiğini belirtiyor ve bunu engellemek için de Hacıların çok sıkı bir kontrol altına alınmasını istiyordu.²⁵⁸⁸ **Hollanda Hükümeti**, Cavalıların Hac'a gitmelerinde günlük çıkarıyordu, zira dönüşte Hacılar "Aziz ve muhterem" addediliyor ve bununla panislamist propaganda başlıyordu. Bunun üzerine Hollanda, Hacıların Hicaz'da fazla kalmalarını engellemek için Hacılardan gidiş-dönüş biletlerini ibrazı mecburi tuttu, sınırsız Hac politikasından geri adım attı.²⁵⁸⁹

Bu hususta M. Marin'in verdiği rapor konuya ışık tutar. M. Marin, bu raporu, şefinin Abdulkadir b. Gabrit'in olduğu Fransa'nın Hicaz misyonu için hazırladığı bir rapordur. Rapordan anlaşıldığına göre Tiams, Malais ve Fransız Çinhindi Müslümanları hatırı sayılır bir kontenjanla Hicaz'dadırlar. 1912 tarihli son istatistiğe göre de Malais ve Tiams'lı 200 Hacı'nın, saygı duyulan bir lakap olan *Hacı* ünvanını almak için Hicaz'da bulunmaktadır. M. Marin'in Fransız parlamentosuna sunduğu raporda, Çinhindi'nin küçük Müslüman gurubunun, çok değişik adetlere sahip K. Afrika Müslümanları için hazırlanan konaklama tesislerini kullanmalarını tavsiye etmemektedir. Marin, raporunda ayrıca Hollanda ile yapılacak bir uzlaşma ile Malais ırkıdan olan ve Felemenk Hindistan'ından gelen Hacılar için yaptığı mükemmel konaklama teşkilatından faydalanmalarını da tavsiye eder. Aynı endişenin, Fransa'nın Çinhindistanı Müslümanları, Siyam [Tayland], Kap, Ümit Burnu ve Cava Müslümanları için de söz konusu olduğu rapordan anlaşılmaktadır.²⁵⁹⁰

Rusya da diğer İtilaf devletleri gibi Hacılardan ve onların dönüş sonrası propagandalarından ürküyordu. Aslında Rusya daha Kırım harbinden itibaren kendi Müslümanlarından çekiniyordu.²⁵⁹¹ Türkistan Müslümanlarının Hacı adaylarının İstanbul'da Padişah'ı uzaktan gördükten sonra Hicaz'a gitmeleri, Hac'ın makbuliyetine delil sayılması ve Padişah'tan izin alınması manasına gelmesi²⁵⁹² Rusya için endişe vericiydi.²⁵⁹³ Gerçek olan şu

²⁵⁸⁷ Ali Merthan Dünder, **Panislamizm'den Büyük Asyacılığa**, İstanbul, Ötüken yayınları, 2006, s. 62. Eraslan, **a.g.e.**, s. 356-362.

²⁵⁸⁸ Özcan, **a.g.e.**, s. 140.

²⁵⁸⁹ İsmail Hakkı Göksoy, **Endonezya'da İslam ve Hollanda sömürgeciliği**, TDV Yayınları, Ankara, 1995, s.

²⁵⁹⁰ **AF**, avril-juin 1917, no: 169, s. 75; C'est un rapport fait par M. Marin pour la Mission des Musulmans Français à la Mecque dont son chef est Abdel Kader ben Gabrit.

²⁵⁹¹ Dünder, **a.g.e.**, s. 62.

²⁵⁹² Türköne, **İslamcılığın Doğuşu**, s. 150; Eraslan, **a.g.e.**, s. 336.

²⁵⁹³ Eraslan, **a.g.e.**, s. 227.

ki tüm İtilaf devletleri Hacıların panislamik propagandalarından ve ateşli militanlıklarından çekiniyorlardı.

Ancak Türklerin de Hacıların Hac farızasını ifa etmelerine yönelik bir engellemesi olduğu anlaşılmaktadır. Kalküta'da çıkan *Habl-ul Metin*'in 23.9.1914 tarihli İngilizce nüshasından anlaşıldığına göre Hindistan Hacıları bir nahoş hadiseye maruz kalmışlardı. Kamaran adasının Türk Kaymakamı, Lewa Islami ve Khusro kıyılarında bulunan ve sayıları yüzleri bulan Hacıların, yanlarında yeterli erzakları olmadığı ve Yemen'de de açlık ve kıtlığın hüküm sürdüğü bahanesiyle Kamaran adasına girmelerini engellemiş ve Hacıları taşıyan iki gemi Aden'e geri dönmek zorunda kalmıştı.²⁵⁹⁴

Savaşın sonra Hacı sayısı hayli düştü. Hüseyin'in isyanı ile Hicaz, İngiliz hâkimiyetine girince Kafkasya, İran, Hindistan Müslümanları Hac ziyaretlerini boykot etti. Savaş öncesinde 500.000 olan hacı sayısı bundan sonra 22.000 düştü.²⁵⁹⁵

2-Türk ve Almanlardan Kaynaklanan Nedenler: Türkler gereksiz ve uygunsuz bir zamanda savaşa girdikleri gibi Cihat fetvasının yayımlandığı tarih de dünya Müslümanlarının her türlü imkândan yoksun oldukları bir zamana rastlıyordu. Zaten, Enver Paşa'nın baskısı ile ulema gerek korkudan ve gerekse dalkavukluktan Cihat fetvasını vermişlerdi.²⁵⁹⁶ Osmanlı halifesinin dünya Müslümanlarının lideri olmadığı bu savaşta anlaşıldı. Halife'nin ilan ettiği *Cihad-ı Ekber*'i ve onu takviye eden 29 ulema imzalı *Meclis-i Ali-i İlmi Beyannamesi*'ni kimse dinlemedi. İslam şeriatının müdafii olan Osmanlı Devleti'nin Protestan Almanya, Katolik Avusturya ve Ortodoks Bulgaristan ile ittifak edip cihat ilan etmesi çok tenkit edilen bir husus oldu ve bunun bir din savaşı olmadığı kanaatine ağırlık kazandırdı.²⁵⁹⁷ Bu hususu Sabis şöyle anlatır: “*Cihad ilan eden Müslüman Türklerin yanında Almanlar, Avusturyalılar, Macarlar gibi gayrimüslim milletler vardı. Böyle bir ittifak heyetinin menfaati için Müslümanların cihat ilanına ehemmiyet vererek kendilerini feda edeceklerine inanmak safdillik olurdu.*”²⁵⁹⁸

1914 savaşı, İttihad-ı İslam fikrinin içi boş bir blöften ibaret olduğunu açıkça gösterdi. İslam'ın en yüksek otoritesi tarafından ilan edilen cihat, başarısızlıkla sonuçlandı. Aslında 1911 ve 1913 İtalyan ve Balkan harplerinde de cihat ilan edilmiş, ama bir başarı sağlayamamıştı. 1914 savaşında de bu, başka türlü olamazdı. Arap şeyhleri, Asya veya

²⁵⁹⁴ RMM, 1915, vol. XXX, s. 233.

²⁵⁹⁵ Larcher, *La Guerre Turque...*, s. 575.

²⁵⁹⁶ Ziya Şakir, *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare ettik?* İstanbul, 1944, s. 103 vd.

²⁵⁹⁷ René Pinon, « *La liquidation de l'Empire Ottoman* », RDM, t. LIII, 1919, s. 138. Ayrıca Bkz. Pierre Rondot, *L'İslam et les Musulmans d'Aujourd'hui*, éd. De l'Oriente, Paris, 1958, s. 154-155.

²⁵⁹⁸ Sabis, *Harp Hatıralarım*, C. 2, 2. B., Nehir Yay., 1992, s. 116.

Hindistan emirleri sultanın yanında yer almadı. Böylece Almanya, bu oyunu oynamakla Avrupa'daki üstünlüğüne de son vermiş oldu.²⁵⁹⁹ II. Abdülhamit, 1914'te ilan edilen *Cihad-ı Ekber*'in sadece ismi olup da cismi olmayan bir kuvvet olduğunu söylüyor, sadece “blöf” olarak kullanılması gerektiğini düşünüyordu: ”Cihadın kendisi değil, ismi bizim elimizde bir silahtı. Ben bazen sefirleri tehdit etmek istediğim vakit: *Bir İslam Halifesinin iki dudağı arasında bir kelime vardır; Allah bunu çıkartmasın! derdim*”.²⁶⁰⁰ Liman Paşa da bu hususta şöyle düşünüyordu: “*Cihat ilan edilmeseydi de Anadolu askerleri zaten sultan için çarpışmaya hazırdı. Ama ilan edilen cihat Arapları hiç de heyecanlandırmadı. Türk-Arap zıtlığı ve idari problemler cihadı tesirsiz kıldı.*”²⁶⁰¹

İslam'ı Ren-Ötesi müsteşriklerden çok daha iyi bilen ve O'nu Mekke ve Medine dâhil, asıl menbaında araştıran Dr. Snouck Hurgronje'un Sultan'ın bir fermanı ile bu savaşa kutsallık bahşedeceği vehmedilen “Made in Germany” cihat ile eğlendiğini ve bir İslam devletinde bir savaşın cihat hüviyetini alabilmesi için yapılacak askeri seferlerin *İla-yı Kelimetullah* uğrunda olması gerektiğini bilmeyen Ren-Ötesi âlimlerinin gülünç halini sergilediğini söyledikten sonra *Le Temps* Dr. Snouck'un şu sözlerini aktarır:

“*Rusya'ya, Yunanistan'a veya İtalya'ya karşı olsun, son Türk savaşları, bir İslam devleti istediği için, cihat olduğu söylendi. Samimi bir Müslüman böyle bir harbin ne zaman ilan edildiğini veya Allah huzurunda böyle bir harbin meşru olup olmadığını veya bu harbin “kutsal” olup olmadığını sorgulamaz. İşler tabii seyrini sürdürdü ve dünya Müslümanları arasında bunun siyasi bir harp olmaktan öteye gitmediği anlayışı hâkim oldu.*”²⁶⁰²

Almanlar ayrıca cihadın ilanı ile hesap yanlışlığına da girmişlerdi. Aslında Kayser, bu daha 1800'lü yılların sonlarına doğru Doğu'ya gözlerini çevirmiş ve bunu yanlış bulan Şansölye Bismark'ı makamından etmişti. Kayser, hedefini “Şark'a Doğru Hamle: Drang nach Osten” politikasıyla belirledikten sonra Halife-Sultan'ı ziyaret etmiş, 1898'de Şam'da Selahaddin'in [Eyyubi] merkadi önünde *300 milyon Müslüman'ın dostu* olduğunu ilan etmişti.²⁶⁰³ Bundan sonra çeşitli oyunlarla Kayser, Türkiye'nin idarecilerini savaşa sokmayı başardı, kendi menfaatlerine uygun olarak, Hollanda hükümetinin İslamolog danışmanı Dr. Snouck-Hurgronje'nin tabiriyle *Made in Germany* bir cihat ilan ettirdi. Ancak Almanlar, gözlerinde cihadı gereğinden fazla büyütmişlerdi. Savaştan önce bir Alman propagandisti

²⁵⁹⁹ **Le Figaro**, 2 novembre 1914.

²⁶⁰⁰ Ayşe Osmanoglu, **Babam Abdülhamid**, İstanbul, Güven Basım ve Yayınevi, 1960, s. 210.

²⁶⁰¹ Sanders, **Türkiye'de 5 yıl**, s. 51 vd.

²⁶⁰² **Le Temps**, 20 janvier 1915.

²⁶⁰³ **SHAT**, 7 N 723, “Le mouvement panislamique”, le 13 février 1917.

Cihadın yıkıcı tesirini şimdiden tahmin edemeyiz diyordu. Ve her şey İslam âleminin isyan edeceği hesapları üzerine yapılmıştı.²⁶⁰⁴

Bu maksatla Türkiye ve Almanya bir fetva ve beyannameler propagandasını başlattı, ancak, hesaplar yanlış ve saha çok büyüktü: Fransız Afrika'sından Rusya ve Çin Türkistanlarına, Kafkasya, İran, Afganistan, Hindistan'a kadar. Alman şarkiyatçıları bu hususta çok şey yazdılar. Padişah da “Asker evlatlarından” çok şey bekliyordu, zira dünyanın en muhteşem iki ordusuyla *silah arkadaşlığı* ediyorlardı.²⁶⁰⁵

Le Temps, istihzâ bir dil kullandığı ve Hollandalı müsteşrik Dr. Snouck Hurgronje'den mülhem başmakalesinde kadim Alman barbarlığını çağrıştıran Töton [Fransızların Almanlar için kullandığı pejoratif bir ıstılah] tabirini kullanarak şunları söylüyordu: *Fransa'yı ezmek suretiyle üstünlüğünü ispata çalışan Almanya, İslam'ın, Töton tanrısının zaferini kolaylaştıracağını hesaplamıştı. Le Temps*, Deutschium'un hegemonyasını reddedenlere karşı İslam âleminin derhal isyan etmesi için her şeyin hazırlandığını ve işaret vermek için İstanbul'a güvendiğini, Alman biliminin bu projenin hizmetine girdiğini, altın gözlüklü prof. lar ve Alman misyonlarının faaliyet sahası için Asya ve Kuzey Afrika'yı kat ettiklerini yazıyor, gayretlerinin saçmalığından bahsediyor ve şöyle devam ediyordu: “*Hâlbuki Alman müsteşrikleri, Batılı kâfir bir devletin elinde alet olan sultanın İslam âleminde otoritesinin reddedileceğini göremediler. Hıristiyanlık âleminde Alman propagandasının çökmesinin sebebi bu olduğu gibi, tezgâhlanan büyük planların Şark'ta hezimete uğramasının da sebebi budur. Almanların Polonya cephesinde, uçaklarla Rusya Müslümanları üzerine, 400 milyonluk İslam âleminin Cihada canlarıyla, mallarıyla [hifafen ve sikalen] katıldığını bildiren broşürleri yağdırmasına sadece omuz silkiyoruz.*”²⁶⁰⁶ Almanların yanlış hesaplarını şarkiyatçı Paul Chack da Türk-Arap nefretinin cihadın başarısızlığındaki rolünü izah ediyor ve Berlin'dekilerin bunun psikolojik hesaplarını yapamadıklarını ve Kayser'in, başta Mısırlılar olmak üzere 300 milyon Müslüman'ın isyan edeceğini zannettiğini söyler.²⁶⁰⁷ İtilaf devletlerine karşı İslam âlemi nasıl isyan ettirilecekti? Bu, cevabı zor bir sorudur. Bu tahrikin esas unsurlarından biri de “*maddi kuvvet*”tir. Almanya tüm servet ve ihtişamına rağmen K. Afrika, Arabistan, İran, O. Asya ve Hindistan coğrafyasındaki İttifak harekâtına çok az para ayırmıştı. Bir diğer zorluk da silahların nakliyesi meselesiydi. Deniz hâkimiyeti itibarıyla harp malzemelerinin K. Afrika'ya ya da Hindistan'a sevkiyatı, denizlere hâkim İngiltere ve Fransa

²⁶⁰⁴ Aynı belge.

²⁶⁰⁵ Tanin, 13 TS 1914.

²⁶⁰⁶ Le Temps, 20 janvier 1915.

²⁶⁰⁷ Paul Chack, “L'attaque et la défense du Canal de Suez”, I. RDM, t. XXX, 1925, s. 878.

tarafından engelleniyordu. Kaldı ki karadan nakliyat bundan da zordu. Zaten karayolları yok denecek gibiydi, demiryolları yetersizdi. ²⁶⁰⁸

Cephelerin açılmasıyla birlikte aç ve çıplak 3 milyon civarında Osmanlı askeri silah altındaydı.²⁶⁰⁹ Devlet ve millet 1910'dan beri Arnavut isyanlarıyla, Trablusgarp, Balkan harpleri, Yemen isyanları vs ile iyice yıpranmıştı. İlan edilen cihadın, o günlerde bizzat harpte bulunan Süleyman Nuri'nin ifadesiyle “*Aç erler ve perişan halk üzerindeki tesiri, yem borusunun aç atlar üzerindeki tesiri kadar*” bile olamadı.²⁶¹⁰ Almanlar cihada büyüteçle bakmışlardı.²⁶¹¹ Kalküta'da yayınlanan 16 Kasım 1914 tarihli *Habl-ul Metin*, “*Almanya, Türkiye'den çok şey bekliyor ve İtilaf devletlerine karşı büyük bir İslamî kıyam çıkaracağını umuyordu, ancak tam bir hayal kırıklığına uğradı. Siyaset ve din iki ayrı husustur.*” diyordu.²⁶¹² Amerikan basını da hep bir ağızdan Türkiye'nin Almanya tarafından utandırıcı ve tehlikeli maceralarla savaşa sürüldüğünü ve *New-York World*'ün Almanya'nın İslam âlemini, bilhassa Mısır ve Hindistan'ı bir isyana sürükleyemeyeceği görüşünü destekliyordu.²⁶¹³

Az yukarıda değinilen *Made in Germany* cihadın dünya Müslümanları üzerinde olumsuz etki bıraktığı açıktır. Cihadın *Wilhelm Strasse*'de ilan edildiği hususu kanaati pek yaygın olup bu da cihadın fay hattını oluşturuyordu. K. Afrika uzmanı ve İslam üzerinde araştırmalarıyla bilinen Edmond Doutté de meşhur İslamolog Dr. Snouck-Hurgronje gibi, bu cihadın “*Made in Germany*” olduğunu söyler. Bu tuhaf cihat, Müslüman Türkiye'yi Hıristiyan devletlerle birlikte diğer Hıristiyan ve Müslümanlara karşı çarpışmağa çağırıyordu. Bu da İslam birliğini sağlayamadığı gibi bilakis bölünmeye götürdü.²⁶¹⁴ Dr Snouck Hurgronje'un da dediği gibi bu

²⁶⁰⁸ Pomiankowski, a.g.e., s. 84, 85, 87.

²⁶⁰⁹ SSCB Merkez Askeri Tarih arşivlerine göre savaşın sonlarına doğru 2,5 milyonluk seferber bir ordunun ancak 600.000'i elde kalmıştır. Y[usuf]. A[lioğlu]. Bagirov, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan SSC Kaynaklarına Göre 1920-1922 Sovyet-Türk İlişkileri Tarihi**, Azerbaycan Bilimler Akademisi Yayını, Baku, 1965. Bu kitap, A[bdullah] Şemsutdinov'un **Türkiye'de Ulusal Kurtuluş Savaşı (1918-1923)** adlı eserin 1920-1922 Döneminde Sovyetler Birliği-Türkiye İlişkileri bölümü ile birlikte tercüme edilerek A. Şemsutdinov, Y. A. Bagirov, **Bir Karagün Dostluğu, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri** adıyla tercüme edilerek yayınlandı. Çev. A. Hasanoğlu, Bilim Yayınları, Özdem Kardeşler Matbaası, İstanbul, 1979, s. 100. Harbin getirdiği ağır yük, hoşnutsuzluk, enflasyon, savaş zenginleri, ağır vergiler hakk. özet malumat için s. 100-108'e ve dipnotlarına bakılmalı.

²⁶¹⁰ Süleyman Nuri, **Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine-Uyanan Esirler**, Tüstav Yayınları, Acar Matbaası, İstanbul, 2002, s. 177. Süleyman Nuri, Bulgaristan muhacirlerinden bir demircinin oğludur. 27 Nisan 1896'da İstanbul'da doğdu. 1957'de komünist faaliyetlerinden dolayı vatandaşlıktan iskat edildi. Muhtemelen dindar ve Hacı olan babasının baskıları ve kötü hatıraları yüzünden din aleyhtarı duygulara sahip oldu. Küçük Zabitan Mektebi'nden 1914'te mezun oldu ve çeşitli cephelerde çarpıştı. Geniş bilgi, Ali Birinci, **Tarihin Alacakaranlığında**, İstanbul, Dergah Yay., 2010, s. 443-449. Süleyman Nuri'nin bu hali dindar bir aileden gelip dine karşı sert tutumuyla tanınan Arapkir'li Abdullah Cevdet'i çağırıştırır.

²⁶¹¹ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.3. 1989. s. 497.

²⁶¹² RMM, Vol. XXX, s. 156.

²⁶¹³ **Le Temps**, 4 novembre 1914.

²⁶¹⁴ **Le Matin**, 20 Juin 1916.

“*Alman yapımı*” cihadı kimse umursamadı²⁶¹⁵, Alman *Gavuru* ile birlikte ellerine silah almak istemediler.²⁶¹⁶ Padişahın, Müslüman askerlerin Almanya ve Avusturya kuvvetlerine karşı çarpışmalarını istemesi, dünya Müslümanları nezdinde garip karşılandı.²⁶¹⁷ Bu umursamazlık, şüphesiz ki İmam’ın *kâfir* bir devlete dayanmasına bir tepkiydi, zira tatbik edilen plan *Kur’an*’ın *nasslarına* uymuyordu.²⁶¹⁸

Aslında cihadın ilanına Almanya’nın sahip çıkması ve Türkiye’yi kendisine bağlaması İslam dünyasında çok yadırganmıştı. Alman oryantalistlerinin yaptığı İslamî yorumlarıyla ve döktüğü vagonlar dolusu altınlarıyla, yapmak istediği büyük isyanlar²⁶¹⁹ çok az yerde kabul gördü, başarıya ulaşamadı. Müslümanların Quettah’da düzenlediği büyük bir mitingte Türkiye’nin Almanya tarafından kandırıldığı, gereksiz yere tarafsızlığını bozduğu ve İngiltere’nin Belucistan Müslümanlarının sadakatine güvendiğini belirtiyorlardı.²⁶²⁰ İngiliz destekli bir mitingte böyle kararların alınması şaşırtıcı değilse de gerçeklerden de uzak değildi. Pek çok yerde yapılan mitinglerde Türkiye’nin bu yönü hep tenkit edildi. *The Sun* gazetesi, 1890-1895 yılları arasında Şeyhülislam olan Münirullah Efendi’nin yazdığı bir makalede Müslüman Türkiye ile Kâfir Almanya’nın ittifakını şiddetle tenkit ettiğini ve bunun bir intihar olduğunu yazdığını söylüyordu.²⁶²¹

Müslüman bir devletin Hıristiyan devletlerle ittifakını ve *ısmarlama* cihadı Imbart Huart şöyle tenkit ediyordu: “*Bu ittifak, İttihatçıların mahkûmiyeti, Almanya’ya bağlı bir diktatörün Osmanlı sarayını çökertmesi demektir. Dini yüceltmek için ilan edilen cihat, bir Hıristiyan devletin diğer bir Hıristiyan devlete karşı olan menfaatlerini sağlamakta kullanıldı; bir Müslüman için bu bir felakettir! İlan edilen cihadın hukuken onu ilan edenle arasındaki mantığın uygunluğu nasıl kurulabilir? Fetva, bir prensip üzerine ortaya konan bir müşkülün, fetva makamında olan mutebahhir bir müçtehit tarafından halli demektir. Bu, bir bakıma Roma hukukundaki Responsa Prudidentum gibidir. Jurisconsulte tarafından verilen hüküm, hakikatte bir münazaayı vijdanî ve itikadî kanaatlerine göre hall ve fasl eden Kadı’yı bağlamaz. Ama bir müçtehit, diğer mutehassıslarla da meşveret ettikten sonra onlara uymayıp kendi içtihadını tatbik edebilir. İşte cihat macerasına girmeden evvel sultanın,*

²⁶¹⁵ Polybe, « *De l’Islam dans la guerre mondiale* », **Le Figaro**, 27 mai 1917.

²⁶¹⁶ **Le Temps**, 25 juin 1916.

²⁶¹⁷ **MAE** vol. 867, « *Guerre 1914-1918, Panislamisme* », s. 217 vd.

²⁶¹⁸ SHAT, **7 N 2103**, Le ministre des Aff. Etr. à M. le Ministre des Colonies. « *La question du Khalifat* », 9 février 1915.

²⁶¹⁹ Jean Méliá, **L’Algérie et la Guerre**, Paris, 1918, s. 206.

²⁶²⁰ **Le Temps**, 5 novembre 1914.

²⁶²¹ **Le Figaro**, 8 février 1915.

kendisine sorulan sorulara fetva veren ve rahatlıkla istenen tarzda iğfal edici cevaplar veren Şeyhülislam 'a neden danıştığının cevabı budur.”²⁶²²

Aslında bu tür ittifakların bir takım şartlar dahilinde İslam tarihinde yeri vardır. Huneyn gazasında Safvan b. Ümeyye gibi gayrı Müslimler İslam ordusunda çarpışmışlardır: yalnız Müslümanların emri altında bulunmak ve müstakil sancak taşımamak şartıyla. İslam peygamberi de Huneyn gazvesinde henüz Müslüman olmamış Safvan b. Ümeyye'den ödünç silah almıştı. Yine Hz. Muhammed, Hayber cenginde Yahudi Benu Kaynuka kabilesiyle ittifak etmiş ve yine Benu Kaynuka Yahudilerinden Kurayza muharebesine katılmak isteyen kişileri kabul etmişti. İmam-ı Buhari, Huneyn gazvesinde 2.000 gayrı Müslim askerin bulunduğunu söyler. Şemseddin Serahsi, *Mebcut* adlı eserinde İslam ordusunun *küffar* ile birleşerek diğer bir *küffar* ile çarpışmalarında bir beis görmez.²⁶²³ Ancak emir ve kumandanın İslam ordusunda olduğu kesindir. Bunun Osmanlı tarihinde de bir örneği vardır. Mesela: Charles-Quint'e karşı Kanuni-François I. ittifakı.²⁶²⁴ Ancak o günkü şartlar çok değişti. O zamanlar Osmanlı Devleti kudretinin zirvesindeydi.

Alman samimiyetsizliği, cihadın diğer bir çıkmazı oldu. Ancak büyük ümitlerle başlayan Türk-Alman ittifakı savaş müddetince çeşitli ağır darbeler almaktan kurtulamadı. Cihadın ilanından itibaren ilk birkaç ay şiddetli bir propaganda furyası ile başlayan Türk-Alman işbirliği ve silah arkadaşlığı savaşın devamıyla beraber soğudu, tavsadı. Dünya hâkimiyeti peşinde olan ve Osmanlı devletini Alman Hindistanı olarak düşünen Almanlar²⁶²⁵, daha savaşın başlarında Türkleri dışlamışlardı. Almanların zorba davranışları, Şark politikasının Alman menfaatlerine göre ayarlanması vs ciddi anlaşmazlıklara yol açtı. Musul valisi Haydar Bey 27 Mart 1332'de (9 Nisan 1916) Dâhiliye vekâletine çektiği telgrafta Almanların samimiyetsizliğini anlatıyor ve Almanların, İran ve Şark vilayetlerinde Türkiye'nin aleyhinde çalıştıklarını, İttihad-ı İslam parolasının İran ve Afganistan'ı ele geçirmek için bir Türk uydurması olduğunu, Türk askerinin yalnız Alman kumandası altında galip gelebileceğini söylediklerini ve İran ve Osmanlı efradını da Türkiye'nin aleyhine kışkırttıklarını²⁶²⁶ yazıyordu. Bu tür anlaşmazlıklar, Ömer Fevzi ve Hüseyin Rauf beylerin müfrezelerinde oldukça barizdir: Afganistan'a gidecek olan Alman ajanları Irak'ta bir süre Türkler tarafından alıkonmuştu. İran'da Almanlar, Türkler aleyhine faaliyette bulunuyorlardı. Bu ve başka sebeplerle Rauf Bey müfrezesi Eylül 1915'te lağvedildi. Bu tür birbirini

²⁶²² Imbart Huart, “*Le sultan de Constantinople et la guerre sainte*“, **PP**, 16 janvier 1915, no: 19013, s.1/3.

²⁶²³ Bayur, **TİT**, 3/1, s. 344. Eski Diyanet İşleri Başkanı Şerafeddin Yaltkaya ile yaptığı bir görüşmeden.

²⁶²⁴ Danişmend, **Kronoloji**, s. 410.

²⁶²⁵ Madenler, petrol, Kilikya pamuğu... gibi ekonomik sömürü üzerindeki emperyalist ihtiraslar ve Osmanlı devleti'nin Alman Hindistan'ı olarak telakkisi için bkz. Bige Yavuz, **a.g.e.**, s. 80 vd.

²⁶²⁶ Bayur, **TİT**, 3/3, 1957, s. 158-59.

engelleme hareketleri savaş boyunca sürdü. Brest-Litovsk antlaşmasından sonra (3 Mart 1918) Kafkasya’da Türk-Alman mevzii çarpışmaları bile oldu.²⁶²⁷ Liman Paşa, Karadeniz’de Rus donanmasına saldırıp savaşı başlattıktan sonra kendisinin Alman Genel Karargâhının emrinde olduğunu söylemişti. Rus ihtilalından sonra Almanlar, Azerbaycan ve Dağıstan’a doğru ilerleyen “İslam Ordusu” adıyla kurulan Türk ordusunu durdurmak için Türklerle çarpıştı. Rusların Karadeniz donanmasından hisse isteyince, Mareşal Hindenburg, Enver Paşa’yı azarladı.²⁶²⁸ Alman samimiyetsizliğini petrol tahrik ediyordu; Kafkasya’daki petrol, manganez vs servetler peşindelerdi, fabrikalarına hammadde arıyorlardı.²⁶²⁹

Kayser. Şam’da kendisini İslam’ın hamisi olarak takdim ederken aynı zamanda Filistin’de Yahudilere yeniden bir krallık teklif ediyor²⁶³⁰, Kudüs’te de Hıristiyanlığın hamisi olduğunu söylüyordu.²⁶³¹ Alman sefiri Wangenheim da dâhil olmak üzere Almanya, Türklerin İstanbul’dan bile atılıp Asya’ya sürülmesinden yanaydı.²⁶³² Ancak Kayser, savaş yıllarında Şarklı Müslüman milletlerinin telaffuz edildiği şekliyle “El-Hac Mohammed Guilioun [Gilyun] oldu.²⁶³³ Colmar Belediye başkanı ve Reichtag eski milletvekillerinden Daniel Blumenthal şöyle der: *Ama O, bütün bunlardan sonra, aynı zamanda Yahudilere Filistin’de bir vatan vaadinde de bulunur. Yani, Almanya, bir yerde Katolikken başka bir yerde Protestan’dır, başka bir yerde Müslüman’dır, ama her yerde yalancısıdır.*²⁶³⁴

Almanlar, İtilaf devletlerinin Müslüman nüfusunun da, Müslümanların birbirleriyle panislamik manadaki dayanışmasının da farkındaydı. Bu İslamî dayanışma ve bundan sağlanabilecek avantajlar Kayser’in gözünden kaçmamıştı. Bu maksatla Almanlar, İstanbul’da bulunan 470 tekke’ye sızdı, dervişlerden kendilerine taraftar kazanmaya çalıştı.²⁶³⁵ Almanlar buraları tahrik edeceklerdi; hesap buydu. Aslında Almanya’nın Cihat ve İslam politikası Sarı

²⁶²⁷ Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 86; İ. Kurtcebe-M. Balcıoğlu, “Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi, Rauf Bey Müfrezesi”, Ankara Üniversitesi, **OTAM**, Ankara, 1992, sayı: 3, s. 249 vd.

²⁶²⁸ Aydemir, **a.g.e.**, C. 3, s. 22 vd.

²⁶²⁹ **Tanin**, 27 Eylül 1918; Von der Goltz, « *Harp Tarihinden Alınan Dersler, 1918 de Maverayı Kafkas’a Niçin Gittik ?* », Çev. Yüzb. Rahmi, Yeni Yazıya çev. Nurettin Türsan, **Askeri Tarih Bülteni**, Ağustos, 1993, S. 18, s. 247 vd. Nakleden: Vahdet Keleşyılmaz, **Teşkilat-ı Mahsusa’nın Hindistan Misyonu**, AAM Yayınları, Ankara, 1999, s. 34; Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğunun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, TTK, Ankara, 2006, s. 242; Türklerin Kafkasya’daki ilerlemeleri hak. Bkz; Ekim 1918 de M. Thomas B. Heald’in **The Moslem World** adlı Amerikan dergisinde yazdığı ve Kafkasya Müslümanlarının harp sırasındaki durumunu etraflıca izah makale **ŞHAT**, 7 N 2106, **Ministère des Colonies, Revue de la Presse et des Questions Musulmanes, Compte Rendu Analytique au 31 Octobre 1918, Archives Services Historiques de Guerre**.

²⁶³⁰ Daniel Blumenthal, ancien maire de Colmar, ancien député de Reichtag, **Le Petit Journal**, 17 juin 1917, Başmakale.

²⁶³¹ L.R. “*Serviteur du Dieu et du Grand-Turc*”, **Le Temps**, no: 19722, 6 juillet 1916.

²⁶³² Ortaylı, **Alman nüfuzu**, s. 119.

²⁶³³ **AF**, avril-juin 1916, no: 165, s. 94; Siassi, **a.g.e.**, s. 123.

²⁶³⁴ Daniel Blumenthal, **Le Petit Journal**, 17 juin 1917, başmakale.

²⁶³⁵ Eugène Thebault; “*Le rôle des derviches dans l’Islam*”, **Le Temps**, 18 juillet 1915.

ırk ve Kara Afrika'ya uyguladığı politikadan farklı değildir. Ayaklandırmak istediği İslam dünyası azametli, metodik ve sebatkâr bir enerji ile hazırlanan bir propaganda, savaşın başından beri faaliyet halindeydi.²⁶³⁶ Kayser, kendisini İslam'ın ebedi dostu olarak ilan ettiği günden beri, D. Afrika'daki kolonilerinde, söylediklerinin aksine İslam'ın gelişmesini engelliyordu. Bir yandan domuzculuğu teşvik ederken bir yandan da Müslüman çocuklarının sünnet olmalarını yasaklıyor ve bunun için de kanun çıkarıyordu.²⁶³⁷

Kayser'in bu politikasını **AF**, şu şekilde tenkit ediyordu : “*Şam'da İslam'ın müdafii, Kudüs'te Hıristiyanlığın hamisi olan el Hac Muhammed Guilioun, bütün hırsıyla İslam'ın gelişmesini engelledi. Bu hususta kolonilerde yaptıkları yayınlar buna tanıktır. General Smuts tarafından Alman D. Afrika'sında Mochi'de ele geçen bir broşürde şu yasaklar sıralanıyordu: “Bu sirkülerin elinize geçmesinden üç ay sonra, memur ve öğretmenlerimizin İslam ile mücadele için neler yapabileceklerini havi bir rapor gönderin. İslam'ın yayılmasını engellemek için domuz yetiştiriciliği iyi bir tedbirdir.”*

Bu dikkat çekici dokümana verilen cevap da aynı şekilde ele geçirilmiş ve savaşın başlamasından kısa bir öncesine kadar da İslam'la mücadele için çeşitli baskılar yapılmıştı. Verilen tavsiyeler şunlardı: 1-Devlet memurlarının İslam ile amel etmeleri yasaklanacak, 2-Tüm yerleşim birimlerinin cami sayısı tespit edilecek, 3-Devletin özel müsaadesini alanlar dışında sünnet yasaklanacak.²⁶³⁸ *Le Matin*'in verdiği bilgilere göre Alman D. Afrikasının tüm memurlarına gönderilen bu sirküler, Alman D. Afrikası valisi Dr. Schnee'nin imzasını ve savaşın bir kaç ay öncesinin tarihini taşıyordu.²⁶³⁹

Almanlar, Kadiriliğin kuvvetli olduğu Tanzania'da da benzer politika izliyordu. 1908'de Alman Koloni Bakanlığı, Tanzania'nın bir liman kasabası olan Lindi'de İslami bir cereyanın doğmakta olduğunu haber almışlardı. Telgraflar, Zengibar'dan gelen “Mekke'den Mektup” adlı bir bildiri den bahsediyordu. Mektup, Hz. Muhammed'in bir rüyasına dairdi: Müslümanların namazı terk etmeleri, zina, yalan vs den dolayı Peygamber'in Müslümanlara kızgın olduğu, kıyametin yaklaştığı, mektubu okuyup ta dağıtmayanların akibetinin kötü olacağı söyleniyor ve Mehdi devrinin başlamakta olduğunu bildiriyordu. Camilerde okunan bu mektup, elden ele dolaşmış, maşerî bir heyecana sebep olmuştu. Telgraflar, Avrupalıları ve misyonerleri hedef alan suikastların planlarından da bahsediyordu. Bu hareket, Sudanlı Müslümanları da Almanların aleyhine isyan ettirebilirdi. Telgraf tehlikeli bir İslami akımı

²⁶³⁶ **AF**, avril-juin 1917, no: 169, s. 80.

²⁶³⁷ 29 Aralık 1916 tarihli **El-Moustakbal**, no: 44'ten nakleden Georges Samné, « *La propagande allemande et l'Islam* », **CO**, no: 188, 25 avril 1918, s. 228.

²⁶³⁸ **AF**, avril-juin 1916, no: 165, s. 95.

²⁶³⁹ **Le Matin**, 30 mai 1917; **Le Temps**, 30 mai 1917.

rapor ediyordu. Alman vali Albrecht von Rechenberg Darusselam'da dehşet içindeydi. Bir Alman binbaşısını Lindi'ye gönderdi. Askeri tedbirlerle cereyan bastırıldı. Mektuplar toplatılıp imha edildi.²⁶⁴⁰

Kayser, Şark meselesi için basit bir çözüm bulmuştu: Türkiye'nin, Osmanlı yanının ve İslam dekorunun bekasına imkân tanınması suretiyle Almanya lehine istismar edilmesi.²⁶⁴¹ Ama İngiliz zaferleri bu planı alt üst etti. Öte yandan Kayser, 1914'te sultana yardım teklif ederken Londra'daki sefirine de Türkiye'nin bölüşülmesi için İngilizlerle görüşme yapmasını istiyordu.²⁶⁴² Propaganda gereği, Alman hükümeti Ramazan ayında, hediye olarak Suriye 4. ordu kumandanı Cemal Paşa'ya bir elektrik lambası gönderirken, Şam konsolosu Loytwed, bir resmi törenle bunu Kadir gecesine rastlatıyordu. Bir akşam evvel Konsolos, Belediye bahçesinde 100 kişilik bir ziyafet vermişti. Vali Hulusi Bey, askeri, mülki eşraf, meşayih, ahali, Alman tebaa hazırды, teslim yeri Emeviye Camii civarıydı ve zaman iftar sonrası akşamın saat Sekiz'iydi. Konsolos Türkçe nutkunda bu toplantının Kayser-Sultan silah arkadaşlığının bir eseri olduğunu söyledikten sonra şöyle devam ediyordu: "*Lamba Selahaddin'in merkadini tenvir ettikçe onun ruh-u gazanferi İslamlara rehber olsun. Alman-Osmanlı ittifakı de böyle nurlu olsun.*" Cemal Paşa da teşekkür ediyor, elektrik düğmesine basıp lambayı yaktıktan sonra Kayser'in 1898'de yine burada 300 milyon Müslüman'ın dostu olduğunu ilan ettiğini hatırlatıyordu.²⁶⁴³

Avusturya-Macaristan'ın İslam politikası da Almanya'ninkinden farklı değildi. Avusturya-Macaristan da üç yıldan beri İslam'ı legal olarak tanımaktaydı. Macaristan Adliye vekili Budapeşte parlamentosuna, İslam'ın diğer dinler gibi tanınan meşru bir din olduğuna dair bir kanun layihası takdim etmişti.²⁶⁴⁴ Ancak 1. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Avusturya'da Peşte Hayvanat Bahçesindeki bir camide vahşi hayvanlar teşhir ediliyordu.²⁶⁴⁵

Almanya ve Avusturya'nın politikaları böyle iken İstanbul'daki erler ve subaylar Alman sefaretine külliyetli miktarda tütün ve sigarayı muhtevi kolileri teslim edip feldmareşale iletilmesini istiyorlardı.²⁶⁴⁶ Konyalılar da Feldmareşal Hindenburg'a halı dokuyup hediye ettiler. Bu hususta *Tanin* şunları yazıyordu: *Konya ahalisinin Şarki Prusya galip ve müstahlisi Feld Mareşal Von Hindenburg'a Şarki Prusya'yı musavver bir halı nakşedip hediye edeceğini kablehu yazmıştı. Ahiren haber aldığımızı göre bu halı Dersaadet'e getirilmiş ve*

²⁶⁴⁰ B.G. Martin, **a.g.e.**, s. 205-07.

²⁶⁴¹ Beyens, "L'Avenir des petits Etats: La Bulgarie", **RDM**, t. XLIV, 1918, s. 894.

²⁶⁴² Georges Samné, « La propagande allemande et l'Islam », **CO**, 25 avril 1918, no: 188, s. 225-229.

²⁶⁴³ **Tanin**, 10 ağustos 1915.

²⁶⁴⁴ **MAE**, vol. 1661, « Guerre 1914-1918, le panislamisme », « L'Islam et l'Autriche-Hongrie », **Les Amitiés musulmanes**, 15 décembre 1915, année 1, no : 1. s. 4/3.

²⁶⁴⁵ Kazım Karabekir, **1. Cihan Harbine neden Girdik?**, C.I. Emre Yayınları 2. B., İstanbul, 1995, s. 44, 55.

²⁶⁴⁶ **Tanin**, 30 KE 1914.

Almanya'ya irsale mukarrer bulunmuştur. Baltık Denizi'nin bir kısmını, Şarki Prusya'yı, Garbi Prusya'nın bir kısmını, Rusya'nın Suvaliki eyaletini ve Şimali Polonya'yı gayet sanatkârane bir surette nakşedildiği halde gösteren halının Rusya kısmı Sarı ve Almanya kısmı pembe renklidir. Şehirler, nehirler ve şoseler siyah renkte ve hemen hemen bütün teferruatıyla gösterilmiştir. Halının sol tarafını Mareşal Hindenburg'un bir tasviri işgal etmektedir. Bu tasvirin üzerinde "Mazurya bataklıkları muzafferiyetinin nişane-i takdiri olmak üzere Hindenburg Hz.lerine Konyalılar tarafından takdim olunmuştur" ibaresi menkuştur. Ve alt tarafında da yan yana giden iki Alman neferini musavver bir levha işgal etmektedir. Haritanın yukarısında sağda Osmanlı, solda Alman bayrakları arasında "General Feld Mareşal Yavel Von Beneckendorf Und Fon Hindenburg Hz.lerine." ve alt tarafında iki ağaç dalı arasında Mazurya göllerindeki büyük muazfferiyetli muharebelerin nişane-i teşekküratı olmak üzere Anadolu'da Konya ahalisi tarafından hediye edilmiştir." ibaresi Almanca olarak muharrerdir. Bu son yazının her iki tarafında 330 ve 1915 rakamları görülmektedir.²⁶⁴⁷

Ancak bunlar aslında propagandaya dayalı şeylerdi ve bu neviden misaller çoktur. Bir Fransız arşiv belgesi aklı başında Müslümanların mevcut savaşın Müslümanlara felaket getireceğini düşündüğünü ve çok sayıda subayın bunu protesto ettiğini yazıyor ve şöyle devam ediyordu: *Çok sayıda subay, harbin ve Almanya'nın aleyhindedir. Ancak, Türkiye'yi kendi imparatorluklarının bir parçası imiş gibi kullanan Almanlar üzerinde henüz hiçbir otoriteleri yoktur.*²⁶⁴⁸ Eğer, Almanya savaştan galip çıksaydı, Osmanlı devleti ve Hilafet müessesesi bir müddet daha yaşayacaksa da²⁶⁴⁹ İtilaf devletlerinin sömürgeleri yerine Alman sömürgeleri kurulacak ve Türkiye de ona bağlı bir sömürge veya yarı sömürge olmaktan kurtulamayacaktı.

Fetva ve beyannameler arasında bir takım tezatlar da cihadın diğer bir çıkmazıydı. Bu da İtilafçıların eline bir takım kozlar veriyordu. *Alman ve Avusturyalılar hariç tüm Hıristiyanları öldürün*, mealindeki beyannameler ve fetvaların yayınlanması ve ardından da bundan Hıristiyan Hollanda'nın istisna edilmesi²⁶⁵⁰ cihadın ciddiyetine darbe indirdi. Cava Müslümanlarının Cihada davetinin bir sehiv eseri olduğu basında ilan edildi ve özür dilendi. Türkiye, düşmanları arasına bir de Hollanda'yı ilave etmek istemiyordu. Bu istisnaya İtalya da ilave edildi. *Tanin*, Şeyh Senusi'ye İtalya'yı, sempatik göstermeye çalışıyor ve İngilizleri

²⁶⁴⁷ **Tanin**, 30 Nisan 1915.

²⁶⁴⁸ **SHAT**, 7 N 2144, Note de renseignements recueillis par M. Edde, Vice Consul de France, durant son passage en Syrie, le 8 décembre 1914.

²⁶⁴⁹ Peter Mansfield, **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, İstanbul, 1975, s. 48.

²⁶⁵⁰ **Tanin**, 8 Haziran 1915.

hedefe koyuyordu.²⁶⁵¹ Sultan'ın Libya'daki mümessili de ulema ve eşrafı Aralık 1914'te toplayıp onlara İstanbul'dan aldığı mesajı okudu. “İtalyanlara karşı cihad yok” tu. Çünkü İtalya Osmanlı Devleti'nin “dost” u idi. Daha sonra bu mesaj Arapçaya çevrildi, tüm camilerde okutuldu.²⁶⁵² İtalya savaşa girince de İtalya'ya karşı da Cihat geçerli oldu. Fransa ve İngiltere için bu husus iyi bir propaganda malzemesi oldu. Bu çelişki gayet belirgin idi; bu bir “*Alafranga Cihad*” idi.²⁶⁵³

İslamologlarını devreye sokan İtilaf devletleri, şiddetli bir karşı propagandaya başladı. İslam ulemadan aldığı karşı fetvalarla İtilaf devletleri cihadı tartışmalı ve şüpheli bir hale soktu. Fetvanın Berlin'de, yani *Kâfir*'in iradesiyle ve sultanın otoritesi dışında hazırlandığı propagandaları, fetvayı sorunlu kılıyordu.²⁶⁵⁴ El-Ezher uleması cihat fetvasının ilanından sonra verdiği karşı fetvalarla cihadı bir yere kadar iptal etti. Ardından da karşı fetvalarla Şerif Hüseyin ortaya çıktı. Şerif'e göre Hıristiyan Almanya ile ittifak eden Türkiye'nin cihadı geçersizdi. Kadiyanilerin görüşü olan saldırgan cihadın kabul edilemezliği ona göre de doğrudur.²⁶⁵⁵ Halbuki Şerif Hüseyin de Hıristiyan İngiltere ile ittifak etmişti.

Orenburg müftüsünün de Havas ajansı tarafından duyurulan ve Rusya Müslümanlarına hitaben Petrograd Ulu Camiinde okunan, Rusya'ya sadakat ve “*Alman Gavuru*” ile ittifak eden Türkiye'ye karşı çarpışmayı cevaz veren karşı bir fetva daha yayınlandı.²⁶⁵⁶ Öte yandan Bükreş'te çıkan *Dimineatza* gazetesi de Buhara Başmüftüsünün Müslümanlara Rusya'ya sadakati emreden karşı fetvası yayınlandı.²⁶⁵⁷ Bu fetvalarla Kafkasya ve O. Asya Müslümanlarının dikkati çekiliyordu. İtilaf devletlerinin bu şekilde aldığı tedbirlerle Halife-Sultan'ın İslam dünyası üzerindeki etkisi asgariye indirildi. Cihat anlayışı dini olmaktan ziyade siyasi ve xénophobe: yabancı düşmanı bir nitelik kazandı.²⁶⁵⁸ İtilaf devletlerinin, karşı tedbirlerle Cihad-ı Ekber fetva, beyanname ve propaganda risalelerini kendi kolonilerine sokmadıkları gibi, cihat fetvaları arasındaki tutarsızlıkları alabildiğine işlediler, Müslümanların Cihada karşı uyanabilecek aşk ve heyecanlarını daha rüşeym halindeyken yok etmeğe teşebbüs ettiler.²⁶⁵⁹

İtilaf devletleri de Almanlar gibi, kolonilerindeki ulemaya *Kuran*'ın bazı ayetlerini kendi lehlerine yorumlattı. Bakara suresinin 2/11, 2/60, 2/191, 2/217 gibi ayetler delil

²⁶⁵¹ Tanin, 12 TS 1914.

²⁶⁵² Landau, *Panislam*, s. 129.

²⁶⁵³ Stoddard, *TM*, s. 44 vd.

²⁶⁵⁴ Imbart Huart, “*Le sultan de Constantinople et la guerre sainte*”, *PP*, 16 janvier 1915, no: 19013.

²⁶⁵⁵ Lawrence, *Les sept pillers de sagesse*, s. 64.

²⁶⁵⁶ *Le Petit journal*, 13 décembre 1914; *L'Humanité*, 13 décembre 1914.

²⁶⁵⁷ *Le Temps*, 19 janvier 1915.

²⁶⁵⁸ Larcher, *La Guerre turque...*, s. 48.

²⁶⁵⁹ Sabis, *a.g.e.*, C. 2, s. 57.

gösterilerek Yeryüzünde fesat çıkarılmamasını, Ululemre itaati emreden ayetleri ve bu hususta çeşitli hadisleri işlediler.²⁶⁶⁰ Bu ayet ve hadislerin zikrinden maksat, İtilaf devletlerinin *ululemr* oldukları ve onlara karşı isyanın çıkarmanın Allah'ın ayetlerine ve Peygamberin emirlerine aykırı olduğu fikrini işlemektir.

Cihadın ilanı propagandalarını yapan İttihatçıların akidelerinin bozuk olduğu propagandaları cihadın bir başka handikapı oldu.²⁶⁶¹ Bir arşiv vesikası, İttihatçıların fikrî yapısını ve materyalist taraflarını gösterir: “Avrupa Üniversitelerinde okuyan Jön Türkler, cihat rolüne uygun değillerdi. Onlar, pek de iyi anlayamadıkları Avrupaî idrakten ilham alıyorlar ve teokratik bir devletin dinî ideallerini, materyalist diplomasinin hizmetine vermek istiyorlardı. Kaldı ki Jön Türkler, panislam düşüncesine isabetli bir istikamet de veremediler ve cihadın ve İttihad-ı İslam'ın kimyasını bozdular.”²⁶⁶² Osmanlı eski Genel Kurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa, İttihatçıların dinsizliğinden bahsederken “Ahmet Rıza Bey, Meclisi Mebusan reisi olunca ettiği yeminde bir türlü Allah'ın adını ağzına alamadı. Bunların dinsizliği yüzünden harpte ilan edilen cihadın bir tesiri kalmadı.” der.²⁶⁶³

Mehmet Selahaddin Bey, İTC liderlerinin itikadı hakkında şunları söyler: “Alman hükümetinin istekleri doğrultusunda hareket eden İTC reisleri Kayser'in cihangirlik emellerinin hadimi olduklarından, artık isteseler de geri çekilemezlerdi. Hatta veli-i nimetlerinin arzularına daha fazla hizmet edebilmek için “Cihad-ı Ekber” i bile ilan ettiler. Ancak bunlar, âlem-i İslam tarafından iyi tanındıklarından ve ilan ettikleri cihadın şer'i bir mesnedi olmadığı anlaşıldığından çok yerde kaale bile alınmadı. Zaten İttihatçılarda din, iman kalmamıştı. Şeyhulislam'lar da (Musa Kazım, Hayri efendiler) onlara uymuşlardı. Bu reziller, Müslümanlara tesir edemeyince bu defa dâhili Müslümanları Osmanlı namı ile iftihar edenleri harbe sevk etmek için bir “Mevlevi ordusu” kurdular.”²⁶⁶⁴

Zaten Padişah'ın tahttan indirilmesi İslam dünyasında Jön-Türklere karşı bir nefret uyandırmıştı. Bir Hintli imamın söylediklerini Abdürreşid nakleder: “İslamiyet'in bekası Türkiye'nin bekasına bağlıdır. Müslümanların tek melcei olan Türkiye ne yazık ki şu anda

²⁶⁶⁰ Bayur, **TİT**, 3/1, s. 327.

²⁶⁶¹ Mesela Talat Paşa masondu. Kazım Karabekir, **1.Dünya Harbine Nasıl Girdik ?**, s. 17; 8 Mayıs 1916'da tayin edilen Musa Kazım Efendi mason idi. Danişmend, **Kronoloji**, C. 5, 165 ve 174 no.lu fkralar, s. 160, 162; Ayrıca bkz. Paul Dumont; “La Turquie dans les Archives du Grand Orient de France. Les Loges maçonniques d'obédience française à İstanbul du XIX. Siècle à la veille de la première guerre mondiale”, **Economie et Société dans l'Empire Otoman**, éds. J.L. Bacqué-Grammont et Paul Dumont, Paris, 1983, s. 171-201 ; Cemal Paşa'nın Fra-masonluğu iddiası için bkz. **La Croix**, 26 février 1915.

²⁶⁶² **MAE** vol. 1670, p. 26. Guerre 1914-1918. Panislamisme. Procès verbal de la séance de la comm. Interministérielle des Aff. Mus. du 8 juillet 1915. Note de M. Gaillard ; **SHAT**, 7 N 2103, EMA. « Les événements d'Orient et le Khalifat », 7 mars 1915, Note de M. Gaillard.

²⁶⁶³ Ahmet İzzet Paşa, **a.g.e**, C. I, s. 185.

²⁶⁶⁴ Mehmet Selahaddin Bey, **İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devletinin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim**, (Sadeleştiren: Ahmet Varol), İnkılap Yayınları, İstanbul, 1989.

dinsizlerin elinde.” Bir Afganlı da Abdürreşid’e “*Ahlaksız İttihatçılar, dini cihetleri de yok!*” diyordu.²⁶⁶⁵ Enver Paşa’nın dışında hiç kimse Müslümanların canlarını Almanlar uğrunda vereceğine inanmıyordu. İTC içindeki güç dengeleri, cihadın tesirsiz kalmasıyla laiklerin lehine gelişti. İslamcılarla Laikler arası kavga 1916 kongresinde iyice su yüzüne çıktı. Savaşın en şiddetli yılı olan 1917’de Türkiye’de laik inkılâplar, Cihat hassasiyetine rağmen gerçekleştirildi.²⁶⁶⁶ *Times* gazetesi de “*Biz Türkiye’nin muharip bir devlet olarak İslam âlemini ayaklandıracağına inanmıyoruz. Fesi şapka ile değiştiren Türk, cihadı kazanamaz.*” der.²⁶⁶⁷

Le Temps’ın bir haberinden anlaşıldığına göre Türkiye’nin içerisinde de cihada muhalefet başlamıştı. İstanbul’da, Bursa’da İzmir’de Jön Türk komitesine ve Almanlara karşı şiddetli reaksiyonlar gösterilmiş, duvarlara, memleketin bütün felaketlerinin asıl müsebbipleri olmakla itham edildikleri çok sert beyannameler asılmıştı. Bilhassa, Jön Türk komitesinin tesirinin İstanbul’daki kadar olmadığı İzmir’de, çok sayıda ulema camilerde, memleketi uçuruma sürükleyen Jön Türklerin uğursuz politikası aleyhinde vaazlar veriyordu.²⁶⁶⁸

İttihatçıların *Made in Germany* cihadı ve sürdürdükleri panislamist politika savaşın uzamasıyla birlikte inandırıcılığını kaybetti. Sultan’ın cihat davetleri de Türk olmayan Müslümanlar arasında çok cılız bir yankı buldu. Araplar da cihadı bir tarafa bırakıp İngilizlerin de teşvikiyle Türklerden Hilafeti geri istemeye başladı. Panturan ve pangermen ittifakı Müslüman kitlelere artık bir mesaj vermiyordu.²⁶⁶⁹ Aslında yapılması gereken *Kur’an* mealleri de İttihatçıların Araplar nezdinde itibar kaybetmelerine yol açtı.²⁶⁷⁰ O sıralarda *Tanin*’de sık sık *Kur’an* tercümelerinin haberleri veriliyordu.²⁶⁷¹

Bu savaşta ordu ve millet açlıktan kırılırken, daha savaşın başlarında Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi, İttihatçıların politikasını, israflarını tasvip etmemiş, istifa etmişti. Mabeyin Başkâtibi Ali Fuat Bey [Türkgeldi], istifasının sebebini bizzat kendisinden dinleyerek Hatıralarına şu şekilde geçirmişti: -*Geçen gün Enver Paşa’nın yalisinin arkasındaki köşkte verdiği ziyafette siz de hazırдыңız: gördünüz; o masraflar, o ihtişamlar neyle oluyor. Ben artık onlarla birlikte olamam.*²⁶⁷² Şeyhülislam, 14 ay kadar İttihatçılarla

²⁶⁶⁵ Abdürreşid İbrahim, **20. Asrın Başlarında İslam Dünyası, Çin ve Hindistan’da İslamiyet**, Haz. Mehmet Paksu, C. II. İstanbul, 1987, s. 348, 250.

²⁶⁶⁶ Stoddard, **TM**, s. 47.

²⁶⁶⁷ **JD**, 2 novembre 1914; Bayur, **TİT**. 3/1, s. 270-71.

²⁶⁶⁸ **Le Temps**, 20 janvier 1915.

²⁶⁶⁹ René Pinon, « *La liquidation de l’Empire Ottoman* », **RDM**, t. LIII, 1919, s. 141, 142.

²⁶⁷⁰ **MAE**, vol. 1671, “Guerre 1914-1918, panislamisme”, s. 131 vd. .

²⁶⁷¹ **Tanin**, 12 Şubat 1914. **Tanin**, bu tercümenin İbrahim Hilmi Bey tarafından yapıldığını yazıyor. **Tanin**, ayrıca *Kur’an*’ın Almancaya olan çeviri haberlerini de veriyordu: **Tanin**, 16 TS 1917.

²⁶⁷² Danişmend, **Kronoloji**, C. 5, 172 no.lu fıkra, s. 161-62.

çalıştıktan sonra 6 Mayıs 1916'da istifa etti. Yerine 8 Mayıs 1916'da tayin edilen Şeyhülislam da İslam dünyasının tercih edeceği biri değildi; içerde de birçok dedikodulara sebep olmuş, bilhassa farmasonluğuna itiraz edilmişti. Mabeyin Başkâtibi Ali Fuat Bey'in Hatıralarında Sultan Reşad'ın kendisini istemediği halde İttihatçıların baskısıyla Meşihat makamına geçtiğini anlatır. Şair Eşref de bu hususu şöyle hicveder:

*Avdetiler ile hükümetimiz/Benzedi devlet-i Yehuda'ya
Bab-ı Fetva'yi da Çiftlik edip/Verdiler en-nihaye Musa'ya.*²⁶⁷³

Her ne kadar bir müddet için bir İslam dünyasını tahrik edebilmişse de tesirli ve bağımsız liderlerden yoksun oluşu vs. dolayısıyla belli bir dönemden sonra cihadın durgunluğa girdiği açıktır.²⁶⁷⁴

Savaş müddetince Türk baskılarının da olduğu görülür. Cihadın başarısızlık sebeplerinden biri de Cemal Paşa'nın Suriye'deki gereksiz baskılarıydı. Açlıkla boğuşan Suriye'de eşrafın idam ve sürgünü Arap âlemini küstürdü ve cihadı tesirini kırdı. *Agence Reuter*'in bildirdiğine göre bu idamlar, sürgünler ve hapis cezaları Enver Paşa'nın Suriye ziyaretinden sonra da devam etti, aralarında milletvekilleri de vardı.²⁶⁷⁵

9 Ocak 1915 tarihli *El Mokattam*'in emin bir kaynaktan aldığı bilgilere göre Suriye'nin yeni kumandanı Zeki Paşa, Şam'da astığı bir beyannamede "Düşmanın bir saldırısı halinde şehrin savunulmayacağını ama Hıristiyan ve yabancıların öldürüleceğini" bildiriyordu. Bu beyanname Suriye'de infiale yol açmıştı. Nitekim Şam'da Emeviye Camii şeyhi, verdiği vaazda, İslam şeriatında bunun yerinin olmadığını söylüyor ve şiddetle Zeki Paşa'yı protesto ediyordu.²⁶⁷⁶

Irak'taki Türk baskıları da ayrı bir hoşnutsuzluk mevzuu oldu. Türkler Kerbela'da mukaddes Şii mekânlarını bombardıman etti. Kerbela ve Necef'in Şii Müslümanları, isyan ederek Türk garnizonlarına saldırdı.²⁶⁷⁷ Bu da İran ve Hindistan'daki Şii Müslümanlar arasında infiale sebep oldu. Basra'da çıkan 9 Nisan 1916 tarihli *El-Ewkat* gazetesinden naklen 29 Temmuz 1916 tarihli *El-Ahram*, Irak'taki kanlı Türk-Arap çatışmaları ve bombardıman hakkında teferruat veriyordu. Irak Şiiilerine sahip çıkan İran da bu kutsal mekânlara

²⁶⁷³ Danişmend, **Kronoloji**, C. 5, 165 no.lu fıkra, s. 160.

²⁶⁷⁴ André Duboscq, « *Panislamisme et pangermanisme* », **JD**, 7 mars 1915.

²⁶⁷⁵ **JD**, 24 juin 1916.

²⁶⁷⁶ **MAE**, vol. 1670, « Guerre 1914-1918. Panislamisme. », M. Marchand'in nutku. Administrateur de 1ère classe des colonies chargées du service des Aff. Musulmans au ministère des Colonies. Procès verbal de la séance de la colonisation interministérielle des Aff. Mus. du 25 janvier 1915, s. 37.

²⁶⁷⁷ **JD**, 24 juin 1916. Kerbela, Bağdat'ın 95 mil güney-batısındadır. 500.000 Şii buradadır, 400.000 i Farsça konuşur.

saygısızlığı Babıâli nezdinde protesto etti.²⁶⁷⁸ Bu hususta İngilizlerin Arapları isyana teşvik ettikleri bir gerçekse de bastırılan isyanlarda kontrol dışı nahoş hadiselerin olduğu söylenebilir. Türk otoriteler tarafından Gazze’de Mısırlıların ellerinden develerinin zorla müsadere edildiği haberleri Avrupa basınında görülür.²⁶⁷⁹ Bu ve benzeri gelişmeler cihadın manevi gücünü kıran baskılar oldu.

Fransız *Le Matin* gazetesi Türk devletinin heterojen terribini hatırlatıyor ve 20 milyon Türk’ün içerisinde sağlamlarının Kafkas ordusunda çarpıştığı 3 milyon Kürt’ü Irak’ta, İngilizlerle çarpışan veya Türklere karşı daimi bir isyan içinde olan ve Suriye ve Lübnan’da da Türklere karşı hoşnutsuz olan 7 milyon Arap’ı söz konusu ediyordu. *Le Matin*, 3 milyon Rum ve Ermeni’yi de zikrettikten sonra mübalağalı bir rakamla Türk cinsinin 7 milyon nüfus olduğunu iddia ettikten sonra sözlerine şöyle devam ediyordu: “*Enver Paşa, bu nüfustan harbin başında 800.000 kişilik bir faal ordu teşkil etmişti. Bunun 200.000’den fazlası Gelibolu’da eridiğine göre ve halen burada 200.000’den fazlası da silah altında tutulmuş ve tutulacağına göre eldeki mevcut 400.000 asker demektir. Bunun da bir kısmı isyana ve patlamaya hazır geniş Türk imparatorluğu coğrafyasında iç asayişini sağlamaya tahsis edileceğine göre bu harpte Türkiye, cihat için bir asker deposu ve Almanlar için de bir maneviyat menbaı olamaz.*²⁶⁸⁰ Buna karşılık İtilafçıların Hindistan ve Afrika gibi sömürgelerinde: sınırsız sayıda asker mevcudiyetine sahip olmaları Türk-Alman tarafını zora soktu, adeta cihadı işlemez hale getirdi. Cihat, askeri zaferlerle desteklenemeyince itibar kaybetti; Türk orduları ne Tiflis’e, ne Tahran’a ne de Kahire’ye girebildi. Osmanlı hükümeti, bir Türk-İran-Afgan ittifakı teklif etti, Fars milliyetçilerine de istila ettirdiği Batı İran’da silahlı yardım vaadinde bulundu, bu maksatla Afganistan’a da bir misyon gönderdi, ancak başarılı olamadı, çünkü orduları çok yerde perişandı, İstanbul bile tehdit altındaydı.²⁶⁸¹

Sarıkamış’taki Türk bozgunu cihadın ilk iflasıydı ve bu iflas sadece cihada ait değildi, Turan konfederasyonu mefkûresi de iflas etmişti.²⁶⁸² Kafkas cephesinde Türk askerinin durumu içler acısıydı, Rus askerleriyle ticari münasebetler de başlamıştı. Türk askerleri Ruslara çok sevdikleri tütün verirken Rus ileri nöbetçileri de Türklere beyaz ekmek çay ve şeker veriyordu. Bunlar asker için bir ziyafet idi. Süleyman Nuri’nin karşılaştığı askerlerin bir

²⁶⁷⁸ MAE. Vol. 1676, “Guerre 1914-1918, Panislamisme”, Presse mus. D’Égypte. Direction Des Aff. Pol. et commerciales, K. 103 : 2. Le Caire 17 août 1916. M. A. Defrance, ministre de France en Égypte à son excellence M. A. Briand, président du conseil. Ministre des Affaires Étrangères à Paris.

²⁶⁷⁹ JD, 13 Décembre 1914.

²⁶⁸⁰ Le Matin, 3 novembre 1915.

²⁶⁸¹ AF, octobre-décembre 1917.

²⁶⁸² Larcher, La guerre Turque..., s. 389.

kısmı “...çürülçiplak, yalnız omuzlarında birer tüfeği ve cephaneleriyle er olmaktan ziyade acayip birer mahlûktu.”²⁶⁸³

Askeri başarısızlıklarla cihat bir yere varamazdı. Sarıkamış felaketini Osmanlı basını halktan gizlerken Fransız basını bu felaketi bütün teferruatıyla veriyordu. Esirlerin Rus birlikleri karşısındaki halleri içler acısıydı. *Novoye Vremya* gazetesi muhabirinin Sarıkamış muharebesi hakkında gazetesine yazdıkları, ilan edilen cihadın fecaatini gösterir: *Esir alınan Türklerin sayısı çok fazladır. Türk ricati tam bir bozguna dönüşmüştür. Rus ateşinden kaçan bitkin ve aç Türk müfrezeleri, komutanlarını dinlemeyerek, silahlarını bırakıp Ruslara teslim oluyorlar, kendilerine biraz yiyecek verilmesi için Ruslara yalvarıyorlar. Esirler, öylesine aç ve yorgunlar ki, ayakta zar zor durabiliyorlar. Defalarca Ruslar, sahra mutfaklarını Türklerin ilk saflarına kadar sürdü. Türkler, sıcak yemek kokusunu aldıklarında muharebeyi bırakıp kitleler halinde teslim oluyorlar, karınları doyduğunda Rusların ellerini öpüyorlardı.*²⁶⁸⁴ *Novoye Vremya*, Erivan istikametinde muharebe eden Türk birlikleri arasında çok sayıda gönüllü Arap, Kürt ve Arnavut’un olduğunu ilave eder. Karaim Yahudi Türklerinden General Yakov Kefeli de hatıralarında esir alınan Arap asıllı Osmanlı askerlerinin hemen tamamının Iraklı olduğunu ve bunların Kars’ta kazma-kürek işlerinde [hidemat-ı şakka] çalıştırıldıklarını belirtir.²⁶⁸⁵

4 Ocak 1915’te Cihad-ı Ekber’in ilk iflas vakası olan Sarıkamış felaketini Çar Nikola Fransa ve İngiltere hükümetlerine bildirdi. Bunlar da durumu sömürgelerinde propaganda ederek kendi Müslümanları arasında cihadın başarısını kırmışlardı.²⁶⁸⁶ Sarıkamış felaketinden sonra gelen Karaorgan felaketi ile cihat, Kafkasya’da bir başka bozguna uğradı. Fransız kamuoyu, cihadın iflasını bu Kafkas felaketlerine bağlar.²⁶⁸⁷ Türk Kafkas ordusunun nerdeyse imhasıyla sonuçlanan Sarıkamış faciasının ardından yaşanan Kanal Harekâtının başarısızlığı da cihadın iflasının başka bir yüzüdür. Bundan sonra da İstanbul’un bile düşeceği korkuları hâkimdir.²⁶⁸⁸ Türk orduları üst üste Mezopotamya, Irak ve diğer savaş meydanlarında uğradığı acı mağlubiyetlerden sonra İran uleması da saf değiştirip sultan’ın cihadına zıt fetvalar verdi.²⁶⁸⁹ Irak’ta, 12 Nisan 1915’te Şuayyibe’de vuku bulan Türk mağlubiyeti ile artık Cihadın beli kırılmıştı. Bundan sonra Iraklılar İngiliz tarafına geçti. Arabistan’da da kamuoyu

²⁶⁸³ Süleyman Nuri, **a.g.e.**, s. 117.

²⁶⁸⁴ **Le Temps**, 20 janvier 1915.

²⁶⁸⁵ General Dr. Yakov Kefeli, **Anılar (1916-1919)**, Ankara, TTK Yayınları, 2013, s. 22, 32, 44, 50.

²⁶⁸⁶ **SHAT**, 7 N 2140, EMA, “Analyse d’un télégramme chiffré reçu des Aff. Etrangères au Cabinet de Guerre », Le 7 janvier 1915, à 12.30. Pterograd, 6 janv. 1915, reçu le 7 à 3.35. Exemple remis à 2. Bureau Section d’Afrique. Du Général de Laguiche pour le ministre de la Guerre.

²⁶⁸⁷ **Le Temps**, 8 janvier 1915; **Le Temps**, 19 janvier 1915; **Le Figaro**, 30 janvier 1915;

²⁶⁸⁸ **Le Temps**, 20 janvier 1915.

²⁶⁸⁹ **Le Figaro**, 30 janvier 1915.

fikir deęiřtirdi.²⁶⁹⁰ Kanal harekâtının başarısızlığı, Arabistan’da cihadın Őevkini kıran ayrı bir unsur oldu.²⁶⁹¹ Hicaz’ın dūřuřu ile Cihat mūhim ölçūde tesirini kaybetti²⁶⁹², Őam’ın dūřmesi²⁶⁹³ ile de cihat ve panislamik hareket, bu savařta modern silahlar karřısında ağır bir maęlubiyet aldı.

Osmanlılar ve Almanlar şaşaalı propagandalarını kesin zaferlerle destekleyemedi. Uzaklık, haberleşme yetersizliği, Osmanlı Devleti’nin savaştaki etkisizliği vs cihadı başarıdan yoksun kıldı. Kuşçubaşı der ki: *Yardımd etmek isteyen Müslūmanlar ya baskı altındaydı veya yardımd edemeyecek kadar zayıftı, ya da İrand gibi can derdine dūřmüřtü. K. Afrika’da başarı çok mutevaziydi. Osmanlı zaaflarının görüldüğü an, dâhildeki Müslūmanlar bile Őerif’in saflarına geçtiler. Sömürgelerde, mesela Mısır’da beklenen kıyam gerçektelemedi. İtilaf ordularındaki İslamlardan pek azı Osmanlı ordularına katılırken Osmanlı ordusundaki Arap askerlerin çoęu İngiliz ordusuna katıldı. Çok sayıda Hint Müslūmanı Irak ve Sina’da Türklere karşı inatla çarpıştı.*²⁶⁹⁴ Filistin’in dūřmesi ile de cihat bitti. 60.000 kişilik Türk kuvvetlerinin yarısından fazlası esir dūřüp ardından da Suriye bozgunu gerçekteleşti.²⁶⁹⁵ Filistin ve Mezopotamya’dan mahrum bir Türk cihadının artık başarı şansı kalmamıştı.²⁶⁹⁶

3-Müslūmanlardan kaynaklanan nedenler: Daha savaşın patladığı sırada Müslūmanların % 90’ı Avrupa devletleri vesayeti altındaydı.²⁶⁹⁷ İngiltere, çoğunluğu Hint Müslūmanlarından oluşan 941.000 askeri seferber etmişti. Bunların 756.000’i Türk cephelerinde savaşıyordu.²⁶⁹⁸ Dünya’da tek bağımsız devlet Osmanlı Devleti idi. İrand adeta sadece bir *coğrafi bölge* idi. Fas, Fransa’nın, Afganistan da İngiltere’nin vesayetindeydi. Türkistan, Avrupa medeniyetinden çok uzaktı. Kırgızlar, Kazaklar, Türkmenler sadece çoban ve göçebe idi. Rusya Müslūmanları coğrafi, sosyal, ekonomik, lenuistik, kültürel alanda birbirlerinden çok uzaktalardı.²⁶⁹⁹ Afganistan, iç işlerinde bağımsız, ama dış siyasetinde İngiltere güdümündeydi. Buna karşılık, İngiltere’den yılda 120.000 İngiliz altın lirası alıyordu. Emir in modern bir ordusu da saldırı gücü de yoktu. Ancak Hindistan sınırlarındaki

²⁶⁹⁰ Bayur, **TİT**, 3/3, s. 92 vd.

²⁶⁹¹ **Le Figaro**, 30 janvier 1915.

²⁶⁹² **Le Temps**, 4 novembre 1914; **Le Figaro**, 10 septembre 1916.

²⁶⁹³ Őam’ın dūřuřu hakk. bkz. Cevat Rifat [Atilhan], “*Őam ’ın sukutu*”, **Ati**, 26 KE 1918.

²⁶⁹⁴ Stoddard, **TM**, s. 46 vd.

²⁶⁹⁵ Auguste Gauvain, « *Le Dêbâcle touranien* », **JD**, 25 septembre 1918.

²⁶⁹⁶ **SHAT**, 7 N 2140, EMA, “Section musulmane”, no: 189, **Times** gazetesinden beş sayfalık bir makale.

²⁶⁹⁷ **SHAT**, 7 N 2140, EMA, **Afrique, De Sous-Secrêtaire d’Etat aux Affaires Etrangères, le 19 Janvier 1915**; **Le Temps**, 20 janvier 1915.

²⁶⁹⁸ Vahdet Keleşyılmaz, **Teşkilat-ı Mahsusa’nın Hindistan Misyonu**, AAM Yayınları, Ankara, 1999, s. 47.

²⁶⁹⁹ **AF**, octobre-dêcembre 1917.

yüksek dağlık bölgelerde savaşkan kabileleri savaş gücünü artırıyordu. Ama kuzeyin düz arazisinde savaş gücü yoktu. Durum buyken Afgan emiri Cihat için keyfini bozamazdı.²⁷⁰⁰

Savaş yıllarında Hilafet meselesi Müslümanların üzerinde anlaşılmadıkları bir sorun oldu. Savaşın devamı müddetince Hilafet, İtilaf Devletleri tarafından ciddi ve ısrarlı bir şekilde teologlarına tenkit ettirildiği gibi Müslümanlar arasında da hayli sorunlu bir mevzu olarak kaldı. Bu iç sorun şu şekilde tasnif edilebilir: 1-Araplar tarafından “gasıp” olarak bilinen İstanbul’daki Türk halife, 2-Peygamber kabilesinden gelen Mekke emiri Şerif Hüseyin, 3-İstanbul’a pamuk ipliğiyle bağlı Mısır hidivi, 4-Kuzey Afrika’nın muhtelif bölgelerinde bulunan Murabıtlar, Trablusgarp, Tunus ve Cezayir’deki zaviyelerin büyük şeyhleri, 5- Altı milyon tabii tarafından Emirul Mü’minîn olarak görülen ve Hz. Hasan’ın soyundan gelen Şerif ve Kureyşî olarak bilinen Fas sultanı, 6- Kara Afrika’da İmam manasında kullanılan Almami [Sudan’ın bazı bölgelerinde kabile şefi] veya Emir-ul mümininin bozulmuş telaffuzu olan Miramolin olarak adlandırılan kabile reisleri. Sudan’daki bu Almami ve Miramolin’ler arasında en göze çarpanı, Mısır’ı İngiltere’ye karşı isyana teşvik eden Ali Dinar idi.²⁷⁰¹ Hilafet, bu yıllarda oldukça problemliydi.

Cihadın başarısızlığında Hilafet tartışmalarının etkisi büyüktür. İslam âleminde Hilafete dair 3 ayrı görüş mevcuttur.

1-Ensar’ın görüşü: buna göre Hilafet, kim olursa olsun, İslam’ı muhafazaya muktedir ve İslam’ın dünyevi kudretini gösterebilene aittir.

2-Muhacirlerin görüşü: Halife, ancak ümmetin müşavere ve müzakeresinden sonra tayin edilebilir. Ancak buna rağmen Halife, mutlak surette [sine qua non: şart-ı gayr-ı münfek] asil Kureyş kabilesinden olmalıdır.

3-Benu Haşim’in görüşü: Bu, Peygamber’in mensup olduğu bir ailedir. Bu görüşe göre Hilafete en layık şahıslar Ehl-i Bey’ten olanlardır. Halen Şii’lerin görüşü budur.²⁷⁰²

Şia, Hilafet’in Ali’den gasp edildiğini, Araplar da Halife’nin Kureyşî olması gerektiğini düşünüyor, Arapların havas kısmı, Hilafetin Türklere geçtiği günden beri Türk hilafetini reddediyordu. Türkler de bu iddiaya karşı İmam-ı Makkari’nin “Kuvvetsiz bir İmam’ın hükmü yoktur, kudretli İmam’a biat etmek farzdır” yorumuna dayanıyordu. Hukukçu Cevdet Paşa, bu yoruma dayanarak dünya Müslümanlarının esaret altında olduğundan ve tek

²⁷⁰⁰ Cihad’ın Hindistan ve Afganistan’daki tesiri için bkz: Bayur, **Hindistan Tarihi**, C. 3, s. 501-520.

²⁷⁰¹ **SHAT**, 7 N 2140, Ministère de la Guerre, EMA, no: 4894-9/11, Paris le 29 juin 1917. Note du Lieutenant Oulanier Bey; Ali Dinar, isyanı ve İngilizler tarafından katli hakk. Geniş bilgi : Hasan Kandil, **Fethu Darfur**, **Sene 1916**, İskenderiye, 1356-1937. Tamamen İngiliz görüşüyle yazılmış pek tarafgir bir hatırat kitabı. (Bu eser, İbrahim Nasser ile birlikte tarafımızdan tercüme edilmiştir. Baskıya hazırdır.)

²⁷⁰² **MAE** vol. 1695, “Guerre 1914-1918. Panislamisme”, « Extrait et analyse du journal **El-Kibla**. Mission militaire française en Egypte. Direction politique et commerciale. 22 avril 1917. K. 102 : 7 ; **La Kibla** no : 71 du Djumadia II. 1335. 19 avril 1917. L’article éditorial intitulé « Une chose fait parler d’une autre ».

bağımsız devlet de Osmanlı Devleti olduğundan Osmanlı hilafetine tabi olmak gerektiğini söyler.²⁷⁰³ Her ne kadar Ehli Beyt'in hilafetini tasvip ediyorsa da İran, savaştan sonra Hilafetin ilgasına karşı şiddetle karşı çıktı. Çünkü artık bir Türk ihtirası ve Arap fanatizmi söz konusu değildi.²⁷⁰⁴

Savaş sırasında üzerinde çok durulan bir proje olan “Türk-İran-Afgan İttifakı” Müslümanların iç ve dış sorunları nedeniyle gerçekleşemedi. İran'ın Rusya ve İngiltere'nin vesayeti altında oluşu, Afganistan'ın da İngiltere'nin direktiflerinden çıkamaması, Türkiye'ye ve Almanya'ya uzak oluşu bu ittifakı engelledi. Kaldı ki askeri bakımdan Türkiye, zaten mağlup durumdaydı. İran ve Afganistan'ın böyle bir ittifaka girmesi de mantıki değildi. Öte yandan İran, İttihatçıların pantürkist politikasından ürküyor ve Azerbaycan hususunda İttihatçılardan yana endişeler taşıyordu.²⁷⁰⁵

İran ve Hindistan'daki değişik mezhepler, Şiilik, İsmaililik vs. gibi Sünniliğe muhalif görüşler cihadın zayıf halkalarıydı. Hindistan Müslümanlarından ve Sünniliği reddeden İmamiye fırkası lideri Ağahan Halifeyi reddediyordu. Hindistan'daki Kadiyani mezhebi, cihat ve Hac açısından Sünni İslam'dan farklıydı. Bu mezhep, İslam'da silahlı cihada karşıydı ve Hac'ı da önemsiz görüyordu. Kadiyaniler, İngilizler tarafından nüfuzlu mevkilere getirildiklerinden tesirleri büyük oldu ve kendi coğrafyasında cihadı zaafa uğratabildi.²⁷⁰⁶

Cihadın önündeki bir başka engel da cehalet idi. Okuryazar azlığı dolayısıyla İslam ülkelerine gönderilen broşürler pek az okunabilmiş ve muhtevaları anlayamamıştı.²⁷⁰⁷ Kul ve Allah arasına giren şeyhleri ve pirleri de hâkim devletler satın alınca kendileriyle beraber salikleri de satın alınmış oldu; Zaten bunlar bir bakıma buna mecburdu, aksi takdirde sürülürler veya itlaf edilirdiler. İtilaf devletleri, İslam dinini şarkiyatçıları vasıtasıyla çok iyi tanıyorlar, *Kur'an* ve *Hadisleri* ulemaya istedikleri gibi yorumlatabiliyorlardı. Nitekim 1871'de İngilizler, Mekke ulemasından Hindistan'ın *Dar-ül İslam* olduğuna dair fetva almışlar ve halkın isyan etmesini engellemişlerdi.²⁷⁰⁸ Mareşal Bugeaut, Cezayir'in işgalini tamamladıktan sonra Fransa, Cezayir'in *Dar-ül İslam* olduğuna dair Mekke müftülerinden

²⁷⁰³ Türköne, **İslamcılığın Doğuşu**, s. 175; Ahmet Cevdet Paşa, **Kıyas-ı Enbiya**, C. II. İstanbul, 1969, s. 282-283.

²⁷⁰⁴ Maurice Pernot, « *L'inquiétude de l'Orient, IX, À Travers la Perse* », **RDM**, t. XXXVII, 1927, s. 838.

²⁷⁰⁵ Geniş bilgi: **AF**, octobre-décembre 1917, no: 171, s. 177-178.

²⁷⁰⁶ Bayur, **TİT**, 1/1, 4. B., TTK, Ankara, 1991, s. 118, Bayur, **TİT**, 3/1, s. 332; Kadiyanilik hakk. bkz: Bayur, **Hindistan Tarihi**, C. 3, s. 355, 484-488.

²⁷⁰⁷ **SHAT**, 7 N 2103. Ministre des Aff. Etr. au Ministre de la Guerre. Paris, le 16 décembre 1914 ; Harp yıllarında İslam askerlerinin % 95'i okur yazar değildi. Larcher, **La Guerre Turque...**, s. 67.

²⁷⁰⁸ Bayur, **TİT**, 3/1, s. 328.

fetva almışlardı. Mareşal Bugeaud'nun isteği üzerine verilen fetva, Cezayir'de Fransız hâkimiyetinin kurulmasına azami hizmet etmişti.²⁷⁰⁹

Kafkasya'daki Sarıkamış ve Karaorgan felaketleri ve Irak'taki Şuayyibe faciası ile cihat çok ağır darbeler yemişti. Bu da kısa süre sonra Arabistan'da etkilerini göstermekte gecikmedi ve İngilizlerin de tahrikleriyle Arabistan'da da bir takım kıpırdanmaların olması kaçınılmaz oldu. Savaş uzadıkça ve yeni kontenjanlar silah altına alındıkça Araplar cihadı sorgulamaya başladı. *Kuran, Peygamber, Şeriat Arabındır, Türkler bunları bizden gasp etti* diyen Araplar, İttihatçıların tasarrufu altındaki cihadı dinlemedi.²⁷¹⁰ Hüseyin ve oğulları Alb. Lawrence ile birlikte Arap isyanını başlattı, böylece cihat fetvası bir mevtaya dönüştü.²⁷¹¹ Arabistan isyanıyla cihat ağır darbe yedi.²⁷¹² Zaten daha savaşın başlarında Bağdat'ta Cihada karşı bir isteksizlik vardı.²⁷¹³

Cihadın başarısızlığında yolsuzluklar ve organizasyon eksikliği de mühim bir faktör oldu. Berlin kasaları panislamizm propagandasını yapanlar için bir para musluğu olmuştu. İslam Üniversiteleri, zaviyeler, büyük Arap kabileleri, Berlin'den gelen altın dolu kasaların, İstanbul'daki siyasetçiler için bir geçim menbaı olduğunu görünce, cihada verdikleri desteği kestiler ve bu tutarsız cihat politikasından vazgeçtiler.²⁷¹⁴ Arap ve İran kabileleri ve şefleri parasız adım atmazlardı. Liman ve Golç paşalar, hatıralarında bu hususu bilhassa esefle belirtirler.²⁷¹⁵ Bir kısım türedi zenginler ortaya çıkıp, kanunsuz işlerle ihtikâr söylentileri ayyuka çıkınca cihat ruhu çözüldü. Savaş yıllarında kıtlık ve açlık içinde perişan olan halk için cihadın bir manası kalmamıştı.²⁷¹⁶

Dünyadaki Müslümanların ancak onda biri cihada katıldı.²⁷¹⁷ Cihat bu haliyle başarılı olamazdı. Kaldı ki cihat, Osmanlı topraklarında bile başarısızdı.²⁷¹⁸ Organizasyon eksikliğinden beyannamelerin her tarafa ulaşamaması ve propagandanın düzensiz oluşu²⁷¹⁹ cihadın başarısızlığına yol açtı. Münferit hadiselerin dışında, ne İslam için, ne de Sultan için kılını kıpırdatan olmadı. İtilaf kuvvetleri şiddetli ve dikkatli tedbirler alıyordu. II.

²⁷⁰⁹ Octave Depont et Xavier Coppolani, *Les Confréries Religieuses Musulmanes*, Giriş, s. 8. Nakleden: Bayur, *TİT*, 3/1, s. 328.

²⁷¹⁰ *SHAT*, 7 N 2104. MAE. Direction des Aff. Politique et comm. Le 21 janvier 1916.

²⁷¹¹ Pierre Rondot, *L'Islam et les Musulmans d'Aujourd'hui*, éd. De l'Orent, Paris, 1958, s. 154-155.

²⁷¹² *Le Figaro*, 30 janvier 1915.

²⁷¹³ *Le Figaro*, 11 janvier 1915; *Le Temps*, 11 janvier 1915.

²⁷¹⁴ André Duboscq, « *Panislamisme et pangermanisme* », *JD*, 7 mars 1915; Bu hususta Sabis, « Münevverlerimizin hali » başlığıyla hatıralarında cihat şampiyonluğunu yapanların menfaatperestliklerini ve riyakârlıklarını uzun uzadıya anlatır. *Harp Hatıralarım*, C. 1, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991, s. 195-200.

²⁷¹⁵ Sanders, *a.g.e.*, s. 161-62.

²⁷¹⁶ *AF*, Avril-Juin 1917, s. 37; Harbin bu yönlerini Hüseyin Rahmi çeşitli hikâyelerle hicveder; bkz. Hakka sığındık, Tövbeler tövbesi, Namusla açlık meselesi vs hikâyeleri.

²⁷¹⁷ Koloğlu, *a.g.e.*, Ankara, 1981, s. 26.

²⁷¹⁸ Bayur, *TİT*, 3/1, s. 270.

²⁷¹⁹ Bayur, *TİT*, 3/1, s. 326 vd; Landau, *Pan-İslam*, s. 128.

Abdulhamid'in dikkatle yürüttüğü panislamik hareket ve cihat faaliyetleri, her ne kadar İttihatçılar tarafından da devam ettirildiyse mahiyeti değişmiş ve Türkçü-Turancı bir karma bir renk almıştı. Bu hareket ve panislamik cihat faaliyetleri, Almanya'nın tüm tahrik ve para yardımlarına rağmen cihan savaşında son çırpınışlarını veriyordu.²⁷²⁰ Cihad-ı mukaddes bazı kalem erbabı için de ayrıca bir geçim metayı olmuştu: *Tanın* Gazetesi başyazarı, Yunus Nadi vs gibi.²⁷²¹

Yapılan tüm propagandalara ve Türk-Alman ajanların tüm gayretlerine rağmen İtilaf devletleri Müslümanları, metbu devletlerine genelde sadık kaldılar. Afrika'nın, Hindistan'ın milyonlarla Müslümanı Halife'nin içi boş cihadını dinlemedi. Fakat Paris ve Londra'daki "Kafir Efendileri"ne sadık kaldılar.²⁷²² Fetvaların Türkiye dışındaki Müslüman halk üzerinde münferit olaylar hariç, mühim bir tesiri olmadı, Müslüman askerler de cihada aldırış etmedi. Mesela: Cavid Bey, 18 Nisan 1915 tarihli hatırasında Zossen'de Müslüman Cezayirli ve Tunuslu askerleri ziyaret ettiğinde Hilafet ve İslam'la hiç ilgilenmediklerini söyler.²⁷²³

Bu hususu *AF*, şöyle izah eder: *Hindistan'da, K. Afrika'daki kolonilerimizde rastlanan benzer bir olaya şahit olduk. Bizde de Müslümanlar, İslam dünyasında şaibeli İttihatçıların ilan ettikleri cihat çağrılarında etkilenen olmadı. Kolonilerimizde de ileri eğitim alan yerliler, isyanın sadece kendilerini Almanların uşaklığına terk edeceğinin pekâlâ farkındaydı. Selametın metropole sadakatte olduğunu iyi biliyorlar. Rejime itaat, bayrağa saygı, askerlerin cephede gösterdiği kahramanlıklar Almanların çıkarmak istediği krizi boşa çıkaracaktır.*²⁷²⁴

Bu çarpışmalar sırasında ön saflarda çarpışan Müslüman avcı erlerinin [tirailleurs] Arap kabilelerinden alınan askerlerin [goumiers] Fransa'ya sadakat örnekleri görülür. 17 Mayıs 1915 tarihli Fransız Resmî Tebliğine göre "Bailly yakınlarında, Oise üzerinde Almanlar, Müslüman askerlerimizi celb etmek için çarpışmaların ön saflarına yeşil renkli Osmanlı Hilal bayrağını dikmişlerdi. Afrikalı Müslüman müfrezelerimiz, açtıkları ateşle bayrağı devirerek bu tahriklere gereken cevabı verdiler." Bu tirailleurs'lerden biri Menas Ali ben Djarallah'tır. Constantine'e bağlı Sefia komününe ait Hamemcha Douar'ından [Cezayir'deki çadır köyler] 3. Alay'ın 5. Piyade bölüğünün 2. sınıf kur'a efradından bir gönüllü askerdir Kendisine verilen madalya davetiyesinde şu satırlar yazılıdır: "Almanların, Osmanlı sancağını, siperlerin birkaç metre ilerisine dikmeleri üzerine, tel örgülerden, şiddetli mitralyöz ateşine rağmen hızla ileri atılarak, Osmanlı sancağını kapıp yere indirmiş ve arkadaşlarının da

²⁷²⁰ André Duboscq, « *Panislamisme et pangermanisme* », *JD*, 7 mars 1915.

²⁷²¹ Aydemir, *Enver Paşa*, C. 3, s. 15 vd.

²⁷²² Jean Paul Garnier, *La Fin de l'Empire Ottoman*, s. 162.

²⁷²³ Bayur, *TİT*, 3/1, s. 330.

²⁷²⁴ *AF*, no : 160, Juillet-décembre 1914.

ateşiyle bu sancak delik deşik edilmiştir.”²⁷²⁵ Bir başka Müslüman avcı eri ve aynı alayın borazanı Dilmî Ahmed ve Atman Belaiid ben Mohammed, kendilerine verilen madalya davetiyelerinde şunlar yazılıdır: “*Siper hendeklerinin hemen önüne tirailleurs’leri firara teşvik için pankart dikmeleri üzerine, gönüllü olarak açılan yoğun düşman ateşine rağmen, 200 m. koşarak siper hendeklerinden bu pankartı alarak saflarına dönmüşlerdir.*”²⁷²⁶

Fransa hükümetine verilen bir rapor, savaşın başlamasıyla birlikte Cezayir Müslümanlarının Almanları muazzam bir hayal kırıklığına uğrattığını gösterir. Bunların çoğu Fransız bayrağı altında Fransa’ya sadakatle çarpıştılar.²⁷²⁷ Hatta cihadın ilanı ile Fransa’nın koloni Müslümanlarının sürpriz bile yaptıkları anlaşılıyor: Fransa’ya isyan etmek bir tarafa, mükemmel bir sadakatle, olağanüstü gayretle çarpıştılar.²⁷²⁸ K. Afrika’da, yerli askerlerin silah altına alınışı, 1914 yılının ilk beş ayındaki sayısı 10.000’e ulaşmıştı. 34.000 kadar asker de savaş müddetince gönüllü çarpıştı. Fas, en büyük sadakat örneğini vermişti, çünkü Fransız kontenjanlarına 35.000 civarında tirailleurs [avcı eri] ve sipahi [yerli süvari] tedarik etmişti.²⁷²⁹ Böylece İtilaf devletleri Müslümanlarının sadakati Türklerin ve Almanların tüm ümitlerini suya düşürmüştü.²⁷³⁰ Bu tür örnekler oldukça fazladır.

Müslümanların propagandadan habersiz oluşu ayrı bir başarısızlık unsuru oldu. Türk-Alman propagandası, İtilaf devletleri sömürgelerindeki ulema tarafından reddedildi, halkın da bundan haberi olmadı veya çok az oldu. Bu kadar büyük kitleler fetvalarla kazanılmadı. Cihat da beklenen yankıyı bulmadı, tesirini çok az yerde gösterbildi ve öylece bitti.²⁷³¹ Alman propagandası, samimiyetten uzak ve çok masraflıydı, broşürler her ne kadar okuryazarlık sayısı az olan Şark âlemine yönelik olarak yazılmışsa da tamamen kitaplara bağlı yazıldığından, pratik olmaktan uzaktı.²⁷³² İttihatçılar, cihadın etkili bir propaganda ve geniş kitlelere duyurulabilmesi halinde etkili bir silaha dönüşeceğini düşünüyorlardı. Ancak bu yapılamadığından bir tesiri olmadı, mahkûm Müslümanlar yerlerinden kıyılamadı, *Beyanname-i Cihad da Kâffe-i aktar-ı İslam*’da dağıtılamadı.²⁷³³

Karabekir, “*Almanların yaptığı tüm şiddetli propagandalarına rağmen sonraları bunun çok etkili olmadığını anladık. Bir kısmı Alman propagandasını duymamış bile. Aldığımız*

²⁷²⁵ Mélia, *L’Algérie et la Guerre*, Paris, 1918, s. 229.

²⁷²⁶ Mélia, *a.g.e.*, s. 230.

²⁷²⁷ MAE vol. 1670, “Guerre 1914-1918, Panislamisme », Pièce annexe au Procès Verbal de la séance de la commission interministérielle des Aff. Mus. du 25 janvier 1915. « Rapport au conseil de gouvernement ».

²⁷²⁸ Henry Laurens, « *La France et le califat* », *Turcica*, t. XXXI, 1999, s. 166.

²⁷²⁹ Pascal Le Patremat, *La Politique Musulmane Française au XXème Siècle, De l’Hexagone aux Terres d’Islam, Espoirs, Échecs, Réussites*, Paris, Maisonneuve & Larose, 2003, s. 144.

²⁷³⁰ AF, avril-juin 1917.

²⁷³¹ Bayur, *TİT*, 3/1, s. 332-33.

²⁷³² AF, avril-juin 1917.

²⁷³³ Danişmend, *Kronoloji*, C. 4, s. 419-20.

Müslüman esirler meğer Halife'nin Almanların elinde esir olduğunu ve kendilerinin de onu kurtarmağa geldiklerini zannediyorlar ve Türk askerinin fesli olduğunu ve onlara ateş etmediklerini, şapkalı olan Almanlara ateş ettiklerini söylüyorlardı. Hâlbuki biz kara ordularımızın başından fesi çoktan çıkarmıştık” der.²⁷³⁴

Alman cephelerine sürülen Afrikalı Müslüman askerlerin cihattan haberleri bile yoktu. Lyon'dan Alman cephesine gönderilen Cezayirli bir Müslüman asker, Halifenin emri gereği Cihada gittiğini zannediyordu.²⁷³⁵ Hâlbuki o tarihte Türkiye henüz savaşa girmemişti. Savaşın başlarında Avusturya tarafından esir edilen Çerkezlerin cihattan haberdar olmadıkları anlaşılmıştı.²⁷³⁶ Yakalanan sömürge esirleri halifenin *dinsiz İttihatçılar tarafından hapsedildiğini, İngilizlerin de onu kurtarmağa çalıştıklarını* söylüyorlar²⁷³⁷, hatta bazı esirlerin, Almanya'nın Türkiye'ye savaş ilan ettiğini ve bu yüzden Almanya'ya karşı çarpıştıklarını zannediyorlardı.²⁷³⁸

Bulgarların teslim oluşuyla İttifak devleri savaşı kesin olarak kaybetti. Türklerin imzaladığı Mondros Mütarekesi'nden (30 Ekim 1918) sonra savaşın başından beri cihat faaliyetlerini hararetle yürüten Teşkilat-ı Mahsusa artık son vazifelerinden birini daha yapıp dağıldı. Cihat için İstanbul'a çağrılan panislamist âlimler, liderler vs Müttefiklerin eline düşmesin diye memleketlerine gönderilmeleri söz konusu oldu. Enver Paşa, Türkiye'den kaçmak üzereyken, Teşkilat-ı Mahsusa şefi Hüsamettin Ertürk'ü çağırıp bu teşkilatı lağvini istedi. Teşkilatın bundan sonraki adının *Umum Alem-i İslam İhtilal Teşkilatı* olacaktır. Enver Paşa dedi ki: *-Topkapı sarayında misafir edilen Şeyh Senusi'yi ve Fatih medreselerindeki diğer meşayih ve diğer İslam misafirleri gidinceye kadar iâşe ve ibate et. Bunların salimen memleketlerine firarını temin et. Bunun için Almanlar denizaltı verecekler. Ayrıca İran meşayihinden Şeyh Esat Efendi ve İstanbul'da mukim Nizam-us Saltana ve maiyetindeki yüze yakın zabıt ve mücahitlerin hakan-ı sabık Muhammed Ali Şah'ın biraderi Salar-üdd Devle'nin ve maiyetlerinin salimen İran'a gönderilmesini temin et. Mısır hidivi Abbas Hilmi Paşa'yı da unutm.*²⁷³⁹

Bu misafirlerin bir kısmı Nişantaşı'ndaki konaklarda bir kısmı da Fatih medreselerinde yatıp kalkıyorlardı. Çok kıymetli olanları Tokatlıyan ve Perapalas Otellerinde ağırlanıyordu. Ertürk anlatıyor: *Onlara dedik ki: “Mütareke imzalandı; iâşe yok, ibate yok, başınızın çaresine bakın!” Cihat vaadiyle yerinden yurdundan ettiğimiz adamlar şaşırmışlardı.*

²⁷³⁴ Karabekir, a.g.e., C. II, s. 260.

²⁷³⁵ Tanin, 1 TE 1914.

²⁷³⁶ Tanin, 21 Eylül 1915.

²⁷³⁷ Erol Güngör, *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*, İstanbul, 1993, s. 166.

²⁷³⁸ SHAT, 7 N 2122. Traduction de la pièce no:4, p. 403.

²⁷³⁹ Ertürk, a.g.e., s. 175-177, 226.

*Kızdılar, her kafadan bir ses çıkıyordu.*²⁷⁴⁰ Artık bunların firarları sağlanmalıydı. Sadrazam Mareşal İzzet Paşa ve diğer devlet adamları: “*Bunların yükünü devlet artık kaldıramaz*” diyordu. Harbiye Nezareti müsteşarı İsmet Bey de aynı fikirdeydi. İstanbul Merkez kumandanı Çerkez Fevzi de, *Bu mikropları İngilizlere teslim edelim!* Diyordu. Ayrıca Teşkilat-ı Mahsusa da lağvedilmişti. Bundan sonra cihadın merkezi olan İstanbul’da Medreseler basıldı, İslam mücahitlerinin çoğu İngilizlere teslim edildi. Zaten İngilizler de onları arıyordu ve çoğu İngiliz müstemlekelerinden gelmişlerdi, bunların İngilizlerden çekecekleri vardı; bir kısmı o günkü tabirle *hidemat-ı şakka*’da yani kazma-kürek işlerinde, barakalarda, bir kısmı da Çanakkale’de inşa edilen mezarlıklarda amele olarak çalıştırıldı, bir kısmı güya memleketlerine gitti ama yollarda öldü.²⁷⁴¹

Bu can sıkıcı ortamdan herkes kaçıp kurtulamadı. Bu mücahitlerin bir kısmı yollarda telef olurken veya yanlışlıkla Türkler tarafından düşman zannedilip öldürülürken, bir kısmı da İstanbul’da sokaklarda sürünüyordu. *Ati* gazetesi Harbiye Nezareti’nin dikkatini çekiyor ve şu sözlerle sitem ediyordu: “*Bu fukaralar otellerde sürünüyorlar, hala gönderilemediler, Türkçe bile bilmiyorlar, sefil ve nalân sokaklarda kaldılar. İki-üç aydır zaten yollardan buraya gelebilmek için mezahime göğüs geren bu zavallıların burada terk edilmeleri günahdır. Bu biçareleri diyar-ı gurbette bırakmayın.*”²⁷⁴² *Ati* bir diğer haberinde şöyle diyordu: *Matbaamıza müracaat eden bir Iraklı otellerde süründüklerini, ikamet ve iaşelerini bir misafirhane teşkiliyle temini istiyorlar.*²⁷⁴³ Bir haber, ortalıkta kalan mücahit askerlerin dilendiklerini gösterir: *Harbiye Nezareti’nin nazar-ı dikkatine: Dün bir Iraklı idarehanemize müracaatla Kadıköy ve civarında mutehaşşid Iraklı terhis efradının sefaletten süründüklerini, eğer bunların memleketlerine sevkinde bir mahzur-u siyasi mevcut ise terfih ve ikdarlarını ve hükümetçe kendilerinin ücretli hidematta istihdam edilerek sefaletten tahlislerini ve günden güne adedi çoğalan asker sailler hakkında celb-i nazar-ı dikkat eylemenizi rica etmiştir.*²⁷⁴⁴

Ati’nin verdiği bir başka haber, yapılan şikâyetlerin makes bulduğunu gösterir, nihayet bu askerlerin memleketlerine gönderilmeleri için teşebbüse geçildi. “*Selimiye Kışlası’nda bulunan 5.000 Arabistanlı efradın gönderilmesi için Harbiye Nezareti, bir vapur tahsisi için İtilaf devletlerine müracaat etti. Ancak bir takım zorluklar sebebiyle mümkün olmadığı cevabı verildi. Bunun üzerine Haydarpaşa’dan trenle peyderpey gönderilmeleri düşünülüyor.*”²⁷⁴⁵

²⁷⁴⁰ Ertürk, a.g.e., s. 215-216.

²⁷⁴¹ Ertürk, a.g.e., s. 226-227.

²⁷⁴² *Ati*, 6 KE 1918.

²⁷⁴³ *Ati*, 30 KS 1919.

²⁷⁴⁴ *Ati*, 2 Şubat 1919.

²⁷⁴⁵ *Ati*, 28 KS 1919.

Türk ordusunun Arap diyarlarından çekilişi bozgun şeklindedir. Medine'yi müdafaa eden Fahrettin Paşa da İngilizlere teslim olduktan sonra artık Cihad-ı Ekber hazin bir şekilde sona eriyordu. Türklerin muhteşem imparatorluğu cihadın ilanı ile birlikte son yıllarını yaşadı. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihe karışmasının ilk adımı atılmış oldu. Artık Osmanlı imparatorunun padişahlar padişahı sayıldığı devir geride kalmıştı. Bir zamanlar Avusturya imparatoru ancak Osmanlı sadrazamı ile eşitti, Avrupa Devletleri ile yapılan muahedelerde sadece İstanbul'daki Türkçe metinleri esas kabul edilirdi. Bu üstünlük devri 22 Haziran 1533'te akdedilen İstanbul muahedesinden 11 Kasım 1606 Zsitva-Torok muahedesine kadar sürdü. Bundan sonra artık Avrupa Devletleri ile eşitlik söz konusu oldu. 26 Ocak 1699 Karlofça muahedesini ile gerileme devri başladı. Böylece 92 yıllık bu eşitlik devri de sona ermiş oldu. Kırım harbine son veren 30 Mart 1856 tarihli Paris sulh muahedesinden sonra da artık Osmanlı Devleti'nin istiklal ve toprak bütünlüğü Avrupa Devletlerinin kefaleti altındaydı. O kadar itibar kaybına uğradı ki 1815 tarihli Viyana Kongresi gibi milletlerarası toplantılara bile çağrılmaz oldu.²⁷⁴⁶

İttihatçılar, ilan ettikleri cihatla hudutlarını Çin sınırlarına kadar götüremedi, ne İran'ı, ne Mısır'ı, ne Afganistan'ı ne de hiçbir İslam coğrafyasını yerinden kımıdatamadı. Emperyalist saldırılar olmasaydı, bu savaştan sonra bir Türk-Arap konfederasyonunun gerçekleşme ihtimali olabilirdi, ama bozgun buna mani oldu. Bundan sonra, emperyalizme karşı ölüm-kalım mücadelesi vererek kurulan Ankara hükümeti, İslam memleketlerinde sempati görecektir. Çeşitli İslam ülkelerinden, bilhassa Türkistan ülkelerinden, Trablus'tan, İran'dan sefaret heyetleri birbirini takip edecektir²⁷⁴⁷

Savaş sonrasında İslam dünyasının yüzü yine Türkiye'ye dönüktü. Yemen Türk tebaasını ihraç etmedi, mebuslarını TBMM'ye gönderdi. İran ve Afganistan Türkiye'den ittifak ve uzman (instructeur) talep etti. Ahmed Şerif Senusi Türkiye'ye geldi. Süleymaniye ve Revanduz Kürtleri Türk milliyetçileriyle birleşti. Hint lider Muhammed Ali, İstanbul'a geldi. Germano-Türk islamizmi çöktüyse de İslami dayanışma sürdü. Sultan adına okunan hutbe bir müddet daha devam etti ve yeni kurulan modern Türkiye'de bir müddet sonra Hilafet kaldırıldı, artık ümmet politikası bir şekilde son buldu.

²⁷⁴⁶ Geniş bilgi: Danişmend, **Kronoloji**, C. 3, s. 122-124, 178-182 vd, 485.

²⁷⁴⁷ **MAE**, Vol. 565, Ministère de la Guerre, Section d'Afrique et d'Orient, Bulletin de Renseignement, Questions musulmanes, no: 518.9/11, Paris, le 2 février 1922.

SONUÇ

Dünyadaki emperyalist yarış, Almanları, sanayileri ve artan nüfusları için müstemleke koparmaya sevk ediyordu; bunun için de İslam dünyasını hedef olarak belirlediler. Ayrıca İtilaf devletlerini yıpratmak için Türkiye'nin ilan edeceği cihatla karşı tarafı içerden çökertmeği hesaplıyorlardı. Almanlar gözlerini Doğu'ya diktiklerinden beri panislamizmi teşvik ediyor, ilerde savaşın kazanılması halinde, Kafkasya, İran, Afgan, Hint ülkelerinin kendilerine geçeceğini düşünüyordu.

1. **Dünya Savaşı** yıllarında sadece Osmanlı devleti bağımsız sayılabilirse de bir yarı sömürge idi. Geriye bir Fas ve İran kalıyordu ki onlarda bağımsız olmaktan uzaktı ve sadece bir coğrafi bölge mahiyetindeydi. Almanya ve müttefikleri, bu cihatla Rusya'yı Kafkasya ve Türkistan'da, İngiltere ve Fransa'yı kolonilerinde iç isyanlarla baş başa bırakacağını hesaplıyorlardı. Bu maksatla İstanbul'dan 30.000 ajan İslam memleketlerine gönderildi.

İttihatçıların cihadı sekteye uğratan Turan idealleri vardı: iki Azerbaycan'ın birleştirilip Türkiye'ye ilhakı, Kafkasya, Türkmenistan ve öteleri, Türkistan ve Çin sınırlarına kadar olan mesaha. İttihatçılar panislam siyasetini pantürkizmle karışık uyguladı; bu Sultan Abdülhamid'in *İttihad-ı İslam* siyasetinden farklıydı ve Moğollar gibi Türk olmayan sarı ırkı da içine alıyordu: Kafkasya ve Türkistan'da Turancı, diğer Türk olmayan coğrafyalarda İttihad-ı İslamcı bir politika, dışarıda bu iki başlı politika uygulanırken, içerde de laik politikalar uyguluyorlardı.

Almanlar da üzerlerindeki ağır yükten kurtulmak için İttihatçıların üzerinde hassasiyetle durdukları Turan coğrafyasını vaat ettikleri gibi İslam dünyasını kazanmak için de İttihad-ı İslam politikasını gündeme oturtular, bunun için de Alman oryantalistleri uygulamaya

geçirilecek olan İslam politikasını tespit ederken bunun Türkiye üzerinden yürütülmesi görüşünü ortaya koydular. Almanlar, II. Abdülhamit devrinden beri bu politikanın temelini atıyorlardı. Bu maksatla Alman imparatoru, 1889, 1898 ve 1917’de İstanbul’u üç defa ziyaret etti.

Cihadın ilanının ilk üç ayı, Osmanlı basınında şiddetli bir cihat propagandası ile başladı; Camilerde bol bol *Kur’an tilaveti* ve *Buhari-i Şerif*, *Şifa-i Şerif* kıraati yapıldı. Büyük şaşaa ile ilan edilen cihat, Fatih mitingi ile dünyaya duyuruldu, Osmanlı Devleti’nin tüm büyük camilerinde cihat fetvası okundu, dış basında cihatla ilgili olarak çıkan haberler, Osmanlı basınında yayımlandı, cihadın iç ve dış yankıları bazen abartılarak yazıldı.

Silah altına alınan askerler için sık sık iane, teberru vs toplandı, çeşitli cemiyetler de kışlık giyecekler hazırladı, cephelere gönderildi, ancak böyle nazik zamanlarda bile başında “Milli” ibaresi bulunan yardım cemiyetlerinin topladıkları bu teberru ve yardımlarda bir takım usulsüzlükler oldu.

Osmanlı hükümeti, asker firarları ile başa çıkamazken tarikatlardan medet umdu, Mevlevileri, Bektaşileri, Kadirileri silah altına aldı. Ancak bunlar mücahit olmaktan çok dekoratif bir görüntü sağladı, hatta cihada fayda yerine zarar bile verdi.

Hac ziyaretleri cihat propagandalarında hassasiyetle kullanıldı. Türkler ve Almanlar, hacıları propaganda maksadıyla teşvik ederken, karşı taraf da kendi seçtikleri çok az sayıda hacı adayını Hicaz’a gönderdi.

Savaş sırasında Almanlar, İslam dünyasını kazanmak için kendilerinin Müslüman oldukları propagandasını çok yoğun bir şekilde işledi; öyle ki, İran’da Almanların Şii oldukları, aslen İran’ın Kerman vilayetinden oldukları propaganda edildi. Alman imparatorunun İslam Peygamberinin soyundan geldiği ve bu neviden daha birçok propaganda risaleleri basına yansıdı.

Almanlar, vagonlar dolusu altını propaganda uğrunda harcadı. Bu maksatla bütün İslam âlemine, Arap Mağribine, İngiltere kolonileri Müslümanlarına, Rusya Müslümanlarına, İran’a, Uzak-Doğu Müslümanlarına hitap eden çeşitli dillerde basılmış sayısız broşürler, el ilanları, risaleler vs ile propaganda başlattı. Savaş sırasında İslam âleminden çok sayıda ulema ve hatırı sayılır meşhurları heyetler halinde Berlin’de toplayarak İslam âlemini bunlarla elde etmeğe çalıştı.

Almanlar, uğrunda büyük gayret ve emekler sarf ettikleri cihat işinde yanılmışlardı. **İlan edilen Cihad-ı Ekber’in, aslında var olduğu zannedilen mevhum kuvvetten başka bir şey olmadığı ortaya çıktı, zaten cihadın başarısı için şartlar da mevcut değildi. Müslümanların, bu uğurda kanını dökebileceği kuvvet ve imkânları da yoktu.** İtilaf devletlerinin oryantalistleri ve

gizli servisleri, cihadın, gerçekleşmeyecek bir ütopya olduğunu resmi raporlarla hükümetlerine rapor ettiler.

Nitekim, daha cihadın ilanından önce İngiliz-Arap görüşmeleri başlamıştı, ardından Şerif Hüseyin, kendi cihadını başlattı ve Mısır el Ezher uleması da Osmanlı cihadına karşı misilleme olarak Şerif Hüseyin'in cihadına destek verdi.

İtilaf devletleri, savaşın başlarında cihattan ciddi endişe duymuşlarsa da bunun korkulacak kadar ciddi olmadığını kısa sürede anladılar. İslam coğrafyalarında, cihadın beklenen etkisi görülmedi. Bilakis sömürgelerde, her ne kadar Alman ve Türk vaatleri karşısında bir takım hareketlenmeler görüldüyse de, müstemlekelerin Müslüman halkları, tebaası oldukları devletlerine, istisnaları olmakla beraber genellikle sadık kaldılar. Hilafetin manevi nüfuzuna ve Alman propagandasına rağmen İttihad-ı İslam hareketinden beklenen netice görülmedi. Esas olarak Cihat, Türk-Arap ihtilafıyla esaslı bir darbe yedi. Hilafet, Araplar tarafından tanınmadı ve İslam'ın kalbi olan Hicaz, İngiliz himayesine geçti.

Cihadın en fazla göze çarpan özelliği, *melez* bir cihat oluşu idi. Hristiyan Alman imparatoru ile Osmanlı halife-sultanının birlikte tatbik ettikleri bu cihadın inandırıcılığı sorgulanıyordu. Oldukça düşük kültürlü İslam ahali, İttihatçıların tüm gayretlerine rağmen, Protestan Almanya'nın güdümünde yürütülen cihada sadakat duymadı. Bu harp, dinî olmaktan çok siyasî mahiyette algılandı. Alman müdahalesi, faydadan çok zarar getirdi. Alman kumandasındaki Osmanlı asker ve kumandanları bile Almanların emrinde cihat yapılamayacağını, hiç olmazsa Almanların Türk üniforması giymelerini istedi. Osmanlı Devleti'nin Hristiyan Almanya ve Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ile ittifak kurup yine Hristiyan Fransa, Rusya ve İngiltere'ye cihat ilan edilmesi İslam dünyasında hoşnutsuzluk yarattı. **Cihat ilan edilen karşı tarafın ordularında yüz binlerce Müslüman varken cihadı ilan eden tarafın ordusunda da gayrimüslimler vardı.** Ardından Osmanlı cihat beyannameleri arasında çelişkiler ortaya çıktı, ilkin İtalya ve Hollanda da cihat taarruzuna uğramışsa da sonradan bunun bir yanılmadan ibaret olduğu ve cihadın bu iki devleti hedef almadığı ilan edildi. Ancak İtalya, daha sonra İtilaf devletleri tarafına geçince, bu devlete karşı cihat ilan edilmesi cihadın ciddiyetinin sorgulanmasına yol açtı.

Savaşın başlarında, amansız çarpışmaların olduğu sıralarda Almanya, Fransa müstemlekelerinden aldığı Müslüman esirleri Zossen, Wunsdorf gibi çeşitli kamplara yerleştirdi, propaganda maksadıyla camiler inşa etti, ölenlere İslam mezarlığı tesis edildi. Almanya, buralarda esirleri bir cihat propagandası ile Fransa ve Rusya'nın Müslüman esirlerini İstanbul'a gönderip buradan da İran ve Irak cephelerinde İngilizlere ve Ruslara karşı çarpıştırmayı düşündü. Tüm baskı ve propagandalara, Türkiye'den ve Kuzey Afrika'dan

getirilen ulemaya rağmen ancak bir kısmı ikna edilebildi. İstanbul'a getirilen bu esirler ilgisiz kaldı ve parasız kaldılar, hatta halktan sadaka istediler, sokaklarda dilendiler, hatta bunlardan firar edenler, yabancılara sığınanlar da oldu. Irak ve İran cephelerine gönderilen bu mücahitler, buradan da firar edip İngilizler vasıtasıyla Şerif Hüseyin isyanına katıldılar. Öte yandan kolonilerdeki Müslümanlar, müstemleke idarelerine alışmışlardı, tabi oldukları Şeyhler, reisler de zaten İngiltere ve Fransa tarafından satın alınmıştı.

Cemal Paşa'nın Lübnan ve Suriye'de yürüttüğü faaliyetler kaynaşma yerine ayrışmayı hızlandırdı, Türk-Arap birliği bu şekilde hızla dejenere oldu. Böyle nazik bir zamanda cihat faaliyetlerini çok kötü idare eden Cemal Paşa'nın, Arap liderlerin idam ve sürgünlerini başlatması, İngilizler tarafından kazanılmaya çalışılan Arapların kaybına zemin hazırladı. Bu idam ve sürgünler Arabistan'da Şerif Hüseyin'in isyan bahanelerinden birini teşkil etti. Irak'taki aşiret reisleri ve Şeyhleri para karşılığında çoğu zaman güçlü tarafa geçti. Her ne kadar başlarda Şii ulema Osmanlı cihadına yakın kaldıysa da Türklerin 12-14 Nisan 1915'te Şuayyibe'de uğradığı askeri hezimet, cihadın başarılı olamayacağını kanıtladı, bu hezimetle Irak elden çıktı. Artık İngilizler durdurulamazdı, Bağdat'ın düşüşüyle cihad komaya girdi.

İran'da cihadın tesirleri geçici oldu. Daha Ocak 1915'te Türk konsolosu, İran'ın mahalli liderlerinden cihat ilan etmelerini ve Osmanlılarla birleşmelerini istediğinde aldıkları cevap "Tarafsızlık" oldu. Şuayyibe felaketinin menfi tesirleri İran'da çok bariz oldu. Irak'taki Türk kuvvetleri ağır kayıplara uğrayıp burada tükenen Türk otoritesinin ardından Şiilerin kutsal mekânlarında isyanlar başlayınca Türk ordusu sert tedbirler almak zorunda kaldı. Şiilerin *Atabat-ı mukaddese*'leri bombardıman edilince de Şii İran tarafından protesto edildi. İşgal ettikleri Batı İran'da Türkler, İran milliyetçilerini kısmen ikna edebildilerse de bunların kabile-vari cihadı bir sonuç getiremedi. **Kaldı ki Rus-İngiliz antlaşmasıyla İran ikiye bölünmüştü. Hatta Cihadın ilanı ile Türk-Alman faaliyetleri, beklenenin tersine İranlıları *Milli Uyanış*'a sevk etti, Şiiliği tetikledi.** İran, Turan faaliyetlerinden rahatsız oldu. İttihatçıların yayın organı *Tanin*'in Turancı yayınları İran'ı ayrıca Türklere mesafeli olmaya yol açtı. Tahran hükümeti, Türk ordusunun Tebriz'i ve Türklerle meskûn bir kısım mıntıkları işgal etmesi ile ilan edilen cihadın tutarsızlığını gördü.

Afganistan ise kendilerinden hayli uzakta bulunan Türklere ve Almanlara uyup İngilizleri kızdırmayı göze alamadı, bu durumda aldığı senelik maddi yardımlardan da olacaktı. Cihadın buralarda kısmî tesiri görüldüyse de Merkezi İttifakın askeri hezimetleri cihadın infazını hazırladı. Eğer Osmanlı kuvvetleri, Tiflis'e, Kahire'ye, Tahran'a muzaffer girebilseydi cihadın bir kıymeti olurdu; oysa İstanbul tehdit altındaydı, Bağdat, Şam, Halep, Kudüs gibi İslam'ın muteber şehirleri elden çıktı.

Cihat hareketi Arabistan'da da Mısır'da da akim kaldı. Cemal Paşa'nın baskıcı idaresi, Mısırlı aydınların şüphelerine yol açtı ve *Türkler veya Almanlar, bir kere Mısır'a girerlerse bir daha buradan çıkmazlar*, anlayışına sebep oldu. Sonuç bununla kalmadığı gibi Hilafet de tehdit altına girdi. Türkiye'nin savaşa girişiyle birlikte hukuken de olsa İstanbul'a bağlı olan Mısır tamamen kaybedildi.

Yemen'de de cihat faaliyetleri, bir yere varamadı, dağlık oluşu, her bir aşiretin bir şeyhe bağlı oluşu, bunların çoğu zaman İngiltere tarafından satın alınmış olması gibi nedenler askerî başarıları engelliyordu. İsyan eden Şeyh İdrisi, Osmanlı cihadını kısmen de olsa sekteye uğrattı. Yemen'deki Türk askeri, ancak daha 1913'te yapılmış olan isabetli bir antlaşmanın sağladığı avantajlarla ve İmam Yahya'nın sadık kalışı ile katliamdan kurtulabildi.

Bu arada, her ne kadar Rusya, savaşın sonlarına doğru saf dışı kaldıysa da cihadın kaderi değişmedi. Bolşevik isyanıyla Cihad-ı Ekber için yeni bir istikbal açılıyordu. Brest Litovsk antlaşmasıyla (3 Mart 1918) Türkler, 1877-1878 harbiyle kaybettikleri Elviye-i Selase'yi tekrar anavatana kavuşturacaklardı. Kurulan "*İslam Ordusu*" ile burada yol üzerinde bir *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti*'ni kurdurup Dağıstan'a ve daha ilerilere doğru, Şark Müslümanlarını birleştirmek üzere tırmandılarsa da Amerika'nın taze kuvvetlerle savaşa girmesi ve İtilaf devletlerinin askeri zaferleri ile bu da gerçekleşemedi.

Organizasyon eksikliği de cihat faaliyetlerini semeresiz bıraktı. Bu savaşta cihat üzerinde tasarrufta bulunabilecek güçlü liderler de azdı. Ancak cihat çağrısı İtilaf devletlerini, hatta tarafsız devletleri bile tedirgin etti. Cihad hareketi nisbî bir başarıya ulaşabildiyse de İtilaf devletlerinin aldığı tedbirlerle belli bir hududu aşamadı. Müslümanların beklenen isyanı, tüm propagandalara rağmen gerçekleşmedi, bağlı oldukları devletlerine sadık kaldılar.

Dünya Müslümanlarının çok az bir kısmı cihada katıldı. Kaldı ki cihat, Osmanlı topraklarında bile başarısızdı. Hindistan ve İran'ın bir kısım coğrafyasından, Tacikistan'a kadar tesirli olan İngiliz yanlısı İsmailî lider Ağa-Han da cihadın buralardaki etkisini kırdı. Almanya safında çarpışan Türkiye'nin artık "*İslam'ın hamisi*" olamayacağını bir bildiri ile ilan edip İngiltere tarafından propaganda edilince bu coğrafyada cihat ağır bir yara daha aldı.

İran'ın güneyinden Hindistan'a kadar olan İngiliz sahasında cihat tesiri sınırlı olduğu gibi, Rus nüfuzundaki Kuzey İran ve Türkistan'da da Cihadın durumu böyleydi. Bunda Rus hükümetinin tayin ettiği Orenbourg müftüsünün fetvası dikkate değer. Petrograd Ulu Caminde okuduğu fetvaya göre, dünya Müslümanlarının Türkiye ve müttefiklerine karşı silaha sarılmalı, İngiliz ve Ruslarla birlikte onlarla savaşılmalıydı.

Cihadın her bakımdan fiyasko olduğu söylenemezse de ve sonuç her ne kadar dramatik ise de İslam coğrafyasında bir kısım isyanlar da oldu ve kısmî başarılar sağlandı. Müstemleke

Müslümanlarının tüm sadakatine ve metbu hükümetlerine bağlılıklarına rağmen Endonezya, İran, Afganistan ve Mısır'da bir takım tahrik ve direnişler oldu ve bu durum İtilaf devletlerini taciz etti. Ancak İslam dünyasında görülen bu kıpırdamalar, kendilerinden pek uzaklarda olan padişah sempatisinden değil, yeşeren milliyetçilik duyguları ve yabancı düşmanlığındandı. Zaten panislamist cereyan Avrupa devletlerine karşı gösterilen bir protesto dayanışması şeklinde ortaya çıkıp gelişmişti. Müslümanlar yumuşak da olsa bir tepki gösterdiler. Osmanlıların ve Almanların seslendikleri ve isyana çağırdıkları kitleleri İngiliz ve Fransızlar başka metot ve baskılarla sindirdi. O zamana kadar Müslümanlardan asker toplamayı pek ihtiyatlı yapan İtilaf devletleri, askeri kontenjanlarını, çıkması muhtemel isyanları bastırmakta kullanmak için sömürgelerde tuttular, ancak korkulacak kadar bir zayıflık getirmedi, ayrıca ordularını dominyonlardan getirdikleri askerlerle de takviye ettiler.

Avrupa Müslümanları yapılan bu savaşta varlık gösterebilecek durumda değildi. Arnavutlar, İtalyan ve Yunanlıların nüfuzu altındaydı, kendi içinden bir lider çıkarabilecek durumda bile değildi. Balkan Müslümanları, Pomaklar, Boşnaklar vs küçük guruplar seslerini çıkaramadı. Kuzey ve Ekvatoryal Afrika'da Türk-Alman tahrikleriyle cihada dayalı bir takım direnişler görüldüyse de neticeyi değiştirecek çapta değildi. Kamerun, Habeşistan, Somali'de ve daha çok sufilerin, tarikat liderlerinin öncülüğünde bir takım İslami isyanlar olduysa da bir neticeye ulaşamadı. Modern ordulara karşı cihadın ve mistiklerin başarı şansı zaten olamazdı. Sudan'da Ali Dinar'ın gösterdiği direniş kısa sürede durduruldu.

Türk-Alman panislamist siyaseti savaşın sonuna kadar sürdü. Savaşın uzamasıyla bunalan iki taraf da 1918'den itibaren cihat siyasetinden sıyrılıp ekonomik menfaatlere yöneldi, hedef Almanlar için Kafkas petroleri, İttihatçılar için de Turan ve petrol oldu; bu maksatla mahalli isyanlar çıkarıldıysa da bir neticeye varamadı.

KAYNAKÇA

A- BELGELER

1- BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİV BELGELERİ

- BOA. DH.KMS. Dosya no: 2-2/1, lef. 25, 3 Ağustos 1330/16 Ağustos 1914
BOA. DH.KMS. Dosya no: 41/43, lef. 1, 2. 6 Ağustos 1332/19 Ağustos 1916
BOA. DH.KMS. Dosya no: 43/60, lef. 4, 5, 25/28 KS 1332/7/10 Şubat 1917
BOA. DH.KMS. Dosya no: 2-2/1, lef. 23 Nisan 1330/6 Mayıs 1914
BOA. DH.KMS. Dosya no: 41/43, lef. 5. 22 Ağustos 1332/5 Eylül 1916
[BOA. Y.PRK.HR. Dosya no: 1. Gömlek no: 16. 15 Z 1293](#)
BOA. DH.EUM. 7. ŞB. Dosya no: 2. Gömlek no: 63. Tarih: 16 S.1333
BOA. DH.EUM.2.Şb. Dosya no: 3. Göml. no: 45. 15 S.1333/1917
BOA. DH.EUM.2.Şb. Dosya no: 3. Gömlek no: 69. 15 S.1333/1917
[BOA. DH.EUM.VRK. Dosya no: 13. Gömlek no: 83. 22 Z 1332](#)
[BOA. DH.EUM.VRK. Dosya no: 13. Gömlek no: 84. 28 Z 1332](#)
[BOA. İ.MBH. Dosya no: 17. Gömlek no: 1333 S-006 11 S 1333](#)
[BOA. DH.EUM.ECB. Dosya no: 20. Gömlek no: 23. 16 M 1337](#)
[BOA. DH.ŞFR. Dosya no: 47. Gömlek no: 14. 26 Z 1332](#)
[BOA. DH.ŞFR. Dosya no: 47. Gömlek no: 97. 02 M 1333](#)
BOA. DH.ŞFR. Dosya no: 48. Göml.no: 259. Tarih: 16 S. 1333
BOA. DH.ŞFR. Dosya no: 49. Gömlek no: 209, 13 RE 1333, 4 Şubat 1915
[BOA. DH.ŞFR. Dosya no: 49. Gömlek no: 30. 01 RA 1333](#)
[BOA. DH.ŞFR. Dosya no: 50. Gömlek no: 228. 25 Şubat 1330](#)
BOA, Y.PRK.AZJ. Dosya no:54. Gömlek no: 50. 31 Ekim 1908
BOA. DH.ŞFR. Dosya no: 64, Gömlek no: 264, 26 Mayıs 1332/8 Haziran 1916
[BOA, DH.ŞFR, Dosya no: 65, Gömlek no: 124, 16 Haziran 1332/29 Haziran 1916](#)
[BOA. DH.ŞFR. Dosya no: 74. Gömlek no: 106. 12 Mart 1333](#)
BOA, DH.ŞFR. Dosya no: 75. Gömlek no: 121. 12 Nisan 1335
BOA. MV. Dosya no: 196. Gömlek no: 26. 11 R.A. 1333
BOA. MV. Dosya no: 197. Gömlek no: 28. 8 C.A. 1333
BOA. MV. Dosya no: 237. Gömlek no: 119. 29 Z 1332

BOA. MV. Dosya no: 237. Gömlek no: 119. 29 Z 1332
BOA. Y..A... Dosya no: 259. Gömlek no: 1. 01 L 1309
BOA. HR.TO. Dosya no: 347. Gömlek no: 75. 21 03 1892
HR.SYS. Dosya no: 2337. Gömlek no: 5. Belge Tarihi: 12.11.1917
BOA. HR.SYS. Dosya no: 2337, Gömlek no: 10. Tarih: 13.12.1914
BOA. HR.SYS. Dosya no: 2337. Gömlek no: 11. Tarih: 28.02.1915
BOA. HRS.SYS. Dosya no: 2338. Gömlek no: 91. Tarih: 18.11.1915
BOA. HR.SYS. Dosya no: 2338. Gömlek no: 42. Tarih: 29.12.1914
BOA. HR.SYS. Dosya no: 2429. Gömlek no: 11. Tarih: 10.12.1916
BOA. HR.SYS. Dosya no: 2340. Gömlek no: 58. Tarih: 06.11.1917
BOA. HR.SYS. Dosya no: 2340. Gömlek no: 13. Tarih: 16.02.1917
BOA. YA.HUS. Dosya no: 525. Gömlek no: 135. Lef. 1,2, 12 Kasım 1908

2. ARCHIVES HISTORIQUES DE L'ARMEE DE TERRE (SHAT) AU CHATEAU DE VINCENNES.

5 N 70
7 N 679
7 N 723
7 N 2081
7 N 2101
7 N 2103
7 N 2104
7 N 2106
7 N 2109
7 N 2122
7 N 2136
7 N 2140
7 N 2144
16 N 2984

3. ARCHIVES DU MINISTÈRE DES AFFAIRES ETRANGERES: (MAE) Série E Levant, 1918-1929, Turquie

Vol. 867
Vol. 1650
Vol. 1651
Vol. 1655
Vol. 1656
Vol. 1661
Vol. 1662
Vol. 1664
Vol. 1665
Vol. 1665
Vol. 1666
Vol. 1667
Vol. 1668
Vol. 1669
Vol. 1670
Vol. 1671

Vol. 1674
Vol. 1676
Vol. 1677
Vol. 1678
Vol. 1679
Vol. 1691
Vol. 1692
Vol. 1695
Vol. 1697
Vol. 1701

B- KİTAPLAR

Aaronsohn, Alexandre; **Türk Ordusuyla Filistin’de**, (Çev. Necmettin Alkan), Selis Kitaplar, İstanbul, 2003.

Abdülhamid, Muhsin; **Cemaleddin Afgani, Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler**, (Çev. İbrahim Sarmış), Fecr yayınevi, Ankara, 1991.

Abdulkadim Zellum; **Hilafet Nasıl Yıkıldı?** y.y., 1962.

Abdürreşid İbrahim; **20. Asrın Başlarında İslam Dünyası, Çin ve Hindistan’da İslamiyet**, (Haz. Mehmet Paksu), C. II. İstanbul, 1987.

Adil Hikmet Bey; **Asya’da Beş Türk**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999.

Ağaoğlu, Ahmed; **İran ve İnkılâbı**, Ankara, 1941.

Ahmed Cevdet Paşa; **Tezahir**, I-V. (Yay. Haz: Cavid Baysun), Ankara, 1986.

-----; **Tarih-i Cevdet**, C. 1, İstanbul, 1302.

Ahmet İzzet Paşa; **Feryadım**, (Haz. Süheyl İzzet Furgaç, Yüksel Kanar), C. 1, Nehir Yayınları, İstanbul, 1992.

Ahmad, Feroz; **1908-1914 İttihat ve Terakki**, (Çev. Nuran Ülken), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1971.

Akar, Metin; **Veled Çelebi İzbudak**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Akdemir, Aziz Hüdayi; **Dünyada ve Bizde Casusluk**, Ahmet Sait Matbaası, Muallim Fuad Gücüyener Yayınevi, b.y.y., 1949.

Akgün, Seçil - Murat, Uluğtekin; **Akçuraoğlu Yusuf, Birinci Dünya Savaşı Sonunda İskandinavya’dan Sibiryaya Hilal-ı Ahmer’in Hizmetinde**, Türk Kızılayı Derneği Yayınları, Ankara, 2009.

Akiner, Shirin; **Sovyet Müslümanları**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.

Akşin, Sina; **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 3. B., İmge Yayınları, Ankara, 1998.

Alneau, J; **La Turquie et la Guerre**, Alcan, Paris, 1916.

Altay, Fahrettin; **10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922, Görüp Geçirdiklerim**, Dilek Matbaası, İnel Yayınları, İstanbul, 1970.

Amara, Mohand - Kamal Ahmane; **Làimèche Ali, L’Irréductible Révolutionnaire**, L’Harmattan, Paris, 2009.

André, P. J.; **İslam et les Races**; t. 2, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1922.

Antonius, George; **The Arab Awakening**, London, 1955.

Arif Cemil; **1. Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa**, Arba Yayınları, İstanbul, 1997.

Armaoğlu, Fahir; **Siyasi Tarih, 1789-1960**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1964.

- Arsel, İlhan; **Arap Milliyetçiliği ve Türkler**, 5. B., İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1999.
- Arslan, Emir Şekip; **İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları**, (Çev. Halit Özkan), Klasik Yayınları, İstanbul, 2005.
- ; **Şehit Enver paşa ve Arkadaşları**, (Çev. Aziz Akpınarlı), Samsun, 1952.
- Arslan, Şekip; **Bir Arap Aydınım Gözüyle Osmanlı Tarihi ve I. Dünya Savaşı Anıları**, Çev. Ahmet Meydan - Selda Meydan, Çatı Yayınları, İstanbul, 2005.
- Artuç, Nevzat; **Cemal Paşa**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.
- Asrar, Ahmed; **Kanuni Devrinde Osmanlıların Dini Siyaseti ve İslam Alemi**, Büyük Kitaplık, İstanbul, 1972.
- Atalar, Münir; **Osmanlı Devletinde Sürre-i Hümayun ve Sürre Alayları**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.
- Atay, Falih Rıfki; **Zeytindağı**, Bates Yayınları, İstanbul, 1981.
- ; **Batış Yılları**, Ekin Basımevi, Dünya Yayınları, İstanbul, 1963.
- Augustin, Bernard; **L'Effort de l'Afrique du Nord**, Publication du Comité « L'effort de la France et de ses Alliés », Paris-Barcelone, Bloud & Gay Editeurs, 1916.
- Avcı, Orhan; **Türk Ordusu, Irak'ta, 1914-1918**, Vadi Yayınları, Ankara, 2004.
- Aydemir, Şevket Süreyya; **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa**, C. 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1978.
- Ayverdi, Samiha; **Türk Tarihinde Osmanlı Asırları**, Yüksel Matbaası, Damla Yayınları, İstanbul, 1976.
- Aziz Samih; **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları**, Büyük Erkan-ı Harbiye Matbaası, Ankara, 1934.
- Azourey, Negib; **Le réveille de la Nation Arabe**, Paris, 1905.
- Bacon, Elizabeth E.; **Esir Orta Asya**, (Çev. Tansu Say), Tercüman 1001 Temel Eser, b.y.y., b.t.y.
- Balcıoğlu, Mustafa; **Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e**, Erek Matbaası, İstanbul, 2001.
- Banarlı, Nihat Sami; **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C. 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Barthold, W.; **O. Asya Türk Tarihi Dersleri**, (Haz. Hüseyin Dağ), Çağlar Yayınları, Ankara, 2004.
- Bayar, Celal; **Ben de Yazdım**, C. 1, 2. B., Baha Matbaası, İstanbul, 1967.
- Bayur, Yusuf Hikmet; **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 1940.
- ; **Türk İnkılâbı Tarihi**, 1/1, 4. B., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- ; **Türk İnkılâbı Tarihi**, 2/2, 3 B., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.
- ; **Türk İnkılâbı Tarihi**, 2/3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1951.
- ; **Türk İnkılâbı Tarihi**, 2/4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

- ; **Türk İnkılâbı Tarihi**, 3/1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- ; **Türk İnkılâbı Tarihi**, 3/2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- ; **Türk İnkılâbı Tarihi**, 3/3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- ; **Türk İnkılâbı Tarihi**, 3/4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1955.
- ; **Hindistan Tarihi**, C. 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1950.
- Beheşti, M. Hüseyin; **Kur'an'da Hac**, (Çev. İbrahim Keskin), İstanbul, 1987.
- Belen, Fahri; **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1915 Yılı Hareketleri**, C. I-II, Ankara, 1964.
- Bengü, Hilmi; **Gazeteci, Siyasetçi ve Fikir Adamı Olarak Hüseyin Cahit Yalçın**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.
- Berkes, Niyazi; **Asya Mektupları**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1976.
- Besim Ömer; **Hanımefendilere Hilal-i Ahmer'e Dair Konferans**, (Haz. İsmail Hacifettahoğlu), 3. B., Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2010.
- Beşikçi, Mehmet; **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Seferberliği**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Beyatlı, Yahya Kemal; **Çocukluğum, Gençliğim ve Edebi Hatıralarım**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1986.
- Bilgenoğlu, Ali; **Osmanlı Devletinde Arap Milliyetçi Cemiyetleri**, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, İstanbul, 2007.
- Birgen, Muhittin; **İttihat ve Terakki'de On Sene, (İttihat ve Terakki Neydi?)**, (Yayına Haz. Zeki Arıkan), C. I. Kitap Yayınları, İstanbul, 2006.
- Birinci, Ali; **Tarihin Alacakaranlığında**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010.
- ; **Tarihin Gölgesinde**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011.
- ; **Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, 2. B., Dergah Yayınları, İstanbul, 2012.
- Bonvalot, Gabriel; **Eski Yurt**, Tercüman Yayınları, b.y.y., b.t.y.
- Brémond, Gn. Ed.; **Le Hedjaz Dans la Guerre Mondiale**, Payot, Paris, 1931.
- Bülbül, Kudret; **Bir Devlet Adamı ve Siyasal Düşünür Olarak Said Halim Paşa**, Kadim Yayınları, Ankara, 2006.
- Bury, G. Wyman; **Pan-İslam veya İslam İmparatorluğu**, (Çev. Mert Akçanbaş), Destek Yayınları, İstanbul, 2011.
- Bülov, V.; **Mon Rapport Sur la Bataille de la Marne**, Payot, Paris, 1921.
- Cafer el-Askeri; **İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli**, (Çev. Halit Özkan), Klasik Yayınları, İstanbul, 2008.
- Caroe, Sir Olaf; **Sovyet İmparatorluğu, Sömürülen Topraklar**, (Çev. Zerhan Yüksel), C. 1, Tercüman Yayınları, b.y.y., b.t.y.
- Cemal Paşa; **Hatıralar**, (Haz. Behcet Cemal), Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1977.
- ; **Hatıralar**, (Yay. Haz., Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.

- Cemil, M.; **Lozan**, C. 1, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1933.
- Cevdet Paşa; **Tezahir-i Cevdet**, (Haz. Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1953.
- Cihad İle İlgili Ayet-i Kerime ve Hadis-i Şerifler**; (Haz. Lütfi Doğan), İsilay Yayınları, Ankara, 1989.
- Çağatay, Neşet; **İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, 2. B., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963.
- Çantay, Hasan Basri; **Kur'an-i Hakim ve Meal-i Kerim**, C. 1-3, 11. B., İstanbul, 1980.
- Çapa, Mesut; **Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti, (1914-1925)**, Türk Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2009.
- Çaycı, Abdürrahman; **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- Çolak, Mustafa; **Alman İmparatorluğunun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.
- Danışmend, İsmail Hami; **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. 1-5, Türkiye Yayınları, İstanbul, b.t.y.
- ; **Türk Irkı Niçin Müslüman oldu?** 2. B., Milli Ülkü Yayınları, Konya, 1978.
- Debidour, A[ntonin]; **Histoire Diplomatique de l'Europe, 1814-1914**, 4. Éd., Alcan, Paris, 1926.
- Derveze, İzzet; **Osmanlı Filistininde Bir Posta Memuru**, (Çev. Ali Benli), Klasik Yayınları, İstanbul, 2007.
- Deschamps, Hubert; **La Fin des Empires Coloniaux**, Que Sais-Je, PUF, Paris, 1959.
- Devlet, Nadir; **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, 2. B., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- ; **İsmail Bey (Gaspıralı)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- Devletşin, Tamurbek; **Sovyet Tataristanı**, (Çev. Mehmet Emircan), Sevinç Matbaası, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- Aliye Divan-ı Harb-i Örfisinde Rüyet olunan Mesail-i Siyasiye Hakkında İzahat**; Tanin Matbaası, Dersaadet, 1332/1916.
- Dumézil, George; **Les Albanais à Istanbul**, Dossier de l'IFEA, İstanbul, 2000.
- Duboscq, André; **L'Orient Méditerranéen**, Paris, 1917.
- Dündar, Ali Merthan; **Panislamizm'den Büyük Asyacılaşma**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006.
- Earle, E. M.; **Bağdat Demiryolu Savaşı**, (Çev. K. Yargıcı), Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972.
- Ehiloğlu, Zeki; **Yemen'de Türkler**, Kardeş Matbaası, İstanbul, 1952.
- Eraslan, Cezmi; **II Abdülhamid ve İslam Birliği**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1992.
- Erden, Ali Fuat; **Birinci Dünya Savaşında Suriye Hatıraları**, (Haz. Alpay Kabacalı), 2. B., Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2006.
- ; **Paris'ten Tih Sahrasına**, Ulus Basımevi, 2. B., Ankara, 1949.
- Erdoğan Fahrettin; **Türk Ellerde Hatıralarım**, Yeni Matbaa, b.y.y., 1954.

Ertürk, Hüsametdin; **İki Devrin Perde Arkası**, (Haz. Samih Nafiz Kansu), Batur Matbaası, Pınar Yayınları, İstanbul, 1964.

Esad Efendi; **İttihad-ı İslam**, İstanbul, b.t.y.

Esmer, Ahmet Şükrü; **Siyasi Tarih**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1944.

Ferid, Muhammed; **Mısır Mısırlıdır, İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti**, (Çev. Ali Benli-Macit Karagözoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul, 2007.

Fığlalı, Ethem Ruhi; **Kadiyanilik; Ahmediye Mezhebi**, İzmir, 1986.

-----; **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, 3. B., Selçuk Yayınları, İstanbul, 1986.

Fidel, Camille; **Les Premiers Jours de la Turquie Libre**, Publication du Comité de l'Asie Française, Paris, 1909.

Georgeon, François; **Des Ottomans aux Turcs, Naissance d'une nation**, 1ère impression, Ed. ISIS, İstanbul, 1995.

Garnier, Jean Paul; **La Fin de l'Empire Ottoman, du Sultan Rouge à Mustafa Kémal**, Plon, Paris, 1973.

Gauvin, M. Auguste; **Les Origines de la Guerre Européenne**, Armand Colin, Paris, 1915.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Giriş; I. Cilt, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1970.

-----; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı**, C. 2/2, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1996.

-----; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi, 1914-1918**; C. 3., 1. Kısım; Gnkur. Basımevi, Ankara, 1979.

-----; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. 4/1, Sina-Filistin Cephesi**; Gnkur. Basımevi, Ankara, 1996.

-----; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Sina-Filistin Cephesi**; C. 4/2, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1986.

-----; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekâtı**; C. V, 1. ci Kitap, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1980.

-----; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı (1914-1918)**, VI ncı Cilt, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1978.

-----; **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi, İdari Faaliyetler ve Lojistik**; C. X, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1985.

Goltz, Von Der; **Golç Paşa'nın Hatıratı**, (Çev. Salih Mayakuşu), Askeri Matbaa, İstanbul, 1932.

Gökalp, Ziya; **Şiirler ve Halk Masalları**, (Haz. Fevziye Abdullah Tansel), 2. B., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1977.

Göksoy, İsmail Hakkı; **Endonezya'da İslam ve Hollanda Sömürgeciliği**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Gölpınarlı, Abdülbaki; **100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1969.

Görgülü, İsmet; **On Yıllık Harbin Kadrosu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

Guhr, Hans; **Türklerle Omuz Omuz**, (Çev. Eşref Özbilen), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007.

Gülsoy, Ufuk; **Hicaz Demiryolu**, Eren Yayınları, İstanbul, 1994.

Günay, Selahattin; **Bizi Kimlere Bırakıp Gidiyorsun Türk? Suriye ve Filistin Anıları**, 2. B., Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011.

Güngör, Erol; **İslam'ın Bugünkü Meseleleri**, 6. B., İstanbul, 1989.

Halil Paşa; **İttihat Ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**. (Haz. Taylan Sorgun), Yaylacık Matbaası, 7 Gün Yayınları, İstanbul, 1972.

Hamidullah, Muhammed; **Liste des Traductions du Coran en langues Européennes**, y.y., 1988.

Hayit, Baymirza; **Türkistan, Rusya ile Çin Arasında**, Otağ Yayınları, İstanbul, 1976.

Hedin, Sven; **Bagdad-Babylon-Ninive**, Nuremberg/Burgverlag, 1918.

Hülagü, Metin; **Pan-islamist Faaliyetler 1914-1918**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1994.

-----; **Pan-İslamizm, Osmanlı'nın Son Umudu**, Yitik Hazine Yayınları, İzmir, 2006.

-----; **İslam Birliği ve Mustafa Kemal**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008.

Imbert, Paul; **Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri ve Türkiye'nin Meseleleri**, (Çev. Adnan Cemgil), İstanbul, 1980.

İbn-i Abidin, (Tercüme ve Şerh: Ahmet Davutoğlu), C. 8, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1983.

İki Kardeşten Seferberlik Anıları; (Haz. Yıldırım Sezen), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

İzbudak, Veled Çelebi; **Hatıralarım**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946.

Kadri, Hüseyin Kazım; **Balkanlardan Hicaz'a, İmparatorluğun Tasfiyesi**, (Sadeleştiren: Kudret Büyükcoşkun), Pınar Yayınları, İstanbul, 1992.

Kandemir, Feridun; **Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler, Medine Müdafaası**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991.

Kandil, Hasan; **Feth Darfur, Sene 1916**, İskenderiye, 1937.

Kara, İsmail; **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi**, Metinler/Kişiler, C. 2, Risale Yayınları, İstanbul, 1987.

Kara, Mustafa; **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, İstanbul, 1990.

Karabekir, Kazım; **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?**, C. 2, 2. B., Emre Yayınları, İstanbul, 1995.

-----; **Birinci Dünya Harbini Nasıl İdare ettik?**, C. 4. Emre Yayınları, İstanbul, 1994.

-----; **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1960.

Karal, Enver, Ziya; **Osmanlı Tarihi**, C. 7, 5. B., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

-----; **Osmanlı Tarihi**, C. 8, 4. B., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

-----; **Osmanlı Tarihi**, C. 9. 2. B., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Kefeli, Yakov; **Anılar, (1916-1919)**, (Çev. Erdoğan Altınkaynak), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.

Keleşyılmaz, Vahdet; **Tekilat-i Mahsusa'nın Hindistan Misyonu, (1914-1918)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.

Kerkük, Mahmut Nedim; **Hatıratım**, (Haz. Ali Birinci), Altın Küre Yayınları, Ankara, 2002.

Kıcımın, Naci Kaşif; **Medine Müdafaası Yahut Hicaz Bizden Neden Ayrıldı?**, İstanbul, 1994.

Kılıçkaya, M. Derviş; **Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye**, 2. B., Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2008.

Kırimer, Cafer Seydahmed; **Bazı Hatıralar**, Emel Yayınları, İstanbul, 1993.

-----; **Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

Kırımlı, Hakan; **Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler, (1905-1916)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Kili, Suna - Şeref Gözübüyük; **Türk Anayasa Metinleri, Sened-i İttifak'tan Günümüze**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985.

Kiprof, Alexandre; **La Vérité Sur la Bulgarie**, E. Kuhn, Berne, 1916.

Kodaman, Bayram; **II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi**, b.y.y., b.t.y.

Kohn, Hans; **Le Panslavisme, Son Histoire et Son Idéologie**, Payot, Paris, 1963.

Koloğlu, Orhan; **Mustafa Kemal'in Yanında İki Libya'lı Lider: Ahmet Şerif-Süleyman Baruni**; Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi, Ankara Halk Bürosu Yayını, Ankara, 1981.

-----; **Abdülhamit Gerçeği, (Ne Kızıl Sultan, Ne Ulu Hakan)**, 2. B., Gür Yayınları, İstanbul, 1987.

Korucuoğlu, Nevin; **Veled Çelebi İzbudak**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

Köstüklü, Nuri; **Vatan Savunmasında Mevlevihaneler, (Balkan Savaşlarından Milli Mücadeleye)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010.

Kral Abdullah; **Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?**, (Çev. Halit Özkan), Klasik Yayınları, İstanbul, 2006.

Kraus, Th.-Karl Dönitz; **Şanlı Yavuz ve Midilli**, (Çev. Mehmet Çağrı, Güray Yalavaç), Demir Yayınları, İstanbul, 1974.

Kressenstein, Kress von; **Türklerle Beraber Süveyş Kanalına**, (Çev. M. Besim Özalpsan), Askeri Matbaa, İstanbul, 1943.

Kuntay, Mithat Cemal; **Mehmet Akif**, S. Lûtfi Kitabevi, İstanbul, 1939.

Kur'an-ı Kerim Meali, Tercüman Gazetesi ilavesi, İstanbul, b.t.y.

Kuran, Ercüment; **Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, 2. B., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

Kurat, Akdes Nimet; **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Kurtcebe, İsrail; **Türk-İtalyan İlişkileri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.

Kushner, David; **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, (Çev. Mehmet Zeki), Ay Köprüsü Yayınları, İstanbul, 2004.

Kuşçubaşı, Eşref Sencer; **Hayber'de Türk Cengi**, (Haz: Philip H. Stoddard - H. Basri Danışman), İstanbul, 1997.

- Küçük, Hülya; **Kurtuluş Savaşında Bektaşiler**, Kitap Yayınları, İstanbul, 2003.
- Küçüker, Ali; **İslamî Hikmet ve Öğütler**, C. 1, Anıl Matbaası, Ankara, 2008.
- Kürd Ali, Muhammed; **Bir Osmanlı-Arap Gazetecinin Anıları**, (Çev. İbrahim Tüfekçi), Klasik Yayınları, İstanbul, 2006.
- Kürkçüoğlu, Ömer; **Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi**, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.
- ; **Türk - İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978.
- Lamouche, (Colonel) ; **Histoire de la Turquie, Depuis l'Origine Jusqu'à Nos Jours**, Payot, Paris, 1953
- Landau, Jacob M.; **Pan-İslam Politikaları, İdeoloji ve Örgütlenme**, (Çev. Nigar Bulut), Anka Yayınları, İstanbul, 2001.
- ; **Pantürkizm**, (Çev. Mesut Akın), Sarmal Yayınları, İstanbul, 1999.
- Larcher, Commandant M.; **La Guerre Turque Dans la Guerre Mondiale**, Berger-Levrault, Paris, 1926.
- Laurens, Henry; **L'Orient Arabe et l'Islamisme de 1797 à 1945**, 2ème éd., Armand Colin, Paris, 11 Juillet 2002.
- Laoust, Henri; **Les Schismes Dans l'Islam. Introduction à Une Etude de la Religion Musulmane**, Payot, Paris, 1965.
- Lawrence, (T.E.) ; **Les Sept Piliers de la Sagesse**, Payot, Paris, 1936.
- Leclerc, Cristophe ; **Avec T.E. Lawrence en Arabie, La Mission Française au Hedjaz, 1916-1920**. Coll. « Comprendre le Moyen-Orient », L'Harmattan, Paris, 1998.
- Lee, Hee-Soo-Cemil, İbrahim İlhan; **Osmanlı-Japon Münasebetleri ve Japonya'da İslamiyet**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1989.
- Lewis, Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**; (Çev. Metin Kıratlı), 7 B., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- Lorey, Hermann-René Marie Jouan ; **Le « Goeben » et le « Breslau »**, Payot, Paris, 1930.
- Ludwig, Emil; **Yavuz ile Midilli'nin Yolculuğu**, (Çev. Arif Gelen), İstanbul Matbaası, İstanbul, 1968.
- Moukhtar Pacha, Gn. M; **La Turquie, l'Allemagne et l'Europe, Depuis le Traité de Berlin jusqu'à la la Guerre Mondiale**, Berger-Levrault, Paris, 1924.
- Mahmut Nedim Bey; **Arabistan'da Bir Ömür, Son Yemen Valisinin Hatıraları veya Osmanlı İmparatorluğu Arabistan'da Nasıl Yıkıldı?** (Haz. Ali Birinci), İstanbul, 2001.
- Mandelstam, A[ndré]; **Le Sort de l'Empire Ottoman**, Librairie Payot et Cie, Paris, 1917.
- Mansfield, Peter; **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, (Çev. Nuran Ülker), Sander Yayınları, İstanbul, 1975.
- Mardin, Şerif; **Türkiye'de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- Mardin, Yusuf; **Kocataş Yalısı Anılarım**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1988,
- Martin, B. G.; **Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sufi Direniş**, (Çev. Fatih Tatlılıoğlu), İnsan Yayınları, İstanbul, 1988.

Mawerdi, (Abou'l Hasan 'Ali); **Les Status Gouvernementux ou Règles de Droit Public et Adminstratif**, (Traduit et annotés par E. Fagnan), Imprimeur Libraire de l'Université, Alger, 1915.

Mavroyeni, Alexandre; **Notes et Souvenirs**, 2. éd. ISIS, Istanbul, 1989.

Mehmet Kenan; **Büyük Harpte İran Cephesi**, C. 1-2, İstanbul, 1928.

Mehmet Selahaddin Bey; **İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim**, İnkılap Yayınları, İstanbul, t.y.

Mehmet Ubeydullah Efendinin Malta, Afganistan ve İran Hatıraları; (Haz. Ömer Hakan Özalp), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2002

Mélie, Jean; **L'Algérie et la Guerre, (1914-1918)**, Libraire Plon, Paris, 1918.

-----; **Le Bombardement de Bône et de Philippeville (4 Aout 1914)**, Paris, 1927.

Menteşe, Halil; **Halil Mentşe'nin Anıları**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

Méssali Hadj; **Les Mémoires de Méssali Hadj, 1898-1938**, éd. J. Clattes, Paris, 1982.

Mevdudi, Ebu'l A'la el; **Hilafet ve Saltanat**, Çev. Ali Genceli, Hilal Yay., İstanbul, 1972.

Miralay Behçet, Mutekaid; **Büyük Harpte Mısır Seferi**, (76 Sayılı Askeri Mecmua Lahikası), İstanbul, 1930.

Monasterev, N.; **Birinci Dünya Harbinde Karadeniz Cephesi**, (Çev. Alb. Afif Tuğrul), Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1948.

Morrison, Cécile; **Les Croisades**, Que Sais-Je?, PUF, Paris, 1969.

Les Musulmans Français et la Guerre, t. II, Algérie et Tunisie; Publication de **Revue du Monde Musulman**, Ernest Leroux, Paris, 1915.

Necatigil, Behçet; **Ertuğrul Faciası**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

Nikitin, Basil; **Les Kurdes, Une Etude Sociologique et Historique**, Imprimerie Nationale, Libraire Klincksleck, Paris, 1956.

Nogales, Rafael de; **Osmanlı Ordusunda Dört Yıl**, (Çev. Vedii İlmen), Yaba Yayınları, İstanbul, 2008.

Oba, Ali İhsan; **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, İmge Yayınları, Ankara, 1995.

Oğuz, Burhan; **Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler**, Can Matbaası, İstanbul, 1983.

Olgun, Tahir; **Müslümanlıkta İbadet Tarihi**, Bozkurt Kitapevi, İstanbul, 1947.

Orbay, Rauf; **Cehennem Değirmen, Siyasi Hatıralarım**, C. 1. 2. B., Emre Yayınları, İstanbul, 2000.

Örhonlu, Cengiz; **Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti**, İstanbul, 1974.

-----; **Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)**, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1963.

Ortaylı, İlber; **Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, A.Ü. Basımevi, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1981.

Osmanoğlu, Ayşe; **Babam Abdülhamid**, Güven Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1960.

Öke, Mim Kemal; **İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, İstanbul, 1983.

Önsoy, Rifat; **Türk-Alman İktisadi Münasebetleri**, Ünal matbaası, Enderun Yayınları, İstanbul, 1982.

Özcan Azmi; **Panislamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere, 1877-1914**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 1992.

Özköse, Kadir; **Muhammed Senusi, Hayatı, Sanatı, Hareketi**, İstanbul, 2001.

Paker, Esat Cemal; **Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları**, 3. B., Remzi Kitapevi, İstanbul, 2001.

Palmer, Alan; **Osmanlı İmparatorluğu, Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, (Çev. Belkis Çorakçı Dişbudak), Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, b.y.t., b.t.y.

Pernot, Maurice; **La Question Turque**, B. Grasset, Paris, 1923.

Le Pautremat, Pascal; **La Politique Musulmane Française au XXème Siècle, De l'Hexagone aux Terres d'Islam, Espoirs, Échecs, Réussites**, Maisonneuve & Larose, Paris, 2003.

Petroff, Sultane; **30 ans à la Cour de Bulgarie, 1881-1918**, Berger-Lavrault, Paris, 1927.

Picadou, Nadine; **La Décennie qui Ebranla le Moyen Orient, 1914-1923**, Editions Complexes, Bruxelles, 1992.

Pinon, René; **L'Europe et l'Empire Ottoman: Les Aspects Actuels de la Question d'Orient**, Perrin, Paris, 1909.

Polat, Nazım H.; **Müdafaa-i Milliye Cemiyeti**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Pomiankowski, Joseph; **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü, , 1914-1918 I. Dünya Savaşı**, (Çev. Kemal Turan), Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1990.

Pozzi, Jean; **Le Califat et les Revendications Arabes**, L. De Soye, Paris, 1917.

Rabbath, Edmont; **L'Evolution Politique de la Syrie Sous Mandat Français de 1920 à 1925**, (Thèse de Doctorat en Droit), Paris, 1928.

Renouvin, Pierre; **La Première Guerre Mondiale, Que Sais-Je?**, PUF, Paris, 1965.

Reşid Rıza; **İttihad-ı Osmanî'den Arap İsyanına**, (Çev. Özgür Kavak), Klasik Yayınları, İstanbul, 2007.

Risal, P; **La Ville Convoitée Salonique**, Librairie Académique, Paris, 1918.

Rivet, Daniel; **Le Maghreb à l'Épreuve de la Colonisation**, Hachettes Littératures, Paris, 2002.

Roger, Charles; **La Turquie Sous le Règne de S.M. I. Abdul-Hamid (Han II)**, Imprimerie Quantin, Paris, 1887.

Rondot, Pierre; **L'Islam et les Musulmans d'aujourd'hui**, éd. L'Orente, Paris, 1958.

Rusya'da 1.ci Müslüman Kongresi Tutanakları; (Haz.: İhsan Ilgar), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Sabis, Ali İhsan; **Harp Hatıralarım, I. Dünya Harbi**, C. 1-4, Nehir Yayınları, İstanbul, 1990, 1991, 1992.

Le salut au Drapeau, En Algérie, t. 1, Ernest Leroux, Paris, 1916.

Samné, Georges ; **L'Effort Syrien Pendant La Guerre**, Paris, 1919.

Sander, Oral; **Siyasi Tarih**, C. 1, 16. B., İmge Yayınları, Ankara, 2007.

Sanders, Liman von; **Türkiye'de 5 Yıl**, (Çev. M. Şevki Yazman), Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968.

Saray, Mehmet; **Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990.

Sarısamam, Sadık; **Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp**, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

Sarrou, A; **La Jeune Turquie et la Révolution**, Berger-Levrault, Paris, 1912.

Sasani, Han Melik; **Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir**, Klasik Yayınları, (Çev. Hakkı Uygur), Klasik Yayınları, İstanbul, 2006.

-----; **Dast-i Pinhan-i Siyaset_i İngiliz der Iran**, 2.ème éd. Téhéran.

Sarıkamış Kaymakamı Şerif Bey'in Anıları; Kastaş Yayınları, İstanbul, 2005.

Sarıkoyuncu, Ali; **Milli Mücadele'de Din Adamları**, 3. B., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Seignobosc, Capitaine H.; **Turcs et Turquie**, Payot-Cie, Paris, 1920.

Selam, Selim Ali; **Beyrut Şehremininin Anıları (1908-1918)**, (Çev. Halit Özkan), 2. B., Klasik yayınları, İstanbul, 2009.

Serahsi, **Mebcut**; (Ed. Mustafa Cevat Akşit), C. 10, Gümüşev Yayınları, İstanbul, 2008.

Shaw, Stanford J.-Ezel Kural Shaw; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. 2, İstanbul, 1983.

Stanford J. Shaw, **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı İmparatorluğu, Savaşa Giriş**, Çev. Beyza Sümer Aydaş, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

Sırma, İhsan Süreyya; **Birkaç Sahife Tarih**, Selam Yayınları, Konya, b.t.y.

-----; **Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti**, İstanbul, 1985.

-----; **Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Yemen İsyaları**, 2. B., Beyan Yayınları, İstanbul, 1994.

Siassi, Ali Akbar; **La Perse au Contact de l'Europe**, Librairie Ernest Leroux, Paris, 1931.

Simavi, Lütfi; Haz. Sevda Şakar, **Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim: Osmanlı Sarayı 1909-1919**, Şehir Yayınları, 2007.

Snouck-Hurgronge; **The Holy War "Made in Germany"**, New York - London, The Knickerbocker Press, 1915.

Sonyel, Salahi R.; **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C. I. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

Souhesmes, G. Des Godins de; **Abdul Hamid Khan II**, Extrait de la *Revue Exotique Illustrée* du 1er Mai 1890, Paris, 1890.

Sönmez, Z. Berrin; **Osmanlı Devletinin 1. Dünya Savaşına Girişi**, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1986.

Sönmez, Bingür - Reyhan Yıldız; **Ateşe Dönen Dünya Sarıkamış**, 8. B., Omnia Yayınları, İstanbul, 2011.

Sourdell, Dominique; **İslam**, (Çev. Davut Dursun), İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

Stoddard, Philip H.; **Teşkilat-ı Mahsusa**, (Çev. Tansel Demirel), 3. B., Arma Yayınları, İstanbul, 2003.

Sultan Abdülhamid; **Devlet ve Memleket Görüşlerim**, (Yay. A. Çetin, R. Yıldız), İstanbul, 1976.

-----; **Siyasi Hatıratım**, (Çev. S. Can), İstanbul, 1984.

Süleyman Nuri; **Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine-Uyanan Esirler**, Acar Matbaası, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2002.

Sykes; **Wassmuss, Lawrence Allemande**, Payot, Paris, 1936.

Şemsutdinov, A, Bagirov, Y. A; **Bir Karagün Dostluğu, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri**, (Çev. A. Hasanoğlu), Özdem Kardeşler Matbaası, Bilim Yayınları, İstanbul, 1979.

Şeyh Muhsin-i Fani [Hüseyin Kazım Kadri]; **Yirminci Asırda İslamiyet**, İstanbul, 1339.

-----; **On Temmuz İnkılabı ve Netaici: Türkiye İnkırazının Saikaları, Makedonya, Ermenistan ve Suriye Meseleleri**, Kütüphane-i İslam ve Askeri, İstanbul, 1336.

Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922), (Haz. Ali Suat Ürgüplü), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015.

Şinnavi, Fehmi; **Hilafet; Modern Arap Düşüncesinin Eleştirisi**, (Çev. Sadık Ömeroğlu), İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.

Taberi; **Taberi-i Kebir Tercümesi**, (Naşiri: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye müdiri el-Hac Ahmed Hulusi), Matbaa-i Amire, İstanbul, Muharrem 1307.

Tahsin Paşa; **Sultan Abdülhamid ve Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları**, İstanbul, 1990.

-----; **Abdulhamit ve Yıldız Hatıraları**, İstanbul, 1931.

Talat Paşa'nın Hatıraları; (Neşreden: Enver Bolayır), 2 B., Bolayır Yayınları, İstanbul, 1958.

Tanör, Bülent; **Türk Anayasal Gelişmeleri: 1789-1980**, 2. B., Der Yayınları, İstanbul, 1995.

Tanzimat I-II; Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999.

Taşkıran, Cemalettin; **Ana Ben Ölmedim**, 4. B., Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011.

Et-Tavil, Muhammed Emin Galip; **Arap Alevilerinin Tarihi, Nusayriler**, (Çev. İsmail Özdemir), 2. B., İstanbul, 2004

Tevetoğlu, Fethi; **Mehmet Emin Yurdakul**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

-----; **Ömer Naci**, 2. B., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

Ajili, Tlili; **Sada Hareke-til Camia til İslamiyeti fi Mağrib el Arabi 1876-1918**, Dar-ul Cenub li'nneşr, Tunus, 2005.

Townshend, (Sir Charles V. F.), Général de division; **Ma Campagne de Mésopotamie (1915-1916)**, 1.er tirage, Bibliothèque d'Histoire, Politique, Militaire et Navale, Edition de la nouvelle Revue Critique, Payot, Paris, 1935.

Togan, A. Velidi; **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**. 2. B., Enderun Kitapevi, İstanbul, 1981.

Togan, Zeki Velidi; **Hatıralar**, Tan Matbaası, İstanbul, 1969

Toros, Taha; **Ali Münif Bey'in Hatıraları**, İSİS Yayınları, İstanbul, 1996.

Triaud, Jean Louis; **La Légende Noire de la Senûsiyya, Une Confrérie Musulmane Saharienne Sous le Regard Français (1840-1930)**, vol. 2, Institut de Recherches et d'études Sur le Monde Arabe et Musulman, Aix-en-Provence, Edition de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 1995.

Tugaç, Hüsamettin; **Bir Neslin Dramı**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975.

Tunaya, Tarık Zafer; **İslamcılık Cereyanı**, İstanbul, 1954.

-----; **Türkiye'de Siyasi Partiler**, C. 3, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.

Turan, Osman; **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, C. 2, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1969.

Turan, Şerafettin; **İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

Turcomân, Muhammad; **Asnadi der Bare-yè Hodjum-è Engelis va Rus be Iran**, Téhéran, 1372/1991

Türer, O.; **Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi**, İstanbul, 1995.

Türk-Arap İlişkileri, Geçmişte, Bugün ve Gelecekte; Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1979.

Türkgeldi, Ali Fuat; **Görüp İştittiklerim**, 3. B., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984.

Türkoğlu, İsmail; **Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

Türköne, Mümtazer; **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Uğur, Hatice; **Osmanlı Afrikasında Bir Sultanlık, Zengibar**, Küre Yayınları, İstanbul, 2005.

Üçok, Coşkun; **Siyasi Tarih (1789-1960)**, Ankara Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978.

Ülman, Haluk; **Birinci Dünya Savaşına Giden Yol**, Sevinç Matbaası, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972.

Wallach, Janeth; **Çöl Kraliçesi**, Can Yayınları, İstanbul, 2004.

Vardar, Galip; **İttihad ve Terakki İçinde Dönenler**, (Ed. S. N. Tansu), İstanbul, 1960

Yalçınkaya, Alaeddin; **Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze**, Lalezar Kitapevi, Ankara, 2006.

Yavuz, Bige; **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Yavuz, Celalettin; **Osmanlı Bahriyesinde Yabancı Misyonlar**, İstanbul, 2000.

-----; **Suriye-Türkiye İlişkileri**, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara, 2005.

Yüceer, Nasır; **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekati**, 2. B., Gn. Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Yılmaz, Veli; **Birinci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar**, İstanbul, 1993.

Zeine, Zeine N.; **The Emergence of Arab Nationalism**, 3d. ed. New-York, 1973.

Zenkovski, Serge A.; **Rusya'da Türkçülük ve İslam**, (Çev. Ali Nejat Ongun), Günce Yayıncılık, Ankara, 2000.

Ziya Gökalp; **Şiirler ve Halk Masalları**, (Haz. Fevziye Abdullah Tansel), 2. B., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1977.

Ziya Şakir; **1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?** Muallim Fuat Gücüyener Yayınevi, İstanbul, 1944.

Zürcher, Erik Jan; **Milli Mücadele'de İttihatçılık**, (Çev. Nüzhet Salihoğlu), Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987.

-----; **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, (Çev. Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

C-MAKALELER

Abdullah Cevdet; "*Cihad ve içtihad*", **İçtihad**, no: 130, 14 Teşrinievvel 1918.

A.G. ; « *L'Allemagne à la conquête de l'Islam*, », **Correspondance d'Orient**, no: 159, 10 février 1917.

Ahmad, Feroz; "*Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu*" **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Göçler**, Ed. Marian Kent, (Çev. Ahmet Fethi), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Ahmet Emin [Yalman]; "*Duberç üsera karargâhında*", **Tanin**, no: 2338, 22 Haziran 1915.

-----; "*Müttefik mecruhini arasında*", **Tanin**, no: 2350, 4 Temmuz 1915.

-----; "*Zossen usera kampını ziyaret*", **Tanin**, no: 2358, 12 Temmuz 1915.

Akarlı, Engin, D.; "*Abdulhamid's Policy in the Arab Provinces*", **Türk-Arap İlişkileri, Geçmişte, Bugün ve Gelecekte**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1979.

Algar, Hamid; "*İmam-ı Rabbanî*", **İslam Ansiklopedisi**, C. XXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.

Arnoulet, François ; « *Les Tunisiens et la Guerre* », **Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée**, vol. XXXVIII, no: 38, 1984.

Ataöv, Türkkaya; « *Iran and Turkey: 1914-1918* », **La Perse et l Grande Guerre**, Institut Française de Recherche en Iran, Etudes réunies et présentées par Olivier Bast, Téhéran, 2002.

Avcı, Sinan; "*Goeben (Yavuz) ve Breslau (Midilli)*", **Deniz Kuvvetleri Dergisi**, Ankara, Kasım 2000, sayı: 579.

Avşar, Servet; "*Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nin Cihat İlanı ve Propaganda*", **Askeri Tarih Bülteni**, ATASE Yayınları, Yıl: 26, sayı: 51, Ankara, 2001.

Baycan, Nusret; "*Karadeniz Olayı ve I. Dünya Harbine Girişimiz*", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. VIII, Kasım 1991.

Baykara, Rasuhi; "*Birinci Harb-i Umumide Mücahidin-i Mevleviye Alayı*", **Yeni Tarih Dünyası**, C.I, Sayı: 3, İstanbul, 1953.

Bektaş, Cengiz; "*Özbekler Tekkesi I*", **Tarih ve Toplum**, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984.

Benli, Yusuf; “*Irak'ta Şiiliğin Tarihi Temelleri*”, **Irak Dosyası**, C. 1, (Haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Hayrullah Cengiz, Yahya Başkan), Tarih ve Edebiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.

Beyens ; « *L'Avenir des Petits Etats : La Bulgarie* », **Revue des Des Mondes**, t. XLIV, 1918.

Beyoğlu, Süleyman; “*Birinci Dünya Harbi Başlarında Hicaz'da Zahir Buhranı*”, **Türk Dünyası Araştırmaları**.

Bicer, Abdil ; « *La Propagande Anti-Française au Maroc en 1915* », **Revue Historique des Armées**, no: 2, Paris, 2004.

Birinci, Ali-Tuba Çavdar; “*Halim Sabit Şibay*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. XV.

Bitar, M.-Y.; “*Le Califat et la Guerre*”, **Mercure de France**, 16.10.1916.

Blanc, Edouard; “*Notes de Voyage en Asie Centrale, Le Turkestan Russe*”, **Revue des Deux Mondes**, t. CXXVII, 1895.

Blumenthal, Daniel, ancien maire de Colmar, ancien député de Reichstag ; « *Kaiser Exploite Toutes les Religions* », **Le Petit Journal**, no : 19165, 17 juin 1915, article de fond.

Bonnafous, J.; “*La Reddition de Kut el Amara*”, **La Croix**, 10170, 3 mars 1916.

Bonneuil, Marie-Edith de ; « *En Mésopotamie Avec les Escadrons Tcherkesses* » **RDM**, t. XLIII, 1938.

Bompard, Maurice ; « *L'entrée en guerre de la Turquie -I*», **Revue de Paris**, t. IV, juillet-août 1921.

..... ; « *L'entrée en guerre de la Turquie -II*», **Revue de Paris**, t. IV, juillet-août 1921.

Bordeaux, Henry, « *Voyageurs d'Orient, le Levant Pendant et Après la Guerre* », V. **Revue des Deux Mondes**, t. XXXIII, 1926.

Bourget, Paul; “*Haeckel et le Pangermanisme*”, **L'Illustration**, no: 3990, 23 août 1919.

Boutros-Ghali, Wacyf; “*L'Islam et les Turcs*”, **Mercure de France**, 1.VI. 1918.

Gulbenkian, S. Calouste; « *La Péninsule d'Apchéron et le Pétrole Russe* », **Revue des Deux Mondes**, t. CV, 1891.

Carrère, N. ; « *Les Raisons de la Guerre italo-turque* », **Le Temps**, no: 19779, 1 septembre 1915.

Cayral, René ; « *Le Pantouranisme* », **Le Temps**, no : 20328, 3 mars 1917.

Cazalès, E. de ; « *Des Établissements Russes Dans l'Asie Occidentale* » I, **Revue des Deux Mondes**, t. XIV, 15 juin 1838.

..... ; « *Des Établissements Russes Dans l'Asie Occidentale* » II, t. XIV, 15 juin 1838 ; III, t. XV, 1 septembre 1838.

Cevat Rifat; “*Şam'ın sukutu*”, **Atı**, no: 347, 26 KE 1918/1334.

Chack, Paul ; « *L'Attaque et la Défense du Canal de Suez* », I. **Revue des Deux Mondes**, t. XXX, 1925.

Chérif Pacha, Général; « *Les Maître Actuels de la Turquie, Leurs Figures* », **Le Matin**, no: 11555, 17 octobre 1915.

..... ; « *Les Jeunes-Turcs aux Abois* », **Le Matin**, no : 11911, 7 octobre 1916, article de fond.

----- ; “*Le mensonge des Jeunes-Turcs*”, **Le Matin**, no: 12361, 31 décembre 1917, article de fond.

Colonel Schaefer, “*La Turquie Parlementaire*”, **La Revue**, no: 5, 1 Mars 1909.

Comte Beneditti, « *Un ambassadeur Anglais en Orient* », **Revue des Deux Mondes**, CXXVIII, 1899.

....., « *L’Asie-Centrale et le Réveil de la Question d’Orient* », **Revue des Deux Mondes**, t. XXI, 1877.

Courbet, Pierre; “*Arkhangel*”, **La Croix**, no: 9944, 11 août 1915.

Cucheval-Clarigny ; « *L’Avenir de la Puissance Anglaise I* », **Revue des Deux Mondes**, t. LXIX, 15 juin 1885.

Clunet, Edouard, Membre et ancien président de l’Institut de droit international ; « *La Turquie et les Cuirassés Allemands Dans les Dardanelles* », **Le Temps**, 16 août 1914.

----- ; « *L’agression de la Turquie et le droit international* », **Le Temps**, 13 novembre 1914.

Civinini, Geolfo ; “*İtalyanlar Trablus’ta ne haldeler?*”, **Tanin**, 19 Ağustos 1916.

Desprez, H.; « *La Russie et le Slavisme* », **Revue des Deux Mondes**, t. VI, 1 mai 1850.

De Monzie, Député du Lot ; « *Le Panislamisme Contre le Panislamisme* », **Le Figaro**, no : 310, 6 novembre 1923.

Debois, M.; “*Enver Paşa ile Mülakat*”, **Tanin**, no: 2756, 15 ağustos 1916.

Desjardins, Arthur ; « *Comment la Russie Prit sa Place en Europe* », **Revue des Deux Mondes**, T. CXIX.

Doutté, Edmond ; « *Les Alliés et l’Islam* », **Le Matin**, 20 juin 1916.

Ducrocq, Georges; “*La Politique du Gouvernement des Soviets en Perse*”, **Revue du Monde Musulman**, Vol. LII, Paris, 1922.

Dumont, Paul; “*Bolchévisme en Orient, le Parti communiste Turc de Mustafa Subhi. 1918-1921*”, **CNRS**, 18 (4) 1977.

Ernest, Renan; « *Mohammad et l’Origine de l’Islamisme* », **Revue des Deux Mondes**, t. XXII, no: 15 décembre 1851.

Faik Sabri; « *Şimalî Kafkasya, Rus İstila ve Mezalimi* » **Tanin**, no: 3398, 26 Mayıs 1918.

Fajal, Z. Grenier de; “*Souvenirs d’Orient (1866-1869) Les Derviches*”, **Revue Chrétienne**, 1877.

Fitz Maurice, A.; “*La Participation Turque*”, **Le Figaro**, 23 novembre 1914.

-----, « *Les Masques Tombent* », **Le Figaro**, no: 305, 1 novembre 1914.

Duboscq, André ; « *Panislamisme et Pangermanisme* », **Le Journal des Débats**, no: 66, 7 mars 1915.

Dulaurier, Ed. ; « *La Russie Dans le Caucase, II* », **Revue des Deux Mondes**, t. XXXII, 1861.

Dumont, Paul-François Georgeon; “*La Mort d’un Empire, 1908-1923*”, **Histoire de l’Empire Ottoman**, sous la direction de Robert Mantran. Paris, Fayard, 1990

D.Z.T. ; « *La Première République Musulmane* », **Revue du Monde Musulman**, vol. XXXVI, 1918-1919.

Filon, Augustin; « *Le Théoricien de l'impérialisme anglais, Sir R.E. Seeley* », **Revue des Deux Mondes**, t. CXLVII, 1898.

Jean Finot; “*L’Angleterre Malade -I-*”, **La Revue**, Vol. XLI, 1 avril 1902,

-----; “*L’Angleterre Malade -II-*”, **La Revue**, Vol. XLI, 15 avril 1902.

Gandolphe, Maurice; « *Un Minaret Sur la Ville* », **Le Figaro**, no: 134, 4 mai 1921.

Gallavresi, Giuseppe; “*Les Origines et les Limites de la Neutralité Italienne*”, **Revue des Deux Mondes**, t. XXV, 1915.

Gaultier, Paul ; « *Les Origines de la Barbarie Allemande* », **Revue des Deux Mondes**, t. XXVIII, 1915.

Gauvain, Auguste ; « *Le Débâcle Touranien* », **Le Journal des Débats**, no : 208, 25 septembre 1918, L’article de tête.

Général Malleterre ; « *La guerre Dans le Levant* », **Revue des Deux Mondes**, t. XXXIII, 1916.

Gentizon, Paul; « *Le Turquisme* », **Le Temps**, no: 22732, 3 novembre 1923.

Görgün, Hilal; “*Martin Hartmann*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. XVI, İstanbul, 1997.

Görgün, Tahsin; “*Hac*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. XIV, İstanbul, 1996.

Grasset, Commandant, A.; “*Qui a Gagné la Bataille de la Marne*”, **L’Illustration**, no: 4016, 21 février 1920.

H.P.; “*Lettre de Perse*”, **La Croix**, no: 10168, 30 avril 1916.

Halil Hamit; “*Yemen Hakkında Müşahedat ve Mukayyemat*”; **İkdam**, no: 5557, 8 Mart 1910.

Hameedullah, Muhammed, “*The Qur’an in Different languages*”, **Muslim News International**, June, 1971.

al-Hanafi, Jamil Ahmad; “*Translation of the Qur’an: a brief survey-I*”, **Qur’anulhuda**, February, 1984, s. 18-21,

-----; “*Translation of the Qur’an-II*”, **Qur’anulhuda**, March 1984, s. 16-19.

-----; “*Translation of the Qur’an-III*”, **Qur’anulhuda**, May 1984, s. 15-20.

Hanotaux, Gabriel; “*L’Islam*”, **Le Journal**, 21 mars 1900.

Hatipoğlu, Mehmet Said; “*İslam’da İlk Siyasi Kavmiyetçilik, Hilafet’in Kureysiliği*”, Ankara Üniversitesi, **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara, 1978, C. XXIII.

Hedin, Sven; « *Anatoli ihtisasatı* », **Tanin**, no: 2857, 26 TS 1916.

Hell, J.; „*Der Heilige Krieg*“, **Illustrite Tzeitung**, no: 3727, 3 décembre 1914.

Hellot-Bellier, Florence; « *La Première Guerre Mondiale à l’Ouest du Lac d’Urumie* », **La Perse et la Grande Guerre**, Etudes réunies et présentées par Olivier Bast, Institut Française de Recherche en Iran. Téhéran, 2002.

Hoschiller, Max ; « *Les Intérêts de la Russie et le Passage des Dardanelles* », **Le Temps**, no: 19597.

d’Herbigny, Michel; “*Ce que Publient les Soviets Depuis 1917*”, **Revue des Deux Mondes**, t. XXI, 1924.

Huart, Imbert ; “*Le Sultan de Constantinople et la Guerre Sainte*“, **Le Petit Parisien**, no: 19013, 16 janvier 1915, p.1/3.

Imbert, Cl. ; « *Le Califat et la Guerre* », **La Revue de l’Histoires des Religions**, le numero de novembre-décembre, 1915.

Imbert, Paul ; « *Le chemin de fer de Bagdad* », **Revue des Deux Mondes**, t. XXXVIII, 1907.

İ. H.; “*Araplar ve Türkler*”, **Atı**, 7 TS 1918.

İ. Halil; “*Arap meselesi*”, **Atı**, 13 TS 1918.

İzbudak, Veled Çelebi; “*Hatıralarım*”, (Ed. E.B. Şapolyo), **Canlı Tarihler**, IV, İstanbul, 1946.

Jancigny, A. D. ; « *Etat Actuel des Indes Anglaises* », **Revue des Deux Mondes**, t. XXI, 1ère partie, 1 janvier 1840.

-----; « *Etat Actuel des Indes Anglaises* », **Revue des Deux Mondes**, T. 21, 2ème partie, 1840.

-----; “*Etat Actuel des Indes Anglaises*”, **Revue des Deux Mondes**, t. 22, Dernière partie, 15 mai 1840.

Karay, Refik Halit; “*Devenin Derdi*”, **Guguklu Saat**, Semih Lütfi Kitapevi, İstanbul, t.y.

Karpat, Kemal H.; “*Panislamizm ve II Abdülhamid, Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi*”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sayı: 48, İstanbul, 1987.

Kasalak, Kadir; “*Birinci Dünya Harbinde Hille İsyancıları*”, **Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi**, t. XVI, sayı: 46, Mart 2000.

Keleşyılmaz, Vahdet; “*Teşkilat-ı Mahsusa ve Germen Esir Kamplarındaki Tatarlar*”, **Atatürk Yolu**, Mayıs 98, yıl 11, cilt 6, sayı 21.

.....; “*I. Dünya Savaşı’nda Esir Askerler Üzerinde Panislamizm Propagandası Teşebbüsü*”, **Kebikeç**, Sayı: 10, 2000.

Kocabaş, Süleyman; “*I. Dünya Harbine Nasıl Girdik?*”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Ekim 1988, no: 22.

Köstüklü, Nuri; “*Vatan Savunmasında Gönül Erleri*”, **X.cu Milli Mevlana Kongresi, - Tebliğler- Konya Selçuk Üniversitesi**, Konya, 2002.

Kuran, Ercüment; “*Tunuslu Şeyh V. Bayram’ın 1876 Tarihli Kanun-u Esasi Hakkındaki Düşünceleri*”, **Türk İslam Kültürüne Dair**, Ocak Yayınları, Ankara, 2000.

.....; “*19 yy.da Milliyetçiliğin Türk Eliti Üzerindeki Etkileri*”, **Ortadoğu’da Modernleşme**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.

-----; “*XIX Yüzyılda Milliyetçiliğin Türk Aydınları Üzerindeki Tesirleri*”, **Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, TDV. Yay., 2. B., Ankara, 1997.

-----; “*II. Abdülhamit’in Büyük Devletlere Karşı Uyguladığı Siyasetin Esasları*”, **II. Abdülhamit ve Devri Semineri**, 27-29 Mayıs 1992. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1994.

Kurtcebe, İ-M. Balcıoğlu; “*Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi, Rauf Bey Müfrezesi*”, Ankara Üniversitesi, **OTAM**, Ankara, 1992.

L. B.; “*Martin Hartmann*”, **Revue du Monde Musulman**, t. II, 1910.

L.R. ; « *Le serviteur de Dieu et du Grand-Turc* », **le Temps**, no: 17922, 6 juillet 1915.

Laveleye, Emile de ; « *L'Angleterre et la Russie en Orient* », **Revue des Deux Mondes**, t. XL, 1880.

Laurens, Henry ; « *La France et le Califat* », **Turcica**, t. 31, 1999.

Ludwig, Emile; “*Delinmiş Bayrak*”, **Tanin** no: 2761, 20 ağustos 1916.

M. Grey ; « *L'agression Turque* », **Le Journal des Débats**, no: 345, 13 décembre 1914.

M. H. N.; “*Devlet-i Aliye-Rusya Siyasi Münasebatı*”, **Yeni Mecmua**, sayı: 47. 1918.

Macdonald, D. B.; “*Djihad*”, **Encyclopédie de l'Islam**, Leiden, 1913.

Mallet, Joseph; “*En Perse*”, **La Croix**, no: 9772, 21 janvier 1915.

Marin, Louis ; « *La propagande Allemande Dans les Pays Musulmans* », **L'Asie Française**, no : 169, Avril-juin 1917.

Massignon, Louis ; “*Introduction à l'Etude des Revendications Islamiques*”, **Revue du Monde Musulman**, t. XXXIX, juin 1920.

Mathieu, M. Henry; « *La Turquie et Ses Différents Peuples* », **Revue des Deux Mondes**, t. XI, 1857.

Mélikoff, Irène; “*Un Ordre des Derviches Colonisateurs: Les Bektachis, Leur Rôle Social et Leurs Rapports Avec les Premiers Sultans Ottomans*”, **Mémorial Ömer Lütfi Barkan**, Paris, İstanbul,1980.

“*Mevlevi Ahmedülla Şah*”; **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXIX.

Morgan, J. de ; « *Bakou* », **Mercure de France**, 1.12. 1918.

Moser, H.; “*Le Pays des Turcomans*”, **Revue des Deux Mondes**, t. LXIX, 1865.

Muhammed Ali; “*Balkan Yolları*”; **Tanin**, no: 3512, 23 Eylül 1918.

Muhyiddin, “*Tanin'in Tarihçe-i Siyasisi*”; **Tanin**, 14 Mart 1912.

Nelliçi, Evs; “*İtalyanlar Trablusgarp'ta ne Haldeler?*”, **Tanin**, no: 2757, 16 Ağustos 1916.

L. de Norvins; “*Les atrocités américains -1-*”, **La Revue**, Vol. XLII, 1 juillet 1902.

Noyan, Bahri; “*Birinci Dünya Harbine Nasıl Girdik?*”, **Hayat Tarih Mecmuası**, sayı: 19, Eylül 1977.

Oğuz, Burhan; “*Turan ve İslam Birliği Ülküsü*”, **Cumhuriyet**, 22 Şubat 1997.

Özdemir, Mehmet; “*Endülüs*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. XI, İstanbul, 1995.

Paleologue, Maurice ; « *La Russie de Tsars, Pendant la Grande Guerre* », **Revue des Deux Mondes**, t. LXII, 1921.

Pehlivanlı, Hamit; “*Teşkilat-ı Mahsusa Kuzey Afrika'da (1914-1918)*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, sayı 47, C. 16, Temmuz 2000.

Pingaud, Albert, « *L'Entente et les Balkaniques aux Premiers Mois de la Guerre, Août - Décembre 1914* », **Revue des Deux Mondes**, t. LIV, 1929.

Pernot, Maurice; « *L'Inquiétude de l'Orient, VIII, Intrigue et Politique en Perse* », **Revue des Deux Mondes**, t. XXXVII, 1927.

----- ; « *L'inquiétude de l'Orient, IX, À Travers la Perse* », **Revue des Deux Mondes**, t. XXXVII, 1927.

Pichon, S. ; “*La Comédie Turco-Allemande*”, **Le Petit Journal**, no: 18958, 22 novembre 1914.

- Pinon, René, professeur à l'école des Sciences Politiques; « *La liquidation de l'Empire Ottoman* », **Revue des Deux Mondes**, t. LIII, 1919.
- Polybe; « *De l'Islam Dans la Guerre Mondiale* », **Le Figaro**, no: 147, 27 mai 1917
-----; « *La guerre Sainte* », **Le Figaro**, no: 206, 25 juillet 1915.
- Poncins, L. de ; « *L'attentat de Sarajevo et la Franc-Maçonnerie* », **Mercure de France**, I.IV.1929.
- Pozzi, Jean; « *L'Italia Irredenta* », **Revue des Deux Mondes**, t. XXV, 1915.
- Prost, Claude; « *La Puissance Chérifienne et le Wahabisme* », **Revue des Deux Mondes**, t. XXIII, 1924.
- “Raissouli”; **Nouveau Larousse Universelle 2**, Paris, 1949.
- Rahmani, Ali ; « *L'Iran Dans la Stratégie Allemande (1896-1921)* », **La Perse et la Grande Guerre**, Inst. Fr. de Recherche en Iran, Etudes réunies et présentées par Olivier Bast, Téhéran, 2002.
- Rauf Ahmet; “*Harb-i Umumiye Niçin Girdik?*”, **Hâkimiyet-i Milliye**, no: 190, 20 Mayıs 1921.
-----; “*Umumi harbe niçin ve nasıl girmiştir?*” **Hâkimiyet-i Milliye**, no: 192, 23 Mayıs 1921.
- Reiss, R. A. -ancien professeur à l'Université de Lausanne-; “*Les Musulmans de la Serbie du Sud*”, **Le Figaro**, 72. année, no: 63, 4 Mars 1925.
- Revnakoğlu, Cemalettin Server; “*Tarikatlar Tarihine Toplu Bir Bakış*”, **Yeni Tarih Dünyası**, sayı: 1-20.
- R.M.; “*L'Islam et les Missions*”, **Revue du Monde Musulman**, vol. XVI, 1911.
- Rivet, Charles ; « *La Répartition des Armées Turques* », **Le Temps**, no: 19858, 19 novembre 1915.
- Rouire [A. M.] ; « *La Question du Golfe Persique I* », **Revue des Deux Mondes**, t. XVI, 1903.
-----; « *La Question du Golfe Persique II* », **Revue des Deux Mondes**, t. XVII, 1903.
- Saint Mars; “*Le rêve panserbe et la colère de l'Autriche*”, **Gil Blas**, no: 18592, 2 Juillet 1914.
- Salehi, Nasrollah ; « *Les Fatwas des Ulémas Persans de Najaf et Kerbela* », **La Perse et la Grande guerre**, Etudes réunies et présentées par Olivier Bast. Institut Française de Recherche en Iran. Téhéran, 2002.
- Samné, George; « *La Propagande Allemande et l'Islam* », **Correspondance d'Orient**, no: 188, 25 avril 1918.
..... ; « *Le mouvement Wahabite et l'Impérialisme Hédjazien* », **Correspondance d'Orient**, no : 218-219-220, 30 juillet et 15 et 30 août 1919.
- Sarısan, Sadık-Vahdet Keleşyılmaz; “*Şeyh Hazal Meselesi*”, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı: 2.
- Sırma, İhsan Süreyya; “*Fransa'nın Kuzey Afrika'daki Sömürgeciliğine Karşı II. Abdülhamid'in Panislamist Faaliyetlerine Ait Birkaç Vesika*”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sayı: 7-8, (1977).
- Simais, E.; « *L'Armée Persane* », **L'Illustration**, no: 3811, 18 mars 1916.

Simonsen, Jorgen Baek; “How to use or misuse history in printing: Jihad and World War I”, **Cultur and History**, no: XVI, 1997.

Snouck-Hurgronje; « *Guerre Sainte Made in Germany* », **De Gids**, no. du 1 Janvier 1915.

Sungu, İhsan; “*Tanzimat ve Yeni Osmanlılık*”, **Tanzimat I**. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999.

Suzannet, Le Cte de ; « *Les Provinces du Caucase Sous la Domination Russe* », **Revue des Deux Mondes**, t. XXVI, 1 avril 1841.

Sümer, Faruk; “*Yavuz Halifeliği Devraldı mı?*”, **Bellekten**, C. LVI.

-----; “*Yavuz Selim Hilafeti Devraldı mı?*”, **Tarih ve Düşünce Dergisi**, Sayı: 4. Şubat 2000.

Şehsuvaroğlu, Bedi N.; “*II. Wilhelm’in Yurdumuzu ziyaretleri*”, **Yeni İstanbul**, 12-14 Temmuz 1969.

“*Şerif Hüseyin’in Beyannamesi*”, Haz. Nergiz Yılmaz, **Hilafet Risaleleri**, (Haz. İsmail Kara), C. 4. Klasik Yayınları, İstanbul, 2004.

T.; “*L’Echec des Turcs Devant le Canal de Suez*”, **La Croix**, no: 9815, 12 mars 1915.

Taillardat, F. ; « *Le Tadjikistan* », **L’Asie Française**, no: 302, juillet-Aout 1932.

Talmeyr, Maurice ; “*Un Nouveau Livre Sur l’Islamisme*”, **Revue des Deux Mondes**, t. CXXXVII, 1896.

Thebault, Eugène; “*Le rôle des Derviches Dans l’Islam*”, **Le Temps**, no: 19734, 18 juillet 1915.

Thouvenel, Edouard ; « *Progrès de la Russie Dans l’Asie Centrale* », **Revue des Deux Mondes**, t. XXVIII, 15 décembre 1841.

Toprak, Zafer; “*İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadi*”, **Türk-Arap İlişkileri, Geçmişte, Bugün ve Gelecekte**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1979.

Triaud, J. L.; “*Sanusiyya*”, **Encyclopédie de l’Islam**, t. IX.

.....; *La légende noire de la Sanûsiyya. Une confrérie musulmane saharienne sous le regard français (1840-1930*, Review by: Jacques Frémeaux, **Annales. Histoire, Sciences Sociales**, 52e Année, No. 1 (Jan. - Feb., 1997).

Trygée; “*Les Origines de la Politique Allemande*”, **L’Univers**, no: XI, 11 novembre 1917.

.....; “*La politique Allemande et la Crise de Chancellerie*”, **L’Univers**, no: XII, 18 novembre 1917.

.....; “*La politique russe I-*”, **L’Univers**, no: XIII, 25 novembre 1917.

.....; “*La politique russe II- Des menées germaniques à la révolution*”, **L’Univers**, no: XIV, 2 décembre 1917.

.....; “*La Politique russe III- De la révoltion à l’anarchie*”, **L’Univers**, no: XV, 9 décembre 1917

Umar, Ömer Osman; “*Cemal Paşa’nın Suriye’de Arap milliyetçilerine Karşı Neşrettiği El İslam Gazetesi Ve Programı*”, **Askeri tarih Bülteni**, Yıl: 25, S. 49, Ankara, 2000.

Valbert, G. ; « *La Politique allemande et la Question d’Orient* », **Revue des Deux Mondes**, t. XVI, 1876.

-----; « *La Question Indo-Russe d’Après Deux Voyageurs Français*», **Revue des Deux Mondes**, t. XC, 1888.

Vambéry, A; “L’Allemagne et l’Angleterre en Turquie”, **La Revue**, Vol. XLII, 1 août 1902.

Vedel, Emile; “La Marine Britannique”, **L’Illustration**, no: 3994, 20 septembre 1919.

Viollet, Henry; “Les Fronts d’Asie”, **Mercure de France**, I.IV.1917.

Vogüé, Eugène-Melchior de; « L’Annexion de Merv à la Russie », **Revue des Deux Mondes**, t. LII, 1884.

Votney, Odrav; “Çar Nikolay’ın Serdarlığı”, **Tanin**, no: 2758, 17 Ağustos 1916.

Vulliaud, Paul; “Gioberti et l’Impérialisme Italien”, **Mercure de France**, 15 V 1929, pp. 82-107.

Yavuz, Celalettin; “Cemal Paşa’nın Almanya Gezisi, Bir Davetin Perde Arkası”, **Atatürk Yolu**, Mayıs 97, yıl 10, cilt 5, sayı 19.

Yrcam; “Dans les coulisses de la Cour Turque”, **La Revue**, no: 4, 15 Février 1905.

Yrcam; “Dans les coulisses de la Cour Turque”, **La Revue**, no: 5, 1 Mars 1915.

Yrcam; “La Cour de Constantinople”, **La Revue**, no: 17, 1 Septembre 1905.

Yrcam; “La Cour de Constantinople”, **La Revue**, no: 18, 15 Septembre 1905.

D- SÜRELİ YAYINLAR

Asie Française,

Afrique Française,

Correspondance d’Orient,

Mercure de France,

La Revue,

Revue Chrétienne,

Revue des Deux Mondes,

Revue du Monde Musulman,

Revue de l’Occident Musulman et de la Méditerranée,

Revue de Paris,

Revue Politique et Parlementaire,

Revue Historique des Armées,

Turcica,

L’Univers,

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi [Dergisi](#),

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi [Dergisi](#),

Askeri tarih Bülteni,

Atatürk Araştırma Merkezi [Dergisi](#),

Ayın Tarihi,

Bellekten,

Ceride-i İlmiye,

Deniz Kuvvetleri [Dergisi](#),

Düstur,

Harb Mecmuası,

Hayat Tarih Mecmuası,

İlim ve Sanat,

İslam Mecmuası,
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi,
Takvim-i Vekayi,
Tarih Enstitüsü Dergisi,
Tarih ve Düşünce Dergisi,
Türk Dünyası Tarih Dergisi,
Türk Yurdu,
Yeni Mecmua,
Yeni Tarih Dünyası.

E- GAZETELER

Albayrak,
Ati,
La Croix,
Diyarbakir'de Dicle,
Hâkimiyet-i Milliye,
İkdam,
İleri,
Sebilürreşad,
Tanin,
Tasfir-i Efkâr,
L'Excelsior,
Le Figaro,
L'Humanité.
L'Intransigeant,
L'Illustration,
Le Journal,
Le Journal des Débats,
Le Matin,
Le Petit Journal,
Le Petit Parisien,
Le Temps,

F- ANSİKLOPEDİLER

Ancyclopédie de l'İslam,
Nouveau Larousse Universelle-2,
Petit Robert-2,
Türk Ansiklopedisi,
Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

G- TEZLER

Aydın, Ahmet Erşat; **Les relations Turco-Persanes Pendant la 1ère Guerre Mondiale et Leur Echo Dans la Presse Turque et Française**, (Mémoire non publié faite à Université de Starsbourg, sous la direction de M. Paul Dumont), 2011.

Aydın, Yusuf; **L'Entrée de la Bulgarie Dans la Première Guerre Mondiale et Son Echo Dans la Presse Turque et Française. – D'après Tanin et Le Figaro**, (Mémoire préparé à l'Université Marc Bloch, à Strasbourg, sous la direction de M. Paul Dumont.), 2004.

Çetinkaya, Sevgi; **Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına Girişi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, A.İ.İ.T.E. İstanbul, 1995.

Duysak, Cabir, **Osmanlı Belgelerine Göre Asir Bölgesinde Seyyid İdrisi İsyanı ve Sonuçları (1908-1918)**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Yakınçağ Bilim Dalı, İstanbul, 2005.

Gürsoy, Nevrihal; **Halim Sabit Şibay, Hayatı, Eserleri ve Görüşleri**, Marmara Üniversitesi, Orta-Doğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi.

Kaya, Remzi; **Kur'an-ı Kerim'de Nasih-Mensuh Ayetlerinin Tespiti**, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1986, Bursa.

Öncüoğlu, Engin; **1. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusundaki Gönüllü Tarikat Alayları**, (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2004.

Sarısaman, Sadık; **Golç Paşa ve 13 kolordu Harekâtı Döneminde Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1994.

H- İNTERNET KAYNAKLARI

Abdurrahman Şeref, Ahmet Refik, **Sultan Abdulhamid Han-ı Sanî'ye Dair**, Hilal Matbaası, 1918. (ismailkucukkilinc.com/articles.php?article_id=79) (24 Temmuz 2011.)

ÖZGEÇMİŞ

1958 yılında Mardin-Kızıltepe'de doğdu. İlk ve Ortaokulu Kızıltepe'de, Lise'yi İstanbul'da okudu. 1980'de Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Gaziantep'te Lise Öğretmenliği, Dicle Üniversitesi, Eğitim Fakültesi'nde Öğretim Görevlisi olarak çalıştı. 1988'de Polis Akademisi'ne Okutman olarak girdi. 1998'de Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde Yüksek Lisans yaptı. Fransa, Marc Bloch Üniversitesi'nde (Strasbourg) Okutman olarak çalıştı. Bu Üniversite'de Şark Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü'nde Maitrise yaptı. Aynı Üniversite'nin Tarih Bölümü'nde Yüksek Lisans yaptı.

